

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

72024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 7, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юрївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 14 від 27.06.2024 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Багрій Ю.М. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА РУСИ-УКРАЇНИ ТА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	16
Дубинський І.Ю., Маркін С.І. ПРАВОВА ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	20
Курінний Є.В. ОСНОВНІ ФАКТОРИ ГАЛЬМУВАННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЧЕТВЕРТІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	24
Передерій О.С. СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	28
Попович Т.П. ОБОВ'ЯЗОК КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ ПРЕДСТАВНИКІВ ШКОЛИ ПРАВОВОГО РЕАЛІЗМУ.....	31

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Баско А.В. ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇЇ НАЛЕЖНОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	34
Єгорова В.С., Кузічкіна Р.В. ЗАХИСТ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ В ЕРУ БІОТЕХНОЛОГІЙ.....	38
Зінченко О.В. ВИРІШЕННЯ ЕСТОНІЄЮ І ФІНЛЯНДІЄЮ ПРОБЛЕМ ГРОМАДЯНСТВА ТА АВТОНОМІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.....	43
Кармаза О.О., Карашук К.Л. МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ (КОНФЛІКТІВ) В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ, НЕДОЛІКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	46
Котенджи Е.О. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ ПЕРЕСУВАННЯ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ.....	50
Кушнір Р.О. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ДИРЕКТИВ ЗАГАЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРИТУЛКУ (СЕАС) В КРАЇНАХ ЄС ТА В УКРАЇНІ.....	55
Мальцев В.В. МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СИЛ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ.....	59
Мосейчук Т.А. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	62
Регушевський Е.Є. СПІВВІДНОШЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ І ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ.....	66
Шелевер Н.В., Пішта В.І. ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	72

РОЗДІЛ 3

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Блащук Т.В., Придатко Д.О. ОСОБЛИВОСТІ ДОСТУПУ ПАЦІЄНТА, ЗАКОННИХ ПРЕДСТАВНИКІВ, А ТАКОЖ ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ ТРЕТІХ ОСІБ ДО МЕДИЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПАЦІЄНТА.....	75
Болокан І.В. СУДОВЕ ПРАВОНАСТУСУВАННЯ: ДО ПИТАННЯ ПОЗНАЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВОГО ЯВИЩА.....	80
Вгуч Я.О. ENSURING THE EFFICIENCY OF CIVIL PROCEEDINGS: CURRENT EUROPEAN TRENDS..	84
Гарієвська М.Б. ВІДМОВА ВІД СПАДЩИНИ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ.....	89
Гофельд Г.С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ.....	94
Гузе К.А. ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ПРОКУРОРА, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ.....	98
Гулейков І.Ю. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОЧИНІВ ІЗ ЦИФРОВИМИ АКТИВАМИ.....	102
Давидова І.В. ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ЕМФІТЕВЗИСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	106

Довбенко М.П. ТЛУМАЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ У МЕЖАХ СПРАВЕДЛИВОГО РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ.....	109
Дюкарєва-Бержаніна К.Ю. ІНФОРМОВАНИЙ КОРИСТУВАЧ ПРОМИСЛОВОГО ЗРАЗКА.....	112
Жушман М.В. СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ.....	115
Іванець І.П. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВОЧИНІВ.....	119
Кальковець В.Л. ПРОБЛЕМАТИКА ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ДОГОВОРУ ПОСТАВКИ.....	123
Карташев Д.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ З ОХОРОНИ МАЙНА.....	127
Качмар М.З. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	130
Корновенко С.В. КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ Г. ГЕГЕЛЯ.....	133
Кухарєв О.Є. ПРАВО НА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У СКЛАДІ СПАДЩИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТ СПАДКУВАННЯ.....	138
Линник О.А. ПРОБЛЕМИ ВІДСТУПЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВИМОГ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	142
Луценко Д.С. ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПОВІДОМЛЕНЬ РІШЕНЬ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ. ПРАКТИКА ТА ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ.....	145
Менджул М.В., Давидова Н.О. БАНКІВСЬКІ ДОГОВОРИ ТА ЗАХИСТ ПРАВ БОРЖНИКІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	149
Mykhailichenko O.S. LEGAL POLICY TOWARDS “PATRIOTIC SYMBOLICS” IN TRADEMARKS REGISTRATION AND IN ADVERTISING USE FOR GOODS IN UKRAINE.....	153
Паламарчук О.Р. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ВІД РИЗИКІВ, СПРИЧИНЕНИХ ЗАБРУДНЕННЯМ ҐРУНТІВ ВНАСЛІДОК АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	159
Рудницька О.П., Магась-Демидас Ю.І. НЕЮРИСДИКЦІЙНІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ.....	162
Сафончик О.І. ДО ПИТАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЩОДО ВИКОНАННЯ РОБІТ В СФЕРІ БУДІВНИЦТВА АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	166
Сібільов Д.М. ФУНКЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ МІЖ ТРЕТЕЙСЬКИМИ СУДАМИ, МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖЕМ ТА СУДАМИ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СПРАВ.....	171
Тарасенко Л.Л. ІНШЕ КОМЕРЦІЙНЕ ПОЗНАЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ.....	175
Фролов М.М. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПО СПРАВАХ ПРО СТЯГНЕННЯ КОШТІВ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....	180
Харитонов Є.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ.....	184

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Войнарівський М.М. ПРО ЗАСТОСУВАННЯ НАСЛІДКІВ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ВСУПЕРЕЧ ПУБЛІЧНИМ ІНТЕРЕСАМ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ САНКЦІЇ.....	187
Дубовський П.В. ПІДСТАВИ ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ.....	192
Іванова В.С. ДЕРЖАВНИЙ ВПЛИВ НА СИСТЕМУ ІННОВАЦІЙНИХ ВІДНОСИН ЯК НЕОБХІДНИЙ ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....	197
Подцерковний О.П., Будурова Г.М., Гофман О.Р. ЩОДО ПІДСТАВ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ.....	201
Філатов В.А. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ МІКРО- ТА МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ БОРЖНИКІВ ДО ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА В УКРАЇНІ.....	206

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Гетьманцева Н.Д. СТИМУЛЮЮЧІ ВИПЛАТИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ.....	211
--	-----

Гринь Д.В. ПРАВО НА ВІДКЛЮЧЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУЧАСНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН.....	214
Костогриз Я.О. ВПЛИВ ЕНДОГЕННОЇ КОРУПЦІЇ НА ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ.....	217
Кузнецова М.Ю., Гресь Н.М., Горбачова К.М. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПІЛЬГИ ЯК ОДНОГО ЗІ СПОСОБІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	220
Сидоренко А.С., Полховська І.К. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОХОРОНИ ПРАЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	225
Тищенко О.В. ПРОЄКТ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ.....	228

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Yemeljanenko K.O. ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND LEGAL BASIS OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF LATVIA.....	234
Шерстюк С.В., Шерстюк К.Д. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	239

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бліхар М.М. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВОЇ РОЗВІДКИ ЯК ФОРМИ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ.....	243
Задирака Н.Ю. ДОСУДОВИЙ РОЗГЛЯД ТА ВИРІШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПОРІВ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА.....	246
Коваль М.О., Швагер О.А. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВІЙСЬКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УКРАЇНІ.....	249
Корольова А.А. СТАН АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ.....	252
Кудрявцев О.О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У СФЕРІ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	256
Матвійчук А.В. РОЛЬ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДВИЩЕННІ ПРОЗОРОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ЗАХОДІВ.....	259
Мілінчук С.В. ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ».....	262
Міхайліна Т.В., Мартинюк О.В. СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ У ПЛОЩИНІ ІНФОРМАЦІЙНОГО І КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	265
Оксентюк А.М. ВИЯВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОСТУПКІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ ТА ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У ЦИХ СПРАВАХ.....	269
Омельченко І.О., Яра О.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ.....	274
Петешенкова М.Ю. ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЯМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	277
Пономаренко Є.О., Швагер О.А. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗДІЙСНЕННЯ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ.....	281
Слободян В.Я., Корінний С.О. НЕОЛІБЕРАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	285
Співак М.В., Дубіна О.М. ОГЛЯД ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПОДІЛУ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ЗЛОЧИНИ, КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ, ЦИВІЛЬНІ ТА АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЧЧИНИ ТА ІТАЛІЇ).....	289
Усікова Н.П. СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 172 ⁸ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, В ЧАСТИНІ ДІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ».....	293
Чайка А.О. ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ В АПЕЛЯЦІЙНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	298
Шемаєв В.М., Єршоміна Л.В. КОГНІТИВНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	300

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Байда А.О. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННЕ РОЗГОЛОШЕННЯ ЛІКАРСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	305
Батраченко Т.С., Розгон О.Г. ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	309
Боднарчук М.М. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЛІ, ЇЇ НАДР ЯК ОБ'ЄКТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА УКРАЇНИ	312
Бурачинська Ю.Б. ЗАГАЛЬНИЙ СКЛАД ДЕЛІКТУ СТВОРЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	317
Гальцова О.В. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК ДЕТЕРМІНАНТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	322
Грицюк І.В., Поліщук Д.О. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	326
Євдокімова О.В. ЗАКОНОТВОРЧІ ІНІЦІАТИВИ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ УКЛАДАННЯ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	330
Задоя К.П. ВПЛИВ УСТАНОВЧИХ ДОГОВОРІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА НАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС.....	334
Коваленко А.В. ПРАВА І СВОБОДИ ДИТИНИ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ... 339	339
Коломійчук В.О. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ОХОРОНИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	342
Копча В.В. ВИЗНАЧЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	346
Марін О.К. ВИКОРИСТАННЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ СИСТЕМАТИКИ В УПОРЯДКУВАННІ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	350
Маслова О.О. ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ: ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	354
Плисюк Н.М. МОТИВ ТА МЕТА ПРИ ВЧИНЕННІ УМИСНИХ ВБИВСТВ В УКРАЇНІ.....	359
Пузирний В.Ф., Єрмак О.В., Пузирна Н.С. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА МЕДИКО-САНІТАРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ПРИРОДНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	363
Сметаніна Н.В. ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	367
Хильченко (Макаренко) А.С. ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННІ ВІД ЙОГО ВІДБУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	370

РОЗДІЛ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Батраченко Т.С. ПРОБЛЕМАТИКА РЕАГУВАННЯ ТА ДОКУМЕНТУВАННЯ ВИПАДКІВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА У ВОЄННИЙ ЧАС.....	375
Борейко Г.Д. ЩОДО РОЗУМІННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ... 378	378
Воліков Т.А. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПРАВОПОРУШНИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ.....	384
Волошин В.А. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ПЕРЕПРАВЛЕННЮ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН.....	388
Воробчак О.А. ВИМОГИ ДО ФОРМИ І ЗМІСТУ ДОРУЧЕННЯ ЯК ПІДСТАВИ ДЕЛЕГУВАННЯ ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) І НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....	392
Герасименко О.М. ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....	396
Davydenko S.V. REGARDING THE ISSUE OF IMPROVING THE LEGAL STATUS OF THE VICTIM AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	401

Єфімова І.В., Розгон О.Г. ВИКОРИСТАННЯ БЕЗПЛОТНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ У ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	407
Загородній І.В., Загородній А.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА	411
Коротаєв В.М. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЦЕНТРУ МВС УКРАЇНИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ЗАГАЛЬНОКРИМІНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ.....	414
Крупій А.І., Черноус Ю.М. ОКРЕМІ ПОГЛЯДИ СУЧАСНИХ ВЧЕНИХ-КРИМІНАЛІСТІВ НА ПРОБЛЕМИ ПЛАНУВАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	418
Кучер І.О. РИМСЬКИЙ СТАТУТ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ЯК ЧАСТИНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	421
Lozova O.S. REGARDING THE OBSERVANCE OF THE RIGHT TO LIBERTY AND SECURITY OF PERSON DURING DETENTION UNDER MARTIAL LAW.....	427
Маленко О.В. ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ДО ВНЕСЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ В ЄДИНИЙ РЕЄСТР ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ.....	434
Марочкін О.І. НАСЛІДКИ ПРОВОКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ДЛЯ ДОКАЗУВАННЯ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУДОВА ПРАКТИКА.....	440
Мировська А.В., Комаринська Ю.Б., Патик Л.Л. ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ПРАЦІВНИКІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	446
Отришко А.О. ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ.....	450
Тепак С.Я. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ СТОСОВНО ОЦІНКИ ДОКАЗІВ З ТОЧКИ ЗОРУ ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ (В КОНТЕКСТІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ЗА СТАТТЕЮ 6 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ).....	456
Черниченко І.В., Маслюк О.В. ПЕРЕВАГИ ЗАСТОСУВАННЯ «ЖЕКЕЙС» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ.....	460
РОЗДІЛ 10	
СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Великодний Д.В. ВПЛИВ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ РОБОТИ ПРОКУРАТУРИ.....	463
Жаботинський І.В. ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	467
Корнющенко С.С. ЕКОНОМІЧНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРОКУРОРІВ УКРАЇНИ.....	472
Якимець С.С., Горінов П.В. РЕФОРМУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ США.....	476
РОЗДІЛ 11	
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Бабін Б.В. РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ТА МІЖНАРОДНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ АРБИТРАЖ.....	481
Колесниченко Н.О., Музичук К.С. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ «LEX MITIOR» (ЗВОРотної ДІЇ В ЧАСІ БІЛЬШ СПРИЯТЛИВОГО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТУ).....	487
Конончук І.М. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АГЕНЦІЇ З ПРИКОРДОННОЇ ТА БЕРЕГОВОЇ ОХОРОНИ.....	493
Кузьмін Е.Е. REDE ROENA CLAUDO, АБО «ХОДА НАЗУСТРІЧ» ТЕОРТЕРИЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ ПОКАРАННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....	497
Лохматов О.А. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ПЕРЕВЕДЕННЯ БОРГУ ЗА ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ.....	501
Малига В.А., Репецький В.М. МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР ЯК ДЖЕРЕЛО МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	507
Руснак Ю.І., Стужук Ю.П. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ ЯК ЗАПОРУКА МІЖНАРОДНОЇ ПІДТРИМКИ.....	511
Тронько О.О. МІЖНАРОДНИЙ КОНФЛІКТ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ.....	516

Фівкін П.М., Івашенко С.М., Куртов А.І., Потіхенський А.І., Артюшенко О.В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛОГІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ВІЙСЬКОВОГО ДІЛОВОДСТВА.....	520
--	------------

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Івашенко С.М., Чалий М.Г. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ.....	524
Матюшенко С.Я., Колдашов О.В., Брідня Є.О., Чалий М.Г. СУЧАСНИЙ СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ЗВ'ЯЗКУ МЕХАНІЗОВАНОГО БАТАЛЬЙОНУ.....	528
Пугач В.В., Зміївський Г.А., Артюшенко О.В., Брідня Є.О. ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ПРИ УЛАШТУВАННІ МІННО-ВИБУХОВИХ ЗАГОРОДЖЕНЬ МАШИНАМИ ІНЖЕНЕРНОГО ОЗБРОЄННЯ З ФІКСАЦІЄЮ ЗАСОБАМИ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ПІДТРИМКИ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ОБОРОННОГО БОЮ.....	531

РОЗДІЛ 13 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Соломаха А.Г. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ВПЛИВУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО.....	534
Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Біленець Д.А., Волощук О.Т. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО БІЗНЕСУ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	538
Попович С.М. ОСОБЛИВОСТІ ОРЕНДИ МАЙНА НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ.....	542
Король М.Я. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО І ПРОЕКТНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА СВІТОВОГО БАНКУ.....	545
Стріяшко Г.М., Замрига А.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ДЕПАРТАМЕНТУ МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (НЦБ ІНТЕРПОЛУ В УКРАЇНІ) ЩОДО БОРТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ, НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ ТА ІНШИМИ МІЖНАРОДНИМИ ЗЛОЧИНАМИ.....	549
Воробей П.А., Галуцько В.В., Шишка Р.Б., Лазарев А.А. ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК АДМІНІСТРАТИВНІ ОРГАНИ.....	552
Богатирьов І.Г. ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ У ХХІ СТОЛІТТІ: НОВІ ВИКЛИКИ	556
Чередник Р.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕДУР ВИЗНАННЯ ІНОЗЕМНИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ (НОСТРИФІКАЦІЯ) ТА АПОСТИЛЮВАННЯ.....	559
Драгунов В.В. РОЗГЛЯД ВИЩОЮ РАДОЮ ПРАВОСУДДЯ ПОДАННЯ ПРО ЗАТРИМАННЯ СУДДІ, УТРИМАННЯ ЙОГО ПІД ВАРТОЮ ЧИ АРЕШТОМ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ.....	563
Колпаков В.К., Курінний Є.В., Шарая А.А. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАСТАВНИЦТВА ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	568
Тильчик В.В., Галуцько В.В., Харь І.О. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕТЕКТИВА БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ ЗАПОБІГННЯ КОРУПЦІЇ (ЕКОНОМІКО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЕЗПЕКОВИЙ КОНТЕКСТ).....	572
Добрянська Н.В., Петков С.В. ІНСТИТУТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ.....	577
Мацелюх І.А. СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВІРИ, СІМ'Ї ТА МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.).....	581
Нестерович О.С. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРАЦІВНИКА У СФЕРІ СПОРТУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД... 584	584
Кравченко О.С. СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН ІЗ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	587
Невідома О.А. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗМІНИ СТАТІ В УКРАЇНІ.....	591
Рязанов М.Ю. ВЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.....	594

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bahrii Yu.M. MORALLY-ETHICAL PRINCIPLES OF THE POSITIVE LAW OF RUS-UKRAINE AND THE LITHUANIAN-RUTHENIAN STATE.....	16
Dubynskyi I.Yu., Markin S.I. THE LEGAL BASIS FOR ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	20
Kurinni Ye.V. THE MAIN FACTORS INHIBITING THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN THE FOURTH UKRAINIAN REPUBLIC.....	24
Perederii O.S. SOCIAL GUARANTEES AS AN OBJECT OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF MILITARY OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (THEORETICAL AND LEGAL ASPECT)...	28
Popovych T.P. OBLIGATION THROUGH THE PRISM OF THE VIEWS OF LEGAL REALISM SCHOOL REPRESENTATIVES.....	31

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Basko A.V. INVESTMENT POLICY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AND WAYS OF ITS PROPER ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION AND PROVISION.....	34
Yehorova V.S., Kuzichkina R.V. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE ERA OF BIOTECHNOLOGIES... 38	
Zinchenko O.V. SOLUTION OF THE PROBLEMS BY ESTONIA AND FINLAND CITIZENSHIP AND AUTONOMY OF NATIONAL MINORITIES.....	43
Karmaza O.O., Karashchuk K.L. MEDIATION AS AN ALTERNATIVE FORM OF RESOLUTION OF ELECTION DISPUTES (CONFLICTS) IN UKRAINE: ADVANTAGES, DISADVANTAGES AND RECOMMENDATIONS.....	46
Kotendzhy E.O. PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE FREEDOM OF MOVEMENT IN THE TEMPORARY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE.....	50
Kushnir R.O. IMPLEMENTATION OF THE COMMON EUROPEAN ASYLUM SYSTEM (CEAS) DIRECTIVES IN THE EU AND UKRAINE.....	55
Maltsev V.V. PLACE OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF SECURITY FORCES UNDER THE LEGAL REGIME OF THE EMERGENCY STATE.....	59
Moseichuk T.A. CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY: A COMPARATIVE LEGAL PERSPECTIVE	62
Rehushevskiy E.Ye. THE CORRELATION BETWEEN THE CONSTITUTIONAL LAW CATEGORIES OF “THE MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS” AND “THE GUARANTEES OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS”.....	66
Shelever N.V., Pishta V.I. PROTECTION OF SOCIAL RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS DURING THE WAR IN UKRAINE.....	72

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Blashchuk T.V., Prydatko D.O. FEATURES OF ACCESS BY THE PATIENT, LEGAL REPRESENTATIVES, AND SOME CATEGORIES OF THIRD PARTIES TO THE PATIENT'S MEDICAL DOCUMENTATION....	75
Bolokan I.V. JUDICIAL ENFORCEMENT: ON THE ISSUE OF DESIGNATION AND CHARACTERISTICS OF THE LEGAL PHENOMENON.....	80
Brych Ya.O. ENSURING THE EFFICIENCY OF CIVIL PROCEEDINGS: CURRENT EUROPEAN TRENDS. 84	
Hariiivska M.B. REFUSAL OF INHERITANCE AS A WAY OF EXERCISE THE RIGHT TO INHERITANCE... 89	
Hofeld H.S. CERTAIN ASPECTS OF CONCLUSION OF A SURROGATE MATERNITY AGREEMENT IN UKRAINE.....	94
Huze K.A. PROBLEMS OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE PROSECUTOR WHO REPRESENTS THE INTERESTS OF THE STATE IN COURT IN CASES OF RECOGNITION OF THE DEED INVALID.. 98	
Huleikov I.Yu. CHARACTERISTICS OF TRANSACTIONS WITH DIGITAL ASSETS.....	102

Davydova I.V. FEATURES OF THE CONCLUSION OF THE CONTRACT OF EMPHYTEUSSIS UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....	106
Dovbenko M.P. INTERPRETATION OF PUBLIC INTEREST FOR FAIR TRIAL OF CIVIL CASES.....	109
Diukarieva-Berzhanina K.Yu. INFORMED USER OF THE INDUSTRIAL DESIGN	112
Zhushman M.V. STANDARD OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS: APPROACHES TO UNDERSTANDING.....	115
Ivanets I.P. THE SOME PROBLEM ASPECTS OF COURT PRACTICE WITH THE QUALIFICATION OF FRAUDULENT OFFENSES.....	119
Kalkovets V.L. PROBLEMATICS OF THE LEGISLATIVE DEFINITION OF THE SUPPLY CONTRACT.....	123
Kartashev D.V. ON THE QUESTION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROVISION OF PROPERTY PROTECTION SERVICES.....	127
Kachmar M.Z. PECULIARITIES OF REALIZATION OF THE RIGHT TO MEDICAL CARE UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	130
Kornovenko S.V. G. HEGEL'S CONCEPT OF INTELLECTUAL PROPERTY.....	133
Kukhariev O.Ye. RIGHT TO REDRESS FOR THE NON-PECUNIARY DAMAGE AS PART OF INHERITANCE: REGARDING THE ISSUE OF SUCCESSION'S OBJECT.....	138
Lynnyk O.A. PROBLEMS OF ASSIGNMENT OF FUTURE CLAIMS IN CIVIL LEGAL RELATIONS.....	142
Lutsenko D.S. PECULIARITIES OF APPEALING TAX NOTICES AND DECISIONS DURING MARTIAL LAW: PRACTICE AND LAW ENFORCEMENT.....	145
Mendzhul M.V., Davydova N.O. BANKING CONTRACTS AND PROTECTION OF DEBTORS' RIGHTS: A COMPARATIVE ASPECT.....	149
Mykhailichenko O.S. LEGAL POLICY TOWARDS "PATRIOTIC SYMBOLICS" IN TRADEMARKS REGISTRATION AND IN ADVERTISING USE FOR GOODS IN UKRAINE.....	153
Palamarchuk O.R. ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF PROTECTING POPULATION'S HEALTH FROM RISKS CAUSED BY SOIL POLLUTION AS A RESULT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE.....	159
Rudnytska O.P., Mahas-Demydas Yu.I. NON-JURISDICTIONAL METHODS OF COPYRIGHT PROTECTION.....	162
Safonchuk O.I. TO THE ISSUE OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS REGARDING THE PERFORMANCE OF WORKS IN THE FIELD OF HIGHWAY CONSTRUCTION UNDER MARTIAL LAW.....	166
Sibilov D.M. FUNCTIONAL INTERACTION BETWEEN ARBITRATION COURTS, INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION AND COURTS OF GENERAL JURISDICTION DURING THE CONSIDERATION OF CASES.....	171
Tarasenko L.L. OTHER COMMERCIAL DESIGNATION: PROBLEMS OF LEGAL DETERMINATION.....	175
Frolov M.M. PECULIARITIES OF STATE ENFORCEMENT OF JUDGMENT ACTS ON COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY INTERNAL AFFAIRS BODIES OF UKRAINE.....	180
Kharytonov Ye.O. CURRENT ISSUES OF THE PARTICIPATION OF MILITARY PERSONNEL IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS.....	184

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Voinarivskiy M.M. ON THE APPLICATION OF THE CONSEQUENCES OF THE INVALIDITY OF A LEGAL ACT COMMITTED AGAINST PUBLIC INTERESTS AS AN ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SANCTION.....	187
Dubovskiy P.V. THE CONDITIONS FOR THE COMMENCEMENT OF BANKRUPTCY IPROCEEDINGS AGAINST A LEGAL ENTITY.....	192
Ivanova V.S. STATE INFLUENCE ON THE SYSTEM OF INNOVATION RELATIONS AS A NECESSARY ELEMENT OF THE STATE ECONOMIC POLICY.....	197
Podtserkovnyi O.P., Budurova H.M., Hofman O.R. REGARDING THE GROUNDS FOR REPRESENTATION OF THE STATE INERESTS BY THE PROSECUTOR'S IN COURT.....	201
Filatov V.A. ENSURING ACCESS MICRO- SMALL INTERPRISES DEBTORS TO INSOLVENCY PROCEEDINGS IN UKRAINE.....	206

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Hetmantseva N.D. INCENTIVE PAYMENTS AS A TOOL FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF EMPLOYEES.....	211
---	-----

Hryn D.V. THE RIGHT TO DISCONNECT AS AN ELEMENT OF MODERN LABOR RELATIONS.....	214
Kostohryz Ya.O. THE IMPACT OF ENDOGENOUS CORRUPTION ON LABOR RELATIONS.....	217
Kuznetsova M.Yu., Hres N.M., Horbachova K.M. ACTUAL PROBLEMATIC ISSUES OF IMPLEMENTING THE RIGHT TO BENEFITS AS ONE OF THE METHODS OF SOCIAL PROTECTION OF WAR VETERANS IN UKRAINE.....	220
Sydorenko A.S., Polkhovska I.K. LEGAL ANALYSIS OF LABOR PROTECTION UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE.....	225
Tyshchenko O.V. THE DRAFT OF THE LABOUR CODE OF UKRAINE: CONCEPTUAL ISSUES OF THE CONTENTS.....	228

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Yemelianenko K.O. ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND LEGAL BASIS OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF LATVIA.....	234
Sherstiuk S.V., Sherstiuk K.D. ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....	239

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Blikhar M.M. LEGAL CHARACTERISTICS OF FINANCIAL INTELLIGENCE AS A FORM OF FINANCIAL CONTROL.....	243
Zadyraka N.Yu. PRE-COURT CONSIDERATION AND RESOLUTION OF ADMINISTRATIVE DISPUTES IN THE FIELD OF URBAN PLANNING: PROBLEMS OF SYSTEMATIZATION OF LEGISLATION.....	246
Koval M.O., Shvaher O.A. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF RESPONSIBILITY FOR MILITARY OFFENSES IN UKRAINE.....	249
Korolova A.A. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE....	252
Kudriavtsev O.O. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND INFORMATION RESOURCES IN THE FIELD OF EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND CULTURAL FUNCTIONS OF THE STATE.....	256
Matviichuk A.V. THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN INCREASING THE TRANSPARENCY AND EFFICIENCY OF ANTI-CORRUPTION MEASURES.....	259
Milinchuk S.V. REGARDING THE UNDERSTANDING OF THE CONCEPT “ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT”.....	262
Mikhailina T.V., Martyniuk O.V. CORRELATION BETWEEN NATIONAL AND INFORMATION SECURITY OF THE STATE IN THE AREA OF INFORMATION AND CRIMINAL LAW.....	265
Oksentiuk A.M. DETECTION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE AGRICULTURAL SECTOR AND COLLECTION OF EVIDENCE IN THESE CASES.....	269
Omelchenko I.O., Yara O.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR PREVENTING AND COUNTERING CORRUPTION IN THE PUBLIC SERVICE.....	274
Peteshenkova M.Yu. MEASURES TO PREVENT AND COUNTER THE ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN ADMINISTRATIVE AND CIVIL PROCEEDINGS.....	277
Ponomarenko Ye.O., Shvaher O.A. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS OF FINANCIAL CONTROL IN UKRAINE.....	281
Slobodian V.Ya., Korinnyi S.O. NEOLIBERAL PRINCIPLES OF REFORM TAX SYSTEM OF THE UKRAINIAN STATE.....	285
Spivak M.V., Dubina O.M. OVERVIEW OF EUROPEAN LEGISLATION ON THE DIVISION OF OFFENSES INTO CRIMES, CRIMINAL MISDEMEANORS, CIVIL AND ADMINISTRATIVE OFFENSES COMMITTED BY MINORS (ON THE EXAMPLE OF GERMANY AND ITALY).....	289
Usikova N.P. SUBJECT OF AN ADMINISTRATIVE OFFENSE UNDER ARTICLE 172 ⁸ OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES, IN TERMS OF THE LAW OF UKRAINE “ON PREVENTION OF CORRUPTION”.....	293
Chaika A.O. REVIEW OF COURT DECISIONS IN APPEAL PROCEEDINGS.....	298
Shemaiev V.M., Yeromina L.V. COGNITIVE WAR AS A COMPONENT OF MODERN HYBRID WAR.....	300

SECTION 8**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW**

Baida A.O. LIABILITY FOR UNLAWFUL DISCLOSURE OF MEDICAL SECRETS UNDER THE LAWS OF CERTAIN FOREIGN COUNTRIES.....	305
Batrachenko T.S., Rozghon O.H. THE USE OF CRIMINAL ANALYSIS IN COMBATING CRIME: MODERN CHALLENGES AND PROSPECTS.....	309
Bodnarchuk M.M. CRIMINAL LAW PROTECTION OF LAND AND ITS SUBSOIL AS OBJECTS OF NATIONAL WEALTH OF UKRAINE.....	312
Burachynska Yu.B. THE GENERAL BODY OF THE TORT OF CREATION OF DANGER: WAYS OF IMPROVING THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	317
Haltsova O.V. INFORMATION SPACE AS A DETERMINANT OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE HONOR AND DIGNITY OF MILITARY SERVANTS.....	322
Hrytsiuk I.V., Polishchuk D.O. CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTICS OF COLLABORATION ACTIVITIES IN UKRAINE.....	326
Yevdokimova O.V. LEGISLATIVE INITIATIVES AIMED AT REFORMING THE CRIMINAL LEGAL CONSEQUENCES OF ENTERING INTO A PLEA AGREEMENT FOR CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES.....	330
Zadoia K.P. THE IMPACT OF THE FOUNDING AGREEMENTS OF THE EUROPEAN UNION ON THE NATIONAL CRIMINAL LAW OF THE EU MEMBER STATES.....	334
Kovalenko A.V. RIGHTS AND FREEDOMS OF THE CHILD AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION.....	339
Kolomiichuk V.O. THE CONCEPT AND ESSENCE OF CRIMINAL LAW MEANS OF PROTECTION OF ECONOMIC ACTIVITY.....	342
Kopcha V.V. DEFINITION OF DETERMINANTS OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF SECURITY ACTIVITIES.....	346
Marin O.K. THE USE OF GENERAL THEORETICAL SYSTEMATICS IN ORGANIZING THE COMPOSITION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF OFFICIAL ACTIVITY.....	350
Maslova O.O. OBJECTIVE SIGNS OF A TERRORIST ACT: CHARACTERISTICS OF THE CRIMINAL OFFENSE.....	354
Plysiuk N.M. MOTIVE AND PURPOSE IN COMMITTING INTENTIONAL MURDERS IN UKRAINE.....	359
Puzyrnyi V.F., Yermak O.V., Puzyrna N.S. IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO MEDICAL AND SANITARY CARE OF PERSONS SENTENCED TO IMPRISONMENT AS A NATURAL HUMAN RIGHT IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	363
Smetanina N.V. PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE.....	367
Khylchenko (Makarenko) A.S. THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN SENTENCING PROCESS AND EXEMPTION FROM SENTENCE IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW.....	370

SECTION 9**CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE;
FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY**

Batrachenko T.S. PROBLEMS OF RESPONDING TO AND DOCUMENTING CASES OF SEXUAL VIOLENCE IN WARTIME.....	375
Boreiko H.D. CONCERNING THE UNDERSTANDING OF ABUSE OF RIGHT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	378
Volikov T.A. CHARACTERISTICS OF THE PERSON OF THE OFFENDER AS AN ELEMENT OF FORENSIC CHARACTERISTICS IN THE METHODOLOGY OF INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY.....	384
Voloshyn V.A. THE CERTAIN OPERATIVE-SEARCH PREVENTION'S ASPECTS OF ILLEGAL TRANSPORTATION OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER.....	388
Vorobchak O.A. REQUIREMENTS TO THE FORM AND CONTENT OF THE ORDER AS A BASIS FOR DELEGATION OF PROCEDURAL POWERS TO OPERATIONAL UNITS TO CONDUCT INVESTIGATIVE (SEARCH) AND COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS.....	392
Herasymenko O.M. PRINCIPLES OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW POLICY TO COUNTERACT CRIMINAL OFFENSES AT CRITICAL INFRASTRUCTURE.....	396
Davydenko S.V. REGARDING THE ISSUE OF IMPROVING THE LEGAL STATUS OF THE VICTIM AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	401

Yefimova I.V., Rozghon O.H. THE USE OF UNMANNED AERIAL VEHICLES IN THE OPERATIVE-SEARCH ACTIVITY OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	407
Zahorodnii I.V., Zahorodnii A.I. ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR DURING INTERNATIONAL COOPERATION.....	411
Korotaiev V.M. SPECIFIC ISSUES OF THE ACTIVITIES OF THE STATE SCIENTIFIC-RESEARCH EXPERT-CRIMINALISTIC CENTER OF THE MIA OF UKRAINE REGARDING COMBATING GENERAL CRIMINAL CRIME.....	414
Krupii A.I., Chornous Yu.M. SEPARATE VIEWS OF MODERN CRIMINOLOGISTS ON THE PROBLEMS OF PLANNING PRETRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES.....	418
Kucher I.O. ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT AS PART OF THE CRIMINAL PROCEDURE LEGISLATION OF UKRAINE.....	421
Lozova O.S. REGARDING THE OBSERVANCE OF THE RIGHT TO LIBERTY AND SECURITY OF PERSON DURING DETENTION UNDER MARTIAL LAW.....	427
Malenko O.V. CONDUCTING A PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CORRUPTION CRIMINAL PROCEEDINGS BEFORE ENTERING INFORMATION INTO THE UNIFIED REGISTER OF PRE-TRIAL INVESTIGATIONS: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES.....	434
Marochkin O.I. CONSEQUENCES OF PROVOCATION OF A CRIME DURING COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS TO PROVE IN THE FIELD OF LAW ENFORCEMENT: JUDICIAL PRACTICE.....	440
Myrovska A.V., Komarynska Yu.B., Patyk L.L. INTERACTION OF INVESTIGATORS AND EMPLOYEES OF OPERATIONAL UNITS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES.....	446
Otryshko A.O. INVESTIGATION OF THE SCENE IN THE INVESTIGATION OF ILLEGAL HANDLING OF WEAPONS, AMMUNITION OR EXPLOSIVES.....	450
Tepak S.Ya. ECHR'S LEGAL POSITIONS ON THE ASSESSMENT OF EVIDENCE IN TERMS OF ITS RELIABILITY (IN THE CONTEXT OF OBSERVANCE OF THE DEFENCE RIGHTS UNDER ARTICLE 6 OF THE EUROPEAN CONVENTION).....	456
Chernychenko I.V., Masliuk O.V. ADVANTAGES OF THE "E-CASE" APPLICATION IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....	460

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Velykodnyi D.V. THE INFLUENCE OF LEGAL CULTURE ON THE EFFECTIVENESS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE.....	463
Zhabotynskiy I.V. CHALLENGES OF LEGAL RESPONSIBILITY OF ATTORNEY-AT-LAW IN ENFORCEMENT PROCEEDINGS.....	467
Korniushchenko S.S. ECONOMIC INDEPENDENCE AS A COMPONENT OF THE PRINCIPLE OF INDEPENDENCE OF PROSECUTORS OF UKRAINE.....	472
Yakymets S.S., Horinov P.V. JURY COURT REFORM IN UKRAINE: THEORETICAL APPROACHES AND PRACTICAL CHALLENGES BASED ON USA EXPERIENCE.....	476

SECTION 11

INTERNATIONAL LAW

Babin B.V. RUSSIAN AGGRESSION AND INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION.....	481
Kolesnychenko N.O., Muzychuk K.S. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS THROUGH THE LENS OF THE LEX MITIOR PRINCIPLE (RETROACTIVE APPLICATION OF THE MORE FAVORABLE NORMATIVE LEGAL ACT).....	487
Kononchuk I.M. ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE EUROPEAN BORDER AND COAST GUARD AGENCY.....	493
Kuzmin E.E. PEDE POENA CLAUDO, OR THE "MARCH TOWARDS" THE THEORISATION OF THE CONCEPT OF PUNISHMENT IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW.....	497
Lokhmatov O.A. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE DEBT TRANSFER INSTITUTE UNDER THE LAW OF UKRAINE AND INTERNATIONAL LAW.....	501
Malyha V.A., Repetskiy V.M. TREATY AS A SOURCE OF INTERNATIONAL PUBLIC AND INTERNATIONAL PRIVATE LAW.....	507
Rusnak Yu.I., Stuzhuk Yu.P. THE INTERNATIONAL LEGAL DIMENSION OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE AS A GUARANTEE OF INTERNATIONAL SUPPORT.....	511
Tronko O.O. INTERNATIONAL CONFLICT IN POLITICAL AND LEGAL RELATIONS.....	516
Fivkin P.M., Ivashchenko S.M., Kurtov A.I., Potikhenskiy A.I., Artiushenko O.V. LEGAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE: LEGAL PRINCIPLES OF LOGISTICAL SUPPORT AND RECORD-KEEPING.....	520

SECTION 12 VILLAGE LAW

Ivashchenko S.M., Chalyi M.H. LEGAL SUPPORT FOR SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILIES.....	524
Matiushchenko S.Ya., Koldashov O.V., Bridnia Ye.O., Chalyi M.H. THE CURRENT STATE OF THE ORGANIZATION OF THE MECHANISM BATTALION COMMUNICATION.....	528
Puhach V.V., Zmiivskiy H.A., Artiushenko O.V., Brydnia Ye.O. OBSERVANCE OF THE NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW WHEN SETTING UP MINE-EXPLOSIVE BARRIERS BY ENGINEERING WEAPONS MACHINES WITH FIXATION BY MEANS OF GEOSPATIAL SUPPORT DURING THE PREPARATION OF A DEFENSIVE BATTLE.....	531

SECTION 13 TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Solomakha A.H. MAIN VECTORS OF THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON ADMINISTRATIVE LAW.....	534
Tsurkan-Saifulina Yu.V., Bilenets D.A., Voloshchuk O.T. LEGAL ASPECTS OF STATE REGULATION OF INTELLECTUAL BUSINESS AS AN ELEMENT OF ECONOMIC SECURITY OF INTELLECTUAL ACTIVITY.....	538
Popovych S.M. FEATURES OF PROPERTY RENTAL BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	542
Korol M.Ya. SOME ISSUES OF FINANCIAL AND PROJECT COOPERATION OF UKRAINE AND THE WORLD BANK.....	545
Striashko H.M., Zamryha A.V. REGULATORY AND LEGAL PRINCIPLES OF INTERACTION BETWEEN LAW ENFORCEMENT BODIES AND THE DEPARTMENT OF INTERNATIONAL POLICE COOPERATION (NCB INTERPOL IN UKRAINE) REGARDING THE FIGHT AGAINST TERRORISM, ILLEGAL DRUG TRAFFICKING AND OTHER INTERNATIONAL WE ARE CRIMINALS.....	549
Vorobei P.A., Halunko V.V., Shyshka R.B., Lazarev A.A. MILITARY ADMINISTRATIONS AS ADMINISTRATIVE AUTHORITIES.....	552
Bohatyrov I.H. ORGANIZED CRIME IN UKRAINE IN THE 21ST CENTURY: NEW CHALLENGES	556
Cherednyk R.V. CORRELATION OF PROCEDURES OF RECOGNITION OF FOREIGN DOCUMENTS ON EDUCATION (NOSTRIFICATION) AND APOSTILIZATION.....	559
Drahnov V.V. CONSIDERATION BY THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE THE APPLICATION FOR THE DETENTION OF A JUDGE OR HIS ARREST: SOME ISSUES.....	563
Kolpakov V.K., Kurinnyi Ye.V., Sharaia A.A. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF TEACHING FOR ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	568
Tylchyk V.V., Halunko V.V., Khar I.O. LEGAL RESPONSIBILITY OF THE DETECTIVE OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY IN THE PROCESS OF PERFORMING INFORMATION AND ANALYTICAL ACTIVITIES TO PREVENT CORRUPTION (ECONOMIC AND INFORMATION SECURITY CONTEXT).....	572
Dobrianska N.V., Pietkov S.V. INSTITUTE OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THEORETICAL APPROACHES.....	577
Matseliukh I.A. THE SYSTEM OF PUNISHMENTS FOR CRIMES AGAINST FAITH, FAMILY AND MORALITY IN THE UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE MIDDLE AGES (XIV – FIRST HALF OF THE XVII CENTURY).....	581
Nesterovych O.S. LEGAL STATUS OF EMPLOYEES IN THE FIELD OF SPORTS: FOREIGN EXPERIENCE.....	584
Kravchenko O.S. THE SUBJECT COMPOSITION OF LEGAL RELATIONS ON THE IMPLEMENTATION OF GENDER POLICY IN UKRAINE.....	587
Nevidoma O.A. FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF GENDER CHANGE IN UKRAINE.....	591
Riazanov M.Yu. THE INFLUENCE OF BYZANTINE LEGAL TRADITION ON THE FORMATION OF UKRAINIAN LAW.....	594

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/1>

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА РУСИ-УКРАЇНИ ТА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

MORALLY-ETHICAL PRINCIPLES OF THE POSITIVE LAW OF RUS-UKRAINE AND THE LITHUANIAN-RUTHENIAN STATE

Багрії Ю.М., аспірант кафедри теорії та історії держави та права
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

В статті висвітлюється проблема впливу морально-етичної культури українців на розвиток права, зокрема позитивного в епоху княжої України та першого українського Відродження. Показано, що на становлення та розвиток української правової традиції справила істотний вплив міфічна свідомість народу, якій був властивий значний морально-етичний, духовно-культурний вимір. Окрім цього, наголошено, що вагомим чинником розвитку українського права зазначеної епохи було християнство з його заповідями та нормами, що містили потужне духовне, гуманістичне, морально-етичне наповнення. Вплив релігійного морально-етичного чинника в українському праві простежується і в наступні епохи.

З'ясовано, що українська правова традиція, починаючи ще з додержавної епохи, розвивається в руслі юснатуралістичної парадигми, в якій простежується нерозривний зв'язок права із природою, людиною, культурою народу, мораллю, релігією тощо. В цій парадигмі правові норми взаємозбагачуються, перетинаються із морально-етичними, релігійними тощо. Акцентовано на особливому типі раціональності, властивій епосі українського домодерну – це була раціональність нерозривно пов'язана із її буттєвими засадами, із живою реальністю народного життя. В ній були тісно зсинтезовані міфічні, духовно-антропологічні, морально-етичні та духовно-релігійні складові тогочасної проукраїнської ментальності та культури. Такий тип раціональності не міг творити іншого права, окрім права як юридизованої моралі.

В епоху Литовсько-Руської держави традиція правотворення княжої України продовжувала розвиватися зусиллями народу та його еліти. Позитивне право цієї епохи вбирає в себе звичаєве право княжої України, що являло собою симбіоз морально-етичного та правового вимірів, було юридизованою мораллю. Козацька епоха в державному регулюванні суспільних відносин також активно використовувала феномен юридизованої моралі, що відповідала ментальності та життєвому досвіду українського народу.

Ключові слова: право, правова традиція, морально-етичний чинник, моральні цінності та смисли, звичаєве право, державне право, юснатуралістична парадигма, тип раціональності.

The article highlights the problem of the influence of the moral and ethical culture of Ukrainians on the development of law, in particular positive in the era of princely Ukraine and the first Ukrainian Renaissance. It is shown that the formation and development of the Ukrainian legal tradition was significantly influenced by the mythical consciousness of the people, which was characterized by a significant moral, ethical, spiritual and cultural dimension. In addition, it is emphasized that an important factor in the development of Ukrainian law of this era was Christianity with its commandments and norms that contained a powerful spiritual, humanistic, moral and ethical content. The influence of the religious, moral and ethical factor in Ukrainian law can be traced in subsequent eras.

It is found that Ukrainian legal tradition, starting from the pre-state era, develops in line with the naturalistic paradigm, in which there is an inseparable connection of law with nature, man, culture of the people, morality, religion, etc. In this paradigm, legal norms are mutually enriched, intersecting with moral, ethical, religious, etc. Emphasis is placed on a special type of rationality inherent in the epoch of Ukrainian pre-modernity – it was rationality inextricably linked with its existential foundations, with the living reality of people's life. It closely synthesized the mythical, spiritual-anthropological, moral-ethical, and spiritual-religious components of the pro-Ukrainian mentality and culture of the time. This type of rationality could not create any law other than juridized morality.

In the epoch of the Lithuanian-Ruthenian state, the tradition of law-making in princely Ukraine continued to develop through the efforts of the people and its elite. The positive law of this epoch incorporates the customary law of Ukraine-Rus, which was a symbiosis of moral, ethical and legal dimensions, and was juridized morality.

The Cossack epoch also actively used the phenomenon of juridized morality in the state regulation of social relations, which corresponded to the mentality and life experience of the Ukrainian people.

Key words: law, legal tradition, moral and ethical factor, moral values and meanings, customary law, state law, naturalistic paradigm, type of rationality.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення права та моралі не може не бути актуальною загалом і для сучасної України зокрема. Тривалий час правова реальність України розвивалася в руслі легістської раціоналістичної парадигми, в контексті якої право і мораль були відділені одне від іншого, роз'єднані, мінімум моралі визначався державною владою. Ці стереотипи мислення збереглися в значній мірі в правовій діяльності уже пострадянської України. Справедливості ради варто зазначити, що теоретично, принаймні, в правовій ідеології та нормативно-знаковій реальності зміни спостерігаються, але, в реальній правовій практиці апелювання до морально-етичного виміру надто скромні. Проводячи пра-

вову реформу, реформаторам варто було б звернутися до національної правової традиції, її гуманістичного виміру, запозичити ті цінності та надбання, які є актуальними сьогодні. В даній статті спробуємо розкрити морально-правову спадщину домодерної України, яка може посприяти нам нині у якісному вдосконаленні правового життя.

Мета дослідження: на підставі дослідження наукових джерел розкрити морально-правові засади позитивного права домодерної України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти проблеми співвідношення права та моралі в українській правовій традиції домодерної епохи розроблялися низкою авторів. Зокрема, до них зверталися як класики

правової та історичної науки, так і сучасної: М. Грушевський, С. Дністрянський, В. Братасюк, М. Братасюк, Ю. Гуцуляк, П.Захарченко, О. Шевченко, Ю. Лобода, С. Максимов, М.Мірошниченко, Е. Макінтайр, А. Шевцова та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. В їх працях висвітлено такі аспекти зазначеної проблеми як: трактування права та моралі як духовно-культурних регуляторів суспільних відносин; сутнісні характеристики права, поняття та сутність правових та моральних принципів; зв'язок права та загальнолюдських цінностей; поняття правової традиції, її структурних компонентів, її значимість для національного правового розвитку; типи праворозуміння: юснатуралістичний та легістський; особливості розвитку правової традиції княжої України тощо. Проте морально-етичні засади позитивного права домодерної епохи України висвітлено поки що недостатньо, тому дослідження цього питання нині актуальне..

Виклад основного матеріалу. Як стверджують наукові джерела, в X–XI ст. зусиллями київських князів, зокрема Володимира, сформувався державно-політичний організм – княжа Україна-Русь [1; 8; 9]. В цьому суспільстві виразником офіційної християнської ідеологізованої культури була державно-політична верхівка, основна ж маса населення виражала традиційно-звичаєві настанови, цінності, фольклор, які були виявом язичницько-міфологічного світосприйняття. Населення продовжувало «славити праддівську «праву», тобто, світ із його законами, даними Світовидом – Божистим духовним світлом і в цьому вбачали своє «православ'є», – пише М. Скринник [18, с. 49]. Охрещене населення славить свого Бога, який дарував русичам Закон і Благодать. Такий культурний симбіоз язичництва і християнства проіснував не одне століття. В його межах формувалася морально-правова культура праукраїнців.

Щоб об'єктивніше висвітлити досліджувану проблему, необхідно згадати про той тип мислення, який був поширений в княжу епоху. Міфологічне світосприйняття формувало низку схем, правил, еталонів, стереотипів мислення та поведінки, виразником яких була тогочасна людина. Вона одночасно перебуває у двох площинах: цілераціональній та ціннісно-емоційній. У пізнавальному ставленні до дійсності людина традиційного суспільства віднаходить правду як істину у своєму раціоналізованому господарюванні, його способах та формах. В ціннісно-емоційному вимірі дійсність досягається «через ритуально-магічні дії як установлені вищими силами порядок буття», який сприймається і осмислюється священним і справедливим. [18, с. 32; 19, с. 33–36]. Тогочасний міфічний світгляд був по-своєму раціоналістичний – календарно-циклічні способи господарювання були джерелом формування системи традиційно-звичаєвого способу життя. Праукраїнці робили умовно-прогностичні передбачення, виконували певні раціональні дії підказаними природними явищами, поведінкою тварин, атмосферними явищами тощо. Звісно, в цьому симбіозі магічно-ірраціонального та практично-раціонального домінувало перше. Це був тип мислення традиційного суспільства, який можна назвати одухотворено-міфічним. З утворенням християнізованої держави цей тип мислення збагачується релігійним виміром. Якщо в Західну Європу християнство з його картиною світу і місцем людини у ній прийшло у період, коли раціоналістична традиція зусиллями античних греків та римлян була сформована, пережила своєрідний злет, розквіт [20; 21], то на теренах княжої України такого розвиненого раціоналістичного досвіду не існувало, тому християнська ідеологія та культура ще більше підсилили ірраціоналізм мислення праукраїнців. В княжу епоху традиційна свідомість постає «як симбіоз права, у формі встановленого Богом порядку, та звичаєвості, як унормованих звичаєм міжіндивідуальних стосунків» [18, с. 23]. Морального змісту в міфічній свідомості праукраїнців було доволі

багато, чи не найсильнішою перевагою християнства є моральний зміст його заповідей. Тип одухотвореного мислення як симбіоз звичаєво-міфічного та релігійного з їх відчутним морально-етичним виміром, не міг не відбитися на системі суспільної регуляції міжлюдських відносин. Формується морально-правова система регуляції як вислід одухотвореного світогляду та мислення праукраїнців. У XX ст. соціально визнане поєднання права та моралі у відносинах всієї спільноти отримало назву «органічного суспільства» (Ф. Тьоніс), на відміну від такого суспільства, яке функціонує на основі формалізованих інститутів. Україна-Русь була таким органічним суспільством.

Чи не найяскравіше симбіоз морально-правового мислення та світогляду зафіксовано у зводі звичаєвого права «Руська правда»: «У ній поєдналася *правова норма* з традиційно сформованими *моральними установленнями*, вкоріненими в мітологічне світосприйняття. Будучи усталеними в індивідуальній свідомості, вони, зрештою, стали легітимізованими на державному рівні», – слушно зауважує М. Скринник [18, с. 23]. Цінність морально-правової парадигми суспільної регуляції полягає в тому, що вона фокусує в собі ідеали, до яких прагне суспільство, і які утримують в собі вічне. У звичаєвому праві зливалися усі норми поведінки, воно було регулятором різноманітних взаємин і для влади, і для всього населення і закріплювало звичаєво-правовий порядок в на його етнічній території [22, с. 21]. О. Шевченко підкреслює, що «суто природне право може існувати як звичаєве право» [18; с. 21]. Цей же автор наголошує, що норми українського звичаєвого права, вбираючи в себе народну мораль, «ґрунтувалися на принципі соціальної справедливості», мали ознаки самобутності та неповторності» [с. 21].

І. Черкаський показав, що копний суд (а вони відомі уже в XI ст.), приймаючи рішення, керувався копним правом, «або святою справедливістю і правовом посполитим» [23, с. 502, 521]. Тобто, правове та моральне в даному випадку співіснують як симбіоз. Ми не підтримуємо позиції авторів, які прив'язують існування звичаєвого права до держави [24; 25; 26]. На наш погляд, звичай є позадержавною формою буття права, створеною живою взаємодією населення, формою, що увібрала в себе морально-етичні і по-своєму прагматично-раціональні моделі поведінки і стала застосовуватися для забезпечення порядку в суспільстві. О. Шевченко вважає, що така соціальна норма «... існувала в додержавний період і була формою права, в якому мораль і право не були розділені» [22, с. 31]. В додержавний період населення за мовчазною згодною виконувало звичаєві норми, оскільки вони були створені самими людьми, виростили із їхнього життя.

Княжа Україна в правовій сфері послуговувалася природно-правовою парадигмою, в якій концепт природного права був основним. В суспільстві панували природно-правові погляди на суспільний порядок речей і людське буття, право мислилося як загальнообов'язкові норми-принципи, які стверджували цінності, які були основою народного життя і водночас ідеалами, до яких треба було наближати моделі поведінки населення. Ця доктрина, мислячи право наслідком пророди буття, не від'єднує його від моральних та релігійних норм, навпаки – всіляко їх зближує. Нам імпонує думка, що, «Оскільки людям, як істотам розумним, властиві однакові почуття та закони волі у них ті ж самі, то їхня свідомість освячує ті норми, які встановлюються природою» [6, с. 9]. Додамо лише – природою буття загалом і людського зокрема. «Наші предки вірили, що в світі існує закон Вищої Справедливості, вірили в Бога, який пильнує, щоб люди перестерігали його закони («заповіді»), а за їх порушення (гріхи) карає одиниці й народи», – писав Д. Донцов [29].

Ми підтримуємо позицію В. Градової, яка пише, що наші пращури творили юридизовану мораль, стверджуючи «нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного

життя із мораллю, і в цьому велика перевага юридизованої моралі, що виростає з метафізики та живої взаємодії праукраїнців» [27, с. 105]. Юридизована мораль чи моралізовано право – це один і той же феномен, переставлення слів нічого по суті не змінює. Виростаючи із природи буття і людини, вона успішно виконувала регулятивну функцію і в додержавний період і вже в період першої української державності. До речі, на єдності права і моралі наголосив КСУ у своєму Рішенні від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004, де було наголошено, що право – це не лише норми закону, до права належать звичаї, легітимовані суспільством, мораль, її принципи та цінності, ідеологія справедливості тощо [28]. У тексті на півсторінки, де дається визначення права, тричі згадується така морально-правова цінність як справедливість, загальнолюдські морально-правові цінності: людська гідність, рівність, добро тощо. Це трактування права КСУ в юснатуралістичному руслі, на протипагу законницькому, дало потужний поштовх українському правознавству у подоланні нормативізму, стверджуючого існуючою легістською парадигмою. «У широкому розумінні джерелом (формою) права, крім закону, є звичаї, традиції, обряди, морально-етичні норми, розум, совість, справедливість, доброта, чесність тощо. В Україні вони застосовувалися з сивої давнини і аж до кінця XVIII століття у формі звичаєвого, а згодом – загального права та права справедливості» – читаємо думку відомого автора [9, с. 33]. На протипагу українському праву, в Московській державі застосовувався лише закон, оскільки «Судебники» 1497 та 1550 рр., а згодом і «Соборне уложення» 1649 року заборонили застосування звичаєвого права [8; 9; 10; 22; 23].

Правда, покон звичай, норів, закон – так позначали правовий звичай в княжій Україні [8; 9]. Що ж до першої форми писаного права у праукраїнців, то це були міжнародні договори Русі з Візантією X ст., які ототожнювалися із законом, «Статут земляний» князя Володимира, «Статут» та «Закон руський» як прототипи «Руської Правди», на основі яких здійснювалося судочинство, вважають окремі автори [9, с. 11]. В цю епоху поряд із природно-правовою доктриною співіснують і прояви доктрини позитивістсько-легістської в державному праві княжій України [30]. Це державне право, як і громадське, поєднує морально-етичний вимір із правовим. І це традиція середньовічного державно-політичного життя, коли правителі, створюючи державне право, намагалися старовини не руйнувати, а навпаки звертали до неї та її оберігали. Правосуб'єктність людини в княжу епоху визначається її приналежністю до своєї соціальної групи на ієрархічній драбині, але це зрозуміло з огляду на те, що це закони феодального суспільства, проте, «...такі смисли права як справедливість, повага до людини, її гідності, приватної власності тощо простежуються виразно», – підкреслюється в наукових джерелах [9; 26; 30, с. 101]. Праукраїнське позитивне право було наповнене істотним морально-етичним змістом, і це проявлялося «в інституті захисту власності, дієздатності жінок, захисті вдів, дітей, інституті розподілу майна, покараннях, які були доволі м'які, без застосування смертної кари та покалічення тощо» [9]. Відомо що Русь-Україна не практикувала такого покарання як смертна кара, що було зумовлено впливом на державну правотворчість християнської моралі та етики з їх принципом любові до ближнього та ідеєю людського життя як дару Божого. Науковці підкреслюють також, що низка статей «Руської правди» була спрямована на захист честі та гідності людини, її автономії і прав [8; 9; 23; 27]. В цьому державному акті, – на думку В. Градової, можна простежити юридичне вирішення проблеми природних прав людини та справедливого суду як змістовних складових верховенства права [27]. Відповідно до «Руської Правди» судовий устрій розбудовується на демократичних засадах рівності і загальності, що випливає із такої моральної цінності як людська гідність, і принципом рівності християнської перед Богом, бо природа всіх людей однакова.

Морально-етичні настанови, що трансформуються у правові, звучать в морально-правовій ідеології зазначеної епохи. В «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона в релігійній формі звучить ідея божественної справедливості та ідея природного права народу володіти своєю землею, дбати про її майбуття, силу і могуть. Це і право від Бога, і обов'язок, і відповідальність [18; 27]. У «Повісті...» Нестора підкреслюється важливість такого правового смислового ряду як відповідальність та обов'язок і перед народом, і майбутніми поколіннями [27; 30]. «Ізборник Святослава» Іоана Грیشного стверджує образ людини моральної, ідею поваги до людської гідності, віри в себе, що виховувало самоповагу, почуття самоцінності, особистої унікальності тощо [27; 30]. Зрозуміло, що такі ідеї зміцнювали морально-правову культуру, сприяли розвитку юридизованої моралі. У «Повчанні своїм дітям Володимира Мономаха» звучить ідея спільного блага держави та народу, княжий вічний обов'язок – лад в країні, цілісність території. Тут багато моральних настанов, які мають трансформуватися у княжі веління. Справедливість має бути стверджена в усіх актах княжої влади, законодавчій і особливо судовій. Нині законодавчі акти, що мають загальнолюдський моральний зміст, ми називаємо справедливими, правовими; ті ж, що його заперечують, – несправедливі, неправові [30; 31].

Ми приєднуємося до думки, що в Україні-Русі звичаєве право як симбіоз морально-етичного та правового вимірів людського буття, як «правда народня» (Д. Дністянський) (правда – це поняття виразно моральне! – авт.) стало основою формування позитивного, державного права, а не навпаки, як це робиться на засадах легістської доктрини [9]. Вважаємо, що правники і право не створюють якоїсь особливої власної системи цінностей. Право є лише формою буття уже існуючих цінностей, створених людьми в процесі життя [21; 27; 28]. Воно може сформуватися там, де сфокусовано аксіологічну площину, де сформувалася аксіологічна концентрація. «Оскільки ці вартості є нормативно значимими, вони носять узагальнений, загальносоціальний, усереднений, типовий характер» [30, с. 105], тому принципи і норми, що їх закріплюють, мають бути непорушними.

Низка загальнозначимих принципів природного права, сформованих в умовах поширення морально-правового континууму традиційного українського суспільства, стали ціннісною основою для проукраїнського позитивного права.

Ця традиція продовжиться в часі і в добу Великого Князівства Литовського. До «кодифікації 1529 року в Литві домінував не закон, а звичаєве право» [23] з його моральними принципами та цінностями. Оскільки українські землі домінували на території князівства, звичаєве право українців поширювалося поволі на всю територію Литви. В державному праві князівства – ті ж риси, що і в епоху Русі: значимість народних віче та загальних зборів при вирішенні різних питань, збереження вага народної волі та волі окремої особи; розгляд судових справ в судах копних та громадських [1; 9; 30]. Сліди «Руської правди», яка стала правовою основою Литовської держави, можна відстежити в князівських привілеях, уставах, ухвалах тощо [30]. Науковці стверджують, що руське право стає правом загальнолитовським [1; 9]. Шляхта Великого князівства ініціює законодавчі акти XVI ст. – Литовські статuti, які стверджують «давні права народу» і трактуються як «руське право». За змістом і суттю князівство стає Литовсько-Руським [18, с. 63].

Показово, що саме в цю епоху можемо спостерігати в окремих пам'ятках використання поняття честі, яка разом зі справедливістю стає для українських шляхтичів в соціально-моральному вимірі способом і центром існування їх індивідуальності. «Чість як «почтивість» мислиться невід'ємною від справедливості, яка усвідомлюється як вираження чеснот лицаря, тобто, доблесті,

мужності, хоробрості, відваги тощо» [18, с. 66]. В XVI ст. поняття «честь» в побутовій свідомості «сприймалася як абстрактний символ, регулятор певних норм поведінки, яких мусив дотримуватися благо народжений, для того, щоб утвердити відповідну репутацію серед оточення» [32, с. 129]. Тобто, в шляхетському середовищі формуються відповідні моделі поведінки, ґрунтовані на своєрідному «кодексі лицарської честі», що був морально-етичним явищем, яке поволі трансформувалося у правове. Нині повага до права є підґрунтям громадянської честі, яка не дозволяє індивідам стверджуватися аморальними несправедливими засобами та способами. О. Шевченко, досліджуючи вже козацьку добу, приходять до висновку, до якого ми також доєднуємося, що з кінця XV ст. уже в козацькому середовищі, на козацьких радах завдяки однаковості мислення, спільності духу, цінностей, прагненню до свободи формувалася особлива свідомість, переконання та погляди, що трансформувалися у прийняття рішень, «ґрунтованих на справедливості, морально-етич-

ному досвіді, доброті, що відповідали українському менталітету» [22, с. 37]. Тобто, козацьке право вбирало в себе морально-етичний досвід народу, його найбільш важливі цінності, принципи, моделі поведінки.

Висновки. Підсумовуючи дослідження проблеми співвідношення права та моралі в українській правовій традиції княжої України та Литовсько-Руської держави, можемо констатувати наступне: правова традиція досліджуваного періоду розвивалася на природно-правовій основі, для якої характерне максимальна увідповідненість моралі та права. Основними формами права в цю епоху є звичаєве право та договірне, але поступово починає формуватися державне право, яке увібрало в себе українське звичаєве право. По суті, українське право, в т.ч. державне зазначеного періоду є симбіозом морально-етичного та правового вимірів. Цей симбіоз як юридизована мораль був проявом ментальності, розуму, народного духу українців, їх морально-етичних, естетичних, культурно-духовних цінностей та смислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія України-Руси: в II т.– К.: Наукова думка, 1994. Т. 5: Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.
2. Грушевський М. Історія України-Руси : в 6-ти т. Київ, 1993. Т. 111. 503 с.
3. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т. 1. Прага : Накладом Укр. Вільного ун-ту, 1923. 397 с.
4. Братасюк В.М. Право як вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): дис.. к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2005. 208 с.
5. Братасюк М.Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції: [монографія] /заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л. Київський ун-т права. Київ. Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.
6. Братасюк М.Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності. *Порівняльно-аналітичне право* 2016. № 1. Режим доступу: www.pap.in.ua;
7. Гуцуляк Ю.В. Метафізичне праворозуміння та його вплив на формування уявлень про правопорядок. *Журнал східноєвропейсько-го права*. 2021. № 91. С. 14–23. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/hotsuliak_mikhailina_zverkhovska_91.pdf
8. Захарченко П.П. Історія українського права. [Текст]: навч. посіб. Київ: ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
9. Шевченко О.О., Вовк О.І., Капелюшний В.П. та ін.. Історія українського права. /За ред. О.О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.
10. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. С. 87.
11. Максимов С. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.
12. Методологічна роль локальних та загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем. / Братасюк М., Мурашин О., Темченко В. та ін.. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства. К.: Вид-во Європейського ун-ту. 2013. 262 с. С. 173–197.
13. Мірошниченко В. Право: терміно-поняття, поняття, категорія *Право України*. 2006. № 3. С. 29–32.
14. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі /пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. С. 3.
15. Павлов С. Методологія наукового пізнання правових традицій України. *Право України*. 2007. № 10.
16. Шевцова А. Співвідношення природного права та позитивного в до модерній українській правовій традиції домодерної епохи *Правничий часопис Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 39–47.
17. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM* (Республіка Польща). № 4 (32) vol. 2 2020. С. 203–209.
18. Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності. Львів: ТЗОВ «БІЗНЕС ШКОЛА УБС». 2018. 214 с. С. 49.
19. Пролєєв С. Універсалізм та ідентичність. Бистрицький Є. та ін.. Національна ідентичність і громадянське суспільство. К.: Дух і літера. 2015. С. 33–36.
20. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Історія. Суспільство. Освіта. К.: Вид. центр «Київський університет», 2011. 591 с.
21. Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична філософія права. Київ. 2010. 395.
22. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX–XIX століть. Монографія. Київ, 2012. 200 с.
23. Черкаський Іринарх. Громадський (копний) суд на Україні.-Русі XVI-XVIII ст. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип.4. Київ. 1928. с. 502, 521.
24. Мірошниченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті. К.: Атіка, 2006. 542 с.
25. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. К., 2002. С. 32–41.
26. Толкачова Н.Є. Звичаєве право: навч. посіб.К., 2005. С. 300–305.
27. Градова В.Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис. ...к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2013. 251 с. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/6/825/13423.html>
28. п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності КУ (конституційності) положень ст. 69 ККУ, справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. К. : URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>
29. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.
30. Шевцова А.В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Дис. ...доктора філософії зі спец. 081 – «Право». Київ, 2024.
31. Селіванов В.М. Право і закон (філософський погляд на співвідношення права та закону). *Проблеми філософії права. Том III*. № 1–2. 2005. С. 51–63.
32. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI-XVII ст. К.: Критика.2002. С. 21–130.
33. Шкода В. Вступ до правової філософії. Харків: Фоліо. 1997. 223 с.

ПРАВОВА ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE LEGAL BASIS FOR ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Дубинський І.Ю., к.ю.н.,

доцент кафедри морського та господарського права

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Маркін С.І., к.ю.н., доцент, адвокат

Стаття присвячена дослідженню правових основ забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного стану. Підкреслено, що будь-яка сфера життєдіяльності суспільства оцінюється, насамперед, з позиції значимості для держави. Такі категорії як: «стійкість», «територіальна цілісність», «суверенітет», «незалежність», «недоторканність кордонів», «обороздатність», – є не просто словами, а тими показниками, що визначають життєдіяльність держави. Вказано, що у науковій літературі досить часто ці категорії об'єднують одним терміном, а саме, національною безпекою. Констатовано, що гострота цієї проблематики для України не завершується вже понад десятиліття, відколи країна-агресор російська федерація розпочала захоплення територій нашої держави, а з повномасштабним вторгненням, – лише підсилила її. Попри те, що держава створила і продовжує працювати над системою забезпечення національної безпеки, зокрема створено відповідне правове підґрунтя цієї діяльності, що є надзвичайно важливим в умовах воєнного стану.

Проаналізовано ключові нормативно-правові акти, які охоплюють найважливіші аспекти забезпечення національної безпеки нашої держави в умовах функціонування режиму воєнного стану. Підкреслено важливі складові національної безпеки в надскладних умовах, яких перебуває наша держава. Зроблено висновок про те, що питання забезпечення національної безпеки, як категорії, що характеризується, передусім, станом захищеності від потенційних та реальних загроз людині, державі та суспільству, упродовж тривалого часу перебуває у полі зору нашої держави. Для створення відповідних умов щодо забезпечення національної безпеки законодавцем прийнято низку законів, що деталізовані на рівні підзаконних нормативно-правових актів, які складають цілісну правову систему цієї діяльності. Виокремлено важливі сфери національної безпеки, що унормовані переважно на законодавчому рівні. Вказано, на те, що в сучасних умовах важливого значення набули міжнародно-правові акти, які стосуються екологічної проблематики, особливо у сфері забезпечення безпеки атомної енергетики, а також міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: безпека, національна безпека, державна безпека, інформаційна безпека, екологічна безпека, кібербезпека, продовольча безпека, безпекове середовище, правове регулювання, воєнний стан.

The article is devoted to the study of the legal foundations of ensuring the national security of Ukraine in the conditions of martial law. It is emphasized that any sphere of society's vital activity is evaluated, first of all, from the position of significance for the state. Such categories as: «stability», «territorial integrity», «sovereignty», «independence», «inviolability of borders», «defense capability» are not just words, but those indicators that determine the vital activity of the state. It is indicated that in the scientific literature, these categories are quite often united by one term, namely, national security. It was established that the acuteness of this problem for Ukraine has not ended for more than a decade, since the aggressor country, the Russian Federation, began to seize the territories of our state, and with a full-scale invasion, it only strengthened it. Despite the fact that the state has created and continues to work on the system of ensuring national security, in particular, the appropriate legal basis for this activity has been created, which is extremely important in the conditions of martial law.

The key normative legal acts covering the most important aspects of ensuring the national security of our state in the conditions of the operation of the martial law regime have been analyzed. Important components of national security in the extremely difficult conditions in which our state is found are emphasized. It was concluded that the issue of ensuring national security, as a category characterized, first of all, by the state of protection from potential and real threats to the person, the state and society, has been in the field of view of our state for a long time. In order to create appropriate conditions for ensuring national security, the legislator adopted a number of laws, detailed at the level of sub-legal normative legal acts, which make up a complete legal system of this activity. Important areas of national security, regulated mainly at the legislative level, are singled out. It is pointed out that in modern conditions, international legal acts related to environmental issues, especially in the field of ensuring the safety of nuclear energy, as well as international humanitarian law, have become important.

Key words: security, national security, state security, information security, environmental security, cyber security, food security, security environment, legal regulation, martial law.

Постановка проблеми. Будь-яка сфера життєдіяльності суспільства оцінюється, насамперед, з позиції значимості для держави. Такі категорії як: «стійкість», «територіальна цілісність», «суверенітет», «незалежність», «недоторканність кордонів», «обороздатність», – є не просто словами, а тими показниками, що визначають життєдіяльність держави. У науковій літературі досить часто ці категорії об'єднують одним терміном, а саме, національною безпекою. Гострота цієї проблематики для України не завершується вже понад десятиліття, відколи країна-агресор російська федерація розпочала захоплення територій нашої держави, а з повномасштабним вторгненням, – лише підсилила її. Попри те, що держава створила і продовжує працювати над системою забезпечення національної безпеки, правове підґрунтя цієї діяльності є надзвичайно важливим, що зумовлює потребу його постійного аналізу та удосконалення.

Стан дослідження проблеми. У контексті досліджуваної проблематики заслуговують на увагу праці

О. Андрійко, І. Арістової, Н. Армаш, О. Баранова, Д. Беззубова, А. Берлача, Ю. Битяка, В. Білоуса, В. Заросила, Р. Калюжного, Т. Коломоєць, В. Колпакова, А. Комзюка, О. Кузьменко, В. Ліпкана, А. Новицького, С. Петкова, І. Шопіної, М. Швеця, О. Юніна, Х. Ярмачі та ін.

Метою статті є аналіз правового забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Передусім необхідно підкреслити, що проблематика національної безпеки не є новою для правової науки, а її розробка в Україні ведеться досить давно, майже з часу проголошення незалежності. Не дарма, М. Гурковський та М. Сидор, звертають увагу на те, що упродовж своєї історії людська цивілізація у першооснову ставить питання безпеки [1, с. 27]. Саме тому, питання безпеки є ключовим у розумінні національної безпеки, оскільки безпека, як правило, визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз. І такі інтереси стосуються,

насамперед, людини, держави та суспільства. Якщо ж мовити про категорію «життєво важливі інтереси», варто зауважити, що ця категорія може тлумачитись як система тих потреб, які мають бути надійно і беззастережно забезпеченими для того аби забезпечити саме існування людини її особистісного зростання і розвитку, а також прогресивного функціонування держави та суспільства.

Аналізуючи функцію забезпечення безпеки держави в умовах воєнного стану, О. О. Глущенко, звертає увагу на поняття «безпекове середовище» і при цьому робить висновок, що це «комплекс факторів, що впливають на рівень захищеності людей, соціальних груп і держав на певній території». На думку дослідника, стратегічні орієнтири держави у сфері забезпечення національної безпеки полягають у тому, що Україна має сформувати достатні власні спроможності як базис для забезпечення своєї безпеки, створення системи комплексного стратегічного аналізу воєнних загроз національній безпеці України, розвиток об'єднаних розвідувальних спроможностей сил оборони з метою отримання повної та достовірної інформації для своєчасного ухвалення рішень щодо забезпечення воєнної безпеки держави; забезпечення здатності держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища, ефективно протистояти воєнним загрозам, безперерійно функціонувати до і під час воєнного конфлікту, а також у короткі строки відновлюватися після його завершення [2, с. 55].

Розглядаючи питання інституційного забезпечення державного управління у сфері національної безпеки в його генезі, С. І. Крук, звертає увагу на існування безлічі базових понять, якими характеризується безпека як така, з-поміж них «міжнародна безпека», «регіональна безпека», «національна безпека», «військова безпека», «політична безпека», «економічна безпека», «екологічна безпека», «інформаційна безпека», «соціальна безпека», «безпека життєдіяльності» та інші види безпеки, перелік яких, на думку дослідника, можна продовжувати безкінечно залежно від того, які цілі переслідуються у науковому пошуку [3, с. 16].

Водночас, О. М. Рибицька вважає, що сьогодні, в реаліях повномасштабної війни російської федерації проти України безпека виступає найважливішою базовою потребою, необхідною умовою сталого розвитку людини, громадянина, держави загалом. Підґрунтям, основним критерієм забезпечення безпеки виступає захист прав і свобод, інтересів людини і громадянина, суспільства, держави, які в демократичному соціумі встановлюються і регулюються законом [4, с. 51].

Варто погодитись з тезою О. Пархоменко-Куцевіл, яка підкреслює, що безпеку маємо розуміти не лише як поняття та набір вимог, які не завжди виконуються, але це має бути і реальний стан людини, суспільства та держави, які мають відчувати на собі цей «стан безпеки» [5, с. 145].

Водночас, К. С. Ізбаш та С. Л. Деревянкін акцентують увагу на тому, що введення правового режиму воєнного стану в Україні змінили підходи до забезпечення національної безпеки, підтримання публічної безпеки і порядку, прийняття законодавства та ухвалення управлінських рішень. Додаткові законодавчі заборони та обмеження запроваджені державою для фізичних та юридичних осіб, які обмежують зміст та обсяг їхніх індивідуальних конституційних прав і свобод [6, с. 216].

Отож, можемо констатувати, що національна безпека отримала своє закріплення в законодавстві України в різноманітних аспектах. Проголошуючи Декларацію про державний суверенітет України Верховна Рада Української РСР заклала в цей документ основоположні категорії, що характеризують національну безпеку, такі як самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території, незалежність, рівноправність, охорона національної державності [7] та ін.

Конституція України як Основний Закон держави містить в собі значну кількість термінів, що в сьогоденному розумінні складають цілісну систему національної безпеки (безпека людини, екологічна безпека, інформаційна безпека, державна безпека, економічна безпека, громадська безпека), а також в ній згадується і саме словосполучення «національна безпека», хоча трактування цього поняття не конкретизується [8].

Натомість, на підставі та у відповідності з низкою статей Конституції України (а саме: ст. 1, 2, 17, 18, 92), законодавець прийняв Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII, який закріпив такі характеристики національної безпеки як: засади, цілі та принципи, на яких ґрунтується національна безпека і оборона, основні постулати, які мають лягти в основу державної політики, спрямованої на захист суспільства і кожного громадянина від потенційних та реальних загроз. Водночас, законодавець закріпив розуміння ключових термінів і категорій, що окреслюють зміст та сутність національної безпеки. Так, зокрема, національну безпеку України подано як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [9]. Відтак, загрозами національній безпеці України визнано «явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України» [9].

У контексті зазначених трактувань окрему наукову зацікавленість викликає поняття «національні інтереси України». Якщо звертатись до вказаного вище Закону, то можемо зауважити, що законодавець під цим терміном розуміє «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [9].

Розглядаючи питання, що стосується правової основи забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного стану варто зауважити, що з цією метою в державі було прийнято й низку інших законодавчих актів, з-поміж яких Закони України: «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII [10], «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР [11], «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III [12], «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII [13], Про основи національного спротиву від 16 липня 2021 року № 1702-IX [14].

Вочевидь, у контексті аналізу правової основи забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного стану не можна оминати підзаконних нормативно-правових актів, які також безпосередньо торкаються цієї сфери, з-поміж них: Указ Президента України 14 вересня 2020 року № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»» [15]; Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»» [16]; Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573 «Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану» [17].

На думку В. Лагодіної, «без вироблення цілісної державної політики у сфері національної безпеки України та забезпечення її реалізації неможливе вирішення проблем державотворення, створення ефективного механізму соціального захисту населення, стабілізації політичних процесів» [18, с. 70].

Аналізуючи правове підґрунтя забезпечення національної безпеки, варто погодитись з думками, які висловлює Д. В. Часник, коли піднімає проблематику, «що важливіше для держави – безпека особи чи національна безпека, державна безпека»? При цьому автор досить слушно зауважує, що «оскільки вся система національних інтересів визначається сукупністю основних інтересів людини, суспільства, держави, то на сучасному етапі передусім мають забезпечуватися права та свободи людини, її безпека. Якщо вони будуть гарантовані, захищені державою, тоді автоматично будуть забезпечені конституційний лад, суверенітет та територіальна цілісність держави. За такої постановки питання пріоритет надається людині, її правам та свободам, які є найвищою цінністю» [19, с. 64].

Водночас, необхідно акцентувати на тому, що національна безпека є доволі багатогранною категорією, яка має безліч елементів, що її утворюють. Так, згаданий нами Указ Президента України 14 вересня 2020 року № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»» важливими документами для планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти реалізації вказаної стратегії визначає: Стратегію людського розвитку; Стратегію воєнної безпеки України; Стратегію громадської безпеки та цивільного захисту України; Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України; Стратегію економічної безпеки; Стратегію енергетичної безпеки; Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату; Стратегію біобезпеки та біологічного захисту; Стратегію інформаційної безпеки; Стратегію кібербезпеки України; Стратегію зовнішньополітичної діяльності; Стратегію забезпечення державної безпеки; Стратегію інтегрованого управління кордонами; Стратегію продовольчої безпеки; Національну розвідувальну програму [15].

У контексті нашого дослідження варто звернути на деякі Стратегії, які відіграють важливу роль для забезпечення безпекового середовища в умовах сьогодення та сприяють належному стану національної безпеки, зокрема, це інформаційна безпека, кібербезпека, екологічна безпека, продовольча безпека та ін. Так, «інформаційна безпека України має основне стратегічне завдання: створити потужний національний інформаційний простір, як головний аспект, що засвідчує присутність країни на світовій інформаційній арені. Така мета також передбачає необхідність створення системи протидії будь-якій інформаційній загрозі та захисту власних інформаційних ресурсів, середовища та інфраструктурної складової країни. Національну безпеку України в інформаційній сфері слід розглядати як цілісну цілісність чотирьох складових – особистої, суспільної (публічної), комерційної (корпоративної) та державної безпеки [20, с. 74].

Досить важливою сферою національної безпеки є кібербезпека, яка за визначенням законодавця є «захищеність

життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі» [21]. Водночас, об'єктами кібербезпеки визначено:

- «1) конституційні права і свободи людини і громадянина;
- 2) суспільство, сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища;
- 3) держава, її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність;
- 4) національні інтереси в усіх сферах життєдіяльності особи, суспільства та держави;
- 5) об'єкти критичної інфраструктури» [21].

Ще однією, надзвичайно важливою сферою національної безпеки є продовольча безпека. Як зауважує, Н. О. Олексунь, «соціальний аспект продовольчої безпеки визначається впливом стану доступності та стабільності продуктів харчування на соціальний добробут і задоволення базових потреб населення. На доступ населення до харчових ресурсів впливає цілий ряд факторів, серед яких можемо виділити наступні: цінова стабільність, рівень доходів населення, соціальна справедливість тощо» [22, с. 281].

Особливо відчутною проблемою для забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану стала її складова – екологічна безпека. На думку Л. Добробот, в контексті екологічної безпеки постали на порядку денному питання глобальної безпеки країн, адже екологічні лиха кордонів не мають. Саме тому, погоджуємось з вченою у тому, що «національний законодавець та світова спільнота повинна зосередити увагу на дієвості нормативно-правових актів, які захищають чи мінімізують наслідки воєнних дій на навколишнє природне середовище в країнах, в яких ведуться збройні конфлікти, зокрема в Україні» [23, с. 214].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що питання забезпечення національної безпеки, як категорії, що характеризується, передусім, станом захищеності від потенційних та реальних загроз людині, державі та суспільству, упродовж тривалого часу перебуває у полі зору нашої держави. Для створення відповідних умов щодо забезпечення національної безпеки законодавцем прийнято низку законів, що деталізовані на рівні підзаконних нормативно-правових актів, які складають цілісну правову систему цієї діяльності.

Натомість, окремі питання правового забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного стану та її окремих складових потребують застосування міжнародно-правових актів, що стосуються екологічної безпеки, а також інших аспектів безпекового середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гурковський М. П., Сидор М. Я. Поняття національної безпеки як адміністративно-правової категорії. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 2 (12). С. 26–32.
2. Глуценко О. О. Функція забезпечення безпеки держави в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. Вип. 1. С. 53–56.
3. Крук С. І. Генезис інституційного забезпечення державного управління у сфері національної безпеки України. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2018. Вип. 6. С. 15–17.
4. Рибницька О. М. Забезпечення публічної безпеки як однієї зі сфер національної безпеки під час дії воєнного стану. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 2. С. 50–57.
5. Пархоменко-Кучевіч О. Проблеми забезпечення національної безпеки в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування»*. 2023. Вип. 3. С. 143–150.
6. Ізбаш К. С., Деревянкін С. Л. Національна безпека України в умовах воєнного стану: сучасний стан. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. Вип. 1. С. 213–217.
7. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 29. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12/print>
8. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print>

9. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
10. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
11. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.
12. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
14. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 року № 1702-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 41. Ст. 339.
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text>
17. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.2020 р. № 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text>
18. Лагодіна В. Національна безпека як зміст і мета державної політики України. *Правова інформатика*. 2007. № 2(14). С. 69–76.
19. Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії Російської Федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 34. С. 61–67.
20. Семенець-Орлова, І., Клочко, А., & Амро, Т. (2022). Публічне управління у сфері інформаційної безпеки для забезпечення розвитку демократії в Україні (контекст воєнного стану). *Публічне урядування*, (5 (33)), 73-82. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-5\(33\)-10](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-5(33)-10)
21. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403.
22. Олексунь Н. О. Соціальний аспект продовольчої безпеки: доступ до харчових ресурсів в умовах воєнного стану. *Національна безпека в умовах війни, післявоєнної відбудови та глобальних викликів XXI століття*: збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Житомир, 7–8 грудня 2023 року). Житомир: Житомирська політехніка, 2023. С. 280–284.
23. Добробог Л. Екологічна безпека України в умовах воєнного стану. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні та прикладні аспекти*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конференції (Дніпро, 17.03.2023 р.). Дніпро: ДДУВС, 2023. С. 212–214.

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ГАЛЬМУВАННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЧЕТВЕРТІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

THE MAIN FACTORS INHIBITING THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN THE FOURTH UKRAINIAN REPUBLIC

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У процесах формування високих показників ступеня розвитку конкретного державного утворення, одну з вирішальних ролей відіграє громадянське суспільство, а точніше його елементи, що утворюють розгалужену систему відповідних інститутів.

Зазначену систему створюють такі основні складові, як різноманітні громадські організації (зокрема й політичні партії), місцеві громади, профспілки, недержавні засоби масової інформації, волонтерські організації, релігійні об'єднання та ін. В умовах функціонування зараз Четвертої української республіки можна спостерігати низку факторів, які фактично гальмують розвиток громадянського суспільства. Перелік таких чинників можна поділити на дві групи – первинні (основні) та другорядні (побічні). Прикладами побічних факторів можуть слугувати відповідні положення Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, що характеризують недоліки роботи державної влади у цій сфері, а саме: недосконалість законодавства, що регламентує функціонування ІГС; недостатнє фінансування з боку державної влади становлення громадянського суспільства; відсутність дієвого механізму захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва; недостатня практика залучення громадськості до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення. Група основних факторів зазначеного гальмування складається з трьох чинників. Перший, це фактична незацікавленість з боку значної частини керівництва державно-владних структур в інтенсифікації становлення та розвитку українського громадянського суспільства, а тому здійснення відповідних трансформацій продовжується в обмеженому, керованому та максимально уповільненому форматі. Другий – значний і негативний за своїм змістом, здебільшого малоприхований тиск на функціонування ключових ІГС (політичні партії, медіа, профспілки) як з боку олігархату так і окремих органів влади. Третій, це незавершеність формування відповідних комплексних суспільних потреб стосовно установчих змін в Україні та вироблення оптимальних алгоритмів їх реалізації.

Ключові слова: республіка, громадянське суспільство, правова держава, інститути, стратегія, державна влада, громадяни.

In the processes of forming high indicators of the degree of development of a particular state entity, one of the crucial roles is played by civil society, or rather its elements, which form an extensive system of relevant institutions.

This system is made up of such key components as various public organisations (including political parties), local communities, trade unions, non-governmental media, volunteer organisations, religious associations, etc. In the current situation of the Fourth Ukrainian Republic, a number of factors can be observed that actually hinder the development of civil society. The list of such factors can be divided into two groups – primary (underlying) and secondary (side). Examples of secondary factors include the relevant provisions of the Strategies for promoting the development of civil society in Ukraine, which describe the shortcomings of the state authorities in this area, namely: imperfection of the legislation regulating the functioning of CSIs; insufficient funding by the state authorities for the development of civil society; lack of an effective mechanism of protection against fraud and other abuses in the field of charity; insufficient practice of involving the public in the formation and implementation of state policy and in the The group of the main factors of the above inhibition consists of three factors. The first is the actual lack of interest on the part of a significant part of the leadership of the state authorities in intensifying the formation and development of Ukrainian civil society, and therefore the implementation of the relevant transformations continues in a limited, controlled and maximally slowed down format. The second is the significant and negative pressure on the functioning of key CSIs (political parties, media, trade unions), mostly undisguised, from both the oligarchy and individual government agencies. The third is the incompleteness of the formation of relevant complex social needs regarding the constitutional changes in Ukraine and the development of optimal algorithms for their implementation.

Key words: republic, civil society, rule of law, institutions, strategy, state power, citizens.

Вступ. У процесах формування високих показників ступеня розвитку конкретного державного утворення, одну з вирішальних ролей відіграє громадянське суспільство, а точніше його елементи, що утворюють розгалужену систему відповідних інститутів.

Зазначену систему утворюють такі основні складові як різноманітні громадські організації (зокрема й політичні партії), місцеві громади, профспілки, недержавні засоби масової інформації, волонтерські організації, культурні та національні асоціації, спортивні організації, клуби за інтересами, релігійні об'єднання та ін.

Дослідження проблем громадянського суспільства завжди були пріоритетними для широкого кола науковців-репрезентантів різних галузей знань та спеціальностей, насамперед таких як філософія, політологія, соціологія, статистика, історія, економіка, право.

Зокрема правознавці вивчають громадянське суспільство з позицій його зв'язку з державою і правом, їх взаємопроникнення, взаємозалежності та обопільного впливу, який має бути запорукою стабільного соціального розвитку, своєрідним антидотом від занепаду та деградації як суспільства, так й держави.

У достатньо поширеному на українських теренах підручнику з теорії держави і права за загальною редакцією

О. М. Бандурки наголошується, що зазвичай поняття «громадянське суспільство» використовується у двох значеннях.

У широкому сенсі громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (міжособистісних, сімейних, економічних, культурних, релігійних, національних), а також структур, що розвиваються за межами та без безпосереднього втручання держави. Система незалежних від держави асоціацій та відносин створює умови для самореалізації окремих індивідів та різного роду об'єднань громадян, задоволення їх повсякденних потреб.

У вузькому сенсі громадянське суспільство є цивілізаційним становищем суспільства, характерною ознакою якого є рівноправність особистості, співтовариства громадян та держави.

Ознаками громадянського суспільства є: економічна незалежність громадян; розвинута демократія; рівноправність громадян; забезпеченість прав і свобод громадян; вільне формування громадської думки, ідеологічний і політичний плюралізм; свобода створення та діяльності засобів масової інформації; високий рівень інтелектуального та психологічного розвитку членів суспільства, їх здатність до самодіяльності у складі певного інституту громадянського суспільства.

Функції громадянського суспільства полягають у повному задоволенні матеріальних і духовних потреб

людини, захисті приватної сфери життя людей, стримуванні політичної влади від абсолютного свавілля, стабілізації суспільних відносин і процесів [1, с. 129].

На сторінках не менш популярного підручника з теорії держави і права за редакцією М. В. Цвіка та О. В. Петришина під громадянським суспільством пропонується розуміти – сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права і свободи.

Ознаки громадянського суспільства полягають у тому, що воно: є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку; громадянським стає лише суспільство, в якому особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід'ємними з позиції пріоритету громадянського суспільства; існування громадянського суспільства, його інститутів обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей; громадянське суспільство є сферою реалізації потреб та інтересів, утілених у правах і свободах людини, поза безпосереднього впливу з боку держави; громадянське суспільство виступає соціальним підґрунтям формування правової держави; громадянське суспільство та його інститути функціонують на основі принципів самоорганізації і самоврядування; громадянське суспільство як соціальне явище складається із інститутів – громадських (недержавних) об'єднань; діяльність громадянського суспільства регулюється за допомогою різноманітних соціальних, передусім правових норм [2, с. 470–472].

Враховуючи органічну взаємозалежність між громадянським суспільством та правовою державою, процес становлення та побудови яких в сучасній українській державі не виправдано затягнувся і триває майже 33-й рік, навіть в умовах гарячої фази війни не зменшується актуалізація розв'язання проблем інтенсифікації кроків спрямованих на завершення формування зазначених вище двох соціально-політичних складових, що характеризують достатній рівень цивілізаційності, який виступає у ролі своєрідної перепустки до клубу європейських (світових) демократичних країн.

Не дивлячись на певні зусилля з боку окремих груп українських громадян – насамперед – представників структур громадянського суспільства та державної влади, в умовах функціонуючої зараз Четвертої української республіки, поки що не відбулося такого давно очікуваного прориву у соціально-культурній, економічній та політичній сферах нашої країни. Невидимі чинники (фактори, детермінанти) наразі не дозволяють Україні вирватись за межі зачарованого кола хронічних невдач, виробити правильний алгоритм дій щодо інституційного та системного реформування, виходу українського суспільства та держави на оперативний простір реалізації свого потенціалу.

Зважаючи на це, вирішення проблем визначення, локалізації та подальшого усунення існуючих перешкод становлення та розвитку українського громадянського суспільства можна вважати одним з першочергових та актуальних завдань, що постане після відбиття триваючої зараз агресії рф.

Науково-теоретичною основою для вивчення цих нагальних питань, можуть слугувати праці відомих учених-правознавців насамперед представників таких фундаментальних галузей права як теорії держави і права, конституційного та адміністративного права.

Набута багаторічна практика організації та функціонування інститутів громадянського суспільства у структурі теперішньої моделі республіки в Україні спонукає до її критичного аналізу та об'єктивного визначення її подальших перспектив, що допоможе сформулювати ґрунтовні висновки, спрямовані на усунення існуючих упущень та помилок, тому визначення основних чинників гальмування розвитку громадянського суспільства у Четвертій українській республіці є **метою** цієї праці.

На початку викладення основного матеріалу, слід зазначити, що відповідно до існуючих теоретико-правових поглядів авторитетних вітчизняних науковців – сутність діалектичних характеристик взаємодії між державою і громадянським суспільством полягає у тому, що не держава зумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє зумовлює, створює і контролює державу. Саме таким чином забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави...

Співвідношення громадянського суспільства та держави найкраще відображається через визнання або ж невизнання легітимності державної влади. Легітимність проявляється або у підтримці, або ж у засудженні державної влади інституціями громадянського суспільства [3, с. 24–25].

З проголошенням державної незалежності України в 1991 році політико-правові умови існування й розвитку громадянського суспільства зазнали суттєвих змін. Упродовж 1991–2004 років було закладено законодавчу легітимацію основ діяльності громадянських організацій в Україні: ухвалено базові для функціонування інститутів громадянського суспільства (далі ІГС) закони, а саме: «Про об'єднання громадян», «Про благодійництво та благодійну діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про органи самоорганізації населення», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань».

Зростання ролі ІГС як суб'єкта суспільних змін вплинуло на характер державної політики, що стосувалася громадянського суспільства. Подальший розвиток законодавства в цій сфері відбувся в напрямках спрощення процедур реєстрації ІГС, створення необхідних правових умов для розвитку благодійництва, інститутів представництва та захисту інтересів територіальних громад [4, с. 27].

Рафікація 14 вересня 2014 року угоди про асоціацію між ЄС та Україною, надала новий імпульс для подальшого становлення громадянського суспільства в нашій державі та вдосконалення нормативно-правового регулювання цих процесів.

Зокрема Указом Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», була затверджена Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки.

У положеннях цього документу були зафіксовані основні проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні, а саме: відсутній ефективний громадський контроль за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування; недостатньою є практика залучення громадян до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення; благодійники не мають ефективних стимулів з боку держави, зокрема податкових, обтяжені бюрократичними процедурами, відсутній дієвий механізм захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва; більшість організацій громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки через її обмежений обсяг, незастосування прозорих конкурсних процедур та надання необґрунтованих переваг окремим видам організацій громадянського суспільства; недостатніми є стимули щодо здійснення організаціями громадянського суспільства підприємницької діяльності, спрямованої на вирішення соціальних проблем (соціальне підприємництво); відсутня єдина державна інформаційно-просвітницька політика у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

Метою вказаної Стратегії визначалось створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових можливостей для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації.

Також, даний нормативний акт містив чотири стратегічних напрями реалізації згаданої Стратегії, зокрема: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

У 2021 році, після звернення часової дії вказаної вище Національної стратегії, відповідним указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021 була затверджена Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки.

Мета реалізації цієї Стратегії полягала у створенні сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи та самоорганізації, формуванні та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодженні взаємодії між громадянами, згаданими інститутами та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, у тому числі для реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, задоволенні суспільних інтересів, забезпеченні громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень.

Стратегічними напрямами щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки були визначені наступні: забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення; створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

Тобто питання державної підтримки розвитку ІГС фіксувались у порядку денному української влади не тільки після 2014 року, про що свідчить указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212/212 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні».

У положеннях даного документу наводились проблеми, пов'язані зі становленням громадянського суспільства, а саме: збереження тенденцій до непрозорості, закритості та бюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування замість налагодження ефективного діалогу з суспільством; недосконалість чинного законодавства створює штучні бар'єри для утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства; механізми участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики належним чином не реалізуються; податкове навантаження не стимулює діяльність і розвиток інститутів громадянського суспільства та їх підтримку вітчизняними благодійними організаціями; більшість інститутів громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки та вітчизняної благодійної підтримки; потенціал інститутів громадянського суспільства щодо надання соціальних послуг населенню не використовується.

У якості мети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні пропонувалось

створення більш сприятливих умов, спрямованих на задоволення інтересів, захист прав і свобод людини і громадянина, подальше становлення громадянського суспільства на засадах безпосередньої, представницької демократії, широкого впровадження форм демократії участі, самореалізації та самоорганізації громадян.

Стратегічними пріоритетами державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні були визначені: сприяння встановленню максимальної відкритості, прозорості та підзвітності суспільству органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; зростання соціального капіталу для підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві; створення сприятливих умов для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства; забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, зокрема, шляхом створення умов для забезпечення широкого ефективного представництва інтересів громадян в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій (діалогу) із громадськістю з найважливіших питань життя суспільства і держави; запровадження громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, посилення впливу інститутів громадянського суспільства на прийняття управлінських рішень та їх реалізацію; сприяння благодійній, волонтерській діяльності, іншим формам громадської активності та громадянської культури.

Навіть не самий ретельний аналіз змісту наведених трьох відповідних стратегій, наводить на думку про певну шаблонність, калькування та концептуальну куцість змісту цих документів. Виникає таке враження, що їх положення не повинні заходити за умовні обмежувальні прапорці. З невідомих причин у стратегіях скромно замовчується про ціннісні та світоглядні пріоритети для українських громадян, значна частина з яких продовжує керуватися «приматами», успадкованими з радянських часів на кшталт «моя хата з краю» або «від мене нічого не залежить».

З іншого боку, у зазначених документах де-факто спостерігається майже повне ігнорування важливості таких важливих секторальних ІГС як медіа, політичні партії, профспілки, заснованого на громадах місцевого самоврядування та особливо актуального у воєнний час волонтерства.

Перелічені особливості згаданих стратегій свідчать або про професійну непридатність або навмисне приховування їх авторів згадок про існуючі системні проблеми і причини гальмування становлення та розвитку ключових ІГС. Одразу ж виключаючи перший фактор можна припустити нарочите, свідоме спрощення їх положень відповідними виконавцями, яке спрямоване на убезпечення чинної владно-управлінської системи та її очільників від давно затребуваного українським суціумом розширення і використання контрольних функцій з боку представників зміцненого громадянського суспільства.

У цьому полягає один з головних негативних феноменів чинної зараз моделі Четвертої української республіки, де формально існують владні та громадські інститути, однак у змісті безпосередньої роботи вагової частки їх керівництва та приближеного до нього персоналу, значним чином домінує приватний (особистий, груповий) меркантильний інтерес, що не тільки дискредитує діяльність цих структур в очах звичайних українських громадян, а й унеможлиблює їх ефективне функціонування.

Для більшої аргументації даної тези, слід навести характерний приклад з соціальної практики. Так, друга хвиля опитування «Громадяни і парламент: довіра, взаємодія та відкритість в умовах воєнного стану», проведеного на початку 2024 року Міжнародним республіканським інститутом (IRI) спільно Інтернейз-Україна в рамках Програми USAID «РАДА: наступне покоління», показала зниження довіри українців до Верховної Ради України –

29% українців зазначили, що «цілковито» чи «швидше» довіряють парламенту у той час, як у 2022 році цей показник становив 56%. Водночас обізнаність громадян щодо діяльності ВРУ також знизилась – із 69% у 2022 році до 59% у 2024 році.

Основним критерієм при обранні народного депутата українці назвали – чесність та дотримання обіцянок. Так вважають 41% респондентів, в той час як у 2022 році так вважали лише 27%. Також для громадян суттєво важливішими при виборі народних обранців стала хороша репутація та незалученість до корупції – цей показник зріс із 6% у 2022 році до 19% у 2024 році [5].

Надані результати опитування, свідчать про існування вагомого соціального запиту на суттєве покращення якості корпусу народних депутатів (насамперед за такими критеріями як чесність, дотримання обіцянок, хороша репутація, незалученість до корупції). Враховуючи це, в умовах розвинутих ІГС та відповідного тиску громадян на діючих народних депутатів, вітчизняний парламент мав би виробити відповідні критерії (вимоги) до майбутніх представників народу з наступною їх фіксацією у ст. 76 Конституції України та у нормах Виборчого кодексу України.

Крім того, зважаючи на зростаючу роль політичних партій у виборчій системі України, не було б зайвим також доповнити (змінити) норми зафіксовані у ст. 6 чинного Закону України «Про політичні партії в Україні» та відповідні положення партійних статутів.

Усвідомлюючи, що в умовах теперішньої владної моделі та негласних пріоритетів депутатської діяльності, реалізація наведених вище пропозицій є майже фантастичною, слід обирати інший варіант втілення у життя затребуваних суспільством новацій щодо посилення вимог до репрезентантів представницької влади.

Так, одним з дієвих кроків вирішення порушеної проблеми є інтенсифікація процесів становлення та розвитку ключових ІГС, але для цього необхідно усунути існуючі фактори (чинники), що заважають на повних обертах реалізувати це важливе завдання.

Перелік таких чинників можна поділити на дві групи – первинні (основні) та другорядні (побічні).

Прикладами побічних (другорядних) факторів можуть слугувати викладені вище окремі положення Стратегії, що характеризують недоліки роботи державної влади у цій сфері, а саме: недосконалість законодавства, що регламентує функціонування ІГС; недостатнє фінансування з боку державної влади становлення громадянського суспільства; відсутність дієвого механізму захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва; недостатня практика залучення громадськості до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення; збереження непрозорості, закритості та бюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади; відсутність реальних механізмів участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики.

Перелік основних або ключових факторів гальмування становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні є достатньо невеликим, усього три чинника.

Перший – фактична незацікавленість з боку значної частини керівництва державно-владних структур в інтенсифікації становлення та розвитку українського громадянського суспільства, а тому здійснення відповідних трансформацій продовжується в обмеженому, керованому та максимальнo уповільненому форматі, з метою недопущення виникнення ефективних ІГС, які у перспективі будуть здатні здійснювати соціально позитивний вплив на організацію і функціонування різноманітних державних органів влади.

Другий – значний і негативний за своїм змістом, здебільшого малоприхований тиск на функціонування ключових ІГС (політичні партії, медіа, профспілки) як з боку олігархату, так і окремих органів влади (насамперед виконавчо-розпорядчої спрямованості). Виняток складають окремі антикорупційні громадські організації та агентства журналістських розслідувань, які переважно мають закордонне фінансування.

Третій – незавершеність формування відповідних комплексних суспільних потреб стосовно установчих змін в Україні (першочергові завдання яких мають стосуватись громадянського суспільства і правової держави) та вироблення оптимальних алгоритмів їх реалізації, запорукою успіху яких мають стати соціальні активні, небайдужі українські громадяни, котрі міцно стоять на фундаментах загальноновизнаних людських цінностей і світоглядних пріоритетів, а також у світосприйнятті та поведінці котрих відсутній пострадянській синдром «дрібного гвинтика» від якого нічого не залежить.

На підставі викладеного можна констатувати, що у парадигмі організації та функціонування державної влади Четвертої української республіки, є достатньо помітними негативні сутності, що визначаються високою питомою вагою втілення у життя власних (групових) приватних інтересів особами, наділеними владними повноваженнями. Це є одним з ключових чинників наявності ознак деградації сучасної української держави та фактичного гальмування процесів розвитку громадянського суспільства в нашій країні. Як доводить багаторічний соціальний досвід, сподівання на позитивні результати щодо створення ефективно діючих інститутів громадянського суспільства і правової держави в межах чинної республіканської моделі є не виправданими, тому необхідно формувати та втілювати у життя соціальні конструкції П'ятої республіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2018. 416 с.
2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
4. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року : аналіт. доп. – Київ : НІСД, 2021. – 112 с.
5. Довіра українців до Верховної Ради впала, громадяни хочуть, щоб парламент сприяв закінченню війни. IRI. 30 травня 2024. <https://iri.org.ua/survey/dovira-ukrayintiv-do-verkhovnoyi-rady-vpala-hromadyany-khochut-shchob-parlament-spruyav>

СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

SOCIAL GUARANTEES AS AN OBJECT OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF MILITARY OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (THEORETICAL AND LEGAL ASPECT)

Передерій О.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті з позицій загального теоретичного аналізу розкрито особливості чинної сьогодні системи законодавчого регулювання соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України. Соціальні гарантії розглядаються як елемент правового статусу військовослужбовців Збройних Сил України, які у концентрованому вигляді являють собою сукупність умов, способів і засобів соціального характеру, спрямованих на здійснення відповідних соціальних благ особи і забезпечених соціальною політикою держави. На рівні доктринального обґрунтування розмежовано соціальних гарантій з такими суміжними поняттями як пільги і компенсації.

Обґрунтовано, що соціальні гарантії є відносно відокремленим об'єктом правового регулювання. Запропоновано умовний розподіл системи актів правового регулювання соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України на три рівні: загальний законодавчий рівень, спеціальний законодавчий рівень, підзаконний рівень. На загальному рівні правового регулювання визначено базові засади надання державою соціальних гарантій. Найбільш вагомий регуляторний потенціал міститься у актах другого рівня регламентації основних соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України націлених на соціальну підтримку і забезпечення членів їх сімей. Підзаконний рівень представлений актами Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України, актами інших центральних та місцевих органів влади, актами органів місцевого самоврядування.

Базовими особливостями правового регулювання соціальних гарантій є їх невичерпний характер, чіткий спосіб правового викладення. В умовах триваючого процесу відбиття збройної агресії українське законодавство про соціальні стандарти військовослужбовців Збройних Сил України змінюється з урахуванням зростаючої потреби посилення рівня державного захисту військовослужбовців. Окреслено подальші перспективи доктринальної розробки зазначених питань, які полягають у доцільності напрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації законодавства про соціальні гарантії усіх, хто зі зброєю у руках захищає Батьківщину.

Ключові слова: соціальні стандарти, соціальні гарантії, правове регулювання, Збройні Сили України, правовий статус, військовослужбовець, правові інновації, пільги, компенсації.

The article reveals the features of the current system of legislative regulation of social guarantees for servicemen of the Armed Forces of Ukraine from the standpoint of general theoretical analysis. Social guarantees are considered as an element of the legal status of servicemen of the Armed Forces of Ukraine, which in a concentrated form represent a set of conditions, methods and means of a social nature, aimed at realizing the relevant social benefits of the individual and provided by the social policy of the state. At the level of doctrinal justification, social guarantees are distinguished from such related concepts as benefits and compensation.

It is substantiated that social guarantees are a relatively separate object of legal regulation. A conditional division of the system of acts of legal regulation of social guarantees of servicemen of the Armed Forces of Ukraine into three levels is proposed: general legislative level, special legislative level, sub-legal level. At the general level of legal regulation, the basic principles of the provision of social guarantees by the state are defined. The most significant regulatory potential is contained in the acts of the second level of regulation of the basic social guarantees of servicemen of the Armed Forces of Ukraine aimed at social support and provision of their family members. The sub-legal level is represented by acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Defense of Ukraine, acts of other central and local authorities, and acts of local self-government bodies.

The basic features of the legal regulation of social guarantees are their non-exhaustive nature, a clear method of legal presentation. In the conditions of the ongoing process of repelling armed aggression, the Ukrainian legislation on social standards of servicemen of the Armed Forces of Ukraine is changing taking into account the growing need to strengthen the level of state protection of servicemen. Further prospects for the doctrinal development of the mentioned issues are outlined, which consist in the expediency of developing scientifically based proposals for optimizing the legislation on social guarantees for all those who defend the Motherland with weapons in their hands.

Key words: social standards, social guarantees, legal regulation, Armed Forces of Ukraine, legal status, military serviceman, legal innovations, benefits, compensations.

Постановка проблеми. Збройні Сили України на сучасному етапі розвитку української державності відіграють, без перебільшення, одну з найбільш важливих ролей у суспільстві. В умовах протидії масштабній військовій агресії проти України, кожен військовослужбовець несе важкий тягар виконання почесного обов'язку захисту Вітчизни. За таких умов держава зобов'язана консолідувати максимум зусиль для забезпечення належного рівня соціального забезпечення і формування системи надійних соціальних гарантій службової діяльності кожного військового. Первинним етапом здійснення цього є створення відповідного нормативно-правового підґрунтя, яке б забезпечило повноцінність юридичного визначення змісту відповідних соціальних гарантій і умов їх практичного втілення. Особливо активна робота у цьому напрямку триває останні кілька років і характеризується виправдженням певних експериментальних правових інновацій

щодо юридичної регламентації соціальних стандартів правового статусу військових [1]. У зв'язку з цим актуальним є всебічне наукове дослідження соціальних гарантій в якості окремого елемента правового регулювання статусу військовослужбовців Збройних Сил України, що має специфічний спосіб юридичної регламентації.

Мета статті полягає у розкритті специфіки правового регулювання соціальних гарантій як відносно відокремленого компонента статусу військовослужбовців Збройних Сил України.

Аналіз останніх публікацій і стан опрацювання обраної для статті проблематики дає підстави констатувати, що наукова розробка правових аспектів нормативного забезпечення соціальних гарантій військових потрапляє у фокус уваги вітчизняних науковців лише фрагментарно. Про це свідчить аналіз наукових праць і аналітичних публікацій І. Бородіна, С. Пасіки, В. Пашин-

ського та ін. Відповідно, є практично обумовлена потреба збагачення національної правової доктрини України відповідною проблематикою.

Виклад основного матеріалу. У відповідності до п. 5 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, яке затверджене Указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008 військовослужбовцями є громадяни, які проходять військову службу [2]. Відзначаючи певну «сухість» зазначеного формулювання, слід наголосити, що правовий статус військовослужбовця є одним із найбільш специфічних різновидів правового статусу особи. Це обумовлюється як специфікою самої військової служби, особливим колом завдань, які покладаються на особу, що проходить військову службу, так і особливостями стандартів соціального забезпечення військовослужбовців. Зазначене обумовлює також і те, що військова служба у Збройних Силах України, у порівнянні з іншими видами державної служби, регламентується значною кількістю нормативних актів, що мають різний предмет правового регулювання. І. Бородин та С. Пасіка це пояснюють, у тому числі, необхідністю юридичної формалізації гарантій та механізмів охорони і захисту правового статусу військовослужбовця [3, с. 163].

Соціальні гарантії є невід'ємним компонентом правового статусу військовослужбовців Збройних Сил України. Беручи до уваги ту обставину, що їх правова регламентація передбачена у різних нормативних актах, є підстави констатувати, що соціальні гарантії є відносно самостійним об'єктом правового регулювання. Умовно, розподілимо систему актів правового регулювання соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України на три рівні: загальний законодавчий рівень, спеціальний законодавчий рівень, підзаконний рівень.

Основу загального законодавчого рівня нормативного регулювання соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України складають, передусім Конституція України від 28.06.1996 р. [4], Закон України «Про Збройні Сили України» від 16.12.1991 р. № 1934-ХІІ [5], Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ [6], Закон України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 р. № 876-VII [7], загальновійськові статuti Збройних Сил України.

Так, ст. 17 Конституції України встановлює, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей. Це положення є базовою, вихідною нормою для розвитку системи правового регулювання соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України. Зазначена норма складає конституційно-правову основу і вказує на те, що інші акти законодавства мають бути присвячені питанням детальної регламентації цього. В. Пашинський у зазначеному контексті зауважує, що регулювання цих питань буде доцільним з огляду на потреби оборонної реформи і створення ефективної системи оборони держави [8, с. 105].

Закон України «Про Збройні Сили України» від 16.12.1991 р. № 1934-ХІІ у ст. 16 предметно визначає основні напрями держави щодо забезпечення соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України, а також членів їх сімей. Зокрема, закон гарантує військовослужбовцям піклування держави у разі, якщо вони загинули (померли), пропали безвісти, стали особами з інвалідністю під час виконання службових обов'язків або постраждали у полоні в ході бойових дій (війни), в умовах надзвичайного стану чи під час виконання службових обов'язків за межами України в порядку військового співробітництва або у складі національного контингенту чи національного персоналу у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ частково також

регулює аспекти соціального захисту військовослужбовців, які призупинили військову службу, поновлення пільг та соціальних гарантій у разі, коли стосовно військовослужбовців судом винесено виправдувальний вирок, що набрав законної сили, порядок звільнення військовослужбовців з військової служби через сімейні обставини або з інших поважних причин, які обумовлені обставинами соціального характеру (вагітність, необхідність догляду за членами родини, хвороба члена сім'ї та ін). Також серцевиною зазначеного закону є глава 8. У ній визначено підстави соціального захисту громадян України, які виконують конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців.

Деякі положення загальновійськових статутів Збройних Сил України також є складовими елементами системи правового регулювання соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України. Так, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України передбачає, що гарантування державою військовослужбовцям та членам їх сімей соціального і правового захисту відповідно до законів та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів є одним із ключових прав військовослужбовців [9]. Більш того, обов'язками командирів різного ієрархічного рівня є вжиття заходів, спрямованих на забезпечення соціальної захищеності військовослужбовців та, у разі необхідності клопотати за них перед старшими командирами (начальниками), забезпечення соціального сімей військовослужбовців, надавати всіляку соціальну підтримку.

Спеціальний законодавчий рівень правового регулювання представлений, здебільшого законом, що має самостійний предмет правового регулювання – Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ [10]. Зауважимо, що у вказаному законодавчому акті у формально-юридичному плані розрізняється такі категорії, як гарантії, пільги та компенсації (ст. 1). Усі ці категорії охоплюються родовим поняттям – «Гарантії соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей». Соціальні гарантії ми розглядаємо як елемент правового статусу військовослужбовців Збройних Сил України, які у концентрованому вигляді являють собою сукупність умов, способів і засобів соціального характеру, спрямованих на здійснення відповідних соціальних благ особи і забезпечених соціальною політикою держави [11]. Відповідно, виокремимо лише систему соціальних гарантій, які забезпечуються саме соціальною політикою держави і не належать до, власне, організаційно-юридичних гарантій. Виходячи з аналізу тексту закону, основні соціальні гарантії військовослужбовців Збройних Сил України націлені на соціальну підтримку і забезпечення членів їх сімей. Зокрема, це:

- переважне право при прийнятті на роботу і на залішення на роботу при скороченні чисельності або штату працівників, а також на першочергове направлення для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки з відривом від виробництва та на виплату на період навчання середньої заробітної плати для членів сімей військовослужбовців строкової служби та військової служби за призовом осіб офіцерського складу;

- виплата за місцем роботи грошової допомоги в розмірі середньомісячної заробітної плати при розірванні дружинами (чоловіками) військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, трудового договору у зв'язку з переведенням чоловіка (дружини) на службу в іншу місцевість;

- гарантування у разі тимчасової втрати працездатності дружинам (чоловікам) військовослужбовців у розмірі 100 відсотків середньомісячної заробітної плати незалежно від страхового стажу листки непрацездатності оплачуються;

– зарахування дружинам (чоловікам) військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, до загального стажу роботи, необхідного для призначення пенсії за віком, періоду проживання разом з чоловіком (дружиною) в місцевостях, де не було можливості працевлаштування за спеціальністю, але не більше 10 років;

– встановлення обов'язку для місцевих рад працевлаштовувати у першочерговому порядку дружин військовослужбовців строкової служби у разі їх звільнення при скороченні чисельності або штату працівників, при ліквідації, реорганізації або перепрофілюванні підприємства, установи, організації, надання позачергово дітям військовослужбовців та дітям військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісти під час проходження служби, а також дітям резервістів під час виконання ними обов'язків служби у військовому резерві місця у дитячих закладах за місцем проживання (перебування) дитини, забезпечення відселення із закритих та віддалених від населених пунктів військових гарнізонів військовослужбовців, звільнених в запас або у відставку;

– право на спеціальні пільги для вдови (вдівця), батьків загиблого або померлого військовослужбовця, а також дружини (чоловіка), у разі якщо вона (він) не взяла (не взяв) інший шлюб, та її (його) неповнолітні діти або повнолітні діти – особи з інвалідністю з дитинства, батьки військовослужбовця, який пропав безвісти під час проходження військової служби, мають право на пільги, передбачені Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ;

– гарантування для членів сімей військовослужбовців, які проходять військову службу в особливий період, що оголошується відповідно до Закону України «Про оборону України», виплати грошового забезпечення військовослужбовців у разі неможливості ними його отримання під час участі у бойових діях та операціях.

Зазначений перелік соціальних гарантій не є вичерпним, адже, по-перше, інші соціальні права і пільги військовослужбовцям також несуть у собі елемент забезпеченості соціальною політикою держави, а по-друге, закон встановив, що урядом, місцевими радами, підприємствами, установами, організаціями можуть встановлюватися й інші пільги та гарантії соціального захисту сімей військовослужбовців.

Третій, підзаконний рівень, представлений, здебільшого, актами Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України, актами інших центральних та місцевих органів влади, актами органів місцевого самоврядування. Їх існує значна кількість, вони відрізняються за терміном дії, обсягом предмету регуляторного впливу та іншими регуляторними параметрами. Більшість з них має інструктивний характер. Для прикладу, це Інструкція про організацію у Збройних Силах України соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 19.01.2016 № 27 [12], Інструкція з організації роботи із забезпечення соціальними виплатами осіб, звільнених з військової служби у Збройних Силах України, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 31.12.2014 № 937 [13] та інші документи. Їх особливістю також є забезпечувальний характер, адже положення зазначеної групи документів розраховані на повноцінне виконання нормативних документів перших двох груп.

Висновки. Аналіз чинного законодавства, яке регламентує правовий статус військовослужбовців Збройних Сил України, вказує на те, що соціальні гарантії є відносно відокремленим об'єктом правового регулювання. Базовими особливостями правового регулювання соціальних гарантій є їх невичерпний характер, чіткий спосіб правового викладення. В умовах триваючого процесу відбиття збройної агресії українське законодавство про соціальні стандарти військовослужбовців Збройних Сил України змінюється з урахуванням зростаючої потреби посилення рівня державного захисту військовослужбовців. Відповідно, подальшим перспективним напрямом доктринальної розробки зазначених питань є напрацювання науково обгрунтованих пропозицій щодо оптимізації законодавства про соціальні гарантії усіх, хто зі зброєю у руках захищає Батьківщину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про реалізацію експериментального проекту з удосконалення порядку взяття на облік ветеранів війни і надання їм пільг на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого палива і скрапленого газу : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 р. № 1395. *Офіційний вісник України*. 2024. № 11. Ст. 688.
2. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008. *Офіційний вісник Президента України*. 2008. № 47. Ст. 1417.
3. Бородін І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. *EVROPSKY POLITICKY A PRAVNI DISKURZ*. 2017. Volume 4. Issue 1. С. 164–171.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про Збройні Сили України: Закон України від 16.12.1991 р. № 1934-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.
6. Про військовий обов'язок військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
7. Про національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 17. Ст. 594.
8. Пашинський В. Й. Збройні Сили України в системі забезпечення оборони держави. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2018. № 4. С. 102–105 URL: http://lsej.org.ua/4_2018/28.pdf
9. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України 24.03.1999 р. № 548-XIV *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194.
10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
11. Гарантії прав і свобод людини та громадянина. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-28680>
12. Про затвердження Інструкції про організацію у Збройних Силах України соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України: Наказ Міністерства оборони України від 19.01.2016 № 27. *Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0478-16/card5#Links>
13. Про затвердження Інструкції з організації роботи із забезпечення соціальними виплатами осіб, звільнених з військової служби у Збройних Силах України, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України: Наказ Міністерства оборони України від 31.12.2014 № 937. *Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-15#Text>

ОБОВ'ЯЗОК КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ ПРЕДСТАВНИКІВ ШКОЛИ ПРАВОВОГО РЕАЛІЗМУ

OBLIGATION THROUGH THE PRISM OF THE VIEWS OF LEGAL REALISM SCHOOL REPRESENTATIVES

Попович Т.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена дослідженню та аналізу категорії обов'язку кризь призму поглядів окремих представників школи правового реалізму – О. Холмса, Р. Познера та Дж. Френка. Так, автор зауважує, що Р. Познер говорить про обов'язок у двох контекстах: по-перше, в контексті підкорення існуючим законам; по-друге, в контексті реалізації судової функції, де судді де-факто виступають «еталоном» розуміння права і «законослухняності». При цьому піднімає питання, чи взагалі існує окремий моральний обов'язок підкорятися закону. На протипагу зазначеному, американський філософ акцентує увагу на діяльності суддів, рішенням яких слід підкорятися, та які постають (за умови їх чесності й гідності) взірцем для наслідування у дотриманні правових норм і правил. Відтак, Дж. Френк, у цілому оминаючи проблематику обов'язку, все ж «вплітає» останній у судову діяльність, концентруючи його на суддях. Суддя як головний «носії» права при прийнятті рішень зобов'язаний, зокрема: враховувати всі фактичні обставини справи; спиратись на усталені в суспільстві судження, що сприймаються як аксіоматичні; при цьому особистість судді надзвичайно важлива в процесі аналізу фактів, прийняття рішень і побудови юридичної аргументації. Стосовно О. Холмса, автор відзначає, що філософ критикує поняття обов'язку через його моральний сенс і пов'язаність з порушенням права («поганою людиною»), аж до намагання взагалі не згадувати про це явище. Так чи інакше, обов'язок пов'язаний із очікуванням певної поведінки індивіда, яка випливає з усталеної практики, звичаїв чи відповідає відповідним правилам.

І на завершення автор констатує, що представники американського правового реалізму, в цілому оминаючи категорію обов'язку, все ж «переймають» позицію німецького філософа Н. Лумана про те, що обов'язок пов'язаний із деякою сукупністю соціальних очікувань, які відповідають установкам спільноти і забезпечують реалізацію тієї чи іншої поведінки індивіда. Більшою мірою обов'язок контекстуалізується через реалізацію судової функції та особу судді, оскільки саме судам належить ключова роль у формуванні права. Судді де-факто виступають «еталоном» розуміння права і законослухняності. При винесенні рішень вони повинні враховувати всі фактичні обставини справи, спиратись на усталені в суспільстві оцінки й судження, важливе значення відіграє також особистість судді. При цьому правові норми, маючи значний вплив, являються лише одним із багатьох стимулів у процесі прийняття судового рішення.

Ключові слова: обов'язок, правовий реалізм, судова функція, соціальні очікування.

The article is devoted to research and analysis of the category of obligation through the prism of the views of some representatives of legal realism – O. Holmes, R. Posner and J. Frank. Thus, the author notes that R. Posner speaks about obligation in two contexts: first, in the context of obedience to existing laws; secondly, in the context of the implementation of the judicial function, where judges de facto are the "standard" for understanding the law and law-abiding. At the same time, it raises the question whether there is a separate moral obligation to obey the law at all. In contrast to the above, the American philosopher emphasizes the activities of judges, whose decisions should be obeyed, and who become (provided they are honest and dignified) a role model in observing legal norms and rules. Thus, J. Frank, bypassing the issue of obligation as a whole, nevertheless "weaves" it into judicial activity, concentrating it on judges. The judge as the main "bearer" of the law making decisions is obliged, in particular: to take into account all the factual circumstances of the case; rely on judgments established in society, which are perceived as axiomatic; at the same time, the judge's personality is extremely important in the process of analyzing facts, making decisions and building legal arguments. With regard to O. Holmes, the author notes that the philosopher criticizes the concept of obligation due to its moral meaning and connection with violation of the law ("by a bad person"), to the point of trying not to mention this phenomenon at all. In one way or another, the obligation is related to the expectation of a certain behavior of an individual that follows from an established practice, customs or conforms to the relevant rules.

And in conclusion, the author states that the representatives of American legal realism, bypassing the category of obligation as a whole, nevertheless "adopt" the position of the German philosopher N. Luhmann that the obligation is connected with some set of social expectations that correspond to the attitudes communities and ensure the implementation of one or another behavior of an individual. To a greater extent, the obligation is contextualized through the implementation of the judicial function and the person of the judge, since the courts have the key role in the formation of law. Judges de facto are as a "standard" for understanding the law and law-abiding. When passing judgments, they must take into account all the factual circumstances of the case, rely on assessments and judgments established in society, the personality of the judge also plays an important role. At the same time, legal norms, having a significant influence, are only one of many incentives in the process of making a court decision.

Key words: obligation, legal realism, judicial function, social expectations.

Своєрідною «гілкою» у соціологічних концепціях права постає так звана школа правового реалізму, одна з найвпливовіших течій американської юридичної думки у ХХ ст. У цілому правові реалісти були стурбовані юридично практичною проблемою передбачення того, як суд винесе рішення, коли йому представлять нову фактичну ситуацію [1, р. 182–183]. Як відзначає М. Мельник, «у своїх роботах реалісти демонстрували, наскільки важливим є етап вивчення і розуміння фактів справи суддею, оскільки саме вони є основою подальшої судової аргументації та прийняття рішення. На основі встановлених фактів суд повинен вирішувати, які норми права необхідно застосувати. Своєю чергою, цей процес має суб'єктивний характер і є продуктом сприйняття, усвідомлення та рефлексії всіх обставин справи суддею» [2, с. 47].

Прагнення правових реалістів подолати формалізм у праві та механістичність при розгляді й вирішенні справ

судами базувалось на розумінні того, що «право є багатограним живим феноменом, який породжується в суспільних відносинах, що не є сталими, а постійно розвиваються». Звідси, завдання, яке стоїть перед суддями, полягає у тому, щоб враховувати емпіричну дійсність при формулюванні аргументації задля віднаходження справедливості у справі. Для пересічного індивіда, вважали реалісти, право зводиться до конкретного рішення суду зі всіма фактами, які аналізувались при розгляді справи [3, с. 12].

Правові реалісти стверджували, що право «невизначене» у двох сенсах: по-перше, раціонально невизначене, адже наявний спектр правових причин не виправдовував унікальність рішення суду; по-друге, невизначене причинно-наслідково, тобто юридичні підстави недостатні, аби пояснити, чому судді вирішили саме так [4, р. 51]. Таким собі «основним твердженням» реалістів є позиція про те, що при

вирішенні справ судді реагують насамперед на спонукання фактів справи, а не на правові норми і причини [4, р. 52]. Для пояснення «основного твердження» дослідники правового реалізму вдаються до виокремлення двох напрямів:

1) соціологічний (К. Левеллін, Г. Оліфант, Ф. Коен та ін.), згідно з яким судові рішення потрапляють у передбачувані шаблони, які, зрозуміло, виходять за рамки правових норм; на суддів, отже, впливають різного роду «соціальні» сили, що змушують їх реагувати на факти передбачуваним способом;

2) ідіосинкратичний (Дж. Френк і Дж. Хатчесон), згідно з яким на судові рішення впливають ідіосинкратичні факти про психологію чи особистість окремого судді [4, р. 54].

Школа правового реалізму як окремий напрямок дослідження досить значимо представлена в зарубіжній доктрині, менше у вітчизняній, зокрема такими вченими, як: С. Вердун-Джонс, М. Горвіц, Р. Джордж, К. Коплан, Б. Лайтер, М. Мельник, К. Паттерсон, Дж. Пол, Д. Пріль, Дж. Сінгер, В. Тумоніс, К. Уеллс, В. Фішер, А. Шварц та ін.

Розглянемо наразі позиції стосовно обов'язку деяких представників американської школи правового реалізму.

Американський теоретик і філософ права, суддя О.В. Холмс одним із перших «розпочинає» правореалістичну концепцію. По суті, його вважають предтечею американського правового реалізму у його класичній інтерпретації. У своїх пізніших працях він відкидав детермінізм класичного юридичного позитивізму й визнавав законодавчий характер створення судового рішення [1, р. 189]. Для нього людина була частиною права, а право – частиною людини [5, р. 380]. Право для Холмса завжди передбачає прогресивне використання розуму для впорядкування людських справ, прогресивний же розум, у свою чергу – вимагає, аби правила людської поведінки постійно переглядалися у світлі мінливих соціальних умов [6, р. 334].

Правові рішення, вважає Холмс, є справою людського судження. Правові норми рідко є вирішальними, оскільки або їх недостатньо, або забагато, або вони суперечливі, або містять невказані винятки. Судді, звідси, несуть відповідальність за те, щоб кожне рішення, яке вони приймають відповідно до існуючого правила, було насправді правильним стосовно конкретного випадку. Тому суддя загального права вирішує справу самостійно інтуїтивно з урахуванням всіх обставин справи [6, р. 343]. Будучи суддею, Холмс вважав своїм завданням підтвердити оціночні судження, прийняті в громаді, та вбудовані в закон, навіть якщо вони відрізнялися від його власних [7, р. 66].

У своєму есе «Шлях права» («The Path of the Law») Холмс говорить про три віхи права. У рамках першої віхи право – інтуїтивне, не володіє якоюсь базовою теорією, а межі між ним і соціальними нормами розмиті. Тут право по суті «природне» в тій мірі, в якій відображає людські емоції. У межах другої віхи право раціоналізується, починає будуватися на розроблених доктринах, які, однак, ґрунтуються на моральних ідеалах. Право, хоч детальне і складне, його підстави вважаються безсумнівними. Наостанок, третя віха права знаменує собою його трансформацію – право перестає бути природним. Суспільство тут використовує право, щоб формувати і покращувати власну долю [7, р. 70–71].

Право говорить про права, обов'язки, умисел, намір, недбалість тощо, однак, вважає Холмс, вони вживаються у моральному сенсі, а тому впадають в помилку. Право, хоча й не є частиною моралі, обмежене нею [8, р. 3]. Вчений стверджує, що юридичний обов'язок сприймається як ні що інше, як передбачення того, що якщо людина робить чи пропускає певні речі, вона буде змушена страждати тим чи іншим чином за рішенням суду [8, р. 2]. Холмс критикує таке розуміння обов'язку, оскільки воно апелює завжди до «поганої людини». Мораль же стосується фактичного внутрішнього стану розуму індивіда, того, щодо чого він має намір [8, р. 6].

Моральний скептицизм схиляє суддю до позиції про те, що дотримання закону, конвенції чи норми – це лише питання гіпотетичного імперативу. Часто людина має переконливі моральні причини, щоб здійснити внесок у реалізацію цілей, яким служать звичаї чи конвенції. І якщо відповідність звичаю чи конвенції на практиці забезпечує унікальний спосіб такий внесок здійснити, людина перебуватиме під моральним обов'язком дотриматися звичаю чи конвенції [9, р. 7].

О. В. Холмс, таким чином, критикує поняття обов'язку через його моральний сенс і пов'язаність з порушенням права («поганою людиною»), аж до намагання взагалі не згадувати про це явище. Попри це, видається, що можливим є зв'язати трактування Холмсом обов'язку з розумінням даної категорії у творчості німецького філософа Н. Лумана та американського мислителя Р. Паунда. Так чи інакше, обов'язок пов'язаний із очікуваннями певної поведінки індивіда, яка впливає з усталеної практики, звичаю чи відповідає відповідним правилам.

У свою чергу, сучасний американський філософ і теоретик права, представник так званого критичного правового реалізму, Р. Познер роздумує над природою і причинами існування обов'язку підкорятися законам. Вчений ставить риторичне запитання, мовляв, чи взагалі існує окремий моральний обов'язок підкорятися закону. Багато людей, відзначає Познер, підкоряються закону, адже не отримають вигоду від його порушення, їх стримує звичка, совість (в сенсі, що «закон стежить за мораллю»), турбота про репутацію чи міркування взаємності [10, р. 223–224]. Американський філософ висуває в цьому аспекті концепцію судової функції, яка, серед іншого, говорить про моральний обов'язок підкорятися судовим постановам і в цілому про повагу до судів. Так, допоки судді чесні й гідні, можливо очікувати, що громадськість поважатиме суди як невід'ємну частину системи уряду. Всупереч позитивістам, Познер стверджує, що не існує морального обов'язку підкорятися позитивним законам, оскільки моральні зобов'язання є зобов'язаннями підкорятися моральним нормам чи виконувати певні добровільні зобов'язання. Тоді як позитивне право не має своєї необхідної основи в моралі [10, р. 234].

Познер вважає, що більшість суддів керуються у своїй судовій діяльності головним чином двома цілями: по-перше, бажанням змінити світ на краще; по-друге, грати в судову гру [11, р. 1056]. Суддя володіє загальним судовим підходом, ширше – судовою філософією, при цьому водночас реагує на особливі обставини кожної справи. Він поєднує у своїй діяльності, отже, і прагнення справедливості, і пластичність у вирішенні справи [11, р. 1059]. Судді повинні слідувати прецеденту, враховуючи при цьому в своїх рішеннях питання ефективності [10, р. 374–375]. Вчений визначає, що соціальний інтерес у визначеності юридичних зобов'язань вимагає від судді досить близько дотримуватися законодавчого тексту і судового прецеденту, будучи в більшій частині формалістом. Більше того, чим більше закон відповідає переважачим моральним поглядам, тим легше непрофесіоналам зрозуміти й дотримуватися закону. Явлюючись добре соціалізованими членами своєї спільноти, вони таким чином уникають конфлікту з законом [12, р. 209].

Отже, Р. Познер говорить про обов'язок у двох контекстах: по-перше, в контексті підкорення існуючим законам; по-друге, в контексті реалізації судової функції, де судді де-факто виступають «еталоном» розуміння права і законності. При цьому піднімає питання, чи взагалі існує окремий моральний обов'язок підкорятися закону. На протипагу зазначеному, американський філософ акцентує увагу на діяльності суддів, рішенням яких слід підкорятися, та які постають (за умови їх чесності й гідності) взірцем для наслідування у дотриманні правових норм і правил.

Особливий підхід у правовому реалізмі представляє вчення Дж. Френка. Спираючись на ідеї психоаналізу, цей американський вчений і суддя був переконаний, що поклоніння правовим нормам – це перенесення у доросле життя поклоніння батькові. Право стає батьком-замінником із відповідним збереженням дитячих моделей мислення. Найбільшим «гріхом» юриспруденції він вважає перебільшену віру в те, що правові норми здатні гарантувати правову визначеність [13, р. 753].

Дж. Френк наголошує на тому, що неможливо виробити остаточні правові норми, які б вирішували всі юридичні проблеми. Постійна динаміка суспільних відносин вимагає такої правової системи, яка була б гнучкою. Право має бути більш-менш непостійним, експериментальним, і не піддаватись чіткому обчисленню. При цьому слід брати до уваги, що зміни в правових нормах не можуть вноситись легковажно [14, р. 6–7]. Звідси, головна функція юристів полягає в тому, щоб зробити правові норми життєздатними і гнучкими [14, р. 9].

Право, як його розуміє американський вчений, постає: або фактичним правом, тобто конкретним минулим рішенням щодо певної ситуації; або ймовірним правом, тобто припущенням щодо конкретного майбутнього рішення [14, р. 46]. Ключова роль у формуванні права належить судам. Особистість судді надзвичайно важлива в процесі аналізу фактів, прийняття рішень і побудови юридичної аргументації [2, с. 45]. При цьому в інтерпретації Френка судді – це такі ж люди, як і пересічні громадяни, із притаманною їм ірраціональністю та впливом несвідомого [15, р. 184]. Хоча правові норми й мають значний вплив на прийняття рішень, вони є лише одним із багатьох сти-

мулів, що впливають на хід судового рішення [15, р. 191]. Водночас суддя несе основний обов'язок діяти згідно із суспільними упередженнями чи оціночними судженнями, які члени суспільства сприймають як аксіоматичні [15, р. 196].

Таким чином, Дж. Френк, у цілому оминаючи проблематику обов'язку, все ж «впливає» останній у судову діяльність, концентруючи його на суддях. Суддя як головний «носіє» права при прийнятті рішень зобов'язаний, зокрема: враховувати всі фактичні обставини справи; спиратись на усталені в суспільстві судження, що сприймаються як аксіоматичні; при цьому особистість судді надзвичайно важлива в процесі аналізу фактів, прийняття рішень і побудови юридичної аргументації.

Таким чином, представники американської школи правового реалізму, в цілому оминаючи категорію обов'язку, все ж «переймають» позицію німецького філософа Н. Лумана про те, що обов'язок пов'язаний із деякою сукупністю соціальних очікувань, які відповідають установкам спільноти і забезпечують реалізацію тієї чи іншої поведінки індивіда. Більшою мірою обов'язок контекстуалізується через реалізацію судової функції та особу судді, оскільки саме судам належить ключова роль у формуванні права. Судді де-факто виступають «еталоном» розуміння права і законслухняності. При винесенні рішень вони повинні враховувати всі фактичні обставини справи, спиратись на усталені в суспільстві оцінки й судження, важливе значення відіграє також особистість судді. При цьому правові норми, маючи певний вплив, являються лише одним із багатьох стимулів у процесі прийняття судового рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Coplan K. Legal realism, innate morality, and the structural role of the Supreme Court in the U.S. Constitutional Democracy. *Tulane Law Review*. 2011. Vol. 86. P. 181–218.
2. Мельник М. Школа правового реалізму: пошук балансу між визначеністю норм писаного права і судовою дискрецією. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 44–48.
3. Мельник М. Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції: автореф. дис. канд. юрид. наук; спец.: 12.00.01. Київ, 2019. 21 с.
4. Leiter B. American legal realism. *Philosophy of Law and Legal Theory*. Ed. by M.P. Golding and W.A. Edmundson. Blackwell Publishing, 2005. P. 50–66.
5. Patterson C.P. Jurisprudence of Oliver Wendell Holmes. *Minnesota Law Review*. 1947. Vol. 31. P. 355–370.
6. Wells C. Holmes on legal method: the predictive theory of law as an instance of scientific method. *Southern Illinois University Law Journal*. 1994. Vol. 18. P. 329–345.
7. Priel D. Holmes's «Path of the Law» as non-analytic jurisprudence. *University of Queensland Law Journal*. 2016. Vol. 35. P. 57–73.
8. Holmes O.W. The Path of the Law. *Harvard Law Review*. 1897. Vol. 10. P. 1–20.
9. George R. Holmes on natural law. *Villanova Law Review*. 2003. Vol. 48. P. 1–11.
10. Posner R.A. The problems of jurisprudence. Harvard University Press, 1993. 485 p.
11. Posner R.A. The role of the judge in the twenty-first century. *Boston University Law Review*. 2006. Vol. 86. P. 1049–1068.
12. Posner R.A. The problematics of moral and legal theory. Harvard University Press, 1999. 320 p.
13. Paul J. Jerome Frank's contributions to the philosophy of american legal realism. *Vanderbilt Law Review*. 1958. Vol. 11. P. 753–782.
14. Frank J. Law and the modern mind. London: Steven and Sons Limited, 1949. 368 p.
15. Verdun-Jones S.N. The jurisprudence of Jerome N. Frank. *Sydney Law Review*. 1974. Vol. 7. P. 180–210.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/6>

ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇЇ НАЛЕЖНОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

INVESTMENT POLICY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AND WAYS OF ITS PROPER ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION AND PROVISION

**Баско А.В., д.філос. в галузі права,
докторант**
Запорізький національний університет

В статті досліджено адміністративно-правові засади забезпечення органами місцевого самоврядування належного стану залучення інвестицій в розвиток регіонів та визначено шляхи їх удосконалення.

В результаті дослідження встановлено, що сфера інвестиційної діяльності в сучасній Україні як об'єкт публічного адміністрування в умовах воєнного стану характеризується наступними особливостями: перепрофілювання інвестицій з аграрної сфери та надра видобування в сферу оборони та захисту критичної інфраструктури; складною системою законодавства, яка призводить до плутанини в понятійному апараті, різного правового регулювання одних і тих же відносин, наприклад у сфері іноземного інвестування; відсутністю чіткої системи органів публічної влади, які відповідали б за питання розвитку інвестиційної діяльності в Україні, наразі ці функції розпорешені по різним відомствам; відсутністю Концепції інвестиційної політики України, яка мала б бути розроблена з урахуванням умов виконання Угоди про євроінтеграцію України; створення системи гарантування збереження інвестиції, яка б не залежала від політичної ситуації в Україні; рекламація сфер життєдіяльності, які потребують інвестицій та створення прозорої карти інвестицій для інвестора, яка передбачала системи переваг таких інвестицій та їх кінцевого результату (тобто розробка інвестиційних проектів).

Встановлено, що напрямками покращення державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи інвестування розвитку територій можуть стати: 1) прийняття Концепції інвестиційної політики України, яка мала б бути розроблена з урахуванням умов виконання Угоди про євроінтеграцію України; прийняття Програм інвестиційного розвитку громад, в яких би було визначено пріоритетні сфери інвестування на рівні регіонів, форми та напрямки взаємодії з інвесторами; 2) прийняття Інвестиційного кодексу України в якому були б кодифіковані норми, що регулюють організаційно-правові засади здійснення інвестиційної діяльності в Україні (з виключенням норм, які у цій сфері урегульовано Господарським кодексом України); 3) наділення Міністерства економіки України повноваженнями щодо здійснення публічно адміністрування сферою інвестицій в Україні, трансформувачи його в Міністерство економіки та інвестиційної політики України та ін.

Ключові слова: інвестиційна політика, інвестиційна політика органів місцевого самоврядування, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правове забезпечення, напрямки удосконалення.

The article examines the administrative and legal principles of ensuring by local self-government bodies the proper state of attracting investments in the development of regions and identifies ways of their improvement.

As a result of the study, it was established that the sphere of investment activity in modern Ukraine as an object of public administration under martial law is characterized by the following features: repurposing of investments from the agrarian sphere and subsoil extraction to the sphere of defense and protection of critical infrastructure; a complex system of legislation that leads to confusion in the conceptual apparatus, different legal regulation of the same relations, for example in the field of foreign investment; due to the lack of a clear system of public authorities that would be responsible for the development of investment activities in Ukraine, these functions are currently dispersed among various departments; the lack of a Concept of Ukraine's investment policy, which should be developed taking into account the conditions of implementation of the Agreement on the European integration of Ukraine; creation of a system of guaranteeing the preservation of investment, which would not depend on the political situation in Ukraine; reclamation of areas of life that require investment and creation of a transparent map of investments for the investor, which provided systems of advantages of such investments and their final result (i.e. development of investment projects).

It has been established that the directions for improving state policy in the area of ensuring proper functioning of the investment system of territorial development by local self-government bodies can be: 1) adoption of the Concept of Investment Policy of Ukraine, which should be developed taking into account the conditions of implementation of the Agreement on the European Integration of Ukraine; adoption of investment development programs of communities, in which priority areas of investment at the level of regions, forms and directions of interaction with investors would be determined; 2) the adoption of the Investment Code of Ukraine, which would codify the norms regulating the organizational and legal principles of investment activity in Ukraine (with the exception of the norms regulated in this area by the Economic Code of Ukraine); 3) granting the Ministry of Economy of Ukraine the authority to increase the public administration of the sphere of investments in Ukraine, transforming it into the Ministry of Economy and Investment Policy of Ukraine, etc.

Key words: investment policy, investment policy of local self-government bodies, administrative and legal regulation, administrative and legal support, areas of improvement.

Вступ. На сьогодні в умовах війни значна шкода завдається місцевій інфраструктурі – об'єктам тепло, газу, водозабезпечення, комунальним об'єктам та майну, в багатьох випадках ці об'єкти знищуються або приводяться в непридатний стан щільними та тотальними обстрілами. Приведення об'єктів муніципальної (комунальної) власності в придатний стан, їх відбудова потребують сьогодні і будуть потребувати ще значний час залучення крім внутрішніх інвестицій також інвестицій наших зарубіжних

партнерів. У зв'язку з цим інвестиційна політика є одним із найважливіших напрямів економічної політики як на рівні держави, так і на рівні органів місцевого самоврядування (далі – ОМС). Створення умов для залучення інвестицій в економіку громади – це одна із ключових передумов забезпечення довгострокового соціально-економічного розвитку територій, саме інвестиції є ключовим джерелом забезпечення економічного зростання України, в післявоєнний період притік інвестицій сприятиме розви-

тку виробничого сектору та сектору послуг, що створюватиме нові робочі місця, підвищуватиме купівельну спроможність громадян та генеруватиме додатковий добробут в суспільстві. Аналітичні дослідження щодо вивчення інвестиційного клімату в Україні показують, що факторами які негативно впливають на інвестиційний клімат на рівні територіальних громад є: високий рівень корупції, слабкий захист власності та інвестицій, наявність високого відсотку інвестиційних ризиків, нестабільність політичної ситуації; і навпаки до факторів які позитивно впливають на інвестиційний клімат на рівні територіальних громад слід віднести: наявність гарної ресурсної бази, географічне розташування та транспортна логістична інфраструктура, робоча сила, високий споживчий попит, відносно помірне податкове навантаження та ін. [1, с. 12].

Всі ці фактори зумовлюють необхідність систематизації сил, засобів, ресурсів та форм діяльності органів місцевого самоврядування спрямованих на створення інвестиційного клімату та ведення раціональної інвестиційної політики, спрямованої на відбудову громад та якісне життя громадян в межах територіальних громад, як основна мета децентралізації влади та ресурсів.

У зв'язку з цим питання ефективної реалізації органами місцевого самоврядування інвестиційної політики мають ключове значення в умовах воєнного стану, що актуалізує предмет дослідження даної статті та визначає актуальність її тематики.

Стан дослідження проблематики статті. Проблему окремих питань підвищення якості життя людей у селах, селищах і містах, багатогранні питання, пов'язані з забезпеченням інвестицій, досліджуються вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед наукових праць, які безпосередньо пов'язані з дослідженням публічно-правових засад реалізації інвестиційної політики на державному та місцевому рівні присвячені роботи наступних авторів: «Теоретичні засади правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні» (С. О. Гуткевич, В. О. Веклич, І. Г. Оніщенко та інші, Київ, 2015); Вакалюк В. А. «Правове регулювання інвестиційної діяльності в Україні» (Київ, 2017); Гуренко М. А. «Правова природа інвестиційних договорів за участю органів державної влади чи органів місцевого самоврядування» (Одеса, 2016); Дука А. П. Теорія та практика інвестиційної діяльності. Інвестування (Київ, 2007); Посидинок В. В. «Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми» (Ніжин, 2013); «Розвиток інвестиційного клімату в Україні в умовах війни» (Дергач А. В., Кульганік О. М., Чернишова О. О., 2022); Зубков Р. С. «Основні підходи до оцінки інноваційно-інвестиційного розвитку регіону» (2016); Пронь Л. М. «Інвестиційна політика та інвестиційний розвиток регіону: сутність та характеристика» (2022) [2–9]. В той же час питання реалізації ОМС інвестиційної політики, тим більше в умовах воєнного стану, висвітлені недостатньо та потребують більш широкого дослідження.

Таким чином на досягнення **мети дослідження** – з'ясування сутності реалізації ОМС інвестиційної політики плануємо до виконання наступні **завдання** дослідження: з'ясування адміністративно-правових засад забезпечення ОМС належного стану залучення інвестицій; визначення поняття державної політики у сфері забезпечення ОМС належного залучення інвестицій та напрямків її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Набуття Україною статусу кандидата у члени Європейського Союзу та активна стадія переговорів про вступ до Європейського Союзу закладають основи позитивного іміджу України серед іноземних інвесторів та сприяють потенційному залученню іноземних інвестицій в Україну. Як вірно зазначають окремі автори «основною комунікаційною ланкою у процесі супроводу інвесторів не зважаючи на наявність спеціальної державної установи «Офіс із залучення та підтримки інвестицій» (Ukraine invest) та агенції регіонального розвитку, є ОМС» [10, с. 40]. Слід погодитись, що саме громади мають у своїй власності об'єкти для інвес-

тування та саме від них залежить отримання інвестором окремих дозволів. Очевидним є той факт, що для успішного супроводу інвестиційних проектів іноземних інвесторів ОМС мають володіти стандартами обслуговування інвесторів, мати базовий набір інвестиційних проектів, об'єктів для інвестування та команду, яка займатиметься супроводом зазначених проектів. Все це у свою чергу формує базис підтримки інвестиційної діяльності зі сторони органів місцевого самоврядування та безпосередньо впливає на інвестиційний клімат у громаді.

Здійснені різними авторами дослідження факторів інвестиційної привабливості в межах територіальних громад вказує на такі результати. Так відповідно до «Рейтингу інвестиційної привабливості регіонів», що розраховується Київським міжнародним інститутом соціології та Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій [11] фактори інвестиційної привабливості поділяються на два типи – жорсткі до яких віднесено – географічне розташування, природні ресурси, робоча сила, споживчий сегмент, бізнес сегмент, інфраструктура та гарна логістика; до м'яких віднесено – діловий клімат, прозорі правила і процедури, відкритість влади, діловий оптимізм, успішність проведення реформ. Натомість, як зазначають окремі автори інституційна спроможність органу місцевого самоврядування щодо залучення інвестицій – це інтегральний показник, який складається із трьох блоків факторів: безпосередня діяльність органу місцевого самоврядування щодо залучення інвестицій; наявність визначених нормативно-правових, інформаційних та інших документів, що покликані здійснювати правовий та інформаційний супровід процесу інвестування; наявність та постійне наповнення актуальною інформацією веб-ресурсів громади [12, с. 39]. До першого блоку складових даного показника ними віднесено діяльність органу місцевого самоврядування, що пов'язана з безпосередньою комунікацією із інвесторами, що включає наступні складові: наявність окремої структури (підрозділ, управління, департамент), функцією якої є розробка та реалізація інвестиційної політики громади, залучення та супровід інвестора; промощія інвестиційного потенціалу громади (прямі контакти з інвесторами, організація та участь в інвестиційних форумах, конференціях, зустрічах тощо). залучення грантового фінансування як основи формування довіри до інституції [12, с. 40]. До складової нормативно-правові, інформаційні та інші документи ними віднесено ряд документів, які повинні бути в кожній громаді, і які сприятимуть інформуванню інвесторів про можливості інвестування, а також формуватимуть певну правову рамку здійснення процесу інвестування, яка включає: стратегію розвитку громади; стратегію соціально-економічного розвитку; стратегію залучення інвестицій та розвитку інвестиційного потенціалу громади; комунікаційну стратегію; інвестиційний паспорт громади; гід для інвестора; інвестиційні пропозиції [12, с. 40]. До третього блоку авторами віднесено веб-ресурси громади, що являють собою певну візитівку громади, а також – повинні виконувати, перш за все, інформаційну роль (в тому числі і у сфері інформування інвестора). До веб-ресурсів, які повинні бути в громаді (в контексті залучення інвестицій) віднесено: інвестиційний веб-портал; розділ на офіційному веб-сайті, присвячений інвестиціям [12, с. 40].

Інша група дослідників на основі аналізу наявних досліджень у сфері інвестиційної діяльності на місцевому рівні та нормативно-правові акти в цій сфері пропонує наступну структуру інструментів інвестиційної політики саме на місцевому рівні: прямі інструменти, до яких віднесено – податкові інструменти (податкові канікули, пільгові ставки податків); узгодження законодавчої бази; процеси приватизації; реформи земельних відносин; державні гарантії; ліцензії та дозволи; розвиток інфраструктури; розвиток фондового ринку; прозорі схеми інвестиційної діяльності; створення і регулювання спільних підприємств; субсидювання; та опосередковані, до яких відносять – удосконалення режиму рестрації іноземних

інвестицій; створення спеціальних (вільних) економічних зон; визначення умов інвестування в пріоритетні сфери економіки; сприяння формування ПФГ, кластерів; коригування норм та методів амортизації; антимонопольне регулювання [13, с. 79; 14, с. 180].

В той же час важко цілком погодитись з думкою авторів, що базовими інструментами прямого впливу є податкові інструменти. Так, відповідно до Податкового кодексу України, орган місцевого самоврядування наділений повноваженнями встановлення місцевих податків і зборів, зокрема встановлює ставки податків (у визначених ПКУ межах), а також – може надавати пільги щодо сплати тих чи інших податків, або ж звільняти певних суб'єктів від сплати місцевих податків на певний період. В той же час такий інструмент є логічним і дієвим чинником прийняття рішення інвестором щодо вкладання коштів саме на території даної громади, або ж реєстрації бізнесу підприємцем у випадку звільнення від сплати місцевих податків на певний період та може сприяти стимулюванню розвитку підприємницьких ініціатив та стартапів. Однак звільнення інвестора від місцевих податків і одночасно покладення обов'язку щодо його сплати на інших суб'єктів господарювання є не справедливим, порушення права інших учасників відносин та в країнах розвинутої демократії є неприйнятним, тому може бути впроваджено виключно як стимулюючий тимчасовий механізм підвищення інвестиційної привабливості.

Більш цікавими та перспективними з огляду на розвиток інвестиційних механізмів діяльності ОМС є: створення спеціальних вільних економічних та інших зон на території яких створенні системні умови для впровадження нових сучасних технологій та розробок; створення спеціальних фондів та спрямування їх коштів на інвестування в економіку, надання фінансової допомоги, фінансування конкурсів (стартапів, підприємницьких ініціатив), надання фінансових гарантій; спрощення процедури надання дозволів на відкриття та розвитку бізнесу; разом з цим введення шкали довіри до інвестора у випадку порушення ним умов введення бізнесу та процедури закриття бізнесу у випадку грубого системного порушення умов та законів його ведення; запровадження діяльності прозорих офісів діяльності контролюючих органів (податкової служби, фонду соціального захисту, держфінмоніторингу, та ін.); оприлюднення результатів перевірки фінансової діяльності даних інвесторів та ін.

Нижче доцільно з'ясувати адміністративно-правові засади забезпечення органами місцевого самоврядування належного стану залучення інвестицій, визначити їх слабкі сторони та запропонувати окремі шляхи удосконалення. Повноваження органів місцевого самоврядування щодо реалізації інвестиційної політики на місцевому рівні визначені в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [15]. В той же час слід визнати, що перелік таких повноважень ОМС не є конкретизованим, окремі такі повноваження є неповними і визначені в статті 35 «Повноваження в галузі зовнішньоекономічної діяльності».

З метою удосконалення правових засад визначення повноважень органів місцевого самоврядування щодо реалізації інвестиційної політики на місцевому рівні доцільним є внесення змін до ст. 35 «Про місцеве самоврядування в Україні» та викласти її в такій редакції: «Стаття 35 «Повноваження в галузі зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності».

До відання сільських, селищних, міських рад належать: 1) затвердження програм залучення інвестицій та створення належних умов для інвестиційного клімату з метою залучення інвесторів в покращення економічного соціального та культурного розвитку регіону; 2) визначення умов інвестування в пріоритетні сфери економіки регіону; 3) затвердження програм моніторингу інвестиційного розвитку регіону.

До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать: а) власні (самоврядні) повноваження: 1) укладення і забезпечення виконання у встанов-

леному законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг; 2) сприяння зовнішньоекономічним зв'язкам підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, незалежно від форм власності; 3) сприяння у створенні на основі законодавства спільних з іноземними партнерами підприємств виробничої і соціальної інфраструктури та інших об'єктів; залучення іноземних інвестицій для створення робочих місць; б) делеговані повноваження: 1) організація та контроль прикордонної і прибережної торгівлі; 2) створення умов для належного функціонування митних органів, сприяння їх діяльності; 3) забезпечення на відповідній території в межах наданих повноважень реалізації міжнародних зобов'язань України».

Також основним нормативним актом щодо регулювання правовідносин у сфері реалізації інвестиційної політики на загальнодержавному та місцевому рівні є Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-ХІІ [16], який визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України. Нажаль за своїм змістом даний закон носить декларативний зміст, він є застарілим та втратив свою функцію оскільки не визначає системних підходів щодо регулювання інвестиційної діяльності в Україні і очевидно що давно вже потребує оновлення. Так, в статті 16 «Регулювання інвестиційної діяльності Верховною Радою Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування» зазначено, що «Верховна Рада Автономної Республіки Крим та ОМС у межах своїх повноважень здійснюють регулювання інвестиційної діяльності на своїй території, в тому числі шляхом погодження питань про створення виробничих і соціальних об'єктів, використання природних ресурсів суб'єктами інвестиційної діяльності» [16].

В той же час слід визнати, що законодавство в сфері реалізації інвестиційної політики в Україні лише формується і значний поштовх в його розвитку відбудеться з закінченням військових дій на території України і відбудовою її території. Окремі спроби модернізації (удосконалення) інвестиційного законодавства зроблено з прийняттям Закону України «Про індустріальні парки», в якому визначено наступні стимули для учасників та керуючих компанії індустріальних парків: компенсація відсоткової ставки за кредитами на облаштування та/або здійснення господарської діяльності у межах індустріальних парків; надання коштів на безповоротній основі для облаштування індустріальних парків та/або забезпечення будівництва об'єктів суміжної інфраструктури; компенсація витрат на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж; звільнення від податку на прибуток на 10 років за умови його реінвестування в розвиток інвестиційного проекту; звільнення від оподаткування ПДВ ввезення нового устаткування для власного використання; можливість застосування за рішенням органу місцевого самоврядування пільг на податок на нерухомість на території індустріальних парків; звільнення від оподаткування ввізним митом нового устаткування що ввозиться учасниками індустріальних парків для власного використання [17]. Також прийнято Закон України від 17 грудня 2020 року № 1116-ІХ «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» [18], який визначає організаційні, правові та фінансові засади державної підтримки інвестиційних проектів з метою створення сприятливих умов для залучення в Україну значних інвестицій (внутрішніх і зовнішніх), створення нових робочих місць, стимулювання економічного розвитку регіонів та зростання конкурентоспроможності економіки України [18].

Також в зазначеній сфері регулювання прийнято і діє Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 року № 93/96-ВР [19], який визначає види іноземних інвестицій, форми здійснення іноземних інвестицій, державні гарантії іноземних інвестицій, особли-

вості реалізації правового статусу підприємств з іноземними інвестиціями та інші загальні питання іноземного інвестування.

Узагальнюючи вищезазначене слід відмітити, що сьогодні законодавство у сфері інвестиційної діяльності набуває нового поштовху до розвитку, що зумовлено в тому числі негативними наслідками несправедливої війни, яку розв'язали окупанти на території України в результаті якої завдається неоціненна шкода життю та здоров'ю населення України, а відтак в подальшому ще більше будуть удосконалюватись як правові так і організаційні засади в першу чергу інвестиційної діяльності з дотримання умов та вимог безпекового середовища. Тенденція щодо прийняття новітніх законів у різних сферах інвестиційної діяльності очевидно, що має в подальшому призвести до кодифікації законодавства в цій сфері, а саме прийняття Інвестиційного кодексу України, про необхідність або доцільність прийняття якого зазначають низка вчених [20, с. 38; 21, с. 80].

Висновки. В результаті дослідження встановлено, що сфера інвестиційної діяльності в сучасній Україні як об'єкт публічного адміністрування в умовах воєнного стану характеризується наступними особливостями: перепрофілювання інвестицій з аграрної сфери та надра видобування в сферу оборони та захисту критичної інфраструктури; складною системою законодавства, яка призводить до плутанини в понятійному апараті, різного правового регулювання одних і тих же відносин, наприклад у сфері іноземного інвестування; відсутністю чіткої системи органів публічної влади, які відповідали б за питання

розвитку інвестиційної діяльності в Україні, наразі ці функції розпорошені по різним відомствам; відсутністю Концепції інвестиційної політики України, яка мала б бути розроблена з урахуванням умов виконання Угоди про євроінтеграцію України (*авторське скорочення*) [22]; створення системи гарантування збереження інвестицій, яка б не залежала від політичної ситуації в Україні; рекламація сфер життєдіяльності, які потребують інвестицій та створення прозорої карти інвестицій для інвестора, яка передбачала системи переваг таких інвестицій та їх кінцевого результату (тобто розробка інвестиційних проектів).

Встановлено, що напрямками покращення державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи інвестування розвитку території можуть стати: 1) прийняття Концепції інвестиційної політики України, яка мала б бути розроблена з урахуванням умов виконання Угоди про євроінтеграцію України; прийняття Програм інвестиційного розвитку громад, в яких би було визначено пріоритетні сфери інвестування на рівні регіонів, форми та напрямки взаємодії з інвесторами; 2) прийняття Інвестиційного кодексу України в якому були б кодифіковані норми, що регулюють організаційно-правові засади здійснення інвестиційної діяльності в Україні (з виключенням норм, які у цій сфері урегульовано Господарським кодексом України); 3) наділення Міністерства економіки України повноваженнями щодо здійснення публічно адміністрування сферою інвестицій в Україні, трансформувати його в Міністерство економіки та інвестиційної політики України та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тетяна Овчаренко. Посібник моделювання ефективної фінансової діяльності органів місцевого самоврядування отг в умовах децентралізації. консолідований підхід: Посібник підготовлено в межах Програми ООН із відновлення та розбудови миру, за фінансової підтримки Європейського Союзу. К., 2021. 68 с.
2. Гуткевич С.О. Теоретичні засади правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні. *Монографія* / [С.О.Гуткевич, В.О.Веклич, І.Г.Онїщенко та інші]. К.: 2015. 310 с. Т. 1.
3. Вакалюк В.А. Правове регулювання інвестиційної діяльності в Україні. *Економіка та управління національним господарством*. 2017. № 16. С. 122–126.
4. Гуренко М.А. Правова природа інвестиційних договорів за участю органів державної влади чи органів місцевого самоврядування. *Вісник південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 165–142.
5. Дука А. П. Теорія та практика інвестиційної діяльності. Інвестування: *навч. посіб.* К.: Каравела, 2007. 424 с.
6. Поединок В.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми : *монографія*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 480 с.
7. Дергач А.В., Кульганік О.М., Чернишова О.О. Розвиток інвестиційного клімату в Україні в умовах війни. *Інфраструктура ринку*. 2022. Вип. 68. С. 218–222.
8. Зубков Р.С. Основні підходи до оцінки інноваційно-інвестиційного розвитку регіону. *Інвестиції : практика та досвід*. 2016. № 24. С. 53-58. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/24_2016/13.pdf (дата звернення 21.09.2023 р.).
9. Пронь Л. М. Інвестиційна політика та інвестиційний розвиток регіону: сутність та характеристика. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. Т. 33 (72). № 6. С. 143–148. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU26636468/2022.6/22> (дата звернення 20.09.2023 р.).
10. Лях В.М. Вплив органів місцевого самоврядування на формування інвестиційної привабливості громад та територій: аналіз кращих практик України та Польщі. *Економіка та суспільство*. Випуск 58. 2023. С. 36–42.
11. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів. Підготовлено Київським міжнародним інститутом соціології у партнерстві з Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій. К. 2021. 50 с. URL:<https://cutt.ly/4njX41y> (дата звернення – 20.09.2023 р.).
12. Малишівський Т. В., Стефінін В. В. Залучення іноземного капіталу як чинник забезпечення економічного зростання країни. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2020. Вип. 5 (145). С. 34–41.
13. Ігнатенко О. П. Застосування інвестиційних інструментів на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. С. 74–79.
14. Малишівський Т.В., Стефінін В.В. Система інструментів інвестиційної політики на місцевому рівні: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2020. Вип. 17. Т. 1. С. 173–183.
15. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
16. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09. 1991р. (в ред. від 18.12.2017 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.
17. Про індустриальні парки: Закон України від 21 червня 2012 року № 5018-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 22. Ст. 212.
18. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17 грудня 2020 року № 1116-IX. *Голос України офіційне видання* від 12.02.2021. № 2.
19. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19 березня 1996 року № 93/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 19. Ст. 80.
20. Герзанич В. М., Черленяк І. І., Бондаренко В. М. Шляхи вдосконалення нормативно-правового регулювання іноземного інвестування в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 10. 2015.С. 34–38.
21. Новікова Л.В., Чернишова Л.О. Правові аспекти державного регулювання іноземного інвестування в Україні. *Економіка та суспільство*. Випуск № 16. 2018. С. 72–80.
22. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 року № 1106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF>.

ЗАХИСТ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ В ЕРУ БІОТЕХНОЛОГІЙ

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE ERA OF BIOTECHNOLOGIES

Сторова В.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Георгія Сікорського»

Кузічкіна Р.В., студентка I курсу факультету соціології та права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Георгія Сікорського»

Розвиток світу відбувається настільки швидко, що навіть не всі встигають за цим слідкувати. Права людини – це з чого починається, та чим закінчується наше життя, та не покидає нас не на хвилину. Зараз відбувається, за допомогою інтеграційних процесів, революція розвитку науково – технічної сфери, інтеграція якої має скоріше «європейські стандарти». Попри повномасштабну війну росії проти України та неможливість використовувати медичну авіацію система трансплантації не лише не зупинилась, а й продовжила активний розвиток. Зберігається позитивна тенденція у кількості проведених трансплантацій. За підсумками 2022 року, лікарі провели на 22,7% більше пересадок, ніж за 2021 рік. У 2022 році – 384, коли у 2021 році було 313. Збільшується і відсоток пересадок органів від померлого донора: від 53,7% у 2021 році до 55% у 2022. Але станом на початок травня 2023 року у національному листі очікування Єдиної державної інформаційної системи трансплантації України перебував 2161 пацієнт і ситуація тільки погіршується. Пропозиція органів не наздожене поточний попит без певної допомоги з іншого джерела, наприклад, принтерів, які може виготовляти органи.

В даній роботі хочу детальніше розглянути регулювання появи четвертого покоління прав пов'язаного з медичною сферою. Наслідки повсюдного впровадження 3D-друку з біологічним матеріалом, також відомого як «біодрук». Вони представляють небачені раніше перешкоди, які особливо складні через вразливість залучених пацієнтів, яким часто потрібні нові органи, щоб вижити. Але питання чи готовий ринок та правники до юридичного урегулювання органів, надрукованих на 3D-принтері? Відповідь, існують потенційні законодавчі перешкоди, регуляторні занепокоєння щодо виготовлених органів, етичні та релігійні проблеми, які обмежують права людей на повноцінну медичну допомогу.

Ключові слова: медичне право, 3D біодрук, біобезпека, правове регулювання генної інженерії в Україні.

The development of the world is happening so fast that not even everyone has time to follow it. Human rights are where our life begins and ends, and never leaves us for a minute. Now, with the help of integration processes, a revolution is taking place in the development of the scientific and technical sphere, the integration of which has rather "European standards". Despite the full-scale war of Russia against Ukraine and the impossibility of using medical aviation, the transplantation system not only did not stop, but also continued its active development. A positive trend in the number of transplants is maintained. According to the results of 2022, doctors performed 22.7% more transplants than in 2021. In 2022, there will be 384, while in 2021 there were 313. The percentage of organ transplants from a deceased donor is also increasing: from 53.7% in 2021 to 55% in 2022. But as of the beginning of May 2023, there were 2,161 patients on the national waiting list of the Unified State Transplantation Information System of Ukraine, and the situation is only getting worse. The supply of organs will not catch up with current demand without some help from another source, such as printers that organs can make.

In this work, I want to consider in more detail the regulation of the emergence of the fourth generation of rights related to the medical field. Consequences of the widespread adoption of 3D printing with biological material, also known as "bioprinting". They present unprecedented obstacles that are particularly difficult because of the vulnerability of the patients involved, who often need new organs to survive. But the question is whether the market and lawyers are ready for the legal settlement of bodies printed on a 3D printer? The answer is, there are potential legislative hurdles, regulatory concerns about manufactured organs, and ethical and religious concerns that limit people's rights to full health care.

Key words: medical law, 3D bioprinting, biosecurity, legal regulation of genetic engineering in Ukraine.

Біотехнології – це широка область науки, що використовує живі організми та їхні компоненти для розробки нових продуктів та методів, куди і входить галузь біодруку. Визначення терміну «біотехнології» міститься у Конвенції про охорону біологічного різноманіття від 1992 року, ратифіковану Україною Законом № 257/94-ВР від 29.11.1994 року та у Нагойському протоколі про доступ до генетичних ресурсів та справедливий і рівноправний розподіл вигід від їхнього використання до Конвенції про біологічне різноманіття від 29.10.2010 року, ратифікованому Україною Законом № 1926-IX від 02.12.2021 року. Зокрема, згідно статті 2 вказаної Конвенції та статті 2 Нагойського протоколу під біотехнологією розуміється будь-який вид технології, пов'язаний з використанням біологічних систем, живих організмів або їхніх похідних для виготовлення або зміни продуктів чи процесів з метою конкретного використання.

Медичний 3D-друк – це динамічно розвиваючийся напрямок, який має великий потенціал для покращення якості життя пацієнтів, це не просто нова технологія, а справжня революція, що відкриває нові можливості для персоналізованого лікування. У вітчизняному законодавстві окремі нормативні акти стосуються правового режиму органів і тканин людини лише фрагментарно. Серед таких актів Закон України «Про застосування трансплантації

анатомічних матеріалів людині», «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові», «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», а також «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Аналіз цих документів дає підстави стверджувати, що біоматеріали є об'єктами, обмеженими в обороті. Водночас у статті 177 Цивільного кодексу України, що містить вичерпний перелік об'єктів цивільних прав, органи і тканини людини не згадуються. Щодо питання про законодавче закріплення біопринтингу в національному законодавстві, то варто сказати, що наразі єдиним актом, який так чи інакше торкається цієї сфери, є Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», згідно з яким не можуть бути видані патенти на використання людських ембріонів для промислових або комерційних цілей.

На початку 2000-х років вчені виявили, що живі клітини можна розпорошувати через сопла струменевих принтерів, не пошкоджуючи їх. Біодрук є розширенням традиційного тривимірного друку, який використовується переважно у медичній сфері. Створення людських тканин, шкіри, кровоносних судин та внутрішніх органів, тестування фармацевтичних препаратів, наукові дослідження – це можливі сфери використання технології біодруку. Розробник першого 3D принтеру – Чак Халл був здивований тим, як швидко стало очевидним, що ця тех-

нологія може і збирається зробити революцію в медичній галузі. Ці принтери не використовують звичайні чорнила для принтерів, а покладаються на різноманітні матеріали, включаючи пластмаси, полімери, скло, метал, віск, їстівні вироби і навіть людські тканини. Процес починається з комп'ютерного моделювання та розробки цифрової моделі майбутньої біоконструкції в межах системи координат. Це етап попередньої обробки, що включає віртуальну демонстрацію, після якої відбувається біодрук. Надалі інформація з комп'ютера передається роботу, який, слідуючи вказівкам, друкує запрограмовану модель за допомогою біочорнил, які складаються з сумішей живих клітин. Оскільки кожна тканина формується з різних типів клітин, у пацієнта беруть певні клітини з органу чи тканини та вирощують їх до тих пір, поки їх кількість не стане достатньою для виготовлення чорнила.

Варто відзначити, що одним із найважливіших міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері біомедицини, є Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року, прийнята в м. Ов'єдо та протоколи до неї. Однак, не зважаючи на те, що Україна підписала вказану Конвенцію, вона досі не ратифікована Верховною Радою України.

В даний час дослідники працюють над тим, щоб визначити, як друкувати складні і заплутані тіла кровеносних судин, які будуть виробляти необхідний запас крові і кисню через роздрукований орган та решти тіла пацієнта. Це значний бар'єр для виходу на ринок, але технологічний прогрес продовжує вселяти надію. Проблеми розвитку 3D-друку через біоматеріали не повинні применшувати значних успіхів, яких 3D-друк вже досяг у сфері охорони здоров'я. Деякі надруковані на 3D-принтері продукти, які зараз використовуються в медичній сфері, включають зубні імплантати, індивідуальну ортопедію та інструменти, що використовуються в щелепно-лицевій хірургії. Так Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 158 від 24 лютого 2021 року, якою затверджено Порядок виготовлення, контролю якості та обігу біоімплантатів; Порядок виготовлення, контролю якості та обігу ксеноімплантатів; Медико-біологічні вимоги до тварин, умови їх утримання, порядок вилучення у тварин анатомічних матеріалів для виготовлення ксеноімплантатів. Варто відзначити, що 16.03.2022 року Порядок виготовлення, контролю якості та обігу біоімплантатів було доповнено правовою нормою, яка надає право у період воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», виготовлення алотрансплантатів шкіри будь-якими виробниками біоімплантатів, що включені до обліку виробників та уповноважених представників, відповідальних за введення в обіг біоімплантатів, а не лише закладами охорони здоров'я, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики за спеціальністю «комбустіологія», що відповідно впливає і на здійснення контролю якості алотрансплантатів шкіри.

На 2024 рік закладено вартість послуг з пересадки: легень – близько 2,6 мільйона гривень; серця – понад 2 мільйони гривень; печінки – близько 1,5 мільйона гривень; нирки – близько 800 тисяч гривень; гемопоетичних стовбурових клітин – до 2,5 мільйона гривень. Згідно статистики у 2023 році в Україні було проведено 507 трансплантацій. Найчастіше пересаджували нирки, печінку, серце, легені та підшлункову залозу [8]. За офіційними даними середня заробітна плата в Україні близько двадцяти тисяч на місяць і звідси виникає питання скільки людей можуть собі це дозволити. Коли на 3D-принтері можна надрукувати імплантати будь-якої форми та розміру, створивши точну копію потрібної частини тіла. І оперувати можна значно швидше, ефективніше та дешевше, ніж це

дозволяли традиційні методи. Вартість таких хірургічних процедур іноді вдається знизити на 80%. Те, що зазвичай проводиться в кілька етапів, стало можливим виконати за один раз. На мою думку, біодрук-гарний напрямок в якому Україні потрібно розвиватися, щоб у такий складний час захистити права українців на сучасну медицину.

Наразі в Україні вчені зі Сумського державного університету вже зробили біонічний протез кисті на 3D-принтері, що є закладенням фундаменту у цій сфері. На створення винаходу науковцям знадобилося пів року та 15 тис. грн. Винахід працює на алгоритмах машинного навчання, тому здатен реагувати на імпульси центральної нервової системи. За словами розробників, винахід потребує вдосконалення механічних можливостей. Українська розробка перед іноземними аналогами матиме такі переваги: низьке споживання енергії, здатність до самонавчання нових рухів та доступна ціна. Розробка українця UniExo – роботизований екзоскелет – перемогла на всесвітньому конкурсі стартапів. Молодий український інженер Антон Головаченко розробив модуль, що одягаються на ушкоджені кінцівки. Вони допомагають тренувати м'язи в разі переломів чи паралічу рук або ніг. Штучні руки і ноги зі серводвигунами, датчиками і програмним забезпеченням можуть підіймати й опускати біологічні кінцівки стільки разів і в такому режимі, як їх запрограмували. До використання 3D-біопринтингу вдаються і зарубіжні країни.

Загалом на світовій арені чи мало вдалих розробок так наприклад іспанська компанія BioDan Group у співпраці з місцевими НДІ розробила технологію друку шкіри на 3D-біопринтері. У чотирьох картриджах принтера – плазма крові, фібробласти, хлорид кальцію і кератиноцити. В результаті виходить матриця шарів на основі гідрогелю, що підтримує живі клітини. Після певного часу дозрівання в лабораторії ця надрукована тканина може бути пересаджена в організм людини, але поки пересаджували таку шкіру тільки мишам. Біоінженери з Інституту регенеративної медицини в Уейк-Форесті (США) розробили незвичайну технологію тривимірного друку, яка дозволяє створювати повноцінні копії окремих кісток, м'язів і хрящів зі стовбурових клітин. Британські хірурги надрукували тазостегновий суглоб для ендопротезування на 3D-принтері і використовували стовбурові клітини пацієнтки, щоб зафіксувати його на місці. Імплантат для 71-річної пацієнтки лікарні при Саутгемптонському університеті був надрукований на основі 3D-файлів, виготовлених за докладним КТ-сканамі. Як матеріал використувався титановий порошок, тонкі шари якого спікаються під впливом лазерного променя. Також була також розроблена технологія 3D-друку кісткового матриксу (міжклітинної речовини кісткової тканини) з октакальцієвого фосфату (ОКФ). Надруковані керамічні імплантати випробували на кролях. У тварин створювали експериментальний дефект у фронтальній кістці черепа розміром 20 мм в діаметрі (подібні кісткові дефекти природним шляхом затягуються надзвичайно погано). Після пересадки імплантатів, що точно відповідали формі дефекту, за тваринами спостерігали протягом шести з половиною місяців. За допомогою проведеної потім комп'ютерної томографії виявили, що периферичні області імплантованого матеріалу повністю інтегрувалися з оточуючими кістковими тканинами [11; 1, с. 55].

Варто зазначити, що біодрук органів має не лише медичне, але й етичне значення. Необхідно чітко регламентувати цю сферу, щоб уникнути зловживань та експлуатації людського тіла. Так частина 1 ст. 1 Всезагальної декларації про біоетику та права людини (2005 р.) зазначає: що «Декларація зачіпає етичні питання, що стосуються медицини, наук про життя і пов'язаних з ними технологій стосовно людини, з урахуванням їх соціальних, правових та екологічних аспектів». В такий спосіб міжнародна спільнота намагалась надати визначення поняття

«біоетики». Серед сучасних зарубіжних досліджень, найбільш наближено до міжнародних документів поняття біоетики було викладено в одній із статей «Енциклопедії біоетики», що по суті є колективною монографією. Вона визначає біоетику не тільки як людські дослідження в тій чи іншій сфері, але і як певний мікс наук про життя та етики, вплив діяльності (винаходів) людини на екосистему, а також як академічну дисципліну. Глобальна біоетика має стати не тільки наукою, але й унікальною формою світосприйняття, яка відображає моральне відношення людини до оточуючого світу, її уявлення про нього та про своє місце в ньому.

Серед переліку принципів біоетики найчастіших можна зустріти принципи так званої медичної біоетики. До них відносять: справедливість, яка означає рівне ставлення до пацієнтів та рівний розподіл медичних ресурсів; автономія пацієнта – кожен пацієнт має право сам приймати рішення щодо розпорядження власним тілом в межах діючого законодавства; інформованої згоди – в основі згоди пацієнта на медичне втручання має бути його проінформоване, свідоме волевиявлення, зокрема його обізнаність про хворобу, на яку він хворіє, її перебіг, розвиток, ускладнення тощо; поваги до людської гідності – полягає у необхідності враховувати особисті переконання пацієнта (релігійні, бажання не отримувати допомогу, врахування внутрішньої системи цінностей пацієнта тощо); також цей принцип лежить в основі заборони репродуктивного клонування людини. У ст. 3 Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття, до якого Україна приєдналася згідно із Законом № 152-IV (152-15) від 12.09.2002 року, «сучасна біотехнологія» означає застосування: а) методів *in vitro* з використанням нуклеїнової кислоти, включаючи рекомбіновану дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) і пряму ін'єкцію нуклеїнових кислот в клітини або органели, або б) методів, які ґрунтуються на злитті клітин з різним таксономічним статусом, які дозволяють подолати природні фізіологічні репродуктивні або рекомбінаційні бар'єри і які не є методами, що використовуються при традиційному схрещуванні та селекції.

Деякі релігії можуть приймати біодруковані тканини, виготовлені з клітин тварин, а інші – ні (наприклад, іудей та мусульмани, якщо використовуються клітини свиней). Деякі можуть приймати біодруковані тканини, але не біодруковані органи, оскільки вони розглядають тканини як просто біологічний препарат, а органи як продовження роду або «гру в Бога». Погляди та сприйняття також змінюються разом із країнами. Використання ліній стовбурових клітин і терапевтичне клонування клітин дуже пов'язані, перше дозволено в багатьох країнах, таких як Ізраїль, Швеція, Бельгія та Індія, але друге заборонено в тих же країнах. Визначення цих складних уявлень, на які значною мірою впливають культурні, політичні та національні настрої, є дуже важливим. Пам'ятаючи про те, що погляди людей є динамічними, оцінка будь-якої технології не повинна обмежуватися лише одним часом, а повинна час від часу проводитися.

Правове регулювання біодруку запропонував Дж. Л. Тран, а саме – з огляду на «сірий» статус того, як біодрук потраплятиме в поточну нормативну базу досліджень стовбурових клітин та трансплантації органів. Автор запропонував, що, за винятком досліджень і надзвичайних ситуацій, регулювання біодруку має здійснюватися спільними зусиллями федерального адміністративного агентства і медичних працівників. Зокрема, медичні працівники повинні мати доступ до біопринтера, в той час як адміністративне агентство має регулювати доступ до основних будівельних блоків та кресленнями біодруку на початковому етапі. Крім того біодрук повинна бути надана охорона прав інтелектуальної власності, однак повинна існувати заборона на продаж.

Звернення до зарубіжної практики показує, що в деяких країнах біоматеріали людини мають речово-правовий режим і, як наслідок, можуть бути предметом права власності. Як приклад можна навести справу *Moore v.*

Regents of the University of California, у якій Верховний суд Каліфорнії вирішив, що особа втратила будь-які права на тканини з моменту їх вилучення з організму. Питання про правове регулювання біопринтингу за кордоном так само неоднозначне. На думку зарубіжних учених, сучасний правопорядок уже в поточному стані здатний повністю врегулювати всі питання, що виникають у сфері біопринтингу органів людини [14; 1, с. 15].

Згідно з Законом про словник, який визначає важливі терміни, що використовуються в Кодексі Сполучених Штатів, слово «людина» стосується представників виду *homo sapiens*, які «народжуються живими на будь-якій стадії розвитку». У відповідних правилах NOTA (Національний закон про трансплантацію органів) донори органів також називаються «людськими істотами», відповідно до Закону про словник. Таким чином, слово «людина», яке використовується в NOTA, має бути прикметником, що означає людську істоту. NOTA визначає «людський орган» як людську нирку, печінку, серце, легені, підшлункову залозу, кістковий мозок, рогівку, око, кістки та шкіру або будь-яку їх частину, а також будь-який інший людський орган (або будь-яку його частину, включаючи ту, що походить від плоду), визначену Міністром охорони здоров'я та соціальних служб нормативно-правовим актом. Одне з останніх доповнень до визначеного органів, васкуляризований композитний алотрансплантат, найближче підходить до опису надрукованих на 3D-принтері органів і тканин, оскільки вони васкуляризовані та потребують кровотоку шляхом хірургічного з'єднання кровоносних судин для функціонування після трансплантації і містять кілька типів тканин так само, як це роблять органи, надруковані на 3D-принтері. Однак васкуляризований композитний алотрансплантат повинен бути конкретно отриманий від людини-донора як анатомічна/структурна одиниця і бути «мінімально обробленим (тобто обробкою, яка не змінює вихідних відповідних характеристик органу)». Органи, надруковані на 3D-принтері, виготовляються виключно з маніпульованих клітин. Таким чином, вони явно не відповідають цьому визначенню. Відповідно, органи, які друкуються, а не ті, які вилучаються у людини, повинні виходити за рамки органів, визначених NOTA. Більше того, навіть якщо органи, надруковані на 3D-принтері, вони не виходять за рамки сфери, сам Закон однозначно делегує повноваження Міністерству охорони здоров'я та соціальних служб (HHS) надавати нормативне визначення людського органу. Як агентство, якому буде доручено регулювати органи, надруковані на 3D-принтері, регулятори HHS можуть вирішити будь-які сумніви, чітко визначивши надруковані на 3D-принтері органи для трансплантації людини як відмінні від органів, пожертвованих від інших донорів-людей [15; 1, с. 523].

Ел Гор зазначив важливу різницю між донорством органів і донорством крові: «Той, хто здає кров, не зазнає ніякої шкоди і зазнає лише мінімального вторгнення. Крім того, лікар, який бере кров, не порушує клятви Гіппократа». Застосування цього обґрунтування до контексту надрукованих на 3D-принтері органів приводить до протилежного висновку. Щоб створити орган, надрукований на 3D-принтері, лікарю потрібно лише ввести голку, подібно до процесу забору крові, щоб взяти біопсію у тієї ж людини, якій призначено отримати надрукований орган. У цей момент і після цього лише одна людина повинна пройти інвазивну процедуру: особа, яка вирішила отримати свій власний друкований орган. Мова йде не про те, що одна людина має владу купити життя в іншій людині, а скоріше про те, що пацієнт може заплатити за використання частини свого тіла, щоб за допомогою технологій зцілитися. Жодних етичних проблем чи проблем з правами людини, пов'язаних із заборонаю NOTA, немає, коли трансплантація органів відбувається з принтера. У підсумку, ні прямий текст NOTA, ні його законодавча історія не вказу-

ють на те, що цей закон має на меті заборонити введення та використання органів, надрукованих на 3D-принтері, для порятунку життів у сучасному суспільстві.

Найбільший правовий вакуум в українському законодавстві спостерігається у сфері генної інженерії, генної терапії та генетичної діагностики. Регулювання вказаних відносин в Україні знаходиться лише у зародковому стані. Так, національне законодавство містить в основному норми декларативного характеру, що стосуються зазначеної галузі біомедицини. Зокрема, у ст. 29 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначено, що в інтересах збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава здійснює комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створює систему державного генетичного моніторингу, організує медикогенетичну допомогу населенню, сприяє збагаченню і поширенню наукових знань в сфері генетики і демографії. Водночас, конкретних заходів та механізмів реалізації аналізованої норми законодавством не передбачено. Крім того, вказаним Законом забороняється медичне втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини.

До нормативно-правових актів, що регулюють застосування генної інженерії доцільно віднести і Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини», проте крім самої заборони та визначення понять «ембріон людини» і «клонування людини», вказаний нормативний акт детально не регулює відносини у сфері клонування як напрямку сучасних біомедичних технологій [3].

Також у Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні згадується можливість проведення преімплантаційної медико-генетичної діагностики. Варто відзначити, що Концепцією щодо основних напрямів системного оновлення Цивільного кодексу України, підготовленою Робочою групою, утвореною постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650, з метою підтримання міжнародних ініціатив щодо розвитку репродуктивних технологій і генної інженерії у новій редакції Цивільного кодексу України пропонується передбачити неприпустимість свавільного втручання у геном людини, збереження генетичної ідентичності, заборону евгеніки, народження генетично ідентичних людей, трансформації генів, крім клонування генетичних захворювань.

Крім того, у Верховній Раді України 05.08.2021 року було зареєстровано Проект Закону про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки № 5839, яким серед іншого вперше пропонується визначення на законодавчому рівні поняття генетичної інженерії. Однак вказаний законопроект стосується ведення саме господарської діяльності у сфері використання генетично-модифікованих організмів та обігом генетично-модифікованої продукції. При цьому питання використання методів генної інженерії в медичній практиці, генетичної діагностики, секвенування генома тощо не врегульовані жодними нормативно-правовими актами, також відсутні будь-які зареєстровані законопроекти, спрямовані на врегулювання відносин, пов'язаних із застосуванням генної інженерії в медицині [4].

Правове врегулювання цієї галузі в Україні наразі відсутнє, що створює проблеми галузі охорони здоров'я та життя людини. Тому для ефективного вирішення правових і етичних аспектів застосування має бути створена відповідна законодавча база, ґрунтована на базі біомедичних технологій та адаптована до європейського законодавства.

Враховуючи викладене, пропонується внести до національного законодавства наступні зміни:

- з метою контролю підприємств, необхідно створити відповідний електронний всеукраїнський реєстр. Доступ до цього реєстру повинні мати всі контролюючі органи, які мали б відслідковувати безпеку функціонування цих підприємств;

- на законодавчому рівні обов'язково мають бути розроблені гігієнічні нормативи;

- аналізуючи Законопроект про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції, який не поширюється на генетично-інженерну діяльність щодо людського організму, органів, тканин та окремих клітин у складі людського організму. Основні положення з цього законопроекту можуть бути основою для Закону «Генетично-інженерну діяльність щодо людського організму». Так можна звернути увагу на статтю 4 про «Засади державної політики»;

- також з того ж Законопроекту розділу 2 про повноваження органів виконавчої влади та інших державних органів і установ у сфері поводження з ГМО, статтю – 6, 7, 8, 9 взяти за основу.

Хочу зауважити, що перший крок вже зроблений оскільки Міністерство охорони здоров'я спільно з Львівським територіальним медичним об'єднанням підписали Меморандум про взаєморозуміння та співпрацю з американською корпорацією A.D.A.M., яка спеціалізується на інноваціях у галузі 3D медицини. Підписаний меморандум дозволить сторонам об'єднати зусилля для розвитку інноваційних технологій в системі охорони здоров'я України, зокрема на базі Львівського територіального медичного об'єднання. Це дозволить лікувати військових та цивільних українців, які постраждали внаслідок військової агресії росії, із залученням інноваційних методів. Йдеться про розробку, підтримку та втілення проєктів з 3D-друку імплантів кісток та інших частин тіла для подальшого їх використання під час надання допомоги постраждалим внаслідок бойових дій. Окрім того, меморандум передбачає організацію консультацій науковців та обмін досвідом між українськими фахівцями та представниками корпорації [7].

Висновок. На жаль, наразі друк повноцінних, функціональних внутрішніх органів залишається неможливим. Проте, дослідження в цій галузі активно розвиваються, відкриваючи нові горизонти для трансплантації. Вчені прококують, що вже через два десятиліття проблема дефіциту донорських органів буде вирішена завдяки революційним технологіям біодруку. Досягнення в галузі біомедицини відкривають необмежені можливості перед суспільством, отже з'являється можливість позитивно впливати на сферу життя та здоров'я людини, починаючи від прав ембріона на розвиток і життя, закінчуючи правом на гідну смерть.

Розвиток технології біодруку органів людини зумовлює необхідність подальшого вдосконалення законодавства в галузі охорони здоров'я людини та трансплантології, а також, звичайно, прийняття спеціального закону, який визначав би правовий режим біопринтних органів на всіх стадіях їх використання. Важливим аспектом цієї проблеми є також правові принципи створення та використання біодрукованих органів. Ці принципи безпосередньо не сформульовані, проте принципи здійснення трансплантації можна застосувати і до біомедичних клітинних продуктів. Такі принципи закріплені в Конвенції про захист прав та гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини. А саме про забір клітинного матеріалу для створення органу з використанням 3D-принтера. У разі використання клітин самого реципієнта будь-які ризики мінімальні, тому достатньо використати принцип добровільної поінформованої згоди.

Детальне вивчення правових проблем біомедицини дозволяє виявити ті права та інтереси людини, яким можуть бути завдані збитки внаслідок застосування сучасних технологій. Реалізація правами людини у сфері біомедицини можлива лише за умови створення комплексу державних гарантій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про основи законодавства України про охорону здоров'я»; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n397>; (дата звернення: 10.03.2024).
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині»; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1967-20#Text>; (дата звернення: 10.03.2024).
3. Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини»; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text>; (дата звернення: 10.03.2024).
4. Законопроект «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції»; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20#Text>; (дата звернення: 10.03.2024).
5. Картаженський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття; URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text; (дата звернення: 07.04.2024).
6. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину; URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text; (дата звернення: 07.04.2024).
7. Міністерство охорони здоров'я України; «В Україні з'явиться можливість виготовляти 3D імпланти кісток для допомоги постраждалим у війні»; URL: <https://moz.gov.ua/article/news/v-ukraini-zjavitsja-mozhlivist-vigotovljati-3d-implanti-kistok-dlja-dopomogi-postrazhdalim-u-vijni>; (дата звернення: 15.05.2024).
8. Міністерство охорони здоров'я України; «З початку року в Україні проведено понад 205 трансплантацій»; URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/z-pochatku-roku-v-ukraini-provedeno-ponad-205-transplantatsii>; (дата звернення: 15.05.2024).
9. Мавед О.О.; «Теоретико-правові аспекти біомедицини»; URL: <https://www.vestnikpravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc1/11.pdf>; (дата звернення: 15.05.2024).
10. Крушельницька Г.Л.; «Правове регулювання біомедичних технологій в Україні»; *Юридичний науковий електронний журнал*; URL: http://lsey.org.ua/5_2022/41.pdf; (дата звернення: 01.04.2024).
11. Шавшин О. С.; «3D моделювання в хірургії та трансплантології»; *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*; [ст 55-60]; URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2017_3\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2017_3(1)_15); (дата звернення: 10.03.2024).
12. Болдіжар С. О., Булеца С. Б., Валах В. В.; *Підручник «Медичне право»*; [ст 341-374]; (дата звернення: 13.03.2024).
13. Тарасевич Т. Ю.; «Правовий режим використання людських органів, створених за допомогою біотехнологій: біопринтинг в Україні та зарубіжних державах»; *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*; URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.1>; (дата звернення: 10.03.2024).
14. Department of Mechanical Engineering; National University of Singapore; 3D bioprinting – An Ethical, Legal and Social Aspects (ELSA); URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.bprint.2016.08.001>; (дата звернення: 08.03.2024).
15. ELIZABETH KELLY; FDA REGULATION OF 3D-PRINTED ORGANS AND ASSOCIATED ETHICAL CHALLENGES; [ст 523–527]; URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=9610&context=penn_law_review; (дата звернення: 08.03.2024).

ВИРІШЕННЯ ЕСТОНІЄЮ І ФІНЛЯНДІЄЮ ПРОБЛЕМ ГРОМАДЯНСТВА ТА АВТОНОМІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

SOLUTION OF THE PROBLEMS BY ESTONIA AND FINLAND CITIZENSHIP AND AUTONOMY OF NATIONAL MINORITIES

Зінченко О.В., д.і.н., професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснюється порівняльний аналіз політики правлячих кіл Естонії та Фінляндії стосовно надання національним меншинам громадянства та автономного самоврядування. Авторка доходить висновку про те, що уряди Естонії законодавчо ускладнюють доступ національних меншин до набуття громадянства, що позбавляє їх можливості брати участь у політичному житті країни. Закон про громадянство 1995 р. перешкоджає набуттю такого права 30 % мешканців країни. Такий підхід до вирішення проблеми цілковито дублюється і Законом про культурну автономію національних меншин і коротко повторюється Конституцією держави. Означена ситуація обумовила виникнення дискусії, для якої характерні протилежні погляди на сутність проблеми. У той же час досить яскраво висловлюється основна причина обмеження нестонськомовного населення в отриманні політичних прав, а саме – страх перед реальною можливістю агресії з боку східного сусіда, під час якої це населення може відіграти роль «п'ятої колони». Така політика знаходить певне розуміння Західними державами і певною мірою керівними органами ООН. Радикально протилежним за змістом і спрямованістю характером відрізняється політика правлячих кіл Фінляндії щодо надання національним меншинам громадянства та автономії. Закон про громадянство Фінляндії наголошує мету запобігання та скорочення безгромадянства, сприяння принципам належного управління і правовій безпеці у розгляді й ухваленні рішення питань вступу у громадянство. Саамі мають на своїй території помешкання, губернії Ахвенанма – Аландських островах – автономне самоврядування. Акт про автономію Еланди (Аландських островів Фінляндії) передбачає наявність у неї обраного прямим голосуванням парламенту – Ландстінгу і формованого ним уряду із законодавчими повноваженнями щодо цілої низки питань політичного, економічного, соціального, культурного, освітнього, оздоровчого і навіть дипломатичного характеру. За твердженням низки дослідників, автономність Фінляндії представляє собою найбільш удосконалений взірць вирішення цього питання, яка надає мешканцям Аландських островів найбільш широку свободу в управлінні їхніми внутрішніми справами для забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки. Досвід захисту меншин у Фінляндії визнається надзвичайним. Фінська автономія складає собою не просто спеціальний статус, а міні-конституцію островів, за якої діє система противаг державних і місцевих (автономних) інтересів.

Ключові слова: Естонія, Фінляндія, громадянство, автономія, національні меншини.

The article provides a comparative analysis of the policy of the governing circles of Estonia and Finland regarding the granting of citizenship and autonomous self-government to national minorities. The author comes to the conclusion that the governments of Estonia legally make it difficult for national minorities to acquire citizenship, which deprives them of the opportunity to participate in the country's political life. The Citizenship Law of 1995 prevents 30% of the country's residents from acquiring such a right. This approach to solving the problem is completely duplicated by the Law on Cultural Autonomy of National Minorities and briefly repeated by the State Constitution. The indicated situation led to the emergence of a discussion, which is characterized by opposing views on the essence of the problem. At the same time, the main reason for the restriction of the Estonian-speaking population in obtaining political rights is quite clearly expressed, namely, the fear of a real possibility of aggression from the eastern neighbor, during which this population can play the role of a "fifth column". Such a policy finds a certain understanding by the Western countries and to some extent by the governing bodies of the UN. The policy of the ruling circles of Finland regarding the granting of citizenship and autonomy to national minorities is radically opposite in terms of content and direction. The Finnish Citizenship Act emphasizes the goal of preventing and reducing statelessness, promoting good governance and legal certainty in the consideration and decision-making of citizenship issues. The Saami have autonomous self-government in their home territory, the Ahvenanma provinces – Åland Islands. The act on the autonomy of Åland (the Åland Islands of Finland) provides for the existence of a parliament elected by direct vote – the Landsting and a government formed by it with legislative powers regarding a number of issues of a political, economic, social, cultural, educational, health and even diplomatic nature. According to a number of researchers, the autonomy of Finland represents the most advanced model of solving this issue, which gives the inhabitants of the Åland Islands the widest freedom in managing their internal affairs to ensure internal and external security. The experience of protecting minorities in Finland is recognized as extraordinary. Finnish autonomy is not just a special status, but a mini-constitution of the islands, under which a system of balances of state and local (autonomous) interests operates.

Key words: Estonia, Finland, citizenship, autonomy, national minorities.

Постановка проблеми. У наші дні гостро постає питання щодо визнання участі громадян у політичному житті як найважливішої умови ефективного функціонування і самовідтворення демократичної політичної системи. У той же час в цілому в світі спостерігається тенденція до падіння рівня громадянського втягування у державні справи як тривожний сигнал. Учені констатують, що саме досягнення здорової громадянської участі постає найважливішою справою для демократії. Розпад СРСР і виникнення цілої низки суверенних держав обумовили різний підхід до вирішення гострої для них проблеми участі громадян у політичній діяльності, особливо спроби урядів її обмежувати. Перш за все це стосується країн Балтії. Для практичного виявлення специфіки таких спроб автор торкнувся практики вирішення порушеної проблеми Естонією у порівнянні її із політикою Фінляндії.

Актуальність порушеної у статті проблеми полягає у встановленні можливості використання Україною позитивного досвіду вирішення питання територіальної авто-

номії Криму і статусу його корінного народу – кримських татар, а також мовного питання, яке є гострим в сучасній Україні. Саме тому **мету дослідження** складає спроба на підставі текстів конституцій та конституційних законів здійснити порівняльний аналіз політики Естонії та Фінляндії у вирішенні питання забезпечення громадянством та автономією національних меншин.

Новизна результатів дослідження полягає у виявленні загального змісту урядової політики надання громадянства та автономії і радикальних відмінностей між політикою Естонії та Фінляндії, а також у встановленні їх причин. Матеріали даної статті представляють цінність для юристів, політологів, істориків, дослідників права західноєвропейських країн, фахівців та студентів із спеціалізації «міжнародне право», «міжнародні відносини», політичних експертів, журналістів тощо.

Стан опрацювання проблематики. Змісту політики урядів Естонії щодо вирішення порушеного у статті питання з різних сторін торкались С. Попик, О. Туркова, Ю. Вой-

тенко, Т. Гудзь, І. Яковюк, Є. Білоусов, В. Чумак, М. Москалюк, Лазур Я., Вітман К., Змієнко О., Одинець Є., Палько О. Подібну політику Фінляндії аналізували Зайпт С. В., Маннінен Л. О., Вальбек К. та інші. У той же час вони не здійснювали її порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Естонська платформа вирішення проблеми громадянства та автономії національних меншин. Серед політиків та правознавців світу утвердилась думка про порушення прав національних меншин у наданні їм балтійськими державами громадянства та автономії. У першу чергу це стосується Естонії. Однією з конституційних проблем Естонії, як і Латвії з Литвою, постає правове становище російськомовних мешканців країни. Конституція гарантує широкі особисті, політичні та соціальні права, численні із яких розповсюджуються тільки на громадян. Закон про громадянство 1992 р. проголосив більшість російськомовного населення (500 тисяч осіб), не громадянами Естонії, позбавивши їх права брати участь у голосуванні та балотуватись на парламентських виборах. Чинний Закон про громадянство 1995 р. перешкоджає набуттю такого права 30% мешканців країни. Законодавство та державна влада у багатьох випадках віддають перевагу етнічним естонцям перед іншими членами суспільства. Про значну важливість Закону про громадянство свідчить той факт, що від 18 жовтня 1995 до 19 червня 2014 рр. до нього було внесено 22 поправки [1]. Цей Закон декларує, що громадянином Естонії є особа, яка має на момент вступу даного Закону в силу громадянство Естонії, а також особа, що набула, отримала чи відновила громадянство Естонії на підставі даного Закону [1]. Означені проблеми в Естонії приділялась велика увага, що вирішувалось відповідними законами 1918, 1922, 1938, 1992 та 1995 рр. Закон про громадянство Естонії містить 7 глав і 38 статей. Глава 1 – Загальні положення (ст. 1–4); глава 2 – Умови набуття й отримання громадянства Естонії (ст. 5–12); глава 3 – Умови отримання громадянства у неповнолітньому віці (ст. 13–15); Глава 4 – Умови відновлення громадянства Естонії (ст. 16–17); Глава 5 – Порядок отримання та відновлення громадянства Естонії (ст. 18–21); Глава 6 – Умови і порядок втрати громадянства Естонії (ст. 22–30); Глава 7 – Заклучні положення [1, ст. 31–38]. Слід зазначити, що Закон не передбачає мети свого ухвалення [1]. Про осіб, що отримали, відновили чи втратили громадянство Естонії міністр внутрішніх справ своєю постановою затверджує базу даних, яка має юридичну силу [1, гл. 1, ст. 2]. Закон 1995 р. не містить прямої заборони громадянства національним меншинам, але передбачає низку ускладнень, які в цілому виявляються майже неперешкодною перешкодою на шляху вирішення проблеми. Перш за все необхідно знати естонську мову відповідно до визначених Законом вимог, знати Конституцію Естонської Республіки та Закон про громадянство, мати постійний легальний дохід, що забезпечує існування претендента на громадянство і його утримання; бути лояльним Естонській державі, принести присягу: «Прагнучи до отримання громадянства Естонії, клянусь бути вірним конституційному ладу Естонії» [1, ст. 6]. Для підтвердження знання мови та Конституції необхідно здати відповідний екзамен, порядок проведення якого встановлюється урядом [1, гл. 2, ст. 8]. Для допуску до екзамену особа подає власноруч написану заяву, у якій, окрім низки деталей, вказує усі міста помешкання в Естонії, дані про близьких родичів, про зв'язок із військовими, розвідвальними службами та з'являється безпеки іноземних держав [1, гл. 2, ст. 12]. Усе це істотно обмежує права національних меншин на отримання громадянства.

У 1993 г. був ухвалений Закон Естонії про культурну автономію національних меншин, який визначає сутність останніх та культурної автономії, права меншин (німців, росіян, шведів, євреїв та іноземців), основні цілі культурного самоврядування, умови формування його керівних органів, фінансування та припинення діяльності і жодним словом не згадує будь-яких політичних питань [2, ст. 1–29]. Він складається із 5 глав і 29 статей: Глава 1 –

Загальні положення (ст. 1–6); Глава 2 – Національні списки членів національних меншин (ст. 7–9); Глава 3 – Керівні органи культурного самоврядування національної меншини та їх утворення (ст. 10–23); Глава 4 – Запровадження культурного самоврядування та фінансування його діяльності (ст. 24–27); Глава 5 – Припинення діяльності закладів культурного самоврядування національних меншин (ст. 28–29) [2]. До Закону були внесені зміни 05.06.2002; 01.07.2002; 19.06.2002; 01.08.2002; 20.02.2019; 13.03.2019; 15.06.2019 рр. [2, с. 1]. Культурній автономії надається право національних меншин утворювати культурні самоврядування, метою яких є організація навчання рідною мовою [2, гл. 1, ст. 1]. Закон передбачає укладання списків членів національних меншин, які затверджуються Урядом [2, гл. 2, ст. 9; гл. 3, ст. 10]. Уряд керує виборами керівних органів культурного самоврядування і припиняє їхню діяльність у випадку порушення ними Закону про культурну автономію [2, гл. 3, ст. 13; гл. 5, ст. 28]. Отже, Закон про культурну автономію передбачає цілковите втручання Уряду Естонії у вирішення питань утворення культурних самоврядувань національних меншин та їхньої діяльності і може у будь-який момент припинити її та розпустити організацію. Найголовнішим же обмеженням повноважень самоврядувань національних меншин є позбавлення їх будь-якої участі у політичному житті держави.

Конституція Естонії передбачає заповнення посад у державних та самоврядних установах лише громадянами Естонії, як і перебування у політичних партіях, звернення до державних установ та органів самоврядування тільки естонською мовою, ведення діловодства в державних установах естонською мовою або мовою більшості національних меншин [3, ст. 30, 48, 51, 52]. Проблема наявності безгромадянства в Естонії є наслідком політичних причин й обумовлена курсом етнополітики та обраними після здобуття незалежності властями Республіки зовнішньополітичними розширення НАТО та ЄС.

Отже, правлячі кола Естонії законодавчо ускладнюють доступ національних меншин, у першу чергу російськомовного населення, до набуття громадянства, що позбавляє їх можливості брати участь у політичному житті країни. Такий підхід до вирішення проблеми цілковито дублюється і Законом про культурну автономію національних меншин і коротко повторюється Конституцією держави. Така ситуація обумовила виникнення дискусій, у яких захищаються різні, у тому числі і протилежні погляди на сутність проблеми. У той же час досить яскраво висловлюється основна причина обмеження російськомовного населення в отриманні політичних прав, а саме страх перед реальною можливістю агресії з боку східного сусіда – росії, під час якої це населення може відіграти роль «п'ятої колонії».

Фінляндський підхід до питання щодо громадянства та автономії національних меншин. Унітарна держава Фінляндія розподіляється на 12 губерній (лянів), які, у свою чергу, складаються із повітів. Місцеве управління у лянах здійснюється губернським правлінням на чолі із призначеним Президентом Республіки губернатором. Губернія ж Ахвенанма, що охоплює територію Аландських островів і населена саами, володіє частковою автономією, у якій діє однопалатний парламент – Ландстинг та обраний ним уряд, а поряд із губернським правлінням – рада із виконавчими функціями. Автономія Аландських островів надається спеціальним законом – Актом про автономію Еланди [4, пр. 119–120, с. 35–36; 5]. Акт радикально відрізняється від Закону про автономію Естонії. Він передбачає не тільки наявність парламенту, але й уряду Еланди. Парламент автономії обирається прямим, таємним, загальним і рівним голосуванням, а уряд – парламентом [5, ст. 13, 17]. Законодавча влада Аландів розповсюджується на питання організації парламенту, статусу посадових осіб, визначення прапора і герба, використання прапора на судах, муніципального управління, додаткових податків, будівництва та землеустрою, привласнення нерухомості, оренди, охорони довкілля та куль-

турних цінностей. Сюди ж входять питання освіти, культури, охорони здоров'я та медичних послуг, соціального захисту, розвитку промисловості, забезпечення публічного порядку, поштових послуг, радіо і телебачення, сільського господарства, мисливства та рибальства і ціла низка інших [5, ст. 18]. Парламент і Уряд Еланди можуть проявляти законодавчу ініціативу з питань законодавчої ініціативи Фінляндії, Уряд якої зобов'язаний передати її державному парламенту. Уряд Еланди може пропонувати законодавчі ініціативи і з питань Указів та Постанов Еланди [5, ст. 22]. Парламент Еланди повинен затверджувати бюджет автономії, який має забезпечити мешканцям Еланди рівень добробуту не нижче державного [5, ст. 44]. Для цього Еланда має отримувати спеціальні субсидії [5, ст. 51]. Уряд Еланди має затверджувати міжнародний договір Фінляндії, який зачіпає певний інтерес автономії [5, ст. 59]. Акт передбачає і інші законодавчі ініціативи парламенту Еланди політичного й економічного змісту.

Автономність Фінляндії є, мабуть, найбільш удосконаленим зразком в цій сфері. Одним із найголовніших принципів Акту про автономію стало надання мешканцям Аландських островів широкої свободи в управлінні їхніми внутрішніми справами для забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки. Саме у Фінляндії наявний приклад мирного вирішення внутрішніх етнополітичних конфліктів. У Фінляндії, як і в інших скандинавських країнах, за допомогою надання автономного статусу створено ефективні правові й організаційні гарантії для захисту прав національних меншин та корінних народів. Навіть окремі представники національної чи іншої групи володіють правом користуватись надбанням своєї культури, мовою, способом життя за умови, що вони не складають більшості населення у будь-якій адміністративно-територіальній одиниці. При цьому запроваджується персональний принцип, який полягає у добровільному особистому визнанні своєї приналежності до тієї чи іншої національності.

Докорінно відрізняється і Закон про громадянство Фінляндії, метою якого є «запобігання та скорочення безгромадянства...», сприяння принципам належного управління і правовій безпеці у розгляді й ухваленні рішення питань вступу у громадянство [6, гл. 1, пр. 1]. Закон складається із 6 глав і 37 параграфів (статей: Глава 1 – Загальні положення (пр. 1–8); Глава 2 – Набуття громадянства Фінляндії за народженням (пр. 9–12, с. 3–5); Глава 3 – Громадянство Фінляндії за заявою (пр. 13–25, с. 5–13); Глава 4 – Фінське громадянство за повідомленням (пр. 26–31, с. 13–14); Глава 5 – Позбавлення і збереження громадянства – (пр. 32–35, с. 14–17); Глава 6 – Визначення статусу громадянства та офіційна заява (пр. 36–37, с. 17) [6]. Закон не передбачає жодних перешкод політичного характеру на шляху надання певній особі громадянства. Перешкодою виявляються лише відсутність бездоганності перед законом, скоєння кримінального злочину та перебування під судовою заборонаю [6, гл. 3, пр. 13, п. 3].

Таким чином, радикально протилежним за змістом і спрямованістю відрізняється політика правлячих кіл Фінляндії щодо надання національним меншинам громадянства та автономії. Закон про громадянство Фінляндії наголошує мету запобігання та скорочення безгромадянства, сприяння принципам належного управління і правової безпеці у розгляді й ухваленні рішення питань вступу у громадянство. Саамі мають на своїй території помешкання, губернії Ахвенанма – Аландських островах – автономне самоврядування. Акт про автономію Еланди (Аландських островів Фінляндії) передбачає наявність у неї обираного прямим голосуванням парламенту – Ландстингу і формованого ним уряду із законодавчими повноваженнями щодо цілої низки питань політичного, економічного, соціального, культурного, освітнього, оздоровчого і навіть дипломатичного характеру. Досвід захисту меншин у Фінляндії визнається надзвичайним. Фінська автономія складає собою не просто спеціальний статус, а міні-конституцію островів, за якої діє система протитива державних і місцевих (автономних) інтересів.

Досвід захисту меншин у Фінляндії визнається надзвичайним. Фінська автономія складає собою не просто спеціальний статус, а міні-конституцію островів, за якої діє система протитива державних і місцевих (автономних) інтересів.

Висновки. Здійснений порівняльний аналіз дає підстави констатувати, що Естонія та Фінляндія радикально відрізняються своїм підходом до вирішення проблеми громадянства та прав національних меншин. Закон про громадянство 1992 р. Естонії проголосив більшість російськомовного населення (500 тисяч осіб) не громадянами Естонії, позбавивши їх права брати участь у голосуванні та балотуватись на парламентських виборах. Чинний Закон про громадянство 1995 р. перешкоджає набуттю такого права 30% мешканців країни. Законодавство та державна влада у багатьох випадках віддають перевагу етнічним естонцям перед іншими членами суспільства. Конституція передбачає заповнення посад у державних та самоврядних установах лише громадянами Естонії, як і перебування у політичних партіях, звернення до державних установ та органів самоврядування тільки естонською мовою, ведення діловодства в державних установах естонською мовою. Проблема наявності безгромадянства в Естонії є наслідком політичних причин і обумовлена курсом етнополітики та обраними після здобуття незалежності властями

Радикально протилежним за змістом і спрямованістю відрізняється політика правлячих кіл Фінляндії щодо надання національним меншинам громадянства та автономії. Закон про громадянство Фінляндії наголошує мету запобігання та скорочення безгромадянства, сприяння принципам належного управління і правовій безпеці у розгляді й ухваленні рішення питань вступу у громадянство. Саамі мають на своїй території помешкання, губернії Ахвенанма – Аландських островах – автономне самоврядування. Акт про автономію Еланди (Аландських островів Фінляндії) передбачає наявність у неї обираного прямим голосуванням парламенту – Ландстингу і формованого ним уряду із законодавчими повноваженнями щодо цілої низки питань політичного, економічного, соціального, культурного, освітнього, оздоровчого і навіть дипломатичного характеру. Досвід захисту меншин у Фінляндії визнається надзвичайним. Фінська автономія складає собою не просто спеціальний статус, а міні-конституцію островів, за якої діє система протитива державних і місцевих (автономних) інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Estonia: Citizenship Act Passed 19 January 1995. *Legaltext.ee*. URL: https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2009-02/doc1_7493_669035607.pdf (дата звернення: 26.06.2024).
2. Estonia: Law of 1993 on Cultural Autonomy for National Minorities/ *UNHCR the UN Refugee Agency*. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1993/en/14254> (дата звернення: 26.06.2024).
3. The Constitution of the Republic of Estonia. *WIPO*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/16439> (дата звернення: 26.06.2024).
4. The Constitution of Finland 11 June 1999 (731/1999). *Regione Autonoma Trentino-Alto Adige/Südtirol*. URL: <http://www.region.trentino-s-tirol.it/biblioteca/minoranze/finlandia1.pdf> (дата звернення: 09.07.2024).
5. Act on the Autonomy of Åland (16 August 1991/1144). *United Nations Peacemaker*. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/FI%20SE_930101_Act%20on%20the%20Autonomy%20of%20Åland.pdf (дата звернення: 09.07.2024).
6. Republic of Finland: Nationality Act (359/2003). *UNHCR: the UN Refugee Agency*. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2003/en/29479> (дата звернення: 09.07.2024).

МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ (КОНФЛІКТІВ) В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ, НЕДОЛІКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

MEDIATION AS AN ALTERNATIVE FORM OF RESOLUTION OF ELECTION DISPUTES (CONFLICTS) IN UKRAINE: ADVANTAGES, DISADVANTAGES AND RECOMMENDATIONS

Кармаза О.О., д.ю.н., професор,
професор

*Інститут післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Карацук К.Л., медіаторка, бізнес-медіаторка, адвоката,
приватна виконавиця

Виконавчий округ м. Києва,

Голова

*Комітет з медіації та інших видів альтернативного врегулювання спорів
при Раді приватних виконавців України,
тренер-викладач*

В статті розкрито зміст поняття «альтернативні форми вирішення спорів». Пропонується позасудові механізми вирішення спорів, зокрема, процедуру медіації, переговори тощо, розглядати як форми захисту прав та свобод громадян. Встановлено зв'язок виборчого процесу з інститутом медіації. В статті розглянуто ознаки медіації у виборчому процесі, встановлено переваги та недоліки медіації у виборчому процесі, запропоновано рекомендації щодо усунення недоліків у процесі медіації. Доведено, що медіація у виборчому процесі – це визначена законом процедура (порядок) переговорів під час виборчого процесу (в розумінні ст. 20 Виборчого кодексу України), яка проводиться з дотриманням вимог закону, договору про проведення медіації, правил проведення медіації та норм професійної етики медіатора, медіатором (медіаторами), дії якого (яких) спрямовані на врегулювання виборчого спору (конфлікту) та досягнення сторонами медіації рішення, яке відповідає інтересам цих сторін. Для досягнення мети статті застосовувалися, зокрема, такі методи дослідження, як от: формально-догматичний підхід, порівняльно-правовий підхід, аксіологічний підхід, структурно-функціональний підхід, герменевтичний підхід, метод правового моделювання, системний підхід тощо. Так, наприклад, на підставі порівняльно-правового аналізу визначаються переваги та недоліки інституту медіації у виборчому процесі України, досліджується інститут медіації у виборчому праві іноземних держав. За допомогою системного підходу розглянуто правову природу та зміст інституту медіації у виборчому процесі як певної структурованої системи, яка має матеріальний та процесуальний зміст. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у виборчому процесі та щодо яких може бути застосовано процедуру медіації. Метою дослідження є дослідження доцільності запровадження процедури медіації як альтернативної форми вирішення виборчих спорів в Україні, виявлення переваг та недоліків інституту медіації у виборчому процесі.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, медіація, виборчі спори, форми захисту прав.

The article reveals the meaning of the concept of "alternative forms of dispute resolution". It is suggested that out-of-court dispute resolution mechanisms, in particular, the mediation procedure, negotiations, etc., be considered as forms of protection of the rights and freedoms of citizens. The connection between the election process and the mediation institute was established. The article examines the signs of mediation in the election process, identifies the advantages and disadvantages of mediation in the election process, and offers recommendations for eliminating the shortcomings in the mediation process. It has been proven that mediation in the election process is a legally defined procedure (order) of negotiations during the election process (within the meaning of Article 20 of the Election Code of Ukraine), which is carried out in compliance with the requirements of the law, the agreement on mediation, the rules of mediation and norms of professional ethics the mediator, the mediator(s), whose actions are aimed at the settlement of the election dispute (conflict) and the mediation parties reaching a solution that meets the interests of these parties. To achieve the goal of the article, such research methods were used, in particular, as: formal-dogmatic approach, comparative-legal approach, axiological approach, structural-functional approach, hermeneutic approach, legal modeling method, systemic approach, etc. So, for example, on the basis of a comparative legal analysis, the advantages and disadvantages of the institution of mediation in the electoral process of Ukraine are determined, the institution of mediation in the electoral law of foreign countries is studied. With the help of a systemic approach, the legal nature and content of the institution of mediation in the election process as a certain structured system, which has a material and procedural content, was considered. The object of the study is social relations that arise in the election process and for which the mediation procedure can be applied. The purpose of the study is to investigate the feasibility of introducing the mediation procedure as an alternative form of resolving election disputes in Ukraine, to identify the advantages and disadvantages of the institution of mediation in the election process.

Key words: elections, election process, mediation, election disputes, forms of rights protection.

Постановка проблеми. Виборчим кодексом України (далі – ВК України) передбачено, що основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом є вибори. Державними, які регулюють виборчий процес в Україні, згідно зі ст. 2 ВК є Конституція України, цей Кодекс, закони України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців», інші закони, а також прийняті відповідно до них акти законодавства України [1].

Відносини, пов'язані з застосуванням процедури медіації, регулюються в Україні Законом України «Про медіацію». Здійснивши науково-практичний аналіз норм цього

Закону дійдемо висновку про те, що цим Законом не заборонено проводити процедуру медіації під час виборчого процесу чи в поза виборчий процес. Разом з тим, окремих статей в цьому Законі чи визначення особливостей проведення медіації у виборчому процесі у ВК не передбачено.

Загальновідомо, що запровадження ефективного правового механізму врегулювання виборчих спорів (конфліктів) є запорукою зниження напруги у суспільстві, підвищення довіри до виборів та здійснення народного волевиявлення відповідно до принципів, визначених в Конституції України. На нашу думку, в Україні доцільно створити додаткові гарантії ефективного вирішення виборчих спорів з огляду

на специфічний характер темпорального виміру в межах виборчого процесу, який передбачає необхідність реалізації тих чи інших прав та інтересів правомочних суб'єктів лише в чітко передбаченій послідовності й у межах відведених законом строків, адже такі строки ані продовженню, ані поновленню не підлягають [2].

Аналіз наукових досліджень. Проблеми та перспективи становлення інституту медіації досліджуються науковцями в різних сферах правовідносин. Зокрема, В. Теремецький, О. Аврамова з'ясовують особливості медіаційної процедури під час розгляду житлових спорів [3], аналізу змісту сімейної медіації та її ролі у вирішенні сімейних конфліктів приділено увагу І. Чеховською та М. Довгою [4]. К. Карашук акцентує увагу на розвитку медіації у виконавчому провадженні [5]. Особливостям правового статусу нотаріуса як медіатора присвячена наукова стаття О. Коротюк [6]. Проте стосовно запровадження інституту медіації у виборчому процесі наукових праць є незначна кількість [7].

Отже, **метою статті** є дослідження доцільності запровадження процедури медіації як альтернативної форми вирішення виборчих спорів в Україні, виявлення переваг та недоліків інституту медіації у виборчому процесі.

Виклад матеріалу. Тема медіації не є новою для української науки. Українськими науковцями медіація розглядається як альтернативний спосіб [8], засіб [9] чи метод [10] вирішення спорів (конфліктів). Підтримуючи науковців в тому, що медіація є альтернативою судовому вирішенню спорів, вважаємо, що медіацію доцільно розглядати через категорію «форма захисту» [11].

В науковій статті О. Кармази «Медіація в Україні як ефективна позасудова форма захисту прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану» зверталася увага на те, що найпоширенішою в юриспруденції є класифікація форм захисту прав на юрисдикційні та неюрисдикційні. Основне розмежування між ними полягає в тому, що захист прав осіб у юрисдикційній формі здійснюється органом державної влади чи місцевого самоврядування, їх посадовими особами в межах повноважень, у порядку та в спосіб, визначені законом. Захист прав в неюрисдикційній формі, як правило, здійснюється самим суб'єктом відносин за умови не порушення норм закону, моральних норм чи органом, особою, які не є органом державної влади чи місцевого самоврядування, їх посадовими особами. Право вибору форми захисту надано особі, право якої порушене, невизнане чи оспорується. Тобто, юрисдикційна форма захисту складається із судового (звернення до суду), адміністративного (звернення до органів місцевого самоврядування, державних органів) та нотаріального захисту (звернення до нотаріуса). Позасудова (альтернативна) форма захисту прав та інтересів осіб – це дії осіб чи законом визначених суб'єктів (наприклад, медіатора) щодо захисту прав та охоронюваних законом інтересів, які здійснюються ними самостійно, без звернення за допомогою до суду у межах застосування самозахисту, претензійного порядку вирішення спорів (конфлікту) чи процесу медіації. Так, ст. 49 Цивільного процесуального кодексу України передбачено, що сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Відповідно до ст. 197 ЦПК у підготовчому засіданні суд з'ясовує, чи бажають сторони провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді. Відтак на виконання вимог ст. 198 ЦПК якщо сторони домовилися провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації суд оголошує перерву у підготовчому засіданні. Крім того за ст. 251 цього Кодексу суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі звернення сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації. Проведення у справі зупиняється на час проведення медіації,

але не більше дев'яноста днів з дня постановлення судом ухвали про зупинення провадження у справі (ст. 253 ЦПК). Тобто, мова йде про позасудову форму захисту прав та інтересів осіб.

Підсумовуючи викладене, пропонуємо інститут медіації в юриспруденції загалом та у виборчому праві зокрема розглядати як альтернативну форму вирішення спорів (конфліктів).

Загальновідомо, що захист виборчих прав громадян відбувається: 1) органами адміністрування виборів, 2) судом. Такий висновок слідує, зокрема, зі ст. 63 ВК, за якою рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені до суду або до виборчої комісії. Виборчі спори можуть бути на будь-якій стадії виборчого процесу. Правова природа виборчого процесу, який триває визначений ВК період часу, є безперервним, не може бути скасованим, зупиненим або перенесеним, – змагально, тому уникнути виборчих спорів (конфліктів) дуже складно, майже не можливо.

Натомість запровадження інституту медіації у виборчому процесі є дискусійним питанням. Так, З. Красіловська доводить, що публічна значущість й необхідність дотримання принципів гласності та відкритості унеможливають застосування медіації у спорах щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму [12].

Разом з тим, нами зверталася увага на те, що норми Закону України «Про медіацію» допускають проведення медіації у виборчому процесі. Так, за ст. 2 цього Закону медіація може застосовуватися у будь-яких конфліктах (спорах), які виникають у цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних правовідносинах, а також кримінальних провадженнях під час укладання угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим та в інших сферах суспільних відносин. Законодавством можуть передбачатися особливості застосування медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів). Відтак, пропонувалося особливості проведення медіації у виборчому процесі передбачити в окремому розділі ВК чи в Законі «Про медіацію» [13] та закріпити одну з головних особливостей медіації у виборчому процесі – добровільність сторін медіації. Сторонами медіації у виборчому процесі можуть бути кандидат (фізична особа, які відповідає вимогам виборчого законодавства), їх довірені особи, політична партія, член виборчої комісії тощо.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про медіацію» медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

Узагальнивши наукові роботи у сфері медіації, проаналізувавши норми Закону України «Про медіацію», норми ВК, дійдемо висновку, що медіація у виборчому процесі – це визначена законом процедура (порядок) переговорів під час виборчого процесу, яка проводиться з дотриманням вимог закону, договору про проведення медіації, правил проведення медіації та норм професійної етики медіатора, медіатором (медіаторами), дії якого (яких) спрямовані на врегулювання виборчого спору (конфлікту) та досягнення сторонами медіації взаємоузгодженого рішення, яке відповідає інтересам цих сторін з залученням (без залучення) за домовленістю сторін медіації інших суб'єктів процесу медіації (перекладача, експерта тощо).

Разом з тим, згідно зі ст. 3 Закону України «Про медіацію» медіація не проводиться у конфліктах (спорах), що впливають чи можуть вплинути на права і законні інтереси третіх осіб, які не є учасниками цієї медіації.

Здійснивши аналіз іноземного виборчого законодавства, дійдемо висновку, що альтернативні форми вирішення спорів (конфліктів) у виборчому процесі проявляються, як правило, у формі медіації, переговорів, арбітражу. Разом

з тим, арбітраж є рідкісною формою вирішення виборчих спорів (конфліктів), і Намібія є, можливо, єдиним прикладом. Наприклад, у Камбоджі при Національній виборчій комісії працюють Погоджувальні комітети, які використовують форму примирення під час виборчих спорів (конфліктів), на виборах у М'янмі були створені комітети медіації. Практики у сфері виборів єдині в висновку про те, що виборча комісія Південно-Африканської Республіки стала одна із перших органів адміністрування виборів, яка запровадила альтернативні форми вирішення виборчих спорів (конфліктів). Сполучені Штати Америки також пропонують сторонам застосовувати медіацію у виборчих спорах (конфліктах). Європейське виборче законодавство, як правило, широко не застосовує альтернативні форми вирішення виборчих спорів, оскільки виборчі спори вирішуються або органом адміністрування виборів, або судом.

Висновки науковців, аналіз іноземного законодавства дає підстави виділити такі загальні (класичні) ознаки медіації у суспільних відносинах: це вид переговорів; переговорний процес відбувається за правилами, визначеними спеціальним законом – законом про медіацію та Європейським кодексом поведінки медіаторів; медіація відбувається з/без інтеграції в діяльність суду, нотаріату чи адвокатури; обов'язковим суб'єктом є медіатор, вимоги до якого визначаються законом; кількість медіаторів залежить від бажання та волі сторін спору (конфлікту); медіатор не приймає рішення за сторони; медіатор – нейтральна особа, права та обов'язки якої визначені законом; процес медіації складається з процесуальних стадій, кожна з яких має свій порядок та спрямована на досягнення конкретної мети; принципи добровільності, конфіденційності, нейтральності й незалежності медіатора є загальними засадами, на яких ґрунтується концепція медіації; принципи медіації поділяються на загальні та спеціальні; рішення, прийняте сторонами спору (конфлікту) під час процесу медіації, закріплюється в правовій (договорі); медіація не обмежує права на судовий захист (ст. 55 Конституції) та права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод); медіація може відбуватися в електронній формі; результат медіації, на відміну від судового процесу, в якому, як правило, діє формула «виграш – програш», має формулу «виграш – виграш» тощо [14].

В продовження наших попередніх досліджень, зазначимо, що медіація у виборчому процесі має спільні та відмінні ознаки з медіацією в класичному розумінні. Відтак, до ознак медіації у виборчому процесі, які є відмінні від класичної моделі медіації належать такі: медіатором може бути особа, яка працює в Секретаріаті Центральної виборчої комісії, чи член виборчої комісії, визначений в ст. 32 ВК, та яка пройшла навчання у сфері виборчого процесу, має відповідний сертифікат, який видається Центром підготовки учасників виборчих процесів – за умови, що це передбачено в законі та/чи ВК та відповідно ця норма не розповсюджується на державних службовців, якщо інше не передбачено в спеціальному законодавстві; суб'єктний склад процедури медіації визначається ВК (сторони медіації, медіатор, інші особи, за згоди сторін медіації); не може відбуватися щодо виборчих спорів, які вирішуються виключно в судах (частина друга статті 64 ВК); медіації не відбувається поза виборчим процесом (законом чітко визначені строки медіації); є безоплатною формою вирішення виборчого спору (конфлікту); застосовується до виборчих спорів (конфліктів); ґрунтується на загальних та спеціальних принципах медіації; угода про примирення укладається в порядку та в формі, визначеній в ВК; порядок (процедура) проведення медіації визначається ВК, тощо.

На нашу думку, перевагами застосування медіації у виборчому процесі України можуть бути: зменшення навантаження на адміністративний суд та органи адміністрування виборів; прозорість виборчого процесу; посла-

блення напруги у суспільстві; доступність процедури медіації; зменшення фінансових витрат на розгляд спору у суді; встановлення діалогу між зацікавленими сторонами медіації; підвищення довіри до виборчого процесу тощо.

Недоліками застосування медіації у виборчому процесі України можуть бути: недостатня підготовка медіаторів у сфері виборчого права, відсутність чіткої, зрозумілої та якісної правової процедури медіації, її строків проведення, чіткого переліку спорів (конфліктів), які можуть розглядатися у виборчому процесі, наявність стислих строків виборчого процесу (особливо в день голосування) тощо. Відтак, ці та інші недоліки медіації у виборчому процесі зумовлюють визначення на рівні закону (ВК чи Закону України «Про медіацію») особливостей проведення медіації у виборчих спорах (конфліктах). Зокрема такий висновок слід з Керівних принципів щодо виборів, ухвалених Венеціанською Комісією на 51 пленарній сесії (Венеція, 5–6 липня 2002 року), в яких слушно звертається увага на те, що положення щодо процедури оскарження та, зокрема, повноважень та обов'язків різних органів мають бути чітко прописані в законі з метою уникнути колізії прав (як позитивної, так і негативної). Строки подачі скарг і терміни їх розгляду мають бути короткі (у першій інстанції від трьох до п'яти днів).

На нашу думку, до виборчих спорів (конфліктів), які можуть бути вирішені шляхом медіації у виборчому процесі, доцільно віднести: використання мови ворожнечі, псування, знищення агітаційних матеріалів, залякування виборців, поширення неправдивої інформації в соціальних мережах, зловживання символікою політичної партії тощо. Однак, наголосимо на тому, що не всі виборчі спори (конфлікти) можуть бути розглянуті шляхом медіації. Крім того, ми підтримуємо дослідників у тому, що рішення, яке прийняли сторони медіації, може бути нікчемне та створить будь-яких правових наслідків, якщо: є прогалини в законодавстві, а рішення передбачає «глухачення змісту норми виборчого законодавства», рішення прийнято в інтересах третіх осіб, осіб які не є сторонами виборчого спору (конфлікту).

Вважаємо, що: доцільно розробити чіткий, зрозумілий, якісний порядок проведення медіації у виборчому процесі, який включав особливості виборчого процесу (наприклад, встановити конкретні строки проведення медіації у виборчому процесі, визначити чіткий та повний перелік видів виборчих спорів (конфліктів), які можуть бути розглянуті шляхом медіації у виборчому процесі, суб'єктний склад тощо); передбачити в законі особливості навчання медіаторів у сфері виборчого процесу, а саме, визначити кількість годин щодо розгляду виборчого законодавства та судової практики у сфері виборів, яку необхідно пройти щоб отримати сертифікат медіатора у сфері виборчого права; запровадити сертифікат медіатора у сфері виборчого права; постійно проводити просвіту щодо популяризації медіації, заохочувати бути медіаторами жінок, людей з інвалідністю тощо.

Висновок. Медіація у виборчому процесі – це визначена законом процедура (порядок) переговорів під час виборчого процесу, яка проводиться з дотриманням вимог закону, договору про проведення медіації, правил проведення медіації та норм професійної етики медіатора, медіатором (медіаторами), дії якого (яких) спрямовані на врегулювання виборчого спору (конфлікту) та досягнення сторонами медіації взаємоузгодженого рішення, яке відповідає інтересам цих сторін з залученням (без залучення) за домовленістю сторін медіації інших суб'єктів процесу медіації (перекладача, експерта тощо).

Медіація у виборчому процесі має переваги та недоліки, які можливо усунути шляхом закріплення у ВК чи в Законі України «Про медіацію» чітких, зрозумілих особливостей проведення медіації у виборчому процесі, які б відповідали принципу юридичної визначеності, як елементу принципу верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Законодавчі акти України, використані в цій статті, розміщені Веб-портал *Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/zak> (дата звернення: 29.06. 2024).
2. Кармаза О.О., Прудкий Б. О. Перспективи становлення інституту медіації у виборчому процесі. *Juris Europensis Scientia*. Випуск 3. 2020. С. 94–98.
3. Теремецький В., Аврамова О. Медіаційна процедура під час розгляду житлових спорів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*, 2024. № 31(1). С. 475–488.
4. Чеховська І.В., Довга М.О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів. Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал. 2023. Вип. 3 (12). С.123–138.
5. Карашук К.Л. Медіація і примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. *Наукові перспективи* № 7 (37). 2023. С. 453–466.
6. Коротюк О. В. Особливості правового статусу нотаріуса як медіатора. Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал. 2022. Вип. 2 (9). С. 67–77.
7. Наприклад, Кармаза О.О. Регулювання виборчих спорів у процесі медіації: перспективи розвитку в Україні. Правові, економічні та соціокультурні
8. засади регулювання суспільних відносин : колективна монографія / наук. ред. Р. Басенко; Полтав. ін-т екон. і права Університету «Україна». Полтава – Київ: Університет «Україна», 2022. С. 6–28.
9. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2012. 22 с
10. Кришталь Г., Брюховецька І. Альтернативний засіб правового захисту прав людини: медіація. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. № 2(65). С. 25–29.
11. Ялі А. Г. Медіація як альтернативний (позасудовий) метод вирішення спорів. Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян. 2022. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/161/2075/4884-1> (дата звернення: 1.07.2024).
12. Кармаза О.О., Кушерець Д.В., Луцька Г.В. Медіація в Україні як ефективна позасудова форма захисту прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Human rights and public governance in modern conditions : Scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 952 p. С. 236–251.
13. Красіловська З. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект. Автореф. дис на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. Одеса. 2017. 23 с.
14. Кармаза О.О. Закон України «Про медіацію»: пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері медіації. Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 травня 2022 р. Полтава : ПІЕП, 2022. С. 106–110.
15. Кармаза О.О. Регулювання виборчих спорів у процесі медіації: перспективи розвитку в Україні. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин : колективна монографія / наук. ред. Р. Басенко ; Полтав. ін-т екон. і права Університету «Україна». Полтава – Київ : Університет «Україна», 2022. С. 6–28.

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ ПЕРЕСУВАННЯ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE FREEDOM OF MOVEMENT IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Котенджи Е.О., магістр права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних конституційно-правових та правозахисних проблем – реалізації свободи пересування на тимчасово окупованих територіях України. В ході дослідження охарактеризовано випадки свавільного обмеження цієї свободи окупаційною адміністрацією Російської Федерації, визначено штучність та навмисний характер застосування таких обмежень, проаналізовано причини їхнього застосування та мету, якої досягає РФ шляхом обмеження цих та інших прав та свобод людини. Визначено, що організовані на рівні окупаційної адміністрації та інституційно оформлені обмеження прав і свобод людини, зокрема свободи пересування, є характерним для авторитарних держав, що ведуть міждержавні збройні конфлікти, елементом тиску на протилежну сторону конфлікту, а також інструментом для створення суттєвих проблем гуманітарного характеру. Встановлено, що обмеження конституційних прав та свобод людини на окупованих Російською Федерацією територіях України має свою причину у природі політичного режиму Росії, ідеалом якого є жорстко централізована поліцейська держава, з відверто імперським характером політичних та економічних відносин між центром та провінцією і колоніальним характером управління останньою. Наголошено, що саме така політична та інституційна модель була розповсюджена на тимчасово окуповані РФ території України. За задумом автократичного режиму, ці проблеми з одного боку мають ставати важелем впливу на супротивника, а з іншого – бути цілком контрольованим інструментом в руках ініціатора цих проблем. Порушення прав та основоположних свобод людини у статті оцінено як сплановану політику, яка має забезпечити лояльність місцевого населення російській адміністрації та створити суттєві проблеми гуманітарного характеру, чим впливати на українську публічну адміністрацію протягом усього подальшого періоду збройного конфлікту. Враховуючи ці та інші наведені у статті аргументи, досягнуто висновків, що покращення ситуації зі свободою пересування на тимчасово окупованих територіях України можливе лише після відновлення суверенітету України над усією її конституційно визначеною територією.

Ключові слова: свобода пересування, тимчасово окупована територія України, окупаційна адміністрація Російської Федерації, авторитаризм, ефективний контроль, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, «фільтраційні заходи», примусове переміщення, депортація.

The article is devoted to the coverage of one of the current legal and human rights problems – the implementation of freedom of movement in the temporarily occupied territories of Ukraine. During the study, the cases of arbitrary restriction of this freedom by the occupation administration of the Russian Federation were characterized, the artificial and deliberate nature of the application of such restrictions were determined, the reasons for their application and the goal achieved by the Russian Federation by limiting these and other human rights and freedoms were analyzed. It was determined that the organized and institutionalized restrictions on human rights and freedoms, including freedom of movement, organized at the level of the occupation administration, is characteristic of authoritarian states leading interstate conflicts, an element of pressure on the opposite side of the conflict, and a tool for creating significant humanitarian problems. It has been established that the restriction of constitutional human rights and freedoms in the territories of Ukraine occupied by the Russian Federation has its cause in the nature of Russia's political regime, the ideal of which is a rigidly centralized police state, with the frankly imperial nature of political and economic relations between the center and the province and the colonial nature of its management. It is emphasized that this political and institutional model was extended to the territories of Ukraine temporarily occupied by the Russian Federation. According to the plan of the autocratic regime, on the one hand, these problems should become a means of influencing the opponent, and on the other hand, they should be a completely controlled tool in the hands of the initiator of these problems. Violation of human rights and fundamental freedoms is assessed in the article as a planned policy, which should ensure the loyalty of the local population to the Russian administration and create significant problems in the humanitarian sector, thereby influencing the Ukrainian public administration throughout the subsequent period of the armed conflict. Taking into account these and other arguments presented in the article, it was concluded that the improvement of the situation with freedom of movement in the temporarily occupied territories of Ukraine is possible only after the restoration of Ukraine's sovereignty over its entire constitutionally defined territory.

Key words: freedom of movement, temporarily occupied territory of Ukraine, occupation administration of the Russian Federation, authoritarianism, effective control, Office of the UN High Commissioner for Human Rights, "filtering measures", forced displacement, deportation.

Російська агресія проти України, яка триває вже понад 10 років та за цей час декілька разів змінювала свою форму, способи та засоби досягнення своєї агресивної мети, створює українському суспільству додаткові перешкоди та виклики, зокрема в політико-правовому вимірі. Однією з ключових проблем у цій сфері є дотримання прав і свобод людини на територіях, що тимчасово знаходяться під ефективним контролем Російської Федерації.

Обмеження громадянських прав та свобод, в тому числі свободи пересування, є допустимим у певних умовах, зокрема коли вони встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Цю думку, що випливає з аналізу міжнародних нормативно-правових актів та практики ЄСПЛ, поділяє і вітчизняна науковиця Л. М. Дешко. Вона слушно зазначає, що можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачено фактично у всіх міжнародно-правових

актах, що регламентують права людини й основоположні свободи. При тому, кожен з них визначає межі можливих обмежень та вичерпний перелік підстав для них, а також встановлює низку прав, які за будь-яких обставин не можуть бути обмежені [1].

Однак такі закономірності, що склалися в демократичних державах, не спрацьовують в автократіях. В авторитарних та тоталітарних державах в умовах триваючого збройного конфлікту чи навіть політичної конфронтації обмеження прав і свобод, та зокрема свободи пересування, є елементом тиску на протилежну сторону конфлікту, а також інструментом для створення суттєвих проблем гуманітарного характеру. Ці проблеми з одного боку стають важелем впливу на супротивника, а з іншого – є контрольованим інструментом в руках ініціатора цих проблем.

Згідно з проміжним рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Україна та Нідерланди проти Росії», початок здійснення Російською Федерацією ефективного контролю над частиною території Донецької

та Луганської областей припадає на 11 травня 2014 року [2]. За весь період часу з того моменту і дотепер, Російська Федерація, за класифікацією «Economist Intelligence Unit», визнавалася країною з пануванням авторитарного політичного режиму [3, с. 12].

Авторитаричні практики, що встановилися в Росії на початку XXI століття та були розповсюджені російським урядом на тимчасово окуповані території України внаслідок гібридного російсько-українського конфлікту 2014–2022 років та повномасштабної агресії Російської Федерації проти України, яка триває з 2022 року, призвели до поширення притаманних інституційних ознак російського державно-правового режиму на тимчасово невідконтрольну уряду України територію нашої держави. Згідно з визначенням Юридичної енциклопедії, в основу авторитаризму покладено «зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб»; встановлення або нав'язування такої форми влади, «що занижує або виключає роль представницьких інститутів»; «скасування або значне обмеження політичних прав і свобод громадян» тощо [4].

Поряд з нівелюванням політичних прав і свобод, для низки авторитарних режимів притаманним є також обмеження інших свобод людини і громадянина. Панівний у Російській Федерації політичний режим на практиці довів наявність обмежень таких свобод за авторитарної моделі врядування шляхом регулярних обмежень свободи думки і слова, світогляду і віросповідання, літературної, художньої, наукової і технічної творчості та свободи пересування на території РФ і частини територій інших держав, що знаходяться під ефективним контролем Росії.

Свавільне обмеження Російською Федерацією прав і свобод людини і громадянина, спотворення нею підходів як до захисту, так і до обмеження основних прав і свобод людини було фактично визнано і на міжнародному рівні. 7 квітня 2022 року Генеральна Асамблея ООН призупинила членство Російської Федерації у Раді з прав людини, що є максимальним рівнем покарання у цьому правозахисному органі та за своєю суттю тотожне виключенню з Ради ООН з прав людини. О. П. Васильченко та Л. М. Дешко у своїй статті під назвою «Роль Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я Росією на території України» наголошують, що призупинення членства Росії в Раді з прав людини є констатацією того факту, що Російська Федерація не розділяє таку цінність, як права людини, систематично та грубо порушує їх, свідченням чого є її екстериторіальна поведінка в Україні [5].

Крім того, безпрецедентні порушення РФ прав і свобод людини на території України мають знаходитися у фокусі уваги Ради та бути об'єктивно оціненими і засудженими в межах процесу Універсального періодичного огляду. Росія, у випадку свого членства в цій організації, створила би загрозу для всебічного та об'єктивного розгляду ситуації з правами людини в Україні, здійснювала би спроби вплинути на процес огляду через свою однозначну упередженість в конфлікті та безпосередню участь російських інституційних механізмів у порушенні прав людини в Україні.

Цю думку розділяють О. П. Васильченко та Л. М. Дешко у вищезгаданій роботі. Вони визначають, що призупинення членства Росії в Раді з прав людини стало одним із запобіжників впливу Російської Федерації на розгляд ситуації з порушенням Росією прав людини в Україні, який РФ намагалася здійснити шляхом спотворення ситуації в Україні з метою введення інших держав в оману і впливу на розробку Радою рекомендацій [5].

Аналіз Загальної декларації прав людини, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, та Конституції України дає нам можливість визначити зміст поняття «свобода пересування». Згідно зі статтею 13 Загальної декларації прав людини, «Кожна людина має право вільно

пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави» [6]. Частина друга згаданої статті деталізує попереднє твердження та визначає, що кожна людина має право покинути будь-яку країну (в тому числі свою власну) і повернутися до своєї країни [6].

Конституція України у своїй статті 33 деталізує та адаптує під правові реалії нашої держави зміст статті 13 Загальної декларації прав людини, визнаючи, що «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом» [7]. У дусі норм Загальної декларації прав людини український Основний Закон наголошує, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну [7].

Виходячи з вищенаведеного, визначимо свободу пересування та вибору місця проживання як право людини безперешкодно пересуватися територією країни, обирати своє місце проживання та перебування, залишати країну та повертатися до неї.

Вище нами було вказано, що Конституція України гарантує свободу пересування та вільний вибір місця проживання кожному, то на законних підставах перебуває на території України. До початку анексії Криму, збройного конфлікту на Сході України та пізніше – повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави ця гарантія дотримувалася повною мірою. До 2014 року не існувало такого рівня загроз національній безпеці України, як пізніше, внаслідок чого відзначався і вищий рівень забезпечення правової безпеки. На думку науковців Ю. М. Бисаги, Л. М. Дешко та Г. Ю. Нечипорук, правова безпека як така входить до складу національної безпеки, а до складу правової безпеки, своєю чергою, входить конституційна безпека [8]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що зменшення загроз національній безпеці призводить до кращого рівня забезпечення правової, та зокрема конституційної, безпеки. Згадані вище науковці додають, що роль конституційної безпеки є ключовою у визначенні стану захищеності конституційного ладу [8]. Пов'язаність всіх вищезгаданих категорій дає нам зрозуміти, що проблеми, які наразі існують із реалізацією будь-яких прав та свобод на тимчасово окупованих територіях є наслідком загроз національній безпеці, та будуть основою мірою вирішені після подолання таких загроз.

Вищенаведені тези доводить практика, адже збройна агресія Російської Федерації проти України з самого її початку поставила під загрозу правову безпеку. Однією з граней такої загрози стало обмеження ключових громадянських прав та свобод людини, в тому числі свободи пересування. Так, з перших днів суспільно-політичного загострення у Криму та у східних регіонах України, що було першою фазою російської агресії проти України, російські парамілітарні формування, їхні прихильники з числа місцевих мешканців та громадяни РФ, що прибули з території сусідньої держави почали розхитувати суспільно-політичну ситуацію у регіоні, та зокрема споруджувати укріплені контрольно-пропускні пункти із озброєною охороною. На цих пунктах вищевказані озброєні люди почали здійснювати перевірку, а іноді й блокування людей та транспортних засобів [9].

Один із перших таких пунктів було споруджено на Перекопському перешийку, що слугує також адміністративним кордоном між АР Крим та Херсонською областю України, та через який проходить одна з небагатьох транспортних артерій, що з'єднує материкову частину України із АРК [9]. Підконтрольні державі-агресору збройні формування пояснювали ці свої дії бажанням забезпечити регіон від провокацій, терористичних актів тощо, проте фактично це був один з перших прецедентів порушення Російською Федерацією свободи пересування, яке потім

перейде у тривале порушення одного з конституційних прав громадян, іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України.

Набагато складніша ситуація зі свободою пересування виникла на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області. Після незаконної анексії Росією цих регіонів, а також невідконтрольних уряду України частин Запорізької та Херсонської областей у 2022 році, обмеження свободи пересування на цих територіях були інституціоналізовані та легалізовані в межах російського правового поля, внаслідок чого труднощі у пересуванні місцевих мешканців та громадян України і третіх країн на згаданих територіях стали системним явищем.

Одним із перших прикладів обмежень такого характеру стало спорудження на території Донецької та Луганської областей контрольно-пропускних пунктів бойовиками самопроголошених «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки», які з травня 2014 Генеральною прокуратурою України визначаються терористичними організаціями [10]. Розпочавши у відповідь на вторгнення на територію України підконтрольних Росії збройних формувань антитерористичну операцію, Збройні сили України та інші підконтрольні уряду України силові структури аналогічно почали облаштовувати на підконтрольних їм територіях областей власні КПП. Ці події значним чином ускладнили ситуацію із свободою пересування в регіоні.

Основна відмінність між діями українських силових структур та підконтрольних РФ збройних формувань, що призвели до обмеження свободи пересування у східних областях України, полягала у дотриманні принципу пропорційності. Під час встановлення обмежень такого характеру, українські силові структури дотримувалися співвідношення між поставленою метою – забезпечення правопорядку в регіоні та безпеки громадян – і засобами та способами досягнення цієї мети. Оскільки принцип пропорційності регламентує таке співвідношення [11, с. 49–50], можемо зазначити, що Збройні сили України та інші структури, метою яких є охорона прав і свобод людини, підтримання публічної безпеки та порядку, дотримувалися у своїй діяльності цього принципу.

Натомість для російських збройних формувань обмеження пересування мешканців цих територій було інструментом встановлення та посилення контролю російської окупаційної адміністрації над регіоном. З початку вторгнення підконтрольних Росії збройних формувань на Схід України на КПП розпочалися арешти місцевих проукраїнських політичних діячів, громадських активістів, журналістів українських медіаресурсів та місцевих мешканців, що були неохоче налаштовані до окупаційної адміністрації Російської Федерації.

Після підписання Мінського протоколу 5 вересня 2014 року, а пізніше – Меморандуму про виконання положень Протоколу та Комплексу заходів з виконання Мінських угод відбулася деескалація збройного конфлікту. При тому, ситуація зі свободою пересування у зоні проведення бойових дій стала ще більш ускладненою. Задля недопущення політичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції мешканців тимчасово окупованої території України з підконтрольною уряду України територією, контрольовані РФ збройні формування вдалися до практики створення штучних черг на контрольних пунктах в'їзду-виїзду на лінії розмежування між територією під ефективним контролем Росії та територією, що є підконтрольною Україні [12]. Несприятлива епідеміологічна ситуація, що склалася у світі після початку пандемії COVID-19, стала приводом для закриття окупаційною адміністрацією Російської Федерації контрольних пунктів в'їзду-виїзду між тимчасово окупованою територією Донецької області, окупованими районами Луганської області та підконтрольними українській владі частинами

Донецької та Луганської областей [13]. Враховуючи збереження тісних соціально-економічних зв'язків між окупованими та контрольованими українськими органами влади частинами Донецької та Луганської областей, а також особистих та соціальних контактів між мешканцями регіонів по обидві сторони встановленої Мінським протоколом лінії зіткнення, це рішення призвело до сталої гуманітарної кризи в регіоні. У свою чергу, Російська Федерація отримала можливість поставити під свій контроль соціальні, гуманітарні та економічні зв'язки між тимчасово окупованими та підконтрольними уряду України територіями.

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України та початок бойових дій такої інтенсивності, що до того не спостерігалася за весь час російсько-українського конфлікту, призвели до привернення більшої уваги міжнародних міжурядових організацій до порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях. Причина додаткової уваги полягала, з одного боку, у кратному збільшенні випадків порушення прав людини з огляду на збільшення окупованої території у декілька разів. З іншого боку, безпрецедентних порівняно з попередніми етапами гібридної війни Росії проти України масштабів ці порушення набули після анексії РФ чотирьох частково окупованих регіонів України 30 вересня 2022 року. Заходи, які в період між 11 травня 2014 року та 30 вересня 2022 року здійснювалися точково та без належної адміністративної організації, відтепер набули своєї систематичності, організованості та впорядкованості.

Міжнародні організації і раніше публікували доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні, в яких окрема увага приділялася порушенню громадянських та політичних прав на територіях самопроголошених «республік» та в тимчасово окупованому Криму. Однак з 24 лютого 2022 року, Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) розпочало регулярний збір інформації про порушення прав мешканців тимчасово окупованих РФ територій на свободу пересування, яке Російська Федерація намагалася презентувати як проведення «евакуації» людей з районів, постраждалих від бойових дій, а також щодо переміщень та депортацій громадян України, зокрема дітей, з інших мотивів.

Перший етап російського повномасштабного вторгнення на територію України відзначився швидким просуванням Збройних сил РФ територією України та переходом під контроль ЗС РФ великих територій, мешканці яких не встигали евакуюватися у відносно безпечні регіони України. В цей період була запроваджена практика так званої «фільтрації» цивільних осіб Збройними силами Російської Федерації або контрольованими РФ озброєними групами.

Так, у квітні 2022 року тодішній Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повідомила, що після переходу м. Маріуполь під ефективний контроль Російської Федерації для всіх мешканців міста було обмежено свободу пересування. Окупаційна адміністрація встановила правила так званої «верифікації», тобто «фільтрації» місцевих мешканців з метою виявлення прихильників територіальної цілісності України та неохоче налаштованого до РФ населення. Без попереднього проходження «фільтраційних заходів» містянам було заборонено покидати межі Маріуполя та переміщатися навіть на іншу тимчасово окуповану територію [14].

У своїй доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні за період з 1 лютого по 31 липня 2022 року УВКПЛ визначило категорії осіб, яких російською окупаційною адміністрацією було зобов'язано проходити ці незаконні та неправомірні заходи. До цих груп осіб належали люди, що залишають райони, де тривають або нещодавно тривали бойові дії, а також особи, які проживають на території чи переміщуються територією, яка контр-

олюється Збройними силами Російської Федерації або пов'язаними з нею озброєними групами [15, с. 29]. Заходами фільтрації були піддані навіть діти віком від 14 років, які опинилися в районах, підконтрольних російській армії та силам контролюваних Росією бойовиків [15, с. 29].

Особи, що не пройшли «верифікацію», втрачали свободу пересування на довгий період часу, а дехто з них і досі позбавлений її. Такі люди направлялися до організованих російською адміністрацією в'язниць на окупованих територіях України або до закладів пенітенціарної системи РФ [16]. Таким чином, щодо цих мешканців було порушене вже інше особисте право людини – право на свободу, особливо порушене якого Російською Федерацією на тимчасово окупованих територіях України ми розглянемо в інших дослідженнях.

Практика проведення «фільтрації», започаткована в ході бойових дій за місто Маріуполь, пізніше була поширена на всі окуповані РФ після 24 лютого 2022 року території України. Щонайменше 11 «фільтраційних таборів» було створено на території окупованої частини Донецької області, у невстановленій точно кількості вони існували в Херсонській, Луганській та Харківській областях, частина якої перебувала під російською окупацією до осені 2022 року [16]. Спочатку під «верифікацію» потрапляли ті, хто хотів виїхати за межі контролюваного РФ населеного пункту, однак пізніше така процедура була запроваджена для всіх мешканців тих чи інших окупованих районів [16].

Окрему увагу УВКПЛ у своїх доповідях приділило незаконному переміщенню дітей на тимчасово окупованих територіях. З 24 лютого 2022 року по 31 липня 2023 року було зібрано інформацію про вісім ситуацій, у яких близько 200 дітей з Донецької, Харківської, Херсонської та Київської областей були переміщені до іншої української території, окупованої Росією, до Російської Федерації або до Білорусі [17, с. 22]. Незаконне переміщення цих дітей відбувалося без попереднього погодження цього процесу з тими з них, хто має вікові та когнітивні можливості для цього, а також без домовленостей із їхніми батьками та опікунами. Згідно з доповіддю УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні за період з 1 лютого по 31 липня 2023 року, багато батьків або опікунів стикнулися з серйозними труднощами у возз'єднанні зі своїми дітьми після проведення щодо них заходів переміщення [17, с. 22]. Оскільки значна кількість незаконно переміщених дітей були сиротами чи позбавленими батьківського піклування, процес відстеження їх місцеперебування після переміщення був додатково ускладнений [17, с. 22].

Люди, які були примусово переміщені на окупованій Росією території або депортовані до Російської Федерації, продовжили стикатися зі значними перешкодами намагаючись здійснити своє право на повернення. Ці перешкоди були продиктовані тим, що після депортації громадян України російська публічна влада намагалася силоміць інтегрувати цих людей у правове поле РФ. Зокрема, в них були вилучені паспорти громадян України, а самі люди зіштовхувалися з примусом розірвати свій правовий зв'язок з Україною та набути російське громадянство. Силовий примус до цих дій включав в себе також заходи з обмеження свободи пересування громадян – в деяких

закладах, де розміщувалися депортовані мешканці тимчасово окупованих територій, їм не дозволялося покидати територію таких закладів [17, с. 23].

Штучне обмеження свободи пересування громадян України на тимчасово окупованих територіях з часом стало широко застосовуваним інструментом для масової насильницької інтеграції мешканців цих регіонів у російське правове поле. Так, з 1 січня 2024 року окупаційною адміністрацією Російської Федерації було заборонено рух автотранспорту з українськими державними номерними знаками. При тому, процедура зміни автомобільної реєстрації для місцевих жителів доступна лише за наявності в них паспорту громадянина РФ [18]. Таким чином, окупаційні органи влади фактично проводять політику примусової паспортизації, оскільки згадана вище та інші ініціативи Росії на окупованих територіях фактично ставлять мешканців окупованих регіонів перед дилемою – отримати російське громадянство чи бути обмеженими у реалізації базових громадянських прав та свобод.

З усього вищезазначеного ми робимо висновок, що прямо чи опосередковано санкціоновані російською окупаційною адміністрацією дії, спрямовані на обмеження конституційних прав та свобод мешканців окупованих регіонів України продиктовано не вимогами безпеки населення чи необхідністю проведення протиепідемічних, контртерористичних або будь-яких інших заходів, а природою російської політичної номенклатури, ідеалом якої є жорстко централізована поліцейська держава, з відверто імперським характером політичних та економічних відносин між центром та провінцією і колоніальним характером управління останньою.

На нашу думку, принципи зміни у становищі свободи пересування на тимчасово окупованих територіях України маловірогідні, адже справжньою причиною таких утисків є не затяжний військовий конфлікт або висока інтенсивність бойових дій, а авторитарна природа нинішнього російського керівництва та окупаційний характер управління невідконтрольними Україні територіями, які РФ визначає як «нові регіони». Окупаційний режим врядування ставить собі на меті знищити усі правові, соціально-економічні, суспільно-політичні, культурні та навіть особисті зв'язки між тимчасово окупованими регіонами України та іншими, підконтрольними українській владі територіями. Задля цього Російською Федерацією впроваджено сплановану політику, яка має забезпечити лояльність місцевого населення російській адміністрації та створити суттєві проблеми гуманітарного характеру для тиску на протилежну сторону конфлікту. Останнє допомагає РФ створити та ефективно використовувати важелі впливу на супротивника (тобто на українську сторону), а також – використовувати гуманітарні проблеми як цілком контрольований інструмент в своїх руках.

З огляду на це, покращення стану свободи пересування у відповідних регіонах зокрема, та ситуації з правами людини там загалом можливе лише у випадку відновлення українського суверенітету над тимчасово окупованими територіями та початку політичної, економічної, соціальної, та правової інтеграції Криму та Донбасу в український простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дешко Л. М. Втілення принципу правової визначеності у правотворчу та правозастосовчу практику при обмеженні права на судовий захист. *Правничий часопис Донецького університету*. 2012. С. 84–91. URL: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pchdu/2012_2/029.pdf (дата звернення: 28.07.2024).
2. «Україна та Нідерланди проти Росії»: огляд рішення від юристів УГСПЛ. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukraina-ta-niderlandy-proty-rosii-ohliad-rishennia-vid-iurystiv-uhspl/> (дата звернення: 28.07.2024 р.).
3. Democracy Index 2023. Age of conflict. Economist Intelligence. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy-Index-2023-Final-report.pdf (дата звернення: 28.07.2024).
4. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп.ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. URL: <https://leksika.com.ua/16770813/legal/avtoritarizm> (дата звернення: 28.07.2024).
5. Васильченко О. П., Дешко Л. М. Роль Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я Росією на території України. *Право в умовах війни: питання теорії і практики: міжнародна колективна монографія*. / за

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ДИРЕКТИВ ЗАГАЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРИТУЛКУ (CEAS) В КРАЇНАХ ЄС ТА В УКРАЇНІ

IMPLEMENTATION OF THE COMMON EUROPEAN ASYLUM SYSTEM (CEAS) DIRECTIVES IN THE EU AND UKRAINE

Кушнір Р.О., аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права імені Іонікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

Стаття присвячена аналізу імплементації директив Загальної європейської системи притулку (CEAS) в країнах Європейського Союзу (ЄС) та в Україні. Автор розглядає процес впровадження міжнародних норм і стандартів до національного законодавства та практику, що забезпечує єдиний підхід до надання притулку і захисту прав біженців. CEAS має на меті гармонізувати законодавство країн-членів ЄС, встановлюючи високі стандарти захисту для шукачів притулку. Це дозволяє країнам ЄС діяти як єдиний механізм для ефективного управління процесами з надання притулку. Важливою частиною статті є аналіз проблем, з якими стикаються країни-члени ЄС під час імплементації директив CEAS. Відмінності в економічному розвитку, бюрократичних процедурах, доступі до ресурсів та географічному розташуванні створюють різні виклики для кожної країни. Особливо важко впроваджувати ці стандарти країнам на зовнішніх кордонах ЄС, таким як Греція та Італія, які стикаються з великим потоком шукачів притулку. Автор прагне визначити, яким чином різні країни адаптують міжнародні норми до своїх національних правових систем, і які кроки необхідні для покращення процесу інтеграції та гармонізації законодавства. Крім того, автор акцентує особливу увагу на необхідності координації зусиль на національному та міжнародному рівнях для створення справедливої та ефективної системи надання притулку.

Україна, прагнучи до інтеграції з ЄС, також працює над імплементацією стандартів CEAS у своє національне законодавство. Це включає адаптацію правових та адміністративних механізмів для покращення захисту прав біженців та підвищення міжнародного іміджу країни. Однак процес імплементації супроводжується численними проблемами, такими як недостатність ресурсів та інфраструктури, що створює додаткові виклики для інтеграції біженців.

У статті автор підсумовує, що імплементація директив CEAS є важливим кроком для створення єдиного та ефективного підходу до захисту прав біженців, який вимагає значних зусиль та координації як на національному, так і на міжнародному рівні.

Ключові слова: CEAS, Європейський Союз, притулок, права біженців, імплементація, Україна.

The article analyzes the implementation of the Common European Asylum System (CEAS) directives in the European Union (EU) and Ukraine. The author examines the process of implementing international norms and standards into national legislation and practice, which ensures a unified approach to asylum and refugee protection. CEAS aims to harmonize the legislation of EU member states, setting high standards of protection for asylum seekers. This allows EU countries to act as a single mechanism for the effective management of asylum processes. An important part of the article is an analysis of the challenges faced by EU member states in implementing the CEAS directives. Differences in economic development, bureaucratic procedures, access to resources and geographical location pose different challenges for each country. It is particularly difficult to implement these standards for countries on the external borders of the EU, such as Greece and Italy, which face a large flow of asylum seekers. The author seeks to identify how different countries adapt international norms to their national legal systems and what steps are needed to improve the process of integration and harmonization of legislation. In addition, the author emphasizes the need for coordination of efforts at the national and international levels to create a fair and effective asylum system.

Ukraine, seeking integration with the EU, is also working on the implementation of CEAS standards in its national legislation. This includes the adaptation of legal and administrative mechanisms to improve the protection of refugee rights and enhance the country's international image. However, the implementation process is accompanied by numerous problems, such as insufficient resources and infrastructure, which creates additional challenges for the integration of refugees.

The author concludes that the implementation of CEAS directives is an important step towards creating a unified and effective approach to the protection of refugee rights, which requires significant efforts and coordination at both the national and international levels.

Key words: CEAS, European Union, asylum, refugee rights, implementation, Ukraine.

Постановка проблеми. Інтеграція міжнародних стандартів та норм у національне законодавство стикається з численними викликами. Європейський Союз (ЄС) прагне до гармонізації законодавства своїх країн-членів, забезпечуючи високі стандарти захисту для шукачів притулку. Однак, різниця в рівні економічного розвитку, бюрократичних процедурах, доступі до ресурсів та географічному розташуванні створює суттєві труднощі для кожної країни. Особливо це стосується країн на зовнішніх кордонах ЄС, таких як Греція та Італія, які відчувають значний тиск через великий потік шукачів притулку.

Україна, прагнучи інтеграції з ЄС, також зіштовхується з подібними проблемами. Попри зусилля адаптувати національне законодавство до стандартів Загальної європейської системи притулку (CEAS), Україна стикається з нестачею ресурсів та інфраструктури, що значно ускладнює процес інтеграції біженців. Ці проблеми створюють додаткові виклики для забезпечення належних умов для біженців та їхнього успішного включення в суспільство. Таким чином, імплементація директив CEAS вимагає значних зусиль та координації як на національному, так і на міжнародному рівнях, щоб створити ефективну та справедливую систему захисту прав біженців.

Метою статті є аналіз процесу імплементації директив CEAS у країнах ЄС та в Україні, виявлення основних викликів та проблем, з якими стикаються ці країни, а також оцінка ефективності цих директив у контексті забезпечення високих стандартів захисту прав біженців. Автор прагне визначити, яким чином різні країни адаптують міжнародні норми до своїх національних правових систем, і які кроки необхідні для покращення процесу інтеграції та гармонізації законодавства. Крім того, дослідження має на меті підкреслити важливість координації зусиль на національному та міжнародному рівнях для створення справедливої та ефективної системи надання притулку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій стосовно імплементації директив CEAS свідчить про значний інтерес до цієї проблематики серед науковців. Питання міграційної кризи в ЄС було досліджено у роботі М. О. Довбиша на прикладі французької міграційної моделі [1]. Нік Хіл з колегами дослідили практичні відмінності в просторово-часових аспектах, суттєвості та логістиці процесів оскарження притулку [2]. Кетрін Л. Аллінсон з колегами досліджують захисний потенціал CEAS: три основні керівні принципи угод: повага до

прав людини та верховенства права, принцип відмови від регресу та принцип відмови від дискримінації [3]. В роботах І. М. Алмаші та М. М. Алмаші досліджено еволюцію поняття «біженець», права і обов'язки біженців [4; 5].

Виклад основного матеріалу. Імплементация директив CEAS забезпечує єдиний та ефективний підхід до надання притулку та захисту прав біженців у країнах ЄС. Це процес втілення міжнародних норм у національне законодавство та практику, включаючи адаптацію законодавчих, адміністративних та інституційних механізмів відповідно до міжнародних зобов'язань. У контексті CEAS, це означає інтеграцію директив та регламентів у правові системи країн-членів ЄС.

Система CEAS гармонізує законодавство країн-членів, забезпечуючи високі стандарти захисту для шукачів притулку. Єдині стандарти гарантують однаковий рівень захисту та спільні процедури в усіх країнах ЄС, що важливо для солідарності та справедливого розподілу відповідальності. Важливою частиною CEAS є створення спільних механізмів та процедур для уникнення дублювання зусиль та ресурсів і для більш ефективного управління процесами з надання притулку.

Основні принципи та цілі CEAS. CEAS була створена для забезпечення справедливого і ефективного розгляду заяв про надання притулку у всіх країнах-членах ЄС. Основна мета CEAS – встановити єдині стандарти для всіх аспектів надання притулку, починаючи від прийому шукачів притулку і закінчуючи розглядом їхніх заяв та інтеграцією біженців у суспільство. Одним із ключових документів CEAS є Директива 2013/33/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року [6] про процедури надання притулку. Вона гарантує справедливі та прозорі процедури розгляду заяв на надання притулку, встановлюючи єдині стандарти для проведення інтерв'ю з шукачами притулку, оцінки наданих доказів та прийняття рішень. Ця директива також забезпечує право шукачів притулку на оскарження рішень про відмову. Директива 2013/33/ЄС про умови прийому встановлює стандарти для забезпечення належних умов життя для шукачів притулку, включаючи доступ до житла, харчування, медичної допомоги та освіти. Вона також передбачає спеціальні заходи для захисту вразливих груп, таких як діти та жінки.

Директива 2011/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2011 року щодо стандартів для кваліфікації громадян третіх країн або осіб без громадянства як осіб, які потребують міжнародного захисту, для єдиного статусу біженця або осіб, які мають право на додатковий захист, а також змісту наданого захисту (переглянута) [7] (Кваліфікаційна директива) окреслює, хто має право на міжнародний захист, та визначає права, що надаються бенефіціарам цього захисту, включаючи право на працю, освіту та соціальне забезпечення.

Ще однією неодмінною частиною CEAS є Регламент (ЄС) № 604/2013 Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року, що встановлює критерії та механізми для визначення держави-члена, відповідальної за розгляд клопотання про надання міжнародного захисту, поданого в одній із держав-членів третіми країнами або особами без громадянства (переглянутий) [8] (Дублінський регламент). Перш за все він встановлює критерії для визначення країни-члена ЄС, відповідальної за розгляд заяви про надання притулку. Це допомагає запобігти множинним заявам у різних країнах та забезпечує, щоб кожен шукач притулку був розглянутий у найвідповіднішій для цього державі.

Таким чином, основні принципи та цілі CEAS спрямовані на забезпечення узгодженості, ефективності та справедливості в процесах надання притулку в ЄС. Впровадження цих стандартів дозволяє країнам-членам ЄС діяти як єдиний механізм, що забезпечує високий рівень захисту для шукачів притулку та справедливий розподіл відповідальності між державами-членами.

Імплементация директив CEAS в країнах ЄС. Імплементация директив CEAS в країнах ЄС здійснюється з урахуванням національних особливостей кожної держави, однак основна мета залишається незмінною – гармонізація законодавства та практик для забезпечення єдиного підходу до захисту прав біженців. Цей процес включає адаптацію законодавчих та адміністративних механізмів, а також реалізацію інтеграційних програм, спрямованих на забезпечення високих стандартів прийому та інтеграції біженців.

У Німеччині Федеральне відомство з питань міграції та біженців (BAMF) розглядає заяви на притулок і реалізує інтеграційні програми. Країна забезпечує високі стандарти прийому та інтеграції, включаючи мовні курси, професійну підготовку та доступ до соціальних послуг. Під час кризи 2015 року Німеччина прийняла понад мільйон біженців. У відповідь уряд створив кілька програм підтримки новоприбулих, зокрема "IntegrationthroughQualification" (IQ Network) [9].

Франція імплементує директиви CEAS через Французьке управління з питань імміграції та інтеграції (OFP). Агентство забезпечує медичне обстеження, допомогу з житлом, мовні курси та професійну підготовку для біженців. У 2018 році Франція прийняла тисячі біженців, значна частина яких отримала мовні курси та професійні програми [1].

У Швеції Агентство з питань міграції (Migrationsverket) розглядає заяви на притулок, надає соціальну допомогу та реалізує інтеграційні програми. Під час кризи 2015 року Швеція прийняла 163,000 біженців і запровадила програму "SwedishforImmigrants" (SFI) для безкоштовного вивчення мови [10].

Імплементация директив CEAS суттєво відрізняється в різних країнах ЄС. Греція та Італія, на зовнішніх кордонах ЄС, стикаються з великим тиском через прибуття шукачів притулку морем. Під час кризи 2015–2016 років вони зіткнулися з масовим напливом біженців з Близького Сходу та Північної Африки.

Італія зіткнулася з великим потоком мігрантів через Середземне море, що створювало виклики для рятувальних служб і медичної допомоги. У 2013 році затонуло судно з понад 500 мігрантами біля Лампедузи, де загинули більше 300 людей. Це посилює тиск на Італію щодо прийому та обробки заяв на притулок [11]. Крім того, Італія мала проблеми з розміщенням мігрантів у переповнених центрах прийому. У 2016 році у таборі в Міннео (Сицилія) біженці протестували через погані умови. Недостатність ресурсів призвела до зростання анти-іммігрантських настроїв і політичної напруги [12].

Під час кризи 2015–2016 років Греція теж зіткнулася з масовим напливом шукачів притулку, що перевищувало її можливості прийому. Багато центрів були переповнені, умови життя погіршувалися. У таборі Морія на Лесбосі умови стали критичними, з поганою санітарією та недостатньою медичною допомогою. У 2020 році табір був зруйнований вогнем, залишивши тисячі людей без притулку. Греція звернулася за міжнародною допомогою, але масштаб проблеми вимагав більшої підтримки ЄС. Зростали антиіммігрантські настрої серед місцевих жителів, що призводило до нападів на мігрантів і додаткової напруги. Уряд намагався переселити мігрантів на материк, що викликало протести місцевих громад [13].

У квітні 2016 року на острові Хіос під час заворушень у таборі втекли понад 150 мігрантів, що потребувало додаткових зусиль поліції. Такі інциденти підкреслюють складність ситуації та необхідність більш скоординованих дій з боку ЄС для підтримки країн на передовій лінії міграційної кризи [14].

Значна кількість біженців в Греції переважила місцеву інфраструктуру та систему надання притулку. Переповнені табори, такі як Морія, стали символом неспроможності системи, викликаючи порушення прав людини

та соціальну напругу. Німеччина, приймаючи велику кількість біженців, зіткнулася з проблемами інтеграції, що спричинило соціальну напругу і конфлікти, як-от інциденти в Кельні у новорічну ніч 2015 року. Франція мала проблеми з розподілом ресурсів і належним управлінням інтеграційними процесами, що викликало конфлікти і напругу в містах, таких як Кале.

Недоліки в імplementації директив CEAS призводять до порушень прав людини, соціальної напруги та політичних конфліктів в ЄС. Наведенні приклади підкреслюють важливість ефективної імplementації для захисту прав біженців та стабільності в ЄС.

Імplementація директив CEAS в Україні. Імplementація директив CEAS в Україні є складним процесом, що потребує адаптації законодавства та створення механізмів для забезпечення прав біженців. Державна міграційна служба України (ДМС) відповідає за реєстрацію заяв на притулок, інтеграцію біженців та дотримання їхніх прав.

Основний документ, що регулює правовий статус біженців в Україні – Закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [15]. Він встановлює процедури розгляду заяв, визначає права та обов'язки шукачів притулку, а також механізми інтеграції. Прийнятий у 2011 році закон неодноразово змінювався з метою гармонізації з європейськими стандартами.

Попри намагання адаптувати законодавство до вимог CEAS, Україна стикається з проблемами в імplementації цих стандартів. Основною проблемою є недостатня кількість ресурсів і персоналу в ДМС, що призводить до затримок у розгляді заяв на притулок. Інфраструктура для прийому біженців в Україні часто не відповідає міжнародним стандартам. Багато центрів прийому переповнені, що ускладнює забезпечення належних умов.

Відсутність достатнього фінансування ускладнює реалізацію інтеграційних програм для біженців. Багато програм з вивчення української мови, професійної підготовки та соціальної адаптації залишаються недофінансованими, що ускладнює інтеграцію, особливо для вразливих груп, таких як діти, жінки та люди похилого віку.

Імplementація директив CEAS в Україні може мати позитивні та негативні наслідки. Позитивні включають покращення захисту прав біженців, зміцнення правової бази, справедливості і прозорості процедур, що підвищить довіру до системи надання притулку і покращить міжнародний імідж України.

Один із реальних прикладів позитивного впливу імplementації директив CEAS можна побачити в успішному партнерстві України з міжнародними організаціями, такими як Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) та Міжнародна організація з міграції (ІОМ). Ці організації надають Україні фінансову та технічну підтримку для покращення інфраструктури, забезпечення прав та інтеграції біженців.

Процес супроводжується численними викликами, зокрема недостатньою кількістю ресурсів та інфраструктури для належного прийому та інтеграції біженців. Переповнені центри не можуть забезпечити необхідний рівень комфорту та безпеки, що також може спричинити соціальну напругу та конфлікти у приймаючих громадах. Недостатня підготовленість до прийому біженців викликає занепокоєння серед місцевого населення.

Економічні виклики є важливим аспектом імplementації директив CEAS. Збільшення кількості біженців створює додатковий тиск на економіку, вимагаючи значних фінансових витрат на житло, медичну допомогу, освіту та соціальні послуги.

Для подолання викликів, пов'язаних з імplementацією директив CEAS, ДМС співпрацює з міжнародними організаціями, такими як УВКБ ООН, щоб забезпечити захист прав біженців і поліпшити умови їх проживання в Україні. УВКБ ООН надає значну фінансову допомогу Україні через різноманітні програми. Організація забезпечує тимчасове житло, гуманітарну допомогу, продукти харчування, медичну допомогу та побутові речі. Крім матеріальної допомоги, УВКБ ООН проводить інформаційні кампанії, семінари та тренінги для працівників ДМС та інших державних органів, щоб підвищити обізнаність про права біженців.

Неурядові організації, як-от «Право на захист» і «Карітас Україна», відіграють важливу роль у підтримці біженців в Україні. Вони надають юридичну допомогу, тимчасове житло, харчування та психологічну підтримку. У 2020 році «Право на захист» допомогла понад 3 тисячам біженців отримати необхідні документи. У 2019 році «Карітас Україна» відкрила притулки в Києві та Львові, де надавалися послуги з проживання, харчування та медичної допомоги, а також організувала курси професійної підготовки й освітні програми для дітей.

Співпраця з міжнародними та неурядовими організаціями допомагає Україні подолати виклики, пов'язані з наданням притулку та інтеграцією біженців. Завдяки цій співпраці біженці отримують матеріальну, юридичну та психологічну підтримку, доступ до освіти та професійної підготовки. Це покращує їхні умови проживання, сприяє інтеграції в українське суспільство та дотриманню міжнародних стандартів прав людини.

Висновки. Імplementація директив CEAS у країнах ЄС та в Україні є процесом, який вимагає значних зусиль, координації та ресурсів. Цей процес спрямований на встановлення єдиного та ефективного підходу до надання притулку та захисту прав біженців, що є надзвичайно важливим у сучасному світі, де міграційні кризи стали постійною реальністю.

Країни ЄС вже продемонстрували як успішні приклади впровадження цих стандартів, так і проблеми, які виникають на шляху до їх реалізації. Незважаючи на виклики, завдяки співпраці з міжнародними організаціями, такими як УВКБ ООН, ці країни поступово покращують умови для біженців та розширюють програми з їх інтеграції.

Україна, з огляду на свої прагнення до євроінтеграції, активно працює над впровадженням директив CEAS у своє національне законодавство. Незважаючи на обмежені ресурси та інфраструктурні виклики, країна робить значні кроки для забезпечення належних умов для біженців. Співпраця з міжнародними організаціями та неурядовими партнерами є ключовим фактором для успішної імplementації директив CEAS.

Продовження зусиль з імplementації директив CEAS в країнах ЄС та Україні є надзвичайно важливим для створення більш справедливої та ефективної системи захисту біженців. Це вимагає постійної адаптації національних законодавств, забезпечення належного фінансування та підтримки з боку міжнародних організацій і громадянського суспільства. Реальні приклади з країн ЄС та України демонструють, що об'єднання зусиль на національному та міжнародному рівнях є ключовим фактором для успішної імplementації CEAS та забезпечення гідного рівня захисту прав біженців.

Таким чином, незважаючи на численні виклики, впровадження директив Загальної європейської системи притулку є кроком вперед у створенні єдиного та ефективного підходу до захисту прав біженців, що сприяє як покращенню умов їхнього життя, так і зміцненню правових та соціальних структур у країнах, що їх приймають.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довбиш М. О. Міграційна криза в країнах європейського союзу в контексті сучасних міграційних процесів (На прикладі Французької міграційної моделі). *Європейський політико-правовий дискурс*. 2019. Вип. 6. С. 89–95 <https://epdp13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-6/16.pdf>

2. Nick Gillet al. Rethinking commonality in refugee status determination in Europe: Legal geographies of asylum appeals. *Political Geography*. 2022. Volume 98, <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102686>.
3. Guild E., Allinson K., Busuttill N. The UN Global Compacts and the Common European Asylum System: Coherence or Friction? *Laws*. 2022, 11 (2), art. no. 35. DOI: 10.3390/laws11020035
4. Алмаші І.М., Алмаші М.М. Еволюція визначення поняття «біженець». *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 63-69. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.10>
5. Алмаші І.М. Права та обов'язки біженців за законодавством України *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. № 77. С. 52–58. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.8>
6. Директива 2013/33/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року, яка встановлює стандарти для прийому заявників на міжнародний захист (переглянута). Офіційний журнал Європейського Союзу, L 180, 96–116.
7. Директива 2011/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2011 року щодо стандартів для кваліфікації громадян третіх країн або осіб без громадянства як осіб, які потребують міжнародного захисту, для єдиного статусу біженця або осіб, які мають право на додатковий захист, а також змісту наданого захисту (переглянута). Офіційний журнал Європейського Союзу, L 337, 9–26.
8. Регламент (ЄС) № 604/2013 Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року, що встановлює критерії та механізми для визначення держави-члена, відповідальної за розгляд клопотання про надання міжнародного захисту, поданого в одній із держав-членів третіми країнами або особами без громадянства (переглянутий). Офіційний журнал Європейського Союзу, L 180, 31–59.
9. Рекордна кількість мігрантів прибула 2015 року до ФРН. URL: <https://p.dw.com/p/2UG8d> (дата звернення: 03.05.2024).
10. Швеція і біженці: яка ситуація насправді? URL: <https://p.dw.com/p/2XyXE> (дата звернення: 03.05.2024).
11. Італія посилює міграційну політику через вплив біженців. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27104215.html> (дата звернення: 03.05.2024).
12. The EU can't solve Italy's migration crisis. URL: <https://www.politico.eu/article/eu-cant-solve-italy-migration-crisis-refugees-mediterranean-sea/> (дата звернення: 03.05.2024).
13. Greek refugee camp blaze highlights EU's migration failure. URL: <https://www.politico.eu/article/eu-migration-failure-lit-up-by-greek-moria-lesvos-refugee-camp-fire/> (дата звернення: 03.05.2024).
14. E.U. Politics Turn Migrants' Dreams Into Nightmares on an Overcrowded Greek Island. URL: <https://time.com/4292323/chios-greece-island-refugees/> (дата звернення: 03.05.2024).
15. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 03.05.2024).

МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СИЛ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

PLACE OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF SECURITY FORCES UNDER THE LEGAL REGIME OF THE EMERGENCY STATE

Мальцев В.В., к.ю.н., старший дослідник,
доцент кафедри державної безпеки

Київський інститут Національної гвардії України

У науковій статті розглядаються основні особливості формування та визначення місця Національної гвардії України в системі сил безпеки в умовах дії правового режиму надзвичайного стану. У даному дослідженні також розглядається роль Національної гвардії України у системі забезпечення обороноздатності та національної безпеки держави.

Аналізується специфіка даного військового формування, зокрема його унікальна здатність до швидкого реагування та виконання різнопланових завдань як військового, так і правоохоронного характеру в будь-якому регіоні країни. Проводиться компаративний аналіз функціональних особливостей Національної гвардії України у співвідношенні зі Збройними Силами України та Національною поліцією України, що дозволяє визначити її особливе місце в складовій структурі безпеки держави.

У сучасних умовах геополітичної нестабільності та зростаючих загроз національній безпеці України, питання ефективного функціонування сил безпеки держави набуває особливої актуальності. Серед ключових елементів цієї системи важливе місце посідає Національна гвардія України, яка відіграє унікальну роль у забезпеченні внутрішньої безпеки та правопорядку, особливо в умовах надзвичайного стану.

Дослідження місця та ролі Національної гвардії України в системі сил безпеки України під час дії правового режиму надзвичайного стану є важливим для розуміння механізмів взаємодії різних силових структур, оптимізації їх діяльності та підвищення ефективності реагування на кризові ситуації. Це питання набуває додаткової ваги в контексті триваючих процесів реформування сектору безпеки і оборони України та адаптації національного законодавства до стандартів НАТО.

Актуальність проблематики забезпечення публічної безпеки та порядку зумовлена зростанням криміногенного потенціалу в різних сферах суспільного життя. Це явище детерміноване комплексом негативних процесів, асоційованих з трансформацією суспільних відносин, економічною нестабільністю, соціальною стратифікацією та модифікацією механізмів соціального управління.

Ключові слова: роль Національної гвардії України, місце, оборона, безпека, правовий режим, надзвичайний стан, НАТО.

The scientific article examines the main features of the formation and determination of the place of the National Guard of Ukraine in the system of security and defense forces under the conditions of the legal regime of emergency. This study also examines the role of the National Guard of Ukraine in the system of ensuring the state's defense capability and national security.

The specifics of this military formation are analyzed, in particular, its unique ability to quickly react and perform various tasks of both a military and law enforcement nature in any region of the country. A comparative analysis of the functional features of the National Guard of Ukraine in relation to the Armed Forces of Ukraine and the National Police of Ukraine is carried out, which allows us to determine its special place in the system of state power structures.

Studying the place and role of the NSU in the system of the security forces of Ukraine during the operation of the legal state of emergency is important for understanding the mechanisms of interaction of various power structures, optimizing their activities and increasing the effectiveness of responding to crisis situations. This issue gains additional importance in the context of ongoing processes of reforming the security and defense sector of Ukraine and adapting national legislation to NATO standards.

In the modern conditions of geopolitical instability and growing threats to the national security of Ukraine, the issue of the effective functioning of the state's security forces is becoming particularly urgent. Among the key elements of this system, the National Guard of Ukraine occupies an important place, which plays a unique role in ensuring internal security and law and order, especially during a state of emergency.

The urgency of the issue of ensuring public safety and order is determined by the growth of criminogenic potential in various spheres of public life. This phenomenon is determined by a complex of negative processes associated with the transformation of social relations, economic instability, social stratification and modification of social management mechanisms.

Key words: role of the National Guard of Ukraine, location, defense, security, legal regime, state of emergency.

У 2014 році актуалізувалася проблематика забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності України. Однак компоненти сектору безпеки і оборони продемонстрували недостатню ефективність у реагуванні на тогочасні безпекові виклики. Суб'єкти, відповідальні за обороноздатність держави, виявили обмежену спроможність здійснювати превентивні заходи та протидіяти сучасним методам ведення гібридної війни [1].

Зростання загроз національній безпеці стало каталізатором для концептуалізації та імплементації нової моделі збройних формувань, що характеризуються підвищеною мобільністю, автономністю та оперативною готовністю. Ця модель передбачає інтеграцію правоохоронних функцій із здатністю протистояти військовим загрозам [2].

Згідно Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», на Національну гвардію України покладаються повноваження як на правоохоронний орган, а під час дії правового режиму воєнного стану як військового формування з функціями правоохоронного органу [3].

З метою розширення функціонального спектру та повноважень у галузі забезпечення воєнної та державної

безпеки, Верховна Рада України 13 березня 2014 року ухвалила Закон України «Про Національну гвардію України».

Згідно з цим законодавчим актом, на базі існуючих з'єднань та військових частин внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України було сформовано нове військове формування зі значно розширеними функціональними обов'язками, завданнями та повноваженнями у сфері забезпечення національної безпеки та оборони держави [4].

У процесі реформування правоохоронних органів України до функціонального спектру Національної гвардії України, на відміну від внутрішніх військ, було інкорпоровано низку стратегічних завдань державного значення.

Зокрема, до компетенції Національної гвардії України віднесено:

- 1) протидію збройній агресії та захист конституційного ладу й територіальної цілісності держави від насильницьких посягань;
- 2) участь у нейтралізації збройних конфліктів та провокацій на державному кордоні;
- 3) відновлення конституційного правопорядку у разі спроб насильницького захоплення державної влади;

4) виконання завдань в умовах воєнного стану;
5) реалізацію заходів територіальної оборони та охорону стратегічних об'єктів;

6) участь у забезпеченні громадської безпеки, громадського порядку, в тому числі в умовах надзвичайного стану або в зоні надзвичайної екологічної ситуації.

Варто акцентувати, що з метою посилення військового потенціалу Національної гвардії України, в її структурі було ініційовано формування військових частин оперативного призначення.

У період 2015–2024-х років відбулися суттєві трансформації у нормативно-правовому забезпеченні національної безпеки України, а також у законодавчому визначенні функціонального призначення та інституційного позиціонування Національної гвардії України в складовій структурі сектору безпеки і оборони держави [5].

Ключовими нормативно-правовими актами, що регламентують дану сферу, є прийняті Верховною Радою України Закони «Про правовий режим воєнного стану» та «Про національну безпеку України», а також затверджені Указами Президента України стратегічні документи, зокрема Стратегія національної безпеки України, Воєнна доктрина України та Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України. Крім того, Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку Національної гвардії України.

Варто зазначити, що до Закону України «Про Національну гвардію України» були внесені істотні зміни, спрямовані на регламентацію її функціональних повноважень у сфері оборони.

Національна гвардія України як складова системи органів державної влади виступає ключовим інструментом реагування на ескалацію загроз національній безпеці до критичного рівня в оборонній та безпековій сферах.

Особлива актуальність цієї функції Національної гвардії проявляється в контексті асиметричних (гібридних) військових конфліктів та необхідності гнучкого маневрування силами протидії у відповідь на зміну вектора агресії. Зокрема, це стосується переорієнтації зусиль потенційного агресора з нарощування зовнішньої загрози військового характеру на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в країні [6, с. 17–21].

У контексті чіткої диференціації функціональних обов'язків між оборонними та безпековими структурами, доцільно акцентувати увагу на специфічному статусі Національної гвардії України.

Також варто зауважити, що під час дії правового режиму надзвичайного стану Національна гвардія України підпорядковується Міністерству внутрішніх справ, а під час дії воєнного стану для виконання завдань з оборони держави приводиться в готовність до виконання завдань за призначенням і підпорядковується Головнокомандувачу Збройних Сил України, крім військових частин (підрозділів), які здійснюють конвоювання та охорону дипломатичних представництв.

Законодавчо встановлено, що дане військове формування характеризується дуальною природою, а саме: в умовах мирного часу Національна гвардія інтегрована до системи сил безпеки, тоді як при введенні воєнного стану – набуває атрибутів сил оборони. Така юридична конфігурація детермінує унікальне положення Національної гвардії України в системі силових структур держави.

Аналіз положень Законів України «Про Національну гвардію України» та «Про Національну безпеку» щодо нормативно-правових засад функціонування, організаційної структури та компетенції Національної гвардії України дозволяє здійснити диференціацію 20 ключових функцій цього формування на дві категорії:

1) Функції забезпечення державної та суспільної безпеки, а також захисту прав і свобод громадян (правоохоронні функції, характерні для сил безпеки);

2) Функції зміцнення обороноздатності держави (військові функції, притаманні силам оборони).

Крім того, можна виокремити низку специфічних правоохоронних функцій, які реалізуються із застосуванням військових методів у мирний час та суттєво розширюються в умовах воєнного стану [7, с. 83–89].

У контексті повномасштабного вторгнення Російської Федерації на території України актуалізується питання оптимізації потенціалу Національної гвардії України щодо протидії багатовимірним загрозам. Ключовим аспектом є здатність підрозділів Національної гвардії України ефективно реагувати як на воєнні виклики, так і на дестабілізацію громадської безпеки та правопорядку. Специфіка гібридного протистояння полягає в комплексному застосуванні агресором різноманітних інструментів впливу, де військова компонента не є превалюючою, а її використання характеризується латентністю та офіційним запереченням.

У порівнянні двох правових режимів надзвичайного та воєнного стану, можна виділити основні відмінності. В період дії надзвичайного стану Національна гвардія України виконує наступні завдання:

- 1) Посилення охорони громадського порядку;
- 2) Забезпечення захисту державних об'єктів;
- 3) Допомога у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

А в період дії правового режиму воєнного стану на Національну гвардію України покладаються такі обов'язки:

- 1) Участь у бойових діях;
- 2) Охорона військових об'єктів;
- 3) Боротьба з диверсійними групами;
- 4) Евакуація населення із зони бойових дій.

Під час дії правового режиму воєнного стану розширюються права Національної гвардії щодо обмеження пересування громадян, перевірки документів тощо. Отже, при воєнному стані роль Національної гвардії стає більш милітаризованою та розширюються її повноваження порівняно з надзвичайним станом.

У сучасних конфліктах спостерігається тенденція до зміщення акценту використовуваних методів протистояння в напрямку широкомасштабного застосування невійськових заходів. Зокрема, активно залучаються політичні, економічні, інформаційні та гуманітарні інструменти впливу. Особливу роль відіграють масовані кібератаки, спрямовані на центри управління та енергетичну інфраструктуру, а також заходи з енергетичної ізоляції та обмеження постачання нафтопродуктів.

Характерною особливістю повномасштабної війни є те, що її початок є прямим актом відкритої збройної агресії. Натомість, ініціюються дії агресора з середини країни-об'єкта, метою яких є стимулювання процесів внутрішньої дезінтеграції та саморуйнування. Таким чином, така війна являє собою комплексну стратегію, що поєднує різноманітні методи дестабілізації та підриву цільової спроможності держави.

Інтеграція військових та правоохоронних функцій Національної гвардії України яскраво демонструється на прикладі бойових дій на лінії фронту, а саме в Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській, Харківській, Сумській областях. На цьому етапі Національна гвардія була змушена симультанно виконувати комплекс військових та правоохоронних завдань, що включали наступні заходи:

- 1) Ведення бойових дій на лінії зіткнення;
- 2) Здійснення наступальних операцій;
- 3) Ідентифікацію та нейтралізацію позицій сепаратистських угруповань;
- 4) Блокування дислокацій незаконних збройних формувань;
- 5) Реалізацію завдань територіальної оборони.

Паралельно з вищезазначеним, Національна гвардія України продовжує виконання повного спектру стандарт-

них службово-бойових завдань правоохоронного характеру. Така багатовекторна діяльність підкреслює унікальну роль НГУ як гібридної структури, що ефективно поєднує військові та правоохоронні функції в умовах комплексних загроз національній безпеці [8, с. 23–248].

Висновки. На підставі здійсненого аналізу можна дійти наступного висновку. Національна гвардія України являє собою військово-формування, що виконує правоохоронні функції та займає особливе положення в системі безпеки і оборони держави. У мирний період вона класифікується як елемент сил безпеки, тоді як у воєнний час трансформується в компонент сил оборони.

У сучасних умовах Національна гвардія України виступає ефективним інструментом стримування та протидії потенційним збройним конфліктам на території держави, особливо на їх ініціальній стадії. Це стосується як внутрішніх конфліктів, так і тих, що інспіровані зовнішніми силами.

Імплементация та розвиток державних правоохоронних інституцій з військовим статусом, спроможних ефективно

протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам, є усталеною практикою європейських держав, інтегрованих до Міжнародної асоціації сил жандармерії та поліції у статусі військової установи.

У контексті розвитку Національної гвардії України та набуття нею необхідних компетенцій для реалізації функцій, передбачених відповідним законодавством, в Україні функціонуватиме державний орган, здатний вирішувати комплексні завдання щодо забезпечення національної безпеки та оборони. Це цілком відповідатиме загальноприйнятим міжнародним стандартам та новітнім викликам у сфері забезпечення національної безпеки України.

Пріоритетним напрямком розвитку Національної гвардії на сучасному етапі є імплементация положень Закону України «Про національну безпеку України» а також внесення відповідних змін до Закону України «Про Національну гвардію України» та супутніх нормативно-правових актів. Це необхідно для адаптації до актуальних вимог, врахування досвіду та рекомендацій європейських партнерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII : станом на 27 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII : станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
3. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII : станом на 27 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
4. Горбач Д. О. Національна гвардія України: історія становлення та сучасний стан (порівняльно-правовий аналіз). *Право і безпека*. 2014. № 3 (54). С. 36–43.
5. Allergov Y. V., Kryvenko O. V. Роль і місце Національної гвардії України у структурі сектору національної безпеки і оборони України. *Наука і оборона*. 2019. Т. 4, № 3. С. 3–9.
6. Крикун П. М., Павленко В. І., Корендович В. С. Система протиповітряної оборони України в умовах збройної агресії. *Наука і оборона*. 2023. № 3-4. С. 17–21.
7. Пашинський В. Й. Функції та завдання складових сил оборони в системі забезпечення оборони держави. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Юридичний вісник "Повітряне і космічне право"*. 2018. № 3 (48). С. 83–89.
8. Левченко І., Чубіна Т. Сили територіальної оборони як феномен національного війська України (від грудня 2020 р. до сьогодні). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. № 27. С. 236–248.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY: A COMPARATIVE LEGAL PERSPECTIVE

Мосейчук Т.А., аспірант кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено конституційні засади принципу територіальної цілісності в порівняльно-правовому аспекті, аналізуючи правові механізми захисту територіальної цілісності України, Іспанії, Італії, Франції, Німеччини, Польщі та Чехії. Згідно зі статтею 2 Конституції України, суверенітет України поширюється на всю її територію, включаючи землю, води, повітряний простір, підземні території, континентальний шельф та виключну економічну зону. Захист територіальної цілісності, згідно зі статтею 17, визначено як найважливішу функцію держави та справу всього українського народу.

Дослідження виявило, що конституційне регулювання територіальної цілісності в різних країнах включає закріплення основних принципів у конституціях та додаткове регулювання у звичайних законах, що стосуються національної безпеки, оборони та адміністративного поділу. Це забезпечує комплексний підхід до захисту територіальної цілісності.

Національні особливості кожної країни впливають на формулювання та регулювання принципу територіальної цілісності. Наприклад, у Німеччині акцент робиться на історичних подіях, пов'язаних з об'єднанням країни після Другої світової війни, у Франції – на збереженні єдності держави в умовах багатонаціонального складу, у Польщі – на захисті державного суверенітету після історичних подій, у Чехії – на необхідності захисту суверенітету після розпаду Чехословаччини, в Іспанії – на збереженні єдності в умовах регіонального самоврядування, а в Італії – на захисті суверенітету після історичних подій.

Принцип територіальної цілісності є фундаментальним для всіх розглянутих країн і регулюється як на конституційному, так і на законодавчому рівнях. Межі такого регулювання включають основні положення щодо єдності та неподільності держави та заборону дій, що загрожують державній цілісності на конституційному рівні, а також конкретні заходи щодо забезпечення територіальної цілісності у законах про національну безпеку, оборону та адміністративний поділ на законодавчому рівні.

Висновки, зроблені на основі цього дослідження, дозволяють визначити ефективність різних конституційно-правових моделей у забезпеченні територіальної цілісності держави та адаптувати їх до нових реалій.

Ключові слова: конституційні основи, територіальна цілісність, державний суверенітет, територія держави, захист суверенітету і територіальної цілісності, право на самовизначення, національна безпека.

The article examines the constitutional foundations of the principle of territorial integrity in a comparative legal aspect, analyzing the legal mechanisms for protecting the territorial integrity of Ukraine, Spain, Italy, France, Germany, Poland, and the Czech Republic.

The study found that the constitutional regulation of territorial integrity in different countries includes enshrining basic principles in constitutions and additional regulation in ordinary laws relating to national security, defense and administrative division. This provides a comprehensive approach to the protection of territorial integrity.

The national characteristics of each country influence the formulation and regulation of the principle of territorial integrity. For example, in Germany, the emphasis is on historical events related to the unification of the country after the Second World War, in France – on preserving the unity of the state in the conditions of a multinational composition, in Poland – on the protection of state sovereignty after historical events, in the Czech Republic – on the need to protect sovereignty after the disintegration of Czechoslovakia, in Spain – on the preservation of unity in the conditions of regional self-government, and in Italy – on the protection of sovereignty after historical events.

The principle of territorial integrity is fundamental for all the countries in question and is regulated both at the constitutional and legislative levels.

The conclusions drawn on the basis of this study allow us to determine the effectiveness of various legal systems in ensuring the territorial integrity of the state and to adapt them to new realities.

Key words: constitutional principles, territorial integrity, comparative legal aspect, state sovereignty, Basic Law, public legal aspect, geographical aspect, public and political aspect, protection of independence, right to self-determination.

Постановка проблеми. Дослідження конституційних засад принципу територіальної цілісності набуває особливої актуальності в контексті сучасних міжнародних викликів та конфліктів. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України у 2022 році поставило під загрозу суверенітет і територіальну цілісність держави, що підкреслює важливість правових механізмів захисту цих основоположних принципів. Аналіз конституційних підходів різних країн дозволяє оцінити ефективність існуючих правових норм і адаптувати їх до нових реалій. Крім того, порівняльно-правовий аспект допомагає виявити найкращі практики, які можуть бути імплементовані для посилення національної безпеки. Це дослідження спрямоване на розвиток юридичних інструментів для забезпечення стійкості держав проти зовнішніх агресій та внутрішніх загроз.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблематики територіальної цілісності, зокрема її міжнародно-правового регулювання займалися ряд науковців, серед яких О. Дахно, В. Ортинський, В. Шаповал, В. Погорілко, В. Федоренко та інші, проте, дослідження саме конституційно-правового закріплення та засад тери-

торіальної цілісності зарубіжних країн залишаються малодослідженими.

Метою статті є комплексний аналіз конституційного регулювання принципу територіальної цілісності в Україні та зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. В процесі історичного розвитку теоретико-правових основ поняття «територія держави» відбувалася трансформація правового регулювання територій. Нині існує низка міжнародно-правових актів, що забезпечують належність територій державам і регламентують їх статус. Проте таке регулювання є неповним і не надає правового алгоритму для вирішення територіально-юрисдикційних конфліктів. Тому важливу роль відіграє національне законодавство. У конституціях багатьох країн визначено статус як державної території в цілому, так і її окремих складових, що забезпечує більш чітке і деталізоване правове регулювання.

Згідно зі ст. 2 Конституції України, суверенітет України поширюється на всю її територію. У конституційному праві державний суверенітет розуміється як політико-правова властивість держави здійснювати свої функції самостійно і незалежно від влади інших держав

на своїй території та за її межами на міжнародній арені. Територія держави включає такі складові частини: земля (сухопутна територія); річки, озера, штучні водойми, морські внутрішні та територіальні води (водна територія); повітряний простір над сухопутною і водною територіями до космічного простору (повітряна територія); простір під сухопутною і водною територіями до технічно доступної глибини (підземна територія); континентальний шельф; виключна (морська) економічна зона. Також виділяються об'єкти, прирівняні до території держави, такі як морські та повітряні судна, космічні кораблі та станції, які діють під прапором держави, трубопроводи, підводні кабелі, нафтові морські вишки тощо.

Стаття 17 Конституції України передбачає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України [1].

У статті 132 Конституції України зазначається, що «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території». Питання забезпечення державної цілісності регламентуються у низці конституційних норм. У всіх цих положеннях термін «державна цілісність» використовується у значенні «територіальна цілісність», що підтверджується практикою Конституційного Суду України [1]. В одному з рішень Конституційного Суду, ухваленому за поданням виконуючого обов'язки Президента України та Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» міститься найбільш повний аналіз поняття «державна цілісність». При проведенні цього аналізу Суд посилається на положення міжнародних документів, що стосуються територіальної цілісності [4].

Термін «цілісність» застосовується для характеристики державної території України – просторової межі дії її суверенітету в межах державних кордонів, яка включає сушу, води, надра та повітряний простір (стаття 1 Закону України від 4 листопада 1991 року № 1777-ХІІ «Про Державний кордон України») [5]. Державна територія є атрибутом суверенної держави зі своєю системно-структурною організацією. Водночас вважаємо, що поняття «державна єдність» більш адекватно відображає сутність держави, ніж «державна цілісність». На відміну від держави загалом, її територія має конкретне матеріальне вираження і фізичні характеристики, такі як протяжність і об'єм, що дозволяє застосовувати для її характеристики категорію «цілісність».

Така конституційна характеристика стану організації території держави застосовується не тільки в Україні, але й в ряді європейських держав. Так, Конституція Королівства Іспанія регулює питання територіальної цілісності держави. Принцип територіальної цілісності закріплений у статті 2 Конституції, яка проголошує неподільність і єдність іспанської нації. У Конституції Іспанії використовується термін «неподільність нації» (*indisolubilidad de la Nación*), що змістовно аналогічний українському формулюванню «територіальна цілісність». Обидва терміни підкреслюють єдність і неподільність державної території.

Принцип територіальної цілісності закріплений у статті 2 Конституції Іспанії, яка належить до першого розділу «Основні положення» (*Título Preliminar*). Цей розділ містить основоположні принципи державного ладу, аналогічно до засад конституційного ладу в Україні (стаття 2 Конституції України). Конституційне регулювання територіальної цілісності Іспанії включає кілька статей. Окрім статті 2, важливими є статті, що стосуються автономних спільнот (*Título VIII*). Досить детально регулювання обумовлено важливістю збереження єдності дер-

жави в умовах регіонального самоврядування та історичних подій [2].

Конституційні норми щодо територіальної цілісності деталізуються у звичайних законах Іспанії. Наприклад, закон про національну безпеку (*Ley de Seguridad Nacional*) та інші нормативні акти, що регулюють питання безпеки та адміністративного поділу, конкретизують заходи щодо забезпечення територіальної цілісності. Спеціальних конституційних (ординарних) законів, присвячених виключно територіальній цілісності, немає, але існує комплексна система правових норм, яка забезпечує цей принцип.

Таким чином, Конституція Іспанії закріплює територіальну цілісність як один із ключових принципів державного ладу, забезпечуючи його гарантування та впровадження через положення Конституції та численні закони, що охоплюють різні аспекти державного управління та безпеки.

Конституція Італійської Республіки також регулює питання територіальної цілісності держави. Принцип територіальної цілісності закріплений у статті 5 Конституції, де зазначено, що Республіка є єдиною і неподільною.

Вказаний принцип закріплений у розділі першому італійської Конституції «Основні принципи» (*Principi Fondamentali*), що містить основоположні принципи державного ладу. При цьому слід відмітити, що конституційне регулювання принципу територіальної цілісності Італії є відносно лаконічним. У той же час конституційні норми знаходять свій регулятивний розвиток у положеннях інших нормативних актів, що стосуються адміністративного поділу, національної безпеки та оборони. Це обумовлено історичними подіями та необхідністю захисту державного суверенітету [3]. Так, конституційні норми щодо територіальної цілісності деталізуються, наприклад, у законі про національну оборону (*Legge sulla difesa*) в частині заходів забезпечення територіальної цілісності.

Конституційний захист територіальної цілісності Франції базується на принципі неподільності Республіки, закріпленому в статті 1 Конституції. Франція є унітарною державою, де вся територія підпорядкована єдиній системі державного управління. Конституція також визначає принцип децентралізації, що дозволяє місцевим органам влади виконувати певні функції, проте без порушення єдності держави. Конституційна рада Франції відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання цих принципів. Значна частина статей Конституції 1958 р. присвячена визначенню статусів ключових ланок державного механізму. Так, в її ст. 5 встановлено, що «Президент Республіки доглядає за додержанням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад, а також наступництво держави...», є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і додержання міжнародних договорів» [6].

У Конституції Франції досліджуваний принцип позначається як «неподільність Республіки» (*indivisibilité de la République*). Цей термін має більш широкий зміст, охоплюючи як територіальні, так й інституційні елементи держави як єдиного цілого. Хоча Основний закон відносно лаконічно регламентує територіальну цілісність держави як принцип, втім приділяє значну увагу визначенню компетенційної ролі органів державної влади у її гарантуванні і забезпеченні. Крім того, ці конституційні положення знаходять свій розвиток і конкретизацію у законодавстві про територіальний устрій та національну безпеку й оборону держави, наприклад, у законі про оборону (*Code de la défense*), що регулює питання заходів забезпечення територіальної цілісності.

Конституційний захист територіальної цілісності Німеччини є об'єктом особливої уваги Основного Закону Німеччини (*Grundgesetz*). Це в першу чергу зумовлено федеративним устроєм держави. Основний закон передбачає суворий порядок змін територій земель. Вони можливі лише через конституційні реформи, які потребують широкої підтримки федерального парламенту і земель. Важливою частиною

захисту територіальної цілісності є також система конституційного контролю, яка гарантує дотримання принципів і порядків, встановлених Основним законом.

Конституційний механізм захисту територіальної цілісності Німеччини базується на статті 29 Основного закону. Вона визначає процедуру формування нового територіального поділу Федерації, враховуючи історичні, культурні та економічні фактори. Якщо зміна земельної приналежності сталася після 1945 року без народного голосування, щодо територіальних змін може бути ініційований референдум. При цьому ініціативу мають підтримати не менше 10% виборців. У такому разі Федеральний уряд включає територіальне питання до законопроекту. Зміни територіального складу земель потребують затвердження Бундестагом і Бундесратом.

Стаття 143 Основного закону Німеччини передбачає суворе покарання для осіб, які силою чи погрозами намагаються змінити конституційний лад Федерації або земель, а також для тих, хто намагається відібрати територію у Федерації чи земель. Такі дії караються пожиттєвим ув'язненням або каторжним ув'язненням на термін не менше десяти років. Це положення служить важливим механізмом захисту територіальної цілісності та політичної стабільності країни, запобігаючи незаконним змінам кордонів і урядових структур [7].

Характеризуючи формально-юридичний аспект конституційного регулювання принципу територіальної цілісності, слід відмітити наступне. Не вживаючи безпосередньо термін «територіальна цілісність», законодавець фактично окреслює його зміст в ряді конституційних норм. При чому відповідні конституційні положення включені до розділу основоположних прав (Grundrechte). Не дивлячись на порівняно більш деталізоване конституційне регулювання, питання забезпечення територіальної цілісності знаходять своє відбиття у законодавстві про національну безпеку.

Конституційний захист територіальної цілісності Польщі забезпечується кількома ключовими положеннями Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року. Стаття 3 проголошує Польщу унітарною державою, що забезпечує єдність та неподільність її території. Стаття 5 визначає: польська держава охороняє незалежність і недоторканність своєї території, гарантує свободи та права людини і громадянина. Ці положення створюють правову базу для захисту територіальної цілісності Польщі та запобігання будь-яким спробам її порушення.

Згідно з Конституцією 1997 р. виконавчу владу в Польщі здійснюють Президент і Рада Міністрів. При цьому Президента визначено «верховним представником Польської Республіки і гарантом наступництва державної влади» (ст. 126). Крім того, він «доглядає дотримання Конституції, стоїть на сторожі суверенітету і безпеки держави, а також недоторканості і неподільності її території» [8].

У Конституції Польщі використовується термін «неподільність території» (niezoderwalność terytorium), що змістовно наближений до формулювання української Конституції «територіальна цілісність». Обидва терміни підкреслюють єдність і неподільність державної території. Конституційні норми щодо територіальної цілісності деталізуються у звичайних законах Польщі. Наприклад, закони про національну оборону (Ustawa o obronie państwa) та інші нормативні акти, що регулюють питання безпеки та територіального устрою, конкретизують заходи щодо забезпечення територіальної цілісності. Спеціальних конституційних (ординарних) законів, присвячених виключно територіальній цілісності, немає, але комплексна система правових норм забезпечує цей принцип.

Чеська Республіка має ґрунтовну конституційну основу для захисту своєї територіальної цілісності. Зокрема, стаття 1 Конституції визначає Чеську Республіку як суверенну, демократичну та правову державу, а стаття 2 проголошує неподільність її території. Додатково стаття 10 чітко окреслює зобов'язання держави захищати свій суверенітет та територіальну цілісність.

У Конституції Чехії досліджуваний принцип позначається як «єдність держави» (jednota státu). Хоча безпосередньо термін «територіальна цілісність» не використовується, його зміст охоплюється конституційно визначеними засадами єдності та неподільності держави, у тому числі й державної території.

Окрім конституційних норм, Чехія має низку законів, що сприяють захисту державної території та державних кордонів. Серед них – Закони про державний кордон та про оборону. Важливу роль відіграє й Закон про надзвичайний стан, який окреслює правила оголошення та введення надзвичайного стану у випадку зовнішньої загрози.

Захист територіальної цілісності Чехії лежить на плечах низки інституцій. Президент, як верховний головнокомандувач збройними силами, має повноваження використовувати їх для оборони країни. Уряд розробляє та реалізує політику оборони, а парламент ратифікує міжнародні договори, що стосуються безпеки. Збройні сили ж несуть пряму відповідальність за захист кордонів від зовнішньої агресії.

Таким чином, Чеська Республіка має комплексний підхід до захисту своєї територіальної цілісності, який ґрунтується на конституційних положеннях, законах, міжнародних зобов'язаннях та роботі відповідних державних інституцій.

Висновки. Конституції таких європейських країн, як Німеччина, Франція, Польща, Чехія, Іспанія та Італія, приділяють належну увагу регулюванню принципу територіальної цілісності держави. При цьому для позначення його змісту використовуються різні формулювання – принцип «єдності держави», «неподільності Республіки», «неподільності нації», «неподільності території». Закріплення його може мати місце в різних розділах основних законів – як присвячених засадам конституційного ладу, так і основним правам. Конституційне гарантування та забезпечення цього принципу здійснюється, як правило, шляхом визначення ключових повноважень органів державної влади у відповідній сфері, і, як виняток із загального підходу, встановлення відповідальності за відповідні порушення конституційного правопорядку.

У всіх розглянутих країнах конституційні норми щодо територіальної цілісності знаходять свій розвиток і конкретизацію у поточному законодавстві, зокрема, у законах щодо національної безпеки, оборони та територіального устрою, що формує комплексний регулятивний підхід до забезпечення та захисту територіальної цілісності.

Безпосередній вплив на правову регламентацію принципу територіальної цілісності спричиняють національні особливості кожної країни. Так, Німеччина приділяє особливу увагу цьому питанню через федеративний устрій держави та історичні події, пов'язані з об'єднанням території країни. Франція та Іспанія акцентують на збереженні єдності держави в умовах багатонаціонального складу, Польща та Чехія – на захисті державного суверенітету після історичних подій, а Італія – на збереженні єдності в умовах активної регіоналізації.

У Україні принцип територіальної цілісності не лише закріплений на найвищому, конституційному рівні, але й забезпечений правовим механізмом своєї реалізації на рівні поточного законодавства. Втім досвід інших європейських країн може бути корисним для удосконалення цього механізму. Зокрема, на конституційному рівні вбачається доцільною деталізація відповідних норм Основного Закону, включаючи положення про заборону партій та дій, що загрожують державній цілісності, подібно до Німеччини. На законодавчому рівні доцільно ухвалити спеціальний закон про засади забезпечення територіальної цілісності, а також сформулювати необхідну і достатню законодавчу базу адміністративно-територіального устрою держави на засадах єдності та цілісності території та системи державного управління. На наш погляд, це сприятиме покращенню механізму конституційно-правового регулювання територіальної цілісності в Україні та забезпеченню його ефективності в умовах сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
2. Boletín Oficial del Estado. BOE.es – Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. URL: <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionINGLES.pdf> (дата звернення: 15.07.2024).
3. Costituzione Italiana – Costituzione Repubblica Italiana. Wayback Machine. URL: <https://web.archive.org/web/20160312103542/http://www.costituzionerepubblicaitaliana.jimdo.com/> (дата звернення: 15.07.2024).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим „Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя“ : Рішення Конституц. Суду України від 20.03.2014 р. № 3-рп/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
5. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII : станом на 23 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
6. Конституція Французької Республіки / пер. з фр. В. Шаповал. URL: <https://pravo.org.ua/books/konstytutsiya-frantsuzkoyi-respubliki/> (дата звернення: 26.06.2024).
7. Basic Law for the Federal Republic of Germany. *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (дата звернення: 26.06.2024).
8. Конституція Польської Республіки / пер. В. Шаповал. URL: <https://pravo.org.ua/books/konstytutsiya-polskoyi-respubliki/> (дата звернення: 26.06.2024).
9. Constitution of the Czech Republic. URL: <https://www.psp.cz/en/docs/laws/1993/1.html> (дата звернення: 26.06.2024).

СПІВВІДНОШЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ І ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ

THE CORRELATION BETWEEN THE CONSTITUTIONAL LAW CATEGORIES OF “THE MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS” AND “THE GUARANTEES OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS”

Регушевський Е.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

У статті проведено аналіз співвідношення механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина та гарантій прав і свобод як конституційно-правових категорій. Проаналізовано розмаїття визначень і підходів щодо сутності механізму реалізації прав і свобод та гарантій прав і свобод людини і громадянина, зроблено ряд узагальнень стосовно означених категорій.

Наголошується на сумнівності та помилковості підходу, відповідно до якого гарантії здійснення прав і свобод людини і громадянина розглядаються як складова, «найважливіший елемент» механізму забезпечення прав та свобод, а іноді під механізмом розуміють визначену та гарантовану державою систему гарантій, як похідну від механізму категорію.

Відзначається, що підхід, відповідно до якого механізм реалізації прав і свобод пропонується розглядати через «призму гарантій», допускається тільки за умови розуміння, що саме через конституційно-правові гарантії відбувається не тільки фіксація прав і свобод людини і громадянина, їх основоположних принципів, а й впроваджуються необхідні засоби, способи, методи тощо з метою створення ефективних механізмів, як продукту і результату функціонування гарантій.

Наголошується, що у співвідношенні досліджуваних категорій, як цілого і його частини, механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина є складовою частиною загального процесу гарантування прав і свобод людини і громадянина, оскільки саме конституційно-правові гарантії створюють відповідні правові умови, завдяки яким стає можливим функціонування механізму реалізації прав і свобод, а за умови його неефективності, на рівні гарантування (створення правових умов) відбувається реформування шляхом вдосконалення, або ж запровадження нових.

Зазначено, що від ефективності конституційно-правових гарантій прав і свобод, умов, які ними створені, залежить ефективність механізмів, створених на основі гарантій, та їх успішність у процесі здійснення прав і свобод.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, механізм реалізації прав і свобод, конституційно-правові гарантії прав і свобод, правові умови, система гарантій, засоби і способи реалізації прав і свобод.

The article analyzes the correlation between the constitutional law categories of 'mechanism for the implementation of human and civil rights and freedoms' and 'guarantees' of these rights and freedoms. It examines the various definitions and approaches regarding the essence of both the mechanism for implementing rights and freedoms and the guarantees of human and civil rights and freedoms, and offers several generalizations concerning these categories.

The article highlights the doubts and errors related to the approach that considers the guarantees of the implementation of human and civil rights and freedoms as a component or 'most important element' of the mechanism for ensuring these rights and freedoms. At times, the mechanism is interpreted as a specific, state-guaranteed system of guarantees, which is seen as a derivative category of the mechanism.

It is noted that the approach which proposes viewing the mechanism for the implementation of rights and freedoms through the 'lens of guarantees' is acceptable only on the condition that these guarantees are not merely an acknowledgment of written human and civil rights and freedoms. They must also include the necessary means, methods, and techniques to create an effective mechanism, which serves as both the product and result of the functioning of these guarantees.

It is emphasized that, in the correlation between the studied categories – where one is a whole and the other is a part – the mechanism for the implementation of human and civil rights and freedoms is a component of the broader process of guaranteeing these rights and freedoms. Constitutional and legal guarantees establish the necessary legal conditions for the effective functioning of the mechanism for implementing rights and freedoms. If the mechanism proves ineffective at the level of guaranteeing (i.e., creating legal conditions), reform must be undertaken through improvements or the introduction of new measures.

It is noted that the effectiveness of constitutional and legal guarantees of rights and freedoms, as well as the conditions they create, depends on the effectiveness of the established mechanisms based on these guarantees and their success in the implementation of rights and freedoms.

Key words: human and civil rights and freedoms, mechanism for the implementation of rights and freedoms, constitutional and legal guarantees of rights and freedoms, legal conditions, system of guarantees, means and methods of implementing rights and freedoms.

Постановка проблеми. Механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина та конституційно-правових гарантій прав і свобод як конституційно-правових категорій дуже близькі за сутністю і змістом та безпосередньо пов'язані з процесом здійснення прав і свобод в усіх сферах суспільного життя. Водночас, можна зустріти різні підходи не тільки до трактування і розуміння сутності зазначених категорій і процесів, які переважно розглядаються у співвідношенні як ціле і частина, а й різний підходи щодо співвідношення як первинне і похідне. Розмаїття думок щодо сутності і змісту здійснення прав і свобод людини і громадянина дає підґрунтя для нового осмислення не тільки значення гарантій і механізму у цьому процесі, велими актуальним, на нашу думку, є з'ясування співвідношення означених категорій, сутність яких у юридичній літературі іноді навіть зводиться до отождолення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти конституційно-правового гарантування і механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина були предметом аналізу низки науковців. Так, зокрема, окремі питання сутності гарантування, конституційно-правових гарантій, змісту механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина як конституційно-правових категорій досліджували С. І. Афанасенко, М. В. Афанасьєва, О. С. Бакумов, Ю. Г. Барабаша, Ю. Д. Батан, М. В. Беляєва, Є. В. Білозьоров, В. В. Букач, О. П. Васильченко, І. В. Гамалій, С. О. Голюкова, Ю. А. Голодник, Т. І. Гудзь, Т. М. Заворотченко, О. В. Зайчук, І. О. Ієрусалімова, Н. В. Камінська, В. І. Князев, В. П. Колісник, А. М. Колодій, О. Г. Кушніренко, С. Л. Лисенко, О. В. Марцеляк, М. І. Марчук, Л. П. Медвідь, О. І. Наливайко, Л. Р. Наливайко, О. В. Негодченко, Л. О. Нікітенко, А. Ю. Олійник, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петри-

шин, В. Ф. Погорілко, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, М. Д. Савенко, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк, Т. Г. Слінько, В. С. Смородинський, О. В. Совгиря, Б. І. Стахура, А. П. Таранов, Д. С. Терлецький, Ю. М. Тодика, О. Є. Унтілова, В. Л. Федоренко, Т. А. Француз-Яковець, О. Ф. Фрицький, М. І. Хавронюк, Н. К. Шаптала, Н. Г. Шукліна, та ін.

Разом з цим, питання ефективної реалізації прав і свобод людини і громадянина потребують постійного аналізу, а з'ясування співвідношення механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина та гарантій прав і свобод як конституційно-правових категорій є важливим фактором у загальному розумінні сутності й основних ознак процесу здійснення прав і свобод особи.

Метою дослідження є аналіз співвідношення механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина та гарантій прав і свобод як конституційно-правових категорій, з'ясування характеристик взаємодії означених категорій у підвищенні ефективності здійснення прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Здійснення прав і свобод людини і громадянина процес багатогранний, багатовірневий, складний тощо, ефективність якого залежить від відповідного розуміння і правильного застосування категоріального апарату. У юридичній літературі часто можна зустріти якщо не пряме, то опосередковане отождоження гарантій прав і свобод людини і громадянина з механізмом реалізації прав і свобод, а іноді необгрунтоване підпорядкування, включення до свого складу, що має сумнівний характер і об'єктивно потребує розмежування.

У різні роки щодо розуміння механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина застосовувались різні підходи і зводились здебільшого до наступного:

На думку М. Савенко, основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав і свобод громадян. Ефективність такого механізму залежить від рівня розвитку демократії і правової культури, стану економіки, способу розподілу життєвих благ, наявності незалежних органів державної влади, які здійснюють захист прав і свобод та контроль за дотриманням і виконанням норм, що встановлюють права і свободи [1, с. 70, 74].

Також, відзначається, що у конституційному праві розрізняють «механізм реалізації прав та свобод», «механізм забезпечення реалізації прав та свобод людини» та «механізм захисту прав людини». Механізм забезпечення реалізації конституційних прав та свобод є складовою механізму реалізації суб'єктивних прав та свобод людини. Зазначається, що потреба у такому механізмі виникає тоді, коли реалізація конституційного суб'єктивного права не потребує втручання держави, її органів і посадових осіб у процес реалізації суб'єктивного права як обов'язкової сторони. Виділяються елементи зазначеного механізму, що сприяють створенню умов для реалізації свобод, їх захисту від правопорушень, участі у відновленні порушеного права людини. Особливості та структуру цього механізму складають: а) гарантії здійснення прав та свобод людини; б) юридичні елементи механізму реалізації; в) процес практичного втілення можливості та необхідності; г) умови й фактори такого процесу [2, с. 8–12].

О. Наливайко механізм забезпечення прав і свобод людини визначає як діяльність органів держави і місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян із створення умов (гарантій) для правомірної та неухильної їх реалізації і захисту [3, с. 22]. Ми підтримуємо такий підхід до розуміння механізму забезпечення прав і свобод, оскільки також вбачаємо, що реалізація прав і свобод людини і громадянина залежить від відповідних умов (гарантій) у створенні яких механізм забезпечення необхідно розглядати як засіб, знаряддя для їх створення.

В. Ф. Погорілко визначає конституційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина як систему влади держави, функцією якої є захист прав людини, а також процедури такого захисту, за допомогою яких реалізується право людини на захист своїх конституційних прав [4, с. 325]. Такий підхід до визначення механізму забезпечення, на нашу думку, більше тяжіє до розуміння механізму через призму функціонування державного механізму.

Окремі автори зазначають, що механізм забезпечення прав та свобод людини складається з наступних елементів: а) правові норми та нормативно-правові акти як форми їх вираження; б) індивідуально-правові документи; в) юридичні факти; г) правові відносини; д) суб'єктивні права і юридичні обов'язки; е) форми і методи організації здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [5, с. 153]. Також О. Негодченко під механізмом організаційно-правового забезпечення прав і свобод людини розуміє «систему взаємопов'язаних елементів: правових засобів, організаційних форм та методів діяльності відповідних державних органів, спрямовану на створення необхідних умов для реалізації прав і свобод людини, їх безпосередню охорону та захист» [6, с. 18].

Досліджуючи механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина І. Герусалімова, під зазначеним механізмом розуміє систему засобів, які є складовими елементами впливу цієї галузі права на суспільні відносини та встановлювані її нормами гарантії реалізації цих прав (їх поновлення в органах виконавчої влади та суду, захист за допомогою адміністративної відповідальності та прокурорського нагляду) [7, с. 6].

Окремі автори розкривають механізм реалізації прав і свобод як «систему заходів по створенню умов здійснення основних прав і свобод людини. Його завданням є охорона, захист, відновлення порушених прав, а також формування загальної і правової культури населення. До складових механізму забезпечення прав і свобод людини відносять гарантії реалізації, гарантії охорони та гарантії захисту прав і свобод людини» [8, с. 229; 9, с. 49].

Т. Француз-Яковець розглядає гарантії конституційно-правового статусу людини, як один із структурних елементів механізму забезпечення конституційно-правового статусу людини [10, с. 10].

На думку авторів колективної монографії присвяченої проблемам реалізації прав і свобод людини і громадянина, механізмом реалізації прав людини є діяльність суб'єкта права, зобов'язальної сторони, законотворчого органу, правозастосовного органу та наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність [11, с. 185]. Такий підхід підтримують Н. Пильгун і М. Рошук, а у складі відповідного механізму пропонується розглядати такі елементи: а) гарантії здійснення прав людини; б) юридичні елементи механізму реалізації (норми, факти, правовідносини); в) процес фактичного втілення можливості та необхідності у дійсність; г) умови й фактори такого процесу [12, с. 41].

А. Огородник зазначає, що «аналіз наукових джерел дає можливість стверджувати, що лише існування системи гарантій саме по собі не забезпечує автоматичної реалізації прав і свобод людини та законності. У зв'язку з цим у науковий обіг введено поняття соціально-юридичного механізму захисту прав людини і громадянина як системи засобів та факторів, що створюють необхідні умови поваги до прав і свобод людини, реалізації принципу законності» [13, с. 14].

А. Олійник вважає, що механізм забезпечення конституційних свобод та прав людини має багато спільних ознак з механізмом правового регулювання, механізмом реалізації конституційних прав і свобод [14, с. 215]. Такий підхід притаманний й іншим авторам, які зазначають, що «механізм захисту прав людини» частково співпадає з поняттям «механізм правового регулювання», який

включає в себе: норми права, офіційні правила з моделлю поведінки людей; юридичні факти, що приводять у дію норму права; правовідносини – конкретні моделі поведінки для суб'єктів на основі норм і юридичних фактів; акти реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у формі дотримання, виконання, використання права; акти застосування норм права; елементи правосвідомості і правової культури; законність та правопорядок [15, с. 112].

Я. Лазур пропонує розуміти під механізмом забезпечення прав і свобод громадян у сфері державного управління процес діяльності органів державного управління щодо створення належних умов реалізації, охорони та захисту прав і свобод громадян від протиправних дій шляхом використання матеріальних і процесуальних юридичних засобів та способів [16, с. 393].

О. Турута визначає механізм забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина, як систему необхідних умов, які обумовлюють «рух» прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, тобто переводять їх з декларативного, «мертвого» стану в реальний [17, с. 520].

Інші автори під механізмом забезпечення прав людини і громадянина розуміють систему засобів і чинників, за допомогою яких реалізуються права і свободи особи та їх охорона відповідними зобов'язаними суб'єктами державної влади, а в разі їх порушення – їх захист і відновлення [18, с. 250–251].

С. Голікова під механізмом пропонує розуміти «систему певних елементів, які взаємопов'язані між собою та мають єдину загальну мету. Тобто, з цього можна зробити висновок, що будь-який механізм має свою внутрішньоорганізовану побудовану структуру, елементи якої знаходяться у взаємозв'язку та підпорядкуванні». Схожий підхід щодо розуміння механізму реалізації прав і свобод при розгляді механізму реалізації права на охорону здоров'я пропонує Ю. Швець [19, с. 27]. Разом з цим С. Голікова зазначає, що «механізм реалізації прав людини є елементом системи механізму забезпечення основних прав і свобод людини та містить певні заходи, які спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини» [20, с. 131, 132].

Ю. Сидорчук розглядає механізм захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, як можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод, а також систему органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи, та як систему і комплекс послідовних дій, які спрямовані на захист прав людини та громадянина [21, с. 34–35].

Т. Бабакова вважає, що «під механізмом забезпечення прав і свобод людини і громадянина можна розуміти динамічну, взаємоузгоджену та взаємопов'язану систему встановлених Конституцією та законами України правових форм, засобів і заходів за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод людини і громадянина, їх охорона та захист. Встановлено, що ознаками механізму забезпечення прав і свобод людини є: його динамічний характер; взаємоузгоджений та взаємопов'язаний характер; закріпленість на конституційному та законодавчому рівні; цей механізм являє собою певні правові форми, засоби і заходи» [22, с. 9].

На думку О. Васильченко конституційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні можна розглядати через призму гарантій, адже вони безпосередньо встановлюють правові приписи [23, с. 21; 24, с. 301]. Також, у іншій своїй роботі автор тлумачить механізм забезпечення прав людини і громадянина як динамічний взаємозв'язок норм та інститутів конституційного права, які характеризують формальний і матеріальний зміст прав людини в їх взаємодії, а також установлюють базові принципи організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в частині реалізації та захисту таких прав і свобод,

визначених конституцією та імплементованих у систему національного законодавства нормами міжнародного права [25, с. 27–28].

П. Шорський пропонує розглядати механізм забезпечення прав і свобод як процес діяльності компетентних органів держави щодо створення належних умов реалізації, охорони та захисту прав і свобод громадян за допомогою відповідних форм, методів і засобів [26, с. 65].

На думку окремих правників, «найважливішим елементом механізму забезпечення прав та свобод є їх гарантування, що полягає у створенні необхідних умов для негайного, ефективного та надійного надання юридичної допомоги, охорони та захисту». При цьому «гарантії забезпечення прав та свобод людини» визначаються «як загальне поняття» і є «основними способами, засобами, за допомогою яких кожній особі забезпечується ефективна охорона та захист прав людини» [27, с. 135].

А. Дуброва розглядає механізм реалізації прав і свобод як механізм гарантування і вбачає в ньому сукупність правових та організаційних форм та методів державного управління [28, с. 28].

Досліджуючи особливості конституційно-правового механізму захисту інформаційних прав громадян в умовах воєнного стану, А. Кавун констатує, що «конституційно-правовий механізм захисту інформаційних прав громадянина – це система способів, засобів, форм державного та недержавного захисту громадянином порушених інформаційних прав, що гарантуються йому Конституцією» [29, с. 61].

Під правовим механізмом забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян державними органами, Ю. Голодник розуміє визначену та гарантовану державою систему гарантій за допомогою яких забезпечуються і реалізується у визначених формах і процедурах охорона та захист прав, свобод і законних інтересів громадян [30, с. 36].

Також на навчальних електронних ресурсах усе частіше можна зустріти позицію, відповідно до якої «під механізмом реалізації слід розуміти діяльність суб'єктів права, в результаті якої громадяни реально мають свободи, користуються правами та виконують обов'язки, та сукупність юридичних норм, які регулюють дану діяльність», а сам «механізм реалізації прав, свобод і обов'язків складається з гарантій забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина» [31].

Аналіз розмаїття визначень і підходів до розуміння механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина дає можливість зробити певні узагальнення, та констатувати: по-перше, механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина розглядають як «систему заходів по створенню умов», «систему засобів та факторів, що створюють необхідні умови», «динамічний взаємозв'язок норм та інститутів конституційного права», «умови і вимоги діяльності органів влади», «систему засобів і чинників», «динамічну, взаємоузгоджену та взаємопов'язану систему правових форм, засобів і заходів», «система елементів», «система органів, систему і комплекс послідовних дій», «сукупність правових та організаційних форм та методів державного управління», «діяльність із створення умов (гарантій)», «діяльність суб'єкта права, та наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність», «систему способів і заходів», «діяльність суб'єктів та сукупність юридичних норм, які регулюють дану діяльність», «систему гарантій» тощо.

По-друге, існує думка, що «механізм забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина», «механізм захисту прав людини» частково співпадає з поняттям «механізм правового регулювання», який окремі дослідники означеного механізму розглядають як комплекс правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, що стоять на шляху

задоволення інтересів суб'єктів права. Механізм правового регулювання забезпечує взаємозв'язок суспільних відносин та правової форми. В теорії права загально визнаним є те, що правовідносини – це юридична форма фактичних суспільних відносин. Зовні правове регулювання проявляється, як ефект дії свого специфічного механізму – механізму правового регулювання, що представляє взяття в єдності систему правових засобів. [32, с. 46, 48].

По-третє, прослідковується підхід, відповідно до якого гарантії здійснення прав і свобод людини і громадянина розглядаються як складова, «найважливіший елемент» механізму забезпечення прав та свобод, а іноді під правовим механізмом розуміють визначену та гарантовану державою систему гарантій, як похідну від механізму категорію.

По-четверте, у дослідженнях питань механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина існує й підхід, відповідно до якого означений механізм пропонується розглядати через «призму гарантій», або ж «механізм гарантування».

Різні підходи застосовуються й щодо розуміння конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, які в різні часи у науковому колі розглядаються як: фактори, які забезпечують реальне (фактичне) здійснення прав і свобод [33, с. 174]; явища, що сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист [34, с. 23]; відповідні умови й засоби [35, с. 29]; систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують фактичну реалізацію, охорону та надійний захист [36, с. 187]; передбачену Конституцією України і іншими законами спеціальну систему юридичних норм, принципів, умов, вимог і правових способів і засобів забезпечення, реалізації, охорони і захисту прав і свобод [37, с. 29]; забезпечення юридичної обов'язковості умовам, що дають змогу особі на практиці скористатися власними правами і свободами [38, с. 177]; систему норм, принципів, умов і вимог [39, с. 206; 40, с. 179; 41, с. 113; 42, с. 223]; умови та засоби, принципи та норми, що забезпечують здійснення, охорону і захист [43, с. 246]; умови, засоби, способи, що забезпечують здійснення і охорону [44, с. 73]; систему соціально-економічних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів [45, с. 66–68]; умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації [46, с. 140–142; 47, с. 235]; умови, засоби, методи і механізми, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина [48, с. 132]; систему правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог [49, с. 182]; систему умов і засобів [50, с. 261]; систему способів і юридичних механізмів забезпечення належної реалізації [51, с. 233]; конкретні засоби [52, с. 27]; сукупність процесуальних та інституціональних засобів, а також меж і умов їх можливих обмежень [53, с. 121]; умови, які повинна створити держава для реалізації прав і свобод [54, с. 176]; об'єктивні умови і засоби [55, с. 200]; систему загальних (політичних, економічних, духовних тощо) і спеціальних юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації [56, с. 304–305]; систему умов, засобів, способів забезпечення [57, с. 91]; систему заходів, спрямованих на створення належних умов для безперешкодної реалізації [58, с. 138]; сукупність заходів і засобів їх належної реалізації [59, с. 5]; сукупність соціальних, економічних, політичних та інших прийомів, механізмів і методів [60, с. 116]; динамічні обов'язки держави, її органів і посадових осіб постійно створювати сприятливі умови та надавати ефективні засоби їх реалізації [61, с. 41].

На нашу думку, конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати як правові умови, які від імені народу встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними

Конституцією і законами України, які ґрунтуються на економічних, політичних, соціальних, культурних і інших факторах суспільного життя [62, с. 28].

Здійснення прав і свобод людини і громадянина є складним і системним процесом, який передбачає широкий комплекс засобів і способів. Можна констатувати, що у підходах до розуміння механізму реалізації прав і свобод і гарантій прав і свобод людини і громадянина застосовуються спільні категорії, які так чи інакше є відображенням процесу здійснення прав і свобод людини і громадянина. Проте саме завдяки системі гарантій прав і свобод людини відбувається створення і формування відповідного механізму реалізації та наповнення його нормативним і організаційно-правовим змістом. Безпосередньо конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина створюють відповідні правові умови, завдяки яким стає можливим функціонування механізму реалізації прав і свобод, а за умови його неефективності, на рівні гарантування (створення правових умов) відбувається реформування шляхом вдосконалення, або ж запровадження нових.

Можна певною мірою погодитись з позицією О. Васильченко щодо можливості розгляду конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина через призму гарантій [23, с. 21; 24, с. 301]. У цьому випадку ми повинні розуміти, що саме через конституційно-правові гарантії відбувається не тільки фіксація прав і свобод людини і громадянина, їх основоположних принципів, а й впроваджуються необхідні засоби, способи, методи тощо з метою створення ефективних механізмів задля гарантованого здійснення прав і свобод.

Необхідно відзначити, що механізм правового регулювання, з яким окремі автори [14, с. 215; 15, с. 112] порівнюють механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина, за своїми ознаками і «співпадіннями» у більшій мірі притаманний саме конституційно-правовим гарантіям, оскільки виключно у єдності системи своїх елементів гарантування досягає свою головну мету – реалізацію прав і свобод людини і громадянина.

Також, якщо звернутися до системи конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, можна відзначити більш розгалужену ніж у механізму систему елементів (принципів, норм, засобів, способів, методів, факторів, чинників, юридичних механізмів тощо), які пов'язані функціональною єдністю. Так, наприклад, ми погоджуємось з визначенням системи конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина відповідно до якого гарантії поділяються на дві основних групи – нормативно-правові і організаційно-правові гарантії, які у свою чергу також є структурованими системами. Нормативно-правові гарантії включають у себе сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина, тобто це об'єктивне право. Організаційно-правові гарантії – механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, а також політичні партії і громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами [37, с. 49–63].

Також, на нашу думку, важливо зазначити, що від ефективності конституційно-правових гарантій прав і свобод, умов, які ними створені, залежить ефективність механізмів, створених на основі гарантій, та їх успішність у процесі здійснення прав і свобод.

Висновки. На основі проведеного аналізу з метою з'ясування співвідношення механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина та гарантій прав і свобод як конституційно-правових категорій, необхідно зазначити: по-перше, у юридичній літературі можна зустріти під-

ходи, відповідно до яких гарантії здійснення прав і свобод людини і громадянина розглядаються як складова, «найважливіший елемент» механізму забезпечення прав та свобод, а іноді під механізмом розуміють визначену та гарантовану державою систему гарантій, як похідну від механізму категорію. Такий підхід до розуміння процесу реалізації прав і свобод, на нашу думку, є сумнівним і помилковим, оскільки система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина має більш розгалужену систему елементів (принципів, норм, засобів, способів, методів, факторів, чинників, юридичних механізмів тощо), які пов'язані функціонально єдністю, та є основою для появи і функціонування самих механізмів реалізації прав і свобод. По-друге, на нашу думку, у співвідношенні досліджуван-

них категорій, як цілого і його частини, механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина є складовою частиною загального процесу гарантування прав і свобод людини і громадянина, оскільки саме конституційно-правові гарантії створюють відповідні правові умови завдяки яким стає можливим функціонування механізму реалізації прав і свобод, а за умови його неефективності, на рівні гарантування (створення правових умов) відбувається реформування шляхом вдосконалення, або ж запровадження нових. Розглядаючи конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина як «правові умови», необхідно відзначити їх загальний, основоположний характер, оскільки процес гарантування пов'язаний з усіма рівнями і стадіями процесу реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савенко М. Д. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Конституційного суду України*. 2000. № 1. С. 68–83. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_1_2000.pdf (дата звернення: 08.07.2024).
2. Гамалій І. В. Теоретичні проблеми правового регулювання діяльності міліції щодо забезпечення реалізації конституційних прав і свобод громадян: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2000. 17 с.
3. Наливайко О. І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права: зб. наук. праць *Держава і право*: Юридичні і політичні науки. 2001. Вип. 12. С. 18–24.
4. Конституційне право України / За редакцією доктора юрид. наук, професора В. Ф. Погорілка. 3 вид. Київ: Наукова думка, 2002. 676 с.
5. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України: Монограф. Дніпропетровськ. 2002. 416 с. URL: <http://info.dgu.edu.ua/bitstream/123456789/245/1/monograf%201.pdf> (дата звернення: 14.07.2024).
6. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади: автореф. дис. ... док. юрид. наук. : 12.00.07. / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 39 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f12b5b27-1fb2-4890-959f-8ea1ad8c9f4b/content> (дата звернення: 08.07.2024).
7. Іерусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Іерусалімова Ірина Олександрівна. – К., 2006. URL: <https://mydisser.com/ru/avtoref/view/16746.html> (дата звернення: 15.07.2024).
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
9. Ковінько Д. В. Поняття та зміст конституційного забезпечення прав людини і громадянина в Україні. *Юридичний вісник*. 2011. № 2(19). С. 47–51. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2011/statji_n2_19_2011/Kovinko_47.pdf (дата звернення: 08.07.2024).
10. Француз-Яковець Т. А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 18 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/375a515d-d295-46d1-8fee-ec6db4103d1d/content> (дата звернення: 12.07.2024).
11. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / За ред. Н. М. Онищенко, О. В. Зайчука. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 424 с.
12. Пильгун Н. В., Рошук М. В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина в контексті функціонування принципу верховенства права в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 26. С. 40–43. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7833/1/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%98%20%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%A2%D0%90%20%D0%97%D0%90%D0%A5%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%A3%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%86%20%D0%A1%D0%92%D0%9E%D0%91%D0%9E%D0%94%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%98.pdf> (дата звернення: 08.07.2024).
13. Огородник А. Механізм забезпечення прав і свобод людини та принципи законності в Україні. *Право України*. 2008. № 6. С. 14–18. URL: file:///C:/Users/Home/Downloads/content-pravoukr-2008-6-pravoukr_2008_6.pdf (дата звернення: 11.07.2024).
14. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. Київ: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с. URL: <https://cusu.edu.ua/ua/nz-pravo-arhiv/586-general-information/naukovichasopysy-tdpnu/naukovi-chasopysy-pravo/publikatsii/10720-orhanizatsiyno-pravovyy-mekhanizm-zabezpechennya-prav-i-svobod-lyudyiny-i-hromadyanupa-v-diyalnosti-natsionalnoyi-politsiyi-ukrayiny> (дата звернення: 16.07.2024).
15. Актуальні проблеми теорії держави та права: посіб. / С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний: За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ. 2010. 260 с.
16. Лазур Я. В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398. URL: https://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgibis_64.exe?I21DBN=LIN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILEA=&S21STR=FP_index.htm_2009_3_57 (дата звернення: 15.04.2017).
17. Турута О. В. Юридичний механізм забезпечення реальності прав і свобод громадян. *Форум права*. 2010. № 2. С. 519–523. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0c093eb8-726f-4ea2-a78d-7b1154f94fac/content> (дата звернення: 10.07.2024).
18. Нікітенко Л. О. Зміст механізму забезпечення конституційного права на підприємницьку діяльність. *Правничий часопис Донецького національного університету*. 2011. № 1 (25). С. 249–254.
19. Швець Ю. Ю. Основні елементи механізму реалізації конституційного права на охорону здоров'я. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2018, Том 29 (68) № 1. С. 26–30. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/1_2018/7.pdf (дата звернення: 11.07.2024).
20. Голикова С. О. Юридичний механізм реалізації трудових прав працівників: поняття та мета. *Європейські перспективи*. 2012. № 4 ч. 2. С. 130–134. URL: [https://www.google.com/url?sa=t&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjAKL3Cm6eHAXV5ZEDHdhrDFUQh-wKegQIHrad&url=http%3A%2F%2Firbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Firbis_nbu%2Fcgibis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2Fvepe_2012_4\(2\)_25.pdf&usg=AOvVaw23BjFtMwmYqleBgSYewgJF&ori=89978449](https://www.google.com/url?sa=t&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjAKL3Cm6eHAXV5ZEDHdhrDFUQh-wKegQIHrad&url=http%3A%2F%2Firbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Firbis_nbu%2Fcgibis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2Fvepe_2012_4(2)_25.pdf&usg=AOvVaw23BjFtMwmYqleBgSYewgJF&ori=89978449) (дата звернення: 08.07.2024).
21. Сидорчук Ю. М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 33–35.
22. Бабкова Т. В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2014. 20 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/23a3638a-94b6-4d36-9a3b-5b57bdf02096/content> (дата звернення: 15.07.2024).
23. Васильченко О. П. Інституційні гарантії як складові конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Наше право*. 2015. № 2. С. 21–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_2_6 (дата звернення: 17.07.2024).

24. Васильченко О. П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина в конституційному праві України: доктринальні та прикладні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 467 с. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/dis_VasyIchenko-O.-P..pdf (дата звернення: 14.07.2024).
25. Васильченко О. П. Конституційно-правовий механізм забезпечення принципу рівності прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 1 (11). С. 26–33.
26. Шорський П. О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення виборчих прав громадян в Україні: сутність і структурні елементи. *Право і безпека*. 2017. № 2 (65). С. 64–70. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/80/71> (дата звернення: 08.07.2024).
27. Циганенко А. А. Організаційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності національної поліції України. *Наукові записки*. Серія: право. 2019. № 7. С. 132–137. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/7_2019/132-137.pdf (дата звернення: 09.07.2024).
28. Дуброва А. Інституційно-правовий механізм забезпечення конституційних прав і свобод людини в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2022. Випуск 3 (63). С. 25–29. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2293> (дата звернення: 10.07.2024).
29. Кавун А. Ю. Особливості конституційно-правового механізму захисту інформаційних прав громадян в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 60–64. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/808> (дата звернення: 08.07.2024).
30. Голодник Ю. А. Механізм забезпечення захисту прав і свобод громадян в діяльності органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету* : Серія право. 2023. Випуск 78: частина 2. С. 35.
31. Тема 5. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Національна академія внутрішніх справ. : веб-сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_pu/rozdil/rozdil5.html (дата звернення: 11.07.2024).
32. Куракін О. М. Структура механізму правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія Право. 2015. Випуск 35. Частина II. Том 1. С. 46–49. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/16798/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%20%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%8F.pdf> (дата звернення: 11.07.2024).
33. Молдаван В. В., Мелашенко В. Ф. Конституційне право: опорні концепти: Навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ : Юмана, 1996. 272 с.
34. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 63 с.
35. Князев В. І. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. *Право України*. 1998. № 11. С. 29–31.
36. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с. URL: <https://duikt.edu.ua/ua/lib/1/category/726/view/948> (дата звернення: 14.07.2024).
37. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. Дис... канд. юрид. наук. Київ / НАН України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. 220 с. Бібліотека дисертацій України : веб-сайт. URL: <http://www.disslib.org/konstytutsiyno-pravovi-harantii-priv-i-svobod-ljudyny-i-hromadjanyna-v-ukrayini.html> (дата звернення: 10.07.2024).
38. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 536 с.
39. Конституційне право України. За ред. проф. В. Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 2000. 732 с.
40. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / Відп. ред. В. Ф. Погорілка: Монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. 652 с. (Нормативні документи та коментарі).
41. Кушніренко О. Г., Слінько Т. Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. Харків : Факт, 2001. 437 с.
42. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
43. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
44. Лисенков С., Таранов А. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. 1274 с. С. 73.
45. Негодченко О. Гарантії захисту прав і свобод людини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. 1274 с. С. 66–68.
46. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В. Погорілко. Київ : Наукова думка ; Прецедент, 2007. 344 с.
47. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В. Л. Федоренка. 3-є вид., перероб. і доопр. Київ: КНТ, Ліра-К, 2011. 532 с.
48. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.
49. Совгіря О., Шукліна Н. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : Юрінком-Інтер, 2008. 632 с.
50. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підруч. Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.
51. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків: Право, 2009. 468 с.
52. Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 26-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_8_5 (дата звернення: 18.07.2024).
53. Наливайко Л. Р. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. 2-е вид., допов. Запоріжжя: Дніпропетровськ. Металург, 2010. 304 с.
54. Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юр. думка, 2011. 176 с.
55. Шаптала Н.К. Конституційне право України: навч. посіб. / Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожня. Дніпропетровськ: Лізунов Прес, 2012. 472 с.
56. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.
57. Стахура Б. І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір: дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2016. 180 с.
58. Конституційне право: підручник / за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 484 с.
59. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–5. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-1> (дата звернення: 05.07.2024).
60. Конституційне право України: навч.-метод. посібник / Д. С. Терлецький, М. В. Афанасьєва, Ю. Д. Батан та ін.; за заг. ред. Д. С. Терлецького. Одеса. 2020. 242 с.
61. Букач В. В., Камінська Н. В., Медвідь Л. П. Інституційні гарантії конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (21). С. 39–46. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/d66871bf-8f29-4945-acc2-29d10a06d381> (дата звернення: 12.07.2024).
62. Регушевський Е. Є. Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2004. 230с. Бібліотека дисертацій України : веб-сайт. URL: <http://www.disslib.org/konstytutsiyno-pravovi-harantii-politychnykh-priv-ta-svobod-ljudyny-i-hromadjanyna-v.html> (дата звернення: 20.07.2024).

ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

PROTECTION OF SOCIAL RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS DURING THE WAR IN UKRAINE

Шелевер Н.В., к.ю.н., доцентка,

доцентка кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Пішта В.І., д.філос.,

викладач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті автори звертають увагу на необхідність забезпечення та захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. У зв'язку з прагненням України стати повноправним членом Європейського Союзу це є важливим завданням сьогодення. Дана тема є одночасно і складною, і актуальною і під час війни її дослідження є вкрай необхідним. Окрім цього наголошується на тім, що у разі незабезпечення прав внутрішньо переміщених осіб є загроза того, що вони покинуть Україну назавжди. Тому необхідним є прийняття якісних законів щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб та їх справедлива реалізація. Авторі акцентують увагу на судовому захисті прав внутрішньо переміщених осіб, оскільки лише суди вправі відновити порушене право. І у Конституції України, і у Європейській соціальній хартії визначаються соціальні права громадян, але в умовах війни, складної економічної ситуації їх забезпечення є дійсно складним викликом для нашої держави. Великим позитивом є прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» у відповідності до якого відновлюються усі соціальні виплати для внутрішньо переміщених осіб. Пенсіонери, інваліди, діти з інвалідністю та ті особи, які перебувають у складних життєвих обставинах і зареєстровані як внутрішньо переміщені особи мають право на отримання соціальних послуг за їх місцем реєстрації фактичного місця проживання. Закон передбачає і надання кредитів на придбання земельних ділянок, придбання та будівництво житла. У відповідності до практики Європейського суду з прав людини соціальні права визнані неабсолютними і такими, що залежать від економічного стану держави. Проте автори вважають, що у разі дотримання такої позиції Україна може втратити своїх громадян назавжди. Звертається увага на захист соціальних прав адміністративними судами, бо з їх самої природи випливає необхідність захисту прав людини від свавілля чиновників. Проте проблемним питанням на практиці є виконання остаточних судових рішень, оскільки в Україні такий показник є доволі низьким. Тому автори пропонують посилити відповідальність за невиконання судових рішень, а на суди покласти обов'язок здійснювати контроль за виконанням своїх рішень.

Ключові слова: права людини, внутрішньо переміщені особи, суд, захист прав, забезпечення прав, ЄСПЛ, рішення суду.

In the article, the authors draw attention to the need to ensure and protect the social rights of internally displaced persons in Ukraine. In connection with Ukraine's aspiration to become a full member of the European Union, this is a significant task today. This topic is both complex and relevant, and during the war, its research is absolutely indispensable. In addition, it is emphasized that if the rights of internally displaced persons are not ensured, there is a threat that they will leave Ukraine forever. Therefore, it is necessary to adopt high-quality laws on the protection of the rights of internally displaced persons and their fair implementation. The authors emphasize the judicial protection of the rights of internally displaced persons, since only the courts have the right to restore the violated right. Both the Constitution of Ukraine and the European Social Charter define the social rights of citizens, but in conditions of war and a difficult economic situation, their provision is a really difficult challenge for our state. The adoption of the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" is rather beneficial, according to which all social benefits for internally displaced persons are restored. Pensioners, disabled persons, children with disabilities and those persons who are in difficult life circumstances and registered as internally displaced persons have the right to receive social services at their place of registration of actual residence. The law provides for the granting of loans for the purchase of land plots, the purchase and construction of housing. According to the practice of the European Court of Human Rights, social rights are recognized as non-absolute and dependent on the economic conditions of the state. However, the authors believe that if such a position is followed, Ukraine may lose its citizens forever. Attention is drawn to the protection of social rights by administrative courts, because their very nature implies the need to protect human rights against the arbitrariness of officials. However, a problematic issue in practice is the implementation of final court decisions, since such an indicator is quite low in Ukraine. Therefore, the authors propose to strengthen responsibility for non-execution of court decisions, and to entrust courts with the duty to monitor the implementation of their decisions.

Key words: human rights, internally displaced persons, court, protection of rights, ensuring of rights, ECHR, court decision.

Постановка проблеми. Внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) – це такі особи, які внаслідок бойових дій в Україні вимушені залишити своє місце проживання в межах території України. Війна зробила цих осіб особливо вразливими, тому нагальним питанням сьогодення є їх захист, оскільки більшість втратили своє житло, роботу та зазнали майнових збитків. Оскільки наша держава є соціальною, то у відповідності до ст. 46 Конституції України «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» [1].

Європейською соціальною хартією (переглянутою) визначається система соціальних прав. Це право на працю (ст. 1); на справедливі умови праці (ст. 2); на безпечні

та здорові умови праці (ст. 3); на справедливу винагороду (ст. 4); на створення організацій (ст. 5); на укладання колективних договорів (ст. 6); право дітей та підлітків на захист (ст. 7); право працюючих жінок на охорону материнства (ст. 8); на професійну орієнтацію (ст. 9); на професійну підготовку (ст. 10); на охорону здоров'я (ст. 11); на соціальне забезпечення (ст. 12); на соціальну та медичну допомогу (ст. 13); на користування послугами соціальних служб (ст. 14); право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства (ст. 15); право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 16); право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 17); на захист від бідності та соціального відчуження (ст. 30); на житло (ст. 31) [2].

ВПО – це виклик для України, тому необхідним стало прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». У відповідності до

ст. 7 вищезазначеного Закону наша держава вживає всі заходи для того, щоб відновити усі соціальні виплати ВПО. Пенсіонери, інваліди, діти з інвалідністю та ті особи, які перебувають у складних життєвих обставинах і зареєстровані як ВПО мають право на отримання соціальних послуг за їх місцем реєстрації фактичного місця проживання [3].

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти ВПО в Україні розглядалися у працях О. Гончаренко, Т. Доронюка, Б. Захарова, О. Кузьменко, Н. Литвин, К. Лук'янова, О. Піскун, А. Солодько тощо. Проте воєнний стан породжує нові виклики та проблеми, тому дана тема є особливо актуальною наразі.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей соціального захисту ВПО в Україні, виявленні проблемних питань та наданні відповідних рекомендацій для того, щоб покращити становище цієї категорії осіб в умовах воєнного стану в Україні. Оскільки наша держава прагне стати повноправним членом Європейського Союзу, то однією із важливих умов до неї є забезпечення реалізації прав людини, ефективний судовий захист та реальне фактичне виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу. У відповідності до п. 4 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» внутрішньо переміщена особа, яка звільнилася з роботи (припинила інший вид зайнятості), за відсутності документів, що підтверджують факт звільнення (припинення іншого виду зайнятості), періоди трудової діяльності та страхового стажу, реєструється як безробітна та отримує допомогу по безробіттю, соціальні та інші послуги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття відповідно до законодавства [3].

ВПО також має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування.

У відповідності до п. 11 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території мають право на отримання матеріального забезпечення, страхових виплат та соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, безпосередньо у робочих органах Фонду соціального страхування України за фактичним місцем проживання, перебування [3].

Як бачимо з вищевказаного, Україна вживає всіх заходів для того, щоб надати ВПО підтримку та створити комфортні умови життя. В умовах воєнного стану важливим для ВПО є фінансова підтримка держави, тому вживаються заходи щодо відновлення усіх соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам.

Закон гарантує сприяння з надання ВПО кредитів на придбання земельних ділянок, придбання та будівництво житла, формуються довгострокові програми з пільгового кредитування (у тому числі – іпотечного) будівництва або придбання житла [3].

У відповідності до керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення «у разі потреби» ВПО мають право отримувати соціальну допомогу [4]. У відповідності до рекомендації МОП №205 МОП заохочує до реінтеграції та просить про безперешкодне перенесення соціальних прав, пов'язаних із працею [5].

Внутрішні мігранти повинні мати доступ до соціального забезпечення у місці свого проживання, а системи реєстрації місця проживання не повинні обмежувати доступ до соціального забезпечення для осіб, які переселяються в інше місце, де вони не зареєстровані [6].

Адвокат О. Дришлюк зазначає, що спочатку ВПО в основному зверталися за правничою допомогою щодо

оформлення статусу ВПО, отримання соціальних виплат та виплат на дітей, які народилися у ВПО після їх вимушеного переміщення. Серед проблем виділила «відсутність платформи з професійної перекваліфікації, причому такої, щоб рівень перекваліфікації відповідав тому рівню кваліфікації, яку вже мають ВПО, які її потребують. Перешкодою в працевлаштуванні жінок, що мають дітей є неможливість влаштувати дитину до дитячого садка, у тому числі через відсутність укриттів. Негативним явищем є виявлені випадки некоректної поведінки по відношенню до ВПО з боку працівників відповідних центрів, зволікання з передачею документів, створення інших труднощів в реалізації законних прав та інтересів».

Актуальним до вирішення є запит ВПО на отримання гідного житла для тривалого проживання. Адвокат відзначила, що зі сторони ВПО нерідко ініціюється отримання саме соціального житла, а не компенсації» [7].

Під час воєнного стану особливо велике значення має захист соціальних прав ВПО адміністративними судами. Кількість таких спорів зростає, тому необхідним є справедливе і ефективне їх вирішення з метою захисту прав людини.

Під час панельної дискусії «Судовий захист ВПО: сучасний стан та тенденції» суддя Верховного Суду у Касаційному адміністративному суді А. Єзеров звернув увагу на те, що соціальні спори належать до категорії малозначних справ, тому не підлягають касаційному оскарженню. Проте бувають випадки, коли справа потрапляє до Верховного Суду у разі проходження нею касаційних фільтрів. А. Єзеров зазначив, що «питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики, може обґрунтовуватися як відсутністю висновку ВС з відповідного питання, так і необхідністю відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в постанові ВС та застосованого судом апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні, або навіть тим, що суди попередніх інстанцій не врахували висновки, вже викладені ВС» [8].

Акцентував увагу і на тім, «що якщо касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики, то в ній мають зазначитися щонайменше новітні, проблемні, засадничі, раніше ґрунтовно не досліджувані питання права, відповідь касаційного суду на які мала б надати нового уніфікованого розуміння та застосування права як для сторін спору, так і для невизначеного, але широкого кола суб'єктів правовідносин».

Питання права, які мають фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики, можуть охоплювати правові явища, що є найбільш суттєвими для такої практики та формування її однаковості. До них можна віднести систематичне порушення державою норм матеріального та процесуального права, які зачіпають інтереси великого кола осіб» [8].

Суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду С. Стеценко звернув увагу, що у відповідності до практики ЄСПЛ соціальні права не є абсолютними, тому що можуть залежати від економічного стану держави. Він зазначає, що «в окремих випадках ЄСПЛ визнає, що скорочення соціальних виплат може бути виправданим, якщо це зумовлено обґрунтованими фінансовими потребами держави. Важливим є дотримання принципу пропорційності та недискримінації при прийнятті таких рішень» [9].

Вважаємо, що ефективність судового захисту соціальних прав ВПО впливає з самої природи адміністративних судів, бо вони створені для захисту прав людини від свавілля влади і в більшості випадків ці суди свої функції належно виконують навіть в умовах війни. Проте гострою проблемою сьогодення є саме виконання остаточ-

них рішень судів, оскільки дуже часто вони залишаються невиконаними чи неналежно виконаними чиновниками, які часто на практиці зловживають своїми службовими повноваженнями.

Висновки. У зв'язку із воєнним станом та складним економічним становищем ВПО необхідним завданням для України є підтримка даної категорії осіб. На нашу думку, в умовах воєнного стану головне для держави – не втратити своїх громадян та створити їм такі умови життя, щоб була реальна можливість належно реалізувати свої соціальні права. Велике значення для захисту прав громадян відіграють саме суди, які повинні відновлювати порушене право, а також органи державної виконавчої служби, які

повинні виконати рішення суду. Проте дуже часто саме прийняттям судового рішення все і закінчується, а реального виконання рішення суду нема. Тому необхідним для України є створення ефективної системи виконання судових рішень, посилення відповідальності за їх невиконання, здійснення відповідного контролю з боку судів за виконанням рішень щодо захисту соціальних прав ВПО та здійснення відповідного моніторингу з боку вищестоящих органів влади. В протилежному випадку є загроза в тім, що працездатні громадяни, які б могли відновлювати і розбудовувати Україну покинуть її та виїдуть за кордон, ось чому необхідний режим максимального сприяння та захисту соціальних прав ВПО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. No 30. Ст. 14.
2. Європейська соціальна хартія (переглянута), ратифікована Законом № 137-V від 14.09.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 10.07.2024).
3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 17.07.2024).
4. Керівні принципи ООН з питань внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> (дата звернення: 17.07.2024).
5. Рекомендація МОП № 205 URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_561474.pdf (дата звернення: 17.07.2024).
6. Загальний коментар № 19 КЕСКП ООН URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezentacija_ApostolL_ukr.pdf (дата звернення: 20.07.2024).
7. Олена Дришлюк. Житлові, соціальні та трудові права ВПО: соціальні гарантії і практичні можливості. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/drisliuk-olena/articles/zitlovi-socialni-ta-trudovi-prava-vpo-socialni-garantiyi-i-praktichni-mozlivosti> (дата звернення: 20.07.2024).
8. Захист прав внутрішньо переміщених осіб: судді ВС висвітлили актуальні питання. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1526694> (дата звернення: 20.07.2024).
9. Якщо влада не боїться свого народу, то вона створює адміністративні суди, які допомагають людям її контролювати. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1639267/> (дата звернення: 21.07.2024).

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/16>

ОСОБЛИВОСТІ ДОСТУПУ ПАЦІЄНТА, ЗАКОННИХ ПРЕДСТАВНИКІВ, А ТАКОЖ ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ ТРЕТІХ ОСІБ ДО МЕДИЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПАЦІЄНТА

FEATURES OF ACCESS BY THE PATIENT, LEGAL REPRESENTATIVES, AND SOME CATEGORIES OF THIRD PARTIES TO THE PATIENT'S MEDICAL DOCUMENTATION

Блащук Т.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
*Навчально-науковий інститут права імені Іоаннікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

Придатко Д.О., магістр права

У даній статті детально розглянуто питання доступу до медичної документації самим пацієнтом медичного закладу, його представниками чи законними представниками та доступ третіх осіб до такої інформації. Проаналізовано вік, з якого особа має право самостійно отримувати інформацію щодо свого стану здоров'я у різних випадках, а коли таку інформацію надають законним представникам. Описано також процедуру отримання доступу до медичної документації та ознайомлення з нею. Наголошено на праві пацієнта розпоряджатися своїм правом на доступ до інформації про власний стан здоров'я на власний розсуд, в тому числі надавати це право іншим або відмовлятися від нього. Також детальніше розглянуто питання поширення медичної документації серед лікарів та медичного персоналу. Описано, за яких умов ті чи інші медичні представники можуть отримати доступ до медичних даних пацієнта та зазначені категорії інформації, до якої доступу вони не матимуть. Досліджено питання доступу фахівців, які забезпечують функціонування Електронної системи охорони здоров'я, до медичних документів пацієнтів. Проаналізовано випадки поширення лікарем або медичним працівником інформації, що стала відомою їм внаслідок здійснення професійної медичної діяльності, для правоохоронних органів задля захисту життя та здоров'я особи. На прикладі наречених розглянуто можливість доступу до інформації про стан здоров'я особи третіх осіб. Описано особливості доступу адвоката до медичної документації та процес отримання такої інформації. Наведено приклади, коли пацієнти можуть делегувати право доступу до своєї медичної документації іншим особам, наприклад, близьким родичам або довіреним особам, що може бути актуальним у разі важкої хвороби або неможливості самостійного управління своїми справами. Звернено увагу на важливість дотримання конфіденційності при наданні доступу до медичної інформації, а також на необхідність дотримання етичних норм та законодавства. Зроблено висновок щодо покращення чинного законодавства шляхом уточнення правових норм, що регулюють доступ до медичної документації, з метою забезпечення балансу між правами пацієнтів на конфіденційність та необхідністю доступу до медичної інформації для забезпечення якісної медичної допомоги.

Ключові слова: пацієнт, доступ до інформації, інформація про стан здоров'я, медична документація, баланс прав, дотримання етичних норм.

This article examines in detail the issue of access to medical documentation by the patient of a medical facility, his or her representatives or legal representatives, and third-party access to such information. The age at which a person has the right to independently receive information about his state of health in various cases, and when such information is provided to legal representatives, was analyzed. The procedure for obtaining access to medical documentation and familiarization with it is also described. The patient's right to dispose of his right to access information about his health condition at his own discretion, including giving this right to others or refusing it, is emphasized. The issue of the distribution of medical documentation among doctors and medical personnel is also discussed in more detail. It describes the conditions under which certain medical representatives can get access to the patient's medical data and the specified categories of information to which they will not have access. The issue of access to patients' medical documents by specialists who ensure the functioning of the Electronic Health Care System has been studied. The cases of dissemination by a doctor or a medical worker of information that became known to them as a result of professional medical activity to law enforcement agencies in order to protect the life and health of a person were analyzed. On the example of brides, the possibility of access to information about the state of health of third parties was considered. Features of a lawyer's access to medical documentation and the process of obtaining such information are described. Examples are given where patients can delegate the right to access their medical records to other persons, for example, close relatives or trusted persons, which may be relevant in case of a serious illness or the impossibility of independent management of their affairs. Attention was drawn to the importance of maintaining confidentiality when providing access to medical information, as well as the need to comply with ethical standards and legislation. A conclusion was made regarding the improvement of the current legislation by clarifying the legal norms governing access to medical documentation in order to ensure a balance between patients' rights to privacy and the need for access to medical information to ensure quality medical care.

Key words: patient, access to information, health information, medical records, privacy, balance of rights, compliance with ethical standards.

Постановка проблеми. Упродовж ХХІ століття свою цінність продовжує набирати такий ресурс, як інформація. Дедалі важче стає не помічати її вплив як на окремих індивідів, так і на суспільство в цілому. За таких умов гостро постає питання збереження особистої інформації від несанкціонованого доступу до неї.

До такої категорії інформації можна також віднести інформацію про стан здоров'я осіб. Кожен з нас, час від часу, вимушений відвідувати лікарів у силу незалежних від нас обставин або добровільно йде на регулярний медичний огляд. Під час кожної консультації, огляду, процедури чи дослідження все більше інформації про особу

накопичує суб'єкт медичних послуг. Ця інформація може включати діагнози, результати лабораторних досліджень, історію хвороб, призначення лікування та інші важливі дані, що мають конфіденційний характер.

Саме тому обмеження доступу до цієї інформації є важливим для самих пацієнтів, адже вона може мати непередбачуваний вплив на подальше життя пацієнта. Наприклад, інформація про стан здоров'я може вплинути на кар'єрні можливості, соціальний статус, відносини з оточуючими та багато інших аспектів життя людини.

Важливим це є і для медичних закладів та самостійних практиків. Від збереження конфіденційної інформації своїх пацієнтів залежить репутація медичних закладів, адже показує ставлення останніх до дотримання етичних принципів при здійсненні професійної діяльності та власних пацієнтів. Медичні установи зобов'язані забезпечити захист даних від несанкціонованого доступу, витоків інформації та кібератак, що стають все більш поширеними у сучасному цифровому світі.

Основною проблемою є врегулювання балансу між захистом конфіденційності пацієнта та необхідністю надання доступу до його медичної інформації для певних категорій осіб. Цей баланс має враховувати як правові, так і етичні аспекти, що виникають у процесі доступу до медичної документації. Наприклад, медичні працівники потребують доступу до інформації для надання якісної медичної допомоги, а судові органи та правоохоронні для проведення розслідувань або здійснення судочинства, а самі пацієнти або їх представники – для розуміння реального стану свого здоров'я.

Розробка та впровадження політик і процедур щодо захисту медичної інформації є складним, але необхідним завданням для забезпечення прав пацієнтів та підвищення довіри до медичних установ. Це включає використання сучасних технологій для забезпечення безпеки даних, навчання медичного персоналу з питань конфіденційності та етики, а також постійний моніторинг і удосконалення систем захисту інформації.

Таким чином, ефективне врегулювання доступу до медичної документації є критично важливим для забезпечення захисту особистих даних пацієнтів, покращення якості медичної допомоги та дотримання етичних і правових стандартів у сфері охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто звернути увагу, що станом на сьогодні, зазначена тема не є достатньою мірою досліджена у вітчизняній літературі. Тему прав пацієнта розглянуто у наукових працях Є. В. Антонова, В. В. Глуховський, А. О. Дутко, О. Лісничої, С. Я. Лихової та багатьох інших. Тему охорони та доступу до конфіденційної інформації досліджено в роботах О. М. Кравченка, Л. В. Перевалової, В. В. Заборовського, Ю. М. Бисага, Д. М. Белов, Р. О. Бундз та інших. Тему охорони конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я розглянуто у роботі М. П. Хомаківського, а тему права на доступ до даних про стан здоров'я пацієнта у практиці іноземних судів, Європейського суду з прав людини та Європейського суду справедливості розглянуто Литвиненком А. А. Водночас, нам не вдалося знайти роботу саме щодо доступу до медичної документації, яка містить в собі конфіденційну інформацію, у вітчизняній літературі і яка б була актуальною. Безумовно, зазначена тематика потребує набагато більше скрупульозних досліджень задля створення наукової бази для покращення чинного законодавства у цій сфері.

Метою дослідження є виокремлення особливостей доступу пацієнта та деяких інших суб'єктів до медичної документації, а також виявлення фундаментальних проблем та вироблення рекомендацій щодо покращення правового регулювання зазначеної сфери суспільних відносин. Дослідження спрямоване на з'ясування можливості забезпечення балансу між захистом конфіденційності

медичної інформації та необхідністю її доступу для забезпечення якісної медичної допомоги та захисту прав пацієнтів.

Завданням дослідження є аналіз віку з якого пацієнти мають право отримувати інформацію про власний стан здоров'я, шляхів отримання такої інформації, прав та обов'язків лікаря щодо інформації пацієнта, особливостей доступу та функціонування Електронної системи охорони здоров'я, ситуацій коли доступ до інформації про здоров'я мають треті особи, а також правил та специфіки доступу адвоката до інформації про стан здоров'я осіб.

Виклад основного матеріалу. Дані про стан здоров'я особи завжди були інформацією, що потребувала додаткового захисту. Далеко не завжди люди хочуть розповідати ті чи інші особливості щодо власного стану здоров'я. Іноді таку інформацію приховують навіть від близьких та родичів, а тому й не дивно, що вона знаходиться під особливим захистом закону. Однак, все ж іноді виникає необхідність отримати таку категорію інформації. В такому випадку, постає питання, хто ж може отримати такі відомості та за яких умов.

Інформація про стан здоров'я пацієнта стає відомою особі та медичному закладу або одноособовому практику при здійсненні професійної діяльності останніх. Такі дані обов'язково повинні бути належним чином оформлені через медичну документацію та зберігатися у суб'єкта надання медичних послуг.

Конституція України зазначає, що «кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею» [1]. Такими відомостями можуть бути дані щодо сімейного стану, родинних зв'язків, домашня адреса, історія та інша інформація, в тому й числі інформація про стан здоров'я.

Деталізує право особи Цивільний кодекс України. Так, у статті 285 зазначено, що «повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я. Батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного» [2]. Тобто, особа, яка досягла 18-річного віку має право на отримання усієї інформації щодо її здоров'я, а до моменту досягнення зазначеного віку таку інформацію можуть отримувати батьки або особи що їх замінюють. Подібна норма зазначена і в Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Підкреслено, що «кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь» (п. «е», ч. 1 ст. 6). «Пацієнт, який досяг повноліття, має право на отримання достовірної та повної інформації про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються його здоров'я. Батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на отримання інформації про стан здоров'я дитини або підопічного (ч. 1, 2 ст. 39)» [3].

Однак існують й виключення із загального правила. Відповідно до положень Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» [4], відомості про результати тестування на ВІЛ, про наявність або відсутність в особи ВІЛ-інфекції повідомляються особі віком від 14 років. Крім того, тестування на ВІЛ осіб віком від 14 років проводиться добровільно за наявності усвідомленої інформованої згоди особи. Таким чином, у визначенні законом випадках віковий ценз для самостійного отримання інформації про стан свого здоров'я може бути зменшено.

Іноді лікар може відмовити у наданні інформації про здоров'я пацієнта, обмежити її обсяг або обмежити можливість ознайомлення з окремими медичними документами, аргументуючи це тим, що інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я або погіршити стан здоров'я батьків (усиновлювачів), опікунів, піклувальників або зашкодити процесові лікування.

Подібна норма зазначена як у Цивільному кодексі України, так і в Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Виходячи зі змісту зазначеної норми, лікар самостійно визначає чи зашкодить інформація пацієнту або іншим особам, виходячи зі своїх власних переконань. Однак зловживати таким правом вони не вправі, адже згідно з п. 3.7 Етичного кодексу лікаря України, «інформація може бути прихована від пацієнта в тих випадках, якщо є вагомі підстави вважати, що вона може завдати йому серйозної шкоди. Проте у разі наполегливої вимоги пацієнта, лікар зобов'язаний надати йому вичерпну інформацію. У випадку несприятливого для хворого прогнозу необхідно поінформувати його делікатно й обережно, залишивши надію на продовження життя, можливий успішний результат» [5].

Варто також згадати, що Етичним кодексом лікаря України [5] визначено, що пацієнт вправі самостійно відмовитися від частини або усієї інформації про стан свого здоров'я і призначити особу, якій таку інформацію можна передавати. Крім того, у разі якщо пацієнт помер, то інформацію щодо причин смерті можуть отримати члени його сім'ї або інші фізичні особи, яких уповноважили попередні [2]. Пацієнт також може надати дозвіл на поширення даних щодо нього у порядку статті 14 Закону України «Про захист персональних даних». Отже, чинним законодавством додатково передбачено ситуації коли інформація, а відповідно і медична документація можуть бути передана третім особам.

Детально розглядаючи процедуру отримання інформації, а відповідно медичної документації, варто зазначити що положення Цивільного кодексу України та Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», не деталізують, що саме мається на увазі під терміном «ознайомлюватися з медичними документами». Так до прикладу, чимало пацієнтів вимагають видати їм первісну медичну документацію, не усвідомлюючи, що вона належить медичному закладу і використовується лише працівниками медичних закладів. Коли ж йде мова за отримання копії медичних документів, то часто можуть виникати конфлікти. Як зазначала Ірина Сенюта [6], проблема полягає в тому, що поняття «ознайомлення» є нечітким та не встановлює право пацієнтів на копіювання первинної медичної документації. Ми з такими твердженнями погоджуємось повністю. Часто в правилах внутрішнього розпорядку медичного закладу або його положенні про права та обов'язки пацієнтів забороняється проводити фото- чи відеозйомку на території закладу охорони здоров'я, що також включає заборону на зйомку документації. Як наслідок, медичні працівники, часом надмірно охороняючи медичну інформацію, порушуючи права пацієнтів чи інших осіб, які мають право її отримати. Попри те, що особа має право на отримання усіх даних щодо себе самої, законодавство не визначає чіткий обов'язок закладів охорони здоров'я надавати копії медичних карток або дозволяти їх фотокопіювання. Проте, зазначені норми законів надають пацієнту (або його належним чином уповноваженому представнику) право отримати медичну документацію, включаючи копію медичної карти, що стосується даного пацієнта. Те ж саме стверджувала Юлія Миколаєць у своїй роботі [7].

Важливим у цьому контексті є рішення Конституційного Суду України від 30 жовтня 1997 року у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України

«Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) [8]. У цьому рішенні було здійснено офіційне тлумачення статті 23 Закону України «Про інформацію» та зроблено висновок, що кожен має право ознайомлюватися з інформацією, зібраною про нього органами державної влади, місцевого самоврядування, установами та організаціями, якщо ця інформація не є державною або іншою таємницею, захищеною законом. Також підкреслено, що лікар зобов'язаний на вимогу пацієнта, членів його сім'ї або законних представників надати їм всю необхідну інформацію у доступній формі. У разі відмови або навмисного приховування медичної інформації, пацієнт, члени його сім'ї або законний представник мають право оскаржити дії чи бездіяльність лікаря безпосередньо до суду або до медичного закладу чи органу охорони здоров'я на свій розсуд.

Крім того, необхідно звернути увагу і на рішення Європейського суду з прав людини від 28 квітня 2009 року заява № 32881/04 у справі «К. Х. та інші проти Словаччини» [9]. Суд зазначив, що дотримується позиції, що реалізація права на повагу до особистого та сімейного життя, передбаченого статтею 8 Конвенції, повинна бути практичною й ефективною, а позитивний обов'язок держави щодо забезпечення права на повагу до приватного та сімейного життя повинен бути розширений, зокрема коли йдеться про персональні дані, щоб зробити можливим виготовлення копій документів з персональними даними.

Таким чином, для отримання інформації стосовно себе, в тому числі копії медичних документів слід звернутися з офіційним запитом на ім'я головного лікаря медичного закладу та обов'язково зазначити в запиті прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання (місце перебування) і реквізити документа, який посвідчує його особу (наприклад, паспорт), а також вказує перелік персональних даних, які його цікавлять, заклад охорони здоров'я, до якого він звертається із запитом, у порядку визначеному Законом України «Про захист персональних даних».

На сьогодні, уся інформація про пацієнта зберігається в Електронній системі охорони здоров'я. Зазначена система є безпечнішою, аніж паперова медична документація. Це обумовлено тим, що доступ до системи надається виключно ідентифікованим та автентифікованим користувачам (медичним фахівцям), що мають відповідні права доступу. Детальніше ознайомитись з можливостями доступу та правила можна на офіційній електронній сторінці ЕСОЗ [10]. Отож, перш за все, доступ до медичної документації мають лікарі, які створюють відповідні медичні записи. Однак часто, вони мають доступ лише до власних записів. Найбільший доступ до даних пацієнта має сімейний лікар пацієнта, якому останній подав декларацію. Проте, навіть вони не завжди мають повний доступ до такої інформації, про що буде зазначено далі. Інші медичні працівники однієї організації також мають можливість перегляду медичних записів, що були створені працівниками цієї установи.

Однак зазначені категорії медичних працівників не мають доступ до чутливої медичної інформації, як от психічний діагноз. Доступ до такої інформації має виключно лікар, який створив відповідний запис про такий діагноз. Для усіх інших медичних працівників він відображатися не буде, в тому числі у сімейного лікаря, задля уникнення поширення інформації. Однак за згоди пацієнта, така інформація може бути розкрита і для інших медпрацівників.

Медичні працівники іншої організації можуть мати доступ до перегляду медичних даних, які вони не створювали, якщо пацієнт звернувся з електронним направленням. У цьому випадку медпрацівники можуть ознайомитися з супровідною інформацією до направлення. Якщо ж пацієнт самостійно звернувся до іншого медичного закладу, перегляд даних можливий лише за його згодою.

Особисті та медичні дані пацієнтів зберігаються окремо в центральній базі даних ЕСОЗ. Для забезпечення безпеки посилання на пацієнта в медичній інформації анонімізовані шляхом спеціального шифрування. Уповноважені посадові особи Національної служби здоров'я України можуть використовувати знеособлені медичні записи, наприклад, для здійснення оплат медичним установам за фактично надані послуги або збору статистичних даних для прийняття рішень.

Варто також усвідомлювати, що за деяких обставин представники медичних закладів можуть поширювати особисті дані пацієнта про стан його здоров'я. Такі випадки є детально прописаними у чинному законодавстві і є скоріш виключеннями із загального правила. Так, стаття 12 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», зазначає, що «установи і заклади охорони здоров'я під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству повідомляють уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про виявлення ушкоджень, що могли виникнути внаслідок вчинення домашнього насильства, а в разі виявлення ушкоджень у дитини – також службу у справах дітей» [11]. Важливо також підкреслити, що в таких випадках часто конкурують інтереси захисту життя і здоров'я особи та право на невтручання у її приватне життя, однак оскільки людина та її життя є найбільшою соціальною цінністю то перевага завжди на боці першого.

Не можна й оминати третіх осіб, які в силу певних обставин (окрім дозволу самого пацієнта) мають право отримати інформацію про стан здоров'я іншої особи. Як приклад можна навести наречених. Так, у статті 30 Сімейного кодексу України [12] встановлено обов'язок наречених повідомити про стан здоров'я один одного. Однак, виходячи зі змісту норми, у медичних працівників немає обов'язку повідомляти інформацію про стан здоров'я другому з наречених. Це можливо, знову ж, тільки за згоди іншого. Таким чином, обов'язок ділитися медичною інформацією виникає саме у наречених стосовно один одного, а інших осіб це не стосується. Саме для цього держава забезпечує створення умов для медичного обстеження наречених, створює окремий Порядок здійснення добровільного медичного обстеження наречених [13] та гарантує таємницю такого обстеження стосовно інших осіб.

Медичну документацію також можуть отримувати й адвокат, як представники пацієнтів, в межах здійснення адвокатської діяльності. Останній отримують інформацію через спеціальний юридичний інструмент – адвокатський запит. Статтею 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначено, що «адвокатський запит – письмове звернення адвоката до органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань про надання інформації, копій документів, необхідних адвокату для надання правничої допомоги клієнту» [14]. Однак для адвоката такий спосіб отримання інформації має багато обмежень.

Так, адвокат не може отримати інформацію про свого клієнта, з яким, для прикладу, уклав договір про надання правової допомоги. Це пов'язано з тим, що адвокат має право на запит отримати відповідну інформацію та копії документів, окрім інформації з обмеженим доступом і копій документів, у яких міститься така інформація. Відповідно до ст. 21 Закону України «Про інформацію» [15],

інформація з обмеженим доступом є трьох видів: конфіденційна (до неї належить і медична інформація), таємна та службова. А отже, клієнт повинен наділити адвоката таким повноваженням. Разом з тим, надавати адвокату медичну інформацію про інших фізичних осіб (окрім його клієнта) неправомірно.

Відповідно до положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [14], до адвокатського запиту необхідно додати посвідчені адвокатом копії двох документів: свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю; ордер або доручення з органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги. Хоч це й усі вимоги передбачені законом, однак для уникнення відмови, деякі науковці пропонують додатково долучати письмову згоду клієнта на надання доступу до його медичної інформації.

Так, наприклад, Андрій Федорчук, досліджуючи це питання, зазначив, що «Верховний Суд вважає недостатньою наявність одного лише ордера для отримання адвокатом медичної інформації про клієнта. Тож на практиці підтвердити надання такої згоди можна, наприклад, долучивши до запиту як окремо взятую письмову згоду клієнта на надання доступу до його медичної інформації, так і надавши засвідчений підписами сторін договір про надання правової допомоги (витяг з договору про надання правової допомоги), який міститиме такі положення, якщо це не порушує адвокатську таємницю» [16]. Ми погоджаємось з такою позицією та рекомендуємо долучати до адвокатського запиту копію паспорта особи, з якою адвокат уклав договір і щодо якої він запитує документацію, та письмову згоду на передачу конфіденційної інформації щодо себе. Додаткове включення цих документів до адвокатського запиту має кілька важливих переваг. Перш за все, документи дозволяють додатково підтвердити, що особа дійсно уповноважила адвоката на отримання відповідних відомостей про свій стан здоров'я. По-друге, це забезпечує чітке дотримання правових норм і уникнення потенційних юридичних ускладнень. По-третє, це створює додатковий рівень довіри між медичними закладами та адвокатами, що сприяє більш ефективній співпраці, а також захищає конфіденційність пацієнтів, оскільки будь-яка інформація, що передається, підкріплена чіткою згодою клієнта, що є основою для етичного і правового обґрунтування дій адвоката. Таким чином, включення письмової згоди клієнта та інших відповідних документів до адвокатського запиту є практичною необхідністю, що забезпечує дотримання етичних стандартів та ефективний захист прав пацієнтів.

Висновки. Доступ до медичної документації є надзвичайно делікатним питанням, а отже й не дивно, що кожен з нас хотів би аби така інформація і надалі залишалася конфіденційною для інших осіб. Одночасно з цим, пацієнт повинен завжди мати право ознайомитися з медичною документацією щодо себе, аби мати повну інформацію відносно власного стану здоров'я. Однак, вважаємо, що для поліпшення реалізації прав людини на доступ до інформації про стан здоров'я варто законодавче деталізувати термін «ознайомлення» та виокремити дії, які пацієнт міг би вчиняти. Таким чином, можна було б уникнути зайвих конфліктів між лікарями та пацієнтами щодо окремих дій, таких фотографування відповідних документів. Доцільними були б і подальші дослідження зазначеної тематики з приводу детального аналізу процедури отримання медичної документації з врахування практичних аспектів взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Основний закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.07.2024).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 27.07.2024).

СУДОВЕ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ: ДО ПИТАННЯ ПОЗНАЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВОГО ЯВИЩА

JUDICIAL ENFORCEMENT: ON THE ISSUE OF DESIGNATION AND CHARACTERISTICS OF THE LEGAL PHENOMENON

Болокан І.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Стаття присвячена висвітленню проблеми відсутності уніфікованого підходу до позначення судового правозастосування та характеристики його особливостей як різновиду застосування норм права. Зазначається, що науковці позначають судове правозастосування то як тип (правореалізації та/чи застосування), то як форму, то як різновид, то як модель, то як спосіб правозастосування, і при цьому вибір того чи іншого позначення часто не пояснюється. Оскільки різне позначення не сприяє уніфікованому розумінню змісту поняття «судове правозастосування», у статті з'ясовується тлумачення змісту відповідних позначень, аналізується, що є формою, типом, різновидом, моделлю, способом як у правовому, так і побутовому вимірі. Робиться висновок про важливість використання уніфікованого позначення при характеристиці «судового правозастосування», бо відсутність уніфікованого підходу до позначення, яке в узагальненому вигляді дає уявлення про зміст того чи іншого правового явища, створює труднощі у подальшій характеристиці його особливостей та плутанину у дискусіях, адже кожного разу постає проблема тлумачення змісту, який «вкладає» той чи інший науковець у відповідне поняття. Обґрунтовується доцільність обрання в якості оптимального, тобто такого, що найкраще відображатиме суть, позначення судового застосування як різновиду правозастосування. Характеризуючи судове правозастосування як різновид застосування норм права, зауважується, що його специфіка пов'язана: а) з особливим суб'єктом застосування – судом (а саме з його правовим статусом та роллю); б) зі спеціалізованим нормативним регулюванням як правового статусу відповідного правозастосовувача, так і процедурних аспектів його діяльності; в) з активною поведінкою інших суб'єктів для початку судового правозастосування, яка є або реалізацією права на судовий захист, або реалізацією обов'язку певних суб'єктів із захисту прав інших осіб чи захисту правопорядку; г) зі специфічним остаточним результатом правозастосування, адже актом судового застосування завжди є виключно письмовий документ, а не акт-дія; ґ) залишення навіть у випадках оскарження в межах судової системи (подальше оскарження судових рішень також у судах).

Ключові слова: правозастосування, судове правозастосування, тип правореалізації, тип правозастосування, форма правозастосування, різновид правозастосування, модель правозастосування, спосіб правозастосування.

The article deals with the lack of a unified approach to defining judicial enforcement and characterizing its features as a type of application of legal norms. It is noted that scholars refer to judicial enforcement as a type (of law enforcement and/or application), a form, a kind, a model, or a method of law enforcement, and the choice of a particular designation is often not explained. Since different designations do not contribute to a unified understanding of the concept of "judicial enforcement", the article interprets the content of the relevant designations, analyzes what constitutes a form, type, kind, model, and method in both the legal and everyday dimensions. The author concludes about the importance of using a unified designation when characterizing "judicial enforcement" as the lack of a unified approach to the designation, which in a generalized form gives an idea of the legal phenomenon's content, creates difficulties in further characteristics of its features, and confusion in discussions, because every time there is a problem of interpreting the content that a particular scholar "puts" in the relevant concept. It is substantiated the expediency of choosing a designation of judicial enforcement as a type of law enforcement as the optimal one, i.e., the one that best reflects the essence. Characterizing judicial enforcement as a type of application of legal norms, the author notes that its specificity is related to a) a specific entity of application – the court (namely, to its legal status and role); b) specialized regulation of both the legal status of the relevant law enforcement officer and procedural aspects of his activities; c) the active behavior of other entities to initiate judicial enforcement, which is either the exercise of the right to judicial protection or the exercise of the obligation of certain entities to protect the rights of others or to protect law and order; d) a specific final result of judicial enforcement, since the act of judicial enforcement is always a written document, not an act of action; e) retention, even in cases of appeal within the judicial system (further appeal of court decisions in courts).

Key words: law enforcement, judicial law enforcement, type of law exercise, type of law enforcement, form of law enforcement, type of law enforcement, model of law enforcement, method of law enforcement.

Постановка проблеми. З фактичним визнанням у наукових, навчальних та інших правових джерелах правозастосування в якості окремої (самостійної) форми реалізації правових норм розпочався логічний подальший процес деталізації його змісту та характеристики особливостей через використання різних критеріїв з'ясування його сутті. Одним з таких критеріїв є «суб'єкт правозастосування», а одним з суб'єктів – суд, у зв'язку з чим у наукових джерелах активізувалися дослідження особливостей судового правозастосування. Але перед тим, як характеризувати особливості, слід визначитись із питанням позначення такого явища, як судове правозастосування, адже при характеристиці судового правозастосування погляди науковців розійшлися у позначеннях його (судового правозастосування) як: а) типу (правореалізації та/чи застосування); б) форми правозастосування; в) різновиду правозастосування; г) моделі правозастосування; ґ) способу застосування тощо. Відсутність уніфікованого підходу до позначення, яке в узагальненому вигляді дає уявлення про зміст того чи іншого правового явища, створює

труднощі у подальшій характеристиці його змісту та певну плутанину у дискусіях, адже кожного разу постає проблема тлумачення змісту, який «вкладає» той чи інший науковець у відповідне поняття. Вказане пояснює необхідність уніфікації поглядів науковців та визначення єдиного оптимального (такого, що найкраще відображатиме суть) позначення «судового правозастосування». Визначившись із позначенням, далі дискутуватиме про особливості судового правозастосування, адже позиції науковців з цього питання також доволі суперечливі.

Метою цього дослідження є з'ясування сутності правозастосування, суб'єктом якого є суд, з обґрунтуванням найбільш оптимального позначення відповідного правозастосування як типу, форми, різновиду, моделі чи способу (застосування норм права).

Стан опрацювання проблематики. Загалом висвітленню тих чи інших аспектів судового правозастосування останні десятиріччя присвячено чимало наукових публікацій, авторами більшості з яких є фахівці у теорії права (див., наприклад, праці О. С. Копитової [1], Є. Г. Бобре-

шова [2] та інших). Час від часу з'являються й «галузеві» публікації, яких, наотмість, небагато (див., наприклад, працю Р. А. Молодецького [3]). У всіх цих (як загальних (теорія права), так і галузевих) публікаціях судове правозастосування позначають то як «тип» (наприклад, праці О. С. Копитової [1, с. 101–112], Є. В. Дояра [4, с. 436], то як «форма» (наприклад, стаття В. Думи, В. Цимбалюка [5, с. 59]), в якій, крім цього, автори наводять посилання на праці інших науковців, якими використовується позначення «спосіб» [5, с. 59]), то як «вид, різновид» (наприклад, назва статті Р. А. Молодецького [3]). Про «моделі судового правозастосування» згадує Б. Б. Левенець [6, с. 51–56]. Нажаль, часто обуртування авторами відповідних публікацій власних пріоритетів у позначенні або відсутні взагалі (спостерігається просте використання певної назви без позначення аргументів щодо її обрання, або, навіть, використовуються різні позначення у межах однієї статті) (див., наприклад, статтю Р. А. Молодецького, в якій щодо судового правозастосування у назві та у тексті йдеться про «вид правореалізації», «різновид форм реалізації», а у висновках – про «форму реалізації права» [3, с. 233, с. 234, с. 238]), або позиція автора є недостатньо аргументованою (не створює чіткого переконавання в обрнутваності обраного автором позначення) (див., наприклад [5, с. 59–62]). Отже, наразі маємо незавершеність відповідного питання, що не сприяє уніфікації наукових поглядів. Так само активно дискутуються питання, пов'язані з виокремленням специфіки судового правозастосування, для яких (дискусій) характерним є те, що часто як специфічні подаються риси, які притаманні й іншим різновидам правозастосування, тобто, насправді, не є специфічними.

Виклад основного матеріалу. Серед форм реалізації норм права застосування займає особливе місце, адже безпосередньо пов'язано з практичною діяльністю певного суб'єкта, який й застосовує норми права. Довгий час тривали дискусії щодо виокремлення його в якості однієї з форм реалізації (поряд з виконанням, додержанням та використанням), які призвели до формування майже однотайної позиції з визнання його в якості однієї з таких форм, яка має специфіку, є самостійною, натомість пов'язана з іншими трьома формами реалізації норм права. Надалі наукові дослідження присвячувались характеристиці різних аспектів правозастосування, які пов'язані з тим, який саме суб'єкт його здійснює, що, у свою чергу, вимагало аналізу результатів правозастосування (як правило – правозастосовчого акту) та процедур його (правозастосування) здійснення. Одним з таких суб'єктів є суд, важливість правозастосовчої діяльності якого визнається будь-ким. Специфіка його правозастосовчої діяльності пов'язана з його правовим статусом як представника судової гілки влади, а правозастосовча діяльність регулюється окремими спеціалізованими щодо судочинства законодавчими актами.

Як будь-який інший суб'єкт правозастосування, якими за погодженою позицією абсолютної більшості науковців є суб'єкти владних повноважень, наділені певною компетенцією, суд, як один з таких суб'єктів, має специфіку відповідної діяльності, яка, безпосередньо пов'язана з особливою його роллю – здійсненням правосуддя. Окремі науковці зауважують, що поняття «судове правозастосування» та «правосуддя» мають однакове змістовне навантаження [7, с. 44]. Натомість, навряд чи це так. Правозастосування судом передбачає активне задіяння як норм матеріального, так і норм процесуального права у процесі розгляду конкретної справи. Правосуддя ж як «судження про право» є процесом до висновку про належність чи неналежність матеріального права певному суб'єкту (наприклад, позивачу), про наявність чи відсутність факту порушення права або заборон, перебіг якого (процесу судження) має відповідати приписам проце-

суальних норм. У цьому контексті поняття «судове правозастосування» ближче за змістом до понять «судове провадження», як воно визначене у п. 24 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу (провадження у суді першої інстанції (підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення), провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами [8]), або «судочинство», як воно визначене у п. 5 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства (діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому цим Кодексом [9]).

Як вже зазначалось, порядок здійснення такої діяльності, як і правовий статус цього специфічного суб'єкта, регулюється спеціальними законодавчими актами. Це, насамперед, загальний для всієї судової системи Закон України «Про судоустрій та статус суддів», а також процесуальні (судочинські) кодифіковані акти. Однією з особливостей судового правозастосування є однозначність суб'єкта (в контексті – лише один, чітко визначений суб'єкт) – лише суди, які утворюють єдину систему, а саме місцеві, апеляційні та Верховний Суд, які спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Найбільш яскраво ця особливість має прояв у порівнянні з виконавчою гілкою влади, в якій перелік суб'єктів правозастосування доволі значний та різноманітний. З прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» у лютому 2022 р., чимало аспектів правозастосовчої діяльності суб'єктів виконавчої гілки влади стали схожими, тому особливості проявлятимуться здебільшого щодо іншого аспекту – «правового статусу суб'єкта», тобто характеристика особливостей правозастосування залежатиме, серед іншого, від того, який саме конкретний суб'єкт виконавчої гілки влади є правозастосовувачем, які особливості його правового статусу.

У судовій гілці влади, незалежно від спеціалізації здійснюваного судочинства, принаймні статус суддів врегульовано одним і тим самим законодавчим актом – Законом України «Про судоустрій та статус суддів». Із здійсненням певної уніфікації у нормах про цивільний, господарський та адміністративний судові процеси, яка була запроваджена Законом № 2147-VIII від 03.10.2017 р., чимало процедурних аспектів діяльності суду у вказаних спеціалізаціях судочинства стали схожими. Лише окремі аспекти, які пов'язані саме зі специфікою конкретного судочинства, можуть дещо різнитись. Так само здебільшого уніфікованими є питання оформлення результатів правозастосовчої діяльності суду, хоча окремі різновиди судового процесу мають істотну специфіку судових документів (див., наприклад, Кримінальний процесуальний кодекс України та Кодекс України про адміністративні правопорушення (норми останнього – в частині судового розгляду)).

Щодо вибору оптимального позначення судового правозастосування як правового явища, він є неможливим без проведення аналізу змісту значення того чи іншого слова, яким відповідне явище позначається, а, отже, звернемося до тлумачних словників, тим паче, що аргументація щодо вибору певного позначення інколи базується лише на цьому аналізі (див., наприклад [4, с. 436]).

Насамперед, з'ясуємо загальне значення відповідних слів-позначень – «тип», «форма», «вид», «модель», «спосіб». При цьому зазначимо, що нами брались до уваги значення відповідного слова в абсолютно всіх сферах їх прояву та використання задля з'ясування цілісної картини розуміння їх змісту як на побутовому, так і на галузевих спеціалізованих рівнях.

Зміст слова «форма» у тлумачних словниках подається як: «обриси, контури, зовнішні межі; шаблон, за допомогою якого чому-небудь надають певних обрисів,

якогось вигляду; тип, будова, спосіб організації чого-небудь, зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз; видимість, зовнішній бік чого-небудь, що не відображає суті справи; система засобів (елементів, прийомів) як спосіб вираження змісту; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії; суворо встановлений порядок у будь-якій справі; встановлений зразок чого-небудь; спеціальний, однаковий за якимось ознаками; назва різновиду, одиниць, менших від роду; умова назва видів і підвидів при їх вивченні і порівняння; видозміна того самого слова, яка надає йому додаткового відтінку значення [10, с. 713]; зовнішній вигляд, обрис предмета; вид, тип, устрій, структура, система організації чого-небудь; видимість чого-небудь, формальність у чомусь; зразок чого-небудь, шаблон, правило; пристосування, надання предметам певного виду; установлений зразок; сукупність прийомів та засобів; вираження значення [11, с. 725].

У правових енциклопедичних джерелах поняття «форма» окремо звичайно не визначається, але аналіз змісту основних правових понять, складовими яких є «форма», зокрема таких, як «форма держави», «форма правління», «форма державного режиму», «форма державного устрою», «форма права», свідчить, що відповідні поняття визначаються через конструкції: 1) «спосіб (порядок) організації і здійснення...»; 2) «сукупність способів, прийомів реалізації...»; 3) «спосіб закріплення...»; 4) «структура і правове становище...» [12, с. 340].

З латинської вказаний термін подають як «зовнішність» [11, с. 725; 12, с. 340], «устрій» [12, с. 340].

У наукових джерелах про правозастосування як форму згадується у контексті аналізу співвідношення реалізації норм права та застосування як певної завершеної форми такої реалізації (відмежування від інших форм реалізації, таких як виконання, використання, додержання) (див., наприклад працю Л. М. Кельман [13, с. 38]). Але теж саме в якості характеристики змісту спостерігається і при висвітленні «типів» (див., наприклад [14, с. 235]).

Отже, поняття «форма»: 1) подається (характеризується) через поняття «вид», «різновид», «підвид», «спосіб», «тип»; 2) як варіант тлумачення має й негативні за змістом характеристики змісту – видимість, зовнішній бік чого-небудь, що не відображає суті справи, та є основою таких похідних від цього слова понять, як «формалізм» та «формальність», що є додатковим аргументом щодо недоцільності при характеристиці судового правозастосування використовувати позначення його як «форми застосування».

Зміст слова «вид» у тлумачних словниках подається як: окрема галузь роботи, заняття, різновид у ряді предметів, явищ тощо; тип; підрозділ, що об'єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загальнішого вищого розділу – роду; нижча одиниця в системі класифікацій, що об'єднує за однаковими ознаками і входить до складу вищої одиниці – роду; граматична категорія, що характеризує дію і стан з погляду їх тривання, становлення, розгортання або цілісності, результативності, завершеності [10, с. 60; 15, с. 181]. У правових джерелах це слово використовується у значенні переліків, поділу за певними критеріями. Отже, «вид», так само як і «форма», характеризується через поняття «тип». У правовому аспекті зміст цього поняття передбачає характеристику певних особливостей з урахуванням якогось критерію. На відміну від поняття «форма», не спостерігається негативних тлумачень змісту цього поняття.

У багатьох тлумачних словниках відсутнє тлумачення слова «спосіб». У тих же джерелах, де воно тлумачиться, його зміст подається як «певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям,

засобом тощо у якій-небудь справі, дії» [10, с. 628]. Натомість позначення судового правозастосування як способу застосування, на наш погляд, є невдалим, адже особливості судового правозастосування не вичерпуються лише діями суду із застосування норм права (як матеріальних, так і процесуальних). Особливості пов'язані і з характеристикою суб'єкта застосування, і зі специфікою актив-документів як результатів відповідної діяльності суду. Отже, позначення судового правозастосування як певний «спосіб» застосування ми б відкинули через його неінформативність та звуженість змісту.

Зміст слова «модель» у тлумачних словниках подається як: зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось; тип марка конструкції; зразок, що відтворює, імітує об'єкт або його дію, використовується для одержання нових знань про об'єкт; предмет, відтворений у зменшеному, іноді у збільшеному або натуральному вигляді; те що є матеріалом, натурою для відтворення; зразок, з якого знімається форма для відтворення в іншому матеріалі; уявний чи умовний образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його «представник» [10, с. 349; 15, с. 756]; схема для пояснення якогось явища або процесу; аналогія; абстрактне поняття еталону чи зразка певної системи [11, с. 441]. Отже, одним з варіантів тлумачення слова «модель» є характеристика його через «тип», а змістом цього поняття є певний зразок, предмет рівняння. Позначення судового правозастосування як «модель» правозастосування можливе лише якщо проводити градацію вже самого судового правозастосування, наприклад за спеціалізацією судочинства (цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне, у справах про адміністративні правопорушення тощо). Така деталізація звичайно може мати місце у наукових публікаціях для окреслення особливостей конкретних різновидів, яких буде не так вже й багато, адже наразі вітчизняне судочинство загалом (йдеться про змісти процесуальних кодексів) з позиції дій суду щодо застосування норм права є більш-менш уніфікованим.

І, нарешті, з'ясуємо зміст слова «тип», через яке, як вже зазначалось вище, характеризуються (тлумачаться) інші позначення – «форма», «вид», «модель». Те, як подається зміст цього слова у тлумачних словниках, доволі детально представлено у праці Є. В. Дояра [4, с. 436], в якій він наводить визначення не лише «тип», але й похідних від нього слів. Так, зокрема, цей автор вказує про: 1) «типізацію» як узагальнення певних явищ та зведення певних процесів, уніфікацію; 2) «типологію» як вид наукової систематизації, класифікації чогось за спільними ознаками; 3) «тип» як зразок, модель для певної групи, найвищу систематичну категорію, що об'єднує споріднене, роблячи з наведеного висновок про доцільність розглядати судові правозастосування як специфічний тип застосування права, адже «тип» є той, що «втілює ознаки, властиві ... сукупності явищ», «такий, що часто зустрічається, є характерним, звичайним», «який є стандартом для однорідних фактів, явищ тощо» [4, с. 436]. Тип, зазначає Є. В. Дояр, – це щось загальне, зокрема – спільні риси застосування норм права судами (незалежно від різновиду судочинства) [4, с. 436].

Щодо позначення судового правозастосування як «тип правозастосування», у такому контексті ми виявили розуміння його змісту в дисертаційній роботі О. С. Копитової, яке вона обґрунтовує шляхом характеристики судового правозастосування як процесуальної форми (специфічного типу) реалізації права. Тобто «тип» вказана авторка пов'язує зі специфічною процесуальною формою реалізації норм [1, с. 103]. Загалом же у навчальних джерелах, за якими здійснюється підготовка майбутніх фахівців-юристів (підручниках з теорії права), позначення «тип» при характеристиці «застосування» часто використовується у контексті складової реалізації норм права (безпосередня реалізація у формах виконання, використання, додержання та право-

застосовча реалізація). І лише інколи у наукових публікаціях спостерігається таке позначення для виокремлення певних складових у самому правозастосуванні, як було наведено вище при згадці праці О. С. Копитової, яка, як зазначалось, обґрунтовує специфічність типу акцентуючи на процесуальності форми. Натомість все це додатково ускладнює розуміння змісту. Отже, єдиним аргументом на користь використання позначення судового правозастосування як «тип» застосування є те, що через нього (тип) часто подається зміст інших позначень (форма, вид, модель).

Висновки. З урахуванням проведеного аналізу та наведених аргументів, вважаємо, що позначення судового правозастосування саме як «вид», «різновид» правозастосування є найбільш оптимальним варіантом (якщо розглядати його як певну складову однієї з форм реалізації правових норм – застосування). Тобто, маючи вже загально визнане сприйняття правозастосування як однієї з окремих та самостійних форм реалізації норм права, доцільною є характеристика судового правозастосування як різновиду останньої. Щоправда у контексті розбору змісту поняття «форма» постає питання про доцільність позначення правозастосування загалом як «форми» реалізації (через наявні варіанти негативного змісту поняття «форма»). Запропоноване нами може бути предметом подальших дискусій, є лише одним з варіантів можливої уніфікації підходів науковців до позначення як «застосу-

вання норм права», так і «судового правозастосування». Специфіка судового правозастосування пов'язана з: 1) особливим суб'єктом застосування – судом (а саме з його правовим статусом та роллю); 2) специфікою нормативного регулювання правозастосовчої діяльності суду (спеціальні нормативні акти); 3) конституційним закріпленням права на судовий захист, а саме це (реалізація цього права) найчастіше є початком здійснення правозастосовчої діяльності суду (винятком є делікти, коли з'ясування провини та призначення покарання є обов'язковою складовою діяльності суду). З цим пов'язана й така особливість судового правозастосування, як залежність його початку від активної поведінки інших суб'єктів (у приватно-правовій сфері обов'язковим є звернення до суду самою особою, у публічній сфері – закріплено обов'язок звернення до суду певних суб'єктів для початку судового процесу); 4) зі специфічним остаточним результатом правозастосування – акт судового правозастосування завжди і виключно є письмовим документом, а не актом-дією; 5) із залишенням навіть у випадках оскарження правозастосовчого акту в межах судової системи (подальше оскарження судових рішень також у судах, адже коли йдеться про оскарження правозастосовчих актів інших суб'єктів правозастосування – відбувається «вихід» із системи органів виконавчої влади та подальше звернення вже в іншу систему – судову).

ЛІТЕРАТУРА

1. Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 524 с.
2. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
3. Молодецький Р. А. Судове правозастосування як особливий вид правореалізації (в аспекті тлумачення договору). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 233–240.
4. Дояр Є. В. Судове правозастосування як специфічний тип застосування права: адміністративно-правовий аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 2. С. 434–440.
5. Дума В., Цимбалюк В. Правозастосування та форми його здійснення. *Правова інформатика*. 2006. № 3(11). С. 59–62.
6. Левенець Б. Б. Моделі судового правозастосування України та Франції: порівняльно-правове дослідження. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 51–56.
7. Мельничук С. М. Поняття судового правозастосування як правової форми здійснення функцій держави. *Право і безпека*. 2015. № 3(58). С. 42–46.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 14.07.2024).
9. Кодекс адміністративного судочинства від 06 липня 2005 р. № 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 14.07.2024).
10. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.
11. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків : Торсінг Плюс, 2007. 768 с.
12. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко та ін. ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 384 с.
13. Кельман Л. М. До питання про співвідношення понять правозастосовної діяльності та реалізації права: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 31–41.
14. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
15. Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник ; за ред. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2014. 1550 с.

ENSURING THE EFFICIENCY OF CIVIL PROCEEDINGS: CURRENT EUROPEAN TRENDS

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: СУЧАСНІ ЄВРОПЕЙСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ

Brych Ya.O., Graduate Student at the Department of Private Law
National University "Kyiv-Mohyla Academy"

Recently two important documents were released confirming that ensuring efficiency of civil proceedings is among the trends in Europe. These are the draft Directive on Common Minimum Standards of Civil Procedure in the European Union (2017) and the Model European Rules of Civil Procedure (published in 2021). Both documents pay great attention to the provisions ensuring the efficiency of civil proceedings. This article among first aims to provide a comparative analysis of the instruments of ensuring the efficiency of proceedings they suggest, in particular, on the cooperation and proportionality principles, the reasoning of court decisions and case management. Our analysis showed many similarities between those documents in the relevant sphere, for instance, both acts confirm the recent trends of attributing case management and the duty of cooperation to instruments of efficiency of proceedings. Also, they both provide a similar standard for the reasoning of court decisions. At the same time, while the Draft Directive provides a separate section for procedural efficiency, similar provisions could be identified in the different parts of the Model European Rules. Also, the Draft Directive pays major attention to the court's duties regarding efficiency and the Model European Rules share such duties between the court and parties to the dispute. The study showed that Ukrainian civil procedure has a low level of alignment with the instruments of ensuring the efficiency of proceedings proposed by the Draft Directive and the Model European Rules. This, in particular, relates to rules on case management as an important instrument for ensuring procedural efficiency. Considering the path towards full membership in the European Union, Ukraine should take a close look at and consider those legal documents.

Key words: European civil procedure, efficiency of civil proceedings, European standards of procedure, Ukrainian civil procedure, access to court, fair trial.

Нещодавно було підготовлено два важливих документи, які підтверджують, що забезпечення ефективності цивільного процесу є одним із трендів у Європі. Це проект Директиви про спільні мінімальні стандарти цивільного процесу в Європейському Союзі (2017 рік) та Модельні Європейські правила цивільного процесу (опубліковані у 2021 році). Обидва документи приділяють значну увагу положенням, що забезпечують ефективність цивільного судочинства. Ця стаття однією з перших має на меті здійснити порівняльний аналіз запропонованих ними інструментів забезпечення ефективності процесу, зокрема щодо принципів співпраці й пропорційності, вмотивованості судових рішень та менеджменту справ. Наш аналіз показав, що між цими документами є багато спільного у відповідній сфері, наприклад, обидва підтверджують останні тенденції щодо віднесення менеджменту справ та обов'язку співпраці до інструментів забезпечення ефективності процесу. Також обидва документи передбачають схожий стандарт вмотивованості судових рішень. Водночас, хоча Проект Директиви передбачає окремий розділ, присвячений процесуальній ефективності, подібні положення можна лише ідентифікувати в різних частинах Модельних Європейських правил. Крім того, Проект Директиви приділяє значну увагу саме обов'язкам суду щодо забезпечення ефективності, а Модельні Європейські правила розподіляють такі обов'язки між судом та сторонами. Дослідження виявило, що український цивільний процес має низький рівень узгодженості з інструментами забезпечення ефективності процесу, запропонованими Проектом Директиви та Модельними Європейськими правилами. Це, зокрема, стосується правил менеджменту справами як важливого інструменту забезпечення процесуальної ефективності. З огляду на шлях до повноправного членства в Європейському Союзі, Україна повинна уважно вивчити та врахувати ці правові документи.

Ключові слова: Європейський цивільний процес, ефективність цивільного процесу, Європейські стандарти судочинства, цивільний процес України, доступ до суду, справедливий суд.

1. Introduction. Modern life requires efficiency in everyday activities. Such a trend applies to the law sphere as well. In particular, this relates to procedural rules where there is high demand from both legal professionals and ordinary people in speedy, swift and cost-effective litigation. This is even more demanding with civil courts, which generally resolve most cases among other courts and thus overloaded, which is a particular case in Ukraine. To illustrate, in 2023, the first instance Ukrainian courts resolved 1 084 382 civil cases [1].

Recently two important documents were released confirming that ensuring efficiency of civil proceedings is among the trends in Europe. These are the draft Directive on Common Minimum Standards of Civil Procedure in the European Union (2017) (hereinafter the "Draft Directive") and the ELI/UNIDROIT Model European rules of civil procedure (published in 2021) (hereinafter the "Model European Rules"). Those documents summarise decades of research and debates on the common/model rules of civil procedure in the European Union in particular and within the European countries in general. Both documents pay great attention to the provisions ensuring the efficiency of the civil procedure.

Due to the recent proposal of these documents and their volumes, few scholars are trying to provide their comparative analysis. Thus, this study is among first to provide such comparative research but in a particular sphere focusing on identifying and analysis of the efficiency of proceedings

instruments. Do both documents suggest similar or different approaches in this regard? What provisions seem more substantiated and practically wise? The aim of this study is also to touch base on how the Ukrainian civil procedure correlates with the relevant proposed provisions.

2. Results and discussion section

2.1. Draft Directive approach to ensuring efficiency of proceedings

2.1.1. General overview of the Draft Directive

To begin with, the EU civil procedure lacks a unified binding act defining common principles and procedures in the relevant sphere. Usually, such a role in national procedures is played by the civil procedural code. The discussion between supporters and opponents of the idea of the adoption of such a binding act has been going on for many years and is not yet completed. At the same time, in 2017, the European Parliament proposed to adopt an act defining for the first time common minimum standards of civil procedure in the European Union at the level of a binding act. That is why the proposed Draft Directive has become, as I. Izarova fairly emphasizes, among "remarkable events" [2, p. 60] and marks decades of debates to introduce a unified legal act within the sphere of the European Union civil procedure.

Notably, it is more than 30 years have passed since the first idea of the possibility of harmonization of the civil procedure within the European Union was suggested. The histor-

ical background shows that “[t]raditionally, the EU was not considered to have competence in the field of procedural law, and the Member States were considered to have autonomy over national civil procedure” [3, p. 12].

The development of the national and European Union legislative systems affected the high level of interplay between them. This affected the civil procedure as well. However, as shown by E. Storskrubb, this interplay was “fragmented and disparate” [3, p. 12]. According to M. Tulibacka, M. Sanz, and R. Blomeyer, “[o]ne of the most significant obstacles to the development of any new procedural measure by the EU, especially one of a potentially horizontal, fundamental nature, is the limited constitutional mandate to regulate civil procedures. ... Another significant obstacle is the very nature of civil procedure, and the differences in national civil procedure principles, rules, practices and cultures” [4, p. 54].

Meanwhile, opposing this argument, other scholars (for instance, C. van Rhee) suggested that harmonization and even unification of civil procedural law may be required for various reasons. Although litigants may, in several cases, opt for a court with their preferred procedural regime, this is not always possible. Apart from legislation prescribing the litigants to conduct their lawsuit before the courts of a specific jurisdiction (e.g., where the case concerns immovable property), a choice of forum may not be feasible for financial reasons. In an economic area like the European Union, this may create problems from the perspective of the four freedoms (free movement of persons, goods, capital and services). Citizens may, for example, decide to abstain from purchasing certain goods outside their jurisdiction because of (perceived) problems should litigation become necessary. Additionally, businesses may be influenced by differences in procedural law in deciding to produce and market products in the various Member States [5, p. 8–9].

A significant number of scholars’ works show that the need for civil procedural harmonization is considered “the very essence of the European union” (M. Storme, [6, p. 213]) and “of crucial importance” (E. Radev [7, p. 7]).

At the same time, views on how exactly such a harmonization should take place differ. For instance, Professor B. Hess suggests that “it might be advisable to elaborate a set of common principles of European and of constitutional law to be applied in domestic proceedings with cross-border implications” and “the term: “procedural minimum standards” should be avoided” [8, p. 9]. Therefore, he argues that only non-binding legal instruments may be applied [8, p. 14]. Others suggest a wider list of possible instruments, i.e., harmonizing national legal systems of the Member States in parallel or adopting a directive (the binding document on the European Union level) (E. Radev, [7, p. 1–7]).

Despite such harsh debates, it is evident that originating just as an idea of civil procedure harmonization thirty years ago, in recent years this idea has had a perception among scholars. Such an idea is at last expressed in the Draft Directive, which also suggests common rules for ensuring the efficiency of civil procedure within the European Union. As fairly noted by E. Storskrubb, despite not being yet adopted as the binding act, this legislative initiative “would form the basis for some level of further harmonisation of civil procedure in the EU” [3, p. 27–28].

The Draft Directive is accompanied by an extensive explanatory note that emphasises the key role of the “courts in protecting the rights and interests of all parties and in managing the civil proceedings effectively and efficiently” [9]. To fulfil this global aim, the Draft Directive suggests the minimum standards in the following spheres: fair and effective outcomes (section 1), efficiency of proceedings (section 2), access to courts and justice (section 3) and fairness of proceedings (section 4).

As evident, one of four sections is explicitly devoted to ensuring the efficiency of proceedings. This, along with the abovementioned aim, clearly suggests the important role of such standards/rules on the efficiency of proceedings.

2.1.2. Analysis of the specific rules on the efficiency of proceedings

Section 2 “Efficiency of proceedings” of the Draft Directive consists of 5 articles that cover the following rules: (i) procedural efficiency (Article 7), (ii) reasoned decisions (Article 8); (iii) general principles for the direction of proceedings (Article 9); (iv) evidence taking (Article 10) and (v) court experts (Article 10).

Article 7 prescribes both the general standard of “respect the right to an effective remedy and to a fair trial” while maintaining procedural efficiency, in particular when deciding on the necessity of an oral hearing and on the means of taking evidence and the extent to which evidence is to be taken, and the specific rule on the court’s obligation to act “as early as possible irrespective of the existence of prescription periods for specific actions” [9].

Article 8 concerns the rule on ensuring that “courts or tribunals provide sufficiently detailed reasoned decisions within a reasonable time in order to enable parties to make effective use of any right to review the decision or lodge an appeal” [9]. It seems that the authors of the Draft Directive were guided in this aspect by the well-established practice of the European Court of Human Rights (hereinafter the “ECtHR”), in particular, in the case *Gheorghe v. Romania*, where in para. 43 the ECtHR noted that “without requiring a detailed answer to every argument put forward by a complainant, this obligation [court’s duty to give reasons] nevertheless presupposes that the injured party can expect a specific and express reply to those submissions which are decisive for the outcome of the proceedings in question” [10]. Meanwhile, we believe that a proposed in Article 7 of the Draft Directive rule also enables the participants to acknowledge that all matters related to the merits and procedure have been properly decided and explained. This normally should preclude the participants from submitting additional motions on deciding such matters separately, which, as a matter of practice, overburden the overall procedure.

Article 9 explains the general principle for the direction of proceedings, which is also known as case management. This provision emphasises the courts’ obligation to “actively manage the cases before them”, “manage the case in *consultation with the parties*” and provides a non-exclusive list of specific management actions, in particular: “encouraging the parties to *co-operate* with each other during the proceedings”, “fixing timetables to control the progress of the action”, “deciding promptly which issues need full investigation and disposing summarily of other issues”, “deciding the order in which issues are to be resolved”, “helping the parties to settle the whole or part of the action” and “making use of available technical means” [9].

On the one hand, Article 9 evidences the increasing trend of granting the court the powers to actively participate in the proceedings despite the long-lasting adversarial principle which, generally, attributes an active role to the parties to the dispute only. On the other hand, it confirms that the principle of cooperation is considered among milestones for ensuring procedural efficiency. Notably, the Model European Rules suggest that the principle of cooperation is the central one in the civil procedure.

Articles 10 and 11 of the Draft Directive relate to the evidence gathering. Article 10 provides for a general rule on ensuring “that effective means of presenting, obtaining and preserving evidence are available” and usage “of modern communication technology” [9]. Article 11 specifically provides that the court at any time could appoint “court experts to provide expertise for specific aspects of the case” [9]. Those rules are aimed at the expenditure of taking the evidence.

We believe that one more instrument, which is not expressly mentioned in Section 2 “Efficiency of proceedings” of the Draft Directive, could be attributed to the efficiency as well. This is the proportionality principle. Analysis of the rules

set out in Section 2 of the Draft Directive allows us to conclude that their architecture is designed to ensure that civil procedure is proportionate, meaning “does not go beyond what is necessary in order to achieve” respective objectives (para. 22 of the Draft Directive Preamble) [9].

2.2. Model European Rules approach to ensuring the efficiency of proceedings

2.2.1. General overview of the Model European Rules

To begin describing the background of the Model European Rules adoption, one should understand the historical roots of this document. Back in May 2004, the American Law Institute and the International Institute for the Unification of Private Law (also known as UNIDROIT) adopted the Principles of Transnational Civil Procedure [11]. They were accompanied by a set of Rules of Transnational Civil Procedure, which were not formally adopted by either the International Institute for the Unification of Private Law or the American Law Institute but constituted a model implementation of the Principles, providing greater detail and illustrating how those Principles could be implemented in procedural rules [12, p. 1].

These Principles and Rules were the first attempt to provide competent universal guidance to the legislators concerning the harmonization of their civil procedures with the best world practices. I. Izarova points out that this is “one of the most successful global projects on civil justice harmonization” [13, p. 62]. As the Principles of Transnational Civil Procedure were positioned as the worldwide instrument, their further implementation was also seen through the development of the regional set of rules as “an important first step towards the wider development of regional projects” [12, p. 2]. Such regional instruments have been seen as more specific about the rules suggested in 2004.

In 2014, the European Law Institute (ELI) and the International Institute for the Unification of Private Law “decided to cooperate on the development of European Rules of Civil Procedure based on the ALI/UNIDROIT Principles, considered in the light of other sources like the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the 2000 Charter of Fundamental Rights of the European Union, the wider *acquis* of binding European Union law, common traditions in the European countries, the Storme Commission’s work, and other pertinent European and international sources, be they binding or non-binding [12, p. 1–2].

As a result of this cooperation the Model European Rules, accompanied by comments, were approved by the ELI Council and Membership in the summer of 2020, as well as by the UNIDROIT Governing Council at the second meeting of its 99th session on 23–25 September 2020. The text of the Model European Rules accompanied by the comments was published English in 2021. The somehow unique feature of this document is that it is “a soft law instrument” [14] developed mainly by competent European scholars.

As stated by X. Kramer, one of the reporters who took part in preparing the Model European Rules, their adoption resulted in “the most encompassing set of model rules on civil procedure so far” [14].

The scope of the project drafting Model European Rules focused on European civil procedural law and not European Union civil procedural law [12, p. 2, note 5]. However, as fairly noted by H. Fredriksen and M. Strandberg, “[a] self-evident ambition of the [Model European Rules] is to influence the development of civil procedural law in Europe, both on the level of supranational European law and within the different national jurisdictions” [15, p. 154]. According to X. Kramer “[t]he goal was not to establish a model code of civil procedure, but to cover the most important topics of civil procedure. While the binding EU *acquis* was observed and common approaches in European countries were guiding, the idea was not to produce rules based solely on existing rules and common practice” [14]. That is why, the Model European Rules accompanied by the comments is a voluminous legal

instrument over 500 pages long. The Model European Rules by themselves comprise XII Parts, 31 Sections and 245 rules, while the Principles of Transnational Civil Procedure consisted of 31 rather concise rules.

2.2.2. Analysis of the specific rules on the efficiency of proceedings

Since the structure of the Model European Rules is set out differently than in the Draft Directive – by the relevant institutes of civil procedure, there is no one part or section devoted specifically to the efficiency of proceedings. Rather, such provisions could be identified in various parts of the Rules, which, however, do not explicitly indicate their relation to the efficiency of proceedings as such. Meanwhile, some comments to the relevant rules do use the term “efficiency” (for instance, Rule 2 “Duty of co-operation” – “strengthens the efficiency” [12, p. 30] and Part III “Case management” – “securing expedition and efficiency” [12, p. 89]). This along with the content of the relevant provisions allows us to consider them as the ones related to the efficiency of proceedings. Some other provisions described below, i.e., on the principle of cooperation and reasoning of court decisions, were identified by us as such based on their purpose to ensure speedy and swift litigation. Thus, this study focuses on the analysis of the following provisions listed by us as relating to the efficiency of proceedings in the Model European Rules: (i) principles of proportionality and cooperation; (ii) case management; (iii) reasoning of court decisions.

Of course, those provisions are not the only ones that could be linked to the efficiency of proceedings or linked only to it considering the comprehensive and somehow voluminous character of the Rules. This study should be seen as the one that commenced the said analysis, which is complicated by the structure of the Rules that do not provide for a specific section devoted to procedural efficiency alias the Draft Directive does.

We begin our analysis from Part I of the Model European Rules, which provides for general provisions applicable to the whole Rules. Part I mainly concerns the procedural duties that are imposed upon the court, parties and their representatives. The most significant of these duties is the duty of cooperation, which is understood in the Rules to be of fundamental importance to the effective and proper administration of justice, and the general principle of proportionality in dispute resolution.

The principle of *cooperation* is the first principle explained in the Model European Rules. It means that the “[p]arties, their lawyers and the court must co-operate to promote the fair, efficient and speedy resolution of the dispute” [12, p. 28]. The cooperation is also further explained through “the activities that must be carried out by parties in the interest of good administration of justice, and further to their duty to co-operate with the court in the proper conduct of proceedings” (Rule 3) [12, p. 31] and responsibility of the court for active and effective case management (Rule 4) [12, p. 33].

Rule 5 provides for a *proportionality* principle, embedding the recent trend of considering it as a general principle of the whole civil procedure. The principle is defined through the duty of the court to ensure that the dispute resolution process is proportionate (Rule 5), the obligation of the parties to cooperate with the court to promote a proportionate dispute resolution process (Rule 6); proportionality of the sanctions (Rule 7), and (proportionality of costs (Rule 8). In particular, “[i]n determining whether a process is proportionate the court must take account of the nature, importance and complexity of the particular case and of the need to give effect to its general management duty in all proceedings with due regard for the proper administration of justice” (Rule 5) [12, p. 34].

The Model European Rules provide for a similar to the one provided in the Draft Directive rule on reasoned decisions. Rule 12 “Basis of Court Decisions” envisages that “[i]n reaching any decision in proceedings the court must consider all factual, evidential, and legal issues advanced by the parties. Court decisions must specifically set out their reasoning concerning substantial issues” [12, p. 41]. As explained in the comment to

this Article, “[t]o avoid any unnecessary discussions of points or issues that evidently lack relevance, this Rule limits the court’s duty to give reasons (also known as motivation) for its decisions to those substantial issues that are reasonably in dispute. This limitation is consistent with the general principle of proportionality of the dispute resolution process” [12, p. 41].

Part III “Case Management” provides for rules applicable both to the parties and court since “[i]n general, responsibility for the efficient and speedy resolution of disputes is shared between the court and parties” [12, p. 89]. The Model European Rules in Rule 49 suggest a non-exclusive list of case management means, in particular, the court must encourage parties to take active steps to settle their dispute or parts of their dispute; set a timetable or procedural calendar with deadlines for procedural steps to be taken by parties and/or their lawyers, limit the number and length of future submissions, determine the order in which issues should be tried and whether proceedings should be consolidated or separated, consider amendments to the pleadings or offers of evidence in the light of the parties’ contentions, etc [12, p. 90–91].

An interesting suggestion of the Model European Rules is the case management orders (Rule 50). Those are intended to ensure that management under the Rules is carried out effectively and with sufficient respect for the parties’ right to be heard and is not too complicated, time-consuming or expensive. It does so by granting the court the possibility to make any case management order on its motion or the application of a party and vary or revoke any case management order upon a party’s or its motion [12, p. 93].

2.3. Main similarities and differences in ensuring the efficiency of proceedings proposed in the Draft Directive and the Model European Rules

The Draft Directive and Model European Rules are both documents that evidence the latest European trends in civil procedure. These acts are the most important developments aiming at harmonization of the civil procedure within the European Union (the Draft Directive) and the European continent, including the European Union (the Model European Rules).

As regards the main similarities in terms of ensuring the efficiency of proceedings, both acts pay special attention to case management and cooperation between parties and the court to ensure swift and efficient proceedings. The Draft Directive and the Model European Rules confirm the major shift of the civil procedure from the court’s passive to active role as well as the obligation of the court to encourage the parties to amicably settle the whole or part of the dispute. Also, they both provide for a similar standard for the reasoning of court decisions.

The main differences are as follows: (i) while the Draft Directive provides a separate section for procedural efficiency, similar provisions could be identified in the various parts of the Model European Rules; (ii) the Draft Directive pays major attention to the court’s duties about efficiency, the Model European Rules share such duties between the court and parties to the dispute.

2.4. Correlation of the Ukrainian civil procedure with the rules on efficiency of proceedings proposed in the Draft Directive and the Model European Rules

Both the Draft Directive and Model European Rules are important as the most recent development covering the effective European Union acquis. Considering the path of Ukraine towards the European Union’s full membership, Ukraine should have a close look at those recent documents. The Draft Directive, once adopted, becomes a binding document that should be implemented into national legislation of all member states of the European Union. Even if it would not be adopted, we suppose that this proposal would be used for the development of future binding documents for the European Union and its members. The Model European Rules, in turn, trying to absorb the best approaches from European countries within contrasting legal families, sets the exemplary European and international standard of civil procedure.

During the 2017 procedural reform, the Civil Procedural Code of Ukraine (hereinafter the “Code”) as the major legal act of civil procedure was significantly updated, in particular, to take into account current global and European trends. In particular, the principle of proportionality, elements of encouragement to settle disputes amicably (e.g., settlement of disputes with the participation of a judge, the possibility to refer the case to arbitration or mediation, etc.) were enshrined in the Code. The rules on the reasoning of the court decisions were also updated, establishing the court’s duty to respond to each argument of the parties, unless the argument is obviously irrelevant, manifestly unreasonable or inadmissible given the law or established court practice (Article 265 of the Code) [16].

However, the Code does not provide for the obligations of the court and the parties to manage proceedings and clear rules to fulfil this obligation. Although the Code does provide some specific case management elements, for example, establishing the procedure for clarifying the circumstances of the case, and the possibility of changing such a procedure, this does not overall change the situation. We agree with the scholars that case management is “a new institute for the doctrine of civil procedural law of Ukraine” [17, p. 26].

We also draw attention to the fact that the Code also does not contain among its principles the principle of cooperation, which the Model European Rules have identified as one of the main principles of modern civil procedure.

It is noteworthy that since 2017, the Code, in our opinion, has established a higher standard for the reasoning of court decisions than the one proposed in the Draft Directive and the Model European Rules. As we already argued in our previous research piece, the approach developed in the analysed documents based on the ECtHR case law regarding sufficiently detailed reasoned decisions, i.e., those containing specific and clear answers to the arguments that are decisive for the outcome of the relevant proceedings, properly ensures procedural efficiency and is reasonably achievable in the Ukrainian reality, at least in the foreseeable future [18, p. 110].

Described above are our general observations on the correlation of the Ukrainian civil procedure with specific rules on the efficiency of proceedings proposed in the Draft Directive and the Model European Rules. We believe that the relevant issue is a comprehensive one to which an in-depth analysis in a separate study can be devoted.

3. Conclusions. Our research shows that the analysed Draft Directive and Model European Rules are important legal documents as the most recent development covering the effective European Union acquis. Both documents pay great attention to the instruments ensuring the efficiency of proceedings.

Our analysis shows that there are similarities between the Draft Directive and the Model European Rules in this regard. Notably, both acts pay great attention to the current trends in case management and crystallise the duty of cooperation. The main differences, in our opinion, are as follows: (i) while the Draft Directive provides a separate section for procedural efficiency, similar provisions could be identified in the different parts of the Model European Rules; (ii) the Draft Directive pays major attention to the court’s duties regarding efficiency, the Model European Rules share such duties between the court and parties to the dispute.

Considering the path of Ukraine towards the European Union’s full membership, Ukraine should have a close look at and consider those recent legal documents.

As this study shows, Ukrainian civil procedure has a low level of alignment with the instruments of ensuring the efficiency of proceedings proposed by the Draft Directive and the Model European Rules. Notably, the Code does not provide for the principle of cooperation, the obligations of the court and the parties to manage proceedings and clear rules to fulfil this obligation. Also, the Code establishes, in our opinion, a higher standard for the reasoning of court decisions, the application of which is complicated in Ukraine.

REFERENCES

1. Court statistics for 2023, URL: https://court.gov.ua/inshе/sudova_statystyka/4_kv2023 (Last accessed: 19.07.2024).
2. Izarova I. O. Common standards of civil procedure in the EU: general characteristics and prospects for implementation. *Scientific notes of NaUKMA. Legal sciences*. 2018. Vol. 1. P. 55-61, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2018_1_12 (Last accessed: 19.07.2024).
3. Storskrubb E. EU Civil Justice at the Harmonisation Crossroads? *Civil Procedure and Harmonisation of Law: The Dynamics of EU and International Treaties*. Intersentia. Nylund A, Strandberg M, eds. 2019. P. 11–34, URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1239878/FULLTEXT01.pdf> (Last accessed: 19.07.2024).
4. Tulibacka M., Sanz M., Blomeyer R. Common minimum standards of civil procedure, *European Added Value Assessment. Annex I*. 2016. 107 p., URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/105660/EPRS_CIVIL_PROCEDURE.pdf (Last accessed: 19.07.2024).
5. Van Rhee C. H. Harmonisation of Civil Procedure: An Historical and Comparative Perspective. Civil Procedure in a Globalizing World: A Multidisciplinary Perspective, X. Kramer and C. H. van Rhee, eds., Forthcoming, *M-EPLI Working Paper*. No. 2011/28. 2011. 20 p., URL: <https://ssrn.com/abstract=1876329> (Last accessed: 19.07.2024).
6. Marcel S. Improving Access to Justice in Europe. *Teka Kom. Praw. OL PAN*. 2010. P. 207-217, URL: https://tkp.edu.pl/wp-content/uploads/2020/03/TKP_III_2010_207-217_Storme.pdf (Last accessed: 19.07.2024).
7. Radev E. Working Document on establishing common minimum standards for civil procedure in the European Union – the legal basis. 2015. 7 p., URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/commissions/juri/document_travail/2015/572853/JURI_DT\(2015\)572853_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/commissions/juri/document_travail/2015/572853/JURI_DT(2015)572853_EN.pdf) (Last accessed: 19.07.2024).
8. Hess B. Harmonized Rules and Minimum Standards in the European Law of Civil Procedure. 2016. 18 p., URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/556971/IPOL_IDA\(2016\)556971_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/556971/IPOL_IDA(2016)556971_EN.pdf) (Last accessed: 19.07.2024).
9. European Parliament resolution of 4 July 2017 with recommendations to the Commission on Common Minimum Standards of Civil Procedure in the European Union (2015/2084(INL)), URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0282> (Last accessed: 19.07.2024).
10. European Court of Human Rights Decision in case Gheorghe v. Romania, 15 March 2007, application № 19215/04, URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79795> (Last accessed: 19.07.2024).
11. ALI/UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure. 2004, URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/ali-unidroitprinciples-e.pdf> (Last accessed: 19.07.2024).
12. ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure. Oxford University Press. 2021, URL: <https://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198866589.pdf> (Last accessed: 19.07.2024).
13. Izarova I. O. The ALI-UNIDROIT Principles and Their Significance for the Development of Regional Rules of Civil Procedure: (on the Example of Europe). *Legal Journal*. 2016. No. 7–8. P. 62–67.
14. Kramer X. The ELI-UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: Key Features and Prospects of Costs and Funding of Collective Redress. 2023, DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4710983> (Last accessed: 19.07.2024).
15. Fredriksen H., Strandberg M. Impact of the ELI/UNIDROIT European Model Rules for Civil Procedure on national law – the case of Norway. *Oslo Law Review*. 2023. P. 152-164, DOI: <https://www.idunn.no/doi/epdf/10.18261/olr.9.3.1> (Last accessed: 19.07.2024).
16. Civil Procedural Code of Ukraine: Code of Ukraine No. 435-IV, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/435-15> (Last accessed: 19.07.2024).
17. Izarova I. O. ELI-UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure, *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies*. 2021. No. 2 (117). P. 24–29, DOI: doi.org/10.17721/1728-2195/2021/2.117-5 (Last accessed: 19.07.2024).
18. Brych Ya. O. Reasoned decisions as an instrument of ensuring the efficiency of civil proceedings under the draft Directive 2015/2084 (inl). *Civil proceedings of Ukraine on the way to European integration: materials of the international scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of Professors Mykhailo Shtefan and Pavlo Zavorotko* (Kyiv, 17 May 2024). Kyiv, Dakor Publishing House, 2024. 216 p., URL: <https://civproc.law.knu.ua/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B8> (Last accessed: 19.07.2024).

ВІДМОВА ВІД СПАДЩИНИ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

REFUSAL OF INHERITANCE AS A WAY OF EXERCISE THE RIGHT TO INHERITANCE

Гарієвська М.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті досліджується правовий інститут відмови від спадщини як один із способів здійснення права на спадкування. Відмова від спадщини є важливим елементом спадкового права, що дозволяє спадкоємцям відмовитися від прийняття спадщини з різних причин, таких як небажання приймати борги спадкодавця або інші обтяження. У статті аналізуються основні правові аспекти цього інституту, включаючи процедуру оформлення відмови, строки та умови, за яких вона може бути здійснена, а також правові наслідки для спадкоємців та інших зацікавлених осіб.

Особлива увага приділяється практичним аспектам застосування відмови від спадщини в українському законодавстві та судовій практиці. Розглядаються також порівняльні аспекти із законодавством Республіки Польща, що дозволяє виявити спільні риси та відмінності у підходах до цього питання. У статті наводяться приклади з реальної судової практики, що ілюструють різні ситуації, в яких спадкоємці можуть скористатися правом на відмову від спадщини.

Стаття сприяє глибшому розумінню правових механізмів, що забезпечують реалізацію права на спадкування, та допомагає спадкоємцям приймати обґрунтовані рішення щодо прийняття або відмови від спадщини.

Особлива увага приділяється питанням відмови від спадщини малолітніми та неповнолітніми спадкоємцями, включаючи правові вимоги та порядок, що забезпечує захист їхніх інтересів.

Крім того, у статті розглядаються можливі наслідки відмови від спадщини, включаючи вплив на інших спадкоємців та розподіл спадкового майна. Аналізуються також правові механізми захисту інтересів спадкоємців, які вирішили відмовитися від спадщини.

Ключові слова: спадкоємець, спадкодавець, спадкування за законом, спадкування за заповітом, відмова від спадщини, нотаріус, спадкова справа, спадковий реєстр, малолітні та неповнолітні особи, судовий захист.

The article examines the legal institution of refusal of inheritance as one of the ways of exercising the right to inheritance. Renunciation of inheritance is an important element of inheritance law, which allows heirs to refuse to accept inheritance for various reasons, such as reluctance to accept the testator's debts or other encumbrances. The article analyzes the main legal aspects of this institution, including the procedure for filing a waiver, the terms and conditions under which it can be performed, as well as the legal consequences for heirs and other interested parties.

Special attention is paid to the practical aspects of the application of disinheritance in Ukrainian legislation and judicial practice. Comparative aspects with the legislation of the Republic of Poland are also considered, which allows identifying common features and differences in approaches to this issue. The article provides examples from real judicial practice that illustrate various situations in which heirs can use the right to refuse inheritance.

The article contributes to a deeper understanding of the legal mechanisms that ensure the realization of the right to inheritance, and helps heirs to make informed decisions about accepting or rejecting inheritance.

Particular attention is paid to the issue of disinheritance by minors and minor heirs, including legal requirements and the procedure that ensures the protection of their interests.

In addition, the article considers the possible consequences of disinheritance, including the impact on other heirs and the distribution of inherited property. Legal mechanisms for protecting the interests of heirs who have decided to renounce their inheritance are also analyzed.

Key words: heir, testator, inheritance by law, inheritance by will, refusal of inheritance, notary, inheritance case, inheritance register, minors and minors, legal protection.

Одним із ключових питань у сфері спадкування є здійснення права на спадкування. Це право передбачає, що спадкоємець може або прийняти спадщину, або відмовитися від неї. Вибір залежить від особистого рішення, волі спадкоємця. Він може вирішити прийняти спадщину, відмовитися від неї або не приймати її взагалі. Спадкоємець також має свободу вибору способу відмови: на користь конкретної особи або без зазначення такої. Водночас законодавство не дозволяє приймати спадщину з умовами або застереженнями.

Принцип безумовності передбачає прийняття чи відмову від спадщини без застережень, а принцип неподільності впливає з універсального характеру спадкового правонаступництва. Отже, не допускається ані часткова відмова від спадщини, ані прийняття її лише в певному обсязі [1, с. 41].

Згідно з ч. 1 ст. 1273 ЦК України, спадкоємець за заповітом або за законом має право відмовитися від прийняття спадщини протягом шестимісячного строку, визначеного ст. 1270 ЦК України для прийняття спадщини. Важливо звернути увагу на формулювання цієї правомочності у ЦК України, оскільки воно суттєво впливає на розуміння її правової природи та наслідків реалізації.

Право на відмову від прийняття спадщини й реалізацію цього права також необхідно відрізнити від неприйняття спадщини, оскільки в першому випадку особа

реалізує своє право на відмову від прийняття спадщини, а в іншому – не здійснює права на прийняття спадщини, для реалізації якого встановлений строк (строк прийняття спадщини), після закінчення якого припиняється суб'єктивне цивільне право на прийняття спадщини [2, с. 160].

На основі аналізу положень ст. ст. 1273 та 1274 ЦК України можна виділити два види відмови від прийняття спадщини: відмова на користь іншої особи або відмова без зазначення, кому саме переходить право на спадщину.

У літературі виділяють такі види відмови від прийняття спадщини як направлена, адресна, кваліфікована відмова та безадресна, абсолютна чи безумовна.

На думку І. Я. Федорич не зовсім правильним буде назвати таку відмову безумовною, оскільки встановлення особи на користь якої відмовляється спадкоємець не є умовою відмови, а лише способом розпорядження своєю правомочністю, що має наслідком перерозподіл спадкової маси [3, с. 104].

Відмова на користь інших спадкоємців змінює коло закликаних до спадкування осіб. У даному випадку необхідно звернути увагу на те, що на законодавчому рівні визначено осіб на чью користь може бути здійснена така відмова (ст. 1274 ЦК України). Так, спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом. Спадкоємець за

законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги.

Існує думка, що відмова від прийняття спадщини на користь онуків або правнуків спадкодавця може мати місце тільки в тому випадку, якщо вони є спадкоємцями за заповітом або за законом за правом представлення. Така думка є помилковою. Згідно з положеннями ч. 1 ст. 1265 ЦК України, у п'яту чергу право на спадкування за законом мають усі інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення, куди підпадають і онуки спадкодавця, оскільки є родичами другого ступеня споріднення [4, с. 113].

ЦК України не передбачає переліку осіб, на користь яких відмова від спадщини не може бути здійснена. З аналізу норм ЦК України можна визначити, що не допускається відмова якщо має місце підпризначення спадкоємця. Якщо заповідач підпризначив спадкоємця, особа, на ім'я якої складений заповіт, може відмовитися від спадщини лише на користь особи, яка є підпризначеним спадкоємцем.

Цілком логічною також видається неможливість відмови від прийняття спадщини на користь осіб, які усунені від права на спадкування.

Спірно є позиція науковці щодо права відмовитися від обов'язкової частки на користь іншої особи. На думку Ю.О. Заїки, такий спадкоємець не може відмовитися на користь інших спадкоємців, оскільки його право є суто особистим правом. Оскільки це право зумовлене його неповноліттям чи непрацездатністю, то така відмова від обов'язкової частки спадщини буде суперечити її призначенню [5, с. 65].

Федорич І. Я. поділяє точку зору тих науковців, які стверджують, що у даному випадку необхідно звертатися до мети встановлення права на обов'язкову частку у спадщині, а саме надання утримання категоріям осіб, які на думку законодавця цього потребують, а якщо такі особи від свого права відмовляються, то воно просто не здійснюється [3, с. 107].

На нашу думку, спадкоємець має право відмовитися від обов'язкової частки у спадщині, проте він не має права відмовитися на користь іншої особи. Оскільки право на обов'язкову частку покликане забезпечити соціально незахищеним особам умови для існування. Право на обов'язкову частку є законодавчо закріпленим обмеженням волі спадкодавця всупереч принципу свободи заповіту, тому спадкоємець, який має право на обов'язкову частку не може відмовитися на користь іншої особи.

В контексті дослідження питань відмови від обов'язкової частки у спадщині варто звернути увагу на Постанову Верховного суду, зокрема у вказаному судовому акті йдеться про те, що після смерті чоловіка позивач звернулася до приватного нотаріуса із заявою про відмову від належної їй обов'язкової частки у спадщині, яка залишилася після померлого чоловіка. Проте її сестра отримала свідоцтво про право на спадщину та виїхала за кордон, залишивши позивача без догляду.

Позивачка просила суд визнати її відмову від прийняття спадщини недійсною, оскільки вона була вчинена під впливом помилки. Вона також просила застосувати правові наслідки недійсності одностороннього правочину, визнавши частково недійсними свідоцтво про право на спадщину та визнати за нею право власності на 1/2 частини житлового будинку.

Суд касаційної інстанції зазначив, що відповідно до частини першої статті 229 ЦК України, якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

Верховний Суд зазначив, що для визначення наявності чи відсутності помилки – неправильного сприйняття позивачем фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення під час подання заяви про відмову від обов'язкової частки у спадщині після смерті чоловіка, суд повинен був врахувати не лише факт прочитання позивачем заяви, підготовленої нотаріусом, але й реальні обставини справи. Зокрема, суд мав врахувати причини подання такої заяви позивачем, з огляду на те, що вона є людиною похилого віку, інвалідом I групи, і потребує догляду та сторонньої допомоги.

Крім того, Суд звернув увагу, що, відмовившись від права на обов'язкову частку у спадщині, позивач продовжує проживати одна в спірному будинку; а відповідач, отримавши свідоцтво про право на спадщину, виїхала з України та проживає за кордоном.

Ухвалюючи рішення у цій справі, Касаційний цивільний суд Верховного Суду врахував, що таке вирішення спору дозволить досягти справедливого балансу інтересів обох сторін. Позивачка, яка є особою похилого віку, інвалідом I групи, потребує догляду та постійно проживає у будинку, який є її єдиним житлом. Водночас відповідачка, хоча й успадкувала майно, з 2013 року ним не користувалася за проживає за кордоном [6].

Актуальним є також питання розмежування відмова від отримання свідоцтва про право на частку іншого з подружжя від відмови від спадщини. Дане проблема була предметом розгляду КС ВС. Зокрема, у Постанові зазначено, що за встановленими у справі обставинами, ОСОБА_1 у заяві від 09 червня 2015 року зазначила: що спадщину після смерті її чоловіка не прийняла та на неї не претендує; від видачі свідоцтва про право власності на частку в спільній сумісній власності подружжя відмовляється; шлюбний договір щодо правового режиму майна подружжя між нею та чоловіком не укладала.

Ухвалюючи рішення про відмову у задоволенні позову в частині вимог ОСОБА_3 про визнання недійсною заяви про відмову від прийняття спадщини, суд встановив, що у заяві про відмову від спадщини, зазначено, що спадщину після смерті її чоловіка вона не прийняла і не претендує на неї, зміст статті 1272 ЦК України їй роз'яснено, заява підписана без будь-якого тиску та примусу, та з урахуванням того, що помилка внаслідок власного недбалства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не може бути підставою для визнання правочину недійсним, суди дійшли правильного висновку про те, що позивач як спадкоємець за законом скористалась своїм правом відмови від спадщини.

Щодо відмови позивача від видачі свідоцтва про право власності на частку в спільній сумісній власності подружжя, то, судами допущено неправильне застосування норм матеріального права, а саме статті 347 ЦК України, при вирішенні цієї справи, з огляду на підстави позову, а саме: про те, що вона не відмовлялась від свого права на частку у спільному сумісному майні подружжя, а відмовилась від видачі свідоцтва про право власності на частку в спільній сумісній власності подружжя.

Відповідно, ОСОБА_1 належала S частини спірного майна як частка у спільному сумісному майні подружжя, і зі смертю чоловіка позивача, її право власності на цю частину майна не припинилось.

Відповідно до статті 347 ЦК України, особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або здійснивши інші дії, які свідчать про її відмову. Якщо право власності на майно не підлягає державній реєстрації, воно припиняється з моменту вчинення дії, що свідчить про відмову. Якщо ж право власності на майно підлягає державній реєстрації, воно припиняється з моменту внесення відповідного запису до державного реєстру за заявою власника.

Таким чином, подана нею заява від 09 червня 2015 року не змінює правового статусу спірного майна як сумісного майна подружжя, та не має наслідком входження належної їй S частини земельної ділянки та житлового будинку до складу спадщини ОСОБА_1.

З огляду на викладене, оскільки право власності ОСОБА_1 на належну їй частину у спільному майні не припинилось, тому нотаріусом безпідставно видано свідоцтво про право на спадщину на все майно, яке зареєстровано на праві власності за спадкодавцем, відповідно таке свідоцтво підлягає визнанню недійсним у S частині з підстав, наведених вище [7].

Щодо процедури відмови від спадщини, то вона передбачає подання заяви про відмову від прийняття спадщини спадкоємцем особисто нотаріусу за місцем відкриття спадщини у письмовій формі. Не допускається подання заяви про відмову від спадщини представниками, що діють на підставі довіреностей, складені від імені спадкоємців. Спадкоємець повинен особисто з'явитись до нотаріуса або надіслати заяву поштою.

Відмова від спадщини – це односторонній правочин, який оформляється й подається нотаріусові відповідно до правил, встановлених законом для оформлення правочинів з відповідним установленням особи й перевіркою дієздатності осіб, які звернулись [8, с. 105].

Нотаріус встановлює особу заявника, про що на заяві робиться відповідна службова відмітка. Ця відмітка скріплюється підписом нотаріуса. Нотаріальне засвідчення справжності підпису заявника на заяві не вимагається, якщо спадкоємець особисто прибув до нотаріуса за місцем відкриття спадщини.

Якщо ж заява, надійшла поштою, на якій справжність підпису спадкоємця не засвідчена, вона приймається нотаріусом, заводиться спадкова справа, а спадкоємцю повідомляється про заведення спадкової справи та необхідність надіслати заяву, оформлену належним чином (справжність підпису на таких заявах має бути нотаріально засвідченою), або особисто прибути до нотаріуса за місцем відкриття спадщини [9].

В контексті дослідження проблем відмови від прийняття спадщини в Україні зупинимось також на висвітленні на правовому регулюванні даного питання в Республіці Польща. Так, Цивільним кодексом Польщі передбачено, що заява про прийняття або відмову від спадщини подається до суду або нотаріусу (ст. 1018 ЦК) [10]. В обох випадках своє волевиявлення можна висловити в усній або письмовій формі з офіційно завереним підписом.

Заява про прийняття чи відмову від спадщини нотаріусу складається, як правило, в усній формі. У такому разі нотаріусом складається протокол про волевиявлення спадкоємця у формі нотаріального акту, який надсилається до суду.

Однак немає жодних перешкод подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини або про відмову від неї в письмовій формі. У цій ситуації підписана заява подається нотаріусу для її засвідчення. Після цього нотаріус подає до суду підписану та заверену заяву.

Цивільний процесуальний кодекс Республіки Польща вказує, що заява про прийняття спадщини або відмова від спадщини до суду може бути складена також усно або письмово з офіційно засвідченим підписом.

Подання заяви до суду в усній формі найчастіше відбувається під час провадження у справі про підтвердження спадщини. З усної заяви складається протокол (ст. 641 § 4 ЦПК) [11].

Заява, подана до суду в письмовій формі, повинна бути заздалегідь засвідчена, і в цьому випадку немає значення, хто надіслав лист до суду (спадкоємець, нотаріус, третя особа), чи подано воно в рамках провадження, яке вже розглядається в суді (наприклад, у провадженні щодо підтвердження спадщини чи поділу спадщини), або було

подано незалежно від них, наприклад, поза розглядом справи [12].

Вважаємо, що процедура відмови від спадщини в Польщі, незважаючи на можливість звернення із усною заявою, є більш складною з урахуванням того, що потребує звернення до нотаріуса для посвідчення справності підпису та затвердження судом такої відмови. З іншої сторони така двоетапна перевірка чи затвердження волевиявлення особи щодо відмови від спадщини в певних випадках може сприяти закріпленні дійсного бажання особи щодо вчинення такої дії.

Неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

У свою чергу і батьки (усиновлювачі) можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування. Тобто і питання прийняття спадщини дитиною не може вирішуватися лише батьками на власний розсуд, а має бути отримано також і дозвіл органів опіки та піклування. Відповідно, якщо нотаріусу буде подана відмова від прийняття спадщини батьками (усиновлювачами) малолітньої особи без дозволу органу опіки та піклування, то таку заяву він не повинен приймати, а має роз'яснити даним особам необхідність звернення до органів опіки та піклування. Також якщо до нотаріуса звернеться неповнолітня особа із заявою про відмову від спадщини без згоди батьків і органів опіки та піклування, то нотаріус так само не повинен приймати прийняти цю заяву, а має роз'яснити неповнолітній дитині необхідність надання згоди батьків і дозволу органів опіки та піклування. Разом із тим даною нормою не передбачено, що згода може бути подана лише одним із батьків, якщо інший не бере участі у вихованні дитини та не виконує щодо неї своїх обов'язків, як це встановлено для надання згоди на вчинення нотаріально посвідчуваних правочинів неповнолітніми. Проте на дану ситуацію із наданням згоди на відмову від спадкування доцільно було б поширити подібний порядок за аналогією, тобто передбачити можливість надавати згоду одного із батьків (зрозуміло, що разом зі згодою органів опіки та піклування) [13, с. 195].

Законодавством Республіки Польща забезпечується ретельніший захист майнових прав дитини у разі відмови від спадщини. Для відмови від спадщини від імені дитини у Польщі може знадобитися дозвіл суду. Це відбувається тому, що відмова від спадщини перевищує т. зв. обсяг звичайного управління активами дитини. Це означає, що через необережну відмову від спадщини неповнолітня особа потенційно може бути позбавлена своєї частки в майні померлого. Тому, розглядаючи справу, суд вирішує, чи дійсно відмова від спадщини відповідає інтересам неповнолітньої особи.

Відповідно до ст. 101 § 4 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща, якщо дитина закликається до спадкування внаслідок попередньої відмови одного з батьків від спадщини, правочин, що полягає в відмові від спадщини на користь дитини тим із батьків, який має право на батьківські повноваження в цьому відношенні, якщо вони здійснюються за згодою другого з батьків, який також має батьківські права, або якщо вони здійснюються спільно, не потребують дозволу суду [14].

Згода суду все одно буде потрібна в певних випадках, зокрема, якщо:

- батьки не дійшли згоди щодо відмови від спадщини з боку дитини;
- від спадщини не відмовляються інші нащадки батьків дитини (наприклад, дорослі брати і сестри дитини).

З метою забезпечення кращих інтересів дитини доцільним вбачається передбачити в законодавстві України необхідності отримати дозвіл суду у разі відмови від спадщини дитини.

На сьогодні проблемним є питання, чи має право спадкоємець, який відмовився від прийняття спадщини на користь іншої особи, відкликати таку заяву. Проте, відповідні засади здійснення суб'єктивного права спадкоємців, на користь яких відкрилася спадщина, на відмову від її прийняття, визначені ст. ст. 1273, 1274 ЦК України. Тому саме в цьому випадку потрібно звертатися до ст. 1273 ЦК України, яка встановлює загальні вимоги щодо відмови, а саме ч. 6 цієї норми, за якою відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, установленого для прийняття спадщини [15, с. 122].

Варто проаналізувати Постанову КЦС ВС від 17 січня 2022 року у справі № 932/5274/20 щодо можливості продовження строку для відкликання відмови від спадщини в суді. У даній справі донька-спадкоємиця звернулася до суду з позовом, в якому просила визначити додатковий строк для подання заяви про відкликання заяви про відмову від спадщини за заповітом. З огляду на карантинні обмеження та проблеми зі здоров'ям матері (яка проживала разом з позивачкою), позивачка не могла відвідати нотаріальну контору для відкликання своєї відмови, оскільки боялася, що мати зі слабким здоров'ям може захворіти на COVID-19. В результаті, позивачка пропустила строк для відкликання відмови від спадщини. Враховуючи всі ці обставини, вона просила суд надати їй додатковий строк для відкликання відмови від спадщини за заповітом.

ВС КЦС дійшов висновку, що законодавство не передбачає можливості визначення додаткового строку для відкликання заяви про відмову від прийняття спадщини за заповітом. Таким чином, твердження заявника про поважність причини пропуску строку для звернення до нотаріуса (нотаріальної контори) не можуть бути підставою для задоволення її позовних вимог. Застосування аналогії закону, зокрема ч. 3 ст. 1272 ЦК України (яка дозволяє суду визначити додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини у разі пропуску строку з поважної причини), у цьому випадку є неправильним.

Суд пояснив свою позицію щодо незастосування аналогії в цьому випадку наступним чином. При застосуванні аналогії закону для врегулювання певних цивільних відносин суд повинен дійти висновку, що ці відносини не врегульовані договором або актами цивільного законодавства, тобто має бути встановлена прогалина у регулюванні цих відносин. Якщо ж спірні відносини врегульовані договором або актами цивільного законодавства, але особа не погоджується з таким правовим регулюванням, то відсутні підстави для застосування аналогії закону або права. Така поведінка, за словами ВС КЦС, свідчить про намір обійти чинні приписи цивільного законодавства, які повністю та належним чином врегульовують спірні відносини.

На думку Верховного Суду Касаційного цивільного суду, статус спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини, не є тотожним статусу спадкоємця, який відмовився від прийняття спадщини на підставі статей 1273–1275 ЦК України. Однак колегія не пояснила, чому ці статуси не є тотожними і як це впливає на можливість застосування аналогії до спірних правовідносин [16].

Крім цього, спадкоємець за заповітом чи за законом, який має право на спадкування, може змінити зміст заяви про відмову від прийняття спадщини з тим, щоб доповнити її вказівкою на чию користь відмова від прийняття здійснена, а в разі, коли заява вже містила вказівку, на користь кого зроблено відмову від частки у спадщині, замінити іншим спадкоємцем. Такі зміни (шляхом подачі відповідних заяв) можуть бути здійснені протягом шести місяців з часу відкриття спадщини. При цьому вимоги, встановлені ст. 1274 ЦК України, не можуть бути порушені [3, с. 112].

Юридичні наслідки відмови від прийняття спадщини є неоднаковими і залежать від виду спадкування, до якого закликався спадкоємець, який відмовився, а також від виду відмови. При відмові від спадщини, без зазначення особи, на користь якої здійснюється відмова, частка спадкоємця, який мав право на прийняття спадщини за заповітом, переходить виключно до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними порівну. Це відбувається незалежно від того, чи охоплено заповітом усе спадкове майно або лише його частину.

У випадку відмови спадкоємця від прийняття спадщини на користь конкретної особи за ст. 1274 ЦКУ, частка у спадщині спадкоємця, який відмовився, переходить лише до цієї особи. У такому разі вищевикладені правила ст. 1275 ЦКУ щодо юридичної долі «простої» відмови (тобто без зазначення особи, на користь якої вона зроблена) не застосовуються.

У випадках призначення у заповіті спадкоємцем особи, яка водночас є пов'язаною із заповідачем зв'язками спорідненості, шлюбу, проживання однією сім'єю або утримання, така особа входить до однієї з черг спадкоємців за законом. З метою захисту спадкових прав цієї особи ЦКУ закріпив правило про те, що у разі закликання до спадкування однієї і тієї ж особи одночасно за заповітом і за законом, сама лише її відмова від прийняття спадщини за заповітом не позбавляє її можливості прийняти спадщину на іншій підставі – за законом [8, с. 107].

Здійснюючи право на відмову від прийняття спадщини особа відмовляється від прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини. Загалом, відмова від спадщини є важливим елементом спадкового права, що сприяє гнучкості та адаптивності правових механізмів до потреб спадкоємців. Подальші дослідження та вдосконалення законодавства у цій сфері можуть сприяти більш ефективному захисту прав та інтересів спадкоємців, забезпечуючи їм можливість приймати обгрунтовані рішення щодо прийняття або відмови від спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фурса С.Я. Становлення і розвиток спадкування в Україні. Юриспруденція: теорія і практика. 2007. № 11. С. 28–43.
2. Черногор Н.В. Строки та терміни у спадковому праві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Одеса, 2011. 224 с.
3. Федорич І. Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2018. 236 с.
4. Печений О.П. Науково-правовий висновок щодо визнання статусу онуків (правнуків) як спадкоємців п'ятої черги та співвідношення зі спадкуванням за правом представлення. Мала енциклопедія нотаріуса. 2009. № 2. С. 113.
5. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : монографія. 2-ге вид. К.: КНТ, 2007. 288 с.
6. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі № 273/175/16-ц від 28.02.2018 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72587716> (дата звернення: 05.06.2024 р.).
7. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі № 130/2319/17-ц від 08.04.2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833957> (дата звернення: 05.07.2024 р.).
8. Щербина Б.С. Відмова від прийняття спадщини як спосіб здійснення права на спадкування. «Young Scientist» 2015. № 8 (23). С. 103–108.
9. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 05.06.2024 р.).
10. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640160093> (дата звернення: 05.06.2024 р.).

11. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf> (дата звернення: 05.06.2024 р.).
12. K. Osajda (red. serii), W. Borysiak (red. tomu), Kodeks cywilny. Komentarz. Wyd. 32, Warszawa 2024, art. 1018, Legalis.
13. Бордюг Т.О. Спадкування за заповітом та за правом на обов'язкову частку дітьми *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 193–200.
14. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640090059> (дата звернення: 05.06.2024 р.).
15. Фомічова Н. В. Правові гарантії здійснення права на відмову від прийняття спадщини за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 120–123.
16. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду у справі № 130/2319/17-ц від 08.04.2020 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833957>. (дата звернення: 07.06.2024).

ОКРЕМІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ

CERTAIN ASPECTS OF CONCLUSION OF A SURROGATE MATERNITY AGREEMENT IN UKRAINE

Гофельд Г.С., старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті досліджені окремі аспекти укладення договору про сурогатне материнство в Україні. Визначено актуальність та обґрунтовано необхідність дослідження даної проблематики з метою недопущення порушення прав людини (сторін такого договору). Наголошено, що в Україні відсутній єдиний уніфікований нормативно-правовий акт, який би належним чином врегулював питання сурогатного материнства, у тому числі, й особливості укладення та умови договору сурогатного материнства (договору виношування вагітності).

З'ясовано, що наразі жоден нормативно-правовий акт не містить розуміння терміну «договір про сурогатне материнство» та не визначає обов'язковості його нотаріального посвідчення. Окреслено чинні нормативно-правові акти, які визначають лише фрагментарні питання сурогатного материнства в Україні. Проаналізована судова практика щодо договору про сурогатне материнство та існуюча вже стала судовою практикою щодо відсутності підстав для визнання договору про виношування вагітності недійсним у зв'язку з недотриманням нотаріальної форми.

Наголошується, що удосконалення чинного законодавства України в частині договору про сурогатне материнство є вимогою часу. Визначення на рівні нормативно-правового акту сутності договору про сурогатне материнство, його істотних умов, прав та обов'язків сторін та їх відповідальності буде запорукою захисту прав таких сторін та головне – захисту прав дитини.

Питання сутності договору сурогатного материнства в Україні та за кордоном неодноразово ставали предметом для наукових дискусій та спорів. У статті висвітлено, що незважаючи на чималу кількість наукових праць з обраної тематики, на сьогодні не вирішеними залишаються наступні питання: законодавче закріплення нотаріального посвідчення договору про сурогатне материнство; відповідальність сторін за невиконання умов договору; правову природу договору про сурогатне материнство; особливості реалізації договору про сурогатне материнство під час дії воєнного стану в Україні. Зазначене вкотре обумовлює актуальність та своєчасність даного наукового дослідження.

Ключові слова: договір, сурогатне материнство, істотні умови, сторони договору, нотаріальне посвідчення.

The article examines certain aspects of concluding an agreement on surrogacy in Ukraine. The relevance and necessity of researching this issue in order to prevent violation of human rights (of the parties to such an agreement) has been determined. It was emphasized that there is no single unified legal act in Ukraine that would properly regulate the issue of surrogacy, including the specifics of the conclusion and terms of the surrogacy contract (gestation contract).

It has been found that currently no normative legal act contains an understanding of the term "agreement on surrogacy" and does not determine the obligation of its notarization. The current normative legal acts, which determine only fragmentary issues of surrogate motherhood in Ukraine, are outlined. The court practice regarding the contract on surrogacy and the already existing court practice regarding the lack of grounds for recognizing the contract on carrying a pregnancy as invalid due to non-observance of the notarial form have been analyzed.

It is emphasized that the improvement of the current legislation of Ukraine in the part of the contract on surrogate motherhood is the need of the hour. Determination of the essence of the contract on surrogacy and its essential conditions at the level of a normative legal act, the rights and obligations of the parties and their responsibilities will be a guarantee of the protection of the rights of such parties and, most importantly, the protection of the rights of the child.

The question of the substance of the surrogacy contract in Ukraine and abroad has repeatedly become the subject of scientific discussions and disputes. However, the article highlights that, despite the considerable number of scientific works on the chosen topic, the following issues remain unresolved today: legislative consolidation of the notarial certificate of the contract on surrogacy; liability of the parties for failure to fulfill the terms of the contract; the legal nature of the contract on surrogacy; peculiarities of the implementation of the contract on surrogate motherhood during the martial law in Ukraine. This once again determines the relevance and timeliness of this scientific research.

Key words: contract, surrogate motherhood, essential terms, parties to the contract, notary certificate.

Вступ. Сучасний розвиток суспільних відносин характеризується появою нових форм договорів та відповідно договірних відносин, що вимагає ретельного вивчення науковцями та практиками. Так, одним із таких договорів став договір про сурогатне материнство, з приводу якого немає єдиного розуміння серед цивілістів. В даному контексті наведемо думку І. А. Шуміло, який зауважує, що «надання послуг сурогатного материнства в Україні є системним явищем. Технології сурогатного материнства рекламуються як товар високої якості, при цьому держава не вживає необхідних заходів для захисту прав дітей і гідного ставлення до них. Україна стає країною-донором народження для іноземців дітей, долю яких вона не може проконтролювати. Тому дослідження правових та етичних проблем сурогатного материнства в нашій державі є нагальною потребою сьогодні» [1, с. 182]. Своєю чергою, О. В. Оніщенко наголошує, що «актуальність тематики сурогатного материнства полягає у недостатньому врегулюванні процедури та порядку застосування сурогатного материнства в Україні. Незважаючи на досить велику ефективність вказаного різновиду боротьби з безпліддям, наявна чимала кількість прогалин та суперечностей в укра-

їнському законодавстві, які часто стають причиною конфліктів та непорозумінь» [2, с. 102]. Тобто, актуальність питань щодо договору про сурогатне материнство, правового регулювання відносин між учасниками такого договору та ряд інших питань залишаються актуальними вже декілька років поспіль. Невирішеність раніше встановлених проблем призводить до порушень прав сторін договору про сурогатне материнство та навіть зачіпає права дитини, яка була народжена внаслідок сурогатного материнства, а тому удосконалення існуючого механізму сурогатного материнства, визначення сутності та умов такого договору є вельми актуальним та своєчасним.

Мета дослідження. Метою статті є проведення комплексного аналізу окремих аспектів укладення договору про сурогатне материнство. Мета дослідження конкретизується у наступних завданнях: визначити сутність договору про сурогатне материнство; встановити істотні умови договору про сурогатне материнство; здійснити огляд судової практики із окресленого питання.

Виклад основного матеріалу. Загально відомо, що Україна відноситься до тих держав, де діє дозвільний режим сурогатного материнства. Проте тисячі пар з усього

світу обирають саме Україну не лише через це, а також через багаторічний досвід спеціалістів у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) та їх високий кваліфікаційний рівень. З цього приводу у науковій літературі вказується, що «на сьогоднішній день адаптація суспільства до розвитку медицини в сфері репродуктивних технологій ще не відбулася в повному обсязі, тому правове забезпечення сурогатного материнства є одним із законодавчо неврегульованих і складних інститутів на межі галузей цивільного та сімейного права» [3, с. 5].

Попри це, відсутність єдиного профільного законодавчого акту щодо сурогатного материнства та недосконала нормативна база у даній «чутливій» сфері, не лише викликає активні дискусії серед громадян і науковців, а й створює низку проблем щодо реалізації своїх прав та обов'язків учасниками таких відносин. Одним із таких питань є відсутність правового регулювання договору про виношування вагітності (договору сурогатного материнства), що має укладатись між подружжям та сурогатною матір'ю. Вдало в даному контексті зауважив Е. Р. Костик, що «на сьогоднішній день немає єдиних міжнародно-правових вимог щодо умов договору про сурогатне материнство, його суб'єктного складу, прав та обов'язків сторін, а також більшість країн світу взагалі не мають спеціального закону, що регулював би даний вид ДРТ. Договір про сурогатне материнство є єдиним засобом як встановлення взаємних прав та обов'язків, предмету, строку виконання зобов'язань, а отже, і захистом законних прав та інтересів сторін, визначення відповідальності за невиконання чи неналежне виконання умов цього договору» [4, с. 126].

Останнім часом спостерігались неодноразові спроби закріплення на рівні нормативно-правового акту (закону) організаційних та правових засад ДРТ, у тому числі сурогатного материнства. Так, у Верховній Раді України реєструвались альтернативні законопроекти № № 6475, 6475-1, 6475-2 щодо застосування ДРТ і тут варто звернути увагу на те, що двома з трьох перелічених законопроектів пропонувалось передбачити укладення договору про виношування вагітності між батьками та сурогатною матір'ю у письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Пропонувалось конкретизувати і особисте укладення такого Договору сторонами. Дана законодавча пропозиція заслуговує на увагу та схвалення, оскільки наразі чинні *нормативно-правові акти не передбачають такого*. На підтвердження нашої думки наведемо позицію вчених Р. А. Майданика, В. Москалюк, що «обов'язково повинна передбачатися нотаріальна форма договору сурогатного материнства» [5, с. 220; 6, с. 70].

Тобто, сьогодні чинне законодавство України не дає чіткого нормативного визначення договору між подружжям і сурогатною матір'ю, його форми та змісту, та не передбачає можливості особистого укладення договору сторонами. Таким чином, від імені сторін можуть діяти лише уповноважені (за довіреністю, оформленою у встановленому законодавством порядку) особи. Іноземні громадяни, у випадку видачі довіреності за межами України, мають таку довіреність легалізувати, проставивши апостиль та зробивши нотаріально посвідчений переклад. З боку подружжя такий договір може бути укладений одним з них, за відповідною згодою другого з подружжя.

Натомість у науковій літературі позиції науковців щодо визначення договору про сурогатне материнство» різняться. Так, І. Я. Верес, договір про сурогатне материнство відносить до сімейно-правових договорів, що повинен бути відображений у Сімейному кодексі України. Автор стверджує, що до договору про сурогатне материнство слід застосовувати також положення Цивільного кодексу України, якщо відсутні відповідні норми у Сімейному кодексі України і якщо це не суперечить суті таких відносин» [7, с. 28].

Своєю чергою, А. В. Ватрас, наголошує, що «із правової точки зору під сурогатним материнством слід розуміти запліднення жінки шляхом імплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу подружжя з метою виношування і народження дитини, яка в подальшому буде визнана такою, що походить від подружжя, як правило, на комерційній основі на підставі відповідного договору між подружжям та сурогатною матір'ю» [8, с. 72]. З даною позицією автора важко не погодитися.

В загальному вигляді наукова література надає таке визначення «договору про сурогатне материнство» – це цивільний правочин, що укладений за вільним волевиявленням юридично рівних і майново-самостійних учасників цивільно-правових відносин, та направлений на виникнення цивільних прав і обов'язків, з урахуванням особливостей, що випливають із суті породжених цим правочинном правовідносин» [3, с. 12].

Аналізуючи чинне законодавство України та судові рішення можна дійти висновку, що за своєю правовою природою договір сурогатного материнства є договором про надання послуг, з предметом договору – репродуктивною послугою.

Для наочного прикладу наведемо рішення Апеляційного суду Харківської області від 25 червня 2015 р. справа № 645/9412/14-ц, де зазначено: «у нормативному плані сурогатне материнство має визначене регулювання і є законною легітимною послугою, що виражена в договірній формі. Засади цивільного законодавства передбачені ст. 3 Цивільного кодексу України, в якій зазначено про неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, свободу договору, свободу підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судовий захист цивільного права та інтересу. Принцип свободи договору дозволяє особам укладати правочини для реалізації власних прав і інтересів. Якщо такий договір не передбачений актами цивільного законодавства, він має відповідати загальним засадам цивільного законодавства» [9; 10].

Зауважимо, що за загальними засадами цивільного законодавства України, договір сурогатного материнства не підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню та не входить до визначеного Цивільним кодексом України письмових договорів щодо яких вимагається обов'язкове нотаріальне посвідчення. Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 року № 787¹ (далі – Порядок) *передбачається лише наявність посвідченої копії договору*.

Що ж в даному випадку є важливим? Зупинимося на цьому детальніше. 20 вересня 2023 року набрав чинності Закон України «Про правотворчу діяльність»², який визначає ієрархічну систему нормативно-правових актів. Ст. 19 окресленого вище Закону передбачається наступна ієрархія нормативно-правових актів: 1) Конституція України; 2) чинні міжнародні договори України; 3) закони України (зокрема і Кодекси), а потім вже постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Національного банку України та накази міністерств³ [11]. Отже, згідно зазначеної ієрархії нормативно-правових актів, Цивільний Кодекс України є первинним, ніж Порядок, затверджений Міністерством охорони здоров'я України, та який визначає як свободу договору при цьому не закрі-

¹ Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

² Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

³ Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

плюючи даний вид Договору як обов'язковий до нотаріального посвідчення.

Здавалося б, не має жодних проблем у посвідченні копії договору. Проте, підвищений інтерес правоохоронців та поширення випадків втручання у сферу сурогатного материнства, зокрема, отримання за судовими ухвалами тимчасового доступу до відомостей нотаріальних справ даної категорії, а іноді і за простими запитами, призводить до наслідків у вигляді спроб як сурогатних матерів, так і майбутніх батьків, захистити таємницю особистого та сімейного життя, деталей укладення спільного договору, відтермінувавши посвідчення копії договору на більш пізню стадію, наприклад, після моменту запліднення або народження дитини.

Не можемо не погодитись, що є перелік підстав та документів, встановлених Порядком, наявність яких є обов'язковими до проведення процедури ембріонотрансферу, зокрема, медичні показання до сурогатного материнства, заяви та згоди, передбачені Порядком.

Проте, вважаємо, що у випадку поважності причин укладення або нотаріального посвідчення копії договору із запізненням важливо проаналізувати причини, що цьому передували. Такими причинами можуть бути форс-мажорні обставини: введення на територію України воєнного стану, неможливість завчасного прибуття підписанта на територію України, хвороба, тощо. За таких обставин, доцільно припустити, що такі дії не становлять будь-якої суспільної небезпеки та жодним чином не впливають на правові аспекти договору про сурогатне материнство, за наявності дотримання всіх інших обов'язкових вимог, передбачених чинним законодавством України.

Слід зауважити, що при укладенні договору сторони є вільними у визначенні умов договору. Дане твердження цілком кореспондується із положеннями ст. 627 Цивільного кодексу України, де закріплено один із найважливіших принципів договірного регулювання відносин – *принцип свободи договору*. За загальним правилом вибір форми договору залежить від бажання осіб, які його укладають. У випадку коли для договору не встановлено певної форми, зокрема, для як договору сурогатного материнства, він вважається укладеним, поки поведінка осіб свідчить про їхню волю укласти договір.

У сфері застосування ДРТ такою поведінкою може бути, зокрема, підписання майбутніми батьками всіх необхідних заяв, передбачених чинним законодавством України у сфері охорони здоров'я за формою, передбаченою Порядком, зокрема: заява пацієнта/пацієнтки щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій із гаметами/ембріонами донорів; заява на розморожування і перенесення ембріонів, тощо.

Зазначимо, що за загальним правилом, якщо досягнуто згоди щодо істотних умов договору, то останній набирає чинності, навіть якщо не містить якихось інших умов. Договір набирає чинності з моменту його укладення. Крім того, сторони можуть встановити, що умови договору застосовуються до відносин між ними, які виникли до його укладення. Наприклад, в умовах війни медична установа, що надає послуги у сфері ДРТ не припинила роботу та діє в умовах відсутності безпеки життя та здоров'я співробітників, мережі живлення, безперебійної подачі електричної енергії, водо та газопостачання, теплопостачання, тому існують об'єктивні ризики для збереження кріоконсервованого біологічного матеріалу замовників. Враховуючи реальний намір замовників на отримання медичних послуг, відповідно до предмету договору про надання платних медичних послуг, укладеного між клінікою та майбутніми батьками та після отримання Клінікою всіх передбачених Порядком заяв та згод, підбору та отримання від сурогатної матері передбаченої тим же Порядком документації, Замовники – майбутні батьки, можуть надати добровільну згоду на проведення ембріотрансферу

у обраний для цього виконавцями день та час, при цьому зобов'язавшись підписати та здійснити зворотне відправлення примірників Договору про виношування дитини, підписаного обраною виконавцями сурогатною матір'ю, керуючись при цьому положеннями ч. 3. ст. 631 Цивільного кодексу України, передбачивши, що умови такого Договору застосовуються до відносин між ними, які виникли з моменту здійснення ембріотрансферу.

Існує вже стала судова практика щодо відсутності підстав для визнання договору про виношування вагітності недійсним у зв'язку з недотриманням нотаріальної форми і яскравим прикладом такої позиції є ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 2 липня 2014 року № 6-7887св14, де зазначено: *«оскільки законодавством та умовами спірного договору не встановлено вимоги, щодо його обов'язкового нотаріального посвідчення, в той час вимог щодо такої дії починаючи з моменту його укладення ОСОБА не заявляла, а навпаки виконала умови даного договору, що свідчать про його укладеність, зокрема виношування вагітності, яка настала після перенесення в порожнину матки сурогатної матері ембріонів, отриманих в результаті проведення процедури запліднення з використанням яйцеклітини та сперміїв, що належать батькам – замовникам з громадянства Італії ОСОБА_15 та ОСОБА_16, колеґія суддів погоджується із висновком судів попередніх інстанцій про відмову у задоволенні позову»* [12].

Також, як вбачається із матеріалів судової практики, сурогатна матір у будь-якому випадку не може вказати себе матір'ю дитини в свідоцтві про народження. Суду у випадках оспорування таких фактів звертають увагу саме на наявність згоди сурогатної матері на участь у програмі ДРТ, а не на нотаріальну форму договору. Так, в ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24 квітня 2013 року у справі № 6-791св13 зазначено, що *«судами враховано, що сурогатна матір добровільно взяла участь в програмі сурогатного материнства, за її згодою 27.04.2010 року Клінікою було проведено перенесення ембріонів генетичних батьків (позивачів) в порожнину матки ОСОБА_7. Відповідачі визнають одиничність процедури екстракорпорального запліднення 27.04.2010 року, що виключає інші випадки вірогідного ЕКЗ відносно ОСОБА_7. Цю ж обставину підтвердив головний лікар Клініки Капустін Е. В. та надав докази екстракорпорального запліднення та перенесення ембріонів генетичних батьків (позивачів) в порожнину матки сурогатної матері ОСОБА_7»* [13].

Крім того, як приклад, відповідно до законодавства Федеративної республіки Німеччини, для оформлення батьківських прав заявників щодо їх дитини з урахуванням забезпечення найкращих інтересів дитини, необхідно взяти рішення компетентного суду України, яке б встановлювало юридичний факт батьківства заявників щодо їх дитини.

У рішеннях від 26 червня 2014 року у справі «Меннесон проти Франції» скарга № 65192/11 та у справі «Лабассе проти Франції» скарга № 65941/11, Європейський суд з прав людини зазначив, що кожна країна має право заборонити сурогатне материнство на її території. Однак, Європейський суд з прав людини також визначив, що заборона сурогатного материнства не може впливати на дітей, народжених у такий спосіб за кордоном. У цьому контексті Суд висловив позицію, що країни, де сурогатне материнство заборонене, повинні визнати родинний зв'язок між дітьми, народженими від сурогатної матері за кордоном, та їхніми біологічними батьками, інакше буде мати місце порушення прав дітей на повагу до приватного та сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що ст. 209 Цивільного кодексу України передбачає нотаріальне посвідчення договору лише у випадках, встановлених законом або за домовленістю сторін. Законом, яким

є і Цивільний Кодекс України, не передбачено договір про сурогатне материнство як обов'язковий до нотаріального посвідчення, що як наслідок, може бути посвідчений лише за бажанням та за домовленістю його сторін.

Наголосимо, що навіть у випадку прийняття профільного Закону щодо сурогатного материнства з урахуванням вимог, що будуть стосуватись обов'язковості нотаріального посвідчення даного договору, то виходячи з положень Цивільного кодексу України не обов'язково, у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір буде вважатись нікчемним, адже законодавством передбачається можливість у судовому порядку визнати такий договір дійсним. Так, суд може визнати договір дійсним, якщо сторони домовилися щодо

усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення.

Зауважимо, що сьогодні удосконалення чинного законодавства України в частині договору про сурогатне материнство є вимогою часу. Визначення на рівні нормативно-правового акту сутності договору про сурогатне материнство, його істотних умов, прав та обов'язків сторін та їх відповідальності буде запорукою захисту прав таких сторін та головне – захисту прав дитини.

Подальшими перспективними напрямками наукових досліджень вбачаємо вивчення успішного зарубіжного досвіду щодо договорів сурогатного материнства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шуміло І. А. Правові та етичні проблеми транскордонного сурогатного материнства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 182–186.
2. Оніщенко О. В. Сурогатне материнство в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2015. № 3 (36). С. 102–108.
3. Сурогатне материнство в Україні: проблемні питання правового регулювання. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/012f54ed-291f-4e3d-8163-5906e65d9a8c/content> (дата звернення: 16.05.2024).
4. Костик Е. Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2022. Вип. 71. С. 125–130.
5. Майданик Р. А. Договір про сурогатне материнство за українським правом: питання теорії та практики. *Право України* 2012. № 9. С. 215–224.
6. Москалюк В. Договір про сурогатне материнство. *Нотаріат для Вас*. 2006. № 12 (86). С. 70.
7. Верес І. Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства. *Адвокат: Наука і практика*. 2013. № 3 (150). С. 27–31.
8. Ватрас В. А. Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права*. 2002. № 4. С. 72–75.
9. Рішення Апеляційного суду Харківської області від 25.06.2015 № 645/9412/14-ц // Закон онлайн : веб-сайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/45897523> (дата звернення: 15.05.2024).
10. Сурогатне материнство: що маємо в Україні сьогодні? Порядок та оформлення сурогатного материнства в Україні. ЮРФЕМ : сайт. URL: <https://jurfem.com.ua/surogatne-materynstvo-v-ukraini/> (дата звернення: 15.05.2024).
11. Законом «Про правотворчу діяльність» визначена ієрархія нормативно-правових актів. *Юридична газета online* : сайт. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/zakonom-pro-pravotvorchu-diyalnist-viznachena-ierarhiya-normativnopravovih-aktiv.html#:~:text=20%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%8F%202023%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B2,%D0%9F%D1%96%D0%B2%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B5%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%97>. (дата звернення: 15.05.2024).
12. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 02.07.2014 № 6-7887св14. ліга360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/36474257> (дата звернення: 15.05.2024).
13. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25.12.2013 № 6-30640св13. ліга360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/36474257> (дата звернення: 15.05.2024).
14. Аналіз застосування рішень ЄСПЛ за 2019 рік. Харківський апеляційний суд : веб-сайт. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag20c12 (дата звернення: 15.05.2024).

ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ПРОКУРОРА, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ

PROBLEMS OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE PROSECUTOR WHO REPRESENTS THE INTERESTS OF THE STATE IN COURT IN CASES OF RECOGNITION OF THE DEED INVALID

Гузе К.А., к.ю.н.,

асистент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті проаналізовано проблеми процесуального статусу прокурора, що здійснює представництво інтересів держави в суді у справах про визнання правочину недійсним. Враховуючи норми процесуального законодавства встановлено, що прокурор набуває процесуального статусу позивача лише у двох випадках: 1) немає органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах в суді; 2) у цього органу не має повноважень із захисту в суді інтересів держави. Досліджено практику Великої Палати Верховного Суду у зазначеній категорії справ. Зроблено висновок, що вона є дискусійною та суперечливою, адже Верховним Судом допускається правомірність участі прокурора в процесі, як самостійного позивача, навіть у випадку, коли наявний орган, уповноважений державою здійснювати її функції у спірних правовідносинах, який наділений правом участі в суді на захист інтересів держави, що не узгоджується з приписами ЦПК України та Закону України «Про прокуратуру». На підставі аналізу Конституції України, Закону України «Про прокуратуру», процесуального законодавства, рішень Конституційного Суду України та Верховного Суду, наукових підходів, а також рекомендацій Європейської Комісії «За демократію через право», де визначаються особливості здійснення прокуратурою представництва інтересів держави в суді, доводиться, що у справах, в яких оскаржується рішення органу державної влади (місцевого самоврядування), а також заявляється вимога про повернення державі майна шляхом визнання правочину недійсним, коли відповідний владний орган виступає стороною цього правочину, позивачем за позовом прокурора повинен виступати саме органу державної влади (орган місцевого самоврядування), а прокурор бере участь в процесі в особі зазначеного владного органу. З урахуванням такого висновку пропонується скорегувати та уніфікувати практику Верховного Суду з досліджуваної проблематики.

Ключові слова: прокурор, представництво прокурором інтересів держави в суді, процесуальний статус прокурора, набуття прокурором статусу позивача, визнання правочину недійсним.

The article analyzes the problems of the procedural status of the prosecutor representing the interests of the state in court in cases of invalidation of the deed. Taking into account the norms of procedural legislation, it was established that the prosecutor acquires the procedural status of the plaintiff only in two cases: 1) there is no body authorized to perform the functions of the state in disputed legal relations in court; 2) this body does not have the authority to protect the interests of the state in court. The practice of the Grand Chamber of the Supreme Court in the specified category of cases was studied. It was concluded that it is debatable and contradictory, because the Supreme Court allows the legality of the participation of the prosecutor in the process as an independent plaintiff, even in the case when there is a body authorized by the state to perform its functions in disputed legal relations, which is endowed with the right to participate in court for the protection of interests of the state, which is inconsistent with the provisions of the Code of Civil Procedure of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office". Based on the analysis of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office", procedural legislation, decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, scientific approaches, as well as the recommendations of the European Commission "For Democracy through Law", which define the specifics of the representation of the state's interests in court by the prosecutor's office, it is proved that in cases in which the decision of a state authority (local self-government) is contested, as well as a demand for the return of property to the state by declaring the deed invalid, when the relevant authority is a party to this deed, the state authority must be the plaintiff in the prosecutor's lawsuit (local self-government body), and the prosecutor participates in the process on behalf of the specified authority. Taking into account such a conclusion, it is proposed to adjust and unify the practice of the Supreme Court on the investigated issues.

Key words: prosecutor, representation of the interests of the state by the prosecutor in court, procedural status of the prosecutor, acquisition of the status of the plaintiff by the prosecutor, recognition of the deed as invalid.

Згідно ч. 2 ст. 4 ЦПК України у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах [1]. До кола таких суб'єктів національне законодавство відносить, зокрема, прокурора, який в цивільному процесі уповноважений здійснювати захист інтересів держави.

Звертаючись до суду з позовною заявою, скаргною, прокурор зобов'язаний обґрунтувати, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, вказати визначені законом підстави для звернення до суду, а також зазначити орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах. У разі відкриття прокурором судового провадження в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача, наразі, коли такий орган відсутній або у нього відсутності повноважень щодо звернення до суду, прокурор зазначає про це в позовній заяві й набуває статусу позивача (ч. 4, 5 ст. 56 ЦПК України).

Аналіз вищенаведеної ст. 56 ЦПК України наводить на очевидний висновок, що прокурор набуває процесуального статусу позивача лише у двох випадках, коли: 1) немає органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах в суді; 2) у цього органу не має повноважень із захисту в суді інтересів держави.

При цьому, як зазначив Конституційний Суд України (далі – КСУ) у п. 5 свого рішення у справі № 1-1/99 від 8 квітня 1999 р. (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді), поняття «орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах» означає орган, на який державою покладено обов'язок щодо здійснення конкретної діяльності у відповідних правовідносинах, спрямованій на захист інтересів держави. Таким органом, відповідно до Конституції України, може виступати орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, якому законом надано повноваження органу виконавчої влади [2].

В контексті зазначених законодавчих положень окремого дослідження потребують випадки, коли прокурор бере участь в процесі, як позивач.

Варто зазначити, що практика Верховного Суду (далі – ВС) у цьому питанні є дискусійною. У низці розглянутих справ про визнання правочину недійсним, ВС не заперечується правомірність участі прокурора в процесі, як самостійного позивача, навіть у випадку, коли наявний орган, уповноважений державою здійснювати її функції у спірних правовідносинах, який наділений правом участі в суді на захист інтересів держави, що не узгоджується з наведеними приписами ст. 56 ЦПК України.

Наприклад, при розгляді справи № 587/430/16-ц Велика Палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) у п. 40 постанови від 26 червня 2019 р. визнала обґрунтованим подання заступником керівника Сумської місцевої прокуратури Сумської області (як позивачем) позовної заяви до ГУ Держгеокадастру у Сумській області та ОСОБИ 1 про визнання недійсним договору оренди, що укладений між відповідачами, і повернення земельної ділянки до земель запасу державної власності. Крім того, вважала правомірним доводи прокурора про відсутність у спірних правовідносинах органу, уповноваженого державою на виконання функцій розпорядника земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної форми власності. При цьому ВП ВС не погодився з доводами судів першої й апеляційної інстанцій, що у цій справі з позовом передусім повинен був звернутися не прокурор, а Держгеокадастр України, який уповноважений здійснювати державний контроль у сфері землеустрою та має право у позасудовому порядку скасувати акти ГУ Держгеокадастру в області, а також звертатися до суду у сфері розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної форми власності [3].

Схожого висновку дійшла ВП ВС у постанові від 15 січня 2020 р. у справі № 698/119/18 за позовом заступника керівника Звенигородської місцевої прокуратури до ГУ Держгеокадастру у Черкаській області та ОСОБИ 1 про визнання незаконним і скасування наказу, визнання договору оренди недійсним. Ухвалою суду першої інстанції, залишену без змін судом апеляційної інстанції, позов прокурора залишено без розгляду. Ухвалу обґрунтовано відсутню підстави для звернення прокурора до суду в інтересах держави, оскільки існує уповноважений суб'єкт владних повноважень, до якого перед поданням позову, прокурор не звертався, що суперечить вимогам ст. 23 Закону України «Про прокуратуру». Не погоджуючись з висновками судів, прокурор звернувся до ВС зі скаргою, в якій зазначив, що саме він є позивачем, а ГУ Держгеокадастру у Черкаській області – одним зі співвідповідачів, оскільки його наказ оскаржується через недотримання вимог законодавства стосовно передання земельної ділянки в користування для ведення фермерського господарства. Цим прокурор обґрунтував відсутність органу, уповноваженого державою здійснювати функції захисту її інтересів у спірних правовідносинах. Розглянувши касаційну скаргу ВП ВС підтримала доводи прокурора та не погодилася з висновками судів першої та апеляційної інстанцій, вважаючи, що прокурор підтвердив підстави для представництва інтересів держави у справі, обґрунтував, у чому полягає порушення цих інтересів, визначив орган державної влади одним зі співвідповідачів й правомірно звернувся до суду як самостійний позивач (п. п. 28–30) [4].

В іншій справі № 469/1044/17 у постанові від 15 вересня 2020 р. ВП ВС вказала наступне: Прокурор, звертаючись з позовом, зазначив про те, що первинним суб'єктом місцевого самоврядування та суб'єктом права комунальної власності є територіальна громада. З огляду на те, що порушення інтересів територіальної громади, як власника земельної ділянки, відбулося внаслідок прийняття органом

місцевого самоврядування, який є одним зі співвідповідачів, незаконних рішень, прокурор звернувся до суду як самостійний позивач. Крім того, ВП ВС зауважив, що прокурор оскаржив рішення сільради, саме тому визначивши останню відповідачем. Він мав підстави звернутися до суду як позивач, вважаючи, що відсутній орган, який може захистити інтереси держави (п. п. 36.1, 38) [5].

З вищенаведеної практики випливає, що ВП ВС сформувала правову позицію, згідно з якою у справах, де прокурор оскаржує рішення органу державної влади (органу місцевого самоврядування) та заявляє вимогу про визнання правочину недійсним, він вправі звернутися до суду з позовом, як самостійний позивач. У цьому випадку суб'єкт владних повноважень, який ухвалив оспорюване рішення і є стороною правочину, набуває статусу відповідача. Крім того, відповідачем за позовом прокурора виступає й інша сторона правочину, в наслідок чого на стороні відповідача виникає співучасть.

Досліджуючи особливості здійснення прокуратурою представництва інтересів держави в суді у справах про визнання правочину недійсним, варто навести й практику ВП ВС у якій найвищий суд загальної юрисдикції допускає можливість звернення посадових осіб органів прокуратури до суду в декількох процесуальних статусах, на їх вибір. Навіть, коли у спірних правовідносинах наявний орган, уповноважений державою здійснювати її функції, і він наділений правом участі в суді для захисту інтересів держави.

Так, у постанові від 28 вересня 2022 р. (справа № 483/448/20) ВП ВС наголосила, що, оскаржуючи рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування та правочин щодо розпорядження майном прокурор вправі звернутися до суду або як самостійний позивач в інтересах держави, визначивши такий орган відповідачем (коли оскаржується рішення останнього), або в інтересах держави в особі відповідного органу, зокрема тоді, коли цей орган є стороною (представником сторони) правочину, про недійсність якого стверджує прокурор. У разі задоволення вимоги про визнання недійсним правочину та про повернення отриманого за ним (наприклад, земельної ділянки) чи про витребування майна від набувача, таке повернення та витребування відбувається на користь держави чи територіальної громади, від імені яких відповідний орган може діяти тільки як представник (п. 8.9) [6].

Аналізуючи вищенаведені постанови ВП ВС та правові позиції, які нею сформульовані щодо набуття прокурором в суді процесуального статусу позивача у справах про оскарження рішення органу владних повноважень та правочин щодо розпорядження майном, шляхом визнання його недійсним, слід критично оцінити відповідну судову практику, оскільки вона:

1. Не узгоджується з положенням ч. 4, 5 ст. 56 ЦПК України ЦПК, у яких визначений вичерпний перелік підстав участі прокурора в суді у статусі позивача. Як зазначалося вище, це: а) відсутність владного органу, уповноваженого державою здійснювати її функції у спірних правовідносинах в суді; б) у цього органу не має повноважень із захисту в суді інтересів держави. Наразі, коли зазначений орган владних повноважень (орган державної влади, орган місцевого самоврядування) визнаний законодавчо, прокурор не може бути самостійним позивачем та зобов'язаний дотриматися процедури, передбаченої у ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» (далі – Закон). За цієї процедури, прокурор уповноважений здійснювати представництво інтересів держави в суді *виключно після підтвердження судом підстав для представництва*. Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це відповідного суб'єкта владних повноважень. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу [7]. При цьому прокурор не

стає позивачем, а звертається до суду з позовною заявою, в інтересах держави *в особі органу*, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, а статусу позивача набуває саме відповідний орган (суб'єкт владних повноважень).

З зазначеними приписами Закону кореспондується правова позиція тієї ж ВП ВС, що сформульована у постанові від 11 лютого 2020 р. у справі № 922/614/19. Зокрема, у п. п. 57,58 суд зауважив: Якщо підставою для представництва інтересів держави прокурор зазначив відсутність органу, до компетенції якого віднесені повноваження здійснювати захист законних інтересів держави у спірних правовідносинах, цей довід прокурора суд повинен перевірити незалежно від того, чи надав прокурор докази вчинення ним дій, спрямованих на встановлення відповідного органу. Тобто, суд самостійно перевіряє, чи справді відсутній орган, що мав би для захисту інтересів держави звернутися до суду з таким позовом як заявив прокурор. *Процедура, передбачена ч. 4 ст. 23 Закону, застосовується тільки до встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді у випадку, якщо захист законних інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені повноваження з такого захисту.* Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це відповідного суб'єкта лише тоді, коли той має повноваження здійснювати захист законних інтересів держави у спірних правовідносинах, але не здійснює чи неналежно їх здійснює. І далі, у разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві, і в такому разі прокурор набуває статусу позивача [8].

Тобто, ВП ВС у вищезазначених постановках формулює, по-суті, суперечливі висновки. У справах про оскарження рішення органу владних повноважень щодо розпорядження майном та визнання правочину недійсним, яким порушуються інтереси держави, за однією правовою позицією, прокурор повинен звертатися до суду з позовом у статусі позивача, а владний орган, що виступає стороною договору (як і інша сторона договору) – є відповідачем. За іншою правовою позицією ВП ВС у відповідній категорії справ прокурор звертається в особі владного органу, який займає процесуальний статус позивача, а відповідачем виступає інша сторона договору.

2. Не узгоджується з вимогою виключної ролі прокуратури в суді, що проголошується у п. 3 ст. 131¹ Конституції України, згідно якої в Україні діє прокуратура, яка здійснює представництво інтересів держави в суді у *виключних* випадках і в порядку, що визначені законом [9]. Зокрема, положення ч. 3 ст. 23 Закону визначають та конкретизують виключні випадки реалізації прокурором представництва інтересів держави в суді, про які йдеться у п. 3 ч. 1 ст. 131¹ Конституції України. Водночас, ч. 4 ст. 23 Закону визначає порядок здійснення прокурором представництва інтересів держави в суді, про які йдеться у п. 3 ч. 1 ст. 131¹ Конституції України. Цей порядок передбачає контрольні дії суду з перевірки підстав здійснення прокурором функцій представництва (абзац 1, 2 ч. 4 ст. 23 Закону), а також дотримання ним процедури досудових дій, спрямованих на забезпечення субсидіарної його ролі у сфері представництва (абзац 3 ч. 4 ст. 23 Закону), оскільки будь-які випадки реалізації прокуратурою цієї функції повинні бути тільки додатковими (допоміжними) по відношенню до діяльності в суді органів, уповноважених здійснювати функції держави у відповідних правовідносинах.

На виключності випадків участі прокурора в суді при реалізації функцій представництва наголошує КСУ й ВП ВС. Наприклад, у рішенні від 5 червня 2019 р. № 4-р(П)/2019 КСУ вказав, що Конституцією України вста-

новлено вичерпний перелік повноважень прокуратури, визначено характер її діяльності і в такий спосіб передбачено її існування і стабільність функціонування; наведено гарантує неможливість зміни основного цільового призначення вказаного органу, дублювання його повноважень/функцій іншими державними органами, адже протилежне може призвести до зміни конституційно визначеного механізму здійснення державної влади її окремими органами або вплинути на обсяг їхніх конституційних повноважень [10].

У п. 45 постанови ВП ВС від 26 травня 2020 р. (справа № 912/2385/18) наголошується, що захищати інтереси держави повинні насамперед відповідні компетентні органи, а не прокурор. Прокурор не повинен вважатися альтернативним суб'єктом звернення до суду і замінювати компетентний орган, який може і бажає захищати інтереси держав [11].

3. ВП ВС, підтримуючи право прокурора бути самостійним позивачем у справах, в яких прокурор оскаржує рішення органу державної влади (органу місцевого самоврядування) та заявляє вимогу про визнання правочину недійсним, за наявності органу, уповноваженого державою реалізувати її функції в суді у спірних правовідносинах, по-суті, розширює коло випадків здійснення прокурорського представництва в суді. Це, в свою чергу, не узгоджується з концепцією мінімізації ролі прокуратури в суді поза межами кримінальної сфери, яка впроваджується в національному законодавстві близько 20 років, про що зазначається у юридичній літературі [12, с. 31], підтримується правниками [13, с. 470; 14, с. 69, 138–139; 15, с. 14], а також міжнародними інституціями у чисельних їх висновках. Щодо останніх, то варто навести рекомендації Європейської Комісії «За демократію через право» (далі – Венеціанська Комісія), сформульовані у висновку CDL-AD (2013) 025 від 14 жовтня 2013 р. на проект Закону України «Про прокуратуру». У цьому документі венеціанці наголосили на: а) субсидіарній ролі прокурора в сфері представництва, тобто будь-які випадки виконання цієї функції прокуратурою повинні бути тільки допоміжними щодо діяльності в суді уповноважених на це органів; б) необхідності більш чіткої правової регламентації кола інтересів держави, які має право представляти прокуратура в суді [16].

В подальшому, Венеціанська Комісія у проміжному висновку «Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя» № 803/2015 від 24 липня 2015 р. зазначила, що повноваження прокурора, яке полягає у «представництві інтересів держави та суспільства в суді у випадках і в порядку, визначених законом» можна вважати легітимними, якщо вони здійснюються у спосіб, за якого дотримується принцип поділу державної влади, у тому числі повага до судової незалежності, принцип субсидіарності, спеціалізації, неупередженості прокурорів та рівності сторін (п. 40) [17].

Таким чином, практика національних судів щодо участі прокурора у розгляді справ в процесуальному статусі позивача повинна відповідати положенням закону, де роль прокурора має субсидіарний (додатковий, допоміжний) характер по відношенню до діяльності компетентного органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, де насамперед останній повинен захищати інтереси держави в суді.

Тому у справах, в яких оскаржується рішення органу державної влади (місцевого самоврядування), а також заявляється вимога про повернення державі майна шляхом визнання правочину недійсним, коли відповідний владний орган виступає стороною цього правочину, позивачем за позовом прокурора повинен виступати саме органу державної влади (орган місцевого самоврядування), а прокурор бере участь в процесі в особі зазначеного владного органу. У цьому зв'язку, в досліджуваній категорії справ прокурор не вправі брати участь при їх розгляді в статусі позивача, а практика ВС щодо зазначеної проблематики потребують корекції та уніфікації в подальших його судових рішеннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03. 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) : справа № 1-1/99, рішення № 3-рп/99 від 8 квітня 1999 р. *Верховна Рада України : офіц. вебсайт*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 587/430/16-ц від 26 червня 2019 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553> (дата звернення: 29.07.2024).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 698/119/18 від 15 січня 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87053622> (дата звернення: 29.07.2024).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 469/1044/17 від 15 вересня 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270734> (дата звернення: 29.07.2024).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 483/448/20 від 28 вересня 2022 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109646083> (дата звернення: 29.07.2024).
7. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2/3. Ст. 12.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 922/614/19 від 11 лютого 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902138> (дата звернення: 29.07.2024).
9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» : справа № 3-234/2018(3058/18), рішення № 4-р(II)/2019 від 5 червня 2019 р. Конституційний Суд України : *офіц. вебсайт*. URL : http://www.csu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p2_2019.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 912/2385/18 від 26 травня 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458902> (дата звернення: 29.07.2024).
12. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді : монографія. Харків : Право, 2016. 200 с.
13. Комаров В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3. С. 467-482.
14. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. 352 с.
15. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.
16. Висновок щодо проекту закону України «Про прокуратуру» : затв. на 96-ому пленар. засід. Венеціан. коміс. (Венеція, 11–12 жовтн. 2013 р.): висновок № 735/2013. Страсбург, 14 жовтня 2013 р. URL: <https://rm.coe.int/1680097f7d> (дата звернення: 29.07.2024).
17. Проміжний висновок «Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя»: висновок № 803/2015. Страсбург, 24 липня 2015 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/cdl_ad_2015_027_2018_10_26.pdf (дата звернення: 29.07.2024).

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОЧИНІВ ІЗ ЦИФРОВИМИ АКТИВАМИ CHARACTERISTICS OF TRANSACTIONS WITH DIGITAL ASSETS

Гулейков І.Ю., суддя

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду,

аспірант

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена проблематиці характеристики правочинів із цифровими активами. Актуальність теми посилюється тим фактором, що в умовах воєнного стану в Україні природно розповсюдився цифровий простір, як доступний та безпечний для життєдіяльності людей, зокрема зросли обсяги цифрових послуг, отримала розвиток е-комерція, поширилося оформлення правочинів за допомогою онлайн-технологій. Розкрито поняття цифрових активів, особлива увага приділена різним видам цифрових активів. Наголошено, що цифровий актив – це немонетарний актив, що існує у цифровому середовищі у нематеріальній формі, має майнову цінність та може бути ідентифікований, зокрема у вигляді віртуального активу, електронних грошей, цифровому контенту, цифрової ідентичності та ін. Констатовано, що цифрові активи можуть мати прив'язку до майнових прав, особистих немайнових прав особи, предметів матеріального світу. Доведено, що кореляція цифрового активу з предметом матеріального світу відбувається через цифровізацію предметів матеріального світу, зокрема матеріалів бібліотек, архівних документів, медичної документації. Висвітлена думка щодо можливості віднесення цифрової ідентифікації особи до цифрових активів. Підкреслено, що цифрова ідентичність особи є складним правовим утворенням, що спадкуванню прав на цифрові активи, права інтелектуальної власності, об'єкта цифрових відносин. Обґрунтовано, що цифрові активи мають властивість до оборотоздатності, особливість якої обумовлюється існуванням специфічного середовища – цифрового. Запропоновано розглядати правочини із цифровими активами у широкому та вузькому розумінні. Правочини щодо цифрових активів, у широкому розумінні – це дія уповноважених суб'єктів стосовно зміни володільців прав на цифрові активи, зокрема договори, спадкування прав на цифрові активи. Правочини із цифровими активами у вузькому розумінні – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, що укладаються у цифровому обороті із використанням технологій інформаційно-комунікативних систем шляхом електронної ідентифікації суб'єктів, його предмету.

Ключові слова: актив, цифрові, віртуальні, цифровий оборот, майнові права, ідентичність.

The article focuses on the issues of characterizing transactions with digital assets. The relevance of the topic is enhanced by the fact that under martial law in Ukraine, the digital space has naturally spread as an accessible and safe environment for people's life, in particular, the volume of digital services has increased, e-commerce has developed, and online transactions have become widespread. The author explains the concept of digital assets, with special attention paid to various types of digital assets. It is emphasized that a digital asset is a non-monetary asset that exists in the digital environment in an intangible form, has property value and can be identified, in particular, in the form of a virtual asset, electronic money, digital content, digital identity, etc. It is stated that digital assets may be linked to property rights, personal non-property rights of a person, and objects of the material world. It is proved that the correlation of a digital asset with an object of the material world occurs through the digitalization of objects of the material world, in particular, library materials, archival documents, and medical records. The author also highlights the opinion that digital identification of a person can be classified as a digital asset. It is emphasized that digital identity of a person is a complex legal entity which may have legal regimes of personal non-property rights, intellectual property rights, and the object of digital relations. The author proves that digital assets have the property of turnover, which is due to the existence of a specific environment – the digital environment. It is proposed to consider transactions with digital assets in a broad and narrow sense. Transactions with digital assets, in the broad sense, are the actions of authorized entities to change the owners of rights to digital assets, including contracts, inheritance of rights to digital assets. Transactions with digital assets in the narrow sense are the actions of a person aimed at acquiring, changing or terminating civil rights and obligations concluded in digital circulation using information and communication systems technologies by means of electronic identification of subjects and its subject matter.

Key words: asset, digital, virtual, digital turnover, property rights, identity.

Вступ. Стрімкий еволюційний розвиток цифрових технологій природно відбивається на всіх сферах життя суспільства. У сучасних умовах спостерігається суттєва популяризація цифрових активів як відповідь на запит багатьох сфер суспільного життя. Можна вже констатувати фактично сформований цифровий оборот цих об'єктів, насамперед, пов'язаних із майновими правами. Поступово відбувається і поширення відносин щодо цифрової ідентичності (дані про цифрову особу, цифрові активи, що підтверджують особу, активи, пов'язані з віртуальним профілем, токенизовані дані про особу). Крім того, з'являються нові технології, які роблять правочини з цифровими активами більш зручними та доступними. Тому останні роки питання цифрових активів є одним із затребуваних на майданчику Світового Економічного Форуму. Так, у 2023 р. на цьому заході відзначалось, що криптоактиви мають різноманітні сфери застосування, як фінансові, так і нефінансові, хоча багато поточних застосувань зосереджені та розробляються з акцентом на фінансовий сектор. При цьому загальна ринкова капіталізація всіх криптоактивів у світі оцінюється більш ніж у 1 трильйон доларів станом на лютий 2023 р. [1, с. 6]. Згідно із CoinMarketCap

станом на 11 липня 2024 р. загальна капіталізація ринку криптовалют становить \$1,14 трлн, найбільшою за капіталізацією криптовалютою є Bitcoin, її частка ринку становить 42% [2].

Внаслідок цього активно створюються нові суспільні відносини, що потребують правової регламентації. Відповідно актуальними напрямками діяльності правників стала розробка та визначення правил, положень правового регулювання відносин щодо об'єктів у цифровому обороті, механізмів захисту суб'єктивних прав у цифровому середовищі. Окремо слід наголосити, що в умовах воєнного стану в Україні природно розповсюдився цифровий простір, як доступний та безпечний для життєдіяльності людей, зокрема зросли обсяги цифрових послуг, отримала розвиток е-комерція, поширилося оформлення правочинів за допомогою онлайн-технологій. Наведене відбувається на тлі децентралізації суспільних відносин, що є результатом глобалізації світу, зокрема правочини іноді не мають прив'язку до території конкретної держави. Часом це приводить до анонімності правочинів, що потребує окремого опікування з боку держави задля підтримки правопорядку та суспільної безпеки. В той же час утворюються ризики

для сталого стану законності у державі щодо цифрових активів. Так існує волатильність цифрових активів (їх ціна не має постійності та може змінюватися), шахрайство навколо них. Проблемність щодо цього посилюється відсутністю чіткої сформованої правової регламентації правочинів із цифровими активами. Проте незважаючи на ці ризики, цифровий оборот має значний потенціал для розвитку, зокрема у світовій економіці та національних фінансових системах. Тому тематика правочинів із цифровими активами є нагальною та потребує окремого наукового пізнання.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення характеристик правочинів із цифровими активами. Задля розв'язання поставленої мети необхідно виокремити види цифрових активів, виявити оборотоздатність цифрових активів, розкрити особливості правочинів із цифровими активами, сформулювати положення щодо подальших наукових досліджень.

Результати дослідження. Здійснення правочинів із цифровими активами стали набувати поширення завдяки науково-технічному прогресу, цифровізації суспільства та прийняттю низькі нормативно-правових актів. Так, варто звернути увагу на такі Закони України як: «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [3], «Про цифровий контент та цифрові послуги» [4], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [5], «Про електронні комунікації» [6], «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [7]. У цих нормативно-правових актах закладені визначення окремих послуг у цифровому середовищі. Хоча ці закони мають позитивні результати, важливо не ігнорувати науково-практичні питання їх правозастосування, що поступово з'являються і потребують розв'язання на різних рівнях правового регулювання. Виникнення питань є логічним процесом втілення законів в життя через виконання їх норм та подальше застосування. Варто підкреслити, що норми наведених законів не містять поняття та чіткої класифікації цифрових активів, засад правової регламентації правочинів щодо них. Це є наслідком непослідовної законодавчої діяльності у сфері врегулювання відносин із цифровими активами. Вже можна констатувати наявність розпорошеності та безсистемності нормативно-правових актів у цьому законодавчому сегменті. Наведене спостерігається на фоні утворення нового середовища цивільно-правового регулювання, яке представляє технологічний фундамент для цивільно-правового регулювання цифрових прав, цифрового цивільного обороту, цифрових суб'єктів і об'єктів, формування нових цивільних правовідносин [8, с. 203]. Тому тематика правочинів із цифровими активами є вкрай актуальною.

При дослідженні правочинів із цифровими активами згідно логіки наукового пізнання первинно варто визначитися із поняттям та видами цифрових активів. Це необхідно зробити, з огляду на те, що у законодавстві України не закріплено термін «цифрові активи», тому з'ясуємо його за допомогою застосування методу аналогії. Поняття актив встановлено у п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» під яким розуміються кошти, у тому числі електронні гроші, інше майно, майнові та немайнові права [7]. Звісно, що цифрові активи мають нематеріальну форму, що природно відсилає їх до співвідношення з нематеріальними активами. Згідно із абз. 8 п. 4 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», затверджено Наказом Міністерства фінансів України 18.10.1999 р. № 242 «нематеріальний актив – немонетарний актив, який не має матеріальної

форми та може бути ідентифікований» [9]. При цьому немонетарні активи – усі активи, крім грошових коштів, їх еквівалентів та дебіторської заборгованості у фіксованій (або визначеній) сумі грошей (абз. 12 п. 4 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку) [9].

Беручи до уваги наведене, можна означити, що цифрові активи є будь-якими немонетарними активами, що не мають матеріальну форму та можуть бути ідентифіковані, зокрема електронні гроші, майнові та немайнові права. Відомим фактом є і те, що цифровий актив існує у цифровій формі, а отже може співвідноситися із цифровою річчю. Так у ч. 1 ст. 179¹ ЦК України закріплено, що: цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність, зокрема віртуальні активи, цифровий контент та інші блага [10]. Тобто ці активи мають відповідати трьом критеріям: наявності вартості, можливості до обігу в цифровому форматі й можливості до його обміну на інші об'єкти цивільного права [11, с. 201]. Отже, цифровий актив – це немонетарний актив, що існує у цифровому середовищі у нематеріальній формі, має майнову цінність та може бути ідентифікований, зокрема у вигляді віртуального активу, електронних грошей, цифровому контенту, цифрової ідентичності ін.

Цифрові активи можуть мати зв'язок із майновими правами, особистими немайновими правами особи, предметами матеріального світу. Кореляція цифрового активу з відповідним фізичним об'єктом відбувається завдяки цифровізації предметів матеріального світу, зокрема матеріалів бібліотек, архівних документів, медичної документації. Наприклад, держава створює умови та координує діяльність з функціонування електронних бібліотек, у тому числі у спеціальному цифровому форматі для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією (абз.8 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу») [12]. Існує і електронна система охорони здоров'я – інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує автоматизацію ведення обліку медичних послуг та управління інформацією про охорону здоров'я, у тому числі медичною інформацією (абз. 4 ч. 1 ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я») [13]. Тобто цифрові активи формуються залежно від сфери використання та наявності кореляційного зв'язку з предметом матеріального світу.

Окремо слід звернути увагу, що законодавством України розмежовуються електронні та цифрові гроші. Згідно із Законом України «Про платіжні послуги»: 1) електронні гроші – одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багатоцільового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей (п. 14 ч. 1 ст. 1 Закону); 2) цифрові гроші Національного банку України – електронна форма грошової одиниці України, емітентом якої є Національний банк України (п. 96 ч. 1 ст. 1 Закону) [14]. Поряд із емітованими електронними, цифровими грошима, існують неімітовані цифрові гроші будь-яким національним банком, зокрема це Біткоїн (BTC), Ефіріум (ETH), Tether (USDT), Binance Coin (BNB), USD Coin (USDC), XRP (XRP), Cardano (ADA), Solana (SOL), Dogecoin (DOGE) ін. Електронні та цифрові гроші є видами цифрових активів.

Поряд із цифровими активами, що мають зв'язок із майновими правами, вже сформовані цифрові активи у сфері особистих немайнових прав. Мова йде про цифрову ідентичність. При цьому слід розмежовувати цифрову ідентичність, що створюється самостійно людиною та цифрову ідентичність, що дозволяє ідентифікувати конкретну особу. Щодо першого випадку слід звернути увагу

на позицію О. Є. Аврамової, щодо фактичного існування матеріальної (реальної) ідентичності і віртуальної (незалежної ідентичності у кіберпросторі), людина в кіберпросторі виступає як автор власної ідентичності та як автор результатів інтелектуальної, творчої праці, що розміщені в цифровому середовищі. У кіберпросторі автор самостійно створює власну ідентичність (ігровий профіль, аватар, акаунт, користувача ігрової платформи), що виступає результатом його творчої праці та виконує функцію ідентифікації автора серед інших користувачів кіберпростору [15, с. 41, 43]. Поряд із самостійним створенням особою цифрової ідентичності є електронна ідентичність, що дозволяє здійснювати правочини у цифровому середовищі. Остання є цифровою ідентичністю де-юре, що пройшла визнану офіційну електронну ідентифікацію. Електронна ідентифікація – процес використання ідентифікаційних даних особи в електронній формі, які однозначно визначають фізичну, юридичну особу або уповноваженого представника юридичної особи (п. 11 ч. 1 ст. 11 «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги») [5]. До цифрової ідентифікації особи належать електронний підпис, електронна печатка, електронний паспорт, електронний ID. Загалом, цифрова ідентичність особи є складним правовим утворенням, що може мати правові режими особистих немайнових прав, права інтелектуальної власності, цифрового об'єкта. Разом з тим, цифрова ідентичність може співвідноситися і з цифровим активом.

Слід відзначити і те, що до цифрових активів, у широкому їх розумінні, можна відносити і електронні документи. Суб'єктами електронного документообігу є автор, підписувач, створювач електронної печатки, адресат та посередник, які набувають передбачених законом або договором прав і обов'язків у процесі електронного документообігу (абз. 7 ст. 1 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг») [16]. Звідси слідує, що у наведених учасників електронного обігу виникають відповідні суб'єктивні права щодо електронного документа, а отже електронні документи можуть також визначатися як цифрові активи.

Враховуючи особливості цифрових активів можна виокремити особливості правочинів щодо цифрових активів, що мають кореляцію із об'єктами матеріального світу, внаслідок їх цифровізації; електронних документів; елементів цифрової ідентичності (що можуть бути предметом правочину, зокрема ігровий профіль); цифрових грошей ін. Специфіка правочинів із цифровими активами залежить від їх предмету, сфери використання цифрового активу, складу учасників.

Введення у цивільний оборот цифрових активів обумовлено їх здатністю до оборотоздатності. С. О. Сліпченко виокремлює такі ознаки оборотоздатності об'єктів цивільних прав: корисність, тобто здатність задовольняти потреби суб'єкта (споживча вартість, цінність); доступність для володіння; визначеність (відособленість); об'єктивованість; від'ємність об'єкта від суб'єкта та здатність бути наданим однією особою іншій; здатність бути оціненим у грошах [17, с. 134]. Наведені ознаки цілком можуть бути використані щодо характеристики цифрових активів, як об'єктів цивільного обороту. В. Л. Скрипник також наголошує, що оборотоздатність об'єктів – це природні та юридична властивість, що спрямована на зміну права володільця такого об'єкта [18, с. 195]. Цифрові активи мають властивість змінювати володільця прав, крім випадків визначення цифрової ідентичності де-юре. Загалом цифрові активи відповідають усім ознакам оборотоздатності об'єкта цивільних прав.

Особливість оборотоздатності цифрових активів обумовлюється існуванням специфічного середовища – цифрового. У юридичних джерелах підкреслено, що цифровий цивільний оборот має самостійний предмет для правового регулювання – сфера цифрового цивільного

обороту цифрових прав на нематеріальні цифрові об'єкти, майнові правовідносини в цифровій реальності, що базується на принципах технологічної нейтральності, анонімної автентифікації, цифрової безпеки персональних даних, крипто шифрування способу передачі даних, стійкості цифрового обороту, забезпечення інформаційної безпеки цифрового обігу [19, с. 245]. Акцентуємо увагу, що в Україні відбувається стрімкий розвиток цифрового обороту, зокрема завдяки впровадженню таких інформаційно-комунікативних систем як: система електронних державних послуг «Дія»; електронна система закупівель «Прозоро»; електронна система декларування доходів. Поширення цифрового обороту має соціально-економічні, правові, а подекуди і політичні позитивні наслідки. Так, відбувається поступове економічне зростання завдяки залученню української економіки у глобальну цифрову економіку; покращується якість життя через зручність цифрових послуг; розвивається демократизація суспільства унаслідок цифровізації державного управління, що надає змогу подолати бюрократизм і випадки корупції.

Оборотоздатність цифрових активів дозволяє виявляти особливості правочинів із цифровими активами. У законодавстві закріплено визначення цифрової послуги як послуги, що надає можливість споживачу створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також здійснювати будь-які інші дії з даними у цифровій формі, що були створені чи завантажені споживачем або іншими користувачами такої послуги (п. 9 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги») [4]. Відомо, що до цифрових послуг може бути віднесені послуги у сфері хостинг файлів (наприклад, Dropbox, Google Drive), обробки текстів (Google Docs, Microsoft Word), ігри (онлайн-ігри, мобільні ігри), хмарні обчислення (Amazon Web Services, Microsoft Azure), соціальні мережі (Facebook, Instagram). Тобто розуміння цифрових послуг в контексті Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» є технічним тлумаченням такої послуги, без виокремлення її правових ознак. Така тенденція помітна у більшості нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини у сфері цифрових активів. Це може створювати додаткові ускладнення при розробці як правової регламентації, так і правової конструкції із цифровими активами.

Правова регулювання відносин у цифровому обороті ґрунтується на нормах Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [5]. За цим Законом, електронна довірча послуга – електронна послуга, що надається для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють надавачу електронних довірчих послуг щодо надання такої послуги (п. 10 ч. 1 ст. 1) [5]. Стаття 17 Закону встановлює особливості електронної довірчої послуги: «правочини, що підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації у випадках, встановлених законом, вчиняються в електронній формі виключно із застосуванням кваліфікованих електронних довірчих послуг» (п. 6 ст. 17) [5]. Отже, правочини в електронній формі можуть бути здійснені за допомогою використання кваліфікованого електронного підпису чи печатки.

Правочини із цифровими активами можуть розглядатися у широкому та вузькому розумінні. Правочини щодо цифрових активів, у широкому розумінні – це дія уповноважених суб'єктів стосовно зміни володільців прав на цифрові активи, зокрема договори, спадкування прав на цифрові активи. Широке тлумачення правочину із цифровими активами дозволяє припустити їх укладання в усній, письмовій, електронній формі, як в межах цифрового середовища так і в звичайному цивільному обороті. Правочини із цифровими активами у вузькому розумінні – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних

прав та обов'язків, що укладаються у цифровому обороті із використанням технологій інформаційно-комунікативних систем шляхом електронної ідентифікації суб'єктів, його предмету. Такий правочин укладається в цифровому обороті із використанням технологій інформаційно-комунікативних системах, тобто надає можливість учаснику правочину створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, укладається в електронній формі.

Можна виокремити види правочинів із цифровими активами залежно від предмету, зокрема правочини щодо набуття прав на цифрові активи; надання права користування (зокрема ліцензія); спадкування. Серед правочинів щодо набуття права на цифрові активи останнім часом здобувають популярність обмін цифровими активами (відносини обміну в цифровому середовищі активно використовується у ситсемах онлайн ігор, іншого соціального спілкування); застава цифрових активів (останнім часом набуває популярності застава криптовалют); дарування цифрових активів.

До характерних ознак правочинів із цифровими активами можна віднести: 1) предмет правочину стосується майнових прав на відповідний цифровий актив; 2) є особливість ідентифікації учасників правочину, зокрема за допомогою використання кваліфікованого електронного підпису та інших цифрових систем (при цьому ідентифікація може бути як у цифровому середовищі (допускає анонімність, будь-яка особа може використовувати ключі доступу до активу) так і в матеріальному світі);

3) необхідно проводити аутентифікацію цифрового активу; 4) правочин із цифровими активами повинен відповідати усім вимогам, які встановлені для правочинів у цивільному законодавстві України.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє запропонувати такі висновки. Війна в Україні значно прискорила цифровізацію багатьох сфер життя. Зросли обсяги цифрових послуг, сформувалась е-комерція, поширилось оформлення правочинів за допомогою онлайн-технологій. На тлі цих процесів, в Україні наразі немає комплексного закону, який би регулював усі аспекти правочинів з цифровими активами. Правова регламентація відносин щодо цифрових активів має розпорошеність, певну термінологічну плутанину. Загалом не визначено засад, конструкції правочинів із цифровими активами. Правочини з цифровими активами, як правило, укладаються та виконуються в електронній формі, проте вони можуть мати і усну, письмову форму. Їх укладання ускладнюються тим, що вони мають як технічні, так і правові характеристики. При цьому технічні характеристики такого правочину є невід'ємними ознаками юридичної складової правочинів із цифровими активами.

Проблемність визначення характеристик правочинів із цифровими активами обумовлено і тим, що операції з цифровими активами можуть здійснюватися без прив'язки до певної юрисдикції, якщо вони здійснюються у цифровому середовищі. Тому актуальним напрямом наукових розвідок є визначення правочинів із цифровими активами, що укладаються як у цифровому середовищі, так і в звичайному цивільному обороті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pathways to the Regulation of Crypto-Assets: A Global Approach. World Economic Forum. Cologne/Geneva Switzerland. 2023. 33 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Pathways_to_the_Regulation_of_Crypto_Assets_2023.pdf.
2. CoinMarketCap. URL: <https://coinmarketcap.com/>.
3. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15 липня 2021 р. № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
4. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10 серпня 2023 р. № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#top>.
5. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
6. Про електронні комунікації : Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#top>.
7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 грудня 2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#top>.
8. Парасюк М.В. Вплив цифрових технологій на цивільне право. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 201–204. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/46>.
9. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку : Наказ Міністерства фінансів України 18.10.1999 р. № 242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99#top>.
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
11. Овчаренко А.С. Правове регулювання віртуальних активів та криптовалют в Україні: сучасний стан і перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 200–202. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/47>.
12. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27 січня 1995 р. № 32/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
14. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>.
15. Аврамова О.Є. Система суб'єктів права інтелектуальної власності в умовах становлення кіберпростору. *Вісник ХНУВС – Bulletin of KhNUiA*. 2022. № 2 (97). С. 39–47. <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.03>.
16. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
17. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків, 2013. 552 с.
18. Скрипник В. Обороздатність об'єктів цивільних прав. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 190–197.
19. Парасюк М. В. Основи цифрового цивільного обороту щодо інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 243–246. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/56>.

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ЕМФІТЕВЗИСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE CONCLUSION OF THE CONTRACT OF EMPHYTEUSSIS UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Давидова І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу питань стосовно існуючих проблем укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану, пошуку шляхів їх вирішення.

Зазначено, що в сучасних умовах важливим є приділення особливої уваги захисту прав як власників земельних ділянок, так і емфітевтів, що включає забезпечення належної компенсації у випадку втрати чи пошкодження земельної ділянки, а також гарантії безперервності права користування. Важливим аспектом є роль держави у контролі та підтримці укладення договорів емфітевзису, що може включати надання інформаційної та юридичної підтримки, а також запровадження механізмів державних гарантій.

Зроблено висновок про те, що основними напрямками роботи в напрямку удосконалення процесу укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану є, зокрема: по-перше, розробити та впровадити зміни до чинного законодавства, що регулює укладення договорів емфітевзису, враховуючи особливості воєнного стану, зокрема, спрощення процедур укладання договорів та підвищення захисту прав сторін; по-друге, забезпечити доступність інформації щодо особливостей укладення договорів емфітевзису в умовах воєнного стану через державні та недержавні канали, що допоможе сторонам краще орієнтуватися в правових та економічних питаннях; по-третє, впровадити механізми компенсації для власників та користувачів земельних ділянок у випадку втрати чи пошкодження майна внаслідок воєнних дій, в тому числі включення державних фондів або страхових програм; по-четверте, налагодити систему надання безкоштовної юридичної допомоги для укладення та супроводу договорів емфітевзису в умовах воєнного стану, що забезпечить більш ефективний захист прав сторін та зменшить ризики укладення договорів; по-п'яте, вивчити та адаптувати міжнародний досвід регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану, що допоможе впровадити найкращі практики та уникнути поширених помилок.

Підкреслено, що запровадження окреслених заходів дозволить підвищити ефективність укладення договорів емфітевзису в умовах воєнного стану, забезпечити захист прав сторін та сприяти економічній стабільності країни.

Ключові слова: договір, емфітевзис, сторони договору, права на чужі речі, сільськогосподарське призначення, земля, конкурентоспроможність, технологія, воєнний стан.

The article is devoted to the analysis of issues related to the existing problems of concluding an emphyteusis contract in the conditions of martial law, to the search for ways to solve them.

It is noted that in modern conditions it is important to pay special attention to the protection of the rights of both land owners and emphyteuts, which includes ensuring adequate compensation in case of loss or damage to the land, as well as guaranteeing the continuity of the right of use. An important aspect is the role of the state in monitoring and supporting the conclusion of emphyteusis contracts, which may include the provision of informational and legal support, as well as the introduction of mechanisms of state guarantees.

It was concluded that the main areas of work aimed at improving the process of concluding emphyteusis contracts under martial law are, in particular: firstly, to develop and implement changes to the current legislation regulating the conclusion of emphyteusis contracts, taking into account the peculiarities of martial law, in particular, simplification procedures for concluding contracts and improving the protection of the parties' rights; secondly, to ensure the availability of information on the specifics of concluding emphyteusis contracts in the conditions of martial law through state and non-state channels, which will help the parties better navigate legal and economic issues; third, to implement compensation mechanisms for owners and users of land plots in case of loss or damage to property as a result of hostilities, including the inclusion of state funds or insurance programs; fourth, to establish a system of providing free legal assistance for the conclusion and support of emphyteusis contracts in the conditions of martial law, which will ensure more effective protection of the rights of the parties and reduce the risks of concluding contracts; fifth, to study and adapt the international experience of regulating land relations under martial law, which will help implement best practices and avoid common mistakes.

It is emphasized that the implementation of the outlined measures will increase the efficiency of concluding emphyteusis contracts in the conditions of martial law, ensure the protection of the rights of the parties and contribute to the economic stability of the country.

Key words: contract, emphyteusis, parties to the contract, rights to other people's things, agricultural purpose, land, competitiveness, technology, martial law.

Постановка проблеми. Термін «емфітевзис» є законодавчо закріплений та означає право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Емфітевзис є різновидом речових прав і має давні корені, які сягають римського права. У сучасному українському законодавстві емфітевзис регулюється Цивільним та Земельним кодексами України та іншими нормативно-правовими актами. Укладання договору емфітевзису має свої особливості, які важливо враховувати для забезпечення правової захищеності сторін.

Умови воєнного стану створюють значні виклики для економіки та правової системи будь-якої країни. В Україні введення воєнного стану зумовлене збройним конфліктом, що має серйозний вплив на всі сфери життя, включаючи аграрний сектор. Однією з ключових проблем є укладення договорів емфітевзису, які забезпечують право користування земельними ділянками для сільськогосподарських потреб. Тож необхідним є дослідження проблематики

та особливостей укладення таких договорів в умовах воєнного стану.

Стан дослідження теми. Дослідженню інституту емфітевзису та його місця серед прав на чуже майно в літературі приділяється певна увага. Зокрема, можна відзначити публікації таких науковців, як: Висіцька І. [1], Гончаренко В. [2; 3], Данилюк С. [4], Іщенко Я., Любар О. [5], Корнєєв Ю., Тофан А. [6], Смоленко Є. [7] та ін. Разом з тим, зазначені дослідження стосуються вивчення інституту емфітевзису без поправки на воєнний стан та його особливості, які мають місце в сучасних умовах розвитку країни. Тож необхідним є вивчення особливостей укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану.

Мета статті полягає в аналізі питань стосовно існуючих проблем укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану, пошуку шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Як і будь-який договір, договір емфітевзису має певні істотні умови, необхідні

для його дійсності. Опис цього договору неможливий без визначення його суб'єктів, об'єкту та строку дії.

Суб'єктами договору емфітевзису є власник земельної ділянки (емфітевт) та особа, яка отримує право користування цією ділянкою (емфітевзист). Власником може бути як фізична, так і юридична особа, включаючи державу або територіальну громаду.

Об'єктом емфітевзису є земельна ділянка сільськогосподарського призначення. Важливо, щоб ділянка була придатною для сільськогосподарського використання та відповідала законодавчим вимогам щодо її цільового призначення.

Згідно з чинним законодавством, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) виникає на основі договору між власником земельної ділянки та особою, яка бажає користуватися цією землею для таких потреб. Це право може бути відчужене або передане у спадок, за винятком випадків, передбачених частиною третьою Цивільного кодексу України. Земельна ділянка, що перебуває в оренді, не може бути передана власником іншій особі на праві емфітевзису.

Особа, яка використовує земельну ділянку на праві емфітевзису, має право володіти та користуватися земельною ділянкою відповідно до умов договору. Вона також може передавати її в оренду на строк, що не перевищує строку дії договору емфітевзису. Договором емфітевзису може бути встановлена заборона на передачу земельної ділянки в оренду емфітевтом. Така заборона є обтяженням речових прав на земельну ділянку та підлягає державній реєстрації у порядку, визначеному законом.

Право користування земельною ділянкою державної або комунальної власності для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) не може бути відчужене землекористувачем іншим особам, внесене до статутного капіталу або передане у заставу, за винятком випадків, коли право власності переходить на об'єкт нерухомого майна (житловий будинок, інші будівлі та споруди) або коли право емфітевзису чи суперфіцію було набуто землекористувачем на земельних торгах.

Строк користування земельною ділянкою державної, комунальної та приватної власності для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) не може перевищувати 50 років.

Плата за користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності, визначена в договорах про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), укладених на земельних торгах, не може бути зменшена за згодою сторін протягом строку дії договору, а також у разі його поновлення.

Укладання договорів про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови здійснюється згідно з Цивільним кодексом України. За згодою сторін такі договори можуть бути нотаріально посвідчені.

Власник земельної ділянки може встановити вимогу нотаріального посвідчення договорів про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або скасувати цю вимогу. Встановлення або скасування такої вимоги є одностороннім правом, що потребує нотаріального посвідчення. Ця вимога є обтяженням речових прав на земельну ділянку і підлягає державній реєстрації в установленому законом порядку.

Емфітевзис припиняється у таких випадках: поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача; закінчення строку, на який було надано право користування; відчуження земельної ділянки приватної власності для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності; прийняття уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування рішення про використання земельної ділянки державної або комунальної власності для суспільних потреб; невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років у разі користування чужою земельною ділянкою для забудови; припинення дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (щодо договорів емфітевзису

та суперфіцію, укладених у рамках такого партнерства); за згодою сторін договору емфітевзису чи суперфіцію [8].

Припинення дії договору емфітевзису земельної ділянки державної або комунальної власності з підстав, визначених у Цивільному кодексі України, здійснюється відповідно до правил, встановлених статтею 32-1 Закону України «Про оренду землі».

Особа, яка використовує земельну ділянку на праві емфітевзису для вирощування багаторічних насаджень (плодових, ягідних, горіхоплідних, винограду) та належно виконує свої обов'язки за договором, має переважне право перед іншими особами на укладення нового договору емфітевзису щодо цієї земельної ділянки після спливу строку дії попереднього договору [9].

Отже, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) згідно з цивільним законодавством України можна визначити як договірну форму використання земель сільськогосподарського призначення. Це включає строкове або безстрокове, платне або безплатне користування земельною ділянкою в межах, встановлених законодавством та договором. Власник земельної ділянки передає її землекористувачеві (емфітевту) для здійснення підприємницької чи іншої діяльності з використанням природних властивостей землі.

Звернення до характеристики системи речових прав на чуже майно за законодавством Західної Європи в цьому дослідженні обґрунтовується тим, що воно є взірцем для формування цивільного законодавства пострадянських держав, включаючи Україну [2].

Укладання договору емфітевзису має пройти певні стадії: по-перше, підготовка до укладення договору, куди можна віднести визначення меж та площі земельної ділянки; оцінку її ринкової вартості; перевірку правостановлюючих документів; по-друге, складання проекту договору, де мають бути визначені суб'єкти договору, об'єкт договору з детальним описом земельної ділянки, строк дії договору, порядок і умови оплати, права та обов'язки сторін, відповідальність за порушення умов договору, умови розірвання договору; по-третє, нотаріальне посвідчення договору, яке є обов'язковою умовою дійсності такого договору, зокрема, нотаріус перевіряє дійсність правостановлюючих документів та відповідність договору вимогам законодавства; по-четверте, державна реєстрація договору, які здійснюються після нотаріального посвідчення договору, що необхідно для офіційного визнання права користування земельною ділянкою за емфітевзистом; така реєстрація здійснюється у відповідному державному реєстрі прав на нерухоме майно.

В контексті умов сьогодення, зокрема, дії правового режиму воєнного стану, можна виділити наступні особливості укладення договору емфітевзису: по-перше, нестабільність правового середовища, зокрема, часті зміни законодавства у зв'язку з введенням воєнного стану можуть ускладнити процес укладення договорів, що призводить до невизначеності прав та обов'язків сторін, а також підвищеного ризику правопорушень; по-друге, ризики втрати або пошкодження земельних ділянок, зокрема, в умовах воєнних дій існує значний ризик втрати чи пошкодження сільськогосподарських земель, що впливає на інтереси як власників, так і користувачів земельних ділянок; по-третє, обмеження доступу до земельних ділянок, зокрема, через військові дії деякі території можуть бути недоступними або небезпечними для використання, що ставить під загрозу можливість ефективного користування земельними ділянками; по-п'яте, фінансові труднощі, адже війна значно впливає на фінансовий стан сільськогосподарських підприємств, що може ускладнити виконання зобов'язань за договорами емфітевзису, зокрема щодо своєчасної оплати за користування земельною ділянкою; по-шосте, юридичні питання, питання юридичного супроводу укладення договорів ускладнюються в умовах воєнного стану через обмежений доступ до нотаріальних та реєстраційних послуг.

Найбільш перспективними напрямками дослідження, є: 1) дослідження змін у законодавстві, пов'язаних з введенням

воєнного стану, та їх впливу на укладення договорів емфітевзису, а також аналіз норм, які регулюють особливості користування земельними ділянками в умовах надзвичайних ситуацій; 2) дослідження ризиків, пов'язаних з втратою чи пошкодженням земельних ділянок, та розробка рекомендацій щодо їх мінімізації, а також вивчення практик страхування ризиків у сільськогосподарському секторі; 3) аналіз правових механізмів забезпечення виконання умов договорів емфітевзису в умовах воєнного стану, вивчення прецедентів судової практики щодо вирішення спорів, пов'язаних з договором емфітевзису у воєнний час; 4) оцінка економічних наслідків воєнного стану для аграрного сектору та їх впливу на укладення та виконання договорів емфітевзису, розробка моделей фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств; 5) дослідження впливу соціально-психологічних факторів на укладення та виконання договорів емфітевзису, вивчення впливу воєнного стану на взаємодію між власниками земель та їх користувачами; 6) розробка практичних рекомендацій для сільськогосподарських підприємств та власників земельних ділянок щодо укладення договорів емфітевзису в умовах воєнного стану, включення до договорів додаткових положень, що враховують специфіку воєнного стану.

Досить багато уваги на початку дії воєнного стану було присвячено висвітленню питання щодо оренди земельної ділянки та порівняння договору оренди і договору емфітевзису. Так, у частині земельних правовідносин питання землекористування у цей період визначено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [10]. Враховуючи ситуацію, в якій опинився законодавець, та необхідність швидкого реагування на події воєнного стану, зміни до Земельного кодексу України, внесені Законом № 2145, одразу викликали багато практичних запитань. Деякі положення Закону почали тлумачити неоднозначно, зокрема щодо застосування автоматичної пролонгації. Деякі норми законодавства органи місцевого самоврядування та військово-цивільні адміністрації використовували для швидкої передачі земельних ділянок в оренду строком на один рік. Окремо варто зазначити нову систему реєстрації договорів оренди землі, запроваджену для спрощеного укладення таких договорів, яка також привернула увагу правників.

Діючий закон передбачає, що: «під час дії воєнного стану земельні відносини регулюються з урахуванням особливостей, зокрема, вважаються поновленими на один рік без волевиявлення сторін відповідних договорів і без внесення відомостей про поновлення договору до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервіту, строк користування земельними ділянками щодо яких закінчився після введення воєнного стану, щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення, зокрема тих, що перебувають у приватній власності» [10].

Висновки. Укладання договору емфітевзису вимагає ретельної підготовки та дотримання всіх вимог законодав-

ства. Правильне оформлення договору забезпечує правову захищеність сторін та сприяє ефективному використанню земельної ділянки для сільськогосподарських потреб.

Дослідження особливостей укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану є актуальним та багатограним завданням. Воно вимагає міждисциплінарного підходу, враховуючи юридичні, економічні та соціальні аспекти. Результати таких досліджень можуть сприяти розробці ефективних механізмів правового регулювання та підтримки аграрного сектору в умовах кризи.

Зокрема, в умовах воєнного стану в Україні правове регулювання договорів емфітевзису зазнало значних змін, що зумовлено необхідністю забезпечення національної безпеки та економічної стабільності, а також захисту прав власників та користувачів земельних ділянок. Укладання договорів емфітевзису під час воєнного стану супроводжується низкою ризиків, що пов'язано, зокрема, з нестабільністю правового середовища, економічною невизначеністю та підвищеним ризиком втрати чи пошкодження майна.

В сучасних умовах важливим є приділення особливої уваги захисту прав як власників земельних ділянок, так і емфітевтів, що включає забезпечення належної компенсації у випадку втрати чи пошкодження земельної ділянки, а також гарантії безперервності права користування. Важливим аспектом є роль держави у контролі та підтримці укладення договорів емфітевзису, що може включати надання інформаційної та юридичної підтримки, а також запровадження механізмів державних гарантій.

Основними напрямками роботи в напрямку удосконалення процесу укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану є, зокрема: по-перше, розробити та впровадити зміни до чинного законодавства, що регулює укладення договорів емфітевзису, враховуючи особливості воєнного стану, зокрема, спрощення процедур укладання договорів та підвищення захисту прав сторін; по-друге, забезпечити доступність інформації щодо особливостей укладення договорів емфітевзису в умовах воєнного стану через державні та недержавні канали, що допоможе сторонам краще орієнтуватися в правових та економічних питаннях; по-третє, впровадити механізми компенсації для власників та користувачів земельних ділянок у випадку втрати чи пошкодження майна внаслідок воєнних дій, в тому числі включення державних фондів або страхових програм; по-четверте, налагодити систему надання безкоштовної юридичної допомоги для укладення та супроводу договорів емфітевзису в умовах воєнного стану, що забезпечить більш ефективний захист прав сторін та зменшить ризики укладення договорів; по-п'яте, вивчити та адаптувати міжнародний досвід регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану, що допоможе впровадити найкращі практики та уникнути поширених помилок.

Запровадження окреслених заходів дозволить підвищити ефективність укладення договорів емфітевзису в умовах воєнного стану, забезпечити захист прав сторін та сприяти економічній стабільності країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висицька І. Емфітевзис: правова природа, умови, форма, доцільність застосування. *Землепорядний вісник*. 2019. № 11. С. 41–48.
2. Гончаренко В.О. Емфітевзис за законодавством України та західноєвропейських країн. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 38. С. 63–68.
3. Гончаренко В.О. Особливості правового регулювання прав на чуже майно за цивільним законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 16. С. 112–117.
4. Данилюк С.М. Договір емфітевзису як альтернатива договору оренди землі. *Галицькі студії*. 2023. № 2. С. 11–16.
5. Іщенко Я.П., Любар О.О. Використання земель на умовах емфітевзису: правовий та обліковий аспекти. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 3. С. 103–114.
6. Корнєєв Ю.В., Тофан А.О. Правова регламентація істотних умов емфітевзису та особливості їх застосування на практиці. *Екологічне право*. 2020. Вип. 3. С. 24–28.
7. Смоленко Є.Г. Договір емфітевзису щодо земельної ділянки для сільськогосподарських потреб та особливості судового захисту сторін такого договору. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 195–200.
8. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
9. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України №2145-IX від 24.03.2022 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20>
11. Навроцький Д. Оренда земельних ділянок під час війни: умови договору та судова практика. <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/orenda-zemelnih-dilyanok-pid-chas-viyni-umovi-dogovoru-ta-sudova-praktika.html>

ТЛУМАЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ У МЕЖАХ СПРАВЕДЛИВОГО РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

INTERPRETATION OF PUBLIC INTEREST FOR FAIR TRIAL OF CIVIL CASES

Довбенко М.П., аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу судової аргументації при тлумаченні та застосування суспільних інтересів у їх значенні як критеріїв доступу до касаційного скарги та забезпеченню у зв'язку із цим права на справедливий судовий розгляд.

Зважаючи на контекст використання відповідної оціночних понять, що становлять собою об'єкт судового захисту та водночас підстави процесуальних правообмежень, зазначено про різноманітне та водночас не чітке тлумачення суспільних, публічних, державних інтересів, їх розмежування та співвідношення з іншими інтересами.

Виокремлена теоретична та правозастосовна проблема засобів оцінки у практиці Верховного суду підстав застосування касаційних фільтрів. Автор аналізує новітні зміни до цивільного процесуального законодавства, зумовлені визнанням неконституційним окремих положень ЦПК України щодо малозначних справ. Зазначено, що введення у правопорядок України малозначних справ взаємопов'язано з метою, завданнями цивільного судочинства, серед яких окрім оптимізації, прискорення розгляду нескладних справ виключне значення мають важливі його характеристики, якими позначається його завдання та мета: справедливість та ефективність.

Виходячи зі складної системи підстав касаційного оскарження, які теоретично покликані забезпечувати його високий стандарт, констатовано неналежний рівень застосування пропорційності, враховуючи не ціну позову, а й значення справи для сторін або суспільства. Зазначено, що ці положення мають зумовлювати не формальне, а більш послідовне застосування пропорційності як прояву процедурної справедливості щодо конкретної юридичної ситуації, у межах якої суду належить дати оцінку підстав допуску справи до касаційного перегляду.

Автором наголошено, що слідування інституційному підходу через формальне викладення у судових рішеннях Верховного суду загального розуміння суспільних інтересів не спряє забезпеченню правової визначеності та справедливості процедури, єдиної правозастосовної практики. Констатовано важливе значення дотримання алгоритму пропорційності для умотивованості судових рішень у контексті касаційного перегляду цивільних справ враховуючи фактичний підхід до тесту на пропорційність, який є одним із засобів процедурної справедливості та забезпечення верховенства права.

Ключові слова: цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, суспільний інтерес, пропорційність, правова визначеність, верховенство права, справедливий розгляд цивільних справ, малозначні справи.

The article is devoted to the analysis of judicial argumentation in the interpretation and application of public interests in their meaning as criteria for access to a cassation appeal and ensuring in this connection the right to a fair trial.

Taking into account the context of the use of the relevant evaluative concepts, which are the object of judicial protection and at the same time the basis of procedural legal restrictions, a diverse and at the same time unclear interpretation of public, state interests, their demarcation and correlation with other interests is assumed.

The theoretical and law-enforcement problem of means of assessment in the practice of the Supreme Court of the grounds for applying cassation filters is singled out. The author analyzes the latest changes to the civil procedural legislation due to the recognition as unconstitutional of certain provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine regarding minor cases. It is noted that the introduction of minor cases into the legal system of Ukraine is interconnected with the purpose and tasks of civil justice, among which, in addition to optimization, speeding up the consideration of uncomplicated cases, its important characteristics are of exceptional importance, which indicate its task and purpose: justice and efficiency.

Based on the complex system of cassation appeal grounds, which are theoretically designed to ensure its high standard, an inappropriate level of proportionality application was established, taking into account not the price of the claim, but also the significance of the case for the parties or society. It is noted that these provisions should not require a formal, but a more consistent application of proportionality as a manifestation of procedural justice in relation to a specific legal situation, within which the court has to assess the grounds for admitting a case to cassation review.

The author emphasized that following the institutional approach through the formal presentation of the general understanding of public interests in Supreme Court decisions will not help to ensure legal certainty and fairness of the procedure, uniform law enforcement practice. The importance of observing the proportionality algorithm for the motivation of court decisions in the context of cassational review of civil cases has been determined, taking into account the actual approach to the proportionality test, which is one of the means of procedural fairness and ensuring the rule of law.

Key words: civil proceedings, principles of civil proceedings, public interest, proportionality, legal certainty, the rule of law, fair trial of civil cases, small claims.

Постановка проблеми. Одним із завдань цивільного судочинства, від якого залежить ефективний судовий захист, є справедливий розгляд справи. Судовий захист надається порушеним, невизнаним або оспорюваним правам, свободам чи інтересам фізичних осіб, правам та інтересам юридичних осіб, інтересам держави. Поряд із зазначеними інтересами цивільне процесуальне законодавство містить й інші види інтересів. Відповідно до ч. 1 ст. 5 ЦПК України, здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором. Також відповідно до ч. 2 ст. 4 ЦПК України у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах. Згідно з ч. 4 ст. 137 ЦПК України розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтер-

есом до справи. Відповідно до ч. 3 ст. 274 ЦПК України значення справи для сторін та значний суспільний інтерес розгляду справи є критерієм вирішенні питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження. Відповідно до положень ст. 389 ЦПК України рішення у малозначних справах підлягають касаційному оскарженню, якщо справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу. Розумним співвідношенням між приватними й публічними інтересами визначається порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності (ст. 11 ЦПК України).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розуміння суспільних, публічних, державних інтересів, їх розмежування та співвідношення має виключне правозастосовне значення, їх різноманітне тлумачення породжує складності у правозастосуванні. Насамперед воно пов'язане з балансуванням та віднайдінням розумного балансу приватних та публічних інтересів, що є основою пропорційності як беззмислового принципу, покликаного

надати інструментарій для судової аргументації. Поєднання приватних та публічних засад здійснення цивільного судочинства справедливо відносять до елементів механізму забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ [1, с. 10].

«Значний суспільний інтерес» також відіграє роль чинника подолання касаційних фільтрів. У контексті дослідження умов дотримання права на справедливий суд теоретичний та практичний інтерес становить інтерпретація відповідного інтересу та мотивування ухвалених судових рішень саме Верховним судом.

Касаційні фільтри з часу їх введення в український правопорядок змінювались, піддавались обґрунтованій критиці, були предметом розгляду Конституційним судом України. Законом України від 19 червня 2024 року № 3831-IX [2] внесено зміни до ЦПК України щодо малозначних справ. Відповідно до ст. 19 ЦПК України є малозначними справи, у яких ціна позову не перевищує тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує вісімдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; справи про стягнення аліментів, збільшення та зменшення їх розміру, припинення стягнення аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства); справи про захист прав споживачів, ціна позову в яких не перевищує шістдесяті розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Водночас положення ч. 3 ст. 389 ЦПК України визнано конституційними [3].

Уведення у правопорядок України малозначних справ взаємопов'язано з метою, завданнями цивільного судочинства, серед яких окрім оптимізації виключно значення мають важливі його характеристики, якими позначається його завдання та мета: справедливість та ефективність. Також основними засадами судочинства відповідно до Конституції України та п. 9 ч. 2 ст. 2 ЦПК України відповідно є у визначених законом випадках право на касаційне оскарження судового рішення та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом. Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України не підлягають касаційному оскарженню судові рішення у малозначних справах та у справах з ціною позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім випадків, якщо справа становить значний суспільний інтерес.

Щодо касаційних фільтрів у спеціальному дослідженні, зокрема, К. Білоуса, зазначалось, що складні підстави їх подолання зумовлені необхідністю забезпечення високих стандартів касаційного оскарження у малозначних справах. Це дає підстави автору стверджувати, що відповідна практика не суперечить вимогам ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ та конституційним засадам судочинства [4, с. 185]. Складно визнати таку позицію однозначною, тим більше запропонованою у межах спеціального дослідження, оскільки «складний характер системи підстав» хоча теоретично покликаний забезпечувати високий стандарт касаційного оскарження, має застосовуватись пропорційно не лише з позиції ціни позову, а й значення її для сторін або суспільства. Ці положення зумовлюють не формальне, а більш послідовне застосування процедурної справедливості щодо конкретної юридичної ситуації, у межах якої суду належить дати оцінку підстав допуску справи до касаційного перегляду. Складно також погодитись із тезою, яку також додає дослідник, що «відсутність нормативно регламентованих критеріїв застосування підстав допуску суду належить прогалину в законодавчому регулюванні». Не є можливим нормативно правове регулювання усіх можливих правовідносин, тому наявність судового розсуду є необхідною умовою правозастосування, яке пов'язано з інтерпретацією принципів та норм права. Стан правової невизначеності насамперед, з'являється тоді, коли суд не вдається до докладної правової аргументації,

побудованій за алгоритмами тесту на пропорційність. Відповідний алгоритм зумовлює чітке розуміння конструкції «інтерес» та «значення» у відношенні суспільства.

К. Білоусом також було узагальнено наявні в судовій практиці, зокрема Верховного суду, критерії визначення «значного суспільного інтересу» в малозначних справах. Так, результат перегляду відповідних має прямо або опосередковано становити серйозну, обґрунтовану зацікавленість, яка має виняткове значення для: суспільства в цілому, певних груп людей, територіальних громад, об'єднань громадян у контексті можливого впливу ухваленого у ній судового рішення на права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб; потреб суспільства або окремих його груп, які пов'язані зі збереженням, примноженням, захистом існуючих цінностей, девальвація та/або втрата яких мала б значний негативний вплив на розвиток громадянського суспільства; предмет спору стосується питань загальнодержавного значення, зокрема таких, як визначення і зміни конституційного ладу в Україні, виборчого процесу (референдуму), обороноздатності держави, її суверенітету, найвищих соціальних цінностей, встановлених Конституцією України [4, с. 14]. У судовій практиці застосовуються відповідні критерії визначення суспільного інтересу: «наявність значного суспільного інтересу може мати місце ... коли предмет спору зачіпає питання загальнодержавного значення» [5].

Зокрема, відповідно до постанови Верховного суду по справі № 750/3249/23, відкритій за позовом Департаменту соціальної політики Чернігівської міської ради до фізичної особи про стягнення надміру виплачених коштів як щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 року № 505 «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг», Верховним судом відкрито касаційне оскарження у малозначній справі. Касаційна скарга містить посилення на те, що справа стосується і питань права, що мають фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики, і становить значний суспільний інтерес, і має виняткове значення для заявника [6]. Водночас судом не мотивовано та належним чином не проаналізовано жодну з підстав, звідки якій було подолано касаційні фільтри.

Лише перелічення у докладній формі у законодавстві чи судових рішеннях певних підстав не вирішує більш загальної проблеми, що має правозастосовної характер: як відповідні підстави будуть застосовані при вирішенні справи чи певного процесуального питання задля забезпечення правової визначеності, на яку також направлено формування єдиної правозастосовчої практики. В проаналізованих у межах цього дослідження цивільних справах, у яких Верховним судом ухвалювались судові рішення про задоволення скарги у 2024 році, прийнятний для цього принцип пропорційності також не застосовувався, відповідний тест не проводився [6; 7]. У відповідних юридичних ситуаціях існує конфлікт між формалізмом та демонстрацією того, що дотримано вимоги верховенства права, або відсутністю належного мотивування як однієї з умов права на справедливий суд та остаточності судових рішень як підстави для обмеження права на касаційне оскарження. Важливі для застосування судові інтерпретаційні положення суспільного інтересу не мають характеристики передбачуваності, що не сприяє єдиному застосуванню положень процесуального законодавства.

Для прикладу, більш докладне мотивування та викладення окремих елементів тесту на порційність здійснено у постанові Верховного суду у справі № 755/13294/20, у якій зазначено, що учасники судового процесу мають розуміти, що визначені підпунктами «а» та «в» п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України підстави є винятками. Необхідність відкриття провадження у зв'язку з зазначеними підставами потребує належного обґрунтування і заінтересованими особами, і судом, інакше порушується прин-

цип правової визначеності. В обґрунтування своєї позиції Верховний суд посилається на Рекомендацію № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи від 7 лютого 1995 року, відповідно до положень якої держави-члени мають вживати заходи щодо питань, за якими не можливий перегляд справи та попередження зловживань правом на оскарження. Зокрема, оскарження до суду третьої інстанції мають бути допущені у справах, висновки за якими розвиватимуть право або сприятимуть однаковому тлумаченню закону, будуть мати значення для широкого загалу. В аналізованій справі зазначено, що дослідив та взяв до уваги ціну, предмет позову, складність справи та її значення для сторін і суспільства та не встановив випадків, передбачених п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України [8]. Разом із тим, суд, по суті, зазначив про легітимну мету обмеження в законі права на перегляд справи в касаційному порядку та про необхідність у демократичному суспільстві правообмеження, водночас фактичний підхід до застосування пропорційності не було виконано.

Відповідні питання також пов'язані зі ступенем формалізму суду й до інституційного підходу до пропорційності, й у підходах до тлумачення підстав правообмеження, й належній обґрунтованості з точки зору пропорційності у вузькому сенсі (як останній етап тесту на пропорційність, що підтримується ЄСПЛ та міжнародними судами). Зокрема у справі «Zubac v. Croatia», яка стосується того, яким чином існуючі *in vivo* *ratione valoris* застосовувались у справі, окрім передбачуваності обмеження, визначення кого, на кого покладаються негативні наслідки помилок та відмову позивачеві у доступі до суду вищої інстанції; є необхідним аналіз того, чи пов'язано обмеження з надмірним формалізмом суду [9].

Саме з питанням «надмірного формалізму» чи «правового пуризму» [10] й пов'язані можливі проблеми доступу до касаційного оскарження, які не мають замінюватись формалізмом у значенні дотримання цивільної процесуальної форми. Водночас конкуренція чи конфлікт між процесуальною формою як проявом правової визначеності та справедливості й породжує основні дискусії щодо їх інтерпретації і співвідношення та складності правової аргументації. Слід підтримати у досліджуваному контексті сформульовані Н. Сакарою положення, що процесуальний формалізм є необхідним для належного відправлення правосуддя, оскільки дискреційні повноваження суду чітко сформульовані щодо підстав та обсягу, що попереджає свавілля, забезпечує передбачуваність застосування

закону дотримання вимог справедливого розгляду справи. У свою чергу процесуальному формалізму протистоїть надмірний формалізм та правовий пуризм як негативні явища, наслідками яких є порушення права на справедливий розгляд справи судом [11, с. 86].

Зважаючи на викладене, головне питання, що пов'язане й з правотворчістю, й конституційним контролем, й цивільною процесуальною формою, полягає у відкритості та визначеності для суспільства та учасників справи мотивів та послідовності аргументації ухвалюваних нормативних чи правозастосовних рішень. «Якість закону» (у значенні, яке інтерпретується ЄСПЛ [12] як одна з необхідних ознак верховенства права, що підпорядкована правовій визначеності та недопустимості свавілля, має підтримуватись на правозастосовному рівні через тлумачення судами засадничих ідей, покладених в основу судочинства. Це керівне положення закріплено у ст. 2, 10 та 263 ЦПК України.

Доцільно у відношенні тлумачення суспільних інтересів зважати й на практику ЄСПЛ, яким суспільні (публічні) інтереси здебільшого використовуються в аргументації в межах визначення необхідності втручання держави у права особи, пропорційності такого втручання у значенні балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами [13, с. 207].

Висновки. Роль суспільних інтересів у цивільному судочинстві, які термінологічно позначаються і як публічні інтереси, полягає не лише у тому, що благо, цінність, яке є об'єктом відповідних інтересів, становлять підґрунтя для легітимної мети та необхідності правообмеження у демократичному суспільстві. У значенні, яке надається законодавцем та судами, суспільні інтереси є й інтересами державно організованого соціуму вцілому, й типовими, узагальненими приватними інтересами високого значення. Доведення перед судом загального чи індивідуального значення вирішення справи в контексті доступу до касаційного оскарження в силу диспозитивних засад цивільного судочинства покладатись на учасників справи. Водночас забезпечення права на справедливий суд покладає на суди обов'язок інтерпретації оціночних критеріїв допуску до оскарження з урахуванням правової визначеності, передбачуваності застосування законодавчих положень через належне мотивування ухвалених рішень, яке може бути забезпечене шляхом послідовного застосування тесту на пропорційність, який є одним із засобів процедурної справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карплюк О. І. Механізм забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. 16 с.
2. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах: Закон України від 19 червня 2024 року № 3831-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/JI10708G> (дата звернення – 17.07.2024).
3. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстифеева Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах) від 22 листопада 2023 року № 10-п(II)/2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text> (дата звернення – 15.07.2024).
4. Білоус К.В. Малозначні справи у цивільному судочинстві: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2023. 235 с.
5. Окрема думка судді Верховного Суду у Касаційному цивільному суді Пророка В. В., 01 лютого 2024 року, справа № 214/7709/21 (провадження № 61-18525к23). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373947> (дата звернення – 10.07.2024).
6. Постанова Верховного суду від 07 лютого 2024 року, справа № 750/3249/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116840209> (дата звернення – 12.07.2024).
7. Постанова Верховного суду від 22 квітня 2024 року, справа № 279/1834/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118868218> (дата звернення – 10.07.2024).
8. Постанова Верховного суду від 11 жовтня 2023 року, справа № 755/13294/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114513246> (дата звернення – 10.07.2024).
9. Zubac v. Croatia : Judgment, 5 April 2018, Application no. 40160/12. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-181821> (дата звернення – 16.07.2024).
10. Рішення від 21.03.2024, Київський окружний адміністративний суд, справа № 117855066. URL : <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/117855066/> (дата звернення – 12.07.2024).
11. Сакара Н.Ю. Феномен формалізму в цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 77–89.
12. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Судово-юридична газета*. 21 жовтня 2020. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199> (дата звернення – 17.07.2024).
13. Берназюк Я. Принцип пропорційності у практиці європейського суду з прав людини. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 6 (18). с. 197–214. URL : [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-197-214](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-197-214) (дата звернення – 17.07.2024).

ІНФОРМОВАНИЙ КОРИСТУВАЧ ПРОМИСЛОВОГО ЗРАЗКА

INFORMED USER OF THE INDUSTRIAL DESIGN

Дюкарева-Бержаніна К.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено дослідженню правової суті поняття «інформований користувач» у контексті такого критерію охороноздатності промислового зразка як індивідуальний характер. Проаналізовано Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» на предмет визначення поняття «інформований користувач». Встановлено, що у законі вжито два поняття: «інформований» та «поінформований» користувач, і жодне з них у Законі України «Про охорону прав на промислові зразки» не визначено. З'ясовано, що роз'яснення поняття «інформований користувач» надає такий підзаконний нормативно-правовий акт як нещодавно затверджені Правила складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка. Проаналізовано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, а також Директиву 98/71/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 жовтня 1998 року про правову охорону промислових зразків і Регламент Ради (ЄС) № 6/2002 від 12 грудня 2001 року про промислові зразки Співтовариства, положення яких у 2020 році було імplementовано до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки». Встановлено, що вищевказані міжнародно-правові акти вживають лише одну термінологію – «informed user». Задля уникнення неоднозначності та уніфікації термінів запропоновано внести відповідні зміни до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки». Досліджено рішення Європейського Суду Справедливості, Загального Суду та Суду з питань інтелектуальної власності у Лондоні. З'ясовано правову суть інформованого користувача. Здійснено порівняння інформованого користувача з пересічним споживачем та фахівцем у певній галузі знань.

Ключові слова: промислова власність, промислові зразки, критерій охороноздатності, індивідуальний характер, інформований користувач.

The article is devoted to the study of the legal essence of the concept of "informed user" in the context of such a criterion of the protectability of an industrial design as an individual character. The Law of Ukraine "On Protection of Rights to Industrial Designs" has been analyzed for the purpose of defining the concept of "informed user". It has been established that the law uses two concepts: "informed" and "notified" user, and neither of them is defined in the Law of Ukraine "On Protection of Rights to Industrial Designs". It has been found that clarification of the concept of "informed user" is provided by such a secondary legal act as the recently approved Rules for drawing up and submitting an application for an industrial design and conducting an examination of an application for an industrial design and international registration of an industrial design. It has been analysed the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, as well as Directive 98/71/EC of the European Parliament and the Council of October 13, 1998 on legal protection industrial designs and Council Regulation (EC) No. 6/2002 of December 12, 2001 on Community industrial designs, the provisions of which were implemented in 2020 into the Law of Ukraine "On the Protection of Industrial Design Rights". It has been established that the above-mentioned international legal acts use only one terminology – "informed user". In order to avoid ambiguity and unify the terms, it has been proposed to make appropriate changes to the Law of Ukraine "On Protection of Rights to Industrial Designs". The decisions of the European Court of Justice, the General Court and Intellectual Property Enterprise Court in London have been studied. The legal essence of the informed user has been clarified. A comparison between an informed user and an average consumer and a specialist in a certain field of knowledge has been made.

Key words: industrial property, industrial designs, a criterion of protectability, individual character, an informed user.

Постановка проблеми. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» від 21.07.2020 року за № 815-IX [1] внесено низку змін до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [2]. Зокрема, законом введено такий новий критерій охороноздатності для промислових зразків як індивідуальний характер. Згідно із законом промисловий зразок визнається таким, що має індивідуальний характер, якщо загальне враження, яке він справляє на інформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який інший промисловий зразок, доведений до загального відома. Із наведеного вбачається, що введено таке оціночне поняття як інформований користувач. Водночас, закон не визначає, що розуміється під поняттям інформованого користувача. Окрім того, в абз. 4 п. 2 ст. 20 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» згадується термін «поінформований» користувач, який теж не має свого визначення у законі. Тому, необхідно дослідити, що означає оціночне поняття «інформований користувач», і чи відрізняється останнє від «поінформованого» користувача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звичайно, в українській науковій доктрині неодноразово здійснювалися дослідження теми промислових зразків та їх критеріїв

охороноздатності, зокрема, такими вітчизняними вченими як: О. Дорошенко, О. Жихарев, Ю. Капіца, А. Кириленко, Л. Работягова, Н. Самоловова, Л. Тарасенко, Г. Ульянова, О. Харитонова, О. Штефан, О. Яворська, І. Якубівський. Однак, комплексного дослідження оціночного поняття інформованого користувача, у контексті такого критерію охороноздатності промислового зразка як індивідуальний характер, станом на сьогодні немає.

Метою статті є аналіз оціночного поняття «інформований користувач» та дослідження наявності чи відсутності відмінності від поняття «поінформований користувач» згідно із Законом України «Про охорону прав на промислові зразки» [2].

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, одним з критеріїв охороноздатності промислового зразка є його індивідуальний характер. Згідно з п. 3 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», промисловий зразок визнається таким, що має індивідуальний характер, якщо загальне враження, яке він справляє на інформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який інший промисловий зразок, доведений до загального відома щодо: зареєстрованого промислового зразка – до дати подання заявки до НОІВ або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету; незареєстрованого промислового зразка – до дати, на яку промисловий зразок, щодо якого

вимагається охорона, вперше був доведений до загального відома [2]. Тобто, як слідує із вищенаведеного, «уся влада» визначення того, чи відповідає промисловий зразок такому критерію охороноздатності як індивідуальний характер, належить певному інформованому користувачу.

Сам вищевказаний закон не дає тлумачення поняття «інформований користувач». Водночас, таке поняття зустрічається і в п. 7 ст. 5 цього закону, де зазначено, що обсяг правової охорони промислового зразка включає будь-який інший промисловий зразок, що не справляє на інформованого користувача відмінного загального враження [2].

Видається цікавим, що в абз. 4 п. 2 ст. 20 закон вже вживає поняття «поінформований користувач». Так, зазначена норма закону передбачає, що виріб визнається виготовленим із застосуванням зареєстрованого промислового зразка, якщо зовнішній вигляд такого виробу або його частини справляє на поінформованого користувача таке саме загальне враження, як і промисловий зразок, що охороняється [2]. Разом із тим, Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» визначення поінформованого користувача теж не дає.

Багато відповідей можна отримати із нещодавно затверджених наказом Міністерства економіки України від 07.03.2024р. за № 6237 Правил складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка (надалі – Правила) [3]. Так, пункт 5 глави 2 «Критерії охороноздатності промислового зразка» розділу II «Умови надання правової охорони промислового зразку» роз'яснює, що інформованим користувачем вважається зацікавлена особа, яка використовує вироби відповідно до їх мети та призначення та є обізнаною щодо особливостей зовнішнього вигляду таких виробів у відповідному секторі промисловості. Також, вказаний пункт додає, що виходячи з досвіду та особистого інтересу до відповідних виробів інформований користувач виявляє вищий ступінь уваги, ніж середній споживач, але є менш обізнаним, ніж технічний експерт, дизайнер, виробник або продавець виробів цього сектору, які здатні вирізнити несуттєві ознаки та/або незначні деталі суттєвих ознак, унаслідок чого мінімальні відмінності між промисловими зразками для них є помітними, а також визначити ознаки, що зумовлені виключно технічними функціями виробу. Наприклад, як вказано у зазначеному пункті Правил, інформованими користувачами виробів в індустрії моди є жінки та чоловіки, які стежать за модою [3].

Разом із тим, як слідує зі змісту вищевказаних Правил, будь-яких пояснень, хто такий саме поінформований користувач, немає.

Зважаючи на те, що зміни у липні 2020 року до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [2] були впроваджені у зв'язку із імплементацією, зокрема, вимог Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (надалі – Угода про асоціацію) [4], а також положень Директиви 98/71/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 жовтня 1998 року про правову охорону промислових зразків (надалі – Директива про промислові зразки) [5] і Регламенту Ради (ЄС) № 6/2002 від 12 грудня 2001 року про промислові зразки Співтовариства (надалі – Регламент про промислові зразки) [6], необхідно дослідити такі міжнародно-правові акти на предмет (по)інформованого користувача.

У відповідності до ч. 4 ст. 213 Угоди про асоціацію [4], текст якої відображений українською мовою на офіційному сайті Верховної Ради України, промисловий зразок є таким, що має індивідуальний характер у випадку, коли загальне враження, яке він справляє на поінформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який інший про-

мисловий зразок, доведений до загального відома. Тобто, в офіційно перекладеному тексті Угоди про асоціацію [4], при тлумаченні такого критерію охороноздатності як індивідуальний характер, вжито саме термін «поінформований» користувач. Натомість, як наведено вище, у Законі України «Про охорону прав на промислові зразки» [2], при аналогічному тлумаченні індивідуального характеру промислового зразка, вжито термін «інформований» користувач. Будь-яких згадок саме інформованого користувача в Угоді про асоціацію немає.

У Директиві про промислові зразки [5] тричі згадується лише один користувач – «informed user», що у перекладі означає як інформований, так і поінформований користувач. У п. 13 преамбули Директиви про промислові зразки зазначено, що оцінка щодо того, чи має дизайн індивідуальний характер, повинна ґрунтуватися на тому, чи загальне враження, яке справляє (по)інформований користувач, переглядаючи дизайн, чітко відрізняється від того, яке справляє на нього існуючий корпус дизайну, беручи до уваги характер продукту, до якого дизайн застосований або в який він включений, і, зокрема, промисловий сектор, до якого він належить, і ступінь свободи дизайнера в розробці дизайну. Аналогічно Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», у ч. 1 ст. 5 Директиви про промислові зразки зазначено, що зразок вважається таким, що має індивідуальний характер, якщо загальне враження, яке він справляє на (по)інформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який зразок, який був оприлюднений до дати подання заявки на реєстрацію, або, якщо заявлено пріоритет, до дати пріоритету. Також, як і в Законі України, у ч. 1 ст. 9 Директиви вказано, що обсяг охорони, що надається правом на зразок, включає будь-який зразок, який не справляє на поінформованого користувача іншого загального враження [5].

Більше того, у Регламенті про промислові зразки [6] в п. 14 преамбули, ч. 1 ст. 6 та ч. 1 ст. 10, теж згадується лише один користувач, аналогічно Директиві, – «informed user». Задля уникнення повторень, варто зазначити, що вказані положення Регламенту по своїй суті аналогічні вищенаведеним положенням Директиви про промислові зразки.

Таким чином, на підставі вищезазначеного можна дійти до висновку, що вжиті у Законі України «Про охорону прав на промислові зразки» поняття «інформований» та «поінформований» користувач по своїй суті означають те саме. Зокрема, Всесвітній словник української мови слова «інформувати» та «поінформувати» визначає як синоніми [7]. Причиною, чому у законі вжито різну термінологію, очевидно, став різноманітний переклад слова «informed», так як зміни до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [2] були здійснені задля впровадження положень вищевказаних міжнародно-правових актів, оригінальні тексти яких написані іноземною мовою та підлягали перекладу.

Задля уникнення неоднозначного розуміння правових норм та уніфікації термінології, вважаю, що до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [2] необхідно внести зміни, вживши єдину термінологію «інформований користувач».

Вертаючись до суті поняття поінформованого користувача, варто дослідити його саме правове тлумачення на міжнародній арені. Так, у п. 59 рішення Європейського Суду Справедливості від 20 жовтня 2011 року по справі C-281/10р зазначено, що прикметник «інформований» вказує на те, що, не будучи ні розробником, ні технічним експертом, користувач ознайомлений із різними промисловими зразками, що існують у відповідній галузі, володіє певним рівнем знань стосовно елементів, які зазвичай містяться у таких промислових зразках, і, враховуючи його інтерес до даних виробів, приділяє досить високий рівень уваги під час їх використання [8].

Для розуміння поняття «інформованого користувача» на конкретних прикладах можна навести рішення Загального Суду Європейського Союзу та Суду з питань інтелектуальної власності у Лондоні.

Наприклад, у рішенні Загального Суду R 322/2019-3 вказано наступне. Оскаржуваний промисловий зразок зареєстрований для «вазонів». Інформований користувач, якого слід взяти до уваги, – це, з одного боку, садівник, який зазвичай купує та використовує вазони. З іншого боку, інформований користувач також може бути представником широкої громадськості (наприклад, любитель саморобних виробів), який купуватиме такі товари для побутових потреб. Незалежно від того, професіонал він чи кінцевий споживач, інформований користувач – це той, хто звичайно купує такий товар, використовує його за призначенням, володіє певним ступенем знань щодо ознак, які ці промислові зразки зазвичай містять, і проінформувався на цю тему, переглядаючи каталоги вазонів чи каталоги, що включають вазони, відвідуючи відповідні магазини або ярмарки садівництва / флористики, завантажуючи інформацію з Інтернету або шукаючи її будь-якими іншими способами [8]. У іншій справі Загального Суду за № R 1648/2019-3, яка стосувалась взуття, суд зазначив, що Інформований користувач відповідних виробів ідентифікує різні промислові зразки, що існують у відповідній галузі, володіє певним ступенем знань щодо ознак, які ці зразки зазвичай включають, і, як результат його зацікавленості у відповідних výroбах, проявляє відносно високий ступінь уваги, коли він ними користується, не будучи при цьому дизайнером чи технічним експертом. Тому слід враховувати інформованого користувача, який цікавиться взуттям з його типовими характеристиками та знайомий з різними промисловими зразками в цій галузі і використовує їх з особливою увагою [8].

Суд з питань інтелектуальної власності у Лондоні по справі EWHC 3391, яка теж мала відношення до взуття,

вказав, що інформований користувач – це користувач балеток, а не дизайнер, технічний експерт, виробник або продавець. Вона особливо спостережлива, добре обізнана щодо наявних промислових зразків та ознак промислового зразка, які зазвичай зустрічаються в дизайні балеток. Вона зацікавлена і виявляє відносно високий ступінь уваги. Вона не помічає ні мінімальних відмінностей у деталях, ні сприймає промисловий зразок як просте ціле. Вона здійснює безпосереднє порівняння промислового зразка з відповідним виробом [8].

Таким чином, з наведеного вбачається, що інформований користувач – це щось середнє між пересічним споживачем та експертом у певній галузі знань. У той час, коли пересічний споживач володіє низьким рівнем знань у певній сфері та приділяє низьку увагу до деталей, а експерт, навпаки, має глибокі галузеві знання та звертає увагу на найдрібніші деталі, інформований користувач приділяє вже не середній рівень уваги, а особливу уважність, пов'язану або із його особистим досвідом, або із широкими знаннями сфери, про яку йде мова.

Висновки. Підсумовуючи усе вищевикладене, доходу до таких висновків. Вжиті у Законі України «Про охорону прав на промислові зразки» поняття «інформований» та «поінформований» користувач по своїй правовій суті означають те саме. Для однакового та однозначного розуміння до вказаного закону необхідно внести зміни, вживши одне поняття – «інформований користувач». Інформованим користувачем є зацікавлена особа, яка, не будучи ні розробником, ні технічним експертом, ознайомена із різними промисловими зразками у відповідній сфері і володіє вище середнього рівнем знань стосовно елементів, які зазвичай містяться у таких промислових зразках, і, враховуючи її інтерес до певних виробів, приділяє досить високу уважність під час їх використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями : Закон України від 21.07.2020 року за № 815-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text> (дата звернення: 30.07.2024 р.).
2. Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 року № 3688-XII : станом на 31.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12/ed20231231#Text> (дата звернення: 30.07.2024 р.).
3. Про затвердження Правил складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка : наказ Міністерства економіки України від 07.03.2024 року № 6237. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0547-24#Text> (дата звернення: 30.07.2024 р.).
4. Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода від 21.03.2014 року : станом на 30.11.2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#top (дата звернення: 30.07.2024 р.).
5. DIRECTIVE 98/71/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 October 1998 on the legal protection of designs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0071> (дата звернення: 30.07.2024 р.).
6. Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32002R0006> (дата звернення: 30.07.2024 р.).
7. Слово «інформувати». Всесвітній словник української мови. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8> (дата звернення: 30.07.2024 р.).
8. Кириленко А. Новели ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки». Презентація. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2021. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/design-law-individual-character-informed-user-freedom-of-the-designer/249766845#6> (дата звернення: 30.07.2024 р.).

СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ**STANDARD OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS: APPROACHES TO UNDERSTANDING**

Жушман М.В., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет України імені Ярослава Мудрого

В статті розглянуто сучасні доктринальні підходи до розуміння стандартів доказування, охарактеризовано основні види стандартів доказування, що застосовуються при розгляді цивільних справ. Встановлено, що стандарт доказування завжди апробується на основі суб'єктивного процесу оцінки суддею наданих доказів. У вітчизняному правопорядку такий суб'єктивний процес на нормативному рівні (процесуальний закон) виражений у формулюваннях «внутрішнє переконання судді» та «достатність доказів»; а сам процес доказування є таким, що не базується на ймовірностях, і потребує доведення фактичних даних тією стороною, на яку покладений тягар доказування.

Незважаючи на суттєві відмінності між загальним та континентальним правом, обидві системи сходяться в тому, що суб'єктивний процес оцінки фактичних даних не є достатнім для об'єктивного встановлення доказової бази (предмета доказування). У зв'язку з цим повинні бути напрацьовані відповідні стандарти цього процесу. У вітчизняній судовій практиці такі стандарти, як правило, не мають самостійного значення без їх застосування у поєднанні із базовими засадами цивільного процесу, такими як змагальність сторін та диспозитивність.

Окрему увагу приділено аналізу різних видів стандартів доказування, які застосовуються в цивільному процесі. Це включає «переважання доказів», «достатність доказів», та «високий ступінь ймовірності». Кожен з цих стандартів має свою специфіку та застосовується в різних процесуальних контекстах. Зокрема, «переважання доказів» є найбільш поширеним стандартом, що використовується для визначення, чи певний факт є більш імовірним, ніж його відсутність. Цей стандарт часто застосовується у цивільних справах, де немає необхідності доводити факт поза розумним сумнівом.

Висновки дослідження свідчать про необхідність удосконалення нормативної бази щодо стандартів доказування та їх застосування. Це сприятиме підвищенню об'єктивності судових рішень та зміцненню довіри до судової системи. У цьому контексті важливо розробити чіткі та зрозумілі критерії для оцінки доказів, що забезпечить ефективне та справедливе правосуддя.

Ключові слова: доказування, стандарт доказування, ймовірність, оцінка доказів, внутрішнє переконання, достатність доказів.

The article examines modern doctrinal approaches to understanding standards of proof and characterizes the main types applied in civil cases. It establishes that the standard of proof is always tested based on the subjective process of evaluating the evidence provided by the judge. In the domestic legal order, this subjective process is expressed at the normative level in terms like "judge's inner conviction" and "sufficiency of evidence." The proving process is not based on probabilities and requires the actual data to be proven by the party bearing the burden of proof.

Despite significant differences between common and continental law, both systems agree that the subjective process of evaluating factual data is insufficient for the objective establishment of the evidentiary base. Therefore, appropriate standards for this process should be developed. In domestic judicial practice, these standards generally do not have independent significance without their application in combination with basic principles of the civil process, such as the adversarial nature of the parties and dispositiveness.

Special attention is given to analyzing various types of standards of proof applied in civil proceedings. This includes "preponderance of evidence," "sufficiency of evidence," and "high degree of probability." Each of these standards has its specificity and is applied in different procedural contexts. In particular, the "preponderance of evidence" is the most common standard used to determine whether a certain fact is more likely than not. This standard is often applied in civil cases, where there is no need to prove the fact beyond a reasonable doubt.

The study concludes that improving the regulatory framework regarding standards of proof and their application is necessary. This will enhance the objectivity of court decisions and strengthen trust in the judicial system. Developing clear and understandable criteria for evaluating evidence is essential to ensure effective and fair justice.

Key words: proof, standard of proof, probability, evaluation of evidence, internal conviction, sufficiency of evidence.

Актуальність теми. Процеси інтеграції та глобалізації торкаються абсолютно всіх сфер життєдіяльності людини. Правосуддя не є виключенням в цих процесах. Так, в національній судовій системі, які склалися під впливом власних традицій право творення та правозастосування починають впроваджуватись ідеї, концепції, практичні результати інших правових та судових систем. Одним із таких концептів є стандарт доказування, що притаманний англосаксонській правовій сім'ї, і в національній правовій системі (яка тяжіє до романо-германського права) частково відповідає концепту внутрішнього переконання та достатності доказів. Хоча на відмінну від останніх (які є суб'єктивними, індивідуальними явищами), є певним об'єктивним критерієм допустимості та належності доказової бази. Можливість та особливості застосування цього концепту в національній системі судочинства викликають неабиякий інтерес не лише в компаративістів, а й науковців в сфері процесуального права, зокрема й цивільного.

Аналіз наукових публікацій. Проблематика можливості та особливостей впровадження стандартів доказування в вітчизняне судочинство була предметом досліджень у роботах низки дослідників, зокрема, слід виділити праці І. О. Бута, К. В. Гусарова, В. В. Комарова, Т. В. Огнев'юк, Ю. Ю. Рябченко, Ю. І. Полюк, К. Пількова, Н. Ю. Сакари, Л. О. Самілик, А. С. Степаненко, І. Тома-

рова та ін. Разом з тим, різноманітність та різновекторність наявних в правовій доктрині підходів до розуміння стандартів доказування та особливостей їх застосування в цивільному процесі зумовлюють актуальність та необхідність нового дослідження.

Метою статті є огляд доктринальних підходів до розуміння сутності стандартів доказування в цивільному судочинстві на основі характеристики їх окремих видів.

Виклад основного матеріалу. Донедавна концепція «стандартів доказування» не мала достатньої наукової розробки, оскільки не була затребуваною в межах національної правової доктрини. Така тенденція була зумовлена низкою причин об'єктивного характеру. Так, Ю. Ю. Рябченко до останніх відносить: 1) вплив радянських традицій на систему право творення та правозастосування; 2) складності у виокремленні критеріїв стандартів доказування; 3) складність фіксації таких стандартів на нормативному рівні [1, с. 122–123]. Низка вітчизняних вчених по сьогоднішній день висловлює різко негативне ставлення до питання застосування стандартів доказування, вважаючи, що процес доказування повинен бути максимально формалізований на рівні процесуальних норм, а не регулюватися на розсуд окремого судді.

Фактичні обставини справи це базис для застосування правових норм і вирішення спору. Тягар їх доказування

розподіляється на одну зі сторін спору, а сам розподіл тягара доказування конкретизує, яка зі сторін повинна довести ті чи інші фактичні обставини і несе ризик того, що ця обставина не буде встановлена, якщо надані стороною докази не переконають суд. Стандарт доказування визначає можливість ухвалення судового рішення залежно від того, якою мірою сторона спромоглася виконати свої функції у процесуальному доказуванні [2, с. 493]. Сукупність юридично значущих обставин, які підлягають встановленню у справі та доказуванню за правилами щодо розподілу тягара доказування – це зміст поняття предмета доказування. Коли первинний тягар доказування виконано, суддя дає оцінку всім доказам у сукупності та визначає, чи є вони достатніми для визнання встановленим спірного факту і чи можна виносити рішення на підставі цього факту. Але рішення судді відбувається з деяким ступенем невизначеності: або щодо норм права, наприклад, прогалини в праві або суперечливість кількох норм права, а також щодо фактичних обставин справи. В даний час неможливо без сумнівів сказати, що та чи інша подія, соціальне явище чи психологічний процес зафіксовано безперечно. Тому суд виноситиме рішення з наявністю певних сумнівів щодо фактичних обставин. Суд змушений допустити таке вирішення справ, бо якщо домагатися повного переконання, то буде неможливо вирішити жодну справу. Свідки здатні навмисне приховувати факти або забути згадати важливу для справи деталь, письмові докази можуть підлягати фальсифікації, висновки експертів можуть базуватися на тих наукових методах, які через деякий час можуть бути спростовані тощо. З'ясування фактичних обставин справи не може тривати нескінченно, тому є сенс припинити пошук і закріпити досягнутий ступінь переконаності та прийняти існуючу частку сумнівів. Таким чином, виникає питання: а як за наявності сумнівів суд приходиться до висновку про те, що є достатньо доказів, щоб тягар доказування визнати виконаним?

Для розуміння того, що являє собою стандарт доказування в цивільному судочинстві, розглянемо різні доктринальні підходи до визначення сутності цього поняття.

Як слушно зазначав П. І. Радченко, стандарт доказування характеризує можливість закінчення розгляду цивільних справ при наявності певних передумов (системи передумов) для ухвалення рішення на користь тієї чи іншої сторони і визначає кінцеву мету доказування і можливість ухвалення рішення відповідно до цього [2, с. 492].

В англо-американській доктрині склався підхід, згідно з яким встановлення фактів у судовому розгляді – це, як правило, питання ймовірностей, а не абсолютної достовірності. «Тільки ті гіпотези є розумними і такими, що підлягають перевірці, щодо яких суд може встановити, що: а) ймовірно сталося, або б) дуже ймовірно, що сталося, або в) практично безсумнівно сталося. Жодні інші припущення не можуть бути виправданими та обґрунтованими досвідом і знаннями» [3].

На думку, К. Пількова, стандартом доказування визнається ймовірність події (факту/обставини), необхідна для того, щоб суд вважав обставину встановленою. Це визначення є коректним, оскільки виявляє цілепокладаючу суть досліджуваного поняття, однак сформульованим не в повному обсязі, оскільки не розкриває зміст такого стандарту, його правову природу [4].

І. О. Бут визначав стандарт доказування як ступінь достовірності та рівень доведеності, необхідний для того, щоб вважати факт встановленим, у кримінальному або цивільному процесі [5, с. 326].

І. Томаров розкривав досліджуване поняття як необхідний ступінь достовірності доказів, за якого суду слід визнавати факт доведеним [6].

А. С. Степаненко вказував, що стандартом доказування визнається критерій для встановлення фактів на основі оцінки поданих доказів [7].

Загалом можна зазначити, що викладені в межах цього доктринального підходу визначення поняття «стандарт доказування» мають єдиний характер, оскільки зміст терміну побудований на унітарному цілепокладанні – встановлення факту в процесі.

Водночас існують й інші підходи до визначення змісту досліджуваного поняття. А. В. Стоян зазначає, що стандарти доказування встановлюють порогові вимоги до доказів, які повинна подати сторона, на яку закон покладає первинний тягар доказування відповідних юридичних фактів, перш ніж обов'язок доказування перейде до іншої сторони у справі [8, с. 27]. В дійсності, важливо зазначити, що стандарт доказування в певному сенсі передбачає певну межу, що слугує підставою переходу до істинного знання. Однак, слід критично ставитися до наведеного визначення, оскільки стандарт доказування є складовою частиною системи оцінки доказів, у той час як буквальне розуміння запропонованого визначення відносить оцінку доказів до стадії їх збирання. Резонно поставити питання – чи є невиконання тягара доказування однією стороною підставою не переходу до стадії надання доказів іншою стороною? Очевидно, що ні, оскільки в такому випадку неможливо говорити про дотримання змагальності та рівноправності сторін, передбачених процесуальним законодавством.

Інше розуміння досліджуваного поняття було дано Х. Р. Слюсарчук, яка визначає стандарт доказування як критерій достатності доказів у країнах загального права [9, с. 51]. Важлива особливість зазначеного визначення полягає в розкритті належності такого критерію до англосаксонської правової сім'ї. Однак, наведене визначення не розкриває повною мірою зміст досліджуваного поняття, оскільки не вказує на суб'єкт, який визначає достатність доказів, а також мету встановлення такої достатності. Іншими словами, можна поставити питання про те, хто визначає таку достатність? Особа, яка надала доказ у процесі, може бути впевнена, що для підтвердження того чи іншого факту такого доказу буде достатньо, у той час як суду одного такого доказу буде недостатньо для встановлення факту.

Пріоритет у доказуванні надається не тому, хто надав більшу кількість доказів, а в першу чергу їх достовірності, допустимості та достатності для реалізації стандарту більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджувальної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим ніж протилежний (Постанова ВС від 21 вересня 2022 року у справі № 645/5557/16-ц) [10].

Найбільш повне за змістом визначення досліджуваного поняття було сформульовано Л. О. Самілик і Т. В. Огнев'юк, які вказували, що стандартом доказування визнається сукупність критеріїв оцінки доказів, що підлягають застосуванню судами під час розгляду справ певної категорії і які дають змогу, зокрема, визначити достатність доказів необхідного ступеня достовірності (для того чи іншого правового висновку) [11, с. 85].

Говорячи про стандарти доказування, зазвичай виокремлюють два: застосовуваний у цивільному процесі баланс імовірностей (balance of probabilities), або, як його називають у США, «перевага доказів» (preponderance of the evidence); і стандарт «поза розумними сумнівами» (beyond reasonable doubt), що діє в кримінальному судочинстві. Однак у реальності стандартів доказування три. Третій стандарт доказування – це стандарт подання ясних і переконливих доказів (clear and convincing evidence). Щоправда, визнають це тільки американські юристи (у літературі висловлено позицію, що він не прижився в судовій практиці Англії).

На практиці можуть зустрічатися й інші стандарти доказування (наприклад, «достатня відповідність», або comfortable satisfaction). Однак усі вони – не більше ніж результат комбінації трьох раніше названих.

Проаналізуємо детальніше стандарти доказування, які застосовуються в цивільному судочинстві.

Основним стандартом доказування, який використовується для вирішення цивільних спорів є стандарт «перевага доказів» («баланс імовірностей»). Суть цього стандарту полягає в кількості доведених фактів однієї зі сторін, де у сторін рівні можливості щодо надання доказів. Оскільки в вітчизняному судовому процесі кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підстави своїх вимог і заперечень, а суд визначає їхню належність і допустимість, то існує ніби негласний підрахунок доведених фактів. Але варто зробити уточнення про те, що в даному умовному вигляді стандарту доказування суддя робить наголос не на кількість, а на якість доведених обставин, про, що зазначалась у вищезгаданій Постанові ВС від 21 вересня 2022 року у справі № 645/5557/16-ц [10].

В своїх постановках Верховний суд України неодноразово наголошував на необхідності застосування передбачених процесуальним законом стандартів доказування та зазначав, що принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи в цивільному процесі. Зокрема, цей принцип передбачає покладення тягаря доказування на сторони. Водночас цей принцип не створює для суду обов'язок вважати доведеною та встановленою обставину, про яку стверджує сторона. Таку обставину треба доказувати таким чином, аби реалізувати стандарт більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим ніж протилежний. Тобто певна обставина може вважатися доведеною, доки інша сторона її не спростує (концепція негативного доказу), оскільки за такого підходу принцип змагальності втрачає сенс (постанова ВС від 02 жовтня 2018 року у справі № 910/18036/17, від 23 жовтня 2019 року у справі № 917/1307/18, від 18 листопада 2019 року у справі № 902/761/18, від 04 грудня 2019 року у справі № 917/2101/17, від 18 березня 2020 року у справі № 129/1033/13) [10].

Стандарт переваги доказів, який часто формулюють як «скоріше ймовірно, ніж ні» або як «баланс імовірностей», зазвичай трактується як такий, що вимагає від суду переконання у тому, що твердження про встановлений факт істинне більш ніж на 50%. Разом з тим, така інтерпретація цього стандарту деякими суддями та присяжними не є коректною з правової точки зору. У відомій справі «Чіполлоне проти Ліггетт Груп» Апеляційний суд третього округу США піддав сумніву спроби деяких судів використовувати просту статистику для визначення і доведення причинно-наслідкового зв'язку «якби не...». Суд вказав: «Ми не схильні вважати, що, коли присяжні кажуть, що «якби не» поведінка підсудного, травма не була б заподіяна, вони визначають, що ймовірність того, що ця травма є результатом поведінки підсудного, становить 50% або більше. Традиційно інструкції присяжних полягали у словах, а не в цифрах» [12].

Всупереч поширеній серед деяких учених думці, стандарт «переваги доказів» у США традиційно розумівся суддями і представлявся присяжним як критерій переконаності або впевненості в істинності факту, про який ідеться, а не як питання простої математичної або статистичної ймовірності.

В англійському праві найбільш цитованим визначенням стандарту доказування «баланс імовірностей» під час розгляду цивільних справ є характеристика, надана лордом Деннінгом у справі «Міллер проти Міністра пенсійного забезпечення». Відповідно до неї «якщо докази такі, що суд може сказати: «ми вважаємо це більш ймовірним, ніж ні» то тягар доказування вважається виконаним, але якщо ймовірності рівні, то ні» [13, с. 219].

Отже, суть цього стандарту зводиться до того, що суд визнає факт доведеним у разі, якщо подані стороною

докази дають змогу зробити висновок, що факт скоріше мав місце, ніж не мав.

Згідно з широко використовуваною в США Федеральною модельною інструкцією для присяжних перевага доказів у справі означає формування переконання в тому, що встановлюваний у справі факт видається з більшою ймовірністю існуючим, ніж неіснуючим, на підставі дослідження доказів і порівняння їх один з одним. Це правило, звичайно, не вимагає доказу з абсолютною впевненістю, оскільки доказ з абсолютною впевненістю рідко можливий.

У цивільних справах ступінь переконання ґрунтується на будь-якій сприйнятій журі присяжних відмінності між об'єктивно пропорційними змінними ймовірностями: ймовірністю того, що подія, яку необхідно встановити, дійсно відбулася, і ймовірністю того, що вона не сталася. «Чи повинні ці ймовірності бути встановлені тільки на підставі переваги доказів? І чи є тут додаткова вимога, така як почуття «впевненості», яке може існувати всупереч перевазі доказів і яке має узгоджуватися з ним, перш ніж можна буде зробити висновок?» [14, с. 818].

«Вагомість доказу є його здатність переконати суд, який встановлює факт, у дійсній істинності доказового положення. Після того як докази зважені, доказовий факт вважається встановленим перевагою доказів, якщо він видається більш ймовірним або правдоподібним у сенсі, що дійсна віра в його істинність, що випливає з доказів, існує у свідомості суду, незважаючи на будь-які сумніви, які можуть все ще зберігатися там» [15]. Отже, стандарт «перевага доказів» означає «перевагу» переконання щодо істинності або хибності твердження про існування встановлюваного факту.

Іншим, часто застосовуваним при вирішенні цивільно-правових спорів є стандарт подання ясних і переконливих доказів. В доктрині панує думка про те, що цей стандарт є притаманний лише американській системі правосуддя. Спочатку американські судді використовували різні слова для позначення вимоги надати вищий ступінь доведеності: «ясні, достатні та переконливі докази», «ясні, незаперечні та переконливі докази», «явні та переконливі докази» тощо. Пізніше, в науковому співтоваристві «прижився» вираз «ясні та переконливі докази» [1, с. 123].

Зміст наведеного стандарту не є повною мірою розкритим на сьогоднішній день, оскільки він є проміжним між стандартом «перевага доказів» і стандартом «за межами розумних сумнівів» (найбільш високий стандарт доказування, який використовується в кримінальному процесі і передбачає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події).

У чинній інструкції для присяжних у цивільних справах штату Каліфорнія зазначається, що ясні і переконливі докази потрібні у справах, де «на карту поставлено найважливіші індивідуальні права та інтереси, такі як припинення батьківських прав, примусова госпіталізація та депортація» [16]. Також зазначено, що сама лише тяжкість приватно-правової санкції, що накладається, не тягне за собою застосування такого суворішого стандарту доказування. Цей похід зустрічається і в практиці Верховного суду США. Перелічені в інструкції категорії справ не є випадковим набором спорів. Необхідність доказування на основі стандарту ясних і переконливих доказів у справах подібного роду встановив Верховний суд США. Обов'язковість більш високого стандарту доказування в американських судах пояснюється конституційною вимогою про належний правовий захист.

Математичне визначення наведених стандартів можна обумовити таким чином: якщо стандарт «перевага доказів» має на увазі, що факт швидше мав місце, ніж не мав, то процентне співвідношення такої ймовірності становить 51%. Навпаки, стандарт «поза розумними сумнівами», як найжорсткіший стандарт, покликаний встановити мож-

ливу наявності факту на 99%. Математичне визначення проміжного стандарту не наведено в актах судів США, однак видається можливим встановити, що ймовірність існування того чи іншого факту має бути доведена на рівні 75–85% [1, с. 123].

Як вбачається, варіативність стандартів доказування англосаксонської правової сім'ї є наслідком застосування того чи іншого стандарту залежно від категорії справи, а також сукупності відомостей про факти, що підлягають оцінці. Іншими словами, такі стандарти доказування не існують у розриві один від одного, вони є частиною системи оцінки доказів.

На відміну від системи загального права, у праві континентальної Європи немає суворої відмінності між стандартами доказування, застосовуваними в цивільних і кримінальних справах. Стандарт доказування в країнах романо-германської правової системи переважно уявляється як такий, що не ґрунтується на ймовірності. Класичне формулювання такого стандарту міститься у ст. 353 Кримінально-процесуального кодексу Франції: «Закон не вимагає від суддів звіту про засоби, за допомогою яких вони переконали себе; він не накладає на них якихось правил, з яких вони повинні конкретно виводити повноту і достатність доказів. Закон вимагає, щоб вони запитали самі себе в тиші і роздумах, прямо звертаючись до своєї совісті, яке враження справили на їхній розум докази. Закон ставить їм тільки одне запитання, що містить у собі всю повноту їхніх обов'язків: чи переконані ви внутрішньо?» [17, с. 440].

В вітчизняному цивільному процесі, стандарт доказування описується через вимогу достатності доказів – їх сукупність дає змогу суду дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання [18].

У вітчизняному процесуальному праві не виокремлюються ступені або рівні внутрішнього переконання. Суддя інтуїтивно визначає достатність переконання для ухвалення рішення.

Незважаючи на зовнішню різницю в підходах до оцінки доказів у системі загального та континентального права (на континенті результатом оцінки доказів виступає суворо

суб'єктивне враження судді; навпаки, в американському праві доказ є об'єктивною концепцією) дві правові системи сходяться на думці, що ухвалення судом рішення тільки на підставі внутрішнього переконання саме по собі недостатньо для підтвердження фактичних висновків. Наслідок цієї усвідомленої згоди – поступова рецепція юрисдикціями континентального права підходів до оцінки доказів системи загального права. По суті, вищевведені спроби континентальної системи права визначити ступінь необхідної впевненості для прийняття рішення є прообразами градації внутрішнього переконання. Видається, що при розгляді питання про стандарти доказування набагато більше підстав вести мову не про конкуренцію процесуальних інститутів двох правових систем, а про їх часткову уніфікацію.

Висновки. Як було показано раніше, англо-американська процесуальна доктрина виходить із з того, що стандарти доказування в системі загального права визначають необхідний ступінь переконання суду в істинності доказів. Вони дають змогу судді або присяжним зробити висновок щодо виконання сторонами тягаря доказування і прийняти відповідне рішення. Ступінь переконання визначається не в абсолютних, а лише у відносних величинах («скоріше так, ніж ні»).

Стандарт доказування визначає мінімальний рівень суб'єктивної впевненості судді у вірності спірного факту, за якого суд готовий визнати тягар доказування, покладений на сторону, виконаним, а тягар доказування протилежного – таким, що перейшов на протилежну сторону, а відповідну фактичну обставину – доведеною.

При визначенні сутності стандарту доказування, слід зазначити, що суть цього поняття полягає не у встановленні істинності, а в знаходженні максимально допустимого рівня сумнівів в істинності факту, які сторони наводять при здійсненні свого тягаря доказування і який знаходить свою єдність із готовністю судді визнати цей факт доведеним.

Враховуючи те, що в вітчизняному цивільному процесі ключовим суб'єктом оцінки доказів є суд, який оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів, поки що концепт «стандарт доказування» має більш доктринальний характер і потребує конкретних нормативних розробок щодо його застосування при відправленні правосуддя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування: досвід застосування та перспективи запровадження. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 122–128.
- Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
- McBaine J. P. Burden of Proof: Degrees of Belief. *California Law Review*. 1944. Vol. 32. Pp. 243–268.
- Пільов К. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/816559/> (дата звернення: 06.07.2024).
- Бут І. О. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві. Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 трав. 2020 р. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 2. С. 324–327.
- Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html> (дата звернення: 06.07.2024).
- Степаненко А. С. Теорія та практика застосування стандарту доказування "поза розумним сумнівом" Європейським судом з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 184–191.
- Стоян А. В. Триступенева градація стандартів доказування в адміністративному процесі. *Forum Prava*. 2021. № 1 (66). С. 25–36.
- Слюсарчук Х. Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017. 258 с.
- Сакара Н. Докази і доказування у цивільному процесі в умовах воєнного стану у практиці Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_11_18_Sakara_18_11_2022.pdf (дата звернення: 06.07.2024).
- Самілік Л. О., Огнев'юк Т. В. Стандарти доказування у цивільному судочинстві. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 80–86.
- Cipollone v. Liggett Group, Inc. 893 F.2d 541 (3d Cir. 1990). Nos. 88-5732, 88-5770, 88-5771, 88-5784. United States Court of Appeals, Third Circuit.
- Schweizer M. The Civil Standard of Proof – What Is It, Actually? *The International Journal of Evidence & Proof*. 2016. Vol. 20. Pp. 217–234.
- Ball V. C. The Moment of Truth: Probability Theory and Standards of Proof. *Vanderbilt Law Review*. 1961. Vol. 14. Pp. 807–830.
- Lumms J., in *Sargent v. Massachusetts Acc. Co.*, 307 Mass. 246, 29 N.E.2d 825, 827 (1940).
- Judicial Council of California. Civil Jury Instructions. Vol. 1. LexisNexis Matthew Bender Official Publisher, 2015. P. 38.
- Engel C. Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioral Perspective on a Conflict between American and Continental European Law. *Vermont Law Review*. 2009. Vol. 33. P. 435–467.
- Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40–41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6676> (дата звернення: 06.07.2024).

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ
ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВочИНІВ****THE SOME PROBLEM ASPECTS OF COURT PRACTICE
WITH THE QUALIFICATION OF FRAUDULENT OFFENSES**

Іванець І.П., к.ю.н.,

фахівець з укладання та виконання договорів

Товариство з обмеженою відповідальністю «Акспо Україна»

Статтю присвячено дослідженню суті правової природи фраздаторних правочинів; обставини, при яких вони мають місце. Встановлено, що кваліфікація правочину як фраздаторного є відносно новим правовим явищем. Донедавна такі правочини не називалися та не кваліфікувалися фраздаторними. Суть фраздаторного правочину полягає в тому, що він: по-перше, може не порушувати норм законодавства, проте порушувати загальні засади цивільного законодавства; по-друге, має місце зловживання правом та приватно-правовим інструментарієм; по-третє, несе шкоду суспільним інтересам та публічному порядку в цілому, як такому. Фраздаторні правочини мають складну правову природу, адже для визначення їх суті основним є розуміння загальних засад цивільного законодавства та розуміння справедливості, при якій суд може встановити, чи був факт зловживання суб'єктивними цивільними правами з боку боржника, що наніс шкоду кредиторю, для подальшого захисту прав кредитора. Фраздаторні правочини є на межі між тим, що закріплено на нормативно-правовому рівні та необхідністю відновлення справедливості, верховенства права, при яких неприпустимим є зловживання суб'єктивними цивільними правами з боку боржника, з метою реального нанесення шкоди кредиторю, що, в свою чергу, порушує встановлені цивільним законодавством основні його засади. Є окремі сфери, де врегульовані фраздаторні правочини, і, при цьому, такі «правочини формалізовані». Головною їх ознакою є «недобросовісність» з боку боржника та «зловживання правом», направлені на уникнення сплати боргу. Ось саме на такі дії суд повинен реагувати та може визнавати такі фраздаторні правочини недійсними, посилаючись на порушення загальних засад цивільного законодавства та недопустимість зловживання правом. При цьому, цілком ймовірно, що сфери регулювання фраздаторних правочинів будуть розширюватися, урахувавши практику судів та застосування розширеного тлумачення з метою захисту порушених цивільних прав. Зважаючи на вказане, сьогоденні питання їх кваліфікації та визнання недійсними судами набуває критично важливого значення для захисту порушених цивільних прав.

Ключові слова: фраздаторні правочини, межі здійснення цивільних прав, верховенство права, справедливість, загальні засади цивільного законодавства, зловживання правом, судова практика, ефективний судовий захист, принцип процесуальної економії.

The article is devoted to the study of the essence of the legal nature of fraudulent transactions; the circumstances under which they occur. It has been established that the qualification of a transaction as fraudulent is a relatively new legal phenomenon. Until recently, such transactions were not called or qualified as fraudulent. The essence of a fraudulent transaction is that it: firstly, may not violate the norms of legislation, but may violate the general principles of civil legislation; secondly, there is abuse of law and private legal instruments; thirdly, harms public interests and public order as a whole. Fraudulent acts have a complex legal nature, because in order to determine their essence, the main thing is to understand the general principles of civil legislation and to understand justice, in which the court can establish whether there was an abuse of subjective civil rights by the debtor, which caused damage to the creditor, for further protection rights of the creditor. Fraudulent acts are on the borderline between what is fixed at the normative and legal level and the need to restore justice, the rule of law, in which the abuse of subjective civil rights by the debtor, with the aim of actually harming the creditor, which, in turn, is unacceptable violates its basic principles established by civil law. There are separate areas where fraudulent transactions are regulated, and, at the same time, such «transactions are formalized». Their main feature is «bad faith» on the part of the debtor and «abuse of the right» aimed at avoiding payment of the debt. This is exactly the kind of actions the court must respond to and can invalidate such fraudulent transactions, referring to violations of the general principles of civil legislation and the inadmissibility of abuse of rights. At the same time, it is quite likely that the spheres of regulation of fraudulent transactions will expand, taking into account the practice of courts and the application of extended interpretation in order to protect violated civil rights. In view of the above, today the question of their qualification and recognition as invalid by the courts is of critical importance for the protection of violated civil rights.

Key words: fraudulent acts, limits of exercising civil rights, rule of law, justice, general principles of civil legislation, abuse of law, judicial practice, effective judicial protection, principle of procedural economy.

Постановка проблеми. Кваліфікація правочину як фраздаторного є відносно новим правовим явищем. Незважаючи на те, що питання зловживання правами, порушення меж здійснення цивільних прав та порушення загальних засад цивільного права, які призводять до появи вказаних фраздаторних правочинів, було врегульовано законодавством України, донедавна такі правочини не називалися та не кваліфікувалися фраздаторними. Фраздаторні правочини прямо не закріплені в законодавстві України. Зважаючи питання їх кваліфікації та визнання недійсними судами набуває критично важливого значення для захисту порушених цивільних прав.

Стан опрацювання проблематики. Тематика правової кваліфікації фраздаторних правочинів неодноразово привертала увагу українських дослідників, серед яких: О. А. Беляневич, І. О. Гелецька, Г. Є. Сівіцька, А. І. Слободська, В. В. Резнікова та ін. Утім, наявні наукові доробки мають здебільшого фрагментарний характер. Тому подальші наукові дослідження обраної теми все ще не втрачають свої актуальності.

Мета дослідження – дослідити проблемні аспекти судової практики при кваліфікації фраздаторних правочинів.

Виклад основного матеріалу. Новий поштовх терміну «фраздаторний» було надано судовою практикою, яка

визначила підходи до його кваліфікації з метою захисту порушених цивільних прав. На підтвердження цієї позиції слід звернутися до практики Європейського суду з прав людини, який в рішенні у справі «Volovik v. Ukraine», у підходах до тлумачення зазначив, що національні суди повинні обирати засоби такого тлумачення, які, зазвичай, включають законодавчі акти, чинну судову практику, думки вчених тощо [1].

Слід відзначити, що пункт 2 частини 7 Кодексу України з процедури банкрутства містить непряму згадку про фраздаторні правочини. Зокрема, положеннями цього Кодексу передбачено, що відповідно до «клопотання зборів кредиторів чи сторони або згідно ініціативи суду», може бути закрито провадження рішенням судом, якщо виявиться, що мало місце «ухилення від сплати боргу» кредиторам боржником. Вказано вище нормою зазначеного Кодексу деталізовано таке ухилення, якщо майно придбалалося за кошти боржника членами його сім'ї та, або воно реєструвалося на іншого члена сім'ї [2].

Разомзтим, маємо ситуацію, коли, керуючись статтею 204 Цивільного Кодексу України [3], у ситуації з фраздаторними правочинами потрібно оспорити презумпцію правомірності правочину у суді, бо в законодавстві його недійсність прямо не встановлена законом. Така позиція

відображена у постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 28.07.2021 № 759/24061/19 [4], відповідно до якого «презумпція правомірності правочину» спростовується при таких умовах: по-перше, правочин є нікчемним і його недійсність передбачена законодавством; по-друге, є рішення суду про визнання правочину нікчемним, яке, при цьому, вже набрало законної сили.

Розглянемо детальніше судову практику, яка мала вплив на кваліфікацію правочинів як фродакторних.

Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 28.04.2021 р. № 2-п(П)/2021 у Справі № 3-95/2020(193/20) [5] не вказано прямо терміну фродакторний правочин, проте вказано про зв'язок між юридичною визначеністю з застосуванням «принципу «*jura novit curia*», іншими словами, суд знає норми права», та встановленням справедливості. По суті, мова йде про справедливість, при якій суд може встановити, чи був факт зловживання суб'єктивними цивільними правами з боку боржника, що наніс шкоду кредиторю, для подальшого захисту прав кредитора.

У цьому контексті, Конституційний Суд України вважає важливим такий припис Доповіді про правовладдя, схвалений Європейською Комісією «За демократію через право» на її 86-му пленарному засіданні, яке відбулося 25–26 березня 2011 року [6], основна ідея якого зводиться до важливої ролі «судівництва, яке виступає гарантом забезпечення справедливості». Але, варто зауважити, що такий підхід може існувати лише у правовій державі. З зазначеного параграфу 54 вказаної Доповіді випливає також і розуміння повноважень судівництва, які мають полягати у ефективному застосуванні «методології тлумачення норм права», яка б дозволило правильно визначити «юридично значущі» норми права для конкретної справи та забезпечити застосування цих норм права відповідно «до фактичних обставин справи» [6].

До речі, в цьому контексті досить важливим є розкриття принципу верховенства права та справедливості, запропоновані Конституційним судом України. Тут можна зазначити п.4.1 рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004 [7]. Зокрема Конституційний суд посилається на частину першу статті 8 Конституції України, відповідно до якої в Україні діє та визнається принцип верховенства права [8]. На думку Конституційного суду, верховенство права полягає в здійсненні державою «правотворчої та правозастосовної діяльності», при якій ідеї справедливості, рівності, свободи будуть знаходити своє відображення в законах, та буде забезпечено «панування права» у відносинах між людьми [7].

Цікаво, що Конституційний Суд України не обмежує верховенство право законами, а і розширює його так званими «соціальними регуляторами», які постійно вдосконалюються та змінюються, залежно від «культурного розвитку суспільства» і їх визнання, тобто до таких регуляторів віднесені «традиції, звичаї та мораль», які разом можуть об'єднуватися якістю та відповідати принципу справедливості [7]. Аналізуючи та розкриваючи суть верховенства права Конституційний суд продовжує розкриття суті справедливості, яка є вирішальною при регулюванні суспільних відносин, підтверджуючи, що «закон не можна ототожнювати з правом». Іншими словами, закони змінюються, вони можуть бути справедливими чи несправедливими, обмежувати права осіб, а справедливість буде основним дороговказом при регулюванні суспільних відносин та виступатиме «загальнолюдським виміром права» [7].

Таким чином, узагальнюючи вказане вище, на нашу думку, Конституційний суд дав чітко зрозуміти, що питання визначення правочинів, які ми в подальшому будемо кваліфікувати як фродакторні, – це інколи є на межі між тим, що закріплено на нормативно-правовому рівні та необхідністю відновлення справедливості, верховенства права, при яких неприпустимим є зловживання суб'єктивними цивільними правами з боку боржника, з метою реального нанесення шкоди кредиторю, що, в свою чергу, порушує встановлені цивільним законодавством основні його засади.

На підтвердження вищевказаної думки, беручи до уваги загальні засади цивільного законодавства, верховенство права, Конституційний Суд зазначає, що «ч. 3 ст. 13 (заборона зловживання правом) та ч. 3 ст. 16 (відмова у захисті прав у разі порушення ст. 13) Цивільного Кодексу» [2] містять пряму «вказівку» на дотримання меж здійснення цивільних прав та заборони порушення цих меж, порушення яких дає опцію суду не захищати вказані цивільні права «у разі порушення вимог ч. 2–5 ст. 13 Цивільного Кодексу» [2]. Отже, Конституційний Суд приходить до висновку, що мова не йде про цивільно-правову відповідальність, а мова йде про юридичні наслідки від дій особи, як це визначено в Цивільному Кодексі. І «положення Цивільного Кодексу (частина третя статті 13 та частина третя статті 16) [2] не суперечать статті 58 Конституції України» [8]. Іншими словами, відповідальність особи відсутня, якщо на момент вчинення правопорушення, – воно не визнавалося законом як таке правопорушення [5].

Є позиція науковців щодо фродакторних правочинів, які на їх думку, полягають у відчуженні належного майна, з метою уникнення стягнення чи з іншою метою, яка буде на шкоду кредиторю та на користь боржнику [9]. Практика судів по суті еволюціонувала, – і з визнання недійсності безоплатних договорів (договір дарування) перейшла на визнання такими оплатних договорів (договір купівлі-продажу) [10]. Договором, що вчиняється на шкоду кредиторам (фродакторним договором), може бути договір як «на оплатній, так і на безоплатній основі», про що зазначено в постанові Верховного суду від 07.10.2020 року у справі № 755/17944/18 [11].

За словами судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду пана Василя Крата є окремі сфери, де врегульовані фродакторні правочини, і, при цьому, він підкреслює, що такі «правочини формалізовані». Головною їх ознакою є «недобросовісність» з боку боржника та «зловживання правом», направлені на уникнення сплати боргу. Ось саме на такі дії суд повинен реагувати та може визнавати такі фродакторні правочини недійсними, посилаючись на порушення «загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимість зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України)» [12].

На думку Ю. Демченко, розширене тлумачення фродакторності правочину, яке застосовувалося Верховним судом, надало можливість мінімального гарантування можливості захисту кредиторів [13].

Зокрема, у постанові Верховного Суду в складі колегії судів Касаційного господарського суду від 05 липня 2018 у справі № 922/2878/17 зазначено, що не можна зловживати правом на укладання цивільно-правового договору, у тому числі договору купівлі-продажу, щоб «уникнути від сплати боргу чи від виконання рішення суду про стягнення такого боргу». Тому, хоч і не порушуються «імперативні норми права», як може здатися на перший погляд, але не можна залишати «без реакції» недобросовісні дії боржника («проти якого вже відкрите провадження в суді про стягнення боргу») стосовно кредитора, який через укладання договору купівлі-продажу «порушує майнові інтереси кредитора та унеможливає стягнення на майно боржника» [14].

Таким чином, ми розкриваємо основну суть фродакторного правочину, який:

- може не порушувати норм законодавства, проте може порушувати принцип добросовісності (пункт 6 частини першої статті 3 ЦК України) [2]. Іншими словами, поведінка учасників цивільних правовідносин є нечесною, без поваги до інтересів інших сторін договору або правовідносин;
- може порушувати інші загальні засади цивільного законодавства (стаття 3 ЦК України) [2];
- має місце зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України) [2]. Питання зловживання правом – вже давно вивчається науковцями. І тут хотів би погодитися з визначенням зловживання права В. В. Резнікової, яка визначає його як чітко «усвідомлену діяльність» на

«нанесення шкоди інтересам суспільству чи третім особам чи загроза заподіяння такої шкоди», основним елементом якої є «недобросовісне користування своїми суб'єктивними правами» [15];

– має місце «зловживання приватно-правовим інструментарієм», ознакою якого є використання «права «на зло», наявні негативні наслідки для інших осіб (як вказано у постанові Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду від 10.02.2021 у справі № 754/5841/17) [16];

Беручи до уваги вказане вище, можна зробити висновок, що у суті фродакторного правочину також лежить шкода суспільним інтересам та публічному порядку в цілому, як такому.

Вказана вище думка щодо суті фродакторного правочину також підтверджується постановою Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц, де кваліфікація в позаконкурсному оспорюванні фродакторного правочину за такими ознаками:

- фіктивність правочину (стаття 234 ЦК України);
- порушення принципу добросовісності та зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України);
- порушення публічного порядку (частини перша та друга статті 228 ЦК України) [17].

Проте, ми погоджуємося з думкою О. А. Беяневич, яка справедливо вказує, що «не можна кваліфікувати фродакторний правочин як фіктивний», адже основна різниця між ними у їх кваліфікації є саме «юридичні наслідки». Мається на увазі, що у випадку фіктивного правочину, то у нас є лише наміри, які «де-юре не породжують» юридичних наслідків, а у випадку фродакторного вже маємо реальні юридичні наслідки (наприклад, передача майна) [18].

Що ж стосується обставин, при яких з'являються фродакторні правочини, то варто зазначити передусім про постанову Верховного суду від 07.10.2020 у справі № 755/17944/18 [11], де визначено, що фродакторний правочин може проявляти себе при таких обставинах, як:

- «момент укладання договору»;
- встановлений сімейний зв'язок чи як афілійована юридична особа між боржником та «контрагентом»;
- «ціна», яка не відповідає ринковій ціні на момент укладання правочину;
- «факт оплати» боржником контрагенту згідно укладеного правочину [11].

Щодо сфер, де регулюються фродакторні правочини, то у рішенні Великої Палати Верховного суду України від 03.07.2019 № 369/11268/16-ц зазначається їх регулювання:

- у банкрутстві (стаття 20 Закону України від 14 травня 1992 року N 2343-ХІІ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»);
- при неплатоспроможності банків (стаття 38 Закону України від 23 лютого 2012 року N 4452-VI «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»;
- у виконавчому провадженні (частина четверта статті 9 Закону України від 02 червня 2016 року N 1404-VIII «Про виконавче провадження») [17].

На нашу думку, сфери регулювання фродакторних правочинів будуть розширюватися, урахуовуючи практику судів та застосування розширеного тлумачення з метою захисту порушених цивільних права, зокрема, вже в даний час можна зазначити що ознаки фродакторних правочинів можуть мати:

– договір дарування. У постанові Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду від 24 липня 2019 року у справі № 405/1820/17 мова йшла про неможливість використання цивільно-правового договору «для приховання майна боржником від стягнення чи уникнення виконання судового рішення» через укладання відповідного договору дарування [19];

– визнання дійсності договорів в контексті зловживання приватно-правовим інструментарієм. У постанові Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 569/6427/16 було звернено увагу, потрібно суду враховувати не питання визнання дійсності договору «при відсутності нотаріального посвідчення», а потрібно дивитися на наслідки визнання

дійсності такого договору для інтересів кредитора, де боржник спеціально користується таким приватно-правовим інструментарієм, щоб нанести йому шкоду [20];

– укладання мирової угоди в контексті зловживання приватно-правового інструментарію «з метою нанесення шкоди» боржником кредитору «не повинно допускається» згідно постанови Касаційного Цивільного Суду від 27.10.2021 у справі № 346/6034/13-ц [21].

– шлюбний договір. Згідно постанови Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 06.09.2023 у справі № 755/3563/21 теж не можна зловживати укладанням таких договорів, щоб «зменшити обсяг майна або навіть унеможливити стягнення кредиторами такого майна». «Це суперечить положенням статті 60 СК України» [22].

Беручи до уваги зазначене вище, беззаперечним висновком є те, що саме судова практика, яка стоїть на варті верховенства права та справедливості, загальних засад цивільного законодавства, у питанні фродакторних правочинів, які, хоч на пряму, і не врегульовані в законодавстві України, може захистити порушені цивільні права. По суті, коли маємо справу з фродакторним правочиним, то лише розширене тлумачення і судова практика дає змогу захисту цивільних прав. Таким чином, ми підходимо до розуміння необхідності не просто судового захисту, а ефективного судового захисту.

Пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безсторонним судом» [23]. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Краска проти Швейцарії» [24] вказано, що дія статті 6 п. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка стосується права на справедливий суд [9], полягає, зокрема, у тому, щоб «покласти на суд обов'язок провести належний розгляд матеріалів, аргументів і доказів, наданих сторонами, без шкоди для його оцінки того, чи мають вони відношення до цього рішення» [24].

На нормативному рівні питання ефективного захисту закріплено в абзаці 12 частини другої статті 16 Цивільного Кодексу України, де вказано, що «суд має право захистити цивільне право іншим способом, що встановлений договором/законом чи судом у передбачених законом випадках» [2]. Далі у частинах 1 та 2 статті 5 Цивільного Процесуального Кодексу України [25] зазначено, що суд захищає права у визначені законом та договором способи», але, при цьому, якщо такий захист не буде ефективним, то суд може взяти ініціативу в свої руки та «обрати такий спосіб захисту», що не суперечитиме закону» [23].

У постанові Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду від 10.02.2021 у справі № 754/5841/17 було зазначено, що у разі, коли позивач обрав «спосіб захисту», що «не передбачений законом та договором», а інших ефективних способів захисту ними «не передбачено», – і, при цьому, такий захист є «ефективним» і в межах «закону», то тоді такий спосіб захисту є прийнятним. І, якщо «спосіб захисту позивача є неефективним», не передбачений законом чи договором, то його «вимоги не підлягають задоволенню» [16].

У доповнення до вказаного вище, крім ефективного [26] спосіб захисту порушених прав має бути ще й повним та забезпечувати мету здійснення правосуддя та дотримуватися принципу процесуальної економії, який полягає в уникненні необхідності додатково звернення до суду для додаткових засобів захисту, що був обґрунтований у постанові Великої Палати Верховного Суду від 22.09.2020 року у справі № 910/3009/18 [27].

Або ж, також, спосіб захисту має передбачати «відшкодування» за порушені права. Це відповідає положенням статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [9]. У цьому контексті Європейський Суд з прав людини у рішенні від 05 квітня 2005 року у справі «Афанасьєв проти України» [28] звернув увагу, що стаття 13 Конвенції про захист прав людини і осново-

положних свобод [9] вимагає, щоб норми національного правового засобу надавали відповідне відшкодування, а «засіб захисту має бути «ефективним» як на законодавчому рівні, так і на практиці» [28].

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити наступне:

По-перше, фраздаторні правочини мають складну правову природу, адже для визначення їх суті, основним є розуміння загальних засад цивільного законодавства та розуміння справедливості, при якій суд може встановити, чи був факт зловживання суб'єктивними цивільними правами з боку боржника, що наніс шкоду кредиторю, для подальшого захисту прав кредитора.

По-друге, сутність фраздаторного правочину полягає в тому, що він: може не порушувати норм законодавства, проте може порушувати загальні засади цивільного законодавства; має місце зловживання правом та приватно-правовим інструментарієм; несе шкоду суспільним інтересам та публічному порядку в цілому, як такому.

По-третє, практика Європейського Суду з прав людини, Верховного Суду України і закріпили в українській судовій практиці принцип ефективного захисту, де порушене цивільне право, за умови відсутності захисту, визначеного договором чи законом, може бути відновлене судом, але виключно у спосіб, що не суперечить закону. Проте, беручи до уваги, загальні засади цивільного законодавства та проаналізовану нами практику судів, практику Європейського суду з прав людини, на прикладі врегулювання фраздаторних правочинів, розширене тлумачення, що застосовується судом, дозволяє ефективно відновити порушені цивільні права, навіть за умови, що фраздаторні правочини не закріплені у законодавстві напряму. Сам факт кваліфікації фраздаторних правочинів та визнання їх недійсними є величезним досягненням для української судової системи, адже це забезпечує захист порушених цивільних прав та підтверджує верховенство права та справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Case of Volovik v. Ukraine. Judgement of the European Court of human rights of 06 December 2007. HUDOC. European Court of Human Rights : website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83877> (дата звернення: 22.07.2024).
2. Кодекс України з процедури банкрутства від 18 жовтня 2018 року №2597-VIII / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 22.07.2024).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15> (дата звернення: 22.07.2024).
4. Постанова від 28.07.2021 № 759/24061/19 / Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98765019> (дата звернення: 22.07.2024).
5. Рішення Конституційного Суду України від 28.04.2021 р. № 2-р(II)/2021 у Справі № 3-95/2020(193/20) / Конституційний суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2021> (дата звернення: 22.07.2024).
6. Доповідь про правовладдя, схвалена Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) на її 86-му пленарному засіданні, яке відбулося 25–26 березня 2011 року. Council of Europe. Venice Commission : веб-сайт. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 22.07.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 року № 15-рп/2004 у Справі № 1-33/2004 / Конституційний суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 22.07.2024).
8. Конституція України : закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 22.07.2024).
9. Сівіцька Г. Є., Гелецька І. О. Фраздаторний правочин з позиції судової практики. Publishing House Baltija Publishing. 2021. С. 93-97.
10. Слободська І. А. Фраздаторний правочин як новий тренд судової практики. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2023 року). С. 527-531.
11. Постанова від 07.10.2020 у справі №755/17944/18 / Верховний Суд. Касаційний Цивільний Суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92315178> (дата звернення: 22.07.2024).
12. Крат В. Лекція для підвищення кваліфікації адвокатів на тему «Фраздаторні конструкції: судової практика». Захід організувала Рада адвокатів Дніпропетровської області 13 травня 2022 року. Інформаційний центр Верховного Суду : веб-сайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1276877/> (дата звернення: 22.07.2024).
13. Демченко Ю. Чому після рішення ВС будь-який правочин щодо відчуження майна може бути підданий сумніву та оскаржений. Закон і бізнес : веб-сайт. URL: <https://zib.com.ua/ua/149142.html> (дата звернення: 22.07.2024).
14. Постанова від 05.07.2018 № 922/2878/17 / Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/75218396> (дата звернення: 22.07.2024).
15. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. Університетські наукові записки. 2013. № 1 (45). С. 23-35.
16. Постанова від 10.02.2021 № 754/5841/17 / Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/94938438> (дата звернення: 22.07.2024).
17. Постанова від 03.07.2019 № 369/11268/16-ц / Верховний Суд. Велика Палата. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/83482786> (дата звернення: 22.07.2024).
18. Беляневич О. А. Науковий висновок щодо застосування інституту недійсності правочину (щодо фраздаторних та фіктивних правочинів). Платформа стратегічної та законотворчої аналітики : веб-сайт. URL: <https://coordinata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-zastosuvanna-institutu-nedijnsnosti-pravocinu-sodo-fraudatornih-ta-fiktivnih-pravociniv> (дата звернення: 22.07.2024).
19. Постанова від 24.07.2019 № 405/1820/17 / Верховний Суд. Касаційний Цивільний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387308> (дата звернення: 22.07.2024).
20. Постанова від 18.11.2020 № 569/6427/16 / Верховний Суд. Касаційний Цивільний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053362> (дата звернення: 22.07.2024).
21. Постанова від 27.10.2021 № № 346/6034/13-ц / Верховний Суд. Касаційний Цивільний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100704340> (дата звернення: 22.07.2024).
22. Постанова від 06.09.2023 № 755/3563/21 / Верховний Суд. Касаційний Цивільний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396036> (дата звернення: 22.07.2024).
23. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.07.2024).
24. Case of Kraska v. Switzerland. Judgement of the European Court of human rights of 19 April 1993. HUDOC. European Court of Human Rights : website. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%22CASE%20OF%20KRASKA%20v.%20SWITZERLAND%20%20\[Ukrainian%20Translation\]%22%22%2C%22itemid%22%3A%5B%222001-112966%22%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%22CASE%20OF%20KRASKA%20v.%20SWITZERLAND%20%20[Ukrainian%20Translation]%22%22%2C%22itemid%22%3A%5B%222001-112966%22%22%7D) (дата звернення: 22.07.2024).
25. Цивільний процесуальний Кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року №1618-IV / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 22.07.2024).
26. Постанова від 16.02.2021 № 910/2861/18 / Верховний Суд. Велика Палата. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/95439658> (дата звернення: 22.07.2024).
27. Постанова від 22.09.2020 № 910/3009/18 / Верховний Суд. Велика Палата. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91901363> (дата звернення: 22.07.2024).
28. Case of Afanasyev v. Ukraine. Judgement of the European Court of human rights of 05 April 2005. HUDOC. European Court of Human Rights : website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%5B%22238722%20%22%2C%22itemid%22%3A%5B%222001-171863%22%7D>

ПРОБЛЕМАТИКА ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ДОГОВОРУ ПОСТАВКИ

PROBLEMATICS OF THE LEGISLATIVE DEFINITION OF THE SUPPLY CONTRACT

Кальковець В.Л., аспірант кафедри
цивільного та господарського права

Національний університет біоресурсів та природокористування України

У цій статті аналізується поняття договору поставки за законодавством України. Законодавче визначення договору поставки надається як у Цивільному, так і в Господарському кодексах України. Однак, у обох випадках воно надане недосконало, неточно та суперечливо. Коректне визначення договору поставки в українському законодавстві додасть чіткості та зрозумілості поняттю договору поставки, що в свою чергу сприятиме відсутності різночитань у правозастосуванні. Уніфіковане розуміння поняття договору поставки у законодавстві вплине на забезпечення виконання принципу правової визначеності, який, за твердженням Конституційного Суду України, є необхідною складовою принципу верховенства права.

У дослідженні показано визначення договору поставки за Цивільним та Господарським кодексами України, зроблено акцент на спільних та відмінних рисах цих визначень та зв'язку між ними. Задля контрастності порівняння договору поставки із договором купівлі-продажу, виділено характерні риси договору поставки, які і зумовлюють відокремлення договору поставки від договору купівлі-продажу. Поставлено питання про точність законодавчих формулювань у тексті нормативно-правових актів, як із лексично-логічного, логічного, так і з суто юридичного боку. Проаналізовано істотні умови договору поставки. Запропоновані визначення договору поставки та зміни до законодавства допоможуть розпочати процес реформації цього правового інституту.

Стаття розглядає проблеми визначення договору поставки, як важливого правового явища, з урахуванням законодавчого визначення, що надане у статтях 712 Цивільного кодексу України та 265 Господарського кодексу України. Обидва закони містять подібні визначення договору поставки, проте існують відмінності між ними.

Стаття також розглядає проблему визначення договору поставки в українському законодавстві з урахуванням поглядів вчених та аналізу законодавчих актів. Вказано на схожість визначень договору поставки та купівлі-продажу, вказуючи на можливу зайзвисть виділення першого як окремого виду договору. Однак, в статті обґрунтовується необхідність існування договору поставки, зокрема через його унікальні особливості, такі як умови про суб'єктний склад та подальше використання товару. Виділяються особливості історичного розвитку договору поставки як специфічної форми оптової торгівлі з підґрунтям на принципах цивільного права. Продемонстровано, що договір поставки спрощує відносини між сторонами господарювання, що свідчить про його важливість у правовій системі. Окрема увага приділяється можливості встановлення загальних умов поставок та визначення умов доставки товарів у рамках договору поставки. Нарешті, розглядається можливість спрощення законодавства за рахунок відмови від окремого виду договору поставки на користь договору купівлі-продажу, однак автор вважає цей крок помилковим через значимість договору поставки в правових відносинах.

Обґрунтовано перевагу визначення поняття покупця за договором поставки через організаційно-правову форму здійснення господарської діяльності. Розглянута проблема визначення істотних умов договору поставки, при цьому вказано на розбіжності між ЦКУ та ГКУ щодо визначення строку дії договору як істотної умови. Запропоновано виправлення цієї недоречності шляхом виключення певного речення з пункту 1 статті 267 ГКУ. У результаті в статті вказується на необхідність узгодження та уточнення положень щодо договору поставки в українському законодавстві.

У статті розглянуто дискусійне питання щодо продукції та виробів, які можуть бути передані за договором поставки. Увагу акцентовано на тому, що концепція оптової торгівлі такими речами, визначеними індивідуальними ознаками, виявляється несумісною з природою договору поставки.

Ключові слова: правочин, умови договору, постачальник, законодавство, замовник.

This article analyzes the concept of a supply contract under Ukrainian law. The legal definition of a supply contract is provided in both the Civil and the Commercial Codes of Ukraine. However, in both cases it is imperfect, inaccurate and contradictory. Accordingly, the purpose of the study is to analyze the legislation on the supply contract and to systematize scientific knowledge about this legal institution in order to formulate an accurate definition of the supply contract and to provide proposals for eliminating inaccuracies and conflicts present in the legislative regulation of this institution. To fulfill the purpose of the study, the following scientific methods were used: systematic, comparison, inductive and deductive. The study shows the definitions of a supply contract under the Civil and Commercial Codes of Ukraine, emphasizing the common and distinctive features of these definitions and the relationship between them. For the sake of contrasting the supply contract with the purchase and sale contract, the author highlights the characteristic features of the supply contract which determine the separation of the supply contract from the purchase and sale contract. The author raises the question of the accuracy of legislative wording in the text of regulatory legal acts, both from the lexical, logical and purely legal perspective. The author analyzes the essential terms of a supply contract. The author believes that the proposed definitions of a supply contract and amendments to legislation will help to start the process of reforming this legal institution.

The article examines the issues related to defining the supply contract as an important legal phenomenon, taking into account the legislative definitions provided in Articles 712 of the Civil Code of Ukraine (2004) and 265 of the Commercial Code of Ukraine (2004). Both laws contain similar definitions of the supply contract, but there are differences between them.

The article also addresses the problem of defining the supply contract in Ukrainian legislation based on scholars' perspectives and legislative analysis. It highlights the similarity between the definitions of the supply contract and the sales contract, suggesting the possibility of redundancy in distinguishing the former as a separate type of contract. However, the article argues for the necessity of the supply contract due to its unique features, such as conditions regarding the composition of subjects and the subsequent use of the goods. It traces the historical development of the supply contract as a specific form of wholesale trade based on the principles of civil law, demonstrating its significance in the legal system.

Particular attention is given to the possibility of establishing general terms of supply and defining terms of delivery within the framework of the supply contract. Finally, the article discusses the possibility of simplifying legislation by abandoning a separate type of supply contract in favor of the sales contract. However, the author considers this step erroneous due to the importance of the supply contract in legal relations.

The preference for defining the concept of a buyer under the supply contract based on the organizational and legal form of conducting economic activities is justified. The problem of defining the essential terms of the supply contract is discussed, with emphasis on the discrepancies between the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine regarding the definition of the contract term as an essential condition. A solution to this inconsistency is proposed by eliminating a specific sentence from paragraph 1 of Article 267 of the Commercial Code of Ukraine. As a result, the article points to the need for harmonizing and clarifying provisions regarding the supply contract in Ukrainian legislation.

The article also addresses the controversial issue regarding the products and goods that can be transferred under the supply contract. It emphasizes that the concept of wholesale trade in goods characterized by individual features is incompatible with the nature of the supply contract.

Key words: contract, supply, supply agreement, legislation, definition of the concept.

Загалом актуальність вивчення теми, що стосується договору поставки, полягає в тому, що договір поставки є одним з ключових інструментів у сфері бізнесу та торгівлі. Недостатня чіткість чи дискрепанції у законодавчому визначенні цього типу договору можуть призвести до правової несправедливості, невизначеності в правових відносинах між сторонами, а також до складнощів у вирішенні спорів та конфліктів. Розуміння особливостей цього виду угоди дозволить удосконалити законодавство, забезпечити більшу юридичну впевненість та стабільність у сфері підприємницької діяльності.

Обрана тема має велике значення також і через саму сутність договору поставки. Цей вид договору завжди був одним з найважливіших у сфері реалізації майна, і його широко застосовують в правовому полі нашої країни. Завдяки договорам поставки відбувається активний товарообмін як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку, передається значна кількість речей та цінностей. Договір поставки не втрачає актуальності і нині.

Незважаючи на те, що правове регулювання основних положень про договір поставки залишається незмінним протягом багатьох років, воєнні дії на території України та її прагнення до вступу в Європейський Союз зумовлюють необхідність детальнішого вивчення природи цього правового явища задля пристосування законодавства до несприятливих реалій, прискорення відбудови економіки України у повоєнний час та якісної інтеграції нормативно-правових актів ЄС в українське законодавство. Розуміння сутності договору поставки із врахуванням поточних обставин допоможе забезпечити правильне правове регулювання цього інституту, що позитивно вплине на швидкість, якість та ефективність зростання післявоєнної економіки та подальше приведення законодавства України до вимог ЄС.

Одними з найбільших проблем українського законодавства були і залишаються невизначеність, недостатня визначеність або некоректна визначеність окремих понять. У нормативно-правових актах законодавці часто вживають слова, словосполучення та формулювання, які є двозначними та можуть по-різному трактуватись залежно від контексту. Як вказують В. Тітов та С. Зархіна, мова права повинна бути точною, а терміни – мати суворо визначене значення. У юридичній мові повинні панувати простота і надійність синтаксичних конструкцій, що не допускають двозначності [1]. Оскільки права норма за своєю логічною природою є командою, що виражає вимогу, уповноваження, дозвіл чи заборону, неточність або двозначність в її вираженні призведе до того, що її не буде адекватно розуміти й виконувати.

Однак, як вказував М. І. Козюбра, «мові притаманна неточність, ця її властивість характерна і для юридичної мови» [2]. Тому напрацювати ідеальні законодавчі дефініції, що зможуть передбачити всі можливі варіанти розвитку подій на практиці у одному законодавчому визначенні складно, а іноді навіть і неможливо. Водночас законодавство повинно набувати точності для запобігання різночитанням та уникнення спірних ситуацій як в теоретичних дискусіях, так і в площині правозастосування.

Точність і права визначеність законодавства не тільки звужує поле для непотрібних спекуляцій в науці та практиці, а й теоретично повинно розвантажити судову систему всіх рівнів від розгляду значної кількості часто однотипних судових справ, які заважають ефективній роботі судової гілки влади, та сформуванню єдиної судової практики. Підтвердженням цього є думка, сформульована Верховним Судом у публікації від 19 грудня 2018 року: «основними недоліками системи судочинства... [є] наявність великої кількості однотипних справ у межах однієї юрисдикції, в яких суди однієї інстанції могли виносити різні по суті рішення». Багато таких ситуацій можна було б вирішити за умови точного формулювання норми законодавства.

Крім того, враховуючи прагнення України до вступу в ЄС, необхідності внесення змін до законодавства та інтеграції правових актів Європейського Союзу у національне законодавство, законодавець повинен врахувати і бачення Європейського Суду з прав людини з цього питання. Тим більше що це бачення склалося уже доволі давно (п. 54 Рішення ЄСПЛ у справі «Стіл та інші проти Сполученого Королівства»[3]) і з тих пір залишається незмінним.

Наукова база присвячена договорам поставки є доволі обширною. Договір згадується як у наукових працях 19 століття, так і у більш сучасних публікаціях. Однак різного роду джерел та літератури з обраної теми, виданих за останні 10 років, все ж небагато. Як вказують С. Мирославський та Д. Шестаченко, наукова література останнього часу не містить ані комплексних, ані фрагментарних досліджень цього важливого договору [4].

Досліджувати проблеми визначення договору поставки, як і будь-якого іншого правового явища, найдоцільніше розпочати з його законодавчого визначення. Воно надається у ст. 712 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [5] та у ст. 265 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) [6]. Обидва джерела дають схожі визначення поняття договору поставки, але відмінності між ними все-таки є.

Отже, відповідно до ст. 712 ЦКУ, «за договором поставки продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму» [5].

У свою чергу, відповідно до ч. 1 ст. 265 ГКУ, «за договором поставки одна сторона – постачальник зобов'язується передати (поставити) у зумовлені строки (строк) другій стороні – покупцеві товар (товари), а покупець зобов'язується прийняти вказаний товар (товари) і сплатити за нього певну грошову суму» [6].

Виходячи із положення ч. 2 ст. 712 ЦКУ та системного аналізу глави 54 Цивільного кодексу, регулювання договору поставки базується на нормах про договір купівлі-продажу. Законодавець рекомендує застосовувати загальні положення про договір купівлі-продажу до угод поставки, вказуючи, що закон може передбачати особливості регулювання, укладання та виконання договорів поставки [5].

Як слушно вказує І. В. Апопій, визначення договору поставки, яке дає ГКУ, майже ідентичне з визначенням договору купівлі-продажу [7]. І в такому разі не видається необхідним виділяти договір поставки в окремий вид договору. Тобто виникає питання доцільності існування такого виду договору в українському законодавстві. Однак, існують певні особливості, якими можна аргументувати необхідність існування договору поставки в українському правовому полі, а саме: умови про особливий суб'єктний склад та спосіб подальшого використання поставленого товару. Саме ці дві умови відрізняють договір поставки від договору купівлі-продажу (або ж навіть виділяють перше з другого). І саме з наявністю цих умов варто пов'язувати необхідність введення договору поставки в українське законодавство. Однією із основних рис господарської діяльності є переважно оптовий характер діяльності, що означає велику кількість та асортимент переданого товару (що є важливими умовами договору поставки). І в такому разі договір купівлі-продажу не є таким зручним, як договір поставки, який, по суті, є більш конкретизованим та специфічнішим підвидом договору купівлі-продажу.

Як відзначає В. В. Алямін, договір поставки в історичному контексті виділився як специфічна форма оптової торгівлі, що ґрунтується на основних принципах цивільного

права: основних принципах власності, механізмах надбання права власності, зобов'язаннях та угоді цивільного права [8]. Він мав свої унікальні особливості: товарний характер угоди з поставки та побудову на принципах рівноцінної оплати, передачу товарів у власність, перетворення товарів у вантажі, а вантажів у товари, специфічні умови прийому товарів. Загалом, договір поставки відображає особливості передачі власності в межах цивільного законодавства та зберігає наведені субінституційні особливості.

По-друге, якщо постачальник постачає товари покупцю регулярно, договір поставки може бути корисним для встановлення загальних умов поставок, таких як частота поставок, умови оплати, відповідальність за якість товарів тощо. Це сприяє стабільності і прозорості у відносинах між сторонами.

По-третє, постачальник відповідає за доставку товарів. У договорі поставки можуть бути визначені умови щодо доставки товарів, включаючи місце доставки, терміни поставки, вартість доставки, страхування тощо.

Отже, договір поставки значно спрощує правовідносини між суб'єктами господарювання, що і зумовлює необхідність його існування в українському правовому полі. Однак законодавче визначення договору поставки розкриває його особливості дуже скупо. Саме через це виникає думка, що договір поставки недоцільно виділяти як явище чи правовий інститут і як окремий вид договору купівлі-продажу. Підтримуючи спрощення законодавства та викорінення застарілих правових інститутів із сучасної правової системи України, варто зазначити, що через важливість договору поставки у практичному застосуванні в правовідносинах в Україні та за кордоном, крок до отождолення договору поставки та договору купівлі-продажу був би помилкою.

Визначальною ознакою договору поставки, який відокремлює його від договору купівлі-продажу є суб'єктний склад. Положення ч. 1 ст. 712 ЦКУ вказують на те, що суб'єктами договору поставки є «продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність» та «покупець», який зобов'язується використовувати предмет договору «у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням» [5]. Водночас ч. 3 ст. 265 ГКУ вказує на те, що «сторонами договору поставки можуть бути суб'єкти господарювання» [6]. Лексико-логічний аналіз тексту ч. 3 ст. 265 ГКУ наводить на думку, що законодавець допустив помилку при формуванні положень статті. Формулювання «можуть бути» у контексті суб'єктів договору поставки відповідно до ч. 3 ст. 265 ГКУ вказує швидше на те, що суб'єкти господарювання є одними із потенційних суб'єктів договору поставки, а не єдиними можливими, що не збігається з визначенням, яке надається у ч. 1 ст. 712 ЦКУ. Доцільно змінити формулювання «можуть бути» у ч. 1 ст. 265 ГКУ на «можуть бути тільки» або ж на «є». Таке формулювання статті дозволить усунути потенційні різночитання положення ч. 3 ст. 265 ГКУ.

Відповідно до ч. 1 ст. 712 ЦКУ, суб'єктами договору поставки є суб'єкти підприємництва. ГКУ надає дещо інше уявлення про суб'єктів договору поставки, а саме називаючи їх суб'єктами господарської діяльності (ч. 3 ст. 265 ГКУ). Варто зауважити, що «суб'єкти господарської діяльності» є ширшим поняттям, ніж «суб'єкти підприємництва», так само як і поняття «господарська діяльність» є ширшим, ніж «підприємницька діяльність», відповідно до ст. 3 ГКУ. Тому визначення договору поставки, яке надає ГКУ, повніше і коректніше, ніж його аналог у ЦКУ.

Крім того, привертає увагу визначення поняття покупця за договором поставки у ч. 1 ст. 712 ЦКУ. У ЦКУ вказано, що покупець повинен використовувати предмет договору виключно у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим

подібним використанням. Оскільки поняття «суб'єкт господарювання» є ширшим і більш доцільним для використання у визначенні, то далі думка викладатиметься з використанням саме цього терміну. Виходячи з положення ч. 1 ст. 55 ГКУ, суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію, тобто господарські права та обов'язки. Реалізовувати господарську компетенцію законним чином неможливо без державної реєстрації суб'єкта господарювання у встановленому законом порядку. Тобто знову треба повернутися до визначення покупця за договором поставки через його правовий статус, а саме через організаційно-правову форму здійснення господарської діяльності.

При побутовому тлумаченні норми ч. 1 ст. 712 ЦКУ може скластися враження, що якщо використовувати предмет договору у комерційній діяльності навіть без належної реєстрації такої діяльності, то договір, який укладався між сторонами стосовно цього предмета, можна трактувати як договір поставки з усіма його особливостями. У зв'язку із тим, що закон повинен бути зрозумілим для будь-якої пересічної особи, доцільнішим було б формулювати визначення покупця у договорі поставки саме через правовий статус суб'єкта, як це виконано у ГКУ. При цьому формулювання про мету використання предмета договору поставки потрібно все одно залишити, аби не дати можливості покупцям, які здійснюють господарську діяльність, укладати договори поставки предметів, що не пов'язані із господарською діяльністю.

Наступним питанням, яке, необхідно висвітлити, є істотні умови договору. Цивільний кодекс не передбачає істотних умов договору поставки. Виходячи із визначення договору поставки, поданого у ч. 1 ст. 712 ЦКУ, а також з інших положень гл. 54 ЦК України «Купівля-продаж», істотними умовами договору поставки є умови про предмет з його кількісними (ст. ст. 669–672, 683–684) та якісними характеристиками (ст. ст. 673–678, 682, 684), а також ціна (ст. ст. 691, 695) та строк.

Однак для повного аналізу істотних умов договору потрібно звернутися і до ГКУ. Ч. 3 ст. 180 ГКУ вказує на те, що істотними умовами будь-якого господарського договору (до різновидів яких варто відносити і договір поставки) є предмет, ціна та строк дії договору. На перший погляд може здаватися, що положення ЦКУ та ГКУ стосовно істотних умов договору поставки не узгоджені один з одним, враховуючи, що він регулюється положеннями обох нормативно-правових актів. Однак, виходячи із положень ч. 2 та ч. 3 ст. 712 ЦКУ, можна стверджувати, що положення статті 180 ГКУ – це те саме «інше, що встановлене законом».

Проблема виникає при аналізі положень Господарського кодексу в контексті регулювання істотних умов договору поставки. Аналізуючи ст. 266–268 ГКУ, можна зробити висновок, що умова про строки договору є звичайною, а не істотною умовою договору поставки. За визначенням ч. 1 ст. 267 ГКУ, якщо в договорі строк його дії не визначений, він вважається укладеним на один рік. Таке формулювання не дає можливості чітко сказати про те, що ГКУ бачить умову про строк договору поставки як істотну в розумінні ст. 638 ЦКУ та ст. 180 ГКУ. Існування такої спеціальної (по відношенню до ст. 180 ГКУ) норми є неприпустимим та потребує виправлення. З таким же поглядом виступає і В. О. Годун, який вказує на те, що, з одного боку, термін є істотною умовою, але, з іншого, існує звичайна, тобто передбачена законом умова, і тому домовлятися про термін необов'язково. Таким чином, для вирішення зазначених протиріч, видається доцільним виключити останнє речення пункту 1 статті 267 ГКУ [9].

Дискусійним також є питання про продукцію та вироби, які можуть бути передані за договором поставки. У цьому контексті, суперечки викликає положення другого речення

ч. 1 ст. 266 ГКУ, де вказано, що предметом поставки можуть бути також продукція, виробі, визначені індивідуальними ознаками. Відповідно до ст. 184 ЦКУ, річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. Зважаючи на наведене законодавче визначення речей, наділених індивідуальними ознаками, видається, що законодавець не підійшов системно до формування цієї статті. Договір поставки, за визначенням, має своїм предметом речі, які використовуються у господарській діяльності. Поставка на практиці передбачає купівлю та передачу партії товару, тобто оптову торгівлю. Оптова торгівля речами, визначеними індивідуальними ознаками – нонсенс, який показує неповне розуміння законодавцем або норм речового права, або природи договору поставки. Більше того, багато вчених, наприклад І. В. Колесник [10] обґрунтовано розмежовують договори поставки та договір купівлі-продажу саме за ознакою предмета договору: залежно від того родовими є речі/товари, що передаються за договором, чи індивідуально визначеними, а також рухомими чи нерухомими.

Враховуючи вищесказане, законодавчі визначення договору поставки як у ЦКУ, так і у ГКУ є неточними і потребують виправлень. Визначення договору поставки потрібно уніфікувати та викласти у наступній редакції: «За договором поставки продавець (постачальник), який здійснює господарську діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця, який здійснює господарську діяльність, для використання його у господарській або іншій діяльності, не пов'язаний з особистим, сімейним, домашнім чи іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму».

Запропоновані визначення договору поставки та зміни до законодавства допоможуть розпочати процес реформи цього правового інституту.

Порівняльний аналіз результатів цього дослідження з іншими науковими працями, які також стосувалися теми договорів поставки, дозволяє виявити як схожості, так і відмінності у висновках. Однак, загалом результати цього дослідження узгоджені з попередніми дослідженнями колег-науковців у питанні необхідності уваги до предмету договору та можливості розмежування договорів поставки і купівлі-продажу в залежності від умов угоди.

Важливість договору поставки для воєнної та поствоєнної економіки складно переоцінити, адже здебільшого саме за договорами поставки здійснюється передача речей між суб'єктами господарської діяльності, що в свою чергу підвищує економічний потенціал країни.

Тим не менш, правове регулювання цього інституту залишає бажати кращого. У світлі реформи цивільного законодавства (а саме рекодифікації Цивільного кодексу) важливо зрозуміти на що звернути увагу законодавцю у наступній кодифікації. Проблеми криються у найочевидніших місцях: в самому визначенні договору поставки. Положення Цивільного та Господарського кодексів щодо договорів поставки майже не змінювалися з 2004 року і тому вони часто де-факто не відповідають актуальним правовідносинам. Питання узгодженості положень Цивільного та Господарського кодексів України все ще на порядку денному у контексті правового регулювання договору поставки.

Отже, зазначені проблеми потребують уваги та корекції з боку законодавця для створення більш чітких та консистентних норм щодо договорів поставки в українському правовому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Титов В. Д., Зархіна С. Е. Історичний розвиток філософсько-логічних концепцій мови права: монографія. Харків: ФІНН, 2009. 432 с.
2. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Стіл та інші проти Сполученого Королівства" від 23.09.1998. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_106#Text (дата звернення: 26.06.2024).
4. Мирославський С. В., Шестаченко Д. С. Теоретичні та практичні проблеми укладання та виконання договору поставки в Україні. Правові горизонти. 2017. Вип. 6. С. 99-104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/In_2017_6_21 (дата звернення 23.05.2024).
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (ЦК). База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV (ГК). База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
7. Алопій І. В. Договір поставки в цивільному та господарському законодавстві: проблеми та шляхи їх подолання. Соц.-ек.проблеми сучас.періоду України. 2008. Вип. 6 (74). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12319/23-Alopiy.pdf?sequence=1> (дата звернення 06.06.2024).
8. Аляжкін В. В. Договір поставки як різновид договору оптової купівлі-продажу. Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). 2013. № 2. С. 215-220. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnudpsu_2013_2_35 (дата звернення 06.06.2024).
9. Годун В. О. Договір поставки в контексті дуалізму приватного права: пропозиції щодо вдосконалення. Молодий вчений. 2018. № 11(2). С. 795-799. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_11%282%29_66 (дата звернення 09.06.2024).
10. Колесник І. В. Особливість предмета договору поставки підприємств залізничного транспорту. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 4. С. 168-173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_4_26

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ З ОХОРОНИ МАЙНА

ON THE QUESTION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROVISION OF PROPERTY PROTECTION SERVICES

Карташев Д.В., аспірант кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу особливостей використання штучного інтелекту в сфері надання послуг з охорони майна в сучасних умовах та формулювання пропозиції щодо вдосконалення його практичного застосування.

Встановлено, що використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна відкриває нові горизонти для підвищення ефективності, надійності та безпеки. Штучний інтелект забезпечує автоматизацію процесів, що дозволяє швидко і точно виявляти та реагувати на загрози, знижуючи людський фактор і зменшуючи витрати на охорону. Однак, впровадження штучного інтелекту також супроводжується рядом викликів та проблем, серед яких варто виділити питання приватності, технічні обмеження, етичні аспекти, законодавчі та регуляторні вимоги, складнощі інтеграції з існуючими системами, необхідність підготовки персоналу, ризики кібербезпеки та високу вартість впровадження.

Зазначено, що для успішної реалізації потенціалу штучного інтелекту в охоронних системах необхідний комплексний підхід, що включає технологічні інновації, розробку і впровадження відповідного законодавства, етичні стандарти, економічне обґрунтування та забезпечення кібербезпеки. Важливою складовою є також підготовка кваліфікованих фахівців, здатних ефективно керувати та обслуговувати системи на базі штучного інтелекту.

Зроблено висновок про те, що дослідження і впровадження штучного інтелекту в сфері охорони майна має значний потенціал для підвищення рівня безпеки та ефективності надання послуг. Наприклад, для попередження крадіжок із проникненням у житло застосовуються інформаційні технології візуального моделювання будівель, які виявляють вразливості до злочинів у запропонованих проектах житлових будинків. Крім того, нагляд за допомогою штучного інтелекту легко інтегрувати в існуючі системи спостереження. Проте здатність систем штучного інтелекту до виявлення і аналізу особистих даних не обмежується лише камерами, це комплекс технічних засобів і програмного забезпечення для централізованої роботи.

Ключові слова: цивільне право, зобов'язання, договір, охорона, майно, надання послуг, власність, шкода, ризик, сторони договору, цивільні правовідносини.

The article is devoted to the analysis of the features of the use of artificial intelligence in the field of property protection services in modern conditions and the formulation of a proposal for improving its practical application.

It has been established that the use of artificial intelligence in the field of property protection services opens up new horizons for increasing efficiency, reliability and security. Artificial intelligence provides automation of processes, which allows quick and accurate detection and response to threats, reducing the human factor and reducing security costs. However, the implementation of artificial intelligence is also accompanied by a number of challenges and problems, among which it is worth highlighting privacy issues, technical limitations, ethical aspects, legislative and regulatory requirements, complexities of integration with existing systems, the need for personnel training, cyber security risks and the high cost of implementation.

It is noted that for the successful implementation of the potential of artificial intelligence in security systems, a comprehensive approach is necessary, including technological innovations, development and implementation of relevant legislation, ethical standards, economic justification and ensuring cyber security. An important component is also the training of qualified specialists capable of effectively managing and servicing systems based on artificial intelligence.

It was concluded that the research and implementation of artificial intelligence in the field of property protection has a significant potential for increasing the level of security and efficiency of service provision. For example, to prevent home invasions, visual building modeling information technologies are used to identify crime vulnerabilities in proposed housing projects. In addition, AI surveillance is easy to integrate into existing surveillance systems. However, the ability of artificial intelligence systems to detect and analyze personal data is not limited to cameras, it is a complex of technical means and software for centralized work.

Key words: civil law, obligations, contract, protection, property, provision of services, ownership, damage, risk, parties to the contract, civil legal relations.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження питання щодо використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна зростає з кожним роком. Разом з тим, існують і проблемні напрямки при вивченні використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна, аналіз яких дає можливість зазначити про те, що вони охоплюють широкий спектр питань від технічних і економічних до етичних та правових. Вирішення цих проблем вимагатиме комплексного підходу, що включає технічні інновації, правове регулювання, етичні стандарти та економічне обґрунтування. До таких проблемних напрямків можна, зокрема, віднести питання щодо приватності та захисту даних, технічних обмежень та надійності, етичних аспектів, законодавчого регулювання, інтеграції нових технологій з вже існуючими системами охорони, якісного управління та обслуговування систем, можливості протистояти кібератакам, оптимізації витрат та можливості надати більший кількість потенційних користувачів користуватися такими охоронними системами. Таким чином, питання щодо використання штучного інтелекту в сфері

надання послуг з охорони майна потребує окремого наукового дослідження, яке стане у нагоді не лише науковцям-теоретикам, а й практичним працівникам.

Стан дослідження теми. Дослідженню питань щодо правового регулювання правовідносин, пов'язаних з охоронними послугами, приділяють увагу такі науковці-цивілісти, як: Бездітко Д. [1], Довбій С. [2], Козир Д. [3]. Окремо значна кількість науковців вивчають штучний інтелект, його стан розвитку та можливості застосування в різних сферах нашого життя. Можна відзначити роботи таких науковців, як: Барбашин С. [4], Муравська Ю. та Сліпченко Т. [5], Кураїн О. та Скрябін О. [6], Токарева К. [7], Шаров С. [8] та ін. Разом з тим, в дослідженнях науковців майже не приділяється увага вивченню питань щодо використання штучного інтелекту в сфері надання послуг з охорони майна. Таким чином, коло питань, які є предметом дослідження в даній статті, потребують окремого вивчення.

Метою статті є аналіз особливостей використання штучного інтелекту в сфері надання послуг з охорони

майна в сучасних умовах та формулювання пропозицій щодо вдосконалення його практичного застосування.

Виклад основного матеріалу. Актуальність дослідження питання щодо використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна пояснюється, зокрема, такими факторами: по-перше, сучасні загрози безпеці стають більш складними та різноманітними, традиційні методи охорони часто не здатні ефективно протидіяти новим викликам, таким як кіберзлочинність, високотехнологічні зломи та інші складні загрози, тож саме штучний інтелект може значно підвищити ефективність систем безпеки, забезпечуючи більш точний та своєчасний виявлення загроз; по-друге, штучний інтелект дозволяє автоматизувати багато процесів, пов'язаних з охороною майна, що знижує потребу в людських ресурсах та підвищує швидкість реагування на інциденти (наприклад, системи відеоспостереження на базі штучного інтелекту можуть автоматично виявляти підозрілу поведінку та попереджати операторів про потенційні загрози в режимі реального часу); по-третє, використання штучного інтелекту може значно знизити витрати на охорону майна завдяки зменшенню потреби в великій кількості охоронців та підвищенню ефективності використання існуючих ресурсів, а також, завдяки зменшенню кількості інцидентів, що призводять до матеріальних збитків, підприємства можуть зекономити значні кошти; по-четверте, швидкий розвиток технологій штучного інтелекту, таких як машинне навчання, комп'ютерний зір та аналіз великих даних, створює нові можливості для вдосконалення систем безпеки, це дозволяє інтегрувати штучний інтелект у вже існуючі системи та розробляти нові, більш ефективні рішення; по-п'яте, застосування штучного інтелекту в охоронних системах може підвищити якість надання послуг, забезпечуючи більш точний моніторинг, швидке реагування на загрози та можливість прогнозування потенційних інцидентів, а це свою чергу, може підвищити рівень довіри клієнтів та зміцнити репутацію охоронних компаній; по-шосте, дослідження використання штучного інтелекту у сфері охорони майна також є важливим з точки зору розуміння та вирішення етичних та правових аспектів (наприклад, це включає питання приватності, законності використання даних та відповідальності за дії відповідних систем); по-сьоме, використання штучного інтелекту в охоронних послугах може стати значною конкурентною перевагою для компаній, які впроваджують ці технології, що дозволяє надавати більш ефективні та інноваційні рішення, що відповідають сучасним вимогам ринку.

Отже, дослідження питання використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна є надзвичайно актуальним через постійне зростання загроз безпеці, потребу в автоматизації процесів, економічні переваги, технологічний прогрес, підвищення якості послуг, вирішення етичних та правових питань, а також можливість підвищення конкурентоспроможності компаній.

Використання штучного інтелекту в сфері надання послуг з охорони майна супроводжується певними ключовими питаннями, які можна визначити як «проблемні напрямки», а саме:

- збір і аналіз великого обсягу даних про споживачів, зокрема, відеозаписів та інших особистих даних, викликає занепокоєння щодо приватності, отже виникає необхідність забезпечення конфіденційності даних, запобігання їх несанкціонованому доступу та використанню, дотримання законодавства про захист даних (наприклад, GDPR у Європі);

- системи штучного інтелекту можуть стикатися з технічними обмеженнями, такими як помилкові спрацьовування, невизначеність у ситуаціях, що не були передбачені під час навчання, тому виникає необхідність підвищення точності та надійності систем штучного інтелекту, забезпечення їх здатності працювати в умовах невизначеності та адаптація до нових загроз;

- використання штучного інтелекту у сфері охорони майна може породжувати етичні питання, пов'язані

з приватністю, свободою особистості та потенційною упередженістю систем, отже виникає необхідність розробки етичних норм та стандартів, які б регулювали використання штучного інтелекту в охоронних системах, забезпечення прозорості алгоритмів та відповідальності за їхні дії;

- відсутність чіткої законодавчої бази, яка регулює використання штучного інтелекту у сфері охорони майна, що спричиняє необхідність розробки та впровадження законодавчих актів та регуляторних норм, які б враховували специфіку штучного інтелекту та забезпечували баланс між безпекою і правами громадян;

- інтеграція нових технологій штучного інтелекту з існуючими системами охорони майна може бути складною і витратною, тому виникає необхідність забезпечення сумісності нових технологій з уже встановленими системами, мінімізація витрат на інтеграцію та модернізацію інфраструктури;

- системи на базі штучного інтелекту вимагають спеціалізованих знань для управління та обслуговування, тому виникає необхідність підготовки персоналу, розробки навчальних програм та забезпечення технічної підтримки для ефективного використання та обслуговування систем штучного інтелекту;

- системи штучного інтелекту самі можуть стати об'єктом кібератак, що ставить під загрозу їхню ефективність і надійність, що спричиняє необхідність розробки і впровадження засобів захисту від кібератак, підвищення безпеки систем штучного інтелекту та забезпечення їх стійкості до зломів;

- висока вартість впровадження і підтримки систем на базі штучного інтелекту може бути недоступною для багатьох компаній, тому виникає необхідність оптимізації витрат на впровадження, розробки доступних рішень для малого та середнього бізнесу, обґрунтування інвестицій у системи штучного інтелекту через їхню ефективність.

Отже, аналізуючи проблемні напрямки при вивченні використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна, можна побачити, що вони охоплюють широкий спектр питань від технічних і економічних до етичних та правових. Вирішення цих проблем вимагатиме комплексного підходу, що включає технічні інновації, правове регулювання, етичні стандарти та економічне обґрунтування.

Зазначимо, що нині існує досить широке коло прикладів використання штучного інтелекту при наданні послуг з охорони майна. Охарактеризуємо деякі з них:

- Інтелектуальні системи відеоспостереження: наприклад, системи відеоспостереження з функціями розпізнавання облич, поведінковим аналізом та виявленням підозрілих дій. Такі системи можуть автоматично розпізнавати незнайомих або осіб з чорного списку, виявляти аномальну поведінку (залишені без нагляду предмети тощо) та негайно повідомляти охоронців про потенційні загрози. Перевагами такої системи є зниження кількості помилкових тривог, швидке виявлення загроз, підвищення ефективності охоронців.

- Системи контролю доступу на базі штучного інтелекту: наприклад, використання біометричних даних (відбитки пальців, розпізнавання облич, сканування райдужки ока) для ідентифікації осіб, які мають право доступу до певних зон. Штучний інтелект може аналізувати дані у реальному часі та надавати доступ тільки авторизованим користувачам. Перевагами такої системи є підвищена безпека, зниження ймовірності шахрайства або несанкціонованого доступу, зручність для користувачів.

- Розумні системи сигналізації: наприклад, системи сигналізації, що використовують машинне навчання для виявлення підозрілих звуків або рухів (звукові сенсори можуть розрізняти звуки розбитого скла, кроків або інших потенційно небезпечних дій тощо). Перевагами такої системи є зменшення кількості помилкових спрацьовувань, швидке реагування на реальні загрози, можливість інтеграції з іншими системами безпеки.

– Дрони для патрулювання територій: наприклад, використання дронів з камерою та системами комп'ютерного зору для патрулювання великих територій. Дрони можуть автоматично виявляти підозрілу активність, знімати відео та передавати його в реальному часі до центрального командного пункту. Перевагами такої системи є швидке охоплення великої території, можливість моніторингу важкодоступних зон, зниження витрат на патрулювання.

– Аналітика великих даних для прогнозування загроз: наприклад, використання алгоритмів штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних з різних джерел (відеокамери, сенсори, соціальні мережі) з метою виявлення патернів, які можуть свідчити про майбутні загрози. Перевагами такої системи є прогнозування та запобігання загрозам, підвищення ефективності планування заходів безпеки, оптимізація ресурсів.

– Роботизовані охоронці: наприклад, використання роботів для патрулювання територій, виявлення підозрілих об'єктів та надання допомоги у разі інцидентів. Такі роботи можуть бути оснащені камерами, сенсорами та інтелектуальними алгоритмами для автономної роботи. Перевагами такої системи є зменшення ризиків для людських охоронців, можливість роботи в екстремальних умовах, цілодобове патрулювання.

– Автоматизовані системи моніторингу кібербезпеки: наприклад, системи штучного інтелекту, що аналізують мережевий трафік, виявляють аномалії та попереджають про потенційні кібератаки. Такі системи можуть використовуватися для захисту інфраструктури, що підтримує фізичну охорону майна (наприклад, серверів відеоспостереження). Перевагами такої системи є швидке виявлення кібератак, автоматичне реагування на загрози, зменшення втрат від кібератак.

Отже, можна з впевненістю зробити висновок про широкі можливості використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна, що дозволяє підвищити ефективність, надійність та оперативність охоронних систем.

Використання штучного інтелекту набуває активного застосування, в тому числі у правоохоронній діяльності. В межах даного дослідження тут становлять інтерес такі напрямки, як: по-перше, розвиток інтелектуальних систем відеоспостереження (функціональність програмного забезпечення інтелектуальних систем відеоспостереження поділяється на дві основні групи: розпізнавання та класифікація об'єктів відеоспостереження; відстеження руху об'єкта відеоспостереження); по-друге, охорона об'єктів (до цього виду інтелектуальних систем належать централізовані охоронні системи, такі як «Орлан», «КРОНОС», «АІ-Грифон» тощо, які представляють собою комплекс технічних засобів і програмного забезпечення для централізованого спостереження за станом пристроїв охоронної та пожежної сигналізації з використанням стільникової мережі GSM-900/1800 та проводових ліній АТС) [9].

Цікавим є і досвід зарубіжної практики. Наприклад, в Англії та Уельсі поширеною практикою є залучення поліцейських спеціалістів, які займаються питаннями злочинності у сфері проектування. Вони переглядають архітектурні плани на етапі планування, оцінюють потенційні ризики злочинів та заворушень, а також пропонують способи їх зменшення. Ці фахівці аналізують різні джерела даних, включаючи поліцейські звіти про злочини. Використовуючи знання, отримані в результаті спостереження за роботою, автори дослідження створили автоматизовану модель для попередження крадіжок із зломом [10].

Для попередження крадіжок із проникненням у житло застосовуються також інформаційні технології візуального моделювання будівель, які виявляють вразливості до злочинів у запропонованих проектах житлових будинків. Крім того, нагляд за допомогою штучного інтелекту легко інтегрувати в існуючі системи спостереження). Проте здатність систем штучного інтелекту до виявлення і аналізу особистих даних не обмежується лише камерами. Наприклад, дослідники з Массачусетського технологічного інституту розробили програму «Speech2Face», яка може відтворити зовнішність людини на основі короткого аудіозапису, включаючи такі характеристики, як вік, стать та етнічна приналежність [11].

Висновки. Використання штучного інтелекту у сфері надання послуг з охорони майна відкриває нові горизонти для підвищення ефективності, надійності та безпеки. Штучний інтелект забезпечує автоматизацію процесів, що дозволяє швидко і точно виявляти та реагувати на загрози, знижуючи людський фактор і зменшуючи витрати на охорону. Однак, впровадження штучного інтелекту також супроводжується рядом викликів та проблем, серед яких варто виділити питання приватності, технічні обмеження, етичні аспекти, законодавчі та регуляторні вимоги, складності інтеграції з існуючими системами, необхідність підготовки персоналу, ризики кібербезпеки та високу вартість впровадження.

Для успішної реалізації потенціалу штучного інтелекту в охоронних системах необхідний комплексний підхід, що включає технологічні інновації, розробку і впровадження відповідного законодавства, етичні стандарти, економичне обґрунтування та забезпечення кібербезпеки. Важливою складовою є також підготовка кваліфікованих фахівців, здатних ефективно керувати та обслуговувати системи на базі штучного інтелекту.

Таким чином, дослідження і впровадження штучного інтелекту у сфері охорони майна має значний потенціал для підвищення рівня безпеки та ефективності надання послуг. Проте, для максимального використання цього потенціалу необхідно вирішити існуючі проблеми та виклики, забезпечуючи при цьому дотримання етичних норм і захист прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бездітко Д. В. Договір охорони життя та здоров'я фізичної особи (тілоохоронництва) за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 19 с.
2. Довбій С.П. Договір охорони майна: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2004. 188 с.
3. Козир Д. О. Договір охорони: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.
4. Барбашин С. Штучний інтелект: правове регулювання в Україні та ЄС. URL: <https://barbashyn.law/statii/shtuchnyj-intelekt-pravove-regulyuvannya-v-ukrayini-ta-yes/>
5. Муравська Ю., Сліпченко Т. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі. Актуальні проблеми правознавства. 2024. № 1. С. 188-195.
6. Куранін О., Скрябін О. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2023. Вип. 36. С. 36-42.
7. Токарева К.С. Особливості правового регулювання штучного інтелекту в Україні. Юридичний вісник. 2021. № 3. С. 148-153.
8. Шаров С.В. Сучасний стан розвитку штучного інтелекту та напрямки його використання. Українські студії в європейському контексті. 2023. № 6. С. 136-144.
9. Ковтун В.О., Рвачов О.М. Огляд та перспективи використання технологій штучного інтелекту в правоохоронній діяльності. Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності: матеріали наук.-практ. онлайн-семінару (м. Харків, 5 листоп. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 44-51.
10. Панова С.В. Запобігання крадіжкам поєднаним з проникненням у житло за допомогою технологій штучного інтелекту. Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності: матеріали наук.-практ. онлайн-семінару (м. Харків, 5 листоп. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 63-67.
11. Використання штучного інтелекту під час війни: чи нові технології можуть порушувати права людини? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/vykorystannia-shtuchnoho-intelektu-pid-chas-viyny-chy-novi-tekhnologii-mozhut-porushuvaty-prava-liudyny/>

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

PECULIARITIES OF REALIZATION OF THE RIGHT TO MEDICAL CARE UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

Качмар М.З., ад'юнкт (аспірант) кафедри теорії права,
конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

У цій статті досліджено особливості нормативно-правового забезпечення реалізації права на медичну допомогу в умовах воєнного стану в Україні. При цьому акцентовано увагу, що право на медичну допомогу є одним з основоположних особистих немайнових прав фізичної особи, а стаття 284 Цивільного кодексу України закріплює положення, згідно з яким, кожна фізична особа має право на медичну допомогу, що жодним чином не залежить від обставин та матеріального становища.

Також особливу увагу звернено на те, що повномасштабна російська збройна агресія викликана проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 року, вплинула на усі сфери життєдіяльності держави і суспільства, включаючи і сферу охорони здоров'я, яка у теперішніх реаліях війни постала перед складними викликами, що вимагали прийняття державними владними структурами ефективних рішень у напрямі удосконалення організаційно-правового регулювання діяльності медичних закладів та їх працівників.

У статті проаналізовано нормативно-правові акти (Закони України, Постанови Кабінету Міністрів України, Накази Міністерства охорони здоров'я), прийняті в період воєнного стану, які були спрямовані на модернізацію медичної сфери в умовах війни з метою ефективної реалізації права громадян на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Зроблено висновок, що послідовні дії парламенту, уряду та профільного міністерства у напрямі правового врегулювання питань забезпечення права на медичну допомогу військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб тощо, дозволили зберегти дієздатність вітчизняної системи охорони здоров'я в непростих умовах воєнного стану та позитивно вплинули на стан реалізації суб'єктивного немайнового права фізичної особи на медичну допомогу в умовах війни в Україні.

Ключові слова: право на медичну допомогу, особисті немайнові права, екстрена медична допомога, воєнний стан, права військово-службовців, внутрішньо переміщені особи, медичні заклади.

This article examines the peculiarities of regulatory and legal support for the realization of the right to medical care under martial law in Ukraine. The author emphasizes that the right to medical care is one of the fundamental personal non-property rights of an individual, and Article 284 of the Civil Code of Ukraine provides that every individual has the right to medical care, regardless of circumstances and financial situation.

The author emphasizes that the Russian armed aggression which began on February 24, 2022, has affected all spheres of life of the State and society, including the healthcare sector, which in the realities of war faced complex challenges which required effective decisions by the State authorities to improve the organizational and legal regulation of activities of medical institutions and their employees.

The article analyzes the legal acts (Laws of Ukraine, Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Orders of the Ministry of Health of Ukraine) adopted during the period of martial law, which were aimed at modernizing the medical sphere in the context of war with a view to effectively realizing the right of citizens to health care and medical assistance.

The author concludes that consistent actions of the Parliament, the Government and the relevant Ministry in the area of legal regulation of the issues related to ensuring the right to medical care for military personnel, internally displaced persons, etc. made it possible to preserve the capacity of the national healthcare system under the difficult conditions of martial law and had a positive impact on the state of realization of the subjective non-property right of an individual to medical care during the war in Ukraine.

Key words: right to medical care, personal non-property rights, emergency medical care, martial law, rights of military personnel, internally displaced persons, medical institutions.

Постановка проблеми. В умовах демократизації українського суспільства та закріплення на конституційному рівні євроінтеграційного та євроатлантичного курсу нашої держави особливої актуальності набувають питання гарантування прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Проголошення у статті 3 Конституції України [1] людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю обумовлює необхідність забезпечення належної правової охорони права на медичну допомогу, що є одним з основоположних особистих немайнових прав фізичної особи.

Російська збройна агресія, розпочата 24 лютого 2022 року, вплинула на усі сфери життєдіяльності держави і суспільства, включаючи і сферу охорони здоров'я. Уже за станом на вересень 2022 року було пошкоджено чи зруйновано майже 1 тис. медзакладів та біля 600 аптек [2]. Проте, через бойові дії руйнування інфраструктури постійно зростають. Так, станом на січень 2024 року сума прямих збитків від зруйнованої інфраструктури у сфері охорони здоров'я зросла уже до 3,1 млрд дол. США, серед зруйнованих або пошкоджених об'єктів – було, зокрема, 426 лікарень [3].

Актуальність дослідження. У контексті аналізу проблематики гарантування права на медичну допомогу, необхідно зосередити увагу на особливостях його реалі-

зації у складних умовах воєнного стану, запровадженого Указом Президента України від 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні» [4]. Сфера охорони здоров'я у реаліях війни постала перед складними викликами, які вимагають прийняття державними владними структурами ефективних рішень у напрямі удосконалення організаційно-правового регулювання діяльності медичних закладів та їх працівників – для належного забезпечення права фізичної особи на медичну допомогу.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Дослідженням правовідносин, пов'язаних із реалізацією права на медичну допомогу займалися такі вітчизняні вчені як С. Б. Булеца, Т.В. Волинець, О. В. Крилова, Р. А. Майданик, Г. А. Миронова, І. Я. Сенюга та інші. Проте, особливості правового та організаційного забезпечення права особи на медичну допомогу в умовах воєнного стану в Україні залишаються малодослідженими.

Метою статті є характеристика новел нормативно-правового регулювання діяльності медичних закладів у напрямі реалізації права особи на медичну допомогу в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Право на медичну допомогу, як уже зазначалось вище, є одним з основоположних особистих немайнових прав фізичної особи. У спеціальній юридичній літературі особисті немайнові права визна-

чаються як законодавчо закріплені можливості суб'єктів приватно-правових відносин, що виникають у процесі реалізації особистих немайнових благ, спрямовані на забезпечення немайнового інтересу та ґрунтуються на засадах юридичної рівності та вільного волевиявлення їх учасників, а також мають обсолютний характер та позбавлені майнового (грошового) змісту [5, с. 71].

Попри те, що Основи законодавства України про охорону здоров'я не містять визначення поняття права на медичну допомогу, у статті 284 Цивільного кодексу України закріплене положення, згідно з яким, кожна фізична особа має право на медичну допомогу, незалежно від обставин та матеріального становища [6].

Крім того, зазначена стаття Цивільного кодексу України, деталізуючи зміст права особи на медичну допомогу, вказує, що останнє включає право на вибір лікаря та вибір методів лікування згідно його рекомендаціями, а також визначає обов'язковість згоди фізичної особи, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, відмовитись від лікування [6].

Варто зазначити, що у цей нелегкий для нашої країни воєнний час медичні установи працюють у надзвичайно складному режимі, забезпечуючи надання медичної допомоги, насамперед, військовослужбовцям, які ризикують здоров'ям і життям, обороняючи незалежність держави. З метою належного забезпечення права на медичну допомогу військовослужбовців Верховною Радою України був прийнятий Закон про внесення змін до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (набув чинності 13 квітня 2022 року) [7].

У цьому Законі, зокрема, передбачається можливість надання медичної допомоги військовослужбовцям військово-медичними закладами охорони здоров'я, а також іншими закладами, що знаходяться як на території України, так і за її межами. Також Законом передбачено безоплатна медико-психологічна реабілітація у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до них за рахунок держави [8, с. 228].

Крім того, важливим і складним викликом, який постав перед державою на початку російського збройного вторгнення, було забезпечення права на медичну допомогу переміщених осіб. Як показує Звіт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 9 вересня 2022 року – понад сім мільйонів українців стали вимушеними переселенцями, а ще майже сім мільйонів – внутрішньо переміщеними особами. Загалом же, за межі України, починаючи з 24 лютого, були змушені виїхати більше дванадцяти мільйонів осіб [9].

Варто зазначити, що саме у перші дні та тижні повномасштабного вторгнення показники щодо переселення, як у межах країни, так і за кордон, були найбільш значимими. У зв'язку з цим існувала нагальна необхідність вжиття Міністерством охорони здоров'я (далі – МОЗ) України заходів щодо забезпечення належного функціонування компетентних установ у сфері надання медичних послуг та гарантування права особи на медичну допомогу.

У цьому контексті слід згадати, що відповідно до наказу МОЗ від 17 березня 2022 року № 496 [10] заклади, які надають первинну медичну допомогу, повинні були забезпечити:

по-перше, здійснення обліку внутрішньо переміщених осіб, які звертаються для отримання первинної медичної допомоги за визначеною формою;

по-друге, надання первинної медичної допомоги та медичної допомоги пацієнтам з числа внутрішньо переміщених осіб, що перебувають у невідкладному стані;

по-третє, проведення вакцинації, відповідно до календаря профілактичних щеплень.

При цьому, варто наголосити, що законодавчо була закріплена можливість звернення внутрішньо перемі-

щених осіб до будь-якого закладу, на їх вибір, за умови, що цей заклад може забезпечити необхідне лікування. Зокрема, даній категорії осіб не було необхідності укладати нову декларацію про вибір лікаря, попри це вони могли отримати такі послуги: а) динамічне спостереження за станом здоров'я; б) діагностика та лікування захворювань; в) базові тести на аналізи; г) скерування до інших лікарів вузької спеціалізації чи на обстеження; е) паліативну допомогу; є) рецепти за програмою «Доступні ліки» та інсулін (якщо це повторний рецепт); ж) щеплення, згідно з календарем профілактичних щеплень [11].

Щодо урядової програми «Доступні ліки» та інсулін, то її дію було продовжено у період воєнного стану, що мало позитивний ефект. Так, за цією програмою тільки за півроку після початку воєнних дій щонайменше півтора мільйони українців отримали більше 6,2 млн електронних рецептів. При цьому, внутрішньо переміщені особи могли звертатись до будь-якого сімейного лікаря (за місцем їх перебування) без необхідності укладення нових декларацій, про що зазначалось вище. Поряд з електронними, було дозволено використання паперових рецептів. Зазначені заходи, без сумніву, спростили умови реалізації конституційного права на медичну допомогу в умовах воєнного стану. Так, за станом на жовтень 2022 року, більш ніж 1,2 млн наших громадян використали біля п'яти мільйонів електронних рецептів [12].

У контексті дослідження особливостей реалізації права особи на медичну допомогу в умовах воєнного стану варто нагадати, що одним з перших після початку російської збройної агресії був Наказ МОЗ від 24.02.2022 року № 374 «Про затвердження Тимчасових заходів у закладах охорони здоров'я з метою забезпечення їх готовності для надання медичної допомоги постраждалим внаслідок військової агресії російської федерації проти України» (з наступними змінами) [13]. Відповідно до вказаного документа заклади охорони здоров'я були зобов'язані, зокрема, забезпечити тимчасове припинення планових госпіталізацій у таких випадках: 1) коли завантаженість перевищує 70% ліжкового фонду терапевтичного профілю; 2) коли завантаженість перевищує 50% ліжкового фонду хірургічного профілю; 3) у разі прийняття відповідного рішення структурними підрозділами з питань охорони здоров'я обласних, Київської міської військових адміністрацій, з урахуванням поточної ситуації.

Таким чином, медичним закладам необхідно було забезпечити резервування щонайменше 30% вільних ліжко-місць – у терапії та 50% – у хірургії у зв'язку з можливою необхідністю невідкладного прийняття на лікування поранених осіб.

Отже, можна підсумувати, що усі зазначені вище нормативні акти спрямовані на підвищення ефективності та якості реалізації особистого немайнового права громадян на отримання медичної допомоги, насамперед, екстреної медичної допомоги, в умовах воєнного стану в Україні.

У цьому контексті слід згадати ще один Наказ МОЗ від 24.02.2022 р. № 368, яким було затверджено Стандарт екстреної медичної допомоги «Медичне сортування при масовому надходженні постраждалих на ранньому госпітальному етапі» [14].

Зазначеним документом було, зокрема, запропоновано розподіляти постраждалих на окремі сортувальні групи у відділеннях екстреної (невідкладної) медичної допомоги, а саме:

– «чорні» – постраждалі, відносно яких існує сумнівний прогноз щодо успішності їхнього лікування, враховуючи важкість невідкладного стану, при наявності дефіциту сил і засобів для надання медичної допомоги у повному обсязі;

– «червоні» – постраждалі, які знаходяться у критичному стані та потребують вжиття невідкладних заходів, що спрямовані на порятунок життя пацієнта;

– «жовті» – постраждали, щодо яких є можливість відкладення надання медичної допомоги на декілька годин без загрози життю;

– «зелені» – постраждали, стан яких є стабільним, що дає змогу відкласти надання медичної допомоги на тривалий час без загрози для їхнього життя.

Отже, Стандарт екстреної медичної допомоги надавав можливість визначати стан здоров'я постраждалого відповідно до певних критеріїв, шляхом віднесення хворого до тієї чи іншої сортувальної категорії, що впливало на пріоритетність надання медичної допомоги. Важливо наголосити, що зазначений документ відповідає міжнародним стандартам надання екстреної медичної допомоги, а саме – алгоритмам сортування постраждалих «START» та «JumpSTART».

Як слушно зазначається у спеціальній юридичній літературі, особливо важливим питанням, яке потребувало ефективного практичного вирішення, було надання першої медичної допомоги на полі бою чи в інших місцях підвищеної небезпеки, де відсутній кваліфікований медичний працівник [15]. За таких обставин виникає необхідність щодо отримання певних навиків з надання медичної допомоги уже не лікарем, а військовими або працівниками рятувальних служб. Саме на розв'язання зазначених проблем були спрямовані накази МОЗ від 17 березня 2022 року № 498 та від 12 серпня 2022 року № 1460, у яких визначалась можливість організації курсів з надання домедичної та медичної допомоги постражданим в умовах бойових дій як для військових, так і для працівників Державної служби з надзвичайних ситуацій [15].

Хочемо також звернути увагу на суттєвий вплив кадрової ситуації у закладах охорони здоров'я на стан реалізації

права особи на медичну допомогу. Деякі фахівці на початку війни виїхали за межі держави, значна кількість медіпрацівників змінила місце праці всередині країни, переїхавши до її західних регіонів. З метою стабілізації ситуації у цьому напрямі парламентом 29 липня 2022 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період воєнного стану» [16], у якому, зокрема, закріплювалась можливість надання медичної та реабілітаційної допомоги фахівцями поза місцем здійснення господарської діяльності та медичної практики – у період дії воєнного стану та протягом шести місяців після його завершення чи скасування. Вважаємо, що ці законодавчі новели сприяли усуненню зайвих бюрократичних процедур та зосередженню уваги медичними працівниками на своїй безпосередній професійній діяльності.

Висновки. Можна підсумувати, що здійснення модернізації системи охорони здоров'я держави в умовах воєнного стану позитивно вплинуло на стан реалізації суб'єктивного немайнового права фізичної особи на медичну допомогу. У даному контексті слід зазначити, що непрості воєнні реалії вимагали прийняття швидких та професійних рішень, спрямованих на забезпечення гнучкої та водночас ефективної роботи медичної галузі. Завдяки доволі послідовним діям парламенту, уряду та профільного міністерства у напрямі правового врегулювання питань забезпечення права на медичну допомогу військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, кадрового забезпечення медичних установ тощо, віділому вдалося стабілізувати ситуацію у сфері надання медичної допомоги та зберегти дієздатність вітчизняної системи охорони здоров'я в непростих умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
2. Загальна сума прямих збитків інфраструктури зросла до \$114,5 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-sumaryamih-zbitkiv-infrastrukturi-zrosla-do-114-5-mlrd/>(дата звернення: 10.07.2024).
3. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд — оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року/ URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stantom-na-sichen-2024-roku/>(дата звернення: 10.07.2024).
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n34>(дата звернення: 10.07.2024).
5. Миронова Г.А. Приватно-правове регулювання особистих немайнових відносин у сфері надання медичної допомоги: монографія/ Г.А. Миронова. Відп. ред. Академік НАПрН України О.Д. Крупчак. Київ, 2015. 309 с.
6. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (БВР), 2003, № № 40-44, ст. 356 (з наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
7. Закон України «Про внесення змін до статті 11 Закону України «Про соціальний захист –/– щодо вдосконалення порядку надання медичної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану від 01.04.2022 № 2171– XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2171-20#Text>(дата звернення: 10.07.2024).
8. Скриннікова К. О. Медична допомога під час воєнного стану в Україні / Проблеми цивільного права та процесу. тези доп. учасників наук-практ. конф. (Харків, 20 травня 2022 р.) с. 228-231.
9. The United Nations High Commissioner for Refugees. Ukraine situation Flash Update # 29. URL: <https://date.unhcr.org/en/documents/details/95460> (дата звернення: 11.07.2024).
10. Деякі питання надання первинної медичної допомоги в умовах воєнного стану. Наказ МОЗ від 17 березня 2022 року № 496. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-17032022-496-dejaki-pitannja-nadannja-pervinnoi-medichnoi-dopimogi-v-umovah-voennogo-stantu>(дата звернення: 11.07.2024).
11. Внутрішньо переміщені особи можуть отримувати медичну допомогу за місцем проживання та без декларацій. МОЗ України: вебсайт. URL: <https://moz.gov.ua/uk/vnutrishno-peremischeni-osobi-mozhut-otrimuvati-medichnu-dopomogu-za-miscem-prozhivannja-ta-bez-deklaracij>(дата звернення: 11.07.2024).
12. З початку війни майже 1,5 мільйони українців отримали е-рецепти на «Доступні ліки» та інсулін. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/z-pochatku-vijni-majzhe-15-mln-ukrainsiv-otrimali-e-recepti-na-dostupni-kiki-ta-insulini> (дата звернення: 11.07.2024).
13. Про затвердження Тимчасових заходів у закладах охорони здоров'я з метою забезпечення їх готовності для надання медичної допомоги постраждалим внаслідок військової агресії російської федерації проти України від 24.02.2022 № 374. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0374282-22#Text>(дата звернення: 11.07.2024).
14. Про затвердження Стандарту екстреної медичної допомоги «Медичне сортування при масовому надходженні постраждалих на ранньому госпітальному етапі. Наказ МОЗ України від 24.02.2022 № 368. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-24022022-368-pro-zatverdzhennja-standartu-ekstrenoi-medichnoi-dopomogi-medichne-sortuvannja-pri-masovomu-nadhodzhenni-postrazhdalih-na-rannomu-gospitalnomu-etapi> (дата звернення: 12.07.2024).
15. Громик В.С., Литвин Н.А. Актуальні питання правового регулювання надання медичної допомоги в період дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал* №10/2022. С. 411-414. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/100.pdf
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період воєнного стану. Закон України від 29 липня 2022 року №2494-XI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-20#Text>(дата звернення: 12.07.2024).

КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ Г. ГЕГЕЛЯ

G. HEGEL'S CONCEPT OF INTELLECTUAL PROPERTY

Корновенко С.В., д.і.н., професор,
професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Постать Г. Гегеля належить до плеяди мислителів, результати інтелектуальної творчої діяльності яких – надбання всього людства. Розмисли філософа якісно збагатили німецьку філософію, навечно затвердивши за нею статус «класична». Думки, концепції мислителя посутньо вплинули на становлення філософського, правового, філософсько-правового європейського дискурсу не лише XIX ст., а і наступних віків. Зважаючи на невичерпний інтелектуальний потенціал гегелівської філософії, звернення до її осмислення є актуальним.

У статті проаналізовано концепцію інтелектуальної власності Г. Гегеля. Її основні положення є такими. По-перше, результат інтелектуальної творчої діяльності – зовнішня сфера свободи особи, оскільки відображає ідею в об'єктивованій формі. По-друге, результат інтелектуальної творчої діяльності має подвійну природу: первинну ідеальну та вторинну (похідну) – матеріальну (речову). По-третє, правовий регламентації підлягає не ідея результату інтелектуальної творчої діяльності, а річ як об'єктивована ідея. По-четверте, результат інтелектуальної творчої діяльності похідний від особи, тому підпадає під регламентацію абстрактного права. По-п'яте, право автора на результат інтелектуальної творчої діяльності абсолютне. По-шосте, сформульовано положення про результат інтелектуальної творчої діяльності як суспільне надбання. По-сьоме, розроблено концепт про майнові та немайнові права автора на результат інтелектуальної творчої діяльності. Окреслено триаду майнових прав. Обґрунтовано принцип невідчужуваності немайнових прав автора. По-восьме, виокремлено дуальну структуру сфери інтелектуальної власності: технічна та художня. Наведено специфіку кожної з них. По-дев'яте, розкрито механізми правового відчуження майнових прав автора на результат інтелектуальної творчої діяльності. По-десяте, предметно обґрунтовано необхідність захисту прав авторів на результат інтелектуальної творчої діяльності; з'ясовано зміст поняття «плагіат»; заходи з його усунення та запобігання.

Ключові слова: Г. Гегель, концепція, інтелектуальна власність, результат інтелектуальної творчої діяльності.

The person of G. Hegel belongs to the galaxy of thinkers whose intellectual work is the property of all mankind. The philosopher's reflections enriched German philosophy qualitatively, forever establishing its status as "classical". His thoughts and concepts had a significant impact on the formation of philosophical, legal, philosophical and legal European discourse not only in the nineteenth century but also in subsequent centuries. Given the inexhaustible intellectual potential of Hegel's philosophy, it is relevant to turn to its comprehension.

The article analyses Hegel's concept of intellectual property. Its main provisions are as follows. Firstly, the result of intellectual creative activity is the external field of individual freedom, since it reflects an idea in an objectified form. Secondly, the result of intellectual creative activity has a dual nature: primary ideal and secondary (derivative) – material (tangible). Thirdly, it is not the idea of the result of intellectual creative activity that is subject to legal regulation, but the thing as an objectified idea. Fourthly, the result of intellectual creative activity is derived from a person, and therefore falls under the regulation of abstract law. Fifthly, the author's right to the result of intellectual creative activity is absolute. Sixthly, a provision on the result of intellectual creative activity as a public domain is formulated. Seventhly, the concept of the author's property and non-property rights to the result of intellectual creative activity is developed. The triad of property rights is outlined. The principle of inalienability of the author's non-property rights is substantiated. Eighthly, the dual structure of intellectual property: technical and artistic, is distinguished. The specifics of each of them are given. Ninthly, the mechanisms of legal alienation of the author's property rights to the result of intellectual creative activity is revealed. Tenthly, the need to protect the authors' rights to the result of intellectual creative activity has been substantiated; the content of the concept of "plagiarism" is clarified; measures to eliminate and prevent it are also provided.

Key words: G. Hegel, concept, intellectual property, result of intellectual creative activity.

Постать Г. Гегеля належить до плеяди мислителів, результати інтелектуальної творчої діяльності яких – надбання всього людства. Розмисли філософа якісно збагатили німецьку філософію, навечно затвердивши за нею статус «класична». Думки, концепції мислителя посутньо вплинули на становлення філософського, правового, філософсько-правового європейського дискурсу не лише XIX ст., а і наступних віків. Зважаючи на невичерпний інтелектуальний потенціал гегелівської філософії, звернення до її осмислення є актуальним.

У вітчизняній науковій думці гегеліанство стало об'єктом рефлексії не одного покоління дослідників. Кількісні та якісні показники її результатів засвідчують, з одного боку, що вони можуть стати предметом окремого самостійного вивчення, а з іншого – про формування гегеліанства у планетарному масштабі. Зокрема, питання, співзвучні з назвою нашої статті, стали предметом уваги як на рівні наукових публікацій, так і дисертацій. Наприклад, автономний індивід у теорії громадянського суспільства І. Канта і Г. Гегеля розкрито Д. Кірюхіним [1]; власність як соціально-економічний феномен – П. Скотним [2]; поняття абстрактного права, природничого обґрунтування інтелектуальної власності, філософсько-правові категорії у гегелівській філософії представлено у творчому доробку Т. Павлової [3–5]; філософсько-правові аспекти інтелектуальної власності – Є. Булата [6]. Філософські засади права

інтелектуальної власності розглянуто у статтях і дисертації В. Сенюти [7–8]. Перелік праць, дотичних до порушеної нами теми, не є вичерпним, у запропонованій нами тематичній ніші працюють й інші автори.

Водночас, беручи до уваги невичерпність інтелектуального потенціалу філософії Г. Гегеля, а також унікальність такого феномену світового масштабу, як інтелектуальна власність, актуальним є вивчення концепції інтелектуальної власності Г. Гегеля. Автор статті ставить за мету розкрити концептуальне розуміння філософом інтелектуальної власності, представлене у його праці «Основні філософії права, або Природне право і державознавство».

Зasadничою думкою Г. Гегеля у контексті його розмислів стосовно власності є судження про те, що результати інтелектуальної власності – зовнішня сфера свободи особи, оскільки відображає ідею в об'єктивованій формі; також – виявлення нескінченної волі, властивий особі як творцю інтелектуальної власності. Через власність людина усуває свою голу суб'єктність особи і через неї виступає як розум [9, с. 55].

Результати інтелектуальної творчої діяльності в інтерпретації філософа є речами. Таке їхнє розуміння подається ним із застереженням. З одного боку, вони – речі, оскільки ними володіють і стосовно них як речей укладаються договори. З іншого боку, Г. Гегель розрізняє і «духовне володіння». Така сутність результатів інтелектуальної творчої

діяльності зумовлює те, що «глузд можуть охопити сумніви щодо їхньої юридичної кваліфікації, адже він спирається на протилежність: або річ, або не річ» [9, с. 56].

З тим, щоб подолати сумнів глузду, мислитель формулює концепцію подвійної природи результатів інтелектуальної творчої діяльності. За своєю первинною природою вони ідеальні. За вторинною, або похідною від ідеальної, оскільки вони втілені в об'єктивній формі, – вони речі. Об'єктивна форма надає результатам інтелектуальної творчої діяльності зовнішнього існування. У такий спосіб вони – матеріальні об'єкти, що можуть бути відчужені. У результаті інтелектуальної творчої діяльності відбувається «поєднання, але цілком неправове, поєднання обох визначень – речі й не-речі» [9, с. 56]. Отже, результат інтелектуальної творчої діяльності має подвійну природу: первинну – ідеальну, вторинну – матеріальну (річ).

Така сутність результатів інтелектуальної творчої діяльності зумовлена, на думку Г. Гегеля, визначальними чинниками. По-перше, вони містять вільну волю, а тому ідеальні. По-друге, вони об'єктивовані, а тому – реальні. Керуючись цим, результати інтелектуальної творчої діяльності – нескінченність вільної волі, обрамлена у форму скінченності [9, с. 57].

Правовій регламентації, згідно з гегелівською концепцією, підлягає не ідея як результат інтелектуальної творчої діяльності, а річ як об'єктивована ідея. Як похідне від особи (створене особою) результат інтелектуальної творчої діяльності підпадає під юрисдикцію абстрактного права. Мислитель це пояснює тим, що предметом абстрактного права виступає «особа як така, таким чином, особливе, що належить до буття й сфери її свободи лише настільки, наскільки воно щось віддільне й безпосередньо відмінне від особи незалежно від того, чи складає це суттєве визначення особи, чи вона може набути його тільки через посередництво суб'єктивної волі, – у цьому абстрактному праві вміння, науки тощо беруться до уваги лише залежно від юридичного володіння ними ...» [9, с. 56–57]. Схожа позиція відображена у сучасному законодавстві України. Наприклад, відповідно до ст.7 Закону України «Про авторське право і суміжні права», «охорона поширюється лише на форму вираження об'єктів авторського права» [10].

Окрім того, запропонована гегелівська концепція двоїстої природи результатів інтелектуальної діяльності, з одного боку, чітко співвідноситься із загальновідомою платонівською моделлю світу ідеального, який є первинним, та світу матеріального, який є похідним від нього – вторинним; з іншого – корелюється із сучасною теорією розуміння природи об'єктів права інтелектуальної власності. Наприклад, С. Ткачук вважає, що «інтелектуальна власність, як категорія, є досить специфічною і має подвійну природу: з одного боку матеріальну, з іншого – нематеріальну. Це визначає специфіку правового регулювання об'єктів інтелектуальної діяльності. А саме використання цих об'єктів призводить до створення матеріальних благ, що регулюються правом власності у стандартному розумінні. Специфіка правових відносин на кожному етапі інтелектуальної діяльності має бути врахована підприємствами» [11].

Право власності на річ, на думку Г. Гегеля, є абсолютним. Зумовлено це тим, що річ містить волю, отриману від особи, тобто душу, якої у речі нема [9, с. 57]. Якщо результат інтелектуальної творчої діяльності – це річ, то право власності на таку річ є абсолютним. Таким чином, є достатньо підстав говорити, що філософ за автором закріплював абсолютне право на результат його інтелектуальної творчої діяльності.

Цікавими є міркування мислителя стосовно того, що таке перехід у власність і що таке привласнити. З позиції гегелівського розуміння волі, людина – «це вільна воля і як така існує в собі й для себе, інша сторона (тобто, річ – С. К.)

не має такої властивості». Зважаючи на це, кожен має право зберегти річ і переробити її в свою. Тобто, всі речі можуть перейти у власність особи/людини. Привласнити – «маніфестувати вищість моєї волі над річчю і показати, що річ не існує в собі й для себе, не становить власної мети». У такий спосіб привласнити – надати речі іншу мету, «відмінну від тої, яку вона безпосередньо мала». Процес привласнення особою речі – надання їй душі особи, якої до цього річ не мала [9, с. 57].

Похідним від власності є володіння. Зумовлено це тим, що власність, з точки зору свободи, – «її перше буття – це суттєва мета для себе» [9, с. 58]. Так Г. Гегель визначив взаємозв'язок між свободою і власністю. Відповідно, власність особи на результат інтелектуальної творчої діяльності, окрім іншого, – вияв свободи особи на інтелектуальну творчу діяльність. Схожа позиція представлена у статті 54 Конституції України: «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості» [12].

З власністю у гегелівській концепції інтелектуальної власності тісно пов'язана і приватна власність. Для філософа вона «моя воля як особиста воля, а отже, як воля одиничного», що стає «для мене об'єктивною» [9, с. 58]. Зміст концептуального розуміння ним приватної власності полягає у тому, що «у власності моя воля особиста». Водночас «особа – хтось певний». Зважаючи на це, «власність стає особистим цієї волі». Оскільки воля через власність набуває буття, то «власність також має бути визначена як ця, моя» [9, с. 59]. Зважаючи на те, що особисте і приватне як втілення розуму тісно між собою переплетені, приватна власність – розумний момент [9, с. 58].

Розвиваючи концепцію власності, Г. Гегель власність визначив як буття особистості. За такою логікою, порушення права власності – порушення буття особистості [9, с. 62]. Розмірковуючи над сутністю власності, мислитель, ґрунтуючись на «ставленні волі до речей», зауважив, що «власність має свої ближчі визначення». Вона є: 1) «вступ у володіння»; 2) «споживання»; 3) «відчуження» [9, с. 63].

Особі для того, щоб набути власність над чимось, необхідно «вступити у володіння цим». Правочинним володінням є таке, якого особа набуває на річ, що «без господаря». «Вступ у володіння річчю робить її матерію моєю власністю, оскільки матерія для себе собі не належить». Володіння – зовнішня дія, категорія загального права [9, с. 62]. Поглиблюючи розуміння категорії володіння, Г. Гегель визначив, що це: 1) частково фізичне захоплення; 2) частково позначення; 3) частково формування [9, с. 64].

Споживання він також трактує з позиції волі, інтерпретуючи як заперечення. У такому контексті річ – «це щось негативне» стосовно до волі, «яка має своє буття в речі, як у чомусь, що має бути заперечене, – споживання» [9, с. 62]. Окрім того, споживання – реалізація «моєї потреби шляхом зміни, знищення, поглинання речі, природа якої позбавлена себе самої, якраз таким чином і відкривається». У такий спосіб річ виконує своє призначення. Споживання – реальна сторона і дійсність власності. Водночас воля власника первинна, а споживання вторинне, похідне від волі власника [9, с. 68].

Відчуження – судження волі про річ. Судження (відчуження) – категорія, що наділена філософом такими трьома властивостями: позитивна; негативна; нескінченна. Відповідно до цього, відчуження є позитивним, негативним, нескінченним [9, с. 63]. Істинне відчуження – волевиявлення того, «що я більше не хочу розглядати річ як мою». Керуючись цим, відчуження – «це істинний вступ у володіння річчю». Окрім того, відчуження – поєднання споживання і безпосереднього вступу у володіння річчю [9, с. 73].

По суті Г. Гегелем сформульовано сучасну концепцію тріади майнових прав: володіння, користування, розпорядження. Як відомо, вона є складником права інтелектуальної власності.

Водночас філософ розрізняв відчужуване і невідчужуване. Такий підхід був інноваційним для його часу. Фактично Г. Гегель, як й І. Кант, обґрунтували, що специфіка результатів інтелектуальної творчої діяльності полягає в їх двійкій природі: первинній ідеальній та вторинній матеріальній. Результати інтелектуальної творчої діяльності особи, зважаючи на їх другу, похідну речову природу можуть відчужуватися творцем іншому. Інструментом такого відчуження є «я можу», тобто воля творця [9, с. 75]. Водночас їхня первинна природа – ідеальна (немайнова) не підлягає відчуженню. Зокрема, мислитель, під невідчужуваними розуміє «ті блага, а вірніше, ті субстанційні визначення, ... які складають мою власну особистість і загальну сутність моєї самосвідомості, так само як і мою свідомість взагалі, мою загальну свободу волі, моральність, релігію» [9, с. 73]. Висловлюючись сучасною термінологією, мова йде про немайнові права автора, передбачені статтею 11 Закону України «Про авторське право та суміжні права», які є невідчужуваними [13].

У зазначеному контексті немайнових прав автора, у гегелівському варіанті – субстанційні визначення, що «складають мою власну особистість і загальну сутність моєї самосвідомості», цікавим є момент, що стосується категорії «давність». Її філософ трактував як припинення особою розглядати річ як свою. Таке тлумачення він обґрунтував тим, що для того, щоб щось залишалося для особи своїм, необхідне продовження вираження її волі шляхом прояву через споживання або зберігання. У випадку давності таке продовження вираження волі припиняється, відповідно для особи річ перестає бути своєю [9, с. 73]. Зважаючи на це, результат інтелектуальної творчої діяльності набуває статусу суспільного надбання. Відображення змісту цього судження є підстави вбачати у статті 31 Закону України «Про авторське право та суміжні права». Нею строк чинності майнових прав автора визначено обмежено 70 роками по смерті автора, а також передбачено й інші випадки [13].

У творі «Основи філософії права, або Природне право і державознавство» його автором сформульовано «своєрідність духовної продукції». На підставі «способу свого прояву» філософом розрізнено «технічний винахід» та «літературний твір» [9, с. 75]. По суті ним виокремлено технічну і художню творчість як джерела відповідно результатів інтелектуальної творчої діяльності у художній та технічній сферах. У такий спосіб мислитель запропонував дуалістичний підхід до структури інтелектуальної власності, який у сучасній думці відомий як традиційний і представлений у Паризькій [14] та Бернській [15] конвенціях відповідно. Згідно з ним, результати інтелектуальної творчої діяльності поділяють на об'єкти авторського права і права промислової власності.

Особливість результатів інтелектуальної творчої діяльності у художній та технічній сферах, за Г. Гегелем, полягає, по-перше, «у своєрідності творчого індивіда». По-друге, є продуктом «власного духовного й технічного вміння» [9, с. 75–76]. Аналіз цих положень дає достатньо підстав вважати, що такий гегелівський підхід не суперечить і новітнім підходам. Висловлюючись сучасною мовою, філософ говорить про оригінальність, неповторність, що досягається або є виявом не лише інтелектуальної, а власне інтелектуальної творчої діяльності, а також присутніми критеріями трансформації об'єкта інтелектуальної власності в об'єкт права інтелектуальної власності. Наприклад, на цьому наголошує О. Святоцький: «результатом творчої діяльності є щось таке, чого ще не було, що є суспільно-історичною унікальністю. Цей результат має бути новим, оригінальним, він не може бути повторенням уже відомого. Такі результати можуть з'явитися саме внаслідок творчої діяльності. У цьому аспекті специфічною рисою творчості є те, що творча діяльність не може бути повторенням відомого, її результату завжди властива новизна» [16, с. 20–21].

Духовна продукція, на думку філософа, має «своєрідність». Підстава «своєрідності» – спосіб прояву духовної продукції. Це є передумовою того, що зовнішня сторона речі може вироблятися не лише автором (творцем), а «й іншими людьми». Мислитель акцентував на тому, що новий власник, придбавши результат інтелектуальної творчої діяльності, «може привласнити повідомлені думки або технічний винахід» [9, с. 75]. Він розрізняв відповідно майнові та немайнові права, можливість їх тією чи іншою мірою набуття іншою особою. Цінними у такому придбанні є не тільки «думки», а і власне «можливість», що «становить єдине визначення й вартість придбаного». У такий спосіб новий власник може отримати як майнові, так і немайнові права автора. Він «стає власником загального способу такого вираження себе й різноманітного творення таких речей» [9, с. 75].

Прикметно, що Г. Гегель цінність результату інтелектуальної творчої діяльності вбачав, по-перше, у новизні, оригінальності ідеї; по-друге, у суспільній цінності цього результату, його корисності для суспільства – можливості його продукування для суспільного блага. Як ми зазначали вище, такі міркування філософа корелюються з новітнім розумінням об'єктів права інтелектуальної власності.

Спільною ознакою результатів інтелектуальної творчої діяльності у художній та технічній сферах, на думку мислителя, є те, що вони представляють зовнішню річ, в якій втілено ідею. Зовнішня річ або форма – «щось механічне». Водночас художні та технічні ідеї різні, як різні є художні та технічні сфери інтелектуальної творчої діяльності особи. У художній сфері «думка представлена лише в ряді окремих, абстрактних знаків», а не в конкретних образах. У технічній сфері думка втілена у винаході, «має механічний зміст» [9, с. 76]. У такий спосіб різний характер ідей – підстава для розрізнення об'єктів, в яких вони втілені. По суті Г. Гегель виокремив винахід та твір, послугуючись сучасною термінологією, як об'єкти авторського права і суміжних прав та права промислової власності.

Відмінність у характері ідей є підставою для різних технік створення цих різних результатів інтелектуальної творчої діяльності у художній та технічній сферах. Як ми вже зазначали вище, філософ подав філософське обґрунтування традиційного поділу результатів інтелектуальної творчої діяльності на об'єкти авторського права і суміжних прав та права промислової власності. Водночас він зауважив і про те, що «між крайніми явищами – творами мистецтва й ремісничою продукцією – існують, зрештою, різноманітні переходи, які містять то більше, то менше від одного або від іншого» [9, с. 76]. Є достатньо підстав припустити, що у майбутньому ними стали нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності. У такий спосіб Г. Гегель заклав підвалини структури інтелектуальної власності.

У гегелівській концепції інтелектуальної власності, подібно до кантівської, виокремлено особисті права автора на результати інтелектуальної творчої діяльності незалежно від того, до якої сфер: художньої чи технічної, – належить цей результат. Такі права він називає «загальний спосіб тиражування». Ці права не відчужуються. Такий їхній невідчужуваний характер зумовлено тим, що вони для автора – «прояв самого себе» [9, с. 76]. Особа, що придбала продукт, володіє лише майновими правами: «повнотою споживання і вартості одного примірника, як одиничного». Такий індивід, що придбав одиничний продукт «стає повним і вільним власником його як одиничного». Він може володіти ним лише як річчю [9, с. 76]. За такою гегелівською логікою, набуття майнових прав на річ не гарантує новому власнику набуття немайнових прав на придбану одиничну річ. Аналогічний підхід представлено у статті 419 Цивільного Кодексу України: «Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать

одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності» [17].

Згідно з міркуваннями мислителя, при відчуженні іншій особі результату інтелектуальної творчої діяльності, автор виставляє умову, за якої новий власник набуває чи не набуває можливість на продукування подібного. Автор визначає ступінь такої можливості, зберігаючи за собою абсолютність прав: 1) на таку можливість; 2) надання її частково чи повністю новому власнику. Отже, за Г. Гегелем, автор – абсолютний правоволоділець, який одноосібно визначає повноту прав на результат інтелектуальної творчої діяльності, що відчужує іншій особі. Відчужити він може або «можливість так само виробляти», або «певну вартість», або відчужити і відмовитися від власної вигоди [9, с. 76]. Є достатньо підстав говорити про формулювання філософом механізму комерціалізації результату інтелектуальної творчої діяльності

Абсолютні правомочності автора на результат інтелектуальної творчої діяльності зумовлені особливою природою цього результату. Своєрідність «можливості» полягає у тому, що «вона представляє в речі той аспект, за яким річ не лише володіння, але і майно». Це спричиняє специфіку «зовнішнього споживання речі, відмінного й відокремленого від споживання, для якого річ власне і призначена» [9, с. 76].

Зважаючи на те, що власність для Г. Гегеля і природне, і громадянське право, ним обґрунтовано тезу про справедливий, заохочувальний зміст заходів, спрямованих на захист авторів, які працюють в науці та мистецтві, від крадіжки. Такі заходи, на його думку, мають двоїсту природу: негативну та позитивну (заохочувальну) водночас. Негативна – заборона; позитивна (заохочувальна) – захист авторських прав [9, с. 77]. Захист, наполягав мислитель, стимулює розвиток сфери інтелектуальної творчої діяльності, комерціалізацію результатів інтелектуальної творчої діяльності, розвиток економіки загалом та інших сфер.

Водночас у праці «Основи філософії права, або Природне право і державознавство» йдеться лише про захист результатів інтелектуальної творчої діяльності. Натомість у сучасному праві інтелектуальної власності – про охорону та захист. На нашу думку, зумовлено це тим, що Г. Гегель всі результати інтелектуальної творчої діяльності вважав об'єктами, що потребують захисту, оскільки охорони вони набули на підставі природного права від моменту створення, якщо містять оригінальність, новизну, є авторськими. У цьому спостерігаємо вплив правової традиції французьких просвітителів з їхньою концепцією природного права.

Обстоюючи думку про доцільність захисту результатів інтелектуальної творчої діяльності, філософ звернув увагу на суттєвий компонент таких об'єктів. У чомусь його позиція перегукується з кантівськими міркуваннями про публічний характер твору. На його переконання, «продукт духовної діяльності» має таку особливість, як сприйняття його «іншими індивідами, засвоєння його їхніми уявою, пам'яттю, мисленням тощо» [9, с. 77]. У результаті сприйняття індивідом «духовного продукту» він трансформується в його компонент духовного. І такий індивідум «духовний продукт», сприйнятий ним, ототожнює зі «своїм». На цій підставі, міркував далі Г. Гегель, індивідум може «розглядати набутки, які з цього виникають, як свою власність і утверджувати для себе право на таку продукцію» [9, с. 77]. Він рефлексував над тим, що «поширення наук взагалі й конкретна справа викладання зокрема за своїм призначенням і обов'язками становлять у найвизначенішій формі в позитивних науках ... повторення усталених, зрештою, вже висловлених і сприйнятих ззовні думок, таким чином, вони містяться і в творах, які ставлять собі за мету утвердження й поширення наук» [9, с. 77].

По суті філософ говорив про процес формування нових знань на підставі опанування існуючими, їх поширення. Його думки відображають, по-перше, появу нового, якісно іншого, порівняно з існуючим; по-друге, поширення іншими особами вже оприлюднених знань; по-третє, підстави для плагіату.

Зважаючи на науку – та знанневоутворювальну функції, що виконує книга як результат інтелектуальної творчої діяльності, Г. Гегель слушно ставив питання про співвідношення (міру) між вже існуючим знанням та новим у контексті захисту прав особи на результати її інтелектуальної творчої діяльності. Для нього було важливим, наскільки «форма, що виникає в цьому повторному висловлюванні, перетворює скарбницю наявних наукових даних, а особливо тих інших людей, які ще зберігають зовнішню власність на продукти своєї духовної творчості, в спеціальну духовну власність індивіда, що їх відтворює, якою мірою це надає чи не надає йому право перетворити їх у свою зовнішню власність ...» [9, с. 77].

Тобто, ним порушено декілька питань: 1) наукової новизни «форми, що виникає»; 2) дотримання наступними поколіннями прав попередників на результати їхньої інтелектуальної творчої діяльності під час формування нових знань; 3) дотримання прав на результати інтелектуальної творчої діяльності під час їхньої популяризації, поширення, відчуття індивідом, що відтворює вже існуючі знання межі, що надає йому «право перетворити їх у свою зовнішню власність»; 4) межа між доброчесністю і плагіатом: «якою мірою таке повторення в літературному творі стає плагіатом» [9, с. 77]. Зазначені питання є надзвичайно актуальними для сучасної України.

На думку мислителя, у реаліях його епохи відобразити таку межу в праві через закон неможливо. Зумовлено це тим, що таку межу неможливо, як він вважав, «встановити шляхом точного визначення» [9, с. 77]. Водночас, відсутність такої можливості не є підставою для плагіату. Запобіжником від нього є моральна доброчесність. В інтерпретації Г. Гегеля – честь: «плагіат мав би бути справою честі» [9, с. 77]. Таким чином, є достатньо підстав говорити, що честь як моральна доброчесність, моральний імператив вище закону, оскільки діє там, де він відсутній. З іншого боку, у такий спосіб честь виконує функцію закону – морального закону, закону сумління, захищаючи природні та громадянські права особи на результати її інтелектуальної творчої діяльності.

Підтвердження такого розуміння честі мислителем знаходимо в його судженнях, про те, що закон лише «певною і частковою мірою» [9, с. 77] захищає права авторів і видавців від контрафактних передруків. Окрім того, концепт честі як морального чинника – запобіжника плагіату ґрунтується на розумінні Г. Гегелем особистості. Для нього «окрема особистість – це справді щось підпорядковане». Цим «щось» є «моральний закон». Йому і має бути підпорядкована особистість. За словами мислителя, вона «має присвятити себе» йому [9, с. 78].

Частковий характер захисту законом прав автора на його результати інтелектуальної творчої діяльності філософ пояснив тим, що незначні зумисні зміни дозволяють правопорушнику обійти заборону на незаконний передрук у межах правового поля. Зокрема, технічні маніпуляції з назвою або іншими елементами повторюваного призводять до того, що відтворювач видає це «як щось своє» [9, с. 78]. У такий спосіб справжній автор чи уповноважений ним видавець зазнають збитків. Аналіз наведених вище міркувань стосовно плагіату дає достатньо підстав говорити про те, що для мислителя плагіат – правопорушення, що спричиняє порушення майнових і немайнових прав правоволоділця, його буття.

У гегелівській концепції інтелектуальної власності предметно розкрито вплив честі на попередження/запобігання плагіату. Філософ виокремив три основні резуль-

тати такого впливу. Перший – «честь учинила свою дію і покінчила з плагіатом». Другий – «плагіат уже не постає несумісним із честю і його вже не сприймають таким». Тобто, суспільство не розглядає плагіат як аномалію, з категорії девіантної він трансформувався в норму. Третій – «найменша вигадка чи то зміна зовнішньої форми вважається настільки оригінальним продуктом самостійного мислення, що думка про плагіат не виникає взагалі» [9, с. 78]. Тобто, створено справді нове, оригінальне, відмінне від попереднього.

Із цих суджень мислителя стає очевидним, що критерієм для визначення «плагіат»/ «не плагіат» є наявність у новому «оригінального», що є результатом «самостійного мислення». Такий підхід лежить в основі й сучасної концепції права інтелектуальної власності. Відповідно до неї, новизна, оригінальність, самостійність авторства тощо – критерії, за якими об'єкт результату інтелектуальної творчої діяльності набуває статусу об'єкта права інтелектуальної власності. Невід'ємною умовою такої трансформації є відсутність плагіату – «самостійність мислення» автора. Зокрема, «результатом творчої діяльності є щось таке, чого ще не було, що є суспільно-історичною унікальністю. Цей результат має бути новим, оригінальним, він не може бути повторенням уже відомого. Такі результати можуть з'явитися саме внаслідок творчої діяльності» [16, с. 20].

Отже, на підставі викладеного вище, констатуємо, що концепція інтелектуальної власності Г. Гегеля є оригіналь-

ною авторською моделлю, що вплинула на подальший процес осмислення цього феномену, представлена у сучасному законодавстві європейських країн, зокрема України. Її основні положення є такими. По-перше, результат інтелектуальної творчої діяльності – зовнішня сфера свободи особи, оскільки відображає ідею в об'єктивній формі. По-друге, результат інтелектуальної творчої діяльності має подвійну природу: первинну ідеальну та вторинну (похідну) – матеріальну (речову). По-третє, правовій регламентації підлягає не ідея результату інтелектуальної творчої діяльності, а річ як об'єктивована ідея. По-четверте, результат інтелектуальної творчої діяльності похідний від особи, тому підпадає під регламентацію абстрактного права. По-п'яте, право автора на результат інтелектуальної творчої діяльності абсолютне. По-шосте, сформульовано положення про результат інтелектуальної творчої діяльності як суспільне надбання. По-сьоме, розроблено концепт про майнові та немайнові права автора на результат інтелектуальної творчої діяльності. Окреслено триаду майнових прав. Обґрунтовано принцип невідчужуваності немайнових прав автора. По-восьме, виокремлено дуальну структуру сфери інтелектуальної власності: технічна та художня. Наведено специфіку кожної з них. По-дев'яте, розкрито механізми правового відчуження майнових прав автора на результат інтелектуальної творчої діяльності. По-десяте, предметно обґрунтовано необхідність захисту прав авторів на результат інтелектуальної творчої діяльності; з'ясовано зміст поняття «плагіат»; заходи з його усунення та запобігання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кірюхін Д.І. Теорія громадянського суспільства: автономний індивід у філософії Канта і Гегеля. Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. К., 2008. Вип. 68. С. 3–14.
2. Скотний П. Власність як соціально-економічний феномен: філософський аспект. *Вісник НТУУ«КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2009. № 3(27). Ч. 1. С. 60–63.
3. Павлова Т. Поняття абстрактного права у філософії об'єктивного духу Г.В.Ф. Гегеля. *Гілея*. Вип. 26. 2009. С. 208–214.
4. Павлова Т. Філософсько-правові категорії у роботі Г.В.Ф. Гегеля «Йенська реальна філософія». *Грані*. № 2. 2010. С. 60–64.
5. Павлова Т. Свобода волі і право у роботі «Філософська пропедевтика» Г.В.Ф. Гегеля. *Гілея*. Вип. 34. 2010. С. 274–280.
6. Булат Є.А. Філософсько-правові аспекти інтелектуальної власності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : *Юридичні науки*. 2016. Вип. 1(1). С. 99–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_1%281%29_28
7. Сенюта В. Природниче обґрунтування інтелектуальної власності у Дж. Локка та Г. Гегеля. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Право*. Вип. 44. Т. 2. 2017. С. 177–180.
8. Сенюта В. Філософські засади права інтелектуальної власності: дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Хмельницький, 2018. 202 с.
9. Г.В.Г. Гегель Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. К: Юніверс, 2000. 336 с.
10. Закон України Про авторське право і суміжні права. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
11. Ткачук С.В. Подвійна природа інтелектуальної власності та специфіка правового регулювання відносин інтелектуальної діяльності. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/9316>
12. Конституція України. URL: <https://constitution.in.ua/articles/54/>
13. Закон України Про авторське право і суміжні права. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
14. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text
15. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text
16. Орлюк О.П. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с.
17. Цивільний Кодекс України. URL: https://kodeksy.com.ua/tsivil_nij_kodeks_ukraini/statja-419.htm

ПРАВО НА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У СКЛАДІ СПАДЩИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТ СПАДКУВАННЯ

RIGHT TO REDRESS FOR THE NON-PECUNIARY DAMAGE AS PART OF INHERITANCE: REGARDING THE ISSUE OF SUCCESSION'S OBJECT

Кухарев О.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена виявленню особливостей спадкування права на відшкодування моральної шкоди з урахуванням положень правової доктрини, чинного цивільного законодавства України та законодавства окремих зарубіжних країн, а також матеріалів судової практики.

Доведено, що за національним законодавством право на відшкодування моральної шкоди не є елементом складу спадщини через його особистий характер і нерозривний зв'язок з особою спадкодавця. За чинним нормативним регулюванням об'єктом спадкового наступництва в разі смерті постраждалої особи є певна грошова сума, присуджена судом на користь цієї особи за її життя як відшкодування моральної шкоди. Такий підхід спостерігається і в судовій практиці, яка не допускає матеріального та процесуального правонаступництва в разі смерті позивача у справі про відшкодування моральної шкоди до ухвалення судового рішення.

Обґрунтовано, що Цивільний кодекс України з урахуванням концепції універсального спадкового правонаступництва підлягає удосконаленню в частині включення до складу спадщини права на відшкодування моральної шкоди в разі звернення спадкодавця до суду з відповідним позовом. Внаслідок звернення потерпілої особи до суду з позовом про компенсацію моральної шкоди відповідне право переходить у стадію здійснення та набуває майнового характеру, адже спадкодавець у позові наводить грошовий еквівалент компенсації завданих йому фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди виникає на підставі порушення особистих немайнових прав фізичної особи, проте з точки зору змісту таке зобов'язання є майновим, оскільки потерпіла особа вимагає компенсації у грошовому еквіваленті зазнаних фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. За таких обставин спадкоємці набувають право кредитора у грошовому зобов'язанні.

Ключові слова: спадкування, спадщина, спадкодавець, фізична особа, сторони, відшкодування шкоди, моральна шкода, цивільно-правова відповідальність, воєнний стан.

The article is focused on identifying specific features of the succession of the right to redress for the non-pecuniary damage, taking into account the provisions of the legal doctrine, the current civil legislation of Ukraine and laws of certain foreign countries, as well as the materials of court practice.

It has been proved that the right to redress for the non-pecuniary damage under the national law is not an element of the inheritance due to its personal nature and inseparable relationship with the ancestor. According to the current normative regulation, the object of hereditary succession in case of an injured person's death is a certain amount of money awarded by the court in favor of this person during his / her lifetime as redress for the non-pecuniary damage. This approach is also observed in court practice, which refrains from pecuniary and procedural legal succession in the event of the plaintiff's death hearing the case of redress for the non-pecuniary damage before adopting the court decision.

It has been substantiated that the Civil Code of Ukraine considering the concept of universal legal succession is subject to improvement in terms of including the right to redress for the non-pecuniary damage into inheritance in case the ancestor appeals to the court with a corresponding claim. The corresponding right, as a result of the affected person's appeal to the court with a claim to redress for the non-pecuniary damage, enters the stage of implementation and acquires a property character, because the ancestor's claim states the monetary equivalent for compensating the caused misery, emotional toll, humiliation of honour and dignity. The obligation to redress for the non-pecuniary damage arises on the basis of the violation of personal non-property rights of an individual. However, such an obligation from the point of view of content is property one, since the affected person demands compensation in the monetary equivalent for the caused misery, emotional toll, humiliation of honour and dignity. Lawful heirs acquire the creditor's right in the monetary obligation under such circumstances.

Key words: succession, inheritance, ancestor, individual, parties, redress, non-pecuniary damage, civil liability, martial law.

Постановка проблеми. Спадщина є базовою категорією спадкового права, яка визначається в законі через поняття «склад спадщини» та охоплює усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на час відкриття спадщини та не припинилися внаслідок його смерті. При цьому склад спадщини формується не лише з такого традиційного та поширеного її елемента, як право власності, а й включає встановлене у ч. 3 ст. 1230 Цивільного кодексу (далі за текстом – ЦК) України право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя. Незважаючи на те, що сама можливість спадкування права на компенсацію моральної шкоди є абсолютною новелою чинного ЦК України, це право не було предметом спеціальних наукових досліджень. Хоча потреба в цьому є, зважаючи на доволі неоднозначний зміст ч. 3 ст. 1230 ЦК України та його певною мірою суперечність догматичному розумінню універсального спадкового правонаступництва. Слід додати до цього, що в умовах повномасштабної війни, загибелі тисяч людей, руйнування їх житла питання спадкування права на відшкодування моральної шкоди набуває все більшої значущості та актуальності. В результаті військової агресії РФ проти України завдано неймовірного болю її громадянам, які зазнали каліцтва, іншого ушкодження здоров'я чи

загинули. Тому підлягають з'ясуванню особливості переходу права на відшкодування моральної шкоди в порядку спадкування до спадкоємців постраждалої особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У правовій доктрині питання, пов'язані зі спадкуванням права на компенсацію моральної шкоди, розглядаються здебільшого на рівні науково-практичних коментарів до цивільного законодавства України. Учені переважно характеризують такі елементи складу спадщини: право власності на земельну ділянку та житлові приміщення; право на частку у статутному (складеному) капіталі господарських товариств; обов'язки спадкодавця, порядок та межі їх виконання спадкоємцями. Причому навіть у дисертаційних дослідженнях, предметом яких є спадщина як об'єкт цивільних прав, не розв'язуються проблеми спадкування права на відшкодування моральної шкоди [1; 2].

Окремо слід відзначити спеціальну статтю Є. О. Рябокonia, присвячену наступництву у правах та обов'язках щодо відшкодування моральної шкоди, в якій автор дає відповідь на питання з приводу можливості та доцільності існування правових підстав для перенесення на правонаступника вимог і зобов'язань, які випливають із порушення особистих немайнових прав, а також завдання моральної шкоди [3, с. 134–139]. Проте предмет дослідження зга-

даної праці не охоплює цілої низки проблемних аспектів спадкування права на компенсацію моральної шкоди.

Недостатня увага в цивілістиці до тематики спадкового наступництва у праві на відшкодування моральної шкоди, стан спадкового законодавства та практики його застосування вимагають ретельного наукового аналізу відповідних правовідносин.

Тож метою статті є виявлення особливостей спадкування права на відшкодування моральної шкоди. Досягнення означеної мети реалізується шляхом аналізу норм чинного цивільного законодавства України, судової практики та положень цивілістичної доктрини, що є завданням цієї статті.

Основний матеріал дослідження. Досліджувані відносини регулюються у ч. 3 ст. 1230 ЦК України доволі стисло шляхом застереження про те, що до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя.

Примітно, що у проекті ЦК України положення стосовно спадкування права на компенсацію моральної шкоди було викладено інакше. Зокрема, у ст. 3 ст. 1471 зазначалося, що до спадкоємців переходить право на компенсацію моральної шкоди, яка була завдана спадкодавцеві [4, с. 433], тобто не йшлося про необхідність присудження такої компенсації судом за життя потерпілого.

У зарубіжних правопорядках аналогічно допускається наступництво у праві на компенсацію моральної шкоди, завданої спадкодавцеві за життя, хоча й за певних обставин. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 6:106 ЦК Нідерландів умовою такого правонаступництва є повідомлення потерпілим заповідювача про намір вимагати компенсації моральної шкоди або визнання такого права договором між ними [5]. У ч. 4 ст. 2032 ЦК Молдови, який зазнав суттєвого оновлення, закріплюється, що право на відшкодування моральної шкоди переходить до правонаступників лише в разі, якщо воно встановлене мировою угодою або остаточним судовим рішенням [6]. Як стверджує Alessandro Stasi, за тайським законодавством право на відшкодування за фізичні та моральні страждання не переходить до спадкоємців потерпілого, якщо таке право не визнано договором або потерпілий не встиг до своєї смерті звернутися з позовом до суду [7, с. 119].

Тобто зберігається тенденція до встановлення чітких обмежень спадкування окресленого права.

Слід вказати на особистий характер права на відшкодування моральної шкоди, що в цілому визнається як у правовій доктрині, так і в судовій практиці. Зокрема, у спеціальній літературі не піддається сумніву теза про те, що відшкодування немайнових втрат потерпілого є правовим наслідком порушення належного йому особистого немайнового права (блага) [8, с. 214, 215]. Р. О. Стефанчук визначає компенсацію моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав, який полягає у покладенні судом на порушника особистого немайнового права додаткового обов'язку щодо компенсації у грошовій чи іншій формі негативних наслідків, які виникли в результаті: фізичного болю та страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; приниження честі, гідності та ділової репутації фізичної особи [9, с. 216, 217].

Стосовно цього Верховний Суд неодноразово звертав увагу на те, що внаслідок заповідання моральної шкоди відбувається негативний вплив на особисті немайнові блага фізичної особи. Через це по своїй суті право на компенсацію моральної шкоди є особистим. Саме тому в ч. 3 ст. 1230 ЦК України передбачено правило, що спадкується право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя [10; 11].

У п. 27 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 р. № 1 роз'яснено, що не допускається процесуальне правонаступництво за вимогою про відшкодування моральної шкоди. Тобто за логікою цього роз'яснення смерть позивача у справі про стягнення моральної шкоди припиняє відповідне правовідношення, а до спадкоємця такої особи не переходить право на отримання відшкодування за завдану спадкодавцеві моральну шкоду.

Аналогічної позиції дотримується й Верховний Суд, який у своїй постанові від 09.12.2020 р. відзначив таке. Право на отримання моральної шкоди, що не була присуджена за життя особи, не спадкується, тому у випадку смерті особи до постановлення рішення про стягнення моральної шкоди, матеріально-правового та процесуального правонаступництва за вимогою про відшкодування моральної шкоди не відбувається [12].

Сумніви у допустимості спадкування права на відшкодування моральної шкоди, завданої спадкодавцю, зводяться до того, що треті особи, які не зазнали болу та страждань, зможуть отримати від заповідювача моральної шкоди певні кошти. На думку В. В. Васильченка, у ст. 1219 ЦК України міститься застереження про те, що не входять до складу спадщини особисті немайнові права. Тому спадкування права на відшкодування моральної шкоди слід розглядати як виняток. Саме з цієї причини законодавець установив як умову спадкування окресленого права його присудження спадкодавцеві за життя. За таких обставин В. В. Васильченко робить узагальнений висновок про те, що право вимагати компенсацію моральної шкоди не входить до складу спадкової маси та не може переходити в порядку спадкування [13, с. 30].

В юридичній літературі переважно підтримується аргумент, покладений в основу ч. 3 ст. 1230 ЦК України, згідно з яким право на відшкодування моральної шкоди має особистий характер, нерозривно пов'язане з особою постраждалого, що, за загальним правилом, унеможливує його перехід у порядку спадкування. Крім того, піддається сумніву виправданість з етичної точки зору надання спадкоємцям права на отримання компенсації за моральну шкоду, завдану спадкодавцю.

Водночас дискусійним серед науковців залишається питання щодо визначення підстав для набуття спадкоємцями права на відшкодування моральної шкоди, якої зазнав спадкодавець. Напевне, причина цієї дискусії криється у тому, що законодавець доволі абстрактно вказав на таку умову, як присудження судом моральної шкоди за життя спадкодавця.

Так, окремі автори вважають, що до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено спадкодавцеві за його життя, а також право на відшкодування моральної шкоди, яке виникло до відкриття спадщини, хоч би воно й не було присуджено судом до смерті спадкодавця [14, с. 794].

Інша позиція заснована на буквальному розумінні змісту аналізованої норми та зводиться до того, що рішення суду про відшкодування моральної шкоди на користь спадкодавця має бути не лише ухваленим на час відкриття спадщини, а й набрати законної сили [15, с. 60; 16, с. 171, 173].

Висловлюється й думка про те, що право на відшкодування моральної шкоди переходить в порядку спадкування лише тоді, коли було прийняте відповідне судове рішення на користь спадкодавця, яке не було виконане до настання його смерті [17, с. 288].

Принциповим в аспекті досліджуваної проблематики є з'ясування питання про об'єкт спадкування. Системний аналіз п. 1 ч. 1 ст. 1219 та ч. 3 ст. 1230 ЦК України дозволяє стверджувати про нездатність права на компенсацію

моральної шкоди бути об'єктом універсального спадкового правонаступництва в силу його нерозривного зв'язку з особою спадкодавця. Відповідне нормативне регулювання практично виключає спадкування цього права в більшості випадків, за винятком тих поодиноких ситуацій, коли на користь кредитора за його життя ухвалене судове рішення. Невипадково у Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, а також у Методичних рекомендаціях щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із життєвими заходами щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалених рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р., не міститься жодних роз'яснень стосовно оформлення свідоцтва про право на спадщину, до складу якого входить право на відшкодування моральної шкоди.

Фактично спадкується не право на відшкодування моральної шкоди, незважаючи на застосування цієї термінології ЦК України. Видається справедливим, що об'єктом спадкового правонаступництва в разі смерті постраждалої особи є певна грошова сума, присуджена судом на її користь як відшкодування моральної шкоди.

Важливо врахувати, що право на компенсацію моральної шкоди виникає не внаслідок судового рішення, а в силу факту завдання цієї шкоди. Тому у відповідних правовідносинах судові рішення не є правопороджуючим юридичним фактом. У п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків виокремлено завдання моральної шкоди іншій особі. Зобов'язання про компенсацію моральної шкоди виникає за таких умов: наявність моральної шкоди; протиправність поведінки заподіювача моральної шкоди; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди та її результатом – моральною шкодою; вина заподіювача моральної шкоди. Верховний Суд справедливо вказав на те, що можливість стягнення компенсації моральної шкоди ставиться в залежність не через те, що це передбачено нормою закону або положеннями договору, а від порушення цивільного права особи [18].

Чинне регулювання спадкування права на відшкодування моральної шкоди вважаю спірним з огляду на такі обставини.

По-перше, згідно з ч. 1 ст. 1230 ЦК України до спадкоємця переходить право на відшкодування збитків, завданих спадкодавцем у договірних зобов'язаннях, або право на відшкодування збитків, що належало спадкодавцеві відповідно до закону. Напевно, наступництво у праві на відшкодування збитків та моральної шкоди має визначитися на одних і тих самих засадах, що зводяться до можливості наступництва права на відшкодування моральної шкоди в разі її завдання, незалежно від факту ухвалення судом рішення на користь постраждалої особи. У цьому аспекті постає питання – чи справедливим є звільнення від відповідальності за шкоду, завдану майну потерпілого, у разі смерті останнього? Навряд чи це так. Так само завдання фізичного болю, душевних страждань тощо в разі смерті потерпілого не повинно автоматично припиняти відповідне зобов'язання.

По-друге, на практиці бувають випадки, коли внаслідок завдання істотних тілесних ушкоджень особа опиняється в так званому «вегетативному стані», що характеризується втратою у постраждалого можливості реагувати на зовнішні подразники. Зважаючи на сучасний стан законодавства, смерть постраждалого, який навіть тривалий час перебував у безпорадному стані, припиняє саму можливість переходу до його спадкоємців права на відшкодування моральної шкоди.

По-третє, нормативна модель ч. 3 ст. 1230 ЦК України фактично звільняє заподіювача моральної шкоди від вико-

нання обов'язку стосовно її компенсації у разі настання смерті потерпілої особи. Тому боржник у зобов'язанні буде свідомо бажати настання смерті кредитора, а в окремих випадках може навіть і спричинити її, щоб уникнути виплати компенсації за завдану моральну шкоду. Крім того, не підлягає сумніву, що відповідач буде максимально затягувати процес, аби не допустити ухвалення судом рішення за життя постраждалого. Наведене суперечить таким загальним засадам цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України).

У цьому аспекті Є. О. Рябоконт слушно зауважує, що правове регулювання, яке ставить виконання обов'язку щодо відшкодування моральної шкоди в залежність від того, чи доживе до цього моменту кредитор, є несправедливим і давно потребувало свого корегування. Більш того, для заподіювача шкоди смерть потерпілої особи була економічно вигідною, адже припиняла майнове зобов'язання щодо її відшкодування. Тож відсутність правонаступництва в цій сфері латентно сприяла вчиненню заподіювачем незаконних дій щодо потерпілої особи [3, с. 137].

Позиція про припинення компенсації у зв'язку зі смертю потерпілої особи обґрунтовується окремими авторами суворим дотриманням функціонального підходу, згідно з яким моральна шкода відшкодовується виключно для надання потерпілому можливості набути певних матеріальних благ, що зможуть позитивно вплинути на його емоційний стан. За цим підходом смерть кредитора робить компенсацію моральної шкоди марною. Тобто на потерпілого покладається обов'язок не лише обґрунтувати в майновому еквіваленті розмір завданих йому фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності, а й вказати, як саме він планує витратити присуджену компенсацію. Навряд чи це можна вважати розумним, адже можливість присудження відшкодування моральної шкоди та її розмір не залежать від можливих способів її використання.

На мою думку чинна редакція ч. 3 ст. 1230 ЦК України не узгоджується повною мірою з догматичною конструкцією спадкового правонаступництва, сутність якої зводиться до переходу від правопередника до його правонаступників усіх прав та обов'язків, що за своєю природою здатні до переходу. Універсальний характер спадкового правонаступництва зумовлений передусім специфікою його об'єкта – спадщини, що являє собою єдність прав та обов'язків спадкодавця. Якщо певне право виникло у суб'єкта і може бути об'єктом спадкового правонаступництва, то воно має включатися до складу спадщини. Дійсно, право на відшкодування моральної шкоди має особистий характер і за своєю властивістю не здатне до спадкування. Проте в разі звернення потерпілої особи до суду із позовом про відшкодування моральної шкоди це право переходить у стадію здійснення та набуває майнового характеру, адже спадкодавець у позові наводить грошовий еквівалент компенсації зазначених фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди виникає внаслідок порушення особистих немайнових прав фізичної особи, проте з точки зору змісту таке зобов'язання є майновим, оскільки потерпіла особа вимагає компенсації зазначених фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності у грошовому еквіваленті. Тобто зобов'язання компенсувати моральну шкоду полягає в обов'язку кредитора сплатити боржнику певну грошову суму. Невипадково Верховний Суд відзначив, що гроші виступають еквівалентом моральної шкоди. Грошові кошти як загальний еквівалент всіх цінностей, в економічному розумінні «трансформують» шкоду в загальнодоступне вираження, а розмір відшкодування «обчислює» шкоду. Розмір визначеної компенсації повинен, хоча б наближено, бути мірою моральної шкоди та відновленого стану потерпілого [19].

Тому вирішальне правове значення в контексті досліджуваних правовідносин має не факт ухвалення судом рішення про відшкодування моральної шкоди на користь спадкодавця за його життя, і тим більше не набрання законної сили таким рішенням, а саме звернення спадкодавця до суду з позовом. За таких обставин смерть позивача, що сталася під час розгляду справи, допускає як матеріальне, так і процесуальне правонаступництво. У цьому разі до спадкоємця постраждалої особи переходить право кредитора в зобов'язанні, що виникло внаслідок завдання моральної шкоди.

Висновки. Право на відшкодування моральної шкоди не є елементом складу спадщини, що пояснюється його особистим характером і нерозривним зв'язком з особою спадкодавця. У разі смерті особи, якій було завдано фізичного болю, душевних страждань, приниження її честі та гідності, спадкується не право на відшкодування моральної шкоди, а певна грошова сума, присуджена судом за життя

цієї особи. Фактично до цього зводиться судова практика, яка не допускає матеріального та процесуального правонаступництва в разі смерті позивача у справі про відшкодування моральної шкоди до ухвалення судового рішення.

ЦК України підлягає удосконаленню в частині включення до складу спадщини права на відшкодування моральної шкоди в разі звернення спадкодавця за життя до суду з відповідним позовом. Внаслідок звернення потерпілої особи до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди досліджуване право переходить у стадію здійснення та набуває майнового характеру, адже спадкодавець у позові наводить грошовий еквівалент компенсації завданих йому фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди виникає на підставі порушення особистих немайнових прав фізичної особи, проте з точки зору змісту таке зобов'язання є майновим, оскільки потерпіла особа вимагає компенсації у грошовому еквіваленті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лещенко Л. В. Склад спадщини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
2. Гелич А. О. Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.
3. Рябоконець Є. О. Наступництво у правах та обов'язках щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4. Том 1. С. 134–139.
4. Проект Цивільного кодексу України від 25.08.1996 р. *Українське право*. 1996. № 2. С. 31–523.
5. Dutch Civil Law. Reserved in 1992. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook066.htm> (дата звернення: 25.07.2024).
6. Codul Civil al Republicii Moldova № 1107 din 6 iunie 2002 (astfel cum a fost modificată până la Legea № 211 din 29 iulie 2016). URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=122982&lang=ro (дата звернення: 25.07.2024).
7. Stassi A. *General Principles of Thai Private Law*. Springer, 2016. 289 p.
8. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 432 с.
9. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
10. Постанова Верховного Суду від 13 липня 2022 р., судова справа № 753/15095/17, провадження № 61-16500св20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105371766> (дата звернення: 25.07.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 15 серпня 2023 р., справа № 202/3157/22, провадження № 61-3448св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112896568> (дата звернення: 25.07.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 09 грудня 2020 р., судова справа № 460/2653/14-ц, провадження № 61-18839св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93792710> (дата звернення: 25.07.2024).
13. Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Харків : Одиссей, 2007. 480 с.
14. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. / А. Г. Ярема, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Т. 3. Київ : А.С.К. ; Севастополь. Ін-т юрид. дослідж., 2005. 928 с.
15. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підруч. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
16. Гузь Л. Є. Практика застосування спадкового права в судовій та нотаріальній діяльності. Харків : Право, 2015. 888 с.
17. Заїка Ю. О., Рябоконець Є. О. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
18. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 22 квітня 2024 р., судова справа № 279/1834/22, провадження № 61-1382сво23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118868218> (дата звернення: 25.07.2024).
19. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2024 р., судова справа № 216/5657/22, провадження № 61-8556св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065557> (дата звернення: 25.07.2024).

ПРОБЛЕМИ ВІДСТУПЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВИМОГ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

PROBLEMS OF ASSIGNMENT OF FUTURE CLAIMS IN CIVIL LEGAL RELATIONS

Линник О.А., юристка

ЮФ «Василь Кісіль і Партнери»

Стаття присвячена висвітленню характерних ознак і проблем відступлення майбутніх вимог у цивільних правовідносинах. В умовах динамічного розвитку зобов'язальних відносин, що складають цивільний оборот, заміна суб'єктного складу зобов'язань стає все більш поширеною. Значної популярності у договірній практиці набувають правочини, спрямовані на заміну осіб у зобов'язаннях, особливо ті, що стосуються відступлення права вимоги. Однак не будь-які вимоги можна відступити шляхом цесії. Зокрема, як цивілістична доктрина, так і судова практика неоднозначно ставляться до відступлення майбутніх вимог. Цивілісти зауважують, що відступлення майбутніх вимог може відбуватися двома способами, а саме: відступлення недозрілих і невизначених вимог. Відступлення недозрілих вимог передбачає відступлення вимоги, яка вже існує, але буде реалізована у майбутньому. Відступлення невизначених вимог передбачає відступлення вимоги, яка ще не існує, але може виникнути у майбутньому. Вимоги, які не визначені на момент передачі, можуть з'явитися в майбутньому в залежності від певних юридичних обставин. Якщо передача права на недозрілі вимоги вже має певну практику і може мати певне законодавче обґрунтування, то передача права на невизначені вимоги значно критикується у судовій практиці. Зокрема, як визначає у своїх рішеннях Верховний Суд, право на вимогу повинно бути чітко ідентифіковане і дійсне на момент передачі. Передача ж за правомочним невизначених, позбавлених конкретного змісту вимог, у тому числі й на майбутнє, тягне за собою наслідки у вигляді неукладеності відповідного правочину, оскільки його сторонами не досягнуто згоди щодо предмета правочину або такий предмет не індивідуалізовано належним чином. Для врегулювання питання відступлення майбутніх вимог, зокрема з урахуванням відмінностей між недозрілими та невизначеними вимогами, рекомендується на рівні ЦК України встановити заборону відступлення невизначених вимог. Окрім цього, доцільно було б на законодавчому рівні надати перелік ознак, які притаманні невизначеним вимогам, що, з одного боку, підсилить правову визначеність, а з іншого боку, дозволить уникнути великої кількості судових справ щодо оспорювання правочинів з відступлення майбутніх вимог з цих підстав. Цей підхід також знайшов відображення в Концепції оновлення Цивільного кодексу України від 2020 року.

Ключові слова: цесія, майбутня вимога, невизначена вимога, недозріла вимога, право вимоги, зобов'язання, заміна кредитора.

The article is devoted to highlighting the characteristic features and problems of the assignment of future claims in civil legal relations. In the context of the dynamic development of obligations that make up civil turnover, the replacement of the subjective composition of obligations is becoming increasingly common. Transactions aimed at replacing persons in obligations, especially those related to the assignment of claims, are gaining considerable popularity in contractual practice. However, not all claims can be assigned by cession. In particular, both civil doctrine and judicial practice are ambiguous about the assignment of future claims. Civilists note that the assignment of future claims can occur in two ways, namely: the assignment of immature and indefinite claims. The assignment of immature claims involves the assignment of a claim that already exists but will be realized in the future. The assignment of indefinite claims involves the assignment of a claim that does not yet exist but may arise in the future. Claims that are not defined at the time of transfer may arise in the future depending on certain legal circumstances. If the transfer of rights to immature claims already has a certain practice and may have a certain legislative basis, then the transfer of rights to indefinite claims is significantly criticized in judicial practice. In particular, as the Supreme Court determines in its decisions, the right to claim must be clearly identified and valid at the time of transfer. The transfer of indefinite claims, devoid of specific content, including for the future, under the contract entails consequences in the form of non-conclusion of the relevant contract, since its parties have not reached an agreement on the subject of the contract or such subject has not been individualized properly. To regulate the issue of the assignment of future claims, in particular, taking into account the differences between immature and indefinite claims, it is recommended to establish a ban on the assignment of indefinite claims at the level of the Civil Code of Ukraine. In addition, it would be advisable to provide at the legislative level a list of features inherent in indefinite claims, which, on the one hand, will strengthen legal certainty, and on the other hand, will avoid a large number of court cases regarding the challenging of transactions for the assignment of future claims on these grounds. This approach was also reflected in the Concept of renewal of the Civil Code of Ukraine of 2020.

Key words: cession, future claim, immature claim, indefinite claim, right to claim, obligation, substitution of creditor.

У цивілістичній доктрині питання щодо правових наслідків відступлення майбутніх прав є дискусійним. На практиці відступлення майбутніх вимог досить поширене. Зокрема, у міжнародних комерційних відносинах широкого поширення набули правочини, на підставі яких здійснюється відступлення групи вимог, часто навіть без їхньої індивідуалізації [1, с. 61–62]. Це пов'язано саме з можливістю передачі майбутніх грошових вимог, про що прямо йдеться в міжнародних нормативно-правових актах.

Зокрема, відповідно до ст. 5 Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг, у відносинах сторін факторингових операцій умова договору, яка передбачає передачу наявних або майбутніх зобов'язальних вимог, є дійсною навіть без їхньої індивідуальної специфікації у разі, якщо на момент підготовки або вчинення правочину такі вимоги можна визначити [2].

Інший приклад – Принципи європейського договірного права, відповідно до яких право вимоги, що виникає з майбутнього чи наявного договору, може бути передане іншій особі, якщо на момент набуття чинності договором або в інший момент, визначений сторонами, це право може бути індивідуалізоване [3].

У українській юридичній літературі розглядаються два варіанти відступлення майбутніх вимог.

Перший варіант полягає в тому, що право вимоги вже існує, але строк (термін) його реалізації виникне в майбутньому. Такі вимоги в цивілістичній доктрині отримали назву недозрілих.

Другий варіант – право на момент відступлення ще не існує, але може виникнути у майбутньому залежно від певних умов, строків чи інших факторів. Наприклад, залежно від наявності або відсутності прострочення виконання зобов'язання, право на стягнення неустойки може з'явитися у майбутньому або взагалі не виникати, проте його у будь-якому випадку можна передати іншій особі у разі відступлення права вимоги за основним зобов'язанням [1, с. 62–63]. Такі вимоги називаються невизначеними.

У ст. 514 ЦК України закріплене правило, за яким обсяг прав, що передаються, визначається на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлене договором або законом [4]. Формулювання цієї норми вказує на її диспозитивність, тобто не виключається можливість зміни обсягу прав. Таким чином, відступлення прав, обсяг яких

буде визначено в майбутньому, вважається законодавчо прийнятним.

Щодо відступлення незрілих вимог, то такі правочини є достатньо поширеними на практиці. Новому кредитору важливо, щоб право існувало і щоб його можна було індивідуалізувати у правочині, на підставі якого відбувається цесія. Той факт, що на момент відступлення права вимоги строк його реалізації ще не настав, не впливає на інтереси нового кредитора, оскільки він отримає виконання зобов'язання у той же строк і на тих же умовах, що і первісний кредитор. Прикладом може слугувати відступлення права вимоги повернення кредиту за договором кредитування, якщо на момент цесії термін повернення кредиту ще не настав.

Інший приклад – відступлення права вимоги за договором, предметом якого є стягнення з боржника неустойки за відсутності підстав для її застосування на момент передачі прав, однак з можливістю її стягнення в майбутньому [1, с. 63].

Ідея включення незрілих вимог до цивільного обороту, у тому числі їх використання як застави або предмета цесії, знаходить підтримку як у судовій практиці, так і в теорії права. Однак виникає питання щодо можливості передачі невизначених вимог. Деякі учені вважають, що такі вимоги не можна передати іншій особі, оскільки за законом обсяг прав, які передаються, визначається на момент передачі. Критичне ставлення до можливості передачі невизначених вимог висловив проф. Кот О. О., який зауважив, що договір про відступлення таких вимог буде визнаний недійсним, оскільки умови про предмет договору і навіть сам предмет договору на момент його укладення ще не існує [5, с. 73].

Іншої думки притримується Пушай В. І., який вважає, що право вимоги, яке виникне в майбутньому, може бути предметом цесії. В обґрунтування своєї позиції науковець наводить такі аргументи [1, с. 68].

По-перше, положення ст. 514 ЦК України, що встановлює обсяг прав, які передаються до нового кредитора у зобов'язанні, має диспозитивний характер. Це дозволяє сторонам встановлювати момент «фіксації» обсягу зобов'язального права вимоги, відмінний від моменту їх передачі.

По-друге, законодавець уже неодноразово вказував на можливість укладення договорів щодо об'єктів, які на момент укладення договору юридично не існують або права на які з'являться у відчужувача лише в майбутньому. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 656 ЦК України, предметом договору купівлі-продажу може бути товар, який є в наявності у продавця, або той, який буде придбаний (створений, набутий) ним у майбутньому [4]. Також відповідно до ч. 2 ст. 576 ЦК України, предметом договору застави є майно (речі, цінні папери, майнові права), яке заставодавець набуде або може набути після виникнення застави. Окрім цього, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку», предметом іпотеки може бути нерухоме майно, яке стане власністю іпотекодавця вже після укладення іпотечного договору [6]. Інший приклад – відповідно до ч. 2 ст. 718 ЦК України, предметом договору дарування можуть бути майбутні майнові права дарувальника [4]. Отже, усі ці перелічені приклади підтверджують можливість обігу невизначених вимог.

По-третє, майбутня вимога може бути визначена за наявністю певних ознак, вказаних у договорі. Зобов'язальне право вимоги повинно бути визначене у договорі так, щоб його можна було однозначно визначити в момент виникнення права. Отож договір про цесію має містити вказівки на підстави та умови виникнення права вимоги, характер майбутнього права та особу боржника. Визначеність переданого права вимоги стосовно його змісту, обсягу та особи боржника має бути встановлена не в момент укладення правочину про цесію, а в момент виникнення права вимоги.

ЦК України не має жодних імперативних вимог щодо способів ідентифікації права вимоги в правочині про його відступлення або майбутнє відступлення новому кредитору. Сторони можуть обрати будь-які засоби або ознаки,

що дозволять визначити підстави виникнення вимоги, її характер, обсяг, зміст тощо. Важливо, щоб за допомогою таких засобів майбутня вимога з невизначеної не стала визначеною, однак набувала характеру вимоги, яка *може* бути визначена (курсив наш. – О. Л.) [1, с. 68].

По-четверте, аналіз міжнародних нормативно-правових актів підтверджує, що питання відступлення майбутніх вимог є на порядку денному міжнародної уніфікації норм про передачу зобов'язальних прав. Деякі рекомендації, які стали результатом цієї уніфікації, відповідають концептуальним засадам, закріпленим у ЦК України [1, с. 68].

Наприклад, Конвенція ООН про уступку дебіторської заборгованості у міжнародній торгівлі 2001 року визнає дійсність відступлення майбутніх вимог як між цедентом та цесіонарієм, так і до боржника [7]. Згідно з ч. 1 ст. 8 Конвенції, відступлення майбутньої дебіторської заборгованості не може бути визнане недійсним між цедентом і цесіонарієм або щодо боржника тільки тому, що воно передбачає передачу майбутньої заборгованості [7]. Момент передачі майбутньої дебіторської заборгованості визначається моментом відступлення права, що встановлюється за умовами договору між цедентом і цесіонарієм. Це запобігає можливій невизначеності прав цесіонаря, що може негативно вплинути на можливість цедента отримати кредит під майбутню дебіторську заборгованість.

Така конструкція ґрунтується на юридичній фікції щодо майбутньої заборгованості, де майбутнє право вважається таким, що переходить до нового кредитора з моменту укладення договору про цесію. Таким чином, для цілей відступлення права вимоги за майбутньою вимогою враховуються характеристики вже наявної вимоги.

Однак важливо розрізнити два сценарії: (i) коли право вимоги ще не існує, але може бути передане, і (ii) коли право вимоги взагалі не існує через недійсність правочину, з якого воно випливає. Перше є правомірним, а друге – протиправним [1, с. 70].

Оцінка дійсності права вимоги, що передається, базується на вимогах, закріплених у ст. 519 ЦК України, які мають на меті захист інтересів особи, якій передається право вимоги, та передбачають відповідальність первісного кредитора за недійсність переданого ним права вимоги. Дійсність права вимоги означає, що воно залишається юридично чинним у момент передачі його іншій особі [1, с. 70].

Закон прямо регулює можливість відступлення майбутньої вимоги у правилах щодо факторингу. Відповідно до ч. 2 ст. 1078 ЦК України, майбутня вимога вважається переданою фактору з дня виникнення права вимоги до боржника. Якщо передання права грошової вимоги обумовлене певною подією, воно вважається переданим з моменту настання цієї події. У цих випадках додаткове оформлення відступлення права грошової вимоги не вимагається [4].

Відповідно, у такому разі договір буде консенсуальним. До того ж, при виникненні права вимоги (перетворення майбутньої вимоги в наявну) право грошової вимоги за таким договором переходить без підписання сторонами іншого (крім договору) документа.

Що стосується договору цесії, то законодавча норма про те, що відступити можна лише дійсну вимогу дає підстави вважати, що неможливо замінити кредитора у зобов'язаннях щодо майбутніх вимог. Такий спір був на розгляді Верховного Суду (справа № 914/868/17), у якому позивач просив суд визнати недійсним договір про відступлення права вимоги [8]. В обґрунтування своєї позиції позивач зазначав, що за договором було передано вимогу, яка не існувала на момент переходу прав. У постанові від 24 квітня 2018 року Верховний Суд не погодився з висновком апеляційного господарського суду про те, що «чинне законодавство не забороняє відступлення майбутніх вимог». Верховний Суд зауважив, що це твердження стосується майбутніх вимог тільки за умови їх визначеності, тоді як передача за правочиним невизначених, позбавле-

них конкретного змісту вимог, у тому числі й на майбутнє, тягне за собою наслідки у вигляді неукладеності відповідного правочину, оскільки його сторонами не досягнуто згоди щодо предмета правочину або такий предмет не індивідуалізовано належним чином [8].

Отже, оскільки сторони договору не досягли згоди з його істотних умов, йдеться про неукладеність цього договору. Такий договір не можна визнати недійсним у судовому порядку. Верховний Суд зазначив, що недійсним може бути визначений лише укладений договір; а встановивши факт неукладеності оспорюваного договору, суд мав відмовити в позові, тому що неукладеність договору виключає визнання його недійсним, оскільки він не є таким, що відбувся [8].

Верховний Суд також розглядав подібний спір у справі № 910/11965/16, де кредитор відступив до третьої особи право на нарахування інфляційних витрат та 3% річних за грошовим зобов'язанням боржника [9]. Суд фактично заперечив тотожність понять «дійсне право вимоги» та «право вимоги, яке вже виникло», вказавши, що чинне законодавство не забороняє відступлення майбутніх вимог за умови їх чіткої визначеності. Оскільки за матеріалами справи умови договору відступлення є чітко визначеними та унеможливають нерозуміння або виникнення сумнівів щодо предмету відступлення (яке саме право відступається цесіонарію), а законодавством не забороняється відступлення майбутніх вимог, то третьою особою із самостійними вимогами було відступлено позивачу дійсне право на нарахування за майбутній період та стягнення з відповідача за первинним позовом 3% річних та інфляційних витрат [9].

Іншу позицію зайняв Верховний Суд у постанові від 3 липня 2019 року (справа № 639/4836/17-ц), де категорично вказав, що майбутня вимога (вимога, що може виникнути в майбутньому) не може бути предметом договору про відступлення права вимоги (цесії) [10]. На думку Суду, тлумачення ст. 514 ЦК України таким чином, що договором про відступлення права вимоги сторони можуть, серед іншого, визначати також більший обсяг права вимоги, що відступається, аніж обсяг, що існує на момент відступлення у кредитора, суперечить самій суті договору цесії, за яким може відступатися право вимоги в обсязі, який не може перевищувати того обсягу права вимоги, який має цедент станом на момент відступлення свого права вимоги цесіонарію.

Отже, на думку Верховного Суду, диспозитивність ст. 514 ЦК України стосується не можливості передавання майбутнього права вимоги, а визначення сторонами договору цесії меншого обсягу та умов права вимоги, тобто саме в межах тих обсягів і умов, які існували в цедента станом на момент такого передавання. Отже, Верховний Суд вважає, що відступлення права вимоги може здійснюватися тільки відносно дійсної вимоги, що існувала на момент переходу цих прав. Відповідно, Суд тлу-

мачить ст.ст. 512, 514 ЦК України як такі, що забороняють відступати майбутні вимоги [10].

Таких висновків дійшов також Вищий господарський суд України у постанові від 19 жовтня 2015 року (справа № 910/3498/15-г), де вказав, що тільки договору факторингу, порівняно з іншими договорами, притаманна можливість здійснювати відступлення як наявної, так і майбутньої грошової вимоги. Інші договори, включаючи загальний договір відступлення права вимоги (цесії), розраховані на відступлення лише наявних вимог [11].

На необхідності більш чіткого регулювання відступлення майбутніх вимог наголошено і в Концепції оновлення Цивільного кодексу України від 2020 року [12, с. 35]. Зокрема, пропонується доповнити ст. 514 ЦК України «Обсяг прав, що переходять до нового кредитора у зобов'язанні» положеннями про можливість відступлення прав, що виникнуть у майбутньому – так звані «недозрілі права» (за моделлю договору факторингу). Водночас на рівні закону пропонується закріпити недопустимість відступлення невизначених прав вимоги. Ми підтримуємо такий підхід, оскільки закріплення на рівні ЦК України конкретних правил щодо неможливості відступлення невизначених прав вимоги зі специфікацією ознак «невизначеності» допомогло б уникнути більшості судових спорів, пов'язаних із оспорюванням правочинів з відступлення права вимоги на цій підставі.

Отже, первинний кредитор може передати новому кредитору у зобов'язанні тільки належним чином індивідуалізоване зобов'язальне право вимоги. Індивідуалізація вимоги забезпечується наявністю цілої низки складових, а саме: предмета вимоги, кредитора як активної сторони зобов'язання, боржника як пасивної сторони зобов'язання, змісту вимоги (який становлять конкретні дії майнового характеру, які повинен виконати боржник), підстав виникнення вимог, що передаються [1, с. 76].

Недотримання сторонами правила щодо індивідуалізації права вимоги тягне за собою визнання договору про відступлення права вимоги неукладеним, а право вимоги вважається таким, що не перейшло до нового кредитора [1, с. 76].

Отже, аналіз положень ЦК України, що регулюють відступлення права вимоги, дає підстави стверджувати, що предметом цесії може бути дійсна, належним чином індивідуалізована майнова вимога. Наведені ознаки предмета цесії є сутнісними, оскільки відсутність хоча б однієї з них позбавляє можливості розглядати майнову вимогу як предмет цесії.

До дійсних належать такі права вимоги, які юридично існують, виникнуть в майбутньому, або права по зобов'язаннях, за якими не настав строк виконання. Причому поняття дійсних вимог є ширшим, ніж наявних або існуючих, оскільки дійсними можуть бути не тільки зобов'язальні вимоги, що існують у даний час, а й ті, що виникнуть у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пушай В.І. Уступка вимоги і переведення боргу в цивільних правовідносинах (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2005. 199 с.
2. Конвенція УНДРУА про міжнародний факторинг (Оттава, 28 травня 1988 року): Міжнародний договір від 28 травня 1988 року. *Офіційний вісник України*. 2007. № 84. Ст. 3127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_210#Text (дата звернення: 30.07.2024).
3. Lando, O., Beale, H. Principles of European Contract Law: Parts 1 and 2. Combined and Revised. The Hague: Kluwer Law International. 1999. 561 p.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> – Текст (дата звернення: 30.07.2024).
5. Кот О. О. Перехід прав кредиторів: Історія. Теорія. Законодавство. К.: Юрінком Інтер. 2002. 160 с.
6. Про іпотеку: Закон України від 05 червня 2003 року. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 38. Ст. 313. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text> (дата звернення: 30.07.2024).
7. United Nations. United Nations Convention on the Assignment of Receivables in International Trade. New York. 2001. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/cto-assignment-convention-e.pdf> (дата звернення: 30.07.2024).
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 914/868/17 від 24 квітня 2018 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73730399> (дата звернення: 30.07.2024).
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 910/11965/16 від 18 жовтня 2018 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77749354> (дата звернення: 30.07.2024).
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 639/4836/17-ц від 3 липня 2019 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82915112> (дата звернення: 30.07.2024).
11. Постанова Вищого господарського суду України у справі № 910/3498/15-г від 19 жовтня 2015 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/52613612> (дата звернення: 30.07.2024).
12. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: *Видавничий дім «АртЕк»*. 2020. 128 с. URL: <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/01/Projekt-Konsercii-onovlennja-Civilnogo-kodeksu-Ukraini.pdf> (дата звернення: 30.07.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПОВІДОМЛЕНЬ РІШЕНЬ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ. ПРАКТИКА ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

PECULIARITIES OF APPEALING TAX NOTICES AND DECISIONS DURING MARTIAL LAW: PRACTICE AND LAW ENFORCEMENT

Луценко Д.С., к.ю.н.,
керуючий партнер

Адвокатське об'єднання «Novels»

Стаття присвячена вивченню особливостей та практики оскарження податкових повідомлень та рішень у період дії воєнного стану. В умовах воєнного стану, що накладає надзвичайні обмеження на громадян та діяльність державних органів, виникають певні виклики та питання щодо можливості оскарження податкових рішень.

Аналізуються нормативно-правове забезпечення оскарження податкових рішень, а також судова практика та досвід оскарження у цій сфері. Вивчаються зміни, що відбуваються в процесі оскарження в умовах воєнного стану, такі як терміни, процедури та права сторін. Особлива увага приділяється аналізу законодавчих актів, що регулюють процес оскарження, та їх адаптації до умов воєнного стану. Важливим аспектом є вивчення впливу обмежень на діяльність судових та податкових органів на процес оскарження.

Досліджується взаємодія між податковими органами та громадянами у період воєнного стану, виявляються основні проблеми та перешкоди, з якими стикаються учасники оскарження. Вивчаються випадки нерозуміння або неправильного застосування нормативно-правових актів, що призводить до ускладнень у процесі оскарження. В статті розглядаються стратегії та поради для громадян та юридичних осіб, що мають намір оскаржити податкові рішення в умовах воєнного стану, з метою захисту своїх прав та інтересів. Пропонуються практичні рекомендації щодо підготовки документів, вибору стратегії оскарження та взаємодії з податковими органами.

Аналізуються також випадки успішного оскарження податкових рішень у період воєнного стану та визначаються ключові аспекти, які допомогли у досягненні позитивного результату. Досліджуються конкретні приклади судових рішень, що стали прецедентами, та їхній вплив на подальшу судову практику. Особлива увага приділяється ролі правозахисних організацій та адвокатів у процесі оскарження, їхньому внеску у формування позитивної судової практики.

Отже, стаття має на меті систематизувати та проаналізувати існуючий досвід оскарження податкових повідомлень та рішень в період воєнного стану, а також надати рекомендації для громадян та юридичних осіб щодо ефективного захисту їхніх прав у цих умовах. Підсумовуючи, стаття представляє собою комплексне дослідження, що сприяє глибшому розумінню процесу оскарження податкових рішень в умовах надзвичайної ситуації, зокрема воєнного стану, та пропонує практичні рішення для подолання виникаючих проблем.

Ключові слова: воєнний стан, податкові повідомлення-рішення, оскарження, правозастосування, податкові органи.

The article is dedicated to studying the specifics and practices of appealing tax notifications and decisions during the period of martial law. In the context of martial law, which imposes extraordinary restrictions on citizens and the activities of state bodies, certain challenges and questions arise regarding the possibility of appealing tax decisions.

The article analyzes the regulatory framework for appealing tax decisions, as well as judicial practice and experience in this area. Changes occurring in the appeal process under martial law conditions, such as timelines, procedures, and the rights of parties, are examined. Special attention is given to the analysis of legislative acts regulating the appeal process and their adaptation to the conditions of martial law. An important aspect is the study of the impact of restrictions on the activities of judicial and tax authorities on the appeal process.

The interaction between tax authorities and citizens during martial law is investigated, identifying the main problems and obstacles faced by participants in the appeal process. Cases of misunderstanding or incorrect application of regulatory acts, leading to complications in the appeal process, are studied. The article discusses strategies and advice for citizens and legal entities intending to appeal tax decisions under martial law, aiming to protect their rights and interests. Practical recommendations are provided regarding document preparation, choice of appeal strategy, and interaction with tax authorities.

The article also analyzes cases of successful appeals of tax decisions during martial law, identifying key aspects that contributed to achieving positive results. Specific examples of court decisions that became precedents and their impact on subsequent judicial practice are explored. Special attention is paid to the role of human rights organizations and lawyers in the appeal process and their contribution to forming positive judicial practices.

Thus, the article aims to systematize and analyze the existing experience of appealing tax notifications and decisions during martial law, as well as to provide recommendations for citizens and legal entities on effectively protecting their rights under these conditions. In summary, the article represents a comprehensive study that promotes a deeper understanding of the tax decision appeal process in an emergency, particularly martial law, and offers practical solutions for overcoming emerging problems.

Key words: martial law, tax notices-decisions, appeals, law enforcement, tax authorities.

Оспорювання податкових рішень у період воєнного стану є складною задачею, оскільки потребує глибокого розуміння самого поняття воєнного стану та особливостей податкового законодавства в Україні. Воєнний стан впливає на багато сфер життя, включаючи економіку, що безпосередньо стосується податкової політики.

Ця тема актуальна через можливі зміни умов для бізнесу та виробництва, а також у податковому законодавстві, які впливають на платників податків. Важливо розуміти, як ці зміни впливають на можливість оскаржувати податкові рішення та які механізми захисту існують для громадян та підприємств у цей період.

Податкове повідомлення-рішення є письмовим повідомленням від контролюючого органу щодо обов'язку платника податків сплатити суму грошового зобов'язання, визначену контролюючим органом відповідно до податкового законодавства.

Платник податків зобов'язаний сплатити нараховану суму грошового зобов'язання протягом 10 робочих днів після отримання податкового повідомлення-рішення, якщо він не розпочинає процедуру оскарження рішення контролюючого органу. В іншому випадку, якщо не сплачено вчасно, нараховується штраф від 10% до 100% суми відповідно до законодавства.

Податкове повідомлення особі-нерезиденту може бути надіслане в електронній формі центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику. Для осіб-нерезидентів, які не є платниками податку на додану вартість, може бути надіслане письмове повідомлення щодо обов'язку реєстрації як платника податку на додану вартість. Якщо порушуються вимоги щодо міжнародної звітності CRS, особі-нерезиденту надсилається письмове повідомлення щодо обов'язку сплати зобов'язань та/або виконання інших вимог, встановлених законодавством [13].

У складанні та надсиланні податкових повідомлень-рішень платникам податків контролюючі органи застосовують новий Порядок, що був затверджений наказом Міністерства фінансів України від 28 грудня 2015 року під номером 1204 (далі – Порядок № 1204).

Починаючи з 16 лютого 2016 року, податкові повідомлення-рішення повинні бути складені та надіслані платникам податків за новими формами, які визначені у додатках до Порядку № 1204.

Оновлені форми податкових повідомлень-рішень істотно відрізняються від раніше чинних форм, зокрема, вони не містять корінців, за винятком податкових повідомлень-рішень за формою «Ф». Також було суттєво змінено форму «В4», яка застосовується у випадку зменшення від'ємного значення суми податку на додану вартість та інші.

У зв'язку зі змінами в законодавстві, Порядком № 1204 було затверджено нові форми податкових повідомлень-рішень [5]:

– Форма «Р1» складається у випадку виявлення за результатами перевірок заниження або завищення суми податкового кредиту та/або суми податкових зобов'язань для цілей розділу V Податкового кодексу України, яка була заявлена в податковій декларації з податку на додану вартість. При цьому це не призводить до виникнення грошових зобов'язань за результатами перевірки, за винятком ситуацій, коли зазначене заниження або завищення враховано при винесенні інших податкових повідомлень-рішень за результатами перевірки.

– Форма «Н» складається у разі виявлення порушень платниками податку на додану вартість щодо порушення граничних строків реєстрації податкових накладних або розрахунків коригування до податкових накладних в Єдиному реєстрі податкових накладних, що встановлені статтею 201 Податкового кодексу України. [1];

– Форма «Д» складається на основі результатів перевірок, пов'язаних із утриманням податків у джерелі виплати, включаючи податкових агентів (юридичних або фізичних осіб). Ця форма стосується правильності нарахування, повноти та своєчасності сплати податків і зборів, зокрема податку на доходи фізичних осіб, при виплаті доходів на користь платників податків – фізичних осіб [14].

З 24 лютого 2022 року, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3], в Україні введено режим воєнного стану.

У зв'язку із введенням воєнного стану в Україні через військову агресію Російської Федерації проти України, Державна податкова служба України повідомляє про порядок дій у разі неможливості своєчасного подання скарги на рішення контролюючих органів.

Строки подання скарги на податкове повідомлення-рішення або будь-яке інше рішення контролюючого органу можуть бути продовжені відповідно до правил і на підставах, визначених пунктом 102.6 статті 102 Податкового кодексу України.

Листом Торгово-промислової палати України від 28 лютого 2022 року під номером 2024/02.0-7.1 [6] підтверджено, що введення воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року до його офіційного закінчення є обставинами непереборної сили, тобто форс-мажорними обставинами.

Також Верховною Радою України 03.03.2022 прийнято Закон України № 2118-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану» (далі – Закон) [2], за яким встановлено, що протягом періоду до припинення або скасування воєнного стану на території України платникам податків та контролюючим органам зупиняється перебіг строків, визначених податковим законодавством та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Згідно з викладеним, період з 24 лютого 2022 року до припинення або скасування воєнного стану на території України призведе до призупинення перебігу строків щодо оскарження рішень контролюючих органів, встановлених статтею 56 Податкового кодексу, а також щодо скарг платників податків, які не були розглянуті станом на 24 лютого 2022 року. Така зупинення не викличе будь-яких наслідків, передбачених статтею 56 Податкового кодексу.

Наказом Міністерства фінансів від 4 липня 2023 року під номером 368 були затверджені зміни до Порядку надсилання контролюючими органами податкових повідомлень-рішень платникам податків [4]. Згідно з внесеними змінами, податкові повідомлення-рішення, прийняті в результаті перевірок, які розпочалися до 1 січня 2021 року, оформлюються згідно з правилами Податкового кодексу України та Порядку № 1204, що діяли до 1 січня 2021 року, з урахуванням вимог перехідних положень.

У період дії воєнного стану строки адміністративного оскарження податкових повідомлень-рішень не зупиняються. Це означає, що у разі отримання податкового повідомлення-рішення платник податків може подати скаргу до ДПС протягом тих самих 10 робочих днів, які настають за днем отримання податкового повідомлення-рішення. Це поновлення строків відбулося згідно з пунктом 69.9 перехідних положень Податкового кодексу України (роз'яснення ДПС 127.01 ЗІР) [12].

Протягом останнього десятиріччя в адміністративному судочинстві практикувалося подання позовів на оскарження рішень податкових органів протягом 1095 днів з моменту отримання таких рішень. Однак судова палата, що займається розглядом справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів, у справі № 160/11673/20 Касаційного апеляційного суду 27 січня 2022 року [9] висловила правову позицію щодо процесуального строку для подання позову на скасування податкового повідомлення-рішення у випадку, якщо платник податків не скористався процедурою адміністративного оскарження. Відповідно до частини 2 статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України, цей строк становить шість місяців і обчислюється з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів. Досить цікавим та необхідним для врахування є висновок КАС ВС щодо дотримання принципу стабільності у сфері оподаткування в умовах фактичної військової агресії.

У постанові від 19 квітня 2022 року по справі № 816/687/16 [10] Судова палата Касаційного адміністративного суду, входячи до складу Верховного Суду, наголосила на тому, що оцінка змін у правовому режимі оподаткування на їх відповідність правовій визначеності має проводитися шляхом порівняння та оцінювання обставин, що спонукали законодавця прийняти рішення про зміну ставок податку (збору), а також з урахуванням того, чи є цей захід постійним або тимчасовим.

Враховуючи складні умови, спричинені фактичною військовою агресією на території України, судова палата прийшла до висновку про можливість недотримання принципу стабільності в оподаткуванні під час прийняття змін до законодавства. Це відбувається у збалансованому підході з принципами загальності оподаткування, фіскальної достатності та соціальної справедливості з метою забезпечення видатків на оборону та соціальний захист населення.

На фоні того, що бойові дії відбуваються на всій території України, цілком розумним є факт, що платники податків можуть втратити первинні документи. Тому Законом України № 2173 від 01 квітня 2022 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану» було додано пункт 69.28 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні

положення» Податкового кодексу України. Цей пункт встановлює правила для підтвердження платником податків даних, визначених у податковій звітності, у разі втрати ним первинних документів через бойові дії та окупацію.

У випадку втрати або неможливості вивезення первинних документів платник податків може подати до контролюючого органу повідомлення про таку неможливість. Це повідомлення може бути в довільній формі та містити обставини, що призвели до втрати або неможливості вивезення первинних документів, а також вказувати податкові (звітні) періоди та загальний перелік втрачених документів. Повідомлення повинно бути підписане керівником підприємства та головним бухгалтером.

Після подання такого повідомлення запроваджується мораторій на проведення документальних перевірок щодо зазначених у повідомленні податкових (звітних) періодів. Якщо пізніше стає відомо про втрату таких документів, платник податків повинен подати до контролюючого органу повідомлення про цю втрату з детальним описом обставин.

Платники податків, які подали повідомлення про втрату первинних документів, не підлягають перевірці контролюючим органом щодо зазначених у повідомленні податкових (звітних) періодів, навіть після завершення дії воєнного стану. Однак, якщо податковий орган відмовляється застосовувати положення щодо підтвердження даних, визначених у податковій звітності, передбачені відповідними пунктами Податкового кодексу України, він повинен видати вмотивоване рішення про таку відмову не пізніше одного місяця з дати отримання відповідного повідомлення від платника податків.

Важливо згадати, що згідно з пунктом 112.8.9 статті 112 Податкового кодексу України, платники податків можуть бути звільнені від фінансової відповідальності за порушення податкового законодавства або іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у зв'язку із настанням форс-мажорних обставин, які підтвержені Торгово-промисловою палатою України [15].

Постанови Верховного Суду підтверджують, що платник податків має право оскаржити рішення контролюючого органу, якщо він вважає, що ці рішення є протиправними через порушення вимог законодавства у проведенні перевірки. Суди повинні спочатку оцінити ці підстави для позову, а якщо вони не визнані судом як протиправні, то перейти до перевірки наявності порушень податкового та/або іншого законодавства, які суттєво порушують права платника податків. На прикладі, згідно з правовою позицією Верховного Суду, викладеної у постанові від 13 червня 2020 року у справі № 825/1747/17 [7], неможливість проведення виїзної перевірки не може автоматично призвести до проведення контролюючим органом невиїзної документальної перевірки. Це пояснюється тим, що для будь-якого виду податкової перевірки необхідно дотримання умов, передбачених для видачі наказу та повідомлення платника про проведення відповідної перевірки. Перед початком невиїзної перевірки платник повинен бути ознайомлений з наказом про її проведення, датою початку та місцем проведення згідно з встановленими законодавством процедурами.

Невиконання зазначених вимог призводить до того, що перевірка вважається незаконною, і не має правових наслідків. Під час невиїзної перевірки, яка проводиться за місцем несвочасного повідомлення платника податків про час і місце проведення перевірки, важливо забезпечити його право на об'єктивну, повну та всебічну перевірку дотримання податкової дисципліни. Це включає можливість

платника податків надавати наявні у нього документи для підтвердження показників податкового обліку.

Інформативною є також точка зору Верховного Суду, яка висвітлена у постанові від 10 червня 2021 року у справі № 808/881/16 [8]. У цій конкретній справі контролюючий орган вирішив, що відсутність платника податків за його адресою реєстрації під час запланованої документальної виїзної перевірки автоматично дозволяє проведення невиїзної перевірки у приміщенні контролюючого органу на підставі наявних документів, а не за адресою платника. Суд визнав ці дії контролюючого органу протиправними, а також скасував податкові повідомлення-рішення, ухвалені в результаті такої перевірки. Верховний Суд ухвалив рішення, вказавши, що відсутність платника податків за його адресою реєстрації не означає, що платник відмовився від перевірки, і тим паче не дає контролюючому органу право проводити перевірку у власних приміщеннях. Не існує норми, яка надавала б контролюючому органу право замість документальної виїзної перевірки проводити документальну невиїзну перевірку [11].

Висновки. На основ проведеного наукового аналізу можна дійти наступних висновку, що під час дії воєнного стану оскарження податкових повідомлень-рішень ускладнюється через обмежений доступ до судових установ та необхідність дотримання спеціальних процедур. Практика показує, що більшість спорів вирішуються в адміністративному порядку, зокрема через адміністративні скарги. Правозастосування в цей період адаптується до нових умов, що вимагає гнучкості від платників податків та органів влади.

В умовах воєнного стану до законодавства дуже часто вносяться зміни, які регулюють порядок та спосіб оподаткування, розмір податкового навантаження, порядок проведення заходів контролю, порядок оскарження податкових повідомлень-рішень (ППР), тощо. Це безумовно може включати суттєві змін в процедурах ведення обліку та процедурах оскарження дій ДПС, в тому числі і зміни термінів подання скарг, спрощення процедур, або введення нових вимог до документів. В таких умовах не можливо обійтися без забезпечення платників податків оперативною інформацією про зміни через офіційні веб-сайти та електронні розсилки органами ДПС.

В період дії військового стану судові інстанції можуть змінювати свої процедури або пріоритети в умовах воєнного стану. Це може включати прискорений розгляд певних справ або, навпаки, відкладення інших справ. З метою покращення практики взаємодії бізнесу і органів державної влади, в тому числі і судової системи, вбачається за доцільне впровадити пріоритетний розгляд скарг, пов'язаних з економічною діяльністю, для підтримки бізнесу.

У період воєнного стану ми можемо спостерігати регулярні фінансові труднощі у бізнесу, викликані як розірванням ланцюгів постачання сировини та збуту кінцевої продукції так і браком кадрів і відтоком споживача, що може ускладнювати сплату податкових зобов'язань. Вбачається за доцільне запровадження механізмів відстрочки або розстрочки сплати податкових зобов'язань для підприємств, що постраждали від воєнних дій.

При виникненні податкових спорів з оскарження ППР створюється значне навантаження на судову систему, тому важливо розробити альтернативні методи врегулювання податкових спорів для зменшення навантаження на суди. Доцільно запровадити процедури медіації та арбітражу для вирішення податкових спорів у досудовому порядку. Запровадити механізми моніторингу та контролю за дотриманням прав платників податків, а також створити платформи для подачі скарг на неправомірні дії податкових органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. Дата оновлення : 01.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата запиту 10 червня 2024 року).

2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану : Закон України № 2118-IX від 03.03.2022. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. Дата оновлення : 25.11.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#Text> (дата запиту 10 червня 2024 року).
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12.05.2015. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. Дата оновлення : 18.05.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата запиту 10 червня 2024 року).
4. Про затвердження Змін до Порядку надіслання контролюючими органами податкових повідомлень-рішень платникам податків : Наказ Міністерства фінансів України від 04.07.2023 № 368. *Ліга 360*. URL : https://ips.ligazakon.net/document/re40284?utm_source=buh.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=cons12 (дата запиту 10 червня 2024 року).
5. Про затвердження Порядку надіслання контролюючими органами податкових повідомлень-рішень платникам податків : Наказ Міністерства фінансів України від 28.12.2015 № 1204. *Ліга 360*. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/RE28254> (дата запиту 10 червня 2024 року).
6. Про форс-мажорні обставини : Лист Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. *Дебет-кредит*. URL : <https://docs.dtki.ua/doc/v2024571-22> (дата запиту 10 червня 2024 року).
7. Постанова Верховного Суду України від 13.06.2019 у справі № 825/1747/17. *Ліга 360*. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/82383924?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.226252442.1614025110.1632417812-59143795.1632417812 (дата запиту 10 червня 2024 року).
8. Постанова Верховного Суду України від 10.06.2021 у справі № 808/881/16. *Ліга 360*. URL : <https://verdictum.ligazakon.net/document/97565378> (дата запиту 10 червня 2024 року).
9. Постанова Верховного Суду України від 27.01.2022 у справі № 160/11673/20. *Ліга 360*. URL : <https://verdictum.ligazakon.net/document/103034921> (дата запиту 10 червня 2024 року).
10. Постанова Верховного Суду від 19 квітня 2022 року у справі № 816/687/16. *Судова влада України. Офіційний сайт*. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/palata_19_04_01_2022_816_687_16 (дата запиту 10 червня 2024 року).
11. Головатюк В. Судова практика щодо оскарження результатів податкової перевірки. *Юридична газета онлайн*. 29 лютого 2024. № 1 (779). URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sudova-praktika-shchodo-oskarzhennya-rezultativ-podatkovoyi-perevirki.html> (дата запиту 10 червня 2024 року).
12. Онищенко В. Оскарження податкового повідомлення-рішення 2024. *Головбух*. 29.02.2024. URL : <https://buhplatforma.com.ua/article/6104-rozvadok-oskarjennya-povdomlennya-rshennya-podatkovo#ancex4> (дата запиту 10 червня 2024 року).
13. Оскарження податкових повідомлень-рішень. *Безоплатна правнича допомога*. URL : <http://surl.li/ukqz> (дата запиту 10 червня 2024 року).
14. Податкові повідомлення-рішення повинні складатись і надсилатися платникам податків за оновленими формами. *Інтерактивна бухгалтерія*. 14.04.2016. URL : <https://interbuh.com.ua/ru/documents/openews/95696> (дата запиту 10 червня 2024 року).
15. Тімонов А. Спори з податківцями під час воєнного стану: що необхідно врахувати. *Ліга закон*. 23.06.2022. URL : https://jurliga.ligazakon.net/aktualno/12369_spori-z-podatkvtsyami-pd-chas-vonnogo-stanu-shcho-neobkhdno-vrakhuvati (дата запиту 10 червня 2024 року).

БАНКІВСЬКІ ДОГОВОРИ ТА ЗАХИСТ ПРАВ БОРЖНИКІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

BANKING CONTRACTS AND PROTECTION OF DEBTORS' RIGHTS: A COMPARATIVE ASPECT

Менджул М.В., д.ю.н., професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Давидова Н.О., д.ю.н., професорка

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз системи банківських договорів в умовах цифровізації та захисту при цьому прав боржників, виокремлено європейські стандарти у цій сфері задля їх імплементації у національне законодавство України. Встановлено, що зміни у сфері банківських договорів обумовлені впровадженням у банківській сфері різних цифрових технологій, потребою гарантувати кібербезпеку при укладенні та зберіганні електронних банківських правочинів. Обґрунтовано, що в ЄС важливе значення приділяється стабільності банківської системи, що можливо забезпечити системними заходами, серед яких належне правове регулювання системи банківських договорів, впровадження інструментів аналізу кредитних ризиків, ринкових та операційних ризиків. Особливу увагу приділено захисту прав усіх учасників кредитних відносин, у тому числі тих, які виникли на підставі як банківських договорів, так і договорів споживчого кредитування. Проаналізовано ті проблеми, які виникають в ЄС із банківськими договорами та захистом прав боржників. Виявлено яким чином 27 європейських держав та Великобританія імплементують положення Директив та Регламентів у сфері банківських послуг, зокрема кредитування.

Проаналізовано практику впровадження положень Регламенту (ЄС) № 655/2014 Європейського парламенту та ради від 15 травня 2014 року, а також Директиви 2023/2225 про кредитні угоди для споживачів від 30 жовтня 2023 року. Встановлено, що важливі зміни у контексті захисту прав боржників стосуються отримання від кредиторів інформації про умови договору. Виокремлено стандарти до змісту переддоговірної інформації, яка має бути надана споживачу кредитором. З позиції наданих консультацій, доступу до правової та іншої допомоги для боржників європейські держави та Великобританію поділено на три групи. Зауважено, що надмірна заборгованість в ЄС багатьох родин (близько 18 мільйонів домогосподарств) є величезною економічною та соціальною проблемою, масштаби якої на фоні інших криз можуть зростати у найближчі роки.

Запропоновано у процесі євроінтеграції в Україні впровадити європейські стандарти доступу боржників до системної допомоги, яка включає безоплатну правову допомогу, фінансове консультування щодо управління боргами, соціальну та психологічну допомогу.

Ключові слова: банківські договори, кредитні відносини, цифровізація, кібербезпека, боржники, банк, захист прав.

The article provides a comparative legal analysis of the system of banking contracts in the context of digitalization and protection of debtors' rights, and European standards in this area are singled out for their implementation in the national legislation of Ukraine. It has been established that changes in the field of banking contracts are due to the introduction of various digital technologies in the banking sector, the need to guarantee cyber security when concluding and storing electronic banking transactions. It is well-founded that the EU attaches great importance to the stability of the banking system, which can be ensured by systemic measures, including proper legal regulation of the system of banking contracts, the introduction of credit risk analysis tools, market and operational risks. Particular attention is paid to the protection of the rights of all participants in credit relations, including those arising on the basis of both banking contracts and consumer lending contracts. The problems that arise in the EU with banking contracts and the protection of debtors' rights are analyzed. It was revealed how 27 European states and Great Britain implement the provisions of Directives and Regulations in the field of banking services, in particular lending.

The practice of implementing the provisions of Regulation (EU) No. 655/2014 of the European Parliament and the Council of May 15, 2014, as well as Directive 2023/2225 on credit agreements for consumers of October 30, 2023, was analyzed. It has been established that important changes in the context of the protection of debtors' rights relate to receiving information from creditors about the terms of the contract. The standards for the content of pre-contractual information, which must be provided to the consumer by the creditor, are singled out. European countries and Great Britain are divided into three groups from the point of view of provided consultations, access to legal and other assistance for debtors. It is noted that the excessive indebtedness of many families in the EU (about 18 million households) is a huge economic and social problem, the scale of which may grow against the background of other crises in the coming years.

In the process of European integration in Ukraine, it is proposed to introduce European standards for debtors' access to systemic assistance, which includes free legal assistance, financial counseling on debt management, and social and psychological assistance.

Key words: bank contracts, credit relations, digitalization, cyber security, debtors, bank, protection of rights.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в Україні стала викликом не тільки для нашої держави, але і для Європейського Союзу, який прийняв чимало шукачів притулку, надав підтримку у нашій боротьбі проти агресора. Війна відобразилася і на стабільності банківської системи, обумовила потребу дослідження банківських договорів у аспекті захисту прав споживачів, насамперед кредитних договорів. Важливе значення мають порівняльно-правові дослідження, які нададуть змогу виявити кращі практики в ЄС, що потребують впровадження в Україні у процесі євроінтеграції.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз системи банківських договорів в умовах цифровізації та захисту при цьому прав боржників, виокремлення європейських стандартів у цій сфері задля їх імплементації у національне законодавство у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси цифровізації охопили всі сфери, у тому числі банківських

послуг. З огляду на це, ряд вчених аналізують, які ж трансформації відбуваються у банківській системі через цифровізацію економіки [1], а також які зміни на ринку банківських послуг [2] тощо. В окремих дослідженнях можна зустріти аналіз статистичних даних, а саме тих показників, які мали місце ще до повномасштабного вторгнення в Україні, і показники 2020–2021 років показали зростання активів фінансових компаній на 12%, а тільки у 2020 році з 12,6 мільйонів банківських договорів у сфері кредитних відносин, понад 10 мільйонів – укладено он-лайн [3]. Вказані трансформаційні впливи дозволяють вченим говорити про формування нового типу економіки – цифрової, а широкое впровадження цифрових технологій є запорукою економічного зростання, у розвинених державах до кінця 2030 року ВВП зросте на 50–60%, в Україні фахівці також оцінюють можливість зростання до 65% ВВП [4]. Водночас тут важливим фактором є війна та її тривалість. Витрати на оборону є пріоритетом, проте у поєднанні із

витратами на відновлення зруйнованої інфраструктури, мобілізацією та скороченням на ринку праці різних пропозицій працівників, досягти такого зростання буде важко.

Зміни у сфері банківських договорів обумовлені впровадженням у банківській сфері різних цифрових технологій, потребою гарантувати кібербезпеку при укладенні та зберіганні електронних банківських правочинів. Серед основних технологій у сфері банкінгу вчені називають: Digital-канали (POS-термінали, інтернетбанкінг, мобільний банкінг, чат-боти тощо); Digitalпродукти, що цілодобово задовольняють фінансові запити (безконтактні платежі, віртуальні картки, впровадження технології ШІ тощо); переведення на повний цикл цифрового обслуговування та ін. [4]. Європейські дослідники також аналізують різні аспекти захисту прав боржників та кредиторів при укладенні договорів [5]. При цьому ряд проблем, які виникають під час укладення банківських договорів та захисту при цьому контрагентів, насамперед боржників є не достатньо дослідженими.

Вклад основного матеріалу. У ЄС важливе значення приділяється стабільності банківської системи, що можливо забезпечити системними заходами, серед яких належне правове регулювання системи банківських договорів, впровадження інструментів аналізу кредитних ризиків, ринкових та операційних ризиків [6]. Окрему увагу приділено захисту прав усіх учасників кредитних відносин, у тому числі тих, які виникли на підставі як банківських договорів, так і договорів споживчого кредитування. У зв'язку із різними національними юрисдикціями у межах Європейського Союзу як кредитори, так і боржники стикалися із різними проблемами щодо повернення боргових зобов'язань за банківськими договорами, захисту прав. Задля цього на рівні ЄС розроблено та прийнято ряд Рекомендацій та Директив, а також затверджено Нові правила європейської процедури наказу про арешт рахунку (ЕАРО), що надала можливість заблокувати банківські рахунки боржників.

Насамперед проаналізуємо ті проблеми, які виникають в ЄС із банківськими договорами та захистом прав боржників. Правові засади для укладення кредитних договорів на рівні ЄС врегулювала Директива 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2008 року про кредитні договори для споживачів [7]. Одним із завдань прийняття вказаного акту було запобігання безвідповідальному кредитуванню через впровадження обов'язкової оцінки кредитоспроможності споживача перед укладенням кредитного договору. Європейська комісія визнала, що існує ряд труднощів, з якими стикаються кредитори при оцінці кредитоспроможності позичальників з інших держав-членів ЄС, саме тому було запроваджено «спільні стандарти та принципи оцінки кредитоспроможності для кредитування».

Великобританія та 27 держав-членів ЄС імплементували положення Директиви 2008/48/ЄС, а окремі держави навіть вийшли за рамки вимог загального акту. Так, законодавство Естонії містить вказівки щодо того, яку інформацію перевіряти під час оцінки кредитоспроможності та як дані повинні бути перевірені кредитором, щоб відповідати вимогам щодо відповідального кредитування. У Бельгії кредитор або посередник зобов'язаний отримати анкету, заповнену позичальником, яка запитує принаймні мету кредиту, дохід, відповідальних осіб, існуючі фінансові зобов'язання, суму заборгованості та кількість кредитних контрактів. У Нідерландах постачальник повинен перевірити інформацію про кредити, які вже були надані споживачу в системі кредитної реєстрації, в якій він бере участь, якщо сума кредиту перевищує 250 євро. Якщо сума кредиту перевищує 1000 євро, постачальник повинен перевірити доходи споживачів за допомогою кредитних довідок і банківських виписок. В Іспанії кредитори також зобов'язані покладатися на спеціальні письмові проце-

дури документально підтвердити оцінку кредитоспроможності [8]. Вказане мало на меті належним чином урегулювати ринок кредитних договорів, забезпечити баланс інтересів боржників та кредиторів, попередити можливі зловживання.

Процедуру винесення наказу про арешт рахунків для полегшення транскордонного стягнення боргів у цивільних і комерційних справах врегульовано Регламентом (ЄС) № 655/2014 Європейського парламенту та ради від 15 травня 2014 року. У преамбулі Регламенту зауважено, що потреба у його прийнятті обумовлена необхідністю гарантувати єдиний ринок, свободу переміщення, а також передбачення заходів для забезпечення виконання судового рішення, ухваленого в одній із європейських держав. Ще до прийняття Регламенту у жовтні 2006 р. було прийнято «Зелену книгу про підвищення ефективності виконання судових рішень у Європейському Союзі: арешт банківських рахунків» та Комісія розпочала консультації для розробки єдиної європейської процедури. Було констатовано, що процедури арештів банківських

Підставою для винесення наказу про арешт рахунку є побоювання у кредитора, що без замороження суми заборгованості на банківському рахунку боржника, який відкрито у банку в ЄС є реальна загроза неможливості виконати примусово рішення про стягнення боргу. ЕАРО є альтернативним інструментом поряд із тими, що передбачені національними законодавствами. Переваги вказано інструменту захисту прав кредиторів є те, що він ухвалюється без відома боржника і є дієвим засобом недопущення переведення коштів. Звернутися про винесення наказу може кредитор до та після винесення судом рішення по справі про стягнення боргу [9].

У випадку, якщо за банківськими договорами виникла заборгованість і ухвалене рішення про стягнення боргу перевищує кошти на банківському рахунку боржника, то у кредитора є право вимагати винесення наказу про арешт рахунків на всю чи меншу суму боргу. Важливим принципом є пропорційність інтересів, згідно якого видача наказу про арешт має забезпечити вити баланс інтересів кредитора та боржника щодо недопечення зловживанню. Саме тому, для суду вадливо доказати наявність реальної загрози неможливості виконати договірне чи інше зобов'язання, яке беззаперечне. Крім того, важливою гарантією у аспекті захисту прав боржників, є те що Регламент (ЄС) № 655/2014 для досягнення балансу інтересів кредитора та боржника є те, що кредитор несе відповідальність за будь-які факти заподіяння шкоди боржнику через наказ про стягнення. При цьому тягар доказування, що збитки завдано кредитором лежить на боржнику.

Враховуючи спільний ринок в ЄС, боржник може відкрити банківські рахунки у різних державах-членах, укладати різні банківські договори. Тому важливо виявити всі банківські рахунки боржника, задля належного забезпечення виконання договорів. У виняткових випадках для кредиторів мають бути створені умови для подання запиту на інформацію щодо рахунків, навіть якщо рішення суду чи мирова угода ще не підлягають виконанню. Таке клопотання може бути задоволено тільки при значній сумі борги і при наявності реального ризику щодо його невиконання. Регламентом покладено обов'язок на Європейські держави у національному законодавстві передбачити інструменти по розкриттю банківської інформації про стан рахунків по запиту у судовому порядку, але із гарантуванням захисту персональних даних боржників.

Регламентом (ЄС) № 655/2014 задля захисту прав боржників передбачено для них можливість подати заяву про звільнення заарештованих коштів, якщо буде надано альтернативне забезпечення (у формі застави чи банківської гарантії) [10].

Аналіз договорів про кредитування, виявлені проблеми на ринку споживчих кредитів, зокрема щодо обсягу, надання

інформації та оцінки кредитоспроможності зумовили перегляд Директиви про споживчий кредит (2008/48/ЄС) та прийняття нової – Директиви 2023/2225 про кредитні угоди для споживачів від 30 жовтня 2023 року. Важливі зміни у контексті захисту прав боржників стосуються отримання від кредиторів інформації про умови договору. Переддоговірна інформація має містити усі стандартизовані елементи, які будуть включені до договору: право змінити волевиявлення щодо укладення кредитного договору протягом 14 днів без пояснення причин; наявність право погасити кредит раніше строку, вказаного договором; переддоговірна інформація подається кредитором у стандартизованій у формі (стандартній європейській формі інформації про споживчий кредит), яка у обов'язковому порядку має інформувати про загальну вартість кредиту виражену через річну відсоткову ставку (APR).

В рамках ЄС розроблено калькулятор, який враховує положення Директиви 2023/2225 задля того, щоб всі контрагенти договору могли розрахувати річну відсоткову ставку кредиту [11].

На виконання банківських договорів та захист прав споживачів вплинула діяльність Європейської комісії з боргових консультацій, яка протягом двох років проводила дослідження щодо фінансування боргових зобов'язань, вплив цифровізації на ринок, проводили заходи по обміну кращими практиками.

Дослідження також збило докази впливу на споживачів кількох додаткових практик, таких як ті, що стосуються дизайну продукту, використання персоналізації та методів націлювання та використання інструментів, які допомагають споживачам у процесі прийняття рішень [12]. Для проведення аналізу було проведено системний аналіз, що включав огляд літератури, кабінетне дослідження, інтерв'ю зацікавлених сторін, фокус-групи в трьох країнах (Німеччина, Румунія та Іспанія), поведінкові експерименти та опитування споживачів у шести країнах (Фінляндія, Франція, Німеччина, Литва, Румунія та Іспанія). Експерименти відтворювали рекламний і переддоговірний етапи укладення договорів про споживчі кредити. Дослідження показало, яким чином цифровізація впливає на маркетинг, продаж фінансових послуг, укладення договорів. Зокрема отримання інформації в електронній формі, можливість отримати належний правовий захист було визначальним при прийнятті рішень, споживачі зауважили і на важливості отримати інформацію через мобільні додатки. Водночас дослідження також показало потребу більшої структурованості інформації для окремих категорій вразливих споживачів. Розвиток технологій вимагає від держав контролю за їх впливом на споживачів і прийняття ними рішень щодо укладення договорів [13].

Було обрано шість держав-членів ЄС (Грецію, Угорщину, Італію, Польщу, Румунію та Іспанію), в яких не достатньо проводилися консультації. Під час заходів було ознайомлено учасників із найкращими практиками із Данії, Франції, Німеччини та Ірландії щодо моделей надання консультацій по боргам та укладенні відповідних договорів, етичними принципами, що мають бути враховані під час консультування, потребу фінансового навчання для боргових радників по первинній та вторинній профілактиці, фінансове оздоровлення, розвиток психологічної підтримки.

При проведенні дослідженні європейські держави були згруповані у три групи: 1) Австрія, Бельгія, Кіпр, Чехія, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина,

Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Словенія, Іспанія, Швеція, Великобританія; 2) Хорватія, Естонія, Фінляндія, Люксембург, Румунія, Словаччина; 3) Болгарія.

У 20 державах-членах ЄС та Великобританії (перша група держав) споживачам доступні всі три широкі категорії консультаційних послуг щодо боргу (правові консультації, фінансовий і кредитний менеджмент, соціальна та психологічна допомога). Послуги можуть пропонувати різні організації, домогосподарства із надмірною заборгованістю можуть отримати консультації та підтримку за їх вибором. У 6 державах-членах ЄС (Хорватії, Естонії, Фінляндії, Люксембургу, Румунії, Словаччині) споживачі можуть отримати юридичні консультації та поради щодо управління коштами і боргом, проте не мають доступу до соціальних і психологічних консультацій. Тільки у Болгарії споживачі можуть отримати виключно правові консультації. Щодо правових консультацій то споживачі можуть перевірити законність судових претензій, врегулювання суперечок між боржником та кредитором, підтримку по процедурах врегулювання боргу. Приблизно у половині держав-членів ЄС боргові консультанти допомагають домогосподарствам із надмірною заборгованістю створити структуру свого бюджету, консультують споживачів щодо визначення пріоритетності платіжних зобов'язань, надають допомогу по підготовці відповідей на платіжні листи кредиторів. Майже у третині держав-членів ЄС боргові консультанти також допомагають реструктуризувати боргові зобов'язання [14]. Надмірна заборгованість в ЄС багатьох родин (близько 18 мільйонів домогосподарств) є величезною економічною та соціальною проблемою, масштаби якої на фоні інших криз можуть зростати у найближчі роки. Порівняльний аналіз 27 держав ЄС та Великобританії показав, що тільки п'ятнадцять держав надають комплексну підтримку, в інших країнах консультації та допомога фрагментарні, не системні, надаються благодійними та іншими громадськими організаціями не на постійній основі, а при наявності фінансування. Загалом близько 1,6 мільйона домогосподарств отримують консультації щодо боргів, тобто понад 90% домогосподарств із надмірною заборгованістю не отримують консультацій та іншої допомоги. Для України вказаний досвід є особливо важливим, оскільки заборгованість від банківських та інших договорів у боржників зростатиме на тлі економічної кризи, зумовленої війною та руйнацією інфраструктури.

Висновок. Євроінтеграційні процеси України обумовили важливу потребу порівняльних досліджень системи банківських договорів у аспекті захисту прав боржників. Враховуючи ризики зростання боргів у фізичних та юридичних осіб необхідне впровадження європейських підходів гарантування надійного захисту прав боржників, у тому числі через запровадження комплексної системи супроводу боржника (на прикладі тих, що успішно діють у Австрії, Бельгії, Кіпрі, Чехії, Данії, Франції, Німеччині, Греції, Угорщині, Ірландії, Італії, Латвії, Литві, Мальті, Нідерландах, Польщі, Португалії, Словенії, Іспанії, Швеції та Великобританії) із доступом до безоплатної правової допомоги, фінансовим консультуванням щодо управління боргами, соціальної та психологічної допомоги. Крім того, важливим є підвищення фінансової грамотності споживачів, надання доступу до кредитного калькулятора, який запроваджено у ЄС, посилення вимог щодо змісту переддоговірної інформації, яку отримує боржник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акименко Н. В., Мамонтенко Н. С. Банківська система в умовах цифрової економіки. *Бізнес Інформ*. 2021. № 5. С. 333–338.
2. Береславська О. Трансформація банківських послуг в умовах цифровізації. *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3649/3578> (дата звернення: 01.07.2024 р.).
3. LendTech: як відбувається цифровізація кредитування в Україні. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2021/04/26/63933242/> (дата звернення: 01.07.2024 р.).

4. Олена Прутська. Цифровізація фінансового сектору в новій інституційній стратегії Національного банку України. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/273/8296/17314-1?inline=1> (дата звернення: 01.07.2024 р.).
5. Benjamin C. Esty, and William L. Megginson. Creditor Rights, Enforcement, and Debt Ownership Structure: Evidence from the Global Syndicated Loan Market. *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*. Vol. 38. № 1. 2003. P. 37–59. <https://doi.org/10.2307/4126763>.
6. Banking sector: Provisional agreement reached on the implementation of Basel III reforms. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/27/banking-sector-provisional-agreement-reached-on-the-implementation-of-basel-iii-reforms/> (дата звернення: 02.07.2024 р.).
7. Directive 2008/48/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on credit agreements for consumers and repealing Council Directive 87/102/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32008L0048> (дата звернення: 02.07.2024 р.).
8. Mapping of national approaches in relation to creditworthiness assessment under Directive 2008/48/EC on credit agreements for consumers. URL: https://commission.europa.eu/document/download/2d0b50e3-8fac-448f-814b-ffd0308f9973_en?filename=mapping_national_approaches_creditworthiness_assessment.pdf (дата звернення: 02.07.2024 р.).
9. Freezing a debtor's bank account. URL: https://commission.europa.eu/law/cross-border-cases/procedures-simplify-cross-border-cases/late-or-non-payment-debts/freezing-debtors-bank-account_en (дата звернення: 03.07.2024 р.).
10. Regulation (EU) No 655/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 establishing a European Account Preservation Order procedure to facilitate cross-border debt recovery in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0655> (дата звернення: 02.07.2024 р.).
11. Directive (EU) 2023/2225 of the European Parliament and of the Council of 18 October 2023 on credit agreements for consumers and repealing Directive 2008/48/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023L2225&qid=1721713655540> (дата звернення: 02.07.2024 р.).
12. Consumer Protection in Financial Services. URL: https://commission.europa.eu/live-work-travel-eu/consumer-rights-and-complaints/consumer-financial-products-and-services/consumer-protection-financial-services_en (дата звернення: 04.07.2024 р.).
13. Behavioural study on the digitalisation of the marketing and distance selling of retail financial services. URL: https://commission.europa.eu/document/download/f0e34c2d-c99b-4c54-92ca-c0ccaff8d7a_en?filename=digitalisation_of_financial_services_-_executive_summary_-_en.pdf (дата звернення: 04.07.2024 р.).
14. Provision of actions to extend the availability and improve the quality of debt-advice services for European households. URL: https://commission.europa.eu/document/download/acbe72b7-3975-4dd2-9701-0194a878e475_en?filename=debtadvice_final_report.pdf (дата звернення: 05.07.2024 р.).

LEGAL POLICY TOWARDS “PATRIOTIC SYMBOLICS” IN TRADEMARKS REGISTRATION AND IN ADVERTISING USE FOR GOODS IN UKRAINE

ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЩОДО «ПАТРІОТИЧНОЇ СИМВОЛІКИ» ПРИ РЕЄСТРАЦІЇ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК І В РЕКЛАМНИХ ПОСЛУГАХ ДЛЯ ТОВАРІВ В УКРАЇНІ

Mykhailichenko O.S., Master of Laws

Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko Kyiv National University,

Lawyer of Intellectual Property Practice

Law firm “Ilyashev and Partners”

The article examines the legal issues of the so-called "patriotic" symbolics in trademark registration and the provision of advertising services in Ukraine. The general legal framework defining certain goods and groups of goods is explored. The author analyses the current general and special regulations in civil law and intellectual property with regard to the usage of symbols within the scope of moral standards. Existing legislative trends in additional regulating "patriotic" images and symbols for foodstuffs, alcoholic beverages, and non-consumer goods are reviewed. The author delves into the perception of such symbols from the standpoint of scientists and legal practitioners. The author also considers consumers' opinions in open sources and the media concerning the perception of certain goods as morally acceptable, as well as the factors that determine such a distinction, taking into account the active hostilities on the territory of Ukraine and war crimes committed by the Russian Federation.

The author analyses the correlation between the state interests (ensuring a positive image of Ukraine in all its manifestations), legal issues (possible legal defects, duplication of legal acts content, creation of hastily made and fast rules that potentially contradict other norms, are unnecessary or may even harm general principles) and morality (attempts to increase profits from the use of patriotic symbolics and potential economic growth).

The author's comprehensive review of the EU legislation on trademark registration and advertising services, particularly through the European Court of Justice's criteria of "public order" and "acceptable principles" of morality, offers a valuable comparative perspective.

Using the example of Ukrainian goods as intellectual property objects, the author concludes that, due to extraordinary circumstances (e.g., martial law), the perception of certain phenomena as immoral may change in society. Furthermore, the exploration of questions regarding how the State and the legislator should respond to such changes, and how the balance between the rules of law and morality can increase the recognition of Ukrainian products in foreign markets.

Key words: consumer goods, non-consumer goods, food products, alcoholic beverages, trademarks, public order, accepted principles of morality, patriotic symbolics.

Стаття розглядає правову проблематику так званої «патріотичної символіки» під час реєстрації торговельних марок та надання рекламних послуг в Україні. Вивчено загальну законодавчу базу, яка визначає ті чи інші товари, групи товарів. Опрацьовано чинні та спеціальні нормативні акти у сфері цивільного законодавства та інтелектуальної власності, які стосуються використання символіки в контексті норм моралі. Оглянуті поточні законодавчі тренди щодо подальшого врегулювання «патріотичних» зображень та персонажів при виробництві харчових продуктів, спиртних напоїв та неспоживних речей. Досліджено сприйняття таких символів з позицій науковців та практикуючих юристів. Окремо враховано думку споживачів у відкритих джерелах та засобах масової інформації щодо сприйняття тих чи інших товарів як морально прийнятних та чинники, що зумовлюють подібне розрізнення – з урахуванням ведення активних бойових дій на території України та воєнних злочинів, що скоюються російською федерацією.

Проаналізовано співвідношення державних інтересів (забезпечення позитивного іміджу України в усіх проявах), проблем права (можливі правові дефекти, дублювання змісту законів, створення різких та швидких норм, які потенційно суперечать іншим нормам, є непотрібними або можуть навіть нашкодити загальноправовим принципам) та моралі (намагання збільшити прибутки від використання патріотичної реклами й потенційне економічне зростання).

Оглянуто законодавство Європейського Союзу щодо реєстрації торговельних марок та надання рекламних послуг крізь призму критеріїв «державного порядку» та «прийнятих принципів» моралі Європейського суду справедливості.

На прикладі українських товарів як об'єктів інтелектуальної власності, Автор приходить до висновку, наскільки в суспільстві через надзвичайні умови (як воєнний стан) може змінюватися сприйняття тих чи інших явищ як аморальних, яким чином держава та законодавець мають реагувати на такі зміни, а також наскільки баланс між нормами права та моралі може підвищити пізнаваність українською продукції на іноземних ринках.

Ключові слова: споживні речі, неспоживні речі, харчові продукти, алкогольні напої, торговельні марки, публічний порядок, загально-визнані норми моралі, патріотична символіка.

Introduction. The war made the Ukrainian population more emotional and vulnerable to radical changes, including reforms in all branches of law. As a result, any abrupt and unjustified amendments tend to cause public outcry and scandals, damaging the government's reputation and harming the frontline's additional military and humanitarian supplies. This is the case of using patriotic symbolics for foods, agricultural products, and other materials made by many Ukrainian entrepreneurs since the beginning of the full-scale war, who began to use inspiring yet dubious phrases and names in their advertising in the wake of national renaissance. Given the circumstances, the Authors endeavour to cover numerous vital yet undiscovered topics.

The article's first goal is to review the definitions of consumable (foodstuffs and alcoholic beverages) and non-consumable (souvenirs, postcards, toys, and so forth) products and the definitions of patriotic symbolics and their impact on legislative reforms.

The article's second goal is to analyse recent discussions, as well as legislative and political approaches to tackle the improper usage of patriotic symbolics.

The article's third goal is to explore the concepts of public order, accepted principles of morality and how patriotic symbolics may contradict these principles.

Afterwards, the Author will provide a conclusion on how to combat the improper usage of such symbolics and how quick and rash legal decisions may lead to potential legal defects in the future.

State of development of the problem and research methods. The question of advertisements and trademarks, which violate ethical, humanistic, and moral standards and disregard the rules of decency, has been thoroughly researched by Ukrainian scholars in the field of IP law (O. Kharchenko, M. Koval, A. Yushina, O. Korenyuk, M. Abashidze, K. Zerov and so forth), scholars from journalistic and philological universities (O. Zelinska, V. Osaula, O. Bugaiova, O. Kovtun and many others). Besides, the European Court of Justice thoroughly reviewed the question of "immoral trademarks" (other jurisdictions were omitted due to scale limitations). However, the case of patriotic symbolics is unique, as it is quite new in

nature, touches many branches of law and goes into the issues of law itself. As such, there are no well-defined works for legislators and society to react to these advertisements and trademarks, which may shake the society already severely influenced by the war grievances.

Methodology of the study. The author offers his viewpoint on the doctrine of intellectual property (hereinafter – "IP") and media law concerning patriotic symbolics. This perspective derives from empirical research involving comparison and theoretical research methods, to wit: abstraction, analysis, synthesis, induction and deduction, and ascent from the abstract to specific.

Main material. To begin with, Ukrainian legislation has legal definitions that may help understand the concept of consumer and non-consumer items covered by patriotic symbolics.

The Civil Code of Ukraine (hereinafter – "CCU") is the fundamental regulatory act of private legal relations in Ukraine; Article 185 defines the so-called consumable and non-consumable items [1]. Consumable is an item that, following its one-time use, is destroyed or ceases to exist in its original form. Non-consumable is an item intended for repeated use whilst retaining its original appearance for a long time. However, other Ukrainian national acts, legal classifiers, and directories traditionally do not use such a division, instead focusing on the categories of goods and not items, and do not distinguish the pure meaning of the term "goods." In particular, the Ukrainian Classification of Goods for Foreign Economic Activity by the Law of Ukraine "On the Customs Tariff of Ukraine" № 2697-IX (hereinafter – "Classification") operates in 97 groups of products: from products of animal origin, plant origin, cereals to works of art – without any distinction based on consumption criteria [2]. The term "goods" is not quite applicable to the Articles' object, as Harry M. Flechtner – Professor of Law at the University of Pittsburgh, properly notes that the term "goods" encompasses "tangible property capable of delivery, excluding real estate and purely intangible rights, but including, e.g., raw materials, commodities, finished goods, machinery, etc." [3]. Since patriotic symbolics affects both trademarks and advertising services, the goods themselves, their labels, form, perception, and purely intangible rights, requiring simultaneous coverage of the concept of "thing" and "goods", the usage of the article mentioned above 185 of the CCU will be sufficient.

Amongst the known consumable products in Ukraine are foodstuffs and alcoholic beverages. According to Ukrainian legislation, "foodstuff" is a substance or product intended for human consumption, whether it be unprocessed, partially processed, or processed [4].

Foodstuffs also include agricultural products ("*сільськогосподарська продукція*" in Ukrainian) – goods specified in Ukrainian groups 1-24 of Classification, provided that such goods (products) are grown, fattened, caught, collected, manufactured, produced, processed directly by the manufacturer of these goods (products), as well as products of processing and processing of these goods (products) if they were produced at own or leased facilities (areas) [5].

Furthermore, the Ukrainian legislator defines alcoholic beverages as products obtained by the alcoholic fermentation of sugar-containing materials or as the ones based on food alcohols with an ethyl alcohol content of more than 0.5 percent of volume units, which are specified in commodity headings 2203, 2204, 2205, 2206 (except kvass "live" fermentation), 2208 according to the Ukrainian Classification of Goods of Foreign Economic Activity (hereinafter – "UCG FEA"), as well as products with an ethyl alcohol content, which are outlined in commodity items 2103 90 30 00, 2106 90 under the UCG FEA [6].

Trademarks and advertising services – although being different objects of legal relations, for the average consumer, are inseparably associated with one object, due to which both concepts require a parallel study that will allow us to understand why the use of patriotic symbolics for the sale of goods can cause strong indignation in society.

According to Ukrainian legislation, a trademark distinguishes goods (services) produced (provided) by one person from goods (services) produced (provided) by other persons. Such designations include words, letters, numbers, pictorial elements, and colour combinations [7]. Likewise, advertising implies information about a person, idea and/or product, distributed for monetary or other remuneration or self-promotion in any form and in any way and intended to form or support indirect (direct advertising, telesales) or indirect (sponsorship, placement of goods (product placement) method of awareness of advertising consumers and their interest in such persons, ideas and/or goods [8].

Therefore, trademarks and advertising are separate objects that give a particular item a certain recognisability and distinctiveness. Since the war began in 2014, some Ukrainian entrepreneurs have started wondering if they can increase their income by using patriotic notions (for instance, soldiers defending the country, mascots, parts from motivational speeches, and slogans against the enemy). As such, philologists, journalists, and lawyers began to show interest in distinguishing such a phenomenon and giving it a certain terminology.

D. Oltarzhevsky defines **social advertising** – as a type of communication aimed at drawing attention to society's most pressing problems and its moral values to actualise social issues. Its purpose is the humanisation of society and the formation of its moral values. This type of advertising seeks to change the audience's attitude to a certain issue and create new social values in the long run [9, p. 14]. O. Zelinska, candidate of philological sciences, notes that presenting information about social advertising is more tangential to politics, especially in crisis periods of history (war, famine), when the purpose and tasks of these types of advertising were common. She remarks that social advertising nowadays refers to appeals encouraging consumers to be proud of the Ukrainian military, to help the Armed Forces, approve of volunteering in any sphere to help the soldiers and support messages about the heroism and dedication of the military [10, p. 16]. Driven by such motives, the more ad consumers in Ukraine are aware of the social or political message topic, the more acutely they react to it [10, p. 17].

The more the ad consumer is aware of the topic of the social or political message, the more acutely they react to it, and the more effective the campaign is [10, p. 17].

O. Bugaiova, doctor of philological sciences, singles out several important functions of social advertising:

- 1) informative – informs about the presence of a certain social problem that needs immediate resolution;
- 2) educational – explains the causes of social problems and offers ways to eliminate them;
- 3) educational – forms such models of behaviour that contribute to the comfortable coexistence of people in society, the satisfaction of their physical, moral, aesthetic, and cultural needs;
- 4) economic – contributes to the receipt of taxes from citizens, at the expense of which the state will carry out funding of social programs and relevant projects;
- 5) prompting action – "soft" advertising that evokes positive emotions, forms internal readiness for action, and then the action itself and calculated for a long-term result, "tough" – has an aggressive character, shocks, and shows a social phenomenon from a negative perspective, therefore prompting the consumer of social advertising to react quickly [11, p. 125].

Under the war conditions, social advertising in Ukraine almost always began to relate to issues of national and civic self-awareness and ethnonational values, which allows us to single out a separate variety in it – patriotic, as V. Osaula properly remarks [12, p. 88].

O. Kovtun refers to patriotic advertising as a symbolic expression of patriotism using advertising as a visual channel of information since, receiving information on certain patterns of behaviour towards the Motherland, advertising of patriotism affects the formation of relevant psychological and behavioural stereotypes [13, p. 83]. Altogether, O. Kovtun states that

"today, we are observing the actualisation of the emotional aspect of patriotism of Ukrainian citizens, which is based on love for the Motherland, whilst the behavioural sphere is not fully involved." [13, p. 84].

Thus, based on legislative norms and definitions of scientists regarding social advertising itself, **the Author proposes to define patriotic symbolics as a set of ideas, images, and works that use appeals to support the homeland in countering the aggressor, designed to motivate citizens to help the country and associating with it more actively.** Such symbols may distinguish certain goods and services as trademarks from others and are distributed for monetary or other consideration or self-promotional purposes, advertising services in any form and by any means intended to form or support, directly or indirectly, the awareness of advertising consumers and their interest in such person, idea and/or product.

With the beginning of the full-scale invasion of Russia against Ukraine, many local brands began to use in their advertising of food, agricultural products and other materials (such names as "Azovstal" radish, "Bucha-Kombucha" drink, and many other trademarks) so-called patriotic expressions and names associated with the national resistance of Ukrainians, including the Armed Forces of Ukraine. To stop the disrespectful attitude of business representatives toward the topic of national defence, in early 2023, Draft Law № 9128 (hereinafter – "the Draft") appeared in the Verkhovna Rada [14].

To protect public and private interests, the Draft proposed amendments to Article 6(5) of the Law of Ukraine "On the Protection of Rights to Trademarks for Goods and Services" № 3689-XII and to Article 8(1) of the Law of Ukraine "On Advertising" № 270/96-BP. The Draft would prohibit Ukrainian businesses from using names related to national security and defence measures in trademarks and advertisements, including events related to national security and defence matters, references to hostilities and military operations, and the names of manufacturers, types of weapons, and military formations established under the laws of Ukraine.

The above restrictions would not apply to advertising films, videos, and publishing products that cover events related to implementing national security and defence measures, as well as countering and deterring the Russian armed aggression.

The case of patriotic symbolics provoked different reactions from the Ukrainian government and lawyers. Although the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation (hereinafter – "IP Office") has been moderate in its reactions towards such activities, on 27 March 2023, Deputy Head of the Office of the President of Ukraine Andriy Smirnov stated on Facebook about the necessity on amending the Ukrainian IP legislation to combat patriotic themes' abuse [15].

The Deputy Head discussed new legislative changes that would make the preventive state react to cases of unethical activity that violate the norms of public morality and make the responsibility for violations more tangible. As of 12 June 2024, the Draft remained without consideration, with fate for any vote in the Parliament.

Whilst the Author fully shares the necessity of addressing such activities, in his opinion, Ukrainian and international law already contains sufficient grounds to refuse to register such patriotic trademark applications and prevent similar advertising, rendering this Draft unnecessary.

According to Article 5(1) of the Law of Ukraine "On Protection of Rights to Trademarks" № 3689-XII [7], legal protection is granted to a trademark that does not contradict public order, generally recognised principles of morality, requirements of the Law of Ukraine "On Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of Their Symbols" № 317-VIII and is not subject to the grounds for a refusal to grant legal protection established by this Law.

To determine whether a mark is protectable, all the factual circumstances, particularly the duration of the mark use, must be considered [16]. "Principles of morality" and "morality" are not static categories; what was acceptable before the war

cannot be tolerated and speculated on now. At the same time, each trademark application is unique and should be considered separately.

Article 19 of the Law of Ukraine, "On Protection of Consumer Rights" 1023-XII, prohibits unfair business practices, which include (1) any actions that are qualified by law as a manifestation of unfair competition; (2) any activity (actions or omissions) that mislead the consumer or is aggressive [17].

Another example is the regulation under Article 20 of the Law of Ukraine "On Advertising" № 270/96-BP, which, among other things, prohibits advertising using images of real or toy weapons and explosive devices [8].

As Ukrainian lawyer K. Zerov properly notes, the Draft would not prohibit filing trademark applications a priori [18]. As soon as a trademark application is filed and the state fee is paid, it is automatically entered into the public register and awaits a substantive decision from the examination body on registration or refusal of registration as a trademark. Therefore, new "parasitic" applications can and probably will continue appearing, even if the Draft could become a law.

As another Ukrainian lawyer, O. Klumchyk, promptly noted, the Draft can be considered somewhat belated and more reactive, namely, a particular legislative reflection on the processes that began in March 2022 with no rational background for changes [19].

However, the Draft would not establish new norms for already filed trademark applications (since laws establishing new legal regulation cannot have a retroactive effect), and the grounds for a refusal to register a trademark are "tied" to the date of applying, not the decision date.

The Draft's case is understandable, as its authors intended to preserve the reputation of the Ukrainian Armed Forces and Ukraine itself. Yet the opinion of Ukrainians is different depending on what kind of advertising and trademarks entrepreneurs and volunteers use. For example, according to a survey conducted by Google and Kantar among Ukrainians about creativity during the war, 71% of respondents had a positive attitude to humour in advertising, and 57% were optimistic about the use of new well-known military images (Patron the Dog, Bayraktar, HIMARS) [20].

In another survey made in Ternopil City Council, Ukraine, its participants favoured souvenirs whilst being quite wary of food, drinks, and items usually deemed immoral in society, like intimate items [21].

To better understand the line between acceptable and unacceptable cases of using patriotic symbolics on items, the Author conducted a survey in the period from May to July 2023 [22].

The survey had 67 respondents. 50 were aged 17–21, and 17 were over 22. Of them, 33 were law students, 17 were students of non-law majors, 12 were practising lawyers, and 5 were not practising law or engaged in science. 41 respondents understood the basics of Ukrainian advertising and trademark registration laws, and 26 did not. 44 respondents possessed basic knowledge of the legislation on information law and IP law, and 23 did not. 54 respondents did not support using patriotic symbolics for commercial purposes in agricultural products, foodstuffs, and alcoholic beverages), whilst 13 would approve of such use. At the same time, 54 respondents supported using patriotic symbolics for non-commercial purposes (military, humanitarian, artistic, and entertainment purposes without selling services), with only 13 being against it. 27 of 63 respondents would approve of the symbolics in the entertainment content of social networks (memes, songs, and other elements of Ukrainian culture in conditions of war), 53 respondents would allow the symbolics to be present in campaign materials/posters/when recruiting volunteers, with 46 favouring it during making products for exclusively humanitarian or military purposes.

One of the most notable survey results is that 52 respondents believed a new Ukrainian law should be drafted to combat the issue, 2 supported the Draft concept, 8 said the authorities already can prevent the misuse of symbols with the present instruments, and five said nothing should be done at all.

Of course, it is impossible to claim the conclusions finality from such a survey, and one needs to consider the speed of changes that occur under martial law. However, the author believes this survey can give useful conclusions. It supports other previously made surveys on the perception of patriotic symbolics. The survey stipulates that military-patriotic themes are acceptable in Ukrainian society to create positive stereotypes about Ukrainian power, jokes about enemies and their leadership, and motivational and ironic videos and memes. Ukrainians tend to support such symbolism in advertising non-consumable items, souvenirs, and within any volunteering campaigns for the Ukrainian army but being suspicious towards foodstuffs and alcoholic beverages.

Ukrainian and European media legislation has extensively reviewed the concepts of public order and protection of morality. According to Article 202(1) of the CCU, an individual's action to acquire, change, or terminate civil rights and obligations constitutes a juristic act. Therefore, submitting a trademark application can be considered a juristic act aimed at developing IP rights to the trademark.

According to Article 228(2) of the CCU, a juristic act is considered to violate public order if it aims to violate an individual's constitutional rights and freedoms, damage the property of a natural or legal person, the state, or a territorial community, or unlawfully seize it.

The Law of Ukraine "On Advertising" № 270/96-BP has an entire chapter dedicated to disciplinary, civil, administrative, and criminal liability for patriotic symbolics misuse under the law. For example, in order to protect the interests of society, the state, consumers of advertising, and participants in the advertising market, the state bodies specified in Article 26 of the Law may apply to the court to ban the relevant advertising and its public refutation. Though the law may be subject to further reforms, it is sufficient to address the theoretical aspect to prevent patriotic symbolics from portraying the relevant ideas in a bad light.

The legal foundations for protecting morality in society, including preventing the dissemination of products that hurt public morality, were established by the Law of Ukraine, "On the Protection of Public Morality" № 1296-IV [23]. This law defined public morality as a system of ethical norms and behavioural rules developed in society based on traditional spiritual and cultural values, concepts of goodness, honour, dignity, civic duty, conscience, and justice. Additionally, it specified a list of products prohibited for production and distribution. However, the law ceased to be in effect on March 31, 2023, given the enactment of the Law of Ukraine "On Media" 2849-IX, which led to a legal vacuum regarding the legal definition of public morality. Consequently, European practices have become more relevant in the present case.

It is worth mentioning the Methodological recommendations on certain issues of examination of the application for a mark for goods and services of the State Enterprise "Ukrainian Institute of Industrial Property" dated 04.07.2014 № 91 (hereinafter – "Recommendations"). Although not mandatory, they are still actively used by Ukrainian applicants for trademark registration and may be of qualitative origin [24].

Article 8.4 of the Recommendations contains many cases in a sign for trademark application contradicts public order and principles of humanity and morality if it, in particular, misleads the public, promotes war, national and religious enmity, violent change of the constitutional system or territorial integrity of Ukraine, in particular, contains anti-state, racist slogans, emblems and names of extremist organisations, humiliates or insults a nation or a person on a national basis.

The Recommendations further empathise that sometimes, when the essence of concepts that are considered shameful, offensive, or that violate other ethical norms and rules of behaviour established in society change over time, and it is clear that words and images that offended in earlier years are today acceptable in society and may be used as marks about certain goods or services. Likewise, other words or images that were once innocuous may now be viewed as offensive [24, p. 70].

Thus, the Ukrainian legal system provides somewhat vague but nevertheless feasible mechanisms to ensure that patriotic symbolics may be prevented and discouraged from being used purely for personal enrichment. Although the Ukrainian courts have experience in dealing with morality concepts, for the sake of the global context, it is important to single out the European Court of Justice practice, which indirectly affects the understanding of certain ideas in all EU countries with its decisions.

In the European Union (hereinafter – "EU"), according to Directive (EU) № 2015/2436 of the European Parliament and the Council, dated December 16, 2015, Article 4, titled "Absolute grounds for refusal or invalidity," it is stated that trademarks which contradict public order and/or accepted "principles of morality" are not eligible for legal protection [25].

The specified provision is reproduced verbatim in Article 193(2) of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community, and their member states, on the other hand [26].

Article 7 of Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council (hereinafter – "EUTMR") mirrors Article 6 quinquies of the Paris Convention, which provides for the refusal of trademark applications and the invalidation of registrations where trademarks are "contrary to morality or public order" [27].

Furthermore, a trademark can be declared invalid if registered in violation of Article 7 and Article 4 (1)(f) of the Directive (EU) № 2015/2436, either through an application to the Office or as a counterclaim in infringement proceedings [28].

The European Union Intellectual Property Office (hereinafter – "EUIPO") has consistently maintained a stringent stance in rejecting trademark applications based on public policy and morals, which aligns with the European Court of Justice (hereinafter – "ECJ") approach. "Public policy" and "accepted principles of morality" are grounds for rejection that could overlap and be weighed separately. When a refusal based on "accepted principles of morality" involves evaluating subjective values, a denial based on "public policy" is made according to objective standards (related to laws, policies, and official pronouncements).

In the Cannabis Store Amsterdam case, the ECJ rejected the trademark application for CANNABIS STORE AMSTERDAM for confectionery and soft drinks due to the reference to Amsterdam and the presence of a cannabis leaf in the mark, which indicated higher levels of certain psychoactive ingredients. Whilst delivering the position, the ECJ stated that "EU law does not impose a uniform scale of values and acknowledges that public policy requirements may vary from one country to another and from one era to another. Member States can determine what constitutes those requirements by national needs" [29, § 71]. "[...] public policy is a normative vision of values and goals, defined by the relevant public authority, to be pursued now and in the future, that is, prospectively. The public policy thus expresses the public regulator's wishes regarding the norms to be respected in society" [29, § 72].

EU case law suggests that "public policy" entails an objective assessment of imperative legislative or administrative norms, whilst for "accepted principles of morality", a subjective evaluation is to be made of regular, accepted conduct in a society at a certain time [29].

When evaluating widely accepted moral principles, ECJ considers the perspective of an average person with a typical level of sensitivity and tolerance who is not easily offended [30, § 18]. Unlike other reasons for outright refusal, in this case, the general public encompasses anyone who may inadvertently encounter the trademark in their daily activities [31].

In Constantin Film Produktion GmbH v. European Union Intellectual Property Office, the EUIPO declined to register the mark "Fack Ju Göhte" because it would be against generally accepted moral norms. On appeal, the ECJ upheld this. However, the ECJ favoured the applicant on 27 February 2020, as it found that the EUIPO did not properly consider the trademark applicant's arguments regarding the film's suc-

cess and its audience when assessing acceptable principles of morality. The ECJ noted that the agency failed to evaluate these factors within the appropriate context. [32].

In this case, the ECJ stated that those values and norms, likely to change over time and vary in space, should be determined according to the social consensus prevailing in that society at the time of the assessment. In making that determination, due account is to be taken of the social context, including, where appropriate, the cultural, religious or philosophical diversities that characterise it, to objectively assess what that society considers morally acceptable at that time" [32, § 39].

The type of products and services used in the EU is pivotal in determining whether a trademark goes against public policy or commonly accepted moral standards. When these products and services are commonly found in regular stores and cater to the general public, there's a greater likelihood that a substantial number of individuals, including children, may encounter a trademark that could be considered offensive.

Supposing the products and services associated with a particular trademark are tailored to a specialised or "niche" market. In that case, only a specific target audience will be exposed to the mark, which is not unexpected. The EUIPO explains in *Screw You* how this factor applies. The trademark was deemed acceptable for registration in categories like "sex toys" and 'contraceptives' since the general public would unlikely encounter the mark in places like supermarkets. Conversely, the mark was denied for product categories like "clothing", with a broad target audience, including the general public [33].

On 19 April 2024, EUIPO formally began implementing Common Practice 14 (hereinafter – "CP14") governing trademark applications contrary to public policy or accepted principles of morality.

According to CP 14, "public policy" is "a set of fundamental norms, principles, and values of societies in the European Union at a given time." This definition encompasses the universal values of the EU regarding human dignity and freedom, as well as principles of democracy and the rule of law as stated in the Charter of Fundamental Rights of the European Union. Additionally, the statutory language "accepted principles of morality" in common communication refers to "the fundamental moral values and standards accepted by a society in the European Union at a given time." [34].

The EU also defined Directive 2005/29/EC of the European Parliament and the Council of 11 May 2005 as one of the main legislative acts protecting the population against improper advertising [35].

The Directive 2005/29/EC defines unfair business-to-consumer commercial practices that are prohibited in the EU as any act or omission directly related to the promotion, sale, or supply of a product by a trader to consumers, protecting the economic interests of consumers before, during, and after a commercial transaction has taken place.

A commercial practice under Directive 2005/29/EC is any act, omission, behaviour, representation, or commercial communication such (as advertising) by a trade that may affect the consumer's economic decision whether or not to buy or use a product. Any commercial practice is misleading if it contains false or untrue information or is likely to deceive the average consumer, even though the information may be correct, and cause them to make a purchasing decision they would not have taken otherwise. Examples of such actions include false or deceptive information regarding the existence or nature of the product; the main characteristics of the product (its availability, benefits, risks, composition, geographical origin, results to be expected from its use, etc.); the extent

of the trader's commitments (in codes of conduct by which the trader has agreed to be bound); the price or the existence of a specific price advantage; the need for service or repair.

Thus, EU legislation and case law provide clear criteria for determining whether a designation contradicts public policy or moral values when using patriotic symbolics. In Ukraine, numerous products, often called "patriotic" food and alcohol, have been available in supermarkets. They are intended to symbolise the unity of entrepreneurs with the spirit of Ukrainian soldiers and their integrity. When it comes to the simple consumption of these products, the issue might not necessarily be the controversial themes themselves. Instead, there is a concern that entrepreneurs may profit when Ukrainian soldiers fight for freedom, which can understandably frustrate the average consumer.

Conclusions. Patriotic symbolics is a unique phenomenon that covers the spheres of law, journalism, and philological research. It is used to invoke among the population the idea of **supporting the homeland in countering the aggressor and more actively associating with its own country.** In the current conditions, Ukrainians tend to dislike its use for self-enrichment but approve of such symbols being used for charity, volunteering, and assistance from the armed forces. Some symbols do not change in perception, but others may be subject to drastic amendments. There are also possible reasons to believe that a part of Ukrainians would support the Draft adoption despite already existing legislative mechanisms for counteraction.

Currently, Ukrainian legislation has enough methods to counter the use of patriotic symbols for self-enrichment. This includes the possibility of submitting complaints to the IP Office regarding the cancellation of the trademark registration certificate, filing a lawsuit in court, and many other remedies. Prescribing additional imperative norms-prohibitions for registering these symbols would duplicate the existing norms. In addition, Draft Law No. 9128, which was proposed to introduce similar clarifications, did not consider the possibility of registering such symbols for charitable purposes – such as volunteering or supporting Ukrainian military personnel.

Given the research results, the Author recommends the following:

1. For the IP Office – to amend the current trademark registration guidelines to define the conditions under which patriotic symbols may or may not be acceptable, violate "public order" and "acceptable principles" of morality, as well as creating special campaigns on informing the population about such concepts;

2. For The Ministry of Economy of Ukraine – as an authorised governmental body in ensuring IP policy – to develop separate advertising recommendations on the feasibility of using patriotic symbolics and the context when abuse can be excluded, as well as creating special campaigns on informing the population about it;

3. For scholars in future research – to pay special attention to the phenomenon, considering its highly unpredictable and changing nature whilst monitoring which ideas tend to amend foremost from proper to improper in short periods (or vice versa), what changes are caused by such circumstances, and whether these circumstances can be prevented by introducing certain mechanisms of resistance or encouragement.

Certainly, using the emotions of war to prey on the feelings of others personally is not something that should be approved. At the same time, such symbols, when used correctly and when society understands how these ideas can motivate Ukrainians and the international community to support Ukraine more actively, can significantly affect the country's further development.

REFERENCES

1. Цивільний кодекс України: Кодекс; Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3UfihMg> (дата звернення: 11.07.2024).
2. Митний тариф України (01-49 сгуру). Додаток до Закону України "Про Митний тариф України" від 19 жовтня 2022 г. № 2697-IX; Тариф від 19.10.2022 № 2697-IX. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3vZqhaF> (дата звернення: 11.07.2024).

3. Flechtner H. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods ("CISG"), lecture i: purposes, background, history, nature, scope and application. United Nations Office of Legal Affairs website. URL: <https://bit.ly/4bBqTiz> (дата звернення: 11.07.2024).
4. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів; Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-VR. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3ху8JTL> (дата звернення: 11.07.2024).
5. Про державну підтримку сільського господарства України; Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3vOGeTeP> (дата звернення: 11.07.2024).
6. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилатів, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального; Закон України від 19.12.1995 р. № 481/95-VR. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/4aOVUCL> (дата звернення: 11.07.2024).
7. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг; Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/4bDjtJV> (дата звернення: 11.07.2024).
8. Про рекламу; Закон України від 03.07.1996 № 270/96-ВР. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/4bKc54a> (дата звернення: 11.07.2024).
9. Олтаржевський Д. О. Соціальна реклама : навчальний посібник. Київ : Центр вільної преси, 2016. 120 с.
10. Зелінська О. І. Особливості змісту текстів соціально-патріотичної реклами. Закарпатські філологічні студії. 2022. Випуск 23. Том 2. С. 16–21. URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/23/part_2/2.pdf (дата звернення: 12.07.2024).
11. Бугайова О. І. Соціальна реклама як особливий жанр. Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство. 2013. Вип. 1(1). с. 123–128.
12. Осаула В. О. Патріотична реклама: сутність та роль у сучасному українському суспільстві. Вісник Харківської державної академії культури. № 55. с. 82–91. URL: <http://v-khsac.in.ua/article/view/181808> (дата звернення: 12.07.2024).
13. Ковтун, О. Механізми конструювання реклами патріотизму на основі матриці символічного простору любові. Український соціологічний журнал. 2015. № 1–2, с. 83–90.
14. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження використання патріотичної тематики при реєстрації торговельних марок та в рекламі № 9128 від 20.03.2023. База законопроектів Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41592> (дата звернення: 12.07.2024).
15. Смирнов А. Декілька слів про ситуацію з реєстрацією торговельних марок або розміщення комерційної реклами, в якій використовується тематика ЗСУ, оборони країни та інші знакові символи, які стосуються відбиття російської агресії. Соціальна мережа "Фейсбук". 27 березня 2023 р. URL: <https://bit.ly/45YHkaB> (дата звернення: 12.07.2024).
16. Паризька конвенція про охорону промислової власності; Конвенція, міжнародний документ від 20.03.1883. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/4ctJzTm> (дата звернення: 12.07.2024).
17. Про захист прав споживачів; Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3stCN0v> (дата звернення: 12.07.2024).
18. Зеров К. Обмеження використання патріотичної тематики при реєстрації ТМ: чи потрібен цей законопроект. Вебсайт "Marketing Media Review", 24 березня 2023 р. URL: <https://bit.ly/3W2wNq5> (дата звернення: 12.07.2024).
19. Символи війни під заборону? Які недоліки цієї ідеї? Що варто передбачити у відповідному законопроекті №9128. M!nd – незалежний журналістський бізнес-портал, 3 квітня 2023 р. URL: <https://bit.ly/3S5wA4i> (дата звернення: 12.07.2024).
20. Сприйняття рекламного креативу під час війни. Проект за сприяння Google та Kandar, жовтень 2022 р. URL: <https://bit.ly/4cCTNDp> (дата звернення: 12.07.2024).
21. Проти прапорів на трусах і горілці. Як тернополяни ставляться до патріотичної символіки на товарах? Сайт новин 20minut.ua, 24 березня 2023 р. URL: <https://bit.ly/3W3Lnh0> (дата звернення: 12.07.2024).
22. Михайліченко О. Патріотична символіка в Україні під час війни. Результати проведеного шляхом Google Forms опитування у вигляді таблиці формату Excel, 2023. URL: <https://bit.ly/3zMmE9J> (дата звернення: 12.07.2024).
23. Про захист суспільної моралі; Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV {Закон втратив чинність на підставі Закону № 2849-IX від 13.12.2022}. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3VZLM4c> (дата звернення: 12.07.2024).
24. Методичні рекомендації з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг: Наказ від 07.04.2014 № 91. Вебсайт Державного підприємства "Український інститут інтелектуальної власності" (УІВ). URL: <https://bit.ly/3Y0JKmU> (дата звернення: 12.07.2024).
25. Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks (recast). EUR-lex: An official website of the European Union. URL: <https://bit.ly/4cOuHe2> (дата звернення: 12.07.2024).
26. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони; Договір, Перелік, Міжнародний документ від 27.06.2014. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3JgYbLd> (дата звернення: 12.07.2024).
27. Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark (codification). EUR-lex: An official website of the European Union. URL: <https://bit.ly/3zMLy90> (дата звернення: 12.07.2024).
28. Trademarks, public policy and principles of morality in the time of corona. CMS Law Firm website, 20 March 2020. URL: <https://bit.ly/3VTBa6M> (дата звернення: 12.07.2024).
29. Application for EU figurative mark CANNABIS STORE AMSTERDAM (case T-683/18). The Court of Justice of the European Union, General Court. Judgment of 12 December 2019. URL: <https://bit.ly/3xWBIky> (дата звернення: 12.07.2024).
30. PAKI Logistics GmbH v Office for Harmonisation in the Internal Market (case T-526/09). The Court of Justice of the European Union, General Court. Judgment of 5 October 2011. URL: <https://bit.ly/467mJ3N> (дата звернення: 13.07.2024).
31. Brainlab AG v Office for Harmonisation in the Internal Market (Trade Marks and Designs, case T-266/13). The Court of Justice of the European Union, General Court. Judgment of 26 September 2014. URL: <https://bit.ly/3W0NlcD> (дата звернення: 13.07.2024).
32. Constantin Film Produktion GmbH v. European Union Intellectual Property Office (case C-240/18). The Court of Justice of the European Union, General Court. Judgment of 27 February 2020. URL: <https://bit.ly/4cYgzFp> (дата звернення: 13.07.2024).
33. SCREW YOU registration limited to sex toys and contraceptives. World Trademark Review website, 24 October 2006. URL: <https://bit.ly/3LjNY1w> (дата звернення: 13.07.2024).
34. Brachmann S. EUIPO Implements Common Practice on Objectionable Trademarks. IPWatchdog, Inc website, 22 April 2024. <https://bit.ly/3S6XbOq> (дата звернення: 13.07.2024).
35. Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of 11 May 2005 concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market and amending Council Directive 84/450/EEC, Directives 97/7/EC, 98/27/EC and 2002/65/EC of the European Parliament and of the Council and Regulation (EC) No 2006/2004 of the European Parliament and of the Council ('Unfair Commercial Practices Directive'). EUR-lex: An official website of the European Union. URL: <https://bit.ly/3LrFa9K> (дата звернення: 13.07.2024).

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ВІД РИЗИКІВ, СПРИЧИНЕНИХ ЗАБРУДНЕННЯМ ҐРУНТІВ ВНАСЛІДОК АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF PROTECTING POPULATION'S HEALTH FROM RISKS CAUSED BY SOIL POLLUTION AS A RESULT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

Паламарчук О.Р., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті окреслено ключові правові проблеми охорони здоров'я населення від ризиків, спричинених забрудненням ґрунтів, які виникли внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Актуальність цього питання полягає насамперед у тому, що здоров'я населення є важливим чинником національної безпеки та сталого розвитку, тож права охорона та захист цієї соціальної цінності мають неабияке значення. Мета цієї статті полягає у вивченні та аналізі правових механізмів захисту здоров'я населення в контексті забруднення ґрунтів, спричинених військовою агресією російської федерації проти України, також у розкритті потенційних загроз для здоров'я населення та визначення інструментів, які можуть бути застосовані для ефективного захисту здоров'я громадян в умовах збройного конфлікту. Наводиться статистика збитків від забруднення повітря, води, ґрунтів і земель, завданих російською федерацією, що підкреслює масштаб проблеми та необхідність здійснення негайних заходів для подолання її наслідків. Звертається увага на вплив, який чиниться на здоров'я населення через вибухи, внаслідок яких у повітря вивільнюються шкідливі речовини, які пізніше осідають у вигляді опадів і накопичуються у ґрунті. Аналізуються організаційно-правові заходи, вжиті Президентом України та Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, а також рекомендації ВООЗ щодо способів захисту здоров'я населення та уникнення негативних наслідків. Зокрема, акцентується увага на значущості консультативно-дорадчого органу – Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Робиться висновок про те, що вирішення проблем забруднення ґрунтів і його впливу на здоров'я населення вимагає комплексного підходу, враховуючи як медичні, так і екологічні аспекти та співпрацю на різних рівнях – від місцевого до міжнародного.

Ключові слова: охорона здоров'я населення, захист здоров'я населення, забруднення ґрунтів, військові злочини, злочини проти довкілля, ризики, спричинені забрудненням ґрунтів, право охорони громадського здоров'я, подолання шкідливих наслідків.

The article covers the key legal issues of public health protection from risks caused by soil pollution, which arose as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, are outlined. The relevance of this issue lies primarily in the fact that the health of the population is an important factor of national security and sustainable development, so legal protection and protection of this social value have huge importance. The purpose of this article is to study and analyze the legal mechanisms for the protection of public health in the context of soil pollution caused by the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, as well as to reveal potential threats to public health and identify tools that can be used for effective health protection of citizens in conditions of armed conflict. The statistics of damage caused by air, water, soil and land pollution committed by the Russian Federation are given, which emphasizes the scale of the problem and the need for immediate measures to overcome its consequences. Attention is drawn to the impact on public health, due to the release of harmful substances into the air as a result of explosions, which later settle as precipitation and accumulate in the soil. Organizational and legal measures taken by the President of Ukraine and the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine as well as the WHO recommendations regarding ways to protect public health and avoid negative consequences are analyzed. It also describes the significance of the advisory body – the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War. It is concluded that solving these problems requires an integrated approach, taking into account both medical and environmental aspects and cooperation at different levels from local to international.

Key words: public health protection, public health protection, soil pollution, war crimes against the environment, risks caused by soil pollution, public health law, overcoming of harmful consequences.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України завдала величезної шкоди українському довіллю, зокрема ґрунтам. Зокрема, непоправної шкоди завдав ґрунтовий покрив дев'яти областей України, що займають площу близько 21 мільйона гектарів. Оскільки токсичні речовини мають здатність накопичуватися в ґрунтах і потрапляти у рослини сільськогосподарського виробництва, які споживаються людьми, зазначені діяння посягають не тільки на довілля, а й опосередковано – на здоров'я населення [1]. Також негативний вплив на здоров'я здійснюється через вдихання токсичних парів та безпосередній контакт з токсичними речовинами через шкіру. Все це вкрай негативно позначається не тільки на здоров'ї нинішнього покоління, а й може чинити вплив на майбутні покоління. За таких умов особливого значення набуває дослідження організаційно-правових шляхів та способів охорони здоров'я населення від забруднення ґрунтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науці з'явилася низка досліджень щодо негативного впливу на здоров'я населення від забруднення ґрунтів внаслідок воєнних дій в Україні. У працях О. М. Грищенко, Р. П. Паламарчука, І. В. Циганова, В. О. Сироватка, Ю. М. Яценка, Приходько А. В., Бабіна Б. В., Плотнікова О. В. значну увагу приділено впливу бойових

дій на ґрунти у різних регіонах України. Проте потреба в комплексному дослідженні взаємозв'язку забруднених ґрунтів із здоров'ям населення залишається.

Ця стаття має на меті охарактеризувати ключові проблеми охорони здоров'я населення від ризиків забруднення ґрунтів внаслідок воєнних дій в Україні, розглянувши їх крізь призму права і окреслити шляхи вирішення таких проблем.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну спричинило і продовжує спричиняти непоправної шкоди довіллю, включаючи забруднення та пошкодження ґрунтового покриву. Злочини проти довкілля заподіюють не тільки шкоду навколишньому природному середовищу, а й посягають на здоров'я населення. Вони можуть мати далекосяжні наслідки, включаючи збільшення кількості смертей у майбутньому через забруднену воду, ґрунт і повітря.

Дослідники відзначають, що внаслідок вибухів у повітря вивільнюються шкідливі речовини, які пізніше осідають у вигляді опадів і накопичуються у ґрунті. Розриви снарядів та витоки небезпечних речовин призводять до забруднення родючого ґрунту. Крім того, протягом десятиліть залишається загроза забруднення ґрунту вибухонебезпечними матеріалами та мінами. Через масову загибель

людей і тварин відбувається забруднення ґрунтів і ґрунтових вод трупною отрутою. Усі ці екологічні катастрофи призводять до потрапляння хімічних речовин у ґрунт, що в результаті призводить до захворювання населення [2]. Станом на травень 2022 року Міндовкілля зафіксувало 231 екологічний злочин, наймовірніше скоєний росією. Станом на 11.10.2023 збитки оцінюються в 2108 млрд гривень, з них від забруднення повітря – 1078,7 млрд грн, ґрунтів і землі – 984,4 млрд грн, води – 60,7 млрд гривень. Державна екологічна інспекція України зареєструвала понад 2500 звернень щодо російських злочинів проти довкілля.

Унаслідок війни Україна стала однією із найбільш замінованих країн світу. Майже третина території України – 174 тис. кв. км – небезпечні для життя. Заміновані землі становлять пастку для населення України. За даними Державної служби України з надзвичайних ситуацій станом на 23.10.2023 від початку повномасштабного вторгнення 559 українців зазнали поранень від мін і вибухонебезпечних предметів, 261 особа загинула [3].

При Президентові України створено консультативно-дорадчий орган – Національну раду з відновлення України від наслідків війни. Наразі 24 робочі групи розробили пропозиції щодо пріоритетних реформ та стратегічних цілей. Зокрема, робоча група «Екологічна безпека» визначила стратегічні цілі повоєнного відновлення: інтеграція кліматичних цілей в усі галузі економіки та сфери суспільного життя; мінімізація ризиків для екологічної безпеки (хімічна та радіаційна безпека); зменшення і запобігання промислового забруднення та запровадження принципу «забруднювач платить»; ефективне управління відходами; збалансоване використання природних ресурсів та забезпечення їх належної якості; відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорізноманіття, збільшення площ природних екосистем та збалансування ландшафтів; досягнення європейських стандартів державного управління у галузі охорони довкілля.

Робоча група «Охорона здоров'я» акцентує увагу на: забезпеченні фінансової стабільності системи охорони здоров'я; відновлення та трансформації мережі закладів охорони здоров'я; посилення медичних послуг для задоволення особливих потреб людей викликаних війною; посилення системи громадського здоров'я та готовності до надзвичайних ситуацій у галузі охорони здоров'я.

Під час розроблення пропозицій Рада залучає державні органи, органи місцевого самоврядування, представників інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій. Основним документом є Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни», яким затверджено її Положення та посадовий склад [4].

Національною радою відновлення розроблена Національна програма № 3: Відновлення чистого та безпечного довкілля, де визначаються основні цілі, а саме: кліматична нейтральність, екологічна безпека, збалансоване використання природних ресурсів, ефективне державне управління та збереження природних екосистем [5].

Нещодавно Всеукраїнська Аграрна Рада презентувала інтерактивну мапу руйнувань агросектору України, розроблену за підтримки Програми USAID з аграрного і сільського розвитку. Портал створений, щоб показати втрати українського агросектору внаслідок російської військової агресії та допомогти агровиrobникам зафіксувати воєнні злочини з метою подальшого відшкодування збитків. Інтерактивна мапа стане достовірним джерелом даних для світової спільноти, потенційних інвесторів та органів державної влади України. Відтепер інтерактивна карта в цілодобовому режимі фіксуватиме інформацію, яка надходитиме від аграріїв [6]. На мапі будуть зафіксовані забруднені землі, що дасть змогу контролювати використання цих земельних ділянок. Якщо внаслідок

док дослідження на певних земельних ділянках виявлено перевищення вмісту важких металів, необхідно здійснити заходи щодо відновлення родючості ґрунтів або зміну цільового призначення (наприклад, якщо ділянка була сільськогосподарського призначення її можна заліснити). Також можна вилучити земельну ділянку для здійснення ґрунтоохоронних заходів, якщо для цього є правові підстави. Здійснення таких заходів є важливим для здоров'я населення, адже на забруднені ділянки можуть засіватися сільськогосподарські культури, які будуть споживатися населенням.

Шкода, завдана забрудненням ґрунтів, набагато серйозніша, ніж її можна уявити. Адже це прямо впливає на здоров'я населення та впливатиме на майбутні покоління. Це є як пряма загроза життю і здоров'ю внаслідок можливого підірвання боєприпасів, отруєння токсичними речовинами та поширення інфекційних хвороб, так і опосередкований негативний вплив через погіршення умов навколишнього природного середовища, втрати частини земель та неможливості вести звичний спосіб життя. За значної щільності ураження внаслідок обстрілів ґрунт стає настільки забрудненим залишками вибухівки, що сам по собі стає небезпечним [7]. Щодо способів захисту здоров'я населення, то Експерти ВООЗ оголосили три основних пріоритети повоєнної відбудови медичної системи України: відновлення надання основних послуг; повоєнні потреби коригування фізичного і психічного здоров'я населення; забезпечення приемного та зручного середовища для проведення будь-яких медичних маніпуляцій.

Одним із пріоритетних завдань буде розширення мережі надання первинної медичної допомоги (збільшення кількості кабінетів сімейних лікарів), поліпшення доступу до ліків та створення органів нагляду за громадським здоров'ям.

ВООЗ розробила пропозиції Стратегії відновлення охорони здоров'я до 2030 року, яка базується на чотирьох основних принципах: орієнтованість на людину; фінансовий захист закладів охорони здоров'я та їхній власний капітал; ефективність та стійкість; підзвітність [8].

Відповідно до статті 4 Кодексу цивільного захисту України цивільний захист це комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки. Аналізуючи визначення, можна дійти висновку що поняття «цивільного захисту» є широким та містить всі аспекти захисту населення від надзвичайних ситуацій. Відповідно до класифікації, наведеної у Кодексі цивільного захисту України, надзвичайні ситуації класифікуються за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат та матеріальних збитків. Цивільний захист є важливою складовою системи безпеки населення та його основна роль полягає у зменшенні ризиків, що передбачає вжиття заходів, визначених на законодавчому рівні як окремих напрям державного управління [9].

Важливо позначити і організаційно-правові способи подолання шкідливих наслідків, серед яких, зокрема, мають бути наступні:

- проведення моніторингу та оцінки. Систематичний моніторинг якості та проведення аналізів ґрунтів для виявлення рівня забруднення та впливу на здоров'я населення;
- розроблення та впровадження плану заходів для очищення, тобто на національному рівні повинні бути розроблені та затверджені державні програми щодо відновлення забруднених ґрунтів;

– створення нормативно-правових актів, а саме: розроблення та удосконалення існуючого законодавства щодо регулювання питання охорони здоров'я населення в умовах забруднення ґрунтів унаслідок воєнних дій;

– міжнародна співпраця. Залучення міжнародних організацій та фахівців для надання допомоги і підтримки у вирішенні екологічного питання та впливу на здоров'я населення;

– інформування населення. Проведення інформаційних заходів для всього населення та освітніх заходів для дітей, зокрема щодо впливу забруднених ґрунтів унаслідок збройної агресії на здоров'я населення.

Отже, забруднення ґрунтів внаслідок російської агресії проти України є серйозною проблемою, що призводить до значного впливу на здоров'я населення через

вдихання токсичних парів та безпосередній контакт з токсичними речовинами через шкіру, а також споживання продуктів, вирощених на забруднених ділянках сільськогосподарського призначення. Тому наразі дуже важливо прорахувати ризики і збитки, які ще продовжує зазнавати українська екологія та система охорони здоров'я, адже війна досі триває. Також проблемним є визначення стану забруднення ґрунтів на тимчасово окупованих територіях, адже постійні обстріли та проведення бойових дій не дозволяють контролюючим органам України проводити моніторинг та оцінку завданих збитків на державному рівні для подальшого усунення цих проблем. Також потрібне оперативне прийняття і належне виконання Плану відновлення України від наслідків війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародно-науково практична конференція «Екологічний вимір. Реалії впливу збройної агресії на ґрунтовий покрив України. URL: <https://www.old.iogu.gov.ua/>
2. Яценю О. Випалена і забруднена земля: як загарбницька війна росії вбиває українські ґрунти. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/vipalena-j-zabrudnena-zemlya-yak-zagarbnicka-vijna-rosii-vbivaie-ukrainski-grunti/>
3. Лубінець Д. Довкілля – мовчазна жертва війни: як російська армія вчиняє екологічні злочини й порушує права людини. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/581276_dovkillya_movchazna_zhertva_vijni_yak.html
4. Указ Президента України від 21.04.2022 № 266 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>
5. План відновлення України Ukraine Recovery Conference. URL: <https://ua.unc-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini>
6. Презентація Інтерактивної мапи руйнувань агросектору України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AiWkRZgRLc>
7. Мельник В. Хімічні реакції, яких ми не бачимо. Як на наше здоров'я впливають залишки російських ракет. URL: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/zdorovia-ta-krasa/yak-vijna-vplyvaie-na-ekologiyu-ukrayiny-ta-zhyttya-lyudej/>
8. Свеженцева І. Медицина для людей: як ВООЗ рекомендує відновлювати українську систему охорони здоров'я. URL: <https://suspilne.media/244774-medicina-dla-ludej-ak-vooz-rekomendue-vidnovluvat-ukrainsku-sistemu-ohoroni-zdorova/>
9. Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.

НЕЮРИСДИКЦІЙНІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ NON-JURISDICTIONAL METHODS OF COPYRIGHT PROTECTION

Рудницька О.П., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри права та публічного управління
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Магась-Демидас Ю.І., к.і.н., доцент,
доцент кафедри права та публічного управління
Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті досліджено неюрисдикційні способи захисту авторських прав, особливості процедури їх проведення. Визначено спільні ознаки неюрисдикційних (альтернативних) способів захисту авторських прав, зокрема те, що вони застосовуються у приватно-правовій сфері; мають добровільний характер проведення процедури; метою їх застосування є повне та неупереджене врегулювання суперечки; методи і принципи, які застосовуються при проведенні неюрисдикційних способів вирішення спору сприяють збереженню ділових відносин між конфліктуючими сторонами та забезпеченню конфіденційності та негласності таких процедур; учасники альтернативної процедури можуть мінімізувати витрати не тільки фінансових ресурсів, а й часу, а також самостійно обирають процесуальну форму обраного способу альтернативного захисту авторських прав; диспозитивний характер узгодження інтересів та позицій сторін; добровільність виконання рішення учасниками спору.

Авторами проведено аналіз окремих неюрисдикційних способів захисту авторських прав, охарактеризовано їх сутність та значення для врегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності. Обґрунтовується, що найбільш поширеними неюрисдикційними способами захисту авторських прав у нашій державі є третейське судочинство, самозахист (діалог, перемовини) та медіація. Охарактеризовано проблематику здійснення процедури самозахисту як альтернативного способу захисту немайнових та майнових авторських прав. Запропоновано внести зміни до Закону України «Про авторське право і суміжні права», доповнивши його статтю 55-1, яка б закріпила право творців та правовласників на самозахист свого авторського права і суміжних прав та права іншої особи від порушень і протиправних посягань у порядку та у способи, визначені цивільним законодавством. Зроблено висновок, що закріплення права суб'єктів авторських прав на самозахист у спеціальному законі про авторське право та суміжні права розширить можливість творців та правовласників здійснювати захист своїх прав та законних інтересів своїми правомочностями, без посередництва. Окрему увагу зосереджено на питаннях медіації, яка хоч і є ефективним способом врегулювання спорів у позасудовому порядку, проте в Україні сьогодні застосовується не досить широко.

У статті наголошується на необхідності якнайшвидшого створення спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності в Україні, що дозволило б досягти високого рівня професіоналізму при здійсненні правосуддя у справах про захист прав на інтелектуальну власність, істотно покращило б ефективність розгляду спорів даної категорії.

Ключові слова: неюрисдикційна форма захисту авторських прав, альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів, третейське судочинство, самозахист, медіація, перемовини, діалог.

The article examines non-jurisdictional methods of copyright protection and features of their procedure. There are identified common features of non-jurisdictional (alternative) methods of copyright protection, in particular, the fact that they are used in the private law sphere and have a voluntary nature of the procedure, as well as the purpose of their application is the full and impartial settlement of the dispute, the methods and principles are used in conducting non-jurisdictional methods of dispute resolution contribute to the preservation of business relations between conflicting parties and to ensure the confidentiality and secrecy of such procedures, participants of the alternative procedure can minimize the costs of not only financial resources, but also time, and also independently choose the procedural form of the chosen method of alternative copyright protection, the dispositive character of the coordination of interests and positions of the parties, and voluntary implementation of the decision by the participants in the dispute.

The authors analyzed individual non-jurisdictional methods of copyright protection, characterized their essence and significance for the settlement of disputes in the field of intellectual property. It is substantiated that the most common non-jurisdictional methods of copyright protection in our country are arbitration, self-defense (dialogue, negotiations) and mediation. The problem of implementing the self-defense procedure as an alternative way of protecting non-property and property copyrights is characterized. It is proposed to amend the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", supplementing it with Article 55-1, which would enshrine the right of creators and right holders to self-defense of their copyright and related rights and the rights of another person against violations and illegal encroachments in the order and in ways defined by civil legislation. It was concluded that enshrining the right of copyright subjects to self-defense in a special law on copyright and related rights will expand the ability of creators and copyright holders to protect their rights and legitimate interests with their powers, without mediation. Particular attention is focused on the issues of mediation, which, although it is an effective way of settling disputes out of court, is not widely used in Ukraine today.

The article emphasizes the need to establish a specialized court on intellectual property issues in Ukraine as soon as possible, which would allow to achieve a high level of professionalism in the administration of justice in cases of protection of intellectual property rights, would significantly improve the efficiency of consideration of disputes of this category.

Key words: non-jurisdictional form of copyright protection, alternative ways of resolving civil disputes, arbitration, self-defense, mediation, negotiations, dialogue.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі існування будь-якого прогресивного суспільства не можливе без успішного розвитку освітньої, культурної і, звичайно, наукової діяльності. Тенденції такого розвитку на сьогодні визначають інтелектуальну власність, як одну із найбільш цінних людських ресурсів, рушійну силу технічного прогресу. Визначення у Конституції України статусу нашої держави, як правової, обумовлює неухильне виконання нею однієї із найважливіших її функцій – ефективного забезпечення та гарантування захисту прав людини і громадянина, зокрема, і інтелектуального потенціалу нашої держави.

Інтелектуальна власність в цілому, і авторське право зокрема, як вид власності, все частіше є об'єктами протиправних дій (плагіат, піратство, камкординг, кардшейрінг тощо), а отже потребують надійного правового захисту. Стаття 55 Основного Закону гарантує кожному право на захист своїх прав та свобод від протиправних посягань та порушень будь-якими засобами, що не заборонені законом [1]. Відповідно до даних звіту «Статистика розслідування та розгляду справ з питань інтелектуальної власності за 2019–2023» Центру спостереження з питань порушень прав інтелектуальної власності ІР офісу Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної

власності та інновацій» кількість справ даної категорії, що перебували на розгляді у місцевих судах у 2023 р. складало 762 одиниці, з них – 420 господарських справ, 228 – цивільних, 93 кримінальні справи та 21 справа про адміністративні правопорушення [2].

Порушення авторських прав (особливо у мережі Інтернет) є інтернаціональною проблемою, оскільки часто такі порушення не обмежуються територією лише певної країни. Хоча держави на національному, регіональному та міжнародному рівнях, міжнародні організації, зокрема, Всесвітня організація інтелектуальної власності для забезпечення охорони авторського права створили та постійно удосконалюють відповідні механізми захисту, приймають міжнародні нормативно-правові акти, укладають договори, цього не достатньо. Творці та правовласники мають враховувати, що охорона та захист немайнових та майнових авторських прав не може забезпечуватися лише публічною владою, у першу чергу ці питання мають вирішуватися самими суб'єктами авторського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням форм і способів захисту цивільних прав в цілому, так і неюрисдикційним способам захисту авторських прав зокрема, присвячені дослідження Антонюк О., Бондар Н., Грабовська Г., Єфремова І., Жилінкової І., Кузнецової Н., Ліснічої Т., Ляшевської Л., Новосад А., Пахомова А., Соловйова А., Стецюк Л., Чепис О., Шевченко Я., Яроцького В. та ін. Так, Г. Грабовська у своєму дослідженні визначила способи та форми захисту авторського права [3]. Особливості неюрисдикційних способів захисту приватних прав та врегулювання правових спорів (конфліктів) проаналізувала Єфремова І. [4]. Бондаренко-Зелінська Н. досліджувала питання впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів [5].

Метою статті є дослідження питань ефективності та правомірності застосування неюрисдикційних способів захисту авторських прав, визначення їх спільних ознак та відмінних ознак.

Порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену Цивільним кодексом України (далі – ЦК), Законом України «Про авторське право і суміжні права», іншим законом чи договором (ст. 431 ЦК) [6].

Євроінтеграційні процеси, що відбуваються у нашій державі зумовлюють проведення гармонізації національного законодавства України про інтелектуальну власність до європейських стандартів, що сприяє більш ефективному забезпеченню та захисту й авторських прав. У процесі адаптації норм права ЄС щодо інтелектуальної власності відповідно до Угоди про асоціацію та з метою удосконалення правового регулювання питань здійснення та захисту авторських та суміжних прав, 1 грудня 2022 року Верховною Радою України прийнято нову редакцію Закону України «Про авторське право і суміжні права» № 2811-IX (далі – Закон № 2811-IX) [7], який має забезпечити надійну правову охорону вказаних вище прав.

Статтею 54 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX (далі – Закон № 2811-IX) встановлено 3 форми (цивільна, кримінальна, адміністративна) захисту особистих немайнових і майнових прав суб'єктів авторського права, які здійснюються в порядку, встановленому адміністративним, цивільним і кримінальним законодавством.

Відповідно до статті 20 ЦК право на захист особа здійснює на свій розсуд. Розширення можливостей захисту немайнових та майнових авторських прав та інтересів фізичних і юридичних осіб шляхом надання права самостійного вибору особі форм та способів їх захисту відповідає сучасним правовим тенденціям міжнародної та, зокрема, європейської спільноти.

У теорії цивільного права виділяють дві форми захисту приватних прав: юрисдикційна та неюрисдикційна (аль-

тернативна) [4]. Перша – передбачає звернення до компетентних органів, які наділені владними повноваженнями за захистом, вона здійснюється судом в загальному порядку захисту або органами державної влади відповідно в спеціальному порядку захисту.

Вибір форми захисту прав та відповідного способу захисту необхідно здійснювати з урахуванням усіх обставин суперечки. Крім того, обрання форми захисту авторських прав залежить від змісту суб'єктивного права, що підлягає захисту, а також від ступеня суспільної небезпеки такого правопорушення.

Основною та найбільш розповсюдженою формою захисту права власності є судовий порядок. Тому і переважна більшість спорів із захисту порушених авторських прав, вирішення суперечок творців та правовласників здійснюється у судовому порядку. Проте, враховуючи специфічний предмет захисту авторських прав юрисдикційна форма захисту правових відносин у сфері права власності на об'єкт авторського права не завжди є доцільною. Значна частина судових рішень першої інстанції у цивільних та господарських справах оскаржуються у апеляційній (191 справа) та касаційній (196 справ) інстанціях [2], а отже не задовольняють очікування сторін у спорі.

Законом України «Про судоустрій та статус суддів» [8] передбачено функціонування спеціалізованого суду – Вищого суду з питань інтелектуальної власності, який на сьогодні так і не створено. Відсутність вказаного вище спеціалізованого суду, а також невинувато збільшені затрати часу й коштів на судовий або адміністративний розгляд, погіршення міжособистісних та/або ділових стосунків внаслідок судових та/або адміністративних процедур не сприяє ефективному забезпеченню та захисту авторських прав. Таку ситуацію частково могло б вирішити створення спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності, що дало б можливість досягти високого рівня професіоналізму при здійсненні правосуддя, істотно покращило ефективність розгляду спорів у сфері інтелектуальної власності, зокрема, справ у порядку кримінального судочинства та справ про адміністративні правопорушення.

На думку Г. Грабовської, адміністративно-правовий захист є найменш ефективним юрисдикційним способом захисту авторського права, оскільки останній не систематизований і не впорядкований і поширюється лише на окремі об'єкти інтелектуальної власності. А об'єкти авторського права і суміжних прав взагалі не підлягають вказаному способу захисту [3].

У національному цивільному законодавстві встановлено право особи на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань (ст. 19 ЦК). Під захистом авторських прав визначаються передбачені чинним законодавством заходи із їх визнання, припинення їх порушення, а також застосування заходів юридичної відповідальності до правопорушників.

Неюрисдикційна форма захисту авторських цивільних прав включає дії фізичних та юридичних осіб із захисту своїх немайнових та майнових прав на твір, які здійснюються ними самостійно (самозахист) без звернення до органів публічного управління. Отже, неюрисдикційна форма захисту авторських прав стосується будь-яких способів врегулювання існуючих суперечок за межами судових процедур. Дана форма захисту авторських прав і законних інтересів творців та правовласників на сучасному етапі розвитку суспільства набуває все більшого значення. Така популярність обумовлена ефективністю її використання.

Способи є сукупністю видів неюрисдикційної (альтернативної) форми захисту цивільних прав, вирішення цивільно-правових спорів. Основою кожної з цих процедур є їх добровільне застосування та участь незалежної та нейтральної особи [9].

Позитивний правозастосовчий досвід високорозвинених країн довів затребуваність та ефективність альтернативної (неюрисдикційної) форми захисту немайнових та майнових авторських прав.

На думку С. Погрібного, при обранні суб'єктом порушеного права способів захисту необхідно враховувати ефективність їх застосування та відповідність окремого способу змісту та системі права [10].

Способи даної форми захисту у своїй системі можна об'єднати спільними ознаками:

1. Усі способи є позасудовою (альтернативною) формою захисту авторських прав; вони застосовуються у приватно-правовій сфері;

2. Добровільність проведення процедури неюрисдикційних способів;

3. Метою застосування є повне та неупереджене врегулювання суперечки;

4. Методи і принципи, які застосовуються при проведенні неюрисдикційних способів вирішення спору, сприяють збереженню ділових відносин між конфліктуючими сторонами та забезпеченню конфіденційності та негласності таких процедур;

5. Учасники альтернативної процедури можуть мінімувати витрати не тільки фінансових ресурсів, а й часу, оскільки сторони суперечки самостійно обирають процесуальну форму обраного способу альтернативного захисту авторських прав;

6. Узгодження інтересів та позицій сторін відбувається на диспозитивній основі. Сторони, як і особи, які сприяють вирішенню спору є рівними;

7. Кінцевим результатом застосування неюрисдикційних способів є добровільне виконання рішення учасників.

Альтернативних способів вирішення цивільних та господарських позасудових спорів із захисту авторських прав у правовій практиці є чимало. Проте, у національній законодавчій площині з усіх таких способів найбільш застосовуваними є:

– Арбітраж (в українському законодавстві – третейське судочинство) – спосіб вирішення спору за допомогою незалежної та нейтральної особи – арбітра (третейського судді). Відмінністю даного способу є те, що до компетенції вказаної уповноваженої особи входить винесення рішення, яке є обов'язковим для сторін спору.

– Медіація (посередництво) – спосіб врегулювання конфлікту за допомогою посередника-медіатора. Порядок та умови проведення такої процедури визначено Законом України «Про медіацію» [11]. Медіатор є спеціально підготовленою, нейтральною, незалежною та неупередженою (п. 2 ч. 1 статті 1 Закону України «Про медіацію»), яка сприяє сторонам у досягненні згоди щодо вирішення конфлікту.

– Самозахист (перемовини, діалог) – спосіб захисту авторських прав, процедура вирішення конфлікту безпосередньо учасниками спірних правовідносин (сторонами або їх представниками без участі будь-яких посередників).

Також застосовуються й специфічні процедури: посередництво-арбітраж, попередня незалежна оцінка та приватний суд [5].

Які способи є більш доцільними у процесі захисту авторських прав? Які правомірні дії може вчиняти суб'єкт авторського права? Закон № 2811-IX встановлює, що охороні підлягають усі твори, визначені законодавством як об'єкти авторського права, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети. Останні можуть бути як оприлюднені, так і не оприлюднені, завершені і не завершені.

Серед майнових прав творця чи правовласника Закон № 2811-IX визначає: 1) виключне право на використання твору; 2) виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами (ст. ст. 11–12). Тому, на думку авторів, способи захисту доцільно обирати, врахо-

вуючи особливості не тільки предмету спору, але й самих суб'єктів правовідносин (наприклад, суб'єктами є фізичні чи юридичні особи, однією із сторін є іноземний елемент). Крім того, якщо учасники є фізичні або юридичні особи національного права, а сам об'єкт спірних правовідносин знаходиться на території іноземної держави тощо. Так, статтею 37 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлено, що до правовідносин у сфері захисту прав інтелектуальної власності застосовується право держави, у якій вимагається захист цих прав [12].

Правове регулювання третейського судочинства в нашій державі здійснюється Законом України «Про третейські суди» [13]. Третейські суди можуть розглядати будь-які справи за зверненням фізичних та юридичних осіб, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, у тому числі спори щодо інтелектуальної власності (стаття 6). Саме третейське судочинство є на сьогодні найбільш ефективною моделлю позасудового (альтернативного) вирішення спору. Проте доцільно зауважити, що третейське законодавством прямо забороняє розгляд українськими третейськими судами справ, якщо хоча б одна із сторін спору є нерезидентом України (п. 12 ст. 6). Тому такий альтернативний спосіб не можна використовувати у випадку, якщо одним із учасників суперечки є іноземний елемент.

Аналізуючи практику застосування наступного неюрисдикційного способу – медіації, можна одразу констатувати, що даний спосіб хоч і активно розвивається у нашій країні, є перспективним з огляду на завантаженість національної судової системи та вона не є, на жаль, такою популярною, як у зарубіжних країнах. Хоча важливим кроком для розвитку даного способу стало прийняття у 2021 році Закону України «Про медіацію», запровадження державою спеціальностей, пов'язаних з медіацією, він не є таких розповсюдженим у випадку вирішення спорів із захисту авторських прав, як третейське судочинство та самозахист.

Місце інституту самозахисту у інтелектуальному праві все більше визнається ефективною формою захисту приватних прав і законних інтересів сторін правовідносин у сфері інтелектуальної власності. Як вже зазначалося вище, статтею 19 ЦК встановлено право особи на самозахист цивільних прав від порушень і протиправних посягань. Ляшевська Л., Хлистунов О. визначають самозахист як застосування особою засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать засадам моральності суспільства [14].

Самозахист є дією, яка протидіє порушенню. Така дія здатна заподіяти шкоду суб'єкту з однієї сторони, при цьому обрані способи захисту (дії) можуть бути лише законні, у межах чинного законодавства. Наприклад, повідомлення порушника про існування авторських прав (пред'явлення правовстановлюючих документів, свідчення про державну реєстрацію прав, доказів щодо оприлюднення тощо) і надання творцем або правовласником пропозиції вирішення спору шляхом переговорів.

Закон № 2811-IX встановлює право творців та правовласників звертатися за захистом авторського права у встановленому порядку до суду та інших органів (юрисдикційна форма), при цьому не закріплює право особи на самозахист своїх порушених авторських прав.

Тому доцільно доповнити Закон України «Про авторське право та суміжні права» статтею 55-1 такого змісту: «Стаття 55-1. Самозахист авторського права і суміжних прав. 1. Особа має право на самозахист свого авторського права і суміжних прав та права іншої особи від порушень і протиправних посягань у порядку та у способи, визначені цивільним законодавством». Закріплення права творців та правовласників авторських прав на самозахист у спеціальному законі, що здійснює регулювання авторського права і суміжних прав, розширить можливість суб'єктів вказаних правовідносин здійснювати захист своїх прав та законних інтересів своїми правомочностями.

Способи самозахисту можуть бути встановлені договором, законодавством або обраними суб'єктом правовідносин у сфері авторського права самостійно.

Отже, неюрисдикційні способи або альтернативні моделі захисту авторських прав є діями фактичного та/або юридичного характеру (процедурами), які направлені на захист охоронюваних законом немайнових та майнових авторських прав творця/ правовласника або іншого суб'єкта. Такі процедури здійснюються у відповідних межах (правового та морального характеру). Альтернативні способи мають спільні ознаки та умови їх здійснення.

Висновки. На сьогодні система неюрисдикційних (альтернативних) способів захисту авторських прав активно розвивається, застосування вказаних способів врегулювання спорів стає все більш поширеним в Україні. Це такі способи, як третейське судочинство, медіація та самозахист.

Така зацікавленість суспільства у захисті своїх прав у першу чергу неюрисдикційною формою та способами пов'язана із об'єктивними потребами, зокрема, бажанням сторін зберегти не тільки ділові стосунки, але й мінімізувати фінансові витрати. Також зменшується і часовий проміжок,

протягом якого така суперечка може бути вирішена учасниками, адже судовий розгляд може тривати роками. Судові рішення часто не виконуються або виконуються не у повному обсязі, тому важливою перевагою альтернативних способів є добровільність виконання рішення сторін спору. Крім того, застосування неюрисдикційної форми захисту авторських прав у певній мірі може розвантажити судову систему. Особливо це важливо в умовах затягування процесу створення в Україні Вищого суду з питань інтелектуальної власності, що покращило б ефективність розгляду спорів даної категорії.

Отже, необхідно розвивати альтернативні способи вирішення спорів із захисту авторських прав. Існуючі форми захисту приватних прав, їх способи мають доповнювати одна одну, оскільки у одних випадках більш ефективною формою чи способом може бути відповідний спосіб/форма, а у іншому – навпаки. Суб'єкт порушеного авторського права має право на застосування певного способу захисту. Обираючи спосіб захисту має враховуватися його ефективність, належність та правомірний характер, а також специфічні умови набуття, зміну та припинення немайнових та майнових прав та законних інтересів творцями та правовласниками на об'єкти авторського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. «Статистика розслідування та розгляду справ з питань інтелектуальної власності за 2019-2023». Центр спостереження з питань порушень прав інтелектуальної власності ІР офісу Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/Statystyka_rozsliduvannia_ta_rozhljadu_sprav_z_pytan_intelektualnoi-web.pdf
3. Грабовська Г.М. Способи та форми захисту авторського права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 19. Том 2. 2012. С. 38-40.
4. Єфремова І.І. Особливості захисту приватних прав неюрисдикційними способами врегулювання правових спорів (конфліктів). *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 6/1. С. 23-29.
5. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів. *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація*. 2018. с. 165-169. URL: [http://old.univer.km.ua/statii/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovuykh_sporiv_\(adr_alternative_dispute_resolution\).pdf](http://old.univer.km.ua/statii/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovuykh_sporiv_(adr_alternative_dispute_resolution).pdf)
6. Цивільний кодекс України / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
7. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
8. Про судоустрій та статус суддів: Закон України 2 червня 2016 року № 1402-VIII / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
9. Рудницька О. П., Дем'янюк В. М. Неюрисдикційні способи захисту цивільних прав. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. Вип. 6. С. 63-69.
10. Погрібний С.О. Визначення способу захисту цивільних прав та інтересі / Верховний Суд: офіційний веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Pogribnyi_sposib_zahistu.pdf
11. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text>
12. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#n144>
13. Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 р. / *Верховна Рада України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>
14. Ляшевська Л. І., Хлистул О.В. Правова природа самозахисту цивільних прав як засіб протидії цивільним правопорушенням. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2018. Вип. 51(1). С. 110-114. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_51\(1\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_51(1)_25)

ДО ПИТАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЩОДО ВИКОНАННЯ РОБІТ В СФЕРІ БУДІВНИЦТВА АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

TO THE ISSUE OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS REGARDING THE PERFORMANCE OF WORKS IN THE FIELD OF HIGHWAY CONSTRUCTION UNDER MARTIAL LAW

Сафончик О.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

В представленій статті розглянуті актуальні питання договірних зобов'язань щодо виконання робіт в сфері будівництва автомобільних доріг в умовах воєнного стану. Проаналізовано правову природу та специфічні аспекти договору підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги відповідно до цивільного законодавства України. Вивчено основні проблеми і особливості правового регулювання в даній сфері, а також визначено місце цього договору в системі цивільно-правових договорів.

Проведено правовий аналіз процесу укладення договору, статусних характеристик його учасників, їхніх суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, істотних та інших умов, підстав для припинення договору і правових наслідків за порушення умов договору з боку сторін.

Зазначено, що згідно з договором підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги, одна сторона (підрядник) бере на себе зобов'язання самостійно і на власний ризик виконати спорудження лінійного комплексу інженерних споруд на визначеній за договором підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги одна сторона (підрядник) зобов'язується самостійно та на власний ризик за завданням другої сторони (замовника) здійснити спорудження лінійного комплексу інженерних споруд просторово визначеного відрізка нової або ремонту чи реконструкції відрізка існуючої автомобільної дороги, а замовник зобов'язується погодити виділення земельної ділянки, надати належно затверджену проектно-кошторисну та іншу технічну документацію, забезпечити своєчасне фінансування робіт та оплатити якісно та своєчасно виконані роботи. В свою чергу, замовник зобов'язується виділити земельну ділянку, надати затверджену проектно-кошторисну та іншу технічну документацію, забезпечити своєчасне фінансування робіт та оплатити якісно і вчасно виконані роботи.

Акцентовано увагу на тому, що забезпечення ефективної транспортної політики України залежить від подальшого вдосконалення та розвитку транспортної інфраструктури, ключовим елементом якої є вітчизняні автомобільні дороги. Якість цих доріг повинна гарантувати безперешкодний рух транспортних потоків, що є показником не тільки економічного зростання у промисловості та сільському господарстві, але й основою для постійного підвищення рівня життя суспільства і високої обороноздатності країни.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, зобов'язання, договірні зобов'язання, цивільно-правовий договір, договір підряду, договір про виконання робіт, автомобільні дороги, воєнний стан.

The presented article deals with topical issues of contractual obligations regarding the performance of works in the field of highway construction under martial law. The legal nature and specific aspects of the contract for the construction (overhaul, reconstruction) of a highway in accordance with the civil legislation of Ukraine are analyzed. The main problems and peculiarities of legal regulation in this area are studied, and the place of this contract in the system of civil law contracts is also determined.

A legal analysis of the contract conclusion process, the status characteristics of its participants, their subjective civil rights and obligations, essential and other conditions, grounds for terminating the contract and legal consequences for breaching the terms of the contract by the parties was conducted.

It is noted that according to the contract for the construction (overhaul, reconstruction) of the highway, one party (the contractor) undertakes to independently and at its own risk carry out the construction of a linear complex of engineering structures on the construction contract (overhaul) specified in the contract, reconstruction) of a highway, one party (the contractor) undertakes independently and at its own risk, at the request of the other party (the customer), to construct a linear complex of engineering structures of a spatially defined section of a new or repair or reconstruction of a section of an existing highway, and the customer undertakes to agree allotment of the land plot, provide properly approved design and estimate and other technical documentation, ensure timely financing of the works and pay for the quality and timely work performed. In turn, the customer undertakes to allocate a plot of land, provide approved design and estimate and other technical documentation, ensure timely financing of the works and pay for the quality and timely completion of the works.

Attention is focused on the fact that ensuring the effective transport policy of Ukraine depends on the further improvement and development of the transport infrastructure, the key element of which are domestic roads. The quality of these roads should guarantee the unhindered movement of traffic flows, which is an indicator not only of economic growth in industry and agriculture, but also the basis for a constant increase in the standard of living of society and a high defense capability of the country.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, obligations, contractual obligations, civil law contract, subcontract, works contract, highways, martial law.

Вступ. Варто зазначити, що, незважаючи на стратегічно важливе значення автомобільних доріг для країни, особливо в умовах жорстокої збройної агресії з боку російської федерації проти нашої держави та народу, питання нормативно-правового регулювання підрядних відносин у сфері будівництва автомобільних доріг залишаються недостатньо дослідженими на доктринальному рівні та лише частково врегульованими чинним цивільним законодавством України. У таких умовах стає особливо актуальним дослідження договору підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільних доріг в Україні та специфіки правового регулювання відносин у цій сфері відповідно до цивільного законодавства України. Для того щоб вивчити та зрозуміти правову природу цього договору і сформулювати його визначення, необхідно проаналізувати його особливості, враховуючи,

що він належить до системи договорів підрядного типу, які мають свої характерні риси.

Питання договірних відносин, зокрема в транспортній галузі, були предметом наукових доробок низки фахівців. Серед них Т. В. Боднар, В. А. Васильєва, С. В. Глібко, А. Б. Гриняк, С. Д. Грицько, О. В. Дзера, І. В. Давидова, І. А. Діковська, А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, В. В. Надьон, С. В. Сенік, М. М. Сібільов, Р. О. Стефанчук, Є. О. Тупицька, Є. О. Харитонов, В. Л. Яроцький та ін.

Виклад основного матеріалу. Будівництво є важливим напрямом у виробництві матеріальних благ, в межах якого створюються основні фонди для виробничих та невиробничих потреб. Процес будівництва, з огляду на свою організаційну специфіку, є безперервним і поетапним. Як вид суспільно значущої діяльності, будівництво

вимагає ретельного та виваженого правового регулювання. Регулювання суспільних відносин у сфері будівництва забезпечується впорядкуванням цих відносин через законодавчо визначені органи державної влади та дотриманням обов'язкових нормативних приписів. Також застосовуються механізми договірного регулювання, що опосередковують індивідуальний та децентралізований порядок регламентації договірних відносин у цій сфері [1, с. 394].

У контексті цього дослідження дане питання безпосередньо стосується таких галузей господарства, як транспортне будівництво [2, с. 120]. Транспортне будівництво включає спорудження нових та реконструкцію існуючих об'єктів залізничного, автомобільного, водного, повітряного та трубопровідного транспорту, земляного полотна залізничних і автомобільних доріг; укладання верхньої будови залізничної колії, дорожніх і аеродромних покриттів, мостобудування, тунельне метробудування, будівництво портових споруд, а також нафто- та газопроводів [3, с. 12]. Цей обсяг суспільних відносин потребує детального цивільно-правового регулювання, оскільки охоплює майнові та особисті немайнові правовідносини, попри їх публічно-правовий та економічний характер. Учасниками таких відносин, як правило, є юридичні особи публічного права. Значна кількість публічно-правових засобів і переважно економічні регуляторні орієнтири в загальній архітектоніці основних напрямків правового впливу в цій сфері жодним чином не зменшує важливість договірного, приватно-правового сегмента їх забезпечення.

Відповідно до положень статті 1 Закону України «Про автомобільні дороги», автомобільна дорога є лінійним комплексом інженерних споруд, призначеним для безперервного, безпечного та зручного руху транспортних засобів [4]. Згідно зі статтею 5 цього ж Закону, автомобільні дороги включають дороги загального користування, вулиці і дороги міст та інших населених пунктів, відомчі (технологічні) дороги, дороги на приватних територіях та інші види доріг [4]. У статті 9 зазначеного Закону визначено складові автомобільної дороги загального користування в межах смуги відведення. До них входять: земляне полотно, проїзна частина, дорожнє покриття, смуга руху, споруди для дорожнього водовідведення та водоочисні споруди, шумозахисні споруди, штучні споруди, засоби технологічного зв'язку, а також інженерне облаштування: спеціальні споруди та засоби для забезпечення безпечних та зручних умов руху (освітлення, стаціонарні комплекси для вимірювання вагових і габаритних параметрів транспортних засобів, засоби примусового зниження швидкості руху) та архітектурне облаштування: архітектурні споруди та декоративні насадження для забезпечення естетичного вигляду автомобільних доріг, технічні засоби організації дорожнього руху, автопавільйони, лінійні споруди і комплекси, що забезпечують функціонування і збереження доріг, елементи санітарного облаштування, зелені насадження, спеціально облаштовані місця для зупинки маршрутних транспортних засобів [4].

У зв'язку з цим можна зробити попередній висновок, що будівництво (капітальний ремонт, реконструкція) автомобільної дороги включає виконання робіт із зведення комплексу взаємопов'язаних інженерних споруд та/або елементів автомобільної дороги. Це передбачає виконання земляних робіт, зведення споруд, внесення конструктивних змін, реставраційні роботи, капітальний і поточний ремонт або знесення всіх видів будинків та інших будівель для прокладання, розширення автомобільної дороги або її обслуговування в межах смуги відведення, а також інших об'єктів, які не є складовими автомобільних доріг.

Складовими автомобільної дороги загального користування, що знаходяться за межами смуги відведення, є: архітектурне облаштування; споруди, призначені для збереження доріг і контролю дорожнього руху; споруди для водовідведення та водоочищення; шумозахисні споруди;

поромні переправи; снігозахисні, протилавинні та протиселеві споруди; уловлювальні з'їзди; нагріні канали; випарні басейни; відкриті та закриті дренажні системи [4]. Аналіз цих нормативних приписів дозволяє дійти висновку, що всі суміжні з автомобільною дорогою споруди за межами смуги відведення є її невід'ємною частиною. Вони сприяють виконанню основної мети автомобільної дороги – забезпеченню безперервного, безпечного та зручного руху транспортних засобів, а також забезпечують її довготривале збереження. Таким чином, ці елементи дорожньої інфраструктури, навіть якщо вони розташовані за межами смуги відведення, також є об'єктом договору підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги.

Відповідно до частини 1 статті 875 Цивільного кодексу України, за договором будівельного підряду підрядник зобов'язується збудувати та здати у встановлений строк об'єкт або виконати інші будівельні роботи згідно з проектно-кошторисною документацією. Замовник, у свою чергу, зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт), передати затверджену проектно-кошторисну документацію (якщо цей обов'язок не покладено на підрядника), прийняти об'єкт або завершені будівельні роботи та оплатити їх [5]. З метою забезпечення єдності договірного регулювання в досліджуваній сфері суспільних відносин на той час Державна служба автомобільних доріг України затвердила Примірний договір підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги (далі – Примірний договір). Цей документ, прийнятий у 2009 році, є рекомендаційним нормативно-правовим актом, який слід враховувати при укладанні договорів у цій сфері. Однак, варто зазначити, що Примірний договір не є досконалим і повністю завершеним. З огляду на постійні зміни у сфері транспортного будівництва, цей стандартний юридичний інструмент вже не відповідає сучасним вимогам і потребує вдосконалення. Його поточний зміст не відповідає новітнім вимогам і високим стандартам ЄС, а також не враховує динамічний розвиток правового середовища та виклики, які постають перед сучасними цивільно-правовими відносинами.

Розглянемо деякі положення Примірного договору більш детально. У ньому зазначено, що Підрядник зобов'язується виконати роботи з будівництва, капітального ремонту або реконструкції автомобільної дороги своїми силами та засобами, на власний ризик і за кошти державного бюджету. Це має бути здійснено відповідно до затвердженої проектно-кошторисної документації і в терміни, визначені договором. Замовник, у свою чергу, зобов'язується прийняти завершені об'єкт – будь то черга, пусковий комплекс або інший тип об'єкта, та сплатити вартість виконаних робіт [6].

Аналіз цих положень підтверджує, що договір, який регулює будівництво, ремонт чи реконструкцію автомобільних доріг, належить до категорії договорів підряду, а саме будівельного підряду. Це пояснюється тим, що така діяльність зосереджена на виконанні певних видів будівельних робіт, що є основною характеристикою цього типу договорів, хоча і не єдиною.

У положеннях згаданого Примірного договору також підкреслюється, що роботи з будівництва, капітального ремонту чи реконструкції доріг повинні виконуватися своїми силами і за кошти державного бюджету. Однак, з таким підходом не можна повністю погодитися, оскільки в сучасних умовах фінансування будівельних робіт на автомобільних дорогах можуть здійснювати не тільки держава, але й органи місцевого самоврядування, а також приватні особи в рамках нормативних механізмів державно-приватного партнерства.

Таким чином, будівельний підряд, враховуючи особливості виконуваних робіт, склад учасників та додаткові

характеристики, такі як отримання необхідних дозволів або дотримання будівельних норм для кожного об'єкта, поділяється на підвиди. Один з таких підвидів – договір підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, який регламентується окремими положеннями чинного цивільного законодавства України.

З огляду на вищезазначене, можна зробити висновок, що договір підряду на будівництво, капітальний ремонт чи реконструкцію автомобільної дороги є основою для виникнення договірних правовідносин, які регулюють домовленості щодо виконання ремонтно-будівельних робіт, пов'язаних із дорогами. Як цивільно-правовий договір, він включає загальні ознаки: слугує підставою для виникнення цивільних правовідносин і виступає позанормативним регулятором взамовідносин між сторонами. Віднесення договору до таких правочинів, що опосередковують домовленості щодо виконання комплексу робіт, підтверджує його приналежність до договорів підряду. Очевидним є також те, що договір підряду на будівництво, капітальний ремонт чи реконструкцію автомобільної дороги належить до договорів будівельного підряду, оскільки цей правочин укладається у сфері інфраструктурно-транспортного будівництва і має притаманні йому загальні та спеціальні ознаки. Враховуючи вищезазначене, можна виділити певні групи ознак договору підряду на будівництво, капітальний ремонт чи реконструкцію автомобільної дороги: загальні юридичні ознаки договорів, ознаки договорів про виконання підрядних робіт, ознаки договорів будівельного підряду, а також специфічні ознаки договорів підряду на будівництво автомобільних доріг.

Договір підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги має спільні риси, характерні для всіх договорів підряду. Основною загальною ознакою цих договорів є їх спрямованість на виконання певної роботи та передавання замовнику результату, що є відокремленим від процесу роботи.

Як і будь-який цивільно-правовий договір, досліджуваний договір підряду повинен враховувати інтереси обох сторін – замовника і підрядника. Юридична конструкція цього договору, з одного боку, забезпечує підряднику повну господарську самостійність при виконанні робіт, а з іншого боку – гарантує замовнику право здійснювати контроль за ходом виконання договору на всіх етапах будівництва [7].

Отже, за договором підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, одна сторона (підрядник) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) самостійно та на власний ризик виконати комплекс будівельних робіт. Ці роботи фінансуються за рахунок державного або місцевого бюджету чи коштів інвестора і спрямовані на створення якісного об'єкта транспортної інфраструктури, такого як новий лінійний комплекс інженерних дорожніх споруд, капітальний ремонт існуючого об'єкта або його реконструкція відповідно до наданої замовником проектно-кошторисної документації. Замовник, у свою чергу, зобов'язується прийняти та оплатити виконані дорожні роботи.

Досліджуваний договір підряду передбачає як виконання комплексу дорожніх робіт, так і передачу результату будівництва, ремонту чи реконструкції автомобільної дороги у власність іншій особі (замовнику). Це робить його, з одного боку, подібним до договорів, пов'язаних з виконанням дій або здійсненням діяльності, а з іншого боку – до договорів, пов'язаних з передачею майна у власність [8, с. 4].

У договорі підряду ризик випадкового знищення або пошкодження матеріалу, переданого для виготовлення, переробки, обробки, ремонту речі або для виконання іншої роботи з передачею її результату, несе сторона, яка надала матеріал. Після настання строку передачі результату, ризик переходить на сторону, яка пропустила цей

строк, якщо інше не передбачено договором або законом [5]. Крім того, підрядник бере на себе ризик щодо неможливості використання наданих ним матеріалів (деталей, конструкцій) або устаткування (частина 2 статті 879 ЦК України), а також ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта будівництва (ст. 880 ЦК України).

У досліджуваному договорі підряду слід розрізнити ризик випадкового пошкодження або загибелі об'єкта дорожньої інфраструктури і майна, переданого замовником підряднику. Ризик випадкового пошкодження або загибелі цього майна розподіляється за критеріями, визначеними в правовій літературі. Зокрема, з моменту укладення договору і протягом усього процесу виконання робіт до досягнення результату виконаної роботи цей ризик покладається на замовника (як на сторону, яка надала матеріали). З моменту досягнення результату виконаної роботи до його прийняття замовником ризик несе підрядник, а після прийняття результату ризик переходить до замовника [9, с. 172].

Однак, ризик випадкового пошкодження або загибелі всього об'єкта транспортної інфраструктури, за загальним правилом чинного законодавства України щодо об'єктів підрядних правовідносин, покладається на підрядника. Це особливо актуально в умовах триваючої агресії російської федерації проти України. Зазвичай, на підрядника покладаються й інші ризики, зокрема ті, що пов'язані з відповідністю матеріалів будівництва технічним та нормативним вимогам.

Наприклад, у договорі підряду на проведення капітального ремонту мосту на автомобільній дорозі державного значення Одеса-Рені (на Бухарест), км 52+789 (45221000-2 Будівництво мостів і тунелів, шахт і метрополітенів), пункт 2.5 визначає, що відповідальність за відповідність робіт, матеріалів, устаткування проектним рішенням, вимогам будівельних та виробничих норм і правил, технічним умовам та іншим нормативним документам, а також за якість виконаних робіт і виробування матеріалів і устаткування, несе підрядник [10].

Для уникнення термінологічної плутанини важливо розрізнити елементи змісту договірної зобов'язаності як правовідносини та елементи змісту цивільно-правового договору на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги.

Договірні зобов'язальні правовідносини складаються з таких елементів: суб'єкти, об'єкт та зміст (суб'єктивні цивільні права та обов'язки). Цивільно-правовий договір, як домовленість між двома або більше сторонами щодо встановлення, зміни або припинення цивільних правовідносин, має включати таку істотну умову, як предмет договору.

Однак, ЦК України не надає визначення предмета договору будівельного підряду. Аналіз норм, що регулюють договір будівельного підряду (частина 1 статті 875 ЦК України), дозволяє стверджувати, що згідно з таким договором підрядник зобов'язується збудувати та здати об'єкт або виконати інші будівельні роботи відповідно до проектно-кошторисної документації, а замовник зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт), передати затверджену проектно-кошторисну документацію, прийняти готовий об'єкт або завершені будівельні роботи та оплатити їх.

Однак буквальне тлумачення цієї норми може викликати нестабільність і невизначеність як на теоретичному рівні, так і в практиці правозастосування. Відсутність чіткого визначення предмета договору будівельного підряду ускладнює правореалізацію та правозастосування, оскільки сторони договору та інші учасники цивільних правовідносин можуть мати різні уявлення про правову сутність цього договору через неповноту законодавчого визначення. Це може ускладнити вирішення спірних питань, що виникають у процесі реалізації та розвитку цих правовідносин.

Слід підкреслити, що дії підрядника та їх результати є взаємопов'язаними елементами структури зобов'язальних правовідносин. У цьому контексті діяльність підрядника, що здійснюється в рамках розглянутих правовідносин, реалізує закріплені в договорі суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Це дозволяє стверджувати, що для ідентифікації договору підряду на капітальне будівництво важливим є саме діяльнісний аспект предмета.

Одночасно, уречевлений результат цієї діяльності, тобто річ, створення якої забезпечує підрядник, є об'єктом договірної зобов'язання. Варто зазначити, що характеристика предмета договору підряду, така як уречевленість, є неоднорідною, особливо в умовах розвитку та ускладнення інформаційних відносин [11, с. 146].

Основний обов'язок підрядника полягає у виконанні всіх передбачених договором будівельних робіт, завершальною стадією яких є здача об'єкта в експлуатацію. Результат підрядних робіт, відповідно до предмета договору будівельного підряду, – це завершені будівельні роботи. Таким чином, головний інтерес замовника в підрядних правовідносинах, включаючи будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, полягає у отриманні якісного результату будівельних робіт для подальшої експлуатації дороги відповідно до законодавства.

Розглянемо найбільш поширені правопорушення, що можуть виникати у правовідносинах дорожньо-будівельного підряду. Найчастіше сторони договору порушують його умови через невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань, які складають зміст договору [12, с. 15]. Одним із найпоширеніших видів порушень є прострочення з боку боржника або кредитора. Прострочення з боку замовника виникає, коли він не надає вчасно відведену для дорожнього будівництва земельну ділянку, затверджену проектно-кошторисну документацію або інші необхідні умови, без яких підрядник не може розпочати роботи за договором. Прострочення з боку підрядника відбувається, коли він не виконує дорожньо-будівельні роботи в установлені строки. Це стосується не лише кінцевої задачі завершеного об'єкта будівництва, ремонту чи реконструкції автомобільної дороги, а також затримок на проміжних етапах підрядних робіт, передбачених договором. Отже, відповідальність за прострочення будь-якої зі сторін може виникнути на будь-якому етапі виконання договору, враховуючи тривалий характер таких договірних відносин.

Відповідальність за невиконання договору полягає в тому, що сторона, яка порушила договір підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги, повинна відшкодувати іншій стороні збитки, завдані через таке порушення. Питання, яке постає тут, полягає в тому, чи є лише фактична невідповідність результату виконання робіт неналежним виконанням, а будь-які виявлені недоліки після передачі результату замовнику слід вважати наслідками порушення зобов'язання? Також варто розглянути, чи є доцільним розгляд безоплатного усунення недоліків робіт як частини правових наслідків порушення зобов'язання.

Цілком очевидно, що така ситуація не передбачена в загальних положеннях про відповідальність за порушення зобов'язань. Законодавець у статті 611 ЦК України не намагався надати вичерпний перелік можливих наслідків, залишивши частину з них на розсуд сторін. Суть цивільно-правової відповідальності полягає в покладенні на боржника певних додаткових майнових обов'язків, таких як стягнення збитків чи сплата неустойки. Таким чином, без-

оплатне виконання додаткових робіт не слід вважати частиною цивільно-правової відповідальності, оскільки це є частиною основного зобов'язання підрядника.

Тому безоплатне усунення недоліків за договором дорожньо-будівельного підряду не варто розглядати як форму відповідальності. Договір підряду не закінчується підписанням акту прийому-передачі результатів робіт. Окрім обов'язки, що виникають з договору, можуть залишатися актуальними ще протягом тривалого часу, наприклад, під час гарантійного ремонту дорожнього покриття.

Згідно з положеннями статті 607 ЦК України, неможливість виконання зобов'язання може виникнути через обставини, за які жодна зі сторін не несе відповідальності. Фізична неможливість виконання має місце, якщо предмет зобов'язання (індивідуально визначений) загинув через випадкові обставини або через дію непереборної сили, такої як заборони чи обмеження, встановлені органами публічної влади. У разі, якщо правовий акт, який спричинив юридичну неможливість виконання зобов'язання, буде визнаний судом незаконним і скасований, сторони зобов'язання можуть вимагати від відповідного органу відшкодування завданих збитків і моральної шкоди.

Неможливість виконання є актуальною правовою підставою для припинення досліджуваного договору, особливо в умовах, коли збройна агресія російської федерації спричинила значні руйнування автомобільних доріг. Безліч доріг, що опинилися в зоні бойових дій, потребують капітального ремонту, проте їх відновлення ускладнюється через постійні обстріли. Це стосується також тимчасово окупованих територій, де до 23.02.22 діяли договори дорожньо-будівельного підряду. У таких випадках одна зі сторін могла почати виконання зобов'язань, наприклад, закупити необхідні матеріали, тоді як інша сторона могла вже завершити частину робіт, особливо якщо мала місце попередня оплата за дорожньо-будівельні роботи.

У таких ситуаціях рішення компанії-підрядника грає ключову роль. З одного боку, невиконання договірних зобов'язань через обстріли є цілком зрозумілим і обґрунтованим для підприємців. З іншого боку, деякі підрядники продовжують виконувати свої зобов'язання не лише в потенційно небезпечних зонах, але й на нещодавно звільнених об'єктах [13; 14].

Висновки. На жаль, в умовах військової агресії росії проти українського народу, країна зазнала безпрецедентних з часів закінчення Другої світової війни економічних втрат. Було зруйновано життєво важливі об'єкти, необхідні для функціонування суспільства та задоволення повсякденних потреб наших громадян, включаючи житлові будинки, нежитлові споруди, автомобільні дороги, мости, трубопроводи та іншу інфраструктуру. Для швидкого та ефективного післявоєнного відновлення потрібна згуртованість суспільства, безперерйне фінансування, організаційне забезпечення відновлювальних робіт, а також проєвропейські зміни в українському законодавстві, зокрема в досліджуваній сфері правового регулювання.

Забезпечення ефективної транспортної політики України залежить від подальшого вдосконалення та розвитку транспортної інфраструктури, ключовим елементом якої є вітчизняні автомобільні дороги. Якість цих доріг повинна гарантувати безперешкодний рух транспортних потоків, що є показником не тільки економічного зростання у промисловості та сільському господарстві, але й основою для постійного підвищення рівня життя суспільства і високої обороноздатності країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Недошовенко А. О. Договір будівельного підряду та договір підряду на капітальне будівництво: порівняльна характеристика та особливості правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 394-399.
2. Слободська І.А., Стешенко Т.В. Договір будівельного підряду як регулятор відносин в сфері будівництва. *Юридичний вісник*. 2020. № 1(54). С. 120-126.

3. Якименко О. В. Конспект лекцій з дисципліни «Будівельна справа». Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2018. 113 с.
4. Про автомобільні дороги: Закон України від 08.09.2005 р. № 2862-IV р. зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text>
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Про затвердження Примірною договору підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги: Наказ Державної служби автомобільних доріг в Україні від 28.04.2009 р. № 188. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/98972___98972
7. Зазуляк І. І. Предмет договору як його істотна умова: теоретичний аспект. *Вісн. Харк. нац. ун-ту. внутр. справ.* Харків. 2008. Вип. 42. С. 283-288.
8. Янишен В. П. До питання розмежування договорів підряду та договорів про надання послуг. *Теорія і практика правознавства.* 2013. Вип. 2. С. 1-12.
9. Іванов А.М., Іванюк А.О., Шимбарьов В.О. Сутність та правова природа ризику в договорах підряду. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 11. С. 170-172.
10. Додаток 4 до тендерної документації Капітальний ремонт мосту на автомобільній дорозі державного значення Одеса-Рені (на Бухарест), км 52+789 (додаткові роботи). Prozorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-11-17-001784-a>
11. Гриняк А.Б. Договірні зобов'язання з виконання робіт у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України. Київ, 2013. 494 с.
12. Диба О. Поняття та ознаки порушення умов договору підряду на проведення проектних робіт. *Підприємництво, господарство і право.* № 2. 2018. С. 14-19.
13. Відновлюємо дороги та мости для повноцінного руху по всій країні: засновник «Автостради»: Максим Шкіль Уніан новини. Інтернет-ресурс. URL: <https://www.unian.ua/special/yak-buduuyut-ta-vidnovlyuyut-ukrajinski-dorogi-pid-chas-viyni-interv-yu-iz-zasnovnikom-kompaniji-avtostrada-maksimom-shkilem-12203703.html>
14. Суспільне новини. URL: <https://suspiilne.media/429258-ce-desatki-milardivu-sluzbi-avtodorig-harkivsini-nazvali-priblizni-zbitki-zavdanni-rosijskou-agresieiu/>

ФУНКЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ МІЖ ТРЕТЕЙСЬКИМИ СУДАМИ, МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖЕМ ТА СУДАМИ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СПРАВ

FUNCTIONAL INTERACTION BETWEEN ARBITRATION COURTS, INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION AND COURTS OF GENERAL JURISDICTION DURING THE CONSIDERATION OF CASES

Сібільов Д.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дана стаття присвячена проблемам взаємодії між третейськими судами, в тому числі міжнародним комерційним арбітражем, та судами загальної юрисдикції, яка відбувається під час розгляду справ в третейських судах.

Чинне законодавство розглядає третейське судочинство як недержавну діяльність щодо захисту суб'єктивних прав та інтересів суб'єктів цивільних та/або господарських відносин в рамках визначеної законом юрисдикції, яка спирається на договірні стосунки між сторонами щодо передачі справи на розгляд третейського суду (третейський договір).

В основі процедурних питань розгляду справ в третейських судах є норми Закону України «Про третейські суди», Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» та положення відповідних Регламентів постійно діючих третейських судів. В той же час значна кількість норм, що стосуються питань взаємодії між третейськими судами та судами загальної юрисдикції, вирішується нормами Цивільного процесуального кодексу України. Це стосується, зокрема, питань доказування та застосування заходів забезпечення позову.

Діяльність третейських судів передбачає функціональну взаємодію з судами загальної юрисдикції з цих питань. Це означає достатньо високу роль третейських судів в системі чинного законодавства. Загальні суди надають свої компетентні можливості третейським судам в процесі доказування та застосуванні забезпечувальних заходів.

Такого роду взаємодія між третейськими судами та судами загальної юрисдикції по суті дає можливість говорити про окремих принцип третейського судочинства – принцип функціональної взаємодії з судами загальної юрисдикції.

Взаємозастосування норм законодавства про третейське судочинство та норм Цивільного процесуального кодексу України дає можливість зробити висновок про те, що норми ЦПК, присвячені збиранню доказів та заходам забезпечення позову, є більш деталізованими. Саме на них спирається суд під час вчинення дій в інтересах третейського розгляду.

З точки зору подальшого удосконалення чинного законодавства було б доцільно надати в законодавстві про третейське судочинство прямі посилання на норми ЦПК, що стосуються питань збирання доказів або забезпечувальних заходів.

Ключові слова: третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж, юрисдикція, доказування, забезпечення позову, функціональна взаємодія.

This article is devoted to the problems of interaction between arbitration courts, including international commercial arbitration, which takes place during the consideration of cases in arbitration courts.

The current legislation considers arbitration proceedings as a non-state activity to protect the subjective rights and interests of subjects of civil and/or economic relations within the jurisdiction determined by law, which is based on contractual relations between the parties to refer the case to the arbitration court (arbitration agreement).

The procedural issues of consideration of cases in arbitration courts are based on the provisions of the Law of Ukraine "On Arbitration Courts", the Law of Ukraine "On International Commercial Arbitration" and the provisions of the relevant Rules of Permanent Arbitration Courts. At the same time, a significant number of rules relating to the issues of interaction between arbitration courts and courts of general jurisdiction are resolved by the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine. This applies, in particular, to issues of proof and measures to secure a claim.

Arbitration courts and international commercial arbitration are considered as bodies of contractual jurisdiction, therefore, their right to resolve a specific dispute is based on the agreement of the parties, which is considered as an arbitration agreement (arbitration agreement, arbitration clause, etc.).

Arbitration courts do not belong to the state judicial system and are not a public authority.

The activity of arbitration courts provides for functional interaction with courts of general jurisdiction on these issues. This means a fairly high role of arbitration courts in the system of current legislation. General courts shall provide their competence to arbitral tribunals in the process of proof and application of interim measures.

This kind of interaction between arbitration courts and courts of general jurisdiction essentially makes it possible to talk about a separate principle of arbitration proceedings – the principle of functional interaction with courts of general jurisdiction.

The functional relationship between arbitral tribunals and official judicial institutions is broad. This is a matter of collecting evidence, securing evidence, securing claims.

It is characteristic that the legislation on arbitration courts itself does not detail the specifics of the implementation of procedural issues related to the discovery of evidence, its provision and issues of securing a claim as it is formulated in the civil procedural legislation.

The mutual application of the provisions of the legislation on arbitration proceedings and the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine makes it possible to conclude that the provisions of the Civil Procedure Code on the collection of evidence and measures to secure a claim are more detailed. It is on them that the court relies when taking actions in the interests of arbitration.

From the point of view of further improvement of the current legislation, it would be expedient to provide in the legislation on arbitration proceedings direct references to the provisions of the Civil Procedure Code relating to the collection of evidence or interim measures.

Key words: court of arbitration, international commercial arbitration, jurisdiction, proof, securing a claim, functional interaction.

Постановка проблеми. Третейське судочинство займає вагомий роль в захисті інтересів суб'єктів цивільних та господарських відносин. Водночас існують питання взаємодії між третейськими судами та судами загальної юрисдикції, пов'язані із питаннями збирання доказів та забезпечення позову. Мова іде про функціональну взаємодію між третейськими судами та судами загальної юрисдикції під час розгляду справ в третейському суді, що

передбачає одночасне застосування як норм, що регулюють діяльність третейських судів, так і норм ЦПК України. Це потребує розв'язання певних аспектів застосування процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням юрисдикційних повноважень третейських судів, в тому числі міжнародного комерційного арбітражу, їх місцю в системі захисту інтересів суб'єктів цивільних відносин

присвячені роботи низки вітчизняних дослідників, серед яких В. Кройтор [1], Н. Петренко [2], Ю. Притика [3], Л. Сапейко [4] та інші.

Водночас питання функціональної взаємодії між третейськими судами та судами загальної юрисдикції потребують власного дослідження.

Мета статті полягає у окресленні питань функціональної взаємодії між третейськими судами та судами загальної юрисдикції та визначенні подальших перспектив розвитку процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинне законодавство дає широкі можливості щодо захисту інтересів суб'єктів цивільних та господарських відносин як в органах судової влади, так і поза судовим захистом, в тому числі шляхом звернень до третейських судів та міжнародного комерційного арбітражу.

Як зазначає Н. О. Петренко особливість третейського судочинства полягає в тому, що воно поєднує в собі класичну судову процедуру, яка є звичною для осіб та установ в державі і одночасно керується принципами альтернативних способів вирішення спорів [2, с. 135].

Згідно із ст. 5 Закону України «Про третейські суди» [5] юридичні та/або фізичні особи, а також адміністратор за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» мають право передати на розгляд третейського суду будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Спір може бути переданий на розгляд третейського суду за наявності між сторонами третейської угоди, яка відповідає вимогам цього Закону.

Згідно із ст. 1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [6] до міжнародного комерційного арбітражу можуть за угодою сторін передаватися спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном; спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їх учасниками, а так само їх спори з іншими суб'єктами права України; а також спори між адміністратором за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій відповідно до положень Закону України "Про ринки капіталу та організовані товарні ринки", та емітентом облігацій та/або особами, які надають забезпечення за такими облігаціями, якщо принаймні одна зі сторін спору є підприємством з іноземними інвестиціями.

Слід погодитися з думкою В. А. Кройтора про те, що під компетенцією міжнародних комерційних арбітражів розуміється певна сукупність їх повноважень з вирішення спору по суті, а також повноважень з ведення розгляду справи, які гарантують виконання вимог справедливої процедури [1, с. 140].

Третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж розглядаються як органи договірної юрисдикції, тому в основі їх права на вирішення конкретного спору є домовленість сторін, яка розглядається як третейській договір (третейська угода, третейське застереження тощо).

Третейські суди не належать до державної судової системи та не є органом публічної влади.

10.01.2008 року Конституційним Судом України було прийнято рішення по справі № 1-3/2008 (у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду)). В цьому рішенні були

визначені фундаментальні юридичні ознаки третейського судочинства. В рішенні зазначено, що гарантуючи судовий захист з боку держави, Основний Закон України водночас визнає право кожного будь-якими не забороненими законами засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (частина п'ята статті 55). Це конституційне право не може бути скасоване або обмежене (частина друга статті 22, стаття 64 Конституції України). Одним із способів реалізації права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань у сфері цивільних та господарських правовідносин є звернення до третейського суду (абзац перший пункту 5 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про виконання рішень третейських судів від 24 лютого 2004 року N 3-рп/2004). Відповідно до чинного законодавства підвідомчий суду загальної юрисдикції спір у сфері цивільних і господарських правовідносин може бути передано його сторонами на вирішення третейського суду, крім випадків, встановлених законом (стаття 17 Цивільного процесуального кодексу України, стаття 12 Господарського процесуального кодексу України, стаття 6 Закону України «Про третейські суди»). З метою забезпечення реалізації зазначених положень кодексів, керуючись пунктом 3 частини першої статті 85 Конституції України, Верховна Рада України прийняла Закон, який регулює порядок утворення та діяльності третейських судів в Україні. Правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ (пункт 3 мотивувальної частини Ухвали Конституційного Суду України від 14 жовтня 1997 року N 44-з).

Третейський розгляд спорів сторін у сфері цивільних і господарських правовідносин – це вид недержавної юрисдикційної діяльності, яку третейські суди здійснюють на підставі законів України шляхом застосування, зокрема, методів арбітрування. Здійснення третейськими судами функції захисту, передбаченої в абзаці сьомому статті 2, статті 3 Закону, є здійсненням ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах у межах права, визначеного частиною п'ятою статті 55 Конституції України.

Згідно з положеннями частини п'ятої статті 124 Конституції України судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Відповідно до Закону третейські суди приймають рішення тільки від свого імені (стаття 46), а самі ці рішення, ухвалені в межах чинного законодавства, є обов'язковими лише для сторін спорів. Забезпечення примусового виконання рішень третейських судів перебуває за межами третейського розгляду та є завданням компетентних судів і державної виконавчої служби (стаття 57 Закону, пункт 1 частини другої статті 3 Закону України «Про виконавче провадження»). Отже, оспорювані положення Закону не порушують припис статті 124 Конституції України про здійснення правосуддя виключно судами, оскільки третейський розгляд не є правосуддям, а рішення третейських судів є лише актами недержавної юрисдикційної діяльності з вирішення спорів сторін у сфері цивільних і господарських відносин [7].

Висновки Конституційного Суду України, висловлені в цьому рішенні, є справедливими і до природи міжнародного комерційного арбітражу, хоча він не зазначається напряму. Принаймні, навряд чи хтось буде оспорювати те, що діяльність міжнародного комерційного арбітражу – це вид недержавної юрисдикційної діяльності, як і те, що міжнародні комерційні арбітражі приймають рішення тільки від свого імені.

Таким чином третейські суди, в тому числі міжнародний комерційний арбітраж, розглядаються як недержавні

органи, які мають в основі договірні юрисдикційні начала для вирішення спорів. Водночас чинне законодавство передбачає функціональну взаємодію між третейськими судами та офіційними судовими установами. Як зазначає Ю. Д. Притика, делегуючи недержавному юрисдикційному органу право вирішувати міжнародні комерційні спори, держава не може залишати його діяльність поза будь якого контролю, а тому закономірно постає питання про межі та форми втручання держави в цю діяльність [3, с. 29].

Згідно із частиною одинадцятою ст. 84 ЦПК України (далі – ЦПК) у випадках, передбачених законом, апеляційний загальний суд за місцезнаходженням доказів може витребувати докази на прохання третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу або за заявою сторони (учасника) третейського (арбітражного) розгляду за згодою третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу у справі, що розглядається третейським судом (міжнародним комерційним арбітражем), у порядку, встановленому цією статтею [8].

У разі задоволення відповідної заяви суд може зобов'язати особу, у якої такі докази витребуються, надати такі докази безпосередньо третейському суду або міжнародному комерційному арбітражу або стороні, за заявою якої такі докази витребуються, для подальшого їх подання третейському суду (міжнародному комерційному арбітражу).

В ухвалі про витребування доказів суд вирішує питання забезпечення чи попередньої оплати витрат осіб, пов'язаних із поданням відповідних доказів.

На підставі ст. 94 ЦПК на прохання третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу або за заявою сторони (учасника) третейського (арбітражного) розгляду за згодою третейського суду (міжнародного комерційного арбітражу) апеляційний загальний суд за місцем проживання (перебування) свідка може допитати, в тому числі повторно, свідка про відомі йому обставини, що стосуються справи, що розглядається третейським судом (міжнародним комерційним арбітражем), згідно з визначеним третейським судом (міжнародним комерційним арбітражем) переліком питань. Сторони (учасники) третейського (арбітражного) розгляду можуть брати участь у допиті свідка, ставити йому питання для уточнення його відповідей. В ухвалі про виклик свідка суд вирішує питання забезпечення чи попередньої оплати витрат свідка, пов'язаних із його допитом.

На підставі частин сьомої та восьмої ст. 116 ЦПК за заявою міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду або заявою сторони у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, суд може вжити заходів забезпечення доказів у порядку та з підстав, встановлених цим Кодексом. Заява про забезпечення доказів у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, подається до апеляційного суду за місцезнаходженням боржника або доказів, щодо яких сторона просить вжити заходів забезпечення, або майна боржника, або за місцем арбітражу, третейського розгляду.

На підставі частини третьої ст. 149 ЦПК за заявою сторони у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, суд може вжити заходів забезпечення позову у порядку та з підстав, встановлених цим Кодексом.

Згідно із частиною третьою ст. 152 ЦПК заява про забезпечення позову у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, подається до апеляційного суду за місцезнаходженням арбітражу, третейського суду, місцезнаходженням відповідача або його майна за вибором заявника.

Функціональна взаємодія між третейськими судами та судами загальної юрисдикції має, таким чином, широ-

кий характер. Це питання збирання доказів, забезпечення доказів, забезпечення позовних вимог.

Характерним є те, що само законодавство про третейські суди не деталізує особливості реалізації процесуальних питань, пов'язаних із витребуванням доказів, їх забезпеченням та питаннями забезпечення позову так, як це сформульоване у цивільному процесуальному законодавстві. Так, відповідно до частини восьмої ст. 38 Закону України «Про третейські суди» якщо третейський суд визнає за необхідне одержати документи від підприємств, установ, організацій, які не є учасниками третейського розгляду, він своєю ухвалою уповноважує сторони або одну із сторін одержати відповідні документи та надати їх третейському суду. Що стосується забезпечення позову, то відповідно до ст. 40 Закону України «Про третейські суди» якщо сторони не домовилися про інше, третейський суд може за заявою будь-якої сторони розпорядитися про вжиття стороною таких забезпечувальних заходів щодо предмета спору, які він вважає необхідними, з урахуванням положень цивільного та господарського процесуального законодавства. Третейський суд може витребувати від будь-якої сторони надати належне забезпечення позову у зв'язку з такими заходами. Вочевидь реалізація вищезазначених норм повинна відбуватися до положень ЦПК України. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» має більш чітку узгодженість з цивільним процесуальним законодавством в частині витребування доказів, ст. 27 прямо зазначає, що третейський суд або сторона за згодою третейського суду можуть звернутися до апеляційного загального суду за місцезнаходженням доказів (місцем проживання свідка) з проханням про сприяння у допиті свідка, витребуванні доказів або їх огляді за їх місцезнаходженням. Суд може виконати це прохання в межах своєї компетенції і згідно із своїми правилами отримання доказів. Що ж стосується заходів забезпечення позову, то частина перша ст. 17 зазначає, що якщо сторони не домовилися про інше, третейський суд може на прохання будь-якої сторони розпорядитися про вжиття якою-небудь стороною таких забезпечувальних заходів щодо предмета спору, які він вважає необхідними. Третейський суд може зажадати від будь-якої сторони надати належне забезпечення у зв'язку з такими заходами.

Якщо питання витребування доказів, забезпечення доказів, забезпечення позову передані для розгляду відповідному апеляційному суду в системі судів загальної юрисдикції, то суд, вирішуючи ці питання про суті, керується загальними правовими нормами процесуального законодавства, включаючи систему його принципів.

Якщо мова йде про витребування або забезпечення доказів, апеляційний суд повинен керуватись загальними правилами змагальності, що застосовуються у позовному провадженні. Витребування доказів повинно підкорятися положенням частини другої ст. 84 ЦПК – у клопотанні повинно бути зазначено:

- 1) який доказ витребується;
- 2) обставини, які може підтвердити цей доказ, або аргументи, які він може спростувати;
- 3) підстави, з яких випливає, що цей доказ має відповідна особа;
- 4) вжиті особою, яка подає клопотання, заходи для отримання цього доказу самостійно, докази вжиття таких заходів та (або) причини неможливості самостійного отримання цього доказу.

Якщо клопотання відповідає зазначеним критеріям – воно повинно бути задоволено, якщо не відповідає – суд повинен відмовити у задоволенні. На домінуючу роль ЦПК в тлумаченні засобів доказування в процесі третейського розгляду слушно звертає увагу Л. В. Сапейко [4, с. 42].

Так само процесуальні норми повинні застосовуватись, коли мова йде про забезпечення позову. За основу

апеляційний суд повинен брати критерій, встановлений частиною другою ст. 149 ЦПК – забезпечення позову допускається як до пред'явлення позову, так і на будь-якій стадії розгляду справи, якщо невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду, а також з інших підстав, визначених законом. Види ж забезпечення позову повинні відповідати

ст. 150 ЦПК з врахуванням специфіки юрисдикційних повноважень третейських судів та міжнародного комерційного арбітражу.

Висновки. Таким чином функціональна взаємодія між третейськими судами та судами загальної юрисдикції під час розгляду справ має системний характер. По суті, можна окреслити цю взаємодію як один із принципів третейського судочинства, який на пряму не зазначений у ст. 4 Закону України «Про третейські суди» та у Законі України «Про міжнародний комерційний арбітраж».

ЛІТЕРАТУРА

1. Кройтор В.А. Юрисдикція міжнародного комерційного арбітражного суду як самостійної постійно діючої арбітражної установи (третейського суду) в Україні. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2024, № 5. С. 138-141.
2. Петренко Н.О. Принципи третейського судочинства в системі альтернативного вирішення спорів. *Дніпровський науковий часопис публічного управління*. 2023, випуск 1, С. 134-138.
3. Притика Ю., Притика Д. Новели провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражі у цивільному процесуальному законодавстві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2019, № 3 (110). С. 29-34.
4. Сапейко Л.В. Окремі аспекти доказового процесу під час третейського розгляду цивільних справ. *Вісник ХНУВС*. 2020, № 4 (91). С. 37-48.
5. Закон України «Про третейські суди» № 1701-IV від 11.05.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text> (дата звернення 15.06.2024).
6. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж», № 4002-XII від 24.02.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text> (дата звернення 15.06.2024).
7. Рішення КСУ по справі № 1-3/2008 від 10.01.2008 р. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/521> (дата звернення 15.06.2024).
8. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18.03.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 15.06.2024).

ІНШЕ КОМЕРЦІЙНЕ ПОЗНАЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ**OTHER COMMERCIAL DESIGNATION: PROBLEMS OF LEGAL DETERMINATION**

**Тарасенко Л.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права**

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглядаються окремі проблемні аспекти щодо інших комерційних позначень. Встановлено, що поняття «іншого комерційного позначення» в законі відсутнє, натомість в законі міститься згадка про нього як про певний об'єкт, права на який підлягають захисту за певних умов. Доведено, що інше комерційне позначення не має належної правової охорони, а його правовий режим не визначено законом. Обґрунтовано, що «інші позначення, які використовуються суб'єктами господарювання» вживається як протиставлення існуючим засобам індивідуалізації (торговельній марці, комерційному найменуванню та географічному зазначенню). Встановлено, що Верховний Суд трактує «позначення» як об'єкт, який отримує захист у конкурентних відносинах, а не як самостійний об'єкт інтелектуальної власності. Обґрунтовано, що інше комерційне позначення – це позначення, яке не зареєстроване як торговельна марка та не є іншим визначеним законом засобом індивідуалізації, яке використовується певним суб'єктом господарювання у своїй господарській діяльності для ідентифікації товарів та/або послуг та для їх вирізнення від товарів та/або послуг інших осіб. Доведено, що володілець іншого комерційного позначення може його використовувати, не порушуючи при цьому права інших осіб; способи його використання є подібними на способи використання торговельної марки. Доведено, що укладення договору про надання дозволу на використання певного комерційного позначення іншою особою, але такий договір не вважається ліцензійним. Встановлено, якщо має місце використання такого ж або схожого комерційного позначення іншим суб'єктом господарювання без дозволу (згоди) суб'єкта господарювання, який раніше почав використовувати таке комерційне позначення, що призвело чи може призвести до змішування з діяльністю цього суб'єкта господарювання, то має місце порушення прав на таке позначення. Обґрунтовано, що умовами захисту на інше позначення є: пріоритет у використанні певного комерційного позначення; наявність конкуренції між володільцем іншого комерційного позначення і суб'єктом господарювання, який без дозволу розпочав використання такого ж або подібного комерційного позначення; ймовірність змішування у споживачів (покупців, клієнтів) діяльності володільца іншого комерційного позначення і діяльності суб'єкта господарювання, який незаконно використовує таке інше, фактично чуже позначення. Обґрунтовано, що доцільно внести зміни до ЦК України, передбачивши інше комерційне позначення серед об'єктів права інтелектуальної власності та визначивши його правовий режим.

Ключові слова: засоби індивідуалізації, позначення, торговельна марка, конкуренція, інтелектуальна власність.

The article considers certain problematic aspects regarding other commercial designations. It was established that the concept of "other commercial designation" is absent in the law, instead, the law contains a reference to it as a certain object, the rights to which are subject to protection under certain conditions. It has been proven that another commercial designation does not have adequate legal protection, and its legal regime is not defined by law. It is justified that "other designations used by economic entities" is used as a contrast to the existing means of individualization (trade mark, commercial name, and geographical indication). It has been established that the Supreme Court interprets the "designation" as an object that receives protection in competitive relations, and not as an independent object of intellectual property. It is justified that another commercial designation is a designation that is not registered as a trademark and is not another means of individualization defined by law, which is used by a certain business entity in its economic activity to identify goods and/or services and to distinguish them from goods and/or services of other persons. It is proven that the owner of another commercial designation can use it without infringing the rights of other persons; the ways of its use are similar to the ways of using the trademark. It has been proven that it is possible to conclude an agreement on the granting of permission for the use of a certain commercial designation by another person, but such an agreement will not be considered a license agreement. It is established that if the same or similar commercial designation is used by another business entity without the permission (consent) of the business entity that previously started using such a commercial designation, which has led or may lead to confusion with the activities of this business entity, then there is a violation of the rights to such a designation. It is justified that the conditions of protection for another designation are: priority in the use of a certain commercial designation; existence of competition between the owner of another commercial designation and a business entity that has started using the same or similar commercial designation without permission; the possibility of confusion among consumers (buyers, clients) of the activities of the owner of another commercial designation and the activities of a business entity that illegally uses such a different, actually foreign designation. It is justified that it is expedient to make changes to the Civil Code of Ukraine, providing for a different commercial designation among the objects of intellectual property law and defining its legal regime.

Key words: means of individualization, designation, trademark, competition, intellectual property.

Актуальність. Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів, послуг, які вони виробляють/надають (далі – засоби індивідуалізації), є важливою групою об'єктів права інтелектуальної власності поряд з об'єктами авторського права та об'єктами патентного права. Мета засобів індивідуалізації – це власне вирізнити, «індивідуалізувати» або суб'єкта, який виробляє товар чи надає послуги (комерційне найменування), або ж вирізнити свої товари чи послуги (торговельна марка, географічне зазначення). Натомість поряд із передбаченими законом засобами індивідуалізації (комерційне найменування, торговельна марка, географічне зазначення) з'являються так звані «непоіменовані» об'єкти, які також претендують на те, щоб виконувати певну функцію індивідуалізації, однак вони прямо не вказані законодавцем серед об'єктів права інтелектуальної власності. У науковій літературі до них відносять доменні імена, фірмовий стиль та інше комерційне позначення [1, с. 58]. Зокрема, інше комерційне позна-

чення має доволі суперечливу правову природу та потребує законодавчої визначеності щодо свого правового режиму. В науковій літературі практично не приділяють увагу вказаному об'єкту, натомість Верховний Суд вже двічі змінив свою позицію щодо правової природи іншого комерційного позначення. Тому дослідження вказаного об'єкту є актуальним з огляду на потребу визначити правовий режим іншого комерційного позначення.

Стан дослідження. У науковій літературі наявні поодинокі наукові статті щодо даної проблематики. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки таких авторів як Ковальчук С. В. [2], Михайлюк Г. О. [3], Старчук О. [4], Шестакова С. О. [5] та інші. Однак більшість з цих досліджень були виконані доволі давно, а також вони не висвітлюють багатьох проблемних аспектів, пов'язаних із правовою природою іншого комерційного позначення. Водночас потребують додаткового наукового аналізу поняття, ознаки іншого комерційного позначення, його

правовий режим, здійснення та захист прав на комерційне позначення, оскільки ці аспекти не висвітлювалися належним чином у науковій літературі.

Метою дослідження є аналіз правового регулювання відносин, які виникають при здійсненні та захисті прав на інше комерційне позначення, визначення проблемних аспектів, обґрунтування висновків щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу. Інше комерційне позначення дуже часто використовується підприємцями та підприємницькими юридичними особами у своїй господарській діяльності. Традиційно йдеться про бренд, назву бізнесу тощо, який попри його використання, не є зареєстрований як торговельна марка чи географічне зазначення, та який не співпадає з комерційним найменуванням. Тобто йдеться про інше комерційне позначення, якому його володілець не надав правового режиму поіменованого засобу індивідуалізації. На нашу думку, такі дії особи, яка використовує певне комерційне позначення без його реєстрації, наприклад, як торговельної марки, є доволі ризикованими, оскільки є ймовірність з часом втратити свій бренд через в тому числі недобросовісні дії інших підприємців або юридичних осіб, які подадуть на реєстрацію в якості торговельної марки тотожне або подібне позначення і з часом стануть володільцями Свідчення на торговельну марку, маючи змогу заборонити використання тотожного чи подібного позначення (звичайно, володілець іншого комерційного позначення може скористатися правом попереднього користувача (ст. 500 ЦК України), але це право також треба довести належними та допустимими доказами). Фактично одним із звичаїв ділового обороту стає обов'язкова наявність торговельної марки кожним суб'єктом господарювання, який виробляє/продає товари, надає послуги. Йдеться про належну правову охорону бренду саме як торговельної марки, яка надає її володільцю широкі права, у тому числі і щодо захисту. Натомість інше комерційне позначення, через його не до кінця визначену правову природу, не може надати можливості його володільцю належно захищати цей незареєстрований бренд. Так, свого часу існував конфлікт у сфері ресторанного бізнесу між «Ребернями» у Львові і в Києві. Зокрема, власники Реберні у м. Львові (заклад «Реберня» під Арсеналом), висловлювали занепокоєння тим, що у Києві відкрився ідентичний заклад під назвою «Львівська реберня», вбачаючи у цьому прояви недобросовісної конкуренції, оскільки, на думку власників закладу у Львові, кияни разом з назвою закладу «скопіювали подачу страв, одяг офіціантів, концепцію самого "музею", елементи інтер'єру, а також гриль» [6]. Кияни звинувачення відкидали, зазначаючи про відсутність будь-яких порушень. Зазначений конфлікт не потрапив в судову площину, відтак спір було вичерпано лише медійними коментарями власників обох закладів. З приводу цієї ситуації відзначаємо, що у даному випадку спір виник щодо комерційного позначення «Реберня», яке тривалий час використовувалося у назві закладу громадського харчування у Львові. На нашу думку, для того, щоб це позначення можна було трактувати як «інше комерційне позначення», воно також повинно набути розрізняльну здатність як певне оригінальне позначення. Звичайно, не йдеться про оригінальність, розрізняльну здатність, тотожну за змістом розрізняльній здатності торговельної марки, але у будь-якому разі позначення не повинно бути загально-вживаним словом, яке не має інших ознак оригінальності (звичай повинен бути крім словесної частини позначення оригінальний дизайн, логотип, інші слова тощо). Станом на 2018 р. позначення Реберня (під Арсеналом) чітко вирізнялося у Львові як комерційне позначення, яке асоціювалося у споживачів як оригінальний, авторський заклад громадського харчування, в якому готують ребра та інші види м'яса. Отже, інше комерційне позначення

повинно мати розрізняльну здатність, хай і меншу, ніж торговельна марка, але доволі наближену.

Правове регулювання

Інше комерційне позначення вживається у Господарському кодексі України (далі – ГК України) і в Законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції».

Але в цих законодавчих актах не наводиться поняття «іншого комерційного позначення», а лише міститься згадка про нього як про певний об'єкт, права на який підлягають захисту за певних умов.

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» неправомірним є використання імені, комерційного (фірмового) найменування, торговельної марки (знака для товарів і послуг), рекламних матеріалів, оформлення упаковки товарів і періодичних видань, *інших позначень без дозволу (згоди) суб'єкта господарювання, який раніше почав використовувати їх або схожі на них позначення у господарській діяльності, що призвело чи може призвести до змішування з діяльністю цього суб'єкта господарювання.* При цьому назвою цієї статті 4 є «Неправомірне використання позначень».

З цієї статті вбачається, що закон про захист від недобросовісної конкуренції використовує поняття «позначення» як родове, яке включає в себе:

- ім'я (очевидно, підприємця),
- комерційне (фірмове) найменування,
- торговельну марку,
- рекламні матеріали,
- оформлення упаковки товарів і періодичних видань,
- інші позначення, які використовуються суб'єктами господарювання.

При цьому словосполучення «інші позначення, які використовуються суб'єктами господарювання» вживається як протиставлення існуючим засобам індивідуалізації (торговельній марці, комерційному найменуванню та географічному зазначенню). Тому законодавець власне і вживає слово «інші» комерційні позначення, які прямо не передбачені в законі.

Недоліком правового регулювання є те, що в інших нормах закону про захист від недобросовісної конкуренції законодавець не вживає це поняття, і єдина згадка в ст. 4 цього закону не забезпечує цьому об'єкту належної правової охорони.

ГК України у ст. 33 дублює змістовно положення ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», визначаючи у ч. 2 цієї статті, що *неправомірним є використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, комерційного найменування, торговельної марки, інших позначень, а також належних іншій особі рекламних матеріалів тощо, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання, який має пріоритет на їх використання.* Тобто просто «неправомірним» є використання без дозволу уповноваженої на те особи інших позначень, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання, який має пріоритет на їх використання. При цьому слово *пріоритет* законодавцем не конкретизується. Очевидно, йдеться про першість у використанні певного позначення у комерційній (господарській) діяльності.

У ч. 1 ст. 33 ГК України також додатково зазначається, що *неправомірним використанням ділової репутації суб'єкта господарювання визнаються: неправомірне використання чужих позначень.* З цієї норми рибомо висновок, що використання саме «чужих» позначень є також посяганням на ділову репутацію іншого суб'єкта господарювання.

Таким чином, правове регулювання «інших (комерційних) позначень» вичерпується їх згадкою у Законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції» та ГК України.

Чи є таке правове регулювання належним? Очевидно, що ні. Такий не до кінця зрозумілий підхід законодавця зумовлює і різні підходи Верховного Суду до розв'язання спорів, пов'язаних з посяганням на «інші комерційні позначення».

Позиція Верховного Суду

Спори щодо іншого комерційного позначення виникають нечасто. Водночас Верховний Суд в рамках розгляду однієї і тієї ж справи впродовж року двічі змінив свою позицію щодо правової природи «іншого комерційного позначення». Так, у Постанові ВС (КГС) від 11.06.2020 р. (справа № 922/1966/18) вказав, що з урахуванням приписів чинного законодавства, зокрема, частин першої та другої статті 33 ГК України, частини першої статті 155 ГК України, частини другої статті 50 ГК України, статті 3 Угоди про співробітництво у сфері правової охорони й захисту інтелектуальної власності та створення Міждержавної ради з питань правової охорони й захисту інтелектуальної власності, статті 2 Конвенції, що засновує Всесвітню організацію інтелектуальної власності, частини першої статті 177 ЦК України, частини першої статті 418 ЦК України, Верховний Суд зазначає, що *комерційне позначення (інше позначення) є окремим об'єктом прав інтелектуальної власності нарівні із знаками для товарів та послуг та, відповідно, самостійним об'єктом цивільно-правових відносин, який не можна в повному обсязі отождествити із позначенням, зареєстрованим як знак для товарів і послуг. Перебування позначення у цивільному обороті та правовідносини, з ним пов'язані можуть відрізнятися, зокрема, за суб'єктним складом, підставами виникнення і припинення прав та обов'язків, обсягом прав, правовим регулюванням, механізмами захисту тощо.*

Відтак, як вказав Верховний Суд, вказані об'єкти прав інтелектуальної власності (торговельна марка та позначення) є окремими об'єктами захисту в конкурентних відносинах із власним обсягом прав та обов'язків учасників таких правовідносин. Важливим був і висновок Верховного Суду про те, що правове регулювання такої категорії як «позначення» та його захист здійснюється на підставі загальних положень, визначених главою 35 книги четвертої ЦК України [7].

Ця позиція Верховного Суду була сприйнята доволі неоднозначно, оскільки Верховний Суд фактично здійснив доволі широке, комплексне тлумачення численних норм чинного законодавства у сфері інтелектуальної власності. Висновок Верховного Суду був цікавим, і зводився до того, що «інше комерційне позначення» визнавалося непоіменованим об'єктом права інтелектуальної власності, на який поширюються загальні положення щодо прав інтелектуальної власності та їх захисту, які містяться в Книзі 4 ЦК України. Цей висновок, на нашу думку, потребував законодавчого підкріплення, оскільки законодавець не включає інші комерційні позначення до об'єктів права інтелектуальної власності.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 418 ЦК України *право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом.* Тобто об'єкт, щоб бути об'єктом права інтелектуальної власності, має бути визначений (передбачений) ЦК України або іншим законом як такий.

Стаття 420 ЦК України містить вичерпний перелік об'єктів права інтелектуальної власності, не передбачаючи «інших об'єктів». Але диспозиція ч. 1 цієї статті, яка сформульована наступним чином: «до об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать...», дає підстави стверджувати, що в комплексному тлумаченні, в поєднанні з ст. 418 ЦК України, всі об'єкти права інтелектуальної власності повинні бути чітко ідентифіковані ЦК України або спеціальним законом саме як об'єкти права інтелектуальної власності. Натомість інше комерційне

позначення в цьому переліку відсутнє. Доречно згадати і про ч. 1 ст. 155 ГК України, яка визначає об'єкти прав інтелектуальної власності у сфері господарювання, якими також визнаються інші об'єкти, передбачені законом. Інше комерційне позначення, наголошуємо, жодним законом як об'єкт права інтелектуальної власності не визначається.

Відтак, переглядаючи повторно рішення у цій же справі № 922/1966/18 (після того, як справа повторно розглядалася судами першої і апеляційної інстанції після направлення її на новий розгляд), Верховний Суд у Постанові від 18.08.2021 р. (на цей раз не просто колегія Верховного Суду, а Палата з розгляду справ інтелектуальної власності) врахувала вказані вище законодавчі положення і відобразила іншу позицію, яка базується виключно на поодиноких законодавчих положеннях про інше комерційне позначення. Верховний Суд цього разу наголосив, що саме по собі «позначення» не є самостійним об'єктом зі спеціально передбаченим законом статусом, який породжує певні права і обов'язки, у зв'язку з чим не має специфічного (спеціального) захисту. Згідно з конкурентним законодавством, а саме, відповідно до статті 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» позначення отримує захист у конкурентних відносинах, а не як самостійний об'єкт інтелектуальної власності. При цьому ключовим буде питання щодо добросовісності/недобросовісності використання суб'єктами господарювання такого позначення [8].

Підсумовуючи позицію Верховного Суду, вважаємо, що вона є дискусійною, але формально правильною, оскільки поодинокі згадки про інше комерційне позначення в Законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції» та в ГК України зумовлюють використання іншого комерційного позначення як об'єкту не права інтелектуальної власності, а об'єкту в конкурентних відносинах. Відтак і захищати права на нього можна лише в рамках конкурентних відносин відповідними способами захисту. Безумовно, такий підхід значно звузив можливості володільця комерційного позначення насамперед щодо його захисту, оскільки виключено можливість покликання позивача (скаржника, заявника) на норми ЦК України про інтелектуальну власність. Такий підхід стимулює володільців інших комерційних позначень реєструвати ці позначення в якості торговельних марок, що дасть змогу отримати ширшу правову охорону. Реально володільць іншого комерційного позначення може захищати права на нього лише шляхом використання способів і порядку, які стосуються захисту від недобросовісної конкуренції.

Поняття та ознаки. На підставі проаналізованого правого регулювання і позицій Верховного Суду можна зробити висновок про те, що інше комерційне позначення станом на сьогодні отримує правову охорону лише в рамках конкурентних правовідносин. Володільці таких позначень (власники магазинів, салонів, надавачі послуг тощо, які використовують певні власні комерційні позначення для ідентифікації бізнесу у назвах своїх магазинів, салонів тощо, при наданні послуг) не можуть прямо оперувати законодавством про інтелектуальну власність для захисту прав на інші комерційні позначення (застосування аналогії закону чи аналогії права, згідно з ст. 8 ЦК України, є доволі спірним і дискусійним), а повинні керуватися лише положеннями ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» та ст. 33 ГК України.

На основі цих статей можна зробити висновок, що інше комерційне позначення – це позначення, яке не зареєстроване як торговельна марка та не є іншим визначеним законом засобом індивідуалізації, яке використовується певним суб'єктом господарювання у своїй господарській діяльності для ідентифікації товарів та/або послуг та для їх вирізнення від товарів та/або послуг інших осіб.

Ознаками іншого комерційного позначення є:
– самостійний об'єкт у конкурентних правовідносинах;

– відсутність реєстрації вказаного позначення як торговельної марки або географічного зазначення, не співпадіння з комерційним найменуванням, що зумовлює в назві цього об'єкту появи слова «інше» позначення (як протиставлення передбаченим законом засобам індивідуалізації);

– спеціальний суб'єкт, який володіє комерційним позначенням, – суб'єкт господарювання (фізична особа – підприємець, юридична особа підприємницького типу);

– реальне використання позначення певним суб'єктом господарювання у своїй комерційній господарській діяльності, що надає такому позначенню правового режиму саме «комерційного» позначення, а також забезпечує пріоритет (і право попереднього користувача відповідно до вимог ст. 500 ЦК України у разі пред'явлення вимог про припинення порушення прав на торговельну марку);

– мета використання: ідентифікація товарів та/або послуг певного суб'єкта господарювання та їх вирізнення від товарів та/або послуг інших осіб (ця ознака подібна на одну з ознак торговельної марки, що вказує на подібність цих об'єктів);

– можливість захисту прав на інше комерційне позначення у порядку і в способи, що передбачені законодавством про захист від недобросовісної конкуренції.

Права на інше комерційне позначення. Враховуючи певний вакуум у правовому регулюванні іншого комерційного позначення, з урахуванням позиції Верховного Суду, можемо стверджувати, що інше комерційне позначення як об'єкт цивільних прав існує, і щодо нього виникають права у його володільця. Так, володільць певного іншого комерційного позначення може його використовувати, не порушуючи при цьому права інших осіб, зокрема, права власників Свідоцтв на тожожні або схожі торговельні марки. Використання певного іншого комерційного позначення включає в себе нанесення його на товар, на етикетку, бирку тощо, на вивіску магазину, іншого закладу, використання цього позначення в рекламі, в мережі Інтернет тощо. Фактично способи використання іншого комерційного позначення є подібними на способи використання торговельної марки.

Водночас виникає питання, чи можна надати дозвіл на використання іншого комерційного позначення, чи можна відчужити позначення чи права на нього. Питання справді дискусійне, оскільки у даному випадку ми не можемо прямо застосовувати положення ЦК України та інших законів про ліцензійні договори чи договори про передачу виключних майнових прав інтелектуальної власності, оскільки немає права інтелектуальної власності, а є інше комерційне позначення, яке трактується як об'єкт цивільних прав, як об'єкт у правовідносинах щодо недобросовісної конкуренції.

Вважаємо, що можна укласти договір про надання дозволу на використання певного комерційного позначення іншою особою, але такий договір не вважатиметься ліцензійним. Правова природа цього договору розглядатиметься як договір, який не передбачений законом, але який відповідає загальним засадам цивільного законодавства, що узгоджується з положеннями ч. 1 ст. 6 ЦК України. У цьому договорі сторони можуть передбачити способи використання комерційного позначення, територіальні межі, обмеження на використання, строк його дії тощо. Договір може бути як оплатним, так і безоплатним.

Також володільць іншого комерційного позначення може відчужити права на нього. При цьому інколи такий договір може бути пов'язаний з потенційною торговельною маркою. Так, володільць комерційного позначення може подати заявку на реєстрацію в якості торговельної марки належного йому комерційного позначення, і до моменту реєстрації торговельної марки існуватиме власне інше комерційне позначення. До прийняття рішення про реєстрацію торговельної марки закон допускає зміну заявника на підставі договору. Відтак володільць іншого

комерційного позначення може на підставі договору відчужити права на це позначення з одночасною передачею прав заявника на потенційну торговельну марку. Цей договір подається в НОІВ (УКРНОІВІ) і є підставою для заміни заявника по заявці на торговельну марку.

Водночас, на нашу думку, володільць певного комерційного позначення може відчужити його (права на нього) у будь-якому випадку, незалежно від того, чи подано заявку на торговельну марку.

Захист прав на інше комерційне позначення. Якщо має місце використання такого ж або схожого комерційного позначення іншим суб'єктом господарювання без дозволу (згоди) суб'єкта господарювання, який раніше почав використовувати таке комерційне позначення, що призвело чи може призвести до змішування з діяльністю цього суб'єкта господарювання, то матиме місце порушення прав на інше комерційне позначення. Про це йдеться у ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції». Фактично це єдиний випадок, який дає підстави для захисту прав на інше комерційне позначення в судовому чи позасудовому порядку (звернення до органів Антимонопольного комітету України).

Умовами захисту є:

– пріоритет у використанні певного комерційного позначення (наявність фактів реального використання певного іншого комерційного позначення впродовж певного часу);

– наявність конкуренції між володільцем іншого комерційного позначення і суб'єктом господарювання, який без дозволу розпочав використання такого ж або подібного комерційного позначення;

– ймовірність змішування у споживачів (покупців, клієнтів) діяльності володільця іншого комерційного позначення і діяльності суб'єкта господарювання, який незаконно використовує таке інше, фактично чуже позначення.

При цьому під конкуренцією слід розуміти поєднання двох факторів: повинна бути одна і та ж сфера діяльності володільця іншого комерційного позначення і порушника, і така діяльність мала би здійснюватися обома суб'єктами в межах одного географічного регіону. Якщо ці умови недотримані – конкуренція між суб'єктами господарювання буде відсутня. Безумовно, станом на сьогодні в багатьох випадках географічні межі можуть «розмиватися», оскільки часто має місце використання позначень у цифровому середовищі – мережа Інтернет загалом, соціальні мережі, маркет-плейси (електронна комерція) зокрема. Тому якщо діяльність володільця певного іншого комерційного позначення поширюється на всю територію України з урахуванням здійснення ним електронної комерції, то географічний чинник з конкурентом може бути нівельовано. Однак, якщо власник іншого комерційного позначення використовує його локально, наприклад, як назву закладу, магазину тощо, географічний фактор щодо конкуренції буде застосовуватися.

Порядок захисту прав на інше комерційне позначення можливий як судовий чи позасудовий. Звернення до суду відбувається відповідно до процесуального законодавства з урахуванням вимог щодо юрисдикції і підсудності.

Позасудовий порядок захисту включає в себе звернення до органів Антимонопольного комітету України, які у разі встановлення факту порушення можуть прийняти рішення про припинення порушення, про накладення штрафу на порушника.

В судовому порядку володільць іншого комерційного позначення може вимагати припинення порушеного права, відшкодування шкоди, вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням, а також може застосовувати інші способи захисту, передбачені ст. 16 ЦК України.

Висновки. Інше комерційне позначення станом на сьогодні має неналежне правове регулювання. Одна згадка про нього у ст. 4 Закону України «Про захист від недобро-

совісної конкуренції» і дві згадки про нього у ст. 33 ГК України не забезпечують йому належну правову охорону. З урахуванням позиції Верховного Суду (яка висловлена у справі № 922/1966/18), інше комерційне позначення трактується як об'єкт, права на який можна захищати лише відповідно до законодавства про захист від недобросовісної конкуренції. Такий підхід є формально-юридично вірним, однак суттєво звужує можливості для здійснення та захисту прав на інше комерційне позначення. Вважаємо, що таке позначення є, безумовно, засобом індивідуалізації, яке використовується певним суб'єктом господарювання у своїй господарській діяльності для ідентифікації товарів та/або послуг та для їх вирізнення від товарів та/

або послуг інших осіб. Станом на сьогодні інше комерційне позначення формально не є об'єктом права інтелектуальної власності, оскільки цей об'єкт прямо не передбачений законом. Тому вважаємо, доцільно внести зміни до ЦК України, передбачивши інше комерційне позначення серед об'єктів права інтелектуальної власності, передбачивши його визначення та визначивши його правовий режим. При цьому основою для таких змін може бути не лише правова природа такого іншого комерційного позначення як засобу індивідуалізації, а й положення Паризької конвенції про охорону промислової власності від 20.03.1883 р., у ст. 1 якої до промислової власності віднесено і припинення недобросовісної конкуренції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тарасенко Л.Л. Домени, фірмовий стиль та інші комерційні позначення: особливості правової охорони. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2022. № 74. С. 58-67.
2. Ковальчук С.В. Комерційні позначення та їх роль у створенні та управлінні брендами. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2016. № 2. Т. 1. С. 154-163.
3. Михайлюк Г. О. Проблема термінологічної визначеності категорії комерційне позначення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 52-56.
4. Старчук О. Співвідношення комерційного найменування з іншими правовими категоріями. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 73-77.
5. Шестакова С. О. Товарний знак, торгова марка, бренд, комерційне найменування: спільне та відмінне. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2013. № 4. С. 119-124.
6. Притула Н. Холдинг емоцій !FEST звинувачує київський заклад у плагіаті «Реберні». 2018. URL: https://tvoemisto.tv/news/holdyng_emotsiy_fest_zvynuvachuie_kyivskyy_zaklad_u_plagiatu_reberni_95068.html (дата звернення 30.07.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 11.06.2020 р., справа № 922/1966/18.
8. Постанова Верховного Суду від 18.08.2021 р., справа № 922/1966/18.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПО СПРАВАХ ПРО СТЯГНЕННЯ КОШТІВ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

PECULIARITIES OF STATE ENFORCEMENT OF JUDGMENT ACTS ON COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY INTERNAL AFFAIRS BODIES OF UKRAINE

Фролов М.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено особливості розгляду справ про відшкодування шкоди органами внутрішніх справ України, що обумовлюють неоднозначне тлумачення судами України належного відповідача у справах зазначеної категорії та, відповідно, боржника на стадії виконання судового рішення. На прикладах судової практики проаналізовано особливості визначення відповідача за позовами про відшкодування шкоди, заподіяної органами внутрішніх справ України. Зроблено висновок, що на сучасному етапі правозастосування сталість та передбачуваність судової практики не досягнута на належному рівні. Судами не завжди вірно визначаються співучасники у зазначеній категорії справ, що у свою чергу утруднює чи взагалі перешкоджає належному виконанню справедливих по суті судових постанов. Додатково обґрунтовано тезу про необхідність удосконалення чинного законодавства у частині регламентації порядку відшкодування шкоди за рахунок коштів Державного бюджету України. Підтверджено, що головним чинником, що перешкоджає своєчасному та максимально швидкому виконанню рішень про стягнення з Держави коштів на користь стягувачів не повинно залежати від рівня фінансування відповідної бюджетної цільової програми, від якої у свою чергу залежить черговість задовільнення вимог стягувачів по зазначеній категорії справ. Встановлено, що поєднання в одному провадженні вимог про визнання незаконної діяльності органів внутрішніх справ України в порядку кримінального провадження та цивільних позовів про відшкодування шкоди не знаходять підтримки в судах. З'ясовано у ході дослідження недосконалість методу судового контролю за виконавчим провадженням по зазначеній категорії справ. Галузева приналежність судового контролю за виконавчим провадженням до адміністративної юрисдикції не забезпечує належного захисту прав стягувачів по справам про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України внаслідок відсутності у судів цієї спеціалізації засобів впливу на процес розподілу коштів Державного бюджету України. У підсумку запропоновано розглянути доцільність використання інституту страхування відповідальності органів державної влади за шкоду, завдану внаслідок їх діяльності.

Ключові слова: судовий розгляд, захист права, судовий процес, цивільні справи, особливості відшкодування, незаконність дій та рішень.

The article examines the peculiarities of consideration of damage compensation cases by the internal affairs bodies of Ukraine, which cause ambiguous interpretation by the courts of Ukraine of the proper defendant in cases of the specified category and, accordingly, of the debtor at the stage of execution of the court decision. Using examples of judicial practice, the features of determining the defendant in claims for compensation for damage caused by the internal affairs bodies of Ukraine are analyzed. It was concluded that at the current stage of law enforcement, the stability and predictability of judicial practice has not reached the proper level. Courts do not always correctly determine co-participants in the specified category of cases, which in turn complicates or even prevents the proper execution of substantively fair court rulings. In addition, the thesis about the need to improve the current legislation in the part of regulating the procedure for compensation of damage at the expense of the State Budget of Ukraine is substantiated. It has been confirmed that the main factor preventing the timely and as fast as possible implementation of decisions on the collection of funds from the State in favor of debt collectors should not depend on the level of funding of the corresponding budget target program, which in turn depends on the order in which debt collectors' demands are met in the specified category of cases. It has been established that the combination of demands for the recognition of illegal activity of the internal affairs bodies of Ukraine in the order of criminal proceedings and civil claims for compensation of damage in one proceeding does not find support in the courts. In the course of the research, the imperfection of the method of judicial control over executive proceedings in the specified category of cases was revealed. The sectoral affiliation of judicial control over executive proceedings to administrative jurisdiction does not ensure adequate protection of the rights of debt collectors in cases of compensation for damage caused by the internal affairs bodies of Ukraine due to the lack of the courts of this specialization to influence the process of allocation of funds of the State Budget of Ukraine. As a result, it is proposed to consider the expediency of using the institute of liability insurance of state authorities for damage caused as a result of their activities. The peculiarities of the composition of the participants in cases on compensation for damage caused by the internal affairs bodies of Ukraine have been determined. These include the plurality of persons on the defendant's side. A mandatory condition for this category of cases is the involvement of the State of Ukraine.

The execution of court decisions in cases of compensation for damage caused by internal affairs bodies of Ukraine is entrusted to a special subject – the State Treasury Service of Ukraine.

Key words: damage, harm, caused by illegal activity, governmental bodies, state agencies, internal affairs bodies, court trial, proceeding for court enforcement action, State Treasury Service.

Складність відновлення прав осіб, що зазнали впливу протиправної діяльності державних органів не піддається сумніву, на протязі тривалого часу розвитку уявлень про сутність цих правовідносин та порядок відновлення прав потерпілих точаться дискусії про належний порядок відшкодування шкоди, завданої органами державної влади та темпоральний ресурс, що буде використаний задля досягнення бажаного результату. Особливої актуальності, а скоріше чутливості для осіб, що потрапили у «орбіту» протиправної діяльності держави є вимоги про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України.

Однак, навіть повне задоволення вимог про відшкодування шкоди завданої органами внутрішніх справ України

не гарантує потерпілому не тільки відновлення своїх прав, а й компенсацію завданої шкоди відносить у невизначену перспективу.

Запропоноване нижче дослідження особливостей визначення належного відповідача та виконання рішень про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України спрямоване на визначення оптимального способу захисту прав осіб, що зазнали протиправного впливу та самої виконуваності таких рішень.

Належним відповідачем у справах про відшкодування шкоди за рахунок держави є не орган казначейства, а держава Україна, про що стверджує сучасна та актуальна судова практика, прикладом є Постанова Касаційного Цивільного Суду у справі № 346/5428/17 від 10.11.2021 [1].

Водночас, практичні випадки вибору відповідача не одразу отримав одностайне сприйняття на практичному та доктринальному рівнях, тому, цілком обґрунтовано питання визначення відповідача по справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України можна віднести до наріжних аспектів, як судової діяльності, так й наступного етапу процесу – виконання рішення про відшкодування шкоди.

А саме, тривалий час у колі юристів точаться дискусії про те, хто ж має бути відповідачем у справах про відшкодування шкоди за рахунок державного бюджету, так, окремі аспекти розгляду цієї категорії справ висвітлювались у роботах Б. Гук [2], Р. Ігоніна [3], В. Сьоміної [4], О. Хотинської [5], С. Щербак [6].

Під час дослідження правових засад виконавчого провадження зазначалися належні відповідачі – держава або відповідний орган державного казначейства, обґранковувалося чи доцільна інша пасивна співучасть по справах про відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України, зокрема та у нашому випадку – за шкоду, завдану органами внутрішніх справ України.

Окремої уваги заслуговують пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, що були висловлені задля вдосконалення чинної, але ж не сталої практики визначення відповідача по цій категорії справ та у подальшому – боржника у виконавчому провадженні.

Так, пропонувалося задля: «забезпечення черговості задоволення вимог кредиторів (по справах про відшкодування шкоди, завданої органами держави – курсів мій авт.) по у Порядку № 845. Під час розгляду справ за позовами стягувачів до органів Казначейства про визнання неправомірними дії в частині виконання судових рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів і зобов'язання вчинити відповідні дії треба брати до уваги, що п. 3 Порядку № 845 має застосовуватися з урахуванням (у рамках) загальних строків виконання рішень суду, які закріплені в ч. 2 ст. 3 і ч. 6 ст. 4 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 05.06.2012 № 4901-VI» [7, с. 130]. Однак, зазначена пропозиція не сприймається у всій своїй повноті без додаткових коментарів та пояснень, що будуть надані нижче по тексту статті.

Змістовне та глибоке дослідження проблематики визначення належного відповідача та, відповідно, боржника по справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ висловлені у роботі Ю. В. Білоусова та С. О. Іванова «Проблемні питання визначення відповідача у справах про стягнення коштів державного бюджету» [8, с. 82–89].

Авторами зазначалося, що: «Нагальним для вирішення, зокрема, є питання визначення особи відповідача у цих категоріях справ, виходячи із специфіки правової природи держави як учасника цивільних відносин. У ситуації залучення в цих справах органів державної влади як відповідачів на практиці постає питання визначення відповідного органу державної влади, уповноваженого виступати в суді та у виконавчому провадженні від імені держави: чи це головний розпорядник бюджетних коштів, з вини якого слід провести відшкодування збитків коштами державного бюджету, чи це органи Державної казначейської служби України, повноваженнями яких охоплюються операції із розпорядження бюджетними коштами...» [9, с. 99], відповідно – (курсів мій авт.) «...саме центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування державної фінансової політики, слід залучати у процес та на стадії виконання судового рішення щодо стягнення збитків за рахунок держави (тобто під час безпосередньої цивільно-правової відповідальності держави та під час субсидіарної відповідальності держави за зобов'язаннями її суб'єктів публічного права)...» [9, с. 99]».

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду виклав свою позицію із проблеми визначення Відпо-

відача по справі з відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України у Постанові від 10 листопада 2021 року, справа № 346/5428/17, провадження № 61-8102св21 [10].

У даній справі місцевим та апеляційним судами на користь особи, яку було незаконно притягнуто до кримінальної відповідальності з коштів державного бюджету стягнуто певну компенсацію завданої моральної шкоди. При цьому відповідачем у даній справі виступала саме Державна казначейська служба України.

Тобто кошти на відшкодування шкоди державою підлягають стягненню з Державного бюджету України. У таких справах резолютивна частина судового рішення не повинна містити відомостей про суб'єкта його виконання, номери та види рахунків, з яких буде здійснено стягнення коштів.

Проте суди на це уваги не звернули та зробили помилковий висновок про стягнення коштів на відшкодування моральної шкоди безпосередньо з Державної казначейської служби України шляхом їх списання з єдиного казначейського рахунку. На прикладі цього рішення простежується важлива особливість визначення суб'єктного складу сторін по справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України.

По справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України, на прикладі наведеної вище справи, необхідно відрізнити порядок пред'явлення вимог про відшкодування завданої шкоди до конкретного відповідача.

Разом з тим, позивачу по справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ, знов на прикладі наведеної вище справи, доцільно приділяти уваги вірному визначенню права вимоги по справі.

Так, вимоги власника підприємства про відшкодування шкоди, завданої у одному кримінальному провадженні одночасно йому, як фізичній особі, та належному підприємству, згідно чинної судової практики, не задовольняються автоматично для власника та належного йому підприємства при закритті кримінального провадження відносно обох зазначених осіб.

Більше того, з дослідження наведеної вище справи виникає питання про можливість розгляду справи про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України власнику підприємства – фізичній особі та самому підприємству – особі юридичній в одному провадженні.

Можливо, якщо питання про розгляд вимог фізичної особи та підприємства про відшкодування шкоди, завданої незаконною діяльністю органів внутрішніх справ були б заявлені під час подання позовної заяви та звернення до суду про об'єднання позовних вимог в одному провадженні, результат розгляду такої вимоги прогнозовано міг бути іншим, а саме: не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом, суд відкриває провадження у справі в частині вимог, які належать до цивільної юрисдикції, і відмовляє у відкритті провадження у справі щодо вимог, коли їх розгляд проводиться за правилами іншого судочинства, п. 4 постанови Пленуму Верховного суду України від 12.06.2009 року «Про застосування норм цивільно-процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції».

Вбачається, що не дивлячись на матеріально-правову єдність вимоги про відшкодування шкоди, завданої у наведеній вище справі, вимоги самого підприємства про повернення техніки, врожаю, відшкодування іншої шкоди не можуть розглядатися у порядку цивільного судочинства, з огляду на суб'єктний склад учасників спірних правовідносин, вимоги підприємства про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ будуть розглядатися у порядку господарського судочинства.

Також, ще однією специфічною особливістю визначення суб'єктного складу на стороні відповідача по справам про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України є позиція Верховного Суду про Державу Україна як належного відповідача по цій категорії справ. При цьому, Верховним Судом не заперечується про виникнення співучасті на боці відповідача по цій категорії справ, однак остаточного висновку щодо кількості осіб та їх відомчої належності не зроблено.

Оскільки ж визначення «Держава Україна» з формальних міркувань не може бути застосовано до відповідача по цим категоріям справ з огляду на відсутність у «Держави Україна» встановлених процесуальним законом реквізитів, обов'язкових для відповідача, при визначенні співучасників на цій стороні необхідно уважно ставитися до обрання суб'єктів пасивної співучасті у кожному конкретному випадку.

Важливою особливістю виконавчого провадження по справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України на підставі дослідження судової практики слід відзначити спеціальний порядок відкриття виконавчого провадження по цій категорії справ.

Верховним Судом з приводу зазначеної особливості зазначалося, що виконавчий документ повертається стягувачу органом державної виконавчої служби, приватним виконавцем без прийняття до виконання, якщо він підлягає виконанню органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, а не органами державної виконавчої служби чи приватними виконавцями [11].

Так, у пункті 12 частини першої статті 2 Бюджетного кодексу України передбачено, що бюджетні установи – органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також організації, створені ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевого бюджету.

Згідно з абзацом першим пункту 1 Положення про Державну казначейську службу України, затвердженого Указом Президента України від 15 квітня 2015 року № 215 (далі – Положення) [12], реалізацію державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів здійснює Казначейство.

Відповідно до покладених на Казначейство завдань воно здійснює безспірне списання коштів державного та місцевих бюджетів або боржників на підставі рішення суду (підпункт 3 пункту 4 Положення). Механізм виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, прийнятих судами, а також іншими державними органами (посадовими особами), які відповідно до закону мають право приймати такі рішення, передбачений Порядком виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 03 серпня 2011 року № 845 (далі – Порядок) [13].

Відповідно до пункту 3 Порядку рішення про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників виконуються на підставі виконавчих документів виключно органами Казначейства у порядку черговості надходження таких документів. Пунктом 4 цього Порядку на органи Казначейства покладені обов'язки, зокрема забезпечення у випадках, передбачених цим Порядком, зберігання виконавчих документів та ведення їх обліку; вжиття заходів до виконання виконавчих документів протягом встановленого строку.

Відповідно до пункту 9 частини четвертої статті 4 Закону України «Про виконавче провадження» виконавчий документ повертається стягувачу органом державної виконавчої служби, приватним виконавцем без прийняття до виконання протягом трьох робочих днів з дня його пред'явлення, якщо виконавчий документ не підлягає виконанню органами державної виконавчої служби, приватним виконавцем [14].

Особливості розгляду справ про виконання Казначейством рішень суду про стягнення коштів з Державного бюджету на виконання рішення суду про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України можна проілюструвати на прикладі наступних судових рішень: Відповідно до рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 25 червня 2021 року по справі № 560/2586/21, визнано протиправною бездіяльність Державної казначейської служби України щодо невиконання рішення Замостянського районного суду міста Вінниці від 11.12.2006 у справі № 2-а-2656/2006. Зобов'язано Державну казначейську службу України вчинити дії щодо виконання рішення Замостянського районного суду міста Вінниці від 11.12.2006 у справі № 2-а-2656/2006. Також, вирішено стягнути з Державної казначейської служби України на користь Позивача моральну шкоду в сумі 1000 гривень.

Водночас, заходами судового контролю по зазначеній справі встановлено відсутність протиправності у виконанні Державною казначейською службою України рішення судів у справах № 2-а-2656/2006 та № 560/2581/21 [15] у зв'язку з наявністю **черговості** виконання рішень про стягнення грошових коштів з Державного бюджету.

На прикладі цього судового рішення проілюстрована особливість виконання судових рішень по справах про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України за рахунок коштів Державного бюджету України: виконання рішень судів по цій категорії справ спеціальним суб'єктом – ДКС, та на підставах, що відмінні від загальних правил виконавчого провадження до яких безумовно слід віднести черговість виконання вимог, пов'язану з фінансуванням відповідної бюджетної програми.

У іншій, схожій справі, судом, зокрема зазначалося, що: **Казначейство та органи Казначейства здійснюють виконання судових рішень відповідно до підпункту 3 пункту 19 Порядку № 590 «Про затвердження порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану» з урахуванням ресурсної забезпеченості єдиного казначейського рахунку у відповідній черговості [16].**

Позивач звернувся до суду з позовом до відповідачів Державної казначейської служби України, Головного управління Державної казначейської служби України в Тернопільській області, Головного управління Національної поліції в Тернопільській області, Тернопільської обласної прокуратури, Держави Україна в особі Міністерства фінансів України у якому, з урахуванням заяви про збільшення позовних вимог, просить стягнути за рахунок Державного бюджету України шляхом списання коштів з єдиного казначейського рахунку на свою користь 1042408,09грн., з яких: 1000000,00грн. – відшкодування моральної шкоди; 5261,50 грн. – 3% річних; 37146,59 грн. – інфляційні втрати.

В обґрунтування позовних вимог зазначено, що рішенням Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 17.02.2022 по справі № 607/19538/21 з Державної казначейської служби України на користь Позивача стягнуто 285000,00грн. відповідно до ст. 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та 10000 грн. моральної шкоди. На виконання вказаного рішення суду 19.04.2022 Тернопільським міськрайонним судом Тернопільської області видано виконавчий лист.

30.05.2022 Позивачем подано до ГУКС України в м. Тернопіль заяву про стягнення коштів з державного бюджету для відшкодування моральної шкоди. В червні 2022 Позивач звертався із скаргами до ГУДКС України в Тернопільській області, ДКС України та ГУНП в Тер-

нопільській області стосовно не проведення безспірною списання коштів державного бюджету для відшкодування (компенсації) відповідно до виконавчого листа.

Згідно відповіді ДКС України питання щодо виконання рішення по справі № 607/19538/21 розглянеться Казначейством в порядку черговості та в межах відкритих асигнувань, після виконання виконавчих документів, які надійшли раніше виконавчого листа у справі № 607/19538/21. Встановлений обсяг коштів не дозволяє Казначейству здійснити у поточному році погашення заборгованості за рахунок бюджетної програми.

Таким чином, законодавством не передбачено строку виконання судових рішень про відшкодування шкоди з Державного бюджету України фізичним та юридичним особа, оскільки рішення суду про стягнення коштів державного бюджету (місцевих бюджетів виконуються на підставі виконавчих документів виключно органами Казначейства у черговості надходження таких документів та у межах суми, передбаченої законом про Державний бюджет України на відповідний рік, що відповідає принципу справедливості та забезпечує рівні права стягувачів на одержання коштів Державного бюджету за рішенням суду.

По цій справі судом було відмовлено у задоволенні позову Позивача до Державної казначейської служби України, Головного управління Державної казначейської служби в Тернопільській області, Головного управління

Національної поліції в Тернопільській області, Тернопільської обласної прокуратури, Держави Україна в особі Міністерства фінансів України про стягнення моральної шкоди, 3% річних та інфляційних втрат за невиконання судового рішення по справі про відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ у повному обсязі.

Висновки. Наведена у статті судова практика переконливо свідчить про наявність не сталих утруднень у реалізації судових рішень з відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ. Пропозиції науковців щодо удосконалення нормативного регулювання зазначених правовідносин у сучасному їх стані заслуговують на увагу, однак за свідченням досвіду реального відшкодування шкоди, що наведений у цієї роботі не є цілковито ефективним, тому, що не забезпечує ані розумний, ані прийнятний строк очікування виплати відшкодування, що присуджене судом. Відповідно, є всі підстави стверджувати про необхідність застосування нових підходів до формування ефективних засобів відновлення прав осіб, що постраждали внаслідок незаконної діяльності органів внутрішніх справ України. Таким засобом може виступати **інститут страхування відповідальності державної влади у цілому та органів внутрішніх справ зокрема.** Однак, така пропозиція передбачає глибоке та всебічне дослідження можливостей її застосування на сучасному етапі розвитку правової науки та практики в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Касаційного Цивільного Суду у справі № 346/5428/17 від 10.11.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101064302>
2. Гук Б.М. Адміністративно-правове регулювання механізму примусових заходів виконавчого провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Б.М. Гук ; Акад. упр. М-ва внутр. справ. – К., 2010. – 20 с.
3. Ігонін Р.В. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Р.В. Ігонін ; Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2007. – 20 с
4. Сьоміна В.А. Проблеми законодавчого регулювання та практики розгляду адміністративно-правових спорів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / В.А. Сьоміна. – Х., 2005. – 212 с.
5. Хотинська О.З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / О.З. Хотинська. – К., 2006. – 195 с.
6. Щербак С.В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / С.В. Щербак ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 16 с
7. Безпалько С.В. Правові засади вирішення адміністративними судами спорів, які виникають у зв'язку з виконанням рішень суду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2017. 241 с.
8. Білоусов Ю.В., Іванов С. О. Проблемні питання визначення відповідача у справах про стягнення коштів державного бюджету. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. (82-109 с). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_4_13.
9. Білоусов Ю. В., Іванов С. О. Проблемні питання визначення відповідача у справах про стягнення коштів державного бюджету. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. (82-109 с). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_4_13.
10. Постанова ВС/КЦС у справі № 346/5428/17 від 10.11.2021 URL: https://protocol.ua/ua/vs_ktss_nalegnim/
11. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність приватного/державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KCS_01_2023.pdf
12. Положення про Державну казначейську службу України, затвердженого Указом Президента України від 15 квітня 2015 року № 215. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-%D0%BF#Text>
13. Постанова Кабінету Міністрів України від 03 серпня 2011 року № 845. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2011-%D0%BF#Text>
14. Постанова Верховного Суду від 02 липня 2018 року у справі № 233/1979/17 (провадження № 61-29414св18) URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75286323>.
15. Ухвала Хмельницького окружного адміністративного суду від 12.04.2023, по справі № 560/2586/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110182967>
16. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 20.04.2023, Справа №607/9021/22 URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110714849>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

CURRENT ISSUES OF THE PARTICIPATION OF MILITARY PERSONNEL IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS

Харитонов Є.О., д.ю.н., професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Представлена стаття присвячена актуальним питанням участі військовослужбовців в договірних зобов'язаннях.

В статті акцентовано увагу на тому, що суб'єктами цивільних правовідносин виступають особи, які мають цивільні права і обов'язки у зв'язку з участю у певних цивільно-правових відносинах, зокрема у договірних відносинах, в яких військовослужбовці беруть участь. Адже військовослужбовці визначаються як особливий суб'єкт цивільних правовідносин, який поряд з загальними ознаками фізичних осіб як суб'єктів цивільного права, має певні специфічні ознаки, що в свою чергу, визначає і особливості їх участі у цивільних правовідносинах.

Визначено, що особливості правового статусу військовослужбовця, який з однієї сторони представляє сукупність прав, свобод, гарантованих державою, а з іншого боку його обов'язки та має обмеження, встановлені законами. Зокрема, заборонено займатись сумісною діяльністю усім військовим посадовим особам Збройних сил України, незалежно від того чи вони були призвані (мобілізовані), чи підписали контракт.

Наголошено, що починаючи з 24 лютого 2022 року по всій Україні, у зв'язку із повномасштабним вторгненням військових формувань РФ на територію України, відбулись кардинальні зміни у житті громадян України, особливо у частині виконання договірних зобов'язань, зокрема військовослужбовцями, які з першого дня стали на захист держави і несуть службу в районах ведення активних бойових дій.

У цивільних правовідносинах військовослужбовці мають відповідні зобов'язання клієнта, покупця, виконавця, пасажирів, замовника, користувача, тощо. Виконання договірних зобов'язань військовослужбовцями на загальних засадах визначаються положеннями Цивільного кодексу України та договорами. Разом з тим наголошується на певних специфічних умовах виконання договорів, в яких військовослужбовці беруть участь, а також на особливостях цивільно-правової відповідальності за договірними зобов'язаннями, в яких військовослужбовці беруть участь.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, зобов'язання, договірні зобов'язання, цивільно-правовий договір, військовослужбовці, воєнний стан.

The published article is devoted to topical issues of the participation of military personnel in contractual obligations.

The article focuses on the fact that subjects of civil legal relations are persons who have civil rights and obligations in connection with participation in certain civil legal relations, in particular contractual relations in which military personnel participate. After all, military personnel are defined as a special subject of civil legal relations, which, along with the general characteristics of natural persons as subjects of civil law, has certain specific characteristics, which, in turn, determines the peculiarities of their participation in civil legal relations.

It was determined that the peculiarities of the legal status of a military serviceman, which on the one hand represents a set of rights and freedoms guaranteed by the state, and on the other hand his duties and has limitations established by law. In particular, all military officials of the Armed Forces of Ukraine are prohibited from engaging in joint activities, regardless of whether they were drafted (mobilized) or signed a contract.

It was emphasized that starting from February 24, 2022, in connection with the full-scale invasion of the Russian military formations on the territory of Ukraine, radical changes took place in the lives of Ukrainian citizens, especially in terms of the fulfillment of contractual obligations, in particular, by military personnel who from the first of the day they stood up for the defense of the state and serve in the areas of active hostilities.

In civil legal relations, military personnel have the corresponding obligations of a client, buyer, executor, passenger, customer, user, etc. The performance of contractual obligations by military personnel is generally determined by the provisions of the Civil Code of Ukraine and contracts. At the same time, it emphasizes certain specific conditions for the performance of contracts in which servicemen participate, as well as the peculiarities of civil liability for contractual obligations in which servicemen participate.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, obligations, contractual obligations, civil law contract, military personnel, martial law.

Постановка проблеми. Договірні зобов'язання у цивільному праві є одним з видів правових відносин, згідно до чого одна сторона договору повинна по відношенню до другої сторони договору вчинити або не вчинити певні дії в обумовлені строки та за обумовлену плату.

Відповідно до цивільного законодавства України під договором розуміється виникнення, зміна, припинення цивільних прав та обов'язків шляхом досягнення домовленості між двома або більше особами. Договір є ідеальною формою активності учасників цивільних відносин, серед яких є й військовослужбовці та військові організації та підприємства тощо.

Починаючи з 24 лютого 2022 року по всій Україні, у зв'язку із повномасштабним вторгненням військових формувань РФ на територію України, які, проявляючи агресію, тимчасово окупували окремі території та населені пункти, ведуть бойові дії, які загрожують життю та здоров'ю громадян України, безпеці, незалежності та територіальної цілісності держави, було запроваджено військовий стан [5]. З цього часу, відбулись кардинальні

зміни у житті громадян України, особливо у частині виконання договірних зобов'язань, зокрема військовослужбовцями, які з першого дня стали на захист держави і несуть службу в районах ведення активних бойових дій.

Проблеми договірних зобов'язань, та договірного і зобов'язального права розглядали такі відомі цивілісти, як: С. М. Бервено, Т. В. Бондар, Н. Ю. Голубєва, І. В. Давидова, О. В. Дзера, С. Д. Гринько, О. С. Кізлова, В. М. Коссак, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданник, О. І. Міхно, Л. П. Медвідь, В. В. Луць, С. О. Погрібний, В. Й. Пашинський, О. І. Сафончик, І. А. Свистільник, О. І. Харитонova, А. Р. Чанишева та багато ін..

Проте в силу різноманітності та різносторонності досліджень, у сучасних реаліях виникають питання, які потребують детального розгляду та подальшого дослідження з врахуванням сучасних тенденцій та обставин.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання участі військовослужбовців у договірних зобов'язаннях, слід звернути увагу на визначення поняття «договір» та «зобов'язання» за цивільним законодавством України.

Термін «договір» виступає одним із ключових у цивільному праві, і водночас він має кілька значень.

По-перше, «під договором розуміється домовленість, що досягається учасниками цивільних відносин, про виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [4]. У цьому сенсі договір є різновидом правочинів, які, своєю чергою, є видом юридичних фактів. Будучи різновидом юридичного факту, договір виступає підставою виникнення цивільних прав і обов'язків. З іншого боку, будучи правочином, договір є дво- чи багатостороннім правочином, тобто передбачає узгодження волі як мінімум двох учасників цивільних правовідносин. У цьому сенсі договори слід відрізняти від односторонніх правочинів, для здійснення яких достатньо волевиявлення однієї особи.

По-друге, «цивільно-правовий договір означає ті правовідносини, що виникають між сторонами у зв'язку із укладанням ними договору» [1]. Мається на увазі цивільно-правові зобов'язання, які виникають з укладеного сторонами договору. У цьому сенсі використовується термін «договір-правовідносини».

По-третє, «договором позначають документ, яким оформляються взаємини сторін, пов'язаних відповідним правочином» [7]. Такий документ виступає як доказ, що засвідчує факт укладання договору, а також фіксує зміст договору.

Чинне цивільне законодавство використовує термін «договір» у всіх трьох значеннях. Так, до договору-домовленості застосовуються загальні норми про умови дійсності таких договорів, склад договору, підстави та наслідки недійсності договору тощо. Якщо ж йдеться про договір-правовідносини, то застосовуються загальні норми про зобов'язання. До відносин з приводу договору-документу додаються норми про форму та реквізити документа.

Будучи за своєю природою правочином, договір є вольовим актом його учасників, у тому числі й військовослужбовців. При цьому різноспрямовані інтереси суб'єктів лише тоді перетворюються на договір, коли воля його учасників збігається, тобто стає єдиною. Отже, укладаючи договір, його учасники, з одного боку, узгоджують свої інтереси, з іншого боку, змушені самообмежуватися, аби досягти бажаного результату – укласти договір.

Договір є одним із центральних інститутів цивільного права, при цьому договори, будучи найбільш численними серед різноманітних юридичних фактів, грають особливу роль у економічному житті суспільства. Договір оптимізує найважливіші економічні процеси, які здійснюються як у рамках виробничо-господарської, так і розподільчої діяльності.

Значення договорів настільки велике, що законодавець надає їм обов'язкової сили, тобто забезпечує їх виконання.

Як зазначається у науковій літературі: «відносини між сторонами договору щодо виконання умов договору, та що визначають наявність певних прав та обов'язків сторін цього договору, і слід відносити відносин, які мають цивільно-правовий характер» [9].

Під цивільними правовідносинами розуміються суспільні відносини, що мають вольовий характер, врегульовані нормами цивільного права. Фізичні та юридичні особи, вступаючи у правові відносини, як правило, договірні, здійснюють надані їм права та обов'язки.

Як відомо, елементами цивільних правовідносин є його суб'єкти, об'єкт та зміст. А отже, в даному контексті особливого значення набувають саме питання суб'єктного складу, в тому числі, участі військовослужбовців в договірних зобов'язаннях.

Суб'єктами правовідносини виступають особи, які мають цивільні права і обов'язки у зв'язку з участю у певних цивільно-правових відносинах, зокрема у договірних відносинах, в яких військовослужбовці беруть участь. Адже військовослужбовці визначаються як особливий

суб'єкт цивільних правовідносин, який поряд з загальними ознаками фізичних осіб як суб'єктів цивільного права, має певні специфічні ознаки, що в свою чергу, визначає і особливості їх участі у цивільних правовідносинах.

Особливості правового статусу військовослужбовця, який з однієї сторони представляє сукупність прав, свобод, гарантованих державою, а з іншого боку його обов'язки та має обмеження, встановлені законами. Зокрема, заборонено займатись сумісною діяльністю усім військовим посадовим особам Збройних сил України, незалежно від того чи вони були призвані (мобілізовані), чи підписали контракт.

Як зазначається у наукових колах: «військовими посадовими особами є ті, які працюють на штатних посадах, котрі пов'язані з: виконанням організаційно-розпорядчих обов'язків (керівництво колективом чи ділянкою работ); адміністративно-господарською діяльністю (управління або розпоряджання майном)» [6].

Таким чином, зайняття підприємницькою діяльністю не допускається особам, які займають такі військові посади у Збройних сил України, наприклад, як командир роти та його заступники, однак ці обмеження не стосуються осіб, які не є військовими посадовими особами Збройних сил України (наприклад мобілізовані на час воєнного стану цивільні особи, або призвані на військову службу).

Об'єктами правовідносини виступає те, з приводу чого договірні правовідносини виникли. Усі об'єкти цивільного права умовно поділяються на матеріальні (майно, гроші, речі) та нематеріальні (результати діяльності, зокрема інтелектуальної) блага.

Під змістом правовідносини розуміють сукупність прав і обов'язків суб'єктів цивільних правовідносин. Багато договірних відносин мають правничий характер, а сторони договірних відносин мають визначені обов'язки, зокрема у договорах перевезення транспортними засобами вантажів. У деяких правовідносинах лише одна сторона має права, а інша – має обов'язки, наприклад, у правовідносинах, що виникають із заподіяння шкоди.

У змісті цивільних правовідносин виділяють суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки. Так, під суб'єктивним правом розуміється захід можливого поведінки учасника правовідносини, спрямовану досягнення мети і пов'язані з задоволенням його інтересів.

Суб'єктивним обов'язком є забезпечений нормами права міра належної поведінки зобов'язаної особи у цивільних правовідносинах.

Підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків визнають обставини, що виникають у процесі життєдіяльності людей і з настанням яких закон пов'язує виникнення певних правових наслідків – виникнення цивільних правовідносин (прав та обов'язків).

Відповідно до положень ЦК України, зокрема серед інших, відповідно до положень статті 11 ЦК України, цивільні правовідносини (права та обов'язки) виникають: «з договорів та інших угод, передбачених законом, і навіть з договорів та інших правочинів, хоч і передбачених законом, але з суперечать йому; на підставі рішень зборів, у випадках, передбачених законом; з актів державних органів та органів місцевого самоврядування, які передбачені законом як підстава виникнення цивільних прав та обов'язків; із судового рішення, яке встановило цивільні права та обов'язки; внаслідок придбання майна на підставах, що допускаються законом; у результаті створення творів науки, літератури, мистецтва, винаходів та інших результатів інтелектуальної діяльності; внаслідок заподіяння шкоди іншій особі; внаслідок набуття у власність необгрунтованих активів; внаслідок інших дій громадян та юридичних осіб; внаслідок подій,

з якими закон чи інший правовий акт пов'язує настання цивільно-правових наслідків» [2, 3].

Цивільні правовідносини носять вольовий характер, який виявляється також і в тому, що в них проявляється індивідуальна воля учасників. Це великою мірою відноситься до цивільних правовідносин, в яких волевиявлення учасників набуває особливого значення. Найчастіше цивільні правовідносини виникають і реалізуються з урахуванням та допомогою узгоджених вольових дій (договорів) учасників правовідносин, спеціально вклядених у виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Водночас, згідно з положеннями частини першої статті 6 ЦК України, «сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами законодавства, однак відповідає його загальним початкам, а також відступити від положень актів законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуду (частина третя статті 6 ЦК України)» [8].

Процедуру укладання договорів визначено у статті 638 ЦК України, згідно до якої: «договір є укладеним, якщо сторони у належній формі досягли згоди за всіма його істотними умовами, при цьому істотними умовами договору слід розміти умови про предмет договору, які визначені законом як істотні або необхідні для договорів певного виду, а також усі ті, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди» [3].

Однією з найважливіших умов реалізації договору є його свобода, а також свобода осіб, які його укладають. Значення свободи договору настільки велике, що законодавець визнає це положення одним з основних засад (принципів) цивільного законодавства.

Договір також є основною моделлю цивільних правовідносин. Можливістю її використання наділяється кожен учасник цивільних відносин: громадянин, юридична та/або фізична особа, в тому числі й військовослужбовці.

Військовослужбовці поза виконанням обов'язків військової служби, приймають участь у здійсненні угод, та у договірних відносинах то-як: перевезення пасажирів та вантажів, придбання речей, нерухомого та рухомого майна, надання педагогічних послуг, зайняття науковою та іншою творчою діяльністю, тощо.

У цивільних правовідносинах військовослужбовці мають відповідні зобов'язання клієнта, покупця, виконавця, пасажирів, замовника, користувача, тощо. Виконання договірних зобов'язань військовослужбовцями на загальних засадах визначаються положеннями ЦК України та договорами.

Однією з підстав припинення зобов'язання є його належне виконання. Вимога виконувати зобов'язання належним чином передбачає відповідність дій на виконання зобов'язання умовам зобов'язання та вимогам закону, інших правових актів, звичаям ділового обороту або іншим вимогам, що зазвичай висувуються.

Як вже зазначалось вище, повномасштабне вторгнення у 2022 році військ рі на територію України, проявлення з боку рф військової агресії, суттєво вплинуло та змінило ситуацію щодо виконання договірних зобов'язань. Зважаючи на це, та дію воєнного стану, листом Торгово-промислової палати України від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1: «військова агресія Російської Федерації проти України, що стала підставою для запровадження військового стану з 24 лютого 2022 року визнано форс-мажорною обставиною (обставиною непереборної сили) до дати її офіційного закінчення» [11].

Так, як зазначається у положеннях ЦК та ГК України, у зв'язку з настанням форс-мажорних обставин: «за невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання умов договору (договірних зобов'язань) сторона договору може бути звільнена від відповідальності» [10].

Висновки. Таким чином, з наведеного вище, в умовах дії військового стану, у зв'язку із військовою агресією рф, суб'єкти цивільних відносин такі-як військовослужбовці зштовхуються із неможливістю виконання своїх договірних зобов'язань в силу різних підстав: безпосереднє перебування у зоні бойових дій, поранення, порушення логістики та авіасполучення з оборонною метою, тощо.

У всіх цих випадках військовослужбовці як суб'єкти договірних відносин з посиланням на лист Торгово-промислової палати України від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1, можуть бути звільнені від відповідальності за невиконання своїх договірних зобов'язань у зв'язку із форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) протягом терміну дії таких обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діденко Л. В., Денисяк Н.М. Цивільне право та процес : навчально-методичний посібник. Одеса: Гельветика, 2023. 110 с.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. К. 2008 р. 62 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Станом на 15 вересня 2021 року / За заг. ред. Теремецького В. І. Київ: Професіонал, 2021. 1158 с.
4. Погрібний С.А. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія К.: Правове єдність, 2009. 304 с.
5. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.22р. № 64/2022.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
6. Про військовий обов'язок і військову службу. Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII (зі змінами та доповненнями). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T223200?an=1>
7. Сафончик О.І., Матійко М.В., Фасій Б.В. Цивільне право в сучасних умовах. Навчально-методичний посібник. / За редакцією доктора юридичних наук, професора О.І. Сафончик. Одеса, 2023. 56 с.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
9. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. Навчальний посібник / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. наук, доц. Кухарева О. Є., канд. юрид. наук, доц. Ткалича М.О. Запоріжжя. 2016. 284 с.
10. Цивільне, господарське та господарське процесуальне право у запитаннях і відповідях (практичний курс). Борисова В. І., Жигалкін І. П., Сибіга О. М., Хотенець П. В. вид. «Право». 2013. 176 с.
11. Щодо засвідчення форс-мажорних обставин: Лист Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1. URL: <https://uccr.org.ua/press-center/uccr-news/protsedura-zasvidchennia-fors-mazhornikh-obstavini-z-28-02-2022>.

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/44>

ПРО ЗАСТОСУВАННЯ НАСЛІДКІВ НЕДІЙНОСТІ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ВСУПЕРЕЧ ПУБЛІЧНИМ ІНТЕРЕСАМ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ САНКЦІЇ

ON THE APPLICATION OF THE CONSEQUENCES OF THE INVALIDITY OF A LEGAL ACT COMMITTED AGAINST PUBLIC INTERESTS AS AN ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SANCTION

Войнарівський М.М., к.ю.н.,
суддя

Миколаївський районний суд Миколаївської області

У статті досліджується правова природа санкції у вигляді стягнення у дохід держави переданого сторонами зобов'язання, визнаного недійсним через вчинення його з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, та обґрунтовується доцільність віднесення відповідних стягнень до адміністративно-господарських санкцій. Проведено аналіз наукових поглядів на правову сутність правових наслідків недійсних правочинів, вчинених всупереч інтересам держави, представниками різних галузей права. Відзначено, що у господарській сфері та судовій практиці, не дивлячись на те, що застосування наслідків таких недійсних правочинів наразі сформовано усталену позицію про те, що заходи примусу, установлені частиною першою статті 208 ГК України, є адміністративно-господарськими, а не цивільно-правовими санкціями. Обґрунтовано, що подібні стягнення мають бути кваліфіковані як АГС, оскільки відповідають основним ознакам таких санкцій: застосовуються за порушення правил здійснення господарської діяльності, зокрема, за порушення засад договірної взаємодії суб'єктів господарювання; мають майновий характер; стягуються на користь держави; переслідують первісно мету покарання порушника та відновлення публічного порядку у сфері господарювання; застосовуються у встановленому законом порядку уповноваженими органами, у даному випадку, судом; обов'язковим є встановлення повного складу елементів господарського правопорушення, зокрема, вини у формі умислу сторони (сторін) правочину. Крім того, можуть застосовуватися лише протягом строків, установлених статтею 250 ГК України для АГС. Останнє передбачає, що звернення до суду з вимогою про визнання недійсним правочину, вчиненого з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, а також про застосування наслідків такої недійсності, має відбуватися не пізніше, ніж протягом шести місяців з дня виявлення порушення чи закінчення одного року з дня вчинення правочину, що відповідає строку застосування АГС, визначеному ГК України. Рекомендовано доповнити ч. 1 ст. 239 ГК України положеннями, які визначатимуть у якості адміністративно-господарської санкції стягнення в дохід держави за рішенням суду одержаного сторонами за зобов'язанням, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства. Чітке віднесення правових наслідків недійсних правочинів, укладених з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, до АГС сприятиме визначенню порядку їх застосування, юрисдикції цих спорів та здатне підвищити рівень додержання правового господарського порядку у економіці.

Ключові слова: адміністративно-господарські санкції, конфіскаційні санкції, недійсний правочин, публічний порядок, інтереси держави і суспільства, одностороння реституція, стягнення в дохід держави.

The article examines the legal nature of the sanction in the form of collection from the state income of the obligation transferred by the parties, recognized as invalid in connection with its implementation for a purpose that is known to be contrary to the interests of the state and society, and the expediency of assigning relevant measures to administrative and economic sanctions (AES) is substantiated. The analysis of scientific views on the legal essence of the legal consequences of invalid agreements committed against the interests of the state by representatives of various branches of law was carried out. A legislative gap has been identified regarding the qualification of applying such consequences as an administrative and economic sanctions. Reasoned formation in the economic sphere and judicial practice of the established position that coercive measures, established by the first part of Article 208 of the Economic Code of Ukraine, are administrative and economic, not civil sanctions. It is justified that such sanctions should be qualified as AES, because they correspond to the main features of such sanctions: they are applied for violation of the rules of economic activity, in particular, for violation of the principles of contractual interaction of economic entities; have a property nature; are levied in favor of the state; pursue the primary goal of punishing the violator and restoring public order in the economic sphere; are applied in accordance with the procedure established by law by authorized bodies, in this issue – by the court; it is mandatory to establish the full range of signs of an economic offense, in particular guilt in the form of intent of the party (parties) of the transaction. In addition, these sanctions can be applied only within the time limits established by Article 250 of the Economic Code of Ukraine for AES. The latter stipulates that an appeal to the court with a demand for the recognition of invalidity of a deed committed with a purpose contrary to the interests of the state and society, as well as for the application of the consequences of such invalidity, must be submitted within a period of no later than six months from the date of discovery of the violation or the expiration of one year from on the date of execution of the deed, which corresponds to the term specified by the Economic Code of Ukraine. It is recommended to supplement Part 1 of Art. 239 of the Economic Code of Ukraine provisions that the administrative and economic sanction provides for the collection by court decision of the obligation received by the parties, made with a purpose known to be contrary to the interests of the state and society, to the state income. A clear qualification of the legal consequences of invalid actions, committed with a purpose that is contrary to the interests of the state and society, as the AES will contribute to the determination of the order of their application, the jurisdiction of these disputes and can strengthen the level of compliance. with the legal economic order in the economy.

Key words: administrative and economic sanctions, confiscation sanctions, invalid legal act, public order, interests of the state and society, restitution, collection in favor of the state

Постановка проблеми. Правовий господарський порядок забезпечується різноманітними приватними та публічними засобами. Серед останніх важливе місце посідають адміністративно-господарські санкції (далі – АГС), застосування яких покликане припинити правопорушення суб'єкта господарювання, ліквідувати його наслідки та покарати правопорушника у спосіб та порядку, прямо передбачений законом.

Разом з тим, невичерпний перелік АГС, передбачений ст. 239 ГК України і одночасна вимога законодавця застосовувати лише АГС, які визначені кодексом або законом, породжують практичні проблеми при застосуванні санкцій, не поіменованих чітко як адміністративно-господарські. Так, зокрема, ч. 1 ст. 208 Господарського кодексу України (далі – ГК України) передбачає, що «якщо господарське зобов'язання визнано недійсним як таке, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності наміру в обох сторін – у разі виконання зобов'язання обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за зобов'язанням, а у разі виконання зобов'язання однією стороною з другої сторони стягується в дохід держави все одержане нею, а також все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. У разі наявності наміру лише у однієї із сторін усе одержане нею повинно бути повернено другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується за рішенням суду в дохід держави». Аналогічні положення передбачені і ч. 3 ст. 228 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

Відсутність чіткого визначення стягнення в дохід держави за недійсним правочином як АГС у законодавстві, неодностайна позиція правознавців щодо правової суті цих заходів примусу викликає необхідність проведення наукового дослідження цих санкцій, що можуть бути застосовані до учасників господарських правовідносин, на предмет встановлення їх правової природи та виявлення ознак, що дозволяють чітко віднести їх до певної групи господарсько-правових санкцій, відмежувати від заходів цивільної та адміністративної відповідальності, а, відтак, і забезпечити належний порядок їх застосування.

Стан опрацювання проблеми. Питання підстав та правових наслідків недійсності договорів, у тому числі тих, що були укладені з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, піднімали в своїх роботах такі відомі науковці, як О. А. Беляневич, В. С. Мілаш, О. П. Подцерковний, В. С. Щербина. Окремі аспекти конфіскаційних санкцій досліджувались і вченими-цивілістами, зокрема, В. П. Грибановим, В. І. Кратом, Н. С. Кузнецовою, Н. Навальневою, О. А. Пушкіним, З. В. Ромовською, І. В. Спасиво-Фатєєвою тощо та адміністративістами, серед яких можна зазначити, зокрема, таких авторів, як Н. Ю. Кантор, О. П. Рябенко, В. М. Хоменко та ін. Проте, системного спрямування питання правової природи правових наслідків недійсних правочинів у вигляді стягнення в дохід держави одержаного за договором так і не набули, а ґрунтовні наукові дослідження в контексті віднесення до АГС стягнень за недійсними правочинами, що порушують публічний порядок чи суперечать інтересам держави, попри численні проблеми їх застосування, наразі відсутні.

З огляду на це, **метою статті** є з'ясування правової природи санкції у вигляді стягнення у дохід держави переданого сторонами зобов'язання, визнаного недійсним через вчинення його з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, та обґрунтування доцільності віднесення відповідних стягнень до адміністративно-господарських санкцій.

Виклад основного матеріалу. Правові наслідки недійсних правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства, у вигляді конфіскаційних санкцій не є новелою українського законодавства та були передбачені Цивільними кодексами УСРР 1922 та 1963 рр.

Відповідно до ст. 147 ЦК УСРР 1922 р. «у разі недійсності договору, як протизаконного або спрямованого на очевидної шкоду для держави (ст. 30), жодна сторона не має права вимагати від іншої повернення виконаного за договором. Безпідставне збагачення стягується на прибуток держави (ст. 402)» [1]. ЦК УСРР 1963 р. у свою чергу передбачав, що «якщо угода укладена з метою, завідомо суперечною інтересам соціалістичної держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – в разі виконання угоди обома сторонами – в дохід держави стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання угоди однією стороною з другої сторони стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності ж умислу лише у однієї зі сторін все одержане нею за угодою повинно бути повернуто другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується в дохід держави» [2].

Як можна побачити, ці норми не відрізняються від діючих положень ЦК та ГК України, проте первісно у 2003 р. до ЦК України ці правові наслідки недійсних правочинів включені не були через активний супротив вчених-цивілістів, що вбачали публічно-правову природу у конфіскаційних санкціях на користь держави, суперечну цивілістиці. Стягнення за наслідками вчинення правочину з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства, були включені лише в ГК України та застосовувалися винятково у сфері господарювання, тривалий час виступаючи особливою регулювання господарських відносин [3, с. 255]. І хоча Законом України від 02 грудня 2010 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» [4] ст. 228 ЦК України було доповнено частиною третьою, яка передбачила односторонню реституцію та інші правові наслідки, одностайності серед цивілістів ця позиція так і не набула.

Наразі в цивілістиці можна відзначити наявність двох найпоширеніших підходів до природи конфіскаційних санкцій, прибічники яких наполягають, що: 1) вони є публічно-правовими санкціями, передбачають відповідальність перед державою, а не перед потерпілим, тому вони чужорідні для цивільного права й мають бути з нього виключені; 2) вони мають на меті захист публічних інтересів, що є допустимим у цивільному праві [5, с. 129]. Основні аргументи противників віднесення цих санкцій до засобів цивільно-правової відповідальності зводяться до наступних: конфіскаційні наслідки недійсності правочину не вписуються в концепцію приватноправового методу регулювання майнових і особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності сторін і автономії їхньої волі, а недопущення реституції викликає серйозне заперечення як щодо змісту, так і щодо юридичної техніки (Н.С. Кузнецова). І з цим важко не погодитись, адже недопущення реституції за недійсним правочином покликане, у першу чергу, покарати порушника, вилучивши передане за правочином на користь держави, та запускає механізми публічних галузей права.

Н. Навальнева особливими правовими наслідками недійсності правочину, вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, пропонує визнавати односторонню реституцію та недопущення реституції [6, с. 24]. Подібна градація, на нашу думку, вимагає уточнення, оскільки значно спрощує погляд на реальні правові наслідки, які спіткають сторін такого недійсного правочину. Так, односторонньою реституцією не вичерпуються наслідки для сторони недійсного договору, який мав умисел при його укладенні нашкодити інтересам держави/суспільства. Окрім, власне, зобов'язання повернути усе, що йому було передано за правочином контрагентом, до нього застосовується конфіскаційна санкція щодо стягнення до державного бюджету усього майна, що він за таким договором передавав чи мав передати. Таким

чином, можемо стверджувати, що мова має вестися про застосування двох різнопорядкових правових наслідків – приватно- та публічно-правового.

Крім того, лексично невдалим слід визнати і виділення такого правового наслідку, як недопущення реституції: за пасивним «недопущенням» фактично криються активні дії у вигляді примусового стягнення переданого обома сторонами за договором до державного бюджету. Практично ж механізм реалізації цієї конфіскаційної санкції передбачає первісне стягнення з однієї особи на користь іншої того, що вона передавала за договором (якщо таке передавання вже відбулось), і вже наступним кроком є вилучення цього майна від власника у дохід держави, що підтверджується змістом наказів на примусове виконання, які виписуються господарськими судами у цій категорії справ [7].

У господарській сфері та судовій практиці, не дивлячись на те, що застосування наслідків недійсного правочину, вчиненого з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства, законодавцем прямо не визначено як АГС, наразі сформовано усталену позицію про те, що заходи примусу, установлені частиною першою статті 208 ГК України, є адміністративно-господарською санкцією і строк для її застосування визначає стаття 250 цього Кодексу. Санкції, встановлені частиною другою статті 208 цього Кодексу, є конфіскаційними, стягуються за рішенням суду в дохід держави за порушення правил ведення господарської діяльності. За своєю суттю наслідки, закріплені статтею 208 ГК України, є адміністративно-господарськими, а не цивільно-правовими, оскільки відповідають визначенню, закріпленому в частині першій статті 238 цього Кодексу. Зазначені санкції можуть застосовуватися лише протягом строків, установлених статтею 250 цього Кодексу [8].

Але попри тривале та послідовне підтримання ВС позиції на користь кваліфікації згаданих правових наслідків недійсності договорів, укладених з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства, саме як виду адміністративно-господарських санкцій, які мають вживатися у межах строків ст. 250 ГК України (див., наприклад, висновки Верховного Суду, викладені у постановках від 20 червня 2018 року у справі № 802/470/17-а, від 16 жовтня 2019 року у справі № 2а-1670/8497/11, від 03 вересня 2020 року у справі № 2А/0370/3414/12 тощо), непоодинокими залишаються випадки ухвалення судових рішень, висновки яких ґрунтуються на неодноковому розумінні правил перебігу та обрахунку цих спеціальних строків.

Як відомо, відповідно до ст. 250 ГК України адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як через рік з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності. Але, наприклад, Третій апеляційний адміністративний суд у своїй постанові від 27 вересня 2022 року у справі № 160/14095/21 прийшов до висновку, що «у спірному випадку захист законних інтересів держави, від імені якої діє податковий орган, не може бути нівельований тривалим періодом розгляду справи» [9] і задовольнив позов про стягнення коштів як правовий наслідок недійсності договору. Суд відзначив, що «дії, які були вчинені послідовно та в межах річного строку до подання позовної заяви про застосування наслідків недійсності правочину, були обов'язковими та необхідними для захисту прав та законних інтересів, у зв'язку з чим не можливо стверджувати про те, що у спірному випадку сплили строки для застосування адміністративно-господарських санкцій» [9]. При цьому спірний договір, визнання якого недійсним передувало кримінальне провадження, був укладений ще у 2016 році, але початком обрахунку граничного річного терміну [з дня порушення суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяль-

ності] для застосування АГС суд обрав набуття чинності постановою апеляційного суду про визнання договору недійсним. Позов про застосування наслідків недійсності правочину подавався окремо вже після визнання договору недійсним.

Такий підхід є необґрунтованим і не відповідає позиції ВС, який вважає «неправомірним застосування до платників адміністративно-господарських санкцій після спливу шести місяців з дня виявлення порушення чи закінчення одного року з дня вчинення правочину. Цей строк має розглядатися як такий, що встановлює терміни, протягом і в межах яких податковий орган (для якого положення Податкового кодексу України встановлено обов'язок з контролю за додержанням податкового та іншого законодавства) має право ініціювати перед судом питання застосування наслідків недійсності правочину (процесуальний строк звернення до суду). Застосування таких наслідків є видом адміністративно-господарської санкції, закріпленої главою 27 Розділу V Господарського кодексу України. Цей строк також має розглядатися як граничний для вжиття (накладення) таких заходів судом (матеріально-правовий строк – строк давності) [8]. Відступлення від вказаних приписів і довільне трактування початку перебігу строку виявлення/вчинення правопорушення, рівно як і строку ініціювання розгляду судом для вжиття відповідних заходів створює серйозні ризики законності у відносинах суб'єктів господарювання з податковими органами та судом, порушуючи правовий господарський порядок.

Отже, звернення до суду з вимогою про визнання недійсним правочину, вчиненого з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, а також про застосування наслідків такої недійсності, має відбуватися не пізніше, ніж протягом шести місяців з дня виявлення порушення чи закінчення одного року з дня вчинення правочину, що відповідає строку застосування АГС, визначеному ГК України.

Утім, існує і інший погляд на цю проблему. Так, в Окремій думці судді М. Гімона у згадуваній вище справі наголошується, що «під час вирішення питання темпоральних меж процесуального строку звернення до суду контролюючого органу з позовом про застосування наслідків недійсності правочину застосовними є норми абзацу другого частини другої статті 122 КАС України, оскільки відсутнє спеціальне законодавство, яке б встановлювало інший (спеціальний) строк для звернення до суду з відповідним позовом» [10]. У якості аргументів на користь таких висновків суддя вказує, що стягнення в дохід держави отриманого за нікчемним чи недійсним правочинном не визначено серед видів адміністративно-господарських санкцій, а також зазначає, що, на його думку, суд не є суб'єктом накладення адміністративно-господарських санкцій в розумінні ГК України [10].

Не погоджуючись із такою позицією, зауважимо, що відсутність загальної згадки у ст. 329 ГК України стягнення в дохід держави за рішенням суду одержаного сторонами за зобов'язанням, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, серед невичерпного переліку АГС, безумовно, не означає, що відповідні правові наслідки не можуть бути віднесені до АГС. Подібні стягнення мають бути кваліфіковані як АГС, оскільки відповідають основним ознакам таких санкцій: застосовуються за порушення правил здійснення господарської діяльності, зокрема, за порушення засад договірної взаємодії суб'єктів господарювання; мають майновий характер; стягуються на користь держави; переслідують первісно мету покарання порушника та відновлення публічного порядку у сфері господарювання; застосовуються у встановленому законом порядку уповноваженими органами, у даному випадку, судом.

Окремо слід наголосити і на такій ознаці АГС, як їх застосування за умови встановлення всіх елементів складу господарського правопорушення. Відповідно до частини

першої статті 238 ГК України АГС є публічно-правовими, конфіскаційними санкціями і не можуть застосовуватися за відсутності вини особи [11]. У свою чергу, стягнення в дохід держави переданого за недійсним правочином, що порушує інтереси держави та суспільства, є можливим лише за наявності умислу однієї чи обох сторін правочину. Суди наголошують, що «наявність такого наміру (умислу) у сторін (сторони) означає, що вони (вона), виходячи з обставин справи, усвідомлювали або повинні були усвідомлювати протиправність укладеного договору і суперечність його мети інтересам держави і суспільства та прагнули або свідомо допускали настання протиправних наслідків» [12].

Просте заперечення неможливості особливих правових наслідків окремих видів недійсних правочинів (право встановлювати які закріплено у ч. 3 ст. 216 ЦК України – підкреслено авт.) бути за своєю правовою природою АГС, виглядає непереконливо і у зв'язку із тим, що самі по собі санкції виступають певною реакцією держави в особі уповноважених органів на порушення порядку у сфері укладення договірних зобов'язань, своєрідним юридичним наслідком неправомірної поведінки суб'єкта. Наприклад, у згаданому вище випадку саме на податкову службу покладено обов'язок відстежувати випадки порушення інтересів держави та суспільства при укладенні господарських договорів та ініціювати судовий захист їх порушених прав. Аналогічним чином у господарському судочинстві, наприклад, реалізує свої повноваження прокуратура, здійснюючи представництво інтересів держави і подаючи позови при визнанні недійсними договорів, укладених суб'єктами господарювання з порушеннями вимог конкурентного законодавства та приписів нормативно-правових актів у сфері публічних закупівель.

Як влучно зазначає В. Крат, законодавець в окремих випадках, з урахуванням того, що інші особи (не сторони договору) не можуть ігнорувати існування договору між сторонами, а також фактичне та правове становище, яке є його результатом, передбачає спеціальні правила при «інтервенції» в «чужі» договірні відносини [13]. Допустимість втручання в чужі договірні відносини обґрунтовується порушенням укладеним правочином прав та інтересів інших осіб, держави та суспільства, які не є його сторонами. Ігнорування публічних правил здійснення господарської діяльності, правил використання бюджетних коштів, вимог конкурентного законодавства при укладенні договорів про публічні закупівлі та інші порушення державних та суспільних інтересів особами – сторонами приватного договору виводять його в сферу публічного контролю та легалізують заходи державного примусу до таких правопорушників.

Наприклад, у своєму рішенні у справі № 921/663/23 Господарський суд Тернопільської області суд визнав «за необхідне зауважити, що правовідносини, пов'язані з використанням бюджетних коштів, становлять суспільний інтерес, а незаконність (якщо така буде встановлена) договору, на підставі якого ці кошти витрачаються, такому суспільному інтересу не відповідає» [12]. Відтак, сторона (сторони – за умови умислу в обох) має відповідати за це порушення, але не перед контрагентом за договірним правовідношенням, а перед державою в особі уповноважених органів, що, у свою чергу, не є властивим цивільно-правовій відповідальності з її компенсаційними санкціями. Така відповідальність полягатиме у припиненні його права власності на майно, одержане або належне їй на відшкодування виконаного за договором, та стягненні його на користь держави до державного бюджету.

Не відповідає положенням ГК України і твердження [висловлене в Окремі думці], що суд не є суб'єктом накладення адміністративно-господарських санкцій. По-перше, ГК України визначає суд у якості такого суб'єкта, наприклад, ст. 247 ГК України напряму закріплює, що ліквідація

суб'єкта господарювання, як вид АГС, застосовується за рішенням суду. По-друге, на відміну від правочинів, що порушують публічний порядок, які законодавець однозначно кваліфікує як нікчемні, щодо правочинів, які вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, відповідне правило не встановлене. Відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України такий правочин може бути визнаний недійсним, що в силу дії презумпції дійсності договору вимагає вчинення активних дій сторін договору або заінтересованих осіб щодо доведення зворотного шляхом звернення з позовом до суду. Отже, єдиним суб'єктом, уповноваженим застосувати наслідки недійсності правочинів, укладених з метою, що суперечить інтересам держави, буде суд, а не органи податкової служби чи інші уповноважені органи, які не мають повноважень самостійно визнавати укладені правочини недійсними. Відповідна послідовність дій в порядку застосування правових наслідків недійсних правочинів як виду АГС, коли, наприклад, податкова виявляє дефект в укладеному договорі при здійсненні наданих їй контрольних повноважень і звертається до суду з метою підтвердження їх наявності та визначення відповідальності за таке порушення, є цілком обґрунтованим щодо застосування санкцій, які мають характер конфіскаційних.

Принагідно зазначимо, що відсутність чіткої кваліфікації стягнення в дохід держави за недійсним правочином, укладеним суб'єктами господарювання з метою, що суперечить інтересам держави, як АГС, породжує дискусії щодо юрисдикції відповідних спорів. Аналіз інформації з Єдиного державного реєстру судових рішень підтверджує усталену практику прийняття до свого провадження адміністративними судами позовів від податкових органів як позовів із самостійною вимогою про стягнення коштів в дохід держави як санкції за укладення договорів, що суперечить інтересам держави та суспільства, так і позовних заяв про визнання таких договорів недійсними (основна вимога) та застосування спеціальних наслідків недійсності, передбачених ч. 3 ст. 28 ЦК України. Поряд із цим, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 29 лютого 2024 року у справі № 580/4531/23 робить висновок, що спір за позовом контролюючого органу до суб'єктів господарювання про визнання недійсним правочину (договору) через невідповідність інтересам держави і суспільства, його моральним засадам та застосування наслідків недійсності правочину відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України підлягає розгляду в порядку господарського судочинства.

У цій справі позивач правовою підставою своїх вимог визначив приписи статей 203, 215, 228 ЦК України та обґрунтував позов тим, що відповідачі уклали договір без наміру його виконання; складені на підставі цього договору документи позбавлені фактичного змісту (господарські операції на виконання договору не відбулися) і були використані виключно в податковому обліку з метою заниження сум податкових зобов'язань (п. 8 Постанови). Але ВП ВС не визнала спір публічно-правовим і таким, що підлягає розгляду адміністративними судами через те, що не знайшла ознак здійснення ГУ ДПС публічно-владних управлінських функцій щодо суб'єктів господарювання – відповідачів за позовом. Суд наголосив, що «публічно-владні управлінські функції передбачають прямий безпосередній публічно-владний вплив на іншого суб'єкта цих правовідносин, який є обов'язковим для цього суб'єкта. Публічно-владний вплив також означає, що суб'єкт владних повноважень наділений законними повноваженнями вирішувати питання про права, свободи та інтереси іншого суб'єкта, який вступає з ним у правові відносини» (п. 56 Постанови). В рамках цієї ж справи, «основна позовна вимога направлена на припинення договірних (зобов'язальних) правовідносин суб'єктів приватного права (відповідачів) у приватноправовій сфері. При цьому зміст похідної вимоги, можливість стягнення за

якою на користь держави прямо передбачена ЦК України у разі визнання правочину недійсним, не є визначальною для віднесення спору до юрисдикції адміністративних судів» (п. 72 Постанови) [14].

Але одразу шестеро суддів зі складу ВП ВС не погодилися із таким обґрунтуванням та не підтримали зміну «багаторічної практики адміністративних судів щодо розгляду справ цієї категорії». В Окремій думці судді наголосили, що «ГУ ДПС втручається у приватноправові відносини, що виникли на підставі договору, не з власного (приватного) інтересу, а виконуючи повноваження публічного контролю у сфері оподаткування. Таке втручання ґрунтується на компетенції контролюючого органу і має характер «владного розпорядження». Реалізує контролюючий орган повноваження на втручання у приватноправові відносини шляхом звернення з позовом про визнання недійсним договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, і застосування встановлених законом правових наслідків недійсності такого договору в межах публічних правовідносин щодо адміністрування сплати податків, зборів, платежів». Зазначене виключає розгляд справи в порядку господарського судочинства, а натомість обумовлює підстави для вирішення спору адміністративним судом [15].

Отже, законодавче вирішення питання щодо правової кваліфікації примусу при застосуванні правових наслідків недійсних правочинів, укладених з метою, що суперечить

інтересам держави і суспільства, порядку їх застосування, юрисдикції цих спорів вимагає нагального вирішення шляхом чіткого визначення в ГК України. Це відповідає ідеї акумуляції в кодифікованому акті усіх адміністративно-господарських санкцій [16, с. 52], що здатне підвищити рівень додержання правового господарського порядку у економіці.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, відповідно до принципу правової визначеності та з метою закріплення єдиних правових підходів до визначення передбачених у чинному законодавстві санкцій та правових наслідків недійсних правочинів, укладених з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства, як адміністративно-господарських санкцій, встановлення їх чіткого переліку, порядку та строків застосування, рекомендується доповнити ч. 1 ст. 239 ГК України положеннями, які визначатимуть у якості адміністративно-господарської санкції стягнення в дохід держави за рішенням суду одержаного сторонами за зобов'язанням, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства; у разі виконання зобов'язання лише однією стороною, з другої сторони стягується в дохід держави все одержане нею, а також все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. Подібне нормативне закріплення сприятиме більш ефективному захисту прав та законних інтересів і сторін господарських договорів, і держави та суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс УСРР від 16 грудня 1922 р. URL: <https://deminov.dp.ua/grazhdanskoepravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922>
2. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>
3. Господарське право: Підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасницька, А.В. Смітюх та ін.; За ред. О.П. Подцерковного, – Х. : Одісей, 2010. 640 с.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України : Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2756-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 23. Ст. 160.
5. Навальнева Н. Поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві. *Jurnalul juridic national: teorie și practică* Numărul 5(33). 2018. С. 128-133.
6. Навальнева Н. Конфіскаційні санкції у цивільному праві за вчинення недійсного правочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 21-25. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/8/5.pdf>
7. Наказ про примусове виконання рішення Господарського суду Тернопільської області від 17 січня 2024 р. у справі № 921/663/23. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117306818>
8. Постанова Верховного Суду у складі судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів Касаційного адміністративного суду від 25 липня 2023 року у справі № 160/14095/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112490938>
9. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 27 вересня 2022 року у справі № 160/14095/21. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106463790>
10. Окрема думка судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Гімона М. М. від 25.07.2023 по справі 160/14095/21. URL: <https://opendatabot.ua/court/112558631-c70ec3e5def582abff6af18057efde06>
11. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний Лист Вищого господарського суду від 07.04.2008 р. № 01-8/211. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8#w1_45
12. Рішення Господарського суду Тернопільської області від 7 січня 2024 року у справі № 921/663/23. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116605224>
13. Крат В. Недійсність правочинів та її наслідки. Позаконкурсне оспорювання правочинів. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Krat_nediisnistpravochiniv_20_03_2023%20%D1%80%D0%B5%D0%B4.pdf
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 лютого 2024 року у справі № 580/4531/23. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884139>
15. Окрема думка (спільна) суддів Великої Палати Верховного Суду Усенко Є. А., Гриціва М. І., Єленіної Ж. М., Железного І. В., Кривенди О. В., Шевцової Н. В. від 29 лютого 2024 року у справі №580/4531/23. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117788884>
16. Подцерковний О.П. Подальша кодифікація та компактизація господарського законодавства на базі Господарського кодексу України. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. Серія «Правознавство». 2007. Т. 12. Вип. 11. С. 42-54.

**ПІДСТАВИ ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ
ПРО БАНКРУТСТВО ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ**

**THE CONDITIONS FOR THE COMMENCEMENT
OF BANKRUPTCY PROCEEDINGS AGAINST A LEGAL ENTITY**

Дубовський П.В., аспірант кафедри економічного права
та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню підстав відкриття провадження у справі про банкрутство юридичної особи відповідно до норм Кодексу України з процедур банкрутства [1] (далі по тексту – КУЗПБ).

У статті обґрунтовується, що підстави відкриття провадження у справі про банкрутство мають важливе значення з огляду на правові наслідки, які стосуються, як боржника так і невизначеного кола осіб.

Визначено поняття підстав відкриття провадження у справі про банкрутство. Встановлено, що підставами відкриття провадження у справі про банкрутство є сукупність юридичних фактів, які свідчать про неплатоспроможність боржника або про загрозу його неплатоспроможності.

Автор зазначає, що підстави для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою боржника та кредитора є різними. В залежності від того хто є ініціатором справи про банкрутство господарський суд розглядає відмінні за змістом заяви про відкриття провадження і перевіряє відмінні підстави для відкриття провадження.

Досліджено підстави відкриття провадження за заявою кредитора до яких можна віднести: наявність грошового зобов'язання; відсутність спору про право, обставини, які свідчать, що боржник не здійснив погашення грошового зобов'язання до підготовчого засідання та відсутність заборон на відкриття провадження у справі про банкрутство.

Автор зазначає що одним із найбільш проблемних питань, які виникають при розгляді заяви кредитора є встановлення наявності спору про право з огляду на відсутність визначених законом критеріїв для його визначення та існування різноманітних підходів, які сформовані Верховним Судом.

Встановлено, що підставами для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою боржника є загроза неплатоспроможності та обов'язкова наявність у такого заявника майна, достатнього для покриття судових витрат, пов'язаних із здійсненням провадження у справі про банкрутство.

Ключові слова: підстави відкриття провадження у справі про банкрутство, неплатоспроможність, ознаки неплатоспроможності, загроза неплатоспроможності, спір про право, грошове зобов'язання.

The article is devoted to the study of the conditions for the commencement of bankruptcy proceedings against a legal entity in accordance with the norms of the Code of Ukraine on Bankruptcy Proceedings.

The article substantiates that the conditions for the commencement of bankruptcy proceedings are of significant importance due to the legal consequences that affect both the debtor and an indefinite number of persons.

The article examines the concept of conditions for the commencement of bankruptcy proceedings. The author establishes that the conditions for the commencement of bankruptcy proceedings are a set of facts which indicate the debtor's insolvency or a threat of insolvency.

The author notes that the conditions for the commencement of bankruptcy proceedings based on a debtor's application and a creditor's application are different. Depending on who initiates the bankruptcy case, the commercial court reviews specific applications for initiating proceedings and examines particular conditions for initiating the proceedings.

The conditions for the commencement of bankruptcy proceedings upon a creditor's application have been investigated, which can include: the presence of a monetary obligation; the absence of a dispute over rights; the debtor's failure to fulfill the monetary obligation before the preparatory hearing; and the absence of prohibitions on initiating bankruptcy proceedings.

The author notes that one of the most problematic issues arising when considering a creditor's application is establishing the existence of a dispute over rights, given the lack of criteria for its determination established by law and the various approaches developed by the Supreme Court.

It has been established that conditions for the commencement of bankruptcy proceedings at the debtor's request are the threat of insolvency and the mandatory presence of assets sufficient to cover court expenses related to the bankruptcy proceedings.

Key words: conditions for the commencement of bankruptcy proceedings, insolvency, signs of insolvency, threat of insolvency, dispute over rights, monetary obligation.

Постановка проблеми. За своєю правовою природою провадження у справі про банкрутство є особливим правовим механізмом врегулювання відносин між неплатоспроможним боржником та його кредиторами, який змінює весь комплекс правовідносин боржника, оскільки має наслідком введення мораторію на задоволення вимоги кредиторів, концентрацію майнових спорів у справі про банкрутство, обмеження повноважень органів управління боржника, тощо.

З огляду на правові наслідки відкриття провадження у справі про банкрутство, які, крім заявника та боржника, стосуються невизначеного кола осіб – потенційних кредиторів боржника, важливе значення надається з'ясуванню наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання теорії і практики провадження у справі про банкрутство були предметом дослідження вітчизняних науковців та суддів серед яких можна відзначити

О. М. Бірюкова, О. А. Беляневич, І. О. Вечірко, А. П. Гаврилішина, С. В. Жукова, Б. М. Полякова, В. В. Радзівілюк, та інших. Разом із цим проблематика особливостей застосування підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство залишається малодослідженою в науковій літературі.

Метою цієї статті є з'ясування підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство боржника – юридичної особи за заявою кредитора та боржника відповідно до норм КУЗПБ. Крім того, одним із основних завдань, зокрема є аналіз актуальних висновків Верховного Суду щодо застосування норм КУЗПБ, які регулюють відкриття провадження у справі про банкрутство.

Виклад основного матеріалу. Провадження у справах про банкрутство є самостійним видом судового провадження і характеризується особливим процесуальним порядком розгляду справ, специфічністю цілей і завдань особливим суб'єктивним складом [2, с. 8], а також спеціальними підставами для його відкриття [3, с. 148–149].

На думку науковців А. П. Гаврилішина та В. П. Козирева під підставами порушення провадження у справі про банкрутство слід розуміти сукупність фактів, які вказують на наявність неплатоспроможності або банкрутства суб'єктів господарювання [4, с. 89].

Як слушно зазначають Б. М. Поляков та В. В. Радзивілюк, в основу конкурсу покладено неплатоспроможність, як припущення про неоплатність боржника. [5, с. 16]. Тобто, матеріально-правовими умовами відкриття провадження у справі про банкрутство є неспроможність боржника виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами, строк виконання яких настав і загроза неплатоспроможності боржника [3, с. 148].

Вечірко І. О. під матеріально-правовими підставами для відкриття провадження у справі про банкрутство розуміє неплатоспроможність боржника ознакою якої є наявність невиконаного боржником зобов'язання перед кредитором. [6, с. 15–20].

Слід погодитися зі згаданими науковцями, що відкриття провадження у справі про банкрутство боржника – юридичної особи, пов'язується саме із неплатоспроможністю такого боржника або загрозою його неплатоспроможності.

У свою чергу, для того щоб встановити факт неплатоспроможності або загрози неплатоспроможності, суд у підготовчому засіданні здійснює дослідження обставин, що визначені законодавством – підстав відкриття провадження у справі про банкрутство.

Тобто, підстави відкриття провадження у справі про банкрутство – це сукупність юридичних фактів, які свідчать про неплатоспроможність боржника (ознаки неплатоспроможності) або про загрозу його неплатоспроможності (ознаки загрози неплатоспроможності).

КУЗПБ визначає, що ініціатором справи про банкрутство юридичної особи може бути, як кредитор так і боржник (ст. 8, 34 КУЗПБ). Вбачається, що підстави для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою боржника та кредитора є різними. Тобто, в залежності від того хто є ініціатором справи про банкрутство господарський суд розглядає відмінні за змістом заяви про відкриття провадження і перевіряє відмінні підстави для відкриття провадження [7, с. 4].

Розглянемо детальніше підстави для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора та боржника та проблематику пов'язану з їх застосуванням.

Так, відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора пов'язується із неплатоспроможністю боржника. Слід зазначити, що із прийняттям КУЗПБ змінився підхід до визначення неплатоспроможності, що підтверджує «прокредиторську спрямованість» [8, с. 16–17] цього нормативно-правового акту.

Згідно із Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон про банкрутство) [9] неплатоспроможність визначалася, як неможливість боржника виконати грошове зобов'язання перед кредитором протягом трьох місяців після відкриття виконавчого провадження (стійка неплатоспроможність) [10, с. 144]. Відповідно ж до норм КУЗПБ, неплатоспроможність пов'язується із наявністю грошового зобов'язання (незалежно від суми), яке не було виконано боржником у визначені строки та щодо якого відсутній спір про право.

У такому разі, процедура банкрутства уже є не продовженням виконавчого провадження [10, с. 144], а одним із способів захисту прав кредитора [11], який має право вибору – звернутися із позовом про стягнення заборгованості у межах позовного провадження або ініціювати справу про банкрутство такого боржника.

КУЗПБ не містить прямо визначеного переліку підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора на відміну від положень Закону про банкрутство, які пов'язували відкриття провадження у справі про банкрутство зі строком відкриття виконавчого провадження, а також з мінімальним сукупним розміром безспірних вимог кредитора/ів.

Проте, за результатом аналізу ст. ст. 1, 8, 34, 39, 90 КУЗПБ можна визначити, що основними підставами для відкриття провадження є: наявність грошового зобов'язання боржника перед кредитором, строк виконання якого спливає на дату звернення кредитора до суду; відсутність між кредитором та боржником спору про право стосовно заявлених вимог; до підготовчого засідання суду вимоги кредитора (кредиторів) боржником у повному обсязі не задоволені. Саме така позиція знайшла своє відображення у судовій практиці [12].

Наявність грошового зобов'язання боржника перед кредитором

У межах підготовчого засідання господарський суд здійснює перевірку обґрунтованості вимог ініціюючого кредитора, у тому числі, шляхом встановлення наявності грошового зобов'язання боржника перед кредитором.

Відповідно до КУЗПБ будь-яке зобов'язання, незалежно від підстав його виникнення, змістом якого є документально підтвержене кредитором право вимоги і кореспондуючий йому обов'язок боржника вчинити дію (дії) з передачі грошових коштів є грошовим, за виключеннями, що визначені законодавством (ст. 1 КУЗПБ): 1) неустойка (штраф, пеня) та інші фінансові санкції; 2) зобов'язання, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян; 3) зобов'язання з виплати авторської винагороди; 4) зобов'язання перед засновниками (учасниками) боржника – юридичної особи, що виникли з такої участі [13].

Проблематика дослідження судом обґрунтованості вимог кредиторів пов'язується з тим, що законодавство наразі не покладає на ініціюючого кредитора обов'язок підтвердження своїх вимог судовим рішенням та наявністю відкритого виконавчого провадження. Оскільки у підготовчому засіданні не вирішується спір між кредитором та боржником, а встановлюється наявність невиконаного грошового зобов'язання [10, с. 141] щодо якого відсутній спір про право, виникає питання щодо критеріїв за якими визначається обґрунтованість вимог ініціюючого кредитора.

Такі критерії відсутні у чинному законодавстві, проте можна виділити наступні критерії, які сформовані судовою практикою, зокрема 1) кредитор зобов'язаний надати достатні та належні докази існування непогашеного грошового зобов'язання боржника з метою виключення у майбутньому розумних сумнівів інших кредиторів боржника в обґрунтованості відкриття провадження у справі про банкрутство; 2) суд не має застосовувати формальний підхід при розгляді заяви з кредиторськими вимогами для уникнення загрози визнання фіктивної кредиторської заборгованості до боржника і відкриття на підставі такої заборгованості провадження у справі про банкрутство; 3) у разі виникнення сумнівів щодо обґрунтованості вимоги, на кредитора покладається обов'язок підвищеного стандарту доказування задля забезпечення перевірки господарським судом підстав виникнення таких грошових вимог, їх характеру, встановлення розміру та моменту виникнення цих грошових вимог [14].

Варто відзначити, що норми КУЗПБ не передбачають наслідків у разі встановлення судом необґрунтованості вимог ініціюючого кредитора. У такому випадку, суди відмовляють у відкритті провадження застосовуючи таку категорію, як наявність спору про право. При цьому, Верховний Суд зазначає, що застосування такої підстави, як спір про право у таких правовідносинах здійснюється лише з огляду на недостатню якість закону [15]. З метою вдосконалення правового регулювання цих правовідносин, на нашу думку, наявна необхідність доповнення частини шостої статті 39 КУЗПБ абзацом четвертим, та викласти її у наступній редакції: «Господарський суд відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо: вимоги кредитора свідчать про наявність спору про право, який підлягає вирішенню у порядку позовного провадження; вимоги кредитора (кредиторів) задоволені боржником у повному обсязі до підготовчого засідання суду; вимоги кредитора є необґрунтованими».

Спір про право, який підлягає вирішенню у порядку позовного провадження.

Одне із найбільш проблемних питань, яке виникає при розгляді заяви ініціюючого кредитора про відкриття провадження у справі про банкрутство є встановлення наявності спору про право.

Варто зазначити, що категорія «спір про право» є універсальною процесуальною категорією, оскільки притаманна адміністративному, цивільному, і господарському судочинству [16, с. 333]. Слід погодитися з М. І. Балюк і Д. Д. Лупеник, які вважають, що під спором про право розуміють опір, перешкоду у здійсненні цивільного права, яка, згідно із законом, може бути усунена за допомогою суду. Наявність спору про право виникає у тому разі, коли одна сторона стверджує про наявність у неї відповідного права, а інша – про його відсутність [17].

На нашу думку, інститут безспірності грошових вимог втілений у КУЗПБ саме шляхом введення категорії спору про право, між кредитором та боржником встановлення якого є підставою для відмови у відкритті провадження у справі про банкрутство, оскільки його наявність свідчить про необхідність вирішення цього спору у позовному провадженні.

У той же час, КУЗПБ не містить визначення поняття «спору про право» та переліку будь-яких чітких критеріїв для його визначення. Це свідчить про те, що поняття «спір про право» відноситься до категорії оціночних понять [18], що має наслідком різне його тлумачення судовими органами та учасниками провадження про банкрутство.

Слід погодитися з С. В. Жуковим, який визначає спір про право, як особливе змагальне правовідношення на стадії відкриття провадження у справі про банкрутство, юридичний склад якого включає: суб'єктів (боржника та ініціюючого кредитора), суб'єктивну сторону (виражається у добросовісному намірі боржника спростувати грошові вимоги кредитора), причинно-наслідковий зв'язок між вирішенням вимоги боржника та дійсністю вимог ініціюючого кредитора [19, с. 53].

У судовій практиці сформовано розуміння відсутності спору про право, в розрізі процедури банкрутства, яке полягає у відсутності неоднозначності у частині вирішення питань щодо сторін зобов'язання, суті (предмету) зобов'язання, підстави виникнення зобов'язання, суми зобов'язання та структури заборгованості, а також строку виконання зобов'язання тощо [20].

При цьому, Верховним Судом визначено декілька підходів для встановлення наявності спору про право:

1) наявність заперечень боржника щодо кредиторських вимог ініціюючого кредитора, безспірність яких не підтверджується судовим рішенням, є свідченням наявності спору про право щодо таких вимог ініціюючого кредитора [21];

2) суд не може формально підходити до визначення наявності «спору про право», який зводиться лише до заперечень боржником існування тих чи інших правовідносин. Наявність спору про право має підтверджуватися належними доказами, а не базуватися виключно на припущеннях боржника [22];

3) наявність спору про право, може бути виражена у двох формах: а) процесуальній – наявності позову, який поданий до ініціювання кредитором справи про банкрутство та предметом якого є оспереження боржником обставин, на яких ґрунтуються вимоги цього кредитора; б) матеріально-правовій – відсутність можливості встановити дійсний стан суб'єктивного права кредитора та кореспондуючого йому суб'єктивного обов'язку боржника) [23];

4) на господарський суд покладається обов'язок перевірки обґрунтованості вимог ініціюючого кредитора та з'ясування наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство, що має здійснюватися судом незалежно від погодження боржником із заявленими вимогами чи, навпаки, пасивної процесуальної поведінки боржника у вигляді неподання ним відзиву на заяву про відкриття відповідного провадження [24];

Вбачається, що законодавче закріплення поняття «спору про право» та критеріїв визначення спору про право на етапі підготовчого засідання мало б наслідком дотримання принципу «передбачуваності нормативних актів», як складового елементу поняття «якості закону» [25] з метою визначення учасниками провадження у справі про банкрутство своєї поведінки відповідно до правил, що закріплені нормами права. У той же час, з огляду на складність поняття спору про право та віднесення його до категорії оціночних, законодавче закріплення критеріїв визначення спору про право може мати наслідком обмежене застосування уже сформованих у судовій практиці підходів до його визначення.

При встановленні судом спору про право виникає питання щодо процесуального інструментарію, який може бути застосований у підготовчому засіданні. З одного боку для підготовчого засідання не властиво застосування інструментів, які притаманні для позовного провадження [26, с. 12], оскільки до його завдань належить дослідження наданих ініціюючим кредитором доказів на предмет безспірності вимоги та неплатоспроможності боржника. З іншого боку, складність правовідносин, які стосуються відкриття провадження у справі про банкрутство, у деяких випадках, призводить до необхідності застосування додаткових заходів для перевірки підстав для відкриття такого провадження.

Наприклад, якщо боржник взагалі заперечує, що мали місце правовідносини із ініціюючим кредитором та стверджує, що первинні документи, на які посилається кредитор боржником не уклалися, суд може: 1) відмовити у відкритті провадження з огляду на спір про право. У такому випадку, боржник може зловживати своїми правами в частині заперечення вимог кредитора без наявності на те підстав; 2) відкрити провадження, оскільки доводи боржника ґрунтуються на припущеннях, за відсутності доказів на їх підтвердження; 3) або застосувати процесуальні інструменти, які притаманні для позовного провадження (наприклад витребувати докази на підтвердження тих чи інших доводів). При цьому, норми КУЗПБ чи ГПК України не містять заборони для застосування таких інструментів на стадії підготовчого засідання за винятком строку проведення підготовчого засідання, який не повинен перевищувати 20 днів після прийняття заяви про відкриття провадження.

На нашу думку, введення КУЗПБ поняття «спору про право» зумовлює необхідність застосування у підготовчому засіданні окремих інститутів доказування, які притаманні позовному провадженню для оцінки доводів сторін щодо наявності/відсутності спору про право та за відсутності інших доказів. Протилежний підхід буде свідчити, що судове рішення ґрунтується на доводах сторін, які не обґрунтовуються належними доказами та є припущеннями, а також нівелює право кредитора на обрання такого способу захисту, як відкриття справи про банкрутство.

Виконання грошового зобов'язання до підготовчого засідання

При розгляді заяви кредитора про відкриття провадження у справі про банкрутство виникає питання щодо можливості відкриття провадження за умови наявності у боржника майнових активів, які значно перевищують розмір заборгованості перед кредитором.

Зокрема, норма ч. 3 ст. 39 КУЗПБ передбачає обов'язок господарського суду перевірити можливість боржника виконати грошове зобов'язання перед кредитором, та право боржника надати докази на підтвердження наявності майнових активів для погашення заборгованості. Проте, встановлення судом наявності у боржника можливості погасити заборгованість перед кредитором не має жодних правових наслідків в частині вирішення питання про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Зазначений висновок впливає із аналізу норми ч. 6 ст. 39 КУЗПБ, яка пов'язує відмову у відкритті провадження лише із фактичним погашенням боржником заборгованості перед кредитором до підготовчого засідання у справі про банкрутство.

Тобто, доведення обставин можливості виконати майнові зобов'язання, строк яких настав, покладено саме на боржника та здійснюється шляхом фактичного погашення заборгованості до підготовчого засідання (ч. 3 ст. 39 КУзПБ) [27].

Встановлення заборони на відкриття провадження

Потрібно окремо зазначити, що стадії підготовчого засідання у справі про банкрутство суд встановлює наявність заборон на відкриття провадження у справі про банкрутство, визначених законодавством.

Так, КУзПБ передбачена заборона на відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора (щодо заяви боржника обмеження відсутні), якщо боржник доведе, що вимоги кредитора (кредиторів) не задоволені саме внаслідок збройної агресії проти України, у тому числі його майновий комплекс (сукупність майна) знаходиться на непідконтрольній Україні території або ним буде надано докази виконання державного замовлення у сфері оборони (пункт 1-6 «Прикінцевих та перехідних положень»).

Вбачається, що законодавцем введено тимчасову заборону на відкриття провадження у справі про банкрутство саме з метою захисту суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність у стратегічних галузях промисловості, та юридичних осіб, які втратили активи внаслідок повномасштабної збройної агресії.

З огляду на викладене, при розгляді заяви ініціюючого кредитора у підготовчому засіданні суд встановлює неплатоспроможність боржника шляхом дослідження обставин (ознак неплатоспроможності) щодо: наявності грошового зобов'язання боржника перед кредитором, строк виконання якого сплив на дату звернення кредитора до суду; наявності/відсутності спору про право; погашення боржником грошового зобов'язання до підготовчого засідання; наявності/відсутності заборон на відкриття провадження у справі про банкрутство.

На відміну від відкриття провадження про банкрутство за заявою кредитора, КУзПБ чітко визначає підстави для відкриття провадження за заявою боржника якими є загроза неплатоспроможності (ч. 6 ст. 34 КУзПБ) та наявність майна, достатнього для покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справі (ч. 5 ст. 34 КУзПБ).

Загроза неплатоспроможності виникає у разі, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (ч. 6 ст. 34 КУзПБ).

Умовами для встановлення щодо боржника факту загрози неплатоспроможності є одночасна наявність таких юридичних фактів

- існування у боржника щонайменше перед двома кредиторами грошових зобов'язань, строк виконання яких настав та визначається за правилами закону, що регулює відповідні правовідносини (купівлі-продажу, поставки, підяду, позики, бюджетні та податкові тощо);

- розмір всіх активів боржника є меншим, ніж сумарний розмір грошових зобов'язань перед всіма кредиторами боржника, строк виконання яких настав за правилами закону, що регулює відповідні правовідносини (купівлі-продажу, поставки, підяду, позики, бюджетні та податкові тощо) [28].

Тобто, момент загрози неплатоспроможності виникає коли сумарний обсяг активів боржника є меншим від сумарного розміру грошових зобов'язань перед кредиторами (щонайменше перед двома), строк виконання яких настав.

Для встановлення загрози неплатоспроможності у підготовчому засіданні суд досліджує сукупність доказів, які надаються боржником відповідно до вимог ч. 3 ст. 34 КУзПБ, а саме: заяву боржника про відкриття провадження у справі про банкрутство; докази загрози неплатоспроможності; бухгалтерський баланс боржника на останню звітну дату; перелік кредиторів із відомостями про наявне грошове зобов'язання та строк його виконання; перелік майна боржника із визначенням його балансової вартості, тощо.

Варто зазначити, що зазначена підстава для відкриття провадження загалом узгоджується із стандартом «Balance sheet test», який використовується в іноземних країнах та відповідно до якого про неплатоспроможність боржника свідчить перевищення пасивів на активів за результатом аналізу фінансової звітності боржника [29, с. 45].

Проблематика визначення ознак загрози неплатоспроможності для боржника полягає у тому, що його органи управління несуть солідарну відповідальність перед кредиторами у разі неподання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство у місячний строк з дня виявлення таких ознак (ч. 6 ст. 34 КУзПБ).

Відповідно, органи управління боржником мають чітко розрізняти ситуацію, яка свідчить про тимчасові обставини фінансових ускладнень від ситуації, яка очевидно свідчить про неможливість продовження здійснення господарської діяльності без негативних наслідків для боржника та його кредиторів.

Таким чином, при виявленні ознак загрози неплатоспроможності доцільно проводити аудит стану боржника та оцінку активів, оскільки вартість, яка зазначається у балансі може суттєво відрізнятися від реальної ринкової вартості активів боржника [30, с. 71].

Нормами КУзПБ передбачено додаткову вимогу щодо заяви боржника, у разі ініціювання ним провадження у справі про власне банкрутство – обов'язкову наявність у такого заявника майна, достатнього для покриття судових витрат, пов'язаних із здійсненням провадження у справі про банкрутство.

Зазначається, що у визначенні таких витрат слід враховувати, зокрема, оплату винагороди арбітражному керуючому у мінімальному розмірі не менше ніж за 170 днів в процедурі розпорядження майном та дванадцять місяців в ліквідаційній процедурі його роботи, відшкодування судового збору, сплаченого кредиторами за подачу грошових вимог, згідно переліку кредиторів, який визнає боржник та їх правової допомоги, тощо [31].

За результатом аналізу підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство можна зробити наступні висновки:

1. Встановлено, що відкриття провадження у справі про банкрутство боржника – юридичної особи, пов'язується саме із неплатоспроможністю такого боржника або загрозою його неплатоспроможності. Визначено, що підстави відкриття провадження у справі про банкрутство – це сукупність юридичних фактів, які свідчать про неплатоспроможність боржника (ознаки неплатоспроможності) або про загрозу його неплатоспроможності (ознаки загрози неплатоспроможності).

2. Константовано, що підстави для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою боржника та кредитора є різними. Тобто, в залежності від того хто є ініціатором справи про банкрутство господарський суд розглядає відмінні за змістом заяви про відкриття провадження і перевіряє відмінні підстави для відкриття провадження.

3. Аргументовано, що підставами для відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора є наявність грошового зобов'язання боржника перед кредитором, строк виконання якого сплив на дату звернення кредитора до суду; відсутність між кредитором та боржником спору про право стосовно заявлених вимог; до підготовчого засідання суду вимоги кредитора (кредиторів) боржником у повному обсязі не задоволені, відсутність заборон на відкриття провадження у справі про банкрутство.

4. Визначено відсутність правових наслідків у разі встановлення судом необґрунтованості вимог ініціюючого кредитора. Запропоновано доповнити частину шосту статті 39 КУзПБ абзацом четвертим, та викласти її у наступній редакції: «Господарський суд відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо: вимоги кредитора свідчать про наявність спору про право, який підлягає вирішенню у порядку позовного провадження; вимоги кредитора (кредиторів) задоволені боржником у повному

обсязі до підготовчого засідання суду; вимоги кредитора є необґрунтованими».

5. Досліджено поняття «спору про право» та підходи Верховного Суду до встановлення наявності спору про право при розгляді заяви ініціюючого кредитора. Константовано необхідність застосування у підготовчому засіданні окремих інститутів доказування, які притаманні позовному провадженню для оцінки доводів сторін щодо наявності/відсутності спору про право та за відсутності інших доказів.

6. Встановлено, що підставами для відкриття провадження за заявою боржника є загроза неплатоспроможності та наявність майна, достатнього для покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справі. Аргументовано, що при виявленні ознак загрози неплатоспроможності доцільно проводити аудит стану боржника та оцінку активів, оскільки вартість, яка зазначається у балансі може суттєво відрізнятися від реальної ринкової вартості активів боржника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України з процедур банкрутства / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#n540> (дата звернення 30.07.2024).
2. Беляневич О.А. Про особливості застосування норм про позовну давність у справах про банкрутство. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 10. с. 8.
3. Радзивілюк В. Іманентні характеристики провадження у справах про банкрутство. Слово Національної школи суддів України. С. 148-149. URL: DOI 10.37566/2707-6849-2023-2(43)-9 (дата звернення 21.07.2024).
4. Козирева В.П., Гаврилшин А.П. Підстави порушення справи про банкрутство. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2010. № 4. с. 89 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_u_2010_4_20 (дата звернення: 19.07.2024).
5. Поляков Б., Радзивілюк В. Доктрина конкурсного процесу. *Право України*. 2021. № 4. с. 16.
6. Вечірко І.О. Умови відкриття провадження у справі про банкрутство згідно із нормами Кодексу України з процедур банкрутства. *Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства* / за редакцією С.В. Жукова. Київ: Алерта, 2019. С. 15–20.
7. Жуков С. Особливості відкриття проваджень у справах про банкрутство щодо юридичних осіб. с. 4 URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Jukov_2021_06_10.pdf (дата звернення 25.07.2024).
8. Радзивілюк В.В. Концептуальні зміни цільової спрямованості новітнього законодавства про банкрутство *Право України*. 2019. № 8. с. 107–119.
9. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України у редакції від 04.04.2018 № 2320-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed20180404#Text> (дата звернення 30.07.2024).
10. Р.Б. Поляков. Підготовче засідання у справі про банкрутство (неплатоспроможність). *Актуальні проблеми держави і права*. С. 141-144 URL: <https://doi.org/10.32782/apdr.v97.2023.18> (дата звернення 30.07.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 20.03.2024 у справі № 911/1005/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118650532> (дата звернення 20.07.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 21.03.2024 у справі №910/10468/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118002674> (дата звернення 20.07.2024).
13. Постанова Верховного Суду від 07.07.2022 у справі №916/1456/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106150190> (дата звернення 20.07.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 16.06.2022 у справі №910/13242/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104977786> (дата звернення 30.07.2024).
15. Постанова Верховного Суду від 22.09.2021 у справі № 911/2043/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456027> (дата звернення 20.07.2024).
16. Курило М.П. Особливості процесуальної категорії «спір про право». *Матеріали науково-практичної конференції, викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (20-24 квітня 2015 р.)*. – В 3 т./Т.І. – Суми, 2015. 333 с.
17. Балюк М.І., Луспенік Д.Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Х: Харків юридичний, 2008. 708 с.
18. Маліневський О.М. Зловживання правом на порушення провадження у справі про банкрутство та заходи протидії. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми процедур банкрутства в Україні та міжнародний досвід врегулювання неплатоспроможності», 18 жовтня 2019 року*. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/93ef784b-b9a6-4b95-ad9c-8c117840bf77/content> (дата звернення 30.07.2024).
19. Жуков С. Відкриття провадження у справі про банкрутство та процедура розпорядження майном. Науково-практичний посібник. Том 1. Київ. Алерта. 2024. С. 16–17, 53.
20. Постанова Верховного Суду від 10.02.2021 у справі №910/1678/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95103963> (дата звернення 30.07.2024).
21. Постанова Верховного Суду від 19.08.2020 року у справі № 910/2522/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91092251> (дата звернення 30.07.2024).
22. Постанови Верховного Суду від 10.08.2023 у справі № 918/246/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113357344> (дата звернення 30.07.2024).
23. Постанова Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 916/4707/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331503> (дата звернення 20.07.2024).
24. Постанова Верховного Суду від 22.09.2021 у справі № 911/2043/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456027> (дата звернення 20.07.2024).
25. Берназюк Ян. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. URL: bit.ly/2lPqO65 (дата звернення 29.07.2024).
26. Погребняк В.Я. Проблемні питання застосування Кодексу України з процедур банкрутства. 12 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/tezy_Pogrebnyak.pdf (дата звернення 29.07.2024).
27. Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 у справі № 905/2030/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89707066> (дата звернення 20.07.2024).
28. Постанова Верховного Суду від 16.04.2024 у справі № 915/1097/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118650538> (дата звернення 20.07.2024).
29. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. URL: chrome-extension://efaidnbnmnbbpcjpcglclefindmkaj/https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/05-80722_ebook.pdf (дата звернення 20.07.2024).
30. Бірюков О.М. Конкурсне право. Київ. Алерта. 2020. с. 69.
31. Ухвала Північного апеляційного господарського суду від 11.04.2023 у справі № 925/312/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110142395> (дата звернення 20.07.2024).

**ДЕРЖАВНИЙ ВПЛИВ НА СИСТЕМУ ІННОВАЦІЙНИХ ВІДНОСИН
ЯК НЕОБХІДНИЙ ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ****STATE INFLUENCE ON THE SYSTEM OF INNOVATION RELATIONS
AS A NECESSARY ELEMENT OF THE STATE ECONOMIC POLICY**

Іванова В.С., аспірантка

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В даний час інновації відіграють основну роль в економічному розвитку будь-якої держави та є запорукою конкурентоспроможності країни. Саме державний вплив та безпосередня участь держави у формуванні інноваційної політики забезпечують високі темпи економічного зростання. У роботі використовувалися метод аналізу та синтезу даних, а також системний підхід для дослідження впливу інноваційної політики на економічний розвиток.

Отримані в результаті дослідження дані дозволяють зробити висновки про те, що існує необхідність у більш тісній взаємодії між органами державної влади та інноваційними підприємствами. Слід особливу увагу приділити кооперації підприємств із створення цілісних науково-інноваційно-виробничих комплексів, що дозволить підвищити ефективність та конкурентоспроможність національної економіки. Результати цього дослідження можуть бути корисні у процесі формування та реалізації соціально-економічної політики держави, а також для продовження наукових досліджень з цієї тематики.

Автор приходиться до висновку, що в умовах обмежених фінансових і матеріальних ресурсів, країні вдалося зберегти основні наукові школи та унікальні технології. Незважаючи на всі труднощі перехідного періоду, включаючи економічні кризи, нестачу інвестицій та велику міграцію наукових кадрів, Україна зуміла зберегти науковий потенціал, який накопичувався протягом десятиліть. Ці наукові школи та технологічні досягнення представляють собою значний національний актив, який може бути використаний для розвитку сучасного високотехнологічного виробництва.

Проте, хоча цей потенційний конкурентний капітал України є значним, він вже не може бути основою для інноваційного розвитку без відповідних структурних змін. Відсутність системної підтримки з боку держави, недостатній рівень фінансування наукових досліджень та слабка інтеграція науки та виробництва створюють бар'єри для реалізації цього потенціалу.

Для забезпечення високих темпів економічного розвитку необхідно формування нової моделі інноваційної політики. Основні тенденції формування нової інноваційної політики слід визначати з урахуванням сучасних тенденцій науково-технічного розвитку, міжнародних товарних ринків та специфіки умов вітчизняних умов розвитку виробництва. Це включає впровадження нових технологій, стимулювання наукових досліджень, та підтримку інноваційних стартапів. Лише такий комплексний підхід дозволить Україні забезпечити стабільний економічний розвиток та підвищити її позиції на світовій арені.

Ключі слова: інновації, сталий розвиток, повоєнне відновлення, національна економіка, державний вплив.

Currently, innovations play a crucial role in the economic development of any state and are the key to the country's competitiveness. It is the governmental influence and direct participation in the formation of innovation policy that ensure high rates of economic growth. The study employed methods of data analysis and synthesis, as well as a systematic approach to investigate the impact of innovation policy on economic development.

The data obtained from the research allow for the conclusion that there is a need for closer interaction between government authorities and innovative enterprises. Special attention should be paid to the cooperation of enterprises in creating integrated scientific-innovative-industrial complexes, which will enhance the efficiency and competitiveness of the national economy. The results of this study can be useful in the process of forming and implementing the state's socio-economic policy, as well as for continuing scientific research on this topic.

The author concludes that despite the limited financial and material resources, the country has managed to preserve its main scientific schools and unique technologies. Despite all the difficulties of the transitional period, including economic crises, lack of investment, and significant migration of scientific personnel, Ukraine has managed to retain its scientific potential accumulated over decades. These scientific schools and technological achievements represent a significant national asset that can be used for the development of modern high-tech production.

However, although this potential competitive capital of Ukraine is significant, it can no longer serve as the basis for innovative development without appropriate structural changes. The lack of systematic support from the state, insufficient funding for scientific research, and weak integration of science and industry create barriers to realizing this potential. To ensure high rates of economic development, it is necessary to form a new model of innovation policy. The main trends in forming this new innovation policy should take into account current trends in scientific and technological development, international commodity markets, and the specifics of domestic production conditions. This includes the introduction of new technologies, stimulation of scientific research, and support for innovative startups. Only such a comprehensive approach will allow Ukraine to ensure stable economic development and improve its position on the world stage.

Key words: innovation, sustainable development, post-war reconstruction, national economy, state influence.

Актуальність наукового дослідження. Стратегія економічного і соціального розвитку визначає основу нового стратегічного підходу з чітким акцентом на формуванні та реалізації державної політики, спрямованої на коригування промислової структури та розвиток інноваційних шляхів економічного зростання, становлення України як високотехнологічної країни. Україна має увійти до провідних технічно розвинених країн світу. Це завдання слід розглядати не лише як загальну мету економічної стратегії, а й як пріоритетне положення національної концепції та базову основу суспільно-політичної консолідації.

Актуальність даної теми підкреслюється тим, що концептуальне бачення визначення пріоритетів національної інноваційної діяльності не може стати основою для формування регуляторної політики у сфері інноваційної діяльності. Для впровадження прогресивних технологіч-

них заходів у країні необхідно створити систему стратегічного планування та оцінки технологічного розвитку, яка б відповідала національним інтересам і визначала методи та методи економічного розвитку, засновані на нових ресурсах і технологіях. Необхідно створити відповідні державні інституції для започаткування цієї діяльності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблеми державного впливу на систему інноваційних відносин з метою функціонування та розвитку національної інноваційної системи окреслені в працях багатьох науковців, зокрема І. Багрової, М. Бунчука, В. Білозубенка, А. Гречко, О. Кавтиша, І. Карпуна,

І. Крапивного. До цієї проблеми зверталися О. Кузьменко, Н. Юрчук, В. Вовк, Р. Топіна, З. Микитюк, М. Пашута, О. Черевко, Л. Федулова, О. Яремко та ін. Високо оцінюючи зазначені дослідження провідних науковців у галузі теорії та методики державної інноваційної політики, варто зазначити, що питання формування та функціонування різних складових елементів інноваційної політики залишається дискусійним та потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Мета наукової статті полягає у комплексному вивченні основних питань змісту та методології формування національної інноваційної політики з метою підготовки змін до діючого законодавства з метою поліпшення правового забезпечення інноваційної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

В основному інноваційна діяльність спрямована на організаційну та маркетингову діяльність, що пов'язана з мінімальною наукомісткістю. Інноваційна діяльність полягає не лише у перетворенні нового знання на нові види продуктів, технологій чи послуг, а й у безпосередньому дослідженні ринків збуту, якості товарів, конкурентного середовища, а також у впровадженні комплексу технологічних, управлінських та організаційно-економічних заходів, які у свою чергу призводять до інновацій та нових підходів до інформаційних, консалтингових, соціальних та інших видів послуг. Державне регулювання інноваційних процесів є основною умовою переходу функціонування економіки на ринкові відносини. В результаті розробок та впровадження нововведень на підприємствах відбувається «інтелектуалізація, механізація та автоматизація продуктивних процесів» [1, с. 75]. Завдяки даним розробкам відбувається безпосереднє вдосконалення виробничих технологій та системи управління виробництвом, розширення та якісні перетворення виробництва.

Конкурентоспроможність національної економіки залежить від комплексної взаємодії багатьох факторів, що формують її інноваційний потенціал на різних рівнях, а саме: від стану зовнішнього середовища та рівня використання знань, освітнього рівня населення, інноваційної діяльності суб'єктів, деталізації якості інноваційного процесу. У перші роки нашої незалежної держави її регуляторна політика базувалася на ідеї, що соціальні проблеми можна вирішити шляхом використання великої кількості регуляторних інструментів та застосування бюрократичних і жорстких адміністративних процедур при реєстрації бізнесу, сертифікації та ліцензування їх діяльності [2].

Проте через неефективність заходів, які вживає національна система менеджменту щодо адаптації до вимог моделі економічного зростання, формування фундаменту інноваційного розвитку стикається з великою кількістю сучасних чинників конкурентоспроможності. Теорія управління демонструє, що необхідною передумовою ефективного процесу регулювання є оцінка фактичних умов для визначення коригувальних заходів. Серед основних причин низької конкурентоспроможності країни експерти назвали проблеми макrorівня та державного регулювання економіки.

Суворі політична ситуація в Україні мала значний вплив на бізнес-середовище країни, більшість опитаних компаній назвали політичну нестабільність (75% респондентів), регуляторні процедури та корупцію (61%), а також несприятливу макроекономічну ситуацію (60%) є однією з найсерйозніших перешкод для розвитку підприємства та потребує адекватної реакції з боку влади для подолання перелічених проблем [3]. Експерти Всесвітнього економічного форуму вважають, що високий рівень інноваційного потенціалу України залежить від рівня фундаментальних і прикладних досліджень, показників національної освіти та рівня активності вітчизняних суб'єктів господарювання.

Одним із найбільш важливих організаційно-управлінських процесів у даному випадку буде інтеграція кількох підприємств, зайнятих у процесі розробки та впровадження інновацій, а також інтеграція подібних підприємств з науково-дослідними, освітніми підрозділами, інноваційними центрами, інвестиційними компаніями у сфері реалізації та апробації інноваційних проектів [4, с. 56].

Безсумнівно, інтеграція у регіоні чи між різними регіонами буде ефективніша, ніж окремо функціонуючі суб'єкти господарювання, що сприятиме як економії часу, а й економії матеріальних, фінансових, трудових та інших видів ресурсів. Подібний метод вирішення завдань в умовах інформаційної комунікації дозволить створити цілісні науково-інноваційно-виробничі комплекси, що, у свою чергу, сприятиме спрощенню прийняття управлінських рішень та дозволить знизити завантаженість органів державної влади, відповідальних за ці питання. Виміряти національний інноваційний потенціал дуже важко. Здебільшого це пов'язано з тим, що показник інноваційних результатів неідеальний, можливі невеликі коливання, оскільки не всі інноваційні процеси можна оцінити і виміряти.

Як зазначають S. Ramazanov, L. Antoshkina, L. Babenko, R. Akhmedov для кращого розвитку науково-інноваційного потенціалу потрібне створення державою таких умов:

1. Посилення державного контролю у сфері формування інноваційного потенціалу та побудова системи управління.
2. Виступ держави у ролі замовника, а надалі посередника між НДДКР та приватним бізнесом.
3. Виведення інновацій на світовий ринок. В умовах відкритої економіки надається можливість експорту та імпорту передових технологій. Відкритість ринку дозволить запозичувати принципи розвитку та управління інноваціями.
4. Розвиток малого інноваційного бізнесу.
5. Захист інтелектуальної власності.
6. Контроль інноваційних відкриттів на всіх макро- та мікроекономічних рівнях.
7. Формування наукової бази інноваційних технологій через підготовку кваліфікованих кадрів.
8. Безпосереднє партнерство держави та приватного сектору.

У цьому випадку держава виступає як розробник стратегії, створює сприятливий клімат і контролює діяльність підприємств, які розробляють інноваційні проекти на своїй території [5, с. 770].

До основних напрямів державної інноваційної політики у сучасних умовах відносить [6, с. 65]:

розробку нормативно-правового забезпечення інноваційної діяльності, механізмів її стимулювання, захисту інтелектуальної власності та запровадження її у господарській обіг. Сучасне законодавство України у сфері правового забезпечення інноваційної діяльності на жаль позбавлена системної єдності, зокрема, загальні положення містяться у главі 34 Господарського кодексу України [7], а основні правила реалізації інноваційної діяльності у положеннях Закону «Про інноваційну діяльність» [8] положення про об'єкти права інтелектуальної власності містяться у книзі четвертій Цивільного кодексу України [9].

Значна частина питань щодо реалізації інноваційної діяльності, а також врегулювання відносин які пов'язані із її розвитком вирішується саме на рівні підзаконних нормативно-правових актів, що зумовлює домінування в законодавстві про інноваційну діяльність підзаконних нормативних актів. За таких умов законодавство про інноваційну діяльність не може повною мірою забезпечити масштабне регулювання правовідносин, що виникають в зв'язку із створенням та обігом інноваційних продуктів, а також не може стати правовим підґрунтям для створення і функціо-

нування унікальної ефективної національної інноваційної системи, а також для повноцінного переходу нашої країни до інноваційної моделі соціально-економічного розвитку.

Система нормативно-правових актів які регламентують інноваційну діяльність є доволі суперечливою, крім того вона неповною мірою відповідає принципам інноваційної економіки. Відсутня ефективна правова програма захисту прав інтелектуальної власності обігу венчурного капіталу, а також процедури створення ряду суб'єктів інноваційної діяльності, до того ж законодавство не встановлює критерії визначення рівня інноваційності проєктів, а також розмежування інноваційних та інвестиційних проєктів.

Неналежним чином регламентовано процес проведення експертизи, а також встановлення конкурсних засад бюджетного фінансування науково-технічних інноваційних програм і проєктів. Так положення закону України «Про державні цільові програми» передбачають обов'язкове проведення експертизи проєктів державних цільових програм відповідно до норм законодавства, які зараз відсутні [10].

– комплексну підтримку інноваційної діяльності, розвиток виробництва, підвищення конкурентоспроможності та експорту наукомісткої продукції;

– розвиток інфраструктури інноваційного процесу, включаючи систему інформаційного забезпечення, експертизу, сертифікацію та просування розробок, систему підготовки та перепідготовки кадрів.

Основні напрями державної інноваційної політики реалізуються за рахунок формування законодавчих та інституційних умов для розвитку інноваційної сфери, ринку інтелектуальної власності;

– стимулювання інвесторів за рахунок запровадження певних податкових пільг, державних гарантій та кредитів;

– вдосконалення податкових умов інноваційної діяльності;

– зміни амортизаційної політики для збільшення інвестиційних фондів;

– створення сприятливих умов для партнерських відносин із закордонними інвестиційними організаціями, обміну нововведеннями (ліцензіями) на ринкових умовах, закупівлі новітнього обладнання для нових технологій, розвитку лізингу наукомісткого унікального обладнання;

– виділення прямих державних інвестицій у загальнонаціональні програми та проєкти.

Проте інституційними проблемами розвитку інноваційної сфери визнано неефективну економічну політику держави, відсутність дієвих важелів стимулювання інновацій, відсутність розвиненого конкурентного середовища, високий рівень корупції, тінізація економічних відносин, неефективний менеджмент та використання інноваційного потенціалу, наслідки глибокої економічної кризи, а також незацікавленість вітчизняного бізнесу в перманентному інноваційному розвитку [11, с. 70].

До основних причин існуючих проблем слід віднести:

– недосконалість законодавчої бази;

– слабкий альянс науки та бізнесу;

– нестачу спеціалістів з інноваційним мисленням;

– незацікавленість вітчизняних підприємств у активізації інноваційної діяльності.

Важливою передумовою для розробки ефективної регуляторної політики є врахування можливої реакції та інтересів усіх ключових учасників. Ефективна державна влада здатна узгоджувати інтереси певних груп і нав'язувати їм власну політику. Поширення «тіньової» економіки створило сприятливі умови для використання державними органами правових процедур для задоволення певних вузькокорпоративних інтересів. Світовий досвід свідчить, що корупція – це «явище, властиве будь-якій країні, згідно з яким навіть найуніверсальніші закони не можуть повністю захистити суспільство від корупції» [12].

Сучасний стан розвитку країни та національної економіки вимагає дебіюрократизації економіки. Державна діяльність у цій сфері має бути спрямована на звуження сфери адміністративного регулювання та обмеження галузевої та регіональної нормотворчості.

Інноваційна політика є невід'ємною частиною соціально-економічної політики, у тому числі науково-технічної. Реалізація збалансованого комплексу заходів у межах чіткого напрямку, що визначає основні питання державного регулювання інноваційного розвитку з урахуванням соціально-економічних завдань, що стоять перед державою, є ключовою умовою його ефективності. Вона включає три етапи:

– розробку науково обґрунтованих концепцій (системи поглядів) розвитку інноваційної діяльності. Вона складає основи аналізу стану інноваційного потенціалу;

– визначення основних напрямів державної підтримки інновацій;

– здійснення практичних дій щодо реалізації поставлених цілей, спрямованих на підвищення інноваційної активності.

Через відсутність єдиного координаційного центру виникають проблеми із систематичним недофінансуванням проєктів, неповною реалізацією або спрямуванням коштів на розвиток індивідуального підприємництва. Для впровадження прогресивних технологічних заходів у країні необхідно створити систему стратегічного планування та оцінки технологічного розвитку, яка б відповідала національним інтересам і визначала методи та методи економічного розвитку, засновані на нових ресурсах і технологіях.

Виникає потреба створення відповідних державних інституцій, які дозволять започаткувати зазначену діяльність в Україні та належать до мережі подібних державних інституцій. Заходи щодо спрямування регуляторної діяльності є доцільними для забезпечення середовища для широкомасштабного пошуку ефективних підходів до технологічних змін та швидкої підтримки інноваційних результатів.

Головною проблемою сучасного державного управління та суспільства є низький рівень дотримання вимог законодавства всіма суб'єктами (органами державної влади, громадянами та юридичними особами). Є декілька суб'єктивних та об'єктивних причин, серед яких одне із центральних місць займає низький рівень узгодженості нормативно-правових актів різного рівня із очікуваннями суб'єктів інноваційної сфери.

Такий стан речей характеризується відсутністю визначення пріоритетних питань, на які спрямовані нормативні акти, цілей державного регулювання та показників, за якими нормативні акти досягають своїх цілей. Сучасна модель ринкової трансформації економіки на всіх рівнях управління, незважаючи на всі її вади, недосконалості та упущення, відіграла свою історичну роль у реалізації політики та є вичерпаною, оскільки її головним завданням є скасування колишньої економічно збанкрутілої системи.

Головною метою нової моделі має стати подолання основних деформацій і протиріч у суспільстві, створення базових передумов для сталого економічного розвитку та поступова його інтеграція в європейські та світові процеси та структури. Мають бути створені законодавчі та інші важелі впливу на суспільство, державу та економіку. Також необхідно суттєво зміцнити державні установи та всі їх структурні підрозділи, нерозвиненість яких призвела до корупції та створення тіньової економіки.

Реалізація Дорожньої карти Doing Business, вперше представленій на засіданні робочої групи «Цільової групи з дерегуляційних реформ», помістить Україну в топ-50 наступного року та в топ-20 протягом двох років.

Керівник апарату заступника Міністра економічного розвитку і торгівлі України Юлія Клименко нагадала, що

це досить великий і деталізований план, який включає 57 пунктів, який необхідно реалізувати протягом наступного року.

План передбачає зміни до законопроектів щодо рестрації бізнесу, початку будівництва, підключення до електромереж, захисту прав інвесторів, отримання кредитів та інших параметрах, за якими світ вимірює легкість ведення бізнесу в кожній країні

Учасники робочої групи «Цільова команда реформ з дерегуляції» позитивно сприйняли план дій – дорожню карту Doing Business, яку презентував експерт BRDO Денис Малюська. Карта, яку BRDO за місяць підготував у співпраці з Мінекономрозвитку та Easy Business, стала одним із перших результатів роботи Офісу [13].

Остання версія звіту «Дорожня карта інтелектуальної власності», опублікованого Міжнародною торговою палатою (ICC), надає підприємствам і приватним політикам вичерпний аналітичний огляд ключових проблем і політики у сфері інтелектуальної власності.

Очікується, що інновації та співпраця відіграватимуть важливу роль, а інтелектуальна власність буде ключовим фактором у досягненні цих цілей. Процес цифрового кодування (оцифрування) не має нічого спільного з цими проблемами та породив нові технології обробки, зберігання та передачі даних, що має наслідки для управління активами інтелектуальної власності та їх правового захисту. Дедалі більша увага цифрової економіки до обробки, зберігання та передачі даних також викликає питання щодо прав і обов'язків щодо цих даних.

Створені інноваційні інституції можуть успішно діяти лише тоді, коли вони не протидіють формуванню нових інституцій, або коли нові, більш ефективні інституції сприймаються економічними суб'єктами і замінюють старі. Інакше перед країною постане складне завдання подолання наслідків таких реформ, які негативно впливають на інноваційний розвиток. Здатність переходу від інерційного зростання до інноваційного розвитку є особливо важливою для України завдяки системі інституційних факторів, які виконують роль економічних регуляторів і стратегічних стимуляторів розвитку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Для забезпечення високих темпів економічного розвитку необхідно формування нової моделі інноваційної політики. Основні тенденції формування нової інноваційної політики слід визначати з урахуванням сучасних тенденцій науково-технічного розвитку, міжнародних товарних ринків та специфіки умов вітчизняних умов розвитку виробництва.

Перехід до цієї моделі дозволить нам прискорити економічне зростання та вивести суспільство на принципово іншу траєкторію, головним джерелом зростання якої будуть високотехнологічні галузі. Важливою частиною формування національної економічної системи, орієнтованої на інноваційне економічне зростання, є низка спеціальних заходів, які забезпечують пристосування вітчизняної структури економіки та технологічного укладу на основі поширення інновацій у новому технологічному укладі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nataliya Feliksimivna Mentukh, Oksana Romanivna Shevchuk, Mariana Vasylivna Verbitska, Tetiana Volodymyrivna Kuz. (2023). Ensuring Information Security: Comparative Legal Aspect. *Central European Management Journal*, 31(3), С. 75. URL: https://journals.kozminski.com-j.org/index.php/pl_cemj/article/view/917
2. О. Берназюк Роль та місце цифрових технологій у сфері публічного управління // *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №10. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/35.pdf>
3. 9 квітня 2024 року Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна провів дискусію на тему «Як бізнес сприймає корупцію?» URL: <https://cost.ua/yak-biznes-spryjmae-koruptsiyu/>
4. Н.П. Юрчук, В.Ю. Вовк, Р.П. Топіна Інноваційно – інвестиційна діяльність як основа реалізації концепції сталого розвитку економіки України. *Агросвіт*. 2019. № 3. С. 56.
5. S. Ramazanov, L. Antoshkina, V. Babenko, R. Akhmedov Integrated model of stochastic dynamics for control of a socio-ecological-oriented innovation economy. *Periodicals of Engineering and Natural Sciences*, vol. 7, no. 2, p. 770 (2019). URL: <https://doi.org/10.21533/pen.v7i2.557>
6. Oksana Khorvatova (2024). Civil and legal regulation of investment activities of life insurance companies. *Economics. Finances. Law*. 2/2024. С. 65.
7. Господарський кодекс України: від 16.01.2003р. № 436-V. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
8. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002р. № 40-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, № 36, ст. 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
10. Про державні цільові програми: Закон України від 18.03.2004р. № 1621-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 25, ст.352. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15#Text>
11. Oksana Shevchuk, Natalia Mentukh Current issues of investment support of state information security of Ukraine under conditions of maritime. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts*. № 22 (4) / 2022. P. 70 URL: <https://doi.org/10.15804/rop2022405>
12. Viktor Koval, Oksana Borodina, Iryna Lomachynska, Piotr Olczak, Anzor Mumladze, Dominika Matuszewska, (2022). Model Analysis of Eco-Innovation for National Decarbonisation Transition in Integrated European Energy System. *Energies*.
13. Дорожня карта doing business 2017 – шлях із 57 етапів. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=058ed9d5-5863-47cf-9552-1c0dedd54208&title=DorozhniaKartaDoingBusiness2017-Shliakhlz57-Etapiv>

ЩОДО ПІДСТАВ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ

REGARDING THE GROUNDS FOR REPRESENTATION OF THE STATE INTERESTS BY THE PROSECUTOR'S IN COURT

Подцерковний О.П., д.ю.н., професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»,
арбітр
Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України

Будурова Г.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»,
Голова Правління
Громадська організація «Всеукраїнський центр економічного права»

Гофман О.Р., к.ю.н., доцент, адвокат,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджуються правові підстави представництва прокуратурою інтересів держави в суді. Встановлення можливості для прокуратури звертатися до суду для захисту не своїх, а чужих інтересів можна порівнювати із усталеною зарубіжною практикою пред'явлення так званих «непрямих позовів», які заявляються та/або підтримуються від імені особи, чії права, але така особа не ініціює самостійно судовий розгляд.

Відзначені особливості участі у господарському та цивільному процесах органів прокуратури, які звертаються до суду за захистом прав і інтересів інших осіб (зокрема, державних інтересів). Вони пов'язуються із відсутністю особистої зацікавленості прокуратури у вирішенні наявного спору судом; необхідністю прямого встановлення у законодавстві повноважень на пред'явлення позову для захисту державних інтересів; обумовленістю ініціювання справи та участі у ній необхідністю захисту «чужих» інтересів, в т.ч. державних.

В Україні звернення прокуратури до господарського суду обмежується виключними випадками та передбачає спеціальне законодавче уповноваження на відповідне звернення, що вимагає ґрунтовного дослідження доказів кожного випадку судом. Обґрунтовано, що розширене тлумачення випадків (підстав) для представництва прокурором інтересів держави в суді не відповідає принципу змагальності сторін, який є однією із засад правосуддя.

Аналізують встановлені ч. 3. ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» випадки представництва прокуратурою інтересів держави: 1) у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також 2) у разі відсутності такого органу. Підкреслено, що захист інтересів держави повинні здійснювати насамперед відповідні органи – суб'єкти владних повноважень, а участь прокуратури є допоміжною (субсидіарною). Прокурор не може вважатися альтернативним суб'єктом звернення до суду і підмінювати належного суб'єкта владних повноважень, який має усі кадрові, компетенційні та організаційні можливості захищати інтереси держави у сфері своєї відповідальності.

Ключові слова: представництво прокуратурою інтересів держави, підстави представництва, інтереси держави, державна власність, захист інтересів держави, судовий захист, виключні випадки, господарський процес.

The article analyses the legal grounds for representation of the state's interests in court by the public prosecutor's office. Establishing the possibility for the prosecutor's office to go to court to protect the interests of others rather than its own can be compared with the established foreign practice of filing so-called "indirect claims", which are filed and/or supported on behalf of a person whose rights are violated, but such a person does not initiate court proceedings on his/her own.

The author notes the particularities of participation in commercial and civil proceedings of the prosecutor's offices which apply to court for protection of the rights and interests of other parties (in particular, the State interests). They are related to the lack of personal interest of the prosecutor's office in the resolution of an existing dispute by a court; the need for direct establishment in legislation of the powers to file a claim to protect the State's interests; conditionality of initiating a case and participating in it due to the need to protect "third-party" interests, including state interests.

In Ukraine, the prosecutor's office's appeal to an economic court is limited to exceptional cases and requires special legislative authority for such an appeal, which requires a thorough examination of the evidence in each case by the court. The author substantiates that an extended interpretation of the cases (grounds) for the prosecutor's representation of the State's interests in court does not comply with the principle of adversarial proceedings, which is one of the principles of justice.

The author analyses the cases of representation of the state's interests by the prosecutor's office established by part 3 of Article 23 of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office": 1) in case of violation or threat of violation of the state's interests, if the protection of these interests is not carried out or is improperly carried out by a public authority, local self-government body or other subject of power, whose competence includes the relevant powers, and 2) in the absence of such a body. The author emphasises that the protection of the State's interests should be carried out primarily by the relevant authorities, i.e., subjects of power, and the participation of the prosecutor's office is auxiliary (subsidiary). The prosecutor may not be considered an alternative subject of appeal to the court and substitute for the proper subject of power, which has all the personnel, competence and organisational capabilities to protect the interests of the state in the area of its responsibility.

Key words: representation of state interests by the prosecutor's office, grounds for representation, state interests, state property, protection of state interests, judicial protection, exceptional cases, economic process.

Постановка проблеми. Представництво інтересів держави в суді – специфічна функція органів прокуратури, передбачена для них законодавством України. Багаторічна практика такого представництва, між тим, не зняла гостроти з дискусії щодо переліку виключних випадків представництва, підстав та належних та допустимих доказів на їх підтвердження, вимагаючи прискіпливої перевірки дій прокуратури судом у кожному конкретному випадку. Більш того, досі до Конституційного Суду України надходять конституційні скарги від осіб, що заперечують таку участь прокурора в господарському і цивільному процесах та оспорують законодавчі положення Конституції України та Закону України «Про прокуратуру» щодо наявних підстав здійснювати представництво інтересів держави в суді прокурором [1]. Подібні тенденції на сприяють ефективному захисту інтересів держави та актуалізують необхідність чіткого унормування підстав та порядку допуску прокуратури у судовий процес.

Стан опрацювання проблеми. Уповноваження органів прокуратури у виключних випадках здійснювати захист публічних інтересів держави представлено у кримінальній, господарській, цивільній, адміністративній юстиціях, тому до аналізу такого представництва вдавалось чимало науковців, намагаючись розкрити особливості у кожній галузі (В. Бевзенко, Н. Бортник, В. Долежан, М. Косюта, Л. Грицаєнко, М. Курочка, В. Тацій, М. Якимчук тощо). Серед вчених, які досліджували підстави та порядок участі прокуратури в господарських справах, здійснюючи представництво інтересів держави, можна відзначити М. Руденку, Т. Степанову, В. Сухоноса, Л. Тимченко, В. Фецука та ін. Разом із тим, подальше системне дослідження правових підстав та специфіки представництва прокуратурою інтересів держави на тлі чергового етапу реформування системи та структури органів прокуратури та позбавлення їх функцій «загального нагляду» видається доцільним.

З огляду на зазначене, **метою цієї статті** є аналіз правових підстав представництва прокуратурою інтересів держави у господарському процесі, дослідження змісту «виключних випадків» представництва та порядку із доведення.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтею 131-1 Конституції України в Україні діє прокуратура, яка здійснює: підтримання публічного обвинувачення в суді; організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляду за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (частина перша); організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом (частина друга).

У рішенні від 5 червня 2019 року Конституційний Суд України у справі за конституційною скаргою АТ «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» відзначив, що «таким чином Конституцією України встановлено вичерпний перелік повноважень прокуратури, визначено характер її діяльності і в такий спосіб передбачено її існування і стабільність функціонування. Наведене гарантує неможливість зміни основного цільового призначення вказаного органу, дублювання його повноважень/функцій іншими державними органами, адже протилежне може призвести до зміни конституційно визначеного механізму здійснення державної влади її окремими органами або вплинути на обсяг їхніх конституційних повноважень» [2].

У продовження положень пункту третього частини першої статті 131-1 Конституції України, особливості представництва прокуратурою інтересів держави в суді визначено у ст. ст. 23, 24 Закону України «Про прокуратуру» (насамперед це стосується положень абзацу першого частини третьої, абзаців першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону, де визначено умови, сукупність яких створює підставу для такого представництва).

Питанням участі прокурора у цивільному процесі присвячено статтю 56 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, відповідно до якої у визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, вступає за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Аналогічні положення закріплені в ч. 3 статті 53 Господарського процесуального кодексу (ГПК) України.

Встановлення можливості для прокуратури звертатися до суду для захисту не своїх, а чужих інтересів можна порівнювати із усталеною зарубіжною практикою пред'явлення так званих «непрямих позовів», які заявляються та/або підтримуються від імені особи, чії права/інтереси порушені/оспоруються чи не визнаються, але така особа не ініціює самостійно судовий розгляд. Подання таких позовів є найбільш поширеним у сфері корпоративних правовідносин. В Україні звернення прокуратури до господарського суду обмежується виключними випадками та передбачає спеціальне законодавче уповноваження на відповідне звернення. Але у будь-якому випадку необхідною є наявність господарської/цивільної процесуальної правосуб'єктності як у осіб, які звертаються до суду, так і у осіб, в чиїх інтересах пред'являються позовні заяви. Для останніх обов'язковою є і наявність усіх складових «права на позов» у господарському та цивільному процесі.

Особливості участі у господарському та цивільному процесах органів прокуратури, які звертаються до суду за захистом прав і інтересів інших осіб (зокрема, державних інтересів) пов'язуються із:

а) відсутністю особистої зацікавленості таких осіб у вирішенні наявного спору судом (скоріше, мова може вестися про службовий, процесуальний інтерес);

б) необхідністю прямого встановлення у законодавстві повноважень на пред'явлення позову для захисту державних інтересів;

в) обумовленістю ініціювання справи та участі у ній необхідністю захисту «чужих» інтересів, в т.ч. державних. Саме тому закон вимагає від прокуратури, яка звертається до суду за захистом інтересів держави, надати суду документи, які підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах таких осіб.

ГПК та ЦПК України розрізняють декілька форм участі прокурора у процесі:

- звернення до суду з позовною заявою;
- участь у розгляді справ, розпочатих за його позовами;
- вступ у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, за своєю ініціативою;
- подання апеляційної, касаційної скаргу, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.

При цьому прокурорами яких рівнів (чи їх заступниками) подаються зазначені заяви та скарги уточнено у наказі Офісу Генерального прокурора від 21.08.2020 р. № 389 [3].

Європейський Суд з прав людини неодноразово звертав увагу на участь прокурора в суді на боці однієї зі сторін як обставину, що може впливати на дотримання принципу рівності сторін. Оскільки прокурор або посадова особа з аналогічними функціями, пропонуючи задовольнити або відхилити ... скаргу, стає противником або союзником сторін у справі, його участь може викликати в одній зі сторін відчуття нерівності (рішення у справі «Ф. В. проти Франції» (F.W. v. France) від 31.03.2005, заява 61517/00, п. 27 [4]).

Водночас існує категорія справ, де підтримка прокурора не порушує справедливого балансу. Так, у справі «Менчинська проти Російської Федерації» (рішення від 15.01.2009 р., заява № 42454/02, п. 35) ЄСПЛ висловив

позицію, що «... підтримка, що надається прокуратурою одній зі сторін, може бути виправдана за певних обставин, наприклад, при захисті інтересів незахищених категорій громадян (дітей, осіб з обмеженими можливостями та інших категорій), які, ймовірно, не в змозі самостійно захищати свої інтереси, або в тих випадках, коли відповідним правопорушенням зачіпаються інтереси великого числа громадян, або у випадках, коли потрібно захистити інтереси держави» [5]. Отже, підхід до розгляду питання про участь прокурора у господарському чи цивільному провадженні не може бути абстрактним – розглядаючи кожен випадок окремо, ЕСПЛ вирішує, наскільки участь прокурора у розгляді справи відповідає принципу рівності сторін. Іншими словами, забезпечення принципу рівності сторін у справі за участю прокуратури напряму залежить від обґрунтування винятковості підстав такої участі. А таке належне обґрунтування, у свою чергу, напряму залежить від чіткості унормування законом меж представництва прокуратурою інтересів держави в суді.

Ст. 131-1 Конституції України вказує, що прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках. Розширене тлумачення випадків (підстав) для представництва прокурором інтересів держави в суді не відповідає принципу змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, який є однією із засад правосуддя (п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України), відтак, ці випадки мають бути встановлені спеціальним законодавством (зауважимо, що у ГПК України закріплено лише загальні можливості щодо звернення прокурора для захисту інтересів держави, без встановлення «виключних» випадків).

Відповідно до ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу [6]. Отже, виключним інтересом, із яким закон пов'язує можливість представництва прокуратурою в суді, є порушення або загроза порушення інтересів держави.

У Рішенні Конституційного Суду України від 08.04.99 р. № 3-рп/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) КСУ, з'ясовуючи поняття «інтереси держави» висловив позицію про те, що інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо (п. 3 мотивувальної частини) [7].

Інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді. Проте держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, але й в діяльності приватних підприємств, товариств [7].

З урахуванням того, що «інтереси держави» є оціночними поняттями, прокурор чи його заступник у кожному конкретному випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, в чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту та зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах.

Таким чином, «інтереси держави» охоплюють широке і водночас чітко не визначене коло законних інтересів, які

не піддаються точній класифікації, а тому їх наявність повинна бути предметом самостійної оцінки суду у кожному конкретному випадку звернення прокурора з позовом. Одночасно, надмірна формалізація «інтересів держави», особливо у сфері публічних правовідносин, може призвести до необґрунтованого обмеження повноважень прокурора на захист суспільно значущих інтересів там, де це дійсно потрібно (постанова Верховного Суду від 25.04.2018 р. у справі № 806/1000/17 [8]).

Тобто, ключовими для встановлення наявності підстав для представництва прокурором інтересів держави в суді є поняття «інтерес держави» та визначення умов представництва інтересів держави у суді.

З аналізу положень абзацу першого частини третьої, абзаців першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» умовами, за наявності яких у прокурора виникають підстави для представництва інтересів держави у суді, є одночасна наявність двох умов:

(1) порушення або загроза порушення інтересів держави; та

(2) нездійснення або неналежне здійснення відповідними уповноваженими органами повноважень або взагалі відсутність суб'єкта владних повноважень, до компетенції якого віднесено захист певного державного інтересу [6].

«Нездійснення захисту» полягає в усвідомленій пасивній поведінці повноваженого суб'єкта владних повноважень – він усвідомлює порушення інтересів держави, має відповідні повноваження для їх захисту, але всупереч цим інтересам за захистом до суду не звертається. «Здійснення захисту неналежним чином» виявляється в активній поведінці (сукупності дій та рішень), спрямованій на захист інтересів держави, але яка є неналежною. «Неналежність» захисту може бути оцінена з огляду на встановлений порядок захисту інтересів держави, який серед іншого включає досудове з'ясування обставин порушення інтересів держави, обрання способу їх захисту та ефективне здійснення процесуальних прав позивача (постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.09.2018 р. № 924/1237/17) [9].

Тобто, для визначення того, чи є представництво прокуратурою інтересів держави в суді обґрунтованим і допустимим, законодавець вимагає доведення наявності достатніх у своїй сукупності умов. Через застосування юридичного прийому встановлення відповідних умов-критеріїв законодавець намагається забезпечити упорядковане та обмежене представництво прокуратурою інтересів держави у суді саме у виняткових випадках, як того вимагає пункт 3 частини першої статті 131-1 Конституції України, виключивши ситуації, коли втручання прокуратури не є необхідним і досягти захисту інтересів держави можна в інший спосіб. Тобто, захист інтересів держави повинні здійснювати насамперед відповідні органи – суб'єкти владних повноважень, а участь прокурора є допоміжною: «щоб інтереси держави не залишилися незахищеними, прокурор виконує субсидіарну роль, замінює в судовому провадженні відповідного суб'єкта владних повноважень, який всупереч вимог закону не здійснює захисту або робить це неналежно» [10]. Проте, «прокурор не може вважатися альтернативним суб'єктом звернення до суду і підмінювати належного суб'єкта владних повноважень» [10], який має усі кадрові, компетенційні та організаційні можливості захищати інтереси держави у сфері своєї відповідальності.

В цьому контексті важливо звернути увагу і на процесуальний статус прокурора в процесі. У разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі набуває статусу позивача.

Разом з тим, набуття прокурором у господарському суді статусу позивача не збігається зі сталими поняттями

процесуальної науки, які визначають юридичний інтерес прокурора й сторони (позивача, відповідача). Загальновідомо, що в сторін, третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, цей інтерес має особистий, матеріально-правовий характер. Проте заінтересованість прокурора має лише процесуальний («зовнішній») характер і полягає в бажанні останнього отримати позитивне рішення для відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, інтереси якого він представляє в суді. Отже, прокурор не є учасником спірних матеріально-правових відносин, що виникають між сторонами і становлять предмет відповідного судового розгляду. На відміну від сторони, рішення суду за позовом прокурора поширюється не на нього, а на особу, в інтересах якої була відкрита справа в суді. Тому, як доречно відзначає М. Руденко, прокурора не можна ототожнювати зі стороною у справі (позивачем) [11]. Ймовірно, що і законодавець, усвідомлюючи певну умовність отримання прокурором статусу позивача, надає йому можливість користуватись усіма процесуальними правами та обов'язками особи, в інтересах якої вони діють (ст. 42, 46), за винятком права укладати мирову угоду.

Саме тому у кожному випадку прокурор повинен навести (а суд перевірити) причини, які перешкоджають захисту інтересів держави належним суб'єктом, і які є підставами для звернення прокурора до суду. Імперативна вимога щодо обґрунтування прокурором у позовній чи іншій заяві, скарзі, у чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначення органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, міститься у ч. 4 ст. 53 ГПК України. Невиконання прокурором цих вимог має наслідком застосування суддею положень, передбачених ст. 174 ГПК: залишення позовної заяви прокурора без руху, повернення позовної заяви прокурору.

Оскільки інших умов участі прокурора у судовому процесі, крім зазначених у ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», законодавство не визначає, можна вважати, що саме названі умови слід розглядати у якості юридичного складу, наявність якого надає право прокурору на звернення до суду в інтересах держави у розумінні статті 131-1 Конституції України, хоча сам законодавець за текстом Закону України «Про прокуратуру» їх «виключними» не називає.

Доведення наявності юридичного складу лежить на прокуророві, а суд не повинен допускати його в судовий процес, допоки не перевірить наявність відповідних умов.

Для цього важливо визначитись із належними та допустимими доказами, які відповідно до вимог процесуального закону мають доводити, що уповноважений орган не здійснює або неналежним чином здійснює відповідні повноваження. У судовій практиці серед таких можливих доказів називають, серед іншого, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань про вчинене кримінальне правопорушення на підставі статті 367 Кримінального кодексу України (службова недбалість); вирок суду щодо службових осіб; докази накладення дисциплінарних стягнень на державних службовців, які займають посаду державної служби в органі державної влади та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків тощо [12, с. 9].

Разом із тим, наведення орієнтовного переліку доказів не має створювати хибного уявлення про обов'язковість для прокуратури до звернення до господарського суду з позовом про захист інтересів попередньо отримувати вирок суду на підтвердження «невиконання або неналежного виконання службових обов'язків відповідних посадових осіб». Міркування щодо недоцільності уведення обов'язкового додаткового етапу на шляху до судового розгляду гуртуються на наступному.

По-перше, відзначимо, що у якості спеціального суб'єкта кримінального порушення, який може бути при-

тягнутий до відповідальності за ст. 367 Кримінального кодексу України «Службова недбалість», визначено саме фізичну особу, яка є службовою особою.

Водночас, абзац перший частини третьої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» пов'язує можливість представництва прокуратурою в суді законних інтересів держави з випадком, коли захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Тобто, Закон оперує іншим поняттям – «суб'єкт владних повноважень», яке є більш широким та охоплює собою органи державної влади і органи місцевого самоврядування, а також їх службових та посадових осіб відповідно до визначення, що надане п. 7 ч. 1 ст. 4 КАС України. Зокрема, законодавець визначає, що «суб'єкт владних повноважень – орган державної влади (у тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, орган військового управління, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг» [13].

Така вказівка, вочевидь, є не випадковою і прямо свідчить про те, що неправильним є ототожнення «невиконання/неналежного виконання функцій з захисту інтересів держави» зі «службовою недбалістю» (невиконанням або неналежним виконанням службовою особою своїх службових обов'язків згідно КК України), оскільки покликана пов'язати звернення прокуратури до суду в інтересах держави із загальним незадовільною роботою органів державної влади чи місцевого самоврядування щодо забезпечення державних інтересів/створенням реальних ризиків для державних інтересів безвідносно до встановлення саме факту службової недбалості конкретною особою на момент такого звернення.

Пункт 3 частини першої статті 131-1 Конституції України встановлює, що представництво інтересів держави в суді допускається у виключних випадках і в порядку, що визначені законом. Законодавець послідовність/етапність порядку звернення детально не визначає (окрім необхідності попередньо повідомити про це зацікавлених осіб, від імені яких прокуратура звертатиметься до суду), але вказує, що «виключно з метою встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді у випадку, якщо захист законних інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, прокурор має право отримувати інформацію, яка на законних підставах належить цьому суб'єкту, витребувати та отримувати від нього матеріали та їх копії» (абзац четвертий частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» [6]), тобто отримувати інформацію про конкретний випадок невиконання/неналежного виконання обов'язків щодо захисту інтересів держави, що створює підстави для прокурорського представництва.

Важливими в контексті дослідження порядку звернення є і приписи частини сьомої статті 23 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до яких у разі встановлення ознак адміністративного чи кримінального правопорушення прокурор зобов'язаний здійснити передбачені законом дії щодо порушення відповідного провадження.

Однак і ці норми системно не пов'язані із можливістю здійснення представництва прокуратурою інтересів держави в суді – Закон України «Про прокуратуру», який є спеціальним законом, що визначає підстави і порядок такого представництва, не визначає у якості умови звернення до суду в порядку цивільного чи господарського судочинства попереднє порушення адміністративного/кримінального провадження прокуратурою за фактом невиконання/неналежного виконання функцій з захисту інтересів держави,

а тим більш – отримання вироку щодо службової особи, вина якої у службовій недбалості доведена.

Відсутність такої умови пояснюється, на наш погляд, не намаганням спростити звернення прокуратури до суду і розширити [необмежено] випадки представництва на розсуд прокуратури, а обумовлюється скоріше ризиками для захисту інтересів держави, які можуть бути створені через формально ускладнену процедуру звернення до суду. Зокрема, через тривалість кримінальних проваджень створюються ризики пропуску строків позовної давності у цивільному/господарському судочинстві, а особливо доведення вини особи у службовій недбалості нерідко тягнуть за собою постановлення виправдувального вироку навіть тоді, коли об'єктивно службова особа не виконувала або неналежним чином виконувала свої службові обов'язки (наприклад, згідно судової практики службова недбалість може мати місце лише за умови, що службова особа мала об'єктивну можливість виконати дії, які входять в коло її обов'язків (див., наприклад, постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 6 травня 2020 р. у справі № 133/2138/15 [14]) тощо. Вказані обставини унеможливили б здійснення представництва прокуратурою, у той час, як інтереси держави були б порушені та вимагали відповідного захисту.

З огляду зазначене, ініціювання прокуратурою кримінального провадження щодо службової недбалості конкретної службової особи вбачається можливим, але не обов'язковим етапом на шляху до звернення прокурора з позовом про захист інтересів держави в порядку господарського чи цивільного судочинства.

Висновки. Право Верховної Ради України встановлювати у своїх актах повноваження конституційно визна-

чених органів державної влади (у даному випадку – прокуратури) з урахуванням принципу правової визначеності має бути реалізовано таким чином, аби не допускати виходу за межі тих повноважень, що передбачені конституційними нормами, та розширеного тлумачення підстав та порядку їх здійснення на рівні закону. З огляду на це, вважаємо за необхідне встановлення на рівні закону чіткої кореляції між приписами пункту третього частини першої статті 131-1 Конституції України, яка закріплює право прокуратури на «представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом» і приписами абзацу першого частини третьої статті 23 Закону України «Про прокуратуру», за якими «прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу».

Приписи абзацу першого частини третьої, абзаців першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» формулюють своєрідний юридичний склад, лише наявність якого надає право прокурору на звернення до суду в інтересах держави у розумінні статті 131-1 Конституції України, тим самим забезпечуючи обмежене та виняткове представництво прокуратурою інтересів держави. Законодавець покладає обов'язок доведення наявності юридичного складу на прокурора; його допуск в судовий процес стає можливим лише після перевірки судом наявності відповідних умов (юридичного складу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Суд розглядає справу за конституційною скаргою ТОВ „Рейнір Бізнес Груп“, яке оспорує законодавчі приписи щодо наявних підстав здійснювати представництво інтересів держави в суді прокурором. *Офіційний сайт Конституційного Суду України*. URL: <https://ccu.gov.ua/povupna/sud-rozglyadae-spravu-za-konstytuciyonoju-skargoyo-tov-reynir-biznes-grup-yake-osporuye> (дата звернення: 12.07.2024).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства "Запорізький завод феросплавів" щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України "Про Національне антикорупційне бюро України" від від 05.06.2019 № 4-р(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-19#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
3. Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді : Наказ Офісу у Генерального прокурора від 21.08.2020 р. № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0389905-20#Text> (дата звернення: 11.07.2024).
4. Affaire F.W. v. France: Рішення у справі «Ф.В. проти Франції» від 31.03.2005 р. (заява 61517/00). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"itemid":\["001-68679"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{)(дата звернення: 12.07.2024).
5. *Menchinskaya v. Russia*, № 42454/02, § 35, ЄСПЛ, від 15 січня 2009 р. URL: <https://zakonbase.ru/content/base/149899> (дата звернення: 12.07.2024).
6. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2015, № 2-3, ст. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 11.07.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 08.04.1999 р. № 3-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text> (дата звернення: 11.07.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 25.04.2018 р. у справі № 806/1000/17. *Liga360* : веб-сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73763984> (дата звернення: 14.07.2024).
9. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.09.2018 р. № 924/1237/17. *ЄДРСР*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76609979> (дата звернення: 15.07.2024).
10. Постанова об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 07.12.2018 р. у справі № 924/1256/17. *Zakononline* : веб-сайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78749905> (дата звернення: 12.07.2024).
11. Руденко М. Прокурор та «інтереси держави» в оновлених процесуальних кодексах України: законодавчі новації, теорія і практика. *LexInform* : веб-сайт. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/prokuror-ta-interesy-derzhavy-v-onovlenih-protsesualnih-kodeksah-ukrayiny-zakonodavchi-novatsiyi-teoriya-i-praktyka/> (дата звернення: 17.07.2024).
12. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду законодавства, що визначає особливості правового статусу прокурора в господарському процесі (за період з 01.01.2018 по 06.11.2018 рр.). *Судова влада України* : оф. веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyd_prok.pdf (дата звернення: 17.07.2024).
13. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005, № 35-36, № 37, ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.07.2024).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 6 травня 2020 р. у справі № 133/2138/15. *ЄДРСР*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89180529> (дата звернення: 20.07.2024).

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ МІКРО- ТА МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ БОРЖНИКІВ ДО ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА В УКРАЇНІ

ENSURING ACCESS MICRO- SMALL ENTERPRISES DEBTORS TO INSOLVENCY PROCEEDINGS IN UKRAINE

Філатов В.А., аспірант

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Статтю присвячено дослідженню забезпечення доступу мікро- та малих підприємств-боржників до досудових та судових процедур банкрутства в Україні. Особлива увага приділяється аналізу юридичних та економічних бар'єрів, які ускладнюють і часто унеможливають вирішення питань, пов'язаних із неплатоспроможністю цієї категорії підприємств. Встановлено, що мікро- та малі підприємства наразі не мають доступу до чинних процедур банкрутства, що актуалізує доцільність забезпечення захисту їхніх прав та інтересів, а також прав кредиторів та інших зацікавлених сторін.

Аргументується важливість врахування особливостей діяльності мікро- та малих підприємств для забезпечення сталого розвитку економіки та необхідність надання їм доступу до всіх правових інструментів у сфері неплатоспроможності. На основі зарубіжного досвіду наголошується на доцільності законодавчого визначення спрощених процедур банкрутства, які враховують специфіку цих підприємств, сприяючи їх розвитку та зміцненню сектора малого і середнього бізнесу в Україні. Доводиться, що національна політика у сфері неплатоспроможності повинна формуватися з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій та експертів. Крім цього, стаття присвячена аналізу поточних рекомендацій та законодавчих ініціатив та формуванню пропозицій щодо шляхів покращення національного правового регулювання у відповідній сфері. Обґрунтовується необхідність внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства для встановлення категорій боржників і впровадження спрощеного порядку розгляду питань неплатоспроможності для мікро- та малих підприємств у досудовому порядку, а також у разі відкриття щодо них справи про банкрутство. Окремого врегулювання вимагає запровадження ефективного режиму санкцій для запобігання зловживанням і неналежному використанню спрощених процедур неплатоспроможності, а також встановлення заходів покарання за неправомірні дії. Важливим є також визначення джерел фінансування спрощених процедур у разі недостатності вартості майна боржника для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням провадження.

Ключові слова: неплатоспроможність, процедури банкрутства, мікро- і малі підприємства, відновлення платоспроможності, боржник, спрощений порядок, ліквідація, реструктуризація.

This article is dedicated to the study of ensuring access of micro and small debtor enterprises to pre-trial and judicial bankruptcy procedures in Ukraine. Special attention is given to the analysis of legal and economic barriers that complicate and often render it impossible to address insolvency issues for this category of enterprises. It has been established that micro and small enterprises currently lack access to existing bankruptcy procedures, underscoring the need to protect their rights and interests, as well as the rights of creditors and other stakeholders.

The importance of considering the specific characteristics of micro and small enterprises to ensure sustainable economic development and the necessity of providing them with access to all legal instruments in the field of insolvency is argued. Based on international experience, the article emphasizes the feasibility of legislatively defining simplified bankruptcy procedures that take into account the specifics of these enterprises, thereby promoting their development and strengthening the small and medium business sector in Ukraine. It is argued that national insolvency policy should be formulated considering the recommendations of international organizations and experts. Furthermore, the article analyzes current recommendations and legislative initiatives and formulates proposals for improving national legal regulation in the relevant field. The necessity of amending the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures to establish categories of debtors and introduce a simplified procedure for considering insolvency issues for micro and small enterprises in the pre-trial stage, as well as in the event of a bankruptcy case being opened against them, is substantiated. Separate regulation is required to implement an effective sanctions regime to prevent abuse and misuse of simplified insolvency procedures, as well as to establish measures of punishment for wrongful actions. It is also important to determine the sources of funding for simplified procedures in the event of insufficient debtor's property value to cover the costs associated with the proceedings.

Key words: insolvency, bankruptcy procedures, micro and small enterprises, debt rehabilitation, debtor, simplified procedure, liquidation, restructuring.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну та наслідки інтенсивного застосування зброї мали негативний вплив на бізнес в країні. Ведення бізнесу в умовах війни значно ускладнилося, а в деяких випадках навіть припинилося, що, в свою чергу, призвело до численних невиконань грошових зобов'язань. Ця ситуація триває і надалі. Вона підсилюється і іншими чинниками. Так, успішні підприємства іноді стають неплатоспроможними через конкуренцію, помилки в управлінні або інші підприємницькі ризики. Подекуди неплатоспроможність боржників є наслідком умисних дій керівників або органів управління, що можуть мати ознаки шахрайства чи інших кримінально караних діянь. Водночас, систематичне порушення грошових зобов'язань боржником може створювати ланцюгову реакцію в системі виконання зобов'язань, відому як принцип «доміно», коли невиконання зобов'язань одним боржником призводить до невиконання зобов'язань його кредитором. Це, у свою чергу, дестабілізує економічну систему, збільшуючи ризики для інших підприємств і знижуючи загальну фінансову стійкість.

Аналіз практики застосування господарськими судами положень Кодексу України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII (КУЗПБ), показав, що провадження у справах про банкрутство відкриваються переважно щодо середнього та великого бізнесу. Водночас позасудові та судові процедури банкрутства для мікро- та малого підприємництва (ММП) практично не застосовуються. КУЗПБ встановлює єдиний порядок провадження у справі про банкрутство, який є складним, тривалим і дорогим для дрібних боржників. Тому такі боржники утримуються від звернення до суду для врегулювання своєї неплатоспроможності. Кредитори також не зацікавлені в участі у справі про банкрутство дрібного боржника через відсутність перспектив отримання задоволення своїх вимог. Така ситуація негативно впливає на економіку України і веде до посилення фінансової кризи, росту рівня безробіття, трудової міграції та бідності. Зазначене актуалізує доцільність розробки та внесення в КУЗПБ додаткових положень, які б вирішували питання неплатоспроможності ММП, наприклад, встановлювали особливий порядок провадження, доступний для таких боржників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблематика регулювання відносин неплатоспроможності та банкрутства тривалий час перебувають у полі зору значного кола провідних науковців-господарників та правознавців суміжних правових галузей. Зокрема, можна виділити численні наукові праці С. Донкова [1], В. Дутки [2], О. Бірюкова [3], Д. Задахайла [4], Ю. Остапенко [5], О. Подперковного [6], Б. Полякова [7], В. Резнікової [4], О. Пунди [8], Т. Швидкої [5] та інших учених. Втім зважаючи на постійну динамічність економічних відносин, євроінтеграційні чинники (які на них впливають) тощо на сьогодні існують прогалини в господарсько-правовому забезпеченні особливого, спрощеного порядку провадження врегулювання неплатоспроможності ММП, що і вплинуло на вибір теми даного дослідження.

Метою статті є аналіз положень чинного законодавства і виявлення проблемних аспектів у правовому регулюванні питання неплатоспроможності ММП, зокрема в спрощених процедурах неплатоспроможності, а також напрацювання пропозицій щодо удосконалення законодавства в цій сфері.

Виклад матеріалу. Європейський Союз у 2020 році шляхом прийняття і схвалення Європейської хартії малих підприємств (European Charter for Small Enterprises) [9] визнав важливість малих підприємств, підкреслюючи, що малі підприємства є основою європейської економіки, ключовим джерелом створення робочих і рушійною силою інновацій. З метою стимулювання підприємництва та покращення бізнес-середовища для малих підприємств глави держав та урядів і Європейська Комісія вирішили працювати за десятьма напрямками. В напрямку удосконалення законодавства та регулювання Європейською Хартією встановлено, що національне законодавство про банкрутство потрібно оцінити у світлі успішного практичного досвіду, нові нормативно-правові акти на національному рівні та рівні ЄС потрібно дослідити з погляду їхнього впливу на малі підприємства та підприємців, скрізь, де можливо, національні норми та норми ЄС потрібно спростити.

Постановою Кабінету Міністрів України від 02 липня 2008 року № 587 уряд запровадив в Україні принципи Європейської Хартії для малих підприємств, схваленої Європейською Радою 19 червня 2000 року. На виконання плану заходів із впровадження в Україні принципів Європейської Хартії, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 року № 1245-р, Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2012 № 4618-VI в Господарському кодексі України від 16.01.2003 № 436-IV (ГК України) було введено поняття мікропідприємництва, визначено поняття суб'єктів малого та середнього підприємництва і здійснено розподіл усіх підприємств за розміром у відповідності із категоріями підприємств, визначеними Регламентом Комісії (ЄС) № 70/2001 від 12.01.2001 про застосування статей 87 та 88 Договору про заснування ЄС про надання державної допомоги підприємствам малого та середнього бізнесу [10].

Угодою про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою із заявою Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII, передбачено поступове приведення Україною у відповідність своїх чинних законів та майбутнього законодавства до законодавства ЄС, співробітництво з метою покращення належного управління у сфері оподаткування, економічних відносин, торгівлі, інвестицій та добросовісної конкуренції, співробітництво з питань політики у сфері промисловості та підприємництва, направлене на покращення умов для підприємницької діяльності для всіх суб'єктів господарювання з особливою увагою до малих та середніх підприємств.

З метою імплементації в національне законодавство України Директиви ЄС № 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року про річну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність та відповідні звіти певних типів підприємств (Директива ЄС № 2013/34/ЄС) [11], якою були встановлено нові критерії класифікації підприємств, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень» від 05.10.2017 № 2164-VIII було внесено зміни до статті 2 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 №996-XIV. Цими змінами усі підприємства для цілей бухгалтерського обліку, складання фінансової звітності, визнання та оцінки певних видів активів та зобов'язань, доходів та витрат в Україні поділені на мікропідприємства, малі, середні та великі підприємства.

Отже, національним законодавством України встановлено категорії підприємств і здійснено їх поділ за розміром, в залежності від кількості працівників, обсягу доходів від діяльності і вартості активів.

Поряд з цим, КУЗПБ, який є основним нормативним актом, що регулює правовідносини у сфері неплатоспроможності, будь-якого поділу підприємств – боржників за розміром не передбачено. Згідно з частиною другою статті 2 КУЗПБ щодо боржника – юридичної особи застосовуються такі судові процедури розпорядження майном боржника, санація боржника, ліквідація банкрута. Зазначені процедури застосовуються господарським судом, який розглядає справу про банкрутство, до кожного боржника в обов'язковій черговості і послідовності із здійсненням контролю за вчиненням всього комплексу заходів, передбачених застосовною процедурою, та повнотою дій арбітражного керуючого, який процедуру здійснює.

Відтак, в КУЗПБ існує єдиний універсальний порядок провадження у справі про банкрутство і застосування всіх процедур банкрутства до усіх боржників без оцінки необхідності і доцільності здійснення кожної процедури і без врахування наявності у боржника активів, а також, їх вартості. Такий підхід правового регулювання у сфері неплатоспроможності не враховує особливості діяльності ММП, що робить процедури банкрутства для ММП обтяжливими, а для їх кредиторів не ефективними.

До введення 21.10.2019 в дію КУЗПБ умови та порядок відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом та застосування ліквідаційної процедури з метою повного або часткового задоволення вимог кредиторів було встановлено Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 № 2343-XII (в редакції від 22.12.2011 № 4212-VI) (Закон про відновлення платоспроможності).

На відміну від КУЗПБ, в Законі про відновлення платоспроможності було передбачено загальний, спеціальний і спрощений порядок провадження у справі про банкрутство, який застосовувався господарським судом залежно від категорії боржника, виду його діяльності та наявності у нього майна.

Спрощений порядок провадження застосовувався під час припинення боржника і передбачав, що до боржника застосовується відразу із відкриттям провадження у справі про банкрутство процедура ліквідації банкрута без застосування процедури розпорядження майном боржника і санації боржника. Окрім того, Законом про відновлення платоспроможності було передбачено, що обов'язок здійснення спрощеної процедури за рішенням господарського суду, який розглядає справу про банкрутство, міг бути покладений на орган управління боржником, зокрема, на комісію з припинення або ліквідатора, без залучення спеціального суб'єкта незалежної професійної діяльності – арбітражного керуючого. Застосування спроще-

ного порядку провадження надавало можливість вивести неплатоспроможного боржника з ринку в короткі строки і без додаткових витрат.

Однак, недосконалість регулювання відповідної процедури в Законі про відновлення платоспроможності призвела до численних зловживань з боку боржників, які, недобросовісно користуючись процесуальними правами, з легкістю, без належного виконання своїх зобов'язань виводили в своїх інтересах і на шкоду кредиторам свої активи до відкриття провадження у справі про банкрутство, а вже під час провадження – без негативних для себе наслідків позбавлялися своїх боргів перед кредиторами.

Слід відзначити, що прогалиною в регулюванні спрощеного порядку провадження в Законі про відновлення платоспроможності була саме відсутність обмежень застосування такого порядку провадження в залежності від розміру боржника. Внаслідок цього середні та великі підприємства-боржники також уникали застосування процедури розпорядження майном боржника у справах про банкрутство. Ця процедура передбачала здійснення заходів нагляду та контролю за управлінням і розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження, ефективного використання майнових активів боржника, проведення аналізу фінансового стану, виявлення розпорядником майна ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства, а також визначення наступної оптимальної процедури: санації, мирової угоди чи ліквідації. Однак щодо них, з відкриттям провадження у справі, вводилася лише процедура ліквідації банкрута.

Відтак, через негативну практику застосування спрощеного порядку провадження у справі про банкрутство, передбаченого Законом про відновлення платоспроможності, в КУЗПБ було допущено прогалину і встановлено єдиний загальний порядок провадження у справах про банкрутство із застосуванням процедури розпорядження майном з подальшим переходом до процедури санації боржника або ліквідації банкрута. Згідно із пояснювальною запискою до проекту КУЗПБ від 26.02.2018 № 8060 його метою є підвищення ефективності процедур банкрутства, рівня захищеності прав кредиторів, вдосконалення процедури продажу майна боржника на аукціоні, підвищення рівня виконання контрактів та судових рішень, врегулювання відносин щодо відновлення платоспроможності фізичних осіб, які опинилися в скрутній фінансовій ситуації та потребують допомоги з боку Держави.

Варто відзначити, що КУЗПБ було впроваджено прогресивні норми у сфері неплатоспроможності, якими, наприклад, ліквідовано зайві бар'єри та спрощено доступ до судових процедур, збільшено можливості для санації та створено ефективні механізми позасудового врегулювання, об'єднано мирову угоду та санацію в єдину процедуру тощо. Однак, відсутність комплексного і збалансованого підходу при регулюванні процедур банкрутства в частині адаптації цих процедур для ММП фактично виключило ММП з переліку боржників, щодо яких застосовуються судові процедури, встановлені КУЗПБ.

Яскравим свідченням цього є наявна кількість касаційних оскаржень у справах щодо неплатоспроможності та банкрутства, які надходять до Верховного Суду з початку набрання законної сили КУЗПБ [12, с. 170].

Водночас малому і середньому підприємству (МСП) приділяється значна увага на національному та міжнародному рівнях. В Україні про це свідчить прийняття низки тематичних стратегічних документів, в яких наголошується на важливості МСП в національній економіці (зокрема, Стратегія розвитку МСП в Україні на період до 2020 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів від 24 травня 2017 року № 504-р, та План заходів її реалізації, схвалений розпорядженням від 10 травня

2018 року № 292-р). Постановою Кабінету Міністрів від 3 березня 2021 року № 179 затверджено Національну економічну стратегію до 2030 року, яка передбачає узгодження стратегій розвитку МСП на всіх рівнях, стимулювання і підтримку МСП. Втім, через повномасштабну збройну агресію Росії схвалення стратегії розвитку МСП було відкладено.

На рівні Європейського Союзу основою для формування та реалізації політики щодо малого бізнесу є Акт з питань малого бізнесу (A small business act for European SMEs, SBA) [13], який був схвалений Радою Європейського Союзу та підтриманий Європейською Радою і Європейським Парламентом. Основні пріоритети SBA включають сприяння підприємництву, покращення доступу до фінансування, зменшення регуляторного тягаря та покращення доступу до ринків і інтернаціоналізації. Ці пріоритети викладені у 10 принципах, які спрямовані на розробку та впровадження політики в ЄС та його країнах-членах.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) на основі принципів SBA розробила «Індекс політики щодо МСП: країни Східного партнерства» (SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2024), який з 2012 року представляє дані про розвиток МСП та пов'язану політику в п'яти країнах-партнерах (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна), а також надає регіональні тенденції, аналіз та рекомендації для конкретних країн [14, с. 3]. У 2021 році МСП в Україні становили 99,98% усіх підприємств бізнес-сектору, з них 96,1% були мікропідприємствами. МСП забезпечили 81,6% загальної зайнятості в Україні та згенерували 70,2% доданої вартості за факторними витратами в бізнес-секторі [14, с. 400].

В рекомендаціях, викладених ОЕСР в «Індексі політики щодо МСП: країни Східного партнерства 2024р.» зазначається, що після закінчення терміну дії Стратегії розвитку МСП в Україні на 2018-2020 рр. нової стратегії представлено не було. Як наслідок, в країні бракує програмних документів, які б комплексно охоплювали питання, пов'язані з МСП і Україні слід розглянути можливість подальшого розширення заходів щодо сприяння реабілітації чесних підприємців, зменшення культурної стигматизації банкрутства бізнесу та розробки заходів для запобігання банкрутству. Втім, уряд наразі працює над проектом закону про імплементацію в українське законодавство Директиви ЄС 2019/1023. Ця директива встановлює мінімальні правила для рамок превентивної реструктуризації держав-членів ЄС з метою усунення перешкод для ефективної превентивної реструктуризації життєздатних боржників, які стикаються з фінансовими труднощами в ЄС [14, с. 409, 414].

В Директиві (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20.06.2019 про засади превентивної реструктуризації, про погашення боргів та позбавлення прав, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, банкрутства та погашення боргів, яка зосереджена на двох видах процедур: процедурі попередньої неплатоспроможності та процедурі погашення боргів для збанкрутілих підприємців, мікро, малим та середнім підприємствам (ММСП) приділяється особлива увага. Так, в документі зазначається, що ММСП представляють 99% усіх підприємств у Європейському Союзі, ММСП доводиться нести витрати, непропорційно вищі, ніж ті, з якими стикаються великі підприємства, і коли ММСП стикаються з фінансовими труднощами, вони часто не мають необхідних ресурсів, щоб впоратися з високими витратами на реструктуризацію та скористатися перевагами більш ефективних процедур реструктуризації. Щоб допомогти таким боржникам провести реструктуризацію за низьких витрат, на національному рівні слід розробити комплексні контрольні

списки для планів реструктуризації, адаптовані до потреб і особливостей ММСП, а також слід запровадити інструменти раннього попередження, щоб попередити боржників про термінову необхідність діяти, враховуючи обмежені ресурси ММСП [15].

Враховуючи необхідність створення системи неплатоспроможності, яка була б доступна для мікро, малих та середніх підприємств (ММСП), Світовий Банк у 2021 році розробив оновлені Принципи ефективності процедур неплатоспроможності для кредиторів і боржників (Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes). Це стало вкрай важливим, оскільки ММСП становлять понад 60% зайнятості приватного сектора у всьому світі, і їм необхідні ефективні, економічно вигідні та гнучкі процедури неплатоспроможності для успішної реструктуризації або виходу з ринку [16, с. 1].

У 2021 році Комісія Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (The United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL), визнаючи важливість ефективних, дієвих та передбачуваних процедур неспроможності для інвестиційної та підприємницької діяльності, забезпечення зайнятості, відновлення економіки та сталого розвитку, а також враховуючи важливу роль мікро- та малих підприємств (ММП) в економіці країн усього світу, прийняла «Керівні принципи для законодавчих органів з законодавства про неплатоспроможність для ММП» (UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. Part five: Insolvency law for micro- and small enterprises) [17, с. 207, 208].

У Керівних принципах зазначається, що більшість підприємств економіки всіх країн світу становлять мікро-, малі та середні підприємства (ММСП). З них ММП у більшості країн мають форму індивідуальних підприємств або малих товариств, засновники, власники чи члени яких не користуються захистом обмеженої відповідальності та, отже, несуть повну відповідальність за комерційною заборгованістю. У тих випадках, коли ММП функціонують у формі товариств з обмеженою відповідальністю, захист у вигляді обмеженої відповідальності зазвичай має ілюзорний характер для їх власників, оскільки від них нерідко вимагається надавати особисті активи в забезпечення комерційної заборгованості.

Для ММП характерним є те, що їх кредиторська, постачальницька та клієнтська база є відносно нерозгалуженою, і вони сильно залежать від платежів своїх клієнтів. В них часто виникають проблеми з обігом готівки, вони схильні до вищих ризиків невиконання платіжних зобов'язань внаслідок втрати важливого ділового партнера або затримки платежів клієнтами, стикаються з проблемами, пов'язаними з браком оборотних коштів та підвищеними процентними ставками. Як наслідок, ММП можуть частіше, ніж більші підприємства, ставати банкрутами.

Стандартні процедури неплатоспроможності підприємств у деяких країнах можуть бути недоступними для ММП, а там, де вони доступні, процедури можуть виявитися непомірно обтяжливими або непридатними через їх високу вартість, складність, тривалість та відсутність процедурної гнучкості. Через тягар невіршених фінансових труднощів і стару заборгованість ММП можуть відмовлятися йти на нові ризики, можуть опинитися в порочному колі заборгованості або бути втягнутими в неофіційний сектор економіки [17, с. 39].

У Керівних принципах надаються рекомендації щодо введення спрощених процедур банкрутства, які можуть спонукати ММП до подолання фінансових труднощів на

ранній стадії. Основна увага приділяється прискоренню, спрощенню, доступності та прийнятності за вартістю провадження у справі про банкрутство за наявності належних гарантій. Варто відзначити, що в Керівних принципах наголошується, що державам слід передбачити можливість застосування спрощених процедур банкрутства до всіх ММП, а також забезпечити, щоб спрощені процедури банкрутства передбачали спрощену ліквідацію та спрощену санацію [17, с. 50, 63].

Таким чином, враховуючи значну увагу до підтримки розвитку мікро-, малих та середніх підприємств (ММСП) на національному та світовому рівнях, як важливого елементу стабільності економічної системи, необхідно впровадити ефективні та адаптовані процедури неплатоспроможності для ММСП. Це сприятиме подоланню фінансових труднощів на ранній стадії, збереженню робочих місць, стимулюванню інновацій та сталого економічного зростання. Важливо, щоб законодавство про неплатоспроможність передбачало можливість застосування спрощених процедур банкрутства до всіх ММСП, забезпечуючи при цьому спрощену ліквідацію та санацію, що відповідає рекомендаціям міжнародних організацій, таких як UNCITRAL та Світовий банк.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти висновків про наявність прогалин в законодавстві України, що регулює правовідносини у сфері неплатоспроможності, щодо недоступності чинних процедур банкрутства для ММП. Чинна редакція КУЗПБ не містить норм, які б передбачали спрощені процедури неплатоспроможності, а також не уточнює, до яких боржників ці процедури можуть застосовуватися.

З метою вирішення цих проблем, рекомендується доповнити ст. 6 КУЗПБ положеннями про спрощений порядок провадження у справах про банкрутство, який би враховував категорію боржника, вид його діяльності та наявність майна. Спрощені процедури мають забезпечити можливість для ММП вирішувати питання неплатоспроможності як у судовому порядку, так і в позасудовому, без відкриття повного провадження.

Пропонується включити до КУЗПБ нові спрощені процедури, зокрема: превентивну реструктуризацію, санацію і ліквідацію. При визначенні умов для застосування цих спрощених процедур слід мінімізувати вимоги до кваліфікації, форми, строків розгляду та перегляду заяв, а також спростити перехід між процедурами та їх закриття.

Важливо також врахувати положення Директиви 2013/34/ЄС та Рекомендацій Комісії від 6 травня 2003 року щодо визначення мікро-, малих і середніх підприємств при визначенні категорій ММП [18]. Внесення відповідних змін до ст. 1 КУЗПБ сприятиме більш точному визначенню категорій боржників.

Окрім того, впровадження спрощених процедур має супроводжуватися розробкою ефективного механізму санкцій для запобігання зловживанням та неналежному використанню цих процедур. Важливо також визначити джерела фінансування спрощених процедур у випадку недостатності майна боржника для покриття витрат.

Застосування спрощених процедур для ММП у межах КУЗПБ відповідатиме основним засадам господарського судочинства, встановленим Господарським процесуальним кодексом України, включаючи верховенство права, рівність сторін перед судом, змагальність, диспозитивність, пропорційність, розумність строків розгляду справи, неприпустимість зловживання процесуальними правами, а також принцип процесуальної економії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донков С. В. Доцільність запровадження спрощених процедур неплатоспроможності у законодавстві про банкрутство. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. № 3. С. 37-43. <https://doi.org/10.33244/2617-4154.3.2020.37-43>
2. Дутка В. В. Мирова угода у справі про банкрутство. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. № 65. 30-33. <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2023.65.7>

3. Бірюков О. М. Конкурсне право. Київ: Алерта, 2020. 202 с.
4. Задихайло Д. В., Швидка Т.І., Резнікова В.В. Політико-правовий зв'язок інститутів забезпечення економічної конкуренції та банкрутства в системі господарювання. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 227-233. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.37>
5. Швидка Т. І., Остапенко Ю. І. Особливості реформування законодавства про банкрутство в період воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 1. С. 229 – 224. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.35>
6. Подцерковний О. Щодо зупинення виконавчих дій та зняття майна з продажу у справі про банкрутство. Платформа стратегічної та законотворчої аналітики. 2022. URL: <https://coordynata.com.ua/sodo-zupinenna-vikonavchih-dij-ta-znatta-majna-z-prodazu-u-spravi-pro-bankrutstvo>.
7. Поляков Б. М. Особливості реалізації майна у процедурі банкрутства. *Право України*. 2017. № 12. С. 160–172.
8. Пунда О.О. Арзянцева Д.А. Особливості застосування процедури банкрутства у період дії воєнного стану. *Збірник наукових праць. «Приватне право і підприємництво»*. 2023. Вип. 23. С. 228-234.
9. European Charter for Small Enterprises, International Document of 19.06.2000 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=legisum:n26002>
10. Commission Regulation (EC) No 70/2001 of 12 January 2001 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to State aid to small and medium-sized enterprises. *Official Journal of the European Union*. L 10. 13.1.2001. P 33-44. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2001/70>
11. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC Text with EEA relevance. *Official Journal of the European Union*. L 182. 29.06.2013. P 33-44 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/34/oj>
12. О. Васьковський. Судові процедури у справах щодо неплатоспроможності та банкрутства юридичних осіб: сутність. *Право України*. 2021. №7 169-187. <https://doi.org/10.33498/loou-2021-07-169>
13. A 'small business act' for European SMEs, URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=legisum:et0001>
14. OECD/EBRD (2023), SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2024: Building Resilience in Challenging Times, SME Policy Index, OECD Publishing, Paris, URL: <https://doi.org/10.1787/3197420e-en>.
15. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). *Official Journal of the European Union*. L 172. 2019. P. 18-55. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/1023>
16. World Bank. Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes, 2021 Edition. Washington, DC. URL: <http://hdl.handle.net/10986/35506> License: CC BY 3.0 IGO.
17. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law Part five: Insolvency law for micro– and small enterprises, © United Nations, July 2022. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/msms_insolvency_ebook.pdf
18. Commission Recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises. *Official Journal of the European Union* L 124. 20.5.2003. p. 36 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003H0361>

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349-2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/49>

СТИМУЛЮЮЧІ ВИПЛАТИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ

INCENTIVE PAYMENTS AS A TOOL FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF EMPLOYEES

Гетьманцева Н.Д., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри приватного права
Чернівецький національний університет

У статті розкривається природа стимулюючих виплат як інструмент підвищення ефективності праці працівників. Констатується, що одним із дієвих інструментів зростання продуктивності праці працівників підприємств, установ, організацій є формування ефективної системи стимулювання трудової діяльності, яка має орієнтуватися на мотиваційний профіль підприємства та окремих працівників. Серед багатьох різновидів стимулювання, матеріальне стимулювання працівників істотно впливає на їх мотивацію і поведінку, тому одним із основних завдань управління є визначення мотивів діяльності кожного працівника та їх узгодження з метою діяльності підприємства. Зауважується, що роботодавцям потрібно мати на увазі, що кожен працівник є вигідною інвестицією, особливо з накопиченим професійним досвідом, навичками. Відповідно, система мотивації всередині підприємства, установи, організації повинна перш за все спонукати працівників якісно виконувати поставлені завдання, створювати сприятливий психоемоційний клімат всередині колективу, знижувати плинність кадрів, залучати та утримувати висококваліфікованих фахівців, створювати корпоративну культуру тощо.

Стимулюючі виплати розглядаються як засіб мотивування працівників, роботодавців та колективів найманих працівників до забезпечення гнучкого управління системою оплати праці та розвитку кадрового потенціалу підприємств, установ, організацій.

Підкреслюється, що продовження реформ у сфері оплати праці працівників не повинно обмежуватися лише стимулюючими виплатами. Потрібні зміни в організації управління заробітною платою працівників як бюджетної так і не бюджетної сферах, удосконалення трудового і податкового законодавства, оптимізація структури заробітної плати. Тільки в цьому випадку стимулюючі виплати можуть повною мірою виконувати функції інструменту, що мотивує працівників до ефективної та продуктивної праці. У свою чергу, державі і роботодавцям необхідно створити і забезпечити такі умови, за яких працівники будуть зацікавлені не лише працювати на конкретній посаді, а й працювати з повною самовіддачею. Створення ефективної системи мотивації персоналу на підприємстві є важливим стратегічним завданням, оскільки воно безпосередньо впливає не тільки на продуктивність праці, а й на конкурентоспроможність підприємства.

Ключові слова: функції трудового права, працівник, роботодавець, мотивація, стимулювання, оплата праці, премія, заохочення, кар'єрний ріст, зарубіжний досвід.

The article reveals the nature of incentive payments as a tool for improving the work efficiency of employees. It is noted that one of the effective tools for increasing the productivity of employees of enterprises, institutions, and organizations is the formation of an effective system of stimulating labor activity, which should be oriented to the motivational profile of the enterprise and individual employees. Among the many types of stimulation, material stimulation of employees significantly affects their motivation and behavior, therefore, one of the main tasks of management is to determine the motives of each employee's activity and their alignment with the purpose of the company's activity. It is noted that employers need to keep in mind that every employee is a profitable investment, especially with accumulated professional experience and skills. Accordingly, the system of motivation within the enterprise, institution, organization should first of all encourage employees to perform their tasks well, create a favorable psycho-emotional climate within the team, reduce staff turnover, attract and retain highly qualified specialists, create a corporate culture, etc.

Incentive payments are considered as a means of motivating employees, employers and collectives of employees to ensure flexible management of the wage system and development of personnel potential of enterprises, institutions, and organizations.

It is emphasized that the continuation of reforms in the sphere of remuneration of employees should not be limited only to incentive payments. Changes are needed in the organization of salary management of employees in both budgetary and non-budgetary spheres, improvement of labor and tax legislation, optimization of the salary structure. Only in this case, incentive payments can fully perform the functions of a tool that motivates employees to work efficiently and productively. In turn, the state and employers need to create and ensure such conditions under which employees will be interested not only in working in a specific position, but also in working with full dedication. Creating an effective personnel motivation system at the enterprise is an important strategic task, as it directly affects not only labor productivity, but also the competitiveness of the enterprise.

Key words: functions of labor law, employee, employer, motivation, stimulation, remuneration, bonus, encouragement, career growth, foreign experience.

Постановка проблеми. Проблема, що сьогодні є вкрай важливою для підприємств, установ, організацій полягає у підвищенні ефективності виробництва та невід'ємно пов'язана із зростанням продуктивності праці працівників. В умовах обмеження всіх видів ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, енергетичних тощо) лише їхнє раціональне використання дозволить підприємствам наростити необхідні обсяги виробництва та скоротити витрати виробництва.

Безперечно, що важливими факторами зростання продуктивності праці є оновлення та модернізація основних фондів, використання новітніх методів виробництва, подальше запровадження цифрових технологій. Проте, за

умов військової агресії росії проти незалежної України підприємства, установи, організації окрім загальних проблем, практично стикаються з недостатнім капіталовкладенням при збільшеній потребі у зростанні ефективності виробництва. Окрім того, «знос виробничого капіталу є одним із основних чинників виробничого травматизму, що безпосередньо впливає як на використання та відтворення трудового потенціалу працівників так і на мотиви участі у виробничих процесах...» [5, с. 183].

Одним із дієвих інструментів зростання продуктивності праці працівників підприємств, установ, організацій є формування ефективної системи стимулювання трудової діяльності, яка має орієнтуватися на мотиваційний про-

філь підприємства та окремих працівників. Серед багатьох різновидів стимулювання, матеріальне стимулювання працівників істотно впливає на їх мотивацію і поведінку, які повинні бути спрямовані на проявлення трудової і творчої активності, досягнення найкращих результатів виробничої діяльності. Відповідно, потрібно формувати пропозиції щодо подальшого вдосконалення стимулюючих виплат, джерел їх надходження, як інструменту підвищення ефективності та результативності праці працівників.

Мета дослідження полягає у розкритті природи стимулюючих виплат та їх впливу на ефективність праці працівників підприємств, установ, організацій.

Стан опрацювання проблематики. Питання стимулювання праці, розкриття природи стимулюючих виплат були предметом розгляду вітчизняних науковців, серед яких слід вказати праці О. І. Амоша, А. А. Вернадського, С. В. Вишневецька, Л. В. Галаз, Г. А. Дмитренко, Я. В. Красько, А. М. Колот, А. В. Козаченко, В. М. Лукашевич, О. І. Процевського, О. М. Ярошенко та інших вчених. Проте невпинний розвиток цифрової економіки змінює характер трудової діяльності та наповнює новим змістом відношення до праці працівників а отже, відкриває новий потенціал для наукових розвідок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Вирішальну роль у підвищенні трудової активності відіграє матеріальна та фінансова зацікавленість колективів і окремих працівників у підвищенні працевіддачі. Цей фактор на сьогодні є головним, оскільки засоби й умови праці надають широкі можливості для зростання його продуктивності. Використання цих можливостей залежить від бажання трудових колективів і кожного працівника. Доти, поки різні форми і методи збудження зацікавленості в підвищенні працевіддачі не спрацьовують, кардинальних зрушень у підвищенні трудової активності працівників очікувати не доводиться. Тому важливим завданням на підприємстві є формування системи особистих мотиваційних інтересів працівників [4, с. 150].

Сьогодні вітчизняні підприємства зацікавлені у кваліфікованих і професійних працівниках, від яких залежить їх процвітання. У той же час, щоб працівник сумлінно виконував свою роботу, його необхідно стимулювати, гарантувати гідну оплату праці, кар'єрний ріст, інші матеріальні та моральні блага. Одним із дієвих засобів мотивації є преміювання, яке виконує функцію забезпечення зацікавленості працівників у результатах праці [7, с. 178].

Мотивація як функція управління реалізується через систему стимулів і потребує врахування інтересів особистості, трудового колективу, рівня їх задоволення. Відповідно, будь-які дії працівника повинні мати наслідки з погляду задоволення його потреб чи досягнення його мети. Тому одним із основних завдань управління є визначення мотивів діяльності кожного працівника та їх узгодження з метою підприємства. При цьому роботодавцям потрібно мати на увазі, що кожен працівник є вигідною інвестицією, особливо з накопиченим професійним досвідом, навичками та відповідною компетентністю. Система мотивації всередині підприємства, установ, організації повинна перш за все спонукати працівників якісно виконувати поставлені завдання, створювати сприятливий психоемоційний клімат всередині колективу, знижувати плинність кадрів, залучати та утримувати висококваліфікованих фахівців, створювати корпоративну культуру тощо.

Стимулюючі виплати розглядаються як засіб мотивування працівників, роботодавців та колективів найманих працівників до забезпечення гнучкого управління системою оплати праці та розвитку кадрового потенціалу підприємств, установ, організацій. Вбачається, що основними напрямками вдосконалення системи стимулюючих виплат окрім встановлення критеріїв та умов їх призначення у локальних актах підприємств, установ є одночасне скасування неефективних стимулюючих виплат, використання незалежної системи оцінки якості роботи установ та запровадження публічних рейтингів їх діяльності.

Мотивація праці належить до проблем, вирішенню яких у світовій практиці завжди приділялася велика увага.

Вітчизняні теорія й практика трудової мотивації зводяться до оплати праці, що базується, як правило, на фіксованих тарифних ставках і посадових окладах, що є малоефективною. Тому при формуванні систем мотивації праці на підприємствах слід використовувати вже накопичений світовою практикою досвід. З усього розмаїття моделей систем мотивації праці в ринковій економіці більшості промислово розвинених країн можна виділити, як найбільш характерні, японську, американську, французьку, англійську, німецьку та шведську моделі [3].

У зарубіжних країнах для вирішення питання щодо підвищення мотивації працівників до високопродуктивної та якісної праці застосовується система стимулювання оплати праці, яка пов'язана з результатами (performance related pay, PRP). У межах таких систем премії, за результати роботи, виплачуються працівникам за умови виконання конкретних показників індивідуальної та колективної діяльності. Проводиться регулярна оцінка результатів роботи як окремих працівників так і підрозділів організації [1, с. 23]. У більшості країн стимулюючі виплати здійснюються у формі премії (бонусів), разом з тим, є випадки їх включення до базової (фіксованої) частини заробітної плати – посадового окладу. Результати повинні відображати внесок працівника у результати діяльності організації та бути пов'язані з цільовими стратегічними показниками діяльності установи. З метою підвищення об'єктивності проведення оцінки результатів праці працівника в методику проведення оцінки, особливо в останні роки, вводять також показники якості праці із застосуванням таких критеріїв, як складність, компетенція, своєчасність виконання завдань [2, с. 4].

Продовження реформ у сфері оплати праці працівників не повинно обмежуватися лише стимулюючими виплатами. Потрібні зміни в організації управління заробітною платою працівників як бюджетної так і не бюджетної сферах, удосконалення трудового і податкового законодавства, оптимізація структури заробітної плати. Тільки в цьому випадку стимулюючі виплати можуть повною мірою виконувати функції інструменту, що мотивує працівників до ефективною та продуктивною праці. У свою чергу, державі і роботодавцям необхідно створити і забезпечити такі умови, за яких працівники будуть зацікавлені не лише працювати на конкретній посаді, а й працювати з повною самовіддачею.

Мотивація трудової діяльності не може бути дійовою без застосування сучасних форм і методів матеріального стимулювання персоналу. Підвищення значення трудових і статусних мотивів, що спостерігається нині, не означає абсолютного зниження ролі матеріальних стимулів. Вони, як і раніше, залишаються важливим каталізатором, здатним суттєво підвищити трудову активність та сприяти досягненню особистих цілей і цілей організації [6, с. 29].

Створення ефективної системи мотивації персоналу на підприємстві є важливим стратегічним завданням, оскільки воно безпосередньо впливає на продуктивність праці, а отже, і на конкурентоспроможність підприємства. Мотивація, загалом, є найважливішим фактором для залучення найбільш кваліфікованої робочої сили, утримання найцінніших працівників, їх інтелектуального розвитку і, зрештою, запобігання та вирішення трудових конфліктів [9, с. 290]. Слід зауважити, що преміювання розглядається як один із способів, за допомогою якого реалізується мотиваційна функція заробітної плати, оскільки на відміну від посадового окладу (тарифної ставки) премії відображають результат праці (роботи). Будучи додатковим елементом заробітної плати, на що вказує ст. 1 Закону «Про оплату праці» [12], премії з правової точки зору, характеризуються гарантованим характером, іншими словами юридичним обов'язком роботодавця здійснити виплату премій працівникам при настанні заздалегідь встановлених умов та досягнення відповідних критеріїв преміювання. Премії, за своїм характером, мають стимулюючий характер тому їх можна визначити як матеріальне заохочення за високі результати праці. Премії відображають якість праці і якість робочої сили працівників, передусім, ступінь реалізації їх ділових, професійних якостей, компетентності.

Преміювання є багатограним правовим (юридичним) явищем, яке має за мету стимулювати не тільки належне виконання роботи, а й одночасно виступати критерієм ефективності виробничої діяльності підприємства, установи, організації та способом підвищення матеріального добробуту працівників. Правова характеристика премій залежить від їх класифікації, залежно від того фактору, чи є вони складовою системи заробітної плати чи ні. Правова природа премій, що входять у заробітну плату характеризується такими ознаками як: визначення відповідного кола осіб, що підлягають преміюванню, наявність заздалегідь затверджених критеріїв преміювання, визначення порядку преміювання та підстав для депреміювання. Для премій, що не входять у систему заробітної плати характерним є те, що їх виплата не обумовлена заздалегідь визначеними умовами і показниками преміювання. Коло працівників, на яких може поширюватися преміювання, розміри премій, як правило, не встановлюється. Преміювання, яке відбувається поза системою оплати праці, передбачає одноразові премії, які можуть нараховуватися за конкретні успіхи в роботі або виплачуватися на честь знаменних подій – до державних свят, ювілеїв галузі, організації або конкретного працівника [10, с. 203]. Вказаний вид преміювання є правом роботодавця, а отже, права вимоги на отримання премії у працівника не виникає.

Якщо суб'єктивне право на премію, передбачене системою оплати праці, виникає у працівника при виконанні показників та умов преміювання, то суб'єктивне право працівника на премію, що не передбачена системою оплати праці не пов'язується з досягненням будь-яких виробничих факторів. Право на премію, що не передбачене системою оплати праці виникає у працівника лише після видання роботодавцем наказу про виплату премії відповідного розміру і, таким чином, повністю залежить від останнього. Зниження розміру премії можливе лише щодо премій, передбачених системою оплати праці, і лише за невиконання показників та умов преміювання. Позбавити працівника можна лише тієї частини преміальної винагороди за працю, на яку у нього вже виникло це право. Якщо ж право на премію ще не виникло, говорити про позбавлення останньої не можна, оскільки неможливо позбавити працівника того, на що він ще не може претендувати по праву.

Преміальні виплати виплачуються працівникові виключно за рішенням керівника. Прийняття керівником підприємства на основі положення і в межах своєї компетенції рішення про зменшення розміру премій, позбавлення працівників премій повністю або частково, не можна кваліфікувати як погіршення умов оплати праці, про яке працівник повинен бути заздалегідь попереджений. Саме на цьому наголошує судова практика [11].

Умови та показники преміювання є одним із визначних елементів процесу преміювання, оскільки їх чітке визначення забезпечує дієвий стимулюючий вплив на поведінку працівників у процесі виробництва. При визначенні показників

та умов в преміальних положеннях, їх належить чітко відокремлювати, тобто зважати на те, що при виконанні показників преміювання у працівника з'являється право на премію, визначається її конкретний розмір, а від досягнення умов преміювання залежить можливість її отримання. Умови та показники преміювання повинні поєднуватися таким чином, щоб, по-перше, не мало місце їх дублювання, по-друге, поліпшення одних не дозволяло би погіршувати другі. Тобто, умови преміювання повинні виконувати контрольні функції при показниках стосовно дотримання працівниками певних принципів, які встановлюються за іншими незмінними складовими трудової діяльності (при кількісних показниках – якісні умови та навпаки; дотримання правил внутрішнього трудового розпорядку, правил техніки безпеки тощо) [8, с. 6].

Отже, можна констатувати, що під преміюванням слід розуміти процедуру мотивування працівників до досягнення заздалегідь встановлених показників праці, шляхом виплати премій за досягнення відповідних показників при виконанні умов преміювання. Премія – стимулююча виплата, що нараховується на посадовий оклад (тарифну ставку) за виконання працівником показників та умов преміювання. Умови преміювання розкривають результати самої праці. Показники преміювання визначають мету та завдання до виконання яких мають прагнути працівники при здійсненні своєї трудової діяльності. Преміювання – це стимул працівників до зростання ефективності праці.

Висновки. Пошук і запровадження різного роду новітніх систем оплати праці, особливо у державних підприємствах, установах вирішують далеко не всі питання пов'язані з мотивацією працівників та підвищенням ефективності діяльності підприємства, установи в цілому. Посилення диференціації в оплаті праці, особливо працівників державних установ, призвела до незбалансованості структури заробітної плати, зростання кількості надбавок, доплат і премій, не прив'язаних до конкретних результатів.

Основними перспективними напрямками розвитку системи мотивації в державних підприємствах, установах є досягнення мети і завдань організації за допомогою залучення та збереження висококваліфікованого персоналу за допомогою комплексного стимулювання, що представляє інтерес для всіх працівників підприємства, установи, організації. Досягти успіху ігноруючи проблему мотивації колективу найманих працівників не можливо.

Здійснення програм стимулювання праці завжди потребує фінансових затрат, проте ефект, який вони можуть принести, завжди, як правило, виправдовує засоби. Основне завдання системи мотивації є формування внутрішнього прагнення працівника до інтенсивного і результативного процесу праці, особистої зацікавленості у досягненні мети і завдань організації за допомогою підвищення лабільності системи мотивування, її здатності швидко реагувати на зміну ефективності праці працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anders Frederiksen Daniel Baltzer Schjødt Hansen Colleen Flaherty Manchester. Does Group-Based Incentive Pay Lead To Higher Productivity? Evidence from a Complex and Interdependent Industrial Production Process. January. 2022. 28 p. URL: <https://repec.iza.org/dp14986.pdf>
2. Burgess, S., C. Propper, M. Ratto, E. Tominey, 2017. Incentives in the public sector: Evidence from a government agency. *The Economic Journal*. 127 (October), F117–F141. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.1086/519539>.
3. Козаченко Г. Зарубіжний досвід мотивації праці. URL: <http://milkua.info/uk/post/zarubiznij-dosvid-motivacii-praci>
4. Галаз Л. В. Підходи до преміювання працівників залежно від результатів діяльності підприємства. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 33. 2022. С. 145-154. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/612/562>.
5. Грішнова О. А., Міщук Г. Ю., Олійник О. О. Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія практика регулювання ризиків: монографія. Рівне: НУВГП. 2014. 216с. URL: <https://ep3.nuwm.edu.ua/3713/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%B0%D1%85.pdf>
6. Колот А.М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу: Навчальний посібник. К.КНЕУ, 1998. 224с. URL: <http://kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f63ed5e9-4659-4d2a-801a-55465b0b2f5c/content>
7. Кривенко Е. Ю. Преміювання як засіб мотивації працівників. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* С. 178-182. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/33.pdf>.
8. Лучко М. Р. Стецюк Н. Є. Преміювання як засіб мотивації працівників на підприємствах деревообробної промисловості. С. 1-7. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/12914/1/%D0%9F%D0%A0%D0%95%D0%9C%D0%86%D0%AE%D0%92%D0%84%D0%9C%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90%D0%A5.pdf>
9. Любохинець Л. Мотивація персоналу як спосіб попередження та вирішення трудових конфліктів на підприємстві. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022, № 2, Том 2. С. 286-291. URL: journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2023/06/vknu-es-2022-n2t2304_45.pdf
10. Мельниченко А., Юрик Я. Дослідження стану та шляхи підвищення ефективності преміювання персоналу підприємства. С. 202-203. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bd569491-d789-4d9f-91da-134abeb8e5e4/content>.
11. Постанова Верховного Суду: Справа № 201/532/20 від 11 жовтня 2021 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100292269>
12. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>

ПРАВО НА ВІДКЛЮЧЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУЧАСНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

THE RIGHT TO DISCONNECT AS AN ELEMENT OF MODERN LABOR RELATIONS

Гринь Д.В., д.філос. з права

У статті досліджується актуальність та значущість права на відключення в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій та цифровізації праці. Сучасні реалії праці, що характеризуються постійним зв'язком через цифрові канали, створюють нові виклики для балансу між роботою та особистим життям працівників. У статті аналізуються зарубіжні практики, досвід та законодавчі ініціативи, спрямовані на захист працівників від надмірного робочого навантаження та професійного вигорання.

Право на відключення передбачає встановлення межі між робочим та неробочим часом, запобігання тривозі та вигоранню, забезпечення балансу між роботою та особистим життям, а також заохочення сімейної співвідповідальності. Розглянуто різноманітні підходи до реалізації права на відключення, такі як обмеження робочих годин поза офіційним робочим часом, заборона на контакт з працівниками у неробочий час та обов'язкові періоди відключення.

У статті також висвітлюються позитивні аспекти впровадження права на відключення, серед яких зниження рівня професійного вигорання, підвищення продуктивності праці та покращення загального добробуту працівників. Зазначено, що впровадження права на відключення сприяє розвитку корпоративної культури, орієнтованої на повагу до особистого часу працівників та підтримку їхнього психічного здоров'я.

Автор наголошує на необхідності інтеграції даного права в українське законодавство з урахуванням світового досвіду та специфіки національного ринку праці. Впровадження права на відключення в Україні могло б стати важливим кроком до гармонізації трудових відносин та забезпечення більшої захищеності працівників у цифрову епоху.

Робиться висновок щодо важливості права на відключення як елемента сучасних трудових відносин, пропонуючи рекомендації для створення сприятливого робочого середовища, яке цінує добробут працівників та сприяє їхній професійній та особистій гармонії.

Ключові слова: право на відключення, трудові відносини, продуктивність праці, час відпочинку, працівник, роботодавець, баланс між роботою та особистим життям, вигорання працівників, трудові права.

The article examines the relevance and significance of the right to disconnect in the context of rapid development of information technology and digitalization of labor. Modern labor realities, characterized by constant communication through digital channels, create new challenges for the work-life balance of employees. The article analyzes foreign practices, experience and legislative initiatives aimed at protecting employees from excessive workload and professional burnout.

The right to disconnect involves establishing a boundary between working and non-working hours, preventing anxiety and burnout, ensuring a work-life balance, and encouraging family responsibility. Various approaches to the implementation of the right to disconnect, such as limiting working hours outside of official working hours, prohibiting contact with employees outside of working hours, and mandatory periods of disconnection, are considered.

The article also highlights the positive aspects of implementing the right to disconnect, including reducing the level of professional burnout, increasing labor productivity and improving the overall well-being of employees. It is noted that the introduction of the right to disconnect contributes to the development of a corporate culture focused on respecting employees' personal time and supporting their mental health.

The author emphasizes the need to integrate this right into Ukrainian legislation with due regard for international experience and the specifics of the national labor market. The introduction of the right to disconnect in Ukraine could be an important step towards harmonizing labor relations and ensuring greater protection of employees in the digital age.

The author concludes that the right to disconnect is important as an element of modern labor relations, offering recommendations for creating a favorable work environment that values the well-being of employees and promotes their professional and personal harmony.

Key words: right to disconnect, labor relations, labor productivity, rest time, employee, employer, work-life balance, employee burnout, labor rights.

Вступ. Усі працівники знайомі з терміном «баланс між роботою та особистим життям», і багато хто з них скаржиться на відсутність балансу між роботою та особистим життям. Незалежно від того, чи це чоловіки, чи жінки, усім доводиться стикатися з численними вимогами, думати про сім'ю, здоров'я та особисті справи, що створює додаткові навантаження. Балансування між роботою та домом є викликом для всіх, але особливо складним для жінок. Зі зростанням прагнення до підвищення якості життя посилюється і напруження між робочими та особистими обов'язками. Люди мають базові потреби, такі як їжа, одяг, житло, освіта, медицина, які необхідно задовольняти, працюючи в різних сферах.

Право на відключення є важливим інструментом для встановлення межі між робочим і особистим часом, запобігання стресу та вигоранню, забезпечення балансу між роботою та життям, а також заохочення сімейної співвідповідальності [1]. У сучасному взаємопов'язаному світі працівники часто опиняються прив'язаними до своїх робочих місць через постійний потік робочих електронних листів, повідомлень і сповіщень навіть у неробочий час. Це зростаюче проникнення роботи в особисте життя викликає значне занепокоєння щодо впливу на добробут людей та загальний баланс між роботою та життям.

Цифрові пристрої відіграють важливу роль у повсякденному житті, особливо це стосується роботи з дому під

час пандемії Covid-19. Розвиток нових способів роботи в умовах пандемії спричинив появу різних нових суперечностей у сфері трудових відносин та законодавства про безпеку і гігієну праці. Виникає нагальна потреба визначити мінімальний зміст права на відключення. Це право сприятиме життєвому балансу, забезпечуючи право працівників на відпочинок і особисте життя. Треба розуміти, що метою права на відключення – забезпечити, щоб це право вийшло на перший план як важлива міра безпеки. Працівники не повинні піддаватися тиску або каратися роботодавцем за те, що не відповідають на робочі дзвінки після робочого часу.

Стаття має на меті зробити внесок у дискусію про баланс між роботою та життям, висвітлити важливість права на перерву в роботі та запропонувати рекомендації щодо створення сприятливого робочого середовища, яке цінує добробут працівників у цифрову епоху.

Виклад основного матеріалу. Баланс між роботою та особистим життям пов'язаний зі стабільністю між особистим життям людини (позаробочі обов'язки, хобі, сім'я, громадська діяльність) та її професійним життям (роботою).

Простіше кажучи, баланс між роботою та особистим життям – це рівновага, яка досягається тоді, коли людина надає однаковий пріоритет своїм особистим та професійним обов'язкам. Поширеними причинами порушення балансу між роботою та особистим життям є наступні:

1. Більше обов'язків на роботі
2. Більша кількість відпрацьованих годин
3. Збільшення домашніх обов'язків
4. Народження дітей [2].

Управління своїми професійними та особистими обов'язками з метою успішного виконання роботи та наявності достатньої кількості часу для відпочинку і перезарядки називається балансом між роботою та особистим життям. Баланс між роботою та особистим життям також є ключовим фактором утримання працівників, їхньої продуктивності та залученості. Необхідно створювати і підтримувати дружнє і здорове робоче середовище, щоб працівники могли знайти баланс між роботою та особистими зобов'язаннями, зміцнюючи лояльність і продуктивність працівників. Людина перебуває в рівновазі, коли вимоги її професійного та особистого життя є рівними. Слова і фрази слугують культурними орієнтирами, які вказують, де ми знаходимося і як туди потрапити. Хоча поняття «баланс між роботою та особистим життям» вперше з'явилося у 1986 році, знадобився певний час, щоб воно прижилося у повсякденній розмові. Варто зазначити, що програми балансу між роботою та особистим життям існують ще з 1930-х років [2].

Для загального благополуччя та якості життя необхідно підтримувати здоровий баланс між роботою та особистим життям. Це зменшує стрес, сприяє покращенню фізичного та психічного здоров'я і допомагає запобігти вигоранню. Досягнення здорового балансу між роботою та особистим життям дозволяє людині приділяти достатньо часу та зусиль як своїм професійним обов'язкам, так і особистим інтересам, що підвищує задоволеність роботою та особисту самореалізацію.

Загалом, баланс між роботою та особистим життям – це пошук гармонії та ефективне управління своїм часом і енергією для того, щоб вести повноцінне і збалансоване життя, що охоплює як професійні, так і особисті аспекти.

Концепція балансу між роботою та особистим життям вже давно не є оригінальною через свою важливість, яка широко обговорюється. Згідно з деякими визначеннями, воно стосується орієнтації людини на кілька життєвих ролей і феномену взаєморолей. Науковці висловлюють різні точки зору на поняття балансу між роботою та особистим життям. Ось кілька ключових визначень:

– Кофодімос стверджує, що «повноцінне, здорове і продуктивне життя» – це життя, яке «включає в себе цілий ряд видів життєдіяльності з увагою до себе, особистого і духовного розвитку, і яке виражає конкретні бажання, інтереси і цінності людини».

– За словами Кірхмайера, «особисті ресурси, такі як енергія, час і відданість, повинні бути добре розподілені між сферами», щоб «досягти задоволення у всіх життєвих сферах».

– Баланс між роботою та особистим життям, за словами Кларка, – це «задоволення і хороше функціонування на роботі і вдома з мінімальним рольовим конфліктом».

Ці концепції гармонії між роботою та особистим життям мають низку спільних рис, зокрема, вони наголошують на паритеті входів і виходів та гармонії між робочою та позаробочою сферами [3].

Баланс між роботою та особистим життям має довгу історію, починаючи з 1930-х років, коли компанія W. K. Kellogg запровадила чотири-шість годин на тиждень для підвищення морального духу та продуктивності працівників [4]. Власне термін «баланс між роботою та особистим життям» вперше з'явився у Великій Британії у 80-х роках як плакат у русі за визволення жінок.

Історія балансу між роботою та особистим життям сягає другої половини 19 століття, коли реформатори успішно боролися проти тривалого робочого дня і змогли довести, що скорочення робочого часу не впливає на рівень виробництва. На початку 20-го століття серія

новаторських досліджень, які виявили тонкий зв'язок між кількістю часу, проведеного на роботі, і виробництвом, сприяла руху за скорочення робочого часу. Хоча словосполучення «баланс між роботою та особистим життям» ще не було винайдено, низка причин, які врешті-решт призвели до нинішньої політики, можна простежити ще в 1960-х і 1970-х роках. Вони включали в себе

1. здоров'я та безпека на робочому місці;
2. глобальна конкурентоспроможність;
3. справедливість;
4. сприятливий ринок праці [6].

Після завершення промислової революції люди були переважані роботою. Типовий працівник у Великій Британії працював від 14 до 16 годин на день, шість днів на тиждень. Такий довгий робочий день мав згубний соціальний і медичний ефект, особливо для маленьких дітей, які також працювали. Реформатори праці звернули на це увагу, щоб переконати Великобританію прийняти меншу тривалість робочого дня для дітей і жінок.

Впродовж однакової тривалості роботи працівників, яку відстежував роботодавець у робочих секторах Сполученого Королівства, – 100 годин на тиждень, що спричиняє виразні ризики для здоров'я та безпеки працівників усієї країни. Після десятиліть агітації робітників 24 жовтня 1940 року в США було офіційно змінено Закон про справедливі трудові стандарти і запроваджено 40-годинний робочий тиждень.

У 1980-х роках у Великій Британії декретна відпустка для жінок була прийнята і поширена завдяки жіночому визвольному руху, а фраза «баланс між роботою та особистим життям» була сприйнята як тверде переконання. Однак, в той час як працюючі жінки жорстко розраховували на відповідальність, ведення домашнього господарства та особистий догляд за дітьми, чоловіки були соціально вільні переслідувати свої кар'єрні цілі, не турбуючись про домашнє господарство, яке вони виростили. У період 1980-х років фактична концепція працюючих жінок, які «мають все», підкреслювала розбіжність між роботою та особистим життям. Однак жінки висловлювали всі основні потреби, необхідні для їхнього особистого розвитку та досягнення успіху в сфері балансу між роботою та особистим життям [7].

У всьому світі держави почали визнавати це як соціальну проблему і прийняли законодавство для захисту психічного здоров'я та благополуччя своїх громадян. Цей правовий захист відомий як «право на відключення». Цей привілей гарантує, що всі працівники можуть вільно припинити отримувати будь-які пов'язані з роботою електронні листи або текстові повідомлення в неробочий час.

Важливо розуміти, що для того, щоб поважати час відпочинку та відпустки, а також особисте та сімейне життя працівника, передбачається використання меншої кількості цифрових інструментів. Крім того, слід проводити інформаційно-просвітницькі заходи, зосереджені на можливості відключення.

Пандемія COVID-19 змінила суспільство і змінила те, як люди працюють у всьому світі. Стратегії роботи з дому стають дедалі популярнішими. Багато людей відкладають своє повернення до повної зайнятості, оскільки бізнес також віддає перевагу цьому. Згідно з американським дослідженням, 65% осіб, які почали працювати з дому, мають намір робити це і надалі [5].

Запропоноване право людини під назвою «Право на відключення» дасть людям свободу припинити роботу або відмовитися від участі в робочих комунікаціях, таких як електронні листи, дзвінки та повідомлення в неробочий час. Право на відключення включено до законів кількох країн, а ще в більшій кількості країн воно є частиною політики багатьох транснаціональних корпорацій [8].

Європейський Союз роз'яснив право на відключення або право залишатися відключеним. Згідно з ним, право

працівника, яке відокремлює його від роботи та утримує його окремо і подалі від пов'язаного з роботою електронного спілкування, підпадає під категорію «право на відключення». У цьому випадку, окрім робочого часу, людина отримує свободу від необхідності залишатися на зв'язку з електронною поштою та іншими повідомленнями [5].

Проаналізуємо зарубіжний досвід щодо походження права на відключення. Так, Франція стала лідером у створенні законодавчої бази, необхідної для захисту права працівників на відключення. Ця ідея була розглянута в 2001 році, коли Верховний суд Франції постановив, що працівників не можна змушувати приносити роботу додому. З того часу суд змінював своє рішення відповідно до розвитку технологій [9]. У 2004 році Верховний суд підтримав цей вибір і заявив, що «неможливість зв'язатися з працівником по мобільному телефону в неробочий час не може розглядатися як правопорушення». Закон Ель-Хомрі, названий на честь Міріам Ель-Хомрі, міністра праці Франції, набув чинності у Франції 1 січня 2017 року, встановивши право на відключення. Під дію закону підпадають лише підприємства з більш ніж п'ятдесятьма працівниками, які зобов'язані проводити щорічні зустрічі між роботодавцем і профспілковим лідером для обговорення питань, пов'язаних зі свободою працівників на від'єднання від мережі. Ці обговорення також враховують створення корпоративних політик щодо цифрових інструментів і пристроїв, які забезпечують повагу до особистого часу, сімейних відпусток та інтервалів відпочинку. За рекомендацією комітету підприємства або, як альтернатива, делегатів від персоналу, роботодавець повинен розробити статут у разі відсутності консенсусу.

У свою чергу ринок праці в Індії регулюється більш ніж п'ятдесятьма федеральними законами та численними нормативними актами штатів. Тому постійний працівник може бути звільнений лише за неправомірну поведінку або неодноразові прогули, які були обґрунтовані. Статті 14–16, 19(1)(с), 23–24, 38 і 41–43А Конституції Індії 1950 року прямо стосуються трудових прав. Стаття 14 стверджує, що всі повинні бути рівні перед законом, а стаття 15 забороняє дискримінацію громадян. Право на «рівність можливостей» при працевлаштуванні або інших державних призначеннях також гарантується статтею 16. Стаття 19(1)(с)

стверджує, що кожен має конкретне право «створювати асоціації та спілки». З іншого боку, стаття 24 забороняє особам віком до 14 років працювати в шахтах, на заводах або на «будь-якій іншій небезпечній роботі». Всі види примусової праці та торгівлі людьми заборонені статтею 23. У грудні 2018 року нижня палата індійського парламенту також розглянула законопроект, який обмежує право на відключення. Він відомий як «Законопроект про право на відключення» і є спробою визнати право на відключення як засіб зниження рівня стресу та пом'якшення конфліктів між особистим та професійним життям працівників.

Парламентар Суле заявив, що законопроект про право на відключення має на меті «надати кожному працівникові право відключатися від телефонних дзвінків та електронних листів, пов'язаних з роботою, у неробочий час та у святкові дні, а також право відмовлятися відповідати на дзвінки та електронні листи в неробочий час» [10].

Висновки. У сучасних умовах розвитку інформаційних технологій та цифровізації праці, право на відключення набуває особливої значущості як невід'ємний елемент трудових відносин. Зарубіжний досвід показує, що запровадження цього права сприяє зниженню рівня професійного вигорання, підвищенню продуктивності праці та покращенню загального добробуту працівників. Країни, які вже втілили це право на законодавчому рівні, демонструють позитивні результати, що підкреслює важливість даної ініціативи для сучасного ринку праці.

Розглянуті приклади свідчать про різноманітність підходів до реалізації права на відключення, що враховує специфіку національних законодавств та ринків праці. Такі заходи, як обмеження робочих годин поза офіційним робочим часом, заборона на контакт з працівниками у неробочий час та обов'язкові періоди відключення, мають значний потенціал для покращення балансу між роботою та особистим життям.

Ми переконані, що Україна, враховуючи світовий досвід, може використовувати ці напрацювання для розробки власних законодавчих ініціатив, що сприятимуть створенню здорового та продуктивного робочого середовища. Запровадження права на відключення в Україні могло б стати важливим кроком до гармонізації трудових відносин та забезпечення більшої захищеності працівників у цифрову епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Tomei, M. Teleworking: A Curse or a Blessing for Gender Equality and Work-Life Balance? *Intereconomics*. 2021 № 56(5). pp. 260–264.
2. Sanfilippo, M. How to Improve Your Work-Life Balance Today. 2023. URL: <https://www.businessnewsdaily.com/5244-improve-work-life-balance-today.html>.
3. Dr. Vishal Guleria, Sundar Singh. PROTECTION OF WORK LIFE BALANCE BY PROVIDING EMPLOYEES THE RIGHT TO DISCONNECT: AN ANALYSIS. URL: <https://www.rostrumlegal.com/protection-of-work-life-balance-by-providing-employees-the-right-to-disconnect-an-analysis/>.
4. Naithani, P. Overview of Work-Life Balance Discourse and Its Relevance in Current Economic Scenario. *Asian Social Science*. 2010. № 6(6), pp. 148.
5. NEWS18HINDI. What is Right to Disconnect, why is it needed. 2022. URL: <https://hindi.news18.com/news/knowledge/what-is-right-to-disconnect-and-why-is-it-needed-is-it-really-viable-viks-4017721.html>
6. Yadav, R. S., & Mishra, S. (n.d.). *Work-life balance in Indian Context: A Conceptual Review*.
7. Kumanu. Defining Work-Life Balance: Energy is the Missing Ingredient. 2023. URL: <https://www.kumanu.com/defining-work-life-balance-its-history-and-future/>.
8. Rane, S. B. India: Everything You Want To Know About Right To Disconnect. 2019. URL: <https://www.mondaq.com/india/employee-rights-labour-relations/775698/everything-you-want-to-know-about-right-to-disconnect>.
9. Bergen, C. W. V., Bressler, M. S., & Proctor, T. L. On the Grid 24/7/365 and the Right to Disconnect. *Employee Relations Law Journal*. 2019. № 45(2).
10. Staff, O. NCP MP Supriya Sule introduces Right to Disconnect Bill giving employees the right to refuse official calls after office hours, experts say not viable. 2019. URL: <https://www.opindia.com/2019/12/supriya-sule-right-to-disconnect-bill-lok-sabha-experts-say-not-viable/>.

ВПЛИВ ЕНДОГЕННОЇ КОРУПЦІЇ НА ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

THE IMPACT OF ENDOGENOUS CORRUPTION ON LABOR RELATIONS

Костоґриз Я.О., к.ю.н.,
перший заступник керівника

Солом'янська окружна прокуратура міста Києва

Ця стаття досліджує вплив ендогенної корупції на трудові відносини, зокрема на прикладі посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, де приватизаційні процеси та економічні реформи створили сприятливий ґрунт для нових форм корупційних схем.

У статті розглядаються основні механізми, через які ендогенна корупція проявляється в приватизованих компаніях. Коли права власності розподілені серед багатьох дрібних власників, а ринки капіталу недорозвинені, створюється середовище, де менеджери та профспілкові лідери можуть вступати у взаємовигідні корупційні відносини. Керівники підприємств, прагнучи зміцнити свої позиції, надають привілеї лояльним профспілковим лідерам, які натомість не протидіють управлінським зловживанням та підтримують статус-кво.

Ендогенна корупція негативно впливає на ефективність трудових відносин, знижуючи продуктивність праці та мотивацію працівників. Вона також ускладнює реалізацію економічних реформ та реструктуризацію підприємств, оскільки корупційні зв'язки перешкоджають прозорості та підзвітності управління. Відсутність контролю з боку зовнішніх власників та неефективність внутрішніх механізмів нагляду посилюють ці проблеми.

Стаття також аналізує можливі стратегії подолання ендогенної корупції. Звичайні антикорупційні заходи, такі як підтримка викривачів або громадський контроль, можуть бути малоефективними через високу матеріальну зацікавленість потенційних викривачів у збереженні корупційних схем. Тому для боротьби з ендогенною корупцією необхідні спеціалізовані підходи, які враховують специфіку її виникнення та розвитку.

Таким чином, боротьба з ендогенною корупцією вимагає комплексного підходу, який поєднує законодавчі реформи, розвиток інституційної спроможності та інвестиції у людський капітал. Тільки так можна забезпечити стійке економічне зростання та справедливі трудові відносини, що відповідають стандартам сучасного суспільства.

Ключові слова: трудові відносини, ендогенна корупція, соціальний діалог, профспілка, захист трудових прав, трудові гарантії, інституційна спроможність.

This article examines the impact of endogenous corruption on labor relations, in particular, on the example of post-communist countries in Central and Eastern Europe, where privatization processes and economic reforms have created fertile ground for new forms of corruption schemes.

The article discusses the main mechanisms through which endogenous corruption manifests itself in privatized companies. When property rights are distributed among many small owners and capital markets are underdeveloped, an environment is created where managers and trade union leaders can engage in mutually beneficial corrupt practices. Managers, seeking to strengthen their positions, grant privileges to loyal trade union leaders, who in return do not counteract managerial abuses and maintain the status quo.

Endogenous corruption has a negative impact on the efficiency of labor relations, reducing labor productivity and employee motivation. It also hampers the implementation of economic reforms and enterprise restructuring, as corrupt ties impede transparency and accountability of management. The lack of control by external owners and ineffective internal oversight mechanisms exacerbate these problems.

The article also analyzes possible strategies to overcome endogenous corruption. Conventional anti-corruption measures, such as support for whistleblowers or public oversight, may be ineffective due to the high material interest of potential whistleblowers in maintaining corrupt schemes. Therefore, to combat endogenous corruption, specialized approaches are needed that take into account the specifics of its emergence and development.

Thus, the fight against endogenous corruption requires a comprehensive approach that combines legislative reforms, institutional capacity building, and investment in human capital. This is the only way to ensure sustainable economic growth and fair labor relations that meet the standards of modern society.

Key words: labor relations, endogenous corruption, social dialogue, trade union, labor rights protection, labor guarantees, institutional capacity.

Вступ. У посткомуністичний період корупція в Центральній та Східній Європі є дуже поширеним явищем, згідно з усіма міжнародними дослідженнями. Оскільки корупція є підпільною діяльністю, статистики цього явища не існує, але дослідження дають майже однакову позицію регіону в міжкраїнових оцінках. Багато дослідників ставлять під сумнів рейтинги корупції, запропоновані різними міжнародними організаціями. Навіть визначення корупції не є однозначним. Цей термін охоплює широкий спектр діяльності, і, відповідно, існує кілька запропонованих визначень. З приводу цього влучно висловився у свій час Н. Макіавеллі, який зазначав, що «корупція – це використання публічних можливостей у приватних інтересах» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження корупції як небезпечного соціального явища здійснили такі вчені, як І. Г. Богатирьов, З. С. Варналій, В. О. Веклич, А. В. Волошенко, Ю. В. Дем'янчук, І. В. Кушнар'єв, О. М. Михальченко, С. В. П'ясецька-Устич, Р. С. Радецький, О. С. Саїнчин, однак явище корупції настільки поширене та видозмінюване, що вивчення організаційно-правового механізму протидії є надзвичайно важливим, особливо в контексті інституційних змін в Україні протягом останніх років.

Найбільш поширеним є визначення Світового банку, яке описує корупцію як зловживання державними посадами з метою отримання особистої вигоди. Хоча це дуже широке визначення, яке може охоплювати кумівство, відверту крадіжку державних ресурсів або нецільове використання державних доходів – тобто дії, які зазвичай не називають корупцією, – Світовий банк і багато дослідників використовують його як робоче визначення. Наголошуючи на державних установах (офісах), це визначення майже неминуче уникає корупції в приватному (або приватизованому) секторі [7]. Однак процеси приватизації в Центральній і Східній Європі створюють нові стимули і нові форми корупції. Тому визначення корупції має базуватися на соціально визначеній корупційній поведінці. А саме, корупцію визначає те, чи використовує особа, пов'язана договором принципала з агентом, свої дискреційні повноваження і продає третій стороні майнові права, які їй не належать. Таким чином, зловживання службовим становищем (не обов'язково публічним) є необхідною, але недостатньою умовою для цього виду корупції. Присутність третьої сторони є важливою, оскільки вона відрізняє звичайне порушення договору між принципалом і агентом, як ухилення від виконання або недосягнення поставленої та узгодженої мети, від корупції.

Наша увага зосереджена на корупції, що виникла в процесі приватизації в країнах з перехідною економікою. На додаток до існуючих форм корупції з'являється нова форма, коли права власності розпорошені, ринки капіталу недостатньо розвинуті, конкуренція на ринку ускладнена, а менеджери схильні до опортуністичної поведінки. У такому середовищі працівники мають сильний стимул до об'єднання в профспілки, щоб уникнути реструктуризації і, як наслідок, втрати робочих місць. Менеджери, зі свого боку, розуміють, що об'єднані в профспілки працівники можуть захистити їхні позиції у можливій конфронтації із зовнішніми власниками, тому вони підтримують дружні профспілкових лідерів. Обидві сторони вважають, що стратегія співпраці домінує над іншими можливими способами поведінки. Як наслідок, менеджери надають особливі привілеї профспілковим лідерам, які заплющують очі на неправомірні дії менеджерів. Основні висновки: Взаємні вигоди фінансуються за рахунок зовнішніх власників, які явно програють у цій грі. Цей процес називають ендемоною корупцією, і він створює нові перешкоди на шляху реформ [2].

Ендемоною корупція має руйнівний вплив на розподіл факторів виробництва, оскільки вона перешкоджає продуктивності і, як наслідок, падінню цін. Через взаємозалежність між сировинними галузями вона зменшує прибутки в інших галузях і призводить до значних втрат ефективності для всієї економіки. Стійкість ендемоною корупції здебільшого залежить від рівня ринкової конкуренції. Зі зростанням еластичності попиту на продукцію фірми, рента повинна знижуватися, що призводить до зменшення можливостей для корупційної поведінки. Напрошується висновок, що слід сприяти активній конкурентній політиці. Загальноприйнятою є думка про те, що завжди корисно мати сильну конкуренцію на ринках товарів та факторів виробництва. Найявнішою ознакою ендемоною корупції є ще більш важливою в ситуаціях, коли ендемоною корупція є широко розповсюдженою [3]. За таких обставин сильна орієнтація на лібералізацію та застосування жорстких бюджетних обмежень має вирішальне значення. Звичайні антикорупційні стратегії не допомагають у випадку ендемоною корупції. Наприклад, однією із загальних рекомендацій є підтримка викривачів корупції.

Таким чином, ендемоною корупцію можна охарактеризувати як вид корупції, який розвивається і функціонує в межах самої системи, організації або інституції. Цей термін підкреслює те, що корупційні практики є не зовнішніми впливами, а внутрішньою частиною системи, яка живиться її структурою, культурою та діючими механізмами. Спробуємо виокремити основні аспекти ендемоною корупції:

1) вбудованість у систему: ендемоною корупція інтегрована в структуру організації або системи. Це може включати регулярні хабарі, відкатні схеми, призначення на посади за родинними або дружніми зв'язками тощо. Вона стає частиною нормальної діяльності установи або організації;

2) автономний розвиток: ендемоною корупція розвивається всередині системи, незалежно від зовнішніх впливів. Вона може виникати через недоліки в управлінні, відсутність належного контролю, слабкість правових механізмів або культурні фактори, які толерують корупцію;

3) системність: цей вид корупції є системним явищем, що означає, що вона охоплює всі рівні організації або державної структури. Корупційні практики поширюються серед різних відділів, підрозділів та осіб, створюючи мережу взаємозалежних корупційних відносин;

4) стійкість: ендемоною корупція має властивість самопідтримки. Вона створює середовище, де корупційні дії стають нормою, що ускладнює боротьбу з нею. Відповідальні за контроль особи можуть бути втягнуті в корупційні схеми, що перешкоджає ефективному протистоянню цьому явищу [4].

Ендемоною корупція може бути в державних установах, корпоративному секторі, освітніх закладах, і це не є виключний перелік.

Ендемоною корупція має поділ на три види: горизонтальна корупція; вертикальна корупція; змішана корупція. Горизонтальна корупція: у змові приймають участь агенти – суб'єкти владних відносин, які не знаходяться один з одним у принципал-агентських відносинах [5]. Залежно від рівня (рангу) посадової особи, що приймає рішення у корупційній угоді, та масштабів рішення, яке приймається, цей вид поділяється на низову та верхню корупцію. Наприклад, якщо заступник міністра використовує непотизм, але не на високу посаду у міністерстві, то матиме місце низова корупція, а якщо чиновник низького рангу а отримання неправомірної вигоди посприє на результат великого державного тендеру, що в даному випадку, характеризується як верхня корупція [6].

Розуміння ендемоною корупції допомагає краще визначити та розробити стратегії боротьби з нею, враховуючи її вбудованість у систему та необхідність реформування структур і культурних підходів для її викорінення.

Ендемоною корупція має вкрай негативні наслідки як для функціонування трудових відносин, так і для дотримання прав працівників. Пояснюємо цю тезу з огляду на те, що ендемоною корупція часто призводить до того, що призначення на посади та просування по службі здійснюються на основі особистих зв'язків, хабарів або інших корупційних практик, а не на основі заслуг чи кваліфікації працівників. Це підриває принципи справедливості та рівності у трудових відносинах. Крім того, такі практики можуть порушувати норми трудового права, яке вимагає дотримання принципу рівних можливостей і недискримінації у працевлаштуванні.

Також вона спричинює порушення прав працівників, зокрема зниження рівня захисту прав. У середовищі, де корупція є ендемоною, права працівників часто ігноруються. Наприклад, робітники можуть бути змушені платити хабарі за отримання робочих місць, підтримання зайнятості або отримання належних компенсацій та пільг. Корумповані посадовці в інспекціях праці можуть закрити очі на порушення трудового законодавства, що робить працівників вразливими до експлуатації.

Окремо слід говорити про те, що ендемоною корупція чинить вплив на соціальний діалог та колективні трудові відносини. Так, корупція підриває довіру між роботодавцями, працівниками та державними органами. Це ускладнює ведення ефективного соціального діалогу та досягнення домовленостей, які враховують інтереси всіх сторін. Крім того, профспілки можуть ставати вразливими до корупційних впливів, що знижує їхню здатність захищати права працівників та вести переговори з роботодавцями на рівних умовах [4].

Безумовно необхідно говорити про соціальні та економічні наслідки:

1) зниження продуктивності: корупція веде до неефективного використання ресурсів та зниження продуктивності праці, оскільки призначення на посади не завжди базуються на компетентності працівників.

2) економічні витрати: ендемоною корупція створює додаткові витрати для бізнесу та держави, що може негативно вплинути на економічний розвиток і добробут працівників.

Для подолання негативного впливу ендемоною корупції на трудові відносини необхідно впроваджувати комплексні антикорупційні заходи, які включають посилення контролю та нагляду за дотриманням трудового законодавства, підвищення прозорості та підвітності в управлінських процесах, а також активну участь громадськості та профспілок у боротьбі з корупцією [3].

У свою чергу, викорінення корупції вимагає більш витонченої антикорупційної політики, в якій антико-

рупційні інструменти спеціально адаптовані до джерел корупції. Перш за все, необхідно розробити ефективну стратегію приватизації, щоб створити концентровану зовнішню власність для приватизованих компаній. Всі моделі приватизації, які надають перевагу інсайдерам, можуть бути політично опортуністичними і, таким чином, сприятливими в короткостроковій перспективі, але в довгостроковій перспективі приватизація призводить до значної ендегенної корупції, яка може підвищити загальний рівень корупції в країні. Країни, які вже приватизували більшу частину державних активів, повинні зосередити свої зусилля на розробці комерційного законодавства, яке б обмежувало інсайдерські оборудки, конфлікт інтересів та захищало міноритарних акціонерів. Ці країни також повинні підвищити стандарти бухгалтерського обліку, збільшити прозорість процесу прийняття корпоративних рішень та сприяти конкуренції на ринку праці [7].

У довгостроковій перспективі єдиною життєздатною політикою проти ендегенної корупції видається розвиток нової бізнес-еліти. Замість того, щоб позичати за кордоном та інвестувати в компанії, уражені ендегенною корупцією, уряд повинен інвестувати в людський капітал. Він повинен заохочувати їх вивчати, зокрема, комерційне та трудове право, бухгалтерський облік та аудит, ділове адміністрування, промислової політики та регуляторну практику. Деякі з них залишаються на Заході, але багато хто повернувся. Зі зростанням рівня життя в їхніх рідних країнах повернувся ще більше, про що свідчать численні приклади процвітаючих країн від Ірландії до Південно-Східної Азії. Віддача від інвестицій у людський капітал у реальному економічному вираженні є найвищою, але, крім того, тривале перебування в країнах з прозорим бізнес-середовищем має сприяти викориненню внутрішньої корупції [7].

Висновки. Ендегенна корупція, яка виникає всередині організацій і впливає на трудові відносини, має руйнівний вплив на економічну ефективність та соціальну справедли-

вість. У контексті трудових відносин ця форма корупції проявляється через різні схеми взаємної вигоди між керівниками підприємств і лідерами профспілок, що негативно позначається на правах працівників та загальній продуктивності компаній.

Одним з основних висновків є те, що ендегенна корупція значно ускладнює реалізацію реформ та реструктуризацію підприємств. У приватизованих компаніях, де капітал розподілений між багатьма власниками, а ринки капіталу недостатньо розвинені, створюється сприятливе середовище для зловживань владою з боку менеджерів. У таких умовах керівники підприємств сприяють укріпленню позицій лояльних профспілкових лідерів, що призводить до виникнення тісних корупційних зв'язків.

Вплив ендегенної корупції на трудові відносини є особливо шкідливим через те, що вона не тільки погіршує умови праці, але й знижує конкурентоспроможність підприємств на ринку. Профспілкові лідери, отримуючи привілеї від керівництва, перестають захищати інтереси працівників, що призводить до зниження морального духу та продуктивності. Крім того, відсутність належного контролю та прозорості в управлінні компаніями створює додаткові бар'єри для інвестицій та розвитку.

Основними рекомендаціями для подолання ендегенної корупції є створення ефективної приватизаційної стратегії, яка б сприяла концентрації власності та запобігала внутрішнім зловживанням. Розвиток комерційного права, підвищення стандартів бухгалтерського обліку, збільшення прозорості процесу прийняття корпоративних рішень та посилення конкуренції на ринку праці також є ключовими елементами успішної антикорупційної політики.

Загалом, для довгострокового зниження рівня ендегенної корупції необхідно інвестувати в розвиток людського капіталу, що передбачає навчання нової бізнес-еліти та впровадження найкращих світових практик управління та прозорості. Це дозволить створити умови для стійкого економічного зростання та справедливих трудових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. Київ, 1997. С. 304-322.
2. Кохан Г. В. Явище політичної корупції теоретико-методологічний аналіз : монографія Київ : НІСД, 2013. – 232 с.
3. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. на здобут. наук. ступеня докт. юрид. наук :12.00.08. Л., 2020. 481 с.
4. Гвоздецький В. Г. Організаційно-правові засади запобігання і протидії корупції в Україні : монографія. Київ : МП «Леся», 2011. 592 с.
5. Дем'янчук Ю. В., Грабовська Н. В. Міжнародні підходи до розробки заходів запобігання та протидії корупції. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : *Юридичні науки*. – 2018. – № 2. – С. 21-24.
6. Гошовська В. А. Політична корупція як об'єкт наукового дослідження. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. – 2017. – Вип. 2. – С. 223-240.
7. Mihail Aradarenko, Endogenous Corruption in Emerging Industrial Relations CEU, Budapest, Hungary. URL: https://www.cerge-ei.cz/pdf/gdn/rrc/RRC1_17_summary.pdf.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПІЛЬГИ ЯК ОДНОГО ЗІ СПОСОБІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

ACTUAL PROBLEMATIC ISSUES OF IMPLEMENTING THE RIGHT TO BENEFITS AS ONE OF THE METHODS OF SOCIAL PROTECTION OF WAR VETERANS IN UKRAINE

Кузнецова М.Ю., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Гресь Н.М., д.філос.,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Горбачова К.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дискусійним нагальним питанням реалізації права на пільги як одного зі способів соціального захисту ветеранів війни в Україні. Наголошено і доведено, що триваюче повномасштабне вторгнення зумовило появу нових складних викликів для країни, як воєнного, так і невоєнного характеру. Із числа таких позицій особливе місце відведене питанням зростання кількості осіб, які приймають участь у заходах іменованих захистом Батьківщини і справедливо мають право розраховувати на відповідну належну реакцію з боку держави. Підкреслюється й аргументується думка, що в нинішніх умовах виникають певні ризики стосовно реальної здатності виконання таких конституційних зобов'язань. З огляду на це, наголошується щодо доцільності й своєчасності вивчення та дослідження репрезентованої тематики за для напрацювання першочергових кроків щодо вирішення нагальних проблем.

Для забезпечення повноти і всебічності дослідження розкривається статус «ветеран війни» як центральної категорії й понятійної одиниці. Встановлюється, що представлена категорія включає в себе декілька самостійних статусів осіб (учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни). Формулюється закономірний висновок, що набуття відповідного статусу є обов'язковим для подальшого визнання ветераном війни.

З'ясовується, що чинним законодавством передбачено широкий спектр пільг на котрі мають право ветерани війни. Наголошується їх надання – конституційний обов'язок держави та є одним із дієвих способів демонстрації дійсних намірів керівництва країни реалізації соціальних гарантій, у тому числі відносно нинішніх і майбутніх військовослужбовців.

Акцентується увага на певних ризиках щодо неможливості надання окремих пільг внаслідок сукупної дії низки груп факторів (управлінського, технічного, фінансового, юридичного й інших). Висвітлюються та змістовно досліджуються погляди вчених і публічних діячів на предмет недоліків поточного правового забезпечення цієї сфери, ряду технічних аспектів, організаційних і фінансових питань тощо. Ініціюються зміни до чинного законодавства, покликані сформувати сприятливе підґрунтя для подальшого комплексного розв'язання нагальних дискусійних питань.

Ключові слова: механізми, моніторинг, особи з інвалідністю внаслідок війни, пільги, соціальні гарантії, учасники бойових дій, учасники війни.

The article is devoted to the debatable issues of implementing the right to benefits as one of the methods of social protection of war veterans in Ukraine. It has been emphasized and proven that the ongoing full-scale invasion has led to the emergence of new complex challenges for the country, both military and non-military in nature. Among such positions, a special place is given to the issue of the increase in the number of people who took part in measures called the defense of the Motherland and have the right to expect a corresponding and appropriate reaction from the state. The opinion is emphasized and argued that in the current conditions there are certain risks regarding the real ability to fulfill such constitutional obligations. In view of this, it is emphasized the expediency and timeliness of studying and researching the represented subject in order to develop priority steps to solve urgent problems.

To ensure the completeness and comprehensiveness of the study, the status of "war veteran" is revealed as a central category and conceptual unit. It is established that the presented category includes several independent statuses of persons (combatants, persons with disabilities due to war, war participants). A logical conclusion is formulated that the acquisition of the appropriate status is mandatory for further recognition as a war veteran.

It turns out that the current legislation provides for a wide range of benefits to which war veterans are entitled. It is emphasized that their provision is a constitutional obligation of the state and is one of the effective ways of demonstrating the real intentions of the country's leadership to implement social guarantees, including those for current and future military personnel.

Attention is focused on certain risks regarding the impossibility of providing individual benefits as a result of the combined action of a number of groups of factors (management, technical, financial, legal, and others). The views of scientists and public figures on the shortcomings of the current legal provision of this area, a number of technical aspects, organizational and financial issues, etc. are highlighted and meaningfully researched. Changes to the current legislation are being initiated, designed to create a favorable basis for the further comprehensive resolution of controversial issues.

Key words: mechanisms, monitoring, persons with disabilities due to war, benefits, social guarantees, participants in hostilities, participants in the war.

Вступ. Триваюче повномасштабне вторгнення зумовило появу нових деструктивних наслідків для країни, що відчутно позначились на різних критичних процесах оборонного, економічного, інформаційного, соціального й інших спрямувань. На третій рік війни ця тенденція продовжує своє існування розширюючи масштаби й ускладнюючи деякі наявні проблеми, тим самим послаблюючи потенціал держави. У результаті чого, виникають нові й посилюють дію окремі існуючі виклики, загрози

та ризики національній безпеці України. Все це ускладнює протидію зовнішньому агресору, який системно й активно застосовує різні методи гібридної війни та ведення внутрішніх справ, котрі мають задовольняти хоч б ключові суспільні запити.

Наведена ситуація призвела до того, що щоденно держава стикається з багатьма складними комплексними питаннями вирішення котрих – нагальна потреба сьогодення. Окрім багатьох суттєвих загроз воєнного характеру

мова йде і про інші аспекти, які можна вважати похідними від зовнішньої агресії. Нарівні із фінансовим і матеріально-технічним й іншим забезпеченням діючих військовослужбовців Збройних Сил України вагоме значення має належний соціальний захист осіб, які приймали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. Сумлінно й стійко виконавши конституційний обов'язок вони справедливо мають право розраховувати на адекватну відповідь з боку держави, у тому числі, за рахунок матеріального забезпечення від соціальних ризиків.

За даними, оприлюдненими Міністерством у справах ветеранів України (далі – Мінветеранів) лише учасників бойових дій налічується майже 500 тис. При цьому із посиланням на вказаний центральний орган виконавчої влади у 2024 р. показник кількості зареєстрованих ветеранів війни сягає 1,2 млн ос. Після завершення війни, лише за попередніми розрахунками, очікується зростання цього значення до 5–6 млн. З поміж іншого, така статистика наводить на думку про потенційний колапс системи вітчизняного соціального забезпечення. Ураховуючи об'єктивну прогресуючу кількість реципієнтів різних видів соціальної допомоги, у тому числі представників решти категорій питання матеріальних, технічних, фінансових й інших можливостей держави є вкрай важливе.

Зазначена проблематика вже набула неабиякого розголосу й зумовила офіційне публічне реагування. Наочним свідченням цього є прийняття Постанови Верховної Ради України «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України для підготовки та комплексного врегулювання питань надання соціальних гарантій ветеранам війни, Захисникам і Захисницям України та членам їх сімей, членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України» від 09.08.2023 р. № 3308-IX [1] з метою запуску й легалізації функціонування одноіменного суб'єкта для напрацювання шляхів із поступового вирішення відповідних проблем. У травні 2024 р. під час одного з виїзних засідань, якраз порушувалось питання про значне зростання кількості ветеранів війни і потребу посилення ефективності соціального захисту щодо цих осіб. Вказане доводить міркування про актуальність цієї проблематики та підтверджує думку про слушність і своєчасність дослідження питання правового забезпечення соціального захисту ветеранів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика правового забезпечення безперешкодного й своєчасного надання пільг ветеранам війни на сучасному етапі не достатньо розроблена в Україні. Навіть попри дійсну важливість висвітлених питань поточна кількість наукових доробків й різних аналітичних матеріалів є недостатньою, з огляду на чисельність і складність потенційних дискусійних положень.

Серед існуючих знакових результатів досліджень доцільно виділити окремі відомих діячів і діячок, а саме В. Кохана [8] (2024 р.), Н. Ломоносової, А. Хелашвілі, Ю. Назаренко [10] (2024 р.), В. Ляшук, О. Макеєвої [7] (2023 р.), Р. Погосяна [9] (2023 р.) й інших. Так зокрема, В. Кохан [8] фокусує увагу на деяких проблемах неефективності механізму захисту трудових прав ветеранів. В. Ляшук, О. Макеєва [7] зосереджуються щодо певних дискусійних питань технічного й юридичного спрямування. На окремі важливі правові аспекти сфокусований погляд Р. Погосяна [9] і згаданих В. Ляшук, О. Макеєвої [7]. Фінансовій стороні цих проблем присвячені відповідні колективні міркування, об'єктивовані авторками Н. Ломоносовою, А. Хелашвілі та Ю. Назаренко [10]. Зазначені роботи мають неабияку цінність для перспективного розвитку законодавства у відповідній сфері. Водночас, у цих й інших дослідженнях не достатня увага присвячена питанням першочергових кроків вирішення

наявних проблем. До того ж, не йдеться про охоплення більшості ключових позицій (реальне гарантування лівової частки різних видів пільг), що несе певні ризики в умовах складного економічного становища держави й усвідомлення безальтернативної потреби ефективного соціального захисту ветеранів війни.

Мета дослідження. Керуючись наведеними орієнтирами репрезентованої тематики мета роботи має полягати у дослідженні актуальних проблемних питань реалізації права на пільги як одного зі способів соціального захисту ветеранів війни в Україні. Досягнення цієї мети вбачається можливим шляхом виконання таких завдань: 1) проаналізувати правовий статус «ветеран війни» крізь призму чинного законодавства; 2) визначити спектр базових пільг, на котрі мають право особи, які приймали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав; 3) з урахуванням підсумків досліджень інших вчених визначити ключові першочергові напрями вирішення проблемних питань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Безпосередньому дослідженню питання особливостей соціального захисту ветеранів із позиції правового забезпечення має передувати загальна характеристика категорії «ветеран війни». Зазначене сприятиме необхідній повноті і всебічності розкриття проблематики та сформує необхідне уявлення про осіб, наділених відповідним статусом.

Ст. 4 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ [2] визначено, що ветеранами війни є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав [2]. Зі змісту наведеного поняття можна зробити висновок, що йдеться про вказівку стосовно обов'язкової участі у заходах під егідою «захист Батьківщини» чи бойових дій на території інших країн, шляхом реалізації відповідних форм і методів та у певні способи. Іншими словами, набуттю статусу «ветеран війни» має передувати обов'язкова участь особи в певних, законодавчо передбачених мірах воєнного характеру.

Окрім наведеної вище приналежності аналізоване поняття можна також розцінювати як узагальнене, що включає в себе декілька інших самостійних статусів осіб. Керуючись ст. 4 цього ж законодавчого акту йдеться про наступні позиції: 1) учасники бойових дій; 2) особи з інвалідністю внаслідок війни; 3) учасники війни [2]. Кожен із представників перерахованих груп може набути статус «ветеран війни» і, у подальшому, справедливо розраховувати на отримання відповідного спектру соціальних гарантій.

З приводу характеристики кожної з цих груп, то учасниками бойових дій визнаються особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час (ст. 5) [2]. При цьому п. п. 1-23 ст. 6 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ [2] конкретизовано перелік таких осіб (військовослужбовці, які проходили службу у періоди громадянської та Другої світової воєн, особи, які брали участь у всіх формах збройної боротьби за незалежність України у ХХ ст. та багато інших), паралельно вказавши на історичні події (рухи опору на тимчасово окупованій території, проведення антитерористичної операції, військова агресія РФ проти України тощо), що розцінюються як безпосередній захист Батьківщини.

Стосовно «осіб з інвалідністю внаслідок війни», то йдеться про громадян із числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту

Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Другої світової воєн або з участю в бойових діях у мирний час [2]. За аналогією до нормативної характеристики категорії «учасники бойових дій» п. п. 1-16 ст. 7 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ [2] визначено перелік груп осіб, які можуть отримати статус осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Щодо учасників війни, то слід вести мову про військовослужбовців, які в період війни проходили військову службу у Збройних Силах колишнього ссрр, трудівників тилу, а також інших осіб, передбачених профільним законодавчим актом [2]. П. п. 1-13 ст. 9 згаданого законодавчого акту містять перелік осіб, які офіційно можуть бути визнані учасниками війни.

З цього можна зробити проміжний висновок, що категорія «ветеран війни» передбачає обов'язкову попередню участь особи у заходах, котрі офіційно позиціонуються як захист Батьківщини чи бойових діях на території інших країн. Хоча б одна з цих умов є обов'язковою для наділення особою таким статусом і, відповідно, подальший її розрахунок на гарантування певного спектра соціальних гарантій.

Статус «ветеран війни» включає в себе декілька самостійних статусів осіб (учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни). Щодо кожної з цих позицій передбачено декілька законодавчо визнаних груп осіб, які можуть претендувати на той чи інший названий статус і, відповідно, також стати ветераном війни. З огляду на це, набуття статусу «ветеран війни» (з урахуванням Положення про порядок видачі посвідчень і нагрудних знаків ветеранів війни, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 12.05.1994 р. № 302 [3] та Постанови КМУ «Про порядок надання пільг, передбачених Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 16.02.1994 р. № 94 [4]) обов'язково передуює визнання особою учасником бойових дій, або особою з інвалідністю внаслідок війни, або учасником війни.

Відповідно, як зазначалось нами на початковому етапі дослідження, мова йде про численну кількість населення, котра має право отримати широкий перелік соціальних гарантій. Маючи офіційне визнання ветеран війни, особа посідає своє чільне місце серед представників інших груп – потенційних реципієнтів різних типів соціального захисту. Ця істотна обставина змушує державу всіляко забезпечувати виконання декларованих зобов'язань, виходячи з конституційних основ, міркувань справедливості, стимулювання її захисту нинішніми і майбутніми військовослужбовцями тощо.

Ст. ст. 12–14 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ [2] визначено перелік пільг, які мають надаватися учасникам бойових дій, особам з інвалідністю внаслідок війни, учасникам війни, відповідно. Зважаючи на чисельність таких пільг і беручи до уваги кількість самостійних груп учасників ветеранів війни доцільним вбачається представити узагальнене їх вчення, попередньо репрезентоване Мін-ветеранів (див. табл.).

Як бачимо, законодавчо закріплюється широкий спектр пільг різного характеру на котрі мають право ветерани війни. При цьому існують певні мотивовані сумніви щодо дійсної можливості реалізації перерахованих й решти санкціонованих можливостей такого характеру. Навіть офіційно зареєстрована кількість ветеранів війни

(1,2 млн осіб) продукує появу низки ризиків із позиції реалістичності задоволення всіх соціальних запитів. Проблема криється не лише в деяких правових механізмах чи бюрократизації окремих організаційних процедур, а й зумовлюється іншими аспектами (матеріальними, технічними, управлінськими, фінансовими тощо). До прикладу, позачергове безоплатне забезпечення автомобілем осіб з інвалідністю внаслідок війни процедурно регламентоване Порядком забезпечення осіб з інвалідністю автомобілями, затвердженим постановою КМУ від 19.07.2006 р. № 999 [6] на практиці не завжди вдається належно реалізувати. Окрім типової й закономірної перепони індивідуальних потреб осіб, відсутні також цілісні публічні інструменти (насамперед, спеціалізовані державні програми) покликані активізувати цей напрям. У першу чергу, йдеться про питання поглиблення комунікації між державою й такими отримувачами пільг. Це має сформувати сприятливе підґрунтя для своєчасного й максимальної, з позиції кількості, реалізації одномоментної соціальної гарантії, шляхом урахування персональних потреб, налагодження стійкої комунікації з виробниками (постачальниками) транспортних засобів, ухвалення графіків їх обов'язкової видачі тощо.

Подібні за смыслом судження можна зустріти в актуальних наукових доробках В. Ляшук, О. Макеєвої, В. Кохана, Р. Погосяна, а також аналітичних матеріалах Н. Ломоносова, А. Хелашвілі й Ю. Назаренко (Розділ 3, підрозділ 3.4) [10]. Дослідники (-ці) і визнані публічні діячі (-ки) зосереджують увагу на проблемі різних аспектів недосконалості нинішньої системи соціального забезпечення.

Йдеться, як про широкий діапазон складних питань технічного (автоматизація всіх наявних ветеранських послуг («Ветеран» В. Ляшук, О. Макеєва [7, с. 314], фінансового (нестача коштів у місцевих бюджетах) Н. Ломоносова, А. Хелашвілі, Ю. Назаренко [10, с. 92, 93], а також юридичного (потреба ухвалення єдиного стандарту надання послуг ветеранам війни) В. Ляшук, О. Макеєва [7, с. 314], (неефективний механізм захисту трудових прав ветеранів) В. Кохан [8, с. 43-44], (посилення участі ветеранів війни у процесах прийняття рішень на рівні держави та громади) Р. Погосян [9, с. 112] характеру. Однак, для розв'язання більшості з їх числа необхідним є застосунок якраз збалансованого й адаптованого до викликів сьогодення правового інструментарію. Тобто, виникає об'єктивна необхідність поглибленого вивчення кожного з цих й інших нагальних питань із кінцевою метою – напрацювання правотворчих ініціатив щодо дієвого вирішення останніх.

Поряд із цим, однією з ключових проблем сьогодення доцільно вважати питання своєчасного й повноцінного надання всіх згаданих вище пільг. На поточному етапі першочерговим слухним кроком є посилення моніторингу за станом реалізації відповідних прав ветеранів війни. Це сформує змістовне розуміння про кількість проблем і їх суть, що матиме значення для належного вирішення останніх, мінімізуючи випадки хибних ініціатив. Оскільки, матимуть місце можливості виокремити ключові із їх числа, з'ясувати й проаналізувати передумови появи останніх, визначити прогалини та колізії чинного правового забезпечення предметної сфери, організаційні прорахунки і суперечності тощо.

Порядок проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг, затверджений постановою КМУ від 01.06.2020 р. № 449 [11] націлений на ширше коло базових питань і не враховує низку аспектів щодо саме надання пільг. Він спрямований на базові питання іменовані соціальними послугами, котрі позиціонуються як «... дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають» (п. 17 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про соціальні послуги» від

Вид гарантії чи пільги	Учасники бойових дій	Особи з інвалідністю внаслідок війни	Учасники війни
Безплатне одержання ліків, лікарських засобів, імунобіологічних препаратів та виробів медичного призначення за рецептами лікарів	+	+	+
Безоплатне зубопротезування	першочергово	позачергово	першочергово
Безоплатне забезпечення іншими протезами і протезно-ортопедичними виробами	–	+	–
Безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням	Зупинено на 2024 р.	Зупинено на 2024 р.	Зупинено на 2024 р.
Квартплата	Знижка 75%	Знижка 100%	Знижка 50%
Плата за комунальні послуги	Знижка 75%	Знижка 100%	Знижка 50%
Опалення будинків	Знижка 75%	Знижка 100%	Знижка 50%
Безкоштовний проїзд	+	+	–
Користування при виході на пенсію поліклініками та госпіталями	+	+	+
Щорічне медичне обстеження і диспансеризація	+	+	+
Обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та госпіталізація	першочергово	позачергово	першочергово
Виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності	100% середньої з/п незалежно від стажу роботи	100% середньої з/п незалежно від стажу роботи	100% середньої з/п незалежно від стажу роботи
Використання чергової щорічної відпустки у зручний час	+	+	+
Додаткова відпустка строком 14 календарних днів на рік	Із збереженням заробітної плати	Із збереженням заробітної плати	Без збереження заробітної плати
Переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників	+	+	–
Забезпечення жилию площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов	першочергово	позачергово	першочергово
Відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва	першочергово	позачергово	першочергово
Ремонт жилих будинків і квартир цих осіб, які потребують поліпшення житлових умов та забезпечення їх паливом	першочергово	позачергово	першочергово
Одержання позики на будівництво, реконструкцію або капітальний ремонт жилих будинків і підвірних будівель, дачних будинків і благоустрій садових ділянок	+	+	+
Вступ до ЖБК, кооперативів по будівництву	першочергово	першочергово	першочергово
Пільги зі сплати податків, зборів, мита та інших платежів до бюджету	+	+	+
Позачергове користування всіма послугами зв'язку та позачергове встановлення на пільгових умовах квартирних телефонів	+	+	+
Першочергове обслуговування підприємствами, установами та організаціями служби побуту, громадського харчування, житлово-комунального господарства, міжміського транспорту, службами, що надають соціальні послуги з догляду	+	+	+
Переважне право на вступ до закладів вищої, фахової передвищої освіти, право на позаконкурсний вступ до закладів професійної (професійно-технічної) освіти	+	+	–
Виплата до Дня Незалежності України	+	+	+
Позачергове працевлаштування за спеціальністю	–	+	–
Позачергове безоплатне забезпечення автомобілем	–	+	–
Звільнення від орендної плати за гаражі під спецзасоби для пересування	–	+	–
Позачергове забезпечення продовольчими товарами в спеціалізованих салонах-магазинах	–	+	–

Веб-портал Мінветеранів [5]

17.01.2019 р. № 2671-VIII) [12]. Тобто, мовиться про основоположний спектр позицій, що унеможливило предмети концентрацію на окремих важливих складових.

Доцільним і своєчасним було розглянути питання щодо внесення змін у наведений підзаконний нормативно-правовий акт стосовно моніторингу надання пільг вразливим категоріям (багатодітні сім'ї, ветерани війни, громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, малозабезпечені сім'ї та ін.). Перевагами такої ініціативи слушно вважати посилення державної політики з питань пільгового забезпечення населення, виконання своїх безпосередніх зобов'язань перед суспільством і необхідна підтримка громадян у нинішній надскладний період. Щодо саме категорії ветеранів війни, то окрім перерахованого йдеться і про дійсну демонстрацію готовності забезпечувати їх соціальний захист додатково мотивуючи майбутніх і діючих військовослужбовців протистояти агресору.

Висновки та перспективи подальших розвідок. У відповідності до сформуваної мети роботи виявлено й проаналізовано ключові першочергові дискусійні питання щодо реалізації права на пільги як одного зі способів соціального захисту ветеранів війни в Україні. Отримані результати роботи полягають у наступному:

1. Статус «ветеран війни» передбачає обов'язкову попередню участь особи у заходах, котрі офіційно визнаються як захист Батьківщини чи бойових дій на території інших країн. Зазначена категорія включає в себе декілька самостійних статусів осіб (учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни) набуття того чи іншого із них є обов'язковим для подальшого визнання ветераном війни.

2. Чинним законодавством передбачено широкий спектр пільг різного характеру на котрі мають право розраховувати ветерани війни. Зобов'язання надання таких пільг визначено на конституційному рівня, відповідає засадам справедливості й має наочню стимулювати реалізовувати заходи щодо захисту Батьківщини нинішніми і майбутніми військовослужбовцями. До того ж, їх отримання відповідає законодавчим цілям соціального захисту – матеріального забезпечення від настання соціальних ризиків.

3. Нинішнє правове забезпечення соціального захисту ветеранів війни потребує удосконалення з огляду на певні недоліки управлінського, технічного, фінансового, юридичного й інших походжень. Зважаючи на поточну кількість таких осіб та урахування невідворотну тенденцію до істотного зростання їх чисельності відсутність відповідного реагування призведе до колапсу системи соціального забезпечення. Нагальна потреба виникає в ініціюванні першочергових кроків (напрацювання збалансованих і адаптованих до викликів сьогодення правових механізмів, посилення інструментів моніторингу за повнотою, своєчасністю і якістю надання пільг), покликаних сформувати підґрунтя для подальшого розв'язання дискусійних питань.

Проблематика соціального захисту ветеранів війни є вкрай актуальною, малодослідженою і потребує комплексної наукової розробки в осяжному майбутньому. Отримані результати можна буде використати під час вивчення та дослідження різних граней цього питання у рамках самостійних наукових робіт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України для підготовки та комплексного врегулювання питань надання соціальних гарантій ветеранам війни, Захисникам і Захисницям України та членам їх сімей, членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України: Постанова Верховної Ради України від 9 серпня 2023 р. № 3308-IX / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3308-IX#Text>.
2. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
3. Про порядок видачі посвідчень і нагрудних знаків ветеранів війни: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 1994 р. № 302 / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-94-%D0%BF#Text>.
4. Про порядок надання пільг, передбачених Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1994 р. № 94 / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94-94-%D0%BF#Text>.
5. Соціальні гарантії та пільги для ветеранів. *Веб-портал: Мінветеранів*. 2024. URL: https://veteranfund.com.ua/legal_consultations/social-garnt-pilgi/.
6. Деякі питання соціального захисту осіб з інвалідністю: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 липня 2006 р. № 999 / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2006-%D0%BF#Text>.
7. Ляшук В., Макеєва О. Проблеми забезпечення соціальних прав військослужбовців та ветеранів. *Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень: збірник матеріалів Міжнарод. наук. конф. / за заг. ред. П. В. Горінова; Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 23 квітня 2024 р.)*. Київ: Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова. 2024. С. 312–314.
8. Кохан В. Захист трудових прав ветеранів війни. *Взаємодія норм міжнародного і національного права крізь призму процесів глобалізації та інтеграції: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів, співробітників закладів вищої освіти і наукових організацій, юристів-практиків, магістрантів, аспірантів, докторантів, представників громадських організацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств та інших установ. (м. Київ, 29 березня 2024 р.) / За ред. проф. Татаренко Г. В.* Київ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. 2024. 216 с.
9. Погосян Р. Поняття та особливості захисту прав ветеранів війни. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1. С. 109–113.
10. Ломоносова Н., Хелашвілі А., Назаренко Ю. Соціальні послуги для ветеранів та ветеранок у громадах: виклики та потреби. *Cedoss; Принцип*. 2024. 132 с.
11. Про затвердження Порядку проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 449 / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text>.
12. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОХОРОНИ ПРАЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

LEGAL ANALYSIS OF LABOR PROTECTION UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Сидоренко А.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Полховська І.К., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У досліджуваній статті представлений аналіз ситуації пов'язаної із забезпеченням права на працю та охорону праці в умовах воєнного стану. Визначено та досліджено нормативні акти, які регулюють питання створення, забезпечення та реалізації права на належні, безпечні та здорові умови праці.

Подається огляд наукових точок зору, щодо визначення безпеки праці. Доведено, що безпека праці найманих працівників має надзвичайно важливе значення у забезпеченні, підтриманні та реалізації належних умов праці.

Авторками визначено основні небезпеки та загрози на робочому місці, що пов'язані з воєнними діями на території нашої держави. Аналізуючи умови в яких живе наше суспільство сьогодні, варто зауважити, що значна кількість підприємств, установ та організацій в нашій країні зіткнулися з проблемою створення й забезпечення належних, безпечних та здорових умов праці. Починаючи з 2022 року кількість травматизму на робочих місцях збільшилася, основною причиною цього є воєнні дії, особливо це стосується прифронтових зон, окрім того додатковими негативними факторами для міст, що знаходяться далі від лінії ведення бойових дій стали ракетні обстріли (шкоди завдається життю і здоров'ю працівників щоденно), авіаудари, вибухи, обвал будівель тощо.

Досліджено діяльність Державної служби праці в надзвичайно складний для нашого суспільства час, шляхом розроблення рекомендацій, методичних посібників та положень. Проведено аналіз Національного плану спільних заходів щодо зменшення рівня незадекларованої праці та виробничого травматизму на 2024 рік.

Визначено, що інститут охорони праці та його складові є одним з основних та актуальних питань в реалізації здатності до праці. Доведено, що створення безпечних умов праці є одним із основних завдань роботодавця шляхом: проведення постійних навчань, тренінгів, практикумів з питань охорони праці; обов'язкова перевірка знань; психологічна підтримка працюючих.

Ключові слова: охорона праці, безпека праці, умови праці, нещасні випадки, роботодавець, наймані працівники.

The research article presents an analysis of the situation related to ensuring the right to work and labor protection under martial law. Normative acts regulating the creation, provision and realization of the right to proper, safe and healthy working conditions have been identified and researched.

An overview of scientific points of view regarding the definition of occupational safety is presented. It has been proven that occupational safety of employees is of paramount importance in ensuring, maintaining and implementing proper working conditions.

The authors identified the main dangers and threats at the workplace, which are related to military operations on the territory of our country. Analyzing the conditions in which our society lives today, it is worth noting that a significant number of enterprises, institutions and organizations in our country have faced the problem of creating and ensuring proper, safe and healthy working conditions. Starting from 2022, the number of workplace injuries has increased, the main reason for this is military operations, especially in front-line areas, in addition, additional negative factors for cities located further from the line of hostilities have become missile attacks (damage to life and health workers daily), airstrikes, explosions, collapse of buildings, etc.

The activity of the State Labor Service in an extremely difficult time for our society was studied by developing recommendations, methodological manuals and regulations. An analysis of the National Plan of joint measures to reduce the level of undeclared work and industrial injuries for 2024 was carried out.

It was determined that the institute of labor protection and its components is one of the main and urgent issues in the implementation of the ability to work. It has been proven that creating safe working conditions is one of the main tasks of the employer by: conducting constant education, trainings, workshops on labor protection issues; mandatory knowledge test; psychological support of employees.

Key words: labor protection, labor safety, working conditions, accidents, employer, employees.

Вступ. На сучасному етапі розвитку нашої держави питання охорони й безпеки праці набуває неабиякої актуальності. Охорона праці грає ключову роль в забезпеченні належних, безпечних, здорових умов праці та ефективності робочого процесу. Воєнна агресія РФ проти України та ведення воєнного стану стали підставою для внесення змін у трудове законодавство, в тому числі з питань забезпечення охорони праці під час реалізації особою своїх професійних обов'язків.

Мета статті полягає у визначенні впливу воєнного стану на роботу підприємств, установ, організацій та рівень забезпечення охорони праці в таких умовах, а також вироблення рекомендацій щодо належного забезпечення безпеки праці під час виконання працівниками своїх професійних обов'язків.

У підґрунтя методології покладено як загальнонаукові так і спеціальні методи наукового пізнання: діалектичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, методи аналізу та синтезу.

В основу наукового дослідження покладено аналіз національного законодавства з питань охорони праці, дані Державної служби праці та наукові напрацювання теоретиків з даного питання.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні діяльність у сфері охорони праці регулюється значною кількістю законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів. Так, Конституція України гарантує кожному працівнику право на належні та безпечні умови праці [1], Закон України «Про охорону праці» визначає основні поло-

ження щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником із питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні [2]. Відповідно, згаданий Закон визначає основні положення щодо реалізації прав на безпечні умови праці, основні з яких: право на умови праці на робочому місці, безпеку технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови, які повинні відповідати вимогам чинного законодавства; право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для життя чи здоров'я людей; право на розірвання трудового договору за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує законодавства про охорону праці; право на надання легшої роботи за станом здоров'я відповідно до медичного висновку згідно із законодавством; право інформувати про умови праці та про наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, якщо їх не усунуто, можливі наслідки їхнього впливу на здоров'я, та про права працівників на пільги і компенсації за роботу в таких умовах; право на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, якщо вони спричинили втрату працездатності; право на належне утримання будівель і споруд, виробничого обладнання та устаткування, моніторинг їх за технічним станом тощо [2].

Положення статті 153 КЗпП України говорять нам, що на всіх підприємствах, в установах, організаціях створюються безпечні і нешкідливі умови праці. Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця, крім випадків укладення між працівником та власником або уповноваженим ним органом трудового договору про дистанційну роботу.

Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці.

Роботодавець повинен впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, що запобігають виробничому травматизму, і забезпечувати санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань у працівників [3].

На наше переконання, з огляду на вищевикладене, варто погодитися з твердженням Л. П. Грузінової, що роботодавець повинен безпосередньо працювати над запровадженням сучасних стандартів техніки безпеки, які запобігають виробничому травматизму, здійснювати профілактичні заходи щодо професійних захворювань найманих працівників з метою забезпечення належного рівня безпечних умов праці [4, с. 154].

На окрему увагу заслуговує Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», в змісті якого безпосередньо визначено, що організація трудових відносин в умовах воєнного стану – це особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами, у період дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [5].

Тобто, безпека праці найманих працівників має важливе значення у забезпеченні, підтриманні та реалізації належних умов праці.

Варто погодитися з твердженням про те, що безпечні умови праці це такі, що виключають ймовірність прояву небезпечних і шкідливих факторів у діяльності працівників, коли безпека праці підтримується через здійснення компетентних заходів щодо запобігання захворюванням, травматизму та аварій [6, с. 18].

Безпечний стан умов праці, на думку О. О. Лакізи, це такий стан, за якого під час виконання покладених на працівників безпосередніх трудових обов'язків створюється та реалізується система управлінських, організаційних і технічних умов праці для забезпечення недопущення випадків виробничого травматизму та професійного захворювання на робочому місці [7, с. 177].

Аналізуючи умови в яких живе наше суспільство сьогодні, варто зауважити, що значна кількість підприємств, установ та організацій в нашій країні зіткнулися з проблемою створення й забезпечення належних, безпечних та здорових умов праці. Починаючи з 2022 року кількість травматизму на робочих місцях збільшилася, основною причиною цьому є воєнні дії, особливо це стосується прифронтових зон, окрім того додатковими негативними факторами для міст, що знаходяться далі від лінії ведення бойових дій стали ракетні обстріли (шкоди завдається життю і здоров'ю працівників щоденно), авіаудари, вибухи, обвал будівель тощо.

Варто погодитися з положеннями наукового дослідження, що основними небезпеками та загрозами пов'язаними з воєнним станом є: фізичні небезпеки, що можуть призводити до насильства, бойових дій та конфліктів між ворожими збройними силами та створювати ризик для життя та здоров'я людей, включаючи цивільних мешканців; економічні загрози шляхом зниження виробництва, руйнування інфраструктура та зменшення доступу до основних ресурсів становлять значну загрозу для добробуту громадян; гуманітарна криза, зокрема пов'язана з переміщенням населення, біженцями, голодомором та небезпекою епідемій; соціальні проблеми, котрі тягнуть за собою порушення прав людини, включаючи насильство, знущання, зникнення безвісти та етнічні конфлікти. Це може мати довготривалі наслідки для громадянського суспільства; психологічний вплив – стрес, тривога, посттравматичний синдром та депресія часто виникають внаслідок воєнних дій. Це може призвести до психічних проблем і погіршення якості життя [8, с. 14–15].

На наше переконання, увагу слід звернути та погодитися з твердженням М. В. Бужанської, що важливими заходами щодо попередження нещасних випадків, що відбулись внаслідок ведення бойових дій під час виконання працівниками трудових (посадових) обов'язків, є:

- проведення відповідних інструктажів для працівників щодо заходів безпеки в часі повітряної тривоги;
- впровадження ефективного контролю за чітким виконанням працівниками заходів, передбачених у разі отримання сигналу «Повітряна тривога»;
- проведення навчання щодо надання першої домедичної допомоги потерпілим внаслідок ведення бойових дій [9, с. 415].

Разом з тим, активно у напрямку створення належних, безпечних та здорових умов праці сьогодні працює Державна служба праці, шляхом розроблення рекомендацій, методичних посібників та положень враховуючи реалії воєнного стану. Так, відповідним органом розроблено та затверджено ряд документів:

- Методичні рекомендації щодо запобігання нещасним випадкам у будівельній галузі;
- Методичні рекомендації щодо безпечного виконання робіт у замкнутому просторі;
- Методичні рекомендації щодо безпечної експлуатації кисневих балонів та систем трубопроводів з киснем;
- Рекомендації «Безпека та здоров'я у фермерському господарстві»;

– Рекомендації роботодавцям та працівникам про дії, у разі виявлення підозрілих предметів або під час обстрілів;

– Рекомендації для роботодавців, працівники яких під час виконання своїх обов'язків пересуваються територією, на якій можуть бути вибухонебезпечні предмети (міни, боєприпаси тощо);

– Рекомендації для роботодавців щодо організації виконання робіт підвищеної небезпеки під час воєнних (бойових) дій;

– Рекомендації для роботодавців щодо безпеки та здоров'я на роботі працівників під час експлуатації вантажопідіймального устаткування в умовах воєнних (бойових) дій;

– Рекомендації для роботодавців щодо безпеки та здоров'я на роботі працівників сільського господарства в умовах воєнних (бойових) дій;

– Рекомендації для роботодавців щодо забезпечення належних та безпечних умов праці на робочих місцях суб'єктів господарювання, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які функціонують та надають соціальні послуги в умовах воєнних (бойових) дій;

– Навчання з охорони праці та допуск до самостійної роботи – зрозумілий алгоритм дій;

– Пам'ятка роботодавцю: як створити електронний документообіг в системі управління охороною праці [10].

Крім цього, Держпраці займає активну позицію щодо відстеження положень законодавства, які потребують удосконалення. Було впроваджено інноваційні рішення щодо дерегуляції та цифровізації процесів господарської діяльності у системі управління охороною праці [10].

За ініціативи Держпраці розроблено наказ Міністерства «Про затвердження Порядку впровадження електронного документообігу в системі управління охороною праці». Наказ передбачає можливість організації роботи в системі управління охороною праці, зокрема створення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, оброблення, використання та знищення різних видів документів, які сьогодні регламентовано численними нормативно-правовими актами з охорони праці, шляхом впровадження електронного документообігу, що сприятиме зниженню навантаження на суб'єктів господарювання. В умовах війни особливого значення для роботодавців набувають нові інструменти, що дають можливість, зокрема, віддалено ухвалювати необхідні рішення з урахуванням тих викликів, які перед бізнесом ставить російська агресія та пов'язані з нею обмеження [10].

Окрему увагу необхідно звернути на те, що міжвідомча робоча група з питань розробки узгодження спільних дій щодо зменшення рівня незадекларованої праці, попередження виробничого травматизму та професійних захворювань затвердила Національний план спільних заходів щодо зниження рівня незадекларованої праці та виробничого травматизму на 2024 рік.

Значна увага у плані приділена зниженню рівня виробничого травматизму та професійних захворювань, а саме:

– підвищити обізнаність роботодавців і працівників з питань безпеки та здоров'я на роботі;

– проводити моніторинг стану безпеки та здоров'я працівників на роботі;

– сприяти створенню здорових робочих місць;

– посилити вплив інспекційних відвідувань;

– забезпечити професійний розвиток інспекторів;

– запроваджувати ефективні механізми попередження травматизму на роботі через соціальний діалог і налагодження співпраці з дотичними у відповідних сферах заінтересованими особами [11].

Але, в період дії воєнного стану діяльність Державної служби праці зазнала певних обмежень, що стосуються проведення перевірок на підприємствах, в установах, організаціях. Позапланові перевірки цього органу можливі, на даний час тільки в окремих випадках, а саме:

– в частині додержання вимог Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»;

– з питань виявлення неформальних трудових відносин;

– законності припинення трудових договорів [12].

Вказані дії, є певним негативним фактором у здійсненні нагляду та контролю за дотриманням законодавства з питань охорони праці та притягнення до відповідальності порушників.

Тому, основою для розроблення заходів з охорони та безпеки праці на підприємствах, установах, організаціях повинні бути: удосконалені нормативно-правові та локальні акти з охорони праці; інформування співробітників щодо оцінки можливих ризиків та непередбачуваних ситуацій; проведення атестації робочих місць та аналіз отриманих даних у відповідності до реальних загроз сьогодення; дослідження умов праці та виробничого середовища; проведення відповідних перевірок уповноваженими на те органами.

Необхідно пам'ятати, що охорона праці в умовах воєнного стану є постійним безперервним процесом, який потребує моніторингу, аналізу та оновлення планів, інструкцій та положень з охорони праці, а також навчання працівників.

Висновки. З огляду на проведене дослідження, можемо прийти до висновку, що інститут охорони праці та його складові є одним з основних та актуальних питань в реалізації здатності до праці в сучасних умовах. Створення безпечних умов праці в умовах воєнного стану є одним із основних завдань роботодавця, окрім того повинно бути забезпечено постійне навчання, підвищення кваліфікації, обов'язкова перевірка знань з питань охорони праці є основними аспектами важливості охорони праці в сучасних умовах задля збереження життя та здоров'я працюючого населення нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>
3. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
4. Грузінова Л.П. Трудове право України: підручник. Київ: МАУП.2003. ч.1 с.128
5. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
6. Жидецький В.Ц. Основи охорони праці: підручник. Вид.3-те, перероб. і доп. Львів: УАД, 2006. 336 с.
7. Лакіза О.О. Умови праці як системне трудо-правове явище. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015 № 1(80). С. 170-179.
8. Вплив воєнного стану на охорону праці підприємств в Україні. URL:https://ohorona_praci.pdf
9. Бужанська М.В. Актуальні проблеми безпеки праці під час воєнного стану в Україні. *Вісник (ХНТУ № 4 (87), 2023 р.) Соціальні та поведінкові науки*. DOI <https://doi.org/10.35546/kntu2073-4481.2023.4.54>. С. 414-418.
10. Як подбати про безпечну працю під час воєнного стану. Охорона праці і пожежна безпека. URL: <https://oppb.com.ua/articles/yak-podbaty-pro-bezpechu-pratsyu-pid-chas-voyennogo-stanu>
11. Національний план спільних заходів щодо зниження рівня незадекларованої праці та виробничого травматизму на 2024 рік. URL: https://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2024/01/nacionalnyj_plan_na_2024_rik.pdf
12. Держпраці відновлює позапланові перевірки. URL: <https://prokadry.com.ua/news/65916-derzhpratsi-vidnovlyue-pozaplanovi-perevirki>

ПРОЄКТ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ**THE DRAFT OF THE LABOUR CODE OF UKRAINE:
CONCEPTUAL ISSUES OF THE CONTENTS**

**Тищенко О.В., д.ю.н., професорка,
професорка кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

У статті досліджується проблематика сучасних тенденцій та перспектив вдосконалення законодавства про працю шляхом його дерадянїзації, систематизації та кодифікації.

Аналізуються положення змісту Проекту Трудового кодексу України в аспекті їх відповідності Конституції України, міжнародно-правовим актам та принципам правової обґрунтованості та необхідності.

Розглядається відповідність міжнародно-правовим актам положень закріплених у Проекті ТКУ щодо реалізації принципу правової презумпції існування трудових правовідносин в контексті визначення ознак існування трудових відносин.

Звертається увага на дискусійність віднесення Гіг-контрактів лише до виду цивільно-правових угод, підтримується доктринальна позиція щодо поєднання у цьому виді угод як трудових та і цивільно-правових ознак з необхідністю закріплення відповідних положень у законодавстві про працю.

Базуючись на положеннях міжнародно-правових актів, доводиться необхідність уточнення змісту поняття «мобінг» з доповненням цього поняття таким видом неправомірної поведінки як сексуальні домагання.

Акцентується увага на необґрунтованості відмови від закріплення у Проекті ТКУ правових положень щодо особливостей трудо-правового статусу працівників з сімейними обов'язками, молоді, осіб з інвалідністю тощо.

Обґрунтовується неправомірність звуження у положеннях Проекту ТКУ гарантій працівникам при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця, а також зменшення представницьких та захисних функцій профспілкових органів. Підкреслюється неприпустимість відмови від законодавчого закріплення правового регулювання дисципліни праці, а також погіршення становища працівників у питаннях регулювання застосування надурочних робіт. Визначаються недоліки і прогалини щодо правового регулювання матеріальної відповідальності.

Крім критичних зауважень, вказується, що Проект ТКУ містить ряд позитивних положень. Серед них такі, як-от: чітке визначення правових засад трудових правовідносин з розкриттям їх змісту. Визначення у Проекті ТКУ прав та обов'язків сторін колективного трудового спору, особливостей здійснення трудового арбітражу та трудової медіації, порядку державного нагляду/контролю за додержанням трудового законодавства тощо.

Ключові слова: проєкт Трудового кодексу України, трудове законодавство, кодифікація, трудові правовідносини, захист трудових прав.

The article researches the problematics of modern trends and the prospects for labour legislation improvement that can be achieved via desovietization, systematization and codification of the above mentioned.

The provisions of the contents of the Draft of the Labour Law of Ukraine are analyzed from the perspective of their correspondence to the Constitution of Ukraine, international legal acts and the principles of legal rationale and necessity.

The correspondence of the provisions stipulated by the Draft of the Labour Code of Ukraine as for the realization of the principle of legal presumption of the existence of labour relations to international legal acts is viewed in the context of specification of those relations.

Attention is paid to the controversy of gig-contacts viewing as solely civil agreements and doctrinal position is supported as for the integration of both, labour and civil features in that type of agreements as well as the necessity of stipulation of corresponding provisions in labour legislation.

Based on the provisions of international legal acts, the necessary for clarification of the concept of "mobbing" is proven along with supplementing of the concept with sexual harassment as the type of illegal conduct.

The focus is on the lack of justification for the rejection to introduce legal provisions on the specifics of the labour-legal status of workers burdened with family obligations, youth, people with limited abilities etc. to the Draft.

The illegality of narrowing guarantees for the workers in case of termination the labour contracts by employers is substantiated as well as the reduction of representative and protective functions of trade unions. The inadmissibility of rejecting from codification of legal provisions for the labour discipline and the deterioration of the rights of workers in the issues involved overtime work are emphasized. The shortcomings and gaps in the legal regulation of accountability are defined.

Apart from critical remarks, the article sets out that the Draft of the Labour Law of Ukraine includes a number of valuable provisions. Among them are the following: clear definition of legal principles for labor relations including specification of their contents; definition of rights and obligations of the parties to a collective labour dispute, peculiarities of labour arbitration and labour mediation, the procedure for the state control over compliance with labour legislation, etc.

Key words: Draft of the Labour Code of Ukraine, labour legislation, codification, labour relations, labour rights protection.

Вступ. Одним з першочергових завдань у контексті євроінтеграції та дерадянїзації законодавства України є необхідність удосконалення трудового законодавства шляхом здійснення нового етапу кодифікації, як найвищої правової форми систематизації, упорядкування норм права у сфері правового регулювання праці у кодифікованому нормативно-правовому акті. Чинний Кодекс законів про працю України (КЗпПУ), який був затверджений Законом від 10.12.1971 р. № 322-VIII (у редакції станом на 30.06.2024 р.) [1], попри численні зміни та доповнення, які вносилися і вносяться законодавчим органом держави протягом всього періоду його дії, потребує подальшого конструктивного осучаснення з урахуванням новітніх тенденцій розвитку законодавства Європейського Союзу (ЄС).

З метою активізації дій у напрямку реформування трудового законодавства України, у підпункті 4 пункту 3 При-

кінцевих та перехідних положень Закону України «Про дерадянїзацію законодавства України» від 21.04.2022 р. № 2215-IX (набув чинності 05.07.2022 р.), зазначено, що «Кабінету Міністрів України: протягом одного року з дня набрання чинності цим Законом розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проєкти Житлового кодексу України, Трудового кодексу України та Кодексу України про адміністративні проступки» [2].

Означене положення сприяло пришвидшенню ініціатив щодо реалізації правотворчої діяльності у напрямку підготовки Проекту Трудового кодексу України (Проект ТКУ). Відповідно Міністерством економіки України як головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері праці, зайнятості населення, трудової міграції, трудових відносин, соціального діа-

логу (абз. 4 п. 1 Положення про Міністерство економіки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2021 р. № 124)) [3], було підготовлено Проект ТКУ.

Утім, концепція закладена в основу представленого для обговорення Проекту ТКУ містить багато дискусійних норм, які не відповідають засадничим положенням міжнародно-правових актів, Конституції України і потребують додаткового аналізу та обґрунтування.

Багатоаспектність сучасних проблем реформування трудового законодавства висвітлювали у свої працях українські вчені Андриїв В., Бурак В., Вавженчук С., Вишнівська С., Волинець В., Дибань М., Кучма О., Мельничук Н., Панасюк О., Пилипенко П., Рим О., Сімутіна Я., Сільченко С., Сіроха Д., Черноус С., Щербина В., Ярошенко О. та ін. Проте, новітні тенденції розвитку суспільства і держави вимагають подальшої активізації зусиль щодо пошуку оптимальних шляхів правового регулювання трудових правовідносин в Україні.

Мета статті розглянути та проаналізувати зміст положень Проекту ТКУ щодо їх узгодження з положеннями міжнародно-правових актів, дотримання у Проекті ТКУ конституційного принципу гарантованості прав і заборони звуження змісту існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів, втілення у нормах Проекту ТКУ принципу правової необхідності та обґрунтованості.

Виклад основних положень. 1. У сучасних умовах появи нових форм зайнятості, інших інноваційних тенденцій, які спостерігаються на ринку праці, вагоме соціально-захисне значення для сторін трудового договору (роботодавця і працівника) має чітке визначення ознак трудових правовідносин. Саме з урахуванням труднощів встановлення факту існування трудових відносин у ситуаціях, коли відповідні права й зобов'язання зацікавлених сторін не ясні, коли робляться спроби замаскувати трудові відносини або коли у правовій базі чи у її тлумаченні й застосуванні є невідповідності або обмеження, 31 травня 2006 року була прийнята Рекомендація Міжнародної організації праці (МОП) № 198 «Про трудові правовідносини». У п. 11 даної Рекомендації закріплено, що «з метою сприяння визначенню факту існування трудових відносин, держави-члени Організації повинні в рамках своєї національної політики, про яку йдеться в цій Рекомендації, розглянути можливість: (а) передбачення широкого набору засобів для визначення існування трудових відносин; (б) установаження правової презумпції існування трудових відносин у тому випадку, коли визначена наявність однієї чи декількох відповідних ознак; (с) визначення, на основі попередніх консультацій з найбільш представницькими організаціями роботодавців і працівників, що працівники, які мають певні характеристики, повинні в цілому або в рамках конкретного сектору вважатися або найманими, або самозайнятими працівниками» [4]. Проте є певне неузгодження цих положень зі ст. 29 Проекту ТКУ (Таблиця 1).

На нашу думку, застосування необґрунтовано розширеного трактування окремих положень Рекомендації МОП № 198 створюватиме умови для нівелювання принципу

презумпції існування трудових відносин і ускладнюватиме реалізацію захисту трудових прав працівників на практиці. Виходячи з цього, вважаємо, що при обранні правових підходів щодо визначення факту існування трудових відносин слід послуговуватись положеннями Рекомендації МОП №198, згідно яких наявність навіть однієї ознаки трудових правовідносин має вказувати на їх існування.

Також дискусійними з точки зору визначення ознак існування трудових правовідносин видаються нам положення п. 3 ст. 9 Проекту ТКУ, згідно якого «дія цього Кодексу та інших актів трудового законодавства не поширюється на відносини між гіг-спеціалістами та резидентами Дія Сіті, визначеними Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5]. Разом з тим, базуючись на положеннях п. 13 Рекомендації МОП № 198, де наведено перелік ознак трудових правовідносин (серед них: (б) періодична виплата винагороди працівникові; визнання таких прав, як щотижневі вихідні дні й щорічна відпустка тощо) та на підставі огляду окремих положень Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 р. № 1667-IX (у редакції станом на 01.01.2023 р.) [6], слід зауважити, що у цьому Законі щодо особливостей Гіг-контрактів застосовуються правові поняття, які характеризують саме трудові відносини. Серед них, такі, як-от: належні умови (п. 1 ст. 1), заробітна плата (п. 12 ст. 1), час відпочинку (п. 2 ст. 20), перерви протягом дня (п. 3 ст. 20), щотижневий відпочинок (п. 3 ст. 20), додаткові компенсаційні виплати та гарантії (п. 6 ст. 20) тощо. Окреслений стан речей дозволяє зробити висновок, що закріплені у Законі «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», характерні ознаки Гіг-контрактів як виду угоди складають симбіоз цивільно-правових та трудових ознак, розмежування яких варто чітко закріпити у законодавстві з відповідними уточненнями щодо поширення положень кодифікованого акту у сфері праці на відносини між гіг-спеціалістами та резидентами Дія Сіті, вказавши на цю особливість у Проекті ТКУ (п. 3 ст. 9).

Хоча у преамбулі Проекту ТКУ наголошено на забезпечення гідної праці з імплементацією міжнародних стандартів регулювання трудових відносин у національне законодавство, утім багато положень міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, не знайшли свого відображення у проекті нового кодифікованого акту у сфері праці, зокрема у частині застосування правничої термінології. Одним з таких прикладів є фактична відсутність у змісті Проекту ТКУ поняття «працівники з сімейними обов'язками», за винятком п. 2 ст. 59 Проекту ТКУ, де записано, що «тимчасове переведення на іншу роботу, передбачену частиною першою цієї статті, вагітних жінок, працівників із сімейними обов'язками, які мають дитину віком до шести років або дитину з інвалідністю, осіб віком до 18 років, працівників з інвалідністю, а також осіб, які фактично здійснюють догляд за особою з інвалідністю I або II групи, дозволяється лише за їхньою письмовою згодою» [5]. Слід звернути увагу, що вказане поняття закріплено у Конвенції МОП про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками № 156 від 03.06.1981 р., ратифіковані Законом України від 22.10.1999 р. № 1196-XVI. Як зазначено у п. п. 1, 2 ст. 1 Конвенції МОП № 156: «1. Ця Конвенція поширюється на трудящих чоловіків і жінок, які мають сімейні обов'язки щодо дітей, які перебувають на їхньому утриманні, коли такі обов'язки обмежують їхні можливості підготовки, доступу, участі чи просування в економічній діяльності. 2. Положення цієї Конвенції поширюються також на чоловіків і жінок, які мають зобов'язання щодо інших найближчих родичів-членів їхньої сім'ї, котрі дійсно потребують на їхній догляд чи допомогу, якщо такі обов'язки обмежують їхні мож-

Таблиця 1

№ п/п	Рекомендація МОП № 198 (витяги)	Проект ТКУ (витяги)
1.	установлення правової презумпції існування трудових відносин у тому випадку, коли визначена наявність однієї чи декількох відповідних ознак ((б) п. 11 Рекомендації МОП № 198)	договірні відносини незалежно від їх назви та виду визнаються трудовими за наявності трьох і більше зазначених ознак (п. 1 ст. 29 Проекту ТКУ) [5].

ливості підготовки, доступу, участі чи просування в економічній діяльності» [7]. Тобто, коло осіб, які віднесені у міжнародно-правових актах до «працівників з сімейними обов'язками» не обмежується лише працівниками, які мають дітей.

Крім того, у ст. 27 Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 03.05.1996 року (у редакції від 07.09.2016 р.), ратифікованої Законом України № 137-V від 14.09.2006 р., передбачено право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення до них. А саме: «з метою забезпечення здійснення права працюючих чоловіків та жінок із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення до них, а також між такими працівниками та іншими працівниками Сторони зобов'язуються: 1. вживати належних заходів для того, щоб: а) працівники із сімейними обов'язками мали можливість влаштуватися на роботу і працювати, а також повертатися до роботи після відсутності, зумовленої такими обов'язками, включаючи заходи у галузі професійного орієнтування та підготовки; б) враховувати їхні потреби у тому, що стосується умов прийняття на роботу та соціального забезпечення» [8]. Закріплення у Проекті ТКУ особливостей правового становища «працівників з сімейними обов'язками» у трудових відносинах сприятиме формуванню в Україні норм національного законодавства, які відповідають нормам міжнародного права та законодавства ЄС.

Основою сучасного європейського ринку праці є забезпечення права на гідну працю, як продуктивну працю в умовах свободи, справедливості, безпеки і гідності кожного працівника. Реалізації ефективного здійснення права всіх працівників на захист їхньої гідності у трудових відносинах мають сприяти положення щодо заборони мобінгу (цькування) на роботі, які хоча і закріплені у п. п. 3, 4 ст. 5 Проекту ТКУ, проте дещо звужено розкривають сутність цього явища. У правовому визначенні поняття «мобінгу» та серед наведених у Проекті ТКУ форм психологічного та економічного тиску, відсутнє поняття «сексуальні домагання», що, на наш погляд, необґрунтовано звужує перелік дій, які можна трактувати як прояви мобінгової поведінки. На користь цього твердження засвідчує той факт, що за змістом ст. 26 Європейської соціальної хартії (переглянутої) [8], право на гідне ставлення на роботі охоплює запобігання систематичним непорядним або явно негативним та образливим діям щодо окремих працівників на робочому місці або у зв'язку з виконанням роботи, у тому числі сексуальним домаганням (Таблиця 2).

Таблиця 2

№ п/п	Європейська соціальна хартія (витяги)	Проект ТКУ (витяги)
1.	З метою забезпечення ефективного здійснення права всіх працівників на захист їхньої гідності на роботі Сторони зобов'язуються, консультуючись з організаціями роботодавців і працівників: 1. поглиблювати поінформованість, поширювати інформацію про сексуальні домагання на робочому місці або у зв'язку з виконанням роботи, сприяти запобіганню таким домаганням і вживати всіх відповідних заходів для захисту працівників від такої поведінки (п. 1 ст. 26 Європейської соціальної хартії (переглянутої))	Мобінг (цькування) – систематичні (повторювані) тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження гідності та честі працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність (абз. 1 п. 3 ст. 5 Проекту ТКУ)

На віднесення до проявів мобінгу сексуальних домагань на роботі зорієнтовує також визначення цього поняття у ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV (у редакції станом на 03.08.2023 р.), де йдеться, що ці дії стосуються осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування [9].

Про обґрунтованість віднесення проявів домагань у сфері праці до явища мобінгу вказують також положення Конвенції МОП № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці, яка набула чинності 25 червня 2021 року. Конвенція МОП № 190 містить перше міжнародне визначення насильства та домагань у сфері праці (ст. 1(1)(а)): «низка неприйнятних форм поведінки і практик або загрози таких, здійснених одноразово чи систематично, метою, результатом або можливим наслідком яких є заподіяння фізичної, психологічної, сексуальної чи економічної шкоди, включаючи гендерно-обумовлене насильство і домагання». Конвенція також визначає гендерно-обумовлене насильство і домагання (ст. 1(1)(b)): «насильство та домагання, спрямовані на осіб через їхню статево або гендерну приналежність, або які непропорційно впливають на осіб конкретної статі або конкретної гендерної приналежності і включають у себе сексуальні домагання» [10]. Ураховуючи зазначене, бажано у Проекті ТКУ уточнити правовий зміст поняття «мобінг», доповнивши його поняттям «сексуальне домагання». Такий підхід узгоджується з останніми тенденціями міжнародно-правового регулювання щодо цих питань.

Визначення правових підстав та порядку припинення трудового договору має важливе значення для захисту трудових прав сторін індивідуальних трудових правовідносин. Наявність чіткого правового регулювання припинення трудового договору є основою правового механізму захисту права працівників від незаконного звільнення. Принцип гарантування захисту від незаконного звільнення проголошено у ч. 5 ст. 43 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (у редакції станом на 01.01.2020 р.) [11]. Про значення обґрунтування законності припинення трудових правовідносин вказується у Конвенції МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця від 22.06.1982 року, ратифікованої Постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 р. № 3933-XII. У ст. 4 Конвенції МОП № 158 записано, що «трудова відносина з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного із здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою підприємства, установи чи служби» [12]. Право працівників на захист від звільнення без поважних причин, закріплено у ст. 24 Європейської соціальної хартії (переглянутої), згідно якої: «З метою забезпечення ефективного здійснення права працівників на захист у випадках звільнення Сторони зобов'язуються визнати: а) право всіх працівників не бути звільненими без поважних причин для такого звільнення, пов'язаних з їхньою працездатністю чи поведінкою, або поточними потребами підприємства, установи чи служби; б) право працівників, звільнених без поважної причини, на належну компенсацію або іншу відповідну допомогу.

З цієї метою Сторони зобов'язуються забезпечити, щоб кожний працівник, який вважає себе звільненим без поважної причини, мав право на оскарження в неупередженому органі» [8]. Варто звернути увагу, що у постанові Верховного Суду від 28.04.2021 року у справі № 755/14564/18 вказано, що під незаконним звільненням, слід розуміти як звільнення без законної підстави, так і звільнення з порушенням порядку, установленого законом [13]. Разом з тим, вважаємо, що передбачаючи у ст. 80 Проекту ТКУ можливість встановлення у трудо-

вому договорі додаткових, порівняно з визначеними законом підстав для припинення трудового договору, мінімізується дієвість принципу обґрунтованості припинення трудових правовідносин, закріпленого у міжнародно-правових актах. Якщо підтримувати позицію, що для окремих категорій працівників, урахувавши значущість їх трудової функції, є практична потреба визначення у трудовому договорі додаткових підстав для його розірвання, то, у цьому випадку, завчасною була відмова розробників Проекту ТКУ від контракту як особливого виду трудового договору, яким допускається встановлення додаткових підстав для його розірвання і сфера застосування якого визначається законами. Відмова від контракту і досить нечіткий зміст ст. 80 Проекту ТКУ можуть слугувати поширенню практики застосування додаткових підстав для розірвання трудового договору щодо всіх категорій працівників, що, на нашу думку, не є обґрунтованим та доцільним.

2. У ст. 22 Конституції України проголошено: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [11]. Практика засвідчує, що всупереч принципу гарантованості прав, закріпленому у ст. 22 Конституції України, у нашій державі на сьогодні спостерігається тенденція звуження обсягу існуючих соціальних прав особи, у тому числі у сфері праці, у зв'язку з тим, що в основу законотворчої діяльності закладаються фінансово-економічні можливості держави, які призводять до неправомірного звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів. Показовим щодо цього питання є зміст багатьох норм Проекту ТКУ, де очевидним є втілення погіршення становища працівників у порівнянні з положеннями діючого трудового законодавства. Розглянемо декілька прикладів (Таблиця 3).

Конституційний Суд України у Рішенні від 28 квітня 2009 року № 9-рп/2009, вказуючи на недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, закріплених у законах України, наголосив, що невиконання державою своїх соціальних зобов'язань призводить до порушення принципів соціальної, правової держави, ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави (абзац п'ятий пункту 5 мотивувальної частини). Отже, оскільки положення статті 22 Конституції України забороняють законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві та закріплюють принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, то не можуть бути звужені не тільки конституційні, а й усі права та свободи, передбачені законами України [14].

3. Одне з першочергових завдань нового кодифікованого акту про працю України полягає у вдосконаленні правового регулювання праці шляхом закріплення державних трудових гарантій для забезпечення можливостей правового захисту учасників індивідуальних та колективних трудових правовідносин. У цьому процесі надзвичайно вагому роль відіграє обрання оптимальних концептуальних підходів щодо упорядкування законодавства на засадах необхідності та обґрунтованості. Аналіз змісту Проекту ТКУ дозволяє констатувати, що у ньому міститься значна кількість положень, котрі не повною мірою відповідають принципу необхідності та обґрунтованості правотворчої діяльності. Розглянемо окремі з них.

1. У Проекті ТКУ на відміну від чинної редакції КЗпПУ (Глава XII. Праця жінок; Глава XIII. Праця молоді; Глава XIV. Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням) відсутні розділи, які регулюють особливості праці окремих категорій працівників. Разом з тим, у Розділі IV Проекту ТКУ, який має назву «Інші положення» лише наведені статті (Стаття 158. Безпека та здоров'я

вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, та працівниць, які годують грудьми; Стаття 159. Безпека та здоров'я працівників на роботі, які не досягли 18-річного віку; Стаття 160. Безпека та здоров'я на роботі працівників з інвалідністю), які визначають безпеку та здоров'я на роботі цих категорій працівників. На нашу думку, потребує більш широкого закріплення у новому кодифікованому акті про працю співвідношення загальних та спеціальних положень щодо регулювання праці таких категорій працівників, як-от: працівники з сімейними обов'язками, молодь, особи з інвалідністю тощо.

2. Викликає зауваження відсутність у переліку видів трудових договорів (ст. 43 Проекту ТКУ), такого виду трудового договору, як – договір про тимчасову роботу, котрий характеризується не лише строковим характером (укладається на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їх місце роботи (посада), – до чотирьох місяців), але й має відмітні особливості у частині припинення трудового договору, що може бути корисним для ефективного регулювання трудових правовідносин.

3. Не є обґрунтованим перенесення у Проект ТКУ з чинного законодавства про працю (ч. 2 ст. 73 КЗпПУ) дискримінаційної норми стосовно гарантій щодо відпочинку, у випадку, коли за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні (п. 2 ст. 92 Проекту ТКУ).

4. Видається завчасною відмова у Проекті ТКУ від можливості застосування інституту часткової виплати заробітної плати натурою (за цінами не вище собівартості) у розмірі, що не перевищує 30 відсотків нарахованої за місяць, у тих галузях або за тими професіями, де така виплата, еквівалентна за вартістю оплати праці у грошовому виразі, є звичайною або бажаною для працівників, крім товарів, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України. На сьогодні це право закріплено у ч. 3 ст. 23 Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 08/95-ВР (у редакції станом на 91.04.2023 р.) [15]. На наш погляд, застосування інституту часткової виплати заробітної плати натурою на умовах визначених законодавством слід було б залишити для застосування протягом декількох років післявоєнного періоду, для тих категорій працівників, де така виплата є звичайною і бажаною, наприклад, у сфері сільського господарства тощо.

5. Крім того, у главі IV Проекту ТКУ «Матеріальна відповідальність працівника», у порівнянні з чинним КЗпПУ не виписано особливості обмеженої матеріальної відповідальності (ст. 129 Проекту ТКУ). Також, на нашу думку, не є достатньо чіткими встановлені у ст.131 Проекту ТКУ критерії щодо «визначення трудовим договором робіт, які безпосередньо пов'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням, використанням або застосуванням переданого працівникові майна». Це ускладнює розуміння і збільшує ризик розширеного тлумачення, коли з працівником, який досяг вісімнадцятирічного віку, можуть бути передбачені трудовим договором умови щодо повної матеріальної відповідальності. Тим паче, як зазначено у п. 3. ст. 131 Проекту ТКУ, «у разі відмови працівника від укладення додаткової угоди щодо повної матеріальної відповідальності трудовий договір може бути розірвано з підстав, визначених статтею 60 цього Кодексу» [5]. Доцільніше, на нашу думку, визначити вичерпний перелік посад і робіт працівників з якими можуть укладатися договори про повну матеріальну відповідальність відповідною постановою Кабінету Міністрів України, а не на договірному рівні.

6. Розглядаючи Проект ТКУ, необхідно крім висловлених вище зауважень, вказати і на певні його переваги.

№ п/п	КЗпП України (витяги)	Проект ТКУ (витяги)	Коментар
1.	Стаття 184. Гарантії при прийнятті на роботу і заборона звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей Забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – за наявністю дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю. Звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (до шести років – частина шоста статті 179), одиноких матерів при наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю з ініціативи роботодавця не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. Обов'язкове працевлаштування зазначених жінок здійснюється також у випадках їх звільнення після закінчення строкового трудового договору. На період працевлаштування за ними зберігається середня заробітна плата, але не більше трьох місяців з дня закінчення строкового трудового договору.	Стаття 74. Гарантії працівникам при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця 3. Забороняється розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з вагітними жінками, жінками, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами та з жінкою, чоловіком, іншим законним представником дитини, які мають дітей віком до півтора року, крім ліквідації юридичної особи – роботодавця, припинення фізичною особою виконання функцій роботодавця.випадків 4. Зазначеним у частині третій цієї статті працівникам, звільненим у зв'язку з ліквідацією юридичної особи – роботодавця, припинення фізичною особою виконання функцій роботодавця, крім грошової компенсації, встановленої статтею 66 цього Кодексу, виплачується також грошова компенсація у розмірі, визначеному трудовим договором, але не менше 40 середньоденних заробітних плат.	Як бачимо, у Проекті ТКУ пропонується закріпити положення, що суттєво звужують гарантії працівникам, які мають дітей, зокрема передбачається зменшення віку дитини, наявність якої надає право на заборону звільнення цієї категорії працівників, а також змінюється у напрямку зменшення розмір заробітної плати (з трьохмісячного середнього заробітку до 40 середньоденних заробітних плат), збереження якої гарантується у випадку звільнення цих працівників.
2.	24.08.2024 р. набирає чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» від 25.04.2024 р. № 3680-IX. Цим Законом КЗпПУ доповнено Главою XI-A «Праця домашніх працівників».	Стаття 50. Трудовий договір з домашнім працівником 8. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування домашніх працівників здійснюється на засадах добровільності.	Здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування для домашніх працівників на засадах добровільності порушує принципи обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору, передбаченого абз. 3 ст. 5 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 р. № 6/98-ВР (у редакції станом на 31.03.2023 р.)
3.	Стаття 43. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за попередньою згодою виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) Розірвання трудового договору з підстав, передбачених пунктами 1 (крім випадку ліквідації підприємства, установи, організації), 2-5, 7 статті 40 і пунктами 2 і 3 статті 41 цього Кодексу, може бути проведено лише за попередньою згодою виборного органу (профспілкового представника), первинної профспілкової організації, членом якої є працівник, крім випадків, коли розірвання трудового договору із зазначених підстав здійснюється з прокурором, поліцейським і працівником Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань України, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України чи органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового та митного законодавства /.../	Відповідна норма у Проекті ТКУ відсутня	У Проекті ТКУ прослідковується наявне звуження трудових прав працівників, зокрема у частині відмови від інституту попередньої згоди первинної профспілкової організації на розірвання трудового договору з працівником у визначених законом випадках. Таким чином, первинна профспілкова організація необгрунтовано позбавляється одного з найважливіших напрямків своїх захисної та представницької функцій. На нашу думку, у складних соціально-економічних умовах післявоєнного періоду на який припадає набуття чинності цим кодексом, навпаки слід забезпечити підвищення можливостей захисту трудових прав працівників.
4.	Стаття 62. Обмеження надурочних робіт Надурочні роботи, як правило, не допускаються. Надурочними вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня (статті 52, 53 і 61). Роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством і в частині третій цієї статті /.../. Стаття 65. Граничні норми застосування надурочних робіт Надурочні роботи не повинні перевищувати для кожного працівника чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Роботодавець повинен вести облік надурочних робіт кожного працівника.	Стаття 84. Робочий час та його тривалість 3. Надурочними вважаються роботи понад встановлену у трудовому договорі нормальну тривалість робочого часу протягом дня (зміни) або іншого облікового періоду встановленого у трудовому договорі. Тривалість робочого часу працівників не повинна перевищувати 48 годин протягом кожного семиденного періоду з урахуванням надурочних годин. Кількість надурочних годин протягом календарного року не повинна перевищувати 360. Для працівників, які уклали трудовий договір протягом календарного року, кількість надурочних годин розраховується пропорційно до відпрацьованого часу. 6. Застосування надурочних робіт допускається лише у виняткових випадках, що визначаються трудовим договором та/або колективним договором.	Формування цивілізованого демократичного ринку праці не може базуватися на принципах погіршення правового становища працівників, як учасників трудових правовідносин. Як вбачається зі змісту ст. 84 Проекту ТКУ, розробники закріплюючи право передбачати виняткові випадки застосування надурочних робіт у трудовому договорі і збільшуючи можливість застосування надурочних робіт тривалістю до 360 годин протягом календарного року, фактично узаконюють підстави для зловживання роботодавців і порушення трудових прав працівників. При цьому не слід забувати, що зараз триває правовий режим воєнного стану, коли згідно п. 6 ст. 6 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX (у редакції станом на 24.12.2023 р.), у період дії воєнного стану не застосовуються норми /.../ статті 65 Кодексу законів про працю України /.../
5.	Глава X ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА /.../ Стаття 147. Стягнення за порушення трудової дисципліни За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: 1) догана; 2) звільнення. Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. Стаття 147-1. Органи, правомочні застосовувати дисциплінарні стягнення Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність згідно із статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також органами, вищим у порядку підлеглості щодо органів, зазначених у частині першій цієї статті. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством. Стаття 148. Строк для застосування дисциплінарного стягнення Дисциплінарне стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. Стаття 149. Порядок застосування дисциплінарних стягнень До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення роботодавець повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Стягнення оголошуються в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку.	У Проекті ТКУ глава ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА відсутня Стаття 67. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у зв'язку з порушенням працівником умов трудового договору 1. Трудовий договір може бути розірвано з ініціативи роботодавця у зв'язку з порушенням працівником умов трудового договору два та більше рази протягом 180 календарних днів. Перелік умов трудового договору, порушення яких є підставою для його розірвання відповідно до цієї статті, визначається у трудовому договорі. 2. У письмовій формі, у тому числі за допомогою визначених у трудовому договорі технічних засобів електронних комунікацій, роботодавець 50 зобов'язаний навести фактичні дані, що підтверджують порушення працівником умов трудового договору, ознайомити з цими даними працівника та вилучити від нього пояснення причин порушення ним умов трудового договору. Відмова працівника надати такі пояснення або ненадання їх протягом 7 календарних днів дня отримання вимоги від роботодавця не може бути перешкодою для розірвання трудового договору за цією підставою. 3. Трудовий договір за цією підставою має бути розірвано не пізніше 14 календарних днів з дня повторного виявлення порушення умов трудового договору. Стаття 68. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у зв'язку з грубим порушенням працівником умов трудового договору 1. Трудовий договір може бути розірвано з ініціативи роботодавця у зв'язку з одноразовим грубим порушенням працівником умов трудового договору. Перелік умов трудового договору, порушення яких є підставою для його припинення відповідно до цієї статті, визначається у трудовому договорі. 2. У письмовій формі, у тому числі за допомогою визначених у трудовому договорі технічних засобів електронних комунікацій, роботодавець зобов'язаний навести фактичні дані, що підтверджують грубе порушення працівником умов трудового договору, ознайомити з цими даними працівника та вилучити від нього пояснення причин грубого порушення ним умов трудового договору /.../	Згідно п. 22 ст. 92 Конституції України, виключно законами України визначаються: засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

А саме: досить ретельно вписано більшість положень Книги першої Проекту ТКУ (засади та правові принципи регулювання трудових відносин (ст. 2), визначення свободи праці (ст. 3), застосування аналогії закону і права для усунення прогалин у сфері регулювання праці (ст. 15). Імпонує, що розробники значну увагу приділили колективним трудовим спорам (Книга п'ята, Розділ II Проекту ТКУ) (правам та обов'язкам сторін колективного трудового спору, особливостям здійснення трудового арбітражу (ст. ст. 206–218) та трудової медіації (ст. 205); порядку здійснення державного нагляду/контролю за додержанням трудового законодавства (Книга шоста Проекту ТКУ), зокрема повноваженням державної інспекції праці (ст. 242), правам та обов'язкам державних інспекторів праці (ст. ст. 247, 248), відповідальності за порушення трудового законодавства (ст. ст. 260, 261) тощо.

Базуючись на проведеному аналізі Проекту ТКУ, загалом можна дійти таких висновків.

1. Проект ТКУ містить значну кількість дискусійних норм, які не повністю корелюються з положеннями міжнародно-правових актів, зокрема щодо визначення ознак трудових правовідносин, відсутності чіткого регулювання правового становища «працівників з сімейними обов'язками», звуження розуміння поняття «мобінг», неналежного закріплення у положеннях Проекту ТКУ механізму реалізації принципу «гарантування від незаконного звільнення» тощо.

2. Усупереч вимогам ст. 22 Конституції України у Проекті ТКУ допускається звуження змісту та обсягу існу-

ючих прав і свобод. До прикладу, за змістом Проекту ТКУ звужуються гарантії працівникам при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця, зокрема необґрунтовано зменшуються напрями захисної та представницької функцій профспілкових організацій. У Проекті ТКУ відсутні норми щодо правового регулювання дисциплінарної відповідальності працівників, хоча відповідно п. 22 ст. 92 Конституції України, виключно законами України визначаються: засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

3. Крім того, аналіз положень Проекту ТКУ, дозволяє констатувати, що у ньому далеко не завжди враховується важливе значення принципу необхідності та обґрунтованості правотворчої діяльності. Про це засвідчує, відсутність у Проекті ТКУ положень щодо окремих видів трудових договорів, таких, як-от: договір про тимчасову роботу, контракт тощо. Не повною мірою вписано особливості матеріальної відповідальності працівників, зокрема залишається фактично нерегульованим інститут обмеженої матеріальної відповідальності тощо. Також викликає зауваження переобтяження змісту Проекту ТКУ багатьма цивілістичними положеннями, на кшталт «додаткові угоди» та ін.

Ураховуючи вищезазначене, слід наголосити, що представлений Проект ТКУ у багатьох питаннях не узгоджується з положеннями Конституції України, міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, і потребує суттєвого доопрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів про працю України: Закон України в редакції станом на 30.06.2024 р. № 1213-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
2. Про дерадянізацію законодавства України: Закон України від 21.04.2022 р. № 2215-IX, URL, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>
3. Положення про Міністерство економіки України: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п#Text>
4. Рекомендація Міжнародної організації праці (МОП) № 198 «Про трудові правовідносини»: прийнята МОП 31 травня 2006 року. URL. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_748379.pdf
5. Проект Трудового кодексу України. URL. https://ips.ligazakon.net/document/view/nt4655?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01
6. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX (у редакції станом на 01.01.2023 р.). URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>
7. Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками: Конвенція МОП № 156 від 03.06.1981 р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text
8. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05. 1996 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text
9. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.-0.2005 р. № 2866-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
10. Про викоринення насильства та домагань у сфері праці: Конвенція МОП № 190 від 25 червня 2021 року. URL. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/briefingnote/wcms_752224.pdf
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (у редакції станом на 01.01.2020 р.). URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
12. Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця: Конвенція МОП № 158 від 22.06.1982 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005#Text
13. Постанова Верховного Суду від 28.04.2021 року у справі № 755/14564/18. URL. <https://verdictum.ligazakon.net/document/96787927>
14. Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 року № 9-рп/2009 (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін). URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-09#Text>
15. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 08/95-ВР. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр#Text>

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

UDC 351:502

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/55>

ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND LEGAL BASIS OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF LATVIA

ДО ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В ЛАТВІЙСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Yemelianenko K.O., PhD in Law,
Chief Consultant

Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine

The article examines the issues of environmental safety in the context of the general legal framework for environmental control in the Republic of Latvia. The study provides an overview of the legal bases for regulating environmental control at the municipal and national levels, the implementation of EU acts in national legislation in the context of environmental control, and an overview of the relevant functions and powers of state authorities and local self-government bodies in the Republic of Latvia.

This study is carried out taking into account the government's complex programme acts that have systematically built and significantly improved the level of environmental safety of the Republic of Latvia, and ensured sustainable and systematic implementation of basic national and international legal acts, including EU acts. The author analyzes the constitutional provisions of Latvia, the provisions of national legislation and the implementation of legal acts of the provisions of the EU legal acts in Latvia in the field of environmental safety and environmental control. The author of the study presents an overview of the structure of Latvian authorities which are responsible for environmental control, examines the functions and powers of the bodies of the Ministry of Environment and Regional Development of Latvia, in particular, with regard to the implementation of environmental safety measures; reviews the specific features of the European norms which were implemented into Latvian national legislation and their effectiveness. In this article, attention is paid to the limitations of local governments in exercising environmental control and taking environmental safety measures by self-governments independently due to the systemic supervision of them by the State Agency for Regional Development in almost all areas. In this study, the author has demonstrated, using the example of the Republic of Latvia as an EU Member State, the effectiveness of ensuring environmental safety through the peculiarities of organizing the functions and powers of central and local authorities in the field of environmental control, as well as the implementation and effectiveness of the norms established by EU regulations in Latvian legislation.

Key words: environmental safety, environmental control, environmental control bodies of the Republic of Latvia, powers of authorities regarding environmental control, environmental safety measures.

У статті розглядаються питання екологічної безпеки в контексті загальних правових засад здійснення екологічного контролю в Латвійській Республіці. В дослідженні здійснено огляд правових основ регулювання екологічного контролю на муніципальному та національному рівні, застосування актів ЄС в національному законодавстві в контексті здійснення екологічного контролю, здійснено огляд відповідних функцій і повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в Латвійській Республіці. Дане дослідження виконано із врахуванням урядових комплексних програмних актів, що системно вибудували та суттєво підвищили рівень екологічної безпеки Латвійської Республіки, забезпечили сталу і системну імплементацію базових національних та міжнародних нормативно-правових актів, зокрема актів ЄС. Автором здійснено аналіз конституційних норм Латвії, норм національного законодавства та застосування норм правових актів Європейського Союзу в Латвії в сфері екологічної безпеки та екологічного контролю. Автором дослідження представлено огляд структури органів влади Латвії, до компетенції яких належить здійснення екологічного контролю, розглянуто функції та повноваження органів Міністерства навколишнього середовища і регіонального розвитку Латвії, зокрема щодо здійснення ними заходів екологічної безпеки; здійснено огляд особливостей імplementованих європейських норм до національного законодавства Латвії та їх ефективність застосування. В статті звертається увага на обмеженість органів місцевого самоврядування у здійсненні екологічного контролю та провадження заходів екологічної безпеки органами самоврядування самостійно через системний нагляд за ними Державною агенцією регіонального розвитку майже в усіх сферах. В даному дослідженні автором зроблена спроба показати на прикладі Латвійської Республіки як держави-члена ЄС ефективність забезпечення екологічної безпеки через особливості організації функцій та повноважень центральних та місцевих органів влади щодо здійснення екологічного контролю, а також виконання і дієвість норм встановлених нормативними актами ЄС в латвійському законодавстві.

Ключові слова: екологічна безпека, екологічний контроль, органи екологічного контролю Латвії, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у здійсненні екологічного контролю, заходи екологічної безпеки.

Formulation of the problem. Environmental safety and the legal framework for environmental control in the Republic of Latvia have a fairly simple content and structure, but the state of environmental safety and the effectiveness of environmental control measures implemented at the level of the EU member states have different degrees of efficiency. That is why, the Republic of Latvia, as an example of an effective organization of environmental control and, as a result, the corresponding state of environmental safety in the country, contains signs of one of the most successful EU practices. Therefore, the value of this analytical study is to review and analyze the organization of activities

of public authorities of Latvia as an EU member state, whose powers include environmental control and responsibility for environmental safety in the legal aspect.

Analysis of recent research and publications. The relevance of the research topic is due to the current trends in the development of law in the field of ecology and environmental protection. At the same time, in modern publications covering the foreign experience of the Baltic States, there is a lack of narrow scientific developments in the field of environmental safety with coverage of the legal framework for environmental control, in particular, the experience of the Republic of Latvia. It is worth noting that there are

substantial scientific and practical studies on environmental safety and control in the works of both Ukrainian and Latvian scholars, in particular: Y. S. Shemshuchenko, V. I. Andrejtsev, V. V. Nosik, V. V. Ladychenko, Y. A. Krasnova, M. M. Miki-evich and others, as well as the works of G. Kutris, I. Čepane, E. Čepuritis, J. Matiescu, R. Kilis, S. Meire, M. Stuchka, H. Karklins and others. Therefore, the study of environmental safety and the legal framework for environmental control in the Republic of Latvia requires a more meaningful modern vision and analysis of this issue.

The Baltic States are distinguished by the leading practices in environmental safety, organization of state and public environmental control among the EU Member States.

This study was carried out taking into account the basic national and international legal acts and acts of the European Union, including: The Treaty on the Functioning of the European Union, the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) [1], Declaration of the United Nations Conference on the Environment (Stockholm Declaration) [2], the Constitution of the Republic of Latvia [3], the Law of the Republic of Latvia “On Environmental Protection” [4], the Law of the Republic of Latvia “On the Environmental Protection Fund” [5], acts of the Government of Latvia, etc.

The purpose of this article is to examine the issues of environmental safety in the Republic of Latvia through an analytical review of the organizational and legal framework of the Latvian environmental control authorities, implementation and application of EU and international norms in Latvia.

Presenting main material. Latvia is one of the greenest countries in Europe – half of the country’s territory is covered by forests, surrounded by the Baltic Sea and the Gulf of Riga, 40% of energy is derived from renewable resources, and the bioeconomy plays an important role in the national economy and exports. Latvia’s clean air, green landscapes, and long sea coastline are an important natural capital [6]. A significant amount of research has been conducted in Latvia in the field of environmental security and its components, which are used by Latvian scientists as a basis for further subjective analysis of security for Latvian residents. Latvia stands out among the EU member states with the largest relative difference in the assessment of environmental and climate change [7, p. 84].

Therefore, Ukrainian legal scholars who have studied the issues of ensuring the implementation of European environmental standards, among other things, have drawn attention to the significant effectiveness of the educational component in the environmental communication of state institutions in the field of environment on the example of Latvia [8, p. 226].

At the same time, according to Latvian scientists [9, p. 60], in the modern consumer society, environmental protection and ensuring a favorable environment has become a global problem, the solution of which determines the fate of all mankind. People have to decide whether to continue the rapid production of material values and uncontrolled destruction of natural resources, or to act proactively so that the balance of life on the planet and the interests of future generations are not violated in the near future. According to Article 2(1) of the Treaty establishing the European Community [10], one of the tasks of the European Community is to ensure a high level of protection and improvement of the environment in the Member States.

According to the provisions of parts one and two of Article 174 of Part XIX of the Treaty establishing the European Community, the Community’s environmental policy shall contribute to the achievement of the following objectives – preservation, protection and improvement of the environment; – preservation of human health; – balanced and rational use of natural resources; – assistance in solving regional and global environmental problems at the international

level. The Community’s environmental policy aims to achieve a high level of protection, taking into account the diversity of the situation in different regions of the Community, and is based on the principles of appropriate precautionary measures, remediation of environmental damage, primarily by eliminating its sources, and application of the “polluter pays” principle. In this context, the Treaty recommends that member states establish, if necessary, precautionary measures that will allow for temporary measures in Latvia’s environmental policy to determine the areas of environmental safety and environmental control in the country. In particular, the Government of Latvia adopted the Environmental Policy Plan for Latvia (hereinafter – the Plan) [11]. It should be noted that this document was developed in 1994 and had a comprehensive strategic importance for the Republic of Latvia, in particular, among the co-authors of the Plan were experts from the Ministry of Economy of Latvia, the Ministry of Finance of Latvia, the Ministry of Agriculture of Latvia, the Nature Fund of Latvia, academic, scientific, educational institutions of Latvia, with the participation of experts from the Netherlands Ministry of the Environment, Urban Planning and Housing, the Swedish Environmental Protection Agency, the Government of the Netherlands. The Environmental Policy Plan identified priority environmental problems in Latvia, analyzed them and developed solutions, and among the means of implementing environmental policy, state control and other types of environmental control (early warning monitoring, voluntary agreements, national programs, etc.) were prioritized. And for the effective application of environmental laws, appropriate guarantees have been established through the system of state administrative institutions for environmental protection, their logistical support, environmental education, as well as state and other types of control in the field of environmental protection.

According to clause 4.4.1 of the Plan, state control over compliance with environmental protection and regional development requirements in the territory of the Republic of Latvia is exercised by the State Environmental Inspectorate (hereinafter referred to as the SEI), regional environmental protection units (SEUs), and the administration of specially protected natural areas. The SEI exercises state control over environmental protection, use of natural resources and construction in the territory of the Republic of Latvia, on the continental shelf and in the economic zone of the Republic of Latvia of the Baltic Sea. The main task of the SEI is to control the observance and fulfillment of the requirements of environmental protection legislation by all legal entities and individuals in the territory of Latvia (including the continental shelf and the exclusive economic zone of the Baltic Sea), control the use of natural resources and construction, as well as the implementation of state environmental protection programs, execution of plans and implementation of construction projects, and taking other necessary measures.

Regarding other types of control in the field of environmental protection, clause 4.4.3 of the Plan emphasizes that municipal authorities may also control compliance with environmental protection requirements on their territory. In the future, the control of local governments may become quite important, especially if they are delegated the rights and obliged to solve environmental problems on their administrative territory. Self-control of polluters, public awareness, and orientation towards European Union standards are also essential.

The next Decree of the Government of Latvia “On the Basic Principles of Environmental Policy for 2021–2027” [12] approved the following main directions of environmental policy of Latvia with the provision of relevant instructions to the central authorities of the Government of Latvia, in particular, the Ministry of Environmental Protection and Regional Development, the Ministry of Economy, the Ministry of Finance, the Ministry of Transport, the Ministry of Health, the Ministry

of Internal Affairs, the Ministry of Agriculture and the Ministry of Education and Science and their subordinate bodies are defined as co-authors. Among the areas of environmental policy (Section II of the Fundamental Principles), the priority is the basic system of environmental management (horizontal management issues) and state environmental monitoring, and among the actions and tasks in accordance with clause 42 of Section III is the improvement of the system of monitoring and control of polluting activities in Latvia.

Furthermore, in Latvia, the Government approves relevant long-term programs and policies, the main strategic implementer for which is the Ministry of Environmental Protection and Regional Development of Latvia in cooperation with line ministries and central authorities, which take into account environmental security measures. For example, in 2023, a new environmental policy of the Ministry of Defense and the Methodological Guidelines for Environmental Protection of the Ministry of Defense for 2023-2027 were approved [13].

At the same time, the preamble to the Constitution of Latvia states that every person must take care of himself, his family and the common good of society, treating others, future generations, the environment and nature responsibly. According to Article 115 of the Constitution of Latvia, the state protects the right of everyone to live in a safe environment by informing about the state of the environment, taking care of its preservation and improvement. Latvian legal scholars [14] also emphasize that the right to a favorable environment, as a new type of fundamental right, is recognized as one of the most important fundamental human rights, closely related to such human rights as the right to health, life, property and freedom of expression. That is, the Constitution of Latvia establishes the state's obligation to protect and preserve the environment, as well as the subjective right of everyone to live in a safe environment.

Also, in accordance with Article 11 of the Law of the Republic of Latvia "On Environmental Protection", citizens of the Republic of Latvia have the right to live in a quality living environment and to demand that competent state institutions, legal entities and their officials cease such activities or inactivity that worsen such environment, harm the health of residents or threaten their lives, interests and property.

The Law of Latvia "On Environmental Protection" does not contain direct provisions on environmental safety and the definition of environmental control, but the Law takes into account the legal provisions of EU directives that are binding on the proper information and public participation of the Latvian population regarding the implementation of environmental protection measures and environmental protection, in particular 1) Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of April 21, 2004 on environmental liability with regard to the prevention and compensation of damage caused to the environment [15]; 2) Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of May 26, 2003, of the European Parliament and of the Council of May 26, 2003, providing for public participation in the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC [16]; 3) Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of January 28, 2003 on the availability of environmental information to the public and repealing Council Directive 90/313/EEC [17].

An important part of environmental safety is the state's educational policy – the promotion of environmental education, science, monitoring activities, and the implementation of targeted environmental projects are carried out with the financial support of the Environmental Protection Fund of Latvia. At the same time, according to Part 1 of Article 6 of the Law of Latvia "On the Environmental Protection Fund", the Chairman of the Fund's Council is

the Minister of Environmental Protection and Regional Development of Latvia or his authorized person, who is an official of the Ministry of Environment.

Direct state control and public administration in the field of environmental protection in Latvia is carried out by the State Environmental Service of the Republic of Latvia (hereinafter – the Service) [18], which is subordinated to the Minister of Environmental Protection and Regional Development. The purpose of the Service is to ensure compliance with legal acts in the field of environmental protection, radiation and nuclear safety and the use of natural resources, as well as to promote the rational use of natural resources and energy.

According to Article 3 of Section II of the Regulation on the State Environmental Service of Latvia, approved by the Government of Latvia (hereinafter – the Regulation on the Service), the functions assigned to the Service include:

- 1) state control over environmental protection and the use of natural resources in the territory of Latvia, on the continental shelf and in the economic zone of the Republic of Latvia of the Baltic Sea in accordance with the procedures established by the regulatory acts governing environmental protection;
- 2) control over fishing activities carried out by Latvian fishing vessels in the Member States of the European Union, non-EU countries and international waters in accordance with the procedures set forth in the regulations governing fishing;
- 3) monitor and control radiation safety and nuclear safety in accordance with the procedure established by the regulatory legal acts on radiation and nuclear safety.

In accordance with Article 4 of the Service's Regulation, among the tasks of controlling the implementation of environmental legislation, the Service carries out:

- 1) control by issuing regulations on the extraction and use of natural resources, nature protection, emissions of pollutants into the environment, hazardous and household waste management, used container management, operations with chemicals and mixtures, as well as compliance with the requirements established for radiation safety and nuclear safety;
- 2) issuing and approving permits (licenses), technical regulations and other administrative acts for the use of natural resources and polluting activities in accordance with the procedure established by regulatory legal acts on environmental protection, radiation safety and nuclear safety;
- 3) informing the public about the activities of the Service and providing the public with environmental information available to the Service;
- 4) participation in emergency management;
- 5) air monitoring and monitoring of surface and groundwater within the framework of projects financed by the European Union funds.

With the aim of ensuring the fulfillment of functions and tasks assigned to the Service in accordance with Article 5 of the same Regulation, the Service:

- 1) in accordance with its competence, cooperates with other direct management institutions (i.e., with central government authorities or institutions subordinated to central executive authorities), as well as local governments and their bodies, other institutions, non-governmental organizations, institutions of other countries and international organizations, and participate in international cooperation programs and projects;
- 2) has the right to request and receive free of charge from state and local authorities, as well as from individuals in cases stipulated by external regulations, information and documents necessary for the performance of official tasks;
- 3) has the right to check compliance with environmental protection and nature management regulations at any facility;
- 4) submits proposals when drafting legislative acts.

In the field of environmental protection, the Latvian Nature Protection Authority is a body of the executive branch

with direct subordination to the Minister of Environmental Protection of Latvia. The Authority is endowed with a fairly powerful scope of powers, functions and level of responsibility, as the Head of the Authority is appointed and dismissed directly by the Minister of Environmental Protection and Regional Development of Latvia.

According to Article 2, Section II of the Regulation on the Latvian Nature Protection Authority approved by the Government of Latvia (hereinafter – the Regulation on the Authority) [19], the functions assigned to the Authority include the following:

1) management of specially protected natural areas established by the Saeima and the Government (hereinafter referred to as the protected area);

2) implementation of the national environmental policy, including in the field of protection of species and their habitats;

3) functions of the controlling body in accordance with the regulations on international trade in endangered species of wild animals and plants;

3) functions of the competent authority in accordance with the regulatory legal acts on trade in seal products;

4) administration of compensation costs due to restrictions on economic activity in specially protected natural areas and micro-reserves, as well as administration of compensation costs due to significant damage caused by animals of specially protected non-hunting species and migratory species.

In accordance with Article 3 of the Regulation on the Department, it also performs the following tasks in the implementation of environmental safety and control measures:

1) organizes and controls the development and updating of environmental protection plans for protected areas, as well as facilitate and coordinate the implementation of these plans;

2) submits proposals for the establishment of new protected areas, changes in the category of protected areas or rules for the protection and use of protected areas, as well as for the inclusion of protected areas in international networks of protected areas;

3) provides an opinion on the validity of liquidation of the protected area status;

4) organizes and controls the development and updating of species and habitat protection plans, and facilitate the implementation of these plans;

5) organizes optimal maintenance and restoration, as well as measures to protect specially protected species, their habitats, and specially protected habitats;

6) prepares information for the public and the European Commission on protected natural areas of European importance (Natura 2000), specially protected species and habitats, as well as on the acquisition of individuals of specially protected species;

7) plans and organizes necessary environmental protection and management measures in protected areas and micro-reserves;

8) implements projects in the field of nature protection;

9) monitors compliance with legal acts regulating the protection of protected areas, species and habitats, as well as micro-reserves;

10) controls the trade in endangered wild animals and plant specimens;

11) in accordance with the regulatory legal acts governing nature protection, issues and cancels permits and suspends their validity, provides conclusions and approvals in the field of nature protection;

12) ensures the placement of information signs to mark the external boundaries of protected areas;

13) coordinates and conducts scientific research and monitoring in the field of natural sciences in protected areas, collects and stores the results of scientific research and monitoring data, collects and summarizes information on the implemented, ongoing and necessary environmental protection measures in protected areas and micro-reserves;

14) conducts educational work among the population on nature protection issues;

15) provides information necessary for the development of territorial plans for protected areas, specially protected species and specially protected habitats and their protection regime, and, if the municipality is located in a protected area, provides conditions for the development of territorial plans and conclusions on their territorial plans;

16) manages the state property of the Ministry of Ecology and Natural Resources, which is at the disposal of the Department;

17) maintain the state register of protected areas and micro-regions, as well as specially protected species;

18) provides the European Environment Agency with data on protected areas, protected species, their habitats and biotopes;

19) certifies experts in the field of species and habitat protection, supervises the professional activities of experts and evaluates the professional activities of experts, creates and maintains a register of experts, and evaluates other issues related to certification;

20) creates and maintains a database of expert opinions in the field of species and habitat protection;

21) performs other tasks defined by regulatory legal acts on environmental and forestry protection.

The Administration has a central office with structural subdivisions, as well as subordinate territorial offices. In general, as a structural unit of the Ministry of Environment and Regional Development, the Nature Protection Authority is the body that monitors the effectiveness of management in this area and also controls the specially protected areas of Latvia.

In general, the structure of the Ministry of Environment and Regional Development of Latvia also includes the State Environmental Supervision Service, the Environmental Protection Fund, the Latvian National Museum of Nature, the Latvian National Botanical Garden, and the State Agency for Regional Development. It should be noted that the State Environmental Supervision Service is a competent institution of the environmental management and audit system, but it does not have controlling functions and is not responsible for organizing environmental safety measures.

In this context, it should be noted that according to Latvian legislation, the competence of local governments does not include the implementation of environmental control and safety measures at the local level. The Law of Latvia “On Local Self-Government Bodies” [20] defines cases of mandatory approval, notification of the Ministry of Environmental Protection and Regional Development in cases provided for by the Law or provision of a relevant conclusion by a sectoral ministry, etc. At the same time, in accordance with Article 64(1) of the Law of Latvia “On Local Self-Government Bodies”, the activities of local self-government bodies are controlled by the Ministry of Environmental Protection and Regional Development in accordance with this Law. The Ministry of Environmental Protection and Regional Development has the right to assess the legality of any provisions of local government regulations, except for issues related to the local budget and territorial planning.

Also, in accordance with Article 19(4)(8) of the Law of Latvia “On the Protection and Management of the Marine Environment” [21], the State Environmental Service or an institution issuing a permit or license, in cooperation with the National Armed Forces and the State Border Guard, control the use of the sea and the protection of the marine environment in accordance with the legislation on environmental safety, fisheries protection, maritime affairs and maritime security and border protection.

One of the central bodies in the field of environmental protection in the EU is the European Environment Agency (EEA), which is the main developer of the EU environmental policy and ensures the effectiveness of reporting to national and inter-

national government agencies in accordance with the EEA Regulation [22]. In particular, every four years, the European Environment Agency (EEA) [23] publishes a report on the state of the environment in Europe and a list of problems that need to be addressed as a matter of priority.

At the European Union level, the aspects of pollution prevention and control are regulated in accordance with Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of November 24, 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) [24]. In the implementation of environmental control, the Republic of Latvia is obliged to follow the directives, regulations, and implementing regulations on the organization of environmental control in the EU Member States in order to properly maintain the environmental safety standards.

Conclusions. Based on the objectives and purpose of the study and in accordance with the issues discussed in the research, the following conclusions can be drawn. In Latvia, the policy of sustainable planning and environmental security of the state has been built systematically. The Latvian government has adopted a number of policy documents outlined in the study, which were developed in cooperation with the Ministry of Environmental Protection and Regional Development, other ministries, agencies, and public environmental organizations of Latvia, as well as with the coop-

eration and expert support of foreign ministries, in particular the Government of the Kingdom of the Netherlands. The responsibility for the implementation of these governmental policies aimed at improving the environmental safety of the Republic of Lithuania in the long term was also jointly determined. The next feature of the study is the rather extensive powers vested in the Ministry of Environment of Latvia, which is defined as the main governmental body in the field of environmental protection and regional development. Direct environmental control and environmental safety measures are carried out by the Latvian Nature Protection Authority and the State Environmental Service of the Republic of Latvia. It is worth noting that the main powers of environmental control are vested in the Ministry and its local (regional) structures. The peculiarity of the legislation is that the Ministry is responsible not only for sectoral environmental control and environmental safety measures. The Ministry of Environmental Protection and Regional Development controls the activities of local self-government, in particular, it has the right to assess the legality of any provisions of local self-government regulations, with the only exceptions being local budget and territorial planning issues. The EU legislation is aimed at preserving and improving the state of environmental safety, in particular, the laws analyzed in this study contain direct references to the application of EU regulations and directives.

REFERENCES

1. On access to information, public participation in the decision-making process and access to justice on issues related to the environment: Convention (Aarhus Convention) dated 25.06.1998. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.133597> (дата звернення: 27.07.2024).
2. Declaration on environmental problems: decision of the United Nations Conference (Stockholm Declaration) dated 06.16.1972. / United Nations: website. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата звернення: 27.07.2024).
3. Latvijas Republikas Satversme Latvijas Satversmes Sapulces 1922. gada 15. februāra kopsēdē pieņemtā. LUKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme> (дата звернення: 27.07.2024).
4. Vides aizsardzības likums pieņemts 02.11.2006. LUKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/147917-vides-aizsardzibas-likums> (дата звернення: 27.07.2024).
5. Latvijas vides aizsardzības fonda likums pieņemts 22.12.2005. LUKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/124956-latvijas-vides-aizsardzibas-fonda-likums> (дата звернення: 27.07.2024).
6. Latvijas vides aizsardzības fonds. LFAVA. URL: <https://lvafa.vraa.gov.lv/> (дата звернення: 27.07.2024).
7. M. Stučka, H. Kārklis. Latvijas iedzīvotāju subjektīvā drošības uztvere: ietekme uz drošības politikas veidošanu. Vides drošība. (<https://doi.org/10.22364/liesdu.04>). URL: https://www.apgads.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/PDF/Subjektiva-drosiba_2021/04_Stucka_Karklins.pdf (дата звернення: 27.07.2024).
8. Golovko, L., Yara, O., Kutsevych, M., Hubanova T. (2019) Environmental Policy Integration in Ukraine and the EU. *European Journal of Sustainable Development*, Volume 8, № 3, pp. 221-227. URL: <https://ecsdev.org/ojs/index.php/ejsd/article/view/863/858> (дата звернення: 27.07.2024).
9. Šepāne I. Labvēlīga vide. Labvēlīga vide. Jurista Vārds. 2022. NR.7 (1221). 60.-61.l pp. URL: <https://m.juristavards.lv/doc/280617-labveliga-vide/> (дата звернення: 27.07.2024).
10. Consolidated versions of the Treaty on European Union and The Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT> (дата звернення: 27.07.2024).
11. Vides aizsardzības politikas plāns Latvijā ar Latvijas valdības lēmumu apstiprināts 25. aprīlī 1995. Latvijas Vēstnesis. 11.05.1995, № 72. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/35040> (дата звернення: 27.07.2024).
12. Par Vides politikas pamatnostādņem 2021.–2027. Gadam : Ministru Kabineta 2022. gada 31. Augusta rīkojums Nr. 583. Latvijas Vēstnesis, 172, 06.09.2022. OP numurs: 2022/172.3. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/335137-par-vides-politikas-pamatnostadnem-2021-2027-gadam> (дата звернення: 27.07.2024).
13. Vides aizsardzība nozares rīcībspolitikā. Aizsardzības ministrija. URL: <https://www.mod.gov.lv/lv/nozares-politika/vides-aizsardziba> (дата звернення: 27.07.2024).
14. Komentāri par Latvijas Republikas Satversmi. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis. 2011. 717. 736. p.
15. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. An official EU website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj> (дата звернення: 27.07.2024).
16. Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 providing for public participation in respect of the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending with regard to public participation and access to justice Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC. An official EU website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0035> (дата звернення: 27.07.2024).
17. Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC. An official EU website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/4/oj> (дата звернення: 27.07.2024).
18. Valsts vides dienesta nolikums : Ministru kabineta noteikumi Nr. 962. Pieņemts 23.11.2004. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/97132-valsts-vides-dienesta-nolikums> (дата звернення: 27.07.2024).
19. Dabas aizsardzības pārvaldes nolikums : Ministru kabineta noteikumi Nr.507 pieņemts 02.06.2009. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/193117-dabas-aizsardzibas-parvaldes-nolikums> (дата звернення: 27.07.2024).
20. Pašvaldību likums pieņemts 20.10.2022. Saeima. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/336956-pasvaldibu-likums> (дата звернення: 27.07.2024).
21. Jūras vides aizsardzības un pārvaldības likums pieņemts 28.10.2010. LUKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/221385-juras-vides-aizsardzibas-un-parvaldibas-likums> (дата звернення: 27.07.2024).
22. REGULATION (EC) No 401/2009 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 23 April 2009 on the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network. Official Journal of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0401> (дата звернення: 27.07.2024).
23. European Environment Agency (EEA). Official website of the European Union. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-environment-agency-eea_en (дата звернення: 27.07.2024).
24. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). Official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj> (дата звернення: 27.07.2024).

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРОБНИЦТВА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ****ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTION
IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION**

Шерстюк С.В., к.е.н,
заступник декана факультету менеджменту, адміністрування та права,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Державний біотехнологічний університет

Шерстюк К.Д., бакалавр права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються правові засади діяльності Європейського Союзу (ЄС) та їх вплив на організаційно-правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції. Звернено увагу на Установчі договори ЄС – Договір про Європейський Союз (ДЄС) і Договір про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС), які закладають фундамент загального функціонування Союзу, визначають цілі його створення та врегульовують питання організаційного та правового забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва, провадження спільної аграрної політики державами-членами ЄС зокрема. Проведено аналіз інших актів права ЄС, які більш секторально та спеціалізовано регламентують ті чи інші сфери провадження аграрного виробництва та збуту сільськогосподарської продукції.

У статті також визначено, що основним та пріоритетним завданням нашої держави в умовах євроінтеграційних процесів є адаптація національного законодавства відповідно до вимог стандартів ЄС, а галузь сільського господарства та аграрного виробництва не є винятком для реалізації цієї необхідності.

Проаналізовано завдання та напрями наближення національного аграрного законодавства та співробітництва України з Союзом у галузі сільського господарства, виходячи зі змісту норм Угоди про асоціацію з ЄС від 2014 року. Зазначено, що виконання зобов'язань за Угодою відкриває Україні доступ до ринків ЄС і міжнародних ринків.

На підставі інформації наданої на порталі «Пульс Угоди» здійснено аналіз поточного стану виконання зобов'язань України перед ЄС задля набуття повноправного членства у ЄС протягом 2018-2021 років. Окрім того, проаналізовано і стан впровадження імплементаційної та адаптаційної роботи станом на 2024 рік, а саме розкрито питання нових нормативно-правових актів у галузі аграрного права.

Проаналізовано окремі принципи здійснення спільної аграрної політики ЄС, розкрито основи державної підтримки аграрних товаровиробників та проведено порівняльний аналіз законодавчого регулювання на національному рівні відповідно до наведених засад функціонування ЄС у даній сфері. Наостанок запропоновано відповідні висновки-рішення в контексті європейського вектору розвитку України.

Ключові слова: сільське господарство, аграрний сектор, Європейський Союз, імплементація, адаптація, євроінтеграція.

The article examines the legal framework of the European Union (EU) and its impact on the organizational and legal support of agricultural production. Attention is drawn to the EU's Constituent Treaties – the Treaty on European Union (TEU) and the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU) – which lay the foundation for the overall functioning of the Union, define the purpose of its creation, and regulate the issues of organizational and legal support for the development of agricultural production and the implementation of common agricultural policy by the EU Member States, in particular. The author analyzes other EU legal acts which regulate certain areas of agricultural production and marketing of agricultural products in a more sectoral and specialized manner.

The article also determines that the main and priority task of our state in the context of European integration processes is to adapt national legislation in accordance with the requirements of EU standards, and the agricultural sector is no exception to this need.

The article analyzes the tasks and directions of approximation of national agricultural legislation and cooperation between Ukraine and the EU in the field of agriculture based on the provisions of the Association Agreement with the European Union of 2014. It is noted that the fulfillment of obligations under the Agreement gives Ukraine access to the EU and international markets.

Based on the information provided on the "Pulse of the Agreement" portal, the author analyzes the current state of fulfillment of Ukraine's obligations to the EU in order to obtain full membership in the EU in 2018-2021. In addition, the author analyzes the state of implementation and adaptation work as of 2024, namely, the issue of new regulations in the field of agrarian law.

The author analyzes certain principles of implementation of the EU's Common Agricultural Policy, reveals the basis of state support for agricultural producers, and conducts a comparative analysis of legislative regulation at the national level in accordance with the principles of the EU's functioning in this area. Finally, the author offers relevant conclusions and solutions in the context of Ukraine's European vector.

Key words: agriculture, agricultural sector, European Union, implementation, adaptation, European integration.

Вступ. У процесі євроінтеграції України, одним з ключових напрямів є адаптація аграрного сектору до стандартів Європейського Союзу. Організаційно-правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції грає важливу роль у цьому процесі. Це означає, що шляхом ефективного регулювання та підтримки аграрного сектору можна досягти високих стандартів якості та конкурентоспроможності на світових ринках.

Актуальність досліджуваної теми. Сільськогосподарська галузь є вкрай важливою для розвитку та належного функціонування економіки в державі та пріоритетність її розвитку викликана винятковим значенням основного об'єкту виробництва та збуту – сільськогосподарської продукції. Для належного регулювання провадження даного виду діяльності важливе місце займає правова база та нормативне регулювання, яке відображається

у розробці та прийнятті нормативно-правових актів різної юридичної сили. У зв'язку з набуттям нашою державою статусу держави-кандидата на вступ в ЄС від 23 червня 2022 року Україна має провести ряд певних імплементаційних заходів для приведення законодавчої бази до стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС або Союз), тим самим виконати зобов'язання, які залишаються чинними ще з часів ратифікації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (2014 року) та мають бути виконані задля скорішого набуття статусу повноправного члена ЄС.

Метою статті є розкриття джерел правового регулювання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції в ЄС та проведення аналізу поточного стану аграрного законодавства України в контексті адаптації до вимог ЄС.

Виклад основного матеріалу. Проблеми реформування як фінансово-правової системи ЄС, так і Спіль-

ної аграрної політики назріли вже давно, оскільки існує потреба в їх більшій прозорості, демократичності контролю, врахуванні посилення конкуренції та глобалізаційних процесів, зміни ситуації на аграрних ринках, нових вимог і преференцій споживачів [1, с. 188].

Правовою основою діяльності ЄС є його установчі договори: Договір про Європейський Союз (далі – ДЄС) від 7 лютого 1992 року та Договір про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС) від 25 березня 1957 року, які закріплюють провідні завдання створення та діяльності ЄС: заснування внутрішнього ринку, економічного та валютного союзу; забезпечення сталого розвитку європейського регіону, суттю якого є раціональне зростання економіки, цінова стабільність, конкурентоспроможність ринкової економіки та підтримка, зокрема, економічної та соціальної єдності держав-членів [2].

Згаданий вище ДФЄС також містить Розділ III, що має назву «Сільське господарство та рибальство», де у статті 38 наводиться дефініція сільськогосподарської продукції. Так, під останньою розуміють продукцію, яку виростили на землі, продукти тваринництва та рибальства, а також продукти первинної обробки, безпосередньо пов'язані з цією продукцією [2].

Крім того, Договір заклад підґрунтя для Спільної аграрної політики держав-членів Союзу.

Не можна оминати увагою й інші акти Союзу, що посідають наступне після установчих договорів місце в загальній їх ієрархії. До них слід віднести регламенти, директиви, рішення, які є обов'язковими у сфері регулювання відносно з виробництва сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження. Варто зауважити, що акти, що розробляються ЄС спрямовуються в першу чергу на правове регулювання держав-членів, які в силу взятих на себе зобов'язань, повинні неухильно їх дотримуватися. Зобов'язання, взяті державами містяться у загаданих установчих договорах, «вторинному» праві ЄС тощо [3].

Серед актів «вторинного права» важливе значення відіграють зокрема такі: Рішення Комісії ЄС № 2000/572/ЄС від 8 вересня 2000 р., яким встановлено зокрема умови ветеринарної сертифікації імпорту з третіх країн продуктів з м'яса; Директива Комісії ЄС № 98/82/ЄС від 27 жовтня 1998 р., яка регламентує порядок визначення максимально допустимих залишків пестицидів у деяких продуктах; Регламент Ради ЄС № 1253/1999/ЄС від 17 травня 1999 р., який встановлює стандарти якості зернових культур; Регламент Комісії ЄС № 324/2004/ЄС від 25 лютого 2004 р., який регламентує питання максимально допустимих меж вмісту залишків ветеринарних лікарських засобів у тваринній харчовій продукції та ін. [4, с. 360].

Помітною особливістю нормативного регулювання галузі аграрного виробництва у Союзі є наявність диференціації рівнів регулювання: загального та секторального (має свій вияв у запровадженні та регламентації правил для ринків за окремими видом товарної сільськогосподарської продукції) [5, с. 10].

Одним із ключових завдань для нашої держави в рамках євроінтеграційних процесів є адаптація національного законодавства відповідно до вимог права Союзу, та галузь аграрного законодавства не є винятком. Під адаптацією слід розуміти внесення змін до чинної законодавчої бази та прийняття нових законів та підзаконних актів, зміст та призначення яких мають відповідати установленим вимогам права Союзу у відповідній галузі.

У вересні 2014 року Верховною Радою України (далі – ВРУ) було ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода або Угода про асоціацію з ЄС) відповідно до Закону України № 1678-VII від 16 вересня 2014 року [6].

Угода містить Главу 17 Розділу V «Сільське господарство та розвиток сільських територій», зі змісту якої можна виокремити такі елементи співробітництва України та ЄС:

- взаємне розуміння сільськогосподарської політики та розвитку сільських територій;
- оптимізація та покращення інституційно-функціонального сектору на центральному та місцевому рівнях в даній галузі;
- підтримка сучасних технологій у виробництві сільськогосподарської продукції, його сталий розвиток з урахуванням вимог охорони навколишнього природного середовища та активним впровадженням органічного, якісного та безпечного виробництва;
- застосування біотехнологій;
- постійний діалог між сторонами з приводу розвитку аграрної політики у практичній площині, поширення знань шляхом організації навчальних та інформаційних заходів тощо [7].

Важливо зазначити, що виконання зобов'язань у сфері аграрного виробництва та збуту товарної сільськогосподарської продукції за Угодою про асоціацію з ЄС є вкрай важливим з огляду на таке. По-перше, це відкриває можливість виходу на зовнішні ринки Союзу. По-друге, доступ до ринків не обмежується тільки ЄС, але й охоплює інші зовнішні ринки завдяки приведенню національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, ефективному запозиченню європейських принципів і технологій розвитку, а також здійсненню виробництва, переробки та реалізації аграрної продукції.

Виходячи зі змісту преамбули Угоди про асоціацію з ЄС наближення національного законодавства до *acquis communautaire* (або *acquis ЄС*) є провідним бажанням сторін. В цілому це положення є наслідком того, що для будь-якої держави це є одним з критеріїв вступу до ЄС та переважним аспектом євроінтеграційного вектору розвитку держави.

Почати варто з того, що Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) було створено інформаційну систему «Пульс Угоди» у відкритому доступі для спостереження за впровадженням Плану заходів виконання Угоди про асоціацію з ЄС, яка функціонує в режимі реального часу. Згідно з інформацією, наданою цією системою, розділ сільського господарства за Угодою включає широке коло завдань щодо політики якості сільськогосподарської продукції, органічного фермерства, рибальства, стандартів торгівлі тваринами і рослинами, використання генетично модифікованих організмів. Прогрес виконання зобов'язань нашої держави у сфері аграрного виробництва становить 71%. Відповідальними органами за окреслений напрямок визначені Міністерство розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України (наразі це Міністерство економіки України) та Комітет ВРУ з питань аграрної та земельної політики [8].

Угода про асоціацію з ЄС передбачає, що Сторони підтримують поступове зближення з відповідним правом та регуляторними стандартами ЄС, зокрема з тими, що визначені у Додатку XXXVIII до цієї Угоди [9]. Акти «вторинного права», які висвітлені в наведеному Додатку до Угоди є частиною юридичних стандартів, які розглядаються нашою державою при імплементаційній роботі та поступовій адаптації бази національного законодавства за певною сферою сільського господарства або конкретною продукцією. Зокрема, виділено такі сектори: 1) політика якості; 2) органічне фермерство; 3) генетично модифіковані зернові; 4) біорозмаїття; 5) стандарти торгівлі, серед яких в свою чергу виділено торгівлю:

- рослинами, їх насінням, продуктами рослинного походження, фруктами та овочами;
- живими тваринами та продуктами тваринного походження.

Стосовно виконання Україною імплементаційних заходів у сфері політики якості, то показник виконання

станом на 2021 рік становить 100%. Україною для приведення у відповідність норм національного законодавства щодо безпеки та якості сільськогосподарської продукції було прийнято низку змін до нормативно-правових актів, серед яких, наприклад, можна назвати викладення ЗУ від 23 грудня 1997 р. «Про безпечність та якість харчових продуктів» у новій редакції, тим самим чинним наразі є ЗУ «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів».

Щодо виконання зобов'язань нашою державою у сфері торгівлі тваринами та продуктами тваринництва, то станом на 2021 рік відповідно до порталу «Пульс Угоди» виконаними на 100% є 53 задачі із висвітлених 72-ох; проте у сфері торгівлі рослинами та продукцією рослинництва на цей час виконаними на 100% немає жодної задачі із 53 висвітлених, та деякі з них залишаються простроченим станом на липень 2024 року [8].

Хоча статистика, що відображена на порталі «Пульс Угоди» ілюструє інформацію про виконання Угоди про асоціацію з ЄС протягом 2018-2021 років, варто звернути увагу й на проведення імплементаційної та законодавчої роботи, яка реалізується й станом на сьогодні. Зокрема, серед окреслених вище секторів сільського господарства варто звернути увагу на правове регулювання щодо застосування генетично модифікованих організмів (далі – ГМО). Відповідно до згаданого вище Додатку XXXVIII основним актом права ЄС, що є фундаментом для адаптації українського законодавства у цій сфері та підлягає безпосередньому застосуванню є Рекомендація Комісії від 23 липня 2003 р. щодо принципів розвитку національних стратегій та найкращих практик задля забезпечення співіснування генетично модифікованих зернових та традиційного і органічного виробництва (фермерства) (далі – Рекомендація) [9].

Відповідно до Рекомендації метою маркування є поінформованість споживачів щодо вибору між звичайними та генетично модифікованими продуктами. Також встановлюється види такого маркування: добровільне та обов'язкове (у другому випадку маркуванню підлягає продукція, у якій знайдено сліди ГМО або будь-який продукт, незалежно від фактично вмісту в ньому ГМО, коли мова йде про застосування спеціального процесу виробництва – ГМО-технології). Маркуванню не підлягає продукція, вміст ГМО якої становить менше 0,9% [10, с. 47].

Основою законодавчого регулювання у сфері використання ГМО в нашій державі є Закон України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», що наразі є чинним, проте зазначений нормативно-правовий акт не повною мірою відповідає стандартам ЄС. Натомість, що важливо, у серпні 2023 року було прийнято новий ЗУ «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції» (далі – Закон) (набрання чинності відбудеться 16 серпня 2026 р.), який якісно по-новому врегулює сукупність правовідносин, що пов'язані із використанням та застосуванням ГМО в сільському господарстві.

Новий Закон закріплює юридичні та організаційні засади здійснення державного регулювання та контролю генетично-інженерної діяльності, використання ГМО та обігу продукції, що була піддана генетичній модифікації задля забезпечення продовольчої безпеки держави в цілому. Законодавцем здійснено також розмежування компетенції державних органів влади з метою уникнення дублювання функціональних обов'язків у сфері поводження з ГМО; було удосконалено систему оцінювання ризиків ГМО щодо потенційного впливу на людський організм та довкілля. Законом запроваджено й механізми державної реєстрації ГМО відповідно до вимог ЄС; удо-

сконалено вимоги до маркування відповідної продукції та висвітлено правила щодо відстеження усіх етапів виробництва, переробки та реалізації; встановлено юридичну відповідальність за порушення законодавства в цій сфері [11].

Важливим аспектом правового регулювання аграрного виробництва та товарообігу сільськогосподарської продукції в ЄС також є впровадження та функціонування державної підтримки аграрних товаровиробників, що діє в рамках функціонування Спільної аграрної політики (далі – САП) ЄС, засади якої встановлено у ДФЕС та низці актів «вторинного права», таких як: Регламент Ради ЄС №1698/2005 від 20 вересня 2005 р. щодо підтримки розвитку села з боку Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села, яким передбачено різноманітні види державної підтримки, пов'язані як із суб'єктивними обставинами (які суб'єкти займаються аграрним виробництвом), так і об'єктивними (спрямовані на модернізацію певних умов здійснення сільськогосподарської діяльності, переважно зумовлено потребою) [12, с. 204]; Регламент ЄС 2021/2115 від 2 грудня 2021 року, у якому встановлено правила підтримки національних стратегічних планів, що розроблені державами-членами Союзу в рамках САП та фінансування яких здійснює Європейський фонд гарантування сільського господарства (European Agricultural Guarantee Fund – EAGF) та Європейський сільськогосподарський фонд для сільського розвитку (European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD); Регламент ЄС 2021/2116 від 2 грудня 2021 року, що стосується питань фінансів, управлінської сфери, нагляду та моніторингу за провадженням САП [13, с. 4] та ін.

Зокрема, серед згаданих, Регламент ЄС № 2021/2115 (далі – Регламент) регламентує провадження та реалізацію державної підтримки аграрного виробництва. Відповідно до статті 16 Розділу II Регламенту диференційовано види допоміжних виплат. В свою чергу виокремлюються сполучені платежі (coupled direct payments) та відокремлені платежі (decoupled direct payments) [14].

Окрім того, Регламентом введено регресивну шкалу розміру підтримки, яка варіюється залежно від доходу, а держави-члени можуть встановлювати поріг надання підтримки та умови її зменшення.

Зокрема, розмір допомоги на гектар може змінюватися в залежності від дотримання підприємством належних сільськогосподарських практик. Така залежність має поступово зростати і у 2026 році досягти 85% розміру виплат.

Статтею 30 Глави III Розділу II Регламенту врегульовано питання впровадження додаткової підтримки для молодих фермерів. Слід зазначити, що під останніми варто розуміти тих осіб, які відповідають таким вимогам (визначені у п. 6 ст. 4 Регламенту):

- верхня вікова межа 35-40 років;
- бути головою фермерського господарства;
- відповідна підготовка або навички, які визначають конкретні держави-члени (наприклад, це може бути досвід роботи у сільському господарстві, який підтверджується відповідними документами).

Така підтримка надається строком на 5 років (максимальний термін), починаючи з першого року подання заявки на отримання виплати для молодих фермерів, та відповідно до умов, які будуть визначені правовою базою САП, що застосовуватиметься на період після 2027 року, якщо тривалість п'яти років виходить за межі 2027 року. Форма виплат може бути або у вигляді щорічного відокремленого платежу на відповідний гектар, або одноразового платежу на молодого фермера.

Повертаючись до питання порівняльного аналізу стану законодавства України, то в окресленому питанні (щодо надання державної підтримки фермерським господарствам) наведені стандарти ЄС мають відображення і в наці-

ональному регулюванні. Зокрема, у абз. 2 ч. 3 ст. 9 ЗУ «Про фермерське господарство» передбачено, що фермерському господарству головою, якого є особа, яка має вік до 35 років включно, надається державна грошова підтримка, у порядку, що встановлений відповідною урядовою постановою [15].

Висновки. Отже, з викладеного вище випливає, що провадження Спільної аграрної політики в ЄС передбачає делегування повноважень на державний рівень для визначення та конкретизації аграрної політики, що передбачає створення кожною державою-членом власної аграрної політики. За таких умов наша держава може швидше приєднатися до Союзу та стати повноправним членом ЄС у разі наслідування принципів європейської аграрної полі-

тики. При цьому національна аграрна політика має включати зміни лише відповідно до вищезазначених цілей САП та нормативного законодавства, яке визначає заходи для їх досягнення, наприклад, координації розподілу державної допомоги сільськогосподарським виробникам. Окрім цього, має тривати ефективна імплементаційна робота щодо виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС, однак робота законодавця має здійснюватися з розумом, так аби внесені зміни або прийняті нові НПА носили не суто декларативний характер, а дійсно були виконуваними на користь розвитку аграрного сектору та відповідно державної економіки в цілому і сприяли якнайшорішньому набуттю Україною статусу повноправного членства у Європейському Союзі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шерстюк С. В. Спільна аграрна політика ЄС на 2014-2020 роки: орієнтири для України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 188-190.
2. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : Договір; Європейський Союз від 07.02.1992. *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_b06 (дата звернення: 28.07.2024).
3. Сіваш А.А., Шерстюк К. Д. Правове регулювання захисту довкілля в контексті європейської інтеграції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/67>
4. Аграрне право: підручник / за ред. А.М. Статівки. – Вид. 2-ге, змін. Харків: Право, 2019. 416 с.
5. Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства ЄС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. 20 с.
6. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1678-18> (дата звернення: 28.07.2024).
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Додатки) : Угода; Україна від 27.06.2014 // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_011 (дата звернення: 28.07.2024).
8. Пульс Угоди. *Євроінтеграційний портал* : веб-сайт. URL: <https://pulse.kmu.gov.ua/>
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Додатки) : Угода; Україна від 27.06.2014 // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_a11 (дата звернення: 28.07.2024).
10. Аналіз впливу асоціації з Європейським Союзом на агропромисловий сектор Чернігівського та Миколаївського регіонів / В. М. Бойко, Д. М. Дибченко, Р. М. Олексенко, М. М. Селінний, Г. І. Сич / Сівер. ін-т регіон. досліджень. Чернігів : Сівер. центр післядиплом. освіти, 2014. 116 с.
11. Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції : Закон України від 23.08.2023 № 3339-IX // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3339-20> (дата звернення: 28.07.2024).
12. Богдан А. Й. Щодо правових аспектів виробництва зерна в Україні порівняно з вимогами законодавства Європейського Союзу. *Право України*. 2009. № 11. С. 201-206.
13. Старікова Л. Спільна аграрна політика ЄС і завдання України в контексті євроінтеграції (план наближення політик і гармонізації законодавства). Київ, 2022. 32 с.
14. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD). 02.12.2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R2115>
15. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/973-15> (дата звернення: 28.07.2024).

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73.351/354

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/57>

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВОЇ РОЗВІДКИ ЯК ФОРМИ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

LEGAL CHARACTERISTICS OF FINANCIAL INTELLIGENCE AS A FORM OF FINANCIAL CONTROL

Бліхар М.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем правового визначення фінансової розвідки як форми фінансового контролю. В дослідженні акцентується увага на визначенні проблем фінансової розвідки в контексті забезпечення фінансового контролю на різних управлінських рівнях. Встановлено, що фінансова розвідка виявляється ефективним інструментом протидії фінансовим злочинам як на макрорівні, так і на мікрорівні.

Доведено ефективність інструментів фінансової розвідки при формуванні й реалізації заходів запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Виявлено відсутність нормативно-правового та законодавчого визначення економіко-правової категорії «фінансова розвідка», а її сутність визначається й ототожнюється із фінансовим моніторингом, та розуміється як сукупність спеціально розроблених і законодавчо регламентованих заходів, інституційних важелів, методів, способів, механізмів та інструментів запобігання і протидії злочинній діяльності у фінансовій сфері, які пов'язані із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, що також передбачають дотримання й виконання вимог чинного законодавства у фінансовій сфері держави.

У статті фінансова розвідка як форма фінансового контролю розглядається на декількох рівнях: (1) міжнародному (наднаціональному), (2) державному (національному) та на рівні діяльності установ і інших суб'єктів господарювання. Доведено необхідність посилення норм фінансового права в частині врегулювання організаційно-правового механізму фінансової розвідки в Україні.

Подальший розвиток фінансової розвідки як форми фінансового контролю повинен здійснюватися із урахуванням провідних позитивних міжнародних практик нормативно-правового й законодавчого забезпечення процесів запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, на різних рівнях управлінської діяльності.

Ключові слова: фінансова розвідка, контроль, фінансове право, механізми фінансового контролю, нормативно-правове забезпечення, фінансовий контроль.

The article is devoted to the study of current problems of the legal definition of financial intelligence as a form of financial control. The study focuses on identifying the problems of financial intelligence in the context of ensuring financial control at different management levels. It has been established that financial intelligence is an effective tool for countering financial crimes both at the macro level and at the micro level.

The effectiveness of financial intelligence tools in the formation and implementation of measures to prevent and counter the legalization (laundering) of criminally obtained income has been proven.

The lack of regulatory and legislative definition of the economic-legal category "financial intelligence" was revealed, and its essence is defined and equated with financial monitoring, and is understood as a set of specially developed and legally regulated measures, institutional levers, methods, mechanisms and tools of prevention and countermeasures against criminal activity in the financial sphere, which are related to the legalization (laundering) of income obtained through criminal means, which also provide for compliance and implementation of the requirements of current legislation in the financial sphere of the state.

In the article, financial intelligence as a form of financial control is considered at several levels: (1) international (supranational), (2) state (national) and at the level of activities of institutions and other business entities. The need to strengthen the norms of financial law in terms of regulating the organizational and legal mechanism of financial intelligence in Ukraine has been proved.

The further development of financial intelligence as a form of financial control should be carried out taking into account the leading positive international practices of regulatory and legislative provision of the processes of prevention and countermeasures against the legalization (laundering) of proceeds obtained through crime at various levels of management activity.

Key words: financial intelligence, control, financial law, financial control mechanisms, regulatory and legal support, financial control.

Постановка проблеми. Глобальна нестабільність та динамічність геополітичних змін провокують посилення процесів невизначеності та виникнення нових небезпечних явищ і процесів в економіці, політиці та в суспільстві різних країн світу. Однією із вагомих проблем сучасності виявляється необхідність забезпечення правового регулювання фінансової сфери держав, адже, основні тенденції засвідчують активізацію фінансової злочинності та появу нових видів злочинних посягань, пов'язаних із неправомірним використанням фінансових ресурсів та потребою узаконення злочинно одержаних коштів. Очевидно, що за таких умов актуалізується необхідність здійснення

належного контролю у фінансовій сфері із дотриманням усіх аспектів його правового забезпечення, однією із форм якого є фінансова розвідка.

Проблематика дослідження фінансової розвідки як економіко-правової категорії активно обговорюється в наукових колах та апробується у практичних підрозділах, однак, на сучасному етапі, спостерігається достатньо слабка її правове забезпечення та відмічаються значні неузгодженості в законодавчій регламентації в частині узгодження із організаційно-правовими механізмами здійснення фінансового контролю. Стає очевидним, що за таких обставин правова характеристика фінансової

розвідки як форми фінансового контролю є надзвичайно актуальною та потребує поглибленого вивчення.

Мета дослідження – здійснити аналіз фінансової розвідки як форми фінансового контролю в контексті виокремлення нормативно-правової регламентації її сутності, суб'єктів та об'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти правової характеристики фінансової розвідки як форми фінансового контролю знайшли своє відображення у дослідженнях таких відомих вітчизняних та зарубіжних вчених як Власюк О. С., Зубок М. І., Рубцов В. С., Яременко С. М., Гусаров В. Г., Чернов, Кругул Ю. І., Уткіна М. С. З позиції фінансового права врегулювання проблем фінансової розвідки здійснювали Бліхар М. М., Савченко Л. А., Комарницька І. І., Вінчук М. В. та Бар'єр Ф. Проте, у працях вчених достатньо опосередковано подано визначення сутності фінансової розвідки як форми фінансового контролю з позиції її нормативно-правового забезпечення.

Для здійснення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема, системний аналіз, синтез, порівняльно-правовий аналіз, систематизацію та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Виклики і небезпеки сучасності створюють сприятливі умови для інтенсифікації розвитку економічної злочинності та для виникнення нових видів злочинів економічного характеру, одним із найбільш небезпечних із яких є легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Процеси легалізації злочинно одержаних тінювих капіталів набули загрозливих масштабів та потребують ефективного правового регулювання механізми їх правового регулювання за допомогою механізмів, інструментів і методів запобігання та протидії. Необхідність формування ефективної системи запобігання та протидії негативним явищам і процесам у межах правового поля обумовлює необхідність стимулювання розвитку фінансової розвідки як особливої форми фінансового контролю, що здійснюється спеціально уповноваженими органами державної влади й спеціалізованими установами з метою відстеження фінансових операцій, фіксації фактів неправомірності їх здійснення та виявлення спроб легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. При цьому, фінансова розвідка як форма фінансового контролю розглядається на декількох рівнях, зокрема:

1) міжнародному (наднаціональному), на якому фінансова розвідка розглядається як ключовий елемент антилегалізаційної боротьби у світовому масштабі;

2) державному (національному), що фінансову розвідку представляє як сукупність спеціальних заходів, які здійснюються суб'єктами державного та первинного фінансового моніторингу та спрямовані на забезпечення комплексної, безперервної та систематичної протидії легалізації (відмиванню) тінювих капіталів;

3) на рівні діяльності установ, де фінансова розвідка проявляється як процес здійснення заходів щодо ідентифікації фінансових операцій та діяльності економічних агентів з метою встановлення їх відповідності чинному законодавству та правомірності застосування обмежувальних й санкційних заходів.

Варто зауважити, що чіткого нормативно-правового визначення фінансової розвідки як особливої форми фінансового контролю у вітчизняному законодавстві немає. Натомість на достатньо вагомому рівні регламентовано визначення фінансового моніторингу, який, фактично, отожднюється із визначенням фінансової розвідки. В даному контексті слушним є зауваження М. С. Уткіної [1, с. 292–294], яка стверджує, що обидві економіко-правові категорії охоплюють сукупність спеціальних законодавчо регламентованих заходів, інституційних важелів, методів, способів, механізмів та інструментів

запобігання і протидії злочинній діяльності у фінансовій сфері, які пов'язані із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також передбачають дотримання й виконання вимог чинного законодавства в зазначеній сфері.

З позиції нормативно-правового забезпечення економіко-правових аспектів здійснення фінансової розвідки в Україні підійшли до розгляду окресленої проблематики М. М. Бліхар, Л. А. Савченко, І. І. Комарницька та М. В. Вінчук [2], в науковій праці яких зазначено, що проблеми фінансової розвідки в Україні пов'язані із недостатнім рівнем нормативно-правового врегулювання фінансових аспектів здійснення операцій економічними агентами у сфері економіки та з низькою ефективністю діяльності правоохоронних органів, уповноважених здійснювати антилегалізаційну боротьбу та фінансовий контроль, а також із низькою прогалини у фінансовому праві держави, норми якого не містять чіткої регламентації основних аспектів забезпечення ефективності боротьби з таким транснаціональним злочином як легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Схожої позиції дотримується Ф. Бар'єр [3], який стверджує, що недосконалість фінансового права не лише на національному, а й на міжнародному рівні обумовлена чинниками цифрової трансформації, яка спричинює постійні зміни інструментів вчинення злочинів у фінансовій системі, а організаційно-правові механізми їх протидії та запобігання не спроможні вчасно передбачити зміни й удосконалення нормативно-правових і законодавчих актів.

Стає очевидним, що фінансовою розвідкою, або ж розвідувальною діяльністю є системи заходів, що їх провадять суб'єкти господарської діяльності у своїх професійній практиці з метою гарантування своєчасного та ефективного втілення пунктів плану його діяльності, відповідно до задекларованих у локальних нормативно-правових актах, мети та завдань [4, с. 54].

Поглиблюючи дослідження в даному напрямку виявлено, що поряд із фінансовою розвідкою наднаціонального й державного рівнів активно розвивається фінансова розвідка на мікрорівні, яка спрямована переважно на аспекти обліку та аудиту суб'єктів господарської діяльності. Водночас, на більшості сучасних великих підприємствах діє також економічна, комерційна, промислова, технологічна розвідка тощо, яка функціонує на конфіденційних засадах задля отримання певної інформації з метою отримання того чи іншого виду інформації задля її імплементації у практичну діяльність того ж підприємства. Тому, можна стверджувати, що мета фінансової розвідки є очевидною з огляду на її зміст, що розкритий у дефініції, а також конкретизується у власних завданнях, серед яких основними є з'ясування характеристик та особливостей поведінки самого суб'єкта та конкурентних суб'єктів; окреслення їх слабких і сильних сторін; пізнання потенційних загроз у сфері фінансової безпеки у підприємства, визначення тенденцій та перспектив у сфері взаємодії внутрішніх підрозділів між собою та підприємства з іншими підприємствами; аналіз інформації про витрати та доходи підприємства, складання прогнозів про перспективу таких; інформування відповідних підрозділів та керівництва підприємства про базові загрози таких, шляхи їх формування, послаблення й посилення тощо.

Таким чином, ми можемо говорити про певну обумовленість фінансової розвідки. Найперше такий інститут зумовлений: становленням цілісної структури фінансової безпеки на практиці та відповідних знань про неї, як таку в теорії; актуальністю отримання знань та інформаційних характеристик відповідного безпекового середовища; посилення криміналізації, зокрема корисливих злочинів у сфері діяльності суб'єктів господарювання, потребою накопичення знань про такі; наявністю недобросовісного підприємництва на фінансових ринках; перманент-

ний моніторинг безпекової інформації та різнопланова праця з нею; особливості просторово-часового континууму та праця в умовах надзвичайного та військового станів, стихійність та стрімка динаміка; проблеми із визначеністю умов здійснення підприємництва, забезпечення максимальної правильності прийняття управлінських рішень, неможливість отримання інформації відмінним від розвідувального шляхом тощо.

Все це диктує чіткі принципи фінансово-розвідувальної діяльності серед яких ключовими є правомірність такої, тобто здійснюваність у чіткій відповідності до норм позитивного права та поваги до права приватного та цивілізаційних цінностей світової спільноти; активність – намагання перманентно діяти у динаміці; цілеспрямованість, або формулювання поточних цілей та завдань відповідно до загальної мети; плановість, тобто відповідність встановленим термінам; перманентність, тобто забезпечення безперервного лінійного руху; фаховість, або діяльність виключно на засадах професіоналізму; точність – максимально можлива відповідність об'єктивній ситуації та таємність, або зберігання як заходів, так і результатів у таємниці [5, с. 18]. Не буде зайвим охарактеризувати структурні компоненти фінансової розвідки, до числа яких варто віднести суб'єкт, об'єкт та джерела фінансової розвідки. Отож, закономірно буде зазначити, що до числа джерел слід віднести періодичні видання необхідного тематичного спрямування, звіти за поточний період діяльності підприємства, доповіді, сторінки в інтернет-ресурсах. Відкриті та зашифровані позначки та знаки, інша інформація наукові публікації, локаційні реквізити [6, с. 88].

Суб'єктами фінансової розвідки слід вважати відповідні структурні підрозділи банків, фінансових підприємств, органи, що уповноважені на проведення фінансо-

вого контролю відповідно до закону, фізичні та юридичні особи, що займаються детективною діяльністю, або ж надають різного роду інформаційні послуги.

І нарешті, слід сказати декілька слів про такий елемент, як об'єкти фінансової розвідки у загальній плеяді її елементів. Зокрема до них належать: фактичні чи потенційні конкуренти підприємства, установи, чи організації, що в даній системі компонентів постає суб'єктом, сфері друкованих видань та інтернет-контенту тощо, агентства зі сфери публік релейшн, професійні конференції, форуми, майстер-класи, збори, презентації та висновки; різного роду біржі, неурядові організації у вигляді благодійних організацій та благодійних фондів; будь-які інші види об'єднань громадян; кримінальні елементи, їх організації, будь-які інші види об'єднань громадян; кримінальні елементи, їх організації тощо.

Висновки. На підставі результатів проведених досліджень фінансової розвідки як форми фінансового контролю в контексті виокремлення нормативно-правової регламентації її сутності, суб'єктів та об'єктів дають підстави стверджувати, що фінансова розвідка як окрема економіко-правова категорія законодавчо не закріплена, а її сутність проявляється через визначення фінансового моніторингу, який ототожнюється із фінансовою розвідкою. Доведено необхідність законодавчої регламентації фінансової розвідки як форми фінансового контролю. Встановлено, що фінансова розвідка як форма фінансового контролю розглядається на декількох рівнях правовідносин: на наднаціональному, національному і на рівні суб'єктів господарювання та потребує посилення нормативно-правового й законодавчого регулювання.

Перспективами подальших досліджень є дослідження фінансової розвідки в системі забезпечення ефективної протидії економічній злочинності у фінансовій сфері держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уткіна М.С. Фінансовий моніторинг як один із засобів протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 292–295. URL: DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/75>.
2. Blikhar M. M., Savchenko L. A., Komarnytska I. I., Vinichuk M. V. Strategic orientaries of legalization of the economy of Ukraine: economic and legal aspects. *Financial and Credit Activities: Problems of Theory and Practice*. 2019. Vol. 2(29). P. 101–112. URL: DOI: <http://doi.org/10.18371/fcaptp.v2i29.171850>.
3. Barrieré F. Financial Law in the Era of artificial intelligence: key topics and themes. *Law and Financial Markets Review*. 2021. Vol. 15(3–4). P. 312–322. URL: <https://doi.org/10.1080/17521440.2023.2215480>.
4. Зубок М. І., Рубцов В.С., Яременко С.М., Гусаров В.Г., Чернов. Економічна безпека суб'єктів підприємництва: навчальний посібник. Київ: 2020. 226 с.
5. Крегул Ю.І. Комерційна розвідка та внутрішня безпека на підприємстві: навчальний посібник. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 175 с.
6. Економічна безпека та фінансові розслідування: концепти, прагматика, інструментарій забезпечення : колективна монографія. К.: Економічна думка, 2019. 395 с.

ДОСУДОВИЙ РОЗГЛЯД ТА ВИРІШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПОРІВ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

PRE-COURT CONSIDERATION AND RESOLUTION OF ADMINISTRATIVE DISPUTES IN THE FIELD OF URBAN PLANNING: PROBLEMS OF SYSTEMATIZATION OF LEGISLATION

Задирака Н.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права та процесу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Метою роботи визначено здійснення характеристики особливостей досудового розгляду та вирішення адміністративних спорів у сфері містобудування. Зазначено, що містобудування є комплексним міжгалузевим інститутом, що поступово трансформується в окрему галузь права із відповідним предметом, методом та принципами регулювання. Підкреслено, що спори у сфері містобудування можуть бути поділені на : спори, що виникають у сфері господарської діяльності (приватно-правові спори); спори у сфері управлінської діяльності (публічно-правові спори або адміністративні спори). Акцентовано, що нормативне регулювання у сфері містобудування характеризується численними проблемами, що полягають у: відсутності кодифікації містобудівного законодавства та його неузгодженість з іншими галузями законодавства; термінологічних недоліків містобудівного законодавства; необхідність приведення окремих підзаконних актів у сфері містобудування у відповідність до вимог актів законодавчого рівня, в тому числі стосовно дозвільної системи: законодавчих прогалин стосовно окремих категорій робіт, що потребують отримання дозволів; прогалин щодо процедур, гарантій прав заявників стосовно таких дозвільних актів, як надання дозволу на виконання будівельних робіт та скасування такого дозволу. Зроблено висновок, що наявність дієвих юрисдикційних та неюрисдикційних засобів захисту у сфері містобудування є гарантіями досягнення ефективності реалізації прав та законних інтересів особи. До юрисдикційних способів захисту прав та інтересів у сфері містобудування віднесено: судовий захист; захист у порядку адміністративного оскарження; захист шляхом вчинення нотаріальних посвідчувальних та виконавчих дій; захист шляхом звернення до арбітражу; захист із застосування засобів регулювання, якими володіє третейський суд; захист за допомогою звернення до послуг медіатора. До неюрисдикційних засобів врегулювання спорів у сфері містобудування віднесено: самозахист, що є допустимим для спорів, що мають приватно-правовий характер; захист шляхом проведення перемовин. Обґрунтовано, що забезпечення ефективності реформування містобудівного законодавства має базуватися на використанні ціннісного аксіологічного підходу до здійснення правотворчої діяльності, де пріоритетом та законодавчим імперативом мають бути права людини в цілому, і зокрема, її право на гідне існування, що фактично функціонально забезпечується із застосування містобудівних стандартів та вимог.

Ключові слова: досудовий розгляд, вирішення адміністративних спорів, нормативно-правове регулювання, містобудування, учасники правовідносин, цінність права.

The purpose of the work is to characterize the features of pre-court proceedings and the resolution of administrative disputes in the field of urban planning. It is noted that urban planning is a complex interdisciplinary institution, which is gradually transforming into a separate branch of law with a corresponding subject, method and principles of regulation. It is emphasized that disputes in the field of urban planning can be divided into: disputes arising in the field of economic activity (private legal disputes); disputes in the field of management activities (public legal disputes or administrative disputes). It is emphasized that regulatory regulation in the field of urban planning is characterized by numerous problems, which are: lack of codification of urban planning legislation and its inconsistency with other branches of legislation; terminological shortcomings of urban planning legislation; the need to bring certain by-laws in the field of urban planning into compliance with the requirements of acts of the legislative level, including regarding the permit system: legislative gaps regarding certain categories of works that require obtaining permits; gaps in procedures, guarantees of the rights of applicants in relation to such permitting acts as the granting of a permit to perform construction works and the cancellation of such a permit. It was concluded that the presence of effective jurisdictional and non-jurisdictional means of protection in the field of urban planning are guarantees of achieving the effectiveness of the realization of the rights and legitimate interests of a person. Jurisdictional methods of protecting rights and interests in the field of urban planning include: judicial protection; protection in the procedure of administrative appeal; protection by performing notarial certification and enforcement actions; protection by recourse to arbitration; protection from the application of means of regulation possessed by the arbitration court; protection using the services of a mediator. The non-jurisdictional means of settling disputes in the field of urban planning include: self-defense, which is permissible for disputes of a private legal nature; protection through negotiations. It is substantiated that ensuring the effectiveness of the reform of urban planning legislation should be based on the use of a valuable axiological approach to the implementation of law-making activities, where the priority and legislative imperative should be human rights in general, and in particular, their right to a dignified existence, which is actually functionally ensured by the application of urban planning standards and requirements.

Key words: pre-court proceedings, resolution of administrative disputes, regulatory and legal regulation, urban planning, participants in legal relations, value of law.

Постановка проблеми. Питання відбудови України є надзвичайно важливою проблемою, вирішення якої вимагає удосконалення як чинного законодавства, так і порядку його застосування, а також належного захисту прав і свобод особи. Питання захисту прав та законних інтересів відноситься до пріоритетних цілей суспільства та держави, визнається як пріоритет діяльності органів влади, однак при цьому наявна проблема навантаження на судову систему та неминучого її «колапсу» вимагає оптимізації механізму реалізації та захисту прав особи в цілому, і зокрема, у сфері містобудування.

В цьому сенсі сфера містобудування наділена цілим комплексом адміністративно-правових засобів, застосування яких має досягати врегулювання спору між її учасниками без звернення до суду. Однак при цьому від-

сутність системності врегулювання відносин у сфері містобудування, що, зокрема, позначається на триваючих процесах кодифікації відповідного законодавства, що створює перепони до залучення іноземних інвестицій як базису для відновлення економіки України.

Стан наукової розробки проблеми. Питання містобудування розглядалися у : публікаціях Ю. О. Легези, Н. В. Коваленко, О. Б. Ляшка [1; 2; 3], де обґрунтовано розуміння адміністративних послуг у сфері містобудування як результату ініціативної діяльності фізичних та юридичних осіб, адресованої суб'єкту публічної адміністрації, що відображається у змісту прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування, забудову та інше використання територій, проектування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів,

реконструкцію історичних населених пунктів, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, створення інженерної та транспортної інфраструктури; дисертації Є. А. Неборського на тему «Адміністративно-правові засади діяльності суб'єктів містобудування» (2020 р.) [4], де акцентовано увагу на встановленні значення та змісту регіональної політики та загальнодержавної політики із будови населених пунктів; дисертації О. О. Череміса [5], присвяченої проблемам забезпечення ефективності застосування заходів земельно-правової відповідальності, в тому числі відповідальності забудовників. Водночас необхідно підкреслити, що питання досудового врегулювання публічно-правових спорів є предметом уваги сучасних дослідників. Варто виокремити комплексні наукові дослідження таких вчених, як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, Т. О. Коломоєць, Д. М. Лук'янець, Д. В. Лученко та ін., однак при цьому спостерігається фрагментарність пошуку ефективних нормативно-правових механізмів застосування досудових юрисдикційних та неюрисдикційних засобів врегулювання адміністративних спорів у сфері містобудування із забезпечення, що обумовило *актуальність та мету даного дослідження*.

З врахуванням зазначеного *метою роботи* визначено здійснення характеристики особливостей досудового розгляду та вирішення адміністративних спорів у сфері містобудування.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинного законодавства України встановлюється, що адміністративно-правовим спором або публічно-правовим спором є «спір, у якому: «хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи» (ст. 3 КАС України) [6]. Таким чином, визначення адміністративно-правового спорів має встановлюватися через з'ясування суб'єктного складу таких відносин, характеру його взаємодії та спрямованості реалізації [7].

Містобудування є комплексним міжгалузевим інститутом, що поступово трансформуються в окрему галузь права із відповідним предметом, методом та принципами регулювання. Варто підкреслити, що спори у сфері містобудування можуть бути поділені на: спори, що виникають у сфері господарської діяльності (приватно-правові спори); спори у сфері управлінської діяльності (публічно-правові спори або адміністративні спори).

При цьому нормативне регулювання у сфері містобудування характеризується численними проблемами, що полягають у: відсутності кодифікації містобудівного законодавства та його неузгодженість з іншими галузями законодавства; термінологічних недоліків містобудівного законодавства; необхідність приведення окремих підзаконних актів у сфері містобудування у відповідність до вимог актів законодавчого рівня, в тому числі стосовно дозвільної системи; законодавчих прогалин стосовно окремих категорій робіт, що потребують отримання дозволів; прогалин щодо процедур, гарантій прав заявників стосовно таких дозвільних актів, як надання дозволу на виконання будівельних робіт та скасування такого дозволу [8, с. 13–15].

Втім варто підкреслити, що реформа містобудівного законодавства є триваючою в Україні, вже умовно кажучи починаючи з ухвалення Розпорядження Кабінету Міні-

стрів України № 536-р від 18.07.2007 [9], де було закріплено Концепцію Містобудівного кодексу України та сутнісний зміст Містобудівного кодексу України (№ 6400 від 18.05.2010) [10]. Однак зазначений етап розвитку правової системи України не призвів до ухвалення Містобудівного кодексу України, а завершилось прийняттям у 2011 році Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [11]. Актуальність розробки та ухвалення Містобудівного кодексу України визначилась у зв'язку із запровадженням воєнного стану та триваючого російсько-української війною, що виявило нагальність систематизації відповідної сфери законодавства задля створення дієвого та прозорого нормативного базису з ціллі залучення іноземних інвестицій для відновлення економіки держави.

Здійснення містобудівної діяльності відповідно до п. 9 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [12] вимагає отримання спеціального дозволу, що може стати предметом спору у разі наявності суперечностей між учасниками правовідносин через недотримання строків та інших вимог правомірності надання відповідних адміністративних послуг та здійснення адміністративних процедур.

Нормативно-правове регулювання здійснення ліцензування містобудівної діяльності відбувається згідно із встановленими стандартами (ДБН), дотримання яких визначає характеристику відповідності об'єкту закріпленим містобудівним умовами та обмеженнями, технологіями будови тощо (ст. 22-2 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності») [13].

Розвиток нормативно-правового регулювання містобудівної діяльності позначився процесами реформації ліцензування у відповідній господарській сфері, що задля задоволенні інтересів держави, соціуму та інвесторів характеризується прагненням законодавця щодо його спрощення, що зокрема, було втілено у положеннях Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва», де було скасовано вимогу здійснення ліцензування архітектурної діяльності як складової процесу містобудування [14]. Натомість було запроваджено сертифікацію діяльності суб'єктів, які займаються архітектурною діяльністю.

До ознак публічно-правового спорів у сфері містобудування Н. О. Семенчук відносить: суб'єктний склад правовідносин, що реалізуються через діяльність носіїв державної влади, а також виконавчих функцій місцевих самоврядування; встановлення спеціального характеру спорів, що проявляється у встановленні перешкод для формування повноцінного життєвого середовища для людини та суспільства; встановлення спеціальної процедури врегулювання наявної суперечності [14, с. 54].

Наявність дієвих юрисдикційних та неюрисдикційних засобів захисту у сфері містобудування є гарантіями досягнення ефективності реалізації прав та законних інтересів особи. До юрисдикційних способів захисту прав та інтересів у сфері містобудування необхідно віднести: судовий захист; захист у порядку адміністративного оскарження; захист шляхом вчинення нотаріальних посвідчувальних та виконавчих дій; захист шляхом звернення до арбітражу; захист із застосування засобів регулювання, якими володіє третейський суд; захист за допомогою звернення до послуг медіатора. До неюрисдикційних засобів врегулювання спорів у сфері містобудування необхідно віднести: самозахист, що є допустимим для спорів, що мають приватно-правовий характер; захист шляхом проведення перемовин.

Врегулювання публічно-правових спорів у сфері містобудування на досудовому етапі необхідно здійснювати із дотриманням вимог антикорупційного законодавства України, що ускладнює повноту їх застосування.

Врегулювання публічно-правового спору у сфері містобудування у порядку адміністративного оскарження вимагає відповідності таким вимогам, як: належність адресування скарги чи іншої форми звернення; дотримання вимог адміністративно-процедурного законодавства [15, с. 50–51; 16; 17].

Реалізація досудового врегулювання публічно-управлінських спорів у сфері містобудування часто пов'язується із поданням адміністративної скарги. При цьому доволі поширеною є ситуація, за якої одним владним суб'єктом у сфері містобудування ухвалюється одне рішення, який часто має характер регуляторного акту, що часто призводить до скасування даного акту іншим суб'єктом влади, що призводить до низької ефективності такого досудового юрисдикційного засобу захисту як адміністративне оскарження і призводить до прагнення учасників правовідносин застосовувати більш дієвий в сучасних умовах засіб юрисдикційного впливу, яким, попри наявні недоліки, що полягають у довготривалості розгляду справ, є адміністративне судочинство [18; 19]. Вирішення такої проблеми очевидно пов'язується із необхідністю деталізації регламентації адміністративних процедур, що реалізуються в рамках державного архітектурно-будівельного контролю, включаючи можливість застосування адміністративного оскарження як досудового способу врегулювання спорів у сфері містобудування.

Застосування процедур із адміністративного оскарження у сфері містобудування вимагає не лише вирішення правозастосовних проблем, але й врахування історичних, соціальних, економічних причин, що має бути враховано

при систематизації будівельного законодавства. Ефективність містобудівного законодавства України залежить від здатності врахування та напрацювання позитивних практик із забезпечення прав і свобод особи у сфері забудови населених пунктів, створенні дієвого життєвого середовища, як пріоритету та цілей належності регулювання у досліджуваній сфері. З врахуванням зазначеного, до нагальних проблем, що мають бути вирішені у процесі реформування містобудівного законодавства, відносяться: проблеми регламентації взаємної відповідальності приватних осіб та суб'єктів публічної влади, налагодження дієвого соціального партнеру; проблеми забезпечення ефективності діяльності владних суб'єктів, що є базисом для дієвості застосування такого інституту, як адміністративна скарга.

Висновки. Специфіка здійснення містобудівної діяльності, що полягають у встановлених характерних стандартах визначеності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної влади, що при цьому має відповідати вимозі дотримання розумності строків застосування роблять нагальною проблемою пошуку напрямів гарантування ефективності досудових (альтернативних) засобів вирішення адміністративних спорів.

При цьому ефективність таких процесів нормотворення безумовно має спиратися на використанні ціннісного аксіологічного підходу до здійснення правотворчої діяльності, де пріоритетом та законодавчим імперативом мають бути права людини в цілому, і зокрема, її право на гідне існування, що фактично функціонально забезпечується із застосування містобудівних стандартів та вимог.

ЛІТЕРАТУРА

1. Легеза Ю.О., Коваленко Н.В., Ляшко О.Б. Адміністративно-правове регулювання в сфері містобудування. Монографія. Херсон : «Видавничий дім «Гельветика», 2017. 192 с.
2. Ляшко О. Б. Питання класифікації адміністративних послуг у сфері містобудування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарно-юніверситету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 12. Т. 1. С. 127–130.
3. Ляшко О. Б. Надання адміністративних послуг у сфері містобудування : результати соціологічного дослідження. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 117–120
4. Неборський Є. А. Адміністративно-правові засади діяльності суб'єктів містобудування : дис. ... к.ю.н. 12.00.07. Київ, 2020. 246 с.
5. Череміс О. О. Земельне правопорушення у сфері містобудування як підстава юридичної відповідальності. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2021. 247 с.
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
7. Педько Ю. С. Публічно-правовий спір – предмет юрисдикції адміністративних судів України. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України*: міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 січня 2007 р.: тез. допов. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 249–252.
8. Концепція публічного управління у сфері містобудівної діяльності. Збірник аналітичних матеріалів. Вінницька обласна державна адміністрація : веб-сайт. Київ, 2019. 369 с. URL: <http://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/dep-dmba/news/Conc.pdf>
9. Про схвалення Концепції Містобудівного кодексу України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 року № 536-р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 53. Ст. 105.
10. Проект Містобудівного кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6400&skl=7
11. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>
12. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року № 222-VIII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: Закон України від 17 жовтня 2019 року № 199-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-20#n63>
14. Семенчук Н.О. Публічно-правові спори у сфері містобудування. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 245 с.
15. Ленівський Р.В. Законність і правопорядок в Україні : адміністративно-правові засоби забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 ; ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» ; Нац. авіац. ун-т. Київ : 2018. 187 с.
16. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
17. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>
18. Drozd O., Dorokhina Y., Leheza Y., Smokovych M., Zadyraka N. Cassation filters in administrative judicial procedure: a step in a chasm or a novel that ukrainian society expected? *The Revista Amazonia Investiga*. 2021. Volume 10. Issue 40. P. 222–232.
19. Задирака Н.Ю. Принцип добросовісності як принцип здійснення адміністративної процедури. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 163. С. 68–79.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ВІЙСЬКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УКРАЇНІ****ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF RESPONSIBILITY
FOR MILITARY OFFENSES IN UKRAINE**

Коваль М.О., аспірант кафедри міжнародного європейського права
та порівняльного правознавства

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Швагер О.А., к.ю.н.,

асистент кафедри міжнародного європейського права та порівняльного правознавства

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Статтю присвячено встановленню адміністративно-правових засад відповідальності за військові правопорушення в Україні. При дослідженні питань становлення адміністративно-правових засад відповідальності за вчинення військових правопорушень констатовано, що загалом факти вчинення даного виду адміністративних проступків пов'язані із невиконанням або неналежним виконанням вимог чинного національного законодавства про військовий обов'язок і військову службу. За результатами здійсненого аналізу чинного національного законодавства зроблено висновок, що правові засади адміністративної відповідальності за вчинення військових правопорушень головним чином містяться у Кодексі України про адміністративні правопорушення у нормах окремої глави. Водночас наголошено на існуванні й інших правових документів, в окремих положеннях яких закріплено обов'язки військовослужбовців та деякі особливості їх юридичної відповідальності за порушення законодавства про військовий обов'язок і військову службу. Запропоновано адміністративно-правові засади відповідальності за військові правопорушення в Україні можна представити наступним чином: 1) загальні правові засади: основоположні правові засади щодо обов'язку громадян захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність закріплено в Конституції України, Законах України «Про оборону України», «Про національну безпеку України», «Про Збройні Сили України»; окремі правові засади щодо звільнення військовослужбовців у разі притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення військових адміністративних правопорушень містяться у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Положенні про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України; 2) спеціальні правові засади: законодавчі засади адміністративної відповідальності за вчинення військових правопорушень, зокрема, щодо визначення видів такого роду адміністративних проступків та заходів адміністративно-правового примусу, відображено у нормах окремої глави 13-Б Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: адміністративно-правові засади, адміністративна відповідальність, військово-адміністративне правопорушення, військовослужбовці, військова служба, Збройні Сили України.

The article is devoted to the establishment of administrative and legal principles of responsibility for military offenses in Ukraine. When investigating the issues of establishing the administrative and legal bases of responsibility for committing military offenses, it was established that, in general, the facts of the commission of this type of administrative offense are related to non-fulfillment or improper fulfillment of the requirements of the current national legislation on military duty and military service. According to the results of the analysis of the current national legislation, it was concluded that the legal principles of administrative responsibility for the commission of military offenses are mainly contained in the Code of Ukraine on administrative offenses in the norms of a separate chapter. At the same time, the existence of other legal documents was emphasized, in certain provisions of which the duties of military personnel and some features of their legal responsibility for violating the legislation on military duty and military service are fixed. The proposed administrative and legal principles of responsibility for military offenses in Ukraine can be presented as follows: 1) general legal principles: the fundamental legal principles regarding the duty of citizens to protect the Motherland, its independence and territorial integrity are enshrined in the Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine «On the Defense of Ukraine», «On the National Security of Ukraine», «On the Armed Forces of Ukraine»; separate legal principles regarding the dismissal of military personnel in case of administrative liability for committing military administrative offenses are contained in the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service» and the Regulation on the Military Service of Ukrainian Citizens in the Armed Forces of Ukraine; 2) special legal principles: the legislative principles of administrative responsibility for the commission of military offenses, in particular, regarding the definition of types of such administrative offenses and measures of administrative and legal coercion, are reflected in the norms of a separate chapter 13-B of the Special Part of the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Key words: administrative and legal principles, administrative responsibility, military administrative offense, military personnel, military service, Armed Forces of Ukraine.

Міжнародна взаємодія країн з різноманітних сфер життєдіяльності кожної з них (політичної, економічної, соціальної тощо) неможлива без одночасного дотримання їх національних інтересів. Саме останні й складають основу зовнішньої політики держав, спрямованої на захист національної безпеки загалом й захищеність громадянського суспільства зокрема [1, с. 11931; 2, с. 408] та здатної протистояти як внутрішнім, так і зовнішнім реальним, а іноді можливим загрозам [3, с. 146]. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян. При цьому слід констатувати, що більшою мірою фактична реалізація цього обов'язку покладається на спеціально підготовлених людей, які проходять військову службу, тобто військовослужбовців. Здійснення військового обов'язку та проходження військової служби вимагає від них неухильного дотримання діючого законодавства, а звісно порушення його норм – тягти за собою обов'язкове притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, у тому числі й до адміністративної.

Метою статті є встановлення адміністративно-правових засад відповідальності за військові правопорушення в Україні.

Вивчаючи питання становлення адміністративно-правових засад відповідальності за вчинення військових правопорушень, зазначимо, що говорити про факт вчинення даного виду адміністративних проступків можливо лише у разі невиконання або неналежного виконання вимог чинного національного законодавства про військовий обов'язок і військову службу. Відтак першочергово важливо встановити правове підґрунтя, в якому закріплено зазначені вимоги.

Аналіз нормативних джерел діючої національної правової бази дає підстави для твердження, що основні обов'язки людини і громадянина відображені у положеннях розділу II Конституції України від 28 червня 1996 року. Серед них, зокрема, у ст. 65 закріплено обов'язок громадян України щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів [4]. Також важливо враховувати й вимоги ст. 17 Основного

Закону, згідно змісту якої захист суверенітету і територіальної цілісності України є одночасно найважливішими функціями держави, а також справою всього Українського народу [4]. Таким чином, стан захищеності суверенітету та територіальної цілісності України, що одночасно є найважливішими функціями держави і обов'язком кожного громадянина, виступає показником ефективності системи забезпечення оборони держави.

Правові засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони нормативно прописані у окремому законодавчому акті – Законі України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ. У ст. 1 цього нормативного документу надається визначення оборони України, під яким законодавець пропонує розуміти систему політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [5]. Необхідно також вказати, що у відповідності до ст. 2 Закону України «Про оборону України» оборона держави базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх складових сектору безпеки і оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони [5]. Отже, захист країни, її незалежності та територіальної цілісності є конституційним обов'язком громадян, а оборона держави передбачає готовність держави, у тому числі в особі військовослужбовців, до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Забезпечення оборони держави нерозривно пов'язано з одночасним забезпеченням й її національної безпеки. Основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз відображені у окремому законодавчому акті – Законі України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII [6]. У ньому національна безпека України у розумінні законодавця є захищеністю державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [6]. Таким чином, підвищена важливість ролі військовослужбовців у обороні країни і захисті її національної безпеки вказує на те, що дотримання ними конституційних засад та законодавства про оборону та національну безпеку України під час проходження військової служби є неухильним та обов'язковим.

Важливим нормативно-правовим актом, нормами якого врегульовано окремі питання правового статусу військовослужбовців, а також особливості проходження ними військової служби, особливості правового статусу військовозобов'язаних та резервістів, є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ. У ст. 1 даного законодавчого акту закріплений конституційний обов'язок громадян України щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України [7]. Головною законодавчо визначеною метою військового обов'язку є підготовка громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями [7]. Вивчення норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дозволяє констатувати відсутність норм прямої дії, в яких би закріплювалися особливості адміністративної відповідальності за вчинення військових пра-

вопорушень. Натомість аналіз змісту окремих положень свідчить про те, що у деяких випадках притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення військового правопорушення може стати причиною для припинення (розірвання) контракту з військовослужбовцем, що можливо як у мирний час, так і під час дії особливого періоду (крім періодів проведення мобілізації та дії воєнного стану). Зазначене відповідає вимогам ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», що закріплює випадки звільнення з військової служби. До прикладу, згідно пп. и) п. 1 ч. 5 ст. 26 однією з підстав припинення (розірвання) контракту та звільнення військовослужбовця, який проходить військову службу за контрактом, у мирний час є набрання законної сили судовим рішенням, яким військовослужбовця притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення та накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування [7]. За аналогічною підставою передбачено також припинення (розірвання) контракту та звільнення військовослужбовця, який проходить військову службу за контрактом, і під час дії особливого періоду (крім періодів проведення мобілізації та дії воєнного стану), що передбачено пп. з) п. 2 ч. 5 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [7].

Наступним не менш важливим правовим документом, в якому визначаються функції, склад Збройних Сил України, правові засади їх організації, діяльності, а також питання соціального і правового захисту військовослужбовців, є Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року № 1934-ХІІ. У відповідності до ст. 1 цього законодавчого акту оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладається на спеціальне військове формування – Збройні Сили України [8]. Військовослужбовці входять до особового складу Збройних Сил України (ст. 5) та щодо них діють деякі обмеження, зокрема, політичної діяльності у Збройних Силах України (ст. 17). Порушення вимог, встановлених Законом України «Про Збройні Сили України», є неприпустимим, а тому передбачає притягнення винних осіб до певних видів юридичної відповідальності.

Особливості проходження військовослужбовцями військової служби регламентовані окремим правовим документом – Положенням про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженим указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008. Як і у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» у зазначеному підзаконному нормативно-правовому акті так само відсутні норми прямої дії, які б передбачали адміністративну відповідальність за вчинення військовослужбовцями певних проступків. Однак якщо звернути увагу на ст. 228¹, то її змістовне наповнення вказує на те, що притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності за вчинення військового адміністративного правопорушення може бути підставою для звільнення з військової служби. Звільнення з військової служби у зв'язку із систематичним невиконанням умов контракту про проходження військової служби чи контракту про навчання обов'язків він два або більше разів у сукупності притягувався до адміністративної відповідальності за вчинення військового адміністративного правопорушення [9]. Але важливо враховувати, що така підстава для звільнення є можливою за певних умов: 1) притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності відбулося два або більше разів у сукупності; 2) притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності відбулося протягом останніх шість місяців за неналежне виконання або відмову від виконання взятих на себе під час укладення контракту про проходження військової служби чи контракту про навчання обов'язків.

На сьогоднішній день законодавче закріплення адміністративної відповідальності за вчинення військових правопорушень, зокрема, видів такого роду адміністративних проступків та визначення заходів адміністративно-правового примусу, відображено у нормах окремої глави 13-Б Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X (далі – КУпАП) з відповідною назвою «Військові адміністративні правопорушення» [10]. У ч. 5 ст. 15 КУпАП законодавцем передбачено, що за вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів несуть відповідальність, передбачену главою 13-Б КУпАП, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність [10]. Але важливо звернути увагу, що доповнення Особливої частини КУпАП окремою главою, якою врегульовано відповідальність за вчинення військових адміністративних правопорушень, відбулося лише у 2015 році шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 року № 158-VIII [11]. Звісно такі доповнення до адміністративно-деліктного законодавства були обумовлені певними історичними подіями. В умовах загострення безпекової ситуації в Україні у 2014 році особливого значення набули питання забезпечення законності у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, що супроводжувалося стрімким збільшенням кількості правопорушень і злочинів, вчинених військовослужбовцями. З огляду на те, що масштаби порушень військової дисципліни набули небезпечної характеру, постало питання посилення боєздатності військових формувань [12, с. 29]. Тому з метою посилення відповідальності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів національне адміністративно-деліктне законодавство зазнало певних перетворень щодо нормативного закріплення адміністративної відповідальності за вчинення військових правопорушень у вигляді об'єднання норм, що передбачають притягнення до адміністративної відповідальності за їх вчинення, у окрему главу під відповідною назвою.

З вивчення положень глави 13-Б Особливої частини КУпАП можна дійти висновку, що за чинним національним адміністративно-деліктним законодавством серед військових адміністративних правопорушень визнаються наступні: 1) відмова від виконання законних вимог командира (начальника) (ст. 172¹⁰ КУпАП); 2) самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 172¹¹ КУпАП); 3) необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 172¹² КУпАП); 4) зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 172¹³ КУпАП); 5) перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 172¹⁴ КУпАП); 6) недбале ставлення до військової служби (ст. 172¹⁵ КУпАП); 7) бездіяльність військової влади

(ст. 172¹⁶ КУпАП); 8) порушення правил несення бойового чергування (ст. 172¹⁷ КУпАП); 9) порушення правил несення прикордонної служби (ст. 172¹⁸ КУпАП); 10) порушення правил поведінки зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 172¹⁹ КУпАП); 11) розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів (ст. 172²⁰ КУпАП) [10]. Аналіз змісту ст.ст. 172¹⁰–172²⁰ КУпАП показує, що видами адміністративних стягнень, перелік яких є вичерпним і міститься у ст. 26 КУпАП, що застосовуються до особи-правопорушника у разі вчинення того чи іншого військового адміністративного проступку можуть бути: 1) штраф (його розмір залежить від характеру протиправного діяння); 2) арешт з утриманням на гауптвахті (його строк залежить від специфіки вчиненого адміністративного правопорушення, передбаченого відповідною нормою глави 13-Б Особливої частини КУпАП).

Висновки. З урахуванням здійсненого в рамках наукового пізнання встановлення адміністративно-правових засад відповідальності за військові правопорушення в Україні необхідно зазначити наступне. Аналіз чинного національного законодавства свідчить про те, що правові засади адміністративної відповідальності за вчинення військових правопорушень (тобто таких, що не тягнуть за собою кримінальну відповідальність) головним чином містяться у Кодексі України про адміністративні правопорушення у нормах окремої глави (у главі 13-Б Особливої частини). Водночас необхідно також враховувати, що існують й інші правові документи, в окремих положеннях яких закріплено обов'язки військовослужбовців та деякі особливості їх юридичної відповідальності за порушення законодавства про військовий обов'язок і військову службу. Відтак у сукупності **адміністративно-правові засади відповідальності за військові правопорушення в Україні** можна представити наступним чином:

1) *загальні правові засади:*

– основоположні правові засади щодо обов'язку громадян захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність закріплено в Конституції України, Законах України «Про оборону України», «Про національну безпеку України», «Про Збройні Сили України»;

– окремі правові засади щодо звільнення військовослужбовців у разі притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення військових адміністративних правопорушень містяться у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Положенні про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України;

2) *спеціальні правові засади:*

– законодавчі засади адміністративної відповідальності за вчинення військових правопорушень, зокрема, щодо визначення видів такого роду адміністративних проступків та заходів адміністративно-правового примусу, відображено у нормах окремої глави 13-Б Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mihail M. Burbyka, Alyona N. Klochko, Oleg N. Reznik. Coordinating Activity of the Prosecutor's Office in the Sphere of Criminality Prevention of Ukraine. *Look academic publishers*. 2016. Vol. 11. № 18. P. 11931–11941.
2. Bondarenko O., Reznik O., Garmash Y., Andriichenko N., Stohova O. Participation of Ukraine in International Cooperation against Corruption. *Amazonia investiga*. 2020. Volume 9. Issue 29. P. 407–416.
3. Резнік О. М. Реформування правоохоронних органів в аспекті забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 145–151.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
6. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
7. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
8. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.
9. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008>.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 80731-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додат. до № 51. Ст. 1122.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 92.
12. Остапенко І. О. Проблеми застосування законодавства України про військові адміністративні правопорушення. *Галузь військової права у сучасних умовах державотворення*: тези доп. учасників панел. диск. (Київ – Харків, 11 груд. 2020 р.). С. 29–32.

СТАН АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE

Корольова А.А., аспірантка кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

В енергетичній сфері джерела викопного палива є основним енергетичним ресурсом, при цьому залежність від природного газу та нафти є найбільшою причиною екологічної кризи. У майбутньому потреба в енергії зростатиме, і ця проблема не може бути вирішена лише за рахунок невідновлювальних джерел. В останні десятиліття по усьому світу спостерігаються позитивні зміни у напрямку розширення потужностей з відновлюваної енергетики як альтернативного способу задоволення зростаючих енергетичних проблем людства та напрямку запобігання зміни клімату.

В статті оцінюється регуляторне підґрунтя та подається систематизація законодавства у сфері відновлюваної енергетики України. Розкриваються основні суперечності адміністративно-правового забезпечення державного регулювання розвитку відновлюваної енергетики. Надаються практичні пропозиції з удосконалення законодавства щодо забезпечення операційної безпеки об'єднаної енергетичної системи України в час пікового навантаження шляхом запровадження системи накопичення електричної енергії. Наголошено, що за останні роки українська влада зробила ряд важливих кроків у напрямі формування та розвитку законодавчого підґрунтя у сфері відновлюваної енергетики, однак зазначена сфера розглядається все ще в контексті розвитку альтернативної енергетики, що являє собою перспективу для подальших досліджень у сфері розвитку та оптимізації відновлюваної енергетики.

Акцентовано, що впровадження відновлювальних джерел енергії в Україні відбувається доволі повільно, що пов'язано, насамперед, із нападом Росії на Україну, недосконалістю вітчизняного законодавства в зазначеній сфері, а також невисокими показниками інвестицій у цю перспективну галузь національної економіки. До позитивних рис адміністративно-правового регулювання у сфері розвитку відновлюваної енергетики віднесено узгодження національної нормативної бази з європейським законодавством щодо цього питання.

Наведено ряд пропозицій, що на думку автора може позитивно впливати на розвиток відновлювальної енергетики як у короткостроковій так і у довгостроковій перспективах.

Ключові слова: відновлювана енергетика, альтернативна енергетика, адміністративно-правове регулювання, адміністративне право, адміністративно-правове регулювання системи накопичення електричної енергії.

In the energy sector, fossil fuel sources are the main energy resource, while dependence on natural gas and oil is the biggest cause of the environmental crisis. In the future, the need for energy will grow, and this problem cannot be solved only at the expense of non-renewable sources. In recent decades, positive changes have been observed all over the world in the direction of expanding renewable energy capacities as an alternative way of meeting the growing energy problems of mankind and in the direction of preventing climate change. The article assesses the regulatory basis and presents the systematization of legislation in the field of renewable energy of Ukraine. The main contradictions of the regulatory and legal provision of the state regulation of the development of renewable energy are revealed. Practical proposals for improving the legislation on ensuring the operational security of the unified energy system of Ukraine during peak load times by introducing a system of electric energy storage are provided. It is emphasized that in recent years, the Ukrainian authorities have taken a number of important steps in the direction of the formation and development of the legislative basis in the field of renewable energy, however, the specified area is still considered in the context of the development of alternative energy, which represents a perspective for further research in the field of development and optimization of renewable energy. It is emphasized that the introduction of renewable energy sources in Ukraine is quite slow, which is primarily due to Russia's attack on Ukraine, the imperfection of domestic legislation in this area, as well as low indicators of investments in this promising branch of the national economy. Harmonization of the national regulatory framework with European legislation on this issue is included among the positive features of regulatory and legal regulation in the field of renewable energy development. A number of proposals are given, which, in the opinion of the author, can have a positive effect on the development of renewable energy both in the short-term and in the long-term perspectives.

Key words: renewable energy, alternative energy, administrative and legal regulation, administrative law, administrative and legal regulation of the electric energy storage system.

Постановка проблеми. Енергетична галузь визначає рівень розвитку економіки країни, статус держави на міжнародній арені та її привабливість як партнера. Енергетичний сектор економіки впливає на забруднення навколишнього середовища, тому розвиток альтернативної та в її контексті і відновлюваної енергетики є пріоритетом для багатьох розвинутих країн світу. Україна не стоїть осторонь цих проблем, і саме тому перед урядом постає важливе завдання, що передбачає скорочення споживання енергії шляхом застосування енергоощадних технологій та створення передумов для поступового переходу на використання відновлюваних джерел енергії. Також у зв'язку із російською агресією проти України і окупації частини її території постає необхідність переглядати підходи до розвитку даного напрямку. Розвиток енергетичної галузі в Україні можна розглядати до початку війни і в умовах воєнних дій. Отже, адміністративно-правове регулювання повинно бути направлено на вдосконалення як і законодавства так і механізму управління енергетичною галуззю. Пошук міжнародного донорства та залучення інвестицій на проєкти із відновлювальної енергетики повинні бути у пріоритеті держави.

Стан дослідження. Окремими питаннями адміністративного регулювання розвитку відновлюваної енергетики в різні роки займалися такі науковці, як: Я. С. Бенедик, С. Д. Білоцький, О. В. Гафурова, Х. А. Григор'єва, Г. Д. Джумагельдієва, К. М. Караханян, О. Б. Кишко-Єрлі, Р. С. Кірін, М. В. Краснова, М. М. Кузьміна, О. І. Кулик, С. А. Оболенська, М. Савельєва, М. В. Чіпко, Є. Чумаченко, Т. Є. Харитонова, Г. І. Шматько та інші. Проте стрімкі зміни адміністративного регулювання потребують постійного моніторингу та забезпечення актуальних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу адміністративно-правового регулювання відновлювальної енергетики в Україні необхідно дослідити поняття відновлюваних джерел енергії. У науковій літературі вживаються декілька термінів для позначення цих специфічних енергетичних об'єктів: «альтернативні джерела енергії», «поновлювані джерела енергії», «відновлювані джерела енергії». Якщо останні з яких є синонімічними за своїм значенням, то між альтернативною та відновлювальною енергетикою існують відмінності.

Термін «альтернативна енергетика», як зазначає В. Садковий, є «більшим широким, оскільки, крім від-

новлованих джерел енергії, він включає також енергію газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний гази, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів тощо» [1, с. 35].

«Поновлювані джерела енергії – ті, відновлення яких постійно здійснюється в природі (сонячне випромінювання, біомаса, вода річок та океанів, гейзери тощо), і які існують на основі постійних чи періодично виникаючих в природі потоків енергії; теплова енергія ядра Землі, а також хімічних реакцій і радіоактивного розпаду в її надрах (геотермальна енергія джерел гарячої води – гейзерів)» [2, с. 25].

«Відновлювана енергетика – область господарювання, науки і техніки, що охоплює виробництво, передачу, перетворення, накопичення і споживання електричної, теплової і механічної енергії за рахунок використання в якості первинних енергоресурсів відновлюваних джерел енергії. Відновлювані джерела енергії – це потоки енергії, що постійно або періодично діють у навколишньому середовищі» [3, с. 16].

Можна стверджувати, що відновлювані джерела енергії – це енергія, що надходить з природних джерел, яка поновлюється зі швидкістю, більшою за швидкість їх споживання. Виробництво відновлюваної енергії генерує набагато менше викидів, ніж спалювання викопного палива. Щоб подолати кліматичну кризу, важливо перейти від викопного палива, яке зараз спричиняє більшість викидів, до відновлюваних джерел енергії.

В правовому полі поняття відновлюваної енергетики слід розглядати в поєднанні з правовими принципами, зокрема адміністративно-правового регулювання, оскільки даний підхід сприяє більш повному та ґрунтованому аналізу зазначеної проблеми.

Як вважає Н. Ю. Цибульник, розглядаючи «принципи адміністративно-правового регулювання у сфері державної безпеки, як основні та керівні засади, якими мають керуватися органи державної влади для добросовісного виконання своїх обов'язків» [4, с. 184].

Натомість як зазначено в роботі Гуржій Т. О. та Бодров Ю. В., «принципи адміністративно-правового регулювання полягають основоположенні ідеології, що лежать в основі розвитку і функціонування адміністративного права та всіх його інститутів, системи адміністративно-правових відносин, реалізації прав, свобод і законних інтересів їх учасників, розвитку та функціонування правотворчої та правозастосовчої діяльності органів публічної влади» [5, с. 46].

Необхідно звернути увагу, що принципи адміністративно-правового регулювання ґрунтуються як на загальних, так і на спеціальних правових принципах. Таким чином, під принципами адміністративно-правового регулювання охоплює організацію, повноваження, обов'язки та функції органів державної влади. Принципи адміністративного права – це найбільш загальні та безстрокові правові норми, які легітимно визнані суддями в адміністративних прецедентах і функціонують в адміністративно-правовій системі з метою оптимізації адміністративного правопорядку або впровадження верховенства права в правовій поведінці органів державної влади.

Відновлювана енергетика, що англійською означає «renewable energetics», є енергетичною галуззю, що спеціалізується на отриманні та використанні енергії з відновлюваних джерел енергії, до яких належать періодичні або сталі потоки енергії, що розповсюджуються в природі і обмежені лише стабільністю Землі як космопланетарного елемента: променева енергія сонця, вітер, гідроенергія, природна тепла енергія тощо [6, с. 10].

Відновлювана енергія, яку часто називають «чистою енергією» чи «зеленою енергією», походить від природних джерел або процесів, які постійно поповнюються. Наприклад, сонячне світло або вітер продовжують світити і дуети, навіть якщо їх наявність залежить від часу та погоди. Погоджуємося із думкою Григорєвської І. І., яка вказує, що це не означає, що ці енергії не шкідливі для навко-

лишнього середовища, наприклад, використання великих гідроенергетичних ресурсів несе ризики для рибальства та землекористування, проте такий вплив набагато менший порівняно з викопним паливом. Це пояснює, чому розвиток джерел відновлюваної енергетики є важливим елементом стратегії сталого розвитку, зокрема: на глобальному рівні. До таких стратегій можна віднести: Цілі сталого розвитку на період до 2030 р., прийняті у вересні 2015 р. Генеральною Асамблеєю ООН; регіональному рівні – Стратегія сталого розвитку Європейського Союзу, національному рівні – Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 р. [7, с. 10–11].

Директива Європейського парламенту та Ради 2009/28/ЕС визначає, що енергія з відновлюваних джерел включає вітрову, сонячну, аеротермальну, геотермальну і океанічну енергії, гідроенергію, біомасу, газ з органічних відходів, газ з очищених стічних вод та біогаз. При цьому пояснюється, що аеротермальна енергія (отримана у вигляді тепла в атмосферному повітрі), геотермальна (отримана у вигляді тепла з-під поверхні землі), гідротермальна (отримана у вигляді тепла поверхневих вод), біомаса (біологічна частка продукції, відходів і залишків біологічного походження від сільського господарства, в тому числі рослинних і тваринних речовин, лісового господарства і суміжних галузей, у тому числі рибальства і аквакультури, а також біологічної частини промислових та побутових відходів) [8].

У Статуті Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (IRENA) зазначено, що термін «відновлювана енергія» передбачає усі форми енергії, що постійно виробляються усіма відновлюваними джерелами та включає: біоенергію, геотермальну енергію, гідроенергію, енергію океану, в тому числі енергію припливів та відпливів, хвильову та теплову енергію океану, сонячну енергію, енергію вітру [9].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» до відновлюваних джерел енергії належать: енергія сонячна, вітрова, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний гази, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів [10].

Адміністративно-правове регулювання відновлюваної енергетики в цілому здійснюється законами України: «Про альтернативні джерела енергії», «Про ринок електроенергії», «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», а також підзаконними нормативно-правовими актами, спільними для всіх відновлювальних джерел енергії, наприклад, постанови Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, «Про затвердження Порядку формування та ведення реєстру об'єктів електроенергетики, що використовують альтернативні джерела енергії», «Про затвердження нормативно-правових актів, що регулюють діяльність гарантованого покупця та купівлі електричної енергії за «зеленим» тарифом та за аукціонною ціною» тощо [11, с. 35].

Із моменту розвитку промисловості та технологічних здобутків світу, можна стверджувати, що використання енергоресурсів планети зростає і, як наслідок, відбувається нанесення суттєвої екологічної шкоди світовому докілью. В останні роки ця проблема все більше хвилює світову спільноту, оскільки людині для її життя необхідне максимально чисте навколишнє середовище. Тому, в даний момент є підстави вважати екологічні проблеми одними з найважливіших для забезпечення майбутнього сталого розвитку людства, саме ці проблеми несуть найбільшу загрозу для світової спільноти.

Світова спільнота визначилась, що альтернативи розвитку відновлюваної енергетики на сьогодні не існує. Крім того, що розвиток відновлюваної енергетики зменшує викиди парникових газів в атмосферу, забезпечує стабільність в енергетичному комплексі за рахунок змен-

шення споживання традиційних корисних копалин (газу, нафти, вугілля тощо), це ще є й додатковим енергетичним ресурсом держави, належний розвиток якого безперечно призведе до позитивних результатів.

Україна не залишилась на узбіччі сучасних процесів в енергетиці. Основними принципами державної політики в сфері альтернативних джерел енергії, перш за все, є: збільшення об'ємів виробництва і споживання енергії; покращення місцевого і глобального стану навколишнього середовища [12, с. 50].

Поступовість реформування ринку відновлювальної енергетики була нівельована нападом Росії на Україну. 24 лютого 2022 року розпочався зворотній відлік часу не лише до військової перемоги України над російським загарбником, але й до її енергетичної незалежності. Завдяки цій кривавій війні, цінність відновлюваних джерел енергії трансформувалась з більш екологічної на безпекову та економічну. Ще два роки назад, відновлювані джерела енергії вважались світовою спільнотою, в першу чергу, інструментом боротьби з невідворотною зміною клімату та скорочення викидів вуглецю. Погоджуємося із думкою Голови Правління Української вітроенергетичної асоціації Андрієм Конеченковим, що сьогодні вітрова, сонячна, біо, мала гідро та воднева енергетики є запорукою енергетичної безпеки та незалежності держав, а її собівартість є значно нижчою за викопне паливо [13].

Українська енергетика стала однією з ключових цілей російських атак і зазнала значних руйнувань. Найбільш вразливими стали великі ТЕС, ТЕЦ та трансформатори системи передачі. В умовах постійних обстрілів стійкість енергосистеми може посилити наявність резервного, автономного та децентралізованого енергопостачання, зокрема з відновлюваних джерел. Тобто нам потрібна енергія сонця, вітру, води, використання біомаси та біогазу.

На початок 2022 року за загальною встановленою потужністю з ВДЕ лідерами серед усіх областей України є Дніпропетровська (1350,06 МВт), Херсонська (1139,65 МВт) і Миколаївська області (1121,16 МВт). На усі ці області припадає понад 37,3% усіх потужностей ВДЕ в Україні [13].

Кабінет Міністрів України затвердив нову енергетичну стратегію України на період до 2050 року розпорядженням № 373-р від 21 квітня 2023 року. Документ закритий для громадськості в умовах воєнного стану, але звіти з відкритих джерел та коментарі урядовців дають певне уявлення про основні стратегічні цілі перетворення України на енергетичний хаб Європи.

З моменту повномасштабного вторгнення України вдалося за рахунок приватних інвесторів ввести в експлуатацію нові генеруючі потужності з ВДЕ: ВЕС – 157 МВт, СЕС – 56 МВт, БіО – 23 МВт [14].

Потужність генерації електроенергії з відновлюваних джерел становить 8773 МВт: на початок 2024 року потужність цих установок зростає на 238 МВт порівняно з 2022 роком. Найбільший приріст показали вітрові електростанції – 157 МВт. Решта нових потужностей припадає на сонячні електростанції та ТЕС/ТЕЦ на біомасі [15].

Якщо говорити про відновлення, то необхідно забезпечити постачання електроенергії споживачам, підприємствам і особливо об'єктам критичної інфраструктури малими джерелами енергії. Будівництво великої кількості невеликих об'єктів генерації та когенерації і є основою децентралізації енергосистеми.

Та одночасно з цим війна формує порядок денний реформ і сигналізує про потребу перевести енергосектор на так звані воєнні рейки – перепрофілювати його, ще більше розвиваючи відновлювану енергетику. У 2023 році Верховна Рада України ухвалила Закон № 3220-IX «Про відновлення та зелену трансформацію енергосистеми України».

Аналіз змін до ряду законодавчих актів показує певні кроки, що здійснює держава до переходу енергетичної системи на новий рівень регулювання. А саме, цей закон запроваджує систему видачі гарантій походження елек-

тричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел. Тобто виробники зможуть підтвердити статус зеленої електроенергії. Споживачі, зокрема європейські, зможуть переконатись, що придбана та використана ними електроенергія не призводила до додаткових викидів вуглекислого газу, і закрити свої зобов'язання щодо їх скорочення.

До вересня 2024 року національний регулятор (НКРЕКП) повинен: по-перше, забезпечити створення реєстру видачі, використання та припинення дії гарантій походження електричної енергії. Наступним кроком буде інтеграція українського реєстру до регіонального реєстру Енергетичного співтовариства. По-друге, запроваджено механізм ринкової надбавки. Буде запроваджено аукціон для розподілу квот підтримки. Виробникам, які за результатами аукціону набули право на підтримку, буде надаватися ринкова премія. По-третє, виробники енергії з відновлюваних джерел та ГП зможуть експортувати електроенергію на ринкових умовах. По-четверте, закон запроваджує схему чистого обліку для домогосподарств, відому як «Net Billing». За цією схемою споживачі стають активними учасниками енергетичного ринку, повертаючи надлишки електроенергії в мережу та сплачуючи лише різницю між спожитою та повернутою енергією [16].

Хочемо запропонувати, цілі схем підтримки відновлюваної енергетики потрібно: по-перше, забезпечити усунення перешкоди та забезпечити технічно-економічних цілей щодо розвитку відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі. По-друге, необхідно запровадити механізми державної підтримки для впровадження відновлюваних джерел енергії. По-третє, спрощення дозвільної процедури, для спрямування на прискорення реалізації проектів з відновлюваної енергетики.

Також, у травні 2023 року, у зв'язку із війною, на зміну Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність конкурентоспроможність», Кабінет Міністрів України за поданням Міністерства енергетики України схвалив Енергетичну стратегію України до 2050 року. В ній зокрема передбачається впровадження новітніх технологій та інноваційних рішень у сектор енергетики (виробництво та використання водню в енергетичних цілях, малі модульні ядерні реактори, установки зберігання енергії тощо); міжнародні зобов'язання України щодо енергоефективності, зменшення викидів парникових газів, а також децентралізація генерації електроенергії по всій території країни для поліпшення стійкості та надійності енергозабезпечення.

У 2021 році було спостерігається введення розвитку домашні СЕС 426,1 МВт потужностей, що відповідає 36,4% від минулорічного обсягу введених потужностей ВДЕ. Це відповідає 36,4% від минулорічних нових потужностей ВДЕ. Таким чином, загальна встановлена потужність домашніх сонячних систем на кінець року досягла 1 205,1 МВт. На відміну від побутової, промислово сонячна енергетика показала не найкращі показники розвитку, а навпаки, знизилася: у 2021 році потужність промислових фотоелектричних станцій зростає лише на 305,5 МВт (26,1% нових потужностей ВДЕ, введених в експлуатацію у 2021 році), знизившись з 1 123,6 МВт у 2020 році до 818,1 МВт, тобто у 3,6 рази. зменшення у 3,6 рази. На кінець року загальна встановлена потужність вітчизняної сонячної енергетики склала 7 586,3 МВт (включаючи СЕС) [19, с. 90–91].

Таким чином, Україна починає свій шлях розвитку зеленої енергетики в умовах війни, необхідності максимального енергозбереження та реалізації зобов'язань, пов'язаних в тому числі зі вступом в ЄС [17].

При цьому оприлюднена статистика органів державної влади показує позитивні тенденції розвитку відновлювальної енергетики. Прийняття нормативно-правових актів сприяє розвитку та вдосконаленню адміністративних механізмів регулювання ринку енергосистеми України, в тому числі відновлювальної енергетики, яке відображення у складеному аналітичному звіті даної сфери. В даному випадку слід відзначити, що статистичні данні

відображені до 2022 року, що обумовлено складеністю збирання та дослідження інформації з тимчасово окупованих територій. Позитивна тенденція використання джерел відновлювальної енергетики на підконтрольній території, відкриває подальші механізми та бачення процесу реінтеграції в сфері відновлювальної енергетики на територіях, які перебувають у тимчасовій окупації,

При цьому слід заважити, що процес вдосконалення та приведення законодавства в сфері відновлюваної енергетики не є переметними, а має відбуватись в умовах глобальних викликів сьогодення та узгоджуватись з баченням партнерів України.

Проаналізувавши «Енергетичну стратегію України до 2050 року», можна констатувати, що її метою є створення умов для сталого розвитку національної економіки через забезпечення доступу до надійних, стійких і сучасних джерел енергії. До 2050 року енергетичний сектор має бути максимально наближений до кліматичної нейтральності. Це означатиме наявність чистої енергії, подолання енергетичної бідності, розвиток інноваційної та децентралізованої енергосистеми, повноцінне функціонування національних енергетичних ринків і їх інтеграцію в міжнародні.

Ключовими принципами Енергетичної стратегії України є економічна обґрунтованість, екологічність, доступність, соціальна справедливість та ринковість. Енергетична стратегія базуватиметься на цільових показниках розвитку економіки у відповідності до Національної економічної стратегії на період до 2030 року. А також на міжнародних зобов'язаннях, взятих Україною – в першу чергу, в рамках Угоди про Асоціацію України з ЄС та Паризької кліматичної угоди.

Цілями Енергетичної стратегії України 2050 є: досягнення максимального рівня кліматичної нейтральності;

максимальне скорочення використання вугілля в енергетичному секторі; оновлення та модернізація енергетичної інфраструктури; підвищення ефективності використання ресурсів в енергетичному секторі; всебічна інтеграція з ринками Європейського Союзу та ефективне функціонування внутрішніх ринків; забезпечення енергетичного сектору власними ресурсами з урахуванням економічної доцільності; розвиток відновлюваних джерел енергії, нових продуктів та інноваційних рішень в енергетичному секторі. Робота над стратегією відбувається із залученням експертного середовища, громадськості та представників провідних компаній енергетичного сектору [18].

Висновки. Перед Україною сьогодні стоїть чимало викликів у політичній та економічній сферах. Усі ці виклики взаємопов'язані, мають спільний вектор – це європейські стандарти. Саме запровадження європейських стандартів із урахуванням війни Росії проти України у всіх сферах діяльності нашої держави і стане вирішенням завдання щодо розвитку відновлювальної енергетики у воєнний та пост воєнний періоди. Зокрема, реформа енергетичної галузі та прогрес у подоланні корупції сприятимуть зростанню інвестиційної привабливості України, стануть рушійною силою величезного притоку іноземних інвестицій у сектор відновлювальної енергетики. Також запровадження європейської практики стимулів розвитку відновлювальної енергетики, безумовно, призведе до швидкого збільшення відсотка такої енергетики в загальному енергобалансі країни.

До таких стимулів належать зменшення податкового навантаження на сектор відновлювальної енергетики, поширення практики державно-приватного партнерства, дерегуляція та дотації для вітчизняних виробників техніки й обладнання в галузі відновлювальної енергетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Садковий В.П. Розвиток державного управління у сфері професійної підготовки кадрів цивільного захисту: теорія, практика, механізми : монографія. Миколаїв, 2014. 343 с.
2. Мельникова О.В., Праховник А.В., Даг Арне Хойстад, Іншеков Є.М., Дешков В.І., Конеченков А.Є. Енергозбереження. Посібник з раціонального використання ресурсів та енергії для учнів загальноосвітньої школи. Видання друге виправлене та доповнене. Київ, 2004. 104 с.
3. Відновлювані джерела енергії. За заг. ред. С.О. Кудрі. Київ: Інститут відновлюваної енергетики НАНУ, 2020. 392 с.
4. Цибульник Н.Ю. Принципи адміністративно-правового регулювання сектору безпеки держави. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 6. С. 182–186.
5. Гуржій Т.О., Бодров Ю.В. Поняття та сутність принципів адміністративно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2023. Вип. 79(2). С. 41–48.
6. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – Synthesis Report for Government Officials : UNEP Report, 2011. URL: www.unep.org/greenconomy.
7. Григорєвська, І. І. Правове регулювання відновлювальної енергетики: європейський та український підходи. *Морська безпека*, 2023 р. (1), с. 9–15. <https://doi.org/10.32782/msd/2023.1.2>
8. Директива 2009/28/ЄС від 23 квітня 2009 р. щодо стимулювання використання енергії з відновлюваних джерел. Офіційний вісник Європейського Союзу. 05.06.2009. L 140. P. 16–62. URL: https://sae.gov.ua/documents/dyrektyva_2009_28.pdf
9. Статут Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j02
10. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 № 555-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>
11. Кузьміна М. М. Окремі проблеми правового регулювання виробництва енергії з альтернативних джерел в умовах адаптації до права ЄС. Адаптація до права ЄС регулювання економіки України в сучасних умовах : зб. наук. пр. (за матеріалами «Круглого столу», м. Харків, 26 трав. 2015 р.). Харків, 2015. С. 34–38.
12. Поліщук О. В. Розвиток альтернативної енергетики в Україні: стан та перспективи розвитку. *Енергетика та електрифікація*. 2013. № 3. С. 48–53.
13. Конеченков Андрій. Сектор відновлювальної енергетики України до, під час та після війни. Центр дослідження Розумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/sector-vidnovlyuvanoyi-energetyky-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-viyny>
14. Савченко О. Проблеми та перспективи розвитку відновлюваної енергетики в 2024 році. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/227024_problemi-ta-perspektivi-rozvitku-vidnovlyuvanoj-energetyki-v-2024-rots
15. Контроль витрат на відновлення України. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/brp-march-2024-7.pdf>
16. Денисюк М. Воєнні рейки для енергосектору: чому енергобезпека України залежить від розвитку відновлюваної енергетики. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3790662-voenni-rejki-dla-energosektoru-comu-energobezpeka-ukraini-zalezit-vid-rozvitku-vidnovlyuvanoi-energetiki.html>
17. Мильцева Вероніка. Енергетики 2023 року: фокус ЄС та виклики для України. Укрінформ. URL : <https://www.juscutum.com/news/osnovni-trendi-zelenoyi-energetiki-2023-roku-fokus-ies-ta-vikliki-dlya-ukrayini>
18. Енергетична стратегія. Міністерство енергетики України. URL : <https://www.mev.gov.ua/reforma/enerhetychna-stratehiya>
19. Рожелюк М.М. Досвід використання регенеративних джерел енергії в Україні та країнах Європи. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fd5a353a-397a-46ba-b1a4-84bcf89c20f4/content>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У СФЕРІ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND INFORMATION RESOURCES IN THE FIELD OF EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND CULTURAL FUNCTIONS OF THE STATE

Кудрявцев О.О., здобувач

Науково-дослідного інституту публічного права

Метою статті є визначення адміністративно-правових засад використання інформаційних технологій та інформаційних ресурсів у сфері освітньо-наукової та культурної функції держави. Визначено, що використання інформаційно-комунікаційних засобів зв'язку та цифрових технологій є гарантією забезпечення реалізації можливостей дистанційного навчання, неформальної освіти, проведення науково-практичних конференцій, колоквиумів, програм, семінарів. Підкреслено, що в основу розуміння цифрової культури та освіти покладено трансгуманістичну та гуманітарну концепції. Визначено сутність трансгуманістичної концепції цифрової культури та освіти полягає в обстоюванні необхідної інформатизації суспільства, домінуванні процесів діджиталізації, де важливими є техніко-технологічні відкриття, використання роботів та штучного інтелекту. Отже, основою для успішності побудови цифрової культури є технологічний імператив, і інформаційні ресурси мають визначати нормативний порядок та мають абсолютну цінність, що ставить перед людиною завдання із постійного розвитку технологій та інформаційних компетентностей, якими вона володіє. В основу розуміння гуманітарної концепції цифрової культури та освіти покладено розуміння специфіки діяльності людини в різних сферах суспільного життя. Наголошено, що є важливим в межах реалізації гуманітарної концепції освіти встановлення меж цифровізації суспільства, де значну роль відіграє збереження людської ідентичності в таких нових умовах. Зроблено висновок, що стратегічним завданням, що стоїть перед публічною службою є створення дієвої загальнонаціональної політики цифровізації освіти та сфери культури, елементами яких є поширення навчальних класів з відповідним обладнанням, адаптація та організація доступу до мультимедійних технологій та функціонування електронних освітянських платформ.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, адміністративно-правові засади, цифровізація, освіта, наука, культура, суспільство, нормативно-правове регулювання.

The purpose of the article is to determine the administrative and legal basis for the use of information technologies and information resources in the field of educational, scientific and cultural functions of the state. It was determined that the use of information and communication means of communication and digital technologies is a guarantee of ensuring the realization of opportunities for distance learning, informal education, conducting scientific and practical conferences, colloquiums, programs, seminars. It is emphasized that the understanding of digital culture and education is based on transhumanist and humanitarian concepts. The essence of the transhumanist concept of digital culture and education has been determined, it consists in arguing for the necessary informatization of society, the dominance of digitization processes, where technical and technological discoveries, the use of robots and artificial intelligence are important. Therefore, the basis for the success of building a digital culture is the technological imperative, and information resources must determine the normative order and have absolute value, which sets a person the task of constantly developing the technologies and information competences that he possesses. The basis of understanding the humanitarian concept of digital culture and education is the understanding of the specifics of human activity in various spheres of social life. It is emphasized that it is important within the framework of the implementation of the humanitarian concept of education to establish the limits of digitalization of society, where the preservation of human identity in such new conditions plays a significant role. It was concluded that the strategic task facing the public service is the creation of an effective national policy of digitization of education and the sphere of culture, the elements of which are the distribution of classrooms with appropriate equipment, adaptation and organization of access to multimedia technologies and the functioning of electronic educational platforms.

Key words: information provision, administrative and legal principles, digitalization, education, science, culture, society, regulatory and legal regulation.

Постановка проблеми. Відповідно до стратегічних програм розвитку суспільства, а саме положень Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р [1], та положень Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р [2], передбачається провадження програм, спрямованих на підвищення рівня обізнаності дітей та підлітків, цифрових компетентностей батьків та педагогічних працівників щодо небезпек дитини у цифровому середовищі, формування культури нетерпимого ставлення до порушення прав, свобод, безпеки дитини в цифровому середовищі та визначає, що повна загальна середня освіта перебуває на етапі кардинальних змін, а також створення рівних цифрових можливостей доступу до об'єктів культури і мистецтва, забезпечення освітніх та культурних потреб населення.

Питання інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації в Україні досліджувались в межах наукових розробок представників науки теорії держави та права (Ю. О. Легеза, О. В. Петришин, О. Ф. Скакун, П. М. Рабі-

нович та ін.), в межах наукових розробок вчених-конституціоналістів (В. Ф. Погорілко, Н. В. Мішина, Ю. М. Тодика та ін.), вченими-адміністративістами (І. В. Арістова, В. М. Бевзенко, М. Ю. Віхляєв, В. В. Доненко, Р. А. Каложний, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, С. В. Курінний, В. А. Ліпкан, С. О. Легеза, Д. В. Лученко, Р. В. Миронюк, та інших).

Метою статті є визначення адміністративно-правових засад використання інформаційних технологій та інформаційних ресурсів у сфері освітньо-наукової та культурної функції держави.

Виклад основного матеріалу. Створення системи дієвої та якісної освіти в умовах світової пандемії, що в Україні перейшла до надзвичайно важких умов воєнного стану є неможливим без використання цифрових ресурсів та розвитку інформаційних компетентностей учасників правовідносин – з одного боку, і з іншого публічні інформаційні ресурси є тими дієвими інструментами, які здатні забезпечувати реалізацію функцій із запобігання корупції, доступу громадськості до сфери контролю щодо діяльності закладів освіти, культури та науки.

Використання інформаційно-комунікаційних засобів зв'язку та цифрових технологій є гарантією забезпе-

чення реалізації можливостей дистанційного навчання, неформальної освіти, проведення науково-практичних конференцій, колоквиумів, програм, семінарів. У такий спосіб є можливим застосування інноваційних підходів, які дозволяють до проведення занять залучати практиків та вчених, що знаходяться в різних куточках світу.

Сучасне українське суспільство, як і світова спільнота в цілому, перебувають у формуванні цифрової культури та освіти, що вимагає з'ясування та висвітлення підходів до їх розуміння.

Основні підходи до розуміння цифрової культури та освіти полягають у такому. Пануючими є такі концепції розуміння цифрової культури та освіти, як трансгуманістична та гуманітарна¹.

Сутність трансгуманістичної концепції цифрової культури та освіти полягає в обстоюванні необхідної інформатизації суспільства, домінуванні процесів діджиталізації, де важливими є техніко-технологічні відкриття, використання роботів та штучного інтелекту. Основою для успішності побудови цифрової культури є технологічний імператив, і інформаційні ресурси мають визначати нормативний порядок та мають абсолютну цінність, що ставить перед людиною завдання із постійного розвитку технологій та інформаційних компетентностей, якими вона володіє [3; 4].

В основу розуміння гуманітарної концепції цифрової культури та освіти покладається розуміння специфіки діяльності людини в різних сферах суспільного життя. Важливим в цій концепції є встановлення меж цифровізації суспільства, де значну роль відіграє збереження людської ідентичності в таких нових умовах [5, с. 121].

Сутність цифрової культури виходить із встановлення таких її характеристик. Цифрова культура та освіта є безумовною складовою системи сучасного суспільства, є базою для його розвитку та зростання.

Саме через інформаційні технології є можливим доступ до нової реальності, до так званої «віртуальної» реальності, що має як позитивні, так і негативні характеристики. Негативним є безумовно прояви соціальної ізоляції людини, її відходу від реальності, що подекуди межує із гіпнотичним зануренням у світ інформаційних технологій, що особливо небезпечно для дітей та підлітків, із їх несформованою психікою [6, с. 130–136; 7, с. 79–83; 8, с. 205–228]. Відбувається активне «включення» себе у віртуальність і спостерігається відрив від фізичної реальності, навіть іноді реальне проживання підмінюється віртуальним [6].

Цифровізація суспільства призводить до втрати людиною власної ідентифікації, віртуалізації її життя та її домінуючого перебування у віртуальному просторі. Тоді як для традиційного нецифрового суспільства є характерним його побудова на стійких соціальних ритуалах взаємодії та ідентифікації. В межах гуманітарної концепції обстоюється ідея збереження як реального середовища існування людини, так і її перебування у віртуальному просторі, де жоден із просторів не домінує, а поєднується та взаємодіє [9].

Цифровий простір нав'язує людині певні алгоритми дій, певну поведінку, і певні ідеали. Фактично відбувається протистояння людини і роботу, людини і машини, людського інтелекту та штучного інтелекту [10, р. 143].

Таким чином відбувається трансформація культурних, духовних цінностей, що зараз формуються під впливом інформаційних технологій. І основним завданням держави та публічної служби є створення розумного співвідношення та ступеня цифровізації сфери культури, науки та освіти, де не втрачається цінність людського спілкування. Електронна освіта та культура є доступною, спро-

щує навчання, володіє засобами об'єктивного оцінювання [11, р. 74]. Така освітня модель здатна забезпечити спільне використання освітніх ресурсів, створює можливості для об'єктивізації оцінювання результатів навчання, а також дозволяє здобувати освіту в складних умовах пандемії, війни чи інших надзвичайних обставин. Очевидно в умовах цифровізації суспільного життя відбувається зміна системи культурних та освітніх цінностей.

Але при цьому не можна не зазначити, що дистанційне навчання не завжди характеризується належним рівнем якості. Якість дистанційних курсів не завжди дорівнюється якості аудиторної освіти [12, р. 20].

Отже, відбувається формування людини цифрової культури, що вимагає опанування нових підходів до інформаційного забезпечення діяльності публічної служби з питань належного виконання освітньо-наукової функції держави.

Таким чином, стратегічним завданням, що стоїть перед публічною службою є створення дієвої загальнонаціональної політики цифровізації освіти та сфери культури, елементами яких є поширення навчальних класів з відповідним обладнанням, адаптація та організація доступу до мультимедійних технологій та функціонуванням електронних освітніх платформ.

Спрямовування цифровізації освіти стратегічно здійснюється у таких напрямках, як: функціонування електронних освітніх інформаційних ресурсів та навчальних платформ, де має бути доступним для навчання інтерактивний та мультимедійний контент; розширення системи інноваційних комп'ютерних, мультимедійних та комп'ютерно орієнтованих засобів навчання та обладнання для створення цифрового навчального середовища (мультимедійні класи, науково-дослідних STEM-центрів лабораторії, інклюзивні класи, класи змішаного навчання); створення можливості повсякчасного доступу до мережі Інтернету в закладах освіти; розвиток дистанційної форми освіти з використанням когнітивних та мультимедійних технологій [1].

Суб'єктний склад відносин із виконання функцій держави у сфері науки та освіти складається із: органу законодавчої влади – Верховної Ради України (у складі якої необхідно виокремити діяльність Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, Комітет Верховної Ради України з питань молоді і спорту, Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій, Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова); органів державної виконавчої влади – Міністерство культури, молоді та спорту України, Міністерство освіти і науки України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державну службу України з етнополітики та свободи совісті, Державне агентство України з питань кіно, Національна комісія зі стандартів державної мови, Державну службу якості освіти України, Державну службу Укетирані з ополітики та свободи совісті, Національну комісію зі стандартів державної мови, Національне агентство з питань якості вищої освіти, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, інші особи публічного права та приватного права (зокрема, Український інститут національної пам'яті УІНП), що є уповноваженими на інформаційне забезпечення сфери науки, освіти та культури.

Діяльність суб'єктів публічної служби у сфері освіти та науки інформаційно забезпечується через функціонування таких загальнонаціональних реєстрів, як: Єдина державна електронна база з питань освіти [13], особливості ведення якого визначаються Наказом Міністерства освіти і науки України від 08 червня 2018 року № 620, Єдиний реєстр громадських формувань, процедура ведення якого закріплюється у Наказі Міністерства юстиції України від 19.12.2008 № 2226/5 [14] тощо.

Закріплення процедури ведення Єдиної державної електронної бази з питань освіти (ЄДЕБО) визначено як

¹ Дечонг В., Дольська О.О. ЦИФРОВА КУЛЬТУРА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. URL.: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/5d1ade76-f890-48b1-a211-2b765384eb08/content>

складова Єдиної державної електронної бази з питань освіти, де зосереджуються первинні дані, що містяться у державній інформаційно-виробничій системі для інформаційного та документарного забезпечення фізичних і юридичних осіб [15].

Висновки. Використання інформаційно-комунікаційних засобів зв'язку та цифрових технологій є гарантією забезпечення реалізації можливостей дистанційного навчання, неформальної освіти, проведення науково-практичних конференцій, колоквиумів, програм, семінарів.

В основу розуміння цифрової культури та освіти покладено трансгуманістичну та гуманітарну концепції. Сутність трансгуманістичної концепції цифрової культури та освіти полягає в обстоюванні необхідної інформатизації суспільства, домінуванні процесів діджиталізації, де важливими є техніко-технологічні відкриття, використання роботів та штучного інтелекту. Отже, основою для успішності побудови цифрової культури є технологічний імператив, і інфор-

маційні ресурси мають визначати нормативний порядок та мають абсолютну цінність, що ставить перед людиною завдання із постійного розвитку технологій та інформаційних компетентностей, якими вона володіє.

В основу розуміння гуманітарної концепції цифрової культури та освіти покладається розуміння специфіки діяльності людини в різних сферах суспільного життя. Є важливим в межах реалізації гуманітарної концепції освіти встановлення меж цифровізації суспільства, де значну роль відіграє збереження людської ідентичності в таких нових умовах.

Таким чином, стратегічним завданням, що стоїть перед публічною службою є створення дієвої загальнонаціональної політики цифровізації освіти та сфери культури, елементами яких є поширення навчальних класів з відповідним обладнанням, адаптація та організація доступу до мультимедійних технологій та функціонуванням електронних освітніх платформ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text>
2. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-p#Text>
3. Дечонг В., Дольська О.О. Цифрова культура: особливості та її основні характеристики. *Актуальні проблеми філософії та соціології* . URL.: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/5d1ade76-f890-48b1-a211-2b765384eb08/content>
4. Gere S. Art, Time, and Technology. Berg Publishers, Oxford and New York, 2006. 240 p
5. Schwab K., Malleret T. COVID-19: The great reset. Forum publishing 2020 // <http://reparti.free.fr/schwab2020.pdf>
6. Символічний обмін і смерть / переклад Леоніда Кононовича. Львів: Кальварія, 2004. 390 с.
7. Безпалова О.І., Лєгеца Ю.О. Використання поліцією засобів масової інформації (медіа) для забезпечення безпеки дітей у цифровому просторі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 130-136.
8. Лєгеца Ю.О. Права дитини в інформаційному цифровому просторі. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 79-83.
9. Лєгеца Ю.О. Дитина як учасник інформаційних правовідносин. *Retrospection and modern European approaches to jurisprudence: Collective monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. 432 p. С. 205-228. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-140-4-8>
10. Wu Z.Y., Zhou G.H., Liu X.D., Du J.F. Media Perspective Analysis of Alienation in Interpersonal Communication in the New Media Era. *Chinese Newspaper Industry*, 2022. № 4. Pp. 22-23.
11. Turkle Sh. Life on the screen: identity in the age of the Internet. New York: Simon & Schuster, 1995. 352 p.
12. Ma R. L. MOOCs: openness, controversy and enlightenment. China Electric Education. *Journal of China National Radio & TV University*, 2014. № 1. Pp. 69-75.
13. Про затвердження Положення про Єдину державну електронну базу з питань освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 08 червня 2018 року № 620. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1132-18#Text>
14. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр громадських формувань : Наказ Міністерства юстиції України від 19.12.2008 № 2226/5 URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1220-08#Text>
15. Про створення Єдиної державної електронної бази з питань освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 р. № 752. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2011-p#Text>

**РОЛЬ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДВИЩЕННІ ПРОЗОРОСТІ
ТА ЕФЕКТИВНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ЗАХОДІВ****THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN INCREASING THE TRANSPARENCY
AND EFFICIENCY OF ANTI-CORRUPTION MEASURES**

Матвійчук А.В., д.ю.н.,

доцент кафедри правосуддя

Інститут управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій

Наукова стаття розглядає значення і вплив цифрових технологій на ефективність антикорупційних заходів. Автори аналізують різноманітні інструменти і методи, які використовуються у боротьбі з корупцією. Стаття демонструє, як цифровізація може підвищити прозорість та зменшити можливості для корупційних дій через автоматизацію процесів, забезпечення доступу до інформації та сприяння громадському контролю.

Розглядаються виклики та обмеження, пов'язані з імплементацією цифрових технологій у антикорупційній діяльності, включаючи питання безпеки даних, цифрового розриву та потреби в правовому регулюванні. Загалом, стаття наголошує на потенціалі цифрових технологій як інструменту для посилення ефективності антикорупційних заходів та сприяння створенню більш прозорого та справедливого суспільства.

Цифрові технології відіграють ключову роль у підвищенні ефективності антикорупційних заходів. Вони сприяють підвищенню прозорості, зниженню рівня корупції та підвищенню довіри громадян до державних інституцій. Соціальні мережі та спеціалізовані платформи громадського моніторингу надають громадянам інструменти для повідомлення про випадки корупції та обговорення питань прозорості.

До активних антикорупційних заходів слід віднести роль громадського контролю в суспільному житті, адже сприяння активній участі громадян у антикорупційних заходах; електронні платформи для реєстрації підприємств, отримання ліцензій у веденні фінансово-господарської, сплати податків та інші дії; зменшення комунікації між громадянами та державними службовцями задля зменшення корупційних ризиків.

Використання цифрових інформаційних технологій для протидії корупції засвідчив, що застосування комп'ютерних автоматизованих програмних засобів і алгоритмів штучного інтелекту є найефективнішим інструментом спрощення адміністративних процесів, контролю прозорості діяльності компанії, органів влади.

Ключові слова: корупційні ризики, штучний інтелект, протидія та боротьба з корупцією, цифрові платформи, моніторинг та аналіз, цифровізація.

The scientific article examines the importance and impact of digital technologies on the effectiveness of anti-corruption measures. The authors analyze various tools and methods used in the fight against corruption. The article demonstrates how digitalization can increase transparency and reduce opportunities for corrupt practices by automating processes, ensuring access to information and facilitating public scrutiny.

Challenges and limitations related to the implementation of digital technologies in anti-corruption activities are considered, including issues of data security, the digital divide and the need for legal regulation. Overall, the article highlights the potential of digital technologies as a tool to enhance the effectiveness of anti-corruption measures and contribute to a more transparent and just society.

Digital technologies play a key role in increasing the effectiveness of anti-corruption measures. They contribute to increasing transparency, reducing the level of corruption, and increasing citizens' trust in state institutions. Social networks and specialized public monitoring platforms provide citizens with tools to report corruption and discuss transparency issues.

Active anti-corruption measures should include the role of public control in public life, because promoting the active participation of the public in anti-corruption measures; electronic platforms for registering enterprises, obtaining licenses in financial and economic management, paying taxes and other actions; reducing communication between citizens and civil servants in order to reduce corruption risks.

The use of digital information technologies to combat corruption has proven that the use of automated computer software and artificial intelligence algorithms is the most effective tool for simplifying administrative processes, controlling the transparency of the activities of the company and authorities.

Key words: corruption risks, artificial intelligence, countering and fighting corruption, digital platforms, monitoring and analysis, digitalization.

Вступ. Корупція стала однією з найсерйозніших проблем сучасного суспільства, особливо в умовах війни в Україні, яка підриває довіру громадян до державних інституцій, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та інших важливих інститутів, з якими може взаємодіяти кожний громадянин. Корупція стримує економічний розвиток держави та унеможливує встановити належний рівень розвитку країни відповідно до міжнародних стандартів. Відповідно, важливо впроваджувати різноманітні антикорупційні заходи, особливо в умовах розвитку цифрових технологій.

Цифрові технології відіграють ключову роль у підвищенні ефективності антикорупційних заходів. Вони сприяють підвищенню прозорості, зниженню рівня корупції та підвищенню довіри громадян до державних інституцій. З метою досягнення максимальних результатів в частині застосування антикорупційних заходів необхідно комплексно вирішувати вказану проблему та формувати окреме стратегічне бачення з цього питання.

Основною метою дослідження є вплив цифровізації на антикорупційні ініціативи, включаючи електронні заку-

півлі, цифрові платформи для звітності та моніторингу корупції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Під час проведення дослідження розглядаються наукові праці таких вчених: Дружиніна Ю. Є. «Антикорупційна перевірка ділових партнерів» (2022 рік), Маслова Я. І. «Цифрове реформування діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції» (2021 рік), Корчак Н. Антикорупційні цифрові рішення: досвід України та особливості їх впровадження в умовах воєнного стану (2022 рік), Бодунова О. М., Лямзіна О. В. Цифровізація органів державної влади як захід запобігання корупційної злочинності в Україні (2022 рік). Аналізується Державна антикорупційна програма на 2023-2025 року в контексті впливу цифрових технологій. При цьому, слід додатково розглянути ряд питань цифровізації процесу боротьби з корупцією, проаналізувати національне та міжнародне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Антикорупційні заходи передбачають собою дія, які спрямовані на протидію та запобігання корупційним діям зовсім в різних сфе-

рах суспільного життя. Такі заходи пов'язані з необхідністю реформування законодавства та системної адаптації правових норм до викликів сьогодення. В свою чергу, механізм реалізації – це належне функціонування антикорупційних органів, які вчиняють дії щодо досудового розслідування, судового провадження, переслідування осіб, які вчиняють корупційні діяння.

Серед досить актуальних антикорупційних заходів слід відмітити роль громадського контролю в суспільному житті, адже сприяння активній участі громадськості в антикорупційних заходах, включаючи забезпечення можливостей для подання скарг та інформування про корупційні злочини є досить дієвим методом інформування щодо проявів корупції. При цьому, важливо забезпечити захист викривачів від необгрунтованих переслідувань та тиску з боку корупціонерів.

Цифровізація уряду сприяє використовувати інформаційні технології у сфері надання державних послуг. До таких можливостей можна віднести електронні платформи для реєстрації підприємств, отримання ліцензій у веденні фінансово-господарської, сплати податків та інших платежів, оплати за державні послуги у різноманітних сферах діяльності. У випадку використання інформаційних ресурсів відсутня комунікація між громадянами та державними службовцями та як наслідок зменшується вірогідність корупційних дій.

Існує досить багато ресурсів, за допомогою яких можливе отримання важливої інформації: Єдиний державний реєстр судових рішень, держателем якого є Державна судова адміністрація України; Prozogo як електронна система публічних закупівель; YouControl – онлайн сервіс перевірки компаній; веб-сайт Антимонопольного комітету України; веб-ресурс Міністерства внутрішніх справ України; Clarity Project – система аналітики відкритих даних; електронний податковий сервіс «Дізнайся більше про свого бізнес-партнера», розміщеного на сторінці Державної фіскальної служби України [1, с. 71].

Яскравим прикладом впровадження електронних систем та платформ для забезпечення прозорості та конкуренції в процесі державних закупівель, з метою запобігання корупції та зловживань є платформа Prozogo. Інформаційні системи, такі як системи моніторингу та контролю державних закупівель, дозволяють автоматизувати процеси перевірки і забезпечують виявлення аномалій. Наприклад, системи автоматичного аналізу контрактів можуть виявляти підозрілі угоди та попереджати про можливі корупційні ризики.

Prozogo являє собою електронну систему державних закупівель, метою якої є проведення процедури державних закупівель максимально ефективно та прозоро. Учасники тендерної процедури мають доступ до самого тендеру, пропозиції учасників та результати проведення. Все це проходить в режимі реального часу, розширюючи доступ бізнесу до виходу на ринок послуг.

Завдяки автоматизації процесів та зменшенню бюрократичних перешкод, Prozogo допомагає знизити витрати як для органів державної влади, так і для постачальників, а також сприяє економії бюджетних коштів. Prozogo постійно вдосконалюється та адаптується до сучасних вимог, впроваджуючи нові технології та інструменти для покращення процесу закупівель.

Clarity Project спрямована на покращення прозорості та зрозумілості в сфері технологій та даних користувачами. YouControl надає доступ про дані суб'єктів господарювання, історію змін в установчих документах, інформацію про керівників та засновників; сервіс проводить аналіз ризиків і перевірку на наявність санкцій та обмежень.

Цифрова трансформація детермінує: а) перетворення, зміну певних явищ чи процесів з нецифрового в цифровий формат; б) створення певних явищ чи здійснення процесів на основі цифрових комунікацій та медіа інфраструктури

[2, с. 392]. В свою чергу, використання цифрових інформаційних технологій для протидії корупції засвідчив, що застосування комп'ютерних автоматизованих програмних засобів і алгоритмів штучного інтелекту є найефективнішим інструментом спрощення адміністративних процесів, контролю прозорості діяльності компанії, органів влади. Цифровізація бюрократичних процедур зменшує кількість задіяних осіб, а отже, і можливості для хабарництва. Штучний інтелект усуває людський фактор у процесах прийняття рішень та здатен відслідкувати загрозу правопорушень без втручання людини [3, с. 64].

Цифровізація реальної правової дійсності сприяє формуванню нових цивілізаційних явищ та процесів, виникненню нового праворозуміння, світогляду та правової культури. Цифрова реальність висуває вимоги до юридичної науки і практики, пов'язані з удосконаленням механізмів правового регулювання різних сфер життя на основі сучасних цифрових технологій. Повинен бути розроблений механізм, що забезпечує своєчасне застосування таких норм [4, с. 212].

Концепція розвитку електронного урядування в Україні передбачає роботу таких ресурсів як Prozogo, YouControl та інших, оскільки їх діяльність має бути спрямована на підвищення ефективності, прозорості у прийнятті рішень та відкритість. Оскільки електронне урядування пов'язане з діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Концепцією передбачено розвиток відкритих даних; електронних послуг; електронних інструментів залучення громадян; електронної ідентифікації та довірчих послуг; розвиток електронної взаємодії та документообігу; підтримка пріоритетних реформ (освіта та наука, соціальний захист населення, екологія, охорона здоров'я) [5].

Компанія YouControl розробила міжнародний IT-інструмент RuAssets з виявлення прихованих російських і білоруських активів. Його мета – встановити людей та компаній з різних куточків світу до російських і білоруських національних публічних діячів для заморожування їх рахунків та арешту майна.

На порталі Агентства «Війна і санкція» можна знайти інформацію про юридичних осіб, на яких наклали санкції через війну рф проти України з 2014 року та дані про активи осіб, причетних до військової агресії росії. Рух ЧЕСНО працює над наповненням реєстру державних зрадників відповідною інформацією [6, с. 15]. В умовах війни Національне антикорупційне бюро України як один з органів боротьби з корупцією та Міністерство цифрової трансформації підписали меморандум з метою виявлення можливих корупційних ризиків при проведенні публічних послуг в електронну форму, впровадження сучасних IT-інструментів для підвищення ефективності слідчих дій, обмін інформацією щодо можливих правопорушень, моніторинг закупівель безпілотних літальних апаратів (БПЛА) для потреб сил безпеки і оборони України [8].

Цифровізація допомагає функціонувати інструментам, в яких повідомляється про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», такий як анонімний канал зв'язку. До анонімних каналів зв'язку слід віднести: канал отримання повідомлень із використанням офіційного веб-сайту установи; канал отримання повідомлень із використанням електронних поштових скриньок; канал отримання голосових повідомлень із використанням технологій IP-телефонії (анонімна гаряча лінія); канал отримання голосових повідомлень із використанням телефонної мережі загального користування (анонімна гаряча лінія) [9].

Соціальні мережі та спеціалізовані платформи громадського моніторингу надають громадянам інструменти для повідомлення про випадки корупції та обговорення питань прозорості.

Додаток «Дія» визначений USAID – американським Агентством з міжнародного розвитку – як один із інструментів, що дозволяють боротися з корупцією. Тому що він є прозорим, цифровим та корисним. Я думаю, що наступним кроком буде створення інструментів Дії для державних службовців. Ми допоможемо зробити всі процеси більш ефективними, більш прозорими та відповідальними», – сказав український урядовець.

Після початку російського військового вторгнення саме цифрові технології та досвід України в кібернетичному захисті допомогли забезпечити стійкість державних інституцій, зберегти дієздатну систему соціальних послуг та збереження зв'язку із українськими громадянами, що опинилися за кордоном внаслідок російської агресії [10].

Серед безпосередніх недоліків електронізації державного механізму є наявність програмних помилок, збої, відсутність розуміння програмою ситуації, відсутність

у програми емпатії, потенційні умисні дії розробників програмного забезпечення. Проблема протидії корупційним ризикам, які несуть у собі нові інформаційні технології, це є концептуальна проблема системного характеру, яка тягне за собою нагальну потребу перегляду існуючого механізму законотворчості [11, с. 105].

Висновки. Антикорупційні заходи вимагають комплексного підходу, що включає участь суспільства, викривачів, недержавних організацій, а також законодавчі ініціативи та практичні елементи впровадження їх в діяльність. Важливо чітко розуміти яке діяння є корупційним, а яке ні та відповідно встановити суворе покарання за корупційні злочини. Саме антикорупційні органи здатні проводити розслідування та судовий розгляд, моніторинг ситуації з корупцією. Важливим є залучення громадськості та недержавних організацій до моніторингу та контролю за діяльністю державних інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дружиніна Ю.Є. Антикорупційна перевірка ділових партнерів. Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 28 жовт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». – Харків : ХНУВС, 2022. – 232 с.
2. Маслово Я.І. Цифрове реформування діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал* № 8, 2021. С. 392-395.
3. Боженко В.В., Петренко К.Ю. Кращі практики використання цифрових технологій та штучного інтелекту для боротьби з корупцією. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. № 2. 2022. С. 59-66.
4. Теличко О.А., Реун В.А. Розвиток правової системи у цифрову епоху. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2022. С. 209-212.
5. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#top>
6. Корчак Н. Антикорупційні цифрові рішення: досвід України та особливості їх впровадження в умовах воєнного стану. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Державне управління*, 2 (16). 2022. С. 13-16.
7. Бодунова О.М., Лямзіна О.В. Цифровізація органів державної влади як захід запобігання корупційної злочинності в Україні. *Публічне право. Політика в сфері боротьби зі злочинністю. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. 2022. С. 27-36
8. Офіційний веб-сайт Національного антикорупційного бюро України. Впровадження цифрових технологій та боротьба з корупцією. НАБУ та Мінцифри підписали меморандум. 02.05.2023. URL: <https://nabu.gov.ua/news/vprovadzhenia-tcifrovikh-tekhnolog-i-ta-borot-ba-z-koruptc-iu-nabu-ta-m-ntcifri-p-dpisali-memorandum/>
9. Про затвердження Вимог до захисту анонімних каналів зв'язку, через які здійснюються повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції»: Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 02.04.2020 р. № 127/30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0370-20#Text>
10. Офіційний сайт Укрінформ. Цифрові технології допоможуть позбавити Україну від звинувачень у корупції. 04.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3770837-urad-spramue-18-milarda-grantu-mbr-na-vidnovlenna-kritichno-vazlivoi-logisticnoi-infrastrukturi.html>
11. Матвійчук А.В. Особливості застосування інформаційних технологій для протидії корупційним правопорушенням в умовах сучасності: організаційно-правовий аспект С. 98-106.

ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ»

REGARDING THE UNDERSTANDING OF THE CONCEPT "ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT"

Мілінчук С.В., здобувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Встановлено, що забезпечення прав і свобод людини згідно із ст. 3 Конституції України є пріоритетним обов'язком, що покладається на державу, що вимагає від неї створення дієвого та ефективного механізму реалізації прав та свобод людини та громадянина. Підкреслено, що право на свободу думки відноситься до системи конституційних прав особи, що мають гарантуватися державою. Наголошено, що важливе значення у забезпеченні будь-якого права відіграють механізми його реалізації та захисту, що буде розглянуто в межах даної статті. З'ясовано, що реалізація прав залежить не лише від дій їх носія, але і від дій інших учасників правовідносин, що мають зобов'язання або із утримання від дій, що порушують чуже право, або із вчинення певних дій, що здатні забезпечити досяжність належності особи прав. Метою статті визначено обґрунтування авторського розуміння поняття «адміністративно-правовий механізм забезпечення права на свободу думки». Підкреслено, що ефективність реалізації встановлених для особи нормативних прав і свобод залежить як від дій особи, так і від дій уповноважених органів публічної влади. Акцентовано, що механізм реалізації права на свободу думки є певні особливості, і вимагає встановлення певного переліку нормативних процедур, зокрема, мова йде про встановлення змісту реалізації права особи на свободу думки під час проведення мирних зібрань; або ж реалізація права на свободу думки в умовах воєнного стану тощо. Зроблено висновок, що під адміністративно-правовим механізмом забезпечення права на свободу думки необхідно розуміти певну систему елементів, до структури якої входить нормативний базис, що встановлює права особи, суб'єкти забезпечення його реалізації, засоби захисту, а також допустимі обмеження.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, публічно-управлінські правовідносини, поняття, свобода думки, принципи, пропорційність, структура.

It was established that the provision of human rights and freedoms in accordance with Art. 3 of the Constitution of Ukraine is a priority duty entrusted to the state, which requires it to create an effective and efficient mechanism for the realization of human and citizen rights and freedoms. It is emphasized that the right to freedom of thought belongs to the system of constitutional rights of a person, which must be guaranteed by the state. It is emphasized that the mechanism of its implementation and protection plays an important role in ensuring any right, which will be considered within the scope of this section. It was found that the realization of rights depends not only on the actions of their bearer, but also on the actions of other participants in legal relations, who have obligations either to refrain from actions that violate someone else's rights, or to perform certain actions that can ensure the achievement of belonging the person has rights. The purpose of the article is to substantiate the author's understanding of the concept of "administrative-legal mechanism for ensuring the right to freedom of thought." It is emphasized that the effectiveness of the implementation of the normative rights and freedoms established for a person depends on both the actions of the person and the actions of authorized public authorities. It is emphasized that the mechanism of realization of the right to freedom of opinion has certain peculiarities and requires the establishment of a certain list of regulatory procedures, in particular, it is about establishing the content of the exercise of a person's right to freedom of opinion during peaceful assemblies; or implementation of the right to freedom of thought under martial law, etc. It was concluded that under the administrative-legal mechanism of ensuring the right to freedom of thought, it is necessary to understand a certain system of elements, the structure of which includes the normative basis that establishes the rights of the person, the subjects of ensuring their implementation, means of protection, as well as permissible restrictions.

Key words: administrative-legal mechanism, public-management legal relations, concepts, freedom of thought, principles, proportionality, structure.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини згідно із ст. 3 Конституції України є пріоритетним обов'язком, що покладається на державу, що вимагає від неї створення дієвого та ефективного механізму реалізації прав та свобод людини та громадянина [1, с. 10]. Право на свободу думки відноситься до системи конституційних прав особи, що мають гарантуватися державою. Важливе значення у забезпеченні будь-якого права відіграють механізми його реалізації та захисту [2, с. 3–6].

Стан наукової розробки проблеми. Реалізація прав залежить не лише від дій їх носія, але і від дій інших учасників правовідносин, що мають зобов'язання або із утримання від дій, що порушують чуже право, або із вчинення певних дій, що здатні забезпечити досяжність належності особи прав [3, с. 72; 4, с. 145–150].

Реалізація прав особи може відбуватися або через застосування інструментального підходу або крізь призму застосування діяльнісної оцінки правовідносин [5, с. 74]. Інструментальний підхід полягає у здійсненні характеристики наявних засобів, способів, форм реалізації права, і пов'язується в тому числі із функціонуванням суб'єктів владних повноважень. До прихильників інструментального підходу розуміння механізму реалізації прав і свобод людини варто віднести наукові погляди, що обстоюються у працях С. М. Рабіновича, Ю. М. Тодики, О. В. Петри-

шина та ін. Протилежним є підхід, в межах якого пріоритет відноситься саме розуміння праву, його змісту, та форм діяльності особи, при цьому другорядне значення відіграють компетенційні характеристики суб'єктів владних повноважень, а також засобів, форм, методів впливу на об'єкт правовідносин. Такий підхід у наукових публікаціях отримав назву діяльнісного, і його прихильниками є Н. В. Мішина [6], Новіков В. В., В. С. Боровікова та ін.

Окремі питання адміністративно-правового механізму забезпечення права на свободу думки здійснено у: дисертації Ю. В. Кириченко на тему «Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав» (2018 р.) [7], де означено місце права на свободу думки у системі конституційних прав особи, дисертації К. І. Барнич на тему «Реалізація конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (2020 р.) [8], де уточнено розуміння конституційного права на свободу думки та ін. Однак у вітчизняній та зарубіжній юриспруденції спостерігається відсутність єдності підходів до встановлення змісту механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, що має гарантуватися державою; тим більше дане питання є недостатньо врегульованим відносно реалізації права особи на свободу думки, яке не відноситься до категорії абсолютних прав, та може і певною мірою повинно бути обмежено в окремих випадках.

Метою статті є обґрунтування авторського розуміння поняття «адміністративно-правовий механізм забезпечення права на свободу думки».

Виклад основного матеріалу. Варто підкреслити, що закріплення прав і свобод людини на нормативному рівні означає лише те, що встановлюються певні можливості для особи, але при цьому не означає однозначну їх реалізацію та захист; і саме таке функціональне призначення може бути досягнуто за допомогою відповідного адміністративно-правового механізму [7, с. 132].

Тобто має фактичний перехід із стану нормативного закріплення права до фактичної реалізації права [8, с. 71–72].

Механізмом реалізації права розуміється певна сукупність станів, процесів, явищ, інституцій, що впливають на об'єкт, на ефективність здійснення наданих для суб'єкта можливостей [9]. Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «механізм» тлумачить як «внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище» [10, с. 665].

Термін «механізм» із моменту свого виникнення був притаманний передусім для технічних наук, але поступово його використання в межах юридичної науки стало можливим та прийнятним. Зокрема, в Україні – такими стали праці В. Селіванова, де зазначалось, що реалізація матеріальних норм безпосередньо вимагає вироблення механізмів їх здійснення та захисту [11, с. 29–38].

Ефективність реалізації встановлених для особи нормативних прав і свобод залежить як від дій особи, так і від дій уповноважених органів публічної влади [12, с. 15; 13]. На підставі зазначеного, до складових елементів механізму відносяться: об'єкт, суб'єкти, нормативно-правовий базис регулювання можливостей особи, форми, способи, засоби та методи забезпечення реалізації прав [14, с. 265–267].

Ефективність механізму забезпечення прав і свобод людини розуміється як певна система, що характеризується послідовністю дій, етапів, що за умови їх реалізації створює умови для встановлення взаємодії учасників правовідносин з приводу існування об'єкта (об'єктів), що має відповідати вимогам сталості, обґрунтованості, співмірності [15, с. 20]. Реалізація права має визнаватися як статика та динаміка правовідносин [16, с. 8–9].

К. І. Барнич механізм реалізації прав визначає, як нормативно встановлений комплекс дій особи як носія права, що здатен забезпечити користування певною суспільною цінністю [3, с. 72].

Реалізація прав залежить не лише від дій їх носія, але і від дій інших учасників правовідносин, що мають зобов'язання або із утримання від дій, що порушують чуже право, або із вчинення певних дій, що здатні забезпечити досягнення належності особі прав [3, с. 72].

Важливим є не лише визначення позитивного регулювання здійснення права, але і негативного відображення, тобто певних механізмів як відновлення порушеного права, так і його захисту [17, с. 5].

До підсистем механізму забезпечення права особи О. Ф. Скакун відносить механізм реалізації, охорони та захисту; при цьому вченою механізм реалізації визначається як створення належних умов для здійснення права; механізмом охорони є запобігання правопорушенням; механізмом захисту має розглядатися відновлення порушених прав чи застосування інших компенсаторних засобів впливу на учасників суспільних відносин [18, с. 190].

В цьому сенсі варто підкреслити, що є доцільним відображати такі підсистеми механізму забезпечення права, як механізму нормативно-правового регулювання, механізм реалізації, механізм охорони права, механізм захисту права. Механізм реалізації права при цьому залежить не лише від дій уповноваженої особи, але і від дій зобов'язаної особи [19, с. 151].

Цікавим є підхід, висловлений у наукових працях О. В. Олькіної, де зазначається, що забезпечення реаліза-

ції права не може залежати лише від правомочної особи, а вимагає налагодження складної системи взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, громадськості, що здатне гарантувати не лише наявність можливостей для дій особи, але і відновити такі можливості, у разі їх порушення [20, с. 387].

На важливій складовій механізму забезпечення прав особи наголошує О. В. Пушкіна. Такою умовою є вимога гармонізації чинного національного законодавства до світових та європейських стандартів, що гарантує не лише можливість для особи захисту та охорони права на внутрішньо державному рівні, але і створює можливість для звернення до міждержавних інституцій [21, с. 8].

Зазначені наукові підходи засвідчують певну розбіжність щодо розуміння змісту категорії «механізм забезпечення прав особи», що позначається на неоднозначності встановлення змісту конкретної системи гарантування окремих прав особи – наприклад, права особи на освіту, на охорону здоров'я, і зокрема, на свободу думки.

Конституція України таким чином визначає права й свободи особи, тоді як забезпечення їх реалізації та захисту пов'язується із функціонуванням органів державної влади, органів місцевого самоврядування та недержавних інституцій [22, с. 93–95].

А. М. Колодій та А. Ю. Олійник визначають, що механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина має розумітися як система елементів, що із врахуванням принципів гуманізму та соціальної справедливості здатна гарантувати рівність здійснення громадянами та іншими особами можливостей певним чином. До механізму реалізації та захисту прав особи в цілому, і зокрема, права на свободу думки, відносяться: норми, що встановлюють зміст суб'єктивного права та інтересу; встановлення змісту системи юридичних обов'язків; закріплення нормативних можливостей особи; принцип регулювання; стадії реалізації суб'єктивного права та інтересу [23, с. 218–220].

Реалізація наданого особі права пов'язується із власними активними діями суб'єкта, але і із застосуванням правових засобів та інструментів, що є наявними та здатними забезпечити особисті права [19, с. 152–154]. А. Ю. Олійник при цьому наголошує, що безумовно вимогою реалізації наданої особі права є її бажання та здатність діяти чи належним чином утримуватися від дій [19, с. 155–157]. Вченим виділяються такі стадії реалізації права, як: збирання інформації задля ініціювання початку здійснення права чи певної свободи; встановлення підстави для реалізації права (певного юридичного факту); здійснення активних чи пасивних форм діяльності суб'єктом як прояв реалізації права; взаємодія учасників правовідносин як зміст відносин із реалізації права; оформлення результат дій особи [19, с. 166–167].

Варто підкреслити, що механізм реалізації права на свободу думки є певні особливості, і вимагає встановлення певного переліку нормативних процедур, зокрема, мова йде про встановлення змісту у реалізації права особи на свободу думки під час проведення мирних зібрань; або ж реалізація права на свободу думки в умовах воєнного стану тощо [24, с. 249–250; 25].

Такий висновок базується на підходах, що реалізація прав, що забезпечує фізичне існування особи, залежить передусім від волі особи, тоді як реалізація громадських та політичних прав залежить як від волі особи, так і має відповідати встановлених процедурним особливостям [26, с. 207–214; 27].

Як зазначає О. П. Донченко реалізація права особи на свободу думки вимагає встановлення змісту його допустимих обмежень [28, с. 13].

Висновок. Таким чином, доцільним є зробити висновок, що під адміністративно-правовим механізмом забезпечення права на свободу думки необхідно розуміти певну систему елементів, до структури якої входить нормативний базис, що встановлює права особи, суб'єкти забезпечення його реалізації, засоби захисту, а також допустимі обмеження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Deshko L. European Standards of Human Rights: Course book. Donetsk: Modern Printing (Suchasny Drook), 2013. 142 p.
2. Дешко Л. М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: монографія. Ужгород, 2016. 486 с.
3. Барнич К. І. Реалізація конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). Ужгород: Державний вищий навчальний заклад Ужгородський національний університет, 2020. 233 с.
4. Кириченко Ю. В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: дис. ... д-ра юрид. наук. Ужгород, 2018. 512 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/16223>
5. Новіков В. В., Боровікова В. С. Про механізм реалізації прав і свобод людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 45–56. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsv/nvsvy_03_2018/07.pdf
6. Barvinenko, V., Mishyna, N., & Qaracayev, C. (2023). Ukrainian local government and Council of Europe's standards: human rights protection and decentralisation at the times of militarisation. *Baltic Journal of Economic Studies*, 9(4), 31-36. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-4-31-36>
7. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посібник / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан та ін.; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова; тех. ред. Ю. Д. Батан. Одеса: Юрид. літ., 2017. 256 с.
8. Орзіх М. П., Єзеров А. А. Конституція України діє, конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 28–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npouua_2011_10_5
9. Фокіна М. О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 229 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykislovnuk/mode/2up>
11. Тодика Ю.М. Сутність Конституції України в аспекті розвитку конституційного процесу. *Вісник Академії правових наук України*. Х. : Право, 1997. № 2(9). С. 29–38.
12. Селіванов В. Право як сфера свободи. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 1 (24). С. 17–32.
13. Золотухіна Л.О., Легеза Ю.О. Гарантії захисту публічного інтересу. *Юридичний бюлетень*. 2020. Випуск 14. С. 39–48.
14. Терлецький Д. С. Стандарти здійснення права на свободу думки і слова в практиці Європейського суду з прав людини. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 т. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.) / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юрид. літ., 2016. Т. 1. С. 265–267. URL: <http://hdl.handle.net/11300/7543>
15. Радченко О. В. Родові ознаки категорії «механізм» в соціальних науках. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 3. С. 19–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_3_5
16. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина: навч. посібник. Київ: КНТ, 2009. 232 с.
17. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 20 с.
18. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
19. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Аперта, КНТ, Центр навчальної літ., 2008. 472 с.
20. Олькіна О. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посібник; за заг. ред. А. Р. Крусян та А. А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с. (Серія: «Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 4: Конституційне гуманітарне право).
21. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2008. 48 с.
22. Безсонова М. В. Конституційне право на звернення до міжнародних правозахисних інституцій: проблеми теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 237 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Bezsonova/d_Bezsonova.pdf
23. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
24. Яромл Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.
25. Запара А.Є., Легеза Ю.О. Система інформаційних компетентностей публічних службовців. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. . Випуск 2. С. 32–35.
26. Соловійов О. Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права в Україні: деякі проблемні аспекти. *Право України*. 2010. № 10. С. 207–214.
27. Золотухіна Л.О., Легеза Ю.О. Гарантії захисту публічного інтересу. *Юридичний бюлетень*. 2020. Випуск 14. С. 39–48.
28. Донченко О. П. Свобода як категорія права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 18 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/887>

СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ У ПЛОЩИНІ ІНФОРМАЦІЙНОГО І КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

CORRELATION BETWEEN NATIONAL AND INFORMATION SECURITY OF THE STATE IN THE AREA OF INFORMATION AND CRIMINAL LAW

Міхайліна Т.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мартинюк О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Метою наукової статті є аналіз співвідношення національної та інформаційної безпеки держави у площині інформаційного та кримінального права України.

У процесі дослідження виявлено, що значення співвідношення національної та інформаційної безпеки, передусім, обумовлено двома чинниками: 1) стрімка інформатизація всіх сфер суспільного буття, внаслідок чого вони переплітаються з інформаційною складовою, яка починає впливати на їхню сутність, розвиток та трансформацію; 2) російська агресія, яка на всіх своїх етапах супроводжувалася інформаційними атаками, що й обумовлюють особливу роль інформаційної безпеки у забезпеченні національної безпеки.

Акцентується увага на тому, що нормативне забезпечення національної та інформаційної безпеки в Україні характеризується безсистемністю. Спостерігається значний масив нормативних актів законодавчого та підзаконного характеру, які по-різному характеризують детермінанти порушення національної та інформаційної безпеки, по-різному розставляють пріоритети у боротьбі з інформаційними загрозами, рівно як і визначають самі інформаційні загрози.

Яскравим прикладом відсутності системності інформаційного законодавства у контексті забезпечення національної безпеки є те, що інформаційна безпека та кібербезпека визначаються самостійними елементами національної безпеки. Хоча, як вбачається, це є помилковим, зважаючи на спільний об'єкт посягання, – тобто, інформацію (змінюється тільки середовище її існування та функціонування). Отже, інформаційна безпека має визнаватися родовим поняттям щодо кібербезпеки і таким же чином викладатися у правових нормах.

Наголошується, що безсистемність інформаційного законодавства в аспекті забезпечення національної безпеки держави особливо яскраво виявляє себе у кримінальному праві України, яке для виконання своїх функцій має бути чітко структурованим та узгодженим.

Зроблено висновок, що аспекти співвідношення національної, інформаційної та кібербезпеки потребують систематизації, як на рівні адміністративного, інформаційного, так і, особливо, на рівні кримінального права.

Ключові слова: національна безпека, інформаційна безпека, інформація, кримінальна відповідальність, злочин, інформаційна культура, воєнний стан, збройна агресія.

The purpose of the scientific article is to analyze the correlation between national and information security of the state in the field of Information Law and Criminal Law of Ukraine.

It was revealed that the importance of the relationship between national and information security is primarily due to two factors: 1) rapid informatization of all spheres of public existence, as a result of which they are intertwined with the information component, which begins to influence their essence, development and transformation; 2) russian aggression, which at all its stages was accompanied by information attacks, which determine the special role of information security in ensuring national security.

Attention is focused on the fact that the regulatory support of national and information security in Ukraine is characterized by haphazardness. There is a significant array of normative acts of a legislative and by-law nature, which characterize the determinants of violations of national and information security in different ways, set priorities in the fight against information threats in different ways, as well as determine the information threats themselves.

A striking example of the lack of systematic information legislation in the context of ensuring national security is that information security and cybersecurity are determined by independent elements of national security. Although this is erroneous, given the general object of encroachment – that is, information (only the environment of its existence and functioning changes). Therefore, information security should be recognized as a generic concept of cybersecurity and similarly set out in legal norms.

It is noted that the haphazardness of information legislation in the aspect of ensuring national security of the state is particularly pronounced in the criminal law of Ukraine, which must be clearly structured and coordinated in order to perform its functions.

It is concluded that aspects of the correlation between national, information and cyber security need to be systematized, both at the level of administrative, informational, and, especially, at the level of criminal law.

Key words: national security, information security, information, criminal liability, crime, information culture, martial law, armed aggression.

Вступ. Останнє десятиліття стало для України часом викликів, коли наша національна безпека піддалася такій кількості загроз, які навіть уявити було складно. Аннексія російською федерацією українських територій, а потім і повномасштабна агресія поклали початок новітньої історії, сповненої ризиків для існування самої української державності. Варто зазначити, що національна безпека є інтегративною категорією, яка складається з комплексу компонентів, які функціонально поєднані і, взаємодоповнюючи один одного, формують стан захищеності національних інтересів. З-поміж компонентів національної безпеки, які, безспірно, всі є важливими, можна виділити безпеку інформаційну. Вона має підвищене значення з двох причин. По-перше, об'єктивною є стрімка інформатизація всіх сфер

суспільного буття, внаслідок чого вони переплітаються з інформаційною складовою, яка починає впливати на їхню сутність, розвиток та трансформацію. По-друге, російська агресія на всіх своїх етапах супроводжувалася інформаційними атаками, які й обумовлюють особливу роль інформаційної безпеки у забезпеченні національної безпеки, і так досить актуальне протягом останніх десятиліть, набуває безпрецедентної актуалізації.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Аналіз співвідношення інформаційної та національної безпеки держави здійснюється науковцями регулярно. Зокрема, цьому питанню присвячували свої роботи такі вчені, як П. Біленчук, І. Дюрдіца, О. Заріцький, М. Ігна-

тук, Л. Ковальчук, В. Кононенко, П. Копицька, Б. Кормич, Л. Новікова, Т. Ткачук, Р. Черниш та багато інших. Разом з тим, досліджень співвідношення інформаційної та національної безпеки держави у площині кримінального права не так вже й багато, що робить дослідження своєчасним та необхідним.

Метою статті є аналіз співвідношення національної та інформаційної безпеки держави у площині інформаційного та кримінального права України.

Виклад основного матеріалу. Перше, що необхідно зробити для цілей цього дослідження, це виявити поняття та сутність обох категорій: національної та інформаційної безпеки.

Національна безпека України, відповідно до Закону «Про національну безпеку України», має легальне визначення, а саме: захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [1]. Вона включає в себе, зокрема, воєнну безпеку держави; безпеку конституційного ладу, суспільства та громадського порядку; міжнародну безпеку; економічну безпеку; інформаційну безпеку; кібербезпеку; енергетичну безпеку. Тож, як можна побачити, самостійними складниками національної безпеки України виділяються інформаційна та кібербезпека.

У науковій літературі інформаційна безпека трактується як стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах особи, суспільства, держави. На думку науковців, інформаційна безпека включає в себе сукупність організаційних, соціально-економічних, юридичних заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку суспільства і держави. Безпека в інформаційній сфері, на думку П. Д. Біленчука, передбачає забезпечення інформаційного суверенітету; удосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження сучасних технологій у цій сфері, наповнення інформаційного простору достовірною інформацією; забезпечення конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення протиправного втручання органів державної влади у діяльність засобів масової інформації; вживання комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери держави [2, с. 64; 3, 54–55]. Тож, як бачимо, інформаційна безпека являє собою комплексне, різновекторне явище, яке покликане забезпечувати стан захищеності відносин та нейтралізувати загрози у досить різних сферах суспільства, які мають неабияку специфіку.

Повністю справедливим та законодавчо обумовленим може бути визнано твердження, що «інформаційна безпека виступає інтегрованим компонентом національної безпеки і позиціонується як пріоритетна функція держави. З одного боку, інформаційна безпека спрямована на забезпечення якісного всебічного інформування громадян та їх необмеженого доступу до різних інформаційних джерел. З іншого боку, вона передбачає контроль за непоширенням дезінформації, сприяння суспільній цілісності, охорону інформаційного суверенітету, протидію негативним інформаційним впливам пропагандистського та психологічного характеру, а також захист державного інформаційного простору від різних маніпуляційних дій та інформаційних війн» [4, с. 214]. Тож, на комплексності інформаційної безпеки наголошують майже всі автори, що присвячували свої дослідження обраній проблематиці, з чим можна повністю погодитися. Тим більше, надважливою є акцентуація на воєнному стані в Україні, коли інформаційні загрози виходять на передній план і стають одним із засобів гібридної війни.

У Стратегії національної безпеки України серед основних загроз національній безпеці, які мають безпосередній стосунок до інформаційної сфери, також визначаються агресивні дії росії, що підривають суспільно-політичну стабільність з метою знищення держави Україна й захоплення її території, в тому числі інформаційно-психологічну війну, приниження української мови й культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу, а також ведення інформаційної війни проти України, відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіакультури суспільства, уразливість об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів до кібератак, фізична й моральна застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом [5; 6, с. 183]. Як випливає з наведеного, як законодавець, так і науковці виділяють комплексний характер загроз інформаційній безпеці держави, рівно як і їхніх причин. Відповіддю на зазначені загрози, на думку науковців, може стати збалансована та повністю переосмислена інформаційна політика держави.

О. Бусол, а вслід за ним і О. Солдатенко, серед основних пріоритетів державної політики в інформаційній сфері називають: законодавче врегулювання механізму виявлення, фіксації, блокування та видалення з інформаційного простору держави, зокрема з українського сегмента мережі Інтернет, інформації, яка загрожує життю, здоров'ю громадян України, пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення територіальної цілісності України, загрожує державному суверенітету; пропагує комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку [7; 8, с. 136]. Зважаючи на поточну ситуацію, перелічені аспекти інформаційної політики набувають особливого значення під час військової агресії, проте, слід зазначити, що навіть зараз ці аспекти здійснюються в нашій державі вкрай неефективно.

Отже, з точки зору співвідношення національної та інформаційної безпеки, суперечок не може бути, оскільки законодавець чітко визначив, що інформаційна безпека є одним з аспектів (компонентів) безпеки національної. У Стратегії інформаційної безпеки від 28 грудня 2021 року зазначається, що інформаційну безпеку слід розглядати як складову частину національної безпеки [9], спрямовану на посилення можливостей захисту інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності держави, в тому числі щодо забезпечення прав людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступу до достовірної та об'єктивної інформації, а також вжиття ефективних заходів протидії деструктивній пропаганді, інформаційно-психологічним спеціальним операціям (ІПСО) та інформаційному тероризму. Тим не менше, з аналізу різних нормативно-правових актів України законодавчого та підзаконного характеру вбачається, що хоча всі вони акцентують увагу на комплексності інформаційної безпеки та на значній кількості загроз у інформаційній сфері, проте, всі вони страждають на порушення правил юридичної техніки. Всі загрози інформаційній безпеці, а також їх наслідки та пріоритети боротьби з ними викладено у несистематизованому, інколи хаотичному вигляді. Деякі з названих характеристик інформаційної безпеки в різних НПА дублюють одна одну, проте наводяться у різних формулюваннях (що з точки зору дотримання принципу системності права є неприпустимим); деякі згадуються в одних НПА, і абсолютно не згадуються в інших; пріоритети у боротьбі з зазначеними негативними проявами також визначаються по-різному. А зважаючи на досить значний масив нормативного матеріалу, сформова-

ний в інформаційній сфері правотворцем за останні десятиліття, така несистематизованість перетворюється на серйозну проблему у правоохоронній діяльності та правозастосовчій практиці.

На наш погляд, однією з ознак відсутності системності правового забезпечення національної та інформаційної безпеки є визначення інформаційної та кібербезпеки самостійними аспектами безпеки національної. Офіційне визначення поняття кібербезпеки міститься в Стратегії кібербезпеки України, в якому під кібербезпекою розуміється стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави в кіберпросторі, що досягається комплексним застосуванням сукупності правових, організаційних, інформаційних заходів. Кібернетична безпека, так само як і інформаційна безпека, є не лише невід'ємним складником кожної зі сфер національної безпеки, а й водночас виступає самостійною сферою забезпечення національної безпеки, що зазначено у Доктрині інформаційної безпеки України [10; 11, с. 110, 111]. Тож, як можна побачити, у площині забезпечення національної безпеки України, діють одночасно Стратегія інформаційної безпеки та Стратегія кібербезпеки України. Також паралельно діє Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 р. [12], що робить ці категорії на нормативному рівні ніби-то однопорядковими явищами. Проте, відповідно до філософського закону співвідношення загального та конкретного, так не має бути, оскільки інформаційна безпека та кібербезпека функціонально призначені для протидії одному типу загроз – інформаційних. І об'єкт посягання усіх цих протиправних діянь буде один і той самий – інформація. Змінюється тільки середовище її існування та функціонування.

За твердженням Б. Кормича, з одного боку, інформаційна безпека трактується як самостійний компонент національної безпеки будь-якої держави. З іншого боку, інформаційна безпека – це інтегрований складовий елемент будь-якої іншої безпеки – військової, економічної, політичної тощо [13, с. 83]. З цим твердженням можна повністю погодитися. Але слід також наголосити на тому, що інформаційна безпека є не лише інтегративною категорією, яка знаходить свій вираз у всіх без винятку аспектах національної безпеки держави, а також категорією комплексною, що містить у своєму складі ще й кібербезпеку. Причому, на наше глибоке переконання, таким же чином співвідношення досліджуваних явищ має бути закріплене на нормативному рівні, і ніяк інакше. Неможливо вирвати частину цілісного явища і розглядати її повністю відокремлено, сподіваючись на результат. Тож, кібербезпека має розглядатися спочатку як частина інформаційної безпеки держави (а не відірвано від неї), і тільки потім вони разом мають розглядатися як складник національної безпеки та виступати інтегративною категорією щодо всіх інших складників національної безпеки держави.

Зазначена безсистемність інформаційного законодавства в аспекті забезпечення національної безпеки держави яскраво виявляє себе у кримінальному праві України.

Зокрема, Розділ I Особливої частини КК України присвячено злочинам проти основ національної безпеки України, що включає в себе: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110); фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2); державна зрада (ст. 111); колабораційна діяльність (ст. 111-1); пособництво державі-агресору (ст. 111-2); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112); диверсія (ст. 113); шпигунство (ст. 114); перешкоджання законній діяльності

Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2).

Як бачимо, окремих складів злочинів, що посягають на інформаційну безпеку держави у межах національної норми цього розділу взагалі не передбачають. Окремі елементи інформаційної безпеки відображаються хіба що у кваліфікованих складах злочинів у вигляді кваліфікаційних ознак. Зокрема, ч. 3 ст. 109 встановлює відповідальність за «публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, ... вчинені з використанням засобів масової інформації». Але інформаційне середовище є набагато ширшим виключно за засоби масової інформації, тож наведена норма відображає дуже вузький аспект інформаційної безпеки.

Відповідно до ч. 6 ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» караними є «організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах». Але і тут відображено лише один аспект інформаційної безпеки, що обмежується інформаційною діяльністю у співпраці з агресором.

Розділ XIV КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» також у значній частині (ст. 328; 329; 330) містить склади злочинів, які спрямовані комплексно проти інформаційної та національної безпеки, але викладений окремо, за межами Розділу I «Злочини проти основ національної безпеки».

Частково включають у себе аспекти інформаційної безпеки ст.ст. 158; 163; 168; 171; 176; 182; ч. 3, 4 ст. 190; 220-1; 231; 232; 232-1; 232-2; 232-3; 238; 259; ч. 4 ст. 299; 300; ч. 2 ст. 301; 301-1; 301-2; 359; 360; 376-1; 381 КК України, але вони, у свою чергу, не мають співвідношення з безпекою національною та стосуються безпеки фізичних і юридичних осіб, громадської безпеки, порядку тощо.

Частина 2 ст. 258-2 зазначає, що кримінально караними є публічні заклики до вчинення терористичного акту, «вчинені з використанням засобів масової інформації», що також суттєво обмежує сферу дії цієї норми.

Розділ XVI КК України «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» містить склади виключно інформаційних правопорушень, тобто таких, що посягають на інформаційну безпеку. Але деякі з них включають кваліфікуючі ознаки, що вказують на можливість посягання на національну безпеку.

Так, у частині 5 ст. 361 зазначається, що підлягають кримінальній відповідальності «дії, передбачені частиною третьою або четвертою цієї статті, вчинені під час дії воєнного стану». Ця норма викликає немало зауважень та заперечень. Не в останню чергу, через її санкцію, в якій зазначено, що такі дії «караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років». Тож, як можна побачити, санкція цієї норми є більш, ніж суворого. І більше того, усі діяння, передбачені ч. 3 та 4 ст. 361 наразі (тобто, під час дії воєнного стану) підлягають кваліфікації за сукупністю

також за ч. 5 ст. 361 з відповідними юридичними наслідками. Але навряд чи усі ці дії реально відповідають характеристикам особливо тяжких злочинів. Тим більше, якщо вчинені, наприклад, у сфері економіки та не відносяться до сфери національної безпеки.

Крім того, викликає запитання сама назва Розділу XVI, яка, по-перше, є застарілою, а, по-друге, якщо звертатися до інформаційного законодавства, то загальнозживаними є терміни «інформаційна безпека» та «кібернетична безпека» (кібербезпека), які доцільно було б використовувати і у кримінальному праві для чіткого розуміння сфери застосування відповідних норм.

Таким чином, виявлено суттєві відмінності у підходах інформаційного та кримінального права щодо співвідношення національної та інформаційної безпеки, що поєднуються зі значними термінологічними неузгодженостями. Оскільки інформаційне право напрацювало значний масив нормативного матеріалу щодо співвідношення національної та інформаційної безпеки, логічно було б втілити цей підхід і в кримінальному праві. Натомість, норми кримінального права щодо досліджуваного питання є несистематизованими, розпорошеними, з величезною кількістю прогалин та дублювань.

Висновки. У процесі дослідження виявлено, що значення співвідношення національної та інформаційної безпеки, передусім, обумовлено двома чинниками: 1) стрімка інформатизація всіх сфер суспільного буття, внаслідок чого вони переплітаються з інформаційною складовою, яка починає впливати на їхню сутність, розвиток та трансформацію; 2) російська агресія, яка на всіх своїх етапах

супроводжувалася інформаційними атаками, що й обумовлюють особливу роль інформаційної безпеки у забезпеченні національної безпеки.

Акцентується увага на тому, що нормативне забезпечення національної та інформаційної безпеки в Україні характеризується безсистемністю. Спостерігається значний масив нормативних актів законодавчого та підзаконного характеру, які по-різному характеризують детермінанти порушення національної та інформаційної безпеки, по-різному розставляють пріоритети у боротьбі з інформаційними загрозами, рівно як і визначають самі інформаційні загрози.

Яскравим прикладом відсутності системності інформаційного законодавства у контексті забезпечення національної безпеки є те, що інформаційна безпека та кібербезпека визначаються самостійними елементами національної безпеки. Хоча, як вбачається, це є помилковим, зважаючи на спільний об'єкт посягання, – тобто, інформацію (змінюється тільки середовище її існування та функціонування). Отже, інформаційна безпека має визнаватися родовим поняттям щодо кібербезпеки і таким же чином викладатися у правових нормах.

Наголошується, що безсистемність інформаційного законодавства в аспекті забезпечення національної безпеки держави особливо яскраво виявляє себе у кримінальному праві України, яке для виконання своїх функцій має бути чітко структурованим та узгодженим.

Зроблено висновок, що аспекти співвідношення національної, інформаційної та кібербезпеки потребують систематизації, як на рівні адміністративного, інформаційного, так і, особливо, на рівні кримінального права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року, № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. (Із змінами).
2. Біленчук П.Д. Правові засади інформаційної безпеки України. Харків, 2018. 289 с.
3. Кононенко В.П., Новікова Л.В., Колицька П.О. Політика міжнародних організацій з питань інформаційної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2021. Вип. 65. С. 353-358.
4. Черниш Р.Ф., Ігнатюк М.В., Заріцький О.Ю. Протидія деструктивному інформаційному впливу в Україні: правові та організаційні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 213-216.
5. Рішення Ради національної безпеки і оборони України Про Стратегію національної безпеки України: Введено в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року, № 392/2020. URL: www.president.gov.ua/documents/3922020-35037
6. Ткачук Т. Сучасні загрози інформаційній безпеці держави: теоретико-правовий аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №10. С. 182-186.
7. Бусол О. Основні риси контролю за національним інформаційним простором Королівства Велика Британія. http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2961:osnovni-risi-kontrolyu-za-natsionalnim-informatsijnim-prostorom-korolivstva-velikabritaniya&catid=8&Itemid=350.
8. Солдатенко О. Інформаційний простір у мережі Інтернет: правове регулювання та контроль. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 134-140.
9. Стратегія інформаційної безпеки. Затверджено Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 251. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>
10. Стратегія кібербезпеки України. Затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. *Офіційний вісник України* від 10.09.2021. 2021. № 70. стор. 42, стаття 4417, код акта 106911/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12>
11. Діордіца І. Система забезпечення кібербезпеки: сутність та призначення. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 109-116.
12. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року, № 2163-VIII *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403. (Із змінами).
13. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: монографія. Одеса: Юридична література, 2007. 471 с.

ВИЯВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОСТУПКІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ ТА ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У ЦИХ СПРАВАХ

DETECTION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE AGRICULTURAL SECTOR AND COLLECTION OF EVIDENCE IN THESE CASES

Оксентюк А.М., здобувач

Науково-дослідного інституту публічного права

Стаття присвячена виявленню адміністративних проступків у сільськогосподарській галузі та збиранню доказів у справах про ці проступки. Дотримання законності під час провадження сільськогосподарської діяльності має забезпечуватися заходами відповідальності за порушення правил провадження цієї діяльності. Одним із інструментів, покликаних забезпечити правопорядок в цій сфері, є адміністративна відповідальність. Однак ефективна реалізація норм про цей вид відповідальності є можливою лише тоді, коли суб'єкт, уповноважений виявляти адміністративні правопорушення, збере максимально можливий обсяг доказів, достатніх для того, щоб винуватість особи у вчиненні адміністративного правопорушення була доведена. Разом з тим, до теперішнього часу відсутнє комплексне наукове дослідження питань, пов'язаних із виявленням адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі та документальною фіксацією фактів вчинення цих правопорушень. До засобів доказування факту вчинення адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі належать: протокол про адміністративне правопорушення, акт фіксації виявленого правопорушення, акт обстеження земельної ділянки, акти обстеження підприємств, установ, організацій і об'єктів, акт перевірки, документи щодо використання та охорони земель (в тому числі правостановлюючі документи), інформація з державних реєстрів і кадастрів, проекти землеустрою та рішення про їх затвердження, акти приймання-передачі межових знаків, посадові інструкції та накази про призначення відповідальних осіб, заява потерпілого та додані до неї документи, пояснення осіб (потерпілих, свідків, особи, яка притягається до відповідальності), рапорти посадових осіб, матеріали фото-, кіно-, відеозйомки і звукозапису, результати експертиз (зокрема, хімічного складу ґрунту, екологічної обґрунтованості здійснення захисту рослин, установлення біологічного походження об'єктів тваринного та рослинного світу, генетичної експертизи походження та аномалій тварин), результати лабораторних досліджень, а також довідки, матеріали та інші відомості, одержані суб'єктом збирання доказів.

Ключові слова: акт обстеження, висновок експерта, виявлення правопорушень, докази, збирання доказів, пояснення особи, протокол про адміністративне правопорушення, сільське господарство.

The article is devoted to the detection of administrative misdemeanors in the agricultural sector and the collection of evidence in cases of these misdemeanors. Observance of legality during the conduct of agricultural activity should be ensured by measures of responsibility for violation of the rules of conduct of this activity. One of the tools designed to ensure law and order in this area is administrative responsibility. However, the effective implementation of the norms on this type of responsibility is possible only when the entity authorized to detect administrative offenses collects the maximum possible amount of evidence, sufficient to prove the guilt of a person in committing an administrative offense. At the same time, until now there is no comprehensive scientific study of issues related to the detection of administrative offenses in the agricultural sector and the documentary recording of the facts of the commission of these offenses. The means of proving the fact of the commission of administrative offenses in the agricultural sector include: an administrative offense protocol, an act of recording the detected offense, an act of inspection of a land plot, acts of inspection of enterprises, institutions, organizations and objects, an inspection act, documents on the use and protection of land (including title documents), information from state registers and cadastres, land management projects and decisions on their approval, acts of acceptance and transfer of boundary marks, job instructions and orders on the appointment of responsible persons, the victim's statement and documents attached to it, explanations of persons (victims, witnesses, the person brought to justice), reports of officials, photo, film, video and sound recording materials, expert opinions (in particular, about chemical composition of the soil, the ecological validity of the implementation of plant protection, establishing the biological origin of objects of the animal and plant world, genetic examination of the origin and anomalies of animals), results of laboratory studies, as well as certificates, materials and other information obtained by the subject of evidence collection.

Key words: act of inspection, administrative offense protocol, agriculture, collection of evidence, detection of offenses, evidence, expert opinion, explanation of the person.

Актуальність проблеми. Дотримання законності під час провадження сільськогосподарської діяльності має забезпечуватися заходами відповідальності за порушення правил провадження цієї діяльності. Одним із інструментів, покликаних забезпечити правопорядок в цій сфері, є адміністративна відповідальність. Однак ефективна реалізація норм про цей вид відповідальності є можливою лише тоді, коли суб'єкт, уповноважений виявляти адміністративні правопорушення, збере максимально можливий обсяг доказів, достатніх для того, щоб винуватість особи у вчиненні адміністративного правопорушення була доведена. Разом з тим, до теперішнього часу відсутнє комплексне наукове дослідження питань, пов'язаних із виявленням адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі та документальною фіксацією фактів вчинення цих правопорушень.

Отже, **метою дослідження** є встановити коло суб'єктів виявлення і збирання доказів вчинення адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі, а також перелік засобів доказування факту вчинення цих адміністративних правопорушень.

Як слушно зазначають у своїй статті В. Вдовічен та Я. Пилип, адміністративна відповідальність може бути реалізована лише за наявності належних підстав (нормативних, фактичних та процесуальних). Компетентні поса-

дові особи або колегіальні органи правомочні застосувати заходи адміністративної відповідальності лише *при виявленні та оформленні* фактично скоєного протиправного діяння, за яке законом встановлено адміністративну відповідальність [1, с. 131].

Поняття «докази», як слушно зауважує А. Долгополов, має декілька значень: як докази розуміють і джерела фактичних даних, і власне фактичні дані, що використовуються для обґрунтування істинності висновку [2, с. 610]. Нормативне визначення доказів у справах про адміністративні правопорушення – міститься в ст. 251 КУпАП.

За визначенням, наданим Т. Рекуненко, доказування в провадженні у справах про адміністративні правопорушення є процесуальною діяльністю спеціально уповноважених органів (посадових осіб), яка включає збір, оцінку та використання доказів, необхідних для встановлення істини в справі та її вирішення по суті [3, с. 172]. Отже, збирання доказів (а якщо точніше – збирання джерел доказування) є невід'ємною складовою процесу доказування у справах про адміністративні правопорушення.

Дослідження доказування у справах про адміністративні правопорушення у сільськогосподарській галузі варто побудувати за критерієм **суб'єкта**, уповноваженого на виявлення, документування і фіксацію факту проступку, адже

нормативне регулювання процедури збирання доказів переважно залежить саме від суб'єкта владних повноважень, на якого покладена ця функція. Для правильної систематизації предмету дослідження спочатку визначимо, чи у всіх правопорушеннях в сільськогосподарській галузі складаються протоколи про адміністративні правопорушення, і хто саме уповноважений складати такі протоколи.

Адміністративними правопорушеннями в сільськогосподарській галузі доцільно вважати ті, відповідальність за які передбачена статтями 52, 53, 53-1, 53-3, 53-4, 55, 56, 77-1, 83-1, 90, 104, 104-1, 106-1, 106-2, 107-1, 107-2 і 108 КУпАП. Протоколи про адміністративні правопорушення за цими статтями складають, зокрема: державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель; громадські інспектори з контролю за використанням та охороною земель; посадові особи Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), Держпродспоживслужби (в тому числі державні фітосанітарні інспектори), Держекоінспекції, Національної поліції; громадські інспектори з охорони довкілля; посадові особи, уповноважені виконавчими органами сільських, селищних, міських рад [4]. Перейдемо до дослідження окремих процедур документування цих проступків по кожному суб'єкту окремо.

Почнемо з **державних інспекторів з контролю за використанням та охороною земель**, адже на них припадає найбільша частка з досліджуваних проступків (7 з 17, тобто 41%). Їхня діяльність врегульована передусім Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», стаття 10 якого передбачає перелік повноважень цих інспекторів [5]. З цього переліку випливає, що типовими засобами доказування фактів вчинення адміністративних правопорушень, відповідальність за які передбачена статтями 52, 53, 53-1, 53-3, 53-4, 55, 56 КУпАП, є такі: акт обстеження земельної ділянки, акт перевірки, документи щодо використання та охорони земель, пояснення осіб (потерпілих, свідків, особи, яка притягається до відповідальності), матеріали фото-, кіно-, відеозйомки і звукозапису. Отже, виявлення цих адміністративних правопорушень та їхня документальна фіксація відбувається у спосіб ініціювання і проведення заходів державного нагляду (контролю).

Інформацію щодо практичного застосування тих чи інших засобів доказування можна отримати з судової практики оскарження постанов органів Держгеокадастру у справах про адміністративні правопорушення, передбачені статтями 52, 53, 53-1, 53-3, 53-4, 55, 56 КУпАП. Так, у справі № 718/12/22, що була розглянута Кіцманським районним судом Чернівецької області 24.02.2022, предметом розгляду була постанова про накладення адміністративного стягнення за ст. 53-1 КУпАП (самовільне зайняття земельної ділянки). Позивачку було звинувачено органом Держгеокадастру в тому, що вона самовільно зайняла земельну ділянку, яка була передана в оренду товариству з обмеженою відповідальністю, шляхом її обробітку сільськогосподарською технікою та встановлення межових знаків. Проте суд звернув увагу на те, що позивачка «самовільно захопити не може земельну ділянку ..., оскільки саме вона являється законним власником вказаної земельної ділянки, що підтверджується Державним актом ... та Витягом з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно про реєстрацію іншого речового права..., а отже в даному випадку наявні цивільно-правові відносини між власником земельної ділянки та орендарем [6]. Отже, у справах, пов'язаних з земельними ділянками, основу доказової бази складають документи, на підставі яких набуваються і здійснюються речові права на земельні ділянки (державні акти, свідоцтва про право власності, договори, рішення і розпорядження суб'єктів владних повноважень тощо), а також відомості з офіційних державних баз даних (інформаційні довідки, витяги тощо).

Що стосується адміністративних правопорушень, предметом яких є ґрунтовий покрив, то для визначення

наявності ознак правопорушення необхідно довести, що його предметом був саме родючий шар ґрунту, а не будь-який шар покриву землі. Важливе значення для встановлення наявності чи відсутності факту вчинення адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 55 КУпАП, є зміст проектів землеустрою, адже саме на них є посилання в диспозиції цієї статті, яка встановлює відповідальність за відхилення від цих проектів. У справах про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 56 КУпАП, значення мають такі докази як акти приймання-передачі межових знаків на зберігання, а також посадові інструкції, накази про призначення відповідальних осіб за збереження межових знаків (якщо вони були передані на зберігання юридичній особі).

Далі перейдемо до процедур документування адміністративних правопорушень **громадськими інспекторами з контролю за використанням та охороною земель**. До їхньої компетенції, як вже було встановлено, належить складання протоколів про адміністративні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 52 (невжиття заходів по боротьбі з бур'янами), ст. 53 (порушення правил використання земель), ст. 53-1 (самовільне зайняття земельної ділянки) і ст. 53-4 (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель) КУпАП. Правовою підставою діяльності таких інспекторів є норма ст. 190 Земельного кодексу України, яка передбачає, що громадський контроль за використанням та охороною земель здійснюється громадськими інспекторами [7], а також визначає трьох суб'єктів, до компетенції яких входить призначення таких інспекторів: а) Держгеокадастру; б) Держекоінспекції; в) органи місцевого самоврядування. Втім, перші два суб'єкти наразі не затвердили відповідних положень, що робить неможливим призначення ними громадських інспекторів. Лише окремі органи місцевого самоврядування в Україні вже врегулювали діяльність громадських інспекторів. Отже, на сучасному етапі роль громадських інспекторів у здійсненні контролю за використанням та охороною земель є обмеженою; ці інспектори існують лише в окремих адміністративно-територіальних одиницях, де їхня діяльність врегульована місцевими нормативно-правовими актами; документи, які складають ці інспектори, мають певну схожість із документами, що складають державні інспектори (а саме, акти обстеження земельних ділянок).

Наступним суб'єктом, уповноваженим на документування адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі, є **посадові особи ДСНС**, які мають повноваження складати протоколи про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 77-1 КУпАП (самовільне випалювання рослинності або її залишків) [4]. Процедура виявлення і фіксації адміністративних правопорушень посадовими особами ДСНС наразі врегульована підзаконним нормативно-правовим актом – Інструкцією з оформлення посадовими особами ДСНС матеріалів про адміністративні правопорушення, затвердженою наказом МВС України від 27.07.2016 № 725. Пунктом 2 розділу II цієї Інструкції передбачено, що складати протокол у разі порушення самовільного випалювання рослинності або її залишків (стаття 77-1 КУпАП) ... мають право уповноважені на те посадові особи ДСНС [8]. В абзаці четвертому п. 4 цього ж розділу вказано, що у разі складання протоколу за статтею 77-1 КУпАП зазначається ким, де та коли здійснено самовільне випалювання стерні, луків, пасовищ, ділянок із степовою, водно-болотною та іншою природною рослинністю, рослинності або її залишків та опалого листя на землях сільськогосподарського призначення, у смугах відводу автомобільних доріг і залізниць, у парках, інших зелених насадженнях та газонів у населених пунктах (...) [8]. При цьому норма п. 6 цього ж розділу передбачає, що до протоколу долучаються інші матеріали про адміністративне правопорушення (пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, речові докази, рапорти

посадових осіб ДСНС, а також інші документи та матеріали, що містять інформацію про правопорушення [8]. Складаючи протоколи про вчинення самовільного випалювання рослинності та її залишків, посадові особи ДСНС мають долучати до протоколів матеріали, які свідчать про цільове призначення земельної ділянки, на якій вчинене таке самовільне випалювання, тобто має бути підтверджене місце вчинення правопорушення, яке підпадає під диспозицію ст. 77-1 КУпАП.

Наступним суб'єктом, уповноваженим складати протоколи про адміністративні правопорушення у сільськогосподарській галузі, є **громадські інспектори з охорони довкілля**. Як і попередній досліджений суб'єкт, ці суб'єкти складають протоколи про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 77-1 КУпАП. Діяльність цих інспекторів може бути як самостійною, так і проводитися одночасно з діяльністю посадових осіб органів державного контролю. Наказом № 88 від 27.02.2002 Міністерство екології та природних ресурсів України затвердило Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля. Серед прав громадських інспекторів, перелічених у розділі 5 цього Положення, варто звернути увагу на право проводити у випадках, установлених законом, фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку як допоміжний засіб для попередження і розкриття порушень законодавства [9]. Отже, повноваження цих інспекторів з фіксації факту вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 77-1 КУпАП, є практично тотожними аналогічним повноваженням посадових осіб ДСНС.

Далі слід дослідити діяльність **державних фітосанітарних інспекторів**, уповноважених документувати правопорушення, передбачене ст. 83-1 КУпАП. Їхні повноваження визначені ст. 16 Закону України «Про захист рослин», зокрема в контексті теми дослідження мають значення такі повноваження як безперешкодне відвідування підприємств, установ, організацій усіх форм власності та громадян, діяльність яких пов'язана, зокрема, з вирощуванням рослин сільськогосподарського призначення, а також з реалізацією, переробкою, зберіганням і використанням рослин та сільськогосподарської продукції і сировини рослинного походження, з метою перевірки додержання законодавства про захист рослин, а також таке повноваження як відбирання зразків ґрунту, води, насіння, рослин, сільськогосподарської продукції і сировини рослинного походження та інших матеріалів для проведення фітосанітарної діагностики [10].

Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 06.09.2013 № 534 було затверджено Порядок оформлення Головним державним фітосанітарним інспектором України, головними державними фітосанітарними інспекторами в Автономній Республіці Крим, областях, їх заступниками та державними фітосанітарними інспекторами матеріалів про адміністративні правопорушення. Що стосується засобів доказування факту порушення законодавства про захист рослин, то норми вищевказаного Порядку не конкретизують матеріали, якими може бути підтверджено факт вчинення цього правопорушення. На думку автора, для доведення факту поширення шкідливих організмів, або екологічно небезпечного характеру здійснення захисту рослин, а також для встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між порушенням законодавства і наслідками, передбаченими п. 6 ст. 83-1 КУпАП, необхідно залучати експерта.

Далі слід дослідити особливості збирання доказів вчинення адміністративних правопорушень, передбачених ст. 104-1 (порушення порядку та умов ведення насінництва та розсадництва), ст. 107-1 (порушення законодавства про племенну справу у тваринництві), ст. 107-2 (порушення вимог законодавства про ідентифікацію та реєстрацію тварин) і ст. 108 (грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки) КУпАП [4] **посадовими особами Держпродспоживслужби**. Механізм документування

адміністративних проступків посадовими особами Держпродспоживслужби врегульовано Інструкцією з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, ветеринарної медицини, затвердженою наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10 квітня 2019 року № 182. Згідно з абзацом сьомим п. 4 розділу II цієї Інструкції, у протоколи зазначаються, зокрема, *акти перевірок та інші докази*, що підтверджують вчинення порушення вимог законодавства особою, яка притягається до адміністративної відповідальності [11]. Отже акт перевірки визначено як основний доказ вчинення адміністративних проступків, передбачених ст. ст. 104-1, 107-1, 107-2 і 108 КУпАП. Крім того, буквально тлумачення диспозиції ст. 107-1 КУпАП свідчить про те, що основними засобами доказування у таких справах є: сертифікати племінних (генетичних) ресурсів, дані офіційного обліку продуктивності тварин, офіційної оцінки за типом, результати генетичної експертизи походження та аномалій тварин, документи з племінного обліку, а також висновки експертів щодо додержання чи недодержання технологічних та ветеринарно-санітарних вимог і правил щодо отримання, зберігання та використання племінних (генетичних) ресурсів [4].

В свою чергу, досліджуючи питання доказування у справах за ст. 108 КУпАП, слід звернути увагу на зміст п. 2.3 Інструкції, яка затверджена наказом Міністерства аграрної політики України від 26.10.2009 № 755 і врегульовувала діяльність Державної інспекції сільського господарства України та її територіальних органів (та є досі чинною), свідчить про те, що до матеріалів, що підтверджують факт вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 108 КУпАП, належить, зокрема, акт перевірки дотримання суб'єктами господарювання вимог щодо експлуатації та технічного стану тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів [12]. В свою чергу, зміст Правил, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 06.04.2010 № 173, дозволяє дійти висновку, що для документування цього адміністративного правопорушення, в залежності від конкретного виду порушення, можуть мати значення такі документи як: настанова щодо експлуатації, реєстраційний документ на машину (свідоцтво про реєстрацію машини чи талон тимчасового обліку), посвідчення тракториста-машиніста [13].

Наступним суб'єктом виявлення і документування адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі є **посадові особи Державної екологічної інспекції України**. До їхньої компетенції належить складання протоколів про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 90 КУпАП. Згідно з пп. 3, 7 п. 4 Положення про Державну екологічну інспекцію України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2017 року № 275, Держекоінспекція відповідно до покладених на неї завдань, зокрема, проводить перевірки (у тому числі документальні) ..., складає відповідно до законодавства акти за результатами здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства з питань, що належать до її компетенції, складає протоколи про адміністративні правопорушення [14]. Процедура збирання органами Держекоінспекції доказів вчинення адміністративних правопорушень, зокрема того, що передбачене ст. 90 КУпАП, встановлена Інструкцією з оформлення Державною екологічною інспекцією України та її територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 05.07.2004 № 264. Згідно з п. 2.4 цього нормативно-правового акту, у протоколи обов'язково зазначаються, зокрема, інші відомості, необ-

хідні для вирішення справи (відомості про наявність актів обстеження підприємств, установ, організацій і об'єктів, відмітки про наявність документів та речей, які слугують доказами в справі, тощо); заподіяна матеріальна шкода (у разі наявності) [15]. Отже, передумовою для складання протоколу може бути акт обстеження як документ, безпосередньо згаданий в цій Інструкції.

Крім того, важливе значення для встановлення наявності чи відсутності складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 90 КУпАП, має встановлення належності (чи неналежності) виду рослини і тварини до того виду, що включений до певного переліку (наприклад до Червоної книги України). Вочевидь це питання потребує необхідності отримання висновку експерта.

Наступним суб'єктом збирання доказів, діяльність якого підлягає аналізу в межах теми дослідження, є **посадові особи, уповноважені на те виконавчими комітетами (а у населених пунктах, де не створено виконавчих комітетів, – виконавчими органами, що виконують їх повноваження) сільських, селищних, міських рад**, які, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 255 КУпАП, уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 104, ч. 1 ст. 106-1, а також ст. 106-2 КУпАП [4]. При цьому, зміст ст. 255 КУпАП дозволяє стверджувати, що із цих трьох статей дві останні передбачають складання протоколів не лише посадовими особами органів місцевого самоврядування, а й посадовими особами органів Національної поліції, в той час як документування правопорушень за ст. 104 КУпАП є виключною сферою компетенції посадових осіб органів місцевого самоврядування. В Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» немає положень, які б регламентували діяльність посадових осіб, уповноважених складати протоколи про адміністративні правопорушення. Тому для з'ясування характеру їхньої діяльності та обсягу наданих їм повноважень слід звертатися до місцевих нормативно-правових актів, які в кожному населеному пункті мають свої особливості, однак в усіх випадках мають відповідати нормам КУпАП. Наприклад, рішенням виконавчого комітету Луцької міської ради від 17.02.2016 № 107-1 було уповноважено посадових осіб департаменту муніципальної поліції міської ради складати протоколи про адміністративні правопорушення за ст. 104, ч. 1 ст. 106-1, ст. 106-2 КУпАП [16]. Згідно з пунктами 3.4.2, 3.4.7, 3.4.23 Положення про департамент муніципальної варті Луцької міської ради (який є правонаступником департаменту муніципальної поліції Луцької міської ради), працівникам цього Департаменту при виконанні покладених на них обов'язків надані, зокрема, такі права: викликати громадян і службових осіб під час здійснення проваджень у справах про адміністративні правопорушення, відбирати у них письмові або усні пояснення, проводити фото-, відео- та аудіо фіксацію як допоміжний засіб ... розкриття правопорушень, при виконанні покладених обов'язків на Департамент, а також проводити фото-, відеофіксацію документу, який посвідчує особу правопорушника, складати *акти фіксації виявлених правопорушень* та протоколи про адміністративні правопорушення на громадян та службових, посадових осіб суб'єктів господарювання, установ, організацій незалежно від форм власності в межах компетенції та порядку передбачених чинним законодавством [17]. Отже цією нормою передбачено складання такого документа як «акт фіксації виявленого правопорушення», який є ще одним джерелом доказування у справах.

Крім того, слід дослідити виявлення та документування адміністративних правопорушень **посадовими особами органів Національної поліції**. З-поміж досліджуваної групи правопорушень до їх компетенції належать ті, що передбачені ст. ст. 106-1 і 106-2 КУпАП, тобто правопорушення, предмет яких пов'язаний із рослинами, що містять наркотичні речовини. При цьому, за ч. 2 ст. 106-1 КУпАП складання протоколу про адміністративне правопорушення не є обов'язковим. Правовою основою діяльності

органів Національної поліції є Закон України «Про Національну поліцію». Основним підзаконним нормативно-правовим актом, який врегульовує порядок документування адміністративних правопорушень Національною поліцією, є Інструкція з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції, затверджена наказом МВС України від 06.11.2015 № 1376. В абзаці восьмому п. 9 розділу II цієї Інструкції вказано, що при складанні протоколу про адміністративне правопорушення в ньому зазначаються, зокрема: у графі «до протоколу додається» – пояснення особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, викладені на окремому аркуші, *raporti* посадових осіб органів поліції, *довідки, акти* тощо (у разі складання) [18].

Отже, нормативна база щодо документування правопорушень, передбачених ст.ст. 106-1 і 106-2 КУпАП, має загальний характер і не містить специфічних положень про застосування тих чи інших засобів доказування. Для з'ясування особливостей доказування в цих справах доцільно звернутися до судової практики. Зокрема, проаналізуємо рішення Менського районного суду Чернігівської області від 13.10.2020 у справі № 738/1197/20. Обставини цієї справи свідчать про те, що орган Національної поліції притягнув позивача до адміністративної відповідальності за ч. 2 ст. 106-1 КУпАП за те, що на земельній ділянці були виявлені рослини конопель. На підтвердження наявності складу правопорушення орган поліції отримав висновок експерта про видову належність вилучених рослин. Однак суд констатував недоведеність складу адміністративного правопорушення. Зокрема суд зазначив, що у постанові не вказано, де саме конкретно виявлено рослини конопелі, не встановлено хто є землекористувачем чи землевласником вказаної земельної ділянки [19]. Отже, окрім висновку експерта на підтвердження того, що вилучена рослина належить до виду конопель чи снотворного маку, орган поліції для притягнення до відповідальності за ч. 2 ст. 106-1 КУпАП має також отримати підтвердуючі документи щодо права власності чи права користування особи на земельну ділянку, на якій були вилучені ці дикорослі рослини; за відсутності підтвердження наявності у особи речових прав на цю ділянку, наявність складу правопорушення слід визнати недоведеною.

Вище йшлося про суб'єктів, *уповноважених* виявляти правопорушення та збирати докази. В той же час, виявлення правопорушення не обов'язково має відбуватися саме за ініціативою цих суб'єктів. Важливе значення у виявленні правопорушень належить громадянам і юридичним особам, потерпілим від вчинення правопорушень, а також особам, які стали свідками правопорушень. Вони можуть самостійно виявити правопорушення та ініціювати перед уповноваженим суб'єктом процедуру документування вчиненого проступку.

Що стосується суб'єктів збирання доказів, то окрім перелічених вище уповноважених суб'єктів, існують суб'єкти, для яких збирання доказів є правом, а не обов'язком. До таких суб'єктів належить сторона захисту і потерпілий. Варто пам'ятати, що обов'язок доведення вини особи покладається на суб'єкта владних повноважень, тож сторона захисту не має обов'язку збирати докази, а її доказова діяльність може обмежуватися наведенням логічного спростування доводів обвинувачення чи наведенням іншої версії подій ніж та, яку виклала сторона обвинувачення. Втім, сторона захисту (а саме, особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, її законний представник та захисник) має право збирати будь-яким не забороненим законом способом докази, зокрема ті, які свідчать про відсутність події, відсутність складу адміністративного правопорушення, наявність обставин, які виключають адміністративну відповідальність, неправильність правової кваліфікації діяння, наявність підстав для закриття провадження, малозначність діяння, наявність обставин, які пом'якшують відповідальність тощо, а також доводити порушення процедури під час документування правопору-

шення, що призвело до недопустимості доказів. Крім того сторона захисту має право заявляти клопотання, зокрема – про призначення експертизи, про витребування доказів (які сторона захисту з об'єктивних причин позбавлена можливості отримати самостійно), про виклик і допит певних осіб в якості свідків.

В свою чергу, потерпілий (та його законний представник) можуть збирати будь-яким не забороненим законом способом докази, зокрема ті, які свідчать про наявність події, складу правопорушення, розмір шкоди, завданої правопорушенням, наявність обставин, що обтяжують відповідальність, а також докази, які спростовують версію сторони захисту. В той же час роль потерпілого у збиранні доказів є обмеженою, оскільки потерпілий не може скласти протокол про адміністративне правопорушення чи інші документи, складання яких є виключною компетенцією суб'єктів владних повноважень; однак це не позбавляє потерпілого ініціювати проведення тих чи інших процедурних дій за допомогою подання заяв, клопотань і скарг.

Висновки і рекомендації. Суб'єктами, які здійснюють виявлення адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі і збирають докази факту вчинення правопорушень, є: державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель Держгеокадастру і органів місцевого самоврядування, громадські інспектори з контролю за використанням та охороною земель, посадові особи ДСНС, Держпродспоживслужби, Держекоінспекції, органів Національної поліції, громадські інспектори з охорони довкілля, посадові особи, уповноважені на те виконавчими комітетами (виконавчими органами) сіль-

ських, селищних, міських рад. Крім того збирання доказів у справах про адміністративні правопорушення є правом сторони захисту і потерпілого. Виявлення правопорушення може здійснюватися шляхом розгляду заяв і повідомлень громадян, ініціювання позапланового заходу державного нагляду (контролю), зокрема громадянами (заявниками), правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, а також може відбуватися з власної ініціативи уповноважених суб'єктів.

До засобів доказування факту вчинення адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі належать: протокол про адміністративне правопорушення, акт фіксації виявленого правопорушення, акт обстеження земельної ділянки, акти обстеження підприємств, установ, організацій і об'єктів, акт перевірки, документи щодо використання та охорони земель (в тому числі правовстановлюючі документи), інформація з державних реєстрів і кадастрів, проекти землеустрою та рішення про їх затвердження, акти приймання-передачі межових знаків, посадові інструкції та накази про призначення відповідальних осіб, заява потерпілого та додані до неї документи, пояснення осіб (потерпілих, свідків, особи, яка притягається до відповідальності), рапорти посадових осіб, матеріали фото-, кіно-, відеозйомки і звукозапису, результати експертиз (зокрема, хімічного складу ґрунту, екологічної обґрунтованості здійснення захисту рослин, установлення біологічного походження об'єктів тваринного та рослинного світу, генетичної експертизи походження та аномалій тварин), результати лабораторних досліджень, а також довідки, матеріали та інші відомості, одержані суб'єктом збирання доказів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовічен В.А., Пилип Я.Ю. Правова природа дискреційних повноважень в застосуванні адміністративної відповідальності. *Юридичний бюлетень*. 2021. Випуск 23. С. 128-135. URL: <http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/23/16.pdf>.
2. Долгополов А.М. Співвідношення пізнання та доказування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 609-610. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/153.pdf.
3. Рекуненко Т. Доказування в процесі розгляду справ про адміністративні правопорушення. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 3. С. 169-173. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/32.pdf>.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
5. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 963-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text>.
6. Рішення Кіцманського районного суду Чернівецької області від 24 лютого 2022 року у справі № 718/12/22 про визнання протиправною та скасування постанови про притягнення до адміністративної відповідальності. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103570307>.
7. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
8. Про затвердження Інструкції з оформлення посадовими особами ДСНС матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27 липня 2016 року № 725. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1162-16#Text>.
9. Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 лютого 2002 року № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0276-02#Text>.
10. Про захист рослин: Закон України від 14 жовтня 1998 року № 180-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180-14#n45>.
11. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, ветеринарної медицини: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10 квітня 2019 року № 182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0661-19#Text>.
12. Про затвердження Інструкції з оформлення посадовими особами Державної інспекції сільськогосподарства України та її територіальних органів матеріалів про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням правил технічної експлуатації тракторів, комбайнів, інших самохідних сільськогосподарських машин і правил техніки безпеки під час їх експлуатації: наказ Міністерства аграрної політики України від 26 жовтня 2009 року № 755. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1231-09#Text>.
13. Про затвердження Правил технічної експлуатації тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів: наказ Міністерства аграрної політики України від 06.04.2010 № 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0509-10#Text>.
14. Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2017 року № 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text>.
15. Про затвердження Інструкції з оформлення Державною екологічною інспекцією України та її територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 5 липня 2004 року № 264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0934-04#Text>.
16. Про уповноваження посадових осіб щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення: рішення виконавчого комітету Луцької міської ради від 17 лютого 2016 року № 107-1. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-upovnovazhennya-posadovyh-osib-shchodo-skladannya-protokoliv-pro-administrativni>.
17. Про затвердження Положення про департамент муніципальної варті Луцької міської ради в новій редакції: рішення Луцької міської ради від 22 грудня 2021 року № 24/71. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/16391232092680475-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-department-munitsipalnoi-varti-lutskoi-miskoi-radi-v-noviy-redaktsii>.
18. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 6 листопада 2015 року № 1376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text>.
19. Рішення Менського районного суду Чернівецької області від 13 жовтня 2020 року у справі № 738/1197/20 про скасування постанови про притягнення до адміністративної відповідальності та закриття провадження у справі. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92188335>.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR PREVENTING AND COUNTERING CORRUPTION IN THE PUBLIC SERVICE

Омельченко І.О., аспірант кафедри адміністративного та фінансового права
Науково-дослідний інститут публічного права

Яра О.С., д.ю.н.,
професор кафедри адміністративного та фінансово права
Науково-дослідний інститут публічного права

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції на публічній службі в Україні. Корупція на публічній службі є однією з найсерйозніших загроз для стабільності та ефективності державного управління, а також довіри громадян до державних інститутів. В умовах реформування та євроінтеграційних прагнень України питання ефективної боротьби з корупцією набуває особливої актуальності.

У статті розглянуто основні аспекти та складові адміністративно-правового механізму, включаючи законодавчі та нормативно-правові акти, інституційні структури, процедури та інструменти контролю. Особлива увага приділяється аналізу законодавства, що регулює діяльність публічних службовців, антикорупційних органів та механізмів.

Проаналізовано роль адміністративного права у формуванні дієвих антикорупційних заходів, спрямованих на запобігання та протидію корупції. Розглянуто процедури декларування доходів та витрат публічних службовців, конфлікт інтересів, а також дисциплінарні заходи, що застосовуються до осіб, які порушують антикорупційні правила. Визначено ефективність адміністративних санкцій та контрольних заходів як складових механізму запобігання корупції.

Також проаналізовано сучасні виклики та проблеми, що стоять перед Україною в сфері запобігання корупції, зокрема, політичний тиск, недосконалість правозастосування та недостатній рівень прозорості. Підкреслено необхідність інтеграції інноваційних технологій та міжнародного досвіду для підвищення ефективності антикорупційних заходів.

У підсумку, стаття пропонує рекомендації щодо удосконалення адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції, що включають розвиток законодавчої бази, підвищення ефективності антикорупційних інституцій та забезпечення незалежності судової системи.

Визначено, що одним з невід'ємних елементів забезпечення стабільності системи протидії корупції у державі є розвинутий механізм правового регулювання діяльності публічних службовців як однієї зі сфер, де корупція, на жаль, стала систематичним деструктивним явищем.

Ключові слова: антикорупційне законодавство, публічне управління, контрольні органи, правові норми, запобігання конфлікту інтересів, державна служба, службові злочини, етичні стандарти, прозорість, правова відповідальність, державні інституції, дотримання прав, управлінські процеси, регулювання поведінки, правові гарантії.

The article is dedicated to the study of the administrative-legal mechanism for preventing and combating corruption in public service in Ukraine. Corruption in public service is one of the most serious threats to the stability and efficiency of government administration, as well as to the trust of citizens in public institutions. In the context of Ukraine's reform processes and European integration aspirations, the issue of effectively fighting corruption is particularly relevant.

The article examines the main aspects and components of the administrative-legal mechanism, including legislative and regulatory acts, institutional structures, procedures, and control tools. Special attention is given to the analysis of legislation regulating the activities of public officials, anti-corruption bodies, and mechanisms.

The role of administrative law in shaping effective anti-corruption measures aimed at preventing and countering corruption is analyzed. Procedures for the declaration of income and expenses by public officials, conflicts of interest, as well as disciplinary measures applied to individuals who violate anti-corruption rules, are considered. The effectiveness of administrative sanctions and control measures as components of the mechanism for preventing corruption is assessed.

Additionally, the article analyzes the current challenges and problems facing Ukraine in the field of corruption prevention, including political pressure, imperfect law enforcement, and insufficient transparency. The necessity of integrating innovative technologies and international experience to enhance the effectiveness of anti-corruption measures is emphasized.

In conclusion, the article offers recommendations for improving the administrative-legal mechanism for preventing and combating corruption, which include the development of the legislative framework, the enhancement of the efficiency of anti-corruption institutions, and the assurance of judicial system independence.

It is identified that a developed legal regulation mechanism for the activities of public officials is one of the essential elements in ensuring the stability of the anti-corruption system in the state, especially in a sphere where corruption has unfortunately become a systemic and destructive phenomenon.

Key words: anti-corruption legislation, public administration, oversight bodies, legal norms, conflict of interest prevention, civil service, official misconduct, ethical standards, transparency, legal accountability, public institutions, rights compliance, management processes, behavioral regulation, legal safeguards.

Розпочинаючи дослідження засад адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції слід зауважити, що він являє собою складну юридичну конструкцію, яка досить схожа на механізм правового регулювання в цілому, який, у свою чергу, охоплює всі суспільні відносини в державі, що врегульовані за допомогою права. Проте в контексті запобігання та протидії корупції відповідний адміністративний механізм стосується безпосередньо досліджуваної галузі, що визначено нормативно-правовими приписами адміністративного законодавства. Сама ж системність цього явища є такою як і в ситуації

з механізмом правового регулювання. Іншими словами, механізм запобігання та протидії корупції на публічній службі у теоретичному сенсі доцільно отождити з явищем механізму правового регулювання, що досить поширено використовується у теоретичній юриспруденції.

З цього приводу доцільно зауважити, що сучасний прогрес державного функціонування ставить перед нею, її політичною владою, багато різноманітних завдань, вирішення яких створює умови для належного існування та розвитку суспільства. Тривалий час, так само як і сьогодні, проблематика вчень, які стосуються обґрунтування

юриспруденцією адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції, приваблюють дослідників теоретичної та галузевої юриспруденції своєю фундаментальністю, адже саме сутність процесу правового регулювання, направлено на протидію корупції, зможе відповісти на багато запитань, які виникають у практичній правозастосовній діяльності сучасних юристів відповідної сфери діяльності.

Адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії корупції, як і правове регулювання в цілому є єдністю трьох взаємозалежних правових процесів: правотворчості, реалізації права, застосування права. Ознаки правового регулювання суспільних відносин в антикорупційній сфері можуть полягати в наступному, а саме:

1) є різновидом соціального регулювання з властивими йому розумово-вольовими відносинами;

2) є переважно державно-владним регулюванням, але може здійснюватися й через участь суспільства (через громадські організації, комерційні об'єднання, трудові колективи);

3) є системним правовим регулюванням – відбувається за допомогою комплексу юридичних засобів (правових норм, правовідносин, актів реалізації і застосування права тощо), чим забезпечується його ефективність;

4) має загальний характер – охоплює великі сфери правозначущих суспільних відносин, поширюється на всі прошарки населення, на усю державну територію;

5) характеризується єдністю регулювання – установлює єдиний і однаковий масштаб правового оцінювання адекватних життєвих ситуацій, які потребують регламентації;

6) має конкретно-історичний характер – завжди пов'язане з реальними суспільними відносинами в певний історичний період;

7) має цілеспрямований характер – націлений на впровадження суспільних відносин, їх охорону та захист, витіснення і блокування деструктивних форм вияву поведінки і діяльності суб'єктів права, стимулювання соціального розвитку;

8) має формалізований характер – зазвичай набуває формалізації у приписах законів і підзаконних актів, нормативно-правових договорів, правових прецедентів та інших форм права;

9) має процесуальний характер – відбувається через певні стадії, тобто етапи переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин (формування і дії норм права; виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; їх реалізація);

10) має результативний характер – гарантує доведення норм права до їх виконання завдяки юридичним засобам, що є в його розпорядженні, завдяки державній забезпеченості [1, с. 206].

Зважаючи на те, що корупція на публічній службі залишається однією з найбільш значущих проблем, що підриває довіру громадян до державних інститутів, знижує ефективність державного управління та перешкоджає економічному розвитку. В умовах реформування України та її прагнення до євроінтеграції ефективна боротьба з корупцією є ключовим пріоритетом. Адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії корупції на публічній службі відіграє вирішальну роль у досягненні цієї мети.

Варто зазначити, що адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії корупції на публічній службі – це сукупність правових норм, інституційних структур, процедур та засобів, спрямованих на виявлення, запобігання та усунення корупційних правопорушень у сфері публічної служби. Цей механізм включає як нормативно-правову базу, так і організаційні заходи, які забезпечують його ефективну реалізацію [2].

Основне законодавче регулювання адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції на публічній службі здійснює низка нормативно-правових актів, а саме:

– Закон України (далі – ЗУ) «Про запобігання корупції» – базовий нормативний акт, що визначає правові та організаційні засади запобігання корупції, регулює питання конфлікту інтересів, декларування доходів та витрат публічних службовців, а також заходи, що сприяють прозорості та підзвітності в діяльності державних органів. Закон також встановлює правові підстави для діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції, яке є центральним органом у системі запобігання корупції в Україні. НАЗК відповідає за розробку антикорупційних стратегій, контроль за дотриманням законодавства у сфері запобігання корупції, проведення антикорупційних експертиз нормативно-правових актів та моніторинг декларацій службовців, виявляючи таким чином адміністративні правопорушення і притягує публічних службовців до відповідальності у таких випадках [3].

– ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України» – встановлює правовий статус, повноваження та організацію діяльності Національного антикорупційного бюро України як незалежного органу, що здійснює розслідування корупційних злочинів серед вищих посадових осіб. І хоч орган не здійснює адміністративного провадження, результати досудових розслідувань, які встановлюють ознаки складу адміністративного правопорушення, що мають відношення до корупції є підставою для притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності іншими уповноваженими органами [4].

– ЗУ «Про державну службу» – регулює правовий статус державних службовців, їхні права та обов'язки, а також механізми запобігання корупції у сфері державної служби [5].

Отже, доречно відзначити, що ЗУ «Про запобігання корупції» є фундаментальним нормативно-правовим актом, що визначає засади та механізми запобігання і протидії корупції у сфері публічної служби в Україні. Його роль у системі адміністративно-правового регулювання надзвичайно важлива, оскільки він встановлює правові рамки та забезпечує інституційні підвалини для боротьби з корупційними проявами серед публічних службовців. Закон окреслює коло суб'єктів, на яких поширюється дія антикорупційних норм, включаючи державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, керівників державних підприємств та установ, а також інших осіб, які виконують публічні функції. Він встановлює чіткі вимоги до поведінки цих осіб та накладає на них зобов'язання, що сприяють запобіганню корупційним діям [3].

Одним із ключових елементів цього закону є обов'язковість декларування доходів, витрат, майнового стану та фінансових зобов'язань публічних службовців. Цей механізм спрямований на підвищення прозорості та підзвітності, що дозволяє контролювати відповідність між офіційними доходами і реальними активами службовців. Впровадження системи електронного декларування значно покращило можливість для громадського та державного контролю за дотриманням антикорупційних норм [3].

Здійснюючи змістовний аналіз системи антикорупційних обмежень, що запропонована нам у ЗУ «Про запобігання корупції», Т. О. Коломоець доречно зауважує, що запровадження до національного українського механізму запобігання та протидії корупції системи антикорупційних обмежень змінило базову сутність цієї галузі законодавства у цілому та змусило законодавця та правоохоронну практику вдаватися до нових етапів правотворчої та правоохоронної діяльності, зокрема відшукувати найбільш оптимальні засоби реалізації цього роду законодавчих приписів у суспільній реальності [6, с. 84].

На нашу думку, перспективи вдосконалення адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції в Україні пов'язані з комплексним підходом до реформування як законодавчої бази, так і практики її застосування. Одним з ключових напрямків є інтеграція передових міжнародних стандартів та практик у націо-

нальне антикорупційне законодавство. Важливим кроком є подальше вдосконалення системи електронного декларування, розширення її функціональності та забезпечення безперервного доступу громадськості до даних про активи публічних службовців.

Також необхідно підвищувати рівень підзвітності та прозорості діяльності державних органів через вдосконалення процедур внутрішнього та зовнішнього аудиту. Суттєву роль у боротьбі з корупцією відіграє розвиток інституційної спроможності антикорупційних органів. Для цього потрібно забезпечити їхню незалежність, покращити фінансування та підвищити рівень професіоналізму їх працівників [7, с. 57–61].

Дослідження адміністративно-правового механізму запобігання та протидії корупції на публічній службі в Україні показало, що для ефективної боротьби з корупцією необхідно забезпечити комплексний підхід, що включає вдосконалення законодавства, посилення інституційної спроможності антикорупційних органів та активну участь громадськості. Інтеграція міжнародних стандартів, впровадження сучасних технологій та забезпечення прозорості й підзвітності державних органів є ключовими факторами для успішного подолання корупційних проявів. Формування культури нетерпимості до корупції в суспільстві також відіграє критичну роль у побудові прозорої та ефективної системи державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Теорія держави та права: підручник. Київ: Алерта, 2017. 528 с.
2. Середницька І.А. Механізм адміністративно-правового запобігання та протидії корупції. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f79b5c59-5ad8-4106-9438-cf9fef37f22d/content> (дата звернення: 24.06.2024).
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII: станом на 04 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 24.06.2024).
4. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII: станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 24.06.2024).
5. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII: станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 24.06.2024).
6. Коломоець Т. О. «Антикорупційні» обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: реалії використання «фільтру» правової визначеності в Україні та зарубіжних країнах “anti-corruption” restrictions for persons authorized. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2019. № 84. С. 84-89.
7. Лупу А.К. Адміністративно-правове забезпечення дотримання антикорупційних обмежень в публічній службі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 214 с.

ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЯМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**MEASURES TO PREVENT AND COUNTER THE ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN ADMINISTRATIVE AND CIVIL PROCEEDINGS**

Петешенкова М.Ю., аспірант кафедри адміністративного права і процесу
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

В статті з'ясовано поняття заходів запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному та цивільному судочинстві, виокремлено їх види, визначено їх ефективність та запропоновано окремі шляхи їх удосконалення.

З'ясовано, що заходи запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному судочинстві, це заходи запобігання та припинення зловживання такими правами та заходи притягнення до відповідальності осіб які їх вчинили, що застосовуються судом за підстав та у порядку визначеному законом та з урахуванням роз'яснень та тлумачень Конституційного та Верховного Суду.

Доведено, що з урахуванням функціональності дані заходи можна виокремити в дві групи: 1) організаційні, до яких слід віднести – здійснення спрощеного позовного провадження, забезпечення можливості проведення розгляду справи за відсутності сторін та інших учасників справи, створення технічних умов для функціонування електронного судочинства шляхом введення в дію Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, встановлення спеціальних правил щодо зміни складу суду в разі виникнення обставин, які ускладнюють своєчасний розгляд справи, використання процедури врегулювання спору за участі судді, встановлення обмежень щодо касаційного оскарження окремих категорій справ, використання механізму дисциплінарної відповідальності суддів та адвокатів; 2) процесуальні – закріплення принципів добросовісності та неприпустимості зловживання процесуальними правами, встановлення загального обов'язку добросовісного користування процесуальними правами і неухильного виконання процесуальних обов'язків, визначення відкритого переліку дій, що можуть кваліфікуватись як зловживання адміністративними процесуальними правами, встановлення загальних наслідків зловживання процесуальними правами, покладення на суд обов'язку вживати заходів для запобігання зловживанням процесуальними правами та інше.

Встановлено, що більш правильним з точки законодавчої техніки було б удосконалення (доповнення) існуючих процесуальних норм, які передбачають застосування заходів попередження, припинення зловживання процесуальними правами та встановлення відповідальності за їх вчинення ніж їх виокремлення в окремий розділ відповідних кодексів.

Ключові слова: судочинство, судовий процес, принципи судового процесу, зловживання процесуальними правами, заходи запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами.

The article clarifies the concept of measures to prevent and counteract the abuse of procedural rights in administrative and civil proceedings, distinguishes their types, determines their effectiveness, and proposes separate ways of their improvement.

It has been clarified that the measures to prevent and counteract the abuse of procedural rights in administrative proceedings are measures to prevent and stop the abuse of such rights and measures to bring to justice the persons who have committed them, which are applied by the court on the grounds and in the order determined by law and taking into account explanations and interpretations of the Constitutional and Supreme Court.

It has been proven that, taking into account the functionality, these measures can be divided into two groups: 1) organizational, which should include – the implementation of simplified legal proceedings, ensuring the possibility of conducting a case review in the absence of the parties and other participants in the case, creating technical conditions for the functioning of electronic judicial proceedings by introducing the implementation of the Unified Judicial Information and Telecommunication System, establishment of special rules on changing the composition of the court in case of circumstances that complicate the timely consideration of the case, use of the dispute settlement procedure with the participation of a judge, establishment of restrictions on cassation appeals of certain categories of cases, use of the mechanism of disciplinary responsibility of judges and lawyers; 2) procedural – establishing the principles of good faith and the inadmissibility of the abuse of procedural rights, establishing the general obligation to use procedural rights in good faith and the unwavering performance of procedural duties, defining an open list of actions that can be qualified as abuse of administrative procedural rights, establishing the general consequences of the abuse of procedural rights, imposing on the court the obligation to take measures to prevent the abuse of procedural rights and others.

It has been established that it would be more correct from the point of view of legislative technique to improve (supplement) the existing procedural norms, which provide for the application of preventive measures, to stop the abuse of procedural rights and to establish responsibility for their commission, than to separate them into a separate section of the relevant codes.

Key words: judiciary, judicial process, principles of judicial process, abuse of procedural rights, measures to prevent and counteract abuse of procedural rights.

Постановка проблеми. Розвиток системи судів в Україні, ретельний відбір на посаду судді, підвищення вимог до адвокатського корпусу, постійні зміни до процесуальних законів, які регламентують судовий порядок розгляду справ є запорукою в майбутньому побудови ефективною та справедливою системи судочинства як гарантії дотримання прав і свобод громадян. Однак в затижньому періоді переходу від радянської системи побудови держави, яка будувалась на принципах досить жорсткого управління та необхідності неухильно виконання вимог органів публічної влади до системи побудови демократичної держави, в якій діє ключовий принцип побудови влади – людиноцентристський, при якому органи публічної влади створені громадянами для надання їм же якісних публічних послуг, в нашому суспільстві відбувся певне зловживання принципами демократії та ефективною побудови державної. І це зловживання виявляється в тому, що фізичні

та юридичні особи шукають слабкі ланки в законодавстві для того щоб ухилитись від виконання норм закону, наприклад, ухиляються від сплати податків, використовуючи схеми приховання реального прибутку, бажають отримати адміністративну послугу в термін менший ніж визначено законодавством, бажають отримати пільги від держави не передбачені законодавством. Ці негативні явища притаманні і системі судочинства, зокрема сторони зловживаючи процесуальними правами намагаються затягнути розгляд справи, дискредитувати суддю та здійснити його відвід, здійснити запит документів, які потенційно не можливо витребувати та ін. Кількість випадків зловживання процесуальними правами та застосування заходів примусу до учасників судового процесу під час розгляду як приватних так публічних спорів залишається досить високою. Негативні наслідки вчинення таких протиправних дій учасниками судового процесу опосередковано відбиваються на

строках проведення судового розгляду справ, що призводить, зокрема, до відкладення їх розгляду, застосуванні заходів процесуального примусу тощо.

Відсутність сталого розуміння категорії зловживання процесуальними правами, його кваліфікуючих ознак а також ефективних заходів їх протидії призводить до низького рівня застосування норм Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ) та Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України), що передбачають заходи процесуального впливу щодо недобросовісних учасників судового процесу. Прийняття змін до КАСУ та ЦПК України у 2017 та 2020 роках сформували засади сучасного механізму запобігання, протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному та цивільному судочинстві та їх припинення, проте правозастосовна практика продовжує виявляти значне коло прогалин законодавства у цій сфері та демонструє різне застосування судами норм КАСУ та ЦПК України під час протидії такому зловживанню.

У зв'язку з цим, на досягнення мети дослідження в межах даної наукової статті ми ставимо та плануємо до виконання **такі завдання**: з'ясувати процесуальні форми запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному та цивільному судочинстві, визначити їх ефективність та запропонувати окремі шляхи їх удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зловживання процесуальними правами вивчалася фахівцями з різних галузей права, а саме такими як: І. Г. Андрущенко, О. М. Барміна, Н. В. Басалюк, М. А. Боловнев, В. Л. Грибанов, Р. А. Каложний, Д. А. Козачук, А. Я. Курбатов, Р. Д. Ляшенко, В. Ю. Поліщук, В. П. Таркін, О. С. Фонова, Т. С. Яценко та іншими. Проте процесуальні форми запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному та цивільному судочинстві досліджено недостатньо і в більшій мірі до судової реформи 2016 року.

Виклад основних положень. З часу внесення змін до КАСУ та ЦПК України у 2017 та 2020 роках, що сформували сучасний механізм запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами існує нагальна необхідність дослідження сучасних механізмів запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами, узагальнення напрацьованої судової практики застосування відповідних норм, виявлення недоліків, розробки пропозицій з їх усунення.

Новий механізм запобігання та припинення зловживання процесуальними правами був закріплений у Кодексі адміністративного судочинства України Законом України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [1]. Цим законом КАСУ та ЦПК України було доповнено наступними нормами, що утворюють базові засади запобігання, припинення та протидії зловживанню процесуальними правами учасниками судового процесу: 1) п. 9 ч. 3 ст. 2 КАС та п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК визначають одним з принципів судочинства неприпустимість зловживання процесуальними правами; 2) ст. 44 ЦПК та 45 КАС «Неприпустимість зловживання процесуальними правами» визначають перелік та зміст дій, що можуть бути визнані судом як зловживання процесуальними правами; 3) ч. 8 ст. 139 КАС передбачає можливість суду покласти на сторону, що зловживала процесуальними правами судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору; 4) ст. 148 ЦПК та ст. 149 КАСУ визначають, право суду застосувати заходи процесуального примусу для спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання пра-

вами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства, а також зміст та порядок застосування таких заходів [2; 3].

Очевидність вирішення (мінімізації негативного впливу) проблеми зловживання процесуальними правами зумовила необхідність прийняття Верховною Радою України 15 січня 2020 року Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» [4]. У пояснювальній записці до законопроекту зазначено, що однією з цілей його розробки стало удосконалення низки норм з метою недопущення зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами та оптимізації процедури розгляду справ [5]. Як вірно зазначає Поліщук В. Ю. «що Україна, з огляду на зміни до КАСУ 2017 та 2020 років, має натеper найвищий ступінь деталізації механізму запобігання зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві серед країн СНД за рахунок визначення: принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами; встановлення переліку дій учасників процесу, що можуть бути визнані судом зловживанням процесуальними правами; можливості суду покласти на сторону, яка зловживала процесуальними правами, судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору; надання повноважень адміністративним судам застосовувати до суб'єктів, що зловживають процесуальними правами, заходів процесуального примусу» [6, с. 150]. З цим слід погодитись частково, адже норми, що регулюють види зловживання процесуальними правами а особливо ті, що регулюють заходи запобігання їм носять не систематизований характер, відсутня єдино векторна судова практика щодо доцільності та законності їх застосування, а відповідно ці питання потребують детального дослідження.

На виконання задач дослідження нижчі з'ясуємо систему (види заходів) запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному та цивільному судочинстві. З огляду на те, що дані питання мають схоже правове регулювання в КАСУ та ЦПКУ, з огляду на об'єм досліджуваного матеріалу, таких аналіз здійснюємо на прикладі КАСУ. За відсутності системного підходу щодо правового регулювання видів заходів запобігання та протидії зловживанням процесуальними правами в адміністративному судочинстві доцільно розглянути позицію дослідників щодо їх класифікації та характеристики а також пропозиції щодо їх правового регулювання.

На думку Поліщук В. Ю. «до основних заходів механізму протидії зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві віднесено: 1) заходи запобігання, а саме норми права, що встановлюють принцип добросовісного використання процесуальних прав, заборону зловживати такими правами, вдосконалення правових норм; статистичну звітність про факти зловживань та застосовні заходи процесуального примусу до таких учасників, розширення суддівської дискреції, роз'яснень вищих судових інстанцій 2) заходи припинення, якими в більшій мірі є заходи процесуального примусу; 3) заходи притягнення до відповідальності, як правило штрафи та збільшення сум відшкодування судових витрат за зловживання процесуальними правами» [6, с. 152].

Здійснивши аналіз практики діяльності судів України щодо застосування заходів протидії зловживанню процесуальними правами та їх нормативне закріплення Дмитро Луспенік до заходів боротьби із процесуальними зловживаннями відніс: 1) законодавче закріплення обов'язку сторін добросовісно користуватися своїми процесуальними правами; 2) відмову суду у вчиненні певних дій, зокрема відмову в задоволенні клопотань та заяв особи, відмову у прийнятті зустрічного позову тощо; 3) відхилення

апеляційної та касаційної скарги; 4) залишення позову без розгляду; 5) відшкодування завданих збитків особою, яка вчинює зловживання процесуальними правами; 6) відшкодування збитків, завданих забезпеченням позову; 7) відмову у прийнятті доказів, поданих із порушенням встановлених законом строків; 8) ухвалення судового рішення на основі наявних у справі доказів; 9) виклик сторін для надання особистих пояснень у справі; 10) відшкодування судових витрат за умови необґрунтованих дій позивача в разі закриття провадження у справі та залишення позову без розгляду; 11) покладення на сторону, що зловживала процесуальними правами, судового збору незалежно від результатів вирішення спору; 12) окрема ухвала; 12) штраф; 13) заходи адміністративної (ст. 185-3 КУпАП) та кримінальної (ст. 382 КК України) відповідальності; 14) дисциплінарна відповідальність адвоката та втрата статусу представника для представника – не адвоката; 15) скасування судового рішення у випадку, коли до участі у справі не були залучені всі зацікавлені особи; 16) негативні наслідки, що наступають для особи, яка не виконала свої процесуальні обов'язки, тощо [7]. Ним запропоновано таку класифікацію засобів запобігання зловживанням процесуальними правами: 1) процесурні (процесуальні) засоби захисту, до яких віднесено попереджувальні засоби захисту, спрямовані на недопущення процесуальних зловживань та призначені засоби захисту, що покликані припинити спроби процесуальних зловживань; 2) компенсаторні засоби, спрямовані на забезпечення справедливої сатисфакції за зловживання, що сталися, які мають грошовий еквівалент – зобов'язання до сплати судових витрат, штраф [7].

О. Кібенко, систематизуючи наведені заходи із процесуального примусу та інші процесуальні механізми, які можуть бути застосовані судом у разі визнання певної дії (бездіяльності) учасника справи зловживанням процесуальними правами, запропонувала розмежовувати такі групи засобів протидії: 1) залишення скарги без розгляду; 2) винесення попередження; 3) накладення штрафу [8].

Петраш К. пропонує також виокремлювати засоби захисту особистого характеру, які мають персоналізований характер, та власне процесуальні, зазначаючи, що перша категорія дозволяє постановити окрему ухвалу щодо недобросовісних учасників справи; специфіка другої категорії пов'язана передусім із можливостями суду застосовувати надані законом повноваження [9].

Берназюк Я. О., систематизувавши думки вчених та практиків, приходять висновку, що заходи із протидії зловживанню процесуальними правами можна поділити на: а) ті, що застосовуються до порушників правопорядку в залі судового засідання (попередження, видалення із зали судового засідання); б) ті, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід, штраф). Цілоком вірно автором зазначено, що аналогічні за змістом положення щодо засобів протидії зловживанню процесуальними правами, передбачені ст. ст. 2, 10, 45, 139, 144-148, 167, 188, 198, 205 КАСУ, містять ст. ст. 2, 12, 44, 141, 143, 148 та 262 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України), ст. ст. 2, 13, 43, 129, 131, 135 та 246 Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) [10, с. 310].

Також вченими дослідниками цієї сфери запропоновані окремі кроки для удосконалення нормативного юридичного врегулювання протидії процесуальним зловживанням правом. Зокрема Т. Полянський до них відносить: 1) у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» доцільно доповнити процесуальні обов'язки адвокатів (через поширювальне роз'яснення змісту поняття «адвокатська етика» або викласти їх окремим пунктом) положенням про «добросовісне здійснення ними своїх процесуальних прав та обов'язків» чи про «зловживання своїми процесуальними правами та обов'язками».

Деталізацію змісту вказаних понять можна подати у Правилах; 2) у Правилах вартувало б: а) окремими пунктом виписати основні ознаки зловживань процесуальними правами та подати їх невичерпний перелік і б) визначити та описати в окремій статті (пункті) порядок прийняття рішення про наявність у діяннях адвоката зловживання правом; в) установити відповідальність за такі вчинки; 3) у кожному з процесуальних кодексів закріпити вимогу не просто про добросовісне здійснення процесуальних прав і обов'язків, а й: а) подати опис характерних ознак зловживання правом для кожної з процесуальних галузей та невичерпний перелік можливих способів їх вчинення; б) установити юридичну відповідальність за такі діяння на будь-якому етапі відповідного процесу [11, с. 35].

В результаті проведеного монографічного дослідження Поліщук В.Ю. приходять висновку, що нормами, що визначають елементи механізму запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами КАСУ є: 1) п. 9 ч. 3 ст. 2, що визначає одним з принципів адміністративного судочинства неприпустимість зловживання процесуальними правами; 2) ст. 45 «Неприпустимість зловживання процесуальними правами», яка визначає перелік та зміст дій, що можуть бути визнані судом як зловживання процесуальними правами; 3) ч. 8 ст. 139, що передбачає повноваження суду покласти на сторону, що зловживала процесуальними правами судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору; 4) ст. ст. 144–149, які визначають право суду застосувати заходи процесуального примусу для спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства, а також зміст та порядок застосування таких заходів [12, с. 140]. Ним обґрунтовано доцільність доповнення КАСУ Розділом 4-1 «Запобігання та протидія зловживанню процесуальними правами», до якого він пропонує включити статті в яких будуть визначені окремо – «критерії та зміст зловживання процесуальними правами», «види зловживань процесуальними правами», «заходи запобігання зловживанню процесуальними правами», «заходи припинення зловживання процесуальними правами», «відповідальність за зловживання процесуальними правами», «компенсація за зловживання процесуальними правами» [12, с. 181]. Таку думку слід було б підтримати, однак внесення до КАСУ цього розділу призведе до виключення положень щодо застосування окремих заходів запобігання процесуальними правами, які закріплені в різних нормах КАСУ що регулюють окремі стадії адміністративного судочинства, адже такі заходи застосовуються як на стадії подання позову так і на стадії апеляційного (касаційного) провадження, що втрапить логічну побудову норми та її зміст і призведе до неоднозначного тлумачення цих норм. Тому більш правильним з точки законодавчої техніки було б удосконалення (доповнення) існуючих процесуальних норм, які передбачають застосування заходів попередження, припинення зловживання процесуальними правами та встановлення відповідальності за їх вчинення.

В підсумку слід зазначити, заходи запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві, це заходи запобігання та припинення зловживанню такими правами та заходи притягнення до відповідальності осіб які їх вчинили, що застосовуються судом за підстав та у порядку визначеному законом та з урахуванням роз'яснень та тлумачень Конституційного та Верховного Суду.

З урахуванням функціональності заходи запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві можна виокремити в дві групи: 1) організаційні, до яких слід віднести – здійснення спрощеного позовного провадження (Глава 10 КАСУ), забезпе-

чення можливості проведення розгляду справи за відсутності сторін та інших учасників справи (ч. 3 ст. 205 КАСУ), створення технічних умов для функціонування електронного судочинства шляхом введення в дію Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ст. 18 КАСУ), встановлення спеціальних правил щодо зміни складу суду в разі виникнення обставин, які ускладнюють своєчасний розгляд справи (ст. 31 КАСУ), використання процедури врегулювання спору за участі судді (Глава 4 КАСУ), встановлення обмежень щодо касаційного оскарження окремих категорій справ (ст. 328 КАСУ), використання механізму дисциплінарної відповідальності суддів

та адвокатів; 2) процесуальні – закріплення принципів добросовісності та неприпустимості зловживання процесуальними правами (ст. 2 КАСУ), встановлення загального обов'язку добросовісного користування процесуальними правами і неухильного виконання процесуальних обов'язків (ст. 44 КАСУ), визначення відкритого переліку дій, що можуть кваліфікуватись як зловживання адміністративними процесуальними правами (ч. 2 ст. 45 КАСУ), встановлення загальних наслідків зловживання процесуальними правами (ч. 3 ст. 45 КАСУ), покладення на суд обов'язку вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами (ч. 4 ст. 45 КАСУ) та інше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48, ст. 436.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України від 15 січня 2020 року № 460-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 29. ст. 194.
5. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо удосконалення перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку». 2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63791 (дата звернення 03.03.2023).
6. Поліщук В.Ю. Механізм запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. № 47. Т. 1. 147–152.
7. Луспенік Д. Судова практика щодо застосування новел процесу про неприпустимість зловживання процесуальними правами є позитивною. *Офіційний вебсайт Верховного Суду*. 2021. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1087726/>. (дата звернення – 21.03.2024).
8. Судді Верховного Суду розповіли про зловживання матеріальними і процесуальними правами. 2021. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1070738/>. (дата звернення – 21.03.2024).
9. Петраш К. Процесуальні диверсії. *Закон і бізнес*. 2021. № 12 (1518). URL: https://zib.com.ua/ua/print/147077-nischo_tak_ne_vplivae_na_dotrimannya_storonami_svoih_obovyaz.html. (дата звернення – 21.03.2024).
10. Берназюк Я.О. Національні та міжнародні стандарти протидії зловживанню процесуальними правами під час вирішення публічно-правових спорів. *Право і суспільство*. № 5. 2021. С. 301–315.
11. Полянський Т. Зловживання процесуальними правами: юридичні засоби попередження та можливості їх удосконалення. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (74) 2013. С. 32–38.
12. Поліщук В.Ю. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Дис...канд.юрид.наук: 12.00.07*. Запорізький національний університет МОН України. Запоріжжя, 2021. 206 с.

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗДІЙСНЕННЯ
ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ**

**HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT
OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS
OF FINANCIAL CONTROL IN UKRAINE**

Пономаренко Є.О., аспірант кафедри міжнародного європейського права
та порівняльного правознавства

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Швагер О.А., к.ю.н.,

асистент кафедри міжнародного європейського права та порівняльного правознавства

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

У статті досліджено історико-правові аспекти формування та розвитку адміністративно-правових засад здійснення фінансового контролю в Україні. Запропоновано авторський підхід до періодизації формування та розвитку адміністративно-правових засад здійснення фінансового контролю в Україні, що включає певні етапи. 1-й етап (1993–2008 роки) пов'язано із запровадженням фінансового контролю як одного із заходів, спрямованих на попередження корупції, у зв'язку із становленням національного антикорупційного законодавства: закріплення у Законі України «Про державну службу» 1993 року норми щодо декларування доходів державних службовців; прийняття Закону України «Про боротьбу з корупцією» 1995 року; закріплення у Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» 2001 року положення щодо декларування доходів посадових осіб місцевого самоврядування тощо. 2-й етап (2009–2013 роки) асоційовано із удосконаленням законодавства щодо здійснення фінансового контролю, пов'язане із розвитком національного антикорупційного законодавства: прийняття Законів України «Про засади запобігання та протидії корупції» 2009 року, «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 року; закріплення адміністративної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю у Кодексі України про адміністративні правопорушення; внесення змін до Закону України «Про державну службу» 1993 року; запровадження Порядку зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, та відомостей щодо відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента тощо. 3-й етап (2014 рік – до сьогодні) пов'язано з оновленням законодавства щодо здійснення фінансового контролю у зв'язку зі змінами вітчизняного антикорупційного законодавства: прийняття Законів України «Про запобігання корупції» 2014 року, «Про Національне антикорупційне бюро України» 2014 року; внесення змін до Законів України «Про державну службу» 1993 року та «Про службу в органах місцевого самоврядування» 2001 року; утворення Національного агентства з питань запобігання корупції; запровадження Порядку формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, 2021 року тощо.

Ключові слова: фінансовий контроль, антикорупційне законодавство, запобігання корупції, декларація, суб'єкти декларування.

The article examines the historical and legal aspects of the formation and development of the administrative and legal foundations of financial control in Ukraine. The author's approach to the periodization of the formation and development of the administrative and legal foundations of financial control in Ukraine, which includes certain stages, is proposed. The 1st stage (1993–2008) is associated with the introduction of financial control as one of the measures aimed at preventing corruption, in connection with the formation of national anti-corruption legislation: enshrining in the Law of Ukraine «On Public Service» of 1993 the norms regarding declaration of income of civil servants; adoption of the Law of Ukraine «On Combating Corruption» of 1995; enshrining in the Law of Ukraine «On Service in Local Self-Government Bodies» of 2001, the provisions on declaration of income of local self-government officials, etc. The 2nd stage (2009–2013) is associated with the improvement of legislation on financial control, related to the development of national anti-corruption legislation: the adoption of the Laws of Ukraine «On Principles of Prevention and Counteraction of Corruption» of 2009, «On Principles of Prevention and Counteraction of Corruption» 2011; establishing administrative liability for violation of financial control requirements in the Code of Ukraine on Administrative Offenses; amending the Law of Ukraine «On Civil Service» of 1993; introduction of the Procedure for storing documents and using information specified in the declaration of property, income, expenses and obligations of a financial nature, and information on opening a foreign currency account in a non-resident bank institution, etc. The 3rd stage (2014 – until today) is related to the updating of the legislation on the implementation of financial control in connection with changes in domestic anti-corruption legislation: the adoption of the Laws of Ukraine «On Prevention of Corruption» in 2014, «On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine» in 2014 year; amending the Laws of Ukraine «On Civil Service» of 1993 and «On Service in Local Self-Government Bodies» of 2001; establishment of the National Agency for the Prevention of Corruption; introduction of the Procedure for the formation, maintenance and publication (provision) of information of the Unified State Register of Declarations of Persons Authorized to Perform the Functions of the State or Local Self-Government, 2021, etc.

Key words: financial control, anti-corruption legislation, prevention of corruption, declaration, subjects of declaration.

На сьогоднішній день у нашій країні фінансовий контроль став одним із потужних важелів на шляху протидії корупції. Першочергово це пояснюється тим, що декларування нормативно визначеним колом осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, своїх доходів, витратків, фінансових зобов'язань, оприлюднення інформації щодо їх майнового стану тощо є так званім індикатором прозорості функціонування системи органів публічної влади та їх представників. Водночас необхідно враховувати, що ефективність використання такого засобу у боротьбі з корупцією як фінансовий контроль багато у чому залежить від наяв-

ності законодавчого підґрунтя із врегулювання особливостей його застосування.

Метою статті є дослідження історико-правових аспектів формування та розвитку адміністративно-правових засад здійснення фінансового контролю в Україні.

Якщо розглядати особливості формування адміністративно-правових засад здійснення фінансового контролю в Україні в контексті його історичної складової, то необхідно враховувати, що цей процес був багатоглядним, а тому проходив певні етапи. Запровадження правового регулювання здійснення фінансового контролю на законодавчому рівні беззаперечно було пов'язане

із становлення та розвитком антикорупційного законодавства в Україні.

Першим кроком на шляху формування адміністративно-правових засад здійснення фінансового контролю стало прийняття першого в Україні спеціального антикорупційного закону – Закону України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року № 356/95-ВР (нині втратив чинність). Таким чином, одночасно із формуванням національного антикорупційного законодавства вперше на законодавчому рівні було закріплено положення щодо фінансового контролю у ст. 6 Закону України «Про боротьбу з корупцією». Структурне розміщення цієї норми у Розділі II свідчило про те, що фінансовий контроль був віднесений законодавцем до заходів, спрямованих на попередження корупції, на рівні зі спеціальними обмеженнями щодо державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави [1].

Зазначимо, що у діючому на той час Законі України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII (втратив чинність, крім ст. 37) врегулюванню фінансового контролю було присвячено положення ст. 13, початкова назва якої була «Декларування доходів державних службовців». Зазначалося, що особа, яка претендує на зайняття посади державного службовця третьої – сьомої категорій, передбачених ст. 25 Закону, подає за місцем майбутньої служби відомості про доходи та зобов'язання фінансового характеру, в тому числі і за кордоном, щодо себе і членів своєї сім'ї. Особа, яка претендує на зайняття посади державного службовця першої і другої категорій, передбачених ст. 25 Закону, повинна подати також відомості про належні їй та членам її сім'ї нерухоме та цінне рухоме майно, вклади у банках і цінні папери. Зазначені відомості подаються державним службовцем щорічно, а порядок подання, зберігання і використання цих відомостей встановлюється Кабінетом Міністрів України [2]. Отже, суб'єктами декларування були особи, передбачені у ст. 25, яка налічувала сім категорій посад службовців.

Наступним кроком на шляху законодавчого закріплення правових засад фінансового контролю як засобу запобігання корупції стало прийняття Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року № 2493-III. У першій редакції даного законодавчого акту врегулюванню питань фінансового контролю була присвячена ст. 13, яка мала назву «Декларування доходів посадових осіб місцевого самоврядування». Від особи, яка претендувала на зайняття посади в органах місцевого самоврядування третьої – сьомої категорії, вимагалося надання за місцем майбутньої служби відомостей про доходи та зобов'язання фінансового характеру, у тому числі за кордоном, стосовно себе та членів своєї сім'ї. Натомість, якщо особа претендувала на зайняття посади в органах місцевого самоврядування першої – другої категорії, то вона повинна була надати також відомості про належне їй та її родині нерухоме та цінне рухоме майно, вклади у банках та цінні папери. Надання таких відомостей посадовою особою органів місцевого самоврядування вимагалося щорічно у порядку, встановленому законом [3].

У 2009 році національне антикорупційне законодавство зазнало вагомих змін, що не оминувало й закріплення нових адміністративно-правових засад фінансового контролю. Пов'язано це було із прийняттям нового антикорупційного закону – Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11 червня 2009 року № 1506-VI (втратив чинність). Норми, в яких закріплювалися заходи щодо запобігання та протидії корупції, були виокремлено законодавцем у окремий Розділ II, серед яких питанням фінансового контролю було присвячено лише одну норму (ст. 10). У відповідності до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» на осіб, зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 2 (особи, уповноважені на вико-

нання функцій держави або органів місцевого самоврядування) та пп. «а» – «г» п. 2 ч. 1 ст. 2 (особи, які прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування), покладався обов'язок подання відомостей про майно, доходи, витрати, зобов'язання фінансового характеру, у тому числі за кордоном, у порядку та обсягах, визначених законами та іншими виданими на їх основі нормативно-правовими актами [4]. Згідно ч. 2 ст. 10 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» у разі відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента передбачалося, що особа, зазначена у п. 1 ч. 1 ст. 2 (особа, уповноважена на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування) та пп. «а» – «г» п. 2 ч. 1 ст. 2 (особа, яка прирівнюється до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування), була зобов'язана в десятиденний строк письмово повідомити про це орган державної податкової служби за місцем проживання із зазначенням номера рахунку і місцезнаходження банку-нерезидента [4].

Наступні зміни в антикорупційному законодавстві, в тому числі стосовно нормативного врегулювання адміністративно-правових засад фінансового контролю, відбулися у 2011 році у зв'язку із прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 року № 3206-VI (втратив чинність). Основні засади фінансового контролю було закріплено законодавцем у ст. 12 цього нормативно-правового акту, що структурно розміщувалася у розділі II під назвою «Заходи, спрямовані на запобігання і протидію корупції». Зокрема, зазначена норма [5] містила положення щодо: терміну подання суб'єктами декларування декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік; термінів оприлюднення поданих декларацій на офіційному веб-сайті відповідного державного органу чи органу місцевого самоврядування; порядку зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру; особливостей перевірки фактів своєчасності подання декларацій; особливостей перевірки декларацій на наявність конфлікту інтересів; деяких питань перевірки достовірності зазначених у декларації відомостей; виявлення недостовірних відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру тощо.

Із прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 року відбулися вагомі зміни у національному адміністративно-деліктному законодавстві. Головним зведеним нормативно-правовим актом, яким визначено види адміністративних правопорушень (проступків), суб'єктів їх вчинення, об'єктів посягання, видів адміністративних стягнень тощо, був та залишається до сьогодні Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. Згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 року № 3207-VI Особливу частину Кодексу України про адміністративні правопорушення було доповнено новою главою 13-А під назвою «Адміністративні корупційні правопорушення». Зокрема, це торкнулося й законодавчого закріплення особливостей адміністративної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю [6].

Порядок зберігання декларацій та використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, регулювався окремим підзаконним нормативним документом – Порядком зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, та відомостей щодо відкриття валютного рахунку в установі банку-нерези-

дента, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11 січня 2012 року № 16 (втратив чинність). Положення цього Порядку стосувалися визначення механізму зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру суб'єктів декларування [7].

Національне законодавство у сфері протидії та боротьби з корупцією важливих перетворень зазнало у 2014 році, пов'язаних із прийняттям нового законодавчого акту – Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII [8]. Важливою новелою у новій версії Закону про боротьбу з корупцією стало те, що питанням здійснення фінансового контролю як засобу протидії корупції виділялася не одна норма (як це було у попередньому законодавчому акті), а вони стали більш детально регламентуватися положеннями, виділеними у окремий розділ – Розділ VII Закону України «Про запобігання корупції». Вагомі зміни торкнулися і визначення державного органу, уповноваженого на здійснення фінансового контролю. За новим антикорупційним законодавством [8], по-перше, було розширено перелік видів фінансового контролю (щодо своєчасності подання; щодо правильності та повноти заповнення; логічний та арифметичний контроль) (ч. 1 ст. 51¹), по-друге, повноваження із проведення всіх видів фінансового контролю та перевірки достовірності поданих декларацій закріплено за одним органом державної влади – Національним агентством з питань запобігання корупції (ст. ст. 51¹, 51³).

Окрему увагу слід звернути й на прийняття Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року № 1682-VII, що в якійсь мірі теж торкнулося формування адміністративно-правових засад фінансового контролю. Перелік посад, щодо яких здійснюються заходи з очищення влади (люстрації), розміщено у ч. 1 ст. 2, а у ч. 5 ст. 5 закріплено перелік відомостей, що підлягають перевірці [9].

Порушення вимог фінансового контролю, особливості здійснення якого викладено у нормах Розділ VII чинного Закону України «Про запобігання корупції», є фактичною підставою негативних наслідків для особи-правопорушника у вигляді притягнення до юридичної відповідальності. Правові засади адміністративної відповідальності за порушення фінансового контролю станом на сьогодні закріплено у ст. 172⁶ Кодексу України про адміністративні правопорушення [10].

Потребує уваги також запровадження Порядку формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, затвердженого наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 23 липня 2021 року № 448/21. Важливість цього правового документу у системі діючого законодавства зі здійснення фінансового контролю як засобу запобігання корупції полягає у тому, що ним визначається процедура формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [11].

Висновки. З огляду на здійснене дослідження історико-правових аспектів становлення національного антикорупційного законодавства та особливостей запровадження фінансового контролю як засобу запобігання корупції пропонуємо авторський підхід до *періодизації формування та розвитку адміністративно-правових засад здійснення фінансового контролю в Україні*, що включає наступні етапи:

1-й етап (1993–2008 роки) – запровадження фінансового контролю як одного із заходів, спрямованих на попередження корупції, у зв'язку із становленням національного антикорупційного законодавства: 1) закріплення

у першій редакції Закону України «Про державну службу» 1993 року норми щодо декларування доходів державних службовців; 2) прийняття Закону України «Про боротьбу з корупцією» 1995 року, в якому вперше закріплено положення щодо фінансового контролю як заходу, спрямованого на попередження корупції; 3) закріплення у першій редакції Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» 2001 року положення щодо декларування доходів посадових осіб місцевого самоврядування.

2-й етап (2009–2013 роки) – удосконалення законодавства щодо здійснення фінансового контролю, пов'язане із розвитком національного антикорупційного законодавства: 1) прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» 2009 року, яким регламентувалися, зокрема, особливості фінансового контролю як заходу запобігання та протидії корупції; 2) прийняття Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 року, в якому були закріплені положення щодо суб'єктів декларування, термінів подання декларацій, об'єктів декларування, суб'єктів здійснення фінансового контролю, особливостей проведення перевірки декларацій тощо; 3) закріплення адміністративної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю у Кодексі України про адміністративні правопорушення у зв'язку із доповненням його Особливої частини новою главою 13-А; 4) внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо декларування майна, доходів, витрат і зобов'язань фінансового характеру; 5) запровадження Порядку зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, та відомостей щодо відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента; 6) прийняття указу Президента України «Про Міністерство доходів і зборів України» 2013 року та постанови Кабінету Міністрів України «Про Державну фіскальну службу України» 2014 року, якими визначався правовий статус суб'єктів, до повноважень яких, зокрема, відносилось здійснення фінансового контролю як засобу запобігання корупції.

3-й етап (2014 рік – до сьогодні) – оновлення законодавства щодо здійснення фінансового контролю у зв'язку зі змінами вітчизняного антикорупційного законодавства: 1) прийняття Закону України «Про запобігання корупції» 2014 року, в якому питанням здійснення фінансового контролю як засобу протидії корупції присвячено норми окремого розділу; 2) внесення змін до Законів України «Про державну службу» 1993 року та «Про службу в органах місцевого самоврядування» 2001 року щодо проведення фінансового контролю; 3) закріплення адміністративно-правових засад фінансового контролю у Законі України «Про очищення влади» 2014 року; 4) прийняття Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» 2014 року, яким врегульовано окремі питання порушення порядку і строків подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 5) утворення Національного агентства з питань запобігання корупції як центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом; 6) законодавче закріплення у Законі України «Про державну службу» від 2015 року обов'язку подання переможцем конкурсу на відповідну посаду державної служби декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 7) внесення змін та доповнень до Закону України «Про запобігання корупції» 2014 року, пов'язаних з особливостями фінансового контролю як засобу запобігання корупції, у зв'язку із прийняттям низки законодавчих актів; 8) запровадження Порядку формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, 2021 року тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 34. Ст. 266.
2. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-XII, ред. станом на 16.12.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed19931216>.
3. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001 р. № 2493-III, ред. станом на 07.06.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14/ed20010607>.
4. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11.06.2009 р. № 1506-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 45. Ст. 691.
5. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 40. Ст. 404.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 07.04.2011 р. № 3207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 41. Ст. 414.
7. Про затвердження Порядку зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, та відомостей щодо відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента: постанова Кабінету Міністрів України від 11.01.2012 р. № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16-2012-%D0%BF#n7>.
8. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
9. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 р. № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. Ст. 2041.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 80731-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додат. до № 51. Ст. 1122.
11. Про затвердження Порядку формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 23.07.2021 р. № 448/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0986-21>.

НЕОЛІБЕРАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

NEOLIBERAL PRINCIPLES OF REFORM TAX SYSTEM OF THE UKRAINIAN STATE

Слободян В.Я., к.держ.упр.,
доцент кафедри економіки і права

Національний університет харчових технологій

Корінний С.О., к.ю.н.,
доцент кафедри економіки і права

Національний університет харчових технологій

В науковій статті розкривається і досліджується економіко-ідеологічний зв'язок неолібералізму як західної моделі економіко-політичного розвитку держави, суть якої полягає у зменшенні ролі державного регулювання економічними процесами і стимулюванні через ринково орієнтовану державну політику свободи підприємництва, створенні умов для саморозвитку ринкових сил, здорового економіко-фіскального середовища ведення господарської діяльності із існуючою, сьогодні, державною політикою впровадження соціально-економічних та політичних реформ в Україні.

В дослідженні аналізується співпраця уряду України з Міжнародним валютним фондом (далі МВФ), а саме зміст Меморандуму про економічну та фінансову політику як концептуально-ідейної угоди, яка містить неоліберальні підходи і практики бюджетно-податкової політики, формулює стратегію фінансування бюджету і розкриває зміст фіскальних структурних реформ, які впроваджуються за рекомендаціями і фінансової та аналітичної підтримки податково-бюджетного департаменту МВФ в умовах воєнних реалій функціонування фінансово-податкової системи української держави. Аналізуються стратегічні цілі і засадничі принципи реформування податкової системи держави, пропозиції та бачення змін у підходах до вироблення податкової політики та адміністрування зі сторони уряду та уповноважених органів державного управління.

Розглянуто та розкрито зміст структурних елементів Національної стратегії доходів України (далі НСДУ), зокрема в частині підходів, візії, цілей та принципів НСДУ, а також проаналізовано деякі аспекти політики посилення добросовісності як щодо платників податків, так і щодо контролюючих органів. Звернуто увагу на те, що розроблення і затвердження НСДУ є вимогою МВФ, яка направлена на удосконалення процедур податкового та митного адміністрування задля підтримки економічного зростання через зменшення нерівності та неефективності в політиці та адмініструванні доходів. Зроблено висновок, що поглиблення інтеграційних процесів вимагає від української податкової системи більшої і точнішої відповідності принципам побудови і функціонування юрисдикцій податкових систем західних країн. Акцентується увага на тому, що НСДУ покликана забезпечити перебудову існуючої податкової системи на засадах таких принципів податкового права, як: стабільність, нейтральність, справедливість, добросовісність, інтегрованість, ефективність, розвиток та ін., що, в свою чергу, має слугувати досягненню стратегічних цілей розвитку податкової системи, в числі яких : забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності, зменшення потреб у зовнішніх запозиченнях, зміцнення добросовісності та довіри до контролюючих органів.

Ключові слова: євроінтеграція, трансформація, неолібералізм, податкова система, податкова політика, податкове адміністрування, добросовісність, правопорядок.

The scientific article reveals and examines the economic and ideological connection of neoliberalism as a Western model of economic and political development of the state, the essence of which is to reduce the role of state regulation of economic processes and stimulate through market-oriented state policy the freedom of entrepreneurship, creating conditions for the self-development of market forces, healthy the economic and fiscal environment of conducting economic activity with the existing, today, state policy of implementing socio-economic and political reforms in Ukraine.

The study analyzes the cooperation of the Government of Ukraine with the International Monetary Fund (hereinafter the IMF), namely the content of the Memorandum of Economic and Financial Policy, as a conceptual and ideological agreement that contains neoliberal approaches and practices of budget and tax policy, formulates a budget financing strategy and reveals the content of fiscal structural reforms, which are implemented according to the recommendations and financial and analytical support of the tax-budgetary department of the IMF in the conditions of military realities of the functioning of the financial and tax system of the Ukrainian state. The strategic goals and fundamental principles of reforming the state's tax system, proposals and visions of changes in approaches to the development of tax policy and administration by the government and authorized state administration bodies are analyzed.

The content of the structural elements of the National Revenue Strategy of Ukraine (hereinafter the NRSU) was considered and revealed, in particular in terms of the approaches, vision, goals and principles of the NRSU and some aspects of the policy of strengthening the integrity of both taxpayers and regulatory bodies were analyzed. Attention was drawn to the fact that the development and approval of the NRSU is a requirement of the IMF, which is aimed at improving tax and customs administration procedures in order to support economic growth by reducing inequality and inefficiency in revenue policy and administration. It was concluded that the deepening of integration processes requires the Ukrainian tax system to be more and more precisely compliant with the principles of the construction and functioning of the jurisdictions of the tax systems of Western countries. Attention is focused on the fact that the NRSU is called to ensure the restructuring of the existing tax system on the basis of such principles of tax law as: stability, neutrality, justice, integrity, integration, efficiency, development, etc., which in turn should serve to achieve the strategic goals of the development of the tax system including: ensuring macroeconomic and financial stability, reducing external borrowing needs, strengthening integrity and trust in regulatory bodies.

Key words: european integration, transformation, neoliberalism, tax system, tax policy, tax administration, integrity, legal order.

Трансформація політичної та соціально-економічної систем української держави з різною мірою інтенсивності триває впродовж останніх тридцяти трьох років Незалежності. Характерними особливостями зазначеного процесу є перехід від значної присутності держави в різних сферах життєдіяльності суспільства, що властиво соціалізму, до зменшення її ролі і регулятивного впливу, демократизації державного управління, лібералізації економіки та розвитку ринку і ринкових сил, що властиво для капіталізму.

Особливо актуально питання модернізації держави звучало сьогодні, в час війни, коли похитнулися всі підвалини як державного механізму, так і національно-культурної ідентичності. Війна породила високу напругу, випробовує здатність державної машини ефективно працювати на високих оборотах, ставить питання збереження держави в пряму залежність від якості її організації, злагодженості механізмів державного управління, їх ефективності та результативності. В результаті ведення бойових дій впродовж тривалого періоду часу вітчизняна

економіка втратила значний потенціал та спроможності до саморозвитку і потребує як великих фінансових вливань, так і робочої сили.

Постійні обстріли країною-агресором об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, виробництв та промислових комплексів призвели до небачених руйнувань. Для їх відновлення потрібні вже сьогодні значний людський капітал, час та інвестиції. Багато підприємств призупинили свою роботу через безпосередню військову загрозу або через заблокований доступ до ринків збуту чи сировини [1].

В таких складних історичних обставинах Україна продовжує євроінтеграційний курс власного державного розвитку. Поглиблення цього курсу вимагає від української податкової системи більшої і точнішої відповідності принципам побудови і функціонування юрисдикцій податкових систем західних країн, що з одного боку передбачає мінімізацію корупційних проявів в її функціонуванні та утвердження її прозорості, а з іншого боку вимагає виведення частини економіки та економічного життя з «тіні», а отже і прозорості здійснення підприємницької діяльності і сплати податків.

Серед вчених, наукові інтереси котрих дотичні до тих чи інших питань дослідження політико-ідеологічної доктрини та політичної практики неолібералізму, реформування податкових систем, лібералізації податкової політики та податкового адміністрування, слід назвати таких науковців, як: Бондаренко І., Білінський Д., Вахудова А., Головашевич О., Гальчинський А., Гаврилишин О., Гетманцев Д., Кучерявенко М., Кирилук Ф., Орлюк О., Пухкал О., Трошинський В. та ін.

В перехідних країнах з неусталеною демократією та ринковою економікою, в яких уряди в проведенні реформ спираються на допомогу таких міжнародних інституцій, як: ЄС, ЄБРР, МВФ, Світовий банк, ООН, НАТО, економічна доктрина неолібералізму набирає особливої актуальності і ваги. Адже її основу в цих країнах складає Вашингтонський консенсус – принципи і методи публічної політики, напрацьовані плеядою відомих західних економістів неоліберального напрямку, в числі яких: Дж. Вільямс, Ф. Гаєк, Л. Мізес, Р. Нозік, М. Фрідман та ін. [2].

Слід звернути увагу на те, що розвиток неолібералізму на Заході став важливою віхою в розвитку капіталізму і отримав своє втілення не тільки в рекомендаціях країнам із перехідною економікою під назвою Вашингтонського консенсусу, але і в публічній політиці США, Великобританії, Німеччини, Франції та ряду інших країн в період їхнього переходу від державного монополізму до ринкового лібералізму [3].

Сам термін «Вашингтонський консенсус» був введений в теоретичний дискурс і практику публічного управління англійським економістом Джоном Вільямсом в 1989 році. Вашингтонський консенсус як план або програма реформ був призначений спочатку для Латинської Америки. Документ мав на меті позначити відхід цих країн від командної моделі економічного розвитку 1960–1970-х років і прийняття ними принципів економічної політики, спільних для більшості розвинених держав. Йшлося про принципи, які, на думку Вільямса, відображали загальну позицію адміністрації США, головних міжнародних фінансових організацій – МВФ і Світового банку, а також провідних американських аналітичних центрів. Вищезазначеним країнам Латинської Америки було запропоновано прийняти Програму – «Вашингтонський консенсус», що називалася програмою структурної перебудови їх економік і включала 10 наступних пунктів:

- підтримання фінансової дисципліни (мінімальний дефіцит бюджету);
- пріоритетність охорони здоров'я, освіти та інфраструктури серед державних витрат;
- зниження граничних ставок податків;
- лібералізація фінансових ринків для підтримки реальної ставки по кредитах на невисокому, але все ж позитивному рівні;

- вільний обмінний курс національної валюти;
- лібералізація зовнішньої торгівлі (в основному за рахунок зниження ставок імпорتنних мит);
- зниження обмежень для прямих іноземних інвестицій;
- приватизація;
- дерегулювання економіки;
- захист прав власності [4].

Особливу роль у долі Вашингтонського консенсусу зіграли бурхливі події у Східній Європі та на пострадянському просторі, що збіглися за часом з публікацією доповіді Вільямса. Задачі, що виникали в процесі трансформації планових економік у ринкові, реформаторам і їх Вашингтонським консультантам із МВФ здалися співзвучними з тими, які був покликаний вирішувати Вашингтонський консенсус [5].

Український економічний неолібералізм як принципи, орієнтири та заходи публічної політики української влади отримали своє концептуальне закріплення в Меморандумі співпраці між Україною та МВФ від 11 березня 2024 року [6]. Меморандум включає в себе Угоду з МВФ про Механізм розширеного фінансування (Додаток І «Лист про наміри») від 11.03.2024 № 6110/0/2-24 і власне сам Меморандум про економічну і фінансову політику (далі МЕФП) з доопрацюваннями від 11 березня 2024 та 17 червня 2024 року [6].

Меморандум про економічну і фінансову політику – це акт, який містить соціально-економічну і політичну програму неоліберальних реформ в Україні. Заходи, що передбачені цим документом, розроблялися в двосторонньому порядку і є рекомендаціями Вашингтонських експертів і аналітиків, співробітників МВФ, що одночасно знайшли відображення в МЕФП як зобов'язаннях української влади.

Реалізація рекомендацій – зобов'язань спрямована на підтримку фінансової та зовнішньої стабільності, зменшення фінансової вразливості і має забезпечити поступ в процесі довгоочікуваної структурної перебудови економіки для досягнення довготривалого, потужного та інклюзивного економічного зростання в рівень з іншими подібними країнами в регіоні [7].

Головним неоліберальним принципом публічної політики, який закладається Вашингтонськими консультантами з МВФ у фінансово-консультативну співпрацю із підтримки структурних реформ в Україні, є запровадження прозорих механізмів ринкової конкуренції в найбільш життєво важливі сфери суспільно-політичного життя і мінімізація державного монополізму, державно-бюрократичного втручання і впливу на процеси ринково-конкурентного розвитку суспільства і держави [8].

Відповідно до п. 2 Додатку І «Лист про наміри» від 11.03.24 метою програми співпраці з Міжнародним валютним фондом (далі МВФ) в рамках механізму розширеного фінансування (EFF) є відновлення фінансової та досягнення боргової стійкості на довгострокову перспективу, а також середньострокової зовнішньої життєздатності [6].

Підтримувана МВФ програма фінансування покликана вирішити проблеми українського уряду з платіжним балансом та відновити середньострокову зовнішню життєздатність не лише за базового, але і за несприятливого сценарію розвитку подій. Окремо слід звернути увагу на те, що навіть в умовах війни, українська сторона бере на себе зобов'язання і залишається відданою амбітним реформам і рішучій політиці з метою підтримання макроекономічної стабільності та досягнення потужних макроекономічних результатів [6]. По суті МЕФП є програмою соціально-економічних та політичних реформ, які є необхідними та обов'язковими для впровадження українською стороною і від рівня і якості їх реалізації залежить обсяг наданого МВФ фінансування.

Однею із ключових умов третього перегляду Програми стало ухвалення урядом Національної стратегії доходів до 2030 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р [1].

Національна стратегія доходів України (далі – НСДУ) – це дорожня карта реформування податкової та митної системи, а також удосконалення процедур податкового та митного адміністрування, яка необхідна для забезпечення потенціалу задоволення фінансових потреб у середньостроковій перспективі [1].

За задумом розробників ця стратегія має підтримувати економічне зростання через зменшення нерівності та неефективності в політиці та адмініструванні доходів і втілювати стратегію фінансування видаткових потреб і забезпечення фінансової стабільності у керований і сталий спосіб на протязі довільним і непослідовним реформам.

НСДУ – це концептуальний документ, бачення майбутньої системи доходів української держави, його поява зумовлена сукупністю причин, в першу чергу пошуками шляхів збільшення доходів бюджету, по-друге – необхідністю покращення надходження податків шляхом закриття існуючих можливостей для ухилення від оподаткування, по-третє – потребою підвищення рівня дотримання податкового законодавства та боротьби з тіньовою економікою.

В числі важливих факторів, що вплинули на створення і появу НСДУ, слід назвати поступове усвідомлення урядовцями необхідності розвитку власних спроможностей покриття видатків бюджету та менших зовнішніх запозичень, виходячи із розуміння необхідності контролю та впливу на власний розвиток та соціально-економічну політику, а також, не в останню чергу, і через крихкість та нестабільність фінансово-донорської міжнародної допомоги.

Одним із завдань НСДУ називається покращення ставлення громадян до платників податків до повноти сплати податків, а також покращення сприйняття ними податкового та митного адміністрування через впровадження прозорих механізмів діяльності та функціонування податкової системи держави.

З точки зору фінансово-бюджетної політики НСДУ має сприяти досягненню фінансових орієнтирів, середньострокового бюджетного планування, які зосереджені на скороченні державного боргу у відсотках до ВВП, зменшенні первинного дефіциту бюджету у відсотках до ВВП та підтримці тенденції до зниження як боргу, так і дефіциту бюджету у відсотках до ВВП [1].

Відповідно до п. п. 3.1. «Візія та цілі» НСДУ п. 3 «Підхід НСД» розробниками формулюється майбутнє бачення урядової податкової політики, яка має забезпечувати функціонування передбачуваної та прогнозованої фінансово-нейтральної податкової системи, яка враховувала б вимоги до інтеграції України у світову економіку у якості надійної податкової юрисдикції та забезпечувала б платникам податків можливість для виконання їх обов'язків, що необхідно для відновлення й сталого розвитку країни.

Серед стратегічних цілей НСДУ передбачено наступні:

1. забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності через збереження рівня мобілізації доходів та зменшення потреби у зовнішньому фінансуванні;

2. забезпечення адаптації законодавства України до законодавства ЄС та виконання міжнародних зобов'язань України в частині митної та податкової політики та адміністрування;

3. зміцнення доброчесності та довіри до контролюючих органів через посилення антикорупційних заходів та підвищення прозорості і ефективності процедур управління;

4. підвищення рівня дотримання податкового та митного законодавства платниками податків та контролюючими органами;

5. створення та впровадження сучасних цифрових рішень податкового та митного адміністрування [1].

Окреслені в стратегії цілі реформування податкової та митної систем цілком відповідають практикам функціонування податково-митних юрисдикцій країн членів ЄС, оскільки вносять прозорість та ясність в їх діяльність і тим самим захищають права та інтереси як платників відповідних платежів, так і держави загалом [9].

Структурно-концептуальним елементом НСДУ, який заслуговує окремої уваги, є принципи реформування податкової та митної політики і адміністрування, які прописані в п. п. 3.2. «Принципи НСДУ». Питання принципів – основоположних засад напрацювання та реалізації через правозастосування відповідної податкової та митної політики і адміністрування – є індикативним, адже засвідчує і розкриває політико-правову природу і культуру з одного боку уповноважених органів державної влади, держави загалом, а з іншого боку – платників податків.

Серед принципів зазначеної реформи, відповідно до п. п. 3.2. НСДУ, виділено такі, як:

1. принцип стабільності, який полягає у збереженні поточної бази оподаткування доходів юридичних та фізичних осіб та забезпечення її цілісності. Диверсифікація структури заходів забезпечення доходів має сприяти стабільності, визначеності та достатності надходжень для цілей бюджету;

2. принцип нейтральності полягає в тому, що політика та адміністрування повинні сприяти досягненню рівності та справедливості оподаткування у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платників податків;

3. принцип справедливості має забезпечувати вироблення такої політики, котра спрямовувалася б на мінімізацію регресивності та сприяння горизонтальної та вертикальної справедливості платниками податків. Критично важливим в цьому контексті розробники розглядають недопущення запровадження економічно необґрунтованих пільг та преференцій.

4. принцип доброчесності спрямований на забезпечення дотримання контролюючими органами податкового законодавства та антикорупційних заходів, підвищення довіри до податкових та митних органів з боку суспільства;

5. принцип інтегрованості передбачає максимальне наближення податкової і митної політики та адміністрування до вимог міжнародних стандартів;

6. принцип ефективності полягає в тому, що при розробці відповідних політик слід враховувати функціонально-організаційну спроможність уповноважених органів державної влади щодо забезпечення збирання надходжень та адміністрування доходів. Акцент має бути зроблений на вдосконалення та покращення управлінських процесів адміністрування, їх цифровізації, підвищення якості використання даних інформаційних систем;

7. принцип розвитку направлений на забезпечення підтримки відбудови, післявоєнної реконструкції та відновлення економіки України, стимулювання розвитку її виробничого та експортного потенціалу [1].

Окреслені принципи співзвучні та узгоджуються із принципами податкового законодавства, які закріплені в ст. 4 Податкового кодексу України [10], в числі яких такі, як: загальність оподаткування; рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; невідворотність настання визначеної законом відповідальності в разі порушення податкового законодавства; фінансова достатність; соціальна справедливості; економічність оподаткування; нейтральність оподаткування; стабільність; рівномірність і зручність сплати; єдиний підхід до встановлення податків і зборів та ін.

Слід зауважити, що, на думку Д. О. Білінського та М. П. Кучерявенка, принцип справедливості у податковому праві має іншу, ніж правовий принцип, природу. З одного боку – це категорія етики, а з іншого – справедливість може бути тільки відносною, що позбавляє нас можливості перевірити на відповідність цьому принципу будь-яку норму податкового права без оцінки та врахування інших принципів податкового права. Таким чином, справедливість оподаткування – це мета оподаткування, яка проявляється, пронизуючи всі інші принципи податкового права [11].

Комплекс заходів, які передбачає урядова реформа податкової системи, прописані в п. 4.2. НСДУ «Зміст

заходів податкового адміністрування». В п. 4.2.1. «Посилення добросовісності», який поділяється на п. п. 4.2.1.(а) «Антикорупційна програма та протидія випадкам корупції» та п. п. 4.2.1.(в) «Підвищення довіри громадськості та створення позитивного іміджу ДПС», іде мова про необхідність підвищення довіри громадськості до контролюючих органів та створення позитивного іміджу ДПС, наводяться приклади проблем, які потребують вирішення у діяльності ДПС, розкривається бачення шляхів формування іміджу ДПС як сервісної служби європейського зразка, досягнення високого рівня довіри до ДПС серед громадськості, фізичних та юридичних осіб платників податків [1].

Так, відповідно до п. п. 4.2.1(а), зазначається, що через значний обсяг дискреційних повноважень у працівників ДПС питання корупції є проблемним для всієї інституції.

Негативно впливають на рівень довіри до ДПС такі чинники, як:

1. кількість корупційних ризиків у діяльності ДПС;
2. кількість порушень працівниками органів ДПС норм антикорупційного законодавства;
3. ставлення громадськості до діяльності ДПС.

На мінімізацію впливу зазначених чинників направлена розроблена та впроваджена Антикорупційна програма ДПС на 2023–2025 роки [12]. В рамках цієї програми проведено виявлення корупційних ризиків, проаналізовано та визначено рівні корупційних ризиків, здійснено аналіз описаних потенційно вразливих до корупції функцій і процесів у діяльності ДПС, проведено аналіз нормативно-правових та розпорядчих документів, що регулюють діяльність ДПС, змодельовано способи вчинення корупційних правопорушень, проведено визначення внутрішніх та зовнішніх заінтересованих осіб, які потенційно можуть брати участь у їх вчиненні, підготовлено пропозиції до заходів впливу на кожний корупційний ризик [1].

Зазначений комплекс заходів неоліберальної публічної політики уряду із реформування податкової системи держави є лише першим кроком із привнесення лібералізації в зазначені суспільні відносини. Ця реформа нерозривно пов'язана із цілим рядом реформ у важливих сферах громадського життя і всіх їх об'єднує те, що процеси демократизації в Україні отримали новий імпульс і нову громадсько-політичну якість. Демократія, випробовувана воєнною суспільно-політичною дійсністю сьогодення, отримала не просто нове розуміння в середовищі громадськості та адміністративно-управлінського військово-

політичного керівництва держави, вона стає невід'ємною рисою характеру і свідомості багатьох українців як з числа старої генерації, так і покоління сучасників, особливо молоді – потенційних творців нових політико-економічних реалій післявоєнної доби існування України [13].

Громадянська свобода стає все реальнішою і відчутнішою силою та важливим чинником впливу на суспільно-політичне життя України. Під її впливом політичний курс держави отримав європейську орієнтацію і привнесення в політику і державне управління громадянського контролю і підзвітності, що обумовило і стало новим поштовхом до їх демократизації у формі публічної політики і публічного управління та адміністрування, в тому числі в сфері реформування податкової системи [14].

Однак слід наголосити на тому, що політико-історичні умови та обставини розвитку української держави виявили, попри фінансово-економічну та політичну підтримку партнерів, гостру необхідність власної міцної економічної та фінансової спроможності забезпечення видатків бюджету та самостійного управління програмами власного соціально-економічного та політичного розвитку. Іншими словами, породжена фінансово-економічна залежність від третіх країн та міжнародних організацій стала фактором обмеження свободи суверенного державного управління та реалізації національної політики. Національна стратегія доходів України хоч і не є популярним кроком, так як порушує звичні, традиційні «правила гри» в рамках юрисдикції української податкової системи, але її поява є неминучим кроком в напрямку руху до прозорих правил функціонування податкових заходів юрисдикції. Цей крок є невід'ємною частиною системної і комплексної трансформації соціально-економічної, правової та політичної систем життєдіяльності української держави за зразком західних демократій.

Розвиток громадянської свободи в Україні та становлення повноцінного громадянського суспільства обумовлює актуальність і, водночас, запит на неоліберальні структурні реформи задля створення умов для вільної ринкової конкуренції як в сфері економіки і політики, так і в інших сферах життєдіяльності задля досягнення соціальної справедливості та правопорядку, інтенсивного розвитку економіки, стабільної грошово-фінансової ситуації, ефективної системи соціального страхування, охорони здоров'я та освіти, процвітання української культури заради побудови європейської національної української держави та втілення в життя ідеалу української демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна стратегія доходів до 2030 року : розпорядження КМУ від 27 грудня 2023 р. № 1218-р / Кабінет Міністрів України. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223>
2. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
3. Федорін В. Три дороги або яким шляхом піде українське підприємництво після війни. Forbs Ukraine. 2024. № 3. С. 18.
4. Вахудова А. Нерозділена Європа : демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбала. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.
5. Фрідман М. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Н. Рогачевської. Київ : Дух і Літера, 2010. 320 с.
6. Меморандум про економічну та фінансову політику : економічна програма / Міністерство фінансів України. URL : https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_financial_policies-677
7. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 384 с.
8. Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи: навчально-наукове видання / В. П. Троцинський та ін.; за ред. В. А. Скуратівського. Київ : НАДУ, 2012. 282 с.
9. Угода про асоціацію між Україною та ЄС : Закон України від 16 вересня 2014 року № 1678-VI / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
10. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
11. Податкове право : підручник / Д. О. Білінський та ін.; за ред. Д. О. Гетманцева та М. П. Кучерявенка. Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка ; Нац. юрид. ун-т. ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2023. 464 с.
12. Антикорупційна програма Державної податкової служби України на 2023–2025 роки : наказ ДПС від 10.04.23 № 221 / Державна податкова служба України. URL : <https://tax.gov.ua/diyalnist-zapobigannya-proyavam-korupts/antikoruptsiyna-programa-derjavnoi-podatkovoi-sljubi-ukraini/>
13. Гальчинський А. С. Лібералізм : уроки для України. Київ : Либідь, 2011. 288 с.
14. Пужкал О. Г. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні: монографія. Київ : Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, 2010. 288 с.

ОГЛЯД ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПОДІЛУ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ЗЛОЧИНИ, КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ, ЦИВІЛЬНІ ТА АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЧЧИНИ ТА ІТАЛІЇ)

OVERVIEW OF EUROPEAN LEGISLATION ON THE DIVISION OF OFFENSES INTO CRIMES, CRIMINAL MISDEMEANORS, CIVIL AND ADMINISTRATIVE OFFENSES COMMITTED BY MINORS (ON THE EXAMPLE OF GERMANY AND ITALY)

Співак М.В., д.п.н.,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національна академія внутрішніх справ

Дубіна О.М., PhD,
начальник 9-го відділу управління протидії кіберзлочинам в м. Києві
Департамент кіберполіції Національної поліції України

У статті показаний огляд законодавства країн ЄС (на прикладі Німеччини та Італії) щодо поділу правопорушень на злочини, кримінальні проступки, цивільні та адміністративні правопорушення вчинені неповнолітніми. Наголошується на тому, що досвід цих країн буде корисний для практики українського законодавства у контексті виконання взятих на себе зобов'язань членства в ЄС, поступового впровадження європейських цінностей після ратифікації Конвенції ООН про права дитини (1989) а також формування інституту ювенальної юстиції в контексті євроінтеграційних державотворчих і правотворчих процесів зокрема.

Наведені статистичні дані проступків вчинених неповнолітніми, або за їх участю, у Німеччині (2019–2024 роки) та Італії (2010–2024 роки). Показано, поширені проступки вчинені неповнолітніми за видами.

Аналіз законодавства показує, що проаналізовані країни мають певні особливості які вирізняються тим, що: неповнолітні несуть відповідальність у межах кримінального й цивільного законодавства; батьки дитини можуть бути притягнуті до цивільної відповіді за збитки, завдані деліктом дитини; основна ідея законодавців цих країн – «не перекладати» відповідальність неповнолітнього на батьків або опікунів, а зробити її спільною; у згаданих країнах немає конкретних стандартів, які визначали б вікові групи для дітей, підлітків і молоді; притягнення до відповідальності ґрунтується на тезі, що особа повинна «розуміти й воліти»; адміністративні органи в контексті провадження виконують освітню, профілактичну та виховну функції.

Встановлено, що до системи суб'єктів, які задіяні у провадженні відносять: уповноваженого з прав дитини, ювенальних прокурорів, суддів, захисників, слідчих, поліцейських служби зі спеціальною підготовкою щодо роботи з неповнолітніми, волонтерів, громадські організації, соціальні служби, служби охорони здоров'я, батьків, учителів, медіаторів і фахівців з культурного посередництва.

Автори доходять висновку, що правове регулювання статусу неповнолітніх в Україні має бути врегульовано шляхом внесення змін до чинної нормативно-правової бази у сфері правового статусу дітей, з чітко визначеними віковими межами неповнолітніх, їх особливими правами та обов'язками, свободами та охоронюваними законом інтересами, а також гарантіями їх виконання.

Ключові слова: неповнолітній, адміністративне правопорушення, кримінально каране діяння, цивільна відповідальність, юридична відповідальність, права неповнолітнього.

The article shows an overview of the legislation of the EU countries (using the example of Germany and Italy) regarding the division of offenses into crimes, criminal misdemeanors, civil and administrative offenses committed by minors. It is emphasized that the experience of these countries will be useful for the practice of Ukrainian legislation in the context of fulfilling the obligations of EU membership, the gradual implementation of European values after the ratification of the UN Convention on the Rights of the Child (1989), as well as the formation of the institution of juvenile justice in the context of European integration state-building and law-making processes in particular.

Statistical data of misdemeanors committed by or with the participation of minors in Germany (2019–2024) and Italy (2010–2024) are given. It is shown that common misdemeanors are committed by minors by type.

The analysis of the legislation shows that these countries have certain features that are distinguished by the fact that: minors bear responsibility within the limits of criminal and civil legislation; the child's parents may be held civilly liable for damages caused by the child's tort; the main idea of the legislators of these countries is not to «transfer» the responsibility of a minor to parents or guardians, but to make it joint; in the mentioned countries there are no specific standards that would determine the age groups for children, adolescents and youth; prosecution is based on the thesis that a person must «understand and will»; administrative bodies in the context of proceedings perform educational, preventive and educational functions.

It was established that the system of subjects involved in the proceedings includes: the commissioner for the rights of the child, juvenile prosecutors, judges, defenders, investigators, the police service with special training in working with minors, volunteers, public organizations, social services, health services, parents, teachers, mediators and specialists in cultural mediation.

The authors conclude that the legal regulation of the status of minors in Ukraine should be regulated by making changes to the current legal framework in the field of the legal status of children, with clearly defined age limits of minors, their special rights and obligations, freedoms and legally protected interests, as well as guarantees of their performance.

Key words: minor, administrative offense, criminal act, civil responsibility, legal responsibility, minor's rights.

Постановка проблеми. Інтеграція європейських законодавчих практик у вітчизняне законодавство є важливим у контексті інтеграції України до європейського правового простору. Огляд правопорушень вчинених неповнолітніми та механізми захисту прав неповнолітніх під час провадження у країнах ЄС можуть слугувати належними практиками у забезпеченні прав неповнолітніх в Україні. Це питання є особливо важливим, оскільки Україна взяла на

себе зобов'язання впроваджувати європейські цінності після ратифікації Конвенції ООН про права дитини (1989). Окрім цього на офіційному вебпорталі Верховної Ради України нещодавно було опубліковано проект Кодексу про адміністративні проступки (зарєєстрований 28 червня 2024 року за № 11386) у якому законодавець залишив незмінним те, що відповідальності за вчинення адміністративних проступків підлягають фізичні особи, які досягли на момент вчинення

адміністративного проступку шістнадцятирічного віку [1]. Усі інші, визначені КУпАП процесуальні особливості у провадженнях за участю осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, як то ст. ст. 13, 31-1, 34, 40, 221 КУпАП, а також заходи впливу, що застосовуються до них (нині ст. 24-1 КУпАП) [2], не знайшли свого місця у проєкті Кодексу про адміністративні проступки. Актуальність даної проблеми посилює відповідність даних пропозицій нормам чинних ККУ України та ЦК України, що регламентують відповідні правовідносини. З огляду на вище викладене, переконані, що теоретичні узагальнення викладені у даному дослідженні стануть у нагоді законодавцю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості правового статусу неповнолітнього як учасника адміністративно-деліктного провадження досліджували: В. Кимлик, Є. Колосовський, Н. Лесько, О. Стрельченко, О. Чернецький, Л. Шестак та ін. Сучасний стан забезпечення та реалізації прав неповнолітніх в Україні та впровадження у національне право України міжнародного механізму забезпечення права неповнолітніх досліджували: Л. Бакало, О. Богініч, Н. Коломієць, Л. Лабенська, О. Львова, Н. Оніщенко, М. Резнік, В. Савич, С. Сунегін, О. Стулітній та ін. Однак і надалі визначення особливостей гуманістичної концепції дитиноцентризму у правовій практиці країн ЄС та запозичення її позитивних практик для впровадження її у національне законодавство України є актуальним і своєчасним. **Мета** статті вбачається у таких **завданнях**: аналіз доктринальних основ, програмних та правових актів Німеччини та Італії в яких сформульовано основні підходи до притягнення неповнолітніх до юридичної відповідальності, гарантії їх процесуальних прав які можуть вплинути на формування концепту прав дитини в Україні; аналіз статистичних звітів правоохоронних органів і характеристика видів проступків вчинених неповнолітніми; вироблення пропозицій, що можуть вплинути на загальні тенденції формування інституту ювенальної юстиції в Україні.

Виклад основного матеріалу. У Німеччині відповідальність неповнолітніх тісно пов'язана з двома основними законами – Кримінальним і Цивільним кодексами. Відповідно до положень Цивільного кодексу [3], кожна особа несе відповідальність за шкоду, яку вона проти-правно заподіяла іншій особі. Шкода може бути завдана як умисно, так і з необережності. Однак закон ставить дітей під особливий захист. Діти до 7-ми років не несуть відповідальності за шкоду. Діти віком від 7-ми до 10 років несуть відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок дорожньо-транспортних пригод, лише в разі вчинення умисних дій. Діти віком до 18 років несуть відповідальність, якщо вони усвідомлювали власні дії в силу віку та зрілості [4; 5].

2024 року в Німеччині за оприлюдненою статистикою найпоширенішими злочинами серед неповнолітніх віком від 14-ти до 17 років (189 149) були крадіжки – 64 428, вуличні заворушення – 41 509, наркозлочини – 26 022, пошкодження майна – 19 112, злочини проти статеві свободи – 17 794, злочини проти свободи пересування та вільного вибору місця проживання – 15 780, злочини проти громадського порядку – 12 780, образа – 10 724, порушення правил дорожнього руху – 7957, погрози – 7945 [6]. Практика засвідчує, що неповнолітні мають віковий поділ у контексті зведення статистичних даних – діти до 14 років, неповнолітні (від 14-ти до 18 років), підлітки (від 18-ти до 21 року). Діти до 14 років, які вчинили незначне правопорушення, все одно потрапляють у загальну статистику кримінальних злочинів, адже статистику щодо такої категорії неповнолітніх у Німеччині не ведуть. Якщо вони вчинили дії, які караються згідно із загальними правилами, то в більшості випадків у цій країні застосовують не Кримінальний кодекс, а закон про суди для неповнолітніх, який також відомий як ювенальний кримінальний

закон. Його положення ґрунтуються на педагогічній системі, ураховують психологічний розвиток дитини [7]. За кримінальним законодавством до неповнолітніх найчастіше застосовують дисциплінарні стягнення, передусім якщо покарання для неповнолітніх видавалося «недоцільним», а виховні заходи були «недостатніми» [8]. Це можуть бути обмеження в користуванні або вилучення предметів дозвілля, за винятком матеріалів для читання, на термін до двох місяців; обмеження покупок на строк до одного місяця; обмеження або припинення перебування в громаді чи участі в індивідуальних заходах дозвілля на строк до двох місяців тощо. Під час затримання неповнолітні перебувають під наглядом медичного персоналу. Право брати участь у богослужіннях та інших релігійних заходах, а також проводити час на свіжому повітрі залишаються незмінними. Також батьки мають право бути присутніми під час допиту неповнолітнього, ставити питання підсудному, свідкам й експертам, можуть самостійно подавати клопотання під час процедури, неповнолітній або його законні опікуни мають право на вибір захисника та право на оскарження [9].

Узагальнюючи практику притягнення неповнолітніх до відповідальності, слід визначити позицію законодавця, яка полягає в тому, що: провідна ідея освітньої системи полягає в необхідності об'єднання зусиль педагогів, психологів, батьків, громадських організацій для виховання та перевиховання дітей; у кожному окремому випадку необхідно враховувати вияв моральних почуттів і моральних рис, психологічний стан особи [10].

Адміністративна юстиція в Італії виокремлена в самостійну гілку правосуддя, що розглядає справи у сфері публічного управління між приватними особами й органами публічної адміністрації. Саме тому першочерговими завданнями органів адміністративної юстиції є захист прав і свобод приватних осіб від свавілля публічної адміністрації, забезпечення прийняття органами публічної влади належних рішень, які відповідають законам і не порушують права та свободи приватних осіб. Контроль за діяльністю органів публічної влади Італії здійснюють суди загальної юрисдикції та органи адміністративної юстиції. У процесі розгляду публічно-правових спорів орган адміністративної юстиції перевіряє законність рішення, винесеного органом публічної адміністрації. Публічно-правові справи розглядають органи адміністративної юстиції за правилами адміністративно-процесуального кодексу Італії, який визначає систему адміністративних судів загальної юрисдикції та встановлює основні принципи їх діяльності, перелік учасників публічно-правових спорів та їх процесуальний статус, основні правила розгляду таких справ адміністративними судами загальної юрисдикції [11, с. 59]. У зв'язку з цим неповнолітні несуть відповідальність у межах кримінального та цивільного законодавства. В Італії батько й мати неповнолітньої дитини можуть бути притягнуті до цивільної відповіді за збитки, завдані деліктом останньої. Термін «батьківська відповідальність» охоплює повноваження, що випливають з батьківських чи будь-яких аналогічних відносин, які визначають права, обов'язки та представництво стосовно особи чи майна дитини батьків, опікунів або інших законних представників [12]. Основна ідея італійського законодавця – це не перекласти відповідальність неповнолітнього на батьків або опікунів, а зробити її спільною. Передусім це стосується випадків, коли буде доведено, що батьки або опікуни виховували дитину належно, і проступок учинено за інших підстав [13]. Отже, батьки несуть відповідальність за всю шкоду, заподіяну їхньою неповнолітньою дитиною, оскільки вона ще не здатна «розуміти і воліти» [14].

За даними Служби кримінального аналізу Центрального управління кримінальної поліції Італії, злочинність серед неповнолітніх з 2010-го до 2022 року зростає на 15,34%. У період з 2010-го до 2022 року кількість неповнолітніх пра-

вопорушників в Італії, передусім віком від 14-ти до 17 років, зросла з 28 196 до 32 522. Зокрема, збільшилася кількість правопорушень, учинених неповнолітніми через погрози (+27,6% з 2019-го до 2022 року), бійки (+123,3% з 2018-го до 2022 року), крадіжки (+11,9% з 2010-го до 2022 року), пограбування (65,62%), тілесні ушкодження (58,4%). З 2010-го до 2022 року кількість умисних убивств, учинених неповнолітніми, зменшилася на 10%, натомість кількість замахів на вбивство збільшилася на 32,3% [15]. У цій країні немає конкретних стандартів, які визначали б вікові групи для дітей, підлітків і молоді. Зазвичай поділ відбувається так: дитинство («bambini/bambine» – хлопчики/дівчатка) з періодом від народження до 10 років (раннє, або «перше») дитинство – 0–6 років, «друге» дитинство – 6–10 років; передпідлітковий вік («ragazzi/ragazze» – підлітки «хлопчики/дівчатка») від 11-ти до 13 років; молодь (італійський термін «ragazzi/ragazze») від 14-ти до 17 років. Однак ця схема лише частково відповідає визначенню загального психологічного розвитку. Після ратифікації Конвенції ООН про права дитини (1989) Законом № 176/1999 Італія автоматично прийняла визначення дитини («fanciullo») як синонім неповнолітнього [16].

В Італії адміністративні органи в контексті кримінального провадження виконують освітню, профілактичну та виховну функції. Законодавство Італії передбачає використання інструментів для захисту неповнолітніх від негативного впливу антисоціальних груп і втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. До таких інструментів належить контроль за поведінкою неповнолітнього. До системи суб'єктів, що задіяні в провадженні, належать: офіс державного прокурора при суді у справах неповнолітніх, який може втручатися як у цивільні, так і в кримінальні справи за участю неповнолітніх, ініціювати «адміністративні» заходи щодо неповнолітніх для перевиховання неповнолітнього; суд у справах неповнолітніх (судовий орган першої інстанції, спеціалізований і зі змішаним складом, тобто складається з професійних суддів і почесних суддів, функціонує як суд першої інстанції в усіх кримінальних і цивільних справах, а також в «адміністративних» справах щодо неповнолітніх для можливого застосування заходів превентивного характеру); апеляційний суд, державний прокурор, суддя для попереднього розслідування, суд у попередньому слуханні (колегіальний орган, до складу якого входять професійний суддя та двоє (один чоловік і одна жінка) почесних суддів; суд з нагляду (має юрисдикцію щодо осіб, засуджених за злочини, віком до 25 років); наглядовий суд (є колегіальним органом, до його складу входять два професійні та два почесні судді).

У кримінальному, цивільному й адміністративному провадженні рішення можуть приймати професійні та почесні судді (чоловік і жінка). Професійний суддя повинен мати магістерський рівень з кримінального права, а почесний суддя – бути об'єктом з питань захисту прав неповнолітніх, експертом з біології, психіатрії, кримінальної антропології, педагогіки або психології тощо.

Систему суб'єктів можна доповнити департаментом ювенальної юстиції. З огляду на адміністративно-територіальний устрій Республіки Італія, права та функції, які раніше належали департаменту, було делеговано регіонам і місцевим органам влади. У великих містах створено спеціальні поліцейські служби зі спеціальною підготовкою щодо роботи з неповнолітніми, залучають волонтерів, громадські організації, соціальні служби, Національну службу охорони здоров'я, батьків, учителів, медіаторів і фахівців з культурного посередництва [17].

Указом Президента Італії (1988 року) було сформовано диференційовану систему правосуддя з переходом неповнолітнього від об'єкта захисту до суб'єкта з певними правами, які потребують спеціального захисту. На першому місці, не залежно від стадії провадження, постають інтереси неповнолітнього, культурні й освітні потреби, що обумовлені єдиною метою – повернення суб'єкта до

нормального соціального життя. Права неповнолітнього відповідають Мінімальним стандартним правилам Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), від 29 листопада 1985 року. Загалом їх можна визначити як: захист від медіа, право затриманого неповнолітнього на чотириразове харчування; право на віросповідання; належний догляд, захист і всю індивідуальну допомогу на соціальному, освітньому, професійному, психологічному, медичному та фізичному рівнях, необхідних для їх віку, статі, особистості; право бути вислуханим під час будь-якої судової чи адміністративної процедури; гарантується права допомога; право на безоплатну допомогу перекладача, якщо неповнолітній не розуміє мови, яку використовують у провадженні; гарантується право на утримання окремо від дорослих правопорушників; гарантується право на побачення з батьками; право бути поінформованим і висловлювати свою думку [17].

Висновки. З огляду на характеристики (Німеччини та Італії) можна визначити особливості щодо механізмів захисту прав неповнолітніх, зокрема: неповнолітні несуть відповідальність у межах кримінального й цивільного законодавства. У законодавстві Німеччини адміністративні правопорушення є різновидом кримінальних, які підпадають під дію загальних положень кримінального законодавства; батьки дитини можуть бути притягнуті до цивільної відповідальності за збитки, завдані деліктом дитини; основна ідея законодавців цих країн – «не перекладати» відповідальність неповнолітнього на батьків або опікунів, а зробити її спільною; статистика вчинених злочинів і правопорушень, вчинених неповнолітніми, є узагальненою і подається як статистика кримінальних злочинів, що унеможливує розуміння наявної кількості правопорушень, що вчиняють неповнолітні; серед поширених правопорушень, вчинених неповнолітніми, є: крадіжки, вуличні бійки, завдання тілесних ушкоджень, пограбування, умисні вбивства; у згаданих країнах немає конкретних стандартів, які визначали б вікові групи для дітей, підлітків і молоді (відповідальності можуть підлягати особи віком від 7-ми до 21 року); притягнення до відповідальності ґрунтується на тезі, що особа повинна «розуміти й воліти»; адміністративні органи в контексті провадження виконують освітню, профілактичну та виховну функції; до системи суб'єктів, що задіяні у провадженні за участю неповнолітнього правопорушника, відносять: уповноваженого з прав дитини, ювенальних прокурорів, суддів, захисників, слідчих, поліцейських служб зі спеціальною підготовкою щодо роботи з неповнолітніми, волонтерів, громадські організації, соціальні служби, служби охорони здоров'я, батьків, учителів, медіаторів і фахівців з культурного посередництва; з огляду на адміністративно-територіальний устрій кожної країни, повноваження можуть делегувати органам місцевого самоврядування; орган юстиції може здійснювати дискреційні повноваження, зважаючи на потреби неповнолітніх; в окремих адміністративних справах склад суддівської колегії може передбачати двох професійних суддів і двох почесних суддів [18, с. 251–252]. Слід констатувати, що Німеччина та Італія нормативно закріплюють пріоритет прав та законних інтересів неповнолітніх перед інтересами повнолітніх і державними інтересами. Враховуючи позитивний досвід проаналізованих країн та створення умов для реалізації принципу верховенства права в адміністративно-деліктних відносинах, пропонуємо під час розгляду та доопрацювання проекту Кодексу про адміністративні проступки внести зміни до Глави 3. «Принципи відповідальності за адміністративні проступки» та передбачити норму такого змісту: «У разі коли неповнолітній в силу свого віку та розумових здібностей, не може розуміти значення своїх дій та ймовірних наслідків його права можуть бути розширені у межах дії законів України та взятих на неї міжнародних зобов'язань».

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Кодексу про адміністративні проступки: текст. Номер, дата реєстрації: 11386 від 28.06.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44507>
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Прийняття Верховна Рада УРСР; Кодекс України № 8073-X від 07.12.1984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
3. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB)§ 823 Schadensersatzpflicht. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_823.html.
4. Haftung von Minderjährigen. April 2019. URL: <https://www.fsm.de/wissen/a-bis-z/haftung-von-minderjaehrigen>.
5. Stimmt das wirklich? Eltern haften für ihre Kinder. URL: <https://www.ergo.de/de/rechtsportal/rechtsirrtum/eltern-haften-fuer-ihre-kinder>.
6. Häufigste Straftaten von Jugendlichen (14 bis 17 Jahre) in Deutschland im Jahr 2022 (Anzahl der strafatverdächtigen Jugendlichen bei den jeweiligen Straftaten/gruppen). URL: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1243223/umfrage/strafatverdaechtige-jugendlichen-in-deutschland-nach-strafat>.
7. Statistiken und Daten zur Jugendkriminalität in Deutschland. URL: <https://de.statista.com/themen/8074/jugendkriminalitaet-in-deutschland>.
8. Anzahl der rechtskräftig nach Jugendstrafrecht verurteilten Personen in Deutschland nach Art der Sanktion im Jahr 2021. Veröffentlicht von Anna-Sofie Turulski, 2024. URL: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1070686/umfrage/verurteilte-nach-jugendstrafrecht-in-deutschland-nach-art-der-sanktion>
9. Abschnitt 15 – Erzieherische Maßnahmen, Disziplinarverfahren. URL: <https://www.berlin.de/justizvollzug/service/recht/gesetze/jstvollzgbln/artikel.521153.php>.
10. Straftat unter 21 begangen? Wir verteidigen Sie! URL: https://www.muenchner-strafverteidiger.de/jugendstrafrecht/?gad_source=1&gclid=CjwKCAiA0bWvBhBJEiwAtEsoW0YciukErf7-yaMTy85x5vOvtyYAwoSiDincjTCX02V4-H828cOp5hoCWoyQAVD_BwE.
11. Сита Є. М., Бабська І. М. Дослідження адміністративної системи Італії. *ECONOMICS: time realities*. 2020. № 3 (49). С. 55–60. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2020/No3/55.pdf>.
12. La responsabilità civile del genitore per l'illecito del minore (artt. 2047 e 2048 c.c.). 22 APRILE 2021. Numero speciale Malaeducazione e responsabilità dei genitori di Giampaolo Miotto. URL: [https://www.avvocatipersonefamiglie.it/notizie/numero-speciale-malaeducazione-e-responsabilita-la-responsabilita-civile-del-genitore-per-l%E2%80%99illecito-del-minore-\(artt.-2047-e-2048-c.c.\)](https://www.avvocatipersonefamiglie.it/notizie/numero-speciale-malaeducazione-e-responsabilita-la-responsabilita-civile-del-genitore-per-l%E2%80%99illecito-del-minore-(artt.-2047-e-2048-c.c.)).
13. I diritti del minore. Wolters Kluwer Italia. Pubblicato il 25/06/2020. URL: <https://www.altalex.com/guide/diritti-minore#par1>.
14. Responsabilità civile e penale dei figli: ricade sui genitori? Di Marilena Maioli. Mar 18, 2019. URL: <http://www.marilenaMaioli.com/2019/03/18/responsabilita-civile-e-penale-dei-figli-ricade-sui-genitori>.
15. Minori, reati in aumento di oltre il 15% dal 2010 a oggi. Allarme sull'uso dei social. 10 nov 2023. URL: <https://tg24.sky.it/cronaca/2023/11/10/criminalita-minorile-reati-italia>.
16. Tutela dei bambini e dei giovani in Italia. URL: <https://www.protection-of-minors.eu/de/country/IT>.
17. Il sistema di giustizia minorile e il minore autore di reato. URL: https://www.giustizia.it/giustizia/it/mg_1_12_1.page?facetNode_1=4_55&contentId=SPS973590&previousPage=mg_1_12#.
18. Дубіна О.М. Правові механізми захисту прав неповнолітніх у провадженні у справах про адміністративні правопорушення: дис. ... д. філософ: 081. Національна академія внутрішніх справ, Київ 2024, 319 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/3d6a0896-e508-402c-a800-a10e452bf888>

СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 172⁸ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, В ЧАСТИНІ ДІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ»

SUBJECT OF AN ADMINISTRATIVE OFFENSE UNDER ARTICLE 172⁸ OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES, IN TERMS OF THE LAW OF UKRAINE "ON PREVENTION OF CORRUPTION"

Усікова Н.П., аспірант заочної форми навчання
наукової лабораторії з проблем превентивної діяльності та запобігання корупції
Навчально-науковий інститут № 3 Національної академії внутрішніх справ

У статті вказується, що норми ст. 172⁸ Кодексу України про адміністративні правопорушення є важливим засобом протидії корупційним правопорушенням, пов'язаних з незаконним розголошенням або використанням в інший спосіб інформації, яка виникає під час діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема в частині дії Закону України «Про запобігання корупції». На думку автора необхідно уточнити перелік посад, займаючи які, особи стають суб'єктом вказаного делікта в частині дії Закону України «Про запобігання корупції», а також виявити можливі прогалини у чинному законодавстві у зв'язку з реалізацією вказаної норми, та виробити у зв'язку з цим пропозиції щодо їх врегулювання.

Автор зазначає, що у примітці до ст. 172⁸ КУпАП визначено категорії осіб, які стають суб'єктом вказаного делікту за 1 та 2 частинами. Так, за частиною 1 такими є особи, перелік яких чітко сформульований у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції».

Що стосується осіб, які зазначені у підпункті «в» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», то тут автор вказує на певні існуючі вади у чинному законодавстві, якими визначаються не всі категорії осіб, які залучені до розгляду справ конкурсними комісіями, утворених відповідно до законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», інших законів, і одночасно не є суб'єктами частини 1 ст. 172⁸ КУпАП. Надаються пропозиції щодо усунення вказаних вище вад, а також акцентується увага на необхідність узгодження та синхронізації норм ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції» та примітки до ст. 172⁸ КУпАП.

Розглядаючи положення частини 2 ст. 172⁸ КУпАП, автором визначається орієнтовний перелік посад, займаючи які, особи можуть бути ознайомлені у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень зі змістом повідомлень про корупцію, яке надійшло від викривача, чи інформацією, яка утворюється під час розгляду такого повідомлення в процесі дисциплінарного, адміністративного та кримінального провадження, і, відповідно, такі особи можуть бути віднесені до суб'єкта вказаної вище норми адміністративного правопорушення.

Ключові слова: викривач, інформація, корупційне правопорушення, адміністративна відповідальність, суб'єкт, Закон України «Про запобігання корупції», Кодекс України про адміністративні правопорушення.

The article indicates that the norms of Art. 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses (CUAO) is an important means of combating corruption offenses related to the illegal disclosure or use in another way of information that arises during the activities of state authorities and local self-government bodies, in particular in terms of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption". According to the author, it is necessary to clarify the list of positions, occupying which persons become the subject of the specified tort in terms of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", as well as to identify possible gaps in the current legislation in connection with the implementation of the specified norm, and to develop, in connection with this, proposals for their settlement.

The author notes that in the footnote to Art. 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses are defined the categories of persons who become the subject of the specified tort according to parts 1 and 2. So, according to Part 1, such persons are the persons whose list is clearly formed in Clause 1 of Part One of Article 3 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption".

As for the persons specified in subparagraph "b" of clause 2 of the first part of Article 3 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", here the author points to certain existing flaws in the current legislation, which do not define all categories of persons who are involved in the consideration of cases by competition commissions formed in accordance with the laws of Ukraine "On Civil Service", "On Service in local self-government bodies", other laws, and at the same time are not subjects of part 1 of Art. 172⁸ CUAO.

Proposals are given to eliminate the above-mentioned defects, and attention is also emphasized to the need for coordination and synchronization of the norms of Art. 43 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" and notes to Art. 172⁸ CUAO.

Considering the provisions of part 2 of Art. 172⁸ of the CUAO, the author defines an approximate list of positions, holding which persons may be informed in connection with the performance of official or other legally defined powers with the content of reports on corruption received from the whistleblower, or with information that is generated during the consideration of such a report in the process of disciplinary, administrative and criminal proceedings, and, accordingly, such persons may be classified as subjects of the above-mentioned norm of an administrative offense.

Key words: Whistleblower, information, corruption offense, administrative responsibility, subject, Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Постановка проблеми. Одним із засобів протидії корупційним правопорушенням, пов'язаних з незаконним розголошенням або використанням в інший спосіб інформації, яка виникає під час діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, в частині дії Закону України «Про запобігання корупції» [1], є норми ст. 172⁸ Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2]. У примітці до вказаної статті КУпАП визначається суб'єкт правопорушень, а саме особи, зазначені у пункті 1 та підпункті «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції».

Вказане спонукає на проведення дослідження, спрямованого на уточнення суб'єкта адміністративного пра-

впорущення, передбаченого ст. 172⁸ КУпАП, а саме визначення переліку посад, займаючи які, особи стають суб'єктом вказаного делікта в частині дії Закону України «Про запобігання корупції», а також виявлення можливих прогалин у чинному законодавстві у зв'язку з реалізацією вказаної норми та вироблення у зв'язку з цим пропозицій щодо їх врегулювання.

Аналіз останніх досліджень публікацій. Дослідженню проблематики визначення суб'єктів адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172⁸ КУпАП, приділяли певну увагу у своїх працях такі вітчизняні вчені як, Ю. П. Битяк, О. О. Дудоров, Т. В. Ільєнок, О. В. Клок, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, М. І. Мельник, Р. О. Мовчан,

А. О. Надежденко, В. С. Надежденко, Д. В. Оробченко, В. Г. Сеник, В. Л. Тесля, М. І. Хавронюк та інші. Водночас з урахуванням багатоаспектного характеру вказаної проблематики на сьогодні відсутня чітка систематизація посад, займаючи які, особи стають суб'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172⁸ КУпАП в частині дії Закону України «Про запобігання корупції», що потребує здійснення відповідного дослідження та підкреслює актуальність вказаної статті.

Метою статті є визначення суб'єкта адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП в частині дії Закону України «Про запобігання корупції», а саме встановлення переліку посад, займаючи які, особи стають суб'єктом вказаного вище делікту, а також виявлення можливих вад у чинному законодавстві у зв'язку з реалізацією вказаної норми та вироблення пропозицій щодо їх врегулювання.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося, у примітці до ст. 172⁸ КУпАП визначено категорії осіб, які можуть бути суб'єктом вказаного делікту:

а) за частиною 1:

– особи, які зазначені у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції»;

– особи, які зазначені у підпункті «в» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції»;

б) за частиною 2 – особи, яким стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових або інших визначених законом повноважень про повідомлення викривача, результати його розгляду в юридичній особі, під час здійснення розгляду адміністративного провадження чи кримінального провадження, відкритих за повідомленням викривача.

Що стосується переліку посад, які визначені у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», законодавством чітко встановлений такий перелік і особа, займаючи таку посаду, буде суб'єктом адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП.

Що стосується переліку посад, які визначені у підпункті «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», то тут суб'єктами адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП будуть – представники громадських об'єднань, наукових установ, навчальних закладів, експертів відповідної кваліфікації, інші особи, які входять до складу конкурсних та дисциплінарних комісій, утворених відповідно до Закону України «Про державну службу», Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», інших законів (крім іноземців-нерезидентів, які входять до складу таких комісій), Громадської ради доброчесності, утвореної відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [3], і при цьому не є особами, зазначеними у пункті 1, підпункті «а» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції».

На відміну від пункту 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», де чітко визначені категорії осіб, у підпункті «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» законодавець визначив категорії осіб, які входять до відповідних: конкурсних комісій, дисциплінарних комісій, а також є членами Громадської ради доброчесності, утвореної відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [3]. Вказане потребує визначення переліку посад конкурсних та дисциплінарних комісій, які утворюються відповідно до законів України «Про державну службу» [4], «Про службу в органах місцевого самоврядування» [5], «Про судоустрій і статус суддів» [3] й інших законів.

Надамо перелік посад конкурсних комісій, займаючи які, особи стають суб'єктом адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП, та утворених відповідно до:

Д). Закону України «Про державну службу» [4]:

1.1). члени Комісії з питань вищого корпусу державної служби, які обираються відповідно до положення, затвердженого Кабінетом Міністрів України [6];

1.2). члени конкурсних комісій, які утворюються відповідно до Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби, що затверджується Кабінетом Міністрів України [7], для проведення конкурсу: 1) на зайняття вакантної посади державної служби; 2) на посаду на період заміщення тимчасово відсутнього державного службовця, за яким зберігається посада державної служби; 3) на посади державної служби, що займаються особи, припинення державної служби яких має відбуватися відповідно до пункту 7 частини першої статті 83 Закону України «Про державну службу» [4]; 4) на посади державної служби категорії «А», що займають особи, у яких спливає строк призначення.

П) Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [5]:

2.1). члени конкурсних комісій на зайняття посад сільського, селищного, міського голови, голови районної, районної у місті, обласної ради;

2.2). члени конкурсних комісій на зайняття посад керівника секретаріату (керуючого справами) районної, обласної ради, керуючого справами виконавчого апарату обласних і районних рад, керівників відділів, управлінь та інших працівників органів місцевого самоврядування шляхом призначення відповідно сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Ш). Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [3] – члени конкурсних комісій утворених для проведення тимчасового конкурсу на зайняття посади керівника служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя.

IV). Інших законів України:

Що стосується переліку посад у конкурсних комісіях, які утворюються відповідно до інших законів України, то тут вже виникають певні правові проблеми щодо визначення категорій посад, займаючи які, особи стають суб'єктом адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП.

Наведемо декілька прикладів:

а) Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» передбачена процедура проведення конкурсного відбору та призначення Голови Національного агентства з питань запобігання корупції, де організацію та проведення конкурсного відбору здійснює відповідна конкурсна комісія, члени якої є суб'єктом адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП. Поряд з цим, відповідно до підпункту 5) пункту 7 ст. 6 Закону України «Про запобігання корупції» члени конкурсної комісії з метою збору, перевірки та аналізу інформації, у тому числі з обмеженим доступом, мають право користуватися допомогою помічників, які у свою чергу мають доступ до значного обсягу інформації, що стосується як до порядку проведення конкурсу, так і до інформації щодо кандидатів на посаду. Але враховуючи, що помічники членів конкурсної комісії не входять до складу конкурсної комісії, відповідно, такі особи не відносяться до категорії посад, які визначені у підпункті «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», і такі особи не несуть адміністративну відповідальність за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП, незважаючи на те, що у підпункті 5) пункту 7 ст. 6 Закону України «Про запобігання корупції» підкреслюється, що «Помічники зобов'язані забезпечувати захист і нерозголошення персональних даних, інформації з обмеженим доступом, що стала відома їм у зв'язку з виконанням відповідних обов'язків».

Б) Для проведення конкурсу на зайняття посади Голови Національного агентства України з питань державної служби поряд з членами конкурсної комісії за поданням керівника спеціального структурного підрозділу вказаного вище агентства визначається особа, яка виконуватиме функції адміністратора (одного або двох осіб) під час проведення конкурсу [6], до функцій якого віднесено ведення протоколів засідання, оформляти відомості про результати конкурсу, роздруковує звіти про результати проходження тестування, перевіряє особу кандидата тощо. При цьому відповідно до п. 18 Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246 [7], адміністратор не є членом конкурсної комісії, і відповідно, не відноситься до категорії посад, визначених у підпункті «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», та, відповідно, не є суб'єктом адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП. Вказане також підтверджується ст. 18¹ Закону України «Про державну службу» [4], в якій адміністратор відокремлений від інших категорій осіб, які входять до складу конкурсних комісій.

Як зазначалося вище, відповідно до підпункту «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», поряд з конкурсними комісіями, утворюються й дисциплінарні комісії відповідно до законів України «Про державну службу» [4], «Про службу в органах місцевого самоврядування» [5], «Про судоустрій і статус суддів» [3] й інших законів, займаючи посади у яких, особи також стають суб'єктом адміністративної відповідальності за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП. Наддамо перелік таких посад:

1) члени Комісії з питань вищого корпусу державної служби, які обираються відповідно до положення, затвердженого Кабінетом Міністрів України [6];

2) члени дисциплінарних комісій з розгляду дисциплінарних справ стосовно державних службовців, які займають посади державної служби категорій «А», «Б», «В», утворених відповідно до Закону України «Про державну службу» [4, 7];

3) члени дисциплінарних комісій з розгляду дисциплінарних справ стосовно службовців місцевого самоврядування, утворених відповідно до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [5];

4) члени Дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя з розгляду дисциплінарних проваджень стосовно суддів, утворених відповідно до законів України «Про судоустрій і статус суддів» [3];

5) члени дисциплінарних комісій з розгляду дисциплінарних справ, утворених відповідно до інших законів, для прикладу – Законом України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» [8] передбачається створення дисциплінарних комісій з метою проведення службових розслідувань за фактом порушення поліцейським службової дисципліни.

6) члени Громадської ради доброчесності, утвореної відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [3, 9].

Як вбачається з наведених прикладів секретарі, адміністратори конкурсних та дисциплінарних комісій, помічники членів конкурсних комісій мають доступ до значного об'єму інформації, яка формується у зв'язку з діяльністю таких комісій, зокрема до інформації з обмеженим доступом щодо осіб, справи яких розглядаються, що ставить вказану категорію осіб за рівнем поінформованості на один бік з членами конкурсних та дисциплінарних комісій. У зв'язку з викладеним пропонується віднести секретарів, адміністраторів конкурсних та дисциплінарних комісій, помічників членів конкурсних комісій та інших осіб, які забезпечують роботу конкурсних і дисциплінарних комісій, до суб'єктів адміністративного правопорушення,

передбаченого частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП, та викласти примітку до ст. 172⁸ КУпАП наступним чином:

«Примітка. Суб'єктом правопорушень у частині першій цієї статті є особи, зазначені у пункті 1 та підпункті «в» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», **інші особи, які забезпечують роботу конкурсних та дисциплінарних комісій**, а також особи, зазначені в частині другій статті 17 Закону України «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань»».

Порівняльний аналіз положень ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції» та частини 1 ст. 172⁸ КУпАП в частині визначення суб'єкта відповідальності, засвідчує про наявність деяких відмінностей між вказаними вище нормами. Так, відповідно до ст. 43 «Нерозголошення інформації» Закону України «Про запобігання корупції» суб'єктам правопорушення є особи, зазначені у пункті 1, підпункті «а» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», на відміну від примітки до ст. 172⁸ КУпАП, де перелік таких осіб відсутній. Відповідно, особи, які порушують норми ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції», а саме розголошують та використовують в інший спосіб конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом, що стала їм відома у зв'язку з виконанням своїх службових повноважень та професійних обов'язків, крім випадків, встановлених законом, не будуть нести відповідальність за частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП. Виходячи з наведеного з метою синхронізації норм, усунення їх розбіжності, пропонується поширити норми частини 1 ст. 172⁸ КУпАП на диспозицію ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції», та доповнити примітку до ст. 172⁸ КУпАП новим суб'єктом відповідальності – категорією осіб, віднесених до підпункту «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». Одночасно, виходячи з положень частини 1 ст. 172⁸ КУпАП та примітки до неї, пропонується доповнити диспозицію ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції» новою категорією осіб, які визначені у підпункті «в» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції».

Частиною 2 ст. 172⁸ КУпАП передбачено відповідальність за незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи інформації про викривача, його близьких осіб чи інформації, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб, яка стала їй (їм) відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, яка має зовсім іншу диспозицію на відміну від частини 1 ст. 172⁸ КУпАП, і відповідно, вважається, що тут буде й інший суб'єкт адміністративної відповідальності.

Суб'єкт адміністративної відповідальності частини 2 ст. 172⁸ КУпАП буде визначатися щодо його відношення до об'єгу інформації, яка утворюється у зв'язку з повідомленням викривачем або членом його сім'ї про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання (далі – повідомлення про корупцію).

Таким чином потребує визначення категорій посад, займаючи які, особи можуть бути ознайомлені з повідомленням про корупцію у зв'язку з виконанням своїх службових або інших визначених законом повноважень, під час: 1) розгляду в юридичній особі повідомлення про корупцію; 2) здійснення адміністративного провадження

за результатами повідомлення про корупцію; 3) здійснення кримінального провадження, відкритому за повідомленням про корупцію.

Спробуємо визначити вказані категорії посад в юридичній особі, залежно від стадій розгляду повідомлення про корупцію:

а) стадія отримання, реєстрації та визначення виконавців розгляду повідомлення про корупцію, яке надійшло до юридичної особи:

– працівники уповноважених підрозділів (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції, які створені відповідно до ст. 13¹ Закону України «Про запобігання корупції», особи, відповідальні за реалізацію антикорупційної програми, які призначені відповідно до ст. 62 Закону України «Про запобігання корупції», а також особи, які їх замінюють – під час отримання від викривача повідомлення про корупцію, передачею такого повідомлення на розгляд керівництву юридичної особи для розгляду та прийняття подальшого рішення, участь у проведенні перевірки інформації, яка викладена у такому повідомленні, захисті викривача, інформування викривача про результати розгляду його повідомлення;

– керівник юридичної особи або особа, яка виконує його функції – під час розгляду отриманого повідомлення про корупцію та накладання резолюції з прийнятим рішенням щодо подальшого спрямування повідомлення про корупцію, визначає перелік осіб, які будуть здійснювати перевірку інформації, яка вказана у такому повідомленні, та подальше інформування викривача про результати розгляду його повідомлення;

– працівники підрозділів, у яких здійснюється отримання та реєстрація вхідної й вихідної кореспонденції (наприклад, відділу (сектор, група): документообігу, документування службової діяльності, документообігу та управління, тощо) – під час виконання функції, пов'язані з отриманням, первинним розглядом, реєстрацією повідомлення про корупцію, подальшого його спрямування керівникові юридичній особі для розгляду, або спрямування до вищого органу, іншому органу за належністю або до спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції.

б) стадія розгляду повідомлення про корупцію в юридичній особі:

– особи, які відповідно до резолюції керівника юридичної особи, здійснюють попередній розгляд повідомлення про корупцію та інформування викривача про результати такого розгляду;

– особи, які готують розпорядчий документ (наказ, доручення) про проведення службового розслідування відповідно до фактів, викладених у повідомленні про корупцію, а також особи, які безпосередньо приймають участь у здійсненні такого розслідування;

– керівник юридичної особи або особа, яка виконує його обов'язки чи особа, яка уповноважена на затвердження результатів (висновку) проведеного службового розслідування;

– особи, які здійснюють інформування викривача про результати проведеного службового розслідування;

– працівники підрозділів у яких здійснюється отримання та реєстрація вхідної й вихідної кореспонденції – під час реєстрації відповіді викривачу, спрямування до вищого органу, іншому органу за належністю або до спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції.

в) стадія оскарження результатів розгляду повідомлення про корупцію в юридичній особі або до вищої юридичної особи:

– адвокат викривача – функції, пов'язані із захистом прав викривача та представництва його інтересів;

– працівник НАЗК, у разі звернення викривача до НАЗК для захисту своїх прав та представництва своїх

інтересів (функції, пов'язані із захистом прав викривача та представництва його інтересів);

– особи, які відповідно до резолюції керівника юридичної особи, здійснюють розгляд скарги викривача на результати попереднього розгляду його повідомлення про корупцію;

– керівник юридичної особи або особа, яка виконує його функції – під час розгляду отриманої скарги від викривача на результати попереднього розгляду поданого ним повідомлення про корупцію;

– особи, які будуть причетні до розгляду скарги від викривача на результати попереднього розгляду поданого ним повідомлення про корупцію, а також особи, які будуть інформувати викривача про результати розгляду його скарги;

– працівники підрозділів у яких здійснюється отримання та реєстрація вхідної й вихідної кореспонденції під час реєстрації скарги викривача, відповіді йому або спрямування скарги до вищого органу, іншому органу за належністю або до спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції.

Під час здійснення адміністративного провадження за повідомленням про корупцію з його змістом, а також іншою інформацією, яка утворюється під час обігу повідомлення про корупцію та адміністративного провадження, можуть бути ознайомлені наступні категорії посад, у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень:

– суддя, секретар судового засідання, які беруть участь у судовому розгляді адміністративного провадження за повідомленням про корупцію;

– керівник юридичної особи або особа, яка виконує його функції, працівники уповноважених підрозділів (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції, які створені відповідно до ст. 13¹ Закону України «Про запобігання корупції», особи, відповідальні за реалізацію антикорупційної програми, які призначені відповідно до ст. 62 Закону України «Про запобігання корупції», а також особи, які їх замінюють – у разі їх залучення до отримання або розгляду повідомлення про корупцію, яке надійшло до юридичної особи;

– працівник НАЗК, у разі звернення викривача до НАЗК для захисту своїх прав та представництва своїх інтересів;

– працівники підрозділів суду у яких здійснюється отримання та реєстрація вхідної й вихідної кореспонденції.

Під час здійснення кримінального провадження за повідомленням про корупцію з його змістом, а також іншою інформацією, яка утворюється під час обігу повідомлення про корупцію та здійсненням процесуальних дій, можуть бути ознайомлені наступні категорії посад, у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень:

– слідчий, дізнавач, прокурор, які беруть участь у досудовому розслідуванні кримінального провадження, відкритому за повідомленням викривача або учасником якого є викривач;

– суддя, прокурор, слідчий, дізнавач, які беруть участь у судовому розгляді кримінального провадження, відкритого за повідомленням викривача або учасником якого є викривач;

– працівник НАЗК, у разі звернення викривача до НАЗК для захисту своїх прав та представництва своїх інтересів;

– адвокат викривача (функції, пов'язані із захистом прав викривача та представництва його інтересів);

– працівники правоохоронних органів, які беруть участь у застосованні правових, організаційно-технічних та інших спрямованих на захист від протиправних посягань заходів щодо викривача та членів його сім'ї, передбачені Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»;

– інші особи, яким стала відома інформація про викривача, його близьких осіб чи інформація, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб у зв'язку з проведенням процесуальних дій.

Підводячи підсумки до підрозділу зазначимо, що адміністративні правопорушення за частинами 1 та 2 ст. 172⁸ КУпАП в частині дії Закону України «Про запобігання корупції» можуть вчинятися лише спеціальним суб'єктом. За частиною 1 ст. 172⁸ КУпАП перелік суб'єктів вказаного адміністративного правопорушення визначений у примітці до цієї статті, а саме – особи, зазначені у пункті 1 та підпункті «в» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції». Таким чином положення примітки до ст. 172⁸ КУпАП також мають відсилочний характер на визначені норми Закону України «Про запобігання корупції». В окремих випадках для встановлення категорії осіб, які входять до складу конкурсних та дисциплінарних комісій, утворених відповідно до законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», інших законів, необхідно користуватися підзаконними нормативно-правовими актами, якими визначаються склад конкурсних та дисциплінарних комісій.

Запропоновано віднести секретарів, адміністраторів конкурсних та дисциплінарних комісій, помічників чле-

нів конкурсних комісій до суб'єктів адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172⁸ КУпАП, а так само поширити норми частини 1 ст. 172⁸ КУпАП на диспозицію ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції», та доповнити примітку до ст. 172⁸ КУпАП новим суб'єктом відповідальності – категорією осіб, віднесених до підпункту «в» пункту 2 частини першої ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». Одночасно, виходячи з положень частини 1 ст. 172⁸ КУпАП та примітки до неї, пропонується доповнити диспозицію ст. 43 Закону України «Про запобігання корупції» новою категорією осіб, які визначені у підпункті «в» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції».

За частиною 2 ст. 172⁸ КУпАП, суб'єктом є лише ті особи, яким у зв'язку з виконанням своїх службових або інших визначених законом повноважень стала відома інформація про викривача, його близьких осіб чи інформація, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб. У статті наведений орієнтовний перелік посад, займаючи які, особи можуть бути ознайомлені у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень зі змістом повідомлення про корупцію чи інформацією, яка утворюється під час розгляду таких повідомлень в процесі дисциплінарного, адміністративного та кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: прийнятий Верховною Радою УРСР 07 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
3. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
4. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
5. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 02 травня 2023 р. № 3077-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>.
6. Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 243. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2016-%D0%BF#n9>.
7. Порядок проведення конкурсу на зайняття посад державної служби: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF#Text>.
8. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: затв. Законом України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text>.
9. Третій склад ради. Громадська рада доброчесності. Офіц. Сайт. URL: <https://grd.gov.ua/tretii-sklad-rady/>.

ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ В АПЕЛЯЦІЙНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

REVIEW OF COURT DECISIONS IN APPEAL PROCEEDINGS

Чайка А.О., аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

У статті досліджено питання щодо перегляду судових рішень в апеляційному провадженні.

Наголошено на тому, що перегляд судових рішень у сфері адміністративного судочинства регламентується відповідним розділом Кодексу адміністративного судочинства України. Цей розділ включає в себе питання щодо апеляційних та касаційних проваджень, а також перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими або винятковими обставинами.

Інститут апеляційного оскарження вимагає урахування узагальнених підходів до розуміння теорії адміністративного процесу та міжнародних стандартів у здійсненні правосуддя, що прийнятні міжнародною спільнотою.

На етапі апеляційного оскарження суд, що виконує функції апеляційної інстанції у відповідній адміністративній справі, здійснює перевірку виконання судом першої інстанції вимог законності при вирішенні окремих процесуальних питань та адміністративної справи в цілому. Суд апеляційної інстанції визначає, наскільки рішення суду першої інстанції відповідає вимогам законодавства та відповідає принципам та завданням адміністративного судочинства.

Як висновок, сказано про те, що перегляд судових рішень в апеляційному провадженні відіграє значну роль у забезпеченні справедливості та законності. Цей процес дозволяє перевіряти правильність застосування норм матеріального та процесуального права, а також виявляти можливі недоліки та помилки, які можуть виникнути під час розгляду справи в суді першої інстанції.

Апеляційне оскарження судових рішень у сфері адміністративного права визначається певними строками, які можуть бути скороченими в окремих категоріях справ, таких як виборчі процеси, і не підлягають відновленню. Важливо враховувати встановлені терміни та особливості апеляційного провадження, зокрема, обмежені повноваження суду апеляційної інстанції та аналіз формальних і змістовних аспектів судових рішень. Реформування адміністративного судочинства може включати нові інструментарії, такі як скарги на недотримання розумних строків та діджиталізацію судового процесу, з метою покращення доступності та швидкості розгляду адміністративних справ.

Ключові слова: перегляд, апеляція, судове рішення, оскарження.

The article examines the issue of reviewing court decisions in appellate proceedings.

It is emphasized that the review of court decisions in the field of administrative proceedings is regulated by the relevant section of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine. This section includes issues related to appeal and cassation proceedings, as well as review of court decisions in connection with newly discovered or exceptional circumstances.

The institution of appellate appeal requires taking into account generalized approaches to understanding the theory of the administrative process and international standards in the administration of justice, which are accepted by the international community.

At the stage of the appeal, the court, which performs the functions of the appellate instance in the relevant administrative case, verifies the compliance of the court of first instance with the requirements of legality when deciding certain procedural issues and the administrative case as a whole. The appellate court determines to what extent the decision of the court of first instance meets the requirements of the law and meets the principles and tasks of administrative proceedings.

As a conclusion, it is said that the review of court decisions in appeal proceedings plays a significant role in ensuring justice and legality. This process makes it possible to verify the correct application of the norms of substantive and procedural law, as well as to identify possible shortcomings and errors that may arise during the consideration of the case in the court of first instance.

Appeals of court decisions in the field of administrative law are determined by certain terms, which can be shortened in certain categories of cases, such as election processes, and are not subject to renewal. It is important to take into account the established terms and features of appeal proceedings, in particular, the limited powers of the appellate court and the analysis of formal and substantive aspects of court decisions. Reforming the administrative justice system may include new tools, such as appeals for non-observance of reasonable deadlines and digitization of the judicial process, in order to improve the accessibility and speed of consideration of administrative cases.

Key words: review, appeal, court decision, appeal.

Постановка проблеми. Публічно-правові конфлікти, які входять до сфери адміністративної юрисдикції, розглядаються та вирішуються адміністративними судами згідно з процедурою, встановленою законодавством України. Однією з важливих гарантій судочинства в Україні, як передбачено статтею 129 Конституції, є забезпечення права на апеляційний перегляд справи та, в певних випадках, права на касаційне оскарження судового рішення.

Судове рішення може бути винесене з порушенням норм матеріального або процесуального права, тому учасники судового процесу, або особи, які були зазначені у рішенні суду, мають право подати апеляційні або касаційні скарги вищим судовим інстанціям. Також можуть виникнути обставини, що вимагають перегляду законних та обґрунтованих судових рішень у зв'язку з новими чи винятковими обставинами.

Ці ситуації можуть бути підставою для перегляду судових рішень, які вже набрали законної сили. Проте найчастіше сторони справи подають апеляційні та касаційні скарги з метою перегляду судових рішень. Варто відзначити, що реформа процесуального законодавства передбачає обмеження права на оскарження судових рішень, зокрема у сфері касаційного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Перегляд судових рішень у сфері адміністративного судочинства регламентується відповідним розділом Кодексу адміністративного судочинства України. Цей розділ включає в себе питання щодо апеляційних та касаційних проваджень, а також перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими або винятковими обставинами.

Усі види перегляду судового рішення, яке передбачено адміністративним процесуальним законодавством можемо поділити на наступні види:

1. Апеляційний перегляд.
2. Касаційний перегляд.
3. Перегляд за нововиявленими обставинами.
4. Перегляд за виключними обставинами [1].

Значення апеляційного оскарження судових рішень судів першої інстанції визначається трьома ключовими факторами, які впливають на механізми захисту прав і свобод осіб в Україні. Ці фактори включають наступне:

- 1) сприяння підвищенню рівня захисту прав та свобод осіб через адміністративний судовий процес;
- 2) підтримка реалізації соціальних цінностей за допомогою національної юстиції;
- 3) визначення ефективності забезпечення та реалізації гарантій на судовий захист особи у контексті

реформування системи правосуддя з аспекту цінностей права.

В умовах реформування судової системи України існує дві основні проблеми:

- недостатньої якості судової системи (наприклад, необхідності якнайшвидшого розвитку е-судочинства);
- екстраполяції міжнародних стандартів в національну судову систему.

А для цього необхідно чітко мати уявлення про вектори трансформації цієї системи та формуванню відповідних організаційноправових механізмів на підставі ґрунтовного герменевтичного аналізу судової практики і наукового осмислення її обґрунтування.

Спочатку, при вивченні безпосередньо особливостей апеляційного оскарження адміністративних актів в адміністративному судочинстві, слід відзначити, що вони визначаються правовим положенням суб'єкта владних повноважень, чий адміністративні акти оскаржуються, а також особливостями громадських правовідносин, в яких цей акт прийнятий. Зокрема, щодо оскарження рішень судів першої інстанції у справах, пов'язаних з адміністративними актами, важливо враховувати терміни подання апеляцій. Зазвичай, відповідно до норм Кодексу адміністративного судочинства, апеляційну скаргу на рішення суду можна подати протягом 30 днів, а на ухвалу суду – протягом 15 днів з моменту її оголошення [1].

Якщо суд виніс лише вступну та резолютивну частини рішення (ухвали) на судовому засіданні або справа розглядалася в письмовому провадженні, термін розраховується від дня складення повного тексту судового рішення.

Проте, в деяких категоріях справ, терміни для подання апеляцій мають коротший строк. Зокрема, справи, пов'язані з виборчим процесом або референдумом, такі як оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, а також інші питання, наприклад, уточнення списку виборців, мають скорочені терміни для апеляційного оскарження адміністративних актів, прийнятих у цих відносинах.

Це пов'язано з важливістю цих суспільних відносин і їхньою швидкоплинністю. Зазначена особливість підкреслюється тим, що терміни подання апеляційних скарг у таких справах не підлягають подовженню ні за яких обставин [2, с. 66].

Нагадуючи, згідно зі загальним принципом, передбаченим у статті 295 Кодексу адміністративного судочинства, суд може відновити пропущений процесуальний строк, встановлений законом, якщо вважає причини його пропуску достатньо важливими, за винятком випадків, коли це неможливо згідно з цим Кодексом.

Заяву про відновлення процесуального строку розглядає суд, у якому потрібно вчинити процесуальну дію, стосовно якої пропущено строк, якщо інше не передбачено законом. Разом із заявою про відновлення процесуального строку потрібно вчинити процесуальну дію (подати заяву, скаргу, документи і т. д.), стосовно якої строк було пропущено.

Також важливо зазначити, що учасник справи, якому не було вручено повного рішення або ухвалу суду в день їх проголошення або складення, має право відновити пропущений строк для подання апеляційної скарги. Для рішень суду цей строк становить тридцять днів з моменту вручення повного рішення суду, а для ухвал суду – п'ятнадцять днів з моменту вручення відповідної ухвали [3, с. 34].

Інститут апеляційного оскарження має міждисциплінарний та комплексний характер, що займає важливе місце

у поєднанні наукових знань різних галузей, що сприяє цілісності дослідження та розвитку не лише адміністративного судочинства, а й інших процесуальних галузей, зокрема цивільного та господарського.

Як складна система, інститут апеляційного оскарження вимагає урахування узагальнених підходів до розуміння теорії адміністративного процесу та міжнародних стандартів у здійсненні правосуддя, що прийнятні міжнародною спільнотою.

На етапі апеляційного оскарження суд, що виконує функції апеляційної інстанції у відповідній адміністративній справі, здійснює перевірку виконання судом першої інстанції вимог законності при вирішенні окремих процесуальних питань та адміністративної справи в цілому. Суд апеляційної інстанції визначає, наскільки рішення суду першої інстанції відповідає вимогам законодавства та відповідає принципам та завданням адміністративного судочинства.

Перевірка включає в себе аналіз формального та змістовного аспектів прийнятого рішення. Формальний аспект означає перевірку відповідності рішення вимогам матеріального та процесуального законодавства. Змістовний аспект включає в себе аналіз обґрунтованості висновку, до якого прийшов суд першої інстанції при вирішенні певного питання чи справи в цілому.

Апеляційне оскарження рішень судів першої інстанції у адміністративних справах про оскарження адміністративних актів зазвичай відбувається за загальними правилами, однак існують окремі категорії адміністративних справ, для яких встановлено спеціальний порядок апеляційного провадження. Ці особливості стосуються таких аспектів:

1. Суд, який виконує роль апеляційної інстанції.
2. Терміни подання апеляційних скарг.
3. Терміни судового розгляду апеляційних скарг.

4. Обмеження повноважень суду апеляційної інстанції щодо виду рішень, які він може приймати за наслідками розгляду апеляційних скарг [4, с. 143].

Встановлення специфічних вимог для судів, які виконують функції апеляційних інстанцій у конкретних категоріях справ, а також коротких строків подання і розгляду апеляційних скарг у деяких справах, обумовлено особливими вимогами до розгляду цих справ через їх важливість та суспільне значення. Такі спори потребують швидкого вирішення через їх вплив на суспільство.

Висновки. Отже, перегляд судових рішень в апеляційному провадженні відіграє значну роль у забезпеченні справедливості та законності. Цей процес дозволяє перевіряти правильність застосування норм матеріального та процесуального права, а також виявляти можливі недоліки та помилки, які можуть виникнути під час розгляду справи в суді першої інстанції.

Апеляційне оскарження судових рішень у сфері адміністративного права визначається певними строками, які можуть бути скороченими в окремих категоріях справ, таких як виборчі процеси, і не підлягають відновленню. Важливо враховувати встановлені терміни та особливості апеляційного провадження, зокрема, обмежені повноваження суду апеляційної інстанції та аналіз формальних і змістовних аспектів судових рішень. Реформування адміністративного судочинства може включати нові інструментарії, такі як скарги на недотримання розумних строків та діджиталізацію судового процесу, з метою покращення доступності та швидкості розгляду адміністративних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Кравченко К.В. Сучасний погляд на правову природу апеляційного провадження по адміністративним справам. *Правова держава*. 2020. № 37. С. 65-70.
3. Поляков І. С. Перегляд рішень окружних адміністративних судів в апеляційному провадженні : дис. ... канд. Юрид. Наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 194 с.
4. Поклонська О.Ю. Бойко К.С., Шуміленко Ю.О. Особливості розгляду скарг в апеляційному провадженні на різних стадіях судового процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 142-144.

КОГНІТИВНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

COGNITIVE WAR AS A COMPONENT OF MODERN HYBRID WAR

Шемаєв В.М., д.військ.н., професор,
доцент кафедри інформаційної безпеки держави
Національна академія Служби безпеки України

Єрємін Л.В., старший викладач кафедри інформаційної безпеки держави
Національна академія Служби безпеки України

Стаття аналізує російську військову агресію проти України, що розпочалася у 2014 році, як яскравий приклад гібридної війни. Цей конфлікт поєднує як прямі, так і непрямі військові дії з масштабними кампаніями дезінформації та маніпуляції масовою свідомістю. Незважаючи на великомасштабні бойові дії, що почалися з 24 лютого 2022 року, війна залишається гібридною за своєю природою. Автори досліджують когнітивну війну як ключовий компонент стратегії гібридної війни Росії. Когнітивна війна включає в себе вплив на сприйняття та поведінку населення через цілеспрямовані інформаційні кампанії та психологічні операції. У статті підкреслюється важливість взаємодії різних елементів, таких як нетринітарна війна, мережева війна, керований хаос, рефлексивне управління, інформаційна війна та неореалізм у міжнародних відносинах. Ідея нетринітарної війни описує новий тип війни, де бойові дії залучають не лише військових, але й цивільне населення та нових акторів, таких як етнічні та соціальні рухи. Концепція мережевої війни підкреслює роль інформаційного простору у стратегічних операціях, а концепт керованого хаосу використовується Росією для втручання у внутрішні справи інших країн. Інформаційна війна передбачає вплив на населення іншої держави через поширення певної інформації з метою маніпуляції суспільною свідомістю. Когнітивна війна включає заходи для захоплення людського капіталу з метою управління соціальною елітою. Рефлексивне управління використовується для інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на зміну сприйняття реальності ворога. Стаття завершується висновком про важливість багатогранного підходу до протидії гібридній війні. Це включає підвищення цифрової грамотності, розвиток аналітичного мислення та використання соціальних мереж для ефективного боротьби з пропагандою. Автори наголошують на необхідності адаптації до нових викликів інформаційної епохи для захисту цілісності інформаційних екосистем і демократичних інститутів.

Ключові слова: гібридна війна, когнітивна війна, теорія керованого хаосу, рефлексивне управління, ідея нетринітарної війни, теорія неореалізму в міжнародних відносинах, концепція мережевої війни, концепт інформаційної війни.

The article analyzes the Russian military aggression against Ukraine, which began in 2014, as a prominent example of hybrid warfare. This conflict combines both direct and indirect military actions with large-scale disinformation and mass consciousness manipulation campaigns. Despite the large-scale battlefield engagements that began on February 24, 2022, the war remains hybrid in nature. The authors examine cognitive warfare as a key component of Russia's hybrid warfare strategy. Cognitive warfare involves influencing the perception and behavior of populations through targeted information campaigns and psychological operations. The article emphasizes the importance of the interplay of various elements such as non-trinitarian war, network warfare, controlled chaos, reflexive control, information warfare, and neorealism in international relations. The idea of non-trinitarian war describes a new type of conflict where combat involves not only the military but also civilians and new actors such as ethnic and social movements. The concept of network warfare highlights the role of the information space in strategic operations, while the concept of controlled chaos is used by Russia to interfere in the internal affairs of other countries. Information warfare involves influencing the population of another state through the dissemination of certain information to manipulate public consciousness. Cognitive warfare includes measures to capture human capital with the aim of controlling the social elite. Reflexive control is used for information-psychological operations aimed at changing the enemy's perception of reality. The article concludes with the importance of a multifaceted approach to countering hybrid warfare. This includes enhancing digital literacy, developing analytical thinking, and using social networks to effectively combat propaganda. The authors stress the necessity of adapting to new challenges in the information age to protect the integrity of information ecosystems and democratic institutions.

Key words: hybrid warfare, cognitive warfare, theory of controlled chaos, reflexive control, idea of non-trinitarian warfare, theory of neorealism in international relations, concept of network warfare, concept of information warfare.

Російська військова агресія проти України в Криму та на Донбасі, що розпочалася у 2014 році добре відома у світі як яскравий прояв гібридної війни, яка поєднала різні способи прямих та непрямих кінетичних військових дій, у тому числі відкритого тероризму, з численними широкомасштабними кампаніями дезінформації та маніпуляції масовою свідомістю, спрямованих проти української держави. На думку фахівців, новий етап цієї війни, що розпочався 24 лютого 2022 року, все ще є гібридною війною, незважаючи на те, що зараз вона використовує гігантську лінію фронту з полями битв, схожими на поля битв Другої світової війни [1].

У зв'язку з тим, що зазначити, що маніпуляції рф з масовою свідомістю були відносно успішними в період 2014–2022 років, особливо на Заході, де не знали, що таке війна в Україні і хто воює: це громадянська війна чи міждержавний конфлікт. У зв'язку з цим, спираючись на понад дворічний досвід дослідження цього впливу, розглянемо проблему застосування когнітивної війни як складової гібридної війни рф з урахуванням її складових концептів, кожний з яких має своє специфічне концептуальне ядро, проте в деяких аспектах – перехреснюються.

Проблемам дослідження гібридної війни та її складових присвячені дослідження, зокрема: D. H. Abbott, A. Arbor [2], B. Roner J. [3], M. Creveld [4], E. Antulio J. [5], H. Adam [6], D. Shane [7], W.S. Lind; K. Nightengale; J. F. Schmitt; J. W. Sutton; G. I. Wilso [8], G. Thiele [9], M. Nisar [10], N. I. Hussain [11], Q. Liang, W. Xiangsui [12], A. Toffler, H. Toffler [13], A.Cebrowski [14], В. Горбулін [15; 18; 22], О. Литвиненко [16], А. Середін [1], В. Властьок В., Я. Карман [17], О. Комарчук [19], Е. Магда [20], І. Рущенко [21; 37], О. Ситник [23], Ф. Турченко, Г. Турченко [24] тощо. Дослідженням концепту когнітивної війни присвячені праці В. Jensenand, D. Ramjee [25], J. Hopkins [26], R. Boesche [27], D. M. C. Yuen [28], K. George F. [29], Р. Радченко [30], Д. Золотухін [31], М. Стрельбицький, М. Гринь [32] тощо.

Відаючи належне значному внеску зазначених робіт у дослідження проблем ідентифікації та протидії негативному інформаційному впливу, слід зазначити, що питання аналізу взаємодії різних складових гібридної війни, механізми протидії когнітивній війні розглянуто недостатньо.

Метою статті є визначення когнітивної війни як складової сучасної гібридної війни з боку рф з урахуванням

взаємовпливу інших складових, що складають теоретичне підґрунтя гібридної війни та визначення шляхів протидії.

В науковому плані гібридна війна вважається мультидисциплінарним явищем: до списку концептів, які покладено в її основу, належать: 1) ідея нетринітарної війни, 2) концепція мережевої війни, 3) теорія керованого хаосу, 4) ідея рефлексивного управління, 5) концепт когнітивної війни, 6) концепт інформаційної війни, 7) теорія неореалізму у міжнародних відносинах. В деяких аспектах вказані новації перехреснюються, але кожна має своє специфічне концептуальне ядро (рис. 1).

Ідея нетринітарної війни виникла в роботі М. Кревельда [4], де він зосередився на ідеях Карла фон Клаузевица та описав бачення війн як «тринітарне» (як такої, що ведуться урядами, які використовують свої армії та підтримуються своїм народом, тобто, базуються на трьох основних елементах: «уряд», «армія», «народ»), так і «нетринітарне» – новий тип війн, які зараз набирають обертів.

Рис. 1. Концепти, що складають основу застосування гібридної війни

Джерело: складено авторами

Нетринітарні війни – це війни нового покоління, що стирають кордони між учасниками бойових дій і цивільним населенням і залучають нових акторів, таких як етнічні, соціальні та релігійні рухи, злочинці та транснаціональні бізнес-групи, тоді як уряди поступово втрачають свою монополію на війну.

Ця ідея отримала розвиток в контексті військової теорії та військової історії з теорії поколінь сучасної війни (GMW). Теорія GMW була вперше представлена Вільямом С. Ліндом та його співавторами в їхній статті 1989 року, опублікованій в «Marine Corps Gazette». У цій статті вони припустили, що історію сучасної війни від Вестфальського договору 1648 року до теперішнього часу можна розглядати як історію чотирьох поколінь війни [8].

Цей підхід далі було розроблено в різних роботах, включених до «Довідника з війни п'ятого покоління» (5GW) [2]. Зокрема, Шейн Дейхман [7] припускає, що основною характеристикою 5GW є його зосередженість на маніпулюванні інформацією, експериментах з масовою свідомістю та зміні колективного сприйняття реальності. Загалом у статтях «Довідника» 5GW розглядається як таємна війна, де якась сторона може навіть не знати, що війна взагалі йде. Інша перспектива описує ситуацію, коли люди знають, що йде війна, але вони не можуть адекватно зрозуміти, хто воює. У цьому світлі «Довідник» розглядає 5GW як те, що все більше і більше рухається до некінетичних методів ведення війни.

Автори роблять висновок, що такі речі як маніпуляція інформацією, експерименти з масовою свідомістю та зміна колективного сприйняття реальності є ключовими аспектами війни п'ятого покоління, які формують її структуру в цілому, але сфери, підпорядковані їм, можуть легко включати найжорстокіші кінетичні дії, включаючи великі масштабні війни та застосування зброї масового ураження.

В концепції «необмеженої війни», яку представили у 1999 році Цяо Лян і Ван Сянсуї, прямо не згадується

5GW, але прихильники теорії GMW зазвичай вважають її великим внеском у її розвиток. Відповідно до їх ідей, новий спосіб ведення війни можна описати так: «Війна, яка використовує будь-які засоби – засоби, що включають силу або зброю, і засоби, які не включають силу або зброю; засоби, які включають потужність військової сили і засоби, які не включають потужність військової сили; засоби, що призводять до втрат, і засоби, які не призводять до втрат, щоб змусити ворога служити власним інтересам» [12].

Отже, на думку А. Середіна [1], необмежена війна п'ятого покоління знищує кордони між полями битв і неполями битв. Кожен простір тепер може стати полем битви. Причому, це стосується не тільки всіх видів відомих матеріальних просторів, включаючи космічний простір, а й віртуальних просторів і ментальних просторів.

Теорія неореалізму в міжнародних відносинах росія, зокрема, використовує як інструмент та зброю у війні п'ятого покоління. Неореалізм припускає, що світова система міжнародних відносин базується на анархії та перманентному протистоянні між націями, де кожна нація дбає лише про власні національні інтереси та власну національну безпеку, наголошується на ролі національної безпеки в міжнародних відносинах [1].

Однак неореалізм претендує на відображення реальності, але він не стосується питання про те, що таке реальність, тоді як філософи та вчені виявили, що наше сприйняття реальності значною мірою визначається мовою, яку ми використовуємо для її пояснення. Теорія конструктивізму в міжнародних відносинах підкреслювала той факт, що реальність міжнародних відносин є дискурсивною, а її сприйняття є соціально сконструйованим. Отже, рф використовує цю дискурсивну сутність реальності як зброю з метою маніпулювання людським розумом у власних інтересах.

У концепції мережевої війни основним поняттям є термін «мережа» – новий інформаційний простір, у якому і розгортаються основні стратегічні операції (війни) як розвідувального, так і воєнного характеру, а також відбувається їхнє медійне, дипломатичне, економічне, технічне та інше забезпечення. Мережева війна, на відміну від мережецентричної, заповнює весь соціокультурний простір, пронизує соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та ідеологічні процеси і метою мережевих війн є досягнення абсолютного контролю над усіма учасниками історичного процесу у світовому масштабі [33].

Мережева війна здійснює тотальне руйнування базових характеристик певної нації у всіх типах геополітичних просторів і здійснюється, як правило, у прихованій формі. У рамках теорії мереже-центричних війн військова могутність країни, суспільна думка, дипломатія, соціальні процеси, розвідка й контррозвідка тощо є елементами єдиної мережі, між якими здійснюється постійний інформаційний обмін. У зв'язку з цим, зміст військової реформи в рамках теорії мережецентричних війн полягає у створенні потужної й всеосяжної глобальної мережі, яка здатна концептуально замінити собою колишні моделі й концепції військової стратегії, інтегрувати їх у єдину систему. У таких умовах війна стає мережевим явищем, а військової дії – різновидом мережевих процесів [34].

Концепт керованого хаосу в останні два десятиліття став мейнстрімом російської суспільно-політичної думки й тактики ведення гібридних війн. Російські адепти концепції гібридної війни активно використовують певні наукові теорії, перетворюючи їх на псевдонаукові платформи для руйнівного втручання у внутрішні справи країн, маркованих як об'єкти агресії. Теорія хаосу, що кілька десятиліть розвивалася на зламі низки позитивних наук, репрезентується як основа тактики «керованого хаосу». Остання, взята на озброєння російськими керівниками, спецслужбами і військовими.

На думку І. Рущенка та Н. Зубар [37] у рф розробили власну концепцію ведення гібридної війни і назвали її

«керованим хаосом». Вона, поперше, закамфльована під американську розробку (І. Пригожин, І. Стенгерс [40], С. Манн [35–36]) яку, на думку російських авторів, треба вивчати і відточувати методи контрри; по-друге, заснована на механістичному і ненауковому трактуванні теорії хаосу. Російські експерти розуміють сенс теорії «керovanого хаосу» в тому, що будь-яку країну можна штучно ввести у стан так званого хаосу, а потім запропонувати вихід із складної ситуації на свою користь.

Але це не має стосунку до теорії складних систем, радше, навпаки, – відкривається шлях до деградації й примітивізації суспільства. Хаос не є ворогом людства, а є природним станом складних систем, в яких існують люди. Відповідно, історично більш зрілі суспільства мають і умовно вищий індекс хаосу або ступінь різноманітності. Знищувати різноманітність або штучно підривати основи соціальності шляхом заколоту, війни й різноманітних недружніх інвазій – це не є зменшення хаосу, а завданням удару по системі як такій, і теоретично може означати відкидання країни назад у цивілізаційному розвитку. Проте саме так бачать у військово-політичних колах РФ тактику ведення гібридних війн. «Сіяти хаос», за московським рецептом, можна, наприклад знищенням міст силами авіації, ракет й танковими атаками. Саме так, як вони робили у Чечні, а потім заливали республіку грошима, аби стерти з пам'яті страхіття війни [37].

Концепт інформаційної війни оперує поняттям «інформаційна війна» (від англ. Information war) – термін, що має два значення: по-перше, вплив на цивільне населення і / або військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації [38].

Інформаційна війна – форма протиборства між суб'єктами (державами, блоками, партіями тощо), що передбачає інформаційний вплив на населення з використанням засобів масової інформації, комп'ютерних мереж тощо з метою формування відповідної суспільної думки, підриву морального духу як усього суспільства, так і окремих його інституцій. Суттєвим є розрізнення інформаційної війни першого і другого покоління. Цілі останньої є близькими до цілей когнітивної війни, це є:

- створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного відношення до цінностей чи культурної спадщини противника (сіється відчуття розгубленості, безпорадності – тоді виникає потреба «сильної руки»);
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями й рухами з метою провокації конфліктів, розпалення недовіри, підозрливості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції і навіть громадянської війни;
- підриг міжнародного авторитету держави,
- маніпулювання суспільною свідомістю соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та хаосу;
- нанесення збитків життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах.

Також фахівцями згруповано ознаки в яких на-сьогодні проявляється така боротьба: монополізація газет, журналів, радіо і телебачення, а також засобів зв'язку спеціалізованими корпораціями; пряме підпорядкування засобів інформації та зв'язку олігархічному капіталу; відкрите втручання державних органів у сферу ЗМІ, заборона або позазаконне обмеження свободи слова; панування порівняно невеликої кількості засобів масової інформації й інформаційних агентств на світовому ринку новин; монополізація інформаційного простору країни або регіону; поглиблення диспропорцій у забезпеченості засобами інформації та зв'язку між розвиненими державами і країнами, що розвиваються; використання друкованої пресою, радіо, телебаченням та інформаційними агентствами розвинених країн інформаційного забезпечення

власної внутрішньої та зовнішньої політики на теренах інших країн; публікацію низки матеріалів, спрямованих на дискредитування певної політичної сили, заходу, політика; створення негативного іміджу політичної сили, руху, державного діяча, значного заходу в країні – об'єкти інформаційної експансії.

Концепт когнітивної війни – передбачає комплекс заходів, спрямований на захоплення людського капіталу (з метою управління соціальною елітою країни-мішені). Когнітивна війна – це новий термін [26], який застосовується до старої концепції. У працях древніх стратегів, таких як Каутілья [27] і Сунь-цзи [28], і сучасних практиків, таких як Джордж Кеннан [29], перемога досягається шляхом успішного формування того, як населення сприймає ряд подій за допомогою поєднання явних і прихованих повідомлень. Фреймінг, психологічні спотворення та швидкість, з якою історії поширюються мережами, важливіші за об'єктивну правду. Ідентичність і сенс завжди формуються і формуються соціальними діями.

Когнітивна зброя – це засоби контролю інтелектуального середовища країни за допомогою помилкових (викривлених) наукових теорій, парадигм, концепцій, стратегій, що впливають на управління країною в напрямі послаблення захисту значущих національних ресурсів.

У таких умовах, зокрема для перемоги в XXI ст. на перший план вийдуть не high-tech, а високі гуманітарні технології (highhume), зокрема рефлексивне управління, інформаційні атаки, організаційна зброя, технології управління хаосом, методи впливу на масову свідомість і установки еліти. Починаючи з 2008 р. концептуальні та практичні положення когнітивної війни, як і сам термін, почали впроваджуватись у життя.

Існує відмінність між інформаційно-психологічними та когнітивними війнами, яка проявляється, насамперед, у стратегії (в інформаційній війні – використання різних демотиваторів, пригнічення і підпорядкування свідомості ворога; у когнітивній – програмування супротивника на особистісне самознищення), меті (в інформаційній війні – придушення волі ворога, небажання ворога продовжувати боротьбу; у когнітивній – навіювання ворогу думки про те, що сама боротьба не існує, знищення його особистості, пригнічення та підпорядкування свідомості), об'єктах впливу: суспільство (масова свідомість, національна ідентичність та пасіонарність); соціальна еліта (інтелектуальний капітал держави).

Концепт рефлексивного управління. У самому загальному розумінні рефлексія – спрямованість людської душі на саме себе. Поняття рефлексії в сучасному тлумаченні було вперше використано Джоном Локком. Рефлексія, на його погляд, це особливе оперування суб'єкта з власною свідомістю, яке в результаті породжує ідеї про цю свідомість. Зовнішній досвід, який базується на «відчуттях», був таким чином відділений від внутрішнього досвіду, який базується на людській здатності аналізувати своє власне мислення. Підхід Локка сформулював відношення до самопізнання, яке було притаманне психології 19 століття, особливо в роботах Вільгельма Вундта, для якого метод самопізнання був головним засобом отримання інформації про психіку.

На початку 60-х років ХХ століття В. А. Лефевр [39] виступив одним з ініціаторів залучення уваги наукової громадськості до поняття рефлексії і, у більш широкому змісті, – до дослідження рефлексивних процесів. Під рефлексією почали також розуміти здатність встати в позицію дослідника по відношенню до іншого «персонажу», його дій і думок. Таке більш широке розуміння рефлексії дозволило сформулювати предмет дослідження і виявити рефлексивні процеси як відособлений феномен, що визначає специфіку взаємин суб'єктів – дослідників. Включення у дослідницький інструментарій методів і засобів фіксації «суб'єкт – суб'єктних» відносин при моделюванні

об'єктів, що наділені психікою, сприяло розширенню поняття управління.

Процес передачі підстав для прийняття рішень одним з суб'єктів іншому суб'єктові Лефевр запропонував визначити як «рефлексивне управління» [41], яке широко застосовується як інформаційно-психологічних операціях, так і в когнітивній війні.

Проте існує відмінність між інформаційно-психологічними та когнітивними війнами, яка проявляється, насамперед, у стратегії (в інформаційній війні – використання різних демомотиваторів, пригнічення і підпорядкування свідомості ворога; у когнітивній – програмування супротивника на особистісне самознищення), меті (в інформаційній війні – придушення волі ворога, небажання ворога продовжувати боротьбу; у когнітивній – навіювання ворогу думки про те, що сама боротьба не існує, знищення його особистості, пригнічення та підпорядкування свідомості), об'єктах впливу: суспільство (масова свідомість,

національна ідентичність та пасіонарність); соціальна еліта (інтелектуальний капітал держави).

Висновки. Сучасні гібридні війни підживлюються положеннями різних теорій та концептів, а іноді – маскуються під офіційні теорії. На когнітивному полі бою стає обов'язковим застосування багатогранного підходу. Це включає підвищення цифрової грамотності серед покоління, розвиток аналітичного мислення та використання можливостей соціальних мереж для позитивної мобілізації та протидії пропаганді. Приватні корпорації, як і раніше, мають право дозволяти або видаляти контент на своїх платформах, залишаючи на розсуд осіб, які приймають рішення, знати, як стратегічно використовувати інформаційний простір для оптимального формування суспільної думки. Оскільки цифрова епоха продовжує розвиватися, здатність адаптуватися та реагувати на ці виклики матиме вирішальне значення для захисту цілісності інформаційних екосистем і, зрештою, демократичних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Середін А. Війна в Україні як війна п'ятого покоління: чому ця війна не переросте у Третю світову. URL: <https://politteonline.com/materialy/vijna-v-ukrayini-yak-vijna-pyatogo-pokolinnya-chomu-czya-vijna-ne-pereroste-u-tretyu-svitovu/> (дата звернення: 08.07.2024).
2. Abbott D. H. Orientation and action, part I: The OODA Loop. In *The handbook of 5GW: A fifth generation of war?* / D. H. Abbott, A. Arbor. MI: Nimble Books, 2010, pp. 50.
3. Bunker R. J. Generations, Waves, and Epochs. Generations of Warfare and the RPMA. *Small Wars Journal*, 1996, pp. 1–10.
4. Creveld M. V. The Transformation of War. New York: Free Press, 1991/ URL: <https://archive.org/details/MartinVanCreveldTheTransformationOfWar> (дата звернення: 10.07.2024).
5. Antulio J., Echevarria II. The fourth-generation war and other myths. Strategic Studies Institute, USA 2005. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA442343.pdf>. (дата звернення: 10.07.2024).
6. Herring A. Searching for 5GW. In *The handbook of 5GW: A fifth generation of war?* / D. H. Abbott, A. Arbor, MI: Nimble Books, 2010. – 274 p.
7. Deichman S. Battling for Perception: into the 5th Generation. In *The handbook of 5GW: A fifth generation of war?* / D. H. Abbott, A. Arbor. MI: Nimble Books, 2010. 274 p.
8. The Changing Face of War: Into the Fourth Generation / W.S. Lind; K. Nightengale; J. F. Schmitt; J.W. Sutton; G.I. Wilso. *Marine Corps Gazette* (pre-1994); Oct. 1989; 73, 10; *ProQuest Direct Complete*. P. 22.
9. Lind W., Thiele G. 4th generation warfare handbook. Castalia House, 2015. – 300 p. URL: <https://archive.org/details/4th-generation-warfare-handbook>. (дата звернення: 10.07.2024).
10. Maaz N. 5GW and hybrid warfare, implications and response options. Escola de Comando e Estado-Maior do Exército. Escola Marechal Catello Branco. 2018. URL: <https://bdex.eb.mil.br/jspui/bitstream/123456789/2827/1/MO%200023%20-%20MAAZ.pdf>. (дата звернення: 10.07.2024).
11. Naz I. H. Foreign policy in hybrid warfare environment – way forward for Pakistan. Margalla Papers (Issue-I), 2021, pp. 1–11.
12. Qiao L., Wang X. Unrestricted warfare. People's Liberation Army Literature and Arts Publishing House. 1999.– 228 p. URL: <https://www.c4i.org/unrestricted.pdf> (дата звернення: 10.07.2024).
13. Toffler A., Toffler H. War and anti-war: Making sense of today's global chaos. Brown and COmpany, 1993.– 388 p. URL: https://ia600502.us.archive.org/28/items/WarAndAntiWar-Toffler/War-And-Anti-War_-_Toffler.pdf. (дата звернення: 10.07.2024).
14. Cebrowski A. Network-Centric Warfare: Its Origins and Future / A.Cebrowski, J.Garstka. *US Naval Institute Proceedings*. – 1998. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future>. (дата звернення: 10.07.2024).
15. В. Горбулін. Як перемогти Росію у війні майбутнього. – К.: Брайт Букс, 2020. – 256 с.
16. Литвиненко О. В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси: Монографія. /О. Литвиненко.– К.: НІСД, 2003. – 240 с.
17. Власюк В. В., Карман Я. В. Деякі основи поняття «гібридна війна» в міжнародному праві. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/207-deyakiosnovu-ponyattya-hibrydna-vijna-v-mizhnarodnomu-pravi-vlasiuk-vv-karman-ya-v>. (дата звернення: 08.07.2024).
18. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-vijna-yak-kluchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiji-revanshu_.html. (дата звернення: 08.07.2024).
19. Комарчук О. Гібридна війна: сутність та структура феномену. *Суспільні комунікації*. 1(3), 2018. – С. 48–54.
20. Магда Е. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 320 с.
21. Руценко І. Підривні соціальні технології в структурі гібридної війни. URL:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/315/RUSHCHENKO.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (дата звернення: 08.07.2024).
22. Світова гібридна війна: український фронт: монографія/за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
23. Ситник О. Гібридний характер російсько-української війни 2014–2017 років та пошук ефективних засобів протидії. URL:<http://donsovnic.com.ua/hibrydnyj-harakter-rosiysko-ukrajinskoji-vijny-2014-2017-rokiv-ta-poshuk-efektyvnyh-zasobiv-protydiji/>. (дата звернення: 08.07.2024).
24. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. –166с.
25. Benjamin Jensenand, Divya Ramjee. Beyond Bullets and Bombs: The Rising Tide of Information War in International Affairs. Center for Strategic and International Studies (CSIS), December 20, 2023. URL: <https://www.csis.org/analysis/beyond-bullets-and-bombs-rising-tide-information-war-international-affairs>. (дата звернення: 08.07.2024).
26. Johns Hopkins. Countering cognitive warfare: awareness and resilience. NATO Review 20 May 2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/05/20/countering-cognitive-warfare-awareness-and-resilience/index.html>. (дата звернення: 08.07.2024).
27. Roger Boesche. Kautilya's Arthashastra on War and Diplomacy in Ancient India. *The Journal of Military History* Volume 67, Number 1, January 2003. URL: <https://muse.jhu.edu/article/40432>. (дата звернення: 08.07.2024).
27. Derek M. C. Yuen. Deciphering Sun Tzu: How to Read 'The Art of War.' Oxford University Press, 2014. – 214 p.
28. Kennan, George F. 269. Policy Planning Staff Memorandum.URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945-50Intel/d269>. (дата звернення: 08.07.2024).
29. Р. Радченко. Ваш мозок під прицілом: український вимір когнітивної війни. URL: <https://deepstateua.com/kognitivni-viini-ukrayinskii-vimir/>. (дата звернення: 08.07.2024).
30. Д. Золотухін. Когнітивна війна: новомодне словосполучення чи концепція шостого поля бою. URL: <https://detector.media/infospace/article/189826/2021-07-06-kognityvna-vijna-novomodne-slovospoluchennya-chy-kontseptsiya-shostogo-polya-boyu/>. (дата звернення: 08.07.2024).

31. М. Стрельбицький, М. Гринь. Когнітивна війна росії проти України. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. *Юридичні науки*. Випуск 1 (64), 2023. С. 49–52.
32. Дзьобань О.П., Прудникова О.В. Сучасна війна: трансформація до мережових форм. *Інформація і право*. № 3(42)/2022. С. 21–30.
33. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Феномен мережових війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. № 3 (50). С. 11–27.
34. Mann, S. R. The Reaction to Chaos. In D. S. Alberts, & T. J. Czerwinski (eds.), *Complexity, Global Politics, and National Security* (pp. 62–68). National Defense University, Washington DC. URL: http://www.dodccrp.org/files/Alberts_Complexity_Global.pdf. (дата звернення: 08.07.2024).
35. Mann, Steven R. Chaos Theory and Strategic Art. *Parameters* 22. no.1. Pp. 54–68. URL: <https://press.armywarcollege.edu/parameters/vol22/iss1/19/>. (дата звернення: 10.07.2024).
36. Рущенко І. П., Зубар Н.В. Путін і хаос (як у Кремлі трактують теорію хаосу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2021 р. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» Випуск 47. С. 7–17.
37. Saprykin O. Information expansion, information war and information attack in mass media on the example of Euro 2012. *Bulletin of the Book Chamber*. 2013. № 1. P. 40–43.
38. Vladimir Lefebvre. *Algebra of Conscience*. Dordrecht: Reidel, 1982; Kluwer, 2001. – 224 p.
39. Prigogine I., Stengers I. *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. Bantam Books, 1984 – 349 p.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.452:614.25

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/74>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННЕ РОЗГОЛОШЕННЯ ЛІКАРСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

LIABILITY FOR UNLAWFUL DISCLOSURE OF MEDICAL SECRETS UNDER THE LAWS OF CERTAIN FOREIGN COUNTRIES

Байда А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню особливостей відповідальності за розголошення лікарської таємниці за законодавством держав, які належать до різних правових сімей: англо-американської – США; романо-германської – ФРН, Нідерландів; а також деяких країн СНД, що тяжіють до романо-германської правової сім'ї (Казахстан, Таджикистан, Вірменія), які мають дещо спільні з Україною коріння, історію та традиції законодавства.

Більшість досліджених кримінальних кодексів країн СНД містять окрему норму, яка передбачає відповідальність за незаконне розголошення лікарської таємниці (Казахстан, Таджикистан, Вірменія). Кримінальні кодекси європейських країн (ФРН, Нідерланди) містять лише загальну норму, яка передбачає відповідальність за розголошення професійної таємниці, елементом якої є лікарська таємниця. В США за розголошення лікарської таємниці винні особи несуть не кримінальну, а деліктну відповідальність.

Окрім того, різним є і зміст самого поняття «лікарська таємниця». У деяких державах закон захищає лише медичні дані пацієнта (Вірменія), а в інших – ще й інформацію про особисте життя пацієнта, яка стала відома у процесі надання йому медичної допомоги (ФРН, Нідерланди, Казахстан, Таджикистан).

Об'єктивна сторона досліджуваних кримінальних правопорушень більшості країн (ФРН, Нідерландів, Казахстану, Таджикистану, Вірменії) характеризується діянням у вигляді розголошення таємниці. Проте неоднозначним є підхід щодо моменту закінчення даних кримінальних правопорушень. У ФРН та Нідерландах вони мають формальний склад. У Казахстані, Таджикистані та Вірменії основний склад кримінального правопорушення є формальним, а настання тяжких наслідків передбачене в якості кваліфікуючої ознаки.

Що стосується форми вини, то законодавець деяких країн (Казахстан, Таджикистан, Вірменія) взагалі її не визначив, що дає привід для дискусії щодо можливості розголошення лікарської таємниці як умисно, так і з необережності. Такий підхід є цілком зрозумілим, оскільки розголошення інформації можливе і у випадку недбалого ставлення до її зберігання. Відповідно до КК ФРН та Нідерландів дане діяння, як і в Україні, може бути вчинене лише умисно, а необережне його вчинення не заслуговує на кримінальне переслідування.

У всіх проаналізованих КК зарубіжних країн суб'єкт є спеціальним. У більшості європейських країн законодавець детально визначив коло можливих суб'єктів. Стосовно країн СНД слід зауважити, що такими суб'єктами, як правило, визнають медичних, фармацевтичних та інших працівників, при цьому не роз'яснюючи кого ж саме слід відносити до категорії «інших працівників».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, покарання, лікарська таємниця, інформація, право на медичну допомогу.

The article is devoted to the study of the peculiarities of responsibility for the disclosure of medical confidentiality under the laws of states belonging to different legal families: Anglo-American-USA; Romano-Germanic-Germany, the Netherlands; as well as some CIS countries that gravitate to the Romano-Germanic legal family (Kazakhstan, Tajikistan, Armenia), which have somewhat common roots, history and legislative traditions with Ukraine.

Most of the studied criminal codes of the CIS countries contain a separate norm that provides for responsibility for the illegal disclosure of medicinal secrets (Kazakhstan, Tajikistan, Armenia). The criminal codes of European countries (Germany, the Netherlands) contain only a general rule that provides for responsibility for the disclosure of professional secrecy, an element of which is medical secrecy. In the USA, guilty parties are not criminally liable for disclosing medical secrets, but tortious liability.

In addition, the meaning of the very concept of "medical confidentiality" is also different. In some countries, the law protects only the patient's medical data (Armenia), and in others – also information about the patient's personal life that became known in the process of providing him with medical care (Germany, the Netherlands, Kazakhstan, Tajikistan).

The objective side of the investigated criminal offenses of most countries (Germany, the Netherlands, Kazakhstan, Tajikistan, Armenia) is characterized by an act in the form of disclosure of a secret. However, the approach regarding the end of these criminal offenses is ambiguous. In Germany and the Netherlands, they have a formal composition. In Kazakhstan, Tajikistan and Armenia, the main structure of the criminal offense is formal, and the occurrence of severe consequences is provided as a qualifying feature.

As for the form of guilt, the legislator of some countries (Kazakhstan, Tajikistan, Armenia) did not define it at all, which gives rise to a discussion about the possibility of disclosing medical confidentiality both intentionally and carelessly. This approach is quite understandable, since the disclosure of information is possible even in the case of careless storage. According to the Criminal Code of the Federal Republic of Germany and the Netherlands, this act, as in Ukraine, can only be committed intentionally, and its careless commission does not deserve criminal prosecution.

In all analyzed CCs of foreign countries, the subject is special. In most European countries, the legislator has defined the range of possible subjects in detail. With regard to the CIS countries, it should be noted that medical, pharmaceutical and other workers are usually recognized as such subjects, without clarifying who exactly should be classified as "other employees".

Key words: criminal offense, composition of criminal offense, punishment, medical confidentiality, information, right to medical assistance.

Постановка проблеми. Вивчення проблем чинного українського кримінального законодавства у галузі охорони лікарської таємниці буде неповним, якщо не роз-

глянути особливості кримінальної відповідальності за незаконне розголошення лікарської таємниці за законодавством зарубіжних країн. Порівняння норм права зарубіж-

них держав із українським кримінальним законодавством дозволить урахувати досвід цих країн при вдосконаленні чинного Кримінального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері забезпечення прав людини на медичну допомогу розглядали П. П. Андрушко, В. В. Бабаніна, С. В. Гринчак, Н. О. Гуторова, Т. А. Денисова, С. Ф. Денисов, О. М. Джужа, О. О. Дудоров, В. П. Ємельянов, Л. К. Карпенко, В. О. Навроцький, М. І. Хавронюк, Є. В. Фесенко та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в дослідженні особливостей відповідальності за розголошення лікарської таємниці за законодавством держав, які належать до різних правових сімей: англо-американської – США; романо-германської – ФРН, Нідерландів; а також деяких країн СНД, що тяжіють до романо-германської правової сім'ї (Казахстан, Таджикистан, Вірменія), які мають дещо спільні з Україною коріння, історію та традиції законодавства.

Виклад основного матеріалу. Для значної кількості держав прикладом демократичних засад щодо поваги до прав і законних інтересів громадян є Сполучені Штати Америки. Дану країну характеризують чіткі орієнтири на підтримку і розвиток приватної медицини. Але захист конфіденційності у штатах істотно відрізняється. Деякі штати мають усебічне законодавство про конфіденційність, а деякі тримають під контролем розкриття інформації про здоров'я, розробляючи при цьому детальні правила, які торкаються всього: від інформації про конкретне захворювання до записів про автопсію (розтин). Деякі із штатів не встановлюють правил, які потребують загальної конфіденційності, а просто на законодавчому рівні закріплюють певні виключення, виходячи з того, що захист інформації про здоров'я загальним правом буде достатнім.

Проте відразу слід зауважити, що в США за розголошення лікарської таємниці винні особи несуть не кримінальну, а деліктну відповідальність [1, с. 105].

У США існує Закон про медичне страхування, який передбачає конфіденційність у сфері охорони здоров'я. У той же час даний Закон містить ряд винятків, у тому числі можливість розголошення інформації про стан здоров'я без згоди пацієнта, зокрема, особам, для яких існує ризик захворіти або поширити хворобу, але за умови, що закон уповноважує дану юридичну особу повідомляти таких осіб, якщо це потрібно для проведення втручань або розслідувань у галузі охорони здоров'я, з метою охорони громадського здоров'я (Кодекс федеральних правил ст. 45, 164.512(b)(1)(iv)) [2].

Щодо психіатричного стану здоров'я особи, то у деяких штатах США, на думку судів, такі дані мають настільки високий рівень конфіденційності, що їх заборонено витребувати за допомогою повістки в суд (*subpoena*): таке рішення було прийняте Верховним Судом штату Пенсильванія у справі «В» у 1978 р. [3]. Проте Федеральний апеляційний суд дев'ятого округу у 1978 р. прийняв цілком протилежне рішення у справі *Caesar v. Mountanos* [4].

Такими «особливими» є й дані про ВІЛ-статус осіб, з метою захисту яких деякі штати США навіть прийняли статуту [5]. Хоча суди окремих штатів зобов'язували медичні заклади надавати списки донорів крові у справах, які стосувалися медичної халатності, де особи під час переливання крові були заражені ВІЛ чи іншою хворобою [6; 7; 1, с. 103–104].

Що стосується європейських держав, то в їх законодавстві відсутній єдиний підхід у регулюванні кримінальної відповідальності за незаконне розголошення лікарської таємниці.

При дослідженні інституту лікарської таємниці доцільно звернутися до досвіду Федеративної Республіки Німеччини. За законодавством даної держави кримінальної відповідальності за загальною нормою за розголо-

шення приватної таємниці підлягає в тому числі і лікар, зубний лікар, ветеринар, аптекар чи інший медичний працівник, якому для виконання своїх професійних обов'язків потрібна освіта, що відповідає державним стандартам (§ 203) [8]. Проте таке формулювання є не зовсім чітким, оскільки незрозуміло яких саме осіб слід відносити до інших медичних працівників з відповідною освітою. Чи це можуть бути тільки особи, які мають медичну освіту, чи й будь-які інші працівники медичної сфери, наприклад, водії швидкої допомоги. Але так як медсестри у переліку не значаться, то ймовірно законодавець ФРН мав на увазі осіб, які все ж таки мають медичну освіту. Хоча тоді незрозуміло чому із переліку суб'єктів виключені студенти медичних закладів та весь допоміжний персонал медичних установ. Не менше питань викликає віднесення до суб'єктів розголошення лікарської таємниці ветеринарів. Звісно іноді ветеринар може мати доступ до подробиць особистого життя господаря тварини, тому така позиція може видатися обґрунтованою. Проте більш вірним видається віднесення до лікарської таємниці лише інформації, яка стосується людини, а не тварини, що свідчить про недоцільність віднесення до суб'єктів кримінального правопорушення, передбаченого § 203 КК ФРН, ветеринарів [9, с. 157–158]. Карастся розголошення приватної таємниці у ФРН позбавленням свободи строком до одного року чи штрафом (§ 203) [8].

Цікавим є положення § 139 КК Німеччини, в якому зазначено, що лікар, психотерапевт, психолог-психотерапевт, дитячий, підлітковий психотерапевт та професійні помічники зазначених осіб не зобов'язані повідомляти інформацію, яка була їм довірена у зв'язку з виконанням професійних обов'язків [8].

Кримінальний кодекс Нідерландів містить спеціальний розділ XVII «Розголошення таємниці». Проте даний розділ не має норми, яка була б присвячена безпосередньо розголошенню лікарської таємниці. У КК Нідерландів міститься загальна норма (ст. 272), яка передбачає відповідальність за розголошення різного роду таємниць. Так, відповідно до ст. 272 КК Нідерландів особа, яка умисно розголошує таємницю, яку вона зобов'язана зберігати в силу своєї посади, професії чи законної вимоги або в силу своєї колишньої посади чи професії, підлягає строку тюремного ув'язнення не більше одного року або штрафу. Цікавим є те, що безпосередньо у даній нормі зазначено, що суб'єкт має знати або повинен обґрунтовано передбачати обов'язок зберігати таку таємницю, а також те, що таким суб'єктом може бути особа, яка зобов'язана зберігати таємницю не лише через свою нинішню посаду чи професію, а й колишню. Окрім того, безпосередньо у ч. 2 ст. 272 КК Нідерландів міститься вказівка про те, що якщо злочин було вчинено проти певної особи, то кримінальне переслідування за розголошення таємниці розпочинається лише після скарги потерпілої особи [10].

Проте, на відміну від України, у ФРН та Нідерландах досліджувані кримінальні правопорушення мають формальний склад, тобто законодавець передбачив відповідальність за сам факт розголошення інформації незалежно від настання наслідків. Окрім того, як вбачається із вищенаведеного, кримінальні кодекси зазначених європейських держав не містять окремих статей за незаконне розголошення лікарської таємниці, а відповідальність за такі дії настає за розголошення професійної таємниці чи зловживання службовим становищем.

Подібними до норм КК України є норми Кримінальних кодексів деяких країн СНД, які передбачають відповідальність за незаконне розголошення лікарської таємниці.

Схожим з українським у частині охорони лікарської таємниці є кримінальне законодавство Республіки Казахстан. Частина 1 ст. 321 КК Казахстану передбачає відповідальність за розголошення медичним працівником без професійної чи службової необхідності даних про

захворювання чи результати медичного огляду пацієнта, що виразилося у повідомленні відомостей про наявність у особи ВІЛ. Як видно кримінальна відповідальність за розголошення даних про наявність у особи ВІЛ, як і в Україні, передбачена окремо та настає незалежно від наслідків, тобто склад кримінального правопорушення є формальним. Караються такі дії штрафом у розмірі до ста шістдесяті місячних розрахункових показників або виправними роботами в тому ж розмірі, або громадськими роботами на строк до ста шістдесяті годин, або арештом на строк до сорока діб, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [11].

Частиною 2 ст. 321 КК Казахстану встановлена відповідальність за розголошення медичним працівником без професійної чи службової необхідності даних про захворювання чи результати медичного огляду пацієнта, якщо таке діяння спричинило тяжкі наслідки. Тобто законодавець Казахстану тяжкі наслідки передбачив лише у якості кваліфікуючої ознаки, сформулювавши таким чином матеріальну конструкцію лише для кваліфікованого складу досліджуваного кримінального правопорушення. За тяжкі наслідки передбачене і значно суворіше покарання – штраф у розмірі до чотирьох тисяч місячних розрахункових показників або виправні роботи в тому ж розмірі, або громадські роботи на строк до однієї тисячі годин, або обмеження волі на строк до чотирьох років або позбавлення волі на той же строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років чи без такого [11].

Проте слід зауважити, що з диспозиції ст. 321 КК Республіки Казахстан не зовсім зрозуміло чи всі медичні працівники можуть бути суб'єктами даного кримінального правопорушення чи тільки особи, які мають медичну освіту. До речі, розміщена ст. 321 КК Казахстану у главі 12 «Медичні кримінальні правопорушення» [11].

Досить схожим є і кримінальне законодавство у сфері охорони лікарської таємниці Республіки Таджикистан. Так, ч. 1 ст. 145 КК, яка розміщена у главі 19 «Злочини проти конституційних прав і свобод людини і громадянина», встановлює відповідальність за розголошення даних про захворювання чи результати медичного огляду пацієнта. Караються такі дії штрафом у розмірі від двохсот показників для розрахунків або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до двох років. Окремо у ч. 2 цієї ж статті передбачена відповідальність за розголошення даних про наявність у особи ВІЧ, проте за такі дії передбачена значно суворіша відповідальність – позбавлення волі строком до двох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на той же строк. На належному рівні оцінив законодавець Таджикистану суспільну небезпечність настання тяжких наслідків розголошення лікарської таємниці (ч. 3 ст. 145 КК), встановивши за таке кримінальне правопорушення покарання у вигляді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на той же строк. При цьому суб'єктами розголошення лікарської таємниці є медичні, фармацевтичні або інші працівники [12], хоча законодавець не роз'яснює яких саме осіб слід відносити до категорії «інших працівників», що створює певні труднощі при кваліфікації розглядуваного кримінального правопорушення.

Більш точно окреслив коло суб'єктів розголошення лікарської таємниці законодавець Вірменії. Відповідно до ч. 1 ст. 145 КК Вірменії такими суб'єктами можуть бути особи, які надають медичну допомогу і здійснюють медичне обслуговування. Звідси можна зробити висновок, що відповідальності за дане кримінальне правопорушення підлягають усі особи, які мають доступ до відомостей, що становлять лікарську таємницю, в тому числі і працівники

сфери надання медичних послуг, які не мають медичної освіти. За КК Вірменії основний склад цього кримінального правопорушення є формальним, а настання тяжких наслідків з необережності передбачене у ч. 2 ст. 145 КК в якості кваліфікуючої ознаки. У ч. 1 ст. 145 КК Вірменії передбачене покарання у вигляді штрафу у досить значному розмірі (від двохсот до п'ятисот мінімальних заробітних плат), або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від двох до п'яти років, або арешту на строк від одного до двох місяців. Хоча не зовсім зрозуміло видається позиція законодавця при формулюванні санкції ч. 2 ст. 145 КК, яка містить матеріальний склад кримінального правопорушення, проте передбачає досить м'яке покарання – позбавлення волі на строк не більше чотирьох місяців з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше трьох років чи без такого [13].

Висновки. Таким чином, підводячи підсумок викладеного слід зазначити, що більшість досліджених кримінальних кодексів країн СНД містять окрему норму, яка передбачає відповідальність за незаконне розголошення лікарської таємниці (Казахстан, Таджикистан, Вірменія); кримінальні кодекси європейських країн (ФРН, Нідерланди) містять лише загальну норму, яка передбачає відповідальність за розголошення професійної таємниці, елементом якої є лікарська таємниця; в США за розголошення лікарської таємниці винні особи несуть не кримінальну, а деліктну відповідальність.

Окрім того, різним є і зміст самого поняття «лікарська таємниця». У деяких державах закон захищає лише медичні дані пацієнта (Вірменія), а в інших – ще й інформацію про особисте життя пацієнта, яка стала відома у процесі надання йому медичної допомоги (ФРН, Нідерланди, Казахстан, Таджикистан).

Об'єктивна сторона досліджуваних кримінальних правопорушень більшості країн (ФРН, Нідерландів, Казахстану, Таджикистану, Вірменії) характеризується діянням у вигляді розголошення таємниці. Проте неоднозначним є підхід щодо моменту закінчення даних кримінальних правопорушень. У ФРН та Нідерландах вони мають формальний склад, тобто законодавець передбачив відповідальність за сам факт розголошення інформації незалежно від настання наслідків. У Казахстані, Таджикистані та Вірменії основний склад кримінального правопорушення є формальним, а настання тяжких наслідків передбачене в якості кваліфікуючої ознаки.

Що стосується форми вини, то законодавець деяких країн (Казахстан, Таджикистан, Вірменія) взагалі її не визначив, що дає привід для дискусії щодо можливості розголошення лікарської таємниці як умисно, так і з необережності. Такий підхід є цілком зрозумілим, оскільки розголошення інформації можливе і у випадку неблаготворного ставлення до її зберігання. Відповідно до КК ФРН та Нідерландів дане діяння, як і в Україні, може бути вчинене лише умисно, а необережне його вчинення не заслуговує на кримінальне переслідування.

У всіх проаналізованих КК зарубіжних країн суб'єкт є спеціальним. У більшості європейських країн законодавець детально визначив коло можливих суб'єктів. Стосовно країн СНД слід зауважити, що такими суб'єктами, як правило, визнають медичних, фармацевтичних та інших працівників, при цьому не роз'яснюючи кого ж саме слід відносити до категорії «інших працівників».

У багатьох країнах законодавець на належному рівні оцінив суспільну небезпечність розголошення лікарської таємниці та, на відміну від України, передбачив більш суворі санкції навіть для формального складу даного кримінального правопорушення. Приміром у Казахстані, Таджикистані, та Вірменії передбачене покарання у вигляді позбавлення волі, в тому числі в Казахстані до чотирьох років, а в Таджикистані – до п'яти років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвиненко А. А. Захист персональних даних у сфері медичної таємниці: історична та сучасна практика судів США, Європейського суду з прав людини та деяких країн континентальної Європи. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 83 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2019. С. 100–134.
2. Лікарська таємниця в умовах COVID-19. URL: <https://medcom.unba.org.ua/publications/publications/print/5362-likars-ka-taemnicya-v-umovah-covid-19.html>.
3. In Re B, 394 A. 2d 419, 425–426 (1978).
4. Ceasar v. Mountanos, 564 F2d. 1064, 1068–1069 (1978).
5. Doe v. Roe, 155 Misc.2d 392, 404-409; 588 N.Y.S.2d 236, 244–246 (1992).
6. Boutte v. Blood Systems Ltd, 127 F.R.D. 122, 125–126 (1987).
7. Stenger v. Lehigh Valley Hospital Center, 609 A. 2d 796, 803 (1992).
8. Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871. URL: <https://lexetius.com/leges/StGB/Inhalt?0>.
9. Карпенко Л. К. Кримінально-правове забезпечення лікарської таємниці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 205 с.
10. Wetboek van Strafrecht : Wet van 3 maart 1881. URL: https://europam.eu/data/mechanisms/FD/FD%20Laws/Netherlands/6.%20Penal%20Code%20of%201881_DUT,%20consolidated,%20last%20amended%202020.pdf.
11. Станіч В. С. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки та Кримінальний кодекс Республіки Казахстан. Київ : ОБК, 2016. 490 с.
12. Станіч В. С. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан. Київ : ОБК, 2019. 288 с.
13. Criminal Code of the Republic of Armenia, As of May 23, 2018. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2021\)022-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2021)022-e)

**ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В БОРОТБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ****THE USE OF CRIMINAL ANALYSIS IN COMBATING CRIME:
MODERN CHALLENGES AND PROSPECTS**

**Батраченко Т.С., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів**

**Розгон О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів**

У статті розглядаються основні аспекти впровадження сучасних технологій у кримінальний аналіз і їхній вплив на ефективність оперативно-розшукової діяльності. Кримінальний аналіз, як невід'ємна частина сучасних правоохоронних стратегій, відіграє вирішальну роль у виявленні та попередженні злочинів, а також оптимізації ресурсів правоохоронних органів. У контексті стрімкого розвитку інформаційних технологій та глобалізації, злочинність набуває нових форм і масштабів, що вимагає вдосконалення методів її аналізу та контролю. Сучасний кримінальний аналіз використовує широкий спектр інструментів, таких як бази даних, алгоритми машинного навчання та технології штучного інтелекту, що дозволяє обробляти великі обсяги інформації та визначати закономірності і тенденції у злочинній поведінці. Особлива увага приділяється значенню міждисциплінарного підходу, який залучає знання з різних наукових галузей, включаючи кримінологію, психологію, соціологію, економіку та статистику. З огляду на транснаціональний характер багатьох злочинів, важливість кримінального аналізу зростає, оскільки він сприяє міжнародній кооперації та обміну інформацією, що є критично необхідним для ефективного протистояння глобальним загрозам. У статті також розглядаються юридичні та етичні аспекти застосування сучасних технологій у кримінальному аналізі, зокрема питання захисту конфіденційності персональних даних і забезпечення дотримання прав людини.

У статті пропонуються рекомендації щодо удосконалення використання кримінального аналізу в боротьбі зі злочинністю, включаючи розробку міжнародних стандартів і нормативів, які регулюватимуть використання даних і технологій у правоохоронній діяльності, а також забезпечення прозорості та відповідальності в застосуванні аналітичних інструментів. Перспективи розвитку кримінального аналізу за допомогою сучасних технологій обіцяють не лише вдосконалення методів збору і аналізу даних, але й підвищення загальної ефективності правоохоронної системи, сприяючи створенню більш справедливих та ефективних правоохоронних практик, що відповідають викликам глобалізації та стрімкого розвитку технологій.

Ключові слова: кримінальний аналіз, оперативно-розшукова діяльність, штучний інтелект, машинне навчання, великі дані, прогнозування злочинності, транснаціональна злочинність, інформаційні технології, міжнародне співробітництво, етичні норми, захист прав людини, конфіденційність даних.

The article examines the main aspects of the implementation of modern technologies in criminal analysis and their impact on the efficiency of operational and investigative activities. Criminal analysis, as an integral part of modern law enforcement strategies, plays a crucial role in detecting and preventing crimes and optimizing the resources of law enforcement agencies. In the context of the rapid development of information technologies and globalization, crime is acquiring new forms and scales, requiring improvements in its analysis and control methods. Modern criminal analysis uses a wide range of tools, such as databases, machine learning algorithms, and artificial intelligence technologies, which allow processing large volumes of information and identifying patterns and trends in criminal behavior. Special attention is paid to the importance of an interdisciplinary approach that involves knowledge from various scientific fields, including criminology, psychology, sociology, economics, and statistics. Given the transnational nature of many crimes, the importance of criminal analysis is increasing, as it promotes international cooperation and information exchange, which is critically necessary for effectively countering global threats. The article also discusses the legal and ethical aspects of applying modern technologies in criminal analysis, particularly issues related to the protection of personal data privacy and ensuring the observance of human rights.

The article proposes recommendations for improving the use of criminal analysis in combating crime, including the development of international standards and regulations governing the use of data and technologies in law enforcement activities, as well as ensuring transparency and accountability in the application of analytical tools. The prospects for the development of criminal analysis through modern technologies promise not only the improvement of data collection and analysis methods but also an increase in the overall efficiency of the law enforcement system, contributing to the creation of more just and effective law enforcement practices that meet the challenges of globalization and rapid technological development.

Key words: criminal analysis, operational and investigative activities, artificial intelligence, machine learning, big data, crime forecasting, transnational crime, information technologies, international cooperation, ethical standards, human rights protection, data privacy.

Кримінальний аналіз відіграє вирішальну роль у сучасній оперативно-розшуковій діяльності, оскільки він сприяє як ефективному виявленню та запобіганню злочинності, так і оптимізації ресурсів правоохоронних органів. У контексті стрімкого розвитку інформаційних технологій та глобалізації, злочинність набуває нових форм і масштабів, що потребує вдосконалення методів її аналізу та контролю. Сучасний кримінальний аналіз використовує широкий спектр інструментів, від баз даних та алгоритмів машинного навчання до технологій штучного інтелекту, що дозволяє обробляти великі обсяги інформації та визначати закономірності та тенденції у злочинній поведінці. З огляду на транснаціональний характер багатьох злочинів, важливість кримінального аналізу зростає, оскільки

він сприяє міжнародній кооперації та обміну інформацією, що є критично необхідним для ефективного протистояння глобальним загрозам. Таким чином, розуміння та подальше розширення можливостей кримінального аналізу стає не тільки актуальним, але й невід'ємним аспектом сучасних правоохоронних стратегій.

На сучасному етапі стан дослідженості кримінального аналізу характеризується активним розвитком та впровадженням інноваційних методів обробки інформації та використання сучасних технологій. Значна увага приділяється впливу кримінального аналізу на оперативно-розшукову діяльність, який включає прогнозування, розкриття та попередження злочинів. Використання інформаційних технологій, базуючих на комп'ютерних

програмах та базах даних, забезпечує обробку великих обсягів інформації, що сприяє глибокому аналізу злочинної діяльності. Міждисциплінарний підхід також відіграє значущу роль, де кримінальний аналіз використовує знання з різних галузей науки, таких як криминологія, психологія, соціологія, економіка та статистика. Розвиток кіберзлочинності та зростання транснаціональної злочинності поставили перед дослідниками завдання з вдосконалення методів аналізу і взаємодії між правоохоронними органами різних країн [1].

На сучасному етапі науковці зробили значний внесок у розвиток розуміння та застосування сучасних технічних і теоретичних підходів у боротьбі зі злочинністю. Їхні роботи сприяють покращенню методів кримінального аналізу. Однак, наразі існує необхідність адаптувати оперативну-розшукову діяльність до сучасних викликів. Це вимагає постійного впровадження новітніх технологій та методів дослідження, забезпечуючи ефективність діяльності у складних умовах глобалізації злочинності [2, с. 372–375].

Основа кримінального аналізу складають поняття, які визначають його як процес збору, обробки та інтерпретації даних про злочинну діяльність. Це включає вивчення злочинних інцидентів, злочинців, жертв злочинів та соціально-економічного контексту, у якому ці злочини відбуваються. Методологія кримінального аналізу базується на застосуванні квантитативних і якісних методів, включаючи статистичний аналіз, моделювання, географічні інформаційні системи (ГІС), а також теорії кримінального поведінки.

Застосування Big Data в кримінальному аналізі значно трансформувало можливості правоохоронних органів, дозволяючи їм не тільки ефективно обробляти величезні обсяги даних, але й забезпечувати більш глибоке та точне розуміння злочинних процесів. Ці дані включають записи про злочини, інформацію про злочинців, жертв, свідків, а також різноманітні соціально-економічні та географічні індикатори. Авангардні аналітичні інструменти, такі як алгоритми машинного навчання, сприяють виявленню зв'язків та закономірностей, які можуть залишатися невидимими при застосуванні традиційних методів. Включення аналізу тенденцій, просторового аналізу, та аналізу часових рядів відіграє ключову роль у підвищенні точності прогнозування злочинів та оптимізації розподілу ресурсів [3, с. 246].

Застосування Big Data не лише підвищує ефективність оперативної-розшукової діяльності, але також сприяє захисту прав людини. Аналітичні інструменти дозволяють точніше ідентифікувати та аналізувати шаблони злочинності, що допомагає запобігати порушенням прав та свобод громадян. Таким чином, Big Data відіграє роль не тільки в боротьбі зі злочинністю, але й у підвищенні рівня довіри та безпеки в суспільстві, сприяючи створенню більш справедливих та ефективних правоохоронних практик [4, с. 245].

Застосування сучасних технологій у кримінальному аналізі викликає значні юридичні та етичні занепокоєння, які потребують уважного регулювання та контролю. Однією з основних юридичних проблем є дотримання правил конфіденційності і захисту персональних даних, що стають особливо актуальними при роботі з великими даними, здатними розкривати чутливу інформацію про осіб без їх згоди. Етичні дилеми включають ризик профілювання або дискримінації на основі аналітичних висновків, що можуть бути помилковими або заснованими на неповних даних. Технологічні обмеження також створюють додаткові ризики, такі як помилки в алгоритмах або зловмисне використання технологій, що може призвести до неправильного звинувачення або інших негативних наслідків. Усе це вимагає розробки комплексних нормативних рамок, які б забезпечували чесне та відповідальне використання аналітичних

технологій, при цьому забезпечуючи права і свободи громадян. Застосування сучасних технологій у кримінальному аналізі може призвести до порушень прав людини, зокрема права на приватність, гарантованого статтею 8 Європейської конвенції про права людини, яке стверджує право кожної особи на повагу її приватного і сімейного життя. Надмірний збір особистих даних без адекватних правових обмежень може призвести до неналежного вторгнення у приватне життя осіб. Додатково, ризики дискримінації або стигматизації на основі аналітичних висновків, можуть порушувати статтю 14, що забороняє дискримінацію на будь-якій основі, включаючи расу, стать або соціальний статус. Ці технології також мають потенційні ризики, пов'язані з неправильним аналізом даних або з помилковими алгоритмами, що можуть призвести до помилкових обвинувачень або неправомірного профілювання. Тому необхідно розробити строгі правові рамки, що регулюють використання таких технологій, забезпечуючи адекватний захист даних і засобів їх обробки, щоб мінімізувати можливі шкоди і зловживання [5].

Міжнародний аспект кримінального аналізу набуває особливої ваги у контексті глобалізації, яка зумовлює збільшення транснаціональних злочинів, таких як міжнародна кіберзлочинність, торгівля людьми та міжнародний наркотрафік. Ефективна боротьба з такими злочинами вимагає злагодженої взаємодії та співпраці між правоохоронними агенціями різних країн. Важливу роль відіграє обмін розвідданими, використання стандартів кримінального аналізу набуває особливої ваги у контексті глобалізації, яка зумовлює збільшення транснаціональних злочинів, таких як міжнародна кіберзлочинність, торгівля людьми та міжнародний наркотрафік. Ефективна боротьба з такими злочинами вимагає злагодженої взаємодії та співпраці між правоохоронними агенціями різних країн. Важливу роль відіграє обмін розвідданими, використання міжнародних баз даних та інтеграція систем штучного інтелекту для аналізу злочинних мереж. Співпраця на такому рівні також включає стандартизацію методів збору даних та їх аналізу, що дозволяє краще розуміти глобальні тенденції та реагувати на них оперативно. Залучення міжнародних організацій, таких як Інтерпол, сприяє координації цих зусиль та підвищує ефективність міжнародної правоохоронної діяльності [7, с. 33–39].

Перспективи розвитку кримінального аналізу за допомогою сучасних технологій обіцяють не лише вдосконалення методів збору і аналізу даних, але й підвищення загальної ефективності правоохоронної системи. Штучний інтелект та машинне навчання можуть революціонізувати здатність правоохоронців прогнозувати та запобігати злочинам, аналізуючи величезні обсяги даних для виявлення потенційних загроз в реальному часі. Це включає розробку алгоритмів, здатних визначати зв'язки та закономірності, що можуть залишатися непоміченими людиною. Однак, існують виклики, зокрема щодо етики та правових аспектів: необхідність захисту персональних даних і забезпечення, що автоматизація не призведе до невинуватих порушень прав і свобод. Тому важливою є розробка міжнародних стандартів і нормативів, які регулюватимуть ці процеси, а також встановлення механізмів прозорості і відповідальності для забезпечення довіри громадськості до нових методів правоохоронної роботи.

У сучасному світі кримінальний аналіз виступає вирішальним інструментом у боротьбі зі злочинністю, зокрема завдяки активному впровадженню інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, машинне навчання та аналіз великих даних. Ці технології дозволяють правоохоронним органам не лише ефективніше збирати та обробляти інформацію, але й глибше розуміти закономірності та тенденції у злочинній діяльності, що сприяє прогнозуванню та попередженню злочинів. Важливим аспектом є також міжнародна співпраця, що дозволяє ефективніше

боротися з транснаціональними загрозами завдяки обміну інформацією та координації дій між країнами [3, с. 248].

Проте, впровадження цих технологій викликає низку юридичних та етичних занепокоєнь, пов'язаних із захистом прав людини, конфіденційністю та потенційними ризиками помилкових обвинувачень. Надмірний збір та використання персональних даних можуть призвести до порушення права на приватність, гарантованого міжнародними правовими нормами. Тому необхідно розробити комплексні нормативні рамки, які б забезпечували етичне та правомірне використання технологій у кримінальному аналізі.

Для удосконалення використання кримінального аналізу в боротьбі зі злочинністю необхідно впроваджувати новітні технології, забезпечуючи при цьому захист прав людини та дотримання етичних норм. Рекомендується розробити та впровадити міжнародні стандарти і нормативи, що регулюватимуть використання даних і технологій у правоохоронній діяльності. Важливо забезпечити прозорість та відповідальність у застосуванні аналітичних інструментів, що сприятиме підвищенню довіри громадськості до правоохоронних органів. Слід також розвивати міжнародне співробітництво, що дозволить ефективніше боротися з транснаціональною злочинністю через обмін розвідувальною інформацією та координацію зусиль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Change in students' upbringing goals in the Czech Republic at the present stage | SHS Web of Conferences. *SHS Web of Conferences*. URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2016/07/shsconf_eeia2016_01018/shsconf_eeia2016_01018.html (date of access: 28.07.2024).
2. Приймачук Є. О. Кримінальний аналіз та особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану. «Актуальні питання діяльності підрозділів кримінальної поліції»: матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. м. Кропивницький, 14 квіт. 2023 р. 2023. С. 372–375.
3. Олійничук Р., Метельський М. Деякі особливості використання стратегічного кримінального аналізу під час планування та проведення негласних слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 1 (37). С. 245–249.
4. Фаріон С. Метод стратегічного кримінального аналізу загроз прикордонній безпеці України. *Збірник наукових праць національної академії державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки*. 2020. № 2(83). С. 223–241.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 29.07.2024).
6. Краснов В. Інтерпол як міжнародна правоохоронна організація. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності*. 2020. № 4. С. 33–39.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЛІ, ЇЇ НАДР ЯК ОБ'ЄКТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА УКРАЇНИ

CRIMINAL LAW PROTECTION OF LAND AND ITS SUBSOIL AS OBJECTS OF NATIONAL WEALTH OF UKRAINE

Боднарчук М.М., головний консультант відділу
з питань правової політики, організації публічної влади
Дослідницька служба Верховної Ради України,
аспірант кафедри кримінального права
Національна академія внутрішніх справ

З початком війни в Україні, зокрема, з 24 лютого 2022 року питання щодо збереження об'єктів національного багатства України є вкрай важливим та актуальним, оскільки країною-агресором здійснюються посягання на українські землі, її надра та інші об'єкти, що відносяться до національного багатства України.

Предметом розгляду даної статті є актуальні питання нормативно-правового забезпечення кримінально-правової охорони, землі, її надр, як об'єктів національного багатства України.

У даній статті проведено аналіз нормативно-правових актів на предмет наявності або відсутності на законодавчому рівні визначення поняття «національне багатство України». Проведено аналіз норм Кримінального кодексу України щодо стану кримінально-правової охорони землі, її надр, як об'єктів національного багатства України, заначено про статті, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини вчинені щодо землі та надр. Здійснено аналіз останніх публікацій та досліджень, які є дотичними до теми дослідження. На основі проведених досліджень, автором робляться висновки щодо стану нормативно-правового забезпечення кримінально-правової охорони національного багатства України та окремих його об'єктів – землі, її надр, та надаються пропозиції про необхідність внесення змін до ряду нормативно-правових актів, які б визначали надра, як об'єкт національного багатства України, та зміни до Кримінального кодексу України, які б передбачали кримінально-правову охорону землі, її надр, як об'єктів національного багатства України. Також, у статті досліджуються кваліфікація об'єктів злочину та робиться акцент на родовому об'єкті злочину, та формується власне розуміння родового об'єкта досліджуваних злочинів проти об'єктів національного багатства України. Злочини проти об'єктів національного багатства України пропонуються ввести у положення Кримінального кодексу України, віднісши до них злочини щодо землі, її надр, як об'єктів національного багатства, які станом на нині відносяться до злочинів проти власності та довкілля.

Ключові слова: національне багатство, кримінально-правова охорона, земля, надра, об'єкт злочину, зальний об'єкт злочину, родовий об'єкт злочину, безпосередній об'єкт злочину.

With the beginning of the war in Ukraine, in particular, since 24 February 2022, the issue of preserving the objects of Ukrainian national wealth is extremely important and relevant, because the country-aggressor encroaches on Ukrainian territories, subsoil and other objects which belong to the national wealth of Ukraine.

Relevant issues of the regulatory and legal support for criminal law protection of land and subsoil as the objects of Ukrainian national wealth are the subject of this article. In this article, the analysis of regulatory legal acts is carried out with a view to determining whether the concept of "national wealth of Ukraine" is defined at the legislative level. Analyses the norms of the Criminal Code of Ukraine was carried out regarding the current state of criminal law protection of land and its subsoil as objects of national wealth of Ukraine, and mentions the articles providing for criminal liability for crimes committed in relation to land and its subsoil. The Author analyses the latest publications and studies related to the research topic.

Based on the research conducted, the author makes conclusions regarding the state of regulatory and legal support for criminal legal protection of the national wealth of Ukraine and its individual objects – land and its subsoil, and provides proposals regarding the necessity of amendments to some regulatory and legal acts which would determine subsoil as an object of the national wealth of Ukraine, and amendments to the Criminal Code of Ukraine which would provide for criminal legal protection of land and its subsoil as objects of the national wealth of Ukraine.

Also, the article studies the qualification of the objects of crime and focuses on the generic object of crime, and forms the author's own understanding of the generic object of the crimes against the national wealth of Ukraine under study. The author proposes to include crimes against the national wealth of Ukraine in the provisions of the Criminal Code of Ukraine, including crimes against land and its subsoil as objects of national wealth, which are currently classified as crimes against property and the environment.

Key words: national wealth, criminal legal protection, land, subsoil, object of crime, general object of crime, generic object of crime, direct object of crime.

Постановка проблеми. Національне багатство України є основою економічного суверенітету, національної безпеки, добробуту громадян та включає в себе: природні ресурси (землі, корисні копалини, водні ресурси, ліси та інше); матеріальні активи (інфраструктуру, заводи, транспортні засоби, житловий фонд та інше); людський капітал (вміння, знання, навички, освіту та досвід людей); інтелектуальна власність (винаходи, наукові досягнення, ноу-хау, твори мистецтва та інше).

Конституція України визначає, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [1].

Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Згідно з статтею 17 Основного Закону України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є най-

важливішими функціями держави, справою всього Українського народу [1].

Економічну стратегію України можна охарактеризувати, як обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту [4].

Так, збереження та примноження національного багатства є однією з найважливіших завдань держави, яка може бути досягнуто шляхом: ефективного управління природними ресурсами; розвитку інфраструктури; модернізації економіки; інвестування в людський капітал; захисту інтелектуальної власності тощо.

В Україні національне багатство має значний потенціал для розвитку, завдяки формуванню розумної полі-

тики, спільними зусиллям влади та народу Україна стане сильною, могутньою, процвітаючою державою.

При цьому, національне багатство не є статичним поняттям, воно постійно змінюється під впливом різних факторів, таких як науково-технічний прогрес, зміни на світовому ринку, демографічні процеси тощо. В контексті цього держава повинна постійно оновлювати свою стратегію управління національним багатством, щоб воно відповідало сучасним викликам та потребам.

Проте, станом на сьогодні в Україні спостерігається низка проблем у сфері кримінально-правової охорони національного багатства, зокрема: недостатнє оновлення нормативно-правової бази, а саме Кримінальний кодекс України не в повній мірі відповідає сучасним викликам та потребам захисту національного багатства; прогалини у кримінальному законодавстві, зокрема, відсутні чіткі та вичерпні визначення деяких злочинів проти об'єктів національного багатства, що ускладнює їх кваліфікацію та притягнення винних до відповідальності; неефективність застосування кримінально-правових норм, а саме через недосконалість механізмів розслідування та судового розгляду злочинів проти національного багатства, багато з них залишаються нерозкритими, а винні особи – не покараними та інші.

З огляду на зазначене, можемо визначити таку ключову проблему, як недостатнє визначення об'єкта кримінально-правового захисту, зокрема, відсутність чіткого та вичерпного визначення поняття «національне багатство» в нормативно-правових актах та у Кримінальному кодексі України створює проблеми для кваліфікації злочинів проти нього. В контексті зазначеного, слід дослідити родовий об'єкт злочинів проти об'єктів національного багатства України.

Стан дослідження проблеми. В Україні стан нормативно-правового забезпечення у питаннях кримінально-правової охорони національного багатства України, у своїх наукових працях досліджували або певною мірою цього питання торкалися такі вчені: В. І. Шакун, В. І. Шишкін, О. І. Ковалів, М. В. Квак, С. С. Шумська, О. О. Ляховець, М. В. Шульга, Т. В. Лісова, Н. О. Мельник та інші. В останні роки з'являються фахові наукові праці де піднімається питання кримінально-правової охорони національного багатства України, зокрема, щодо охорони сфери обігу земельних ресурсів від протиправних дій, включення до категорії «національне багатство» показники охорони довкілля, які сприяють збільшенню багатства шляхом його збереження, напрацювання, передбачити на законодавчому рівні кримінально-правову охорону національного багатства. Серед зазначених досліджень В. І. Шакун «Кримінально-правова охорона національного багатства України: постановка проблеми», в якому автор зазначає про необхідність законодавчо врегулювати визначення національного багатства, що має охоплювати фізичний капітал, природні ресурси та людський капітал; здійснити оцінку якості національного багатства; на законодавчому рівні закріпити механізми, які гарантували б кожній людині й майбутнім поколінням однакове право на отримання доходу від використання невідновних природних багатств, оскільки національне багатство – власність кожного українця; і вперше в Україні пропонує передбачити кримінально-правову охорону національного багатства [11, ст. 141].

Станом на сьогодні порушену проблематику щодо кримінально-правової охорони національного багатства в Україні потрібно розвинути, що потребує проведення додаткового дослідження.

Метою дослідження є встановлення на основі наукових досліджень та норм діючого законодавства стан нормативно-правового регулювання кримінально-правової охорони, землі, її надр, як об'єктів національного багатства України та запропонувати родовий об'єкт злочинів проти національного багатства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національне багатство складається із фізичних благ і активів – фінансових активів, навичок, умінь, тобто всього того, що може приносити прибуток, який отримується від цього багатства. Багатство нації може бути поділено на два основних види – речове багатство, втілене в фізичних і фінансових активах, яке називається капіталом, і неречове багатство, яке називається людським капіталом [15].

Законодавче визначення поняття «національне багатство України», станом на нині, у чинних нормативно-правових актах України відсутнє, як таке, що ставить безліч питань, зокрема, що до нього входить, що є його елементами, зрештою з чого воно складається. Очевидно, що таке поняття мало б мати місце у законодавстві держави з розвинутою демократією, державі яка прагне до становлення свого місця на міжнародній арені, у Європі та в цілому світі.

Такий правовий голод, у регулюванні даного питання був не завжди, оскільки положення статті 1 Закону України «Про власність» від 07.02.1991 р. № 697-ХІІ [9], містили визначення поняття «національне багатство України» і навіть визначали його елементи, об'єкти та складову, що зрештою може бути основою для прийняття відповідних нормативно-правових актів, та визначення об'єктів, які б забезпечувались кримінально-правовою охороною. Однак, значений Закон, станом на нині, є нечинним, оскільки втратив свою чинність на підставі положень Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України, у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України» від 27.04.2007 р. № 997-V (далі – Закон № 997-V) [10].

Поряд з цим, слід сказати про те, що Закон України «Про власність», як визначено у його преамбулі, серед іншого, спрямований на реалізацію положень Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ (далі – Декларація) [2].

Відповідно до Розділу VI. «Економічна самостійність» Декларації народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки [2].

Отже, положення про національні багатства містяться в Декларації про державний суверенітет, та знаходили своє місце в положеннях Закону України «Про власність», а точніше у цьому акті більш чітко та ширше було визначено його елементи, об'єкти та склад. При цьому національне багатство є одним із засобів забезпечення суверенітету держави, його однією із найголовніших основ, так як відноситься до економічної самостійності суверенітету.

Державний суверенітет – це елемент конституційно-правового статусу держави як юридичної особи публічного права, що визначає її можливість встановлювати загальнообов'язковий правопорядок на усій своїй території та повноправно здійснювати зовнішньополітичні справи, не допускати втручання у свою діяльність іноземних держав, міжнародних установ чи внутрішньодержавних сил (організацій). Конституційно-правові основи державного суверенітету України закладені насамперед у Декларації про державний суверенітет України та Конституції України. Декларація проголошує державний суве-

ренітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [14, ст. 261].

Таким чином, державний суверенітет проголошує, верховенство держави на своїй території, її незалежність у міжнародних відносинах, а його одним із засобів забезпечення є національне багатство, що відноситься до економічної складової.

Між тим, з назви Закону № 997-V слідує, що Закон України «Про власність» втратив чинність, так як був прийнятий Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV, а тому положення, які містилися у Законі України «Про власність» мали б знаходити своє відображення у нормах Цивільного кодексу України, проте в результаті сталось не зовсім так.

У Цивільному кодексі України, у редакції від 16.01.2007 р., тобто станом на 27.06.2007 р. коли втратив чинність Закон України «Про власність», як і станом на нині, міститься Книга третя «Право власності та інші речові права», що складається із двох розділів «Право власності» і «Речові права на чуже майно», які містять в собі 6 та 5 глав відповідно. Однак, серед цих положень кодексу, тільки одна частина статті містить норму, що стосуються національного багатства, а саме – це частина перша статті 373 Цивільного кодексу України, за змістом якої, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [5]. Аналогічні положення містяться і в частині першій статті 14 Конституції України та статті 1 Земельного кодексу України.

Виходячи з наведеного вбачається, що законодавець у Цивільному кодексі України, закріпив тільки одну норму, яка регламентує те, що основним національним багатством України є земля, не зазначаючи при цьому інші елементи, об'єкти та склад таких багатств, як було свого часу визначено у статті 1 Закону України «Про власність».

Що ж до інших видів національних багатств, таких як надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва у промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житлового фонду, будівель та споруд, фінансових ресурсів, наукових досягнень, частка в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, національні, культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за межами України, людського капіталу, слід зазначити, що в Україні прийняті та діють нормативно-правові акти, які врегульовують частково деякі із зазначених елементів та об'єктів національних багатств. Далі розглянемо деякі із них, а саме земля, її надра.

Відповідно до статті 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу [1].

Згідно з частиною першою статті 14 Основного Закону України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [1].

Щодо складу земель, то відповідно до статті 18 Земельного кодексу України до земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії. Категорії земель України мають особливий правовий режим. Україна за межами її території може мати на праві державної власності земельні ділянки, правовий режим яких визначається законодавством відповідної країни [6]. Крім, Земельного кодексу України в Україні прийнятий та діє Закон України «Про охорону земель»,

який визначає правові, економічні та соціальні основи охорони земель з метою забезпечення їх раціонального використання, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та охорони довкілля [8]. Обидва акти місять згадку про те що земля є основним національним багатством.

Що ж до положень Кримінального кодексу України, то кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення, що стосуються землі передбачена у: статті 197¹ «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»; статті 238 «Приховування або перекупування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» (приховування або умисне перекупування службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан, який пов'язаний із забрудненням земель, водних ресурсів, атмосферного повітря та іншого); статті 239 «Забруднення або псування земель»; статті 254 «Безгосподарське використання земель» [3]. Загалом не так то і багато, і жодна з них як і загальна частина Кримінального кодексу України не визначає, що земля є основним національним багатством України.

У своєму дослідженні вчений В. І. Шакун, з яким слід погодитись, зазначає, що за даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру на 1 січня 2020 року земельний фонд України складає 60,3 млн гектарів, а сільськогосподарські угіддя становлять 68,5 % площі усіх земель земельного фонду України у межах території України. Площа чорноземів в Україні найбільша у світі і становить 15,6–16,4 млн гектарів, що складає близько 6 % світових запасів. А це означає здатність української землі забезпечувати продовольчу безпеку держави і не лише України! Втрата державою контролю над земельними ресурсами, без яких неможливе виробництво продовольства, рівнозначна втраті продовольчого суверенітету [11, ст. 137].

Крім того, відповідно до статті 2 Кодексу України про надра від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР, завданням Кодексу є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян [7].

У зазначеному Кодексі визначено, що надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння [7].

Поряд з цим, науковець О. І. Ковалів у своїй монографії «Звернення земельної реформи в Україні: нова парадигма», серед іншого зазначає, що надра, уособлюють внутрішньо-земну енергію, мікроелементи та інші речовини [12, ст. 171].

Розділ VI. Кодексу України про надра передбачає охорону надр, зокрема визначаючи основні вимоги в галузі охорони надр (стаття 56 Кодексу), підстави тимчасової заборони (зупинення) користування надрами (стаття 57 Кодексу), забудову площ залягання корисних копалин (стаття 58 Кодексу) та охорону ділянок надр, що становлять особливу наукову або культурну цінність (стаття 59 Кодексу) [7].

Щодо відповідальності за порушення законодавства про надра, то за змістом статті 65 цього ж Кодексу порушення законодавства про надра тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність згідно з законодавством України [7].

У свою чергу положення Кримінального кодексу України, у статті 240 передбачають відповідальність за

кримінальні правопорушення, що стосуються порушення правил охорони або використання надр та незаконного видобування корисних копалин, а у статті 240¹ встановлюють відповідальність за незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину [3].

З наведеного можемо прийти до висновку, що у двох статтях Кримінального кодексу України передбачено кримінальну відповідальність за порушення законодавства про надра, і жодна з них, як і норми Кодексу України про надра не визначають, що надра є національним багатством України. Не віднесення законодавцем надр до національного багатства, дає підстави стверджувати, що необхідно передбачити внесення відповідних змін до нормативно-правових актів, передбачивши, що надра є об'єктом національного багатства та відповідно розглядати їх саме з цієї позиції для цілей кримінально-правової охорони.

Крім того, станом на сьогодні, законодавцем визначається, що земля є основним національним багатством, і такі положення містяться у Конституції України та інших нормативно-правових актах, що дає підстави стверджувати, що досліджене законодавство відносить землі до об'єктів національного багатства, визнаючи його основним.

Щодо норми Кримінального кодексу України, зокрема, статті 1 положення якої встановлюють, що Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням, однак не містить положень щодо правового забезпечення об'єктів національного багатства України, а тому – це створює проблеми для кваліфікації злочинів проти об'єктів національного багатства.

Поряд з цим, слід визначити правильний об'єкт кримінального правопорушення, який залежить від напряму кримінально-правової охорони землі, її надр, як об'єктів національного багатства.

Як уже зазначалось завданням діючого Кримінального кодексу України, серед іншого, є правове забезпечення охорони власності, як об'єкт кримінально-правової охорони означає матеріальні об'єкти, що мають певну цінність, та сукупність суспільних відносин, пов'язаних з володінням, користуванням та розпорядженням такими об'єктами та довілля, як об'єкту кримінально-правової охорони, яке визначається як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси як залучені до господарського обігу, так і не використовувани в народному господарстві в даний період (земля, надра, вода, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси [13, ст. 10].

Так, земля, її надра, з погляду досліджень науковців та власних досліджень відносяться до, та є національним багатством України, і відповідно можуть бути об'єктами злочину, що охороняються кримінально-правовими нормами відносяться до суспільних відносин та соціальних благ, на які посягає злочин.

У кримінальному праві розрізняють: *загальний об'єкт злочину* під яким розуміють усю сукупність суспільних

відносин та соціальних благ, що охороняються кримінальним законом; *родовий об'єкт злочину* – це група схожих (однорідних) суспільних відносин та соціальних благ, на які посягає відповідна група злочинів; *безпосередній об'єкт злочину* – це комплекс суспільних відносин чи певне соціальне благо, на які безпосередньо посягає той чи інший конкретний злочин [13, ст. 12].

Земля, її надра станом на нині є об'єктами злочину, які відносяться і розглядаються, як злочини проти власності та довілля, проте як уже було досліджено вище такі об'єкти є національним багатством, і потенційно їх можна віднести до злочинів проти об'єктів національного багатства України, оскільки саме ці об'єкти, з поміж інших, забезпечують безпеку держави, збереження і примноження її капіталу і забезпечення безпеки економічного суверенітету.

Станом на сьогодні відсутній підхід у визначенні родового об'єкта для злочинів проти об'єктів національного багатства в цілому, і зокрема щодо землі, її надр як її складових, оскільки кримінальна наука розглядає ці об'єкти кожний окремо, а тому відповідальності за злочини проти національного багатства України не містяться у положеннях чинного Кримінального кодексу України.

Таким чином, можна прийти до висновку, що родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти об'єктів національного багатства, є суспільні відносини, які забезпечують економічну безпеку держави та її економічний суверенітет, збереження і примноження її капіталу.

Висновки. Таким чином, кримінально-правова охорона національного багатства України, з метою захисту національних інтересів, потребує значного вдосконалення, оскільки станом на нині у чинному законодавстві України відсутнє визначення поняття «національного багатства України». Проведений аналіз нормативно-правових актів свідчить проте, що не всі проаналізовані акти, що стосуються регулювання правовідносин щодо землі, її надр містять в собі поняття або згадку про те, що земля, її надра є об'єктами національного багатства, а тому виникає необхідність внесення змін та доповнень до деяких нормативно-правових актів, зокрема, Цивільного кодексу України, Кодексу України про надра та інших, з метою законодавчого закріплення положень про те, що надра, є об'єктом національного багатства України.

Крім того, вважаємо, що з урахуванням власних досліджень і позицій, які наводилися у даному дослідженні, слід внести зміни до Кримінального кодексу України, доповнивши його загальну і основну частину положенням про національне багатством і злочинами проти національного багатства України, до яких віднести злочини щодо землі, її надр та інші, які в майбутньому можуть бути включеними до таких. Родовим об'єктом злочинів проти об'єктів національного багатства України, на нашу думку, є суспільні відносини, які забезпечують економічну безпеку держави та її економічний суверенітет, збереження і примноження її капіталу. Зроблені висновки в контексті даного дослідження не є остаточними, а порушенні питання потребують подальших досліджень.

Зазначені заходи дозволять поліпшити правове становище об'єктів національного багатства України, що дозволить зміцнити економічну самостійність України на національному та міжнародному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 09.07.2024).
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення 09.07.2024).
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 09.07.2024).
4. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 09.07.2024).
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15-ed20070116#Text> (дата звернення 09.07.2024).

6. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 09.07.2024).
7. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР / *Верховна Рада України*. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 09.07.2024).
8. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення 09.07.2024).
9. Про власність : Закон України від 07 лютого 1991 р. № 697-XII / *Верховна Рада України*. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text> (дата звернення 09.07.2024).
10. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України : Закон України від 27 квітня 2007 р. № 997-V. / *Верховна Рада України*. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-16#Text> (дата звернення 09.07.2024).
11. Шакун В.І. Кримінально-правова охорона національного багатства України: постановка проблеми. Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 30 листопада 2022 р.). Київ: 2022. С. 134-14.
12. Ковалів О. І. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма: монографія. Київ: Інститут агроєкології і природокористування НААН, 2016. 416 с.
13. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. Коментар / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ, 2009. 1236 с.
14. Олькіна О. В. Державний суверенітет як елемент конституційно-правового статусу Української держави. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали міжнар. наук.-практ. Конф. (Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса С. 260-262.
15. Національне багатство. Вікіпедія, вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5_%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE (дата звернення 09.07.2024).

ЗАГАЛЬНИЙ СКЛАД ДЕЛІКТУ СТВОРЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

THE GENERAL BODY OF THE TORT OF CREATION OF DANGER: WAYS OF IMPROVING THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Бурачинська Ю.Б., д.філос. у галузі права,
асистент кафедри кримінального права і кримінології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена висвітленню одного з актуальних питань у кримінальному праві щодо можливості вдосконалення Кримінального кодексу України шляхом доповнення його загальним складом делікту створення небезпеки. Було виокремлено три підходи щодо встановлення кримінальної відповідальності за створення небезпеки у кримінальному законі та проаналізовано переваги та недоліки кожного з них. Обґрунтовано, що найбільш оптимальним було б використання у Кримінальному кодексі України третього підходу, відповідно до якого, крім спеціальних складів деліктів створення небезпеки, потрібно ще передбачити загальний склад делікту створення небезпеки.

Вказано, що загальний склад делікту створення небезпеки доцільно передбачити у Розділі II Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи», доповнивши його статтею 129-1 «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини». Також здійснено юридичний аналіз складу цього кримінального правопорушення, зокрема, охарактеризовано всі обов'язкові ознаки загального складу делікту створення небезпеки, а також обґрунтовано конструкцію будови диспозиції та санкції запропонованої статті.

Акцентовано увагу на тому, що загальний склад делікту створення небезпеки допоміг би заповнити прогалини, які наявні у чинному Кримінальному кодексі України, адже його можна вважати проявом забезпечення повноти кримінально-правового регулювання щодо кримінальної відповідальності за створення небезпеки, зокрема, у частині захищеності особливо цінних об'єктів кримінально-правової охорони від небезпеки. До того ж наявність у Кримінальному кодексі України загального складу делікту створення небезпеки допоможе забезпечити стабільність кримінального закону під час динамічного розвитку суспільних відносин, у процесі якого щоразу з'являються нові джерела небезпеки, поводження з якими потребує дотримання спеціальних правил.

Ключові слова: створення небезпеки, створення небезпеки як ознака складу кримінального правопорушення, делікти створення небезпеки, кримінальна відповідальність за створення небезпеки, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to highlighting one of the topical issues in criminal law regarding the possibility of improving the Criminal Code of Ukraine by adding to it the general body of the tort of creation of danger. It is distinguished three approaches to the establishment of criminal liability for creation of danger in criminal law and it is analyzed the advantages and disadvantages of each of them. It is grounded that the most optimal is the third approach which should be used in the Criminal Code of Ukraine, according to which, in addition to the special bodies of the torts of creation of danger, it is necessary to provide the general body of the tort of creation of danger.

It is determined that the general body of the tort of creation of danger should be provided in Chapter II of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine «Criminal offenses against life and health of a person», supplementing it with Article 129-1 «Creation of danger to life or health of another person». It is also carried out a legal analysis of the body of this criminal offense, in particular, it is characterized all obligatory signs of the general body of the tort of creation of danger, as well as it is grounded the construction of the structure of the disposition and sanction of the proposed article.

It is focused attention on the fact that general body of the tort of creation of danger should help to fill the gaps in the current Criminal Code of Ukraine, because it can be considered as a provision of the completeness of the criminal law regulation regarding criminal liability for creation of danger, in particular, in the part of protection particularly valuable objects of criminal law protection against danger. In addition, the presence in the Criminal Code of Ukraine of the general body of the tort of creation of danger will help to ensure the stability of the criminal law during the dynamic development of social relations, in the process of which new sources of danger appear, treatment of which requires compliance with special rules.

Key words: creation of danger, creation of danger as a sign of the body of criminal offense, torts of creation of danger, criminal liability for creation of danger, criminal offense, criminal liability.

Постановка проблеми. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) законодавець у певних випадках встановлює кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення, ознакою складів яких є створення небезпеки (загрози) окремим об'єктам кримінально-правової охорони. Наприклад, це склади кримінальних правопорушень, що передбачені у ч. 1 ст. 240, ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 277 КК України [8]. Однак, аналіз кримінального закону дає підстави вважати, що частина діянь, якими створюється небезпека, не є кримінально-караними. Відповідно чинний КК України потребує удосконалення щодо кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, ознакою складів яких є створення небезпеки.

Метою дослідження є визначити шляхи вдосконалення КК України у контексті можливості його доповнення загальним складом делікту створення небезпеки.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що науковці вже неодноразово висловлювали свої міркування з приводу необхідності вдосконалення КК України щодо кримінальної відповідальності за створення небезпеки, а також з приводу доцільності доповнення національного кримінального закону загальним складом делікту створення небезпеки. Зокрема, Н. О. Антонюк вважає, що

існує потреба в нормативній регламентації відповідальності в межах загальної норми кримінально-протиправних діянь, які створюють загрозу спричинення суспільно небезпечних наслідків у виді смерті. Цей крок забезпечить диференційований підхід до різних проявів суспільно небезпечної поведінки особи, у тому числі тих, які створили небезпеку для життя особи. Тобто вчена підтримує підхід, згідно якого варто передбачити у чинному КК України як загальну, так і спеціальні норми щодо деліктів створення небезпеки. На її думку, варто сконструювати загальну норму, яка охоплювала б собою, у тому числі, й ті делікти поставлення в небезпеку, які спеціальними нормами ще не охоплені. Йдеться про формулювання загальної норми, яка б могла охопити явно небезпечні форми поведінки. Такі форми прояву кримінально-протиправної діяльності можна було б кваліфікувати саме за цією нормою [1, с. 289].

Крім цього, розглядають доцільність конструювання загального складу делікту створення небезпеки розробники Проекту нового КК України (далі – Проект). Зокрема, у цьому контексті потрібно звернути увагу на те, що у різних редакціях Проекту однаково це питання не вирішувалося. Так, у редакції Проекту станом на 30.12.2022 р. була

передбачена ст. 4.3.5 «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини» [9], тобто це був загальний склад делікту створення небезпеки, а також у цій редакції Проекту були передбачені і спеціальні склади деліктів створення небезпеки. Однак ця стаття була виключена у редакції Проекту станом на 30.01.2023 р. [10], тобто загальний склад делікту створення небезпеки заподіяння істотної шкоди для життя чи здоров'я іншої людини вже не був передбачений, залишились лише спеціальні склади деліктів створення небезпеки. Тому з цього приводу цікавим є Висновок на Проект КК України (контрольний текст станом на 30.01.2023 р.), підготований експертною групою, зокрема, щодо можливості відповідальності за створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини. У цьому Висновку експерти звернули увагу на те, що казуїстичний спосіб описання ознак складів кримінальних правопорушень створює небезпеку появи прогалин у кримінально-правовому регулюванні. Це обґрунтовується, крім законмірностей правового регулювання, ще й особливостями самого проекту. Тому, на думку експертів, підхід, який був обраний робочою групою у попередній редакції Проекту, виглядає як більш системно виважений [4]. Відповідно у наступній редакції Проекту станом на 22.05.2023 р. були враховані рекомендації лінгвістичної експертизи та окремі зауваження національних і зарубіжних експертів, Проект було доповнено ст. 4.3.4 «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини», відповідно до якої підлягає відповідальності «особа, яка небезпеку настання особливо тяжкої шкоди або значної чи тяжкої шкоди здоров'ю іншої людини: 1) створила або 2) не відвернула, будучи зобов'язаною та маючи можливість її відвернути» [11]. Ця стаття у цій же редакції передбачена і в останній на сьогодні редакції Проекту станом на 02.07.2024 р. [12], тобто у ній передбачені як загальний склад делікту створення небезпеки, так і спеціальні склади таких деліктів.

Дослідження досвіду іноземних держав також дає підстави вважати, що у кримінальних законах деяких з них, крім спеціальних складів деліктів створення небезпеки, передбачено й загальні склади цих деліктів. Зокрема, цей підхід використано у таких державах як Канада (ст. 180 Кримінального кодексу Канади) [14], Республіка Польща (арт. 160 Кримінального кодексу Республіки Польща) [16], Французька Республіка (ст. 223-1 Кримінального кодексу Французької Республіки) [17].

Загалом можна виділяти три підходи щодо встановлення кримінальної відповідальності за створення небезпеки [3, с. 171] у кримінальному законі.

Відповідно до першого підходу законодавець передбачає лише загальний склад делікту створення небезпеки та не диференціює кримінальну відповідальність за створення небезпеки з урахуванням різних ознак складу кримінального правопорушення. Перевагою цього підходу є те, що він дозволяє суттєво зменшити обсяг кримінального закону. Однак він не позбавлений недоліків, оскільки у загальному складі делікту створення небезпеки неможливо передбачити всі особливості ознак складів окремих деліктів створення небезпеки, зокрема, ті, які підвищують суспільну небезпеку вчиненого діяння. Тому в окремих випадках більш доцільною є диференціація кримінальної відповідальності, зокрема, у разі створення небезпеки для інших об'єктів кримінально-правової охорони, ніж для тих об'єктів, що є ознакою загального складу делікту створення небезпеки. Крім цього, якщо певна поведінка є суспільно небезпечною та досить поширеною у суспільстві, а також має свої особливості, які можна відобразити як ознаки складу кримінального правопорушення, то у таких випадках доречно конструювати спеціальні склади деліктів створення небезпеки.

Суть другого підходу, який відображено у чинному КК України, полягає у тому, що законодавець передбачає лише спеціальні склади деліктів створення небезпеки, диферен-

ціюючи кримінальну відповідальність, зокрема, з урахуванням об'єкта кримінально-правової охорони, якому створюється небезпека, особливостей суспільно-небезпечного діяння, місця, способу, обстановки вчинення кримінального правопорушення. На перший погляд, у такий спосіб простіше дотримуватися принципу правової визначеності під час конструювання кримінально-правових норм шляхом деталізації ознак складу кримінального правопорушення. Однак недоліками цього підходу є те, що у правовому регулюванні виникають прогалини, оскільки складно передбачити всі випадки створення небезпеки, які необхідно криміналізувати; у разі, якщо все ж намагатись передбачити різні способи вчинення суспільно небезпечного діяння, якими створюється небезпека, то це призведе до надмірного обсягу кримінального закону; крім цього, у зв'язку з динамічністю розвитку суспільних відносин часто законодавець не може оперативного реагувати на виникнення нових джерел небезпеки. У цьому контексті слушною є думка З. А. Загинеї-Заболотенко про те, що, як не дивно, наслідком використання законодавцем казуїстичних переліків як у самому тексті КК України, так і у тих нормативно-правових актах, до яких відсилають бланкетні диспозиції статей Особливої частини КК України, також може бути ризик невизначеності. Це зумовлено тим, що законодавець на етапі створення правової норми не може охопити все коло предметів, що включаються у зміст відповідного поняття [5, с. 78; 6, с. 73].

Третій підхід, який ще можна назвати змішаним або комбінованим, поєднує в собі два попередні підходи, тобто у кримінальному законі законодавець передбачає як загальний склад делікту створення небезпеки, так і спеціальні склади таких деліктів. Фактично він (третій підхід) дає змогу об'єднати переваги двох зазначених вище підходів, а також усунути притаманні їм недоліки. Таким чином цей підхід є золотом серединою щодо встановлення кримінальної відповідальності за створення небезпеки.

Отже, вищевикладене дає підстави вважати, що найбільш оптимальним у кримінально-правовому регулюванні відповідальності за створення небезпеки є третій підхід, який можна було б використати для удосконалення КК України. Оскільки у чинному кримінальному законі передбачені спеціальні склади деліктів створення небезпеки, то варто його доповнити загальним складом делікту створення небезпеки. Це дозволить усунути ті недоліки, що притаманні другому підходу, який зараз використовується, а також покращити рівень законодавчого регулювання.

Загалом можна навести такі аргументи на користь доцільності доповнення КК України загальним складом делікту створення небезпеки.

По-перше, це допоможе уникнути прогалин в законодавчому регулюванні [2, с. 129]. Адже, як вказує Н. О. Антонюк, навіть ґрунтовне дослідження усього різноманіття форм поведінки, яка створює загрозу для життя людини, і закріплення цих форм в окремих кримінально-правових нормах призведе до прогалин, надмірної конкуренції та істотно розширить обсяг КК України. Крім цього, сумнівно, що законодавець здатен передбачити всі прояви потенційно небезпечної поведінки, які створюють загрозу для життя [1, с. 289]. Так, прикладом досить поширеної поведінки, внаслідок якої створюється небезпека для життя чи здоров'я іншої людини, що не є кримінально-протиправною, можна назвати порушення правил дорожнього руху особою, яка керує транспортним засобом, внаслідок чого була створена небезпека для життя чи здоров'я іншої людини, але реальна істотна шкода життю чи здоров'ю іншої людини внаслідок такого порушення правил ще не була заподіяна. Також прикладом прогалин у законодавчому регулюванні може бути порушення спеціальних правил поведіння з джерелами підвищеної небезпеки, внаслідок чого створюється небезпека для життя чи здоров'я іншої людини, але така поведінка не

є кримінально-караною. Тобто через те, що спеціальними складами деліктів створення небезпеки, передбаченими в Особливій частині чинного КК України, така поведінка особи не охоплюється, то притягнути особу до кримінальної відповідальності можна лише, коли буде заподіяно реальну істотну шкоду життю чи здоров'ю іншої людини. У таких випадках йдеться про непослідовність законодавця у диференціації кримінальної відповідальності за створення небезпеки на рівні спеціальних складів деліктів створення небезпеки.

По-друге, внаслідок доповнення КК України загальним складом делікту створення небезпеки не буде зайвого навантаження на текст кримінального закону шляхом істотного збільшення його обсягу з урахуванням можливих способів вчинення суспільно небезпечного діяння, внаслідок якого створюється небезпека для життя чи здоров'я особи [2, с. 129]. Адже у такому разі КК України став би суттєво більшим за обсягом, а самі спеціальні складі деліктів створення небезпеки займали б його значну частину. Тобто законодавець повинен криміналізувати не конкретні види створення реальної небезпеки, а лише види створення такої небезпеки для окремих об'єктів кримінально-правової охорони. Загалом такий підхід допоможе не зловживати надмірною кількістю бланкетних диспозицій у тексті кримінального закону.

По-третє, законодавець іноді не може оперативного реагувати на динамічність розвитку суспільних відносин та виникнення щоразу нових джерел небезпеки, які потребують дотримання правил поведінки з ними [2, с. 129]. Крім цього, навіть якщо відповідні зміни і будуть періодично вноситись до КК України, то за те діяння, яке не охоплювалося нормами чинного на момент його вчинення кримінального закону, винного не можна буде притягнути до відповідальності, адже такий новий закон не матиме зворотної дії в часі. А внаслідок цього певні об'єкти кримінально-правової охорони залишаться без захисту.

Щодо самої конструкції загального складу делікту створення небезпеки, то з цього приводу Н. О. Антонюк зазначає, що у цьому контексті є цікавою модель, яку розглядають іноземні дослідники В. А. Сперджин і Т. П. Фейган. Так, вирішення проблеми відповідальності за поставлення в небезпеку здійснюється з урахуванням двох груп ознак: 1) особа знає, що її поведінка є небезпечною, 2) поведінка особи свідчить про особливу байдужість чи невинуватість нехтування людським життям [18, с. 407; 1, с. 289]. Н. О. Антонюк вважає, що «ці ознаки можна використати (з огляду на специфіку чинного кримінального закону) для конструкції загальної норми, яка б містила ознаки основного складу злочину поставлення в небезпеку. Зміст цієї норми повинен ґрунтуватися на ознаках діяння та особливостях суб'єктивної сторони. Так, діяння повинно бути об'єктивно небезпечним; здатність завдати шкоду для нього має бути іманентною. Адже недопустимо вести мову про діяння як небезпечне, якщо така його властивість не зможе бути доведена, використовуючи стандарт доказування «поза розумним сумнівом» [1, с. 289]. Тобто, суспільно небезпечне діяння, яке вчиняє винний, має бути таким, що за своєю суттю здатне призвести до створення небезпеки, крім цього, саме воно має бути причиною створення небезпеки. Винний має усвідомлювати такий характер свого діяння, а до створення небезпеки ставитись або байдуже, або розраховувати, що ця небезпека не настане.

Загальний склад делікту створення небезпеки доцільно передбачити у Розділі II Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи», доповнивши його ст. 129-1 «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини». У диспозиції цієї статті має бути вказано: «порушення спеціальних правил особою, яка зобов'язана їх дотримуватися, що створило небезпеку для життя іншої людини, а також небезпеку

заподіяння такої людині тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень» [3, с. 182]. Таке розміщення статті, у якій передбачений загальний склад делікту створення небезпеки, у структурі Особливої частини КК України пов'язане з тим, що у Розділі II Особливої частини КК України законодавець спочатку передбачає кримінальну відповідальність за реальне заподіяння істотної шкоди для життя особи, потім – її здоров'ю, далі – у ст. 129 КК України встановлена відповідальність за погрозу вбивством [8], тому буде логічно наступною розмістити статтю, у якій передбачена кримінальна відповідальність за створення небезпеки заподіяння істотної шкоди для життя чи здоров'я іншої людини. Крім цього, таке кримінальне правопорушення є менш суспільно небезпечним, ніж ті, що розташовані перед ним.

Варто зазначити, що у цьому загальному складі делікту створення небезпеки буде відображено такі ознаки складу кримінального правопорушення:

- об'єкт складу кримінального правопорушення – суспільні відносини, що виникають з метою захисту життя та здоров'я особи. Це пов'язано з тим, що життя та здоров'я людини є тими благами, які потребують посиленого захисту, адже завдяки їм забезпечується фізичне існування людини, а також вони є особливо цінними як для самої людини, якій така небезпека створюється, так і для всього суспільства [2, с. 128–129]. Зокрема, це впливає із ч. 1 ст. 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [7];

- суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, що полягає у порушенні спеціальних правил, які встановлені з метою захисту певних суспільних відносин, зокрема, з метою захисту життя, здоров'я особи, а також її безпеки. Варто уточнити, що йдеться про такі правила, порушення яких здатне спричинити небезпеку для об'єкта кримінально-правової охорони. Диспозиція такої статті буде бланкетною, оскільки у тексті кримінального закону неможливо та недоцільно передбачити всі види правил, внаслідок порушення яких може бути створена небезпека, а тому можна звернутися до відповідного акту, де ці правила передбачені. Крім цього, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони загального складу делікту створення небезпеки буде ще суспільно небезпечний наслідок у виді створення реальної та конкретної небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини, а також причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечним наслідком. У контексті створення небезпеки для здоров'я іншої людини як небезпеки заподіяння тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень варто вказати, що оскільки у чинному КК України необережне легке тілесне ушкодження не є криміналізованим, то відповідно не є доцільним встановлення кримінальної відповідальності за необережне створення небезпеки заподіяння легкого тілесного ушкодження. Оскільки ж за необережне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження передбачена кримінальна відповідальність, то доцільно передбачити її й у випадку необережного створення небезпеки;

- суб'єкт складу такого кримінального правопорушення – спеціальний. Це фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а також зобов'язана дотримуватися певних правил, які вона порушила;

- суб'єктивна сторона загального складу делікту створення небезпеки характеризується необережною формою вини [3, с. 182–183].

Що стосується санкції зазначеної вище статті, то у ній вид і розмір покарання повинні бути нижчими, ніж у випадку необережного заподіяння реальної істотної шкоди життю чи здоров'ю особи (йдеться про вбивство

через необережність та необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження). Тобто має бути дотриманий своєрідний «баланс» між видами і розмірами покарання, що передбачені у ч. 1 ст. 119 КК України та ст. 128 КК України, а також у цьому загальному складі делікту створення небезпеки. Так, відповідно до ч. 1 ст. 119 КК України вбивство, вчинене через необережність, карається обмеженням волі на той самий строк, а у ст. 128 КК України вказано, що необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк [8]. Отже, у цих статтях КК України передбачено такі види покарань як обмеження волі, позбавлення волі (у разі заподіяння реальної істотної шкоди життю особи), а також громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі, позбавлення волі (у разі заподіяння реальної істотної шкоди здоров'ю особи). Оскільки створення небезпеки заподіяння істотної шкоди є менш суспільно небезпечним, ніж заподіяння реальної істотної шкоди, то розмір покарання у першому випадку має бути відповідно менш суворим, ніж у другому випадку. Крім цього, за створення небезпеки недоцільно застосовувати покарання у виді позбавлення волі, адже це один з найбільш суворих видів покарання. Буде найбільш доречно у пропонованій вище статті за кількістю видів основних покарань передбачити альтернативну санкцію з такими видами покарань як штраф, громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі. Відповідно суд залежно від конкретних обставин справи, а також того, якому саме об'єкту кримінально-правової охорони була створена небезпека, зможе обрати один вид основного покарання. Така альтернативність видів покарань зумовлена ще й необхідністю уникнення ситуацій, коли суспільно небезпечне діяння буде вчинено окремими категоріями осіб, яким певні види покарань не можуть бути призначені у зв'язку з прямою вказівкою законодавця. Щодо розміру зазначених видів покарань, то потрібно зменшити нижню межу тих видів покарань, які передбачені у випадку реального необережного заподіяння істотної шкоди життю чи здоров'ю особи. Тому у статті, в якій буде передбачено загальний склад делікту створення небезпеки, варто встановити таку санкцію: «...карається штрафом до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років» [3, с. 184].

У контексті можливості доповнення КК України загальним складом делікту створення небезпеки варто обдумати чи не призвело б це до правової невизначеності.

Так, те, що у загальному складі делікту створення небезпеки буде відсутній, наприклад, спосіб чи обстановка вчинення суспільно небезпечного діяння, ще не означає, що це спричинить правову невизначеність. Адже у цьому складі буде передбачено суспільно небезпечне діяння, яке за своєю природою може призводити до створення небезпеки, і внаслідок вчинення якого створюється така небезпека, а тому не обов'язково ще вказувати спосіб чи обстановку вчинення цього діяння. Достатньо буде вже того, що внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння була створена небезпека. Суспільна небезпека такого діяння зумовлюється його суспільно небезпечними наслідками, а також особливою цінністю об'єкта кримінально-правової охорони, для якого створюється небезпека. Крім цього, як уже було зазначено вище, у тексті кримінального закону недоцільно та й, мабуть, практично неможливо вказати усі спеціальні правила, порушення яких призведе до створення небезпеки для об'єктів кримінально-правової охорони. Лише у найбільш поширених випадках порушення

спеціальних правил поведінки з певними джерелами небезпеки доцільно передбачати спеціальні склади деліктів створення небезпеки, використовуючи бланкетні диспозиції. Проте, це не має бути масовим явищем [2, с. 128]. Тобто у спеціальних складах деліктів створення небезпеки законодавець може конкретизувати певні ознаки складу кримінального правопорушення (наприклад, спосіб чи обставинку вчинення кримінального правопорушення), зокрема, коли такі ознаки будуть підвищувати суспільну небезпеку кримінального правопорушення, або ж у тих випадках, коли це досить поширена поведінка, яка часто зустрічається на практиці, а тому доцільним є сформулювати спеціальний склад кримінального правопорушення.

Також варто звернути увагу на позицію З. А. Загінній-Заболотенко про те, що невизначеність у тексті КК України не завжди є дефектом правового регулювання. На думку дослідниці, прояв невизначеності може бути й позитивним, коли відносно невизначеність кримінально-правового припису використовується законодавцем цілеспрямовано як своєрідний прийом нормотворчої техніки, що дає змогу кримінально-правовій нормі бути гнучкою та знизити рівень невизначеності кримінально-правового регулювання. Основне завдання – це відшукати оптимальний баланс між формалізацією КК України, що забезпечує його стабільність, і гнучкістю кримінально-правового припису, що зумовлює динамічний розвиток КК України. Зокрема, наявність невизначеного контенту (змісту) дає змогу забезпечити, з одного боку, стислість, компактність тексту КК України, а з іншого – повноту регламентації кримінально-правових відносин [6, с. 78].

На цьому наголошує і Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зокрема, у рішенні у справі «The Sunday Times v. the United Kingdom» ЄСПЛ вказує, що хоча визначеність у законі є дуже бажаною, однак вона може спричинити надмірну жорсткість, у той час як закон повинен мати змогу не відставати від обставин, що змінюються. Відповідно, багато законів неминуче сформульовано за допомогою термінів, які є більш чи менш невизначеними, і тлумачення та застосування яких є завданням практики (п. 49) [19]. Про це йдеться й у п. 31 рішення у справі «Hashman and Harrup v. the United Kingdom» [15].

Тому, з урахуванням наведеного вище, можна стверджувати, що доповнення КК України загальним складом делікту створення небезпеки не призведе до правової невизначеності. Навпаки, такий загальний склад делікту створення небезпеки стане проявом забезпечення повноти кримінально-правового регулювання у частині захищеності особливо цінних об'єктів кримінально-правової охорони від небезпеки. До того ж наявність у КК України загального складу делікту створення небезпеки допоможе забезпечити стабільність кримінального закону під час динамічного розвитку суспільних відносин, у процесі якого щоразу з'являються нові джерела небезпеки, поведінки з якими потребує дотримання спеціальних правил.

Потрібно ще зазначити, що доповнення КК України загальним складом делікту створення небезпеки не призведе до надмірної криміналізації, оскільки ним будуть охоплюватися ті діяння, які не охоплюються спеціальними складами, що вже передбачені в КК України. Крім цього, у такому складі кримінальна відповідальність буде передбачена за створення небезпеки не для всіх об'єктів кримінально-правової охорони, а лише для найбільш важливих – життя та здоров'я особи, які є особливо цінними та потребують посиленого захисту, оскільки вони за своєю природою є досить «крихкими», тобто їм можна легко заподіяти істотну шкоду, яка часто може бути незворотною або ж на відновлення такого об'єкта до попереднього стану буде потрібно багато часу чи ресурсів. Адже відсутність загального складу делікту створення небезпеки призводить до певних прогалин у кримінально-правовій охороні цих об'єктів [2, с. 128]. Також, коли встановлюється

кримінальна відповідальність за створення небезпеки для життя і здоров'я особи, то йдеться про посилений захист саме фізичних прав людини. А оскільки, як наголошує П. М. Рабінович, здійснення цих прав задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку, то у разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп [13, с. 14]. Відповідно спочатку є сенс захищати саме життя та здоров'я особи як природні права людини, зокрема, забезпечувати для них посилений рівень кримінально-правової охорони.

Висновки. Враховуючи наведене вище, можна зробити висновок, що одним із шляхів вдосконалення чинного КК України є доповнення його загальним складом делікту створення небезпеки. Відповідно варто доповнити КК України ст. 129-1 «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини» такого змісту: «Порушення спеці-

альних правил особою, яка зобов'язана їх дотримуватися, що створило небезпеку для життя іншої людини, а також небезпеку заподіяння такій людині тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, – карається штрафом до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років».

Загалом ця нова стаття могла б заповнити прогалини, які наявні у чинному КК України, адже загальний склад делікту створення небезпеки можна вважати проявом забезпечення повноти кримінально-правового регулювання щодо кримінальної відповідальності за створення небезпеки, зокрема, у частині забезпечення захищеності особливо цінних об'єктів кримінально-правової охорони від небезпеки, а також це допоможе забезпечити стабільність кримінального закону під час динамічного розвитку суспільних відносин, у процесі якого щоразу з'являються нові джерела небезпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк Н. О. Фактична помилка та поставлення в небезпеку в ході диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 286–290.
2. Бурачинська Ю. Загальний склад делікту створення небезпеки: за чи проти? *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи* : матеріали XXII Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (28 квітня 2023 року). Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2023. С. 126–129.
3. Бурачинська Ю. Б. Створення небезпеки як ознака складу кримінального правопорушення у кримінальному праві України : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Львів, 2023. 281 с.
4. Висновок на проект Кримінального кодексу України (контрольний текст станом на 30.01.2023 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/03/16/vysnovok-natsionalnyh-ekspertiv.pdf> (дата звернення: 28.07.2024).
5. Загиней-Заболотенко З. Невизначеність тексту Кримінального кодексу України: «стратити не можна помилувати». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 4. С. 72–85.
6. Загиней-Заболотенко З. Невизначеність vs визначеність кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. № 2. С. 67–80.
7. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
8. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 28.07.2024).
9. Кримінальний кодекс України (проект) станом на 30 грудня 2022 року. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/12/30/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-30-12-2022.pdf> (дата звернення: 28.07.2024).
10. Кримінальний кодекс України (проект) станом на 30 січня 2023 року. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/projekt-kryminalnogo-kodeksu-ukrayiny-stanom-na-30-01-2023.pdf> (дата звернення: 28.07.2024).
11. Кримінальний кодекс України (проект) станом на 22 травня 2023 року. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/22/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-22-05-2023.pdf> (дата звернення: 28.07.2024).
12. Кримінальний кодекс України (проект) станом на 02 липня 2024 року. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/07/03/kontrolnyj-tekst-projektu-kk-stanom-na-02-07-2024.pdf> (дата звернення: 28.07.2024).
13. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 10–16.
14. Criminal Code of Canada. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-46.pdf> (дата звернення: 29.07.2024).
15. Hashman and Harrup v. the United Kingdom. 25.11.1999. Application no. 25594/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58365%22%7D>
16. Kodeks karny. Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення: 29.07.2024).
17. Penal Code. 22. 07. 1992. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/df/France_Criminal%20Code%20updated%20on%2012-10-2005.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
18. Spurgeon W. A., Fagan T. P. Criminal Liability for Life-Endangering Corporate Conduct. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1981. № 72. P. 400–433.
19. The Sunday Times v. the United Kingdom. 26.04.1979. Application no. 6538/74. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57584%22%7D>

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК ДЕТЕРМІНАНТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

INFORMATION SPACE AS A DETERMINANT OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE HONOR AND DIGNITY OF MILITARY SERVANTS

Гальцова О.В., к.ю.н.,
старша викладачка кафедри права
Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається негативний вплив інформаційного простору який, на думку авторки, виступає детермінантою кримінальних правопорушень проти честі та гідності військовослужбовців. Зазначається, що інформаційний простір дуже динамічно розвивається, ним активно користуються переважна більшість громадян в соціумі. Указується, що його вплив може бути як позитивним, так і негативним на усі суспільні і політичні процеси та явища в країні й тому може викликати певні загрози. Робиться висновок, що загрози інформаційній безпеці, мають комплексний характер, охоплюють усі сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави, а відповідно мають міжвідомчий характер. Наводяться точки зору дослідників про шкідливість та небезпечність інформації, яка не відповідає дійсності та умисно поширюється в інформаційному просторі проти військовослужбовців і визнається як деструктивна, що має інформаційно-психологічний вплив на суспільство. Наголошується, що особливу небезпечність в інформаційному просторі становить інформаційна війна, за допомогою якої відбувається маніпулювання свідомістю людей як форма впливу на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави. Акцентується увага, що за допомогою інформаційного простору країною-агресором поширюється недостовірна, неповна, перевернена або упереджена інформаційного простору, щоб розробити науково обґрунтовані висновки й рекомендації, спрямованих їх запобіганню. Зазначається, що запобігти вчиненню кримінальних правопорушень проти честі й гідності військовослужбовців у інформаційному просторі, доволі складно, проте авторкою пропонується власні шляхи вирішення окресленої проблеми.

Ключові слова: інформаційний простір, загрози, інформаційна безпека, честь та гідність військовослужбовців, національна безпека, детермінанти, запобігання кримінальним правопорушенням.

The article examines the negative impact of the information space, which, according to the author, is a determinant of criminal offenses against the honor and dignity of military personnel. It is noted that the information space is developing very dynamically, it is actively used by the vast majority of citizens in society. It is indicated that its influence can be both positive and negative on all social and political processes and phenomena in the country and therefore can cause certain threats. It is concluded that threats to information security have a complex nature, cover all spheres of human activity, society and the state, and accordingly have an interagency nature. The points of view of researchers about the harmfulness and danger of information that does not correspond to reality and is deliberately spread in the information space against military personnel and is recognized as destructive, having an informational and psychological impact on society, are presented. It is emphasized that a particular danger in the information space is information war, which is used to manipulate people's consciousness as a form of influence on the civilian population and (or) military personnel of another state. Attention is drawn to the fact that the aggressor country uses the information space to spread unreliable, incomplete, distorted or biased information against the servicemen of the Armed Forces of Ukraine in order to undermine the power of the army. The author believes that actions aimed at discrediting or significantly reducing the authority of military personnel cause not only damage to their honor and dignity, but can stir up society, force it to oppose its defenders, thereby undermining the foundations of national security. On this basis, it is argued that it is necessary to find out the reasons for committing criminal offenses against the honor and dignity of servicemen using the information space in order to develop scientifically based conclusions and recommendations aimed at their prevention. It is noted that it is quite difficult to prevent the commission of criminal offenses against the honor and dignity of military personnel in the information space, but the author offers her own ways of solving the outlined problem.

Key words: information space, information security, honor and dignity of military personnel, threats, national security, determinants, prevention of criminal offenses.

Постановка проблеми. У сучасному світі відбувається стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, що призвело до інформатизації суспільства, внаслідок чого з'явився глобальний інформаційний простір, який ще фахівці називають інформаційним. Саме в інформаційному просторі нині формується свідомість людей, їх погляди і переконання, правила поведінки тощо. Вплив інформаційного простору як на суспільство, так і на членів соціуму важко недооцінити оскільки існує з доволі молодого віку та супроводжує все життя й може бути як позитивний, так і негативний. Відповідно до теми нашого дослідження, пропонуємо звернути увагу на його негативний вплив, який фактично й виступає детермінантою кримінальних правопорушень проти честі та гідності військовослужбовців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання щодо кримінальних правопорушень проти честі та гідності військовослужбовців досліджували у своїх наукових працях низка учених такі як, Ємельяненко В. В., Оробець К. М.

[1], Левицький М. О. [2], Тимофєєв А. О., Когут А. А., Членов М. В. [3] та ін. Також з'ясовували криміногенний вплив інформаційного простору на злочинність й сучасні кримінологи Бодунова О. М. Любавіна В. П. [4], Глушко Д. А. [5], Гриценко С. С. [6], Кушнарєв С. В. [7], Мокряк М. [8], Пахнін М. Л. [9] та ін. у своїх наукових працях.

Метою статті є з'ясування негативного впливу інформаційного простору який виступає детермінантою кримінальних правопорушень проти честі та гідності військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Згідно норм чинного законодавства України, здійснення військової служби покладається на певне коло осіб – військовослужбовців. Про таке указується у положеннях ст. 17 Основного Закону держави: «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України», а також ч. 1 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», що військова служба є державною службою особливого характеру.

Виходячи із такого законодавчого формулювання щодо військової служби та її значення для держави й суспільства, важливим є збереження як життя та здоров'я, так і дотримання честі й гідності осіб, які визнаються захисниками Вітчизни, оскільки при здійсненні свого конституційного обов'язку військовослужбовці, нерідко віддають своє життя за Україну та її народ.

Тому своєчасним стало рішення законодавця щодо криміналізації такого суспільно небезпечного діяння, як образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю (ст. 435¹ КК), яке поміщене в розділ XIX Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку проходження військової служби (військові кримінальні правопорушення)».

Захист честі та гідності особи, у тому числі й військовослужбовців гарантовані як національним, так і міжнародним законодавством. Наприклад, статті 1, 5, 22 Загальної декларації прав людини (1948 р.) указують на рівність людей у своїй гідності і правах та забороняється приниження гідності людини, її соціальних прав, необхідних для підтримання її гідності; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (1949 р.) забороняє «наругу над людською гідністю, образливе та принизливе поводження»; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» (1984) визнає право людини на гідність.

Указані міжнародні акти повною мірою відповідають положенням Конституції України. Зокрема, стаття 3 проголошує, що: «честь поряд із гідністю визнається однією із найголовніших соціальних цінностей в Україні, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; а ст. 21 закріплює, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; а також у ст. 28 зазначається право кожного на повагу до його гідності; ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню, та п. 59 «Стратегії Національної безпеки» від 14 вересня 2020 р., згідно якої, солдат, сержант та офіцер, працівники органів сектору безпеки і оборони та ветерани перебуватимуть у центрі уваги держави. Збройні Сили України та інші органи сектору безпеки і оборони стануть школою лідерства. Не допускати будуть зазіхання на громадянські права військовослужбовців та випадки дискримінації, зокрема за гендерною ознакою».

Науковці, які досліджували випадки посягань на честь і гідність військовослужбовців, визначали, що вони здійснювалися різними особами та за різних обставин. Серед найбільш розповсюджених це: 1) з боку інших військовослужбовців, зокрема командира (начальника); 2) під час перебування військовослужбовців у полоні; 3) від осіб, які здійснюють нагляд за військовослужбовцями, яких утримують на гауптвахті чи у дисциплінарному батальйоні; 4) відбувалося від інших фізичних чи юридичних осіб [2, с. 82]. Не менш важливим є з'ясування фахівцями причини, або вплив яких чинників обумовлює здійснення таких діянь.

Серед їх низки, на нашу увагу, заслуговує дослідження інформаційного простору, що дуже динамічно розвивається останніми роками й яким активно користуються переважна більшість громадян в соціумі. Безумовно, його вплив може бути як позитивним, так і негативним на усі суспільні і політичні процеси та явища в країні, та, навіть викликати певні загрози. Зокрема, це пов'язується з прагненням з боку країни-агресора маніпулювати суспільною свідомістю українців внаслідок чого, в інформаційному середовищі ним поширюється недостовірні, неповна, перекручена або упереджена інформація проти військовослужбовців Збройних Сил України. Йдеться про

випадки розповсюдження на інформаційних платформах та ресурсах в мережі Інтернет, а також соціальних мережах такої інформації, яка не відповідає дійсності. Це робиться з метою дискредитувати або суттєво принизити авторитет військовослужбовців, завдаючи не тільки шкоду їх честі та гідності, але щоб збурити суспільство, примусити його виступити проти своїх оборонців, підірвавши тим самим основи національної безпеки.

Тому справедливо визнають фахівці, що така інформація є шкідливою та небезпечною, оскільки має деструктивно інформаційно-психологічний вплив на суспільство [10, с. 14].

Як вбачається постала потреба у з'ясуванні причин вчинення кримінальних правопорушень проти честі та гідності військовослужбовців за допомогою інформаційного простору, та розробити науково обґрунтовані висновки й рекомендації, спрямованих їх запобіганню.

Зазвичай, причина, що визначає виникнення будь-якого явища, або чинник, здатний впливати на будь-які процеси, отримали назву детермінанти [11]. Загальний взаємозв'язок та взаємодія усіх явищ, процесів, об'єктів розкриває зміст терміну «детермінація», який використовується у кримінологічній науковій літературі. Відтак, проблема детермінації злочинності є однією із центральних у науці кримінології, дослідженням займалися не тільки учені цієї галузі, але й фахівці з різних галузей знань, зокрема соціології, психології тощо.

Слушною є думка Б.М. Головкина, що у кримінології детермінацію злочинності розглядають як сукупність різних за формою і сферою явищ, процесів, станів і подій, що впливають на суспільну свідомість, а через неї – на соціальну активність, взаємовідносини між людьми, рівень і динаміку злочинності. Суспільне буття постійно відображається й оцінюється суспільною свідомістю та впливає на соціальну активність, її спрямованість і характер. Особливістю детермінації злочинності є її соціальна зумовленість. Отже, злочинність передусім пов'язана з умовами життя суспільства, станом суспільної свідомості й системою суспільних відносин [12, с. 274].

Також автори висловлюють й таке твердження, що детермінація будь-якого суспільного феномену є складною, багаторівневою, комплексною, стосується значної кількості суспільних відносин, процесів, відтак, вирішення проблеми детермінації злочинності потребує знання основ детермінації суспільних процесів, утворень, суспільної діяльності, які наводять філософія та психологія, а також соціологія та соціальна психологія [13, с. 184].

Ми підтримуємо думку багатьох фахівців, що у сучасних умовах інформаційний простір хоча і став невід'ємною частиною життя соціуму та держави, але почасти може становити серйозні загрози, зокрема, честі й гідності військовослужбовців, а також і національній безпеці.

Важко не погодитися з іншими науковцями, що чинники, які зумовлюють загрози інформаційній безпеці, мають комплексний характер – вони охоплюють усі сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави, а відповідно мають міжвідомчий характер [14, с. 208].

Якщо дослідити інформаційний простір як детермінанту кримінальних правопорушень проти честі та гідності військовослужбовців, то вкажемо на таке. З приводу цього ученими проводилися фундаментальні дослідження стосовно актуальних загроз національним інтересам та національній безпеці України, які здійснюються в інформаційній сфері.

На їх думку, такими загрозами слід визнати: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підірив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань; провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв; загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації;

розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні; проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі; інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях тощо [14, с. 210].

Безперечно, що з розвитком інформаційних технологій, особливу небезпечність становить інформаційна війна, за допомогою якої відбувається маніпулювання свідомістю людей як форма впливу на цивільне населення і / або військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації та є ефективним засобом політико-правової боротьби. Тому інформаційні війни, які мають місце у інформаційному просторі, визнають особливим викликом для сучасної системи цінностей для будь-якої країни світу [15, с. 56].

Ще в 500 рр. до н. е. військовий стратег, політик Сунь Цзи у своїй книзі «Мистецтво війни», указав на певні елементи в застосуванні інформаційних війн та радив наступне:

1. Висміювати та дискредитувати все цінне і добре, що є в країні ворога;
2. Втягувати видатних представників противника у злочини;
3. Залучати до співпраці підлих та мерзотних, ненадійних людей;
4. Підривати імідж національних лідерів та виставляти їх на загальний осуд;
5. Розпалювати сварки та провокувати конфлікти у населення ворожої країни; 6. Заважати діяльності влади;
7. Підбурювати молодь проти старих;
8. **Підривати міць війська;**
9. Розбещувати населення;
10. Знецінювати традиції та національні цінності;
11. Застосовувати підкуп, стимулювати корупцію [16, с. 37].

Як вбачається, підірвати міць війська є метою номер один для країни-агресора, яка усі свої зусилля та ресурси спрямовувала проти України ще задовго до початку агресії, проте особливо простежується така тенденція після повномасштабного вторгнення.

Зокрема, Службою безпеки України почастишали випадки викриття осіб, які виготовляють та поширюють у соціальних мережах відеоматеріали, спрямовані на дискредитацію Збройних Сил України. Їх висловлювання в інформаційному просторі спрямовані образити честь і гідність військовослужбовців, які здійснюють заходи із забезпечення національної безпеки та оборони [17]. У громадян в суспільстві може бути різне ставлення щодо військовослужбовців, їх військової форми і до її носіння, проте зневажливо ставитися, але ображати військовослужбовців, особливо під час війни це, насамперед, питання про відсутність моралі та етики самого соціуму.

У нинішніх реаліях України інформаційний простір, на жаль, фактично перетворився на своєрідне «поле бою», на якому окремі держави намагаються оволодіти думками й свідомістю людей, тому й поширюють фейки щодо військовослужбовців маючи на меті – розхитати нашу єдність, посягти невпевненість, деморалізувати населення та підірвати віру в Збройні Сили України. Крім того, вони шукають певне коло осіб, щоб у соціальних мережах вони ображали честь та гідність військовослужбовців, які боронять наше життя та незалежність нашої країни.

Як вбачається, не можна недооцінювати негативний вплив інформаційного простору, у якому поширюється неправдива інформація стосовно військовослужбовців,

яка не тільки паплюжить та принижує їх честь та гідність, але нерідко спрямовані на те, щоб корінним чином змінити його суспільні настрої та його цінності. Усе це може мати незворотні наслідки для України та її населення, які буде складно виправити протягом кількох десятиліть, й, навіть може призвести до втрати державності, оскільки саме на військовослужбовця покладені заходи відсічі і стримування збройної агресії російської федерації. Отже, вчинення кримінальних правопорушень проти військовослужбовців відбувалися під впливом тих наративів які поширювалися в інформаційному просторі на замовлення країни-агресора, так і безпосередньо мали здійснюватися громадянами нашої країни й записували образи на відео і поширюючи їх в мережі Інтернет серед її користувачів.

Якщо проаналізувати вироки за даною категорією справ, вони вчинялися особами з низьким матеріальним доходом і здійснювалися за винагороду, щоб зірвати мобілізацію. В обидвох випадках такі особи діяли за дорученням країни-агресора, кожним з них було поширено понад шістьдесят сім публікацій серед 10 тис. підписників, у яких містилися образливі висловлювання на адресу військовослужбовців. В деяких випадках приниження честі та гідності військовослужбовців відбувалося з хуліганських мотивів під впливом сильного алкогольного сп'яніння або з інших низьких спонукань [18].

Висновки. На наше переконання, запобігти вчиненню кримінальних правопорушень проти честі й гідності військовослужбовців, особливо, в інформаційному просторі, доволі складно. Проте вважаємо за необхідне висловити здійснення державою наступних заходів:

необхідно здолати упереджене ставлення, які існують між армією та деякими прошарками суспільством внаслідок тривалої пропаганди;

ретельно перевіряти наповненість у різноманітних інформаційних ресурсах суб'єктів, які формують особистість військовослужбовців;

доносити населенню про важливість військової служби та її значення для територіальної цілісності й існування державності;

підвищувати авторитет військовослужбовців за допомогою просвітницьких каналів та програм, показуючи у яких умовах відбувається захист Батьківщини, розміщення біг-бордів зі словами вдячності за можливість жити та працювати, формувати толерантне ставлення до них;

розробити досконале правове регулювання та здійснення ефективного контролю держави по протидії пропаганді, яка поширюється у мас-медіа, соціальними мережами, каналами інтернет-месенджерів проти військовослужбовців;

посилити ретельну перевірку інформації, яка висвітлюється, при цьому особливу увагу приділити дотриманню стандартів достовірності та точності інформації, блокувати вплив проросійських каналів та месенджерів;

підвищувати правову культуру та поведінку військовослужбовців і враховувати, що його військова служба відбувається у тяжких фізичних й психологічних умовах, що може відбиватися на його фізичному і психічному здоров'ї, а отже своєчасно виявляти та усувати негативні наслідки, що можуть вплинути на їх подальшу поведінку;

спрямовувати зусилля на формування та дотримання інформаційної культури (інформаційної грамотності) у суспільстві, яку можливо досягти за допомогою критичного мислення, навичкам уміння перевіряти джерела інформації, пошуку альтернативні точки зору;

приділяти належну увагу правовій культурі населення й запровадження інформаційної політики, яка спрямована на протидію пропаганді, фейкам та умінню громадян України їм протистояти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ємельяненко В.В., Оробець К.М. Образа честі і гідності військовослужбовця як форма об'єктивної сторони кримінального правопорушення за ст. 435-1 КК України. Том 2 № 75 (2023): *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. С. 93–99.
2. Левицький М.О. Право військовослужбовців на честь та гідність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 42. Т. 1. С. 82–86.
3. Тимофеев А.О., Когут А.А., Членов М.В. Щодо проблем правової регламентації статті 435-1 «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю» Кримінального кодексу України». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 370–373.
4. Бодунова О. М., Любавіна В. П. Вплив новітніх інформаційних технологій на динаміку злочинності в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 225–229.
5. Глушко Д. А. Вплив ЗМІ на формування «фонових явищ» злочинності в Україні. Злочинність у глобалізованому світі : матеріали XVI Всеукр. кримінол. конф. для студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Харків, 12 груд. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 5–6.
6. Гриценко С.С. Засоби масової інформації як детермінанти злочинності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 279–281.
7. Кушнар'ов С. В. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості неповнолітніх: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 2. С. 24–31.
8. Мокряк М. Вплив засобів масової інформації на детермінацію злочинності. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 11. С. 195–198.
9. Пахнін М.Л. Поняття «Криміногенний вплив засобів масової інформації». *Наше право*. 2020. № 3. С. 201–206.
10. Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К. : Нац. акад. СБУ, 2015. – 172 с.
11. Словник. Портал української мови та культури. URL.: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%C4%C5%D2%C5%D0%CC%B2%CD%0%CD%D2%C8> (дата звернення 28.07.2024).
12. Головкін, Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
13. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. К.: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
14. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія. – Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
15. І. Жаровська, Н. Ортинська. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки» Т. 7. 2020 . № 2. С. 56–61.
16. Еляшевська Н. Ф. Вразливість України до інформаційної війни. *Теле– та радіожурналістика*. Львів. 2015. Вип. 14. С. 37.
17. Вирок Кіцманського районного суду Чернівецької області від 20.02.2023 по справі № 718/418/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109076815>.
18. Аналітика судових рішень, винесених за результатом розгляду кримінальних проваджень за статтею 435-1 КК України – Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю. URL.: <https://legal100.org.ua/judicial-practice/analitika-sudovyh-rishenyvyneseniyh-za-rezultatom-rozglyadu-kryminalnyh-provadhzen-za-statteyu-435-1-kk-ukrayiny-obraza-chesti-i-gidnosti-vijskovosluzhbovczya-pogroza-vijskovosluzhbovczyu/>. (дата звернення 28.07.2024).

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTICS OF COLLABORATION ACTIVITIES IN UKRAINE

Грицюк І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Поліщук Д.О., аспірант кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Стаття присвячена аналізу кримінально-правової характеристики колабораційної діяльності в Україні, розгляду об'єктивних та суб'єктивних ознак складів досліджуваного кримінального правопорушення. На підставі аналізу наукових джерел досліджено зміст поняття «колабораційна діяльність» та висвітлені нормативно-правові акти, які регулюють цю сферу правовідносин.

Проведено аналіз вибіркової частини досліджуваної ст. 111-1 КК України. Встановлено, що основним об'єктом кримінального правопорушення колабораційної діяльності є національна безпека та суверенітет держави, а додатковими об'єктами можуть бути громадський порядок, економічна стабільність, право власності та життя громадян. Розкрито об'єктивну сторону кожного з передбачених ст. 111-1 КК України кримінальних правопорушень, які відображають найбільш поширені варіанти добровільної співпраці з державою-агресором під час тимчасової окупації. Визначено, що кримінальній відповідальності за вчинення колабораційної діяльності підлягає осудна особа, яка є громадянином України і на момент вчинення кримінального правопорушення має повних 16 років. Автором встановлено, що суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1, 2, 3, 5, 7, 8 статті 111-1 КК України може бути лише громадянин України; кримінальні правопорушення, які передбачені чч. 4, 6 ст. 111-1 КК України можуть вчинятися загальним суб'єктом. Визначено, що суб'єктивна сторона включає наявність прямого умислу та для окремих частин ст. 111-1 КК України наявність специфічної мети, яка зазначається у диспозиції.

Виділено основні ознаки відмежування колабораційної діяльності від інших складів злочинів, передбачених КК України, таких як державна зрада (ст. 111 КК України), пропаганда війни (ст. 436 КК України), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК України), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України).

Автором виділені ключові проблеми, які виникають на практиці при кримінально-правовій кваліфікації колабораційної діяльності, такі як необґрунтоване переслідування колаборантів, застосування справедливого покарання, відсутність єдиної судової практики, недостатність доказової бази та запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: анексія, держава-агресор, державна зрада, квазіреспубліка, колаборант, колабораційна діяльність, кримінально-правова характеристика, національна безпека, окупована територія, територіальна цілісність та недоторканність.

The article is devoted to the analysis of the criminal legal characteristics of collaboration activities in Ukraine and considered of objective and subjective features of the elements of the criminal offense under study. It is investigated the content of the concept of "collaboration activity" based on the analysis of scientific sources and highlighted the legal acts regulating this area of legal relations.

An analysis of selective parts of the studied Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine is provided. It is established that the main object of the criminal offense of collaboration is the national security and sovereignty of the state, and additional objects may include public order, economic stability, property rights and lives of citizens. An objective aspect of each of the criminal offenses provided for in Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine is revealed, which reflect the most common options for voluntary cooperation with the aggressor state during the temporary occupation. It has been determined that criminal liability for collaboration is imposed on a sane person who is a citizen of Ukraine and is at least 16 years old at the time of the criminal offense. The author establishes that only a citizen of Ukraine can be a subject of criminal offenses under Parts 1, 2, 3, 5, 7, 8 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine; criminal offenses under Parts 4, 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine may be committed by a general subject. It is determined that the subjective side includes the presence of direct intent and, for certain parts of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, the presence of a specific purpose which is specified in the disposition.

It is highlighted the main features of separation of collaboration activities from other crimes under the Criminal Code of Ukraine, such as state treason (Article 111 of the Criminal Code of Ukraine), war propaganda (Article 436 of the Criminal Code of Ukraine), creation of a terrorist group or terrorist organization (Article 258-3 of the Criminal Code of Ukraine), aiding the aggressor state (Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine).

The author identified the key problems that arise in practice in the course of criminal legal qualification of collaboration activities, such as unjustified prosecution of collaborators, application of fair punishment, lack of uniform court practice, insufficient evidence base, and suggested possible ways to resolve them.

Key words: annexation, aggressor state, state treason, quasi-republic, collaborator, collaborative activity, criminal legal characteristics, national security, occupied territory, territorial integrity and inviolability.

Постановка проблеми. Колабораційна діяльність є новим видом кримінального правопорушення у Кримінальному кодексі України (далі КК України). Першочерговою причиною вчинення діянь, що мали ознаки колабораційної діяльності за часів незалежності України стало розв'язання російською федерацією у лютому 2014 року гібридної війни проти нашої держави, анексія Автономної Республіки Крим, окупація частини Донецької та Луганської областей, а також утворення на цих територіях своїх терористичних угруповань. Проросійська частина населення окупованих територій – громадян України з метою задоволення власних амбіцій та інтересів зради свою державу шляхом переходу на сторону ворога.

Вісім років колабораційна діяльність в Україні не визнавалася юридично як окремих складів кримінального правопорушення, а на практиці найбільш небезпечні

акти таких діянь, які вчинялися на території Автономної Республіки Крим, як тимчасово окупованої території рф, кваліфікувалися за ст. 111 КК України «Державна зрада» або ст. 436 КК України «Пропаганда війни» [1]. Як свідчать дані Єдиного державного реєстру судових рішень за іншою статтею КК України, а саме за ст. 258-3 до 15 березня 2022 року кваліфікували такі діяння як співпраця громадян України з представниками терористичних організацій «днр» та/чи «лнр» [2, с. 88–101].

Після подій 24 лютого 2022 р., коли країна-терорист російська федерація відкрила новий етап агресії проти України та повномасштабно вторглася на територію нашої держави, розв'язавши кровопролитну війну, поширилися випадки переходу українців на бік ворога та вчинення злочинних дій яким на практиці при кваліфікації за

об'єктивними та суб'єктивними ознаками не було відповідної статті якій би відповідав конкретний склад кримінального правопорушення.

Збільшення кількості актів деліктної поведінки, які посягають на основи національної безпеки України, а без відповідної криміналізації таких діянь та відсутності справедливого покарання ставили під загрозу сам факт існування українців як нації та України як самостійної незалежної держави, призвели до появи у березні 2022 року у КК України нової статті 111-1 «Колабораційна діяльність» згідно із Законом № 2108-IX від 03.03.2022 [3].

Зважаючи на проаналізовані вище загрози національній безпеці України, а також на зростаючу кількість облікованих кримінальних правопорушень за новою ст. 111-1 КК України (за офіційними даними Офісу Генерального Прокурора України за березень-грудень 2022 р. було обліковано 3 851 кримінальних правопорушень за ст. 111-1 КК України (з них 620 – з обвинувальним актом), за 2023 рік – 3 207 (з них 984 – з обвинувальним актом), за січень-червень 2024 р. – 1 620 (з них 288 – з обвинувальним актом) [4] постає нагальна потреба дослідити кримінально-правову характеристику колабораційної діяльності.

Варто наголосити, що колабораційна діяльність є найпоширенішим кримінальним правопорушенням (більше 50 %) серед злочинів проти основ національної безпеки України, що підсилює важливість актуальності дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема питань, що стосуються кримінально-правової характеристики колабораційної діяльності в Україні займалися науковці Батраченко Т. С., Головкін О. В., Ємельянов Р. О., Єлаєв Ю. Л., Зайцев О. В., Коломієць В., Лігун А., Перепелиця С., Сказко І. Р., Часник М. І. та інші. Проте, незважаючи на значний науковий і практичний інтерес в останні роки до проблеми колабораційної діяльності в Україні, питання кримінально-правової характеристики складів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України, досліджено недостатньо, в результаті чого виникає ряд проблем у сфері правозастосування.

Формулювання цілей. Метою пропонованого дослідження є проведення кримінально-правової характеристики колабораційної діяльності, виявлення ключових проблем правозастосування у цій сфері та надання пропозицій щодо вирішення виявлених проблем та вдосконалення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» вступила в дію з 15 березня 2022 р. із набуттям чинності Закону № 2108-IX [3]. Міжнародне гуманітарне право також передбачає відповідальність за колабораційну діяльність. Відповідні положення містяться в Женевських конвенціях і додаткових протоколах до них. Наприклад, IV Женевська конвенція захищає цивільних осіб у часи війни і передбачає покарання за співпрацю з окупантом [5].

Ст. 111-1 КК України знаходиться в Розділі 1 «Злочини проти основ національної безпеки України» [1], які є одними із найбільш небезпечних, тому що вони мають безпосередній вплив на життєво важливі інтереси людини, суспільства, держави. Зважаючи на ці особливості доцільно провести кримінально-правову характеристику колабораційної діяльності.

Ст. 111-1 КК України містить 8 частин і включає значну кількість складів кримінальних правопорушень щодо співпраці з державою-агресором [1]. Визначення та класифікація таких діянь є ключовими для забезпечення ефективного кримінального переслідування та покарання осіб, що вчиняють ці злочини. Для того щоб зрозуміти правову природу досліджуваного об'єкта, необхідно розглянути зміст поняття «колабораційна діяльність» та його кримінально-правові ознаки.

Зміст поняття «колабораційна діяльність» в українському законодавстві визначається як співпраця з окупаційною владою чи агресором з метою надання їм допомоги

або сприяння їхнім діям. Основним нормативно-правовим актом, що регулює цю сферу є КК України, зокрема стаття 111-1 «Колабораційна діяльність» [1]. З точки зору Т. С. Батраченко, колабораційна діяльність охоплює свідоме та добровільне співробітництво громадян з окупаційною владою або державою-агресором. Зміст цього поняття включає різні форми підтримки ворога, такі як політична, військова, економічна, інформаційна діяльність [6].

На думку О. В. Головкина та І. Р. Сказко колабораціонізм є умисно вчиненим громадянином України діянням, яке посягає на суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку України та полягає у виконанні організаційно-розпорядчих та (або) адміністративно-господарських повноважень у незаконно створених органах, установах і підприємствах публічного сектору на території України, яка не контролюється її державною владою [7, с. 235–247].

Міністерство юстиції України провело роз'яснення поняття «колаборант» та «колабораційна діяльність»: «Колаборант – це той, хто співпрацює або очолює органи якоїсь новоствореної квазіреспубліки. Колаборація – це умисна діяльність, коли людина фактично робить все, аби підірвати суверенітет держави і в тому числі – отримати з цього собі якийсь зиск» [8].

Проведемо аналіз вибіркової частини досліджуваної ст. 111-1 КК України. Дії, які криміналізовані у ч. 1 ст. 111-1 КК України «Публічне заперечення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України...» спрямовані на дискредитацію суверенітету та територіальної цілісності України. Публічні заклики до підтримки рішень та дій держави-агресора, співпраця з окупаційною адміністрацією підривають державну владу та сприяють окупаційній адміністрації у встановленні контролю над тимчасово окупованими територіями [1].

Такі дії як забезпечення громадянами України роботи навчальних закладів та інших установ на окупованій території за законами окупаційної влади сприяють інтеграції окупованих територій у правову систему держави-агресора та підривають національну ідентичність населення. Саме тому такі дії криміналізовані у ч. 3 ст. 111-1 КК України [1].

Дії, які криміналізовані у ч. 4 ст. 111-1 КК України, а саме передача матеріальних ресурсів чи іншої допомоги окупаційним силам [1], створюють загрозу для національної безпеки та суверенітету України.

Необхідність криміналізації таких дій як організація або участь у заходах політичного, економічного, культурного чи іншого характеру, спрямованих на підтримку окупаційної влади у ч. 6 ст. 111-1 КК України викликана тим, що такі дії сприяють легітимізації окупації та підриву суверенітету України.

Кримінально-правова кваліфікація колабораційної діяльності передбачає встановлення об'єктивних та суб'єктивних ознак кримінального правопорушення. Об'єктивні ознаки включають фактичні дії, які становлять колабораційну діяльність, тоді як суб'єктивні ознаки включають мотиви, цілі та умисел особи, яка вчиняє такі дії.

Основним об'єктом кримінального правопорушення колабораційної діяльності є національна безпека та суверенітет держави. Додатковими об'єктами можуть бути громадський порядок, економічна стабільність, право власності та життя громадян.

До об'єктивної сторони колабораційної діяльності належать конкретні діяння, перелічені в частинах 1–8 ст. 111-1 КК України, які становлять співпрацю з ворогом та передбачають окремі складі кримінальних правопорушень. Це можуть бути як публічні, так і приховані дії, що спрямовані на підтримку ворога або окупаційної влади: публічні висловлювання, добровільне зайняття громадянином України посади у незаконних органах влади, ство-

рених на тимчасово окупованій території, передача ресурсів, організація заходів, тощо.

Як приклад можна навести вирок Сакаганського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області у спрощеному судовому провадженні № 1-кп/214/854/24 стосовно громадянки України, яка розмістила чотири публікації у соціальній мережі «Однокласники», в яких містяться публічні заклики до підтримки дій держави-агресора, збройних формувань держави-агресора. Умисні дії обвинуваченої виразились у публічних закликах до підтримки дій держави-агресора, збройних формувань держави-агресора та були кваліфіковані за ч. 1 ст. 111-1 КК України [9].

Наступним елементом кримінально-правової характеристики є суб'єкт колабораційної діяльності. Законодавчо визначено, що: «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність» [1] (ч. 1 ст. 18 КК України). Згідно із загальним правилом «кримінальний відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років» [1] (ч. 1 ст. 22 КК України). Однак з цього загального правила є винятки, зокрема до кримінальної відповідальності притягуються особи, які досягли на час вчинення злочину чотирнадцятирічного віку, за вчинення суспільно небезпечних діянь, вичерпний перелік яких міститься в частині другій статті 22 КК України, серед яких немає досліджуваної ст. 111-1 КК України [1]. Досліджуючи ст. 111-1 КК України, що передбачає відповідальність за колабораційну діяльність, з огляду на буквальне тлумачення змісту диспозиції чч. 1, 2, 3, 5, 7 цієї статті можна зробити висновок, що суб'єкт злочину тут спеціальний, так як в ній міститься вказівка на додаткову ознаку, що характеризує суб'єкт посягання – громадянство України. Кримінальні правопорушення, які передбачені чч. 4, 6 ст. 111-1 КК України можуть вчинятися загальним суб'єктом.

Також важливе значення для кримінально-правової кваліфікації має місце вчинення кримінального правопорушення. Так, наприклад, у ч. 1 та ч. 6 місцем вчинення колабораційної діяльності варто вважати не тільки окуповані території, оскільки цього законодавець чітко не передбачив у диспозиції. Отже, це може бути будь-яка частина України. Склад даного кримінального правопорушення – формальний, так як не передбачає настання обов'язкових шкідливих наслідків таких діянь.

Суб'єктивна сторона включає наявність прямого умислу, зокрема свідоме здійснення дій на користь держави-агресора, а також мотиви та цілі, які можуть включати політичні, ідеологічні, економічні або особисті інтереси, а для окремих частин ст. 111-1 КК України може бути наявність специфічної мети, яка зазначається у диспозиції. Це може бути виражено як у формі активної пропаганди на підтримку держави-агресора, так і у виконанні посадових обов'язків у незаконних органах влади [10, с. 99–104].

Так, у справі № 317/1106/23 Запорізького районного суду Запорізької області про кримінальне правопорушення, яке передбачене ч. 7 ст. 111-1 КК України, було встановлено, що ОСОБА, перебуваючи на тимчасово окупованій російською федерацією території смт Веселе Мелітопольського району Запорізької області, будучи колишнім співробітником ГУ МВС України в Запорізькій області звільненим у спеціальному званні «майор міліції», маючи відповідну освіту, фахові знання та досвід роботи у правоохоронному органі, діючи умисно, із власних корисливих мотивів та з метою підтримання окупаційної влади, встановленої збройними формуваннями російської федерації, маючи проросійські погляди та критичне ставлення до діючої законної влади в Україні, достовірно усвідомлюючи протиправність своїх дій та передбачаючи настання суспільно небезпечних наслідків, прийняв пропозицію невідомої особи з кола представників збройних формувань та окупаційної адміністрації дер-

жави агресора та добровільно зайняв посаду оперуповноваженого територіального підрозділу незаконно створеного правоохоронного органу – т.зв. «Веселовського відділення Головного управління МВС в Запорізькій області» (рос. мов.). ОСОБУ було визнано винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 7 ст. 111-1 КК України та призначено покарання у вигляді 12 (дванадцяти) років позбавлення волі, з позбавленням права обіймати будь-які посади у органах державної влади та місцевого самоврядування, у державних та комунальних підприємствах, установах, а також організаціях, що надають публічні послуги строком на 10 (десять) років, з конфіскацією всього майна, що належить йому на праві власності [11]. Суб'єкт у цій справі буде: загальний – фізична осудна особа, а також спеціальний – громадянин України. Суб'єктивна сторона даного кримінального правопорушення виражається у прямому умислі, оскільки особа усвідомлювала характер небезпечного діяння, передбачала це та бажала настання наслідків. Дане діяння кваліфікується як особливо тяжкий злочин.

Особливо кваліфікованим складом злочину колабораційна діяльність (частина 8 статті 111-1 КК України) є вчинення особами, зазначеними у чч. 5-7 ст. 111-1 КК України, дій або прийняття рішень, що призвели до: 1) загибелі людей (тобто, до смерті хоча б однієї фізичної особи); 2) настання інших тяжких наслідків (визначення дефініції «інших тяжких наслідків» передбачено в нормах пункту 4 Примітки до ст. 111-1 КК України). В даному випадку, склад злочину (ч. 8 статті 111-1 КК України) є закінченим кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 13 КК України) з моменту настання хоча б одного із вищезазначених альтернативних суспільно небезпечних наслідків. Як відмітили Р. О. Ємельянов та Ю. Л. Єлаєв, що відносно таких тяжких наслідків даного злочину, як, зокрема, умисне спричинення тяжкого тілесного ушкодження (ст. 121 КК України) необхідно виходити з наукового підходу відповідно до якого: «Якщо фактично конкретні наслідки настали, то вони не змінюють кваліфікацію цих злочинів, але впливають на ступінь суспільної небезпечності» [1; 12].

Правильна кваліфікація колабораційної діяльності вимагає чіткого відмежування від інших складів злочинів, передбачених КК України:

1. Державна зрада (ст. 111 КК України). Колабораційна діяльність часто перетинається з державною зрадою, але ключова різниця полягає в тому, що державна зрада передбачає дії, спрямовані на зміну конституційного ладу або територіальної цілісності України на користь іноземної держави, тоді як колабораційна діяльність зосереджується на співпраці з окупаційною владою або збройними силами держави-агресора. Слушно зазначив щодо відмежування цих двох кримінальних правопорушень С. Перепеліця, вказавши на їх важливу розмежувальну ознаку – період вчинення діяння: до окупації території – це державна зрада, після окупації – колабораційна діяльність [13].

2. Пропаганда війни (ст. 436 КК України) [1]. Пропаганда війни включає поширення матеріалів, що містять заклики до агресивних дій, але не обов'язково включає співпрацю з окупаційними силами.

3. Створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК України) [1]. Колабораційна діяльність може включати елементи співпраці з терористичними організаціями, але в такому випадку необхідно оцінити, чи дії особи підпадають під визначення колабораційної діяльності або створення та участі в терористичній групі.

4. Пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) [1]. Ст. 111-1 КК України містить перелік видів діяльності, яка вважається колабораційною – публічна підтримка дій держави-агресора, обіймання керівних та некерівних посад в окупаційних адміністраціях, впровадження стандартів освіти держави-агресора тощо. Всі ці дії, зокрема, можуть підпадати і під визначення дій, спрямованих на підтримку (пособництво) державі агресора. Також у ст. 111-2 КК

Україні криміналізовано добровільний збір, підготовку та/або передачу матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, що на пряму перетинається з частиною четвертою статті 111-1 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за передачу матеріальних ресурсів та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором.

Аналіз практичного застосування ст. 111-1 КК України з офіційних даних Єдиного державного реєстру судових рішень показав, що існує потреба у подальшому вдосконаленні законодавства для більш чіткого визначення меж колабораційної діяльності та її відмежування від інших злочинів. Регулярний перегляд і вдосконалення законодавства на основі аналізу судової практики та змін у суспільно-політичній ситуації. Це дозволить забезпечити актуальність і ефективність правових норм у боротьбі з колабораційною діяльністю. Також важливо, на нашу думку, співпрацювати Україні з міжнародними організаціями та країнами-партнерами для обміну досвідом у боротьбі з колабораційною діяльністю. Це може включати участь у міжнародних тренінгах, конференціях та інших заходах.

При кваліфікації діянь важливо на практиці не переходити межу і зробити так, щоб громадяни України, які хочуть жити в Україні, але вимушені були залишитися на окупованих територіях та продовжувати забезпечувати та організовувати своє життя, а також життя своїх рідних за умов окупації могли бути захищеними, що після звільнення українська влада, переслідуючи колаборантів, утримається від безпідставних обвинувачень і покарань. У громадян України має бути впевненість, що якщо у них відсутній намір спричинити шкоду інтересам України та за відсутності шкідливих наслідків від їхньої діяльності для України вони не стануть жертвами необґрунтованих переслідувань. З цього приводу ми притримуємося наукових поглядів М. І. Часника, що для того, щоб не було на практиці необґрунтованих переслідувань колаборантів і щоб запобігати колабораційній діяльності варто за допомогою попереджувальної роботи зі сторони правоохоронних органів вміти не викликати своїми правовими заходами внутрішню ворожнечу серед українського населення, що стосується колабораціонізму, а доступно пояснювати громадянам зміст поняття колаборація та всі негативні наслідки, які вона викликає [14, с. 160–164].

Для вирішення проблеми застосування справедливого покарання для колаборантів ми вважаємо, що потрібно розробити та впровадити офіційні методичні рекомендації для суддів і правоохоронців щодо застосування статті 111-1 КК України.

При дослідженні кримінально-правової характеристики колабораційної діяльності в Україні ми виявили проблему відсутності єдиної судової практики. Різні суди можуть приймати різні рішення щодо подібних справ, що призводить до правової невизначеності і нерівності перед законом. Наприклад, дві особи, які здійснили однакові дії, можуть отримати різні вирoki залежно від регіону чи судді. Так, для прикладу, на практиці досить часто одні і ті ж дії в одних провадженнях судді кваліфікують за сукупністю стст. 111, 258-3 та 260 КК України, а в інших – за сукупністю стст. 111 та 111-1 КК України. З метою вирішення вказаної проблеми варто розробити та впровадити систему узагальнення судової практики щодо колабораційної діяльності на основі рішень вищих судових інстанцій.

Ще одну проблему, яку ми виявили при дослідженні кримінально-правової характеристики колабораційної діяльності є недостатність доказової бази. Колабораційна діяльність часто пов'язана з діями, які важко документувати або підтвердити свідченнями. Наприклад, участь у заходах чи висловлювання у соціальних мережах можуть бути важкими для фіксації та подання як доказів у суді.

Задля вирішення вказаної проблеми варто впровадити сучасні технології збору та обробки доказів, включаючи використання цифрових технологій для фіксації інформації з соціальних мереж та інших онлайн-джерел, а також постійно підвищувати кваліфікацію правоохоронців у сфері збору та збереження доказів колабораційної діяльності.

Отже, кримінально-правова характеристика колабораційної діяльності є складною і потребує детального аналізу нормативно-правової бази, об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, а також проблем і перспектив удосконалення правозастосування. Ефективна боротьба з колабораціонізмом вимагає комплексного підходу, включаючи законодавчі зміни, підвищення кваліфікації правоохоронців та суддів, а також активна співпраця з міжнародними партнерами. Запропоновані шляхи вирішення можуть значно підвищити ефективність боротьби з цим явищем, забезпечивши належну правову оцінку дій осіб, які співпрацюють з агресором або окупаційною владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 05.07.2024).
2. Зайцев О.В. Особливості кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності в освітній сфері. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1(105). С. 88–101.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-травень 2024 року. Офіційний сайт Офісу Генерального Прокурора України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-gozsliduvannya-2> (дата звернення: 26.06.2024).
5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція від 12 серпня 1949 року / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 14.07.2024).
6. Батраченко Т.С. Колабораційна діяльність в умовах війни: поняття та кримінальна відповідальність за протиправні дії. 2023. С. 73–97. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/322/8759/18360-1?inline=1>
7. Головкін О.В., Сказко І.Р. Колабораціонізм в Україні: дискусійні аспекти. *Держава і право*. 2018. Випуск 78. С. 235–247.
8. Коломієць В. У Мін'юсті пояснили, хто вважається колаборантом. За матеріалами Судово-юридичної газети [Електронний ресурс]. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/238268-u-minyusti-poayasnili-khto-vvazhayetsya-kolaborantom>
9. Вирок Саксаганського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області у спрощеному кримінальному провадженні № 1-кп/214/854/24 від 09.07.2024. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120274928>.
10. Лігун А. Суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2024. № 1. С. 99–104. URL: <https://kingu-visnyk.kyiv.ua/index.php/journal/article/view/59>.
11. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області у кримінальному провадженні № 1-кп/317/95/2024 від 08.07.2024. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120215875>.
12. Емельянов Р.О., Єлаєв Ю.Л. Кримінально-правова характеристика колабораційної діяльності. *Публічне право*. 2023. № 3 (51). С. 100–109. URL: <https://www.publicne-pravo.com.ua/files/51/11.pdf>
13. Perepelytsia S. Criminal Law Aspects of Wartime Collaboration in the Criminal Code of Ukraine. In: Nechyporuk, M., Pavlikov, V., Krytskyi, D. (eds) *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering – 2023*. ICTM 2023. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 996. Springer, Cham. 2024. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-60549-9_15
14. Часник М.І. Оцінка рівня свідомості громадян щодо колаборації та можливості запобігання їй шляхом попереджувальної роботи правоохоронних органів. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2-4. С. 160–164. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/932>.

ЗАКОНОТВОРЧІ ІНІЦІАТИВИ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ УКЛАДАННЯ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

LEGISLATIVE INITIATIVES AIMED AT REFORMING THE CRIMINAL LEGAL CONSEQUENCES OF ENTERING INTO A PLEA AGREEMENT FOR CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES

Євдокімова О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено критичний аналіз Проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності укладення угод про визнання винуватості» (реєстр. № 11340 від 14.06.2024 р.). Встановлено, що цим документом пропонується доповнити Кримінальний кодекс України (далі – КК) статтею 69-2, у якій закріпити спеціальні правила призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, за наслідками укладення угоди про визнання винуватості за корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією. Також ч. 2 ст. 75 КК доповнюється приписом, згідно з яким у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, суд приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про визнання винуватості, якщо сторонами цієї угоди узгоджено звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі на строк не більше восьми років або іншого більш м'якого покарання і при цьому сторонами угоди узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням. Проектом пропонується у ч. 3 ст. 53 КК закріпити положення, відповідно до якого виключно щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, суд може ухвалити вирок, яким затверджує угоду про визнання винуватості, і призначити узгоджене сторонами додаткове покарання у виді штрафу у випадках, коли таке покарання не передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.

Водночас, системний аналіз запропонованих змін та доповнень до КК свідчить, що цей проект закріплює можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням осіб, які вчинили корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення, незалежно від тяжкості вчиненого ними діяння, що в українських реаліях буде сприйматися і громадськістю, й політикумом як уникнення корупціонерами кримінальної відповідальності.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, призначення покарання, звільнення від покарання, корупційні кримінальні правопорушення, угода про визнання винуватості, штраф, погашення судимості.

The article provides a critical analysis of the Draft Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedural Code of Ukraine on Increasing the Efficiency of Plea Agreements" (reg. No. 11340 dated 14.06.2024). It has been established that this document proposes to add Article 69-2 to the Criminal Code of Ukraine, in which special rules for the imposition of a milder punishment than provided for by law, following the conclusion of a plea agreement for corruption criminal offenses and criminal offenses, related to corruption. Also part 2 of Art. 75 of the Criminal Code is supplemented by a provision according to which in criminal proceedings regarding corruption criminal offenses and criminal offenses related to corruption, the court makes a decision on exemption from serving a sentence with probation in the event of approval of a plea agreement, if the parties to this agreement have agreed on exemption from serving a sentence in the form of imprisonment for a term of no more than eight years or another milder punishment and at the same time the parties to the agreement have agreed on an exemption from serving a sentence with probation. The project proposes in Part 3 of Art. 53 of the Criminal Code to enshrine a provision according to which, exclusively in relation to corruption criminal offenses and criminal offenses related to corruption, the court may issue a verdict approving a plea agreement and impose an additional penalty agreed upon by the parties in the form of a fine in cases where such a penalty not provided for in the sanction of the article (sanction of part of the article) of the Special Part of the Criminal Code.

At the same time, a systematic analysis of the proposed changes and additions to the Criminal Code shows that this project establishes the possibility of exemption from serving a sentence with probation for persons who have committed corruption and corruption-related criminal offenses, regardless of the severity of the act committed by them, which will be perceived in Ukrainian realities both the public and the political community as the avoidance of criminal responsibility by corrupt officials.

Key words: law on criminal responsibility, sentencing, exemption from punishment, corruption criminal offenses, plea agreement, fine, expungement of criminal record.

Постановка проблеми. На початку 2024 р. соціологічною компанією Info Sapiens за підтримки Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) було проведено експертне опитування щодо оцінки рівня корупції в Україні з метою отримання об'єктивних оцінок представників антикорупційного експертного сектору України щодо динаміки рівня корупції в Україні та ефективності реалізації державної антикорупційної політики. У ході цього опитування були отримані результати зрізу думок фахівців, які є достатньо обізнаними з питань формування, реалізації та аналізу антикорупційної політики, здатні надавати достатньо релевантну оцінку стану ситуації з корупцією в Україні.

Більше половини (55%) представників антикорупційного середовища визнають суттєву поширеність корупції в Україні. За їх оцінками цей рівень за 5-бальною шкалою становить 3,86. Відповідно до отриманих результатів, на думку експертів, політична корупція на найвищому

рівні (наприклад, в Уряді чи у Верховній Раді України) є найбільш серйозною проблемою для України. Це визнає 86% експертів. Про високі показники корупції в бізнесі зазначили 80% опитаних. У повсякденному житті рівень побутової корупції, на думку експертів, становить 43% [1].

За даними міжнародної організації Transparency International індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) в Україні у 2023 році становив 36 балів зі 100 можливих. Сусідами України зі схожим рейтингом є: Алжир, Бразилія, Сербія. На один бал Україну випереджають Албанія, Аргентина, Гамбія, Ефіопія та Замбія, які мають по 37 балів. А на бал менше, ніж Україна – 35, отримали Боснія і Герцеговина, Домініканська Республіка, Єгипет, Непал, Панама, Сьєрра-Леоне та Таїланд [2].

Порівняно з 2022 роком ці показники України виростили на 3 бали, що є одним із найкращих результатів за минулий рік у світі. У той же час незважаючи на ці результати,

Україна все ще посідає досить низькі позиції у цьому рейтингу. У зв'язку з цим протидія корупції в політичній, економічній, соціальній та інших сферах суспільного життя на сьогодні є одним з найважливіших завдань для України. Саме тому прагнення законодавця до вдосконалення механізму кримінально-правової протидії корупції є цілком виправданим. Черговою спробою у цьому аспекті став «Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності укладення угод про визнання винуватості» № 11340 від 14 червня 2024 р (далі – проект № 11340).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження проблем протидії корупційним проявам зробили: В. М. Бурдін, А. А. Вознюк, Ю. В. Гродецький, С. М. Гусаров, Н. О. Гуторова, З. А. Загинець-Заболотенко, О. О. Дудоров, К. П. Задоя, В. М. Киричко, М. І. Мельник, А. В. Мовчан, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, Ю. А. Пономаренко, В. Я. Тацій, В. М. Трепак, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк, М. В. Шепітько та ін. Проте через новизну останніх законодавчих ініціатив, спрямованих на внесення змін та доповнень до механізму кримінально-правової протидії корупції, виникла потреба у науковому їх аналізі.

Метою статті є критичний аналіз положень проекту закону № 11340, яким пропонується внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності укладення угод про визнання винуватості.

Вклад основного матеріалу. Аналіз положень проекту № 11340 свідчить, що всупереч багаторічній державній політиці у сфері протидії корупції, у цьому документі пропонується послабити кримінально-правовий вплив на осіб, які вчинили корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення. При цьому така кардинальна зміна вектору державної антикорупційної політики відбувається в умовах збройної агресії проти України; на тлі за весь час існування Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури резонансних викриттів «топкорупціонерів», серед яких чинні і колишні народні депутати, судді Верховного Суду, заступники Міністрів, інші службові особи та представники бізнесу [3]; незважаючи на рекомендації Європейської комісії щодо посилення заходів боротьби з корупцією; а головне ігноруючи вплив стану корупції в Україні на формування її позитивного іміджу на міжнародній арені.

Системний аналіз положень проекту дозволяє зробити висновок, що єдиною метою впровадження задекларованих у ньому змін, є прагнення авторів цього документу надати можливість особам, які вчинили корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення, уникнути справедливого покарання.

1. Так, проектом пропонується передбачити можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, для випадків укладення угоди про визнання винуватості за корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією (ст. 69-2 проекту). Відповідно до змісту запропонованої ст. 69-2 екстраординарне пом'якшення покарання може бути застосовано у цих випадках тільки щодо одного виду основного покарання – позбавлення волі. При цьому недоліком положень цієї статті є відсутність вказівки на мінімальний розмір позбавлення волі, який може бути узгоджений сторонами угоди про визнання винуватості. У зв'язку з цим це створює підґрунтя для неоднозначного їх тлумачення на практиці та визнання можливості узгодження сторонами такої угоди позбавлення волі у розмірі нижчим за 1 рік, який встановлений у ст. 63 КК.

2. Крім цього, у ч. 2 ст. 69-2 проекту пропонується встановити заборону щодо звільнення від відбування пока-

рання з випробуванням особам, які узгодили більш м'яке покарання. Перш за все, зміст ч. 2 ст. 69-2 проекту не відповідає вимогам Закону України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX «Про правотворчу діяльність», а саме правилам юридичної техніки, згідно з якими до статті КК повинні включатися лише ті положення, що стосуються її предмета регулювання [4]. Ст. 69-2 проекту присвячена питанням призначення покарання, тому включення до її змісту приписів, які стосуються звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 2 ст. 69-2 проекту) є необґрунтованим. До того ж встановлення такої заборони повністю ігнорує правову природу цих двох інститутів: призначення покарання та звільнення від його відбування. Значення призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом за вчинене, полягає у наданні можливості суду призначити необхідне і достатнє покарання, у випадках, коли покарання, передбачені в межах санкції, за ступенем своєї суворості не відповідають індивідуальному ступеню тяжкості конкретного кримінального правопорушення. У свою чергу підставою звільнення від відбування покарання з випробуванням є недоцільність відбування засудженим призначеного покарання у зв'язку із його здатністю до самокерованої правомірної поведінки. Отже, підстави для екстраординарного пом'якшення покарання, а саме його призначення з виходом за мінімальні межі санкції, та звільнення від відбування покарання з випробуванням є різними. У зв'язку з цим не виключається можливість їх одночасного застосування, що додатково свідчить про необґрунтованість заборони, передбаченої у проекті ч. 2 ст. 69-2.

3. Останнє зауваження хоча і є суттєвим, проте не є визначальним. Головне зауваження ґрунтується на системному аналізі положень ст. 69-2, ч. 2 ст. 75 проекту та чинних приписів КК. У проекті пропонується закріпити можливість застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі узгодження сторонами угоди про визнання винуватості покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 8 років або іншого більш м'якого покарання. Тобто, якщо особи, які вчинили інші кримінальні правопорушення, можуть розраховувати на звільнення від відбування покарання з випробуванням, виключно за умови, якщо ними узгоджене покарання у виді: а) виправних робіт, б) службового обмеження для військовослужбовців, в) обмеження волі, а також в) позбавлення волі на строк не більше п'яти років (ч. 1, 2 ст. 75 КК), то для корупціонерів автори проекту взагалі не передбачають жодних обмежень щодо виду покарання. Таким чином останні можуть претендувати на таке звільнення у разі узгодження будь-якого виду основного покарання, у тому числі штрафу або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, тощо.

Крім цього, можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням ініціатори таких змін допускають навіть у разі узгодження строку позбавлення волі у розмірі до 8 років, у той час як для інших засуджених цей строк залишається на рівні 5 років. Постає питання: чим викликані такі преференції для корупціонерів?

Да й це не головне. Важливо те, що майже в усіх санкціях статей Особливої частини КК, передбачених за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення (за винятком ч. 3 ст. 262 та ч. 4 ст. 410 КК), мінімум позбавлення волі встановлений у розмірі нижчим від 8 років або на його рівні. Останнє стосується тільки санкції ч. 4 ст. 368 КК, у якій покарання у виді позбавлення волі передбачено строком від 8 до 12 років. Таким чином, усі ці задекларовані авторами проекту положення ч. 2 ст. 69-2 щодо заборони нібито подвійного пом'якшення відповідальності корупціонерам, не мають жодного сенсу, оскільки сторони угоди про визнання винуватості і без допомоги ст. 69-2 можуть за корупційні та пов'язані

з корупцією кримінальні правопорушення узгодити покарання у виді позбавлення волі строком до 8 років включно в межах будь-якої санкції. Безумовно, узгодження позбавлення волі, навіть у такому розмірі, виявляється більш сприятливим для корупціонера, оскільки відкриває шлях до уникнення реального відбування цього покарання. Мабуть не варто наголошувати на тому, що реальне відбування позбавлення волі, навіть призначене у розмірі нижчому за мінімум санкції, є більш несприятливим наслідком для винної особи, ніж її звільнення від реального відбування позбавлення волі, хоча й призначеного у розмірі 8 років.

Таким чином, зазначенні зміни до ст. 75 КК створюють можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі укладення угоди про визнання винуватості за будь-яке корупційне або пов'язане з корупцією кримінальне правопорушення, тобто незалежно від його ступеня тяжкості. Таким чином, навіть для випадків отримання неправомірної вигоди поєднане з її вимаганням (ч. 3 ст. 368 КК) або отримання неправомірної вигоди в особливо великому розмірі службовою особою, яка займає особливо відповідальне становище (ч. 4 ст. 368 КК) проєкт передбачає можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням. У зв'язку з цим постає питання: про яке превентивне значення закону про кримінальну відповідальність може йти мова, якщо запропоновані зміни гарантують уникнення реального відбування покарання будь-якому корупціонеру, який уклав угоду про визнання винуватості у кримінальному провадженні? Чи здатна така безкарність корупціонерів сприяти зниженню рівня корупції в Україні?! Уявляється, що такі новації навпаки є підґрунтям для збільшення ризиків корупційних проявів в органах правоохоронної та судової діяльності.

4. Усі інші зміни та доповнення, які автори цього документу пропонують включити до КК, є декларативними та не можуть бути застосовані на практиці. Перш за все, це стосується можливості у разі укладення угоди про визнання винуватості призначити штраф як додаткове покарання на підставі ст. 77 КК, якщо в санкції за вчинене його не було передбачено як додаткове.

Дійсно, відповідно до чинної редакції ст. 77 КК, у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням може бути призначено додаткове покарання у виді штрафу. Проте, навіть у цих випадках, в силу приписів ч. 3 ст. 53 КК, штраф може бути призначений лише за умови, якщо він у відповідній санкції статті Особливої частини КК безпосередньо передбачений як додаткове покарання.

Автори проєкту пропонують у ч. 3 ст. 53 КК закріпити можливість призначення штрафу як додаткове покарання у разі укладення угоди про визнання винуватості для випадків, якщо його не було передбачено у санкції за вчинене діяння. Уявляється, що саме з метою прикриття впровадження безкарності корупціонерів, а саме у зв'язку із закріпленням можливості їх необмеженого звільнення від відбування покарання з випробуванням, автори проєкту пропонують встановити «захмарні» розміри штрафу для цих ситуацій у ч. 3 ст. 53 КК. Тим самим нібито підкреслюючи: да, корупціонер може бути звільнений від реального відбування основного покарання, проте це не означає, що він уникає покарання. До нього можна застосувати штраф, як додаткове покарання, навіть, якщо останній не було передбачено у санкції. Тому, незважаючи на звільнення від відбування основного покарання з випробуванням, корупціонер нібито не залишається безкарним.

Проте усі ці новації до ч. 3 ст. 53 КК є декоративними чи декларацією, тобто «замилуванням очей». Насправді проєкт не вносить суттєвих змін до правил призначення штрафу як додаткового покарання, передбачених до ч. 3 ст. 53 КК.

Так, проєктом пропонується виключити із ч. 3 ст. 53 КК слово «лише». Лінгвістичне значення слова «лише» поля-

гає у приверненні уваги читача до певного виразу, воно уживається для виділення певної інформації. Тому виключення його із ч. 3 ст. 53 КК не змінює зміст її положень. Так, за його відсутності зміст положень ч. 3 ст. 53 КК буде полягати у наступному: «Штраф як додаткове покарання може бути призначений тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу». Отже, внаслідок запропонованих змін, а саме виключення слова «лише», зміст правил призначення штрафу як додаткового покарання не змінюється. Останнє обумовлюється залишенням без змін виразу: «коли його спеціально передбачено» в санкції та відсутності у цих положеннях будь-якої вказівки на можливість існування виключення з цього правила. Отже, незважаючи на відсутність слова «лише», зміст зазначених положень залишається незмінним і полягає у тому, що штраф може призначатися як додаткове покарання, якщо він безпосередньо передбачений у відповідній санкції. У свою чергу відсутність будь-яких вказівок на можливість виключення з цього правила надають цим правилам ознак загального характеру, тобто вони поширюються у тому числі, і на випадки призначення судом покарання, узгодженого сторонами угоди про визнання винуватості.

У зв'язку з цим усі інші доповнення ч. 3 ст. 53 КК, а саме пропозиції щодо закріплення розмірів штрафу, який призначається у разі укладення угоди про визнання винуватості, за умови, якщо його не було передбачено у відповідній санкції, з точки зору юридичної техніки породжують колізію кримінально-правових норм та не відповідають вимогам п. в, е ч. 1 ст. 34 ЗУ «Про правотворчу діяльність» [4]¹. Так, відповідно до вимог цього закону норми права викладаються у нормативно-правовому акті послідовно та взаємоузгоджено (кожна наступна норма права повинна несуперечливо впливати з попередньою); викладення норм права здійснюється з урахуванням коректного співвідношення цілого і його частини.

Що ж стосується ситуації, якщо такі доповнення все ж таки будуть ухвалені та набудуть чинності, то практика постане перед питанням подолання такої колізії. Разом з тим, відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), неоднозначність законодавства, його колізійність, тобто відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачають можливість різного тлумачення законодавчих приписів, порушує вимогу «якості закону». У таких випадках національні органи зобов'язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід [5].

Отже, у цих випадках суд змушений буде надавати пріоритет приписам ч. 3 ст. 53 КК, які забороняють застосовувати штраф, якщо його не було передбачено як додаткове у відповідній санкції. У зв'язку з цим суд не зможе призначити штраф, якщо його як додаткове не було передбачено у відповідній санкції, навіть якщо сторона угоди про визнання винуватості дійшли згоди про його застосування.

5. Окрім зазначеного, положення проєкту, що закріплюють граничні розміри штрафу як додаткового покарання, який пропонується призначити у разі укладення угоди про визнання винуватості за корупційні делікти, за умови, що його не було передбачено у відповідній санкції за вчинене, не узгоджуються з загальними правилами застосування штрафу, передбаченими у ч. 2 ст. 53 КК. Відповідно до ч. 2 ст. 53 КК, яка закріплює граничні розміри штрафу, у тому числі як додаткового покарання, останній може призначатися у розмірі: а) від 30 до 50 000 НМДГ або б) визначеному в санкціях статей Особливої частини КК. Інших правил визначення розміру штрафу або його розмірів у чинній ч. 2 ст. 53 КК не передбачено. При цьому проєктом також не пропонується будь-яких

¹ Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>

змін до ч. 2 ст. 53 КК. Звідси, впровадження наведених змін призведе ще дооднієї колізії у КК, а саме приписів ч. 2 ст. 53 та ч. 3 ст. 53 КК, що, як вже було зазначено, відповідно до практики ЄСПЛ є істотним порушенням вимог «якості закону».

6. Декларативність доповнень до ст. 53 КК полягає також у тому, що проектом пропонується передбачити, що суд може ухвалити вирок, яким затверджує угоду про визнання винуватості, і призначити узгоджене сторонами додаткове покарання у виді штрафу у випадках, коли таке покарання не передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК у межах від 20000 НМДГ до 120000 НМДГ – у разі вчинення кримінального проступку. Водночас, відповідно до положень 4.3.1. Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки [6] та чинних положень КК жодне з корупційних кримінальних правопорушень не належить до категорії кримінальних проступків. У той же час поява таких положень у проєкті може опосередковано свідчити про закладання у ст. 53 КК підґрунтя для віднесення у майбутньому корупційних деліктів до категорії кримінальних проступків. Відповідно до чинних положень КК за останні не призначається позбавлення волі (ч. 2 ст. 12 КК), а судимість погашається самим фактом відбування призначеного покарання (п. 2-1 ст. 89 КК).

7. Проектом також пропонується розширити перелік додаткових покарань, які можуть призначатися у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 77 КК), за рахунок включення до нього конфіскації майна. Водночас, відповідно до приписів ст. 77 КК призначення додаткових покарань у цих випадках – є правом, а не обов'язком суду, а також сторін укладення угоди про визнання винуватості. Тому розраховувати на те, що сторони угоди про визнання винуватості будуть узгоджувати можливість конфіскації майна, навіть, якщо вона передбачена у санкції відповідної статті Особливої частини КК, є досить ілюзорним. До речі, це зауваження стосується й штрафу. Навіть, якщо штраф передбачений як обов'язкове додаткове покарання у санкції, тим більше якщо він взагалі відсутній у санкції за вчинене, застосування його у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням є правом, а не обов'язком як суду, так і сторін угоди у кримінальному провадженні. Проте, проектом жодних змін щодо порядку застосування додаткових покарань у разі укладення угоди про визнання винуватості за корупційні делікти із звільненням від відбування покарання з випробуванням, не вноситься. Звідси, погоджуватися на застосування штрафу при укладенні такої угоди є правом корупціонера, а не його обов'язком.

8. Положення ст. 77 КК є загальними та застосовуються у разі застосування звільнення від відбу-

вання покарання з випробуванням не тільки на підставі ч. 2 ст. 75 КК, тобто у разі укладення угоди у кримінальному провадженні, а й при судовому розгляді кримінального провадження у загальному порядку (ч. 1 ст. 75 КК). Разом з тим, якщо за чинної редакції ст. 77 КК конфіскація майна при застосуванні ст. 75 КК не могла бути призначена, навіть якщо вона була передбачена як обов'язкове додаткове покарання у санкції за вчинене [7], то внаслідок таких змін суд навпаки наділяється повноваженнями щодо її застосування. Звідси, якщо у разі укладення угоди у кримінальному провадженні із погодженням звільнення від відбування покарання з випробуванням, сторони такої угоди повинні дійти згоди про застосування конфіскації майна, яку потім призначить суд, то для випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ч. 1 ст. 75 КК заборона застосування конфіскації майна перетворюється у дискреційне повноваження суду, тим самим суттєво погіршується становище осіб, які вчинили інші кримінальні правопорушення. Таким чином, фактично замість посилення кримінальної відповідальності корупціонерів, цей проєкт погіршує становище осіб, які вчинили інші кримінальні правопорушення та не уклали угоди у кримінальному провадженні.

9. Доповнення проектом ст. 89 КК положенням, згідно з яким для усіх осіб, які вчинили корупційні та пов'язані з корупцією делікти та уклали угоду про визнання винуватості із звільненням від відбування покарання з випробуванням, пропонується передбачити єдиний строк погашення судимості на рівні 6 років – взагалі не відповідає принципу диференціації кримінальної відповідальності, на якому базуються усі норми кримінального права, у тому числі строки погашення судимості, передбачені у ст. 89 КК.

Висновки. Таким чином, «Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності укладення угод про визнання винуватості» № 11340 від 14 червня 2024 р. не відповідає принципам «якості закону» та диференціації кримінальної відповідальності. Він є безпрецедентним випадком намагання впровадити зміни до КК України, спрямовані на послаблення боротьби з корупцією в країні, а також створення додаткових корупційних ризиків. Складається враження, що автори цього документу намагаються питання застосування кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення перевести з публічно-правової сфери, коли повний розгляд справи відбувається в судовому засіданні, у приватну площину, коли головна домовленість між корупціонером і прокурором здійснюється не публічно, а функція суду обмежуються лише затвердженням чи незатвердженням результатів такої домовленості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корупція в Україні 2023: погляд та оцінки експертів Київ, 2024. URL: <https://nazk.gov.ua/pdfs/?file=/wp-content/uploads/Pages/7f2c7f2cd35c7b9306cfa75dff9950b6e2dfebddc51224dabb89c42d314f704c233e2780115.pdf>
2. Індекс сприйняття корупції. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/>
3. НАБУ і САП демонструють потужні результати у другому півріччі 2023 року. URL: <https://reports.nabu.gov.ua/investigations/>
4. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
5. Справа «Щокін проти України» (Заява № 23759/03 та № 37943/06). Рішення від 14 жовтня 2010 року. *Європейський суд з прав людини*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858?find=1&text=%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%BE#w1_3
6. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022. № 2322-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF#w1_1
7. Ухвала колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 серпня 2018 р. у справі № 183/163/14 (провадження № 51-3549 км 18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76054009>

ВПЛИВ УСТАНОВЧИХ ДОГОВОРІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА НАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС

THE IMPACT OF THE FOUNDING AGREEMENTS OF THE EUROPEAN UNION ON THE NATIONAL CRIMINAL LAW OF THE EU MEMBER STATES

Задоя К.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Вплив права Європейського Союзу на національне кримінальне право держав-членів не обмежується так званими мінімальними правилами щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій. З-поміж іншого на національне кримінальне право держав-членів Європейського Союзу впливають установчі договори Європейського Союзу. Ці договори визначають інституційну структуру Європейського Союзу, розмежування повноважень між Європейським Союзом та державами-учасниками, законодавчі процедури, на основі яких твориться право Європейського Союзу, та інші засадничі для діяльності Європейського Союзу питання. Установчі договори, з одного боку, стримують держави в розбудові їх національного кримінального права, з іншого боку, навпаки, стимулюють її. Вплив на національне кримінальне право може бути як прямо окреслений у положеннях установчих договорів Європейського Союзу, так і мати більш прихований характер. Окремі положення установчих договорів Європейського Союзу прямо вимагають від держав-членів захищати за допомогою національного кримінального права певні конкретні інтереси Європейського Союзу в такий же спосіб, в який національне кримінальне право захищає аналогічні внутрішньонаціональні інтереси (принципу асиміляції). Крім того, з огляду на принцип відкритої співпраці, установчі договори Європейського Союзу, з одного боку, є верхньою межею національного кримінального права держав-членів, а з другого боку, породжують для держав-членів низку позитивних зобов'язань у сфері національного кримінального права: а) захищати засобами кримінального права інтереси Європейського Союзу, якщо держава-член захищає за допомогою таких засобів аналогічні національні інтереси; б) забезпечити, щоб захист інтересів Європейського Союзу засобами кримінального права відповідав певним мінімальним вимогам, тобто був ефективним, пропорційним та стримувальним.

Ключові слова: установчі договори Європейського Союзу, кримінальне право, принцип асиміляції, принцип відкритої співпраці, мінімальні вимоги.

The impact of European Union law on the national criminal law of the Member States is not limited to the so-called minimum rules concerning the definition of criminal offences and sanctions. Among other things, the national criminal law of the European Union Member States is influenced by the founding agreements of the European Union. These agreements define the institutional structure of the European Union, the division of powers between the European Union and the Member States, the legislative procedures based on which European Union law is created, and other fundamental issues for the functioning of the European Union. The founding agreements, on the one hand, restrain states in the development of their national criminal law, and, on the other hand, stimulate it. The influence on national criminal law can be either directly outlined in the provisions of the EU founding agreements or have a more hidden character. Certain provisions of the European Union's founding agreements explicitly require Member States to protect certain specific interests of the European Union through national criminal law in the same manner as national criminal law protects similar domestic interests (the principle of assimilation). In addition, because of the principle of sincere cooperation, the founding agreements of the European Union, on the one hand, constitute the upper limit of the national criminal law of the Member States, and on the other hand, give rise to some positive obligations for the Member States in the field of national criminal law: a) to protect the interests of the European Union through criminal law, if the Member State protects similar national interests by such means; b) to ensure that the protection of the interests of the European Union through criminal law meets certain minimum requirements, i.e., is effective, proportionate, and dissuasive.

Key words: founding agreements of the European Union, criminal law, the principle of assimilation, the principle of open cooperation, minimum requirements.

Вступ. 25 червня 2024 року на Міжурядовій конференції Україна – Європейський Союз (далі – ЄС) на рівні міністрів було офіційно розпочато переговори про вступ України до ЄС. У загальній позиції ЄС, оприлюдненій на Міжурядовій конференції, вказується, що переговори спрямовані на те, щоб Україна інтегрувала право (*acquis*) ЄС та забезпечила його повну імплементацію та застосування, для чого Україні належить здійснити чимало реформ у різних сферах. Звісно, конкретний спектр реформ буде остаточно зрозумілий, коли Європейська Комісія завершить *скринінг* українського права та розпочне надавати в рамках переговорних кластерів свої рекомендації щодо змін, які належить внести до українського законодавства чи практики його застосування, однак не викликає сумнівів, що змін потребуватиме абсолютна більшість галузей українського права, включно з кримінальним правом.

В українській юриспруденції вплив права ЄС на національне кримінальне право зазвичай зводиться до так званих *мінімальних правил щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій*, які вимагають від держав-членів ЄС криміналізації певних типів поведінки та певної їх пеналізації [4]. Наприклад, такі правила містять Рамкове рішення Ради 2004/757/ІНА від 25 жовтня 2004 року, що встанов-

лює мінімальні положення про складові елементи злочинних дій та покарання у сфері незаконного обігу наркотиків, або Директива (ЄС) 2024/1226 Європейського Парламенту та Ради від 24 квітня 2024 року про визначення кримінальних злочинів та покарання за порушення обмежувальних заходів ЄС та внесення змін до Директиви (ЄС) 2018/1673). Однак у працях іноземних авторів, як-от Г. Сатцгера, К. Амбоса, П. Аспап, послідовно наголошується на тому, що вплив права ЄС на національне кримінальне право держав-членів має значно більше вимірів. Метою цієї публікації є виявлення та аналіз впливу, який справляють на національне кримінальне право держав-членів ЄС установчі договори цієї міжнародної організації.

Вектори впливу установчих договорів ЄС на національне кримінальне право держав-членів ЄС. Фундаментом права ЄС є установчі договори – Договір про Європейський Союз від 1992 року (далі – ДЕС), Договір про функціонування Європейського Союзу (колишній Договір про заснування Європейського економічне співтовариство) від 1957 року (далі – ДФЕС) та Договір про Європейське співтовариство з атомної енергії від 1957 (зі змінами, які вносилися до них в наступні роки). Ці договори визначають інституційну структуру ЄС, розмеж-

ування повноважень між ЄС та державами-учасниками, законодавчі процедури, на основі яких твориться право ЄС, та інші засадничі для діяльності ЄС питання.

Хоча *prima facie* положення установчих договорів ЄС виглядають далекими від сфери кримінального права, вони все ж справляють доволі відчутний вплив на цю галузь національного права держав-членів. Цей вплив характеризується відразу декількома площинами:

а) окремі положення установчих договорів ЄС прямо вимагають від держав-членів захищати за допомогою національного кримінального права певні конкретні інтереси ЄС в такий же спосіб, в який національне кримінальне право захищає аналогічні внутрішньонаціональні інтереси (прояв так званого *принципу асиміляції*);

б) стаття 4(3) ДЄС принцип *відкритої співпраці*, згідно з яким:

– Союз та держави-члени з цілковитою взаємною повагою допомагають одне одному виконувати завдання, що випливають з Договорів;

– Держави-члени вживають усіх належних заходів, загальних або спеціальних, щоб забезпечити виконання зобов'язань, що постають з Договорів або випливають з актів установ Союзу;

– Держави-члени сприяють виконанню завдань Союзу й утримуються від будь-яких дій, що можуть загрожувати досягненню цілей Союзу.

Екстраполяція принципу відкритої співпраці на сферу кримінального права означає, що:

– з одного боку, за влучним висловлюванням німецького юриста Г. Сатцгера, установчі договори ЄС є так званою *верхньою межею* (*upper limit*) національного кримінального права держав-членів;

– з другого боку, цей принцип породжує для держав-членів низку *позитивних зобов'язань* у сфері національного кримінального права.

Положення установчих договорів ЄС, що прямо вимагають асиміляції права ЄС національним кримінальним правом. Низка положень установчих договорів ЄС передбачають, що держави-члени ЄС повинні розглядати згадані в цих положеннях порушення права ЄС як порушення згідно з їх національним правом:

а) у статті 30 Протоколу до ДФЄС про Статут Суду ЄС від 1957 року йдеться про те, що держава-член розглядає *будь-яке порушення присяги з боку свідка або експерта* як злочин, скоєний в одному з її судів, що має юрисдикцію у цивільних справах;

б) стаття 194(1) Договору про заснування Європейського Співтовариства з атомної енергії від 1957 року вимагає, щоб кожна держава-член розглядала *будь-яке порушення* членами установ Співтовариства, членами комітетів, посадовими особами та іншими службовцями Співтовариства, а також будь-якими іншими особами, які в силу своїх обов'язків або своїх публічних або приватних відносин з установами чи закладами Співтовариства або зі Спільними підприємствами покликані отримати чи дізнатися про *будь-які факти, інформацію, знання, документи або предмети*, які підлягають системі безпеки згідно з положеннями, встановленими державою-членом або установою Співтовариства, *зобов'язання зберігати їх у таємниці від будь-якої неуповноваженої особи та від громадськості*, як діяння, що завдає шкоди її правилам про таємницю, і як таке, що підпадає, як по суті, так і за юрисдикцією, під дію її законів, що стосуються дій, які завдають шкоди безпеці держави, або розкриття професійної таємниці.

Як можна помітити, у першому з цих положень прямо вказується, що порушення права ЄС має розглядатися на національному рівні як злочин, а в другому – такий висновок має імпліцитний характер. В обох випадках вони мають «точковий» і при цьому абсолютний (такий, що не допускає винятків, та не залежить від контексту подій

та обставин) характер. У них йдеться про асиміляцію дуже конкретних та специфічних аспектів права ЄС і при цьому кожне з них засноване на тому, що поведінка, подібна до тієї, яка спрямована проти інтересів ЄС, *a priori* криміналізована на національному рівні.

Варто зазначити, що існують різні думки стосовно того, як конкретно вказані вище положення установчих договорів ЄС впливають на національне кримінальне право держав-членів. Наприклад, в німецькій академічній юриспруденції переважає підхід, згідно з яким стаття 30 Протоколу до ДФЄС про Статут Суду ЄС від 1957 року прямо розширює сферу чинності § 154(1) Кримінального кодексу ФРН «Лжеприсяга», хоча в ньому Суд ЄС і не згадується (*пряма асиміляція*): «Згідно з поширеною думкою, ст. 30 [Статуту Суду ЄС] є «самодостатньою» і безпосередньо застосовною нормою європейського права. Отже, вона розглядається як наднаціональне кримінальне право. Через взаємодію з відповідним національним кримінальним правопорушенням, ст. 30 [Статуту Суду ЄС] та національне положення, взяті разом, створюють те, що називають комплексним наднаціональним кримінальним правопорушенням» [1, с. 63]. Згідно з консервативнішим поглядом стаття 30 лише покладає на держави-учасниці зобов'язання забезпечити криміналізацію порушення присяги перед Судом ЄС поруч з порушенням присяги перед національним судом (*обов'язок асимілювати*), оскільки у протилежному випадку це (і) створювало б передумови для непослідовного захисту інтересів ЄС на території різних держав-членів та (ii) породжувало ситуацію малосумісну з принципом законності в кримінальному праві: «[Н]е дивно, що було висловлено низку заперечень проти техніки асиміляції: посилення на національні кримінальні закони посилюють відмінності в захисті правових інтересів Союзу, що надаються кримінальним правом, оскільки ефект посилення залежить від існування національного злочину, який не завжди передбачений або може бути скасований. Крім того, ця техніка є порушенням принципу *nullum crimen sine lege*, оскільки національний (кримінальний) законодавець не має ніякого впливу на посилення, зроблене на його злочини. Існують також випадки, коли «комплексний злочин», створений шляхом асиміляції, викликає складні питання щодо тлумачення [кримінального закону]» [2, с. 329]. Ці аргументи отримали міцну підтримку в інших правових системах держав-членів ЄС (наприклад, у Швеції), що спонукало їх доповнити національне кримінальне законодавство спеціальними положеннями, які карало давання неправдивих свідчень перед Судом ЄС: «У деяких державах-членах вони вважаються «самовиконуваними» або такими, що мають пряму дію. Наприклад, стаття 30 Статуту Суду ЄС у поєднанні з параграфом 154 [Кримінального кодексу ФРН] вважається такою, що дозволяє переслідування за неправдиві свідчення перед Судом ЄС у німецьких судах. У Швеції позиція протилежна: статті, що вимагають асиміляції, не вважаються такими, що мають пряму дію. Що стосується неправдивих свідчень перед Судом ЄС, то було запроваджено спеціальне положення, яке криміналізує неправдиві свідчення перед певними міжнародними судами» [3, с. 319].

Вплив, зумовлений статтею 4(3) ДЄС: установчі договори ЄС як «верхня межа» національного кримінального права держав-членів. Загалом держави-члени ЄС зберігають широку дискрецію в питанні розбудови національного кримінального права та криміналізації поведінки, однак подібно до того як національні конституції та міжнародне право прав людини створюють правову рамку, якій має відповідати кримінальне право, таку саму функцію згідно зі статтею 4(3) ДЄС виконують і установчі договори ЄС. Положення національного кримінального права держав-членів не повинні виходити за їх межі, порушувати їх. У практиці Суду ЄС є як випадки, коли він визна-

вав, що положення національного кримінального права держави-члена не порушують те чи інше положення установчого договору ЄС, так і випадки, коли суд визнавав, що таке порушення наявне, а отже – положення національного кримінального права «нейтралізуються» (не підлягає застосуванню) положенням установчого договору ЄС.

У рішенні в справі *Donner*, C-5/11, ECLI:EU:C:2012:370, 21 червня 2012 Суд ЄС дійшов висновку про те, що засудження особи, яка організувала перевезення з Італії до Німеччини з метою наступного продажу виготовлених без ліцензії копій предметів, які перебували в Німеччині під захистом авторського права, за підбурювання і пособництво у забороненому розповсюдженні копій творів, захищених авторським правом, є обмеженням вільного руху товарів в розумінні статті 34 ДФЄС («Як зазначив суд, що направив справу на розгляд, заборона, передбачена національним законодавством і забезпечена санкцією національного кримінального права за обставин, подібних до тих, що розглядаються в основному провадженні, є обмеженням вільного руху товарів, що, як правило, суперечить статті 34 ДФЄС»), яка забороняє кількісні обмеження на імпорт та на всі заходи еквівалентної дії між державами-членами. Однак при цьому суд констатував, що таке обмеження є допустимим в розумінні статті 36 ДФЄС, оскільки воно має легітимну мету, зазначену в цій статті та має пропорційний такій меті характер («Застосування положень, подібних до тих, що розглядаються в основному провадженні, може вважатися необхідним для захисту конкретного об'єкта авторського права, який надає, серед іншого, виключне право на використання. Обмеження на вільний рух товарів, що випливає з цього, є відповідно виправданим і пропорційним переслідуваній меті за обставин, подібних до обставин основного провадження, коли обвинувачений умисно або, щонайменше, свідомо здійснював операції, що призвели до розповсюдження захищених творів серед публіки на території держави-члена, в якій авторське право користується повним захистом, тим самим порушуючи виключне право власника авторського права»).

Принципово інакше Суд ЄС розв'язав справу *Skanavi and Chryssanthakopoulos*, C-193/94, EU:C:1996:70, 29 лютого 1996. У цьому рішенні він вказав, що засудження та покарання фігурантів справи за керування транспортним засобом без ліцензії за кримінальним законодавством ФРН в ситуації, коли вони (і) отримали ліцензію на керування від однієї держави-члена ЄС, але (ii) після зміни місця проживання не одержали нову ліцензію від іншої держави-члена ЄС за час визначений її законодавством, суперечить праву на заснування, тобто праву розпочинати власну справу і здійснювати самостійну господарську діяльність на постійній основі, що визнається статтею 49 ДФЄС («З огляду на наслідки, які можуть виникнути у відповідній національній правовій системі, стаття [49 ДФЄС] не допускає того, щоб керування транспортним засобом особою, яка могла б отримати ліцензію в державі перебування в обмін на ліцензію, видане іншою державою-членом, але не зробила цього, розглядалося як керування транспортним засобом без ліцензії і, відповідно, підлягало покаранню у вигляді позбавлення волі або тюремного ув'язнення»). Таким чином, у цьому випадку положення установчого договору «нейтралізувало» положення національного кримінального права.

Установчі договори ЄС є «верхньою межею» національного кримінального права держав-членів, але наскільки широкую є ця межа «по горизонталі»? Відповідь на це питання значним чином залежить від особливостей конкретної ситуації, про що свідчать рішення Суду ЄС у справах *Kremzow v Republik Österreich*, 299/95, EU:C:1997:254, 29 травня 1997 та *Calfa*, C-348/96, EU:C:1999:6, 19 січня 1999.

Фабула першої з цих справ полягала в тому, що громадянина Австрії було засуджено в Австрії за незаконне володіння вогнепальною зброєю та вбивство іншого гро-

мадянина Австрії до довічного позбавлення волі. Засуджений звернувся зі скаргою до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який визнав, що Австрія порушила стосовно нього статтю 6(3)(с) Європейської конвенції з прав людини від 1950 року (право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя). Після перемоги в ЄСПЛ засуджений порушив перед австрійським судом питання про перегляд рішень, якими він був засуджений до довічного позбавлення волі, а той своєю чергою звернувся до Суду ЄС з проханням про попереднє рішення стосовно того, чи зобов'язує право ЄС виконати Австрію рішення ЄСПЛ у спосіб, на який вказує засуджений. Суд ЄС констатував, що установчі договори ЄС гарантують громадянам Союзу право на вільний рух та проживання на території держав-членів ЄС (нині це право гарантоване статтею 21(1) ДФЄС), однак при цьому зазначив, що в справі *Kremzow v Republik Österreich* йдеться про застосування національного законодавства, яке не підпадає під сферу чинності права ЄС, оскільки:

а) йдеться про суто «гіпотетичну перспективу здійснення» права на вільний рух, вочевидь, маючи на увазі те, що на момент вчинення злочину та на момент набрання вироком законної сили засуджений постійно мешкав на території Австрії;

б) положення національного кримінального законодавства Австрії щодо умисного вбивства та незаконного володіння вогнепальною зброєю «не були розроблені для забезпечення дотримання норм права» ЄС.

У справі *Calfa* звернення до Суду ЄС стосувалося справи, в якій громадянку Італії було засуджено в Греції за незаконне придбання та володіння наркотичними засобами до трьох місяців позбавлення волі й довічного вислання з території Греції. Верховний касаційний суд Греції поставив перед Судом ЄС питання про те, чи не порушує покарання у виді довічного вислання право ЄС, зокрема гарантовану правом ЄС свободу надання послуг, оскільки згідно з кримінальним правом Греції цей вид покарання є майже автоматичним (крім певних випадків, пов'язаних з сімейними обставинами) правовим наслідком засудження іноземців за незаконне придбання та зберігання наркотичних засобів. Суд ЄС вказав, що гарантована ДФЄС свобода надання послуг може бути згідно з цим договором обмежена державою-членом стосовно громадян іноземних держав з міркувань суспільного порядку, а порядок такого обмеження врегульовується спеціальною директивою ЄС (див. статті 52, 56 та 62 ДФЄС у чинній редакції). Чинна на момент виникнення обставин справи *Calfa* Директива Ради 64/221/ЕЕС від 25 лютого 1964 року передбачала, що обмеження державою-членом свобод, які гарантуються установчими договорами ЄС стосовно іноземців, повинні (і) ґрунтуватися «виключно на особистій поведінці відповідної особи» й при цьому (ii) «судимість за попередні злочини сама по собі не може бути підставою для вжиття таких заходів». Оскільки застосування до засудженої в справі *Calfa* довічного вислання не передбачало врахування особистої поведінки засудженої, зокрема того, яку небезпеку вона становить для суспільного порядку Греції, Суд ЄС дійшов висновку про те, що в цій справі застосування національного кримінального права призвело до порушення гарантованої правом ЄС свободи надання послуг.

Відмінність підходу Суду ЄС до розв'язання справ *Kremzow v Republik Österreich* та *Calfa*, очевидно, полягає в тому, що у першій з цих справ засудження особи лише гіпотетично обмежувало її право на вільний рух територією держав-членів ЄС, оскільки на момент засудження вона реально не користувалася цим правом (засуджений прожи-

вав на території держави свого громадянства), а в другій – призначення покарання у виді довічного вислання, навпаки, призвело до реального обмеження свободи надання послуг, оскільки назавжди закривало для засудженої території Греції як можливе місце господарської діяльності з надання послуг при тому, що особа на момент засудження перебувала на території цієї держави, а отже – цілком могла розглядати її як місце для ведення бізнесу.

Вплив, зумовлений статтею 4(3) ДЕС: позитивні зобов'язання держав-членів ЄС у сфері національного кримінального права. Становлення ідеї про те, що установчі договори ЄС породжують для держав-членів певні позитивні зобов'язання у сфері національного кримінального права, зазвичай пов'язується з так званою *справою про грецьку кукурудзу (Greek Maize case)*, яку Суд ЄС розглянув у 1989 році (*Commission of the European Communities v. Hellenic Republic*, C-68/88, EU:C:1989:339, 21 вересня 1989). Фабула цієї справи полягає в тому, що з Греції до Бельгії було експортовано кукурудзу, походження якої було сфальсифіковане. Згідно з документами кукурудза мала грецьке походження, хоча насправді до Греції її було завезено з Югославії. Таким чином, бюджет Європейських Співтовариств недоотримав належних платежів. Комісія ретельно вивчила цього інциденту та за його підсумками висунула Греції вимогу провести кримінальне чи дисциплінарне розслідування стосовно виконавців та співучасників скоєного шахрайства. Греція, однак, фактично проігнорувала цю вимогу, вочевидь, через побоювання, що кримінальне або дисциплінарне розслідування могло торкнутися грецьких посадовців. З огляду на бездіяльність Греції Комісія була вимушена звернутися проти неї з позовом до Суду ЄС. Розглянувши спір між Комісією та Грецією, Суд ЄС став на бік позивача, проголосивши при цьому, що установчі договори ЄС (згідно з їх чинними нині редакціями йдеться про статтю 4(3) ДЕС) висувають певні вимоги до національного кримінального права держав-членів, реалізація яких вимагає від держав-членів проактивності. Зокрема, йдеться про обов'язки:

а) захищати засобами кримінального права інтереси ЄС, якщо держава-член захищає за допомогою таких засобів аналогічні національні інтереси («[Н]аціональні органи влади повинні діяти щодо порушень права Співтовариства з такою ж ретельністю, яку вони проявляють при виконанні відповідних національних законів»);

б) забезпечити, щоб засоби національного кримінального права, які захищають інтереси ЄС, були ефективними, пропорційними та стримувальними («[X]оча вибір покарань залишається на їхній розсуд, вони повинні забезпечити, зокрема, щоб порушення права Співтовариства каралися за умов, як процесуальних, так і матеріальних, які є аналогічними тим, що застосовуються до порушень національного права аналогічного характеру і важливості, і які, в будь-якому випадку, роблять покарання ефективним, пропорційним і стримувальними»).

Зобов'язання *асимілювати* право ЄС національним кримінальним правом, яке згідно з рішеннями Суду ЄС у справі *Commission of the European Communities v. Hellenic Republic* випливає зі статті 4(3) ДЕС, дещо різниться від згаданих вище положень установчих договорів ЄС, які створюють для держав-членів спеціальні зобов'язання щодо асиміляції права ЄС національним кримінальним правом. По-перше, зобов'язання асимілювати, що випливає зі статті 4(3) ДЕС має *загальний* характер, тобто потенційно стосується максимально широкого кола ситуацій. По-друге, це зобов'язання має *відносний* характер. Якщо згадані вище договірні положення відштовхуються від того, що певні національні інтереси захищені кримінальним правом держави-членів й вимагають аналогічного захисту для інтересів ЄС, то у справі *Commission of the European Communities v. Hellenic Republic* Суд ЄС виходив з того, що держави-члени загалом мають широку

дискрецію у виборі правових засобів забезпечення дотримання права ЄС та реагування на його порушення й не обов'язково повинні вдаватися до засобів кримінального права. Однак, *якщо* певний національний інтерес одержує на національному рівні кримінально-правовий захист, у держави-члена виникає *зобов'язання* забезпечити такий захист і для аналогічного інтересу ЄС.

Перманентне розширення сфери регулювання права ЄС має наслідком те, що на сучасному етапі породжене статтею 4(3) ДЕС загальне та відносне зобов'язання асимілювати право ЄС національним кримінальним правом знаходить відображення у багатьох аспектах кримінального права держав-членів ЄС: «У кримінальному праві держав-членів є багато прикладів такого рівного ставлення до національних та союзних інтересів. Достатньо навести кілька прикладів з німецького кримінального права: згідно з §264(7) № 2 [Кримінального кодексу ФРН] (злочин шахрайства з субсидіями), «вигода з державних фондів згідно із законодавством Європейських Співтовариств, яка надається, принаймні частково, без урахування ринкових чинників», є субсидією в розумінні цього злочину. Згідно з § 370(6)... Німецького податкового кодексу..., злочин ухилення від сплати податків також включає зменшення податку на імпорт або експорт, що адмініструється іншою державою-членом [ЄС] або державою Європейської асоціації вільної торгівлі чи асоційованою державою; відповідно, те саме стосується певних податків на додану вартість або на споживання, що адмініструються іншою державою-членом. Сфера виборчих злочинів була чітко розширена, щоб охопити вибори членів Європейського парламенту. Крім того, посилення на підкуп членів парламенту включає членів Європейського парламенту» [2, с. 339].

Зазначене зобов'язання, однак, в жодному випадку не означає, що будь-яке джерело права ЄС, яке містить певні адресовані державам-членам ЄС правила та зобов'язує їх реагувати на порушення цих правил, вимагає надавати такому реагуванню кримінально-правову форму. Наприклад, в справі *Vandevenne and Others*, C-7/90, EU:C:1991:363, 2 жовтня 1991 суд прямо вказав, що зі статті 17 Регламенту № 3820/85 не випливає зобов'язання держав-членів запровадити кримінальну відповідальність юридичних осіб за порушення норм вказаного регламенту, який врегулював питання автомобільного транспорту.

У рішенні в справі *Commission of the European Communities v. Hellenic Republic* Суд ЄС не задовольнився вказівкою на те, що держави-члени мають надати інтересам ЄС захист за допомогою засобів кримінального права, якщо такий захист одержали аналогічні національні інтереси, але й вказав на те, що вказані засоби повинні відповідати певним *мінімальним вимогам* (так званій *мінімальній триаді*), а саме: бути *ефективними, пропорційними та стримувальними*.

Вказавши на те, що положення національного кримінального права, які захищають інтереси ЄС, повинні бути ефективними, пропорційними та стримувальними, Суд ЄС утримався від розкриття змісту цих характеристик. Згодом це «мовчання» дещо компенсував висновок Генерального адвоката Дж. Кокотт, який вона надала в справі *Berlusconi and Others*, C-387/02, C-391/02 and C-403/02, EU:C:2005:270, 3 травня 2005:

– «[н]орми, що встановлюють покарання, є ефективними, якщо вони сформульовані таким чином, що не роблять практично неможливим або надмірно складним накладення передбаченого покарання (і, отже, досягнення цілей, що переслідуються правом Співтовариства»);

– «покарання є стримувальним, якщо воно перешкоджає особі порушувати переслідувані цілі та правила, встановлені правом Співтовариства. Вирішальним у цьому відношенні є не лише характер і рівень покарання, але й імовірність його застосування»;

– «[п]окарання є пропорційним, якщо воно є належним (тобто, зокрема, ефективним і стримувальним) для досягнення легітимних цілей, які воно переслідує, а також необхідним».

У сучасний період цей висновок відіграє роль відправної точки у будь-яких дискусіях щодо тлумачення компонентів «мінімальної тріади», яку Суд ЄС окреслив у справі *Commission of the European Communities v. Hellenic Republic*, та щодо її прикладення до конкретних ситуацій.

Важливо наголосити на тому, що зобов'язання дотримуватися «мінімальної тріади» має автономний характер стосовно зобов'язання асимілювати право ЄС, про яке йшлося вище в цій публікації. Держава-член ЄС може за власним вибором криміналізувати певні порушення права ЄС й тоді, коли згідно з її законодавством посягання на аналогічні національні інтереси не є кримінально караними. У такому випадку, однак, вона все одно повинна забезпечити дотримання «мінімальної тріади»: «Навіть якщо рівне ставлення не здається достатньою підставою для створення національного кримінального законодавства, наприклад, якщо держава-член не захищає свої інтереси за допомогою кримінального права, така необхідність кримінально-правового захисту може виникнути в результаті «мінімальної тріади» [Суду ЄС]... Відповідно, санкції – незалежно від будь-якого порівняння з ситуацією в національному кримінальному праві – повинні бути ефективними, пропорційними та стримувальними» [2, с. 340].

Вплив, зумовлений статтею 325(1) та (2) ДФЄС. Стаття 325(1) та (2) ДФЄС небезпідставно розглядається як положення, що з погляду впливу установчих договорів ЄС на національне кримінальне право держав-членів є конкретизацією впливу, що його справляє стаття 4(3) ДЄС [2, с. 339]. Конкретизація полягає в тому, що стаття 325(1) та (2) ДФЄС вимагає від держав-членів протистояти не

будь-якій діяльності, що може завдати шкоди інтересам ЄС, а лише *шахрайству та будь-якій іншій протизаконній діяльності, які зачіпають фінансові інтереси ЄС*. Таким чином, це положення породжує для держав-членів зобов'язання асимілювати право ЄС та зобов'язання дотримуватися «мінімальної тріади» лише в аспекті поведінки, про яку в ньому йдеться. У своїх рішеннях Суд ЄС неодноразово оцінював національне кримінальне право держав-членів на відповідність статті 325 ДФЄС та в низці випадків вказував, що така відповідність відсутня, а засобом її виправлення є «нейтралізувальний» вплив права ЄС (див., наприклад, рішення в справі *Lin*, 107/23 PPU, EU:C:2023:606, 24 липня 2023).

Висновки. Установчі договори ЄС справляють значний вплив на національне кримінальне право держав-членів. З одного боку, вони стримують держави в розбудові їх національного кримінального права, з іншого боку, навпаки, стимулюють її. Вплив на національне кримінальне право може бути як прямо окреслений у положеннях установчих договорів ЄС (наприклад, стаття 30 Протоколу до ДФЄС про Статут Суду ЄС від 1957 року), так і мати більш прихований характер (у такому разі його часто «підсвічує» практика Суду ЄС).

З огляду на це приведення кримінального права України у відповідність з правом ЄС виявляється складнішим завданням, ніж може видатися спочатку. До прикладу, реалізація статті 30 Протоколу до ДФЄС про Статут Суду ЄС від 1957 року та статті 194(1) Договору про заснування Європейського Співтовариства з атомної енергії від 1957 року, вочевидь, потребуватиме або (i) внесення змін до статей 384 та 111, 328 Кримінального кодексу України, відповідно, або (ii) принципово іншого тлумачення цих законодавчих положень, або (iii) доповнення кримінального закону України новими законодавчими положеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Satzger H. *International and European Criminal Law*. 2nd ed. München: C. H. Beck, 2018. 342 p.
2. Ambos K. *European Criminal Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 600 p.
3. *Research Handbook on EU Criminal Law* / eds. V. Mitsilegas, M. Bergström, T. Konstadinides. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar, 2016. 621 p.
4. Пономаренко Ю. А. *Acquis communautaire Європейського Союзу і кримінальне право України. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції (21–22 жовт. 2022 р.)*. Харків : Право, 2022. С. 140–147.

ПРАВА І СВОБОДИ ДИТИНИ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ**RIGHTS AND FREEDOMS OF THE CHILD AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION**

**Коваленко А.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Донецький державний університет внутрішніх справ**

Актуальність статті полягає в тому, що адміністративно-правова охорона як інструмент забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні та світі широко застосовується відповідними повноваженими суб'єктами. При цьому проблемні питання охорони прав і свобод дитини, зокрема в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації постають неабияк гостро та потребують комплексного і системного їх розв'язання. Метою статті є аналіз проблемних питань прав і свобод дитини як об'єктів адміністративно-правової охорони. Автором на підставі узагальнення позицій і думок вчених і дослідників, що безпосередньо взаємопов'язуються із дією механізму адміністративно-правової охорони прав і свобод дитини, а також сутністю і змістом їх, як об'єкту адміністративно-правової охорони обґрунтовано низку теоретико-правових та прикладних висновків, що можуть в подальшому оптимізувати функціонування зазначеної системи правовідносин та суттєво посилити забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також дотримання принципів демократичної державності загалом. Права і свободи дитини, як об'єкт адміністративно-правової охорони характеризуються, як комплекс та окремий сегмент в системі соціально-правових відносин між державою та особою, а також особою та іншими особами, що, перш за все, базується на правах та обов'язках, а також чітко окресленому колі правовідносин які заборонені. Сутність заборонюваних правовідносин в контексті інституту прав і свобод дитини як об'єкту адміністративно-правової охорони полягає в тому що певні блага суспільства є недоступними для всіх громадян до досягнення ними конкретного віку що прямо чи опосередковано пов'язується із їх зрілістю та соціальною сформованістю. Такий контекст правовідносин виникає, перш за все, між особою та державою, що в свою чергу складає зміст адміністративно-правових відносин. Перспектива подальших досліджень полягає в необхідності визначення чіткого кола компетенції окремих суб'єктів із числа органів державної влади, на які покладається реалізація правоохоронної функції у сфері прав і свобод дитини.

Ключові слова: права дитини, правова охорона, відповідальність, міжнародне право, дотримання прав, об'єкт адміністративного права.

The relevance of the article lies in the fact that administrative and legal protection as a tool for ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen in Ukraine and the world is widely used by the relevant authorized subjects. At the same time, the problematic issues of protecting the rights and freedoms of the child, in particular in the conditions of large-scale armed aggression of the Russian Federation, are quite acute and require a comprehensive and systematic solution. The purpose of the article is to analyze the problematic issues of the rights and freedoms of the child as objects of administrative and legal protection. On the basis of generalization of positions and opinions of scientists and researchers, which are directly interrelated with the action of the mechanism of administrative and legal protection of the rights and freedoms of the child, as well as the essence and content of them, as an object of administrative and legal protection, the author substantiates a number of theoretical, legal and applied conclusions that can further optimize the functioning of this system of legal relations and significantly strengthen the provision of human and civil rights and freedoms. as well as adherence to the principles of democratic statehood in general. The rights and freedoms of the child, as an object of administrative and legal protection, are characterized as a complex and a separate segment in the system of social and legal relations between the state and the individual, as well as the individual and other persons, which, first of all, is based on rights and obligations, as well as a clearly defined range of legal relations that are prohibited. The essence of prohibited legal relations in the context of the institution of rights and freedoms of the child as an object of administrative and legal protection lies in the fact that certain benefits of society are inaccessible to all citizens until they reach a specific age, which is directly or indirectly related to their maturity and social formation. Such a context of legal relations arises, first of all, between a person and the state, which in turn constitutes the content of administrative and legal relations. Prospect for further research lies in the need to determine a clear range of competence of individual subjects from among the public authorities, which are entrusted with the implementation of the law enforcement function in the field of rights and freedoms of the child.

Key words: children's rights, legal protection, responsibility, international law, observance of rights, object of administrative law.

Актуальність тематики. Адміністративно-правова охорона як інструмент забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні та світі широко застосовується відповідними повноваженими суб'єктами. При цьому проблемні питання охорони прав і свобод дитини, зокрема в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації постають неабияк гостро та потребують комплексного і системного їх розв'язання.

Водночас, необхідно звернути увагу на тому, що сучасне мінливе безпечне середовище, а також динамічність інновацій у системі законодавства України, а також особливостей соціально-правової характеристики тих чи інших видів і форм правовідносин негативно впливають на забезпечення прав і свобод дитини, як найбільш вразливої верстви населення та відповідного носія правового статусу.

Крім цього, незначна кількість наукових досліджень, що спрямовані на удосконалення інституту охорони прав і свобод дитини вже після початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації не сприяють розвитку наукової дискусії при тому, що окреслена кількість проблем в адміністративно-правовому регулюванні цього інституту лише збільшується.

Саме тому на нашу думку необхідно звернути увагу на інституті прав і свобод дитини як об'єкті адміністративно-правової охорони.

Об'єктом статті виступають суспільні відносини, в сфері забезпечення охорони прав і свобод дитини.

Метою статті є аналіз проблемних питань прав і свобод дитини як об'єктів адміністративно-правової охорони.

Виклад основного матеріалу статті. Розбудова України як демократичної, соціальної та правової держави істотно піднесла роль і значення правоохоронної функції, яка набула властивостей однієї з центральних або пріоритетних функцій держави. Забезпечення правопорядку, приборкання будь-яких протиправних дій, захист прав і свобод людини покладаються на Національну поліцію та є невідкладним і першочерговим її завданням. Неухильне дотримання законності, гласність і відкритість у діяльності поліції може слугувати запорукою довіри населення до неї. Рівень довіри населення, відповідно до закону України «Про Національну поліцію», є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. Виходячи з цього, значно підвищуються вимоги до сучасного поліцейського. Його освітній, загаль-

нокультурний рівень, підготовка, здатність правильно й ефективно застосовувати свої знання – основні умови становлення поліцейського нової формації, який перш за все служить людині, захищаючи та охороняючи її права і свободи [1]. Саме тому надання вичерпної характеристики інституту прав і свобод дитини, як об'єкту адміністративно-правової охорони постає неабияк гостро, зокрема в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні та покладання на Національну поліцію України та інші суб'єкти системи органів правопорядку додаткових функцій, що значно послаблює їх увагу в сфері захисту прав і свобод дитини та концентрує на потребах поточної бойової обстановки та найбільш гострих соціально-деструктивних проявах широкомасштабної збройної агресії.

Наукове дослідження теоретичних і практичних аспектів кримінально-правової та кримінологічної характеристики умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини здійснила О. Л. Старко у дисертації «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини». Інтерес для нашого дослідження складають сучасні дані щодо рівня, динаміки дітовбивств. У праці також визначено причини й умови їх вчинення [2]. Фактори, що обумовлюють вчинення статевого злочину щодо неповнолітніх та механізм їх дії, роль поведінки потерпілого у даній ситуації, досліджувала С. С. Косенко у дисертації «Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх». Науковець вказала, що негативні якості особи злочинця є «внутрішніми» причинами здійснення статевих злочинів щодо неповнолітніх. Важливим є удосконалення наукових підходів щодо кримінологічної характеристики неповнолітніх, потерпілих від статевих злочинів [3]. Окреслені особливості чітко визначають роль і місце інституту адміністративно-правової охорони прав і свобод дитини не лише в системі законодавства та соціально-правових відносин в Україні? а й концентрують додаткову увагу відповідний суб'єктів, що уповноважені та зобов'язані здійснювати охоронні функції зазначеного вище інституту. Деструктивні явища, що насичують наше суспільство, наносять непоправну шкоду правам і свободами людини і громадянина діючи на відповідних осіб з раннього віку та унеможливаючи формування в них поваги до закону та права свобод людини і громадянина загалом.

Крім цього, коло адміністративно-юрисдикційних повноважень, пов'язаних із реалізацією та практичним втіленням у життя державної політики у сфері охорони здоров'я, для дітей, які вживають алкоголь, наркотики, а також для дітей, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації. Деякі дослідники, поширюють також позицію про роль і місце Комісії з питань захисту прав дитини, котра є консультативно-дорадчим органом, що утворюється головою районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради [4]. Крім зазначеного, варто також наголосити і на такій важливій проблемі сьогодення як захист дітей від шкідливої інформації, яка може завдати шкоду їх здоров'ю та розвитку. Загальновідомо, що сучасний технологічний розвиток на перше місце висунув проблему правового забезпечення інформаційної безпеки держави, неодмінною складовою якої є інформаційна безпека підрастаючого покоління. При цьому весь суспільний обіг інформації регулюється багатьма видами соціальних норм, основними серед яких є: правові та моральні. Однак, якщо в минулі століття правовий обіг інформації охоплював лише найбільш важливу частину суспільного обігу інформації, то в сучасних умовах назріла нагальна необхідність розширення кола інформаційно-комунікативних відносин, що мають підпадати під правове регулювання. Особливо ця проблема стосується проблем правового регулювання інформаційного обігу та комунікації у всесвітній мережі Інтернет,

до якої в наш час долучаються діти вже навіть дошкільного віку [5]. Саме зазначені правові обставини, а також чітко визначене коло адміністративно-юрисдикційних повноважень суб'єктів забезпечення охорони прав і свобод дитини, як об'єкту адміністративного права зумовлюють необхідність удосконалення відповідного інституту, оскільки коло та спектр сфер, що суттєво загрожують йому неспинно зростає, зокрема і в умовах дії правового режиму воєнного стану.

С. П. Коталейчук запропонував класифікацію прав дитини, але вона мало що дає для виявлення особливостей правового статусу дитини, для формування його як родового (спеціального) статусу. З метою усунення цієї прогалини у конструюванні правового статусу дитини автором запропонувано ввести наступну класифікацію прав дитини: загальнолюдські права і свободи особистості, адаптовані до особливого суб'єкта – дитини; ювенальні (спеціальні) права і свободи. Ці групи прав та свобод дитини у системі ювенального права складають субінституту правового статусу дитини. В їх складі перебувають як норми природного, так і позитивного права [6]. Належить зауважити, що класифікація прав дитини котрі підлягають захисту розширюється в умовах цифровізації суспільства та поширення мережі інтернет на всі сфери правдивісного повсякденного буття, що в свою чергу, потребує розгалуження системи адміністративно-правової охорони прав дитини на новоутвореній галузі.

Слід наголосити, що складність забезпечення ефективності правового регулювання мережі Інтернет не тільки і навіть не стільки полягає у відсутності систематизованого або узгодженого законодавства, що регулює відповідні види відносин у Всесвітній мережі, скільки в об'єктивних особливостях та закономірностях функціонування самого Інтернету, які фактично «дозволяють» будь-кому анонімно робити в цій інформаційній мережі загального користування що завгодно. При цьому в найбільшій мірі Інтернет підриває майже всі основні традиційні принципи юридичної відповідальності, які слугують вихідними засадами застосування компетентними органами державної влади санкцій правових норм до відповідних правопорушників (наприклад, принципи невідворотності, персоналізації, своєчасності, обґрунтованості та, як наслідок, законності застосування юридичної відповідальності певного виду до правопорушника). Саме фактична неможливість законного притягнення до юридичної відповідальності правопорушники у мережі Інтернет, що особливо проявляється на прикладі адміністративної та кримінальної відповідальності, зумовлює майже безмежну свободу дій, яку нині можна спостерігати у віртуальному кіберпросторі [7]. Надзвичайно важливим є забезпечення реалізації адміністративно-правової охорони прав і свобод людини і громадянина в ранньому віці, коли їх свідомість є не до кінця сформованою, а деструктивний вплив окремих соціальних чинників, зокрема і в інтернеті, може викривити розуміння та сутності доктринальних понять демократії таких, як правова державність, повага до прав і свобод людини і громадянина, а також законності та протиправності дій.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Служба у справах дітей: бере участь у здійсненні заходів щодо соціального захисту і захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і несе відповідальність за їх дотримання, а також координує здійснення таких заходів; оформляє документи на усиновлення і застосування інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; оформляє клопотання щодо переведення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на інші форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбав-

лених батьківського піклування; здійснює контроль за умовами влаштування і утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; здійснює моніторинг діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; здійснює інші заходи стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [8]. Окреслений спектр проблемних питань організаційно-правових умов соціального захисту дітей сиріт, що також відноситься до кола компетенції адміністративно-правової охорони, ускладнюється зокрема тим, що вищезазначені поняття, подекуди, виходять за межі змісту і сутності поняття охорони, трансформуючись у захист прав людини, що на нашу думку не є тотожними термінами.

Те, що одночасне вживання вказаних понять дещо ускладнює не тільки усвідомлення процесів, що відбуваються в межах їхнього змісту, але й перешкоджає належній реалізації прав, уже зазначалося в юридичній літературі, унаслідок чого запропоновано взагалі відмовитися від одного з термінів: «Законодавець не проводить чіткого розрізнення між цими двома термінами («захист» та «охорона»). З огляду на це, застосування цих двох термінів у законодавстві та їх довільне тлумачення науковцями певним чином заплутує правозастосовну практику та спричиняє плутанину в термінологічному апараті юридичної науки» [9, с. 48]. Якщо розглядати функції права як напрями його впливу на соціум, то щодо адміністративного права увага має бути звернена на той тип правових відносин, який підпадає під дію адміністративних норм. Розвиток демократичних ідей і їх втілення в діяльності держав зміцнюють акцент розуміння адміністративних правовідносин із суто виконавчо-розпорядчих, а також внутрішньоорганізаційних на такі, що мають «сервісний» характер. Регулятивна й охоронна функції мають бути

спрямовані на створення сприятливих умов ефективної реалізації прав і обов'язків суб'єктів адміністративно-правових відносин [10, с. 62].

Висновки. Таким чином, узагальнення позицій і думок вчених і дослідників, що безпосередньо взаємопов'язуються із дією механізму адміністративно-правової охорони прав і свобод дитини, а також сутністю і змістом їх, як об'єкту адміністративно-правової охорони, дозволяють обґрунтувати низку теоретико-правових та прикладних висновків, що на нашу думку можуть в подальшому оптимізувати функціонування зазначеної системи правовідносин та суттєво посилити забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також дотримання принципів демократичної державності загалом.

Таким чином, права і свободи дитини, як об'єкт адміністративно-правової охорони характеризуються, як комплекс та окремий сегмент в системі соціально-правових відносин між державою та особою, а також особою та іншими особами, що, перш за все, базується на правах та обов'язках, а також чітко окресленому колі правовідносин які заборонені.

Сутність заборонених правовідносин в контексті інституту прав і свобод дитини як об'єкту адміністративно-правової охорони полягає в тому що певні блага суспільства є недоступними для всіх громадян до досягнення ними конкретного віку що прямо чи опосередковано пов'язується із їх зрілістю та соціальною сформованістю. Такий контекст правовідносин виникає, перш за все, між особою та державою, що в свою чергу складає зміст адміністративно-правових відносин. Водночас, перспектива подальших досліджень полягає в необхідності визначення чіткого кола компетенції окремих суб'єктів із числа органів державної влади, на які покладається реалізація правоохоронної функції у сфері прав і свобод дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитро Швець, Захист прав і свобод людини та громадянина – пріоритет діяльності Національної поліції України. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/2.pdf
2. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини : (кримін.-прав кримінол. дослідж.) : автореф. дис.... кацц. юрид. наук/ Старко Оксана Леонтіївна; Київ. нац. т внутр. справ. К., 2007. 20 с.
3. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Косенко Світлана Сергіївна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004, – 20 с.
4. Ясеновська М. Короткий огляд ситуації з дотримання прав дітей груп ризику в Україні. URL: <https://postup.lg.ua/korotkiy-oglyad-situaciyi-z-dotrimannya-prav-ditey-grup-riziku-v-ukrayini>
5. Лесько Н. В., Правове регулювання захисту дітей від негативного впливу інтернету, URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5710/vnulpurn201685010.pdf>
6. Теоретико-правовий аналіз концептуального поняття "правовий статус дитини". *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 12. С. 71-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2014_12_18
7. Права і свободи дитини в умовах конвергенції правових систем: українські реалії та перспективи їх удосконалення. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/bmju_2013_12_30.pdf
8. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січ. 2005 р. № 2342-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2342-15/page2>
9. Вавженок Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав у чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. Вип. 1. С. 45–49.
10. Миронець О. Реалізація охоронної функції адміністративного права. *Юридичний вісник*. «Повітряне і космічне право». 2016. № 39. Т. 2. С. 62–67.

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ОХОРОНИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE CONCEPT AND ESSENCE OF CRIMINAL LAW MEANS OF PROTECTION OF ECONOMIC ACTIVITY

Коломійчук В.О., д.філос. у галузі права,
адвокат

Статтю присвячено дослідженню поняття та розкриттю сутності кримінально-правових засобів охорони господарської діяльності. Актуальність роботи зумовлена важливістю забезпечення нормального порядку господарювання та ефективної кримінально-правової протидії посяганням на господарську діяльність, а також потребою комплексно та системно унормувати підґрунтя для реалізації кримінально-правових засобів охорони господарської діяльності, зокрема з огляду на процес розробки проекту нового кримінального кодексу України. Автор з'ясовує досліджує категорію «кримінально-правові засоби» через встановлення поняття та ознак більш загальних категорій, таких як «засоби» та «правові засоби». З'ясовано, що засіб виступає інструментом, знаряддям, щоб досягнути певної мети, цілі. Відповідно, правовим засобом може бути будь-що, спрямоване на досягнення правової мети. Ознаки правових засобів включають відображення узагальнених юридичних способів забезпечення інтересів суб'єктів права та досягнення певних цілей. Такі засоби, об'єднуючись певним чином, стають основними функціонуючими частинами дії права, механізму правового регулювання та правових режимів. Підтримано підхід, за якого під засобом кримінально-правової охорони розуміється кримінально-правова норма, яка встановлює яке діяння є злочином і яке покарання передбачено у разі його вчинення. Оскільки кримінальне право (сутність) відображено у кримінальному законі (форма), стаття КК України як зовнішній вияв кримінально-правової норми виступає кримінально-правовим засобом охорони. З урахуванням цього, на думку автора, кримінально-правові засоби охорони господарської діяльності можна визначити як сукупність правових інструментів, передбачених нормами кримінального права, призначених для забезпечення охорони господарської діяльності та порядку господарювання. Особливо звернуто увагу, на відсутність єдиної доктринальної концепції щодо поняття «кримінально-правові засоби», яке активно використовується у науковій літературі та оперується розробниками проекту нового Кримінального кодексу України, проте відсутнє у чинному Кримінальному кодексі України. Підтримано необхідність використовувати уніфіковану термінологію («кримінально-правові засоби» замість «кримінально-правові заходи»), щоб уникнути різноплумачення, зокрема при наукових дослідженнях або у законотворчій діяльності.

Ключові слова: кримінально-правові засоби, кримінально-правові заходи, кримінально-правовий вплив, кримінально-правове регулювання, охорона господарської діяльності.

The article is dedicated to the study of the concept and the disclosure of the essence of criminal legal means of protecting economic activity. The relevance of the work is due to the importance of ensuring the normal order of economic management and the effective criminal legal counteraction to encroachments on economic activity, as well as the need to comprehensively and systematically regulate the basis for the implementation of criminal legal means of protecting economic activity, particularly in view of the development of a new Criminal Code of Ukraine. The author investigates the category of "criminal legal means" by establishing the concept and features of more general categories such as "means" and "legal means." It has been established that a means is a tool or instrument to achieve a certain goal or purpose. Accordingly, a legal means can be anything aimed at achieving a legal objective. The features of legal means include reflecting the generalizing legal methods of ensuring the interests of subjects of law and achieving certain goals. These means, when combined in a certain way, become the main functioning parts of the action of law, the mechanism of legal regulation, and legal regimes. The approach is supported where a criminal legal means of protection is understood as a criminal legal norm that establishes what act is a crime and what punishment is provided in case it is committed. Since criminal law (essence) is reflected in the criminal law (form), an article of the Criminal Code of Ukraine as an external manifestation of a criminal legal norm serves as a criminal legal means of protection. Considering this, in the author's opinion, criminal legal means of protecting economic activity can be defined as a set of legal instruments provided by criminal law norms intended to ensure the protection of economic activity and the order of economic management. Particular attention is drawn to the absence of a unified doctrinal concept regarding the term "criminal legal means," which is actively used in scientific literature and operated by the developers of the draft new Criminal Code of Ukraine, but is absent in the current Criminal Code of Ukraine. The necessity of using unified terminology ("criminal legal means" instead of "criminal legal measures") is supported to avoid different interpretations, particularly in scientific research or legislative activities.

Key words: criminal legal means, criminal legal measures, criminal legal influence, criminal legal regulation, protection of economic activity.

Постановка проблеми. Сучасна система кримінально-правових засобів охорони господарської діяльності спрямована на протидію широкому колу кримінальних правопорушень, які посягають на суспільні відносини, які виникають у зв'язку зі здійсненням такої діяльності. Важливість цих відносин та необхідність забезпечення нормального порядку господарювання та ефективної кримінально-правової протидії посяганням на нього спонукає до глибокого теоретичного дослідження правової природи та юридичних особливостей системи кримінально-правових засобів охорони господарської діяльності, нормативного підґрунтя їх застосування та видів. Ці засоби забезпечують захист економічних інтересів держави та учасників господарської діяльності, зокрема шляхом протидії кримінальним посяганням, які можуть загрожувати стабільності та правопорядку у цій сфері. На шляху втілення сучасних реформ у сфері економіки та з огляду на процес розробки проекту нового кримінального кодексу законодавець

повинен сформулювати нормативно-правове підґрунтя для реалізації кримінально-правових засобів охорони господарської діяльності, а також комплексно та системно їх унормувати. Створення такого підґрунтя наразі перебуває у процесі, що своєю чергою актуалізує потребу подальших теоретичних розвідок у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці таких науковців: В. В. Бабаніної, А. М. Денисової, Н. О. Гуторової, О. О. Дудорова, О. Костюченко, І. І. Митрофанова, О. В. Онуфрієнко, М. Г. Сорочинського, В. В. Франчука, М. І. Хавронюка, В. В. Шпіляревич, Ю. А. Пономаренка, С. С. Яценко, А. М. Яценка та інших.

Метою статті є визначення поняття та з'ясування сутності кримінально-правових засобів охорони господарської діяльності.

Методи. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема логічний, системний та догматичний методи.

Результати дослідження. Об'єктом кримінально-правової охорони є ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, суб'єкти яких або (1) ще не зазнали істотної шкоди від суспільно небезпечного діяння (або ще не створена загроза заподіяння) або (2) вже зазнали шкоди від такого діяння (чи створена загроза її заподіяння), що не містить ознак злочину чи складу злочину, передбаченого кримінальним законом [1, с. 56]. Забезпечуючи кримінально-правову охорону певних об'єктів, держава таким чином демонструє увагу до окремих суспільних відносин. Господарська діяльність виступає самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, яка забезпечується механізмом кримінально-правового регулювання, елементами якого є кримінально-правові засоби.

Академічний тлумачний словник визначає «засіб» як прийом, якусь спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб [2]. Категорія «засіб» запозичена юридичною наукою з соціальної філософії, в якій під ними зазвичай розуміють ті явища (предмети, ідеї, дії тощо), які є неодмінною умовою реалізації цілі. Тобто засіб – це, у певному сенсі, здатність предмета слугувати цілі. Лише з огляду на відношення до певної цілі, тобто внаслідок телеологічного визначення, предмети набувають значення засобів [3, с. 20; 4, с. 254]. Як бачимо, поняття, які об'єднані терміном «засоби», спільно характеризуються тим, що позначають явища з погляду їх потенційного використання для виконання конкретних завдань та призначення. Інакше кажучи, у широкому розумінні засіб виступає інструментом, знаряддям, щоб досягнути певної мети, цілі.

У правовій теорії не існує єдиної думки щодо терміну «правові засоби», який є відправною точкою для розуміння поняття «кримінально-правові засоби». Цей термін розуміється як загальнотеоретична проблема; як юридична норма; як юридичний інструментарій, що застосовується суб'єктами суспільних відносин у правовому полі; у контексті режиму правового регулювання, і щодо елементів його механізму [5, с. 15]. Однозначно зрозуміло лише одне – правовий характер категорії "засіб" означає пов'язаність із нормою права.

Разом із цим, ця категорія розроблялася в межах «інструментальної теорії права», яка розглядає право як засіб для досягнення певних соціальних цілей і розв'язання суспільних проблем. Відповідно до цієї теорії, право не є самоціллю, а виступає інструментом для забезпечення соціального порядку та захисту прав і свобод людини. У межах цієї теорії правові засоби визначились як юридичні способи вирішення суб'єктами відповідних завдань, цілей, досягнення інтересів. А норма права трактувалась як правовий засіб регулювання суспільних відносин, який регламентує суспільно значущі відносини [6, с. 16].

Інший відомий вчений, який розробляв інструментальну теорію права, О. В. Онуфрієнко, висловив концепцію, що правові засоби – це «система субстанціональних та діяльнісних правових явищ, за допомогою яких конкретні суб'єкти правовідносин досягають приватних та публічних цілей» [7, с. 14–15].

Правовим засобом може бути будь-що, спрямоване на досягнення правової мети. Тому деякі автори включають у категорію «правові засоби» різні юридичні явища, що в теорії права розглядаються як правові засоби у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні вони охоплюють усю правову матерію – «тіло» права, а у вузькому – розглядаються як спеціальні засоби, що регулюють поведінку людей лише в рамках конкретних правовідносин [8, с. 134].

А. Денисова під поняттям «правові засоби» (яке науковиця вважає синонімічним до «правові засоби») розуміє правові явища, які відображені в інструментах (постановах) та діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується

досягнення особистих та публічних цілей. До субстанціональних правових засобів (засобів-постанов, інструментів) науковиця відносить зобов'язання, дозволи, заборони, заохочення, пільги, норми права, принципи права тощо, а до дієвих (засобів-дій, технологій) – акти реалізації права, акти застосування права, акти тлумачення права і всі процеси юридичної діяльності [9, с. 190–192]. Прихильником такого підходу є також І. І. Павлюков [10, с. 42]. Ю. О. Пономаренко також на найвищому рівні поділу розмежує усі засоби кримінального права на засоби-установлення та засоби-діяння. Першими науковець визначає ті явища правової дійсності, які визначають види та розміри впливу на правовий статус особи у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення. А другі – як явища, в яких полягає реалізація визначених кримінальним законом повноважень держави щодо застосування кримінально-правових засобів-установлень до конкретних суб'єктів [11, с. 165].

Хоча не всі науковці підтримують вищеведену концепцію. Зокрема, Н. Д. Гетьманцева та Г. Г. Митрицька зазначають, що погляди тих науковців, які до юридичних засобів зараховують активну поведінку суб'єктів у формі актів і дій, а також включають до механізму правового регулювання суб'єктів, що здійснюють правове регулювання або діяльність, викликають заперечення [8, с. 136].

Таким чином, ознаки правових засобів включають відображення узагальнюючих юридичних способів забезпечення інтересів суб'єктів права та досягнення певних цілей. Такі засоби, об'єднуючись певним чином, стають основними функціонуючими частинами дії права, механізму правового регулювання та правових режимів. За допомогою держави вони викликають юридичні наслідки та конкретні результати, що визначають ступінь ефективності правового регулювання. Як дуже влучно зазначив Ю. О. Пономаренко «Правові засоби – правові явища, через які досягається мета, що поставлена перед правом» [12, с. 41].

Що стосується категорії «кримінально-правові засоби», то наукова доктрина не напрацювала єдиного підходу до визначення цього поняття та його сутності, що черговий раз підтверджує актуальність цього дослідження.

Так само немає єдиного розуміння змісту поняття «механізм кримінально-правового регулювання», однак всі автори однозначні в тому, що це сукупність кримінально-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на такі відносини [4, с. 254]. Отже, кримінально-правові засоби є елементами механізму кримінально-правового регулювання та служать його меті. У цьому контексті слід визнати раціональним підхід В. В. Бабаніної, яка визначає поняття кримінально-правового регулювання як «реалізацію кримінального законодавства у формі дотримання, виконання, використання та застосування кримінально-правових норм», а його предмет як «сукупність урегульованих кримінально-правовими нормами суспільних відносин, які виникають у зв'язку із вчиненням злочину чи іншого суспільно-небезпечного діяння, передбаченого КК України» [13, с. 253].

Засобом кримінально-правової охорони є кримінально-правова норма, в котрій визначається, яке діяння є злочином і яке покарання передбачено у разі його вчинення [14, с. 358]. Оскільки кримінальне право (сутність) відображено у кримінальному законі (форма), стаття КК України як зовнішній вияв кримінально-правової норми виступає кримінально-правовим засобом охорони.

Ю. О. Лісіцина зазначає, що у науковій доктрині поняття кримінально-правових засобів і заходів протидії злочинам зазвичай ототожнюються та визначаються як міри, які застосовують до осіб, що вчинили злочини, тобто як встановлені законом примусові заходи кримінально-правового впливу, які застосовуються до осіб,

у зв'язку з учиненням ними діяння, яке містить ознаки складу злочину та яке змінює кримінально-правий статус осіб [15, с. 228].

О. П. Мамотенко прийшов до висновку, що механізм кримінально-правового реагування на вчинення злочину утворюють динамічні та статичні компоненти, першими з яких є заходи кримінально-правового реагування на вчинення злочину (притягнення, покладання та реалізація засоби кримінально-правового характеру), а другими – засоби кримінально-правового регулювання (кримінальна відповідальність, інші по відношенню до неї засоби) [16, с. 193]. До речі, назва дисертації науковця звучить як «Кримінально-правові засоби протидії незаконному поводженню з товарами у сфері акцизного оподаткування», що ще раз підтверджує вищенаведену тезу про ототожнення кримінально-правових засобів і заходів протидії злочинам.

На думку В. В. Франчука під кримінально-правим засобом охорони економіки України треба розуміти окрему статтю або частину статті кримінального закону, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин, який заподіює шкоду суспільно-економічним відносинам та (або) встановленому механізму господарювання [14, с. 360].

Разом із цим, Н. О. Гуторова наголошує, що регулювання кримінально-правових відносин – це впорядкування за допомогою норм кримінального права і сукупності правових засобів суспільних відносин між особою, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, і державою з приводу застосування кримінальної відповідальності та (або) інших заходів кримінально-правового характеру [17, с. 107]. Відповідно, відправною точкою для виникнення регулювання кримінально-правових відносин є вчинення передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння. Таку ж думку, розділяє і В. В. Бабаніна, визначаючи предмет кримінально-правового регулювання, що зазначалось вище [13, с. 253].

Цікаво, що останнім часом науковці акцентують на кримінально-правових заходах, які не пов'язані з покараннями. Наприклад, В. Шпіляревич виділяє в системі кримінально-правових заходів так звані «заходи безпеки», що, на відміну від інших заходів, застосовуються до осіб, які перебувають у небезпечному для життя стані, з метою запобігання повторним суспільно небезпечним діям, що підпадають під ознаки злочинів, передбачених особливою частиною КК України [18, с. 4]. А. М. Яценко також розрізняє каральні та некаральні кримінально-правові заходи [19, с. 123–127].

Звертаємо увагу, що чинний КК України не оперує такими поняттями як «кримінально-правові засоби» чи «правові засоби», чого не можна сказати про проект нового КК України, в якому книга 3 має назву «Про кримінально-правові засоби та їх застосування». За статтею 3.1.1. «кримінально-правовим засобом є передбачене цим Кодексом обмеження прав особи або покладання на неї обов'язків, що застосовується судом у разі вчинення нею кримінального правопорушення чи іншого передбаченого цим Кодексом протиправного діяння. Метою кримінально-правового засобу є забезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь» [20].

Проте, чинний КК України неодноразово використовує поняття «заходи»: примусові заходи медичного характеру (ст. 92–95), обмежувальні заходи (Розділ XIII-1), інші заходи кримінально-правового характеру (Розділ XIV), заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (Розділ XIV-1) [21].

При цьому, якщо порівняти чинний КК України та актуальні напрацювання проекту нового КК України, можна помітити ототожнення категорій «засіб» та «захід». До прикладу, наразі ст. 96-3 КК України передбачає підстави для застосування до юридичних осіб *заходів* кримінально-правового характеру, а стаття 3.11.2. проекту нового КК – підстава застосування до юридичної особи кримінально-правових *засобів*. Або ж спеціальна конфіскація є іншим *заходом* кримінально-правового характеру (стаття міститься у Розділі XIV), а конфіскація є видом кримінально-правових *засобів* (3.11.2. проекту нового КК України) [20; 21].

З цього приводу підтримуємо міркування Ю. М. Ковалик, яка порівнюючи ці поняття, стверджує, що «захід» тлумачиться ширше й охоплює «засіб». Власне кримінально-правовий вплив на особу відбувається за допомогою чогось конкретного, наприклад, одного чи декількох обмежувальних засобів. Тому науковиця у своєму дисертаційному дослідженні в міру можливості вирішила використовувати термін «засіб», додатково аргументуючи свою логіку використанням у кримінально-правовій сфері саме терміна «засіб», «правові засоби», зокрема, і у Проекті нового КК України [22, с. 36–37]. Однозначно, варто підтримати необхідність використовувати уніфіковану термінологію, щоб уникнути різнотлумачення як у контексті кримінально-правових засобів, так і при наукових дослідженнях інших інститутів кримінального права або у законотворчій діяльності.

Стаття 3.1.2 визначає такі види кримінально-правових засобів: 1) покарання; 2) засоби пробації; 3) засоби безпеки; 4) реституція чи компенсація; 5) конфіскація майна чи вилучення речі; 6) судимість; 7) кримінально-правові засоби щодо юридичної особи [20].

Як бачимо, проект нового КК України відповідає раніше згаданим тенденціям, зокрема оскільки його розробники тлумачать кримінально-правові засоби як такі, що можуть застосовуватись тільки у разі вчинення нею кримінального правопорушення чи іншого передбаченого цим Кодексом протиправного діяння, а також тому, що до переліку таких засобів включені не тільки ті, що пов'язані з покаранням. Як зазначається у доктрині, така варіативність кримінально-правових засобів має назву «коліїстості». Цікаво, що таких «колії» може бути багато: до першої «колії» одноголосно відносять покарання, до другої – інші засоби кримінально-правового характеру, до третьої – засоби заохочення, до четвертої – засоби поновлення [22, с. 78; 11, с. 55].

Висновки. Як правові засоби виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, заборони тощо. Елементами механізму кримінально-правового регулювання є кримінально-правові норми. З огляду на це, в Особливій частині КК України наявна значна кількість норм, які прямо чи опосередковано охороняють господарську діяльність та засобами її кримінально-правової охорони. Кримінально-правові засоби охорони господарської діяльності можна визначити як сукупність правових інструментів, передбачених нормами кримінального права, призначених для забезпечення охорони господарської діяльності та порядку господарювання. Підставою для застосування кримінально-правових засобів є вчинення передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння. Разом із цим, досягнення відповідної мети неможливе лише за допомогою кримінально-правових засобів, оскільки вони самі по собі не можуть забезпечити позитивний результат і проявити регулятивні властивості без активних зусиль і дій, пов'язаних з їх використанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода В.А., 2011. 192 с.
2. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua> (дата звернення 26.07.2024).
3. Пашук Т. Теорія юридичних засобів: концептуально-методологічний аспект. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції. Львів, Львівський національний університет ім. І.Франка. Юридичний факультет, 2005. С. 20.
4. Луцик Г. Д. Кримінально-правові засоби охорони трудових прав людини за КК України. *Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. 2013. Вип. 33. С. 252-262.
5. Вакарюк Л.В. Правові засоби як складова правового режиму з позицій інструментальної теорії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія "Право". 2018. № 48. С. 15-18.
6. Костюченко О. Інструментальна теорія С. С. Алексєєва. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 15-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrjg_2013_2_5 (дата звернення 26.07.2024).
7. Онуфрієнко О.В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень"; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків. 2004. 18 с.
8. Гетьманцева Н.Д., Митрицька Г.Г. Правові засоби у механізмі правового регулювання суспільних відносин у сфері найманої праці. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 132-140.
9. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190-195.
10. Павлюков І.І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 1. URL: visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/275427/270500 (дата звернення 26.07.2024).
11. Пономаренко Ю. А. Види засобів кримінального права. Проблеми законності. 2020. Вип. 149. С. 154-167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2020_149_13 (дата звернення 26.07.2024).
12. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
13. Бабаніна В. В. Предмет кримінально-правового регулювання як концептуальна основа механізму створення та реалізації кримінального законодавства. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 249-254. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2019_4_39 (дата звернення 26.07.2024).
14. Франчук В.В. Визначення поняття кримінально-правового засобу охорони економіки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. Випуск 2. С. 353-362.
15. Лісіцина Ю. О. Кримінально-правові засоби у системі протидії підрозділами Національної поліції незаконним діям щодо анатомічних матеріалів людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 227-229.
16. Мамотенко О.П. Кримінально-правові засоби протидії незаконному поводженню з товарами у сфері акцизного оподаткування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2019. 227 с.
17. Гуторова Н.О. Регулювання кримінально-правових відносин: поняття, мета, способи та їх ефективність. Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18-19 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 106-110.
18. Шпіляревич В.В. Кримінально-правові заходи безпеки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2015. 20 с.
19. Ященко А.М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 3. Том 2. С. 123-127.
20. Проект Кримінального кодексу України: редакція станом на 02.07.2024. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення 26.07.2024).
21. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 26.07.2024).
22. Ковалик Ю. М. Обмежувальні заходи у кримінальному праві: дис. д-ра філософії : 081 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2022. 246 с.

ВИЗНАЧЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

DEFINITION OF DETERMINANTS OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF SECURITY ACTIVITIES

Копча В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Ужгородський національний університет

У статті розглянуті детермінанти кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності. Встановлено, що чинний Кримінальний кодекс України не містить безпосередньо норм, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності. Проведений догматичний аналіз норм кримінального законодавства дозволив зробити висновок, що переважна більшість кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності, передбачена в розділах про відповідальність за посягання проти життя та здоров'я, власності та господарської діяльності. Підтримана наукова гіпотеза, що сучасний розвиток нашої держави обумовлює необхідність самостійної кримінально-правової охорони діяльності з надання послуг охорони. Доведено, що кримінально-правова охорона залежить від детермінантів, які обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності. Тому метою дослідження визначено пошук детермінантів окремих кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності.

Констатовано, що російська агресія проти України кримінологічно впливає на соціально-економічну та політичну обстановку в нашій державі. Встановлено, що система детермінантів кримінально-протиправної активності, яка зумовлює вчинення кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності діє на загальнодержавному, спеціальному та індивідуальному рівнях. Обґрунтовано, що на загальнодержавному рівні кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, пов'язані із загальними соціальними, економічними, політичними, психологічними та культурологічними явищами й процесами, які є загальними детермінантами кримінально-протиправної активності в цілому. Встановлено, що на спеціальному рівні кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, пов'язані із факторами місцевого характеру (кількість населення, наявність промислових об'єктів, рівень безробіття тощо). Зроблено висновок, що на індивідуальному рівні система факторів кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності зумовлюється особливостями соціального життя окремих громадян, що й призводять до вчинення таких протиправних діянь під впливом особистої мотивації конкретних осіб.

Ключові слова: безпека, боротьба зі злочинністю, запобігання, злочини, кримінальне правопорушення, злочинність, охоронна діяльність, правоохоронні органи.

The article examines the determinants of criminal offenses in the sphere of security activities. It has been established that the current Criminal Code of Ukraine does not directly contain norms that provide for liability for criminal offenses in the sphere of security activities. The conducted dogmatic analysis of the criminal legislation norms made it possible to conclude that the vast majority of criminal offenses in the sphere of security activities are provided for in the sections on liability for encroachment on life and health, property and economic activity. It is supported the scientific hypothesis that the modern development of our country determines the need for independent criminal protection of security services. It has been proven that criminal law protection depends on the factors that determine the committing of criminal offenses in the sphere of security activities. Therefore, the aim of the research is to find the determinants of individual criminal offenses in the sphere of security activities.

It has been established that Russian aggression against Ukraine has a criminological impact on the socio-economic and political situation in our country. It has been established that the system of determinants of criminal and illegal activity, which leads to the commission of criminal offenses in the sphere of security activities, operates at national, special and individual levels. It is substantiated that at the national level, criminal offenses in the sphere of security activities are associated with general social, economic, political, psychological and cultural phenomena and processes, which are common determinants of criminal and illegal activity as a whole. It was established that, at a special level, criminal offenses in the sphere of security activities are related to factors of a local nature (population, presence of industrial facilities, unemployment rate, etc.). It has been concluded that at the individual level, the system of factors of criminal offenses in the sphere of security activities is determined by the peculiarities of the social life of individual citizens, which lead to the commission of such illegal acts under the influence of the personal motivation of specific individuals.

Key words: security, crime prevention, prevention, crimes, criminal offense, criminality, security activity, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Як зазначається в юридичній літературі, дотепер не створено жодної достатньо обґрунтованої і повної теорії пояснення кримінально-протиправної поведінки особи, тому й досі в кримінологічній науці тривають активні пошуки «джерела зла» з надією знайти протироту від цього лиха [6, с. 336–337], у тому числі й злочинності (оскільки під родовим поняттям усіх протиправних діянь в КК України передбачено вже не злочин, а кримінальне правопорушення, є доцільним використати новий кримінологічний термін – кримінально-протиправна активність) у сфері охоронної діяльності. На наш погляд, вирішення цієї проблеми потребує комплексного підходу до розгляду природи тих негативних соціальних явищ, що призводять до існування та відтворення досліджених кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності. У цьому зв'язку, як справедливо зазначає В. І. Шакум, досліджуючи детермінацію кримінально-протиправної активності в урбанізованому середовищі, «не можна обмежуватися вивченням якихось окремих криміногенних факторів, а необхідно охоплювати цілісні комплекси дійсності; потрібно, щоб використані показники, які характеризують зв'язок кримінально-протиправної активності

з особливостями функціонування суспільного організму великого міста, відображали цю життєдіяльність справді всебічно» [23, с. 117]. Як відомо, чинний Кримінальний кодекс (КК) України не містить безпосередньо норм, які встановлюють відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності. Аналіз норм кримінального законодавства дозволяє зробити висновок, що переважна більшість кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності, передбачена в розділах про відповідальність за посягання проти життя та здоров'я, власності та господарської діяльності. Натомість сучасний розвиток нашої держави обумовлює необхідність самостійної кримінально-правової охорони вказаної підприємницької діяльності, її об'єктів та суб'єктів від протиправних посягань. Для того, щоб належним чином врегулювати кримінально-правову охорону цих суспільних відносин, необхідно знати, які детермінанти обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні охоронна діяльність в Україні здійснюється в воєнних умовах, які значно ускладнюють професійну діяльність суб'єктів охоронної діяльності. Також наявні істотні

недоліки правового регулювання охоронної діяльності, зокрема запобігання кримінальним правопорушенням у цій сфері, не кажучи вже про недостатню наукову розробленість проблематики. Окремі проблеми запобігання кримінально-протиправної активності досліджували у своїх працях відомі вчені, зокрема: С. Алфьоров, В. В. Бойко, С. Денисов, О. Джужа, Т. Кальченко, М. Колодязний, Л. Левицька, М. Сийпюкі, Ю. Нікітін, Ю. Філей, В. Шакун, О. Шостко, С. Якімова та інші. Разом з тим, питання детермінантів окремих кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності на сьогодні не було предметом самостійного наукового аналізу.

Мета дослідження. Метою дослідження є встановлення детермінантів окремих кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності. Для реалізації мети статті було використано певні наукові методи: формально-догматичний – під час аналізу рівнів детермінантів кримінально-протиправної активності у сфері охоронної діяльності. Методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції дозволили системно та комплексно проаналізувати види детермінації кримінально-протиправної активності та сформулювати детермінанти окремих кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу. В основі дослідження ми використовуємо поняття детермінації злочинності, яке запропонував Б. М. Головкін, це «взаємодія між явищами, процесами, станами, подіями суспільного життя, що породжують та зумовлюють злочинність» [9, с. 275]. У кримінології існують різні класифікації детермінантів кримінально-протиправної активності. Так науковці за змістом визначають наступні детермінанти кримінально-протиправної активності: політичні, економічні, соціально-культурні, психологічні, моральні та ін.; за джерелами формування: антропологічні й соціальні; за структурою: за окремими видами кримінальних правопорушень, наприклад проти життя та здоров'я особи, проти власності тощо [12, с. 93]. Безумовно предметом нашого наукового інтересу стають, насамперед, детермінанти кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності. Виділення такої категорії детермінантів залежить від наукового обґрунтування певної автономності кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності [14, с. 96–103]. Спираючись на доктринальні положення кримінології щодо класифікації причин кримінально-протиправної активності за їх рівнем, на нашу думку, система детермінантів кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності діє на загальнодержавному, спеціальному (міському) та індивідуальному рівнях [7, с. 110].

На загальнодержавному рівні кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, пов'язані із загальними соціальними, економічними, політичними, психологічними та культурологічними явищами й процесами, які є загальними детермінантами кримінально-протиправної активності в цілому. На спеціальному рівні кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, пов'язані із факторами місцевого характеру (кількість населення, наявність промислових об'єктів, рівень безробіття тощо). На індивідуальному рівні система факторів кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності зумовлюється особливостями соціального життя окремих громадян, що й призводять до вчинення таких протиправних діянь під впливом особистої мотивації конкретних осіб. У цьому контексті науковці безпосередньо зазначають, що криміногенні явища, які детермінують кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, зокрема тяжкі насильницькі кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, мають широкий діапазон: від глобальних явищ, що викликані умовами воєнного стану (погіршення морально-психологічного стану суспільства, підвищення міжособистісної конфліктності та агресивності, руйнування правопорядку тощо) до психологічних змін особистості (патологічних характеристик і неусвідомлених установок особи) [10, с. 93]. Слід погодитися з висновком кримінологів, що передбачені КК України кримі-

нальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, маючи кримінально-правову видову спільність, за набором криміногенних явищ, що їх детермінують, а також структурою конфлікту в конкретній життєвій ситуації неоднакові [10, с. 93].

Виявлення природи детермінації кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності у межах нашого дослідження передбачає вивчення сукупності різноманітних факторів природно-географічного, соціально-економічного, демографічного та іншого характеру, оскільки аналізований вид кримінально-протиправної активності є наслідком цілої низки організаційних управлінських, правових, ідеологічних та інших недоліків в роботі місцевих органів влади та самоврядування та територіальних правоохоронних органів [7, с. 112]. Іншими словами, йдеться про основні групи факторів, що закладають підґрунтя «дезорганізаційного» характеру в урбанізованому середовищі та призводять до зміни кількісно-якісних параметрів кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності як свого наслідку [7, с. 112].

До числа факторів, що детермінують, зокрема, й кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, на території певної громади належать географічні фактори. Вплив географічних факторів на будь-який різновид кримінально-протиправної активності може розглядатися як доволі значний, оскільки властивості географічного середовища є базовими для всіх інших похідних від них – соціальних, політичних, економічних, культурних тощо. У кримінологічній науці переважає думка, що географічне розташування територіальної громади впливає на кількісно-якісні параметри процесів, пов'язаних із кордонами таких громад (наприклад у прифронтових регіонах найбільш поширена зброя та боєприпаси; у прикордонних територіях Закарпатської області поширені контрабанда товарів, незаконне переправлення осіб через кордон тощо) [4, с. 234].

У системі криміногенної детермінації кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності важлива роль має відводитися комплексу соціально-економічних факторів, які сьогодні безпосередньо залежать від воєнного стану: знищення багатьох промислових об'єктів, неможливість ведення сільського господарства, дефіцит працівників (наприклад в агросекторі це 3 млн осіб) [11], зниження купівельної спроможності населення, несправедливий розподіл матеріальних ресурсів між різними верствами населення; збільшення дефіциту місцевих бюджетів; фактичне зменшення розмірів соціальних виплат через інфляційні процеси; зниження матеріальних можливостей для соціально-економічного розвитку тощо [7, с. 113].

У свою чергу, найбільш інтенсивне нагітання обстановки у політичній сфері, що має своїм прямим наслідком воєнний стан, відбувається саме у місцевих громадах, в яких створені умови для уникнення прозорості під час ухвалення рішень за діяльністю військових адміністрацій [3, с. 19]. Хронічний брак довіри до органів як центральної, так і місцевої влади, корумпованість органів влади, гальмування антикорупційних реформ, недостатня комунікація представників влади з власними громадянами. Безумовно до цього переліку можна додавати й інші проблемні питання, зокрема, пов'язані з недосконалістю виборчого законодавства, функціонуванням політичних партій тощо. Російська збройна агресія проти України не лише масштабувала вище зазначені виклики, але і додала до цієї когорти нові [3, с. 655].

До вагомого дезорганізаційного фактора соціально-економічного та водночас політичного характеру ми відносимо також корупцію. В умовах воєнного стану ця проблематика формує нову якість запиту на справедливість, яка актуалізується у суспільстві. Як зазначають науковці, якщо цей запит не буде задоволено, то не виключається такий прогностичний варіант: в Україні можливі численні соціально-політичні конфлікти, які будуть підсилюватися посттравматичним синдромом суспільства [3, с. 658].

Згідно звіту Світового банку кількість громадян України, які живуть за межею бідності, зросла на 1,8 млн

з 2020 року, а у 2023 році становить вже близько 9 млн осіб, що становить близько 29 відсотків населення (наразі загальна кількість населення країни приблизно оцінюється в 32 млн осіб) [1]. Таке зростання бідності зумовлене вторгненням РФ та фактичним знищенням економіки країни [1].

Як своєрідний негативний фактор впливу на стан кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності нами розглядається зниження купівельної спроможності населення і відсутність можливостей для задоволення елементарних споживчих потреб [7, с. 117].

На фоні негативних соціально-економічних змін наша країна стала другою у світі за кількістю загиблих від мін – 608 загиблих чи поранених [17]; лідером за смертністю на дорогах (за 2023 р. сталося біля 24 тис. ДТП із загиблими або травмованими, а саме 3053 людини загинули, а більше 29 тис. людей отримали травми) [18]; займає 105 місце серед 143 країн самих нещасних людей у світі [2]. За соціологічними опитуваннями, «в Україні 41 відсоток осіб перебувають у складній соціально-економічній ситуації і вважають себе нещасними; і лише одна з десяти осіб визнає себе успішною, тоді як кожна третя особа страждає від психологічного перенавантаження, нервових або психічних розладів...» [13, с. 6]. На індивідуальному рівні у великій кількості людей у завтрашньому дні, що зумовлює підвищену знервованість, і, як наслідок, знаходить прояв у невиправданій агресивності поведінки [7, с. 118].

Однією з актуальних кримінологічних проблем практично для всіх населених пунктів нашої країни є дефіцит кадрів у різних галузях виробництва. Так, за даними Міністерства економіки України, для української економіки є два критично важливих виклики – це проблеми енергозабезпечення та дефіцит робочої сили [22]. Наприклад дефіцит працівників у будівельній галузі вже досяг 40 відсотків. Станом на 1 січня 2024 року в будівельній галузі України офіційно працювало близько 300 тис. осіб, але якщо ці показники порівняти з даними 2022 року, то маємо негативну тенденцію – цей показник знизився на 25,4 відсотків [22]. Це зумовлено тим, по-перше, значна кількість людей мобілізовані до Сил оборони; по-друге, велика частина працездатних людей виїжджають до зарубіжних країн (з різних причин) і працюють на інші економіки.

Ще одним впливовим дезорганізаційним кримінологічним фактором, що істотно підвищує ймовірність учинення будь-яких кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності, у тому числі й тяжких насильницьких проти життя та здоров'я особи, традиційно вважається урбанізація та висока щільність населення [23, с. 44–50].

Криміногенним фактором соціально-економічного характеру, що так само заслуговує на увагу в нашому дослідженні, є міграція, сила впливу якої на кримінально-протиправну активність, у тому числі й на кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, виявляється дуже високою, а коефіцієнт кореляції наближується до одиниці. За даними Міністерства закордонних справ України станом на червень 2023 року за кордоном перебуває 8 млн 177 тис. громадян України, тобто, якщо порівнювати з 24 лютим 2022 року, то це складає близько 20 відсотків населення нашої держави [21]. Також слід враховувати велику кількість тимчасово переміщених осіб з окупованих росією територій України та прифронтових регіонах. Очевидно, що міграція чинить негативний вплив на соціально-економічні процеси. Так, з одного боку, це відтворення кількості населення, збільшення трудових ресурсів, а з другого боку, це ризики, що пов'язані зі зростанням будь-якого виду кримінально-протиправної активності в регіоні [15, с. 109].

Російська агресія проти України створює значне навантаження на соціальні, економічні та кримінологічні процеси в інших регіонах. Ми погоджуємося із І. М. Чекардьовою, що сама по собі міграція та масове вимушене переселення людей прямо не впливають на кримінально-протиправну активність, оскільки нерідко це законслухняння та працездатні верстви населення [20, с. 135–136]. Разом з тим такі умови воєнного стану обумовлюють

втрата великої кількості людей житла та роботи, що у сукупності із поствійськовим стресом призводить до збільшення соціальної напруги в містах, викликає загострення соціально-економічних та політичних конфліктів, внаслідок чого відбувається значне ускладнення криміногенної ситуації у територіальних громадах [20, с. 135–136].

Посиленню стану соціальної дезорганізації та диференціальної асоціації, і як наслідок, збереженню негативної динаміки кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності сприяє низка факторів інформаційного, соціально-психологічного та культурологічного характеру [7, с. 125]. Напевно, вони є похідними від соціально-економічних, політичних та інших суспільних процесів.

Що стосується інформаційних чинників, то тут слід особливо наголосити на одному з їх різновидів. Так значного впливу на кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності досягають інформаційні фактори із політичним забарвленням, що проявляються у демонстрації суспільству політичними діячами насильницьких способів вирішення соціальних конфліктів та суперечностей за допомогою не правових засобів [7, с. 126]. Важливо, що такі інформаційні наративи поширюють також проросійські медіа та блогери. Їхня задача дестабілізувати соціально-політичну ситуацію в Україні для ослаблення обороноздатності нашої країни.

В цих складних умовах воєнного стану з'являються окремі кримінальні групи, що здійснюють тиск на судові та правоохоронні органи, демонструють агресивність під місцевими адміністраціями, посягають на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів, відкрито пропагують радикалізм, екстремізм та культ насильства і неповаги до закону [7, с. 126]. Наприклад, у Дніпрі охорона народного депутата України Миколи Тищенко напала на колишнього бійця спецпідрозділу «Kraken» Дмитра Мазоху [8]. Ця подія викликала значний суспільний резонанс і змусила правоохоронні органи негайно реагувати: відкриті кримінальні провадження проти депутата і представника охорони; звільнений лейтенант поліції Богдан Писаренко. Інший резонансний випадок трапився 11 червня 2024 р. в Одесі, коли виник конфлікт між представниками ТЦК і СП і представниками швидкої допомоги. У скандальній бійці на боці представників ТЦК і СП брали участь «добровільні загони сприяння поліції», які складаються переважно зі співробітників охоронних фірм й допомагають у мобілізації [19].

У кримінологічній науці обґрунтовано, що кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності безпосередньо пов'язані із алкоголізмом населення, оскільки саме під впливом алкоголю людина здатна чинити протиправні та часто імпульсивні дії. Особливо сьогодні ця проблематика загострюється поширенням серед населення вогнепальної зброї та вибухових речовин. Так за дослідженням Українського інституту майбутнього, який у травні 2023 року провів онлайн опитування українців на предмет, як змінився їх психоемоційний стан від початку війни. Результати цього дослідження свідчать про те, що «82 відсотка опитаних вживають алкоголь, а 26 відсотків – вживають його зараз більше, ніж це робили до початку війни» [24].

Також слід звернути увагу на поширення значної кількості наркозалежних осіб, які є однією з причин, що погіршує криміногенну обстановку, пов'язану з учиненням кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності у мегаполісах. Зв'язок тут самий безпосередній. Тіснота взаємозв'язку між наркопротиправною активністю та загальною кримінально-протиправною активністю, в тому числі й кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності, є дуже показовою. Більшість осіб, які зловживають наркотичними засобами, самі вчиняють кримінальні правопорушення у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. За оцінками кримінологів, сьогодні в Україні приблизно 2 відсотка населення України зловживає наркотичними засобами [16, с. 1].

Схожим за походженням фактором, що дезорганізує суспільство та істотно впливає на кримінальні право-

порушення у сфері охоронної діяльності, є насиченість територіальних громад зброєю. Починаючи із 2014 р. в Україні відбулися певні негативні зміни у стані насильницької кримінально-протиправної активності в усіх великих населених пунктах держави. З тих часів, коли розпочалася російсько-українська війна, ми спостерігаємо катастрофічне знецінення людського життя та безпрецедентне нехтування тілесною недоторканністю особи [5, с. 97–104]. Кримінологи констатують збільшення у разі вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, також збільшилася кількість кримінальних правопорушень, учинених із застосуванням вогнепальної зброї [7, с. 131]. Протягом 2014–2024 рр. процес розповсюдження незаконного обігу зброї не вдалося не лише припинити, а навіть призупинити. З огляду на це, не можна погодитися із прихильниками легалізації вогнепальної зброї, оскільки, на нашу думку, це призведе до тотальної криміналізації суспільних відносин. На наше переконання, право на насильство у правовій державі має належати виключно до прерогативи офіційних, спеціальним чином підготовлених правоохоронних органів і тільки на підставі закону. А законослухняні громадяни мають бути захищеними з боку компетентних органів, яким для цього виплачується відповідна заробітна платня з податків населення [7, с. 135].

Одним із немаловажних дезорганізуючих факторів, що впливає на рівень кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності, є ефективність роботи судових

та правоохоронних органів. Чим ефективніше працює органи влади із притягнення до відповідальності осіб, які винні у вчиненні кримінальних правопорушень, тим нижчою є ймовірність вчинення нових кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності [7, с. 135]. Таким чином, діяльність правоохоронних і судових органів, на жаль, негативно впливає на динаміку кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності.

Висновки.

1. Система детермінантів кримінально-протиправної активності, що зумовлює вчинення кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності діє на загальнодержавному, спеціальному (міському) та індивідуальному рівнях.

2. На загальнодержавному рівні кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, пов'язані із загальними соціальними, економічними, політичними, психологічними та культурологічними явищами й процесами, які є загальними детермінантами кримінально-протиправної активності в цілому.

3. На спеціальному рівні кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності, пов'язані із факторами місцевого характеру (кількість населення, наявність промислових об'єктів, рівень безробіття тощо).

4. На індивідуальному рівні система факторів кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності зумовлюється особливостями соціального життя окремих громадян, що й призводять до вчинення таких протиправних діянь під впливом особистої мотивації конкретних осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Andrea Shalal. World Bank says 1.8 mln additional Ukrainians in poverty as Russia's war drags on. Reuters. 30.05.2024. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-18-mln-additional-ukrainians-poverty-russias-war-drags-2024-05-30/>
2. Happiness of the younger, the older, and those in between. John F. Helliwell, Haifang Huang, Hugh Shiple, Shun Wang. World Happiness Report 2024. URL: <https://worldhappiness.report/ed/2024/happiness-of-the-younger-the-older-and-those-in-between/>
3. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с.
4. Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 515 с.
5. Бабенко А. М. Сучасні тенденції, закономірності та прогнози регіональної злочинності у контексті кримінально-виконавчої політики України. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук-практ. конф. (Київ, 27 листопада 2015 р.). Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 97–104.
6. Батиргареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми. Харків : Право, 2009. 576 с.
7. Бойко В.В. Кримінологічна характеристика та запобігання тяжкій насильницькій злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 296 с.
8. Гриник К. Скандал із Тищенком: у мережі пишуть, що охорона нардепа напала на військового у Дніпрі. URL: https://www.unian.ua/incidents/mikola-tishchenko-v-socmerezah-pishut-shcho-ohorona-nardepa-napala-na-viyskovogo-u-dnipri-novini-dnipra-12672867.html?_gl=1*w88ih4*_ga*NzIOMDE2MTEyLjE3MjAxNzQxNTI.*_ga_TECJ2YKWSJ*MTcyMDE3NDE1MS4xLjAuMTcyMDE3NDE1MS42MC4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTcyMDE3NDE1MS4xLjAuMTcyMDE3NDE1MS42MC4wLjA.*_ga_
9. Головкін Б.М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/301/286>
10. Дрьомін В.М. Злочинність як соціальна практика: інституційна теорія криміналізації суспільства : монографія. Одеса: Юрид. літ., 2009. 604 с.
11. Козаченко Л. Дефіцит кадрів в агросекторі досяг 3 млн. URL: <https://kurkul.com/news/36267-defitsit-kadriv-v-agrosetori-dosyag-3-mln>
12. Кримінологія : підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ : Дакор, 2018. 352 с.
13. Міграція в Україні: факти і цифри: міграційна статистика / Міжнародна організація з міграції (МОМ) представництво в Україні; упоряд. О. Малиновська. Київ : MOM, 2016. 31 с.
14. Нитка Я. М. Кримінальні правопорушення у сфері охоронної діяльності: поняття, система та види. *Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць*. 2023. Вип. 100. С. 96–103.
15. Остроглядюв О. І. Міграція як фактор впливу на корисливу злочинність проти власності у Причорноморському регіоні України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. симпозиуму (Івано-Франківськ, 16–17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ : Ун-т Короля Данила, 2018. С. 109–112.
16. Павленко Р. М. Попередження органами внутрішніх справ незаконного виробництва наркотичних засобів та психотропних речовин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 19 с.
17. Протипіхотні міни: скільки жертв в Україні та світі. *Слово і Діло*. 16.11.2023 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/16/infografika/suspilstvo/protypixotni-miny-skilky-zhertv-ukrayini-ta-sviti>
18. Свиридюк Ю. В Україні на чверть зросла кількість ДТП та піднявся рівень смертності. *Суспільне Новини*. 27.01.2024 р. URL: <https://suspilne.media/670834-v-ukraini-na-cvert-zroslo-kilkist-dtp-ta-pidnavsa-riven-smertnosti/>
19. Степанова О. В Одесі "тітушки" з охоронних фірм допомагають ТЦК полювати на українців. URL: https://expert.in.ua/society/22062024-v-odesi-titushky-z-ohoronnyh-firm-dopomagayut-tsk-polyuvaty-na-ukrayintsvi/#google_vignette
20. Чекмарьова І. М. Запобігання злочинності у прикордонних регіонах України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2017. 307 с.
21. Через повномасштабне вторгнення Росії за кордоном перебуває близько 20% українців – дослідження ОПОРИ. Громадянська мережа ОПОРА 2006-2024. URL: https://www.opora.org/viyna/cherez-povnomasshtabne-vtorgnennia-rosiyi-za-kordonom-perebuvaie-blizko-20-ukrayintsvi-doslidzhennia-opori-24792?gad_source=1&gclid=EALaQobChMlnbXr0c-PhwMVYo1oCR2QpgvEAAAYASAAEGKIsfD_BwE
22. Черновол К. На будівництвах в Україні дефіцит працівників сягнув 40 %, компанії залучають мігрантів, – Forbes. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/deficit-kadriv-v-ukrajini-na-budivelnih-maydanchikah-ne-vistachaye-pracivnikiv-12665586.html>
23. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність : монографія. Київ : Вид. «Укр. акад. внутр. справ», 1996. 256 с.
24. Як змінюється психологічний стан українців: пресреліз за результатами презентації дослідження. *Український Інститут Майбутнього*. 29.05.2023. URL: <https://uifuture.org/publications/yak-zminyvsya-psyhoemocziynj-stan-ukrayinciv-presreliz-za-rezultatami-prezentacziyi-doslidzhennya/>

ВИКОРИСТАННЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ СИСТЕМАТИКИ В УПОРЯДКУВАННІ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE USE OF GENERAL THEORETICAL SYSTEMATICS IN ORGANIZING THE COMPOSITION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF OFFICIAL ACTIVITY

Марін О.К., к.ю.н., доцент,
завідувач науково-дослідної лабораторії
Львівський державний університет внутрішніх справ

Кримінальне законодавство України у зв'язку із внесенням у нього великої кількості змін та доповнень, втратило системність. Виходом із ситуації, що склалася, може стати використання нових для кримінального права методологічних підходів упорядкування системних об'єктів, які виправдали себе у інших науках. Йдеться про систематику – методіку упорядкування множини об'єктів, яка вельми успішно використовується у природничих науках, але за твердженням вчених-системологів, давно вже стала загальнонауковим підходом.

Метою цієї статті є обґрунтування гіпотези про можливість та доцільність використання основних положень загальнотеоретичної систематики для належного упорядкування такого системного об'єкта, як склади кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. Головним питанням при цьому є те, що конкретно піддавати систематизації: 1) кримінальні правопорушення як факти об'єктивної дійсності; 2) статті, частини, інші структурні елементи Кримінального кодексу, або іншими словами – положення кримінального законодавства; 3) склади кримінальних правопорушень як юридичні конструкції. У статті відстоюється позиція, що систематизувати варто саме склади кримінальних правопорушень. Наступним питанням, яке розглядається у цій публікації, є загальнотеоретичне поняття систематики та перевірені часом методологічні підходи до її проведення.

Констатовано, що Осільки систематика – це область знання, в рамках якої вирішуються завдання впорядкування певним чином, позначення і опису всієї сукупності об'єктів, що створюють певну сферу реальності, необхідність систематики виникає у всіх науках, які мають справу зі складними внутрішньо розгалуженими та диференційованими системами об'єктів: у хімії, біології, географії, геології, мовознавстві, етнографії і праві також. Розглянуто можливість використання для систематики складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності таких наукових концепцій, як есенціалізм, номіналізм, емпіризм, еволюціонізм та номенатична систематика.

Як висновок наводиться твердження про те, що Перед систематикою як загальнотеоретичною наукою, що використовуватиметься у доктрині кримінального права стоять аналогічні завдання: 1) розробка таксономії складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та 2) їх номенклатура. Остаточною метою при цьому буде побудова системи відповідних складів. Якщо гіпотеза виявиться такою, що зможе бути ефективно доведена, не виключене поширення методіки систематики й на інші групи складів кримінальних правопорушень та кримінальне право в цілому.

Ключові слова: систематика у праві, склад кримінального правопорушення, кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, систематизація законодавства, кримінальний кодекс.

The criminal legislation of Ukraine, due to the introduction of a large number of changes and additions to it, has lost its consistency. A way out of this situation may be the use of methodological approaches to ordering system objects that are new to criminal law, which have justified themselves in other sciences. We are talking about systematics – a method of ordering a set of objects, which is very successfully used in the natural sciences, but according to system scientists, has long become a general scientific approach. The purpose of this article is to substantiate the hypothesis of the possibility and expediency of using the main provisions of the general theoretical systematics for the proper ordering of such a systemic object as the corpus delicti of criminal offenses in the field of official activity. The main question here is what exactly to subject to taxonomy: 1) criminal offenses as facts of objective reality; 2) articles, parts, other structural elements of the Criminal Code, or in other words, provisions of criminal law; 3) corpus delicti of criminal offenses as legal constructions. The article defends the position that it is the elements of criminal offenses that should be systematized. The next issue considered in this publication is the general theoretical concept of taxonomy and time-tested methodological approaches to its implementation.

Since systematics is a field of knowledge within which the tasks of ordering in a certain way, designating and describing the entire set of objects that create a certain sphere of reality are solved, the need for systematics arises in all sciences that deal with complex internally branched and differentiated systems of objects: in chemistry, biology, geography, geology, linguistics, ethnography and law as well. The possibility of using such scientific concepts as essentialism, nominalism, empiricism, evolutionism and nomenclational systematics for the systematics of criminal offenses in the field of official activity is considered.

As a conclusion, it is argued that systematics as a general theoretical science that will be used in the doctrine of criminal law will face similar tasks: 1) development of a taxonomy of elements of criminal offenses in the field of official activity and 2) their nomenclature. The ultimate goal in this case will be to build a system of appropriate warehouses. If the hypothesis turns out to be such that it can be effectively proven, it is possible to extend the taxonomy methodology to other groups of criminal offenses and criminal law as a whole.

Key words: systematics in law, corpus delicti, criminal offenses in the field of official activity, systematization of legislation, criminal code.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності неодноразово ставали предметом наукових інтересів багатьох вчених. Цьому є відносно просте пояснення: актуальність протидії службовій злочинності та корупційній злочинності як її складовій – беззаперечна. Так само беззаперечними є досить скромні успіхи української держави у цій сфері. Цілком зрозуміло, що стан кримінально-правового забезпечення боротьби зі службовою злочинністю не є кардинально визначальним для її успішності. Корінь проблеми швидше за все лежить у інших площинах: соціальній психології, етиці, організації діяльності та професійності працівників правозастосовних органів, судів та суддів. Однак, як показує практика останніх, принаймні, десяти років, держава, організуючи боротьбу з цим видом злочинності, велику долю уваги звертає на удоскона-

лення саме кримінального законодавства, вносячи до нього часом безкінечні зміни та доповнення. У результаті відповідної діяльності збалансованість правового забезпечення протидії злочинності та системність кримінально-правових заборон порушується. З'являються нові, часом необґрунтовані, спеціальні норми. Між положеннями кримінального закону в цілому та у частині регламентації відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, виникають нові системні зв'язки, які складно відслідкувати за урахувати при правозастосуванні. Створюється ситуація, коли правозастосування, яке і без того відбувається у складних соціально-психологічних, етичних, організаційних умовах, ще більш утруднюється. Здається, що така ситуація є неприпустимою у контексті актуальної потреби протидії службовій злочинності.

Не додає впевненості у вирішенні цієї проблеми і аналіз проекту Кримінального кодексу України, який активно розробляється робочою групою з питань розвитку кримінального права, створеною відповідно до Указу Президента України № 584/219 від 07.08.2019 року. Розробники проекту вирішили підтримати сучасну тенденцію розвитку законодавства нашої держави, суть якої зводиться до максимальної деталізації правового регулювання діяльності уповноважених державних органів, зменшення дискреції та надання переваги казуїстичному викладу нормативного матеріалу над абстрактним. Внаслідок такого підходу з'являється складна для сприйняття система кримінально-правових положень, що побудована на часто незрозумілих засадах, ефективність практичного функціонування якої прогностично можна поставити під сумнів. Тут важливим, як видається, є висновок Р. Кабріяка, який відзначив, що «як не парадоксально це може здатися юристам, скажемо, ХХ століття – століття крющотворного позитивізму, але відновлення правової визначеності може здійснюватися за допомогою умисної та поміркованої законодавчої розмитості. В цьому сенсі, судова практика змогла створити свої найбільш видатні творіння і побудувати свої оригінальні конструкції на базі такого писаного законодавства, яке не затягнуте в жорстку узду, має еластичні рамки і складене з гнучких елементів – законодавства, яке, по крайній мірі, не є застиглим і шаблонним, не було загнаним залізну арматуру давлючої, задерев'янілої тісної юридичної техніки» [1, с. 165].

Виходом із ситуації, що склалася, може стати використання нових для кримінального права методологічних підходів упорядкування системних об'єктів, які виправдали себе у інших науках. Йдеться про систематику – методіку упорядкування множини об'єктів, яка вельми успішно використовується у природничих науках, але за твердженням вчених-системологів, давно вже стала загальнонауковим підходом. Так, зокрема, зазначається, що систематика:

- самостійна наука, яка наділена своїми законами і теоріями, методами і правилами, мовою та термінологією;
- теоретична наука, в якій є місце і математичним моделям, й абстракціям, й філософським постулатам;
- і академічна, і практична наука. Внесок дослідників систематики у розвиток фармакології, біотехнології, сільського господарства та охорони природи визнаний на рівні ООН;
- наука світоглядна, яка значно впливає на мислення та світогляд вченого.

Висвітлюючи стан дослідження проблеми систематики складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, варто наголосити на наступному. Сам термін «систематика» інколи використовується у правових дослідженнях, але у розумінні або більш широкого, так званого системного підходу, або, навпаки, більш вузького – класифікації, виокремлення видів певного правового явища. При чому щодо кримінально-правових явищ, то можна, напевно, назвати класичну роботу П.І. Люблінського Техніка, тлумачення та казуїстика кримінального кодексу, яка побачила світ у 1917 році і у певній свої частині стосувалася систематизації положень тогочасного кримінального закону. Робіт, які б спеціально присвячувалися проблемам використання надбань систематики для потреб кримінального права в Україні, виявити не вдалося.

Метою цієї статті є обґрунтування гіпотези про можливість та доцільність використання основних положень загальнотеоретичної систематики для належного упорядкування такого системного об'єкта, як складі кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Розпочати варто напевно із визначення того, що насправді можна та потрібно піддавати систематиці і чому у цій роботі обмежуємося лише посяганнями у сфері службової діяльності, ніби залишаючи поза увагою сферу надання публічних послуг.

Розмірковуючи над тим, що варто піддавати систематиці, маємо декілька можливих варіантів, які можна звести до трьох основних позицій: 1) кримінальні правопорушення як факти об'єктивної дійсності; 2) статті, частини, інші структурні елементи Кримінального кодексу, або іншими словами – положення кримінального законодавства; 3) складі кримінальних правопорушень як юридичні конструкції, функціональним призначенням яких є визначення моделі, як допомагає встановити відповідність ознак першого та другого явища. Відповідь читається, напевно, вже із характеру опису варіантів об'єктів систематики. Піддавати систематиці можна, напевно, будь що з наведеного вище. Однак, враховуючи те, що ця робота з матеріального кримінального права, цим точно не можуть бути явища об'єктивної дійсності (адже це, ймовірно, предмет кримінології, а якщо йдеться про фіксування юридично значимих ознак – теорії доказів). Піддавати систематиці положення кримінального законодавства варто, напевно, у контексті надання належної текстуральної і нормативно-визначеної форми чогось змістовного. А от моделі, які покликані створити своєрідний «місток» між «фактом» та «правом» достатньо змістовне явище щоб бути об'єктом систематики. Саме тому й спробуємо зупинитися на систематиці складів кримінальних правопорушень.

Наступним питанням, на яке потрібно відповісти, є те, чому у роботі йдеться саме про кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, а не відтворюється назва розділу XVII Особливої частини КК України. Не вдаючись до детальної аргументації цієї позиції, коротко вкажемо лише на основні її моменти.

У результаті реформи кримінального законодавства, пов'язаної з імплементацією ратифікованих у 2010 році низки антикорупційних міжнародно правових актів, розділ XVII Особливої частини КК України у своїй назві став містити посилання на ще одну, на перший погляд, відносно самостійну групу кримінальних правопорушень – у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Враховуючи цей факт, формулювання назви цієї публікації з вказівкою на кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності ніби виключає з предмету дослідження складі кримінальних правопорушень, передбачені ст. ст. 365² та 368⁴ КК України, суб'єктами яких є особи, які надають публічні послуги.

Це не так, адже поява нового спеціального суб'єкта (який не такий вже і новий), не обумовлює появу нового правового блага, що підлягатиме кримінально-правовій охороні, а лише змінює його обсяг, інакше окреслює межі кримінально-правової охорони. Тому із певною долею умовності, говорячи про кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, ми не обмежуємо предмет систематики лише складами, спеціальним суб'єктом в яких є виключно службова особа. Розуміння відповідного родового об'єкта нами вже давалося і до сих пір у іншому переконання немає [2]. Те саме стосується й обсягу відповідного поняття [3].

У цій роботі ми спробуємо концептуально «приміряти» постулати загальнотеоретичної систематики на окреслену раніше множину складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності.

Що ж у науці розуміють під поняттям «систематика». Визначення в цілому подібні і відображають приблизно однакову сукупність ознак. Так, наприклад, систематика (грецьк. *συστηματική* – упорядкований): 1) біологічна наука, основним завданням якої є опис існуючих і вимерлих організмів та побудова природної їх системи, тобто такої, яка відображала б шляхи історичного розвитку й споріднені зв'язки різних груп організмів; 2) класифікація і групування предметів і явищ [4, с. 618]. Або, систематика (біологічн.) наука про різноманітність всіх існуючих та вимерлих організмів, про взаємовідносини і родинні зв'язки між різними групами (таксонами) – популяціями,

видами, родами, сімействами. Основні завдання систематики – визначення шляхом порівняння основних специфічних особливостей кожного виду і кожного таксону більш високого рангу, з'ясування загальних властивостей тих чи інших таксонів. Чи, нарешті, систематика – 1. Групування, класифікація предметів і явищ // рідко – бездоганний порядок у чомусь. 2. Галузь знань, у межах якої здійснюється позначення та опис усієї сукупності об'єктів, упорядкованих певним чином // Розділ ботаніки або зоології, який класифікує, розподіляє на види, роди, родини і таке інше та описує існуючі та вимерлі рослини чи тварини [5, с. 592].

Звісно, і сам термін, і методологія систематики зародилася у біологічних науках, тому словники та енциклопедії відображають об'єктом систематики тварин та рослини. Однак це, по суті своїй не змінює головного: систематика, це наука із власним набором прийомів та методів, використання яких дає можливість побудувати упорядковану певним чином сукупність об'єктів із урахуванням їх системних зв'язків та властивостей. Оскільки систематика – це область знання, в рамках якої вирішуються завдання впорядкування певним чином, позначення і опису всієї сукупності об'єктів, що створюють певну сферу реальності, необхідність систематики виникає у всіх науках, які мають справу зі складними внутрішньо розгалуженими та диференційованими системами об'єктів: у хімії, біології, географії, геології, мовознавстві, етнографії і так далі.

Припустимо, що у такому розумінні поняття систематика цілком адекватно може використовуватися й щодо правових явищ в цілому, та кримінально-правових, зокрема. У науці узагальнено різноманітні теорії систематики, які виникали та удосконалювались протягом розвитку систематики. Відзначимо, що суть кожної з них цілком застосовна до кримінально-правової матерії. Зупинимось коротко на кожній з них.

Есенціалізм (від лат. *essentia* – сутність) – філософський підхід, засновником якого вважається Платон. На думку К. Поппера, який запропонував цей термін, есенціалізм ґрунтується на уявленні, що завдання науки полягає у тому, щоб відкривати і описувати справжню природу речей, тобто їх приховану сутність. Всі сутності можуть бути виявлені за допомогою інтелектуальної інтуїції, їх опис являється одночасно їх визначенням. Щодо систематики, есенціалізм є спробою різноманітності органічного світу звести до деякої кількості основних типів. Ця теорія постулює, що всі члени певної таксономічної групи, відображають одну й ту саму природну сутність, або іншими словами – відповідають одному і тому самому типові. Мінливість – це результат порушень у реалізації сутності (типу). Результатом есенціалістичної класифікації є відкриття (але не створення) природної системи, яка може розглядатися в якості плану творення. Саме такої точки зору притримувався К. Лінней при створенні своєї «Системи природи» [6]. У доктрині кримінального права на подібних світоглядних позиціях ґрунтуються роботи Г. З. Яремко, яка розвиває погляди ще радянського вченого С. С. Алексєєва [7]. Щодо складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, то цей підхід також видається цілком релевантним. Прискіпливий аналіз відповідних законодавчих положень дає можливість виявити цілу низку кримінально-правових норм, які містять склади кримінальних правопорушень, що відповідають одному і тому самому типові: зловживання можливостями спеціального статусу; перевищення таких можливостей; підкуп та недбалість (службова недбалість). Спроба опису цих своєрідних таксонів була проведена автором у 2021 році [8].

Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я) як філософське вчення засновано В. Оккамом (XIII–XIV ст.). Згідно принципа номіналізму реально існують тільки особи, а всі групування організмів, включаючи вид, є абстрактними категоріями, що створені людським розумом. З появою

еволюційної теорії, з'явилися нові філогенетичні аргументи на користь номіналістичного підходу. Згідно еволюційним уявленням, кордони між групами організмів «розмиті» багато чисельними перехідними формами, й, крім того, будь-яка група поступово мінється з часом. З цього можна зробити висновок, що будь-який розподіл організмів по групах є штучним. Цей ґносеологічний підхід також має місце у кримінально-правовій доктрині. Його представники досліджують окремі кримінальні правопорушення поза зв'язком із їх складними співвідношеннями із іншими складами. Здебільшого це робиться не умисно, не спеціально, просто дослідники ігнорують наявні та можливі випадки колізії та конкуренції між кримінально-правовими нормами і розглядають предмет своїх опусів як відокремлений феномен [9]. У контексті теорії номіналізму, зважаючи на особу фундатора, лежить ще одна цікава концепція, яка може бути максимально корисною у систематиці складів кримінальних правопорушень – «бритва Оккама (лезо Оккама)» – принцип простоти, який стверджує, що не треба робити більше припущень, ніж мінімально необхідно. *Numquam ponenda est pluralitas sine necessitate* – різноманіття не слід припускати без необхідності. Цей принцип лежить у основі всього наукового моделювання і побудови теорій. У будь-якій моделі, принцип простоти допомагає нам відкинути ті поняття, змінні або конструкції, які непотрібні, щоб пояснити явище. Дотримуючись цих правил, розвиток моделі стане набагато легшим, а виникнення неузгодженостей, двозначностей і надмірностей зменшується [10]. Цей принцип може бути використаний при побудові простих моделей, які дають можливість виявити прогалини у кримінально-правовій регламентації відповідальності за окремі кримінальні правопорушення [11, 12].

Емпіризм (від грецьк. *εμπειρία* – досвід) – філософське вчення створене Ф. Беконом (XVII ст.) та пізніше використане у систематиці. Емпіристи-систематики вважають таксономію чисто прикладною дисципліною, що покликана «навести лад» у багатоманітті живих істот, тобто здійснити їх каталогізацію. Метою таксономії при такому підході є побудова зручних у використанні класифікацій живих істот, класифікацій, які не потребують теоретичних обґрунтувань. Головна задача класифікації – допомогати вченим ідентифікувати організми, що спостерігаються, тобто функціонувати в якості визначників. І ця концепція є цілком придатною для доктрини та практики кримінального права. Що може бути більш прикладним, ніж проведене зручна для використання класифікація складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. На побудову саме такої, прикладної класифікації й спрямовуватиметься наступне дослідження проблем систематики складів відповідних кримінальних правопорушень.

Еволюціонізм – вчення створене Е. Геккелем (XIX ст.) на основі теорії еволюції Ч. Дарвіна. Згідно філогенетичної концепції, особи повинні об'єднуватися в групи у відповідності із ступенем їх еволюційної спорідненості. Головним завданням таксономічного дослідження є реконструкція ходу еволюції та побудова системи органічного світу, яка є «родословним деревом» живої природи. Відомо, що в основі побудови найбільш вдалих класифікацій лежить виявлення зв'язків між об'єктами. Унікальною формою зв'язків між об'єктами живого світу є зв'язки генеалогічними. Саме вони і кладуться в основу еволюційних класифікацій. Саме тому, в наш час таксономією всього світу визнають в якості базової теорії саме еволюційну. Існують два підходи у застосуванні еволюційної теорії. Перший з них, філогенетичний, полягає у прагненні максимально точно описати послідовність виникнення груп в ході еволюції. При цьому класифікація стає коротким описом філогенезу. Відповідно до другого, власне еволюційного, систематика враховує не тільки послідовність формування груп, але й ступінь відмінностей між ними. Такий

ракурс дослідження концентрує увагу на розвитку правової регламентації кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері службової діяльності. Так, наприклад, можна розглядати «генетичне» походження системи відповідних кримінально-правових приписів із використанням історико-правового методу. Крім того, знання справжніх причин появи тієї чи іншої редакції кримінально-правової норми може дати розуміння дійсних філогенетичних зв'язків між правовими приписами, що, своєю чергою сприятиме адекватному тлумаченню відповідних ознак складів кримінальних правопорушень, встановленню їх розмежувального чи конкурентного значення. Так, правда щодо зміни суб'єкта у складі ст. 365 КК України дає підстави для встановлення критерії визначення співвідношення норми, закріпленої у цій статті із нормою, визначеною у ст. 364 КК України і свідчатиме про появу прогалин у правовій регламентації відповідальності за перевищення влади або службових повноважень [13].

Номотетична систематика (від грецьк. νόμος – закон) вчення, створене А. А. Любіщевим у 1920-і на основі вчення про номогенез Л. С. Берга. Номотетична систематика ставить своєю метою побудову системи, яка ґрунтується на загальних закономірностях розвитку і еволюціонування живої природи, подібних законам фізики і хімії. При цьому, природною слід вважати тільки таку систему, де всі ознаки об'єкта описується його становищем у ній. В конвергентній подібності нерідких організмів прибічники номотетичної теорії бачать «синтез» одного таксона різними шляхами. Такий таксон вони сприймають як природний, ігноруючи таким чином, відношення спорідненості між організмами. Система не обов'язково повинна бути ієрархічною, тобто вона може мати форму не генеалогічного дерева, а сходів, або мережі. Яскравим прикладом номотетичної систематики у природничих науках є всім відома періодична таблиця хімічних елементів Д. Менделєєва. *Idée fixe* автора цієї статті є створення подібної моделі, таблиці з нормами

кримінального права, які визначають злочинність та карність суспільно небезпечних діянь. Усвідомлюючи всю складність досягнення відповідної цілі, спробуємо поки зупинитися на одній групі складів кримінальних правопорушень – у сфері службової діяльності.

Висновки. Отже, основні, базові концепції загальнотеоретичної систематики так чи інакше використовуються у доктрині кримінального права й автором цієї статті, й іншими вченими. Однак робиться це не повною мірою усвідомлено, швидше інтуїтивно, використовуючи загальне уявлення про наукові методи. На цьому етапі розвитку доктрини цікавим, видається, підхід усвідомленого використання надбань загальнотеоретичної систематики відносно визначеного предмета – складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності.

Перед систематикою як біологічною наукою стоять два завдання: 1) розподіл живих істот по групах, і 2) їх опис і найменування. У відповідності з цими завданнями систематика поділяється на дві складові: таксономію та номенклатуру. *Таксономія* (від грецьк. τάξις – розташування та νόμος – закон) – наука про об'єднання живих істот в групи на підставі аналізу притаманних їм ознак. *Номенклатура* (від лат. nomen – ім'я) – наука про правила опису живих істот та присвоєння назв організмам та їх групам. Остаточною метою, яка об'єднує зусилля таксономії і номенклатури, є побудова системи органічного світу. Перед систематикою як загальнотеоретичною наукою, що використовуватиметься у доктрині кримінального права стоять такі завдання: 1) розробка таксономії складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та 2) їх номенклатура. Остаточною метою при цьому буде побудова системи відповідних складів. Якщо гіпотеза виявиться такою, що зможе бути ефективно доведена, не виключене поширення методики систематики й на інші групи складів кримінальних правопорушень та кримінальне право в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Remy Cabrillac. Les codifications. Presses Universitaires de France, 2002. 320 s.
2. Марін О. Родовий об'єкт кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Випуск 90. С. 104-112.
3. Марін О. Систематика складів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 186-192.
4. Словник іншомовних слів. За ред.: О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. 776 с.
5. Великий тлумачний словник української мови. Упорядник Т.В. Ковальова, Художник-оформлювач Б.П. Бублик. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.
6. Карл Лінней. Король систематики. Україна молода. 07.06. 2007. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/930/203/33849>.
7. Яремко Г.З. Асоціації кримінально-правових норм: загальнотеоретичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія: Право 2012. Т. 3. Вип. 20; Ч. 2. С. 88-90.
8. Марін О. Відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Київ: Дакор, 2021. 272 с.
9. Наприклад, Січевлюк-Врублевський Т.С. Кримінально-правова політика у сфері протидії службовій недбалості (стаття 367 Кримінального кодексу України): постановка проблеми. *Збірник наукових статей*. 2024. С. 112-119.
10. Бритва Оккама. Матеріал з Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%9E%D0%BA%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B0.
11. Марін О. Кримінально-правова охорона журналістів в Україні: рефлексія підходу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Випуск 66. С. 198-207.
12. Марін О. Відповідальність за службову недбалість крізь призму систематики складів кримінальних правопорушень. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 6. С. 208-215.
13. Марін О. Проблеми криміналізації перевищення влади або службових повноважень. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції (3-4 лютого 2022 р.)*. Ч. 2. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. – С. 187-190.

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ: ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

OBJECTIVE SIGNS OF A TERRORIST ACT: CHARACTERISTICS OF THE CRIMINAL OFFENSE

Маслова О.О., к.ю.н.,

асистент кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто та проаналізовано об'єктивні ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258 КК України. Приділяється увага взаємозв'язку та визначенню таких понять, як «тероризм» і «терористичний акт». Наголошується на тому, що різноманітним проявам тероризму є терористичний акт, вчинюваний з конкретною й загальною цілями, зі створенням загальної небезпеки, з публічним приверненням уваги до певних подій. Поняття «тероризм» знаходиться в органічному зв'язку з таким соціально-правовим явищем, як «терористичний акт». З позиції матеріалістичної діалектики тероризм – явище загальне, а терористичний акт – одиначне і є проявом конкретного терористичного злочину зміст якого утворює найнижчий рівень узагальнення. Звертається увага на класифікацію об'єктів кримінального правопорушення «за вертикаллю» та «за горизонталлю». Родовим об'єктом терористичного акту є громадська безпека, а основним безпосереднім об'єктом терористичного акту є громадська (загальна) безпека – стан захищеності життєдіяльності людей від джерел підвищеної небезпеки. Оскільки, основний безпосередній об'єкт знаходиться в межах родового об'єкта і є суспільними відносинами, на які в першу чергу посягає кримінальне правопорушення. Додатковим об'єктом можуть бути життя і здоров'я людини, власність, довкілля, авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, нормальне функціонування підприємств, установ або організацій. Зазначається, що терористичний акт, який виражається у застосуванні зброї, вчиненні вибуху, підпау чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків передбачено законодавцем як кримінальне правопорушення із матеріальним складом – «делікт небезпеки». Встановлено та проаналізовано ознаки об'єктивної сторони терористичного акту.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, терористичний акт, об'єкт кримінального правопорушення, об'єктивна сторона кримінального правопорушення.

The article provides an objective examination and analysis of the criminal offense as defined in Part 1 of Article 258 of the Criminal Code of Ukraine. The article also addresses the interrelation and definition of key concepts such as "terrorism" and "terrorist act." It is important to note that a particular type of terrorism is a terrorist act committed with specific and general purposes, with the creation of a general danger, and with public attention to certain events. The concept of "terrorism" is inextricably linked with the social and legal phenomenon of a "terrorist act." From the perspective of materialist dialectics, terrorism can be considered a general phenomenon, whereas a terrorist act represents a specific instance of this phenomenon. The content of a terrorist act forms the lowest level of generalization. It is important to note the classification of objects used in the commission of a criminal offense, both vertically and horizontally. The overarching objective of a terrorist act is to compromise public security. The primary direct target of a terrorist act is public security, which encompasses the protection of human life from sources of heightened risk. The primary direct object is situated within the overarching generic object and represents a social relationship that is predominantly affected by criminal activity. In addition, the following objects may be affected: human life and health, property, the environment, the authority of state authorities, local governments, and associations of citizens, as well as the normal functioning of enterprises, institutions, or organizations. It should be noted that a terrorist act, which is expressed in the use of weapons, an explosion, arson, or other actions that endanger human life or health or cause significant property damage or other serious consequences, is provided by the legislator as a criminal offense with a material component, namely, a "tort of danger." The author identifies and analyzes the objective aspects of a terrorist act.

Key words: criminal law, criminal liability, terrorist act, object of a criminal offense, objective side of a criminal offense.

Постановка проблеми. Однією з найвищих соціальних цінностей визнається безпека людини (ч. 1 ст. 3 Конституції України). У складних умовах існування нашого суспільства безпека людини залишається першочерговим пріоритетом. Терористичні акти, що постали глобальним і національним лихом становлять неабияку загрозу безпеці людини та іншим її правам і свободам. Саме тому в науці кримінального права приділяється значна увага визначенню терористичного акту, уточненню об'єктивних ознак об'єктивної сторони та встановленню об'єкту кримінального правопорушення передбаченого ч. 1 ст. 258 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Стан дослідження у науковій літературі. У науці кримінального права зазначеній проблематиці та іншим аспектам щодо терористичного акту присвятили свої дослідження такі вчені, як В. І. Борисов, Л. М. Демидова, В. П. Смельянов, О. В. Кириченко, С. М. Мохончук, Р. С. Орловський, О. С. Попович, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, О. М. Чорний, О. В. Шамара та багато інших.

Метою статті є з'ясування саме об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 1 ст. 258 КК України.

Вклад основного матеріалу дослідження. За визначенням М. І. Панова і В. П. Тихого, безпека – це найважливіша цінність, що повинна забезпечувати вільне існування

та розвиток особи, суспільства, людства, створювати гармонію і переборювати суперечності у відносинах «людина – техніка», «людина – навколишнє середовище», у взаєминах між людьми, особою і державою, суспільством, між націями і державами [1, с. 11]. Юридична наука і практика мають справу з безпеками у сфері діяльності людей, тому причиною безпеки завжди виступають саме певна діяльність, поведінка людей. Безпека людини – це певною мірою узагальнюючий, інтегрований виразник реалізації прав і свобод людини, її захищеності (гарантованості) від небезпек [2, с. 37].

У кримінальному законодавстві категорія «безпека» використовується при характеристиці ознак об'єктів деяких видів кримінальних правопорушень (злочинів), зокрема виділяють національну безпеку, громадську безпеку, безпеку виробництва, безпеку руху та експлуатації транспорту, безпеку людства. КК України забезпечує безпеку людини як нормами Загальної, так і Особливої частини. Одним із головних своїх завдань КК України ставить правове забезпечення громадської безпеки, що безпосередньо зазначено у ч. 1 ст. 1 КК України. Від додержання громадської безпеки багато в чому залежить рівень захищеності кожної людини від загрози загальнонебезпечного характеру, так і відповідні інтереси суспільства та держави [3, с. 369]. У розділі IX «Кримінальні правопору-

шення проти громадської безпеки» Особливої частини КК України законодавець передбачив кримінально-правову норму, що встановлює відповідальність за терористичний акт. Слід зазначити, що серед науковців триває дискусія щодо: визначення та змісту цього діяння; встановлення об'єкта терористичного акту та його видів; з'ясування обов'язкових ознак об'єктивної сторони терористичного акту та моменту закінчення зазначеного кримінального правопорушення.

В. П. Ємельянов пропонує визначити терористичний акт як акт тероризму, тобто вчинення або погроза вчинення вибуху, підпалу, отруєнь, затоплень, посягання на життя, викрадення людини, захоплення заручника, транспортногo засобу, установ, підприємств, радіоактивних матеріалів або інших суспільно небезпечних діянь, що спрямовані на залякування населення з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади України чи інших держав, міжнародними організаціями, об'єднаннями громадян, фізичними або юридичними особами [4, с. 30].

Тероризм як явище досліджувалося у різних аспектах і різними науками, тому у літературі та суспільстві панує не правове, а буденне розуміння цього явища. Під тероризмом розуміються акти насилля або погрози насиллям, їх мета розсіяти жах, викликати паніку, змусити боятися, спонукати до дій або утриматися від них у потрібному терористам напрямку. Досліджуючи проблеми боротьби з тероризмом В. П. Ємельянов вважає, що при розробці поняття тероризму потрібно встановити чіткі межі даного явища і відкинути всі політичні тлумачення щодо тероризму. Вчений є прихильником думки, що з терористичної діяльності необхідно назавжди зняти політичний ореол і визначити їй відповідне місце серед звичайних кримінально-караних діянь, а під тероризмом необхідно розуміти такі загально-небезпечні дії або погрози ними, які вчиняються публічно, посягають на суспільну безпеку та спрямовані на створення в соціальній сфері обстановки страху, непокою, пригніченості з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення або відмови від нього в інтересах винних [5, с. 34]. Законодавче визначення дефініції «тероризм» надано у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. №638-IV: це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [6]. Тероризм є досить складним суспільно небезпечним явищем, що в узагальненому виді характеризується як залякування населення та органів державної влади з метою досягнення певного суспільно небезпечного результату, який досягається шляхом вчинення дій, які підпадають під ознаки терористичного акту. Л. М. Демидова та О. С. Попович зазначають, що різновидом тероризму є терористичний акт, вчинюваний з конкретною й загальною цілями, зі створенням загальної небезпеки, з публічним приверненням уваги до певних подій. Поняття «тероризм» знаходиться в органічному зв'язку з таким соціально-правовим явищем, як «терористичний акт» [7, с. 129]. З позиції матеріалістичної діалектики тероризм – явище загальне, а терористичний акт – одиничне і є проявом конкретного терористичного злочину зміст якого утворює найнижчий рівень узагальнення [4, с. 37]. У ч. 1 ст. 258 КК України закріплена дефініція терористичного акту: «Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або

з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, міжнародними організаціями, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою. При цьому терористичний акт за ст. 258 КК України є одним з найнебезпечніших кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, який визнано тяжким злочином (ч. 1 вказаної статті) і особливо тяжким злочином – її ч. 2 та 3). Загальновідомо, що єдиною і достатньою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення передбаченого КК України (ч. 1 ст. 2 КК України). У кожному складі кримінального правопорушення виділяють чотири елементи: 1) об'єкт, 2) об'єктивна сторона, 3) суб'єкт, 4) суб'єктивна сторона. Матеріальним елементом підстави кримінальної відповідальності є наявність у вчиненому особою діянні всіх ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого КК України, тобто при наявності об'єктивних (об'єкт, суспільно небезпечне діяння особи, суспільно небезпечні наслідки цього діяння, причинний зв'язок між вчиненням особою діянням та його наслідками, а іноді, крім того, спосіб, засоби, знаряддя, обстановка, місце та час вчинення кримінального правопорушення) і суб'єктивних (суб'єкт кримінального правопорушення, вина, а також мотив та мета) ознак, які характеризують певне суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення, що утворює таке юридичне поняття, як склад кримінального правопорушення. Метою дослідження є з'ясування саме об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 1 ст. 258 КК України. Об'єкт кримінального правопорушення – обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення. Цей елемент складу характеризується певними ознаками, обов'язковою та факультативними. Обов'язковою ознакою об'єкта, як елемента будь-якого складу кримінального правопорушення є суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. До факультативних ознак об'єкта, як елемента складу кримінального правопорушення відносяться предмет та потерпілий. Об'єкт як (обов'язкова) ознака складу кримінального правопорушення (об'єкт кримінального правопорушення у власному вузькому значенні) – це те, на що посягає кримінальне правопорушення, чому воно заподіє істотної шкоди або створює загрозу заподіяння істотної шкоди. Предмет кримінального правопорушення (факультативна ознака об'єкта). Як слушно звертає увагу В. Я. Тацій [8, с. 786–787], предмет кримінального правопорушення це будь які речі матеріального світу, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діяннях особи ознак конкретного складу кримінального правопорушення. Водночас науковець зазначає, що у спеціальній науковій літературі надаються й інші визначення предмета кримінального правопорушення, що ґрунтуються на розширенні обсягу цього поняття за рахунок включення до нього інших явищ об'єктивної дійсності, таких як нематеріальні блага, інформація, енергія, матеріальні цінності тощо. Однак у законі про кримінальну відповідальність при описі того чи іншого кримінального правопорушення законодавець найчастіше вказує саме на певні речі або їх ознаки, властивості, тому предмет є речовою (матеріальною) ознакою кримінального правопорушення. Предмет кримінального правопорушення, як зауважує В. Я. Тацій [8, с. 786–787] притаманний не будь якому складу кримінального правопорушення, і тому на рівні загального поняття складу кримінального правопорушення він є не обов'язковою, а факультативною ознакою. Якщо ж предмет кримінального правопорушення прямо передбачений у статті Особливої частини КК

України, він є обов'язковою ознакою складу конкретного кримінального правопорушення. Потерпілий від кримінального правопорушення (факультативна ознака об'єкта) – це соціальний суб'єкт (учасник) суспільних відносин, охоронюваних законом про кримінальну відповідальність, права, свободи, законні інтереси якого порушуються кримінальним правопорушенням шляхом заподіяння істотної шкоди майнового, фізичного, морального, соціального чи іншого характеру або шляхом створення реальної загрози заподіяння такої шкоди. М. В. Сенаторов зазначає, що злочини завжди заподіюють шкоду охоронюваним законом благам, правам чи інтересам певних соціальних суб'єктів. Потерпілий виникає у разі вчинення будь-якого злочину. Проте ознакою складу злочину він стає лише у тих випадках, коли на нього безпосередньо вказано у законодавчому формулюванні певного злочину [9, с. 93]. Законодавче визначення потерпілого від кримінального правопорушення сформульоване у ст. 55 КПК України, відповідно до якої потерпілий у кримінальному процесуальному розумінні – це фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдана моральна, фізична або майнова шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдана майнова шкода. Обов'язковою ознакою складу певного виду кримінального правопорушення потерпілий стає лише тоді, коли його наявність зазначена або впливає із визначення кримінального правопорушення, наведеного у відповідних статтях Особливої частини КК України [10, с. 47].

Найбільш поширеною в науці кримінального права є триступенева класифікація об'єктів кримінального правопорушення «за вертикаллю» (загальний, родовий з визначенням за необхідності в його межах і видового об'єкта, а також безпосередній об'єкти кримінального правопорушення), а «за горизонталлю» на рівні безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення – основний безпосередній і додатковий безпосередній об'єкти кримінального правопорушення. Крім того, науковці використовують класифікацію на рівні додаткового безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення з поділом цього об'єкта на два види – додатковий обов'язковий (необхідний) і додатковий факультативний [11, с. 135, 153, 154]. Під загальним об'єктом кримінального правопорушення розуміють сукупність суспільних відносин, поставлених під охорону чинного кримінального законодавства [11, с. 138]. Наявність загального об'єкта терористичного акту підтверджується тим, що при визнанні останнього кримінальним правопорушенням у КК України 2001 р. загальна різноманітна сукупність суспільних відносин, охоронюваних цим Кодексом, уже охоплювала відносини, яким заподіюється або може бути заподіяна шкода цим злочинним діянням [7, с. 145]. Загальний об'єкт кримінального правопорушення відображений у ч. 1 ст. 1 КК України, де вказується, що завданням КК України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Родовий об'єкт розглядають як певне коло тотожних або однорідних за своєю соціальною й економічною сутністю суспільних відносин, які внаслідок цього охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [11, с. 142]. Він відображає характер суспільної небезпечності певного роду кримінальних правопорушень, внаслідок чого часто використовується як критерій об'єднання їх окремих складів у групи і подальшого розміщення таких груп в Особливій частині КК України. Склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 258 КК України, розміщений в розділі IX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки», тому родо-

вим об'єктом терористичного акту є громадська безпека. Громадську безпеку як об'єкт кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, у тому числі терористичного акту, слід визначити як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від негативних наслідків явищ соціального, природного або техногенного характеру, а також підтримка достатнього рівня такої захищеності для нормального їх функціонування. Громадська безпека пов'язана з двома формами діяльності людини – дотриманням загальних правил безпеки і дотриманням спеціальних правил безпеки. Під видовим об'єктом слід розуміти більш вузьку групу якісно однорідних суспільних відносин, які можуть бути виокремлені в межах родового об'єкта. О. В. Кириченко стверджує, що громадську безпеку, як родовий об'єкт кримінально-правової охорони, диференційовано на види, які слід вважати видовими об'єктами кримінально-правової охорони. Він зазначає, що вітчизняний законодавець зосередив у розділі X Особливої частини КК України кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва, а у розділі XI – кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, і тим самим виділив два самостійних види громадської безпеки – виробничу та транспортну. Тому до розділу IX Особливої частини КК України, пропонує залучити широківживаний доктриною кримінального права термін «загальна громадська безпека» [4, с. 72–74]. Безпосередній об'єкт – суспільні відносини, що поставлені під охорону конкретної статті Особливої частини КК України і яким заподіюється шкода при вчиненні окремого кримінального правопорушення. Основний безпосередній об'єкт знаходиться в межах родового об'єкта і є суспільними відносинами, на які в першу чергу посягає кримінальне правопорушення [12, с. 210]. Основним безпосереднім об'єктом терористичного акту є громадська (загальна) безпека – стан захищеності життєдіяльності людей від джерел підвищеної небезпеки. Додатковий безпосередній об'єкт – це ті суспільні відносини, посягання на які здійснюється чи може здійснюватися одночасно з посяганням на основний безпосередній об'єкт. Аналіз кримінально-правової норми, яка встановлює відповідальність за терористичний акт, дає підстави стверджувати, що додатковим об'єктом можуть бути життя і здоров'я людини, власність, довілля, авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, нормальне функціонування підприємств, установ або організацій. Зазначені цінності є додатковим факультативним об'єктом, оскільки чинення дій, які падають під ознаки терористичного акту, не в усіх випадках їх вчинення можуть спричинити їм шкоду [4, с. 75].

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення в теорії кримінального права має особливе значення, яке полягає у тому, що саме ознаки об'єктивної сторони законодавець закріплює в диспозиції статті Особливої частини КК України. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення є діяння у формі дії або бездіяльності. Можна стверджувати, що об'єктивна сторона терористичного акту, передбаченого ч. 1 ст. 258 КК України, характеризується насамперед суспільно небезпечним діянням та проявляється лише у своїй активній формі, тобто як дія (активний, усвідомлений, вольовий, суспільно небезпечний, протиправний акт поведінки людини). У диспозиції ч. 1 ст. 258 КК України законодавець зафіксував визначальні, типові об'єктивні ознаки цього кримінального правопорушення, що виражаються в діяннях у формі дій: 1) застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, а також 2) погроза вчинення зазначених дій. Під застосуванням зброї розуміється використання її вражаючих властивостей проти життя, здоров'я, майна чи довілля. Вчинення вибуху слід розглядати як займання певних об'єктів, яке супроводжується сильним звуком,

внаслідок миттєвого хімічного розкладання речовин і створення сильно нагрітих газів, а вчинення підпалу охоплює дії, спрямовані на свідоме викликання пожежі. До інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків відносяться такі дії, що поєднувались із застосуванням отруйних речовин або виявились у затопленні, обвалах, камінепадах, зруйнуванні будівель, споруд, доріг, засобів зв'язку, пошкодження об'єктів довкілля, нафтових родовищ тощо. Таку ознаку об'єктивної сторони терористичного акту, як діяння ми проаналізували. Тепер переходимо до аналізу наступної ознаки – наслідку. Зазначимо, що використана законодавцем у розглядуваній нормі правова конструкція «які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків» є повністю тотожною за змістом конструкції «які створили небезпеку» [7, с. 167]. Професор Р. С. Орловський вказує на те, що загроза настання суспільно небезпечних наслідків не є суб'єктивним припущенням, вона являє собою об'єктивну категорію, що виражається у створенні кримінально протиправною поведінкою особи такої ситуації, коли дія або бездіяльність закономірно може спричинити зазначені в кримінально-правовій нормі наслідки [13, с. 79]. У теорії кримінального права такі випадки отримали назву «делікти створення небезпеки». Обґрунтовуючи віднесення створення небезпеки до видів суспільно небезпечних наслідків, В. І. Борисов зазначає, що саме в цьому випадку зовнішня обстановка змінюється. З'являються реальні, конкретні умови, сили, які в подальшому їх безперешкодному прояві призведуть до прямої шкоди [14]. Для констатації наявності об'єктивної сторони необхідне встановлення причинного зв'язку між терористичними діями та наслідками у вигляді створеної небезпеки для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків. Терористичний акт, що виражається у застосуванні зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків передбачено законодавцем як кримінальне правопорушення із матеріальним складом – «делікт небезпеки» та характеризується наявністю: 1) альтернативних діянь у формі дій: застосування зброї, вчиненні вибуху, підпалу чи інших дій; 2) наслідків кожного з цих діянь (дій) у виді створеної небезпеки для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків; 3) причинного зв'язку між зазначеними діями та наслідками. Погроза вчинення зазначених загальнонебезпечних дій передбачає доведення до відома юридичних або фізичних осіб у будь-якій формі наміру вчинити зазначені дії, незалежно від того, чи справді винний мав умисел привести їх до виконання. Погроза – це інформаційна дія, яка може бути виражена як безпосередньо, так і опосередковано, висловлюватися відкрито (публічно) чи анонімно, усно або письмово тощо. При цьому погроза повинна бути реальною, тобто коли існують усі підстави вважати, що така погроза буде реалізована. Як зазначає І. В. Самошенко [15, с. 13–14], кримінально каранна погроза повинна:

1) досягти необхідного ступеня інтенсивності впливу. Інтенсивність погрози – це кількісний її показник, від якого залежить розмір шкоди, що завдається потерпілому, а з ним і ступінь суспільної небезпеки погрози;

2) бути дійсною, тобто вона повинна існувати як конкретний акт поведінки людини в об'єктивному світі, а не в уяві того, кому погрожують. Водночас дійсність виступає як протилежність погрозі уявній, яка фактично не існує;

3) бути реальною – наявність реальних підстав побоюватися виконання погрози.

З моменту такої погрози терористичний акт вважається закінченим кримінальним правопорушенням. Аналіз диспозиції ч. 1 ст. 258 КК України дає підстави стверджувати, що законодавець формулює об'єктивну сторону терористичного акту закріплюючи спосіб, знаряддя та засоби надаючи їм статусу обов'язкових ознак цього складу кримінального правопорушення. Спосіб вчинення кримінального правопорушення являє собою сукупність (систему) прийомів і методів, що використовуються при вчиненні кримінального правопорушення. Частину способів учинення терористичних актів законодавець прямо вказав у диспозиції ч. 1 ст. 258 КК України (застосування зброї, вчинення вибуху та підпалу), однак указаний перелік не є вичерпним, що визначено в законі таким чином: «чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків». Спосіб вчинення цих дій може бути різним, зокрема з трансформацією одних в інші (наприклад, зупинка одного потягу для вчинення аварії іншого потягу). Об'єктом кримінального правопорушення спосіб або способи мають бути забезпечувальними щодо наслідків (небезпеки для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків), які не настали внаслідок випадкових обставин. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258 КК України, є також знаряддя та засоби вчинення цього кримінального правопорушення.

Поняття знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення не є синонімами, наголошує М. В. Тельпіс [16, с. 19, 28, 51, 53, 38, 54], вони наділені цілком самостійним, індивідуальним змістом. Дискусійним є питанням про те, які саме предмети зовнішнього світу можуть виступати, як знаряддя, а які предмети та явища – як засоби вчинення кримінального правопорушення. Для знарядь кримінального правопорушення типово характерний саме механічний вплив, спрямований на збільшення сили чи її концентрації. Всі інші предмети та речовини відносяться до засобів вчинення кримінального правопорушення. *Зброя* є знаряддям вчинення кримінального правопорушення передбаченого у ч. 1 ст. 258 КК України. Вона використовується винним для вражаючої дії та заподіяння фізичної шкоди людині. Застосовуючи її особа прагне безпосередньо завдати максимальної фізичної шкоди шляхом концентрації своєї сили або використання вражаючих властивостей самої зброї. Винний заощаджує свої фізичні можливості і отримує перевагу навіть перед фізично сильнішим противником. Наприклад, людина, озброєна вогнепальною зброєю, здатна підпорядкувати і контролювати собі волю великої кількості людей. Таким чином, знаряддя вчинення кримінального правопорушення – це предмети матеріального світу, що використовуються для руйнівного впливу на предмет кримінального правопорушення та/або для спричинення фізичної шкоди, які повністю знаходяться під контролем свідомості і волі особи, що їх використовує для безпосереднього вчинення діяння зменшуючи кількість зусиль, або концентруючи силу. В свою чергу засоби вчинення кримінального правопорушення це різноманітні речовини, предмети, газу та інше, хімічна (отрута), фізичні (електричний струм, радіація), біологічні (інфекційні хвороби) та інше, властивості яких використовуються в процесі вчинення кримінального правопорушення для створення сприятливих умов його реалізації і полегшення процесу його виконання і не знаходяться під повним контролем свідомості і волі суб'єкта. В науці проводять наступну класифікацію засобів: боеприпаси, наркотичні засоби, вибу-

хові речовини, пристрої, отруйні речовини, інформація, документи. Включення вибухових речовин до переліку небезпечних предметів, які без допомоги ззовні використовуватися не можуть, дає підставу відносити їх до засобів вчинення терористичного акту.

Висновки. Терористичний акт є різновидом тероризму. Поняття «тероризм» та «терористичний акт» знаходяться в органічному зв'язку і є ідентичними, якщо тероризм виражається в безпосередньому вчиненні терористичного акту передбаченого ст. 258 КК України. Родовим об'єктом терористичного акту є суспільні відносини, які забезпечують громадську безпеку, тобто у скороченому значенні – родовим об'єктом цього кримінального правопорушення є громадська безпека. Основним безпосереднім об'єктом терористичного акту є громадська (загальна) безпека – стан захищеності життєдіяльності людей від джерел під-

вищеної небезпеки. Додатковим об'єктом можуть бути життя і здоров'я людини, власність, довкілля, авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, нормальне функціонування підприємств, установ або організацій. Об'єктивна сторона терористичного акту виражається в: 1) діянні у формі дій, що полягає в застосуванні зброї, вчиненні вибуху, підпалу чи інших дій; наслідках у вигляді створеної небезпеки для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків; причинного зв'язку між зазначеними діями та наслідками; 2) діянні у формі дії, а саме погрози вчинення зазначених дій. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони терористичного акту є спосіб, який виступає забезпечувальним для настання наслідків, а також знаряддя та засоби вчинення цього кримінального правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панов М. І., Тихий В. П. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 10-16.
2. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 31-46.
3. Борисов В. І. Вибрані твори. Кн. 2. Харків : Право, 2023. 840 с.
4. Кириченко О. В., Чорний О. М., Шамара О. В. Протидія терористичним актам в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монографія. Дніпро : Ліра, 2022. 181 с.
5. Ємельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. Харків : Рубікон, 1997. 160 с.
6. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 31.07.2024).
7. Демидова Л. М., Попович О. С. Кримінально-правова охорона національної безпеки України: терористичний акт : монографія. Харків : Право, 2021. 400 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т. Т. 17. Кримінальне право. Харків : Право, 2017. 1064 с.
9. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві : монографія / за ред. В. І. Борисова. Харків : Право, 2006. 208 с.
10. Тютюгін В. І., Рубашенко М. А. Кримінальне право України. Загальна частина : посіб. для підгот. до заліків та іспитів. Харків : Право, 2024. 250 с.
11. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві. Харків : Право, 2016. 256 с.
12. Тацій В. Я., Пономаренко Ю. А. Об'єкт кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2 (18). С. 207-210.
13. Орловський Р. С., Валовина М. А. Суспільно небезпечні наслідки злочину. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6, т. 3. С. 76–80.
14. Борисов В. І. Вибрані твори. Харків : Право, 2018. 784 с.
15. Самощенко І. В. Відповідальність за погрозу в кримінальному праві України (поняття, види, спірні питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 1997. 23 с.
16. Тельпіс М. В. Кримінально-правова характеристика знарядь та засобів вчинення злочину: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 173 с.

МОТИВ ТА МЕТА ПРИ ВЧИНЕННІ УМИСНИХ ВБИВСТВ В УКРАЇНІ

MOTIVE AND PURPOSE IN COMMITTING INTENTIONAL MURDERS IN UKRAINE

Плисюк Н.М., к.ю.н., доцент,

в.о. професора кафедри кримінального права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті досліджуються питання щодо характеристики та аналізу мотиву та мети як ознак суб'єктивної сторони складів умисних вбивств. Питання про мотив та мету як ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення піддавались численним дослідженням вченими-криміналістами в межах вивчення проблем кримінально-правової кваліфікації, розмежування складів кримінальних правопорушень, визначення ознак співучасті при вчиненні кримінальних правопорушень, стадій вчинення кримінальних правопорушень, при з'ясуванні та аналізі обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання за вчинення кримінального правопорушення. Але поряд із цим, дані питання потребують глибшого дослідження, оскільки при вирішенні питання про кваліфікацію, кримінальну відповідальність за вчинення умисних вбивств та призначення за це покарання, окремі аспекти питань щодо мотиву та мети потребують детального вивчення, додаткової та всебічної аргументації.

Дуже часто недооцінка значення та місця мотиву і мети в теорії кримінального права має негативний прояв у правозастосовчій практиці, впливає на правильність кримінально-правової кваліфікації, законність прийняття рішення та призначення кримінального покарання при вчиненні таких суспільно небезпечних злочинів, як умисне вбивство.

При з'ясуванні мотиву вчинення кримінального правопорушення в першу чергу встановлюються мотиви вчинення особою конкретного кримінального правопорушення. Мотив і мета характеризують як особу, так і ступінь суспільної небезпеки протиправного діяння. Мета кримінального правопорушення є бажанням особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною ознакою умисних кримінальних правопорушень, які вчиняються з прямим умислом. Включення мети в суб'єктивну сторону кримінального правопорушення передбачає, що кримінальне правопорушення, як правило, може бути вчинено з прямим умислом, і підтримуємо точку зору, згідно якої в таких складах умисних вбивств мета виступає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони їх складів.

Ключові слова: вбивство, кримінальне законодавство, кваліфікація, мотив, мета, відповідальність.

Questions regarding the characterization and analysis of the motive and purpose as signs of the subjective side of the composition of intentional murders are investigated. The question of motive and purpose as signs of the subjective side of the composition of a criminal offense was subjected to numerous studies by criminologists within the framework of studying the problems of criminal-legal qualifications, delimiting the composition of criminal offenses, determining the signs of complicity in the commission of criminal offenses, the stages of the commission of criminal offenses, with elucidation and analysis of circumstances that exclude the criminal illegality of an act, differentiation and individualization of criminal responsibility and punishment for committing a criminal offense. But along with this, these issues require a deeper study, because when deciding the question of qualification, criminal responsibility for committing intentional murders and the appointment of this punishment, certain aspects of the questions regarding the motive and purpose require detailed study, additional and comprehensive argumentation.

Very often, the underestimation of the importance and place of the motive and purpose in the theory of criminal law has a negative manifestation in law enforcement practice, affects the correctness of the criminal-law qualification, the legality of decision-making and the imposition of punishment when committing such socially dangerous offenses as intentional murders.

When clarifying the motive for committing a criminal offense, the reasons why a person committed a specific criminal offense are established first of all. The motive and purpose characterize both the person and the degree of social danger of the illegal act. The purpose of committing a criminal offense is the person's idea of the desired result of his activity, which the person will achieve, what the action is aimed at. In the literature, the motive for committing a criminal offense is considered to be closely related to the purpose of committing a criminal offense.

Key words: murder, criminal law, qualification, motive, purpose, responsibility.

Відомим та цілком зрозумілим вважається той факт, що умисне позбавлення життя іншої людини засуджується із найдавніших часів та в усіх державах світу, адже життя кожної людини є найважливішим невідчужуваним правом кожної людини і позбавлення його є незворотнім, таким, що не може бути відновленим. Саме тому і в Україні право на життя людини поставлено під охорону як Конституцією України [1], так і Кримінальним кодексом (далі – КК) України [2].

Кількість вчинення посягань на життя іншої людини, не дивлячись на високий ступінь латентності таких посягань, є досить значною. Саме тому часто при кваліфікації посягань на життя іншої людини виникають питання стосовно факторів, які посприяли вчиненню умисних вбивств, а саме щодо мотиву та мети вчинення конкретного умисного вбивства.

Дослідженню питань щодо кваліфікації та кримінальної відповідальності при вчиненні умисних вбивств в тій чи іншій мірі присвятили свої праці такі вчені як П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, С. Г. Блинська, В. І. Борисов, В. К. Гришук, В. О. Копанчук, М. П. Короленко, В. М. Куц, О. П. Литвин, О. М. Лупіносова, Н. Є. Маковецька, В. М. Мамчур, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, Л. А. Остапенко, Л. М. Підкоритова, В. Ф. Примаченко, А. В. Савченко, В. В. Сташис, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк та ін.

Метою статті є дослідження питань про мотив і мету як ознак суб'єктивної сторони вчинення умисних вбивств та їх вплив на кваліфікацію умисних вбивств в Україні.

У вітчизняному кримінальному праві «суб'єктивну сторону кримінального правопорушення» прийнято розуміти як психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і його наслідків, тобто внутрішню сторону кримінального правопорушення [3, с. 185; 4, с. 40, 5, с. 41]. В.А. Ломако дотримується схожої позиції і визначив її як внутрішню сторону кримінального правопорушення, психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, і до його наслідків [6, с. 152].

Суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, і до його наслідків, що характеризується виною, мотивом, метою та емоційним станом [7, с. 48].

П. С. Матишевський по даному питанню зазначив, що це процес мислення, бажання і волі людини, у якому відображаються її об'єктивна поведінка та інші зовнішні обставини, пов'язані з вчиненням злочину [8, с. 169].

Ознаками, що утворюють суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, визнаються вина, мотив,

мета та емоційний стан вчинення кримінального правопорушення. Авдєєв О. О. відзначив, що вина, мотив і мета – елементи суб'єктивної сторони злочину, які хоча і є тісно пов'язаними між собою, однак мають самостійне юридичне значення [9, с. 140].

Питання про мотив та мету як ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення піддавались численним дослідженням вченими-криміналістами в межах вивчення проблем кримінально-правової кваліфікації, розмежування складів кримінальних правопорушень, визначення ознак співучасті при вчиненні кримінальних правопорушень, стадій вчинення кримінальних правопорушень, при з'ясуванні та аналізі обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання за вчинення кримінального правопорушення. Але поряд із цим, дані питання потребують глибшого дослідження, оскільки при вирішенні питання про кваліфікацію, кримінальну відповідальність за вчинення умисних вбивств та призначення за це покарання, окремі аспекти питань щодо мотиву та мети потребують детального вивчення, додаткової та всебічної аргументації. Дуже часто недооцінка значення та місця мотиву і мети в теорії кримінального права отримує негативний прояв у правозастосовній практиці, тобто впливає на правильність проведення кримінально-правової кваліфікації, на законність прийняття рішень і призначення покарання при вчиненні таких суспільно небезпечних посягань як умисні вбивства.

Серед науковців, зокрема представників кримінального права і кримінології, немає єдності у визначенні того, що слід розуміти під мотивом кримінально протиправного діяння [10, с. 47]. Під мотивом вчинення кримінального правопорушення розуміється, як правило, внутрішнє спонукання особи до вчинення того чи іншого кримінального правопорушення, тобто є рушійною силою вчинку людини. При з'ясуванні мотиву вчинення кримінального правопорушення встановлюються насамперед причини чому саме особа вчинила конкретне кримінальне правопорушення. Мотив і мета характеризують як особу, так і ступінь суспільної небезпеки протиправного діяння [11, с. 90].

Мотивом кримінального правопорушення визнаються такі обумовлені домінуючими на час вчинення кримінального правопорушення інтересами і потребами особи внутрішні спонукання, котрі викликають у неї рішучість вчинити кримінальне правопорушення і керують нею у процесі вчинення протиправного діяння [12, с. 292]. Мотивом вчинення кримінального правопорушення є внутрішнє спонукання, яким керувалася особа, вчиняючи таке правопорушення [13, с. 30–37].

П. С. Матишевський зазначив, що мотивом кримінального правопорушення є усвідомлена спонука особи, яка викликала у неї намір вчинити таке кримінальне правопорушення. Мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення у тих випадках, коли він безпосередньо вказаний у диспозиції кримінального закону [14, с. 146]. Так, у п. п. 6, 7, 8, 14 ч. 2 ст. 115 КК України мотив є обов'язковою ознакою. Щодо простого умисного вбивства, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України, то в диспозиції даної норми вказівка на мотив та мету відсутня і тому можна зробити висновок, що вони в даному складі кваліфікуючого значення не мають.

Але, до прикладу, в Ухвалі Верховного Суду України визначається, що у формулюванні обвинувачення, визнаного судом доведеним, яке зазначено в мотивувальній частині вироку, суд першої інстанції встановив, що удари ОСОБА_1 завдав ОСОБА_4 з невідомих причин, не зазначивши при цьому підстави зміни обвинувачення в частині встановленого мотиву злочину. Встановлення мотиву

вчинення злочину є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України [15].

Стосовно мотивів вчинення умисних вбивств в науковій літературі висловлювалася позиція, що суб'єктивна сторона умисних вбивств характеризується не тільки умислом, але й визначеним мотивом даних кримінальних правопорушень [16, с. 142].

Метою вчинення кримінального правопорушення виступає уявлення особи бажаного результату своєї діяльності, якого особа досягти, на що спрямоване діяння. Із метою вчинення кримінального правопорушення тісно пов'язаним в літературі вважається мотив вчинення кримінального правопорушення.

Ю. В. Баулін визначив мотив кримінального правопорушення внутрішнім спонуканням до вчинення кримінального правопорушення, рушійною силою вчинку людини, котрий визначає його зміст та допомагає розкрити психічне ставлення до вчиненого діяння більш глибоко [17, с. 81]. А. В. Савченко визначає мотив кримінального правопорушення крізь його психологічну складову, стверджуючи, що мотивом кримінального правопорушення слід розуміти інтегральне психічне утворення, яке спонукає особу вчинити певне суспільно небезпечне діяння і є його підставою [18, с. 15].

Метою вчинення кримінального правопорушення є той уявний і бажаний особою кінцевий результат, якого вона прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння [12, с. 294]. Мета кримінального правопорушення є бажанням особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною ознакою умисних кримінальних правопорушень, які вчиняються з прямим умислом [19, с. 147–148]. Окремі автори включають мету до обов'язкових ознак суб'єктивної сторони умисних вбивств [7, с. 40; 9, с. 16].

Але проблема тут полягає в тому, що в теорії кримінального права має місце точка зору, про те що включення мети в суб'єктивну сторону кримінального правопорушення передбачає, що кримінальне правопорушення може бути вчинено лише з прямим умислом. А серед умисних вбивств мають місце такі, що можуть вчинятися як з прямим (ст. 115 КК України), так і з прямим або непрямим умислом (ст. ст. 116–118 КК України).

Отже, мета може бути обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складів кримінальних правопорушень, які вчиняються не лише з прямим умислом. Ми вважаємо, більш правильно говорити, що включення мети в суб'єктивну сторону кримінального правопорушення передбачає, що кримінальне правопорушення, як правило, може бути вчинено з прямим умислом, і підтримуємо точку зору, згідно якої в таких складах умисних вбивств мета виступає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони їх складів.

Щодо мотивів вчинення умисних вбивств, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, то умисні позбавлення життя іншої людини в окремих їх видах вчиняються зі спеціальним мотивом, тому він є обов'язковою ознакою складу та безпосередньо впливає на кваліфікацію вчиненого діяння. А от при вчиненні умисного вбивства двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України), як і в інших (п. п. 2, 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13 ч. 2 ст. 115 КК України) мотив та мета можуть бути різними і не мають значення для кваліфікації.

Із диспозиції ч. 2 ст. 115 КК України випливає, що мотив є обов'язковою ознакою таких умисних вбивств:

1) з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України) – вчинення такого умисного вбивства як таке може кваліфікуватися лише у випадку наявного корисливого мотиву, тобто коли винний при позбавленні життя іншої людини бажав отримати для себе або на користь іншої конкретної особи певні матеріальні блага, певні права майнового характеру чи уникнути матеріальних витрат чи обов'язків

або досягнути іншої вигоди матеріального характеру. У випадках, коли умисел на заволодіння майном виник у винного після вбивства, вчиненого з інших мотивів, його дії слід кваліфікувати залежно від обставин, за відповідними нормами ст. 155 КК та за ст. 185 КК чи ст. 186 КК. Сукупність кримінальних правопорушень матиме місце в тому випадку, коли винний вчиняє умисне вбивство під час нападу чи одразу ж після нього з метою заволодіння або утримання майна. За таких обставин слід кваліфікувати як умисне вбивство з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК) та розбій (ч. 4 ст. 187 КК);

2) з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України) – таке вбивство кваліфікується у випадках коли особа умисно позбавляє життя потерпілого, вчиняє таке діяння на ґрунті явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, зокрема, умисне вбивство без будь якої причини чи з прагнення використати незначний привід для дій винного. Якщо умисне вбивство вчиняється в сварці чи бійці, яку розпочав сам потерпілий, а так само умисне вбивство з ревнощів, помсти та інших мотивів, що виникли на ґрунті особистих відносин, хоча при цьому і був порушений громадський порядок, не можна розглядати як вчинене з хуліганських мотивів;

3) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України) – має місце випадку вчинення умисного позбавлення життя особи чи її близького родича з метою не допустити чи припинити її правомірну діяльність по виконанню службового або громадського обов'язку, а також і у разі вчинення умисного вбивства особи чи її близького родича з мотиву помсти за таку діяльність. При цьому час, що минув між діяльністю потерпілого і його умисним вбивством, на кваліфікацію не впливає. Під виконанням службового обов'язку в такому випадку розуміється діяльність особи в межах реалізації тих повноважень, якими вона наділена по службі чи роботі; при цьому така особа не обов'язково має бути службовою (посадовою) особою. Під виконанням громадського обов'язку належить розглядати здійснення спеціально покладених на особу громадських повноважень (член профспілкового комітету тощо), а також вчинення нею будь яких дій щодо забезпечення законних інтересів інших осіб, суспільства або держави (припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, повідомлення органів влади про вчинене кримінальне правопорушення або про готування до його вчинення, давання показань як свідок тощо);

4) з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України) – як таке умисне вбивство кваліфікується у випадках, коли винний прагне продемонструвати людську неповноцінність потерпілого, через належність останнього до конкретної раси, нації (національності) чи етнічної групи або релігійної конфесії (вірвання) та внаслідок цього виявляє своє упереджене, ненависницьке ставлення до потерпілої особи.

Якщо проаналізувати більш детально мету як ознаку, що впливає на кваліфікацію умисних вбивств, то можна визначити, що вона є обов'язковою ознакою при вчиненні умисного вбивства з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України) – дане вбивство слід визнавати закінченим кримінальним правопорушенням незалежно від того чи вдалося винному досягти поставленої мети іншим кримінальним правопорушенням, полегшити вчинення якого мав на меті винний, вчиняючи умисне вбивство, треба розуміти будь яке умисне кримінальне правопорушення, в тому числі, й інше умисне вбивство. При цьому, діяння такої винної особи, яка вчиняє умисне вбивство з метою приховати інше кримінальне правопорушення не підлягають додатковій кваліфікації ще і за

ст. 396 КК України як заздалегідь необіцане приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Важливим при кваліфікації умисного вбивства з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшити його вчинення вважається те, що воно буде вважатись таким у випадках якщо воно вчинене винним з метою полегшити вчинення іншого кримінального правопорушення як особисто, так і іншою особою.

При кваліфікації умисних вбивств іноді трапляються випадки, коли мотив та мета не вказані у диспозиції статті в якості обов'язкових ознак, але мають певний вплив на кримінально-правову кваліфікацію.

Якщо умисне вбивство двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) вчиняється з метою повного або часткового знищення будь якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи утворює склад геноциду і з урахуванням усіх обставин конкретного провадження підлягає кваліфікації за ч. 1 ст. 442 КК України. Тобто тим чи іншим чином кваліфікація залежить від правильного встановлення мети кримінального правопорушення. Також при кваліфікації умисного вбивства заручника або викраденої людини незалежно від того, чи був винний причетний до вчиненого кримінального правопорушення, передбаченого ст. 146 або ст. 147 КК України та при цьому умисно вбив заручника або викрадену людину та якщо мотив такого вбивства має зв'язок із такими кримінальними правопорушеннями, вчинене слід кваліфікувати за сукупністю – ч. 3 ст. 146 або ч. 2 ст. 147 КК України та п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України. Отже, в такому випадку мотив є визначальною ознакою кримінально-правової кваліфікації.

Також на практиці виникають ситуації, коли при вбивстві двох або більше осіб, вбивство кожної особи може вчинятись із різних мотивів, хоча умисел на вбивство двох або більше осіб єдиний. В таких випадках цінною вважається позиція та роз'яснення Пленуму Верховного Суду України у Постанові «Про судову практику у справах проти життя та здоров'я особи», згідно якої, при кваліфікації діяння особи за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України не має значення яким мотивом керувався винний і чи був він однаковим при позбавленні життя кожного з потерпілих. Якщо ці мотиви передбачені як кваліфікуючі ознаки, дії винного додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України [20].

При умисному вбивстві заручника або викраденої людини (п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України) важливим моментом при кваліфікації є те, що захоплення заручника або тримання особи як заручника вчиняється з метою спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення або утримання від вчинення будь якої дії як умови звільнення заручника та наступне вбивство заручника у випадку невиконання висулених винним умов. Такі діяння утворюють собою відповідно і реальну сукупність кримінальних правопорушень: ч. 2 ст. 147 і п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України.

При вчиненні умисного вбивства людини на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України) з метою одержання винагороди від замовника у грошовій формі або матеріальних цінностей чи інших вигод матеріального характеру, тобто з корисливих мотивів, такі дії винного слід кваліфікувати за п. п. 6, 11 ч. 2 ст. 115 КК України. Така кваліфікація визнається правильною Верховним Судом України [15].

У ст. 116 КК України не вказується законодавцем мотив в якості обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, але варто відмітити, що мотивами умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, як правило, є помста та ревнощі. І встановлення даної ознаки іноді допомагає в процесі здійснення кримінально-правової кваліфікації такого умисного вбивства.

При кваліфікації умисного вбивства, передбаченого ст. 118 КК України позиції вчених-криміналістів є неоднозначними щодо кваліфікуючого значення мотиву вчинення умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Одні вважають мотив ознакою даного складу вбивств, яка впливає на його кваліфікацію, інші ні.

Так, Ю. В. Баулін зазначив, що при перевищенні меж допустимої шкоди мотивом є спонукання, пов'язані з усуненням небезпеки з боку особи, що має перевагу. При перевищенні меж достатньої шкоди мають місце змішані мотиви, де істотно місце займає гнів, помста і т.д. поряд з основним мотивом – усунути небезпеку, що загрожує охоронюваним законом інтересам. Якщо ж мотивом дій особи, що обороняється, є тільки помста, то відповідальність при певних обставинах може наставати на загальних підставах [21, с. 267–268].

На нашу думку, мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складів умисних вбивств, передбачених ст. 118 КК України, і повинен ураховуватись лише при призначенні покарання особі, яка вчиняє такі вбивства. Мотивація дій винної особи у випадках вчинення умисного вбивства при перевищенні меж необхідної обо-

рони як правило має бути зумовлена захистом особи від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів. У випадках вчинення умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення потрібно враховувати насамперед, що винний вчиняє таке вбивство людини з метою затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення і доставляння її у відповідні органи влади.

Отже, підсумовуючи проведене дослідження, можна констатувати, що мотив та мета при вчиненні умисних вбивств мають важливе значення як при з'ясуванні ознак суб'єктивної сторони складу, так і відіграють іноді вирішальне значення в процесі здійснення кримінально-правової кваліфікації а також іноді і при призначенні покарання.

Зважаючи на сказане, серед перспектив подальших розвідок даного напрямку має бути розробка вирішення питання саме про інші ознаки суб'єктивної сторони складів умисних вбивств, таких як вина, емоційний стан та обов'язкові і факультативні ознаки інших елементів складів кримінальних правопорушень проти життя людини. Деякі моменти даного питання залишаються малодослідженими та потребують додаткового аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2314-III. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2314-14#Text>
3. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина. Вид. 9-те, Київ: Алерта, 2023. 576 с.
4. Бондаренко О.С., Думчиков М.О. Кримінальне право. Загальна частина (у таблицях і схемах). Суми: Сумський державний університет, 2022. 114с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина за ред. О.М.Омельчука. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 208 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина за ред. проф. В. В.Сташиса, В.Я.Тація. 4-те вид. Харків: Право, 2010. 456 с.
7. Савченко А.В. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини (у схематичних діаграмах). Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 312 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина за ред. П.С.Матишевського та ін. Київ: Юрінком-Інтер, 1997. 512Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беньківський та ін. За ред. П.С. Матишевського та ін. К.: Юрінком-Інтер, 1997. 512 с.
9. Кримінальне право України. Загальна частина за заг. ред. О.М.Литвинова. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
10. Фоменко М.В. Кримінально-правове значення мотиву: аналіз наукової думки. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1(24). С.43–49. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2d72e17d-d58f-4ab0-ac0f-7d78cf71c397/content>
11. Чернишова Н.В. Кримінальне право України. (Загальна частина) Київ: Атіка, 2003. 288 с.
12. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина. Київ: Ін Юре, 2006. 568 с.
13. Гришук В.К., Ортинський В.Л. До питання про поняття об'єкта злочину в сучасній науці кримінального права. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету. Право. Економіка. Гуманітаристика*. 2004. № 1. С. 30-37.
14. Кримінальне право. Загальна частина. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 272 с.
15. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16.03.2006р. *Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства)*. Київ: Ін Юре, 2007. С. 378-385.
16. Вбивства людини за кримінальним правом України / В.К. Гришук, Н.Є. Маковецька, В.В. Плукар, Г.З. Яремко. Львів-Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. 335 с.
17. Баулін Ю.В., Борисов В.І., Тютюгін В.І. Кримінальне право України: Загальна частина. Харків: Право, 2010. 236 с.
18. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
19. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (2-е вид., змін і доп.). Київ: Скіф, 2007. 463 с.
20. Про судову практику у справах проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> (дата звернення: 23.07.2024 р.).
21. Баулін Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. Харьков: Основа. 1991. 360 с.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА МЕДИКО-САНІТАРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ПРИРОДНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO MEDICAL AND SANITARY CARE OF PERSONS SENTENCED TO IMPRISONMENT AS A NATURAL HUMAN RIGHT IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Пузирний В.Ф., д.ю.н., професор,
проректор з освітньо-наукової роботи
Пенітенціарна академія України

Єрмак О.В., к.ю.н., старший дослідник,
доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки
Пенітенціарна академія України

Пузирна Н.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Стаття присвячена дослідженню однієї з актуальних проблем сучасного національного кримінально-виконавчого права, а саме проблематиці нормативно-правового забезпечення реалізації особами, які засуджені обвинувальним вироком суду до позбавлення волі на певний строк, права на достатнє та диференційоване медико-санітарне забезпечення як різновиду соціальних прав засуджених до позбавлення волі. Положення статті 1 Конституції України, яка закріплює соціальний характер Української держави, є нормою-ціллю, нормою, що має програмний характер. Нормативно-правове регулювання реалізації засудженими, яким суд визначив основне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, права на належний і достатній рівень медико-санітарного забезпечення в установах виконання покарань здійснюється в Україні відповідно до Конституції України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу України, Основ законодавства України про охорону здоров'я, міжнародних документів у сфері захисту прав людини і основоположних свобод як нормативного, так і рекомендаційного характеру, а також деталізується в підзаконних нормативно-правових актах Кабінету Міністрів України та органу, що реалізує політику в галузі виконання кримінальних покарань і пробації (Міністерство юстиції України). Особам, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, створюються необхідні санітарні умови в камерах установ виконання покарань. Державні органи і установи повинні забезпечувати визнану на найвищому конституційному рівні реалізацію прав засуджених у соціально-економічній сфері, зокрема і права на належне, своєчасне та достатнє медичне обслуговування. Констатовано, що сучасний стан реалізації соціальних прав осіб, які засуджені до позбавлення волі, поступово вдосконалюється, а також розширюється правомочність самих осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Означений факт свідчить про поступове впровадження Україною європейських соціальних стандартів у галузі захисту прав і основоположних свобод вищезазначених категорій осіб.

Ключові слова: покарання, позбавлення волі, реалізація права, соціальні права, засуджені, медичне обслуговування, медико-санітарне забезпечення.

The article is devoted to the study of one of the urgent problems of modern national criminal-executive law, namely the issues of normative legal support for the realization of the right to adequate and differentiated medical and sanitary care as a type of social rights of persons convicted to deprivation of liberty. The provisions of Article 1 of the Constitution of Ukraine, which establishes the social nature of Ukrainian state, is a target norm, a norm that has a programmatic nature. Normative and legal regulation of the realization of the right to an appropriate and sufficient level of medical and sanitary support in penal institutions by convicts, for whom the court has determined the main punishment in the form of imprisonment for a certain period of time, is carried out in Ukraine in accordance with the Constitution of Ukraine, the Criminal and Executive Code of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Basics of the legislation of Ukraine on health care, international documents in the field of human rights and fundamental freedoms protection of both normative and recommendatory nature, as well as detailed in the normative legal acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the body, that implements policy in the field of execution of criminal punishments and probation (Ministry of Justice of Ukraine). Necessary sanitary conditions are created for persons serving prison terms in the cells of penal institutions. State bodies and institutions must ensure the realization of the rights of convicts in the socio-economic sphere, recognized at the highest constitutional level, in particular, the right to proper, timely and sufficient medical care. It is established that the current state of realization of social rights of persons sentenced to imprisonment is gradually improving, and eligibility of persons serving prison sentences is expanding. This fact indicates Ukraine's gradual implementation of European social standards in the field of rights and fundamental freedoms protection of the above-mentioned categories of persons.

Key words: punishment, deprivation of liberty, implementation of law, social rights, convicts, medical care, medical and sanitary provision.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем на сьогодні є стан медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні. Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Відповідно до положень ст. 49 Конституції України кожен має право на 1) охорону здоров'я; 2) медичну допомогу; 3) медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується держав-

ним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності [1].

Згідно чинного законодавства права і свободи людини і громадянина передбачені Конституцією України не можуть бути обмежені, крім випадків, які в ній зазначені.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2] визначає зміст правового режиму воєнного стану, поря-

док його введення та скасування, правові основи діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

Також під час дії воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод, які визначаються Конституцією України та Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [2].

Згідно з вимогами ст. 49 Конституції України кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [1].

Відповідно до ст. 3 Основ законодавства про охорону здоров'я охорона здоров'я – це система заходів, спрямованих на збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя. Такі заходи здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, заклади охорони здоров'я; фізичні особипідприємці, які зареєстровані в установленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики; медичні та фармацевтичні працівники, фахівці з реабілітації, громадські об'єднання і громадяни; медична допомога визначається, як діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами [3].

Водночас вплив умов воєнного стану в Україні на стан законодавчого регулювання реалізації одного з видів соціальних прав осіб, які засуджені до позбавлення волі, залишається малодослідженим.

Належні й достатні умови медико-санітарного забезпечення засуджених, які засуджені до позбавлення волі, є необхідним елементом захисту прав та основоположних свобод будь-якої людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових праць вітчизняних учених-пенітенціаристів, дає підстави стверджувати, що питання реалізації соціальних прав засуджених, зокрема права на належне і достатнє медико-санітарне їх забезпечення, були предметом вивчення Автухова К. А., Богатирьова О. Г., Боднара І. В., Геля А. П., Іванькова І. В., Колба О. Г., Коломієць Н. В., Пузирьова М. С., Яковець І. С. та ін.

Метою статті є аналіз законодавчого регулювання реалізації права на медико-санітарне забезпечення як одного з основних соціальних прав осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, та зважаючи на можливі обмеження, передбачені введенням у дію воєнного стану на території України.

Виклад основного матеріалу. Ніхто по-справжньому не пізнає нації, допоки не опиниться в її в'язниці. Державу потрібно судитися за тим, як вона поводить себе з найвищими за рангом громадянами, а з найнижчими [4, с. 57].

Охорона здоров'я забезпечується державою шляхом фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава також сприяє розвитку лікувальних закладів різних форм власності [1].

Рішення органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади, які стосуються обмеження прав і свобод людини і громадянина у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не застосовуються [2].

В період дії воєнного або надзвичайного стану на певний строк можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина. Проте, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями: 24 (принцип рівності конституційних прав і свобод та перед законом); 25 (принцип громадянства України); 27 (право на життя); 28 (право на повагу до його гідності); 29 (право на свободу і особисту недоторканність); 40 (право на звернення); 47 (право на житло); 51 (право на шлюб та суміжні соціальні цінності); 52 (принцип рівності конституційних прав і свобод дітей); 55 (право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань); 56 (право на відшкодування державою матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень); 57 (право знати свої права та обов'язки); 58 (принцип відсутності зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів у часі); 59 (право на професійну правничу допомогу); 60 (заборона виконання явно злочинного наказу); 61 (заборона притягнення двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення); 62 (принцип презумпції невинуватості); 63 (право на захист) [1].

Правовою підставою введення воєнного стану в Україні є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року та Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року, затверджений Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року.

Відповідно до ч. 3 ст. 63 Конституції України засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду [1].

Згідно з положеннями ст. 25 Загальної Декларації прав людини від 10 грудня 1948 року кожна людина має право на такий рівень життя, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для забезпечення здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, а також право на забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування з незалежних від людини обставин [5, с. 15–16].

Кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідають перед сучасним і майбутнім поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя [3].

Згідно зі ст. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» у зв'язку з введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму

воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів режиму воєнного стану, які передбачені частиною 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6].

Відповідно до ч. 2 ст. 43 Кримінально-процесуального кодексу України засудженим є обвинувачений, обвинувальний вирок щодо якого набрав законної сили. Згідно із загальним правилом, визначеним на законодавчому рівні (ст. 395 Кримінально-процесуального кодексу), моментом набрання законної сили обвинувальним вироком суду вважається закінчення строку оскарження в апеляційному порядку судового рішення, яке було ухвалене судом першої інстанції і не набрало законної сили. Згідно з вимогами п. 1 ч. 2 ст. 395 Кримінально-процесуального кодексу України апеляційна скарга на вирок або ухвалу про застосування чи відмову в застосуванні примусових заходів виховного або медичного характеру може бути подана протягом тридцяти днів з дня їх проголошення [7].

Згідно з положеннями ст. 9 Конституції України [1] та ст. 17, ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [8] суди та органи державної влади повинні дотримуватись положень Європейської конвенції з прав людини та її основоположних свобод 1950 року, застосовувати у своїй діяльності рішення Європейського суду з прав людини з питань застосування окремих положень цієї Конвенції.

Державні, громадські або інші органи, підприємства, установи, організації, посадові особи та громадяни зобов'язані забезпечити пріоритетність охорони здоров'я у власній діяльності, не завдавати шкоди здоров'ю населення і окремих осіб, у межах своєї компетенції надавати допомогу особам, які її потребують за станом здоров'я, особам з інвалідністю та потерпілим від нещасних випадків, сприяти працівникам органів і закладів охорони здоров'я в їх діяльності, а також виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством про охорону здоров'я [3].

Вищевказані конституційні стандарти конкретизовано в ч. 1 ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу України, де зазначено, що засуджені мають право на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом [7].

Охорона здоров'я забезпечується поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги, системою медико-санітарних, оздоровчих та профілактичних заходів.

Засудженому гарантоване право вільно обирати лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти.

Засуджені, які мають психічні розлади внаслідок вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів тощо, можуть за письмовою згодою пройти медичний курс лікування від вищезазначених хвороб.

Крім того, відповідно до ст. 116 Кримінально-виконавчого кодексу України, яка має назву «Медико-санітарне забезпечення засуджених до позбавлення волі», у місцях позбавлення волі організуються необхідні лікувально-профілактичні заклади. Для лікування засуджених хворих на інфекційні хвороби в медичних частинах установ виконання покарань створюються інфекційні ізолятори. Лікувально-профілактична і санітарно-протиепідеміологічна робота в установах виконання покарань організовується та проводиться відповідно до законодавства України про охорону здоров'я. Адміністрація установи виконання покарань зобов'язана виконувати необхідні медичні вимоги, що

забезпечують охорону здоров'я засуджених. Засуджені до позбавлення волі зобов'язані виконувати вимоги санітарії та правила особистої і загальної гігієни [7].

Примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі, забороняється. Примусове годування може бути застосоване лише на підставі рішення суду, ухваленого за висновком лікаря, що засудженому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю. Особа, яка відмовилася від прийняття їжі, з моменту встановлення цього факту має перебувати під постійним наглядом лікаря. Під час підготовки висновку лікар, зважаючи на стан здоров'я засудженого, визначає вид примусового годування. Питання про застосування примусового годування вирішується судом у порядку, передбаченому законом.

Порядок надання особам, які позбавлені волі, медичної допомоги, організації і проведення санітарного нагляду, використання лікувально-профілактичних і санітарно-профілактичних установ охорони здоров'я і залучення з цією метою їхнього медичного персоналу визначається нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України і центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Засуджений має право звертатися за консультацією і лікуванням до закладів охорони здоров'я, що мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України, які надають платні медичні послуги та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Оплата таких послуг і придбання необхідних ліків здійснюється засудженим або його рідними та близькими за рахунок власних коштів.

Консультавання та амбулаторне лікування в таких випадках здійснюється в медичних частинах колоній за місцем відбування покарання під наглядом персоналу медичної частини. У разі необхідності лікування в умовах стаціонару засуджений має право отримувати медичну допомогу і лікування, в тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів та коштів рідних і близьких, у зазначених закладах охорони здоров'я. Підставою для надання такої медичної допомоги є медичний висновок. Режим перебування засуджених на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я, не віднесених до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, визначається законодавством [9, с. 62].

Засудженим, які перебувають на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я, не віднесених до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробациї, тривалі побачення не надаються. Порядок перебування, умови тримання та охорони засуджених у закладах охорони здоров'я, не віднесених до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробациї, визначаються Міністерством юстиції України. За розголошення лікарської таємниці медичні працівники та інші особи установ виконання покарань, яким у зв'язку з виконанням професійних обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя засудженого до позбавлення волі, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законом. Засудженим до позбавлення волі жінкам гарантується право не надавати інформацію та не проходити огляд у зв'язку з історією її репродуктивного здоров'я. За вимогою жінки їй має бути забезпечено проведення медичного огляду (обстеження) лікарем-жінкою. Під час медичного огляду може бути присутнім лише медичний персонал, крім випадків, коли лікар вважає, що існують виняткові обставини, або коли

лікар просить працівників установи виконання покарань бути присутніми з міркувань безпеки, або коли засуджена особа просить про це [9, с. 63].

Висновки. Виходячи із вищевикладеного, приходимо до висновку, що право людини на охорону здоров'я є природним, непорушним та невідчужуваним. В нашій державі дане право визнається та гарантується Конституцією України. Особи, які засуджені до позбавлення волі, у період відбування покарання користуються всіма правами людини і громадянина, визначеними Конституцією, міжнародними нормативно-правовими актами і законами України, за винятком передбачених обмежень, пов'язаних з їх засудженням, а також із введенням у дію режиму воєнного стану на території України. Реалізація особами, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, їх соціальних прав, у тому числі прав у сфері охорони здоров'я гарантується нормами Конституції України, Кримінально-виконавчим кодексом України, Законом України «Основи

законодавства України про охорону здоров'я» з обмеженнями, передбаченими у Законі України «Про правовий режим воєнного стану».

Права осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, у сфері охорони здоров'я не обмежуються у зв'язку із впровадженням воєнного стану. Разом з цим приведення загальнонаціональних медичних закладів та закладів охорони здоров'я у виправних колоніях та слідчих ізоляторах у відповідність до стандартів Ради Європи та адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу потребує достатнього фінансування, яке б гарантувало належне і достатнє медико-санітарне забезпечення осіб, які засуджені до позбавлення волі. Водночас, на наш погляд, до припинення широкомасштабної збройної агресії росії щодо України, коли фінансових ресурсів насамперед потребує військово-силовий блок, стан реалізації права на медико-санітарне забезпечення осіб, які засуджені до позбавлення волі буде залишатися незадовільним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
3. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
4. МакГакін Дж. Сучасний в'язничний менеджмент. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2017. 137 с.
5. Кримінально-виконавче право : збірник нормативно-правових документів / уклад. А. Х. Степанюк. Харків : Право, 2005. 464 с.
6. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 25.07.2024).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
8. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Київ : Право, 2024. 268 с.

ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE

Сметаніна Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблеми запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану. Домашнє насильство як соціальна і правова проблема не втрачає своєї актуальності.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» містить ряд заходів, які відповідають міжнародному досвіду запобігання домашньому насильству. Зокрема, це запровадження Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі; спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству (терміновий заборонний припис стосовно кривдника, обмежувальний припис стосовно кривдника, взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, направлення кривдника на проходження програми для кривдників); поширення дії законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству на значно ширше коло осіб; надання допомоги та захисту постраждалим особам та інші.

У статті проаналізовано динаміку домашнього насильства у період повномасштабної війни росії проти України. На думку автора, повномасштабна війна, яка триває в Україні, не зупиняє вчинення правопорушень, які були поширеними в нашій державі й раніше. Домашнє насильство є одним із тих явищ, яке у період війни може лише загострюватися і при цьому залишатися невидимим.

З початку 2023 року до поліції надійшло майже 244 тисячі заяв і повідомлень щодо вчинення домашнього насильства. Крім того, за статтю 126-1 Кримінального кодексу України слідчі розпочали понад 2,3 тисячі кримінальних проваджень. Майже 2 тисячам кривдникам уже повідомлено про підозру.

Наведена статистика не свідчить, що у зв'язку з війною домашнє насильство вчиняється рідше, а навпаки дозволяє припустити, що люди не звертаються по юридичну допомогу через бар'єри, зумовлені війною.

Нові напрями запобігання домашньому насильству мають розроблятися з урахуванням викликів воєнного часу і післявоєнної відбудови України. Особливої уваги потребуватимуть родини, які втратили житло і роботу під час війни, діти і люди похилого віку.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, динаміка домашнього насильства, запобігання домашньому насильству, Національна поліція України.

The article is devoted to the study of the problem of preventing domestic violence under martial law. Domestic violence as a social and legal problem does not lose its relevance.

The Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence" contains a number of measures that correspond to international experience in preventing domestic violence. In particular, this is the introduction of the Unified state register of cases of domestic violence and gender-based violence; special measures to combat domestic violence (urgent restraining order against the perpetrator, restraining order against the perpetrator, taking the offender into preventive registration and carrying out preventive work with him, sending the offender to undergo a program for offenders); extending the effect of the legislation on preventing and combating domestic violence to a much wider range of persons; providing assistance and protection to injured persons and others.

The article analyzes the dynamics of domestic violence during the full-scale war between russia and Ukraine. According to the author, the full-scale war that is ongoing in Ukraine does not stop the commission of crimes that were common in our country even before. Domestic violence is one of those phenomena that can only worsen during wartime and remain invisible.

Since the beginning of 2023, the police have received almost 244,000 statements and reports regarding domestic violence. In addition, under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, investigators have initiated more than 2,300 criminal proceedings. Almost 2,000 offenders have already been notified of suspicion.

The given statistics do not show that domestic violence is committed less often in connection with the war, but on the contrary, it suggests that people do not seek legal help because of the barriers caused by the war.

New directions for the prevention of domestic violence should be developed taking into account the challenges of wartime and post-war reconstruction of Ukraine. Families who lost their homes and jobs during the war, children and the elderly will need special attention.

Key words: violence, domestic violence, dynamics of domestic violence, prevention of domestic violence, National Police of Ukraine.

Постановка проблеми. Сьогодні однією з найактуальніших проблем, яка потребує ретельного дослідження, є проблема домашнього насильства. Це питання виходить на передній план наукових пошуків разом з дослідженнями кіберзлочинності, корупційної злочинності, організованої злочинності та міжнародного тероризму.

За даними Консорціуму жінок США, від домашнього насильства страждає більше жінок, ніж від крадіжок, звалтувань незнайомцями та автомобільних аварій разом узятих. У всьому світі кожні дев'ять секунд жінку б'є її чоловік або співмешканець. 32% вагітних жінок зазнають побоїв; 90% дітей відчують насильство по відношенню до своїх матерів. Третина жінок у всьому світі зазнають фізичного або сексуального насильства з боку чоловіків, у тому числі їхніх партнерів. Згідно з дослідженням Інституту соціології Національної академії наук України, 68% жінок в Україні (близько 18 мільйонів) зазнають насильства в сім'ї, а 20% з них часто зазнають насильства

(переважно з боку чоловіків). 25 листопада, у Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок, відзначається щорічна кампанія «16 днів протидії гендерному насильству», яка започатковує кампанію «16 днів протидії гендерному насильству» [1, с. 261; 2].

Домашнє насильство є глобальною проблемою. За оцінками Світового банку, 19% смертей серед жінок у віці 15–44 років в індустріально розвинених країнах спричинені звалтуванням або домашнім насильством. Це означає, що кожна п'ята жінка у цій віковій групі помирає внаслідок травм або хвороб, спричинених актами насильства. В Україні від домашнього насильства щороку помирає 600 жінок. Лише 10 відсотків з одного мільйона жінок, які зазнають насильства, вирішують повідомити про це [3; 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми запобігання домашньому насильству в Україні у тій чи іншій мірі проводилось у роботах таких вчених, як: О. О. Біловол, А. Б. Блага, В. В. Гальцова,

В. В. Голина, Б. М. Головін, А. Л. Грищенко, М. І. Панов, В. І. Шакун та іншими вітчизняними науковцями.

Метою статті є висвітлення основних завдань і проблем системи запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Новий Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» містить низку заходів, що відповідають міжнародному досвіду запобігання домашньому насильству. Зокрема, це запровадження Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі; спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству (терміновий заборонний припис стосовно кривдника, обмежувальний припис стосовно кривдника, взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, направлення кривдника на проходження програми для кривдників); розширення сфери дії Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», надання підтримки та захисту жертвам домашнього насильства та інші питання [4; 5].

До початку війни рівень домашнього насильства в Україні зростав. За словами заступниці Міністра внутрішніх справ Катерини Павлюченко, у 2021 році до поліції звернулося на 56% більше громадян із заявами про домашнє насильство, ніж у попередньому (2020). На 10% більше було відкрито адміністративних проваджень, на 19% більше винесено термінових заборонних приписів щодо кривдників, а кількість зареєстрованих кривдників зросла на 11%. Наприкінці 2021 року 29 територіальних громад мали відкриті нові притулки для постраждалих, збільшити на 40 мобільних бригад, які реагують на випадки домашнього насильства, відкрити кризові центри денного перебування [6].

Масштабна війна, що триває в Україні, не зупиняє вчинення правопорушень, які вже давно поширені в нашій країні. Домашнє насильство – одне з найбільш невидимих явищ, яке продовжує загострюватися у воєнний час. Офісом Генерального прокурора встановлено, що з 1 січня 2022 року по 30 червня 2022 року кількість кримінальних проваджень, пов'язаних з домашнім насильством, зменшилася на 56% порівняно з аналогічним періодом 2021 року. Однак статистика за 2023 рік вже свідчить про збільшення кількості випадків домашнього насильства. Так, у 2023 році кількість кримінальних проваджень, пов'язаних з домашнім насильством в Україні, зросла вдвічі порівняно з 2022 роком, а кількість адміністративних правопорушень збільшилася на 36% [11].

Однак ця статистика свідчить не про те, що війна знизила рівень домашнього насильства, а про те, що люди не звертаються за правовою допомогою через бар'єри, спричинені війною. Однією із перепон може бути самотнє нівелювання і применшення постраждалого цієї проблеми. Так, особа може вважати, що це «не на часі», оскільки в держави вистачає проблем, і загалом це зараз не в пріоритеті. Постраждалі демонструють певне небажання та недовіру. Це пов'язано з тим, що увага громадськості прикута до внутрішньої ситуації і вони не вірять в ефективність звернення до правоохоронних органів. Люди також можуть зіткнутися з іншими нагальними проблемами, такими як безпека, житло, працевлаштування, діти, нові поселення та нове середовище. Через тимчасову окупацію вони можуть не мати доступу до базових послуг, що надаються на підконтрольній Україні території. Іншою не менш важливою причиною зменшення кількості звернень до правоохоронних органів щодо домашнього насильства є те, що велика кількість людей виїхала з країни [7].

На початку широкомасштабної російської окупації проблему домашнього насильства часто применшували. Сьогодні ситуація покращується, оскільки Національна поліція України та інші правоохоронні органи адапту-

вали свої механізми реагування на випадки домашнього насильства до поточної ситуації. У цьому контексті особливо складними є випадки в зонах активних конфліктів, і, відповідно, реагування на випадки домашнього насильства також стає складнішим. У сірій зоні, тобто в зонах конфлікту, де переважають військові, українські правоохоронні органи працюють, але не так швидко, як у більш безпечних зонах. Всі зазначені чинники безумовно мають бути враховані при вдосконаленні системи запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану, адже у суспільстві спостерігається небезпечно високий рівень емоційної напруги, стресових ситуацій, стану фрустрації, особливо у прифронтових районах [8; 9].

На жаль, проблема не зникне сама собою навіть після перемоги України. Соціальна та економічна напруженість зросла. Багато родин змушені переміщуватися в більш безпечні регіони й у пошуках житла опиняються в обмеженому просторі, у надзвичайно скрутних умовах, деякі родини втратили житло та роботу. Це є одним із тригерів зростання домашнього насильства і збільшення випадків домашнього насильства на побутовому ґрунті [8, 10].

Також варто враховувати, що внутрішньо переміщені особи можуть просто не знати, куди звернутися на новому місці. Діти також відчують подвійний вплив війни. У нинішній нестабільній ситуації не всі батьки здатні впоратися з почуттям незахищеності та контролювати негативні емоції. Найбільше непокоїть те, що це явище набуває систематичного характеру, адже деструктивні наслідки війни нікуди не зникають.

Навіть у довоєнний період було нелегко розірвати коло домашнього насильства. Жертви часто співчують кривднику, намагаються зрозуміти, що сталося, і звинувачують себе. Під час війни до цього додається тривога за майбутнє, психологічна травма і страх. За таких обставин дуже важко протистояти кривднику наодинці [15].

З початку 2023 року до поліції надійшло близько 244 тисячі заяв і повідомлень щодо вчинення домашнього насильства. Крім того, за статтею 126-1 Кримінального кодексу України слідчі органи розпочали понад 2,3 тисячі кримінальних проваджень. Майже 2 тисячам кривдникам було повідомлено про підозру [12].

Кримінальна відповідальність за домашнє насильство в Україні та її відповідність міжнародним стандартам також є питанням, яке потребує вирішення. Незважаючи на значні виклики, які виникають, науковці зазначають, що, на жаль, в Україні не існує єдиного підходу до процесу імплементації, який би був закріплений на законодавчому рівні. Складність процесу імплементації зумовлена низкою внутрішніх та зовнішніх факторів. Наприклад, відсутність чіткої правової бази, необхідної для регулювання процесу імплементації та реалізації впроваджених норм; той факт, що значна кількість стандартів, закріплених у національному законодавстві, не узгоджується з міжнародними стандартами, що створює колізії; недостатньо чітко визначений момент, коли міжнародне право стає частиною національного права. Усе це призводить до помилок у правозастосуванні. Тому необхідно розробити чіткі механізми реалізації норм міжнародного права, закріпити їх у національному законодавстві, визначити межі їхньої дії та врахувати особливості національного законодавства під час імплементації норм міжнародного права в кримінальне право. Це дозволить уникнути механічного перенесення міжнародних норм і забезпечити створення відповідного законодавства про кримінальну відповідальність. Це також надасть можливість уникнути колізій і труднощів у правозастосуванні та сприятиме належній кримінально-правовій охороні, не порушуючи принципів законності та економічної ефективності у боротьбі зі злочинністю [14, с. 250, 252].

Висновки. Проблема домашнього насильства має залишатися пріоритетною і в умовах повномасштабної

війни. Нові напрями запобігання домашньому насильству мають розроблятися з урахуванням викликів воєнного часу і післявоєнної відбудови України. Особливої уваги потребуватимуть родини, які втратили житло і роботу під час війни, діти і люди похилого віку.

Подальшого розвитку вимагатиме збільшення психологічної допомоги в умовах воєнного стану як для жертв домашнього насильства, так і для кривдників. Особливого вивчення потребуватиме питання посттравматичного стресового розладу і його впливу на збільшення кількості випадків домашнього насильства.

Не менш гостро постає проблема вчинення домашнього насильства з використанням вогнепальної зброї. І ця проблема, безумовно, породжена війною в Україні і зростанням неконтрольованого обігу вогнепальної зброї. Непоодинокими є повідомлення у засобах масової інформації про виклики поліції щодо агресивної поведінки кривдника, і вже після прибуття поліцейськими виявляються арсенали зброї у кривдника. Тому з кримінологічної точки зору можемо спрогнозувати збільшення кількості летальних випадків для жінок у побуті. І це підтверджується міжнародними дослідженнями. Так, дослідження, проведене в США, показало, що, хоча «наявність зброї вдома збільшує загальний ризик убивства когось

із членів домогосподарства на 41%, для жінок, зокрема, ризик збільшується майже втричі (на 272%)». Привертає увагу той факт, що напад із застосуванням вогнепальної зброї у 12 разів частіше призводить до смерті, порівняно з використанням іншої зброї або фізичної сили [16, с. 8]. Жінки, як особливо вразлива група, зіштовхуються з низкою складних потреб в умовах війни. Не можна допускати замовчування фактів про домашнє насильство. І постійно потрібно нагадувати у засобах масової інформації про можливість звернення до органів поліції.

Ще до початку повномасштабної війни авторка провела дослідження громадської думки щодо шкоди, яку завдає домашнє насильство українцям у 2021 році (дослідження проводилося з березня по грудень 2021 року шляхом онлайн-опитування серед 1560 осіб віком 14–59 років, які представляють усі регіони України). У 2021 році 85,4% респондентів повідомили, що зазнали психологічного насильства, 39,3% – фізичного, 19% – економічного та 10% – сексуального насильства. 82,6% учасників заявили, що вони стурбовані тим, що кількість випадків домашнього насильства у 2021 році зростає. І, як ми бачимо, ситуація лише погіршилась. Тому подальшого дослідження вимагає питання зміни структури домашнього насильства, ефективності застосування заходів впливу в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сметаніна Н. В. *Форми домашнього насильства в Україні. Юридична осінь 2021 року* : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Харків, 18 листопаду, 2021 р.) / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. С. 261–263.
2. Кожна третя жінка у світі зазнавала насильства – ВООЗ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/10/7286070/> (дата звернення: 15.07.2024).
3. Блага А. Б. *Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання)*: монографія. Харків : ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
4. Головкін Б. М. Як стають жертвами злочинів. *Проблеми законності*. Вип. 136. 2017. С. 161 – 172.
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
6. Статистика зашкалює – експертка про стрімке зростання випадків домашнього насильства в Україні. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=97692> (дата звернення: 12.07.2024).
7. Домашнє насильство кризь призму війни. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/11/29/251536/> (дата звернення: 24.07.2024).
8. Домашнє насильство під час війни: як постраждалим отримати допомогу? URL: <https://la-strada.org.ua/novyny/domashnyeh-nasylstvo-pid-chas-vijny-uk-postrazhdalym-otrumaty-dopomogu.html> (дата звернення: 25.07.2024).
9. Домашнє насильство в умовах війни: як діяти? URL: <https://nakipelo.ua/domashnie-nasylstvo-v-umovakh-vijny-uk-diyati/> (дата звернення: 22.07.2024).
10. Сметаніна Н. В. *Проблемні питання запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану в Україні. Нова архітектура безпекового середовища України* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса ; орг. ком: А. П. Гетьман, Б. М. Головкін, О. В. Таволжанський. Харків : Юрайт, 2022. С. 128-131.
11. Невтішна статистика випадків домашнього насильства: за 2023 рік кількість кримінальних проваджень в Україні зросла вдвічі. URL: <https://unn.ua/news/nevtishna-statystyka-vypadkiv-domashnoho-nasylstva-za-2023-rik-kilkist-kryminalnykh-provadjzen-v-ukraini-zroslo-vdvichi> (дата звернення: 23.07.2024).
12. У Нацполіції розповіли, скільки звернень щодо домашнього насильства отримали у 2023 році. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/29/258000/> (дата звернення: 23.07.2024).
13. Панов М. І., Гальцова В. В. Проблеми кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї. *Юридична Україна*. 2019. № 3. С. 19–28.
14. Гальцова В. В. Деякі аспекти імплементації положень Стамбульської конвенції в КК України та проблеми кримінальної відповідальності за домашнє насильство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 249–252. URL: http://lsej.org.ua/4_2020/62.pdf (дата звернення: 28.07.2024).
15. Як війна вплинула на домашнє насильство? URL: <https://www.healthright.org.ua/news-by/hr/yak-vijna-vplivula-na-domashneh-nasylstvo/> (дата звернення: 30.07.2024).
16. Практичний інструмент для застосування ґендерного підходу у сфері контролю за стрілецькою зброєю та легкими озброєннями. URL: https://www.seesac.org/f/docs/Gender-and-SALW/A-Practical-Tool-on-Gender_and_SALW-Ukrainian.pdf (дата звернення: 30.07.2024).

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННІ ВІД ЙОГО ВІДБУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN SENTENCING PROCESS AND EXEMPTION FROM SENTENCE IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW

Хильченко (Макаренко) А.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена вивченню принципу пропорційності у кримінальному правозастосуванні. Досліджується зміст цього принципу, його прояв щодо конкретних інститутів кримінального права. Аналізується взаємозв'язок принципу пропорційності з іншими принципами призначення покарання чи звільнення від його відбування. Кримінально-правові норми дають змогу зробити висновок, що, по-перше, призначення справедливого покарання – це є призначення пропорційного покарання, а, по-друге, вимоги пропорційного покарання полягають у достатності, необхідності застосовуваного виду покарання, а також врахування його мети. Аргументується відмежування принципу пропорційності від принципу індивідуалізації покарання. Індивідуалізація покарання – це, у першу чергу, індивідуалізований підхід до оцінки діяння та особи діяча при обранні кримінально-правового заходу, а пропорційність – це баланс та необхідність між мірою, скоєним та метою. Висновки щодо змісту принципу пропорційності екстрапольовані і на інші заходи кримінально-правового впливу. Зрозуміло, що правила призначення інших заходів кримінально-правового впливу містяться у нормах кримінального закону, але не виділяються окремо у спеціальну норму. Доведено, що принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Самостійний характер цьому принципу забезпечує існуюча система покарань і закріплення законом інших заходів кримінально-правового характеру за критерієм підвищення суворості у переліку, конструкція санкції кримінального закону на основі принципу індивідуалізації покарання та правила призначення покарання чи іншого кримінально-правового заходу, акти міжнародного права. Зміст принципу пропорційності на правозастосовчому рівні кримінального права розкривається через врахування таких вимог: необхідності покарання, його достатності, мети покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу.

Ключові слова: призначення покарання, звільнення від відбування покарання, пропорційність покарання, справедливість покарання, індивідуалізація покарання, принципи кримінального права.

The article is devoted to the study of the principle of proportionality in criminal law sentencing process. The author studies the content of this principle, its application to specific criminal law institutions. It is analyzed the correlation of proportionality with other principles of punishment or exemption from its execution. Norms of the criminal law gives us possibility to conclude that, firstly, the imposition of just punishment is the imposition of proportionate punishment. Secondly, the requirement of proportionate punishment is sufficiency, the necessity of the type of punishment being applied, and also consideration of its purpose. The distinction is made between the principle of proportionality and the principle of individualization of punishment. Individualization of punishment is, first of all, an individualized approach to the assessment of the criminal act and the personality of the offender while sentencing. The author considers that the proportionality is the balance and necessity between the decision made by the judge and aim of punishment. The findings concerning the content of the principle of proportionality are extrapolated to other criminal law measures. It is clear that the rules for the attribution of other criminal measures are contained in the norms of criminal law, but not separated by a special norm. It has been proved that the principle of proportionality of the criminal law measures should be attributed to an independent principle of the enforcement of criminal law. The independence of this principle is ensured by the existing system of penalties and legislative consolidation of other criminal law measures in accordance to the criteria of increasing its severity you can find in a system of measures, the construction of criminal sanctions on the basis of the principle of individualization of punishment and rules for sentencing of other criminal measures, acts of international law. The content of the principle of proportionality at the level of criminal law enforcement is revealed by taking into account the following requirements: necessity of punishment, its sufficiency, the purpose of punishment or other criminal law measures.

Key words: sentencing process, exemption from sentence, proportionality of punishment, justice of punishment, individualization of punishment, principles of criminal law.

Сучасні реалії воєнних викликів зумовлюють необхідність переосмислення принципів кримінального правозастосування. Конституційний Суд України (далі – КСУ) зазначав, що встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним (друге речення абзацу шостого підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009); обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016) [1, 2].

У Рішенні КСУ від 21 липня 2021 року (№ 3-р(II)/2021) зазначено, що принцип верховенства права, зокрема така його вимога, як принцип домірності, є взаємопов'язаними фундаментальними засадами функціонування всієї юридичної системи України. Конкретні санкції мають бути справедливими та відповідати принципів домірності, тобто законодавець має визначати стягнення з урахуванням їх виправданості та потреби для досягнення легітимної мети, беручи до уваги вимоги адекватності наслідків, які спричинені такими санкціями (у тому числі, для особи, до якої вони застосовуються), тій шкоді, що настає в результаті правопорушення [3].

Кажучи про принципи призначення покарання, безсумнівно, у першу чергу необхідно вести мову про принцип справедливості покарання. Хоча Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не містить прямої вказівки на необхідність призначення саме справедливого покарання, однак такий висновок витікає із загальних засад призначення покарання. Крім цього, відповідно до ч. 2 ст. 65 КК України особи, яка вчинила кримінальне правопорушення має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень. Більш суворий вид покарання

з числа передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень». На нашу думку, такі законодавчі норми дають висновок, що, по-перше, призначення справедливого покарання – це є призначення пропорційного покарання, а, по-друге, вимоги пропорційного покарання полягають у достатності, необхідності застосовуваного виду покарання, а також врахування його мети. Для обґрунтування своєї позиції наведемо аргументи наукового, правотлумачного та правозастосовного характеру.

Зауважимо, висновки, що будуть сформованими у цій статті щодо принципу пропорційності є застосовними щодо заходів кримінально-правового впливу у цілому, а не лише покарання. Звичайно, аналіз норм КК України дає змогу зробити висновок лише про ст. 65 КК України «Загальні засади призначення покарання» та ст. 96-10 КК України «Загальні правила застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру», що закріплюють правила визначення вказаних заходів. Однак, зрозуміло, що правила призначення інших заходів кримінально-правового впливу у нормах кримінального закону закріплені, але не виділяються окремо у спеціальну норму. Тому нерідко в юридичній доктрині говорять про аналогію у цій площині. Конкретний прояв принципу пропорційності щодо інших заходів кримінально-правового впливу вимагає окремого дослідження та не є предметом вивчення у цій статті. Виходячи з цього, дане питання потребує подальшого наукового вивчення. Окрім цього, висновки щодо принципу пропорційності є релевантними і щодо інституту звільнення від покарання, зокрема, звільнення від відбування покарання.

Проф. Туляков В. О., у контексті апроксимації норм права ЄС і РЄ до українського кримінального законодавства, зазначаючи, що злочини в контексті мейнстріму кримінальної політики РЄ розглядаються як передбачене законом правопорушення не лише проти держави чи суспільства в цілому, а й як порушення прав окремих жертв, наголошує на необхідності врахування цієї подвійної природи злочинів при розробці теорій покарання, стримування та реабілітації <...> «Зазначене може призвести до дискусій про справедливість, рівність у контексті доцільності, законності й пропорційності» [4, с. 20, 21; 5].

Тімофєєва Л. Ю., досліджуючи питання реалізації принципів кримінального права щодо кримінальних та адміністративних санкцій, визначає, що дотримання принципу пропорційності є однією з основних вимог справедливості та правосуддя в усіх питаннях, у тому числі при визначенні покарання та його мети, що полягає у відповідності розміру покарання розміру вини винного [6, с. 149].

Євтошук Ю. О., аналізуючи принцип пропорційності як необхідну складову верховенства права у теорії держави і права на дисертаційному рівні, вказує, що вимога принципу сумірності у правозастосуванні – придатність, як і у правотворчості, характеризуються такими елементами, як мета, що має бути досягнута, захід, який використовується для її досягнення, та зв'язок між ними. Виходячи зі зв'язку принципів пропорційності та законності державний орган чи посадова особа має застосовувати захід, який передбачений законом, для досягнення лише законних цілей. Недотримання принципу законності спричиняє автоматичну непридатність заходу [7, с. 100]. Також, дослідниця робить висновок, що зміст вимог принципу сумірності у правотворчості свідчить про його тісний зв'язок з іншими правовими принципами – справедливості, рівності, законності, правової визначеності, балансування приватних і публічних інтересів, поваги до основних прав і свобод людини і громадянина [7, с. 113]. Щодо сфери кримінального правозастосування, вбача-

ється, що балансування приватних і публічних інтересів опосередковується через врахування мети застосування покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу у кожному конкретному випадку (етап індивідуалізації покарання).

Яскравим прикладом підтвердження сказаному крізь призму цілепокладання в умовах воєнного стану є застосування ст. 75 КК України щодо військовослужбовців. У практиці Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) трапляються випадки, коли Суд залишив у силі рішення судів попередніх інстанцій про звільнення від відбування покарання з випробуванням засуджених військовослужбовців під час призначення покарання або у своєму рішенні застосував статтю 75 КК України (див., наприклад, постанови від 19 вересня 2023 року у справі № 688/2893/22; 08 вересня 2022 року у справі № 504/4159/20; 21 квітня 2022 року у справі № 280/38/18; 21 лютого 2019 року у справі № 725/3422/17).

Поряд із цим є випадки, коли ККС ВС підтримує рішення судів попередніх інстанцій про неможливість звільнення від відбування покарання з випробуванням засуджених військовослужбовців у ході призначення покарання або своїм рішенням скасовує застосування статті 75 КК України (див., наприклад, постанови від 15 березня 2023 року у справі № 725/1652/22; 15 листопада 2023 року у справі № 608/67/23; 19 вересня 2023 року у справі № 130/3710/21) [8].

Звільнення військовослужбовця від відбування призначеного покарання з випробуванням без достатніх на те підстав формують негативну думку військовослужбовців, відповідно до якої ухилення від виконання покладених на військовослужбовця обов'язків під час воєнного стану не призводить до покарання, яке є адекватним скоєному [9]. Не слід забувати про те, що Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» (від 13 грудня 2022 року № 2839-IX) [10] було внесено зміни до частини першої статті 75 КК, а саме регламентовано, що звільнення від відбування покарання з випробуванням не може бути застосоване у разі вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 403, 405, 407, 408, 429 КК, в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці. Сказане підтверджує, що при застосуванні дискреційних норм справедливості та пропорційності покарання не може бути реалізована без врахування мети застосування заходу кримінально-правового характеру, яка найбільшим чином проявляється у конкретному інституті (те ж таки спеціальне попередження). Крім цього, хочемо зауважити, що з'ясування принципу пропорційності у правозастосовному процесі не є можливим без аналізу проблеми суддівського розсуду при призначенні покарання, його підстав, меж та обмежень [11].

У зв'язку з цим необхідне покарання – це покарання доцільне, обґрунтоване та ефективне. Ефективність застосування покарання забезпечує досягнення мети – виправлення та невчинення нових кримінальних правопорушень.

Призначення покарання та звільнення від його відбування повинні вирішуватися з урахуванням мети покарання. У ст. 75 КК законодавець підкреслює важливість такої мети покарання, як виправлення засудженого, передбачивши, що при призначенні низки покарань, у тому числі, у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років, особу може бути звільнено від відбування покарання з іспитовим строком, якщо суд дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання. При цьому суд має врахувати не тільки тяжкість злочину, особу винного, але й інші обставини справи [12]. Це рішення Верховного Суду дає змогу дійти до

таких висновків: 1) мета покарання має конкретну практичну направленість. Цьому слугує не лише її закріплення у ст. 50 КК України, але й окремий механізм реалізації у конкретному інституті з прив'язкою до призначуваного покарання, конкретніше, його міри; 2) цей окремий механізм полягає у врахуванні конкретних критеріїв, які є узагальненими та встановленими казуально на підставі суддівської дискреції.

Якщо особа, звільнена від відбування покарання з випробуванням, протягом іспитового строку вчинить новий злочин, то покарання, від якого особа була звільнена з випробуванням, вважається невідбутою частиною покарання та стає реальним, яке має присуджуватися до покарання за новим вироком. Звільнення від відбування покарання з випробуванням не є невід'ємною частиною покарання, призначеного за попереднім вироком, а виступає способом виконання такого покарання, який змінюється на реальне відбування покарання у разі вчинення особою нового злочину під час іспитового строку [13]. Цей приклад демонструє прояв принципу пропорційності при застосуванні норм інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням, коли, враховуючи конкретні обставини справи, зокрема, вчинення нового кримінального правопорушення, що відображає неефективність виправлення без відбування реального покарання, змінюється позиція суду щодо необхідного виду кримінально-правового впливу, як результат, особа притягується до реального відбування покарання.

Обґрунтованість покарання є гарантією того, що рішення суду не є довільним, у ньому враховані всі обставини справи, а призначаюча міра кримінально-правового впливу співвідносна з характером вчиненого кримінального правопорушення. Вимога обґрунтованості має значення, коли питання пеналогічного характеру вирішуються на засадах суддівської дискреції, а не на простому врахуванні букви кримінального закону, останнє має місце при конструюванні кримінально-правової норми на формалізованому підході. Зокрема, питання обґрунтованості покарання, звільнення від його відбування у сучасних воєнних реаліях можна дослідити на прикладі призначення покарання за злочини проти основ національної безпеки України. *При призначенні покарання особі, яка визнана винуватою у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України, суди повинні ретельно досліджувати обставини справи, дані про особу винуватого, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. У разі призначення судом покарання особі, яка визнана винуватою у вчиненні злочину проти основ національної безпеки, що посягає на територіальну цілісність України, звільнення її від відбування покарання з випробуванням, навіть за наявності обставин, що пом'якшують покарання, є необґрунтованим [14].*

Як зазначають судді ВС крізь призму сучасних тенденцій у сфері кримінальної юстиції, у контексті концепції карального правосуддя та відновного правосуддя окремі склади злочинів проти основ національної безпеки потребують карального правосуддя, деякі – відновного. Так, що більш поширеним є вчинення злочину – то більш відновним має бути правосуддя (застосування пробачійного нагляду немає в частинах 1, 3 ст. 111-1 («Колабораційна діяльність») КК України, хоча змінами до цього Кодексу, які набрали чинності (ред. – А.С. Хильченко) 28 березня 2024 року, зокрема в ст.436 («Пропаганда війни»), ч. 1 ст. 436-2 («Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників»), ч. 2 ст. 442 («Публічні заклики до геноциду») КК України передбачено новий вид покарання у виді пробачійного нагляду). Водночас що менш поширеним і більш тяжким є злочин, то більш каральним має бути підхід (вже застосовано посилення санкції: за скоєння злочинів, передбачених ч. 2 ст. 111 («Державна зрада»),

ч. 2 ст. 113 («Диверсія») КК України, передбачено покарання, зокрема у виді довічного позбавлення волі) [15].

Достатнє покарання. Достатнім є адекватне покарання, яке відповідає тяжкості скоєного кримінального правопорушення, індивідуальним характеристикам особи діяча. Тому пропорційне покарання повинно бути ув'язане з такою категорією як «ступінь» покарання. Ступінь покарання повинна варіюватися залежно від індивідуальних характеристик діяння та особи діяча. Покарання не повинно бути занадто жорстким чи невинуватим м'яким. Достатнє покарання є справедливим. *Призначене особі покарання повинне бути адекватним характеру вчинених дій, їх небезпечності та даним про особу винуватого, виходячи з мети покарання, принципів справедливості, співмірності та індивідуалізації призначення покарання. Шкода, завдана злочином, не може бути зменшена судом залежно від матеріального становища винуватої особи (ч. 4 ст. 1193 ЦК) [16].*

Відповідно до частини другої статті 65 КК України особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатнім для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень. Таке правило відображає технологію «вимірювання» достатності покарання. Призначення достатнього покарання корелює з кримінально-правовими презумпціями. *У частині другій статті 65 КК встановлено презумпцію призначення більш м'якого покарання, якщо не доведено, що воно не є достатнім для досягнення мети покарання. Суд вважає, що такий же принцип застосовується і при вирішенні питання про порядок відбування покарання, зокрема, про можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням. Обов'язок доведення того, що менш суворий вид покарання або порядок його відбування є недостатнім, покладається на сторону обвинувачення [17].*

На нашу думку, технологія «вимірювання» (визначення) достатності покарання також включає вирішення питання застосування декількох інститутів, що дають права на пом'якшення покарання. Так, *врахування одних і тих же обставини справи як таких, що дають підстави для одночасного застосування до засудженого положень ст. 69 КК і призначення йому покарання, нижчого від найнижчої межі санкції статті, так і положень ст. 75 КК та звільнення його від відбування покарання з випробуванням, є недостатнім. Одночасне застосування двох різних інститутів, пов'язаних із пом'якшенням покарання та звільненням особи від його відбування за вчинення особливо тяжкого злочину, повинно мати для цього достатні підстави [18].* Така ж технологія визначення достатності покарання повинна бути розроблена і щодо правил посилення покарання. Це ж має відношення і щодо інших заходів кримінально-правового впливу.

Далі. КСУ в Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, досліджуючи принцип індивідуалізації юридичної відповідальності при вирішенні питання відповідності покарання вчиненому злочину, зазначив, що справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість; це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного; адекватність покарання ступеню тяжкості злочину випливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина; при призначенні покарання суд має враховувати обставини справи (як ті, що обтяжують, так і ті, що пом'якшують

покарання) щодо всіх осіб незалежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину; призначене судом покарання повинно відповідати ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення та враховувати особу винного, тобто бути справедливим; установлення законодавцем недиференційованого покарання та неможливість його зниження не дозволяє застосовувати покарання до осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, розміру заподіяних збитків (друге, третє, четверте речення абзацу п'ятого підпункту 4.1, третє речення абзацу сьомого, перше речення абзацу восьмого підпункту 4.2 пункту 4, абзац шостий пункту 5 мотивувальної частини) [19].

У Рішенні від 12 жовтня 2022 року № 8-р(І)/2022 КСУ наголосив на тому, що «законодавче унормування порядку притягнення особи до юридичної відповідальності обов'язково має ґрунтуватися на конституційному принципі індивідуалізації юридичної відповідальності» (абзац чотирнадцятий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [20].

Індивідуалізація покарання – конкретизація судом виду і розміру міри державного примусу, який призначається особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, в залежності від особливостей даного правопорушення і його суб'єкта. Можна сказати, що принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. З одного боку, взаємна реалізація принципів (законного, пропорційного та справедливого покарання) на етапі індивідуалізації покарання передбачає застосування такої міри кримінально-правового впливу, яке є співрозмірною тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі діяча, а також врахування системи покарань і конструкцію санкцій кримінального закону. А з іншого, ці принципи повинні сприяти досягненню цілей покарання чи цілей іншого заходу кримінально-правового впливу.

Бабікова О. та Федоренко І., аналізуючи зміни, що введені Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» від 3 березня 2022 року № 2113-ІХ [21] та які передбачають появу абсолютного визначених санкцій за державну зраду та диверсію, дійшли висновку, що принцип індивідуалізації покарання за вчинення суспільно небезпечного діяння, як галузевий принцип кримінального права, не спрацює в будь-якому випадку в разі притягнення особи до кримінальної відповідальності за державну зраду та за диверсію. Саме по собі існуванні в КК України в санкціях розглядуваних статей альтернативи призначення покарання за вказані кримінальні правопорушення у вигляді довічного позбавлення волі як найсуворіша міра покарання, яка на сьогодні існує в законі лише формально може вважатися альтернативою призначенню покарання у вигляді 15 років позбавлення волі [22, с. 29]. Виходячи з цього, важливим є конструювання кримінально-правових санкцій на засадах індивідуалізації.

Ми не ототожнюємо принцип пропорційності та індивідуалізації покарання. Вони тісно взаємопов'язані, але їхній зміст не зовсім ідентичний. Принцип пропорційності є вихідним від принципу індивідуалізації. Пропорційність

в інституті покарань означає призначення такого покарання, яке відповідає тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. Така ступінь покарання є необхідною для досягнення цілей покарання. Принцип індивідуалізації покарання є засадою побудови кримінально-правових санкцій, відповідно до якої встановлюється діапазон покарання з тим, щоб суд у цих межах обрав пропорційне покарання у кожному конкретному випадку. Підтвердженням сказаному є і правова позиція Верховного Суду, яка була наведена у цій статті, та в якій Суд виокремлює принцип домірності та індивідуалізації [16].

Принцип пропорційності покарання та принцип індивідуалізації покарання співвідносяться між собою як ціль та засіб її досягнення чи то як зміст і форма. На засадах, або, так би мовити, у рамках, індивідуалізованого підходу до кримінальної відповідальності особи забезпечується призначення пропорційного справедливого покарання. Справедливе покарання базується на врахуванні принципу гуманізму у пенологічній практиці. Але призначення пропорційної міри кримінально-правового впливу не є просто вимогою. Це є окремою засадою, або більше, керівною ідеєю, на якій ґрунтується технологія призначення покарання чи то іншого заходу кримінально-правового впливу, що є необхідним для досягнення легітимної та легальної мети. Іншими словами, принцип пропорційності забезпечує досягненню балансу між вчиненим кримінальним правопорушенням, обраною мірою кримінально-правового впливу крізь призму цілепокладання. Індивідуалізація покарання – це, у першу чергу, індивідуалізований підхід до оцінки діяння та особи діяча при обранні кримінально-правового заходу, а пропорційність – це баланс та необхідність між мірою, скоєним та метою. Принцип пропорційності, виступаючи судовою гарантією, міститься у Женевських конвенціях, які зобов'язують суди держави-окупанта застосовувати принцип домірності покарання (Ж IV, ст. 67 [23]). Крім цього, це є загальний принцип міжнародного права, істотна частина міжнародного права збройних конфліктів, що знайшло відображення у багатьох актах та рішеннях міжнародних трибуналів, ЄСПЛ, вищих судових інстанціях окремих країн.

Таким чином, принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Спостерігається тісна взаємодія та взаємовплив цього принципу з іншими принципами (індивідуалізації, справедливості, законності тощо). Ми не ототожнюємо принцип пропорційності та індивідуалізації покарання. Вони тісно взаємопов'язані, але за видовими характеристиками не зовсім ідентичні. Самостійний характер принципу пропорційності забезпечує існуюча система покарань і закріплення законом інших заходів кримінально-правового характеру за критерієм зростання суворості у переліку, конструкція санкцій кримінального закону на основі принципу індивідуалізації покарання та правила призначення покарання чи іншого кримінально-правового заходу, акти міжнародного права. Зміст принципу пропорційності на правозастосовному рівні кримінального права розкривається через врахування таких вимог: необхідності покарання, його достатності, мети покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України). Справа N 1-50/2009. 19 жовтня 2009 року N 26-пн/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text> (дата звернення 29.07.2024).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). Справа № 1-1/2016. 1 червня 2016 року №2-пн/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#n17> (дата звернення 29.07.2024).

3. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Одінової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого статті 471 Митного кодексу України. Справа № 3-261/2019(5915/19). 21 липня 2021 року № 3-п(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text> (дата звернення 29.07.2024).
4. Туляков В.О. Поняття злочину в європейській динаміці змін. *Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу*: фундаментальність, трансдисциплінарність і ноонауковість забезпечення: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2024 р.) / [редкол.: л. м. демидова (голов. ред.), ю. а. пономаренко, с. о. Харито– нов та ін.]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава мудрого, Каф. кримін. права, Каф. кримін.-прав. політики; гром. орг. «всеукр. асоц. кримін. права», відокремл. підрозділ в Харківс. обл. – Харків: право, 2024. – с. 20-24.
5. Туляков В. О. Віктимологічні засади кримінального права України: на шляху до апроксимації міжнародних стандартів. *Вісник Асоціації кримінального права України*: електрон. наук. вид. 2023. No 2(20). с. 1–25. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2023.20.290779>
6. Тимофеева Л.Ю. Реалізація принципів кримінального права щодо кримінальних та адміністративних санкцій. *Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу*: фундаментальність і ноонауковість забезпечення: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2024 р.) / [редкол.: л. м. демидова (голов. ред.), ю. а. пономаренко, с. о. Харито– нов та ін.]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава мудрого, Каф. кримін. права, Каф. кримін.-прав. політики; гром. орг. «всеукр. асоц. кримін. права», відокремл. підрозділ в Харківс. обл. – Харків: право, 2024. – с. 149-151.
7. Євтушок Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Євтушок Юлія Олегівна; М-во освіти і науки України, Ун-т економіки та права «КРОК». Київ, 2015. 214 с.
8. Голова ККС ВС Олександр Марчук про справедливість як вимір суттєвості порушень, тенденції судової практики та виклики перед кримінальною юстицією, ексклюзивне інтерв'ю. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1555203> (дата звернення 29.07.2024).
9. Постанова ККС ВС від 08.11.2023, справа № 333/4532/22, провадження № 51-5158км23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928961> (дата звернення 29.07.2024).
10. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13 грудня 2022 року № 2839-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#n63> (дата звернення 29.07.2024).
11. Макаренко А.С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні: монографія / А. С. Макаренко. Одеса: Юридична література, 2013. 264 с.
12. Постанова ККС ВС від 30 серпня 2022 року, справа № 761/7975/21, провадження № 51-5546км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106053003> (дата звернення 29.07.2024).
13. Постанова ККС ВС від 14.09.2021, справа 127/25037/17, провадження № 51-4700км20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99861342> (дата звернення 29.07.2024).
14. Постанова ККС ВС від 28 травня 2020 року, справа № 489/7957/15-к, провадження № 51-1119 км 19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89649333> (дата звернення 29.07.2024).
15. Судді ВС розповіли про останні тенденції у сфері кримінального права України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1533617/> (дата звернення 29.07.2024).
16. Постанова ККС ВС від 08.04.2021, справа № 748/963/20, провадження № 51-134км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281953> (дата звернення 29.07.2024).
17. Постанова ККС ВС від 17.04.2018, справа № 298/95/16-к, провадження № 51-2501км18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73598811> (дата звернення 29.07.2024).
18. Постанова ККС ВС від 3 вересня 2020 року, справа № 129/2268/18, провадження № 51-507 км 19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91397651> (дата звернення 29.07.2024).
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа N 1-33/2004. 2 листопада 2004 року. N 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення 29.07.2024).
20. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Унуковича Романа Андрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення абзацу другої частини першої статті 204³ Кодексу України про адміністративні правопорушення. Справа № 3-144/2021(315/21). 12 жовтня 2022 року № 8-п(I)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-22#Text> (дата звернення 29.07.2024).
21. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» від 3 березня 2022 року No 2113-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#n7>
22. Бабікова О., Федоренко І. Співвідношення окремих положень кримінального закону з принципами права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск 83. Частина 3. Ужгород 2024. с. 24-30.
23. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/91>

ПРОБЛЕМАТИКА РЕАГУВАННЯ ТА ДОКУМЕНТУВАННЯ ВИПАДКІВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА У ВОЄННИЙ ЧАС

PROBLEMS OF RESPONDING TO AND DOCUMENTING CASES OF SEXUAL VIOLENCE IN WARTIME

Батраченко Т.С., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

Ця стаття розглядає складні та болісні питання, пов'язані з сексуальним насильством у рамках воєнних конфліктів, підкреслюючи нагальну потребу в ефективному реагуванні на ці виклики, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Стаття детально аналізує, як сексуальне насильство використовується як зброя у війнах, завдаючи травм індивідуальним жертвам і руйнуючи соціальну структуру спільнот. Вона зосереджується на розгляді механізмів реагування, документування злочинів та судового переслідування, що включає в себе як міжнародні протоколи, так і національні практики, із особливим акцентом на реалізацію цих підходів в Україні.

Дослідження детально розглядає Міжнародний протокол з документування та розслідування сексуального насильства під час конфліктів, аналізуючи його роль у формуванні ефективних і об'єктивних правових основ. Особливу увагу звернено на "Кодекс Мурад", який визначає етичні стандарти у взаємодії з жертвами, акцентуючи на значенні гуманного ставлення та захисту їхньої честі та гідності у вразливому процесі документування свідчень. Значна частина статті присвячена обговоренню викликів, з якими стикаються служби підтримки жертв, включаючи юридичні, медичні та соціальні аспекти надання допомоги. Аналіз включає розгляд проблем, пов'язаних із доступом до правосуддя, проблеми конфіденційності даних та потреби у культурно чутливому підході до роботи з постраждалими. Окремий акцент робиться на необхідності розробки і впровадження комплексних програм навчання для фахівців, які безпосередньо працюють з жертвами, з метою підвищення їх компетентності та забезпечення ефективної підтримки.

Стаття також закликає до зміцнення міжнародного співробітництва у вирішенні питання сексуального насильства під час війни, виокремлюючи необхідність глобальних зусиль для створення ефективних механізмів реагування, які можуть допомогти запобігти цим злочинам і забезпечити справедливість для жертв. Робота наголошує на важливості широкої міжнародної відданості принципам прав людини та розвитку стратегій, спрямованих на поліпшення умов життя постраждалих, їхнє відновлення та реінтеграцію в суспільство. Є важливим внеском у літературу, яка займається воєнними конфліктами та правами людини, оскільки вона детально висвітлює складні виклики, пов'язані з реагуванням на сексуальне насильство в умовах війни, і пропонує конкретні рекомендації для їх вирішення.

Ключові слова: сексуальне насильство, воєнні конфлікти, жертви насильства, міжнародні стандарти, міжнародний протокол, документування злочинів, правосуддя, соціальна реінтеграція, міжнародне співробітництво, права людини, гендерно зумовлене насильство.

This article addresses the complex and painful issues associated with sexual violence in the context of armed conflicts, highlighting the urgent need for effective response at both national and international levels. The paper thoroughly examines how sexual violence is used as a weapon in wars, causing trauma to individual victims and dismantling the social structure of communities. It focuses on examining mechanisms for response, documenting crimes, and legal prosecution, which include both international protocols and national practices, with a special emphasis on their implementation in Ukraine.

The research thoroughly examines the International Protocol on the Documentation and Investigation of Sexual Violence in Conflict, analyzing its role in forming effective and objective legal frameworks. Special attention is given to the "Murad Code," which sets ethical standards for interaction with victims, emphasizing the importance of humane treatment and the protection of their honor and dignity during the sensitive process of gathering evidence. A significant portion of the article is devoted to discussing the challenges faced by victim support services, including legal, medical, and social aspects of providing assistance. The analysis includes an examination of issues related to access to justice, data confidentiality problems, and the need for a culturally sensitive approach to working with victims. A particular focus is made on the necessity to develop and implement comprehensive training programs for professionals who work directly with victims, aiming to enhance their competence and ensure effective support.

The article also calls for strengthening international cooperation in addressing the issue of sexual violence during war, highlighting the need for global efforts to create effective response mechanisms that can help prevent these crimes and ensure justice for victims. The work emphasizes the importance of a broad international commitment to human rights principles and the development of strategies aimed at improving the living conditions of victims, their recovery, and reintegration into society. It is an important contribution to the literature dealing with armed conflicts and human rights, as it thoroughly illuminates the complex challenges associated with responding to sexual violence in wartime and offers specific recommendations for their resolution.

Key words: sexual violence, armed conflicts, victims of violence, international standards, international protocol, documentation of crimes, justice, social reintegration, international cooperation, human rights, gender-based violence.

Сексуальне насильство, пов'язане з воєнними конфліктами, становить одну з найбільш болючих і водночас найменш освітлених граней сучасних збройних протистоянь. Це явище, попри свою актуальність, часто лишається поза увагою головних медійних наративів і міжнародної спільноти, що сприяє як стигматизацією постраждалих, так і недосконалістю механізмів їх захисту та підтримки. Відтак, розуміння глибоких механізмів реагування на

випадки сексуального насильства в зонах військових дій, а також документування цих подій, набуває стратегічного значення для ефективного вирішення цієї проблеми.

Зокрема, в Україні, де воєнний конфлікт із росією спричинив глибокі соціальні та гуманітарні кризи, сексуальне насильство використовується як зброя, завдаючи глибоких травм постражданим і цілим спільнотам. Реальність показує, що жертви часто зіштовхуються із числен-

ними перешкодами, коли намагаються отримати справедливість або доступ до служб підтримки, а повідомлення про злочини часто ігноруються або недооцінюються через страх, стигму чи відсутність ресурсів для належного розслідування.

Таким чином, ця стаття має на меті детально проаналізувати глобальні норми та місцеву практику у сфері реагування та документування сексуального насильства, що відбувається у контексті воєнних конфліктів. Значна увага приділяється зіставленню міжнародних протоколів, таких як Міжнародний протокол з документування та розслідування сексуального насильства, та національних механізмів їх імплементації, зокрема на прикладі України, що дозволяє глибше зрозуміти та висвітлити необхідність розробки та впровадження більш ефективних стратегій допомоги постраждалим.

В контексті глобалізації правових норм і зростання міжнародної уваги до прав людини, особливе місце займають стандарти документування сексуального насильства, зокрема в умовах воєнних конфліктів. Міжнародний протокол з документування та розслідування сексуального насильства у ситуаціях конфлікту виступає як ключовий інструмент, що визначає як загальні, так і специфічні норми для правильного підходу до збору доказів і захисту жертв. Цей протокол об'єднує найкращі практики та методології, що були апробовані на міжнародному рівні, з метою забезпечення належного розслідування таких злочинів, що забезпечує не тільки юридичну справедливість, але й соціальне відновлення постраждалих [1].

«Кодекс Мурад», розроблений як доповнення до міжнародних протоколів, спрямований на встановлення етичних норм взаємодії з постраждалими від сексуального насильства в умовах конфлікту. Цей документ наголошує на необхідності гуманного поводження з жертвами, враховуючи їхній психологічний стан і потреби, що є критично важливим для запобігання додатковій травматизації під час процесу документування. Кодекс підкреслює значення прозорості, конфіденційності та поваги до особистості жертв, закладаючи основу для етичного збору доказів та їх подальшого використання у кримінальному переслідуванні [2].

Таким чином, ці міжнародні документи формують систему підходів, яка є фундаментальною для ефективного реагування на сексуальне насильство в умовах війни. Вони не тільки допомагають правоохоронним органам та правозахисникам у їхній роботі, але й забезпечують необхідну підтримку та захист жертв, знижуючи ризики повторної віктимізації та сприяючи їхньому відновленню та реінтеграції в суспільство.

Ідентифікація жертв сексуального насильства, зокрема в контексті воєнних конфліктів, є однією з найскладніших завдань, яка вимагає застосування комплексного підходу та спеціалізованих методик. З огляду на складність та чутливість цієї проблеми, розуміння та використання відповідних індикаторів є критично важливими для ефективною ідентифікації постраждалих і, відтак, для надання їм належної допомоги та захисту. Отже, глибоке знання про характеристики та прояви сексуального насильства може сприяти кращому виявленню таких випадків, що є особливо важливим у ситуаціях, де жертви можуть не повідомляти про злочини через страх, сором або недовіру до правоохоронних органів. Фахівці, які працюють у цій сфері, мають використовувати ряд індикаторів для виявлення можливих жертв. Ці індикатори включають, але не обмежуються, фізичними симптомами (такими як травми, що свідчать про насильницькі дії, або інші медичні знаки, специфічні для сексуального насильства), психологічними реакціями (наприклад, симптоми посттравматичного стресового розладу, зміни в поведінці), а також контекстуальними ознаками (такими як раптова зміна особистісних поведінкових моделей чи ізоляція від соціального оточення) [3].

Вивчення методів розпізнавання цих індикаторів є ключовим для правильного та своєчасного відгуку на випадки сексуального насильства. Крім того, забезпечення належного навчання для фахівців, які здійснюють ідентифікацію жертв, може значно покращити якість та ефективність реагування. Це, в свою чергу, сприяє не тільки захисту жертв від повторної травматизації, але й забезпечує збір достовірних даних для кримінальних розслідувань та судових процесів.

Доступ до служб підтримки та правосуддя для постраждалих від сексуального насильства, особливо в умовах воєнного конфлікту в Україні, як і в багатьох інших регіонах, є суттєво обмеженим. Ці обмеження, поєднуючись із серйозними викликами, що ставлять перед собою структурні, юридичні та соціально-культурні перешкоди, затруднюють надання ефективної допомоги жертвам. Тому необхідність глибокого аналізу та розуміння цих проблем є важливим для розробки більш ефективних стратегій доступу до правосуддя та підтримки.

Фізична доступність до правоохоронних органів і судових інституцій в Україні часто ускладнена через активні бойові дії, окупацію територій, а також недостатнє фінансування та ресурси. Відтак, постраждалі можуть зіштовхуватися з численними перепонами, що перешкоджають їм в отриманні необхідної юридичної допомоги та захисту в суді. Додатково, юридичні проблеми, такі як відсутність спеціалізованих законів, що регулюють процесуальні аспекти розгляду справ сексуального насильства в умовах війни, ускладнюють процес правосуддя та зменшують його ефективність [4, с. 88].

Організаційні виклики включають відсутність координації між різними службами, що займаються реагуванням на сексуальне насильство. Не рідко це призводить до бюрократичних затримок і недоліків у комунікації, що затруднює процес допомоги постраждалим. Також існує значна кількість професійних проблем, таких як нестача кваліфікованих фахівців, що мають спеціальну підготовку для роботи з випадками сексуального насильства, що значно знижує якість послуг, які можуть бути надані постраждалим.

Соціальні перешкоди включають стигматизацію жертв та присутність гендерних стереотипів, що можуть впливати на рішення постраждалих повідомляти про злочин або звертатися за допомогою. Такі стереотипи надають негативний вплив на суспільну перцепцію сексуального насильства і можуть призводити до вторинної віктимізації жертв, які вирішують звернутися по допомогу [2].

Враховуючи ці проблеми, важливо розглядати комплексні підходи для поліпшення доступу до правосуддя та служб підтримки для жертв сексуального насильства в Україні. Розробка і впровадження спеціалізованих програм і сервісів, а також навчання для фахівців, можуть стати ключовими кроками на шляху до забезпечення ефективної підтримки та захисту постраждалих.

Як зазначає І. Г. Заворотько, проблематику роботи таких служб варто розглянути на прикладі Нюрнберзького процесу. Відтак, слід підкреслити, що спеціалізовані служби можуть використовувати історичний досвід для розробки кращих практик у взаємодії та відповіді на сексуальне насильство у сучасних конфліктах [4, с. 86].

В Україні, згідно з даними вивчення міжнародних злочинів, важливою є координація між неурядовими організаціями, медичними установами та правоохоронними органами для забезпечення комплексного підходу до вирішення проблем постраждалих. Ця координація є ключовою для того, щоб постраждалі мали доступ до необхідних ресурсів, від медичного обстеження до юридичної підтримки. Служби також забезпечують навчання фахівців, щоб підвищити їхню компетентність у виявленні випадків насильства та наданні допомоги без подальшої травматизації жертв. Таке навчання включає інструктаж

з культурної чутливості, гендерної свідомості та технік емпатійного спілкування.

Спеціалізовані служби підтримки, що працюють з жертвами сексуального насильства у воєнних умовах, відіграють критично важливу роль у наданні необхідної допомоги та захисту. Важливість цих служб полягає не тільки в наданні безпосередньої допомоги, але й у координації з іншими організаціями та інститутами для забезпечення комплексного підходу до вирішення проблем постраждалих. Отже, аналіз реальних кейсів демонструє, як ефективно можуть працювати ці служби у взаємодії та як вони адаптуються до складних викликів умов війни [5].

В Україні, наприклад, має місце активне взаємодія між неурядовими організаціями, медичними установами та правоохоронними органами. Ця координація є ключовою для того, щоб забезпечити, що постраждалі мають доступ до необхідних ресурсів, від медичного обстеження до юридичної підтримки. Відтак, приклади з практики включають створення мобільних груп, які швидко реагують на повідомлення про випадки сексуального насильства, і координацію з місцевими центрами соціального захисту для забезпечення подальшої підтримки.

Ці служби також забезпечують навчання фахівців, щоб підвищити їхню компетентність у виявленні випадків насильства та наданні допомоги без подальшої травми жертв. Таке навчання включає інструктаж з культурної чутливості, гендерної свідомості та технік емпатійного спілкування. Важливим аспектом є також робота з суспільною свідомістю, щоб розширити розуміння насильства та його наслідків, а також зменшити стигму, яка часто оточує жертви [5].

Таким чином, спеціалізовані служби підтримки відіграють незамінну роль у створенні безпечного та підтримуючого середовища для жертв сексуального насильства. Їхня здатність до швидкого реагування, комплексної допомоги та ефективної взаємодії з іншими службами є ключовими у забезпеченні довготривалого відновлення та соціального захисту постраждалих.

У зв'язку з аналізом сексуального насильства у контексті воєнних конфліктів, який був здійснений у цій роботі, можна сформулювати ряд важливих рекомендацій для ефективного реагування та забезпечення захисту постраждалих. Передусім, критично важливим є забезпечення комплексної підтримки жертв, що охоплює не тільки медичне та психологічне втручання, але й юридичну допомогу та соціальну реінтеграцію. Це вимагає координації між різними службами підтримки, включаючи медичні установи, правоохоронні органи та соціальні служби, щоб забезпечити всеосяжний підхід до вирішення потреб постраждалих.

Окрім того, належне документування та розслідування випадків сексуального насильства є ключовим для подолання безкарності та забезпечення справедливості для жертв. Використання міжнародних стандартів, таких як Міжнародний протокол з документування та розслідування, може значно підвищити якість розслідувань і судових процесів, забезпечуючи збір надійних доказів та етичне поводження з жертвами [6].

Навчання і розвиток навичок фахівців, які працюють безпосередньо з жертвами сексуального насильства, повинні включати елементи культурної чутливості, гендерної свідомості та знання про особливості взаємодії з постраждалими у стресових та травматичних ситуаціях. Таке навчання допоможе забезпечити належну допомогу жертвам і захист їхніх прав протягом усього процесу відновлення.

Враховуючи вищезазначене, міжнародне співробітництво та координація у боротьбі з сексуальним насильством у воєнних конфліктах є невід'ємними для забезпечення ширшої підтримки та впровадження ефективних стратегій на глобальному рівні. Зусилля міжнародної спільноти мають сприяти створенню умов, в яких жоден випадок сексуального насильства не залишиться без належної уваги та справедливого розгляду, з метою зняття ризиків повторної віктимізації та сприяння відновленню постраждалих осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті: короткий огляд положень – Центр Верховенства Права. *Центр Верховенства Права*. URL: <https://rol.ukma.edu.ua/202209291/#:~:text=Міжнародний%20протокол%20-%20це%20комплекс%20керівних,прав%20людини%20або%20гуманітарного%20права>. (дата звернення: 14.07.2024).
2. Murad Code (Ukrainian) – Murad Code. *Murad Code*. URL: <https://www.muradcode.com/uk/murad-code> (date of access: 14.07.2024).
3. Про затвердження Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги : Наказ МОЗ України від 01.02.2019 р. № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0262-19#Text> (дата звернення: 14.07.2024).
4. Заворотько І. Г. Сексуальне і гендерно зумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин у нюрнберзькому процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 4. С. 83–88.
5. 1547 «Центри допомоги врятованим. 1547» Гаряча лінія з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей. URL: <https://1547.ukc.gov.ua/dovidkova-informatsiya/tsentry-dopomogy-vryatovanyum/> (дата звернення: 14.07.2024).
6. Як документувати воєнні злочини, аби не зашкодити слідству. LB.ua. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/570644_yak_dokumentuvati_voenni_zlochiny_abi.html (дата звернення: 14.07.2024).

ЩОДО РОЗУМІННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CONCERNING THE UNDERSTANDING OF ABUSE OF RIGHT IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Борейко Г.Д., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглядається проблема зловживання правом у кримінальному провадженні, дослідження якої спрямоване на більш ширше та детальне пізнання цього правового явища. Основу цієї статті складає порівняння результатів дослідження поняття зловживання правом в контексті загальної теорії права та інших галузей з досягненнями суто кримінального процесуального характеру. Виокремлено основні концептуальні підходи до розуміння цього явища, акцентовано увагу на основних визначеннях зловживання правом та його ознаках. Автором висловлено свої міркування щодо позитивних та негативних аспектів кожного з таких підходів та запропоновано власну дефініцію «зловживання правом у кримінальному провадженні».

Метою статті є огляд та систематизація дискусій (думок, міркувань) щодо зловживання правом у кримінальному провадженні, спроба визначити базові (конститутивні) ознаки і на їх основі дати визначення досліджуваного поняття саме для потреб цієї галузі права. На основі систематизації різних наукових поглядів щодо проблеми зловживання правом виокремлено основні концептуальні підходи до визначення юридичної природи зловживання правом у кримінальному провадженні. Констатовано, що зловживання правом у кримінальному провадженні є особливим видом правової поведінки, яка проявляється у діях чи бездіяльності, в ході якої особа (учасник кримінального провадження) реалізує надане їй право всупереч його змісту та призначенню та яка спрямована на перешкоджання виконанню завдань кримінального провадження.

У статті наголошується на важливості визначення правової природи зловживання правом у кримінальному провадженні, оскільки це відіграє важливу роль для встановлення характерних ознак цього явища та правильної кваліфікації діянь як зловживання правом. Автор звернуто увагу на необхідність врахування усіх обставин кримінального провадження та поведінки її учасників при визначенні діяння зловживанням правом з метою забезпечення балансу їх інтересів.

Одночасно, розглянуто концептуальний підхід, автори якого критикують таку конструкцію як зловживання правом та заперечують його існування як явища у кримінальному провадженні.

Ключові слова: концептуальні підходи, кримінальне провадження, зловживання правом, призначення права, правова поведінка, ознаки зловживання правом.

The article examines the problem of abuse of right in criminal proceedings, the study of which is aimed at a broader and more detailed understanding of this legal problem. The basis of the article is a comparison of the results of the study of the concept of abuse of right in the context of the general theory of right and other fields with achievements of a purely criminal procedural nature. The main conceptual approaches to understanding this phenomenon are highlighted. Attention is focused on the main definitions of abuse of right and its signs. The author expressed her thoughts on the positive and negative aspects of each of these approaches. As a result, the author proposed her own definition of abuse of right.

The aim of the analysis presented in the article was to review and systematization of discussions of abuse of right in criminal proceedings. An attempt was made to determine and based on them to define the researched concept in this legal field. It was established that abuse of right in criminal proceeding is a special type of legal behavior that manifests itself in actions or inaction during which a participant in criminal proceedings exercises a given right contrary to its content and purpose and which is aimed at hindering the fulfillment of the tasks of criminal proceedings.

The article emphasizes the importance of defining the legal nature of abuse of right, because it has a huge role to establish the characteristic features of this phenomenon and the correct qualification of actions as abuse of right. Also, the author drew attention to the need to take into account all the circumstances of the criminal proceedings and the behavior of its participants when determining the act of abuse of law in order to ensure the balance of their interests.

At the same time, a conceptual approach is considered, the authors of which criticize such a construction as an abuse of right and deny its existence as a phenomenon in criminal proceedings.

Key words: concept, criminal proceedings, abuse of right, assignment of right, legal behavior, signs of abuse of right.

Вступ. Зловживання правом як правове явище не є чимось абстрактним. Сьогодні воно охоплює усі сфери життя людини і може проявлятися в ході реалізації як приватних, так і публічних інтересів, адже людська діяльність є надзвичайно динамічною, часом непередбачуваною і не всі її прояви можна звести до досконалої форми: такої, що узгоджується із законом або ж яка суперечить йому. Перехідну форму між цими двома станами можна назвати зловживанням правом, існування якого обумовлене практикою. Через складність визначення та виявлення зловживання правом інтерес до цього правового явища з боку учених і практиків-практиків існує вже давно. Особливо за останні десятиліття проблематика зловживання правом все частіше досліджується фахівцями у різних галузях права, що підтверджується чималою кількістю дисертаційних робіт, монографій, наукових статей, проведених круглих столів, практичних семінарів, присвячених певній тематичі. Основними напрямками цих досліджень є концептуальні підходи до розуміння поняття зловживання правом, причин та умов виникнення цього явища, виокремлення його ознак, класифікації поведінки суб'єкта

як прояву зловживання правом, окремі способи його вчинення, механізми запобігання зловживанню правом та інше. Незважаючи на певні напрацювання у цій правовій царині, все ж таки спільного концептуального підходу до розуміння сутності зловживання правом на тепер так і не склалося, а ті думки і позиції щодо цієї проблематики є досить суперечливими.

Зловживання правом як правове явище піддавалось дослідженню як на рівні теоретико-правових досліджень, так і в різних галузях права. Загальнотеоретичні аспекти вивчались Д. С. Бакаєвим, Н. Л. Буроменською, О. О. Мілетич, Т. Т. Полянським, О. Я. Рогачем, М. М. Хмілем, а також О. О. Вдовиченим, О. С. Розумовським, О. Ф. Скакун, Г. М. Чуваковою та іншими. Проблему зловживання правом в трудових правовідносинах досліджували Н. О. Максименко, А. С. Сидоренко, Л. А. Тихонович, Я. В. Сімутіна, у галузі сімейного права – Т. С. Борох, у податкових правовідносинах – Д. С. Сахно, Т. М. Ямненко. З-поміж вчених цивілістів варто відзначити О. С. Губар, С. С. Осадчук, С. Радченко, М. О. Стефанчук. Цивільно-процесуальні дослідження з цього питання проводили К. О. Кузь-

менко, Д. Д. Луспенник, О. А. Тимошенко, А. О. Ткачук, М. Й. Штефан. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві вивчалось І. С. Дроботовим, В. В. Заборовським, А. О. Монаєнком, В. Ю. Поліщуком та іншими, в господарському – Я. В. Грелем, В. В. Дуткою, В. В. Резніковою, А. В. Смітюх, О. С. Фоновою. Окремі питання проблеми зловживання правом із прив'язкою до публічно-правової сфери зустрічаються в роботах В. Ф. Веніславського, Д. С. Бакаєва, Н. Л. Буроменської, Н. В. Стецюк. Ряд праць присвячено зловживанню правом у кримінальному судочинстві, зокрема таких українських авторів як: О. В. Андрушко, Н. А. Гарасимчук, І. В. Гловюк, І. Д. Іванюк, О. В. Капліна, О. В. Керевич, Д. В. Криворучко, І. О. Крицька, О. Ю. Хабло. Серед іноземних дослідників питання зловживання правом у кримінальному процесі вивчали Choo A. L.-T. [1], Pojar D. [2], S. Lawrence [3], M. Warchoń [4], Ł. Cora [5], V. Lukowiak [6], W. Pizzi [7] та ряд інших.

Незважаючи на чималі доробок у дослідженні цього правового феномену є підстави констатувати, що його вивчення на доктринальному рівні, у проявах реалізації механізму кримінального процесуального регулювання на практиці далеке від завершення, особливо у сучасних динамічних публічно-правових відносинах, що й зумовлює актуальність і своєчасність наукових досліджень на цьому напрямку.

З врахуванням проаналізованих праць вищезазначених дослідників та висловлених ними думок щодо існування проблеми зловживання правом у різних правовідносинах **метою статті** є узагальнення таких підходів та спроба дати визначення поняття «зловживання правом у кримінальному провадженні», довести або спростувати його існування саме в кримінальному провадженні та виокремити його окремі характерні ознаки.

Виклад основного матеріалу. Зловживання правом як явище цивільного права визнане у приписах ч. 3 ст. 13 ЦК України, зокрема, що не допускається дії особи з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах та цивільного процесуального права, що підкріплено положеннями ст. 44 ЦПК України, де вказано про не допустимість зловживання процесуальними правами. У такому разі не викликає сумніву, що особа все ж таки може зловживати своїми правами. Одночасно, виникає питання, чи можна перенести ці поняття у сферу кримінального процесу і чи можливе зловживання правами учасниками кримінального провадження, якщо одним із учасників публічно-правових відносин (якими є кримінально-процесуальні правовідносини) є суб'єкт владних повноважень – суддя, прокурор, слідчий, дізнавач.

Одним із дискусійних питань при з'ясуванні правової природи зловживання правом у кримінальному провадженні є неузгодженість доктринальних підходів щодо наявності гіпотетичної можливості зловжити правом усіма учасниками кримінального провадженнями: як тими, які ведуть кримінальне провадження (суддя, прокурор, слідчий, дізнавач) і які не наділені процесуальними правами і обов'язками, а уповноважені виконувати визначені процесуальним законом конкретні повноваження, так і тими, які мають власний інтерес у кримінальному провадженні (підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий та інші), адже зловжити можна лише суб'єктивним правом, яким наділені саме ці учасники. Стосується це також і тих учасників провадження, які не мають власного інтересу у кримінальному провадженні (доприкладу, свідок, експерт, спеціаліст). При цьому побуває думка, що потенційно (гіпотетично) можна зловжити лише суб'єктивним правом, яким наділена особа, яка має власний інтерес, але ним не наділена особа (посадова особа), яка веде кримінальний процес, оскільки вона наділена повноваженнями. Через правову невизначеність самого поняття зловживання правом положення щодо можливості зловживання

ним лише учасниками, які наділені суб'єктивним правом, а не учасниками, які наділені повноваженнями, є дискримінаційною.

За результатами наших досліджень, зловживання правом у кримінальному провадженні можливе усіма учасниками кримінального провадження, в тому числі і тими, які реалізують свої повноваження. В основу аргументації такого підходу необхідно відзначити, що повноваження посадових осіб у кримінальному провадженні залежно від механізму їх реалізації можна класифікувати на 1) імперативні (конкретизовані) – у законі визначено конкретну дію, яку треба вчинити (утриматись від вчинення), або рішення, яке необхідно прийняти; 2) дискреційні (відносно визначені) – процесуальна норма містить вказівку на можливий варіант поведінки або перелік можливих рішень [8, с. 352]. До останніх повноважень можна віднести такі повноваження посадової особи, які в КПК України сформовані як «права», або так звані «дискреційні повноваження» і відображаються у такій зовнішній формі вираження як «має право» (ч. 4 ст. 39, ст. ст. 133, 150, 151 ч. 4, 155, 171, 208 КПК України та інші), «з власної ініціативи має право обмежити» (ст. ст. 39 ч. 2 п. 2, 140 ч. 2, 227 ч. 3, 232 ч. 2 КПК України), «має право заборонити» (ст. 236 ч. 3 п. 2, 246 ч. 3 КПК України), «має право змінити» (ч. 1 ст. 338, ч. 3 ст. 377 КПК України), «угода про визнання винуватості може бути укладена» (ч. 2 ст. 469 КПК України) та інші. Саме такі дискреційні повноваження можуть використовуватись посадовими особами, які ведуть кримінальний процес, на власний розсуд з врахуванням завдань кримінального провадження. Надання такої можливості передбачає засада диспозитивності кримінального провадження, яка декларує, що сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених КПК України. Однак, погоджуючись із позицією Д. О. Бакаєва [9, с. 34], наявність диспозитивних норм, які дозволяють уповноваженій особі діяти на її власний розсуд, надає цій особі певну свободу у виборі варіантів поведінки, а якщо суб'єкт має юридично визнану свободу, то й з'являється можливість на законних підставах зловживати нею. Але оскільки кримінально-процесуальна галузь права є частиною правової системи держави, то повинна ґрунтуватись з врахуванням загальних засад права, в тому числі засади заборони зловживання правом, яка закріплена насамперед в ст. 23 Конституції України: «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Досліджуючи зловживання правом у кримінальному провадженні нами опрацьовано наукові джерела, які присвячені тематиці зловживання правом загалом, так і в публічно-правовій сфері зокрема. Позиції авторів виокремлених напрацювань, можна розділити на дві групи: тих, котрі визнають існування зловживання правом, та тих, котрі заперечують його.

Так, в юридичній літературі автори, які визнають існування цього правового явища, розглядають зловживання правом як протиправну поведінку (О. Я. Рогач); як правомірну поведінку (О. О. Вдовичен); як правомірне діяння та одночасно і протиправне (Д. О. Тихомиров, Н. П. Харченко); як особливий вид правопорушення (О. В. Андрушко, Т. Т. Полянський, О. Ю. Хабло); як соціально небажаний тип поведінки (М. В. Ібрагімов); як самостійне правове явище (А. О. Ткачук); як специфічний спосіб спричинення шкоди (В. І. Ємельянов); як особливий вид правової поведінки (О. О. Старицька), як неприйнятна діяльність (Ł. Cora) та інше.

В загальній теорії права О. Я. Рогач [10, с. 191], зловживання правом розглядає як протиправну поведінку, яка ґрунтується на бажанні суб'єкта правовідносин задоволь-

нити свої потреби, всупереч законним інтересам інших осіб. Автор зазначає, що особливість ситуації із зловживанням правом полягає в тому, що особа використовує ззовні законні способи задоволення своїх потреб, тобто обґрунтовує правомірність здійснення свого суб'єктивного права для досягнення та реалізації «нібито законних цілей», однак, насправді, переслідує приховані цілі, які не відповідають змісту, призначенню права, суперечать принципам права і своїми діями, спрямованими на реалізацію цих цілей, завдає шкоду або створює реальну загрозу завдання шкоди. Насправді, ж про зловживання правом можна говорити тоді, коли відбувається застосування правової норми, яка суперечить її цілі, для реалізації інтересів, які даною правовою нормою не захищаються. На думку Т. Т. Полянського [11, с. 11], зловживання правом – це така протиправна поведінка, у процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, формально здійснює певні суб'єктивне юридичне право, зміст якого має відносно визначний характер і тому може бути витлумачений неоднозначно.

Аналіз наведених підходів дає підставу висувати, що їх автори розглядають зловживання правом як протиправну поведінку, виходячи з того, що реалізуючи надане йому право, суб'єкт, буквально не порушує конкретну норму закону, яка передбачає таке право (тобто є законними), при цьому, дії суб'єкта, спрямовані на реалізацію цього права, не відповідають змісту самого права, меті з якою таке право надане (тобто порушують право, адже виходять за його межі). Підтримуючи в цілому таку позицію, не можемо погодитися із тим, що така поведінка є протиправною в розумінні свідомого порушення суб'єктом норми закону, адже право не завжди ототожнюється із законом.

Залежно від розуміння категорії зловживання правом як неправомірної поведінки ряд авторів виділяють зловживання правом як окремий вид правопорушення (О. В. Андрушко, І. Ф. Корж, Т. Т. Полянський, О. Ю. Хабло, Л. М. Шестопалова); як особливу форму протиправної поведінки (К. В. Рябцева); як особлива форма правопорушення (О. С. Розумовський [12, с. 248]). Доприкладу, Л. М. Шестопалова [13, с. 191] розглядає зловживання правом як різновид неправомірної поведінки – правопорушенням з усіма належними юридичними ознаками, а за його вчинення особа може притягатись до кримінальної, адміністративної, цивільної чи іншої відповідальності. В той же час, І. Ф. Корж [14, с. 4] зазначає, що в таких публічних галузях права як кримінальне, адміністративне, де межі поведінки осіб чітко визначені нормативними приписами, зловживання одночасно є правопорушенням, оскільки порушують відповідні заборони.

Вказана група авторів визначає зловживання правом у публічно-правих галузях права, де застосовується імперативний метод правового регулювання, як правопорушення через те, що будь-який вихід за встановлені нормативні приписи є правопорушенням. При цьому, автори не розділяють зловживання правом як окремий вид поведінки, а ототожнюють його з правопорушенням, не визнаючи різницю між цими поняттями. Навряд чи можна погодитися із таким розумінням зловживання правом через його особливості та суттєві відмінності від правопорушення. Навіть законодавство, яке регулює публічно-правові відносини, надає суб'єктам таких правовідносин право вибору певної поведінки в залежності від обставин конкретної життєвої ситуації. Надання такого вибору зумовлене неможливістю законодавця передбачити усі без винятку життєві обставини. Альтернативність дій надає суб'єкту можливість використати надане право як найефективніше для себе, а не в інтересах кримінального провадження. Таку поведінку і можна розглядати як зловживання правом. З позиції О. В. Андрушка [15, с. 171],

про зловживання правом у кримінальному судочинстві (і загалом у праві) мову потрібно вести як про особливий вид (форму) правопорушення, що вчиняється під час реалізації наданого права, обов'язку чи повноважень, який не містить спеціально визначеного складу правопорушення, а виражене у формі загальної заборони й установлюється уповноваженим суб'єктом у відповідному процесуальному рішенні та є підставою юридичної відповідальності. Але, не завжди законом встановлена юридична відповідальність за зловживання правом, оскільки всі випадки зловживань передбачити в законі не можливо. Визначаючи діяння зловживанням правом, необхідно розглядати ситуацію в комплексі з усіма обставинами кримінального провадження та поведінкою її учасників.

Одночасно, ззовні при зловживанні правом особа опирається на суб'єктивне право і формально до певного моменту (моменту початку порушення прав інших осіб, а не закону) не суперечить об'єктивному праву. Якщо в особи немає суб'єктивного права, то зловживати ним особа не може, а вчинити правопорушення може і при відсутності суб'єктивного права, у зв'язку із чим, ототожнювати вказані явища безпідставно. На думку М. А. Рубашенка [16, с. 119] зловживання правом, з одного боку, є особливим видом неправомірної поведінки (відмінним від правопорушення), за якої суб'єкт правочину (суб'єкт зловживання правом), реалізуючи свої права й обов'язки, завдає шкоди іншим суб'єктам, діючи формально відповідно до закону. Це діяння, що містить усіх елементів юридичної ознаки конкретних злочинних дій, деліктів, злочинів тощо, і тому є особливим видом правопорушення.

Результати наших досліджень вказаної проблематики, з врахуванням висловлених в літературі думок, дають можливість зробити висновки про те, що зловживання правом у кримінальному провадженні не є протиправною поведінкою, в тому числі і не є правопорушенням. Про правопорушення можна говорити в тому випадку, коли учасник кримінального провадження порушив конкретну юридичну заборону встановлену кримінально-процесуальним законодавством. В даному ж випадку така поведінка буде суперечити закону і буде протиправною, тому, на перший погляд, ми зможемо говорити про неї як про правопорушення. Але ж ми ж розглядаємо зловживання правом як діяння, які прямо не порушують юридичних заборон та в повній мірі відповідають імперативним вимогам закону, які регламентують здійснення конкретного права. У такому разі протиправність, як ознака правопорушення, відсутня, що не дає нам підстав прирівнювати зловживання правом до правопорушення. Одночасно, зловживаючи правом, учасник кримінального провадження створює ілюзію відповідності його поведінки завданням кримінального провадження, оскільки реалізація права, яким особа зловживає, суперечить меті права з якою воно надано, його суті. Доприкладу, неодноразове безпідставне подання клопотань про відвід одного і того ж судді, «завищена» кримінально-правова кваліфікація дій підозрюваного з метою схилення його до укладення угоди про визнання винуватості, не викликають сумніву в наявності в учасника провадження права подавати названі клопотання чи стимулювати укладення відповідної угоди. Однак, чи використовується ними таке право з метою, зокрема, виключення факторів, які впливають на об'єктивність прийняття судом рішення чи спрощення кримінального провадження, залишається запитанням. Тому реалізацію учасником провадження свого права не можна визначити як правопорушення навіть якщо воно суперечить його меті. Проте, визнати його таким, що суперечить призначенню цього права можна і необхідно, що, на нашу думку, є основною ознакою, яка відрізняє зловживання правом від інших видів неправомірної поведінки.

Свого часу висловлювались міркування, що в кінцевому результаті зловживання правом все ж таки веде до правопорушення. Однак, навряд чи можна погодитися із

такою позицією, виходячи з того, що протиправне діяння не опирається на право, а зловживання правом завжди ззовні опирається на суб'єктивне право і формально до певного моменту (посягання на права інших осіб) не суперечить об'єктивному праву. Якщо в особи немає суб'єктивного права, то зловжити ним вона не може через його відсутність, а вчинити правопорушення може і при відсутності суб'єктивного права. В цьому, на нашу думку, і полягає відмінність зловживання правом від правопорушення, у зв'язку із чим ототожнювати вказані явища є необгрунтованим.

Інший концептуальний підхід щодо розуміння зловживання правом є його визначення як правомірної поведінки. Ряд авторів все ж таки притримуються позиції, що зловживання правом є правомірною поведінкою, оскільки будь-які встановлені нормою закону заборони суб'єкт не порушує, хоч така поведінка й суперечить меті та завданню самої норми. При визначенні зловживання правом як правомірної поведінки О. О. Вдовичен [17, с. 50–51] відмічає, що при зловживанні правом, суб'єкт, що володіє певними суб'єктивним правом, використовує його в межах норм закону, але всупереч його основній меті. Однак, якщо при зловживанні правом спеціальні кримінальні процесуальні норми й не порушуються, то порушуються загальні принципи права. Тому є недоречним розглядати таку поведінку як правомірну. Вдалою з цього приводу видається позиція Д. О. Тихомирова, Н. П. Харченко, які відзначають, що зловживання правом, за своєю суттю, є відхиленням від правомірної поведінки, яка знаходиться на межі між правомірною і правопорушенням. Це феномен або правової поведінки, який можна розглядати за критерієм літери закону, або протиправної поведінки, якщо критерієм виступає дух права [18, с. 27–28]. Однак, з аналізу зазначених підходів розуміємо, що вважати зловживання правом правомірною поведінкою не можна. Перш за все через відсутність соціальної користі цієї поведінки. Тут йдеться про щось більше, ніж просто формальне дотримання норм, що регулюють конкретну поведінку. Якщо учасник провадження реалізує своє право не з метою, як у вищезазначених прикладах, відвести суддю для об'єктивності розгляду справи чи з метою процесуальної економії кримінального провадження, а для іншої мети – затягнути розгляд справи через заявлення або тривале оголошення клопотань та необхідність часу для їх розгляду чи завчасне завершення досудового розслідування з метою самоусунення від збирання всіх необхідних доказів доведення вини підозрюваного – то важливою ознакою зловживання правом є мета, яка переслідується при реалізації наданого права. Така мета завжди суперечить меті наданого права. Варто погодитись із О. Ганьба [19, с. 98], який визначає, що зловживання правом є межовою поведінкою, яка знаходиться на межі між правомірною та протиправною поведінкою. Вона не є вже правомірною, оскільки не приносить користі особі, суспільству чи державі, а значить не є суспільно корисною, проте вона ще не є правопорушенням, тому що при зловживанні правом відсутнє пряме порушення норм об'єктивного права.

Як самостійне правове явище, яке за своїми ознаками не підпадає ні під правопорушення, ні під правомірну поведінку, визначав зловживання правом О. О. Вдовичен. З його позиції зловживання правом є правовою поведінкою суб'єкта, що володіє певним суб'єктивним правом, використання якого знаходиться в межах норм закону, але всупереч його основній меті завдає шкоди третім особам або створює реальну загрозу її заподіяння, що тягне негативні юридичні наслідки для правокористувача [20, с. 30–33]. Аналогічні міркування висловлює й Н. В. Максименко [21, с. 90]. Прихильником концепції, що зловживання правом є особливим видом правової поведінки виступає також В. В. Лазарев [22, с. 181], який наголошував, що зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка, яка супер-

ечить призначенню права, не порушує при цьому юридичних приписів, не посягає на будь-які права та законні інтереси, але ускладнює та обмежує їх здійснення. Автор зазначає, що категорія зловживання правом не відповідає основним положенням права, його основним завданням, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають сутність усієї системи, галузі, інституту права та є загальноприйнятими завдяки їх правовому закріпленню, тобто правовій основі. З позиції А. Штефан [23, с. 65], зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка уповноваженого суб'єкта, яка спрямована на реалізацію своїх суб'єктивних прав, формально відповідає чинним правовим нормам, проте суперечить соціальному призначенню прав, що реалізуються, та порушує межі їх здійснення.

У правовій доктрині зловживання правом також розглядається як особливий вид правової поведінки, який полягає в соціально шкідливих вчинках суб'єкта права, у використанні своїх прав забороненими способами, що суперечать цільовому призначенню права, і у вчиненні дій, котрі виходять за межу наданих законом прав, якщо ці межі й цільове призначення права встановлені законом (А. Олійник [24, с. 25]). Такий особливий вид правової поведінки полягає у використанні суб'єктами права своїх прав у недозволених способах, що суперечать соціальному призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) окремій особі, суспільству та державі (Є. О. Гіда, С. Гусарева С. та О. Тихомирова) [25, с. 232]. Зловживання правом як різновид правової поведінки також розглядає Д. В. Криворучко [26, с. 64], яка зазначає, що таке явище є різновидом правової, але не правомірної поведінки учасниками кримінального провадження, оскільки пов'язано з цілком правомірною реалізацією його прав, однак, всупереч призначенню та змісту останніх, через що здатне завдати шкоди чи заподіяти інші несприятливі наслідки інтересам правосуддя та/або окремим суб'єктам кримінальних процесуальних відносин. Також, на думку В. В. Лазарева [22, с. 183], категорія зловживання правом не відповідає основним положенням права, його основним завданням, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають сутність усієї системи, галузі, інституту права та є загальноприйнятими завдяки їх правовому закріпленню, тобто правовій основі [22, с. 183]. Свої міркування щодо розуміння зловживання правом О. Ф. Скакун [27, с. 426] визначає його як особливий вид правової поведінки, який полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволених способах, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) суспільству, державі, окремій особі.

Такі дослідники, як О. О. Мілетич [28], Д. О. Тихомиров [18, с. 27–28] розглядають зловживання правом як феномен поведінки проти прав. Так, Д. О. Тихомиров наголошує, що зловживання правом – це феномен або правової поведінки, який можна розглядати за критерієм літери закону, або протиправної поведінки, якщо критерієм виступає дух права. З позиції Д. С. Сахно [29, с. 49], зловживання правом має свої суттєві риси й ознаки, що дозволяють таку поведінку особи розглядати як феномен і явище правової дійсності, ми не можемо заперечувати існування відповідного різновиду, форми дій або бездіяльності суб'єкта правових відносин, що мають значення для сфери правового регулювання.

Одночасно, в літературі зловживання правом визначають як правову аномалію (Ю. М. Оборотов [30, с. 169], О. В. Ткаля [31, с. 52], Г. М. Чувакова [32, с. 440]), юридичний парадокс (В. В. Комаров [33, с. 410]), процесуальну диверсію (О. С. Розумовський [12, с. 248], О. С. Фонова [34, с. 192]), правовий феномен (О. О. Мілетич [28], Д. С. Сахно [29]). Деякі дослідники розкривають зміст зловживання правом без віднесення такого явища до

того чи іншого виду поведінки, уникаючи таким чином визначення правової природи такої поведінки. До прикладу, В. В. Резнікова [35] визначає зловживання правом як вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіє шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заповідання при формальній правомірності такої діяльності (дій).

З позиції В. Михайленко [36, с. 44], зловживання – це дія або бездіяльність при реалізації учасником кримінального провадження своїх процесуальних прав без мети досягнення правомірного результату і всупереч змісту та призначенню цих прав, спрямовані на перешкодження виконання завдань кримінального провадження. Також Р. Калюжний Р. та І. Андрущенко [37, с. 19] зловживання правом розглядають як явище, «які із формальної точки зору не суперечать чинному законодавству, а використання права спрямоване не на законну реалізацію прав учасниками правовідносин, а переслідує іншу, часто протиправну мету». На думку польських колег (Б. Луков'як) [38] зловживання процесуальним правом – це поведінка, що належить до проміжної категорії між повністю законною поведінкою та поведінкою, яка явно суперечить певній правовій нормі. У цьому контексті законним є те, що відповідає змісту та меті норми, а незаконним є те, що їм суперечить. Незважаючи на використання сполучника, що виражає спільну альтернативу, неможливо уявити поведінку, яка б суперечила змісту норми і, водночас, відповідала її меті. Якщо буде встановлено, що діяльність суперечить змісту норми, немає потреби та сенсу перевіряти її відповідність також з *ratio legis*. Польський дослідник М. Вархол [4, с. 48–49], під зловживанням правом у кримінальному процесі розуміє будь-який прояв поведінки учасника кримінального процесу, що виражається у вчиненні або невчиненні певної процесуальної дії у спосіб, що суперечить призначенню, сутності даного правового інституту, при цьому, не має значення чи ця поведінка є протиправною чи правомірною.

Наведені нами визначення зловживання правом мають важливе значення для з'ясування природи зловживання правом, його ознак, правових наслідків, що відіграє основну роль при кваліфікації діяння як зловживання правом, правопорушення чи правомірної поведінки.

Одночасно, ряд вчених заперечують існування зловживання правом як явища, не бачать доцільності використання такого поняття. На їх думку, протиправного здійснення права бути не може, оскільки зміст суб'єктивного права не включає в себе саму можливість користуватись правом на заподіяння шкоди. За такого підходу немає потреби виокремлювати таке поняття як зловживання правом, оскільки під час порушення будь-якої законодавчої заборони це вже правопорушення, що не потребує додаткової кваліфікації як зловживання правом.

Чимало авторів зокрема, І. В. Глов'юк, К. Б. Дрогозюк, О. М. Дроздов, О. А. Фазекош, а також інші науковці 19–20 ст. ст., критикують таку конструкцію як зловживання правом. Прихильники цієї концепції заперечують можливість її використання та висловлювались проти виокремлення саме такої поведінки. На їх думку, теорія зловживання правом базується на недостатньо обміркованій термінології, а конструкція «зловживання правом» є не що інше, як суперечність, оскільки, якщо я користуюсь власним правом, то моя дія дозволена, в якщо вона недозволена, то саме тому, що я переходжу межі свого права та дію без права.

Позиції про те, що зловживання правом бути не може на ранніх етапах становлення римського права притримувались і римські юристи, ознававши її формулою: «nullus videtur dolo facere, qui juresuo suo utitur», згідно якої ніхто не вважається таким, що чинить зловмисно, якщо він

користується належним йому правом, або «qui juresuo suo utitur, neminem laedit» (той, хто користується своїм правом, нікому не заподіє шкоди).

Автори цієї позиції зауважують, що теорія зловживання правом ґрунтується на внутрішньому протиріччі: говорити, що зловживальне здійснення права не дозволене чи навіть, що той, хто явно зловживає своїм правом, не користується ніяким захистом, означає просто говорити, що здійснюється річ, яку не мають права здійснювати, що виходить за межі прерогатив, пов'язаних з певним правом. Тож автори зазначають, що термін «зловживання правом» позбавлений сенсу, оскільки поєднує взаємовиключені поняття. Здійснення права не може бути протиправним, а отже, не може вважатися зловживанням. Дії, що іменуються зловживанням правом, насправді вчиняються за межами права, коли особа переходить межі дозволеного, діє всупереч праву. Якщо виходити з того, що межі суб'єктивного права точно встановлені законом, проблема зловживання правом втрачає значення. З наведених позицій випливає, що діяння, під якими розуміють «зловживання правом» насправді вчиняються за межами суб'єктивного права.

З позиції дослідників, які заперечують існування зловживання правом, особа, здійснюючи своє право, завжди діє правомірно, неправомірного здійснення права не може існувати, оскільки вийшовши за рамки свого права, особа не зловживає правом, а діє неправомірно. У такому разі, поведінку, яку інші визначають як зловживання правом, прихильники цієї позиції розглядають як реалізацію права поза його межами, а не всупереч його призначенню. Загалом, такі автори не визнають того, що гарантоване певною нормою право може використовуватись «на зло». Вони роблять висновки: особу, яка реалізуючи своє право, вийшла за межі його змісту, її не можна вважати такою, що здійснює своє право. Одночасно К. Б. Дрогозюк [39, с. 125] взагалі вбачає небезпеку у визначенні зловживання правом на державному рівні, оскільки це відіграє важливу роль у судовому розгляді під час кваліфікації дії особи як зловживання правом.

Висновки. Проведенні аналіз концептуальних підходів щодо розуміння зловживання правом загалом свідчить про те, що питання зловживання правом у кримінальному провадженні є предметом численних суперечок між представниками кримінально-правової науки, детальніше вирішення якої потребуватиме подальшого обговорення і, безумовно, проведення відповідних досліджень. У той же час, досягнення на сьогоднішній день у цій сфері дозволяють зробити наступні висновки.

В юридичній літературі відсутній єдиний підхід до розуміння поняття зловживання правом через суперечливість позицій щодо розуміння його сутності. Одночасно, за результатами дослідження цієї проблематики можна виокремити такі концептуальні підходи щодо розуміння цього поняття, зокрема: зловживання правом: 1 – протиправна поведінка; 2 – особливий вид правопорушення; 3 – правомірна поведінка; 4 – різновид (особливий вид) правової поведінки; 5 – самостійне правове явище, феномен, правова аномалія, процесуальна диверсія, юридичний парадокс; 6 – заперечення існування поняття зловживання правом.

Визначення правової природи зловживання правом у кримінальному провадженні відіграє важливу роль для встановлення характерних ознак цього явища та правильної кваліфікації діянь як зловживання правом. Встановлення в діянні учасника кримінального провадження зловживання правом пов'язується з ефективністю перебігу кримінального провадження під кутом відповідності поведінки учасника кримінального провадження, що визначена нормою кримінально-процесуального закону та поведінкою фактично реалізованою уповноваженим суб'єктом. Йдеться про щось більше, ніж просто формальне дотримання норм, які регулюють конкретну пове-

дінку. Мова йде, насамперед, про поведінку, яка не виходить за межі передбачуваної мети для даної поведінки та відповідає стандартам її якості, яка ґрунтується не лише на законності, а й на моральному авторитеті.

Висловлюючи власний погляд стосовно розуміння поняття зловживання правом дотримуємось позиції, що

зловживання правом у кримінальному провадженні є особливим видом правової поведінки, яка проявляється шляхом дії чи бездіяльності, в ході якої особа реалізує надане їй право всупереч його змісту та призначенню та яка у підсумку спрямована на перешкоджання виконанню завдань кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Choo A.L.-T. Abuse of Process and Judicial Stays of Criminal Proceedings/2nd end, Oxford Monographs on Criminal Law and Justice (Oxford, 2008; online edn, Oxford Academic, 1 Jan. 2009).
2. Pojar D. Some reflections upon the subjective right and the abuse of right doctrine. *Journal of Social Sciences*. 2022. Vol. V. № 1. P. 106-111.
3. Lawrence S. Abuse of Judicial Process in Criminal Proceedings. *Law Society of Fiji Conference*. 2015. 75p.
4. Warchoł M. Pojęcie „nadużycia prawa” w procesie karnym. *Prokuratura i Prawo*. 2017. № 11. 48-68.
5. Łukasz Cora. Gradacja nadużycia prawa w procesie karnym (zarys teoretyczny). *Studia Prawnicze*. 1 (217), 113-138.
6. Bartosz Lukowiak. Nadużycie prawa w procesie karnym. *Prokuratura i Prawo*. 2020. Tom. 4 (30). 149-164.
7. Pizzi, William T. (1999). *Trials Without Truth. Why Our System of Criminal Trials Has Become an Expensive Failure and What We Need to Do to Rebuild It*. New York University Press.
8. Чернобаев С.І. Реалізація слідчим дискреційних повноважень у кримінальному провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 351-354.
9. Бакаев Д.С. Концепція зловживання правом у правовій доктрині: порівняльно-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 33-36.
10. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.
11. Полянський Т.Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 23 с.
12. Розумовський О. Зловживання процесуальними правами за чинним кримінальним процесуальним законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 247-252.
13. Шестопалова Л.М. Поняття «зловживання» в законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 186-192.
14. Корж І.Ф. Зловживання правом на інформацію: сутність і форми. *Інформація і право*. 2016. № 4 (19). С. 4-12.
15. Андрушко О.В. Правова категорія «зловживання правом» у кримінальному судочинстві. *Право і суспільство*. 2016. № 5 частина 2. С. 169-174.
16. Рубашенко М.А. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110-119.
17. Вдовичен О.О. Поняття зловживання правом. *Право і суспільство*. 2008. № 4. С. 47-52.
18. Тихомиров Д.О. Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 38 (1). С. 26-29.
19. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1. С. 95-99.
20. Вдовичен О.О. Законодавче закріплення категорії зловживання правом. *Адвокат*. 2009. № 2. С. 30-33.
21. Максименко Н.В. Зловживання правом сторонами трудових правовідносин. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 2. С. 89-93.
22. Лазарев В.В. Концепція розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1(88). С. 179-189.
23. Штефан А. Зловживання цивільними процесуальними правами як процесуальний юридичний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62-70.
24. Олійник А. Запобігання зловживанню цивільно-процесуальними правами: питання теорії та практики. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 83-91.
25. Гіда Є.О. Теорія держави і права: навч. посіб. / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тхомирова. К.: НАВС, Освіта України. 2017. 320 с.
26. Криворучко Д. «Зловживання правом» та «зловживання повноваженнями» у кримінальному провадженні: поняття та співвідношення. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. 2 (volume 3). С.60-65.
27. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
28. Мілетич О.О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 18 с.
29. Сахно Д.С. Зловживання правом податкових правовідносинах: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2019. 233 с.
30. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Оборотов Ю.М., Завальнюк В.В., Дудченко В.В. та інші. Одеса: Фенікс, 2012. 492 с.
31. Ткаля О.В. Різновиди правових аномалій: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 52 (С.47-53).
32. Чувакова Г.М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблем держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 440-445.
33. Комаров В.В., Бігун В.А., Баранова В.А., та ін. Курс цивільного процесу. підручник. Харків: Право. 2011. 1352 с.
34. Фонова О.С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2008. Вип. 6 (74). С. 187-199.
35. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23-35.
36. Михайленко В. Процесуальні зловживання під час досудового розслідування в кримінальному провадженні // Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28 травня 2021 р.). Київ, Національна академія внутрішніх справ. 2021. С. 38-44.
37. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень міністерства юстиції України*. № 8 (58). 2006. С. 16-21.
38. Bartosz Lukowiak. Nadużycie prawa w procesie karnym. *Prokuratura i Prawo*. 2020. Tom. 4 (30). 152.
39. Дрогозюк К.Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування в цивільному процесі України та Франції. *Journal Juridic National: Theorie si practică*. 2015. № 6 (16). С. 124-128.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПРАВОПОРУШНИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

CHARACTERISTICS OF THE PERSON OF THE OFFENDER AS AN ELEMENT OF FORENSIC CHARACTERISTICS IN THE METHODOLOGY OF INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY

Воліков Т.А., к.ю.н.,

докторант кафедри криміналістики та домедичної підготовки

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті на основі аналізу думок науковців та правоохоронної практики встановлено, що характеристика особи правопорушника є важливим елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти власності. Визначено елементи характеристики особи правопорушника, а саме: біографічні дані: прізвище, ім'я, по-батькові; місце та дата народження; громадянство, місце проживання; сімейний стан, склад родини; відомості про стан здоров'я: наявність хвороби, фізичні вади, групи інвалідності; психологічні особливості: характер, емоційні та вольові властивості, темперамент; суспільно-виробнича характеристика: термін навчання або роботи у певному місці; ставлення до роботи, колег; наявність дисциплінарних стягнень або заохочень; суспільно-політична характеристика: членство у політичних партіях, громадських, волонтерських організаціях; участь у виборчих кампаніях, воєнних діях; наявність почесних звань та нагород; суспільно-побутова характеристика: взаємовідносини в родині, спосіб життя, коло знайомих, вживання алкоголю чи наркотиків, участь у громадській роботі за місцем проживання, відносини із сусідами, наявність адміністративних стягнень; дані про матеріальний стан: загальний дохід і житлові умови сім'ї; ставлення до вчиненого та поведінка у ході слідства, мотиви та мета вчиненого злочину, наявність стану сп'яніння при вчиненні кримінального правопорушення.

Акцентовано увагу, що найбільш важливими даними у характеристиці правопорушника є ступень володіння професійними навичками. За даним критерієм всіх злочинців, які вчиняють майнові правопорушення можна поділити на: непрофесійних правопорушників, які викрадають майно, що не охороняється; осіб, які у зв'язку з важким матеріальним становищем, породженим соціально-економічною кризою в країні, змушені заробляти собі на життя злочинним шляхом; кваліфіковані злочинці зі стійкою направленістю на вчинення правопорушення, які мають досвід вчинення крадіжок та відповідний професійний інструмент.

Визначено, що більшість кримінальних правопорушень вчиняється у групах, серед яких потрібно виділити: випадкові угруповання, яких об'єднує не мета вчинення правопорушень, а дружні або приятельські стосунки; групи, що перед вчиненням правопорушення попередньо домовляються про свої дії та вчиняють, як правило, однорідні злочини; організована злочинна група є більш небезпечним різновидом угруповань і об'єднанням, що має високий рівень психологічного розвитку та характеризується найбільшим рівнем суспільної небезпеки.

Ключові слова: кримінальне провадження, криміналістична методика, розслідування, слідчі (розшукові) дії, кримінальні правопорушення проти власності, слідчий, особа правопорушника.

Summing up, it can be noted that the description of the person of the offender is an important element of the forensic characterization of criminal offenses against property. The following elements are the components of information about the offender: biographical data: surname, first name, patronymic; place and date of birth; citizenship, place of residence; marital status, family composition; information about the state of health: presence of illness, physical disabilities, groups of disabilities; psychological features: character, emotional and volitional properties, temperament; socio-industrial characteristics: term of study or work in a certain place; attitude to work, colleagues; the presence of disciplinary sanctions or incentives; socio-political characteristics: membership in political parties, public, volunteer organizations; participation in election campaigns, military actions; availability of honorary titles and awards; social and household characteristics: relationships in the family, lifestyle, circle of acquaintances, alcohol or drug use, participation in community work at the place of residence, relations with neighbors, presence of administrative fines; data on financial status: total income and living conditions of the family; attitude towards the crime committed and behavior during the investigation, motives and purpose of the crime committed, the presence of a state of intoxication when committing a criminal offense.

The most important data in the characteristics of the offender is the degree of possession of professional skills. According to this criterion, all criminals who commit property crimes can be divided into: non-professional criminals who steal property that is not guarded; persons who, due to the difficult financial situation caused by the socio-economic crisis in the country, are forced to make a living through crime; qualified criminals with a steady focus on committing crimes, who have experience in committing thefts and the appropriate professional tool.

The majority of criminal offenses are committed in groups, among which it is necessary to distinguish: random groups, which are united not by the purpose of committing offenses, but by friendly or friendly relations; groups that, before committing a crime, agree on their actions in advance and commit, as a rule, homogeneous crimes; an organized criminal group is a more dangerous type of grouping and association that has a high level of psychological development and is characterized by the highest level of social danger.

Key words: criminal proceedings, forensic methodology, investigation, investigative (search) actions, criminal offenses against property, investigator, person of the offender.

Зміст характеристики особи правопорушника визначається комплексом ознак, аналіз та використання яких сприяє проведенню ефективного розслідування. На думку М. В. Салтєвського характеристика особи злочинця повинна давати опис людини як соціально-біологічної системи, властивості й ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі і використовуються для розслідування злочинів. До таких властивостей належать: фізичні, біологічні і соціальні» [1, с. 422]. Проаналізувавши думки науковців щодо ознак та властивостей особи злочинця, І. В. Пиріг і В. В. Самсонова зазначають, що для повної характеристики особи правопорушника необхідно мати наступні дані: фізико-біологічні властивості особи: вік, стать, ста-

туру, фізичні дані; соціально-демографічні: національність, сімейний стан, освіта); морально-психологічні: переконання, світогляд, звички, риси характеру, темперамент, емоції тощо; соціально-побутові: місце проживання, навчання, роботи, суспільні відносини; соціально-правові: злочинний досвід, наявність судимості, ставлення до вчиненого тощо [2, с. 35].

Ми цілком поділяємо наведені вище думки науковців та узагальнюючи їх маємо зазначити наступні складові відомостей про особу правопорушника: 1) біографічні дані: прізвище, ім'я, по-батькові; місце та дата народження; громадянство, місце проживання; сімейний стан, склад родини; 2) відомості про стан здоров'я: наяв-

ність хвороби; фізичні вади; групи інвалідності, якщо є; 3) психологічні особливості: характер, емоційні та вольові властивості, темперамент; 4) суспільно-виробнича характеристика: термін навчання або роботи у певному місці; ставлення до роботи, колег; наявність дисциплінарних стягнень або заохочень; 5) суспільно-політична характеристика: членство у політичних партіях, громадських, волонтерських організаціях; участь у виборчих кампаніях, воєнних діях; наявність почесних звань та нагород; 6) суспільно-побутова характеристика: взаємовідносини в родині; спосіб життя, коло знайомих; вживання алкоголю чи наркотиків; участь у громадській роботі за місцем проживання; відносини із сусідами; наявність адміністративних стягнень; 7) дані про матеріальний стан: загальний дохід і житлові умови сім'ї; 8) ставлення до вчиненого та поведінка у ході слідства; мотиви та мета вчиненого злочину; наявність стану сп'яніння при вчиненні кримінального правопорушення.

Потрібно зазначити, що характеристика особи злочинця, як елемент криміналістичної характеристики, розробляється на основі досягнень та аналогічних розробок інших наук, зокрема кримінології та юридичної психології. Наприклад, у кримінології характеристику особи злочинця розглядають за такими ознаками: «соціально-рольові (найближче оточення, побутові, сімейні, виробничі та загальноцивільні відносини); соціально-демографічні (стать, вік, освіта, соціальний стан, професія, сімейний стан, місце проживання, матеріальне забезпечення та житлово-побутові умови); морально-психологічні (світогляд, ціннісні орієнтації, інтелектуальні ознаки, рольові особливості, психічні аномалії, що не виключають осудність, рівень потреб); кримінально-правові (мотиви злочину, характер та спрямування посягань, одиночний чи груповий характер посягань, строк і вид покарання, стаття КК України)» [3, с. 132]. Однак, не зважаючи на розроблені іншими науками характеристики особи злочинця, зосередимо увагу на тих ознаках, що сприяють розслідуванню. Дані, що містяться у криміналістичній характеристиці щодо особи правопорушника використовуються комплексно для вирішення як окремих, так і загальних задач розслідування, зокрема для встановлення особи підозрюваного на початковому етапі. Розглянемо характеристику особи злочинця, який вчиняє злочини проти власності, спираючись на наведені вище розробки вчених.

Фізичні характеристики особи злочинця впливають на спосіб вчинення кримінального правопорушення та, відповідно, на утворення слідів, властивих тому чи іншому способу. Правопорушники, наділені значною фізичною силою можуть використовувати способи проникнення до приміщень, пов'язані з руйнуванням перешкод, в тому числі за допомогою зручій зламу, що потребують застосування значних зусиль (кувалди, лом).

Вік особи впливає на складові способу вчинення злочину. При вчиненні крадіжки неповнолітніми частіше за все відсутні підготовка до вчинення злочину та приховування його слідів. В. А. Журавель звертає увагу на те, що спостерігається значне омолодження квартирних злодіїв, середній вік яких становить 25 років (лише кожний п'ятий з числа засуджених за крадіжку був старше 29 років). У той же час серед засуджених за крадіжки державного і колективного майна вдвічі більше питома вага осіб середнього віку (30-49 років) [4, с. 374]. Проведеним нами дослідженням встановлено, що у 91% майнові злочини вчинюють чоловіки, при цьому віком від 18 до 25 років (30%), від 25 до 40 років – 42%, від 40 до 55 – 28%. Жінки приймають участь у вчиненні крадіжок, в основному в групі, як спостерігачі на стадії підготовки до злочину; особи, які попереджають про наближення небезпеки; реалізатори викраденого майна. При вчиненні шахрайства відсоток правопорушень, що вчиняються жінками дещо більший (43%). Соціально-демографічні характеристики особи

правопорушника в меншій ступені впливають на механізм вчинення злочину. Визначальною характеристикою є рівень освіти. Результати узагальнення вироків судів та матеріалів кримінальних проваджень свідчать, що повну середню освіту мають 40%; професійно-технічну – 28%; незакінчену вищу – 8%; вищу – 22%, не мають середньої освіти – 2%. У більшості злочинців відсутні чіткі моральні устої вони не мають сім'ї чи знаходяться у тимчасових позашлюбних відносинах.

Морально-психологічним характеристикам особи злочинця приділяється достатньо уваги з боку не тільки криміналістів, а й вчених у галузі кримінології та юридичної психології. В юридичній психології розділяють особистісні характеристики злочинця за типами: насильницького, сексуально-насильницького, корисливо-насильницького, корисливого тощо [5, с. 96–103]. Потреби та погляди правопорушників, які вчиняють злочини проти власності виключно корисні та не пов'язані з загальноприйнятими соціальними та моральними цінностями. Відсутність соціальної адаптації посилюється такими чинниками як відсутність сім'ї, постійного місця роботи, спеціальності, а інколи і місця проживання. Крадіж, грабіжники характеризуються постійною антисуспільною направленістю поведінки: пияцтва, вживання наркотиків. Під час учинення крадіжок, грабєжів тарозбоїв перебували у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння 22% та 8% осіб відповідно. Як правило, вони також схильні до вчинення інших видів злочинів: хуліганства, у сфері обігу наркотиків. Риси характеру майнового злочинця: прагнення до незаконного збагачення, жадібність, егоїзм, нечесність та інші формуються під впливом загальної корисної направленості його діяльності.

Соціально-правові характеристики особи злочинця представляють найбільшу зацікавленість для розслідування, оскільки пов'язані не тільки з такими елементами криміналістичної характеристики, як спосіб вчинення та предмет злочинного посягання, а й визначають тактику проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту. Серед зазначених характеристик основними є досвід злочинної діяльності та професійні навички. За такими критеріями В. А. Журавель поділяє злочинців, які вчинюють крадіжки на дві групи: «а) професійні злодії, для яких крадіжки є основним джерелом існування. Як правило, такі особи раніше були судимі за аналогічні злочини і в цьому значенні злочинна діяльність – одна з найбільш сталих і «рецидивонебезпечних». Вони ж очолюють злочинні формування і мають певну спеціалізацію; б) особи, які вчинили крадіжку через якісь конкретні обставини, що склалися (залишені без догляду особисті речі громадян або без належної охорони матеріальні цінності, незамкнені двері квартири чи автомашини тощо). Ці особи викрадають предмети, що перебувають на виду (в основному невеликої кількості), і намагаються швидко залишити місце крадіжки» [6, с. 233]. Такої ж класифікації дотримуються й автори підручника з криміналістики національної академії внутрішніх справ [7]. Дещо розширює наведену класифікацію М. В. Салтєвський, виділяючи три групи: «а) примітивні неорганізовані злочинці, що вчиняють крадіжки без використання технічних засобів, поодинокі, за наміром, що раптово виник. Побачив річ – узяв; відчинені двері в салоні – забрав речі; відкритий гараж – викрав інструменти тощо; б) кваліфіковані злодії – це особи зі стійкою антисуспільною установкою, мають навички крадіжок певних предметів, речей, грошей, коштовностей. Вони знають куди хазяїн ховає такі об'єкти. Це, як правило, раніше засуджені за аналогічні злочини. Нерідко вони об'єднані в групу, керовану авторитетом; в) професійні злодії, що вчиняють крадіжки внаслідок постійної антисуспільної установки. Вони мають злочинні навички, раніше майже всі засуджені. Обов'язково об'єднані в злочинні групи, збройні, мобільні» [1, с. 477].

Вважаємо, що зазначену класифікацію по окремих видах кримінальних правопорушень проти власності, зокрема по крадіжках і шахрайству, можна доповнити категорією осіб, які у зв'язку з важким матеріальним становищем, породженим соціально-економічною кризою в країні, змушені заробляти собі на життя злочинним шляхом. Така категорія людей, як правило, раніше не засуджені, іноді вперше вчиняють правопорушення, не мають стійкої антисуспільної спрямованості. Але, як правило, після вчинення правопорушень вони не можуть зупинитись і продовжують злочинну діяльність, перетворюючись у професіональних злочинців. Досвід злочинної діяльності у таких осіб відсутній, але в залежності від ступеня освіти та особистих якостей вони можуть обирати досить витончені способи вчинення правопорушень. Це повною мірою стосується шахрайства, що вчиняється за допомогою інтернет-зв'язку в сфері купівлі-продажу через мережу інтернет, інтернет-банкінгу, шахрайства у сфері нерухомості, з фінансовими ресурсами тощо.

Окремі науковці деталізують групу професійних злочинців в залежності від спеціалізації, що пов'язано з предметом злочинного посягання. Так, О. О. Алексєєв наводить таку класифікацію крадіжок: за допомогою розрізання сумок, одягу спеціальними технічними пристроями – «технарі»; з гаманців та сумок за допомогою спеціально виготовлених гачків – «рибалки»; маскуванню рук різними предметами – букетами квітів, плащами, сумками – «ширмачі»; за допомогою пінцетів, особливо з важкодоступних місць – «хірурги»; без використання технічних засобів групою осіб при скупченні народо – «щипачі»; за допомогою вибивання предметів точними швидкими рухами – «трясуни»; з жіночих сумок – «сумочники»; з господарських сумок – «верхушечники»; з проникненням до приміщення, використовуючи підбираючи ключі або відмичками – «техніки»; шляхом злому засувних пристроїв, дверей – «шніфери» і «слюсарі»; шляхом видалення вікна – «склярі» [8, с. 480]. Наведену класифікацію доповнює Є. І. Макаренко: залежно від наявності схильності або зневага до попередньої розвідки (підготовки до крадіжки) злочинці поділяються на «тихоходів» і «скокарів»; «фортачі» – проникають у житло через відкриті вікна та квартирки; «тихушники» і «наймачі квартири» вчиняють крадіжки, проникаючи у житло через залишені на якийсь час відкритими двері або з дозволу жертви, довір'ям якої зловживають; за специфікою безпосереднього предмету посягання, тобто характером майна, що викрадається: «фінажкін» – налаштований тільки на крадіжку грошових коштів; «ювелір» – віддає перевагу виробам з дорогоцінних металів; «маклі» – привертають переважно витвори мистецтва; «хламідник» – краде звичайно предмети верхнього одягу, а «кушнір» – виключно хутрянні вироби; «сиросда» – привертають переважно продукти харчування; «кардун» – краде все, що попадається рід руку; за наявністю або відсутністю професійного досвіду: початківці (для них характерні відповідні зневажливі клички типу «вшиварь», «гнус», «камса», «міль», «малютко»), досвідчені та визнані у злочинському середовищі: «діловий», «чистодел»; висококваліфіковані, які мають відповідне загальне визнання й авторитет злочинця серед інших, з думкою якого прийнято вважатися: «авторитет», «законник», «кит», «князь», «майстер», а обрана ними географія злочинського промислу дозволяє розрізняти в цій масті місцевих злочинців – «домушників» і злочинців-гастролерів – «літунів», «залітних», які вважають за краще крадіжці за місцем постійного проживання поїздки з цією метою до інших міст країни та навіть за кордон [9, с. 23–24]. На наш погляд, така класифікація відноситься не тільки до квартирних крадігів.

Кваліфікація правопорушників корелюється з особою потерпілого: професійні злочинці, як правило, обирають заможних осіб, незважаючи на можливі складнощі

з проникненням до майна, і, навпаки, непрофесійні крадігів обирають менш охоронювані, незважаючи на наявність чи відсутність в них матеріальних цінностей. Більшість з досліджуваних нами кримінальних правопорушень проти власності вчиняються у групі, зокрема крадіжки (близько 43%), грабежі та розбої (63%), шахрайства (36%). Тому розглянемо характеристики осіб, що вчиняють групові правопорушення проти власності. Ст. 28 КК України визначено чотири види кримінальних правопорушень, що вчиняються різними видами ОЗУ: «1. Кримінальне правопорушення визнається таким, що вчинене групою осіб, якщо в ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою. 2. Кримінальне правопорушення визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (2 або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовились про спільне його вчинення. 3. Кримінальне правопорушення визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (3 і більше), які попередньо зорганізувались у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. 4. Кримінальне правопорушення визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (5 і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувались для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших ОЗГ».

Дослідженню кримінальних правопорушень, учинених ОЗУ присвячено праці значної кількості науковців: Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, В. П. Бахіна, В. П. Корж, І. П. Козаченка, М. В. Корнієнка, В. С. Кузьмічова, І. В. Сервецького, О. П. Снігерьова, В. І. Шакуна, Б. В. Щура та ін. Розглянемо види протиправних угруповань, що вчиняють кримінальні правопорушення проти власності. *Перший вид* угруповань – випадкові. Початково їх об'єднує не мета вчинення правопорушень, а дружні або приятельські стосунки. Такі групи властиві неповнолітнім, об'єднаних спільними сусідськими відносинами або навчанням в одній школі, гімназії, коледжі, закладі вищої освіти. Тільки з часом група набуває антисоціального характеру та схиляється до вчинення правопорушень, можливо під впливом одного з її учасників. Дії членів групи під час вчинення правопорушення рівнозначні, хоча їх активність може бути різною. Незначна ступінь згуртованості та відсутність лідера і чіткої психологічної й функціональної структури не дозволяють віднести їх до професійних об'єднань. На допитах члени групи вину свою не заперечують і дають, як правило, правдиві показання як про ступінь своєї участі, так і про діяльність групи в цілому. При розслідуванні кримінальних правопорушень проти власності, такі групи складаються з осіб 18–25 років та займають близько 35% з правопорушень, вчинених у групі. *Другий вид* – це групи, що перед вчиненням правопорушення попередньо домовляються про свої дії та вчиняють, як правило, однорідні злочини. На відміну від попередньої, група такого типу має інший психологічний характер – в ній ще не склалися функціональна й психологічна структури, але вже присутні окремі її елементи. Вона більш організована, однак чіткого лідера ще не має, але виділяються окремі особи, які в певний момент беруть відповідальність на себе, присутній розподіл ролей при вчиненні правопорушень. Майже сформовано склад групи, хоча вона відкрита для прийому інших, доходи від протиправної діяльності розподіляються порівну. При

цьому відсутні чіткі плани спільної діяльності, але при успішній протиправній діяльності, група її продовжує, набуваючи при цьому досвід. Серед злочинних груп, що вчиняють кримінальні правопорушення проти власності вказані групи складають близько 42%. Третій вид – організована злочинна група є більш небезпечним різновидом угруповань і об'єднань, що має високий рівень психологічного розвитку та характеризується найбільшим рівнем суспільної небезпеки. К. О. Чаплинський характеризує організовану злочинну групу, виділяючи наступні ознаки: чітка ієрархія та наявність лідера; чіткий розподіл ролей і закріплення функцій у групі; планований характер злочинної діяльності; мобільність, озброєність і висока технічна оснащеність групи; стійкість, згуртованість і постійність складу групи; дисципліна, наявність в групі системи норм і правил поведінки; діловий характер стосунків між членами групи; єдина матеріальна база; спеціальні методи формування групи; наявність злочинного досвіду у членів групи; тривалість та конспіративний характер діяльності, направленість на отримання значних прибутків; наявність корумпованих зв'язків. Узагальнюючи, автор надає визначення організованої злочинної групи, як стійкого «об'єднання осіб (трьох і більше), які попередньо зорганізувалися для спільної злочинної діяльності, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, діяльність яких свідомо спрямовується лідером за підтримки інших членів групи на постійне вчинення злочинів, з метою вилучення максимальних злочинних прибутків [10, с. 28–29]. Членами означеного виду груп є, як правило, раніше засуджені особи або ті, що мають досвід вчинення кримінальних правопорушень. З усіх протиправних груп, що вчиняють кримінальні правопорушення проти власності, вони складають 23%. Четвертий вид ОЗУ, а саме злочинна організація являють собою організовані групи з більш високим ступенем організованості й згуртованості, що вчиняють тяжкі та особливо тяжкі злочини з використанням складних технологій, високим ступенем інформаційного та технічного забезпечення, кримінального професіоналізму та корумпованих зв'язків і можуть існувати тривалий час. Вони характеризуються більш складною, ніж в організованих групах структурою: складаються з окремих блоків, що очолюються лідерами; рядові члени не знають усіх учасників організації та спілкуються тільки з членами свого блоку. Це досить складне утворення, структурними частинами якого є організовані злочинні групи [10, с. 43]. Зважаючи на те, що вказані організації мають високий рівень конспірації, а вчинювані ними злочини в значній мірі є латентними, ми лише

можемо розмірковувати про існування та діяльність злочинних об'єднань, що вчиняють кримінальні правопорушення проти власності.

Таким чином, характеристика особи правопорушника є важливим елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти власності. Складовими відомостей про особу правопорушника виступають наступні елементи: біографічні дані: прізвище, ім'я, по-батькові; місце та дата народження; громадянство, місце проживання; сімейний стан, склад родини; відомості про стан здоров'я: наявність хвороби, фізичні вади, групи інвалідності; психологічні особливості: характер, емоційні та вольові властивості, темперамент; суспільно-виробнича характеристика: термін навчання або роботи у певному місці; ставлення до роботи, колег; наявність дисциплінарних стягнень або заохочень; суспільно-політична характеристика: членство у політичних партіях, громадських, волонтерських організаціях; участь у виборчих кампаніях, військових діях; наявність почесних звань та нагород; суспільно-побутова характеристика: взаємовідносини в родині, спосіб життя, коло знайомих, вживання алкоголю чи наркотиків, участь у громадській роботі за місцем проживання, відносини із сусідами, наявність адміністративних стягнень; дані про матеріальний стан: загальний дохід і житлові умови сім'ї; ставлення до вчиненого та поведінка у ході слідства, мотиви та мета вчиненого злочину, наявність стану сп'яніння при вчиненні кримінального правопорушення. Найбільш важливими даними у характеристиці правопорушника є ступень володіння професійними навичками. За даним критерієм всіх злочинців, які вчиняють майнові правопорушення можна поділити на: непрофесійних правопорушників, які викрадають майно, що не охороняється; осіб, які у зв'язку з важким матеріальним становищем, породженим соціально-економічною кризою в країні, змушені заробляти собі на життя злочинним шляхом; кваліфіковані злочинці зі стійкою направленістю на вчинення правопорушення, які мають досвід вчинення крадіжок та відповідний професійний інструмент. Більшість кримінальних правопорушень вчиняється у групах, серед яких потрібно виділити: випадкові угруповання, яких об'єднує не мета вчинення правопорушень, а дружні або приятельські стосунки; групи, що перед вчиненням правопорушення попередньо домовляються про свої дії та вчиняють, як правило, однорідні злочини; ОЗГ є більш небезпечним різновидом угруповань і об'єднань, що має високий рівень психологічного розвитку та характеризується найбільшим рівнем суспільної небезпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник Київ : Кондор, 2005. 588 с.
2. Пиріг І.В., Самсонова В.В. Методика розслідування крадіжок, вчинених на території садівницьких товариств і дачних кооперативів: монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 152 с.
3. Кримінологія : навч.-метод. посіб. / О. М. Джуца, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джуци. Київ : Атіка, 2003. 400 с.
4. Настільна книга слідчого: наук.–практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. 2–ге вид. перероб. і доп. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. 728 с.
5. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 240 с.
6. Керівництво з розслідування злочинів : науково-практичний посібник. [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : «Одісей», 2010. 960 с.
7. Криміналістика : мультимедійний підручник. URL: <https://arm.naiua.kiev.ua/books/kriminalist/index.html> (дата звернення 10.06.2024).
8. Криміналістика: підручник [В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А.В. Іщенко, О.О. Алексєєв та ін.]. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
9. Макаренко Є. І. Крадіжки з квартир: мистецтво розслідування: Монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 150 с.
10. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань: монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2010. 304 с.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ПЕРЕПРАВЛЕННЮ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН

THE CERTAIN OPERATIVE-SEARCH PREVENTION'S ASPECTS OF ILLEGAL TRANSPORTATION OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER

Волошин В.А., старший викладач кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена розгляду та короткому аналізу основних аспектів оперативно-розшукового запобігання незаконному переправленню осіб через державний кордон.

Автор ілюструє визначення оперативно-розшукової профілактики, здійснює огляд відповідної наукової літератури. Демонструє обізнаність у класичних працях в сфері оперативно-розшукової діяльності, а також публікації останніх років.

У статті наголошується, що теорія і практика оперативно-розшукової діяльності виробили систему організаційно-тактичних форм запобігання злочинам. Виокремлено його основні елементи (напрями).

Надано загальний огляд щодо тактичних прийомів профілактичного впливу на причини злочинності взагалі та, зокрема, на злочини, пов'язані з незаконним переправленням осіб через державний кордон. При цьому автор дотримується вимог законодавства щодо державної таємниці, охоплюючи своїм аналізом загальні питання та не розкриваючи деталей оперативно-розшукової тактики, форм і методів оперативно-розшукової діяльності.

Охарактеризовано основні напрями оперативно-розшукового запобігання переправленню осіб через державний кордон. Акцентовано увагу на тому, що в реальних умовах слід застосовувати окремі тактичні прийоми запобігання кримінальним правопорушенням не відокремлено, а в сукупності, використовуючи їхні різні комбінації. Наприклад, комбіновані прийоми виявлення й усунення умов і обставин, які сприяють вчиненню кримінального правопорушення, необхідно застосовувати з урахуванням можливостей не тільки сил і засобів оперативно-розшукових підрозділів Держприкордонслужби, але й інших спеціальних служб та правоохоронних органів, можливостей засобів донесення інформації, громадських організацій.

Що стосується можливостей сучасних засобів донесення інформації, то тут можна використовувати як класичні ЗМІ (роль яких у сучасному світі, особливо серед молоді, незмінно падає), так і соціальних мереж, у тому числі замовлення соціальної реклами в телеграм-каналах, у інстаграм-блогерів тощо.

Приділено увагу окремим заходам, які плануються під час оперативної розробки осіб і угруповань, які займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон. Наголошено на складнощах, які виникають під час цієї роботи, а також під час документування протиправної діяльності переправників.

Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, оперативна профілактика, незаконне переправлення осіб через державний кордон, Держприкордонслужба.

The article is devoted to the review and brief analysis of the main aspects of operative-search prevention of illegal transportation of persons across the state border.

The author illustrates the definition of operative-search prevention, carries out a review of the relevant scientific literature. Demonstrates knowledge of classic works in the field of operative-search activity, as well as publications of recent years.

The article emphasizes that the theory and practice of operative-search activity have developed a system of organizational and tactical forms of crime prevention. Its main elements (directions) are highlighted.

A general overview of tactical methods of preventive influence on the causes of crime in general and, in particular, on crimes related to the illegal transportation of persons across the state border is given. At the same time, the author complies with the requirements of the legislation on state secrets, covering general issues with his analysis and not disclosing the details of operative-search tactics, forms and methods of operative-search activity.

The main directions of operative-search prevention of the transfer of persons across the state border are characterized. Emphasis is placed on the fact that in real conditions, individual tactical methods of preventing criminal offenses should be used not separately, but in combination, using their various combinations. For example, combined methods of identifying and eliminating conditions and circumstances that contribute to the commission of a criminal offense must be applied taking into account the capabilities and resources of the operative-search units of the State Border Guard Service of Ukraine and other special services and law enforcement agencies, the capabilities of the means of information delivery, public organizations.

As for the possibilities of modern means of conveying information, it is possible to use both classical mass media (the role of which in the modern world, especially among young people, is steadily declining) and social networks, including ordering social advertising in Telegram channels and Instagram bloggers etc.

Attention is paid to individual measures that are planned during the operational development of persons and groups engaged in illegal transportation of persons across the state border. The difficulties that arise during this work, as well as when documenting the illegal activities of shippers, are emphasized.

Appropriate conclusions have been drawn.

Key words: operative-search activity, operative prevention, illegal transportation of persons across the state border, State Border Guard Service of Ukraine.

Запобігання кримінальним правопорушенням взагалі та злочинам зокрема (яке доволі часто в науковій літературі некоректно називають попередженням кримінального правопорушення / злочину) у широкому розумінні цього слова полягає у здійсненні комплексу різноманітних заходів, які спрямовані на недопущення вчинення кримінальних правопорушень, які перебувають у стадії готування, шляхом створення таких умов, які усувають причини їхнього вчинення, гарантують своєчасне реагування з боку уповноважених державних органів, а в дея-

ких випадках – суспільних інституцій, на факти поведінки особи, яка може призвести до вчинення кримінальних правопорушень [4, с. 205].

Питання запобігання злочинам, а так само вдосконалення оперативно-розшукової діяльності в царині боротьби з окремими проявами транскордонної злочинності в різні роки найшли своє відображення у працях О. М. Бандурки, С. А. Басалика, Б. І. Бараненка, Е. О. Дідоренка, О. М. Джужи, Ю. В. Ковальчука, Я. Ю. Кондратьєва, П. П. Михайленка, О. В. Негодченка та інших учених.

Реалізація комплексних заходів оперативно-профілактичного впливу на організовані форми протиправної діяльності, представники яких займаються переправленням осіб через державний кордон, пов'язана з практичним застосуванням працівниками оперативно-розшукових підрозділів, у тому числі у взаємодії з іншими оперативними і неоперативними службами та підрозділами, різноманітних засобів, прийомів, способів та форм, методів і методик їх безпосередньої діяльності. Цей зв'язок створюють такі чинники, як спільність у різних підрозділів, що виконують оперативно-розшукові функції, спеціальних засобів і методів боротьби зі злочинністю та оперативно-тактичних прийомів щодо запобігання кримінальним правопорушенням. Сукупність цих елементів в цілому і визначає організацію і тактику цього впливу.

Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності виробили систему організаційно-тактичних форм запобігання злочинам, у відповідності з якою основними елементами (напрямами) оперативно-розшукового запобігання є:

- виявлення і усунення самого фундаменту вчинення кримінальних правопорушень, тобто тих умов, які спонукають особу до такої протиправної діяльності (загальна профілактика);

- виявлення конкретних осіб або окреслення певного кола осіб, що, на погляд суб'єкта профілактичної діяльності, можуть бути схильними до вчинення кримінальних правопорушень; після цього такі особи попадають у категорію об'єктів профілактичного впливу (індивідуальна профілактика);

- виявлення та недопущення кримінальних правопорушень на стадії виявлення умислу, їхнього припинення на стадіях готування до кримінального правопорушення або ж замаху на кримінальне правопорушення.

Що стосується змісту тактичних прийомів профілактичного впливу на причини злочинності, умови, які їй сприяють, конкретних осіб, то такий вплив слід, у першу чергу, пов'язати з відповідною організацією агентурних (агентурно-оперативних), інформаційних (інформаційно-пошукових) і оперативно-технічних заходів у даній сфері.

Забезпечення та реалізація основних напрямів оперативно-розшукового запобігання переправленню осіб через державний кордон відбувається шляхом:

- використання сил і засобів ОРД (у тому числі негласного апарату), під час реалізації заходів профілактики, які здійснюються оперативно-розшуковими підрозділами Держприкордонслужби з метою виявлення та усунення обставин, які сприяють цьому виду правопорушень;

- використання вищенаведеного організаційного інструментарію щодо осіб, характер діяльності та прояви протиправної поведінки яких дає підстави очікувати від них вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним переправленням осіб через державний кордон;

- планування та подальшої безпосередньої реалізації оперативно-розшукових, режимних, адміністративних та інших необхідних заходів, спрямованих на недопущення та припинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із переправленням осіб через державний кордон, на стадії виявлення умислу та стадії готування до вчинення кримінального правопорушення, а в разі такої необхідності (скоріше, як виключення із загального правила) і на стадії незакінченого замаху.

Беручи до уваги наведене, слід мати на увазі, що в реальних умовах слід застосовувати окремі тактичні прийоми запобігання кримінальним правопорушенням не відокремлено, а в сукупності, використовуючи їхні різні комбінації. Наприклад, комбіновані прийоми виявлення й усунення умов і обставин, які сприяють вчиненню кримінального правопорушення, необхідно застосовувати з урахуванням можливостей не тільки сил і засобів оперативно-розшукових підрозділів Держприкордонслужби,

але й інших спеціальних служб та правоохоронних органів, можливостей засобів донесення інформації, громадських організацій.

Що стосується можливостей сучасних засобів донесення інформації, то тут можна використовувати як класичні ЗМІ (роль яких у сучасному світі, особливо серед молоді, незмінно падає), так і соціальних мереж, у тому числі замовлення соціальної реклами в телеграм-каналах, у інстаграм-блогерів тощо.

Описаний підхід припускає можливість застосування оперативними працівниками всього арсеналу можливостей, які існують у розпорядженні оперативно-розшукового підрозділу.

Наприклад, виявлення причин і умов вчинення злочинів може бути досягнуто шляхом вивчення та аналізу оперативними працівниками, котрі займаються боротьбою з транскордонною злочинністю, стану злочинності по цій лінії, а також взагалі на ділянці оперативного прикриття; за можливості – вивчення матеріалів оперативно-розшукових справ, матеріалів кримінальних проваджень відносно осіб, які займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон, даних адміністративної практики, вироків та інших рішень судів; повідомлень службових осіб, представників громадськості, а також заяв громадян, публікацій в засобах масової інформації та повідомлень у соціальних мережах; шляхом проведення перевіркової роботи взагалі [1, с. 418–420] та розвідувальних опитувань зокрема, застосуванням прийомів оперативного пошуку, залученням негласного апарату.

Завданням конфідентів у таких випадках повинно стати:

- 1) виявлення потенційних об'єктів переправлення;
- 2) проведення з цими особами роз'яснювальної роботи.

Для отримання необхідної інформації необхідно використовувати, у першу чергу, традиційні можливості, як, наприклад, вивчення статистичних форм обліку кримінальних проваджень; обліків, які ведуться в оперативно-розшуковому підрозділі; допоміжних обліків, що базуються на підставі систематизації агентурних матеріалів, тощо. Головну роль відіграє цілеспрямований оперативний пошук із залученням негласного апарату. Разом із тим слід визнати, що окремі гласні можливості неоперативних взаємодіючих служб і підрозділів також надають цінну інформацію.

Стосовно виявлених осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, пов'язаних незаконним переправленням осіб через державний кордон, це може бути досягнуто шляхом регулярного контролю за їх поведінкою, організацією спостереження, у тому числі з використанням конфідентів, а також із застосуванням розвідувального опитування, оперативного пошуку, оперативної техніки, оперативних і криміналістичних обліків, можливостей інших служб тощо.

Безпосередній оперативний вплив на виявлені організовані форми протиправної діяльності, які займаються переправленням, та їх членів повинен передбачати вжиття заходів щодо:

- розформування таких груп через схвалення до добровільної відмови всіх або більшості учасників від злочинних задумів і намірів;

- відрив від кримінального впливу груп окремих членів угруповання через безпосередній вплив на них працівників оперативно-розшукових підрозділів, конфідентів, родичів тощо;

- створення обстановки, що ускладнює продовження готування учасниками угруповання вчинення конкретних кримінальних правопорушень або виключає можливість завершення вже розпочатих протиправних дій;

- затримання всіх чи окремих членів угруповання та притягнення їх до кримінальної відповідальності за фактично вчинені підготовчі дії чи за реально розпочаті,

але припинені оперативниками кримінальні правопорушення;

- ліквідації активно діючих угруповань через розкриття і припинення їх подальшої злочинної діяльності;

- притягнення учасників угруповання до кримінальної відповідальності.

Найбільш дієві тактичні прийоми схилення окремих осіб до відмови від своїх злочинних намірів були сформульовані більше двадцяти років тому А. І. Пясецьким:

- формування переконання у недоцільності вчинення саме цього злочину;

- аргументація недоцільності вчинення злочину через труднощі його здійснення, ненадійності партнерів, співучасників;

- наведення аргументів неминучості викриття та покарання за обраний варіант злочинних дій, критика інших запропонованих варіантів;

- роз'яснення можливостей втрати особистого благополуччя внаслідок реалізації злочинних задумів [3, с. 42].

Першочергове значення для розкладення угруповання зсередини має своєчасне виявлення і врахування працівниками оперативних підрозділів конфліктних ситуацій в цих групах, а в окремих випадках – і створення таких ситуацій. Саме на це необхідно націлювати як підлеглих військовослужбовців оперативного-розшукових підрозділів, так і конфідентів, а також інших суб'єктів, за допомогою яких здійснюється оперативний вплив на правопорушників, які займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон.

Слід підкреслити, що у відношенні кожної особи, щодо якої надійшли відомості про готування до вчинення кримінальних правопорушень, повинні проводитися активні оперативно-розшукові заходи, причому доти, доки вона не буде притягнута до встановленої законом відповідальності за готування до злочину, замаху на нього чи за інші раніше скоєні протиправні діяння.

Таким чином, оперативна протидія кримінальним правопорушенням, пов'язаним із незаконним переправленням осіб через державний кордон, залежить від ініціативи і активності оперативного-розшукових підрозділів Держприкордонслужби. Велике значення тут має оптимальна організація й вибір найбільш ефективних тактичних прийомів застосування оперативного-розшукових засобів.

Із метою викриття діяльності щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон, що вчинюється організованими формами протиправної діяльності, і викриття причетних до цього осіб необхідно використовувати можливості оперативного-розшукової тактики.

Необхідно наголосити, що оперативно-розшукова тактика тісно пов'язана з організацією оперативного-розшукової діяльності. По суті оперативно-розшукова тактика є організацією функціонування оперативних підрозділів та їх працівників зі здійснення оперативного-розшукових заходів, сутнісними ознаками яких є:

- а) специфічний пошуковий характер, який дозволяє протиставити їх протиправній діяльності осіб, які готують, вчиняють, а в ряді випадків – вчинили кримінальні правопорушення та вдаються до різного роду хитрощів, щоб утаємничити свої дії та/або їхні наслідки, приховати сліди злочину, ввести в оману оперативних працівників;

- б) негласність, яку слід розуміти умовно як міру забезпечення найбільшої ефективності ОРЗ у виявленні протиправних намірів і вже вчинюваних на їхнє виконання конкретних дій особами, котрі задумують, готують або вчиняють злочини;

- в) застосування при здійсненні ОРЗ спеціальних оперативного-розшукових сил, засобів і методів.

Проблеми подолання незаконної протидії організованих форм протиправної діяльності, що займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон, можна, серед іншого, вирішити за допомогою правильно

організованої оперативної розробки цих угруповань. Матеріали оперативної розробки – це своєрідний результат комплексного застосування засобів і методів оперативно-розшукової діяльності з метою виявлення та закріплення фактичних даних, що вказують на ознаки злочину й причетність до його вчинення певних осіб.

При плануванні заходів під час роботи за оперативного-розшуковою справою відносно осіб та угруповань, які займаються переправленням осіб через державний кордон, необхідно передбачити увесь комплекс агентурних та технічних заходів, серед яких основними можна вважати:

- придбання джерел оперативної інформації у проти-правному середовищі та безпосередньому оточенні фігурантів із метою отримання даних про конкретні факти злочинної діяльності;

- здійснення оперативно-технічних заходів для встановлення усіх учасників угруповання, їх намірів, злочинних та корумпованих зв'язків;

- здійснення зовнішнього спостереження за фігурантами;

- організація проведення контрольованого (під оперативним контролем) перетину державного кордону, що допомагає викрити увесь злочинний ланцюг, встановити шляхи переправлення осіб, місць утримання, схеми зв'язку.

Практика боротьби зі злочинністю показує, що найбільш цінну інформацію про злочинну діяльність працівники оперативного-розшукових підрозділів отримують від конфідентів, які, беззаперечно, повинні бути правильно та грамотно вмотивовані для такого роду діяльності [2, с. 501–503].

Разом із тим, маємо визнати, що одержання інформації про діяльність окремих осіб та угруповань, які займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон, за допомогою негласного апарату вкрай ускладнено, тому що, як правило, джерела негласної інформації звикли працювати в традиційному кримінальному середовищі. Це пов'язано з характером та спрямованістю злочинної діяльності осіб, які займаються переправленням через кордон, специфікою внутрішніх взаємовідносин у злочинних групах. Відомо, що учасники угруповань, які займаються, наприклад, переправленням ухилантів, ретельно готують свої злочинні дії, вдаються до різних хитрощів з метою приховання злочинів і ухилення від відповідальності за них. Про їх протиправні діяння знають лише прямі співучасники і вузьке коло інших осіб, із якими лідери груп або їх члени підтримують довірчі відносини. Тому, важливого значення набуває одержання опосередкованої інформації від конфідентів. Звідси тактично виправданим буде детальне вивчення всіх без винятку сфер спілкування виявлених фігурантів.

Однією з важливих умов оперативної протидії незаконному переправленню осіб через державний кордон, є оперативне документування протиправних дій причетних до цієї діяльності осіб.

Для отримання позитивних результатів при оперативному документуванні злочинної діяльності осіб, які займаються переправленням, необхідно визначити, перш за все, мету оперативних заходів. Також оперативні працівники повинні бути обізнані з кримінально-правовими ознаками цього кримінального правопорушення, знати, за допомогою яких заходів може бути отримана та зафіксована доказова інформація, як отримані фактичні дані можуть бути використані у кримінальному судочинстві.

Головна мета оперативного документування злочинних дій таких осіб полягає в фіксації дій розроблюваних об'єктів та отриманні підстав для початку кримінального провадження. Під час документування оперативні працівники виявляють фактичні дані та забезпечують можливість їх використання як докази у кримінальному судочинстві.

Стосовно проблеми, що досліджується, в процесі оперативного документування протиправної діяльності осіб, які займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон, необхідно встановлювати та закріплювати фактичні дані: про подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення діянь, пов'язаних із таким переправленням); причетності особи, яка перевіряється, чи групи осіб до підготовки чи вчинення ними самого переправлення або інших кримінальних правопорушень, а також – до приховування слідів їхньої протиправної діяльності; про обставини, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність розроблюваних осіб, а також даних, що характеризують особу; про обставини, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень; про цінності, які не відповідають рівню легальних доходів особи, інші дані, які мають значення для справи.

Тактика проведення та можливості оперативного документування дій правопорушників залежить від різних обставин. Зокрема, від особливостей скоєння злочинів, характеристики осіб, до них причетних, наявності оперативних підходів до членів угруповань, які займаються незаконним переправленням осіб через державний кордон. Найбільша ефективність оперативного документування протиправних дій осіб, які займаються цим видом протиправної діяльності, досягається в результаті здійснення оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на:

- виявлення осіб, які в подальшому можуть бути свідками в кримінальному провадженні;
- виявлення, перевірку та розробку осіб, які можуть бути причетними до незаконного переправлення;
- виявлення предметів і документів, що можуть бути доказами протиправної діяльності, пов'язаної з незаконним переправленням осіб через державний кордон, та забезпечення їх збереження до початку кримінального провадження та подальшого приєднання до нього в установленому порядку.

Тому, у разі затримання осіб – об'єктів незаконного переправлення, необхідно ретельно підготуватися до проведення їхнього розвідувального опитування, оскільки його результати мають відіграти вирішальну роль у подальшому при розв'язанні питання про початок кримінального провадження та притягненні винних до кримінальної відповідальності.

Для того, щоб збір інформації в ході опитування осіб не був хаотичним, а здійснювався для досягнення поставленої мети, йому повинна передувати ретельна підготовка.

Перш за все оперативний працівник повинен чітко визначитися, для вирішення яких завдань він проводить розвідувальне опитування і які відомості необхідно отримати, щоб ці завдання вирішити. З'ясувавши коло відомостей, що належить встановити, оперативний працівник повинен вивчити особу яка підлягає опитуванню, що дозволить обрати доцільний момент для опитування, визначити послідовність опитування, встановити психологічний контакт з нею тощо.

При підготовці до розвідувального опитування слід передбачити всі можливі варіанти поведінки особи, урахувати можливу незацікавленість через ряд причин у викритті всіх обставин кримінального правопорушення.

Заключним етапом підготовки до розвідувального опитування є розробка змісту і послідовності тактичних прийомів та складання плану опитування, де повинен знайти своє відображення перелік запитань, що підлягають встановленню, із визначенням їх послідовності.

Тактичним обґрунтуванням для застосування спеціальних технічних засобів є неможливість отримати інформацію іншим шляхом, оперативність та швидкість отримання інформації, можливість зашифрувати негласне джерело інформації, створення умов, які сприяють виникненню орієнтуючої інформації, без якої неможливо виявити та в подальшому розслідувати злочин.

Оперативне документування за допомогою спеціальної техніки повинно супроводжуватися документальним оформленням, що в подальшому дає змогу використати ці матеріали як доказову базу.

Коли оперативно-тактична ситуація дозволяє зробити висновок, що отриманих фактичних даних достатньо для притягнення розроблюваних до кримінальної відповідальності, необхідно, зваживши отриману оперативну інформацію, можливість її легалізації через прийняття оперативно-тактичних чи процесуальних рішень, якісті отриманих доказів і можливість їх використання у кримінальному судочинстві, прийняти рішення про шляхи реалізації матеріалів оперативної розробки, яку доцільно починати з їхнього всебічного вивчення і оцінки оперативним працівником разом зі слідчим.

За таких обставин найбільш оптимальним варіантом реалізації наявних оперативно-розшукових матеріалів є затримання правопорушників під час безпосередньої реалізації об'єктивної сторони кримінального правопорушення в частині переправлення через державний кордон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнетнев М. К., Басалик С. А., Волошин В. А. Перевірочна робота оперативно-розшукових підрозділів Держприкордонслужби в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2023. № 7. С. 417-420..
2. Махлай О., Гнетнев М. Про мотивацію в конфіденційному співробітництві. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану*: тези ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 14 березня 2024 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2024. С. 501-503.
3. Пясецький А. І. Особливості оперативно-розшукової профілактики діяльності організованих злочинних груп. *Бюлетень з обміну досвідом роботи*. 2000. Вип. 126. С. 41-45.
4. Сура О. М. Попереджувально-профілактична спрямованість діяльності ОВС в сучасній теорії ОРД. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України*. 2004. Спеціальний випуск № 2. Ч. 1. С. 201-216.

ВИМОГИ ДО ФОРМИ І ЗМІСТУ ДОРУЧЕННЯ ЯК ПІДСТАВИ ДЕЛЕГУВАННЯ ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) І НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

REQUIREMENTS TO THE FORM AND CONTENT OF THE ORDER AS A BASIS FOR DELEGATION OF PROCEDURAL POWERS TO OPERATIONAL UNITS TO CONDUCT INVESTIGATIVE (SEARCH) AND COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS

Воробчак О.А., аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики

Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Актуальність теми статті зумовлена тим, що незважаючи на істотний внесок науковців у розробку теоретичних і практичних аспектів проблематики доручень, вимоги до їх форми і змісту розкриваються недостатньо повно. Це зумовило постановку як мети статті визначення вимог до форми і змісту доручення як підстави делегування оперативним підрозділам процесуальних повноважень щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій та формулювання пропозицій, спрямованих на вдосконалення КПК України у цій частині.

Вказано, що доручення слідчого, дізнавача, прокурора про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій надається оперативним підрозділам у письмовій формі.

Наведено вимоги до змісту вказаного доручення, передбачені відомчими нормативно-правовими актами. Доведено, що загальною вимогою до такого доручення є його вмотивованість, яка передбачає наведення слідчим, дізнавачем, прокурором у дорученні належних і достатніх мотивів та підстав для його ухвалення. На основі аналізу відомчих нормативно-правових актів, судової практики і доктринальних підходів розкрито вимоги щодо наведення в дорученні про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій: 1) конкретного завдання, яке ставиться перед оперативним підрозділом; 2) строку виконання доручення.

Визначено, що невід'ємним додатком до доручення слідчого, дізнавача, прокурора є процесуальне рішення, на підставі якого підлягає проведенню відповідна слідча (розшукова) або негласна слідча (розшукова) дія.

Із урахуванням доктринальних підходів і правозастосовної практики встановлено, що доручення оперативному підрозділу може міститися в постанові про проведення відповідної слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії, а відсутність доручення призводить до визнання фактичних даних, отриманих під час їх проведення, недопустимими доказами.

За результатами проведеного дослідження наведено визначення поняття доручення про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій як виду делегування процесуальних повноважень. Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до КПК України, спрямовані на вдосконалення механізму делегування оперативному підрозділу процесуальних повноважень слідчого, дізнавача, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: процесуальні повноваження, делегування процесуальних повноважень, доручення, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії.

The relevance of the article is due to the fact that despite the significant contribution of scholars to the development of theoretical and practical aspects of the issues related to orders, the requirements to their form and content are not fully disclosed. This has led to the aim of the article to define the requirements to the form and content of the order as the basis for delegation of procedural powers to operational units to conduct investigative (search) and covert investigative (search) actions and to formulate proposals aimed at improving the CPC of Ukraine in this part.

It is indicated that the order of an investigator, inquirer or prosecutor to conduct investigative (search) and covert investigative (search) actions is given to operational units in writing.

The author provides the requirements to the content of the said orders stipulated by departmental regulations. It is proved that the general requirement for such an order is its motivation, which implies that the investigator, inquirer or prosecutor should provide proper and sufficient motives and grounds for its adoption in the order. Based on the analysis of departmental regulations, court practice and doctrinal approaches, the author reveals the requirements for specifying in the order to conduct investigative (search) and covert investigative (search) actions: 1) the specific task assigned to the operational unit; 2) the term of execution of the order.

It is determined that an integral appendix to the order of an investigator, inquirer or prosecutor is a procedural decision on the basis of which the relevant investigative (search) or covert investigative (search) action is to be carried out.

With due regard to the doctrinal approaches and law enforcement practice, it is established that an order to an operational unit may be contained in a resolution on conducting a relevant investigative (search) or covert investigative (search) action, and the absence of an order leads to the recognition of the factual data obtained during their conduct as inadmissible evidence.

Based on the results of the study, the author defines the concept of an order to conduct investigative (search) and covert investigative (search) actions as a type of delegation of procedural powers. The author formulates proposals for amendments to the CPC of Ukraine aimed at improving the mechanism of delegation of procedural powers of an investigator, inquirer and prosecutor to conduct investigative (search) and covert investigative (search) actions to an operational unit.

Key words: procedural powers, delegation of procedural powers, order, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions.

Постановка проблеми. Делегування процесуальних повноважень щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій є найбільш поширеним видом делегування, що має місце практично в кожному кримінальному провадженні. У доктрині кримінального процесу широке застосування цього виду делегування процесуальних повноважень пояснюється двома чинниками. Як відзначає О. В. Капліна, «можли-

вість доручення слідчим відповідним оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій може бути пов'язана із необхідністю прискорення досудового розслідування, оскільки слідчий не відволікається на проведення нескладних слідчих дій, а також із необхідністю залучення до проведення негласних слідчих (розшукових) дій фахівців оперативних підрозділів, які мають досвід, спеціальну підготовку, необ-

хідну техніку для їх проведення» [1, с. 127–128]. Широке використання цього виду делегування процесуальних повноважень зумовлює необхідність звернення до дослідження його теоретичних підвалин і практичного застосування в діяльності слідчих, дізнавачів, прокурорів.

Стан дослідження. Дослідженню теоретичних питань стосовно поняття, правової природи, вимог до форми і змісту доручень слідчого, дізнавача, прокурора про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, так і практичних проблем, пов'язаних з їх наданням і виконанням, у доктрині кримінального процесу присвячена значна увага. Зокрема, до їх розкриття звертаються Ю. П. Алєнін, Л. І. Аркуша, Р. І. Балита, В. С. Бондар, Я. А. Бурлака, В. В. Вапнярчук, Ю. В. Гуцуляк, В. Г. Дрозд, І. В. Єрьоменко, Е. Ф. Іскєндєров, О. В. Капліна, В. Г. Клепиковський, М. П. Климчук, С. О. Ковальчук, Д. В. Козарійчук, В. А. Колєсник, О. Б. Комарницька, Ю. С. Кононенко, Г. Р. Крет, Т. Є. Миронєнко, М. А. Погорєцький, А. А. Саковський, О. В. Соколов, С. І. Спільник, М. М. Стоянов, О. О. Торбас, В. О. Шєрудило та інші вітчизняні вчені. Незважаючи на істотний внесок науковців у розробку теоретичних і практичних аспектів проблематики доручень, вимоги до їх форми і змісту розкриваються недостатньо повно.

Метою статті є визначення вимог до форми і змісту доручення як підстави делегування оперативним підрозділам процесуальних повноважень щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій та формулювання пропозицій, спрямованих на вдосконалення КПК України у цій частині.

Виклад основного матеріалу. Підставою делегування процесуальних повноважень щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій є письмове доручення слідчого, дізнавача, прокурора.

Вимоги до форми доручення законодавцем у нормах кримінального процесуального закону диференціюються залежно від уповноваженого суб'єкта, якому надається відповідне доручення. Так, частина 1 статті 41 КПК України передбачає, що відповідні оперативні підрозділи здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, дізнавача, прокурора, а підрозділ детективів, оперативнотехнічний підрозділ та підрозділ внутрішнього контролю НАБУ – за письмовим дорученням детектива або прокурора САП [2]. Натомість, норми кримінального процесуального закону, присвячені виконанню доручень про проведення вказаних дій слідчим, дізнавачем, не конкретизує їх форму, у зв'язку з чим вони можуть надаватися як письмово, так і усно, але з переважанням письмової форми. Як вказує Ю. П. Алєнін, «вимога давати оперативному підрозділу доручення в письмовій формі обумовлена тим, щоб, поперше, оперативні підрозділи діяли в межах вказівок прокурора, подруге, вони мали підтвердження своїх повноважень на здійснення доручених їм процесуальних дій, аби згодом не ставилося питання про недопустимість доказів, отриманих в результаті проведення слідчих (розшукових) дій, через неналежного збирання доказів» [3, с. 105]. Дещо інша аргументація наводиться ККС ВС, який відзначає, що «як правило, доручення та вказівки щодо проведення конкретних слідчих (розшукових) дій мають надаватися у письмовому виді, де їх отримання слідчим у письмовій формі є процесуальною гарантією їх належного виконання, оскільки вони отримують статус офіційного документу. В той же час якщо закон прямо не вимагає письмової форми, прокурор має право надавати доручення та вказівки слідчому про виконання процесуальних дій усно, якщо це обумовлено, зокрема, невідкладними випадками або виконанням незначного обсягу процесуальних дій» (постанова від 07.10.2020 р. у справі № 725/1199/19) [4].

Відповідно до підпункту 3.4.1 Інструкції від 16.11.2012 р., доручення складається у двох примірниках

на офіційному бланку органу досудового розслідування чи прокуратури відповідного рівня [5]. Доручення підписується прокурором, слідчим, дізнавачем, який склав, із зазначенням його прізвища, ініціалів і посади, після чого засекречується ним у порядку, визначеному розділом V Інструкції від 16.11.2012 р.

Вимоги до змісту доручення слідчого, дізнавача, прокурора про проведення слідчих (розшукових) і негласних (слідчих (розшукових) дій нормами кримінального процесуального закону не визначаються. Стосовно доручення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій окремі вимоги до його змісту встановлюються положеннями Інструкції від 16.11.2012 р. та відомчих нормативно-правових актів, які визначають механізм процесуальної взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів (зокрема, Інструкції від 07.07.2017 р.).

Низка вимог до змісту доручення слідчого, прокурора про проведення зазначених дій передбачено підпунктом 3.4.2 Інструкції від 16.11.2012 р., згідно з яким у ньому: 1) має міститися інформація, яка необхідна для його виконання, чітко поставлене завдання, що підлягає вирішенню, строки його виконання, визначитися конкретний прокурор, якому слід направляти матеріали в порядку, передбаченому статтею 252 КПК України; 2) може визначатися порядок взаємодії між слідчим, прокурором і уповноваженим оперативним підрозділом, а також терміни складання протоколів про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії або її проміжного етапу [5]. Відкритий перелік вимог до змісту доручення слідчого, дізнавача органів досудового розслідування Національної поліції про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій наводиться у пунктах 2,5 розділу VI Інструкції від 07.07.2017 р., з урахуванням яких у дорученні слідчого про проведення негласних слідчих (розшукових) дій зазначаються: найменування кримінального провадження, його реєстраційний номер та дата початку досудового розслідування; правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) КК України; короткий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення; конкретний перелік слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій, які потрібно виконати; строк виконання доручення; інші відомості, необхідні для виконання цих дій [6].

Поряд із цим, загальною вимогою до доручення слідчого, дізнавача, прокурора про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій є його вмотивованість. Зокрема, щодо доручення слідчого, прокурора про проведення негласних слідчих (розшукових) дій така вимога встановлена підпунктом 3.4.2 Інструкції від 16.11.2012 р. [5]. Вимога вмотивованості передбачає наведення слідчим, дізнавачем, прокурором у дорученні належних і достатніх мотивів та підстав для його ухвалення.

Вченими звертається увага на потребу чіткого формулювання слідчим, дізнавачем, прокурором у дорученні завдання, яке ставиться перед оперативним підрозділом. Так, як вважає А. А. Саковський, «у дорученні має бути чітко сформульоване завдання, яке повинен розуміти працівник оперативного підрозділу і якого він повинен досягти, виконуючи доручення» [7, с. 113]. Завдання, яке ставиться перед оперативним підрозділом, залежить від виду слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії та, у свою чергу, визначає предмет доручення. Зокрема, в контексті дослідження змісту доручень про проведення негласних слідчих (розшукових) дій О. Б. Комарницька та С. І. Спільник відзначають, що «завдання в дорученнях залежать від виду негласної слідчої (розшукової) дії» [8, с. 18], а В. О. Шєрудило вказує, що «предмет доручення на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повністю визначається завданнями, які формулює слідчий» [9, с. 99].

Завдання, яке ставиться перед оперативним підрозділом, може стосуватися проведення будь-яких слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, за винятком обшуку, на що звертається увага в судовій практиці. Як наголошує Об'єднана палата ККС ВС, «системне тлумачення процесуальних норм, передбачених пунктом 3 частини 2 статті 40, статті 236 КПК України дає підстави для висновку про те, що виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи покладається на слідчого чи прокурора і не може бути доручене відповідним оперативним підрозділам» (постанова від 06.12.2021 р. у справі № 663/820/15-к) [10].

У доктрині кримінального процесу висловлюється слушна пропозиція про недоцільність доручення оперативним підрозділам проведення не лише обшуку, але й огляду. Відстоюючи таку позицію, В. Г. Клепиковський обґрунтовує її тим, що «по-перше, позиція ВС щодо неможливості доручення проведення обшуку оперативним працівникам в даному випадку виглядає значно переконливішою при використанні відповідного рішення за аналогією, адже всі аргументи суддів ВС щодо обшуку досить легко перенести і на огляд. По-друге, огляд місця події, як правило, є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, якість проведення якої значною мірою визначає ефективність всього подальшого досудового розслідування» [11, с. 157].

Окрім завдання, яке ставиться перед оперативним підрозділом, у дорученні повинні бути зазначені строки проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. Як передбачає пункт 6 розділу VI Інструкції від 07.07.2017 р., виконання доручень слідчих (дознавачів) повинно здійснюватися у строки, зазначені у дорученнях [6]. Водночас, пряма вказівка на визначення строку їх проведення міститься лише в пункті 4 частини 2 статті 36 КПК України і стосується доручень прокурора слідчому, органу досудового розслідування. Натомість, норми пунктів 5 частини 2 статті 36, пункту 3 частини 2 статті 40, пункту 3 частини 2 статті 40-1 КПК України, які надають слідчому, дізнавачу, прокурору повноваження доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам, прямо не передбачають можливості визначення ним строку проведення цих дій. У зв'язку з цим слушною є пропозиція А. А. Саковського, який вказує на доцільність доповнення норм пункту 3 частини 2 статті 40 та пункту 3 частини 2 статті 40-1 КПК України словами «у встановлені ним строки» [12, с. 291]. Поділяючи таку позицію, потрібно звернути увагу на доцільність внесення таких змін і до пункту 5 частини 2 статті 36 КПК України.

У доктрині кримінального процесу вказується на критерії, які підлягають врахуванню під час визначення строку проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. Зокрема, в контексті дослідження повноважень прокурора В. Д. Басай відзначає, що «прокурор самостійно визначає строки їх проведення з урахуванням обставин відповідного кримінального провадження та доцільності невідкладного проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) або інших процесуальних дій» [3, с. 257]. Як слушно уточнює І. В. Єрьоменко, «у вказівках та дорученнях прокурору необхідно визначити строк проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, але при цьому він має бути реальним та відповідати тому обсягу дій, які підлягають вчиненню» [13, с. 160]. Більш повно перелік таких критеріїв наводиться В. В. Вапнярчуком, який вказує, що «виходячи зі змісту статті 113 КПК України, строк для виконання доручення може бути встановлений слідчим, прокурором з дотриманням таких умов: а) він не може перевищувати меж граничного (у нашому випадку строку досудового розслідування); б) має бути таким, що дає достатньо часу для вчинення відповідних процесуальних дій або при-

йняття процесуальних рішень; в) не повинен перешкоджати реалізації права на захист» [1, с. 353].

На вагомість дотримання вимог стосовно наведення в дорученні про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій конкретного завдання, яке ставиться перед оперативним підрозділом, і строку виконання доручення звертається увага у відомчих нормативно-правових актах. Так, згідно з пунктом 2 розділу VI Інструкції від 07.07.2017 р., не допускається надання слідчим (дознавачем) оперативному підрозділу неконкретизованих доручень та доручень без встановленого строку їх виконання [6].

Невід'ємним додатком до доручення слідчого, дізнавача, прокурора є процесуальне рішення, на підставі якого підлягає проведенню відповідна слідча (розшукова) або негласна слідча (розшукова) дія. Відповідно до підпункту 3.4 Інструкції від 16.11.2012 р., до доручення слідчого, прокурора додається ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії чи постанова слідчого, прокурора про проведення негласної слідчої (розшукової) дії [5]. Зазначена вимога стосується також доручення слідчого, дізнавача, прокурора про проведення слідчої (розшукової) дії.

Водночас, як вказують С. О. Ковальчук і Г. Р. Крет, «у разі, коли ухвалення рішення про проведення негласної слідчої (розшукової) дії нормами КПК України віднесено до компетенції прокурора, слідчого, відповідне письмове доручення оперативному підрозділу, з урахуванням судової практики, може міститися в постанові про проведення такої процесуальної дії та не надаватися у формі окремого документа» [14, с. 23]. Зокрема, ККС ВС наголошує, що «доручення прокурором на проведення контролю за вчиненням злочину конкретному оперативному підрозділу у тексті самої постанови про контроль за вчиненням злочину кореспондує нормі пункту 5 частини 2 статті 36 КПК України та не є порушенням правил КПК України. У такому випадку підтвердженням повноважень певного оперативного працівника є постанова прокурора, прийнята з урахуванням положень статті 271 КПК України» (постанова від 14.11.2023 р. у справі № 405/2175/18) [15].

Як відзначають Е. Ф. Іскендеров і М. А. Погорецький, «відсутність письмового доручення слідчого (детектива), прокурора призводить до визнання слідчим, прокурором отриманих оперативними підрозділами фактичних даних недопустимим доказом», пояснюючи це тим, що «в такому випадку неможливо перевірити законність і обґрунтованість дій оперативних підрозділів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій» [16, с. 54]. Така позиція повною мірою відображає підхід, сформований у судовій практиці. Так, ККС ВС, встановивши, що «будь-яких доручень працівнику оперативного підрозділу на здійснення негласних слідчих (розшукових) дій у даному провадженні слідчим надано не було..., погоджується з висновком суду першої інстанції про те, що контроль за вчиненням злочину, всупереч положенням частини 6 статті 246 КПК України, було проведено неуповноваженою на такі процесуальні дії особою, що є безумовною підставою для визнання таких доказів недопустимими» (постанова від 05.11.2019 р. у справі № 344/11299/15-к) [17].

Висновки. Делегування процесуальних повноважень щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій здійснюється на підставі доручення слідчого, дізнавача, прокурора, наданого у письмової формі. Доручення про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій є видом делегування процесуальних повноважень, який передбачає покладення прокурором, слідчим, дізнавачем на відповідні оперативні підрозділи обов'язків провести відповідні дії, з наведенням їх переліку та строків виконання, і поінформувати делегуючого суб'єкта про результати його виконання, що

здійснюється з огляду на необхідність більш оперативного проведення слідчих (розшукових) дій або володіння співробітниками цих підрозділів методикою проведення негласних слідчих (розшукових) дій і наявність у них необхідних засобів.

Проведене дослідження механізму делегування оперативному підрозділу процесуальних повноважень слідчого, дізнавача, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій свідчить про доцільність його вдосконалення шляхом внесення таких змін до КПК України:

1) пункт 5 частини 2 статті 36 після слів «доручати проведення» доповнити словами «у встановлений прокурором строк»;

2) пункт 3 частини 2 статті 40 після слів «доручати проведення» доповнити словами «у встановлений слідчим строк»;

3) пункт 3 частини 2 статті 40-1 після слів «доручати проведення» доповнити словами «у встановлений дізнавачем строк»;

4) доповнити статтю 41 частиною 4 у такій редакції:

«4. Доручення слідчого, дізнавача, прокурора про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій повинно містити відомості про: 1) місце та дату ухвалення доручення, його вихідний номер; 2) прізвище, ім'я, по батькові та посаду прокурора, слідчого, дізнавача,

який ухвалив доручення; 3) найменування кримінального провадження, в рамках якого надається доручення, та його реєстраційний номер; 4) дату початку досудового розслідування; 5) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з розслідуванням якого надається доручення; 6) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 7) мотиви ухвалення доручення, їх обґрунтування та посилення на положення КПК України; 8) перелік слідчих (розшукових) дій та/або негласних слідчих (розшукових) дій, які підлягають проведенню; 9) строк виконання доручення; 10) назву оперативного підрозділу, який має виконати доручення; 11) назву органу досудового розслідування, якому направляються протоколи про проведення слідчих (розшукових) дій з додатками або назву органу прокуратури, якому направляються протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками; 12) порядок взаємодії між слідчим, дізнавачем, прокурором та уповноваженим оперативним підрозділом (за необхідності)

До доручення слідчого, дізнавача, прокурора додається ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії чи постанова слідчого, прокурора про проведення слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії».

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за ред. С.В. Ківалова та С.І. Кравченка. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с.
4. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.10.2020 р. у справі № 725/1199/19 (провадження № 51-5720км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173671>.
5. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затверджена Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
6. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджена Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 р. № 575 і зареєстрована в Міністерстві юстиції України 31.07.2017 р. за № 937/30805. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.
7. Саковський А.А. Надання доручень як форма взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 1. С. 110-113.
8. Спільник С.І., Комарницька О.Б. Слідчий як суб'єкт проведення негласних слідчих (розшукових) дій: за і проти. *Судова апеляція*. 2015. № 1. С. 15-25.
9. Шерудило В.О. Процесуальний порядок проведення негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з втручанням у приватне спілкування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. К., 2018. 264 с.
10. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 06.12.2021 р. у справі № 663/820/15-к (провадження № 51-2075км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915>.
11. Клепиковський В.Г. Кримінальна процесуальна характеристика суб'єктів, уповноважених на проведення огляду під час досудового розслідування. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 1. С. 153-158.
12. Саковський А.А. Зміст і терміни виконання доручень слідчого на проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 289-291.
13. Єрьоменко І. Взаємодія прокурора та слідчого у кримінальному провадженні: підстави, форми та принципи. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 3. Ч. 1. С. 157-160.
14. Ковальчук С.О., Крет Г.Р. Науково-практичний коментар до Глави 21 Кримінального процесуального кодексу України «Негласні слідчі (розшукові) дії». Київ: Прецедент, 2024. 244 с.
15. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.11.2023 р. у справі № 405/2175/18 (провадження № 51-4335км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114994245>.
16. Погорецький М.А., Іскендеров Е.Ф. Роль прокурора при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2021. № 3-4. С. 47-58.
17. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 05.11.2019 р. у справі № 344/11299/15-к (провадження № 51-1009км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85743614>.

ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

PRINCIPLES OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW POLICY TO COUNTERACT CRIMINAL OFFENSES AT CRITICAL INFRASTRUCTURE

Герасименко О.М., к.ю.н.,
докторант

Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена аналізу міжнародних правових засад кримінально-правової політики протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури. У сучасному світі критична інфраструктура відіграє ключову роль у забезпеченні стабільного функціонування суспільства та держави, включаючи енергетичні мережі, транспортні системи, водопостачання, зв'язок та інформаційні системи, медичні установи та інші важливі елементи.

У статті розглядаються основні міжнародні документи, які регулюють питання протидії окремим кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, надаючи всебічний аналіз їх змісту та практичної імплементації. Зокрема, значну увагу приділено Резолюції Ради Безпеки ООН 1373 (2001), яка стала ключовим інструментом у глобальній боротьбі з тероризмом, встановлюючи норми щодо криміналізації підтримки терористичних груп і забезпечення безпеки критичних об'єктів. Також детально аналізується Конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999), яка зобов'язує держави приймати заходи для запобігання фінансуванню терористичних актів, що є важливим для захисту об'єктів критичної інфраструктури від можливих атак.

Висвітлюються ключові аспекти міжнародного співробітництва, зокрема, координація зусиль між державами, що є необхідною для ефективної протидії загрозам. Обмін інформацією та досвідом між різними країнами дозволяє швидше та ефективніше виявляти та реагувати на потенційні загрози, що стосуються критичних об'єктів. Спільні заходи з запобігання включають розробку стандартизованих процедур та практик, що забезпечують виявлення та нейтралізацію загроз до їх реалізації. Міжнародні організації та угоди створюють платформу для такої співпраці, сприяючи встановленню єдиних підходів та обміну найкращими практиками між державами, що є ключовими елементами у забезпеченні безпеки критичної інфраструктури на глобальному рівні.

Увагу приділено питанням кібербезпеки, що стає все більш актуальним у зв'язку з розвитком сучасних технологій. Аналізуються документи та дослідження, спрямовані на боротьбу з кібертероризмом та забезпечення кіберстійкості критичної інфраструктури. Також розглядаються питання фізичної безпеки ядерних об'єктів, зокрема, в рамках Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок (1980) та її поправок 2005 року. Законодавчі ініціативи України, такі як Закон «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 року, розглядаються у контексті їх відповідності міжнародним стандартам та необхідності вдосконалення національних механізмів захисту.

Ключові слова: критична інфраструктура, кримінальні правопорушення, міжнародне право, кібербезпека, тероризм, організована злочинність, міжнародне співробітництво.

The article is devoted to the analysis of the international legal foundations of the criminal legal policy to counteract criminal offenses at the objects of critical infrastructure. In today's world, critical infrastructure plays a key role in ensuring the stable functioning of society and the state, including energy networks, transport systems, water supply, communications and information systems, medical institutions and other important elements.

The article examines the main international documents that regulate the issues of combating individual criminal offenses at critical infrastructure facilities, providing a comprehensive analysis of their content and practical implementation. In particular, considerable attention is paid to UN Security Council Resolution 1373 (2001), which has become a key tool in the global fight against terrorism, establishing norms for criminalizing support for terrorist groups and ensuring the security of critical facilities. The UN Convention against the Financing of Terrorism (1999), which obliges states to take measures to prevent the financing of terrorist acts, is important for protecting critical infrastructure from possible attacks, is also analyzed in detail.

Highlights key aspects of international cooperation, in particular, coordination of efforts between states, which is necessary to effectively counter threats. The exchange of information and experience between different countries allows faster and more effective detection and response to potential threats related to critical objects. Joint prevention measures include the development of standardized procedures and practices to ensure that threats are identified and neutralized before they are implemented. International organizations and agreements create a platform for such cooperation, contributing to the establishment of common approaches and the exchange of best practices between states, which are key elements in ensuring the security of critical infrastructure at the global level.

Attention is paid to cybersecurity issues, which is becoming increasingly relevant in connection with the development of modern technologies. Documents and research aimed at combating cyber terrorism and ensuring the cyber stability of critical infrastructure are analyzed. The physical security of nuclear facilities is also considered, in particular, under the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Installations (1980) and its 2005 amendments. Legislative initiatives of Ukraine, such as the Law "On Critical Infrastructure" of November 16, 2021, are considered in the context of their compliance with international standards and the need to improve national protection mechanisms.

Key words: critical infrastructure, criminal offenses, international law, cybersecurity, terrorism, organized crime, international cooperation.

Постановка проблеми. У світі критична інфраструктура відіграє ключову роль у забезпеченні стабільного функціонування суспільства та держави. Об'єкти критичної інфраструктури включають енергетичні мережі, транспортні системи, водопостачання, зв'язок та інформаційні системи, медичні установи, а також інші важливі для життєдіяльності елементи. Їх надійна робота є основою національної безпеки та суспільного добробуту. Однак ці об'єкти стають все більш вразливими до різних загроз, зокрема кримінальних правопорушень.

Кримінальні правопорушення на об'єктах критичної інфраструктури створюють реальну загрозу національній

безпеці, включаючи порушення життєво важливих послуг, економічні збитки та загрозу життю та здоров'ю громадян України. В умовах глобалізації та зростання складності сучасних технологій виникає нагальна потреба в розробці та впровадженні ефективних кримінально-правових механізмів протидії таким правопорушенням.

У цьому контексті міжнародно-правові засади політики протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури набувають особливого значення. З одного боку, міжнародні норми та стандарти сприяють уніфікації підходів до захисту критичної інфраструктури, забезпечуючи узгодженість та координа-

цію зусиль різних держав. З іншого боку, розвиток міжнародного права дозволяє враховувати специфіку різних регіонів та держав, адаптуючи загальні принципи до національних умов, зокрема українських національних в умовах повномасштабної війни з РФ.

У даній статті досліджуються основні міжнародні засади міжнародно-правові політики протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, що, зі свого боку, є правовою рамкою для національного законодавця в Україні. Аналізуються ключові міжнародні документи, що регулюють цю сферу, а також практичні аспекти їх імплементації на національному рівні. Приділяється увага питанням співпраці та координації між державами у забезпеченні безпеки сфери критичної інфраструктури, а також ролі міжнародних організацій у цьому процесі.

Зважаючи на значущість означеного назвою статті предмета дослідження для національної безпеки, його дискусійність, а також з огляду сучасних потреб теорії та практики, вбачається актуальним проведення фахового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Умовою розвитку вітчизняних нормативно-правових засад протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури є права взаємодія на міжнародному рівні та адаптація національного законодавства положенням міжнародних норм. Розв'язання цієї проблеми на науковому рівні присвячені роботи вітчизняних вчених.

Так, І. В. Гора у своєму дослідженні розглянула проблеми діяльності Службою безпеки України (далі по тексту – СБ України) з протидії тероризму. Серед інших питань автором розкрито оперативно-розшукові, контррозвідувальні, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти діяльності органів СБ України в боротьбі зі злочинами терористичної спрямованості. Надано загальну характеристику тероризму та його видів, розкрито поняття, сутність, міжнародні аспекти кримінально-правової політики протидії тероризму. Науковиця акцентує увагу на необхідності вивчення досвіду окремих країн ЄС, Великої Британії та США у сфері антитерористичної діяльності. Робиться висновок про те, що неабияке значення мають сьогодні питання розробки окремих законодавчих актів стосовно превентивних заходів реагування на реальну терористичну загрозу, з визначенням місця й ролі в антитерористичній діяльності СБ України [1, с. 168].

За загальною редакцією В. А. Колесника досліджено загальнотеоретичні й окремі практичні проблеми протидії злочинам, що посягають на інформаційну безпеку держави. Автором визначається місце інформаційної безпеки в системі національної та державної безпеки України, її поняття й сутність забезпечення правоохоронними органами та спецслужбами. Розкрито кримінологічні, кримінально-правові та криміналістичні питання вчинення, класифікації, виявлення й досудового розслідування злочинів у сфері інформаційної безпеки держави та кіберзлочинів як їхньої складової. Приділено увагу правовій основі, закордонному досвіду та діяльності оперативних і слідчих підрозділів СБ України з протидії злочинам проти інформаційної безпеки, актуальним питанням досудового розслідування злочинів дослідженої категорії, зокрема організаційно-тактичним, методичним аспектам і використанню слідчим, прокурором можливостей судової експертизи. Науковець робить висновок, що все більшої практичної значущості набуває позитивний досвід окремих європейських країн, США, а також окремих країн пострадянського простору, яким вдалося не тільки належним чином організувати роботу власних спецслужб і правоохоронних інституцій, а й досягти позитивних зрушень у питаннях протидії інформаційним злочинам, що посягають на безпеку державних інтересів кожної із цих країн [2, с. 241].

У дослідженні С. Є. Кучерини та Д. О. Олейнікова аналізуються сучасні виклики кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури, підкреслюючи необхідність вдосконалення законодавчої бази та розвитку міжнародного співробітництва для ефективної протидії загрозам [3, с. 90–98]. Важливість цих питань підкріплюється Д. Распутнім, який розглядає практичні аспекти розслідування злочинів проти критичної інфраструктури в умовах війни, зокрема методи криміналістики та специфіку воєнного стану [4, с. 151–154].

О. О. Юріков вносить свій внесок у цей дискурс, аналізуючи питання кримінальної відповідальності за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційних мереж. Юріков підкреслює значущість правового врегулювання таких злочинів та необхідність посилення відповідальності для забезпечення належного захисту об'єктів інфраструктури [5, с. 123–127]. Цей погляд підтримують С. Є. Кучерина та Д. О. Олейніков, які досліджують проблемні аспекти впровадження кримінальної відповідальності за кібертероризм, підкреслюючи необхідність адаптації законодавства до сучасних кіберзагроз [6, с. 70–81].

І. Р. Шинкаренко та В. П. Захаров у своєму дослідженні акцентують на убезпеченні об'єктів та суб'єктів інфраструктури авіаційно-космічної галузі України. Вони підкреслюють важливість інтеграції міжнародних стандартів безпеки та створення національних механізмів захисту [7, с. 59–68]. Завершує цей огляд М. Гуцалюк, який аналізує стратегії протидії сучасним кіберзагрозам та забезпечення кіберстійкості критичної інфраструктури України, акцентуючи на важливості розвитку національних можливостей кіберзахисту та міжнародного співробітництва [8, с. 164–177].

Разом ці дослідження забезпечують комплексне бачення захисту критичної інфраструктури, акцентуючи на необхідності вдосконалення законодавства, розвитку національних та міжнародних механізмів співробітництва, а також на важливості інтеграції сучасних технологій і методологій для ефективного захисту від різних видів загроз. Тим часом, міжнародно-правові аспекти захисту об'єктів критичної інфраструктури від злочинів досі залишаються малодослідженими, що підкреслює актуальність обраної нами тематики.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз міжнародних кримінально-правових засад політики протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, а також розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності цих заходів на національному рівні.

Виклад основного матеріалу. Згідно із Законом України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 року № 1882-IX [22], об'єкти критичної інфраструктури (далі по тексту – ОКІ) визначаються як об'єкти, їх частини та сукупності, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони. Порушення функціонування таких об'єктів може завдати значної шкоди життєво важливим національним інтересам. Ці об'єкти забезпечують життєво важливі функції та/або послуги, збої в наданні яких призводять до швидких негативних наслідків для національної безпеки.

Безпека критичної інфраструктури прирівнюється до стану захищеності критичної інфраструктури, за якого забезпечується її функціональність, безперервність роботи, відновлюваність, цілісність і стійкість. Життєво важливі функції та/або послуги – це функції та/або послуги, реалізація яких забезпечується органами державної влади, установами, суб'єктами господарювання та організаціями будь-якої форми власності. Порушення надання таких послуг призводить до швидких негативних наслідків для національної безпеки. Захист критичної інфраструктури охоплює всі види діяльності, що виконуються для своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації

загроз безпеці об'єктів критичної інфраструктури, а також мінімізації та ліквідації наслідків у разі їх реалізації.

До критичної інфраструктури належать об'єкти, віднесення яких до категорії критичних здійснюється за сукупністю критеріїв, визначених їх соціальною, політичною, економічною, екологічною значущістю для забезпечення оборони країни, безпеки громадян, суспільства, держави та правопорядку. Це можуть бути енергетичні мережі, транспортні системи, водопостачання, зв'язок та інформаційні системи, медичні установи та інші важливі для життєдіяльності елементи. Віднесення об'єктів до критичної інфраструктури здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Враховуючи зазначене можемо зробити поточний висновок, що об'єкти критичної інфраструктури є ключовими для національної безпеки й сталого функціонування держави та суспільства України, а протидія кримінальним правопорушенням займає важливе місце в міжнародно-правовій політиці. Нижче ми проаналізуємо основні джерела міжнародного права з означеного предмета регулювання.

Так, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999) [20] визначає, що фінансування тероризму є одним з основних механізмів здійснення терористичних актів. Згідно зі статтею 2, держави-учасниці зобов'язані криміналізувати умисне надання або збирання коштів з наміром використання їх для здійснення терористичних актів. Захист об'єктів критичної інфраструктури забезпечується через виявлення та блокування фінансових потоків, які можуть бути спрямовані на організацію атак на ці об'єкти. У цьому контексті важливою є співпраця між фінансовими установами та органами безпеки для моніторингу та запобігання підозрілим фінансовим операціям.

З іншого боку, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000) [21] розглядає організовану злочинність як загрозу, що може включати атаки на критичну інфраструктуру. У статті 5 конвенції підкреслюється важливість криміналізації участі в організованій злочинній групі. Цей документ наголошує на важливості міжнародного співробітництва у сфері правосуддя, включаючи екстрадицію та взаємну правову допомогу. Захист критичної інфраструктури в цьому контексті полягає у створенні міжнародних механізмів для боротьби з організованими злочинними угрупованнями, що можуть намагатися атакувати такі об'єкти з метою дестабілізації.

Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997) [10] зосереджується на запобіганні використанню вибухових пристроїв для терористичних атак. Стаття 2 конвенції зобов'язує держави криміналізувати незаконне та умисне зберігання, виготовлення, транспортування або використання вибухових речовин з метою вчинення терористичного акту. Конвенція також передбачає заходи для безпеки об'єктів критичної інфраструктури, включаючи встановлення стандартів безпеки та проведення регулярних перевірок. Важливим аспектом є координація між правоохоронними органами та операторами критичної інфраструктури для забезпечення своєчасного виявлення та запобігання терористичним загрозам.

Далі, Конвенція ООН про ядерну безпеку (1994) [12] встановлює міжнародні стандарти для забезпечення безпеки ядерних установок. Стаття 6 цієї конвенції зобов'язує держави-учасниці створити та підтримувати правову та регуляторну базу для забезпечення безпеки ядерних установок, включаючи регулярні перевірки та оцінки ризиків. У контексті захисту об'єктів критичної інфраструктури, ця конвенція звертає увагу на необхідності забезпечення фізичного захисту ядерних матеріалів і установок від терористичних атак. Міжнародна співпраця в рамках цієї конвенції дозволяє державам обмінюватися досвідом та найкращими практиками для підвищення безпеки.

Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005) [13] доповнює Конвенцію про ядерну безпеку, зосереджуючись на попередженні, виявленні та покаранні за акти ядерного тероризму. Стаття 2 цієї конвенції передбачає криміналізацію будь-яких актів, пов'язаних з ядерним тероризмом, таких як виготовлення, володіння або використання ядерних матеріалів з метою заподіяння шкоди. Конвенція підкреслює важливість міжнародного співробітництва, зокрема обмін інформацією та координацію зусиль правоохоронних органів. Це дозволяє країнам ефективніше захищати свої об'єкти критичної інфраструктури від ядерних загроз.

Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок (1980, поправки 2005) [14] є ще одним важливим документом у сфері забезпечення безпеки ядерних об'єктів. Вона встановлює стандарти фізичного захисту ядерних матеріалів під час їх використання, зберігання та транспортування. Поправки до конвенції, прийняті у 2005 році, розширюють її сферу дії, включаючи захист ядерних установок від актів саботажу. Стаття 5 конвенції зобов'язує держави впроваджувати ефективні заходи для запобігання, виявлення та реагування на спроби незаконного вилучення або пошкодження ядерних матеріалів і установок.

Резолюція Ради Безпеки ООН 1373 (2001) [15] була прийнята одразу після терористичних атак 11 вересня 2001 року і стала важливим кроком у міжнародній боротьбі з тероризмом. Ця резолюція зобов'язує держави вживати широкого спектра заходів для запобігання тероризму, включаючи криміналізацію фінансування терористичних актів, заморожування фінансових активів терористів, заборону надання будь-якої форми підтримки терористичним групам і активну співпрацю у сфері обміну інформацією. Зокрема, у статті 1(с) резолюції наголошується на необхідності співпраці між державами для попередження атак на критичну інфраструктуру.

Резолюція Ради Безпеки ООН 1540 (2004) [16] спрямована на запобігання розповсюдженню зброї масового знищення і терористичних актів, пов'язаних з нею. Вона зобов'язує держави створити внутрішньодержавний контроль, щоб запобігти потраплянню ядерних, хімічних та біологічних матеріалів до рук терористів. У статті 3 резолюції підкреслюється важливість вжиття заходів для забезпечення фізичного захисту таких матеріалів та пов'язаних з ними об'єктів критичної інфраструктури. Резолюція також звертає увагу на важливості міжнародного співробітництва і технічної допомоги для посилення національних можливостей захисту.

Рамкова Конвенція Ради Європи про боротьбу з тероризмом (2005) [17] має на меті покращити співпрацю між європейськими країнами у боротьбі з тероризмом. Конвенція визначає обов'язки держав у криміналізації терористичних актів, включаючи ті, що спрямовані на об'єкти критичної інфраструктури, та забезпечує екстрадицію підозрюваних у терористичній діяльності. Стаття 4 конвенції підкреслює важливість запобігання терористичним актам через обмін інформацією та досвідом між державами-учасницями, а також координацію зусиль у забезпеченні безпеки критичних об'єктів.

Резолюція 1373 закладає основу для глобальної співпраці у протидії тероризму, акцентуючи на необхідності криміналізації підтримки терористів. Резолюція 1540 зосереджується на запобіганні використанню зброї масового знищення, що включає фізичний захист об'єктів критичної інфраструктури. Рамкова Конвенція Ради Європи про боротьбу з тероризмом забезпечує правові рамки для співпраці та обміну інформацією між європейськими країнами для захисту від терористичних загроз. Ці документи взаємодоповнюють один одного, створюючи ефективну систему захисту критичних об'єктів на міжнародному рівні.

Проведений аналіз зазначених вище норм показує, як міжнародна спільнота реагує на загрози вчинення кримінальних правопорушень і працює над створенням комплексних механізмів для захисту критичної інфраструктури.

Глобальна стратегія ООН з протидії тероризму (2006) [18] є комплексним документом, що містить низку заходів для боротьби з тероризмом на міжнародному рівні. Стратегія підкреслює важливість координації між державами для попередження терористичних актів, особливо щодо захисту об'єктів критичної інфраструктури. Зокрема, стратегія акцентує на необхідності зміцнення державних можливостей у захисті критичної інфраструктури від терористичних загроз шляхом обміну інформацією, підвищення стандартів безпеки та спільних навчань.

Директива Європейського Парламенту та Ради 2008/114/ЄС про ідентифікацію та позначення європейських критичних інфраструктур та оцінку потреб щодо їх захисту спрямована на підвищення захисту критичної інфраструктури в Європейському Союзі [19]. Цей документ встановлює процедури для ідентифікації критичних інфраструктур, визначає їх важливість для безпеки держав-членів та вводить заходи для зниження ризиків. Директива вимагає від держав-членів розробити національні програми захисту, що включають співпрацю між публічним і приватним секторами.

Ці міжнародні документи підкреслюють важливість координації та співпраці між державами для захисту критичної інфраструктури. Глобальна стратегія ООН з протидії тероризму акцентує на всебічному підході до боротьби з тероризмом, включаючи зміцнення захисту критичних об'єктів. Директива ЄС 2008/114/ЄС забезпечує конкретні процедури для ідентифікації та захисту критичних інфраструктур в Європі, тоді як Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок встановлює стандарти безпеки для ядерних об'єктів.

Зазначені вище документи взаємодоповнюють один одного, створюючи комплексну міжнародну правову базу для захисту критичних об'єктів від терористичних загроз. Вони сприяють зміцненню національних систем безпеки, підвищенню рівня міжнародного співробітництва та обміну інформацією, що є ключовими елементами для забезпечення глобальної безпеки.

Висновки. У контексті розгляду міжнародних правових засад політики протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, стає очевидним, що це питання набуває все більшої актуальності та складності. На підставі проведеного аналізу міжнародних документів та практичних аспектів їх імплементації можна зробити кілька ключових висновків.

По-перше, міжнародна спільнота активно реагує на загрози, пов'язані з тероризмом та організованою

злочинністю, що спрямовані на критичну інфраструктуру. Такі документи, як Резолюція Ради Безпеки ООН 1373 (2001), Конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999), та Директива Європейського Парламенту та Ради 2008/114/ЄС, створюють правову основу для координації зусиль різних держав у цій сфері. Це дозволяє уніфікувати підходи до захисту критичної інфраструктури, сприяючи узгодженості та ефективній співпраці на міжнародному рівні.

По-друге, важливість міжнародного співробітництва не обмежується лише обміном інформацією та досвідом. Вона включає створення спільних механізмів для запобігання, виявлення та реагування на загрози. Наприклад, Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок (1980) та її поправки 2005 року встановлюють стандарти безпеки для ядерних об'єктів, що передбачають регулярні перевірки та оцінки ризиків. Це дозволяє державам обмінюватися найкращими практиками та підвищувати рівень безпеки на національному рівні.

По-третє, глобалізація та розвиток сучасних технологій створюють нові виклики для захисту від загроз критичної інфраструктури. Кіберзагрози стають складнішими та багатогранними, що вимагає постійного вдосконалення законодавства та розробки нових тактик та стратегій протидії. У цьому контексті важливу роль відіграють документи, що спрямовані на боротьбу з кібертероризмом, такі як Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001) [9].

Нарешті, національні кримінально-правові засади протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури мають бути адаптовані до міжнародних стандартів та норм. Це вимагає не лише законодавчих змін, але й впровадження ефективних практичних заходів, включаючи навчання, технічну підтримку та розвиток інституційних спроможностей. Закон України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 року є важливим кроком у цьому напрямку, визначаючи основні принципи та критерії захисту об'єктів критичної інфраструктури на національному рівні.

Таким чином, міжнародні кримінально-правові засади захисту об'єктів критичної інфраструктури закладають підстави для комплексного підходу протидії терористичним загрозам, що включає як уніфікацію міжнародних зусиль, так і адаптацію національних механізмів до сучасних викликів та загроз. Це дозволяє забезпечити стійкість та надійність критичної інфраструктури, що є основою національної безпеки та суспільного добробуту.

Отримані результати можуть послугувати підставою для розробки нового національного нормативно-правового регулювання протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури, диференціації кримінальної відповідальності за їх вчинення та подальших наукових досліджень за цим напрямком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гора І.В. Діяльність Служби безпеки України з протидії тероризму: оперативні, процесуальні та криміналістичні аспекти : монографія. Київ, 2022. 540 с.
2. Колесник В.А. Злочини проти інформаційної безпеки держави: поняття, виявлення, досудове розслідування: монографія. за заг. ред. В.А. Колесника. Київ, 2023. 512 с.
3. Кучерина, С. Є., Олейніков, Д. О. Сучасний стан кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 90-98.
4. Распутній Д. Особливості розслідування кримінальних правопорушень проти об'єктів повітряного транспорту в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми та перспективи розвитку юридичної науки, освіти та технологій у XXI столітті в дослідженнях молодих учених. Харків, 2023. С. 151-154.
5. Юріков, О. О. Аналіз сучасного стану наукової розробленості питань кримінальної відповідальності за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 3. С. 123-127.
6. Кучерина, С., Олейніков, Д. Проблемні аспекти впровадження кримінальної відповідальності за кібертероризм. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2021. № 1(26). С. 70-81.
7. Шинкаренко, І. Р., Захаров, В. П. Питання убезпечення об'єктів та суб'єктів інфраструктури авіаційно-космічної галузі України. *Пропілеї права та безпеки*. 2022. № 1. С. 59-68.
8. Гуцалюк, М. Стратегії протидії сучасним кіберзагрозам та забезпечення кіберстійкості критичної інфраструктури України. *Інформація і право*. 2024. № 2(49). С. 164-177.
9. Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція), 2001. URL: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/the-budapest-convention> (дата звернення: 31.07.2024).

10. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, 1997. URL: <https://www.un.org/law/cod/finterr.htm> (дата звернення: 31.07.2024).
11. Конвенція ООН проти корупції, 2003. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html> (дата звернення: 31.07.2024).
12. Конвенція ООН про ядерну безпеку, 1994. URL: <https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/convention-on-nuclear-safety> (дата звернення: 31.07.2024).
13. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму, 2005. URL: <https://www.un.org/en/sc/ctc/docs/conventions/Conv13.pdf> (дата звернення: 31.07.2024).
14. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок, 1980, поправки 2005. URL: <https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/convention-on-the-physical-protection-of-nuclear-material> (дата звернення: 31.07.2024).
15. Резолюція Ради Безпеки ООН 1373, 2001. URL: [https://undocs.org/S/RES/1373\(2001\)](https://undocs.org/S/RES/1373(2001)) (дата звернення: 31.07.2024).
16. Резолюція Ради Безпеки ООН 1540, 2004. URL: [https://undocs.org/S/RES/1540\(2004\)](https://undocs.org/S/RES/1540(2004)) (дата звернення: 31.07.2024).
17. Рамкова Конвенція Ради Європи про боротьбу з тероризмом, 2005. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/196> (дата звернення: 31.07.2024).
18. Глобальна стратегія ООН з протидії тероризму, 2006. URL: <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/un-global-counter-terrorism-strategy> (дата звернення: 31.07.2024).
19. Директива Європейського Парламенту та Ради 2008/114/ЄС про ідентифікацію та позначення європейських критичних інфраструктур та оцінку потреб щодо їх захисту. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008L0114> (дата звернення: 31.07.2024).
20. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518 (дата звернення: 31.07.2024).
21. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (дата звернення: 31.07.2024).
22. Закон України "Про критичну інфраструктуру" від 16 листопада 2021 року № 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> (дата звернення: 31.07.2024).

REGARDING THE ISSUE OF IMPROVING THE LEGAL STATUS OF THE VICTIM AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS¹**ЩОДО ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

**Davydenko S.V., Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University**

The article analyzes certain aspects of the problem of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of the victim. The publication examines the situation in Ukraine in the context of observance of victims' rights in criminal proceedings. At the same time, the basic documents aimed at multi-vector improvement of the legal status of the victim are analyzed in detail (in particular, the Strategic Plan for the Implementation of the Powers of the Prosecutor's Office in the Field of Criminal Prosecution for International Crimes for 2023–2025 and the Concept for the Implementation of the Mechanism for Supporting Victims and Witnesses of War and Other International Crimes), as well as the current relevant law enforcement practice. It is proposed to consistently formulate regulatory algorithms for leveling the problematic aspects of ensuring the rights of the victim in criminal proceedings under martial law.

In this context, it is stated that in the case of the ongoing armed conflict and the lack of actual access to the temporarily occupied territories of Ukraine, the key task is to continuously promote the active participation of victims in criminal proceedings of certain categories.

It is emphasized that the current criminal policy of our country and the latest legislative initiatives are focused on the implementation and high-quality realization of international standards for ensuring and protecting the rights of victims of various types of criminal offenses. The basis for this long-term process should be the rules of international law and recommendations to Ukraine regarding its membership in the European Union, in particular, in the area of accurate implementation of the EU standards.

It is advisable to emphasize that the generalized result of the regulatory framework for the special regime of pre-trial investigation and trial under martial law and the consequences of Ukraine's derogation from certain international obligations directly affect the possibility of timely and effective exercise by victims of their rights declared by the national criminal procedure legislation.

In this regard, the article states the urgent need to make regulatory adjustments to the current version of certain articles of the Criminal Procedure Law, given the actualization of the issue of the correctness of the moment of acquisition of the procedural status of a victim by an injured person.

Key words: victim, procedural status, international standards, European Union standards, refusal to recognize the victim, appeal.

У презентованій статті досліджено окремі аспекти проблематики захисту прав, свобод і законних інтересів потерпілого. В роботі вивчається ситуація в Україні в контексті дотримання прав потерпілих під час здійснення кримінального провадження. При цьому детально проаналізовані базові документи, скеровані на полівекторне удосконалення правового статусу потерпілого (зокрема, Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023–2025 роки та Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів), а також сучасна релевантна правозастосовна практика. Запропоновано послідовне формування нормативних алгоритмів нівелізації проблемних аспектів забезпечення прав потерпілого у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану.

У даному контексті проголошується, що в умовах триваючого збройного конфлікту та відсутності фактичного доступу до тимчасово окупованих територій України ключовим завданням постає невпинне сприяння активній участі потерпілих в кримінальних провадженнях певних категорій.

Підкреслюється, що сучасна кримінальна політика нашої держави та останні законодавчі ініціативи зорієнтовані на імплементацію та якісну реалізацію міжнародних стандартів забезпечення та захисту прав потерпілих від різних видів кримінальних правопорушень. Підґрунтям для цього довготривалого процесу мають стати норми міжнародного права та рекомендації Україні щодо набуття членства в Європейському Союзі, зокрема, в частині акуратного впровадження стандартів Європейського Союзу.

Доцільно акцентувати, що узагальнений результат нормативної регламентації особливого режиму досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану та наслідки відступу України від окремих міжнародних зобов'язань безпосередньо впливають на можливість своєчасної та ефективної реалізації потерпілим власних правомочностей, декларованих вітчизняним кримінальним процесуальним законодавством.

У зв'язку з цим, в роботі констатована нагальна необхідність внесення нормативних коректив до чинної редакції деяких статей кримінального процесуального закону, з огляду на актуалізацію питання щодо правильності моменту набуття постраждалою особою процесуального статусу потерпілого.

Ключові слова: потерпілий, процесуальний статус, міжнародні стандарти, стандарти Європейського Союзу, відмова у визнанні потерпілим, оскарження.

Problem statement. One of the negative consequences of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine was the appearance of an unprecedented number of new challenges in the field of protection of victims' rights in criminal proceedings and the need for urgent changes in approaches to both the investigation of criminal offenses and the implementation of priorities in the activities of the law enforcement system. Despite the facts of temporary restrictions of constitutional human rights and freedoms, rights and legitimate interests of legal entities caused by the existing threat, victims of unlawful acts have the right to receive adequate and comprehensive support.

In the context of the ongoing armed conflict and the lack of access to the temporarily occupied territories of Ukraine, the key task is to promote the active participation of victims in criminal proceedings, as they are an extremely valuable, reliable source of evidence for establishing the circumstances of crimes, bringing perpetrators to responsibility and ensuring the resumption of justice [1].

The conduct of criminal proceedings under martial law significantly enhances the relevance of the chosen topic, determines the focus on the formation of an effective system of guarantees of victims' rights and requires the creation of mechanisms that would ensure real protection of the rights of the victim, in particular, to compensation for damage caused to him as a result of criminal offenses caused by the ongoing hostilities in Ukraine [2, p. 28].

¹ The article was prepared within the framework of the EURIZON H2020 project, funded by the European Union under grant agreement No. 871072.

Analysis of recent research and publications. In the national doctrine of criminal procedure, considerable attention has been paid to the issues of protection and safeguarding of the rights, freedoms and legitimate interests of the victim, regulatory regulation and improvement of the legal status at various stages of criminal proceedings in the following scientific works of S. E. Ablamsky, Y. P. Alenin, L. I. Arkusha, N. M. Akhtyrskaya, N. R. Bobechko, L. P. Vashchuk, V. V. Vvedenska, V. K. Voloshyna, O. P. Gerasymchuk, I. V. Hloviuk, M. I. Goshovsky, O. V. Gryshchuk, Y. M. Groshevyi, Y. O. Gurdjie, L. M. Gurtieva, V. A. Zhuravel, D. Y. Kavun, O. V. Kaplina, O. Y. Kostyuchenko, O. V. Krikunov, R. O. Kuibida, O. P. Kuchynska, L. M. Loboiko, T. O. Loskutov, T. V. Matiek, A. V. Murzanovskaya, V. T. Nor, T. V. Omelchenko, M. A. Ostrovskaya, S. I. Pereplytsia, D. P. Pysmennyi, V. G. Pozhar, P. M. Rabinovych, O. O. Solonyova, G. K. Teteriatnyk, I. A. Titko, M. I. Tlepova, A. S. Tokarska, V. V. Topchii, O. O. Torbas, O. Y. Khablo, Y. Y. Tsybal, O. G. Shylo, D. V. Yahunov, O. G. Yanovska and others.

At the same time, the pleiad of scholars who devoted theoretical and applied research to the unique status of the victim did not fully cover some aspects of the outlined topic, because in the context of dynamic European integration processes, including the reform of the criminal procedural legislation of Ukraine, the issue of creating and functioning of real effective mechanisms for ensuring and protecting the rights of vulnerable participants in criminal proceedings deserves special attention, and therefore need to be further developed in order to secure the necessary guarantees for victims that correlate with the standards of the European Union.

In view of this main guideline, it is advisable to eliminate the imbalance in the regulation of the rights of the victim in criminal proceedings, taking into account procedural gaps and defects in national legislation (which undoubtedly affects the level of effectiveness of the available legal instruments).

The purpose of the article is to study the situation in Ukraine in the context of ensuring the rights of victims in criminal proceedings, to analyze the strategic documents aimed at improving the legal status of the victim, and modern law enforcement practice, and also to consistently formulate the normative algorithms for leveling the problematic aspects of ensuring the rights of the victim in criminal proceedings under martial law.

Presenting main material. In a global study of the issues of conducting criminal proceedings in conditions of emergency legal regimes, it should be noted once again that the special regime of pre-trial investigation and trial in conditions of martial law, provided for in Section IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – CPC), is certainly an exception to of the general procedure for carrying out criminal proceedings and should refer to the form of judicial proceedings with enhanced procedural guarantees for participants in criminal proceedings.

Under the provisions of part 2 of Art. 64 of the Constitution, certain restrictions on rights and freedoms may be imposed under martial law, specifying the duration of such restrictions. However, the rights and freedoms provided for in Articles 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 of the Constitution cannot be restricted. The Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” of May 12, 2015 contains similar provisions [3].

In context, recall that the priority tasks of criminal proceedings are, in particular, the protection of an individual, society and the state from criminal offenses, protection of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings (Article 2 of the CPC). It is fair to emphasize that traditionally, criminal proceedings are initiated to ensure the protection and restoration of violated or unlawfully restricted rights of victims of crimes and criminal offenses. Therefore, the outlined tasks can be accomplished through the development and implementation of effective legal mechanisms to compensate for the imbalance of powers of participants/parties.

The victim in criminal proceedings is endowed with a wide catalog of rights provided for by the criminal procedural law, however, as practice shows, there are a number of problems that need to be urgently addressed to ensure the observance and realization of victims' rights at various stages of criminal proceedings (in particular, the victim's condition (psychological, mental) in connection with the events dictated by the introduction of martial law, stay in the temporarily occupied territory, the presence/absence of the Internet during procedural actions, availability of audio and video telecommunication equipment and other procedural features that may significantly complicate or even make it impossible for the victim to exercise his/her rights).

Ukraine's current policy is focused on the implementation and high-quality realization of international standards for ensuring and protecting the rights of victims of various types of criminal offenses.

Undoubtedly, it should be borne in mind that in cases of martial law, the state has the right to derogate from certain international human rights obligations. Thus, p. 1 of Art. 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms states: “In time of war or other public danger threatening the life of the nation, any High Contracting Party may take measures derogating from its obligations under the present Convention only to the extent required by the exigencies of the situation and provided that such measures are not inconsistent with its other obligations under international law” [4].

In addition, the content of p. 1 of Art. 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights states that “in time of public emergency in which the life of the nation is threatened and the existence of which is officially proclaimed, the States Parties to the present Covenant may derogate from their obligations under the present Covenant only to the extent required by the exigencies of the situation, provided that such derogations are not incompatible with their other obligations under international law, to the extent required by the exigencies of the situation, provided that such measures are not incompatible with their other obligations under international law and do not entail discrimination solely on the grounds of race, color, sex, language, religion or social origin” [5].

In turn, according to the provisions of Article 24 of the Law “On the Legal Regime of Martial Law”, in accordance with the International Covenant on Civil and Political Rights, in the event of martial law, Ukraine immediately notifies the States Parties to the Covenant through the UN Secretary-General of the restrictions on human and civil rights and freedoms that constitute a deviation from the obligations under the International Covenant, the extent of these deviations and the reasons for such a decision. In addition, the notification shall specify the date of termination of the deviations from the obligations under the Covenant. Ukraine shall notify the UN Secretary-General of changes in the limit of deviations from the obligations under the International Covenant or the duration of restrictions on rights and freedoms and the reasons for this decision in the manner prescribed by p. 1 and 2 of this Article [3].

The generalized result of the statutory regulation of the special regime of pre-trial investigation and court proceedings under martial law and the consequences of Ukraine's derogation from certain international obligations directly affect the possibility of timely and effective exercise by the victim of his/her rights declared by the national criminal procedure legislation. Despite the objectively determined inevitability of these processes, the existing problem of ensuring and protecting the rights, freedoms and legitimate interests of the victim in criminal proceedings appears in a new view and becomes extremely relevant during the martial law in Ukraine.

Taking into account the current realities, a Strategic Plan for the implementation of the powers of the prosecutor's office in the field of prosecution of international crimes for 2023–2025 was developed and approved by the General Prosecutor on September 15, 2023.

According to the provisions of this document, the Office of the General Prosecutor has strengthened coordination and consistent transparent cooperation with national and international partners to ensure institutional capacity, operational and technical efficiency to facilitate fast and impartial justice and prosecution of perpetrators. Accordingly, the Office of the General Prosecutor is taking the necessary measures to establish the Coordination Center for Victims and Witnesses Support, which is the beginning of the formation of a nationwide Mechanism for Supporting Victims and Witnesses of War and Other International Crimes in accordance with the Concept of its Development.

Taking care of the proper implementation of the basic principles of activity in the exercise of their competencies, the authorized representatives of the Prosecutor General's Office will: (a) provide support and assistance to victims at all stages of criminal proceedings, in particular to avoid re-traumatization; (b) ensure the guaranteed right of victims to participate in criminal proceedings.

Among the strategic goals, the tasks of facilitating the necessary support and protection of victims are proclaimed:

3.1. Implementation of a proactive approach to the identification of victims for the purposes of criminal proceedings for the prosecution of international crimes, using international cooperation tools for this purpose.

3.2. Implementation of gender-sensitive and victim-centered approaches in the activities of pre-trial investigation and prosecution bodies in accordance with international standards.

3.3. Improvement and effective use of mechanisms to ensure the safety of victims during pre-trial investigation and court proceedings.

3.4. Effective coordination with other state agencies and non-governmental organizations, as well as with authorized bodies of foreign countries and international justice institutions to strengthen support and protection of victims.

3.5. Establish and develop a Support Mechanism for Victims and Witnesses of War and Other International Crimes, including a referral mechanism based on the establishment of institutional arrangements between the Coordination Center for Victims and Witnesses, law enforcement agencies, ministries and departments, and other support services to take protection measures and comply with security mechanisms, provide consultations and other relevant assistance to these participants.

3.6. Implement specialized IT solutions to manage and effectively coordinate efforts to identify, protect and provide quality support to victims, which will also ensure effective communication between all parties involved in the identification, protection and support processes.

In addition, building a sustainable multi-vector partnership in this area requires ensuring constant interaction and exchange of information with national and international non-governmental organizations involved in the process of documenting international crimes and/or supporting victims.

Through effective cooperation between the prosecutor's office, pre-trial investigation agencies, national and international partners, the Office of the General Prosecutor guarantees: (a) expanding access to justice for victims at both national and international levels; (b) ensuring their protection and support [6]. It is believed that the declared procedures should be based on transparent criteria, which in the long term will ensure fair justice and effective protection of the rights, freedoms and legitimate interests of particularly vulnerable groups.

In correlation with the above policy document, the Concept for the Implementation of the Mechanism for Supporting Victims and Witnesses of War and Other International Crimes was adopted, and approved by the Order of the Office of the Prosecutor General "On the Organization of the Work of the Prosecutor's Office on Supporting Victims and Witnesses of War and Other International Crimes" of April 11, 2023, No. 103 [7], which will guarantee the successful implementation of European Union standards.

Thus, the task of the Support Mechanism for Victims and Witnesses of War and Other International Crimes is to take measures to ensure that victims can fully and effectively participate in criminal proceedings, are protected from secondary and repeated victimization, intimidation and retaliation, and receive the necessary support to facilitate their recovery, even in the situation of ongoing armed conflict and lack of access to certain territories by the Ukrainian authorities. It is in order to strengthen multidimensional protection of victims from psychological or physical harm, increase the level of activity and effectiveness of their participation in criminal proceedings, improve awareness of their rights, expand their access to justice, protection measures and support services, as well as to improve cooperation and communication between state authorities and non-governmental organizations that it is advisable to create a proper Support Mechanism.

The existing demand should be focused primarily on vulnerable victims of war crimes and other international crimes. At the same time, the vulnerability of each victim should be assessed individually based on personal characteristics, type and circumstances of a particular crime (this means developing standardized procedures for individual assessment of the risks of secondary and repeated victimization, intimidation, revenge and protection (prevention of physical and psychological risks)). Therefore, special attention should be paid to older persons and persons with special needs, victims of conflict-related sexual violence and torture, victims who have suffered serious bodily injuries, and family members of persons whose death was directly caused by the crime. In addition, children who are victims are always considered vulnerable.

To meet these urgent needs, the structure of the Support Mechanism is proposed: Coordination Center for Victims and Witnesses as a separate independent structural unit within the Prosecutor General's Office; coordinators for ongoing support of victims and witnesses who will act as part of the Coordination Center; Interagency Working Group to improve coordination and interaction between government agencies and non-governmental organizations [7].

More effective protection of victims in criminal proceedings in the context of the armed conflict will undoubtedly be facilitated by the timely provision of services to victims of criminal offenses on a voluntary and conference basis by victim support coordinators, such as those provided for by the Support Mechanism, such as: (a) informing victims about the assistance the coordinator can provide; (b) explaining to victims their rights in criminal proceedings; (c) assisting in obtaining legal advice and representation, including referrals to free legal aid centers; (d) familiarizing them with information on the status of pre-trial investigation and court proceedings to the extent determined by the criminal procedural legislation; (e) providing up-to-date information on the time, date, place and results of court hearings within the limits established by law; (f) informing victims of what to expect from the criminal justice system; (g) consulting on the risk and prevention of secondary and repetitive victimization, intimidation and retaliation; (h) referring victims to appropriate psychological, medical and social assistance services; (i) physical accompaniment in court; (j) providing special services for child victims, older persons and persons with disabilities; (k) assistance with temporary accommodation for those who need a safe place due to the imminent risk of secondary and/or repeated victimization, intimidation and retaliation; (l) enhanced services for victims of serious or especially serious crime; victims who are subjected to a criminal offense on a regular basis, are vulnerable or have been threatened or intimidated; (m) targeted and integrated support for victims of a number of specific categories, such as victims of sexual, gender-based or domestic violence, including counseling; (n) assistance in applying for payments to victims in need of emergency financial assistance, if a mechanism is developed by the competent state authorities [7]. We emphasize that the explanation of procedural and other rights to the victim should in no way be formal.

In order to work effectively with victims, premises with a sufficient level of security, confidentiality and functionality, as well as a comfortable atmosphere for psychological recovery of victims, should be equipped, in particular, by using pleasant lighting and colors, comfortable furniture and other decorative elements that have a calming effect on communication. Play areas should be arranged for interaction with child victims. In addition, victims should have access to printed materials that outline their rights, basic information about criminal proceedings, the roles of participants in the relevant process, the types of assistance that can be obtained, etc.

It is extremely important that the Support Mechanism will focus on the stages of reporting a criminal offense, pre-trial investigation, trial and post-trial, as the failure to recognize, ensure or violate the procedural rights and freedoms of the victim/survivor *de facto* are among the most traumatic factors that lead to the formation of derivative harm and secondary victimization, which are the source of the criminal justice system.

In this perspective, the issue of the moment when a victim acquires the procedural status of a victim is actualized. Compliance with this procedure is crucial for preventing secondary victimization, as the status not only gives a person the right to refuse to give explanations or testify against themselves (p. 1, Art. 63 of the Constitution of Ukraine, par. 6, p. 1 Art. 56 of the CPC) (allowing the victim to independently eliminate the possibility of causing repeated and/or additional psychological and emotional suffering arising from the recollection or reproduction of the circumstances of the criminal offense), but also provides them with a full catalog of procedural rights for active participation in criminal proceedings. Their timely implementation by the victim is an effective means of preventing secondary victimization, as it allows, through their actions and will, to restore the state and receive compensation and satisfaction when the perpetrator is brought to justice [8, p. 97].

According to p. 2 of Art. 55 of the CPC, the rights and obligations of a victim arise from the moment a person files a complaint about a criminal offense committed against him or her or an application for involvement in the proceedings as a victim. That is, the mechanism of acquiring the procedural status of a victim does not a priori require a separate procedural decision by the inquirer, investigator, detective, or prosecutor to recognize a person as a victim, but occurs by virtue of the victim's right to inform about the damage caused to him or her as a result of a criminal offense.

This aspect becomes more important during the period of the victim's greatest vulnerability – at the very beginning of criminal proceedings, since the automatic acquisition of the procedural status of a victim is a kind of guarantee to a person on behalf of the state that the violation of his or her rights, freedoms and legitimate interests will be recognized, and the legal status that existed before the commission of the criminal offense will be restored [8, pp. 97–98]. Thus, the introduced autodynamic procedure for acquiring the procedural status of a victim excludes the discretionary power of the investigator or prosecutor to grant this status in the case when a person, exercising his or her procedural right, independently files a statement, report of a criminal offense or application for involvement in the proceedings as a victim. In this case, there is no discretion, and the affected person receives the procedural status of a victim on the basis of a regulatory provision of the law – parag. 1, p. 2, Art. 55 of the CPC [8, p. 99].

At the same time, it is justified to state that only a person who has suffered moral, physical or property damage as a result of a socially dangerous act should acquire the procedural status of a victim in criminal proceedings (p. 1 of Art. 55 of the CPC). Therefore, if there are obvious and sufficient grounds to believe that a statement, report of a criminal offense or application for involvement in the proceedings as a victim was filed by a person who has not suffered moral, physical or property damage, the investigator or prosecutor shall issue a reasoned decision to refuse to recognize

the victim, which may be appealed to the investigating judge (p. 5 of Art. 55 of the CPC). Thus, the absence of the fact that a certain person has been harmed is reflected in the procedural decision, which must specify the content of the circumstances that are the basis for the decision, the motives for this action and their justification (par. 2, part 5, Art. 110 of the CPC). The intrinsic motivation of this document implies not only an analysis of the content of the statement/report received from the victim, but also an examination of the entirety of the evidence submitted in support of it and its thorough verification during the pre-trial investigation.

An illustrative example of the misinterpretation of these rules by some law enforcement officers (in this case, the investigator) is the decision of the investigating judge of the Sviatoshynskyi District Court of Kyiv: "On 07.12.2022, the investigator of the Sviatoshynskyi Police Department of the Main Directorate of the National Police in Kyiv, Senior Police Lieutenant PERSON_5, issued a decision denying the motion of PERSON_8 in criminal proceedings registered in the Unified Register of Pre-trial Investigations under No. 12022100080000035 dated 07.01.2022, referring to the fact that all the necessary investigative (search) actions are being carried out in the above criminal proceedings and the investigators see no grounds for recognizing PERSON_4 as a victim. ... Thus, the decision of 07.12.2022 does not contain information about the content of the circumstances that are the basis for its adoption, only formally states that the investigator is conducting all necessary investigative (search) actions in the above criminal proceedings and the investigator sees no grounds for recognizing PERSON_4 as a victim. Thus, the legislative requirements for the motivation of the decision were not met by the investigator when making it" [9].

The results of the theoretical and applied developments demonstrate that the obviousness and sufficiency of these grounds is an evaluative concept which is determined in each specific case based on the circumstances of the criminal offense, the characteristics of criminal proceedings and the internal conviction of the person who decides to refuse to recognize a person as a victim, and may consist in stating various facts that are relevant for this purpose. Therefore, the investigator or prosecutor must have a sufficient amount of factual data/information obtained in accordance with the requirements of the criminal procedure law, which undoubtedly establishes that the person initiating the criminal proceedings did not suffer moral, physical, or property damage as a result of the criminal offense. The foregoing makes it possible to summarize: the issue of recognizing a person as a victim/refusal to recognize a victim should not be within the discretionary powers of the investigator, investigator, prosecutor, since the relevant legislative provision establishes an unalterable obligation of competent entities to make an appropriate decision if there is sufficient evidentiary information that clearly confirms the actual absence of any type of harm caused to a person by a socially dangerous act [8, p. 99–100].

As an argument, we will use the ruling of the investigating judge of the Uzhhorod City District Court of Zakarpattia Oblast, which dismissed the appeal against the investigator's decision to refuse to recognize the victim and to oblige him to take certain actions: "According to the motivational part of the appealed decision, the investigator states that in the course of the pre-trial investigation of the said criminal proceedings, no factual data was obtained and there is no information that would prove that the applicant suffered moral, physical or property damage. ... Having examined the investigator's decision of 17.11.2023 to dismiss PERSON_3's application for recognition as a victim, the investigating judge states that it contains the reasons on the basis of which the application was denied. Also, the investigating judge agrees with the investigator's arguments that during the pre-trial investigation, at the time the applicant filed his motion to recognize him as a victim in criminal proceedings, the last one did not pro-

vide adequate evidence that he had suffered property or moral damage as a result of a criminal offense, while the victim in the criminal proceedings was his wife" [10].

To some extent, the content of the decision of the investigating judge of the Leninsky District Court of Kharkiv to cancel the analyzed decision looks exemplary: "On 03/31/2023, PERSON_3 applied to the investigator with a statement of recognition as a victim in criminal proceedings No. 12022221220000307 of 03/18/2022. However, on 24.04.2023, PERSON_5, a senior investigator of the Special Investigation Department No. 2 of the Kharkiv Regional Police, issued a decision to refuse to recognize her as a victim, given that the pre-trial investigation body has no grounds to involve PERSON_3 as a victim at this time. ...

According to Article 19 of the Constitution of Ukraine, public authorities and local self-government bodies and their officials are obliged to act only on the basis, within the limits of their authority and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine. Article 24 of the CPC of Ukraine guarantees the victim the right to appeal against procedural decisions, actions or omissions of the investigating judge, prosecutor, and investigator in the manner prescribed by this Code. This right is one of the most important guarantees of protection of citizens' rights and freedoms from violation by both the bodies conducting pre-trial investigation and judicial control in criminal proceedings and other persons involved in them.

... In order to ensure this right, the investigator is obliged to ensure the possibility of its realization, that is, to explain to the victim the procedure for appeal: how, in what cases and to whom the applicant can apply to eliminate the violations committed against him. ...

According to par. 33 of the judgment of the European Court of Human Rights "Shmalko v. Ukraine" and par. 44 of the judgment of the European Court of Human Rights "Dalban v. Romania", the term "victim" within the meaning of Article 34 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms means a person directly affected by an act or omission that is the subject of judicial proceedings. At the same time, a violation of the Convention may occur even in the absence of damage. ...

The acquisition of victim status by an individual or legal entity in criminal proceedings is based on a simultaneous set of the following conditions: actual (the criminal offense caused the relevant damage) and formal (filing a statement of a criminal offense against them or a statement of involvement in the proceedings as a victim). The law does not provide for the verification, consideration and resolution of such an application, so a person acquires the status of a victim automatically if the above conditions are met.

A person acquires the procedural status of a victim only on the basis of a free expression of the person's will, which takes place in an active form. The procedural form of such an expression of will may be: (a) submission by a person of a statement about the commission of a criminal offense against him/her, which is subject to registration in the URPTI and serves as a prerequisite for the commencement of a pre-trial investigation; (b) submitting an application for involvement in the proceedings as a victim, which is subject to mandatory acceptance and registration. Such an application must contain data on the victim (individual or legal entity), the criminal proceedings to which he or she is to be involved, indication and justification of the grounds for acquiring the status of a victim, and a clearly expressed request to be involved in the criminal proceedings as a victim. The application is submitted to the body or official who is currently conducting the criminal proceedings: during the pre-trial investigation – to the investigator, prosecutor, during the trial – to the court. In the absence of an expression of will to recognize a person as a victim in criminal proceedings, such person cannot be recognized as a victim. ...

At the same time, having examined the investigator's decision of 24.04.2023, the investigating judge concludes that it

does not meet the requirements of p. 5 of Art. 110 of the CPC. The mentioned resolution contains only references to the provisions of procedural legislation and the fact that there are currently no grounds for involving PERSON_3 as a victim, while there are no motives on the basis of which the investigator came to such a conclusion, and, accordingly, no proper justification for this. Thus, the investigating judge concludes that the investigator's decision of 24.04.2023 does not correlate with the general requirements of p. 5 of Art. 110 of the CPC, is not properly motivated, which deprives the investigating judge of the opportunity to verify the compliance of the mentioned decision with the rules of criminal procedure legislation" [11].

In addition, when examining the possibility of appealing to the investigating judge against the decision of the prosecutor, investigator, or coroner to refuse to recognize a victim (par. 5, part 1, Art. 303 of the CPC), it is necessary to support the position that emphasizes that: (1) the abolition of this resolution, *ipso facto*, gives the applicant the procedural status of a victim, since it restores the effect of the normative provision of parag. 1, part 2, Art. 55 of the CPC; (2) the name of the decision "on refusal to recognize a victim" (part 5 of Art. 55 of the CPC) can be considered incorrect and it would be more accurate to call this decision "on deprivation of the procedural status of the victim", since the decision must be based on sufficient evidence that will obviously establish the absence of harm in the future, and verification of information about the harm caused to a person cannot be carried out at once, and during this period of time the person will *ipso jure* be in the procedural status of the victim [8, pp. 100–101]. The latter clearly indicates the need to amend the current version of p. 5 of Art. 55 of the CPC, in which the phrase "the investigator or prosecutor shall issue a reasoned decision to refuse to recognize the victim" should be replaced with a substantially more correct construction – "the inquirer, investigator or prosecutor shall issue a reasoned decision to deprive a person of the procedural status of a victim".

Thus, the imperfection of the wording used by the legislator and the point gaps in the regulatory framework encourage the development of scientifically sound proposals to the current criminal procedure legislation, which, in their entirety, will ensure the implementation and effective functioning of the mechanisms for resolving these situations in criminal proceedings.

Conclusions. To summarize, it should be emphasized that a comprehensive improvement of the legal instruments for ensuring the rights of participants to criminal proceedings in accordance with the unified system of international standards requires urgent amendments to the thematically oriented national legislation, which will allow to effectively resolve the issue of compensation for damage to a victim of a criminal offense caused by the hostilities in Ukraine and will help to increase the victims' trust in law enforcement and judicial authorities of the State. In the present difficult realities, this problem is of such a magnitude that assistance to numerous victims should be organized at the highest state level.

The scientific research of some key aspects of the presented issues and forecasting of the prospects for approximation of Ukrainian legislation to the standards of the European Union leads to the conclusion that the development of the existing range of procedural guarantees of the rights, freedoms and legitimate interests of such a participant in criminal proceedings as a victim should include the following components: (a) systematic extension of the scope and content of certain rights and freedoms of victims to ensure the practical implementation of the selected protection measures; (b) creation of an accessible, understandable and reliable legal mechanism for protection and real reinstatement of the legal status of the named participant in criminal procedural relations (or transformation of the existing mechanism for its flexibility and efficiency).

REFERENCES

1. Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів : затв. наказом Офісу Генерального прокурора «Про організацію роботи органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів» від 11 квітня 2023 р. № 103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text>
2. Ракіпова І. В. Теоретичні, правові та праксеологічні засади правозахисної комунікації потерпілого у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Міжнарод. гуманітар. ун-т, М-во освіти і науки України. Одеса, 2023. 544 с. URL: https://docs.mgu.edu.ua/docs/disertatsiya_rakipova.pdf.
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
6. Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023-2025 роки : затв. Генеральним прокурором 15 вересня 2023 року. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/strategicnij-plan-shhodo-realizaciyi-povnovazen-organiv-prokuraturi-u-sferi-kriminalnogo-peresliduvannya-za-vcinennya-miznarodnix-zlociniv-na-2023-2025-roki>
7. Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів : затв. наказом Офісу Генерального прокурора «Про організацію роботи органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів» від 11 квітня 2023 р. № 103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text>
8. Новожилов В. Механізм реалізації завдань кримінального провадження щодо охорони прав, свобод і законних інтересів потерпілого та попередження вторинної віктимізації під час досудового провадження. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 2 (35). С. 95-111.
9. Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 07 квітня 2023 року у справі № 759/4961/23, судове провадження № 1-кк/759/1611/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110077493>
10. Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 21 грудня 2023 року у справі № 308/3470/22, судове провадження № 1-кк/308/5737/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115987954>
11. Ухвала Ленінського районного суду м. Харкова від 25 травня 2023 року у справі № 642/2623/23, судове провадження № 1-кк/642/1543/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111123281>

ВИКОРИСТАННЯ БЕЗПЛОТНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ У ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

THE USE OF UNMANNED AERIAL VEHICLES IN THE OPERATIVE-SEARCH ACTIVITY OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Єфімова І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

Розгон О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

Ця стаття присвячена аналізу сучасного стану використання БПЛА у Національній поліції України та визначенню перспектив їх подальшого впровадження. Основна увага приділена теоретичним основам використання БПЛА у правоохоронній діяльності. БПЛА, або дрони, набули значної популярності завдяки своїй універсальності та високій ефективності. Вони використовуються для моніторингу, картографування, телетрансляцій, рекламних зйомок, метеорологічних спостережень та багатьох інших цілей. У поліцейській діяльності БПЛА забезпечують нові можливості для виконання оперативно-розшукових завдань. Дрони класифікуються за різними ознаками, такими як конструкція, призначення, метод управління та тип двигуна. Залежно від призначення, БПЛА можуть бути розвідувальними, ударними або багатоцільовими. Управління дронами здійснюється дистанційно оператором або автономно за допомогою запрограмованих маршрутів польоту.

Стаття також аналізує нормативно-правову базу використання БПЛА в Україні. Законодавча регуляція цього питання охоплює кілька ключових аспектів, зокрема, визначення правових рамок, вимог до експлуатації та питань безпеки. Основними законодавчими актами, що регулюють використання БПЛА в Україні, є Повітряний кодекс України та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про використання повітряного простору України». Ці нормативні документи визначають основні поняття та вимоги до експлуатації безпілотних повітряних суден, включаючи обов'язкову реєстрацію, сертифікацію операторів та обмеження щодо висоти та зон польотів. Крім того, наказ Міністерства внутрішніх справ України регламентує використання БПЛА для фото- і відеофіксації під час виконання поліцейських завдань.

Переваги використання БПЛА для Національної поліції України включають можливість оперативного реагування на події завдяки швидкому збору інформації з повітря, економічну вигоду, оскільки витрати на експлуатацію дронів значно нижчі порівняно з традиційними авіаційними засобами, а також здатність працювати в умовах, недоступних для інших засобів. Проте використання БПЛА супроводжується певними ризиками, такими як питання захисту приватності та безпеки польотів. Етичні та правові аспекти застосування БПЛА також є важливими складовими, які необхідно враховувати.

Таким чином, використання БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України має значні перспективи для розвитку та вдосконалення. Успішне впровадження цих технологій потребує комплексного підходу, що включає як технічні, так і етичні аспекти. Забезпечення відповідної законодавчої та нормативної бази, підготовка кваліфікованих операторів, а також постійне вдосконалення технологій дозволять максимально використовувати переваги БПЛА, сприяючи підвищенню ефективності та безпеки правоохоронної діяльності в Україні.

Ключові слова: безпілотні літальні апарати, БПЛА, Національна поліція України, оперативно-розшукова діяльність, правоохоронна діяльність, аеророзвідка, безпека, ефективність, технології, нормативно-правова база, міжнародний досвід, приватність, етичні аспекти, безпека польотів, економічна вигода, дрони, правопорушення, моніторинг, рятувальні операції, законодавче регулювання.

This article analyses the current state of UAVs in the National Police of Ukraine and identifies the prospects for their further implementation. The main focus is on the theoretical foundations of UAVs in law enforcement. UAVs, or drones, have gained considerable popularity due to their versatility and high efficiency. They are used for monitoring, mapping, television broadcasts, advertising, meteorological observations and many other purposes. In police work, UAVs provide new opportunities for performing operational and search tasks. Drones are classified according to various features, such as design, purpose, control method and engine type. Depending on their purpose, UAVs can be reconnaissance, strike or multi-purpose. Drones can be controlled remotely by an operator or autonomously using programmed flight routes.

The article also analyses the legal framework for the use of UAVs in Ukraine. Legislative regulation of this issue covers several key aspects, including the definition of the legal framework, operational requirements and safety issues. The main legislative acts regulating the use of UAVs in Ukraine are the Air Code of Ukraine and the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 'On Approval of the Regulation on the Use of the Airspace of Ukraine'. These regulations define the basic concepts and requirements for the operation of unmanned aircraft, including mandatory registration, operator certification, and restrictions on altitude and flight zones. In addition, an order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine regulates the use of UAVs for photo and video recording during police tasks.

The benefits of using UAVs for the National Police of Ukraine include the ability to respond quickly to incidents due to rapid aerial information gathering, economic benefits as the cost of operating drones is significantly lower than traditional aircraft, and the ability to operate in conditions inaccessible to other means. However, the use of UAVs is accompanied by certain risks, such as privacy and flight safety issues. The ethical and legal aspects of UAVs are also important components that need to be taken into account.

Thus, the use of UAVs in the operational and investigative activities of the National Police of Ukraine has significant prospects for development and improvement. The successful implementation of these technologies requires a comprehensive approach that includes both technical and ethical aspects. Ensuring an appropriate legislative and regulatory framework, training of qualified operators, and continuous improvement of technology will allow to maximise the benefits of UAVs, contributing to the efficiency and safety of law enforcement in Ukraine.

Key words: unmanned aerial vehicles, UAVs, National Police of Ukraine, operational and investigative activities, law enforcement, aerial reconnaissance, safety, efficiency, technology, regulatory framework, international experience, privacy, ethical aspects, flight safety, economic benefits, drones, offences, monitoring, rescue operations, legislative regulation.

У сучасному світі, де розвиток технологій відбувається неймовірно швидкими темпами, правоохоронні органи постійно шукають нові методи та інструменти для підвищення ефективності своєї діяльності. Одним із таких інноваційних рішень стало використання безпілотних літаль-

них апаратів (БПЛА), які відкривають нові можливості для оперативно-розшукової діяльності. Це дослідження є актуальним у контексті зростаючої ролі БПЛА у забезпеченні громадського порядку та безпеки, а також у боротьбі зі злочинністю. В умовах постійних загроз національній

безпеці, особливо під час військових конфліктів, важливо вивчати та впроваджувати новітні технології, що сприяють зменшенню ризиків для життя правоохоронців та підвищенню ефективності їхньої роботи.

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану використання безпілотних літальних апаратів у оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України, а також визначення перспектив їх подальшого впровадження. Для досягнення цієї мети стаття має на меті виконати кілька завдань: розглянути теоретичні основи використання БПЛА у правоохоронній діяльності, вивчити міжнародний досвід застосування БПЛА у поліцейській діяльності, проаналізувати нормативно-правову базу використання БПЛА в Україні, розглянути технічні аспекти застосування БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності, а також дослідити практичний досвід Національної поліції України у використанні цих технологій.

Огляд літератури та джерел показує, що питання використання БПЛА у правоохоронній діяльності активно вивчається як в Україні, так і за кордоном. У наукових і методичних працях висвітлено різні аспекти застосування безпілотників: від технічних характеристик і моделей до правових та етичних аспектів їх використання. Втім, методичні рекомендації з використання БПЛА, розроблені Національною поліцією України, містять докладні інструкції щодо навчання операторів безпілотників, що свідчить про серйозність підходу до впровадження новітніх технологій у поліцейській діяльності. Таким чином, використання БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України є актуальною темою для дослідження, що потребує всебічного аналізу та розробки рекомендацій щодо подальшого розвитку цієї технології у правоохоронній сфері [1].

Безпілотні літальні апарати (БПЛА), або дрони, набули значної популярності у різних сферах діяльності завдяки своїй універсальності та високій ефективності. Вони використовуються для моніторингу, картографування, телетрансляцій, рекламних зйомок, метеорологічних спостережень та багатьох інших цілей. У поліцейській діяльності БПЛА знайшли своє особливе місце, забезпечуючи правоохоронні органи новими можливостями у виконанні оперативно-розшукових завдань. Безпілотні літальні апарати класифікуються за різними ознаками, такими як конструкція, призначення, метод управління та тип двигуна. За конструкцією БПЛА можуть бути класифіковані як багатороторні, літакові або гібридні апарати. Багатороторні дрони відрізняються високою маневреністю та здатністю зависати на одному місці, що робить їх ідеальними для детального спостереження і зйомки з повітря. Літакові дрони мають більший радіус дії та можуть тривалий час перебувати в повітрі, що підходить для моніторингу великих територій. Гібридні апарати поєднують у собі переваги обох типів і можуть виконувати широкий спектр завдань. Залежно від призначення, БПЛА можуть бути розвідувальними, ударними або багатоцільовими. Управління дронами здійснюється дистанційно оператором або автономно за допомогою запрограмованих маршрутів польоту. Щодо типу двигуна, БПЛА можуть бути оснащені електродвигунами або двигунами внутрішнього згоряння, що впливає на їх вантажопідйомність, тривалість польоту та екологічність [2].

Історія використання безпілотних літальних апаратів у правоохоронній діяльності бере свій початок з військових операцій, де вони спочатку застосовувалися для розвідки та спостереження. Проте з часом технології удосконалювались, і дрони стали доступнішими для цивільного використання, включаючи правоохоронні органи. У 2017 році в Україні було створено підрозділ аеророзвідки поліції, який допомагає не тільки виявляти факти злочинів, але і затримувати зловмисників. У міжнародному контексті використання БПЛА в поліції також

набуло широкого поширення. Наприклад, у Лондоні дрони використовуються для переслідування злочинців, що є дешевшим і безпечнішим за використання гелікоптерів. В Японії поліцейські застосовують спеціальні дрони для боротьби з порушниками, накидаючи на них сітку. У країнах ЄС БПЛА активно експериментують з різними пристроями, такими як розпилювачі сльозогінного газу чи інфрачервоні камери для нічного спостереження. Застосування БПЛА у поліцейській діяльності дозволяє значно підвищити ефективність виконання оперативно-розшукових завдань, забезпечити безпеку правоохоронців та зменшити витрати на проведення різноманітних операцій. Втім, технології безпілотників продовжують розвиватися, відкриваючи нові можливості для їх застосування у правоохоронній сфері, що робить це дослідження особливо актуальним [3, с. 14–15].

Застосування безпілотних літальних апаратів (БПЛА) у поліцейській діяльності стало невід'ємною частиною сучасних правоохоронних практик у багатьох країнах світу. Розглядаючи міжнародний досвід, можна виділити кілька яскравих прикладів успішного використання БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності, а також проаналізувати їхні переваги та недоліки. В Лондоні поліція активно використовує дрони для переслідування злочинців, що дозволяє значно зменшити витрати та підвищити безпеку під час операцій. Дрони здатні надавати реальну час інформацію про місцезнаходження підозрюваних, що робить переслідування більш ефективним і менш ризикованим для поліцейських та громадськості. В Японії поліцейські впровадили унікальну систему дронів, призначених для боротьби з порушниками, які використовують інші дрони. Поліцейські дрони оснащені спеціальними сітками, які можуть захоплювати ворожі безпілотники, що залітають на охоронювані території. У США дрони використовуються для широкого спектру завдань, включаючи моніторинг масових заходів, пошуково-рятувальні операції, розслідування місць злочинів та аварій. Поліцейські підрозділи в Нью-Йорку та Лос-Анджелесі використовують дрони для збору доказів, що значно пришвидшує процес розслідування та підвищує його точність. Переваги використання БПЛА у поліцейській діяльності очевидні. По-перше, дрони забезпечують правоохоронців можливістю оперативного реагування на події завдяки швидкому збору інформації з повітря. Це дозволяє знизити ризики для життя поліцейських, які можуть виконувати свої завдання на відстані, зменшуючи необхідність фізичної присутності у небезпечних зонах. По-друге, використання дронів є економічно вигідним. Витрати на експлуатацію та обслуговування безпілотників значно менші порівняно з використанням традиційних засобів, таких як гелікоптери. По-третє, дрони можуть працювати в умовах, недоступних для інших засобів, наприклад, в тісних міських умовах або у важкодоступних природних ландшафтах [3, с. 15].

Однак, незважаючи на численні переваги, використання БПЛА у поліцейській діяльності має також свої недоліки. Одним з головних викликів є питання приватності та етичних норм. Використання дронів для спостереження за громадянами може викликати занепокоєння щодо порушення їхнього права на приватність. Це потребує ретельного законодавчого регулювання та створення чітких правил використання БПЛА. Проте іншим недоліком є залежність від погодних умов. Дрони не завжди можуть працювати у несприятливих погодних умовах, таких як сильний вітер або дощ, що обмежує їхню ефективність. Також варто зазначити, що управління дронами вимагає спеціальних знань та навичок, що потребує додаткових ресурсів для навчання операторів. Таким чином, міжнародний досвід показує, що використання безпілотних літальних апаратів у оперативно-розшуковій діяльності поліції є перспективним напрямком, який значно

підвищує ефективність правоохоронної діяльності. Проте для максимального використання їхнього потенціалу необхідно враховувати як технічні, так і етичні аспекти, забезпечуючи відповідне законодавче регулювання та підготовку персоналу [4, с. 486].

Нормативно-правова база використання безпілотних літальних апаратів (БПЛА) в Україні є важливою складовою для забезпечення ефективного та безпечного їх застосування в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України. Законодавча регуляція цього питання охоплює кілька ключових аспектів, зокрема, визначення правових рамок, вимог до експлуатації та питань безпеки. Основними законодавчими актами, що регулюють використання БПЛА в Україні, є Повітряний кодекс України, який встановлює загальні правила використання повітряного простору, та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про використання повітряного простору України». Ці нормативні документи визначають основні поняття та вимоги до експлуатації безпілотних повітряних суден, включаючи обов'язкову реєстрацію, сертифікацію операторів та обмеження щодо висоти та зон польотів. Крім того, наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції із застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису» регламентує використання БПЛА для фото- і відеофіксації під час виконання поліцейських завдань [1].

Особливості регулювання використання БПЛА в Україні пов'язані з необхідністю забезпечення балансу між ефективністю їх застосування та дотриманням прав і свобод громадян. Одним з головних викликів є розробка та впровадження чітких правил щодо захисту приватності, оскільки використання дронів для спостереження може викликати занепокоєння у громадськості. З метою уникнення можливих зловживань необхідно встановити прозорі процедури зберігання та обробки отриманих даних. Ще одним важливим аспектом є забезпечення безпеки польотів, що вимагає розробки стандартів і правил, які б враховували технічні характеристики БПЛА та потенційні ризики, пов'язані з їх експлуатацією. Впровадження БПЛА в оперативно-розшукову діяльність Національної поліції України стикається з кількома викликами. Перш за все, необхідно забезпечити належний рівень підготовки операторів, які повинні володіти не тільки технічними знаннями, але й розумінням правових аспектів використання дронів. Важливим також є питання фінансування, оскільки придбання сучасних БПЛА та їх обслуговування потребує значних коштів. Додатковим викликом є інтеграція новітніх технологій у вже існуючу систему оперативно-розшукової діяльності, що потребує адаптації процедур та можливого перегляду методик проведення операцій. Таким чином, нормативно-правова база використання безпілотних літальних апаратів в Україні є комплексною та потребує постійного вдосконалення. Для успішного впровадження БПЛА в діяльність Національної поліції необхідно враховувати як законодавчі вимоги, так і практичні аспекти їх застосування, що забезпечить підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності та сприятиме зміцненню безпеки громадян.

Практичний досвід використання безпілотних літальних апаратів (БПЛА) Національною поліцією України демонструє значний потенціал цих технологій у різних аспектах оперативно-розшукової діяльності. Конкретні випадки застосування БПЛА наочно ілюструють їхню ефективність та різноманітність завдань, які можна вирішувати за допомогою цих інноваційних засобів. Одним з найяскравіших прикладів успішного використання БПЛА є операція з виявлення незаконних плантацій конопльі на Київщині. Поліцейські за допомогою аеророзвідки з використанням дронів змогли оперативно ідентифі-

кувати великі площі незаконних насаджень, що значно перевищували можливості традиційних методів розвідки. Використання БПЛА дозволило знизити витрати часу та ресурсів, забезпечуючи при цьому високий рівень точності виявлення правопорушень. Застосування дронів також сприяло безпеці поліцейських, адже вони могли отримувати необхідну інформацію безпосередньо з повітря, уникаючи небезпечних ситуацій на землі. Ще одним прикладом ефективного використання БПЛА стала операція з пошуку зниклих безвісти в Карпатах. Поліцейські, використовуючи дрони, оснащені тепловізорами, змогли швидко локалізувати місцезнаходження зниклих осіб, що значно пришвидшило рятувальні роботи і підвищило шанси на успішне завершення операції. В умовах складного гірського рельєфу та обмеженої видимості БПЛА виявилися незамінними, забезпечуючи оперативний огляд великих територій [4, с. 486].

Аналіз ефективності використання БПЛА в різних операціях свідчить про значне підвищення рівня оперативності та точності дій Національної поліції України. Впровадження безпілотних технологій дозволяє скоротити час реагування на надзвичайні ситуації, знизити ризики для життя та здоров'я правоохоронців, а також оптимізувати використання ресурсів. Крім того, застосування БПЛА сприяє зниженню фінансових витрат, адже дрони є більш економічними у порівнянні з традиційними засобами авіаційної підтримки, такими як гелікоптери. Варто також зазначити, що використання БПЛА сприяє підвищенню ефективності документування правопорушень та збору доказів. Завдяки високій якості відео- та фотозйомки, яку забезпечують сучасні дрони, поліцейські можуть отримувати детальну інформацію про місце події, що значно полегшує процес розслідування. Таким чином, впровадження БПЛА у практику Національної поліції України демонструє численні переваги та відкриває нові перспективи для підвищення ефективності правоохоронної діяльності в сучасних умовах.

Переваги та ризики використання безпілотних літальних апаратів (БПЛА) у оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України є важливим аспектом для розгляду, оскільки впровадження новітніх технологій завжди супроводжується як позитивними, так і негативними наслідками. Аналіз цих факторів дозволяє більш обґрунтовано підходити до інтеграції БПЛА у повсякденну практику правоохоронних органів. Переваги використання БПЛА для Національної поліції України безсумнівно включають широкий спектр можливостей для підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності. Однією з головних переваг є здатність дронів швидко і точно надавати інформацію з повітря, що дозволяє оперативно реагувати на різні ситуації, включаючи пошуково-рятувальні операції, моніторинг масових заходів та виявлення злочинних угруповань. Використання БПЛА значно знижує ризики для життя і здоров'я поліцейських, оскільки дозволяє здійснювати розвідку і спостереження з безпечної відстані. Крім того, дрони можуть працювати в умовах, де інші засоби малоефективні або зовсім не застосовні, наприклад, у важкодоступних місцях або під час нічних операцій завдяки оснащенню тепловізорами.

Застосування БПЛА також має економічні переваги. Витрати на експлуатацію дронів значно нижчі порівняно з використанням традиційних авіаційних засобів, таких як гелікоптери. Це дозволяє оптимізувати бюджетні витрати та спрямувати зекономлені кошти на інші важливі потреби. БПЛА забезпечують високу якість відео- та фотозйомки, що полегшує документування правопорушень та збір доказів, сприяючи ефективному розслідуванню злочинів. Проте, поряд із перевагами, використання БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності супроводжується певними ризиками та викликами. Одним з головних викликів є питання захисту

приватності. Використання дронів для спостереження може викликати занепокоєння у громадськості щодо порушення їхнього права на приватність. Це вимагає ретельного законодавчого регулювання та встановлення чітких правил використання БПЛА для забезпечення балансу між безпекою та правами громадян. Іншим важливим аспектом є безпека польотів. Дрони можуть зазнавати технічних несправностей або потрапляти під вплив несприятливих погодних умов, що може призвести до аварій або втрати апарата. Крім того, необхідність спеціальної підготовки операторів дронів вимагає додаткових ресурсів та часу.

Етичні та правові аспекти застосування БПЛА також є важливою складовою, яку необхідно враховувати. Правоохоронні органи повинні діяти в межах закону, забезпечуючи прозорість та підзвітність своїх дій. Необхідно розробити нормативно-правову базу, яка б чітко регламентувала порядок використання БПЛА, зокрема, щодо зберігання та обробки отриманих даних, щоб запобігти можливим зловживанням. Етичні питання стосуються не лише захисту приватності, але й необхідності забезпечення належного рівня безпеки при використанні дронів у насе-

лених пунктах та під час масових заходів. Таким чином, використання БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України відкриває широкі перспективи для підвищення ефективності та безпеки правоохоронної діяльності. Водночас, необхідно враховувати ризики та виклики, пов'язані з цими технологіями, і забезпечити відповідну законодавчу та етичну базу для їхнього впровадження. Це дозволить максимально використовувати переваги БПЛА, мінімізуючи при цьому потенційні негативні наслідки [4, с. 487].

Таким чином, використання БПЛА у оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України має значні перспективи для розвитку та вдосконалення. Водночас, успішне впровадження цих технологій потребує комплексного підходу, що включає як технічні, так і етичні аспекти. Забезпечення відповідної законодавчої та нормативної бази, підготовка кваліфікованих операторів, а також постійне вдосконалення технологій дозволять максимально використовувати переваги БПЛА, сприяючи підвищенню ефективності та безпеки правоохоронної діяльності в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нацполіція розпочинає підготовку операторів безпілотників URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/24071_Nacpoliciya_rozpochina_pidgotovku_operatoriv_bezpilotnikiv.htm
2. Терещенко В. Ф. Доцільність використання дронів в оперативно-розшуковій діяльності. Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 25 лют. 2021 р.) / МВС України, Нац. поліція України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 184–188. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/18914/1/Використання%20досягнень%20%2025.02.2021_p185-189.pdf.
3. Князев С., Грибова М. Правове регулювання використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів. *Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів* : Матеріали міжвідом. науково-практ. круглого столу, 21 лют. 2021 р. С. 14–17.
4. Батраченко Т., Розгон О., Єфімова І. Ефективність застосування безпілотних літальних апаратів для фото- та відеозапису в діяльності національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 486–489.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ
МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА****ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR DURING INTERNATIONAL COOPERATION**

**Загородній І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Загородній А.І., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Стаття присвячена аналізу форм та напрямів взаємодії прокурора (Офісу Генерального прокурора) відповідно до чинного українського законодавства з іншими інституціями та організаціями, такими як Офісом прокурора Міжнародного кримінального суду (з МКС); з органами прокуратур інших держав в рамках міжнародних домовленостей, що здебільшого пов'язано з боротьбою з міжнародною організованою злочинністю; з іншими органами зарубіжних країн; зі спільною слідчою групою JIT (Україна, Литва, Польща, Естонія, Латвія, Словаччина, Румунія, Євроюст і МКС); Міжнародним центром з переслідування за злочин агресії (ICPA) у Гаазі; Консультативною групою з питань найтяжчих міжнародних злочинів – АСА (США, ЄС, Велика Британія); Радою Європи, згідно з планом дій 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та реконструкція»; Офісом Спецпредставниці Генсека ООН та Групою експертів ООН з питань верховенства права та сексуального насильства під час конфлікту; по-дев'яте, Міністерством юстиції США, згідно двостороннього Меморандуму, зважаючи на доволі великий перелік вищезазначених структур, було запропоновано розподілити всі вищезазначені види взаємодії прокуратури України залежно від виконуваних функцій та поставлених під час них завдань на такі, що потребують прямої участі в рамках надання консультативних, дорадчих, інформаційних втручань; безпосередньої участі в проведенні окремих дій. Водночас зроблено припущення, що в рамках здійснення взаємодії національної правоохоронної системи з міжнародною, зокрема МКС, можна визначити ряд напрямів такої комунікації та співпраці: по-перше, консультативні, дорадчі, в межах яких можливі звернення щодо правильності проведення та виявлення тих чи інших ознак злочинів, що відносяться до юрисдикції МКС та подальше відповідне звернення до МКС; по-друге, проведення спільних операцій, направлених на розслідування злочинної діяльності, в межах такої діяльності створений спеціалізований підрозділ в структурі Офісу Генерального прокурора; по-третє, виконання запитів Офісу прокурора МКС. Авторами в межах розгляду питання міжнародного співробітництва прокуратури України з іншими правоохоронними органами інших держав запропоновано: по-перше, в рамках розглядуваної проблематики розділяти взаємодію органів прокуратури з аналітичними підрозділами правоохоронних органів інших держав; по-друге, взаємодію органів прокуратури з оперативними підрозділами правоохоронних органів інших держав.

Ключові слова: взаємодія, прокурор, Офіс Генерального прокурора, Міжнародний кримінальний суд.

The article is devoted to the analysis of forms and directions of interaction of the prosecutor (Office of the Prosecutor General) in accordance with current Ukrainian legislation with other institutions and organizations, such as the Office of the Prosecutor of the International Criminal Court (with the ICC); with the prosecutor's offices of other states within the framework of international agreements, which is mostly related to the fight against international organized crime; with other bodies of foreign countries; with the joint investigative team of the JIT (Ukraine, Lithuania, Poland, Estonia, Latvia, Slovakia, Romania, Eurojust and the ICC); the International Center for the Prosecution of the Crime of Aggression (ICPA) in The Hague; Advisory group on the most serious international crimes – ASA (USA, EU, Great Britain); by the Council of Europe, according to the 2023–2026 action plan "Sustainability, recovery and reconstruction"; The Office of the Special Representative of the UN Secretary General and the UN Group of Experts on Rule of Law and Sexual Violence in Conflict; ninth, the US Ministry of Justice, according to the bilateral Memorandum, taking into account the rather large list of the above-mentioned structures, it was proposed to divide all the above-mentioned types of interaction of the Prosecutor's Office of Ukraine, depending on the functions performed and the tasks set during them, into those that require direct participation in the framework of providing advisory, advisory, informational interventions; direct participation in individual actions. At the same time, it is assumed that within the framework of the interaction of the national law enforcement system with the international one, in particular the ICC, it is possible to define a number of directions of such communication and cooperation: first, consultative, advisory, within which appeals are possible regarding the correctness of conducting and detecting certain signs of crimes, relating to the jurisdiction of the International Court of Justice and subsequent appropriate appeal to the International Court of Justice; secondly, conducting joint operations aimed at investigating criminal activity, within the scope of such activity a specialized unit has been created within the structure of the Prosecutor General's Office; thirdly, fulfilling the requests of the Prosecutor's Office of the International Criminal Court. The authors, within the framework of consideration of the issue of international cooperation of the prosecutor's office of Ukraine with other law enforcement agencies of other states, proposed: first, within the framework of the issues under consideration, to separate the interaction of the prosecutor's office with analytical units of law enforcement agencies of other states; secondly, the interaction of prosecutor's offices with operational divisions of law enforcement agencies of other states.

Key words: interaction, prosecutor, Office of the Prosecutor General, International Criminal Court.

Триваюча глобалізація та виклики, які постають перед суспільством, вимагають рішучих та послідовних кроків в реформуванні зокрема і правоохоронної системи в цілому. «Серйозні недоліки, допущені на початковому етапі проведення реформ в економічній, військовій, правоохоронній та інших галузях державної діяльності, позбавлення, а в окремих випадках і відмова від системи державного регулювання та контролю, недосконалість правової бази і відсутність сильної державної політики у соціальній сфері, зниження духовного потенціалу суспільства є основними факторами, які сприяють зростанню проявів корупції, а також організованої злочинної діяльності» [1, с. 201].

В рамках нашої наукової роботи пропонуємо (відповідно до чинного законодавства) розділити питання взаємодії прокурора, по-перше, на взаємодію з Офісом

прокурора Міжнародного кримінального суду (з МКС); по-друге, взаємодію з органами прокуратур інших держав в рамках міжнародних домовленостей, що здебільшого пов'язано з боротьбою з міжнародною організованою злочинністю; по-третє, взаємодія прокуратури з іншими органами зарубіжних країн; по-четверте, зі спільною слідчою групою JIT (Україна, Литва, Польща, Естонія, Латвія, Словаччина, Румунія, Євроюст і МКС); по-п'яте, Міжнародним центром з переслідування за злочин агресії (ICPA) у Гаазі; по-шосте, Консультативною групою з питань найтяжчих міжнародних злочинів – АСА (США, ЄС, Велика Британія); по-сьоме, Радою Європи, згідно з планом дій 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та реконструкція»; по-восьме, Офісом Спецпредставниці Генсека ООН та Групою експертів ООН з питань верховенства права

та сексуального насильства під час конфлікту; по-дев'яте, Міністерством юстиції США, згідно двостороннього Меморандуму [8].

Для зручності та не вдаючись до докладний аналіз кожного з виокремлених видів, пропонуємо розподілити всі вищезазначені види взаємодії прокуратури України залежно від виконуваних функцій та поставлених під час них завдань на такі, що потребують прямої участі в рамках надання консультативних, дорадчих, інформаційних втручань; безпосередньої участі в проведенні окремих дій.

Так, важливе місце в боротьбі з такою злочинністю відіграють насамперед органи прокуратури. Беручи до уваги прагнення України до членства в Європейському Союзі та триваючу збройну агресію проти України з боку РФ, постає питання у залученні іноземних фахівців для розслідування ряду кримінальних правопорушень, які в загальному носять характер міжнародних та є підсудними Міжнародному кримінальному суду (далі – МКС). Водночас, беручи до уваги вищезазначене, та зважаючи на вже довготривалі та масовані обстріли з боку держави-агресора, вчинену велику кількість злочинів, що порушують міжнародний правопорядок, доволі прогресивним в напрямі взаємодії органів прокуратури з іншими структурами видається прийняття, зокрема, Закону України «Про внесення змін до статті 624 Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення співробітництва з МКС при проведенні процесуальних дій на території України» [5], що значним чином розширило коло повноважень міжнародних інституцій під час здійснення досудового розслідування. Водночас вказаний закон доповнює чинний КПК України такими словами: «або уповноважені ним працівники МКС, які зазначені у відповідному проханні МКС», проте розглядаючи структуру Міжнародного кримінального суду, можна дійти висновку, що він складається з: Президії, Палат, Офісу Прокурора та Секретаріату. Продовжуючи, слід підкреслити, що «Офіс Прокурора є незалежним органом суду. До його повноважень входить отримання та аналіз інформації про ситуації або передбачувані злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС, аналіз переданих йому ситуацій з метою визначення наявності достатніх підстав для початку розслідування злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів або злочину агресії, а також притягнення винних у скоєнні цих злочинів до відповідальності перед судом. Офіс Прокурора очолює Прокурор, якому допомагають заступники Прокурора, обрані Асамблеєю держав-учасниць» [2, с. 21].

Найбільш значущими для міжнародного співробітництва є засади, що закріплені в нормативно-правових актах міжнародного права. До них, зокрема, необхідно віднести такі як: суверенна рівноправність держав і повага до прав, притаманних суверенітету; взаємність і добровільність співробітництва; незастосування у міжнародних відносинах сили або погрози застосування сили; невтручання у справи, що належать до внутрішньої компетенції держави; вирішення міжнародних суперечок мирними засобами; сумлінне та добросовісне виконання зобов'язань у міжнародному праві; рівноправність і самовизначення народів; повага до прав людини та її основних свобод; територіальна цілісність держав, недоторканість і непорушність кордонів [3, с. 387].

Зважаючи на те, що юрисдикція МКС є достатньо обмеженою і стосується лише конкретного переліку злочинів, а Верховна Рада України ухвалила постанову «Про Заяву про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та військових злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій ДНР і ЛНР, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 4 лютого 2015 року № 145-VIII [6], чим Україна визнала юрисдикцію вищезазначеного суду.

«Так, з аналізу Звітів Офісу прокурора МКС (2016, 2017, 2018, 2020 рр.) випливає, що збройний конфлікт на території України кваліфіковано так: 1) територія АРК та м. Севастополь перебуває під ефективним контролем РФ з 18 березня 2014 року, коли було оголошено про приєднання Криму до її складу. На території АРК та м. Севастополь має місце міжнародний збройний конфлікт між Україною та РФ, який триває з 26 лютого 2014 року; 2) на Сході України з 30 квітня 2014 року триває неміжнародний збройний конфлікт між Україною та неурядовими озброєними угрупованнями (так звані «ДНР» та «ЛНР»). Крім того, на Сході України найпізніше з 14 липня 2014 року відбувається міжнародний збройний конфлікт між Україною та РФ і за умови доведення здійснення загального контролю РФ над неурядовими озброєними угрупованнями можна буде говорити про наявність на Сході України єдиного міжнародного збройного конфлікту, що переріс у повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022 року [с. 25–26]» [4]. Водночас на сьогодні, незважаючи на підписання Україною Римського статуту (2000 р.), вона його і надалі не ратифікувала, хоча це виходить із прямих зобов'язань міжнародного характеру, проте ми не будемо зупиняти детальну увагу на цьому питанні, оскільки, фактично, воно не складає предмет нашого дослідження. Водночас варто підкреслити, що, «ратифікація Римського статуту дозволить Україні мати всі права, включаючи процесуальні та організаційні, держав-учасниць МКС. Тобто ратифікувавши Римський статут, Україна стане повноправним членом Асамблеї держав-членів МКС – найвищого органу управління МКС, і таким чином отримає право виносити певні питання на порядок денний Асамблеї, включаючи пропозиції внесення змін до Римського статуту та Правил процедури і доведення МКС, а також брати безпосередню участь у її роботі з правом голосу. Іншими словами, Україна зможе лобювати власні інтереси в МКС. Крім того, Україна зможе вносити кандидатуру судді МКС від України та буде брати участь у виборах прокурора МКС. Наразі, визнавши юрисдикцію МКС, Україна має лише обов'язки щодо співпраці з цією установою. Проте ставши членом МКС, Україна отримає на додачу до цих обов'язків усі права держави-члена МКС. Варто також згадати, що ратифікація Римського статуту є однією з вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яку Україна досі не виконала (ст. 8 Угоди)» [10].

Отже, зважаючи на викладене, цілком можливим є припущення, що в рамках здійснення взаємодії національної правоохоронної системи з міжнародною, зокрема МКС, можна визначити ряд напрямів такої комунікації та співпраці:

по-перше, консультативні, дорадчі, в межах яких можливі звернення щодо правильності проведення та виявлення тих чи інших ознак злочинів, що відносяться до юрисдикції МКС та подальше відповідне звернення до МКС;

по-друге, проведення спільних операцій, направлених на розслідування злочинної діяльності, в межах такої діяльності створений спеціалізований підрозділ в структурі Офісу Генерального прокурора (Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту [9]);

по-третє, виконання запитів Офісу прокурора МКС.

Повертаючись до другої частини нашого наукового пошуку, а саме взаємодії з органами прокуратур інших держав в рамках міжнародних домовленостей, що здебільшого пов'язано з боротьбою з міжнародною організованою злочинністю, варто відмітити, що в розрізі розгляду вказаної проблематики існують певні особливості, насамперед: на території України, навіть за запитом другої сторони-члена угоди, не можуть виконуватися дії, які не передбачені чинним кримінальним чи кримінальним процесуальним законодавством нашої держави.

Повноваження органів прокуратури унормовані наказом Офісу Генерального прокурора «Про організацію роботи органів прокуратури України у сфері міжнародного співробітництва» [7] від 12 вересня 2023 року № 258. Вказаний наказ визначає, що основними напрямками міжнародного співробітництва органів прокуратури України визначити:

1. Виконання у межах компетенції органів прокуратури зобов'язань України за міжнародними договорами, які регулюють питання міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, зокрема щодо надання міжнародної правової допомоги, видачі осіб (екстрадиції), перейняття кримінального провадження та з інших питань, передбачених такими договорами. У разі відсутності міжнародного договору України розгляд і виконання запитів та звернення про міжнародне співробітництво здійснюються на підставі письмових гарантій сторін прийняти і розглянути в майбутньому запит на засадах взаємності.

2. Співробітництво з МКС під час здійснення ним розслідування та судового розгляду, а також виконання інших повноважень, що випливають із зобов'язань України у зв'язку з визнанням Україною юрисдикції МКС.

3. Установлення, підтримання та розвиток контактів із компетентними установами іноземних держав і міжнародними організаціями, проведення заходів міжнародного характеру (зустрічей, переговорів, конференцій, семінарів, круглих столів, тренінгів тощо), а також реалізацію проєктів і програм міжнародного співробітництва.

4. Участь у підготовці міжнародних договорів України у сфері міжнародно-правового співробітництва під час кримінального провадження та актів законодавства з цих питань, а також удосконалення практики міжнародно-правового співробітництва, механізмів та процедур надання правової допомоги [7].

Так, в межах розглядуваного способу взаємодії пропонуємо виокремити наступні його напрями:

по-перше, надання дорадчих функцій, консультацій та орієнтуючої інформації щодо осіб, які перебувають на території України, з урахуванням відомостей, що становлять державну таємницю та/або службову інформацію;

по-друге, обмін даними (інформацією) щодо способів/методів розслідування злочинної діяльності насамперед шляхом проведення міжнародних форумів/з'їздів, проведення науково-консультативних нарад тощо;

по-третє, залучення разом з представниками органів прокуратури науковців, які володіють необхідними компетенціями та знаннями в галузі правотворчої діяльності задля підготовки проєктів та відповідей на запити, що поступають від міжнародної спільноти задля (в межах) надання правової допомоги.

Так, «міжнародне співробітництво прокуратур відбувається також через використання можливостей Інтерполу,

який є надійним органом з обліку транснаціональних злочинів і осіб, які їх вчинили, та головним координатором міжнародного розшуку осіб, що вчинили кримінальні правопорушення. Органи прокуратури України в рамках міжнародної співпраці можуть користуватися банком даних про осіб, факти, предмети й документи, накопичені на підставі інформації, що отримана в процесі міжнародного поліцейського співробітництва» [3].

В межах розгляду питання міжнародного співробітництва прокуратури України з іншими правоохоронними органами інших держав варто зазначити, що:

по-перше, в рамках розглядуваної проблематики слід розділити взаємодію органів прокуратури з аналітичним підрозділами правоохоронних органів інших держав;

по-друге, взаємодію органів прокуратури з оперативними підрозділами правоохоронних органів інших держав.

В рамках першого напрямку варто виокремити наступні функції прокуратури України в межах співробітництва: надання статистичних даних та інформації з пошукових систем та інформаційних баз, що функціонують в Україні стосовно осіб, що перебувають на її території.

В межах другого напрямку взаємодії вважаємо за доцільне створення спільних слідчих груп для розслідування злочинної діяльності транснаціональної спрямованості, або інших злочинів міжнародного характеру, водночас вважаємо, що такі злочини здебільшого стосуються кіберпростору. В літературі наводиться приклад, коли «24 січня 2019 року міжнародна спільна слідча група, до складу якої входили прокурори Департаменту міжнародно-правового співробітництва Генеральної прокуратури України, працівники Національної поліції України, Федерального підрозділу боротьби з комп'ютерною злочинністю Бельгії (FCCU), за сприяння Європолу, Федерального бюро розслідувань США (FBI) та Служби внутрішніх доходів США (IRS) провели 14 обшуків на дев'яти локаціях в Україні. За результатами слідчих дій вилучено комп'ютерне обладнання, важливі докази вчинення злочину, а також припинено діяльність кібермережі. Обшуки проведено в межах розслідування кримінальних проваджень щодо незаконного маркетплейсу xDedic, на якому пропонувався для продажу доступ до десятків тисяч компрометованих (зламаних) серверів потерпілих (компаній та приватних осіб). Хакери оцінювали вартість доступу до однієї зламаної комп'ютерної системи у межах від шести до понад десяти тисяч доларів США. Зв'язатися із маркетплейсом можна було через домени в Інтернеті або Dark Web» [11, с. 14–15].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарбовський Л.А. Протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, як складник забезпечення економічної безпеки України. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). Вип. 1–2 (10–11). 2018. С. 200–2005.
2. Зрозуміти Міжнародний кримінальний суд. *International Criminal Court*. URL : <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf>
3. Курбатова І.С. Міжнародне співробітництво прокуратури України під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 386–389. URL : http://lsej.org.ua/2_2020/102.pdf
4. Пилипенко В.П. Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2024. 465 с.
5. Про внесення змін до статті 624 Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення співробітництва з Міжнародним кримінальним судом при проведенні процесуальних дій на території України : Закон України від 20 вересня 2022 року № 2598-ІХ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2598-20#Text>
6. Про Заяву про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та військових злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій ДНР і ЛНР, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян : постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2015 року № 145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>
7. Про організацію роботи органів прокуратури України у сфері міжнародного співробітництва : наказ Офісу Генерального прокурора від 12 вересня 2023 року № 258. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0258905-23#Text>
8. Стратегічний план переслідування за міжнародні злочини. *Офіс Генерального прокурора* : вебсайт. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/strategicnij-plan-shhodo-realizaciyi-povnovazhen-organiv-prokuraturi-u-sferi-kriminalnogo-peresliduvannya-za-vcinennya-miznarodnix-zlociniv-na-2023-2025-roki>
9. Структура Офісу Генерального прокурора. *Офіс Генерального прокурора* : вебсайт. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/struktura-struktura-ofisu-generalnogo-prokurora-zatverdzhena-nakazom-generalnogo-prokurora-vid-21-12-2019-no-99-shc>
10. Україна і Міжнародний кримінальний суд: двадцять складних питань і простих відповідей. *Юридична газета online* : вебсайт. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/ukrayina-i-miznarodnij-kriminalnij-sud-dvadcyat-skladnih-pitan-i-prostih-vidpovidey.html>
11. Федеральне бюро розслідувань США високо оцінило рівень співпраці з Генеральною прокуратурою України. *Вісник прокуратури*. 2019. № 2. С. 14–15.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЦЕНТРУ МВС УКРАЇНИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ЗАГАЛЬНОКРИМІНАЛЬНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ

SPECIFIC ISSUES OF THE ACTIVITIES OF THE STATE SCIENTIFIC-RESEARCH EXPERT-CRIMINALISTIC CENTER OF THE MIA OF UKRAINE REGARDING COMBATING GENERAL CRIMINAL CRIME

Коротасв В.М., к.ю.н., доцент,
заслужений юрист України, академік Української академії наук,
судовий експерт вищої категорії, директор

Дніпропетровський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ

В статті приділено увагу діяльності Експертної служби МВС та Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, як її керівної ланки, щодо протидії кримінальним правопорушенням загальнокримінальної спрямованості. З метою розуміння предметної сфери, що охоплюються поняттям «загальнокримінальна» злочинність, проаналізовано тлумачення та застосування цього терміну в теоретичних дослідженнях та нормативно-правових актах. Для ілюстрації масштабів та динаміки злочинності визначено її окремі статистичні показники щодо загальної кількості та кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, власності та громадської безпеки. Щодо кримінальних правопорушень, виокремлених за родовим об'єктом, встановлена кількість тих, за якими досудове розслідування здійснюється Національною поліцією України.

Роль Експертної служби МВС України щодо ефективної протидії злочинності взагалі та загальнокримінальній зокрема, полягає у створенні умов, котрі досягаються за рахунок використання спеціальних знань у певних сферах науки і техніки та баз даних, що дозволяють вирішувати тактичні та стратегічні завдання Національної поліції України. Функціональними напрямками діяльності Експертної служби МВС України щодо протидії загальнокримінальній злочинності є: 1) використання спеціальних знань під час кримінально-процесуальної та оперативно-розшукової діяльності; 2) обліково-реєстраційна та перевірна діяльність; 3) дослідницька (судово-експертна) діяльність.

Сьогодні Експертна служба МВС України є однією із ключових державних спеціалізованих установ, котра забезпечує майже 80% потреб досудового і судового слідства у проведенні експертиз у кримінальних провадженнях. Одним із проблемних питань є оптимізація строків проведення експертних досліджень. Техніко-технологічні рішення в цьому напрямку хоча і мають сенс, проте обмежені фізичними можливостями персоналу щодо допустимого співвідношення часу роботи та відпочинку. В зв'язку з чим в роботі зроблено висновок про те, що вирішення таких питань можливо досягнути переважно за рахунок розширення кількості персоналу, що залучається до їх проведення та, відповідно, його компетентності.

Ключові слова: Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, експертиза, загальнокримінальна злочинність, протидія злочинності.

The article focuses on the activities of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs and the State Scientific-Research Expert-Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, as its leading link, in combating criminal offenses of a general criminal nature. In order to understand the subject area covered by the concept of "general criminal" crime, the interpretation and application of this term in theoretical studies and regulatory legal acts was analyzed. To illustrate the scale and dynamics of crime, its separate statistical indicators have been determined regarding the total number and criminal offenses against life and health of a person, property and public safety. With regard to criminal offenses separated by generic object, the number of those for which pre-trial investigation is carried out by the National Police of Ukraine has been established.

The role of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine regarding the effective counteraction of crime in general and general crime in particular is to create conditions that are achieved through the use of special knowledge in certain areas of science and technology and databases that allow solving tactical and strategic tasks of the National Police of Ukraine. The functional areas of activity of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in countering general criminal crime are: 1) use of special knowledge during criminal-procedural and operational-investigative activities; 2) accounting and registration and verification activities; 3) research (forensic expert) activity.

Today, the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is one of the key state specialized institutions, which provides almost 80% of the needs of pre-trial and judicial investigations in conducting expert examinations in criminal proceedings. One of the problematic issues is the optimization of the terms of expert research. Resource-technological solutions in this direction, although they make sense, are limited by the physical capabilities of the staff regarding the permissible ratio of work time and rest. In connection with this, the work concludes that the solution of such issues can be achieved mainly by increasing the number of personnel involved in their implementation and, accordingly, their competence.

Key words: State Scientific-Research Expert-Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, expertise, general criminal crime, crime prevention.

Злочинність як соціальне явище досить багатоаспектне, яке для практичної реалізації заходів та засобів протидії їй розглядається через призму завдань, що ставляться перед уповноваженими суб'єктами. В дослідженнях кримінологів, криміналістів, процесуалістів та фахівців кримінального права беруться до уваги ті аспекти злочинної поведінки та заходів щодо її припинення чи недопущення, що дозволяють в межах предметної сфери відповідної науки знаходити дієві інструменти протидії. Підходи до класифікації злочинності також не є виключенням. Як слушно зазначають кримінологи: «Злочинність є вкрай неоднорідним явищем. Діяння, які вона об'єднує, є схожими тільки за двома загальними ознаками: всі вони становлять небезпеку для суспільства і відповідальність за їх вчинення передбачена законом про кримінальну відповідальність. У всьому іншому вони дуже різнома-

нітні й істотно різняться між собою» [1, с. 56]. Питання правових, організаційних та тактичних аспектів протидії злочинності розглядалися в роботах таких вітчизняних дослідників як О. А. Гритенко, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, О. Ф. Долженков, В. П. Корж, М. І. Коржанський, Ю. М. Крамаренко, О. М. Литвак, М. І. Мельник, В. Л. Оргинський, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. І. Шақун та інших. Криміналістичні аспекти та експертна діяльність була предметом досліджень таких науковців як В. О. Коношова, Ю. В. С. Кузьмичов, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, І. В. Піріг, М. В. Салтєвський, В. Ю. Шепітько та інших. Проте динамічність відносин в сфері протидії злочинності та розвиток технічних засобів та технологій вимагають постійної уваги до таких питань як у теоретичній, так і практичній площині. Ефективна діяльність у цьому напрямі неможлива без науко-

вого, експертного та довідкового супроводження, що досягається за рахунок Експертної служби МВС України та її складових – Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (далі – ДНДЕКЦ МВС України) та територіальних Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів (далі – НДЕКЦ).

Одним із найуживаніших словосполучень, що застосовується для розуміння сукупності окремих видів кримінальних правопорушень є поняття «загальнокримінальна злочинність». Під цим поняттям часто мають на увазі досить широке коло протиправних діянь, що підпадають під дію кримінального закону. В науковому середовищі до поняття «загальнокримінальна» зазвичай додають такі терміни як «корислива» [2], «насилницька» [3] або ж використовують такі словосполучення як «організована злочинність» чи «злочинні групи загальнокримінальної спрямованості» [4; 5].

В нормативно-правовому вимірі поняття «загальнокримінальна» злочинність використовувалось для відмежування різної категорії злочинів, при їх обліку та статистичних спостереженнях і звітності. Так, спільним Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної податкової адміністрації України та Міністерства юстиції України № 20/84/293/126/18/5 від 26.03.2002 року затверджено Інструкцію про єдиний облік злочинів, що «визначає систему та методику єдиного обліку і статистичної звітності про злочини та осіб, які їх учинили на території України», в якій визначено три основні категорії злочинів: загальнокримінальної та економічної спрямованості й податкової міліції [6]. Таке саме словосполучення використовувалось у деяких наказах МВС України та підзаконних актах Кабінету Міністрів України чи Верховної Ради України. Термін можна побачити, наприклад, в Наказі МВС України № 458 від 30.04.2004 року «Про затвердження Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості» [7]. Проте після втрати ним чинності у 2010 році термін фактично не використовувався у відомчих нормативно-правових актах системи МВС України. При цьому слід зазначити, що у Державній програмі боротьби із злочинністю, затвердженій Постановою Верховної Ради України № 3325-ХІІ від 25 червня 1993 року, зазначено: «Поширюються корупція, відмивання незаконно отриманих грошей, інші злочини у сфері господарювання. Виявляється тенденція злиття загальнокримінальної та організованої злочинності, дедалі більше у злочинну діяльність втягується молодь» [8]. Тобто по суті на той час ще розмежовувались такі поняття як «загальнокримінальна» та «організована» злочинності, чого вже майже не зустрічалось у подальших нормативно-правових актах. Не вдаючись у термінологічну дискусію з цього приводу, слід вказати, що кримінальні провадження щодо кримінальних правопорушень загальнокримінальної спрямованості складають більшу частину, тому потребують пильності з боку правоохоронних органів. В цьому сенсі влучним є акцент на недопущенні «недооцінки небезпеки чисельних дрібних воровських та бандитських зграй та банд, що обкрадають населення», що висловлювався А. Ф. Зелінським [9, с. 207]. Крім того слід зазначити, що фактично всі такі кримінальні правопорушення відносяться до підслідності слідчих органів Національної поліції. Отже, в заходах щодо протидії ним ДНДЕКЦ МВС України, як головна ланка Експертної служби МВС України відіграє суттєву роль.

Перш ніж аналізувати вказане питання слід звернутися до окремих статистичних показників протидії злочинності [10], що наведено у Таблиці 1. Як вбачається із наведених у Таблиці 1 статистичних показників, суттєву частину (від однієї третьої до двох третин) з облікованих щорічно кримінальних правопорушень складають крими-

нальні правопорушення проти власності, при цьому майже всі вони перебувають у провадженні органів досудового розслідування Національної поліції України. Слід вказати, що частка таких кримінальних за останні роки поступово зменшувалась – від майже двох третин у 2018 році до приблизно однієї третьої протягом 2022–2024 років. Викликає занепокоєння те, що приблизно кожне десяте кримінальне правопорушення, що скоюється в Україні, пов'язане із посяганням на життя та здоров'я людини, при цьому тут, навпаки, вбачається поступове зростання такого співвідношення, особливо за останні три роки. Так, у 2018 році їх частка складала 8%, у 2019 році – 9,3%, у 2020 році – 10,4%, у 2021 році – 10,5%, у 2022 році – 11,9%, у 2023 році – 13,4%, і за перше півріччя 2024 року – 15,1%. Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки протягом періоду, що аналізується, фактично стабільно складають приблизно 2% з максимальним показником у 2,3% у 2019 році та мінімальним 1,7% – у 2023 році. Як видно із наведених окремих статистичних показників абсолютна більшість провадження за такими категоріями кримінальних правопорушень перебуває у провадженні органів досудового розслідування Національної поліції України. До речі, якщо звернути увагу на показники щодо виявлення груп з ознаками організованої злочинності, то, як вказується у вітчизняних дослідженнях, протягом 2016–2021 років суттєва частка (від 70 до 87,5%) також припадала саме на органи Національної поліції України [11, с.17].

Спираючись на результати досліджень та наявну практику протидії злочинності органів Національної поліції, слід звернути увагу на те, що без якісного забезпечення такої діяльності можливостями Експертної служби МВС України, отримати високу результативність досить складно. Як зазначалось у дослідженні І. В. Пирого за результатами опитування було встановлено, що «основними видами експертної діяльності ОВС є участь у провадженні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (24% робочого часу експертів) та проведення експертиз (58% відповідно) [12, с. 31]. Отже, забезпечуюча діяльність Експертної служби МВС України (ДНДЕКЦ та територіальних НДЕКЦ) щодо ефективної протидії злочинності взагалі та загальнокримінальній зокрема, полягає у створенні умов, котрі досягаються за рахунок використання спеціальних знань у певних сферах науки і техніки та наявних баз даних, що дозволяють вирішувати тактичні та стратегічні завдання Національної поліції України. Функціональними напрямками діяльності Експертної служби МВС України, що забезпечують відповідні структурні підрозділи Національної поліції України щодо протидії загальнокримінальній злочинності, можна виокремити наступні: 1) використання спеціальних знань під час кримінально-процесуальної та оперативно-розшукової діяльності; 2) обліково-реєстраційна та перевірна діяльність; 3) дослідницька (судово-експертна) діяльність. Звернемо нашу увагу на останній із вказаних напрямків.

Якщо говорити про протидію загальнокримінальній злочинності (або загальнокримінальним кримінальним правопорушенням), то слід вказати на те, що вони не тільки складають основну частину злочинності, а й саме на такі кримінальні провадження припадає основна маса криміналістичних експертиз, що здійснюються ДНДЕКЦ МВС України та структурними НДЕКЦ, тобто Експертною службою МВС України.

Відповідно до пункту 1.2.1. Наказу Міністерства юстиції України від 08.10.98 року № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» до криміналістичних експертиз відносяться наступні: почеркознавча; лінгвістична експертиза мовлення; технічна экс-

пертиза документів; експертиза зброї та слідів і обставин її використання; трасологічна (крім досліджень слідів пошкодження одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень, які проводяться в бюро судово-медичної експертизи); фототехнічна, портретна; відео-, звукозапису; вибухотехнічна; техногенних вибухів; матеріалів, речовин та виробів (лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; спиртотмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів та виробів з них; наявності шкідливих речовин (пестицидів) у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнотоксичних і отруйних речовин; вибухових речовин, продуктів вибуху (пострілу)); біологічна [13].

Сьогодні Експертна служба МВС України є однією із ключових державних спеціалізованих установ, котра забезпечує майже 80% потреб досудового і судового слідства у проведенні експертиз у кримінальних провадженнях, при цьому за останні роки перелік експертних досліджень розширено до понад 50-ти видів [14]. На сайті ДНДЕКЦ МВС України можна побачити 75 методик проведення експертиз, що розроблені за участі цієї установи [15]. Незважаючи на невинний розвиток Експертної служби МВС України та її суттєву роль у протидії загальнокримінальній злочинності, фахівцями виділяють низку проблемних питань, що потребують поміркованого підходу та удосконалення. Так, І. В. Пиріг зазначав, що «недоліком є й недостатнє забезпечення інформацією відповідних судових та правоохоронних органів про існування окремих методик та взагалі про можливість судових експертиз», при цьому він вказував на результати опитування, згідно якого «58% опитаних слідчих і 35% експертів зазначили дефіцит інформації щодо нових видів експертиз і особливостей їх призначення» [12, с. 242–243]. Вказаний недолік він пропонував усунути в тому числі за рахунок проведення відповідних семінарів для слідчих та видавничої діяльності. Сьогодні можна побачити, що такі заходи поруч із конференціями та іншими науково-практичними заходами займають суттєве місце в роботі фахівців Експертної служби МВС України.

Також серед науково-практичних публікацій досить часто можна побачити нарікання на тривалість строків окремих експертних досліджень, що негативно впливає на проведення досудового слідства щодо граничних строків його проведення, котрі визначені Кримінальним процесуальним кодексом України. Так, Т. В. Сухомлин зазначає, що дактилоскопічна експертиза є найпоширенішою, через що «у одного експерта на виконання може знаходитися одночасно більш 20 експертиз», що негативно впливає на швидкість її проведення, особливо у випадках коли її швидкість має суттєве значення для кримінального провадження [16]. Щодо правового врегулювання строків проведення експертиз, то чинні нормативно-правові акти визначають його досить однозначно. Так, пунктом 1.13 Наказу Міністерства юстиції України від 08.10.98 року № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» врегульовано питання строків наступним чином: «Строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів. У разі значного завантаження експерта (за наявності у нього на виконання одночасно понад десять експертиз, у тому числі комісійних та комплексних) більший розумний строк встановлюється за письмовою домовленістю з органом (осо-

бою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. ... Строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день складання висновку експерта (повідомлення про неможливість надання висновку). Якщо закінчення встановленого строку проведення експертизи припадає на неробочий день, днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день» [13].

Наказом МВС України № 591 від 17.07.2017 року «Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України» певним чином деталізовано правові норми та зазначено наступне: «Строк проведення судової експертизи або експертного дослідження встановлюється директором, заступником директора ДНДЕКЦ, НДЕКЦ або керівником відповідного відділу (сектору) залежно від складності дослідження та з урахуванням завантаження фахівця і становить: до 10 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії простих досліджень; до 30 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії досліджень середньої складності; до 60 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії складних досліджень; до 90 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії досліджень особливої складності. У разі значного завантаження експерта, коли в його провадженні перебуває одночасно більше десяти експертиз або менша кількість експертиз, якщо вони складні, указані строки можуть бути переглянуті або встановлені додатково з урахуванням необхідного реального (розумного) строку на їх виконання. ... Строк проведення судової експертизи або експертного дослідження починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується в день складання висновку експерта, висновку експертного дослідження або повідомлення про неможливість проведення судової експертизи або експертного дослідження» [17]. Крім того наказом врегульовано інші питання, що можуть виникати під час прийняття, вивчення та оплати досліджень.

Для визначення категорії складності судової експертизи цим Наказом передбачено такі визначення: «прості – під час проведення яких досліджуються не більше десяти однорідних об'єктів, вирішуються не більше трьох запитань та застосовуються не більше трьох загальнонаукових і/або спеціальних методів дослідження; середньої складності – під час проведення яких досліджуються від десяти до двадцяти однорідних і/або не більше десяти різноманітних об'єктів, вирішуються не більше п'яти запитань та застосовуються від трьох до п'яти загальнонаукових і/або спеціальних методів дослідження; складні (особливої складності) – під час проведення яких досліджуються від двадцяти до ста (більше ста) однорідних і/або від десяти до двадцяти (більше двадцяти) різноманітних об'єктів, вирішуються п'ять і більше (шість і більше) запитань, застосовуються п'ять і більше загальнонаукових і/або спеціальних методів дослідження та два (більше двох) загальнонаукових і/або спеціальних методів дослідження» [17].

Отже, як видно з нормативно-правових актів, максимальні строки певним чином не узгоджуються із мінімальними строками досудового розслідування, хоча в разі його продовження дотриматись строків все ж таки можливо. В цьому сенсі можна констатувати, що більшість фахівців вбачає певне вирішення питань строків за рахунок збільшення кадрів, гостра потреба в яких особливо вбачається за останні роки. Так, Т. В. Лоза вказувала на те, що протягом 2022 року державних експертів зменшилось на 20%, при цьому їх загальна кількість складала близько 6 тис. осіб [18]. З огляду поточної ситуації кадрового забезпечення виникає нагальна потреба її вирішення, адже негативні тенденції можуть суттєво вплинути на дотримання не

тільки строків досудового розслідування, а й прав та свобод осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Щодо оптимізації строків також фахівцями пропонувались заходи удосконалення інформаційних систем та технологій. Наприклад? Ю. О. Пілюковим проведено дисертаційне дослідження щодо «Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України» [19]. Враховуючи слушність зроблених висновків, напрацьовань та пропозицій, вважаємо слід визнати те, що технологічні та ресурсні заходи удосконалення мають свою межу, котра пов'язана із фізичними обмеженнями та розумовими можливостями людини, тобто максимально можливим співвідношенням часу роботи та відпочинку, іншими чинниками, що впливають на якість та результативність праці.

Такі критерії відображені у нормативних вимогах до умов праці та засновані на науковій організації праці людини, якими нехтувати неможливо, оскільки людина, незалежно від використовуваних технічних пристроїв та технологій, має свою максимальну «пропускну здатність» якісного опрацювання інформації та об'єктів дослідження. Слід наголосити, що якість проведення експертних досліджень перебуває на першому місці, оскільки від них дуже часто залежить вирішення правових ситуацій по суті. Отже, вирішення питань оптимізації строків проведення досліджень можливо досягнути переважно за рахунок розширення кількості персоналу, що залучається до їх проведення та, відповідно, його компетентності у питаннях, котрі підлягають дослідженню.

Таблиця 1

Окремі показники зареєстрованих кримінальних правопорушень та кримінальних проваджень, що перебувають в Національній поліції України

Рік	Обліковано кримінальних правопорушень у звітному періоді	Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи	З них досудове розслідування здійснюється НПУ	Кримінальні правопорушення проти власності	З них досудове розслідування здійснюється НПУ	Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки	З них досудове розслідування здійснюється НПУ
2018	487133	39164	38921	303850	303127	10711	9322
2019	444130	41101	40828	257608	256520	10313	9190
2020	360622	37328	37056	190258	189128	7901	7022
2021	321443	33657	33388	158729	157735	6487	5698
2022	362636	43199	42395	113137	112354	7333	6594
2023	475595	63766	63435	178902	177399	7974	7330
6 міс. 2024	263132	39788	39589	89536	88866	4991	4668

ЛІТЕРАТУРА

1. Криминологія: підручник [Текст] / О. М. Джуца, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джуці. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.
2. Філей Ю. В. Причини, умови та запобігання загальнокримінальній корисливій злочинності. Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра: науковий журнал. Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПТС, 2017. № 2 (2). С. 78-89. <https://sjsriminal.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/FilletsYu.V.pdf>
3. Ігнатів О. М. Структура загальнокримінальної насильницької злочинності в Україні. Право і Безпека. -Х.:Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013, N N 4(51). С. 95-100.
4. Калиновська Я. О. (2017). Сучасні види організованої злочинності загальнокримінальної спрямованості. Форум Права, 5, 164–168. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1202284>
5. Крамаренко Ю. М., Потайчук І. В. Інформаційно-аналітичне забезпечення виявлення організованих злочинних груп загальнокримінальної спрямованості. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 495–504
6. Інструкція про єдиний облік злочинів. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020900-02#Text> (дата звернення: 25.07.2024).
7. Про затвердження Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості. Наказ МВС України від 30.04.2004 року № 458, Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 2 липня 2004 р. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0814-04#Text> (дата звернення: 25.07.2024).
8. Про Державну програму боротьби із злочинністю. Постанова Верховної Ради України № 3325-XII від 25 червня 1993 року. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-12#Text> (дата звернення: 25.07.2024).
9. Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія. Науково-практичне видання. – К.:1999. – 240 с.
10. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 25.07.2024).
11. Сучасні питання протидії організованій злочинності в Україні та за кордоном: монографія /Ю.М. Крамаренко, О.С. Скок, Т.В. Шевченко, В.Г. Хашев). – Дніпро: ДДУВС, 2022. – 216 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/9736>
12. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монограф. / Пиріг І. В. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 312 с.
13. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.98 року, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 3 листопада 1998 р. за № 705/3145 «Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n25> (дата звернення: 25.07.2024).
14. Історія розвитку Експертної служби МВС – Експертна служба МВС. URL: <https://dnedkc.mvs.gov.ua/istoriya-rozvitku-ekspertnoi-sluzhbi/> (дата звернення: 25.07.2024).
15. Перелік методик судових експертиз, розроблених Експертною службою МВС – Експертна служба МВС. URL: <https://dnedkc.mvs.gov.ua/diyalnist/elektronna-biblioteka/perelik-metodik-sudovih-ekspertiz-po/> (дата звернення: 25.07.2024).
16. Сухомлин Т. В. Дактилоскопічна експертиза у кримінальному провадженні. Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики: тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.) / МВС України, м. Харків, 21 листоп. 2018 р. Харків, 2018. С. 192–193. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/21_11_2018/pdf/91.pdf.
17. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. Наказ МВС України № 591 від 17.07.2017 року Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 18 серпня 2017 р. за № 1024/30892 Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#n329> (дата звернення: 25.07.2024).
18. Loza T. V. Problems of the organization of forensic expert activity in Ukraine and ways to solve them. Analytical and Comparative Jurisprudence. 2023. № 6. С. 633–641. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.112> (дата звернення: 25.07.2024).
19. Пілюков Юрій Олександрович. Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Пілюков Юрій Олександрович; Київ: нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 257 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/45008>

ОКРЕМІ ПОГЛЯДИ СУЧАСНИХ ВЧЕНИХ-КРИМІНАЛІСТІВ НА ПРОБЛЕМИ ПЛАНУВАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

SEPARATE VIEWS OF MODERN CRIMINOLOGISTS ON THE PROBLEMS OF PLANNING PRETRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

Крупій А.І., аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Чорноус Ю.М., д.ю.н.,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто актуальні проблеми, що виникають при плануванні досудового розслідування в сучасній криміналістичній науці. Планування розслідування є ключовим етапом у процесі кримінального судочинства, який забезпечує ефективне розслідування злочинів та обґрунтоване прийняття рішень.

Проаналізовано сучасні підходи до планування досудового розслідування, запропоновані українськими вченими-криміналістами. Розглянуто їх внесок у розвиток теоретичних та практичних аспектів цього процесу, а також досліджено, як ці підходи сприяють удосконаленню методології досудового розслідування в умовах швидких змін у суспільстві та технологічного прогресу.

Висвітлено основні методологічні підходи до планування розслідувань та їхню адаптацію до нових викликів, включаючи глобалізацію злочинної діяльності та інтеграцію сучасних технологій. Особливу увагу приділено правовим аспектам використання цих нововведень у криміналістичній практиці.

Обговорено важливість координації між різними правоохоронними органами та міждисциплінарного підходу до планування розслідувань. Наведено приклади успішного впровадження комплексних стратегій планування у міжнародній практиці, які можуть бути корисними для вдосконалення національної криміналістичної системи.

Проаналізовано виклики, які виникають при впровадженні інноваційних методів у процес планування досудового розслідування. Автор не оминув стороною питання захисту прав і свобод громадян, забезпечення прозорості та підзвітності дій представників органів досудового розслідування, що є ключовим аспектом, який розглядається в статті.

Підведено висновок, що при розробці теоретичних підходів до планування досудового розслідування надзвичайно важливо враховувати потреби кримінальної процесуальної практики. Це забезпечить не лише наукову обґрунтованість методів планування, але й їхню практичну ефективність у реальних умовах роботи слідчих органів.

На основі проведеного аналізу, зокрема сучасних українських підходів, запропоновано рекомендації щодо покращення процесу планування досудового розслідування. Висновки статті можуть бути корисними для практикуючих криміналістів, науковців, а також для розробників правових реформ у сфері кримінального правосуддя.

Ключові слова: досудове розслідування, криміналістика, планування, сучасні технології, правові підстави, ефективність, координація.

The article addresses the pressing issues encountered in planning pre-trial investigations within contemporary forensic science. Planning an investigation is a crucial stage in the criminal justice process, ensuring effective crime investigation and sound decision-making.

The article analyzes the modern approaches to planning pre-trial investigations proposed by Ukrainian forensic scientists. It examines their contributions to the development of both theoretical and practical aspects of this process and explores how these approaches enhance the methodology of pre-trial investigations amidst rapid societal changes and technological advancements.

The main methodological approaches to investigation planning and their adaptation to new challenges, including the globalization of criminal activity and the integration of modern technologies, are highlighted. Special attention is given to the legal aspects of employing these innovations in forensic practice.

The importance of coordination between different law enforcement agencies and the interdisciplinary approach to investigation planning is discussed. Examples of successful implementation of comprehensive planning strategies in international practice are provided, which can be beneficial for improving the national forensic system.

The article analyzes the challenges that arise when implementing innovative methods in the process of planning pre-trial investigations. The author also addresses crucial issues such as the protection of citizens' rights and freedoms, ensuring transparency, and accountability of pre-trial investigation authorities, which are central themes in the discussion.

It is concluded that when developing theoretical approaches to planning pre-trial investigations, it is crucial to consider the needs of criminal procedural practice. This will ensure not only the scientific validity of the planning methods but also their practical effectiveness in real-world investigative conditions.

Based on the conducted analysis, including contemporary Ukrainian approaches, the article proposes recommendations for improving the pre-trial investigation planning process. The findings of the article can be beneficial for practicing forensic experts, scholars, as well as for developers of legal reforms in the field of criminal justice.

Key words: pre-trial investigation, forensic science, planning, modern technologies, legal grounds, effectiveness, coordination.

Проблеми, пов'язані з плануванням досудового розслідування, завжди є предметом глибокого інтересу серед сучасних вчених-криміналістів в Україні. Це обумовлено необхідністю забезпечення ефективності правосуддя, розкриття злочинів та захисту прав громадян. Вчені вдосконалюють теоретичні підходи та розробляють практичні методи для оптимізації процесу планування розслідувань, зокрема враховуючи сучасні виклики, які включають технологічний прогрес, глобалізацію злочинності та міжнародне співробітництво. Вони активно досліджують вплив

інноваційних підходів на ефективність кримінальних розслідувань і розробляють рекомендації щодо вдосконалення правових механізмів у сфері кримінальної юстиції. При цьому особлива увага приділяється забезпеченню прозорості, справедливості та підзвітності у діяльності правоохоронних органів під час проведення досудових розслідувань.

Питання планування розслідування кримінальних правопорушень висвітлювались в працях таких українських вчених-криміналістів як М. А. Погорелький, О. О. Алек-

сеєва, В. В. Пясковський, А. В. Іщенко, О. П. Ващук, В. Г. Гончаренко, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, Г. А. Хань та інші. Однак, питання планування розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки не отримали належного відображення у науковій літературі [1, с. 334].

Так, О. О. Алексєєва у своєму посібнику «Розслідування окремих видів злочинів» детально аналізує порядок проведення слідства, включаючи юридичні та процедурні аспекти, що регулюють збір доказів, проведення допитів і експертиз, а також співпрацю між правоохоронними органами. Дослідниця пропонує власну специфіку розслідування різних категорій корупційних, економічних і насильницьких злочинів. Переконає про необхідність врахування їх особливостей при плануванні та проведенні слідства. Вона активно впроваджує інноваційні підходи у свої дослідження, оцінюючи новітні методи та технології, такі як цифрові технології, комп'ютерна форензика та аналіз великих даних, що сприяє підвищенню ефективності розслідування злочинів. Її наукові роботи не лише збагачують кримінальну науку, а й впливають на формування кримінально-правової політики та практики правоохоронних органів в Україні [2, с. 73–97].

Колосовський Є. Ю., Михалюк А. К., Шамрай О. В. у статті «Особливості планування розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки» розглядають ключові аспекти організації розслідування економічних злочинів. Вони висвітлюють значення спеціалізованих знань і проведення експертиз у процесі збору та аналізу доказів. Висновки авторів підкреслюють необхідність висококваліфікованого підходу до розслідування, що враховує специфіку економічних правопорушень. Особлива увага в статті приділяється взаємодії слідчих та оперативних підрозділів правоохоронних органів. Автори наголошують на важливості координації дій між різними спеціалізованими групами для ефективного використання ресурсів та оптимального розподілу обов'язків у процесі розслідування. Це сприяє покращенню результативності слідчих дій та забезпеченню швидкого реагування на нові виклики та загрози у сфері економічної кримінальності. Загалом, стаття відображає поточний науковий підхід до планування та проведення розслідування економічних правопорушень, підкріплюючи свої висновки практичними прикладами та рекомендаціями для підвищення ефективності роботи правоохоронних органів в цій сфері [1, с. 335–336].

Стаття Щербакова М. В. «Типові слідчі помилки при розслідуванні вбивств» звертає увагу на низку серйозних проблем у плануванні та проведенні розслідування кримінальних правопорушень, зокрема умисних вбивств. Автор відзначає, що значна частина слідчо-оперативної роботи здійснюється лише у перші місяці після вчинення злочину, після чого активність спадає, що негативно впливає на можливість розкриття справ. Відзначається також відсутність належної уваги до актуалізації планів слідчих заходів і врахування нових обставин, що ускладнює ефективне використання правових повноважень. Щербаков також підкреслює, що у процесі розслідування часто не використовуються всі доступні правові інструменти, які передбачені законом про оперативно-розшукову діяльність, а проведені заходи часто мають формальний характер і не враховують попередніх досліджень. Це може призводити до неправильної кваліфікації злочину або навіть до припинення розслідування до завершення всіх необхідних слідчих дій і експертиз. Недоліками в статті також відзначається неадекватне планування та організація допитів, що часто призводить до невірної визначення обставин справи та важливих доказів. Відсутність детального опису об'єктів огляду та неадекватне фотографування місць подій також роблять ускладненим закріплення слідів і речових доказів, що може вплинути на подальше розслідування. У підсумку, стаття М. В. Щербакова розкриває

значні недоліки у плануванні та організації розслідування вбивств, що потребують негайного увімкнення відповідних заходів для поліпшення ефективності правоохоронних органів у цій важливій сфері [3, с. 188–189].

Наукове дослідження О. Б. Яковіної з проблем побудови слідчих версій та планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми, вкладає важливий внесок у розуміння специфіки досудового розслідування кримінальних випадків, що вчиняються дітьми. Це дослідження не тільки розглядає організацію розслідування злочинів проти власності, а й акцентує увагу на необхідності дотримання процедурних прав неповнолітніх та послідовних дій, які є характерними для ефективного розслідування. У своїй роботі Яковіна О. Б. детально аналізує як побудова слідчих версій може впливати на кінцевий результат розслідування. Вона вказує на те, що важливо враховувати особливості психологічного та соціального розвитку неповнолітніх при визначенні можливих варіантів вчинення злочину. Це вимагає від слідчих глибокого розуміння мотивацій і факторів, які можуть впливати на поведінку молодіжних злочинців. Одним із ключових аспектів дослідження є планування розслідування з урахуванням специфічних потреб неповнолітніх. Вчена відзначає, що недостатнє уважне планування може призвести до неповного зібрання доказів або до некоректного визначення кримінальної відповідальності. Вона пропонує вдосконалені методики організації слідчих дій, які більш точно відображатимуть специфічні умови справ, де неповнолітні виступають у якості обвинувачених. Особлива увага у дослідженні приділяється дотриманню процедурних прав неповнолітніх осіб під час розслідування. Це охоплює право на захист, право на інформацію про власне правове становище та право на участь у процесі. Яковіна О. Б. підкреслює, що необхідно враховувати особливості вікової психології та забезпечувати адекватне сприйняття інформації, яка надається неповнолітнім під час розслідування [4, с. 104–107].

В цілому, дослідження О. Б. Яковіної є актуальним внеском у розвиток сучасної криміналістики та правознавства, спрямоване на покращення практики розслідування злочинів проти власності, де головною метою є захист прав неповнолітніх і забезпечення справедливості.

В. О. Малярова в своїй науковій роботі, присвяченій особливостям організації розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків, акцентує увагу на важливості системного підходу до управління слідствальними процесами. Вона стверджує, що кожен учасник слідчої групи повинен мати доступ до інформації не лише про власні результати роботи, але й про весь комплекс процесів, що відбуваються в межах розслідування. Згідно з Маляровою В. О., регулярні наради та обмін інформацією між членами групи є важливим елементом ефективного управління слідством. Це забезпечує систематизацію та узагальнення зібраної інформації, що дозволяє не лише збільшити прозорість процесу, а й прогнозувати можливі розвитку слідчої ситуації. Особлива увага приділяється використанню відео-, фото- та інших матеріалів, у тому числі експертних висновків, що сприяє об'єктивному аналізу й ухваленню обґрунтованих рішень. Вчена рекомендує керівникам слідчих груп складати зведені таблиці, схеми та графіки для візуалізації результатів розслідування та структуризації інформації про злочинні групи. Це сприяє зрозумінню взаємозв'язків між учасниками злочинної діяльності та полегшує розуміння загальної картини справи. Узагальнюючи, висновки Малярової В. О. стосуються необхідності ефективної організації внутрішньо групового обміну інформацією та координації дій членів слідчої групи. Цей підхід компенсує можливі труднощі безпосереднього сприйняття всієї об'ємної інформації кожним учасником окремо і сприяє досягненню більш позитивних результатів у проведенні кримінального розслідування [5, с. 334–338; 6, с. 26–27].

На основі проаналізованих статей щодо планування досудового розслідування кримінальних правопорушень можна запропонувати кілька ключових рекомендацій для його покращення. В першу чергу, важливо впроваджувати системний підхід до планування, що включає створення чітких алгоритмів та процедур, щоб забезпечити комплексність та структурованість усіх етапів розслідування. Другим кроком є збільшення кваліфікації та спеціалізації персоналу, що займається розслідуванням, через навчання та підвищення кваліфікації з орієнтацією на конкретні типи злочинів. Крім того, варто акцентувати увагу на зміцненні взаємодії між різними підрозділами правоохоронних органів, що сприятиме ефективній координації дій та обміну необхідною інформацією. Впевнені, що такі заходи сприятимуть покращенню якості розслідування, збільшенню його ефективності та швидкості реагування на злочинну діяльність. [7, с. 5–6].

Висновки до дослідження підкреслюють важливість цього аспекту в професійній діяльності правоохоронних органів. Сучасні дослідники, такі як В. О. Малярова, О. Б. Яковіна, Є. Ю. Колосовський та інші, розглядають пла-

нування як ключовий елемент ефективного розслідування, який вимагає системності, координації і спеціалізації.

Зокрема, їх дослідження вказують на необхідність розробки чітких алгоритмів і процедур планування, що враховують специфіку кожного типу злочину. Вчені рекомендують збільшення кваліфікації слідчих і оперативних працівників, а також підвищення їх спеціалізації з метою кращого розуміння процесів розслідування. Крім того, науковці підкреслюють значення взаємодії між різними підрозділами правоохоронних органів і обміну інформацією як основний механізм забезпечення успішного виконання планів розслідування. Це сприяє не лише збільшенню ефективності дій, а й покращенню якості зібраних доказів та швидкому реагуванню на злочинну активність.

Отже, висновки цього дослідження свідчать про важливість наукового підходу до планування розслідування, який має враховувати сучасні методи і технології, а також посилення координації і взаємодії між службами правопорядку для досягнення максимальних результатів у боротьбі зі злочинністю та виконанні завдань кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колосовський Є.Ю., Михалюк А.К., Шамрай О.В. Особливості планування розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. Вип. 5. С. 334-336.
2. Алексеева О.О. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2015. 320 с.
3. Щербак М.В. Типові слідчі помилки при розслідуванні вбивств. *Право і суспільство*. 2012. Вип. 5. С. 187-190.
4. О.Б. Яковіна. Побудова слідчих версій та планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми. *Право та державне управління*. 2019. Вип. 1 (34). С. 103-108.
5. В.О. Малярова. Особливості організації розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків. *Форум права*. 2013. Вип. 3. С. 333-339.
6. Наказ МВС України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування МВС України»: від 09.08.2012 р., № 686. Офіційний вісник України. 2012. Вип. 84. С. 34.
7. Хань Г. А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів : ав– тореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків., 2007. С. 7.

**РИМСЬКИЙ СТАТУТ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ЯК ЧАСТИНА
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ****ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT AS PART
OF THE CRIMINAL PROCEDURE LEGISLATION OF UKRAINE****Кучер І.О., адвокат, аспірант***Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

У статті досліджено питання, пов'язані із визначенням місця Римського статуту Міжнародного кримінального суду у кримінальному процесуальному законодавстві України, зокрема для регулювання співробітництва з Міжнародним кримінальним судом.

З моменту підписання Україною цього договору, його ратифікація не здійснена дотепер, а відтак Римський статут не розглядався як частина українського законодавства, натомість Україна двічі визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на підставі п. 3 ст. 12 Римського статуту. Після початку повномасштабної агресії з боку російської федерації, у травні 2022 року КПК України доповнено розділом IX-2, яким визначено особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом та який містить численні відсилання до Римського статуту для визначення процесуальної форми такого співробітництва.

Низка норм цього розділу КПК України містить посилання на положення Римського статуту як на підстави для окремих форм взаємодії та порядок такої взаємодії.

За ч. 2 ст. 1, а також за ч. 1 ст. 9 КПК України міжнародний договір може бути частиною кримінального процесуального законодавства України лише у разі надання Верховною Радою України згоди на його обов'язковість, тому Римський статут не може регулювати кримінальні процесуальні відносини співробітництва з Міжнародним кримінальним судом за відсутності його ратифікації, що узгоджується з вимогою засади законності кримінального провадження.

Підсумовано, що ратифікація Римського статуту є єдиним шляхом його включення до системи джерел кримінального процесуального законодавства, що слугуватиме утвердженню верховенства права, забезпечить належну комунікацію України із Міжнародним кримінальним судом та сприятиме притягненню до відповідальності осіб за скоєні під час збройної агресії проти України злочини за міжнародним правом (міжнародні злочини).

Ключові слова: Кримінальне процесуальне законодавство, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, Міжнародний кримінальний суд та Україна.

This article focuses on issues related to the determination of the place of the Rome Statute of the International Criminal Court in the criminal procedure legislation of Ukraine, particularly to regulate cooperation with the International Criminal Court.

Since Ukraine signed this treaty, it has not been ratified so far, and therefore the Rome Statute was not considered as part of Ukrainian legislation, but Ukraine twice recognized the jurisdiction of the International Criminal Court on the basis of paragraph 3 of Art. 12 of the Rome Statute. After the beginning of full-scale aggression by the Russian Federation, in May 2022 the Criminal Procedure Code of Ukraine was supplemented with a section IX-2, which defines the features of cooperation with the International Criminal Court and contains numerous references to the Rome Statute to determine the procedural form of such cooperation.

A number of norms of this section of the Criminal Procedure Code of Ukraine contain references to the provisions of the Rome Statute as grounds for certain forms of cooperation and the procedure for such cooperation.

Under Part 2 of Art. 1, as well as under Part 1 of Art. 9 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, an international treaty may be part of the criminal procedural legislation of Ukraine only after its ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine, therefore, the Rome Statute cannot regulate the criminal procedural relations of cooperation with the International Criminal Court without its ratification, which is consistent with the principle of the legality of criminal proceedings.

I claim that the ratification of the Rome Statute is the only way to include it in the system of sources of criminal procedural legislation, which will serve to establish the rule of law, ensure proper communication of Ukraine with the International Criminal Court and will help bring to justice those guilty for crimes committed during the armed aggression against Ukraine under international law (international crimes).

Key words: Criminal procedural legislation, The Rome Statute, International Criminal Court, cooperation with the International Criminal Court, International Criminal Court and Ukraine.

Вступ – актуальність теми. Підписання Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – РС МКС або Статут) у 1998 році та набрання ним чинності у 2002 році дало старт роботі першого постійного міжнародного кримінального судового органу. Преамбулою РС МКС задекларовано амбітну мету Міжнародного кримінального суду (далі – МКС або Суд) як постійного і незалежного міжнародного суду, пов'язаного із системою Організації Об'єднаних Націй, здійснювати «... юрисдикцію стосовно найбільш тяжких злочинів, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства» [1].

Після підписання Україною РС МКС згода на обов'язковість цього міжнародного договору Верховною Радою України не надавалась, у тому числі через висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 року [2] про те, що РС МКС не відповідає Конституції України, в частині, що стосується визначення МКС таким, що доповнює національні органи кримінальної юстиції.

Проте після початку агресії з боку російської федерації набуло актуальності питання забезпечення належної вза-

ємодії уповноважених органів України з МКС через необхідність притягнення до відповідальності осіб за вчинені міжнародні злочини. Україна, відповідно до ст. 12 (3) РС МКС, двічі визнала юрисдикцію МКС щодо передбачуваних злочинів за РС МКС, що вчинені на її території: за заявою Верховної Ради України до МКС від 25 лютого 2014 року № 790-VII та за постановою Верховної Ради України від 4 лютого 2015 року № 145-VIII [3; 4]. Отже, Україна погодилася на юрисдикцію МКС щодо вчинених на її території ймовірних злочинів за РС МКС, починаючи з 21 листопада 2013 року. Після початку повномасштабного збройного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року – вакуум правової регламентації співробітництва з МКС в національному законодавстві України набув загрозливого значення. 2 березня 2022 року прокурор МКС оголосив про відкриття розслідування ситуації в Україні на підставі отриманих звернень від держав-учасниць [5]. Станом на 23 липня 2024 року Палатою досудового провадження II МКС видано вже шість ордерів на арешт осіб з-поміж посадових осіб держави-агресора [6]; з вересня

2023 року у місті Києві розпочав роботу польовий офіс МКС [7].

Початок розслідування Офісом Прокурора МКС та збору доказів про міжнародні злочини стали поштовхом до унормування процедури співробітництва з МКС Законом № 2236-IX від 03.05.2022 [8], яким КПК України доповнено розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом». Ряд статей цього розділу – зокрема статті 617–619 КПК України, містять відсилання до РС МКС, як на джерело, що поряд з КПК визначає коло випадків, коли направляються прохання про співробітництво, а також порядок взаємодії між МКС та Україною, та ін.

Такий підхід законодавця викликав серед науковців дискусію про значення РС МКС в правовій системі України, зокрема, чи слід Статут розглядати одним із джерел кримінального процесуального законодавства? [9; 10; 11; 12].

Наведене свідчить про нагальність питань, пов'язаних із теоретичним обґрунтуванням можливості застосування положень РС МКС у кримінальній процесуальній діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Значення РС МКС як регулятора відносин в національній правовій системі у вітчизняній правовій науці аналізувалося насамперед у дослідженнях з ратифікації та імплементації РС МКС, зокрема М. Гнатівського, В. Гутника, В. Зуєва, Н. Камінської, С. Присяжнюк, О. Сенаторової, Т. Сироїд, Є. Щербань та ін. Увага до цього питання загострилася через зміни до КПК України – у контексті співробітництва України з МКС, зокрема у дослідженнях І. Глов'юк, О. Дроздова, К. Задої, О. Зуєва, О. Кучера, А. Матковського, В. Навроцької, М. Пашковського, А. Підгородинської, М. Смирнова й ін.

Проте питання про те, чи є РС МКС джерелом кримінального процесуального законодавства залишається відкритим.

Мета статті. Дослідження ролі РС МКС у регулюванні кримінальних процесуальних правовідносин в Україні, зокрема, що виникають під час співробітництва центральних чи компетентних органів з МКС, а також визначення Статуту як частини національного кримінального процесуального законодавства.

Вклад основного матеріалу. Аналіз норм розділу IX-2 КПК України дозволяє зробити припущення, що законодавець, відсилаючи в окремих нормах Кодексу до РС МКС, включив РС МКС до числа джерел кримінального процесуального законодавства.

Так, розділ IX-2 Кодексу містить такі формулювання: «... прохання ... можуть направлятися відповідно до [РС МКС]» (абз. 1 ч. 1 ст. 617); «у випадках, передбачених цим Кодексом та [РС МКС], компетентний орган може... звернутися до [МКС] із запитом...» (абз. 2 ч. 1 ст. 617); «співробітництво ... здійснюється у порядку, визначеному цим Кодексом та [РС МКС]» (ч. 2 ст. 617); «терміни, що вживаються в цьому розділі, якщо вони не визначені цим Кодексом, використовуються в значеннях, наведених у [РС МКС]» (ч. 4 ст. 617); «Офіс Генерального прокурора відповідно до [РС МКС] і цього Кодексу... розглядає прохання...» (ч. 2 ст. 618); «консультації можуть проводитися в інших випадках, передбачених цим розділом або [РС МКС] (ч. 2 ст. 619), «Прохання МКС ... виконуються ... з урахуванням особливостей, визначених статтею 562 цього Кодексу та [РС МКС]» та ін. [12, с. 598].

Низка норм містить посилання на положення РС МКС як на підстави для окремих форм взаємодії та порядок такої взаємодії (до прикладу, ч. 1 та ч. 2 ст. 617, ч. 2 ст. 619, ч. 1 ст. 621 КПК тощо); окремі норми відсилають до термінології, що застосовується у РС МКС (як-от ч. 4 ст. 617 КПК); певні норми взагалі відсилають до положень Статуту як до акту, яким визначено повноваження та обов'язки Офісу Генерального прокурора (як-от ч. 2 ст. 618 КПК).

Загальним для наведених норм є те, що законодавець де-факто визнав РС МКС одним з джерел кримінального процесуального законодавства, зробивши відсилання до цього міжнародного договору, з чого постають питання про можливість та правомірність застосування названих норм у відриві від нератифікованого РС МКС.

У зв'язку з цим, І. Глов'юк зробила висновок про те, що КПК України містить посилання на РС МКС, які є бланкетними нормами [12, с. 616].

Задля пошуку відповідей на згадані питання доцільно звернути увагу на принципи, яким підпорядковується міжнародне співробітництво України, визнання джерелами національного законодавства та застосування міжнародних договорів у кримінальному провадженні, а також окреслити потенційні наслідки застосування РС МКС під час здійснення кримінального провадження, зокрема під час співробітництва України з МКС.

Процесуальній взаємодії під час здійснення заходів щодо міжнародної правової допомоги притаманна підпорядкованість низці принципів. На думку Р. Баранніка, одним з таких принципів є «обумовленість порядку, меж і форм міжнародного співробітництва нормами міжнародного договору», що реалізується через те, що «співробітництво здійснюється винятково в тих напрямках, порядку і формах, які визначені міжнародним договором, що є джерелом права, а при його відсутності – національним правовим актом, що регламентує діяльність державних органів України у сфері міжнародного співробітництва під час кримінального провадження» [12, с. 15].

Водночас норми міжнародного кримінального процесуального права формулюють загальні засади міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях. Натомість реалізація кожного окремого доручення або прохання в рамках такого співробітництва повинна забезпечуватися згідно з положеннями національного законодавства. На думку автора, «саме таким чином Україна має змогу виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання, дотримуючись вимог національного законодавства» [12, с. 15].

При цьому Р. Бараннік зауважує, що «принципи національного законодавства виступають основою діяльності державних органів України щодо здійснення міжнародного правового співробітництва під час кримінального провадження, а також, у тому ж числі, запиту та надання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах. Принципи національного законодавства України, діючи у цій сфері, доповнюють закріплені у міжнародних договорах принципи співробітництва держав і разом з ними створюють єдину систему принципів, яка є основоположною базою здійснення діяльності з виконання завдань щодо боротьби зі злочинністю і реалізації мети правового співробітництва» [12, с. 17].

Разом з тим співробітництво з МКС, як і міжнародне співробітництво під час кримінального провадження, є додатковим кримінальним провадженням, забезпечувальним щодо основного провадження (кримінального провадження в Україні або в МКС) [14, с. 281–282; 15, с. 293].

Відтак загальні засади кримінального провадження, визначені кримінальним процесуальним законом, розповсюджуються й на правовідносини, що виникають під час співробітництва із МКС.

В силу п. 2 ч. 1 ст. 7 КПК України законність є однією з загальних засад кримінального провадження, яка за положеннями ч. 1 ст. 9 КПК України полягає у тому, що під час кримінального провадження суд, слідчий, суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства.

Відтак міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях загалом, та співробітництво із МКС зокрема, мають підпорядковуватися цій засаді кримінального провадження.

За наведеного, процесуальна діяльність під час здійснення такого співробітництва має відповідати завданням кримінального провадження, серед яких за ст. 2 КПК України визначено, з-поміж іншого, необхідність забезпечення, щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

За позицією В. Михайленко, «застосування належної правової процедури у кримінальному провадженні охоплює не лише процес, як діяльність, а й матеріальну основу – закон, що має базуватися на природно-правовій концепції прав людини з чіткими та обґрунтованими умовами їх обмеження». Авторка зазначає, що «застосування належної правової процедури для виконання завдань кримінального провадження виступає перешкодою свавілля і зловживань учасниками, що здійснюють кримінальне провадження» [16, с. 9].

На думку Ю. Циганюк, «належною є процедура, яка відповідає чинним правовим нормам ..., – чинній системі кримінального процесуального законодавства, передбаченого ст. 1 КПК України». За змістом така правова процедура, за слухними зауваженнями авторки, «не повинна порушувати права та свободи особи; суперечити інтересам суспільства і держави; в її межах не повинен застосовуватися необґрунтований процесуальний примус; у ній не повинно бути підстав для скасування або зміни процесуального рішення» [18, с. 217].

При цьому В. Михайленко наголошує, що «належна правова процедура у кримінальному провадженні – це комплексна категорія, яка має безпосередній зв'язок з засадами кримінального провадження і концепцією верховенства права». При цьому сам механізм застосування належної правової процедури охоплює «якісне законодавство з вичерпним переліком випадків обмеження прав людини та чіткими умовами таких обмежень; компетентнісну складову – діяльність суб'єктів процесуальної діяльності, яка має відповідати нормам кримінального процесуального кодексу» [16, с. 3, 12].

Необхідність забезпечення належної правової процедури розповсюджується і на процесуальну діяльність зі співробітництва з МКС, у тому числі на безпосередні процесуальні дії в рамках виконання прохань Суду, особливо в контексті чіткого і недвозначного визначення підстав для проведення процесуальних дій, повноважень суб'єктів таких процесуальних правовідносин.

Вбачається, що стан амбівалентності, у якому натепер перебуває РС МКС щодо кримінального процесуального законодавства, як мінімум не повною мірою забезпечує відповідність порядку співробітництва із МКС критеріям належної правової процедури, напрацьованих доктриною.

Положеннями ч. 1 ст. 9 Конституції України визначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (схоже положення міститься в ч. 2 ст. 1 КПК України щодо кримінального процесуального законодавства). Згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Частиною другою ст. 19 Конституції України визначено вичерпний перелік джерел права, що можуть встановлювати повноваження органів державної влади та спосіб їх реалізації. До таких джерел належать лише Конституція та закони України.

З цього випливає, як зауважувала О. Шило, що «будь-які повноваження органів державної влади чи способи їх реалізації, що встановлені міжнародним договором, не ратифікованим парламентом, є нікчемними в силу їх неконституційності». Зауважується, що «оскільки Конституція України знає термін «міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» то відсутні підстави стверджувати, що в обсяг поняття «законами України» у частині другій ст. 19 включено й міжнародні договори, згода на обов'язковість яких не надана Верховною Радою України» [18, с. 93].

Водночас згідно з пунктом «б» ч. 2 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» ратифікації підлягають міжнародні договори України, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини й громадянина.

Відповідно до пункту «а» ч. 1 ст. 13 Закону України «Про міжнародні договори України» рішення про приєднання України до міжнародних договорів або про їх прийняття щодо договорів, які потребують ратифікації, приймаються у формі закону України про приєднання до міжнародного договору або закону України про прийняття міжнародного договору, невіддільною частиною яких є текст міжнародного договору.

У межах кримінального провадження насамперед застосовуються як джерел права саме міжнародні договори, що очевидно стосуються прав, свобод та обов'язків людини. А тому якщо відповідні договори не є ратифікованими, то вони не можуть бути застосовані у кримінальному провадженні [18, с. 96].

Отже, положення, що містяться у міжнародному договорі, стають нормами та частиною національного законодавства лише після їх ратифікації.

При цьому, ані Конституція, ані загальні засади КПК України не містять жодних згадок про міжнародні договори, що не потребують згоди парламенту для укладення, а відтак не встановлено належності таких договорів до законодавства України.

Тому «ані міжнародні договори України, що не потребують надання Верховною Радою України згоди на обов'язковість, ані міжнародні договори в усній формі чи звичаєве міжнародне право, ні «м'яке» міжнародне право чи будь-які інші необов'язкові міжнародні угоди, чи домовленості не є складовими кримінального процесуального законодавства України і, як наслідок, жодним чином не можуть визначати порядок кримінального провадження на території України» [18, с. 91].

З наведеного можна сформулювати питання, чи став РС МКС частиною кримінального процесуального законодавства та чи можуть застосовуватись положення Статуту?

Очевидно, що РС МКС як міжнародний договір, яким, серед іншого, врегульовано порядок кримінального переслідування і застосування примусу, безпосередньо стосується прав, свобод та обов'язків людини. М. Смирнов зауважив, що «мова йде саме про порядок взаємодії МКС з національними правоохоронними та судовими органами України у питаннях здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС». Тому, на думку дослідника, «ні про яку «ратифікацію» за допомогою КПК в цьому випадку не йдеться. Скоріш за все, поява у КПК відповідного розділу пов'язана з тим, що ст. 12 РС МКС передбачає, що держава, яка визнає юрисдикцію, співпрацює із МКС без будь-яких затримок або винятків відповідно до ч. 9 РС МКС. Крім того, Угода про асоціацію між Україною та ЄС покладає на Україну зобов'язання не тільки ратифікувати Римський статут, а ще співпрацювати з МКС» [11, с. 398–399].

Як слушно зауважено О. Дроздовим, О. Дроздовою, М. Карпенком та В. Зуєвим, навіть нині встановлений порядок процесуальної взаємодії із МКС, здійснений шляхом включення до КПК України Розділу ІХ-2, в окремих положеннях вже суперечить РС МКС [10, с. 490].

За таких обставин розглядаючи питання взаємодії з МКС з позиції центрального або компетентного органу України – безпосереднього виконавця прохань МКС про співробітництво, є підстави стверджувати, що РС МКС навіть включенням до норм розділу IX-2 КПК України посилань на цей міжнародний договір не стає частиною кримінального процесуального законодавства, а отже правомірність прямого застосування норм, що містяться у РС МКС у кримінальній процесуальній діяльності за чинним у державі правовим регулюванням сумнівною, а таке застосування не може вважатись таким, що відповідає принципу законності кримінального провадження.

З тексту окремих норм розділу IX-2 КПК України (як-от ч. 2 ст. 617, ч. 2 ст. 618 КПК) вбачається, що їх застосування можливе лише після ратифікації РС МКС, яким власне й визначено підстави, обсяг та межі взаємодії держав із МКС. Інакше відсилання у нормах закону до міжнародного договору, що наразі не є для України обов'язковим, є такою, що фактично перетворює ці норми на незастосовні.

З цього також вбачається, що ані визнання українським парламентом юрисдикції МКС, ані відсилання у нормах КПК України на положення РС МКС не є його ратифікацією. Саме по собі визнання юрисдикції МКС у порядку, передбаченому п. 3 ст. 12 РС МКС, не породжує для держави наслідків, повністю тотожних ратифікації по суті.

З огляду на наведені вище твердження щодо застосування ратифікованих міжнародних договорів під час міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях постає логічне питання: «Чи існують інші шляхи застосування положень Статуту та: «Взаємодії з МКС без ратифікації РС МКС?»».

Одним з таких шляхів, на думку В. Чжу, можна розглядати потенційні ситуації передання провадження до МКС Радою Безпеки ООН відповідно до ст. 13 (b) Статуту, з огляду на загальні засади міжнародного права (беручи до уваги повноваження Ради Безпеки ООН, а також положення ст. 1, яка є спільною для Женевських конвенцій 1949 року), й за таких умов є підстави для твердження, що за своєю природою співпраця з МКС у такому разі є обов'язковою. Як приклад приводиться резолюція Ради Безпеки ООН № 1593 від 31.03.2005 стосовно ситуації в Дарфурі [19], яка стала першою, коли Рада Безпеки ООН запустила в дію механізм розслідування МКС за ст. 13 (b) Статуту. Судан не був учасником РС МКС і висловив заперечення проти цієї резолюції Ради Безпеки ООН, проте як держава-член ООН зобов'язаний підкоритись положенням Статуту ООН та виконати резолюцію Ради Безпеки, здійснюючи співробітництво з МКС [20, с. 91–92].

Однак для проваджень щодо злочинів, вчинених під час збройної агресії російської федерації в Україні, цей приклад є нерелевантним – відсутня відповідна резолюція РБ ООН, держава-агресор як постійний член РБ ООН заблокувала б подібну ініціативу, користуючись правом вето.

Здійснюючи пошук інших можливих шляхів здійснення співробітництва із МКС з дотриманням загальних засад кримінального провадження та положень міжнародного гуманітарного права, К. Задоя звернув увагу, що «ані загальні засади кримінального провадження, про які йде мова у ч. 6 ст. 9 КПК України, ані положення Женевських конвенцій не можна назвати належними правовими підставами для співробітництва України з МКС або принаймні підставами для повноцінного співробітництва в тому обсязі, який передбачає частина 9 РС МКС». Причиною цього, на думку дослідника, «є несумісність міжнародного співробітництва на зазначених вище підставах із зобов'язаннями України за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року з урахуванням практики тлумачення цього договору Європейським судом з прав людини. Зокрема, мова йде про випадки, коли міжнародне співробітництво передбачає обмеження певних прав особи» [21, с. 30].

Таким чином виникають обґрунтовані питання про відповідність принципу законності кримінального провадження процесуальних дій, вчинюваних вітчизняними компетентними органами в рамках форм взаємодії, визначених РС МКС, у першу чергу у контексті застосування міжнародного договору, що не є частиною законодавства України.

Передусім це стосується процесуальних дій, під час яких обмежуються або під час яких здійснюється втручання у права і свободи людини.

Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 629 КПК України, на прохання Міжнародного кримінального суду про тимчасовий арешт до особи застосовується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою до шістдесяти діб (тимчасовий арешт).

Положеннями п. 2 ч. 9 названої статті КПК України передбачено, що за результатами розгляду відповідного клопотання прокурора слідчий суддя постановляє ухвалу про застосування до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, у разі коли особа повідомить про те, що питання про її винуватість у вчиненні діяння, якого стосується прохання МКС, вже було вирішено іншим судом або особою було виправдано за таке діяння іншим судом. У такому разі слідчий суддя в одноденний строк повідомляє про це центральний орган України для проведення консультацій з МКС.

Відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 183 КПК України, запобіжний захід у вигляді тримання під вартою не може бути застосований, окрім як, серед іншого, до особи, стосовно якої надійшло прохання МКС про тимчасовий арешт або про арешт і передачу, у порядку і на підставах, передбачених розділом IX-2 КПК України.

При цьому, відповідно до положень абзацу дев'ятого ч. 4 ст. 183 КПК України, розмір застави не визначається під час розгляду питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відповідно до статей 629–631 КПК України.

Ст. 29 Конституції України визначено, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Однак вбачається, що законодавець передбачив можливість застосування безальтернативного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до осіб, стосовно яких надійшло відповідне прохання МКС.

До слова, такі обмеження фактично ставлять осіб, стосовно яких застосовуватиметься тримання під вартою на прохання МКС, у нерівне становище як з іншими підозрюваними або обвинуваченими, так і з особами, стосовно яких застосовується, до прикладу, екстрадиційний арешт: положення ст. 585 КПК України передбачають альтернативні запобіжні заходи.

Разом з тим, оцінюючи сумісність з вимогами ст. 5(1)(f) КЗПЛ можливого арешту особи на прохання МКС у рамках процедури її передачі у розпорядження вказаного Суду, який би ґрунтувався на ч. 6 ст. 9 КПК або положеннях Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року, К. Задоя зазначив, що «не можна проігнорувати підхід ЄСПЛ, згідно з яким правові підстави для втручання держави у здійснення особою свого права на свободу та особисту недоторканість повинні відповідати певним стандартам якості, а саме – відповідати принципу правової визначеності, тобто мати такий зміст, що дозволяв би особі передбачати правові наслідки, які можуть для неї настати» [21, с. 31].

З цього погляду К. Задоя зауважив, що складно вважати потенційне здійснення Україною арешту особи на прохання МКС сумісним із вимогами ст. 5(1)(f) КЗПЛ: «потенційне посилання на положення Женевських кон-

венції не буде задовольняти вимоги принципу правової визначеності, адже вказані положення допускають можливість видачі особи іншій стороні цих договорів, до числа яких не належить МКС» [21, с. 32].

Натомість загальні засади кримінального провадження, передусім засада законності, не передбачають можливості застосування під час кримінального провадження, особливо щодо обмеження прав осіб, положень нератифікованого міжнародного договору, що не є частиною кримінального процесуального законодавства, себто не на підставах, встановлених законом.

Відтак, з позиції національного законодавства, застосування обмежень свободи особи на підставі прохання МКС про передачу такої особи може розглядатись як незаконне затримання та позбавлення волі особи.

Наведене, своєю чергою, гіпотетично може призвести не лише до притягнення правозастосувачів до відповідальності за дії та рішення, що не відповідають засадам кримінального провадження, а й вплинути на репутацію України як правової держави та, з-поміж іншого, на результати оцінки виконання Україною статті 8 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

Звісно, Україна демонструє готовність до максимального тісного співробітництва з усіма суб'єктами міжнародного права задля притягнення осіб, які вчинили міжнародні злочини, до відповідальності й забезпечення справедливого судового розгляду.

Водночас відповідні правові процедури, особливо пов'язані із застосуванням з боку держави заходів примусу, мають бути придатними до застосування, зрозумілими та точними, що не дозволяють двоякого тлумачення, а також забезпечувати передбачуваність ситуацій та правовідносин [22].

Вітчизняні науковці неодноразово висловлювали позицію щодо можливих шляхів належного врегулювання співробітництва з МКС, зокрема щодо ратифікації РС МКС та імплементації його положень.

Слушною є думка О. Кучера, що «визнання юрисдикції МКС ad hoc, безумовно, є чималим кроком вперед у вищевказаному контексті, проте дана дія не впливає на необхідність ратифікації Україною РС МКС найближчим часом» [23, с. 181].

М. Смирнов зауважує, що «позиція України з питання ратифікації РС МКС виглядає доволі непослідовною та суперечливою, тому що з одного боку ми підписали РС МКС ще у 2000 році та запрошуємо МКС розслідувати злочини, скоєні країною-агресором в Україні, а з іншого ми самі не ратифікуємо РС МКС та не визнаємо його юрисдикцію, окрім спеціальної юрисдикції МКС через ст. 12 (3) РС МКС» [11, с. 399].

Дослідивши досвід імплементації РС МКС в національне законодавство європейських держав, С. Присяжнюк висувала, що «на сьогодні існує три найпоширеніші способи ратифікації РС МКС державами, серед яких внесення змін до основних законів, розробка спеціального закону, який би вносив зміни у всі національні акти з метою гармонізації законодавства з нормами Римського статуту, та комплексне внесення змін і в основний закон, і в чинне законодавство» [24, с. 444].

Є. Щербань та Н. Камінська зазначають, що оптимальний спосіб імплементації РС МКС (яка має передувати ратифікації) – «внесення змін і доповнень до відповідних законодавчих актів, серед яких Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, що супроводжуються прийняттям спеціального законодавства про співпрацю з МКС – Законом України «Про співпрацю із Міжнародним кримінальним судом» [25, с. 141].

Підтримуючи наведені позиції дослідників вбачаю, що підлягає подальшому осягненню масштаб змін до чинного законодавства, у першу чергу кримінального процесуального, внесення яких потребуватиме належна гармонізація із положеннями РС МКС.

Водночас ключовим, на наш погляд, залишається ратифікація цього міжнародного договору: без надання згоди парламентом на обов'язковість РС МКС, для якої наразі наявні усі правові умови, не є можливою повноцінна та відповідна як загальним засадам кримінального провадження, так і визначеним РС МКС же умовам співпраці з Судом.

За наведеного включення до КПК України розділу IX-2 виглядає як маскування проблеми відсутності ратифікації РС МКС, що не призводить до появи належного механізму взаємодії з Судом, потенційно породжує низку неузгодженостей у правозастосуванні та може привести до негативних наслідків, у тому числі репутаційних, що виходять за межі конкретних кейсів співробітництва України з МКС.

Висновки. Аналіз окремих норм розділу IX-2 КПК України свідчить, що законодавець фактично включив РС МКС до числа регуляторів кримінальних процесуальних правовідносин. Проте через положення ст. 9 Конституції України, ст. 1 та ч. 1 ст. 9 КПК України, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», Статут не може вважатись міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Саме по собі визнання юрисдикції МКС у порядку статті 12 РС МКС, здійснене парламентом 25 лютого 2014 року та 4 лютого 2015 року, не породжує для держави наслідків, що є по суті повністю тотожними ратифікації. Отже, ані визнання українським парламентом юрисдикції МКС, ані відсилання у нормах КПК України на положення РС МКС не є його ратифікацією.

Натомість загальні засади кримінального провадження, передусім засада законності, не передбачають застосування під час здійснення заходів, пов'язаних з обмеженням прав особи, положень нератифікованого міжнародного договору (що не є частиною кримінального процесуального законодавства).

Тому навіть шляхом включення до норм розділу IX-2 КПК України відсилань на РС МКС, цей міжнародний договір не став частиною кримінального процесуального законодавства, а пряме застосування у кримінальній процесуальній діяльності норм, що містяться у РС МКС, не може вважатись таким, що відповідає принципу законності кримінального провадження.

Пошук шляхів належного врегулювання взаємодії України із МКС продовжує перебувати у полі зору науковців, однак найдоцільнішим шляхом до розв'язання наведеної проблеми є належна ратифікація РС МКС та повноцінна імплементація його положень у вітчизняне законодавство. Тим паче, що за положеннями ч. 6 ст. 124 Конституції України, що набрала чинності ще 30.06.2019, Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених РС МКС. Обґрунтовані сподівання та оптимізм щодо належного розв'язання цього питання надає те, що ситуація із РС МКС перебуває у полі зору Президента України та Генерального прокурора та актуалізується [26].

Наведене повністю кореспондує задекларованому у положеннях ч. 6 ст. 124 Конституції України наміру, а також обов'язку, взятому Україною на підставі ст. 8 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Для подальших кроків у цьому напрямку може бути використано досвід держав-членів ЄС, до прикладу досвід Польщі [24]. Ратифікація та належна імплементація РС МКС сприятиме подальшому приведенню порядку взаємодії України з МКС у визначений міжнародною спільнотою фарватер верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 29.07.2024).
2. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський статут). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
3. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
4. Про Заяву Верховної Ради України "Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
5. Резолюція Європейського парламенту від 19 травня 2022 року про боротьбу з безкарністю за воєнні злочини в Україні (2022/2655 (RSP)). URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250818/0117_T_Resolution%20fight%20against%20impunity.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
6. У Києві розпочав роботу польовий офіс Міжнародного кримінального суду. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/u-kijevi-rozposav-robotu-polyovii-ofis-miznarodnogo-kriminalnogo-sudu> (дата звернення: 29.07.2024).
7. Situation in Ukraine ICC-01/22. International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations/Ukraine> (дата звернення: 29.07.2024).
8. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
9. Пашковський М. І. Проблемні питання регламентації в КПК України співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи: матеріали Круглого столу, м. Львів, 23 верес. 2022 р. Львів, 2022. С. 205–210.
10. Дроздов О.М., Дроздова О.В., Карпенко М.О., Зуев О.В. Співробітництво із Міжнародним кримінальним судом: організаційні, юрисдикційні та кримінальні процесуальні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 484–492. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/110> (дата звернення: 29.07.2024).
11. Смирнов М.І. Особливості співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом в контексті військової агресії росії проти України. *ІПраво і суспільство*. 2023. № 1. С. 395–402. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.56> (дата звернення: 29.07.2024).
12. Глювюк І., Завтур В. Кримінальне провадження в Україні в режимі воєнного стану. The Challenges and Opportunities in Law: Ukrainian Case under the Conditions of War. Kraków, 2023. С. 517–633. URL: <https://doi.org/10.12797/9788381388887.06> (дата звернення: 29.07.2024).
13. Бараннік Р.В. Принципи міжнародного співробітництва та міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 11–18. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2017_Barannik.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
14. Трофименко В.М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 415 с.
15. Пашковський М.І. Тема 36 Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. Кримінальний процес: підручник / І. В. Басиста, Р. І. Благута, І. В. Глювюк та ін / ред.: А. Я. Хитра, Р. М. Шехавцов. Львів, 2022. С. 286–307.
16. Михайленко В.В. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2020. Серія «Право», №1(21). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20mvvzkr.pdf> (дата звернення: 29.07.2024).
17. Циганюк Ю.В. «Належна правова процедура» як системна правова категорія вітчизняного кримінального процесу. Порівняльно аналітичне право. 2014. №3. С. 217–219. URL: <https://irlykhuml.univer.km.ua/server/api/core/bitstreams/392e6236-e742-4c6d-88ad-f4e45710405d/content> (дата звернення: 29.07.2024).
18. Шило О.Г., Новожилов В.С. Міжнародне право в системі джерел кримінального процесуального права України. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 89–98. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Shulo_Novojilov.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
19. United Nations Security Council Resolution 1593 (2005). Official Document System – UN. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n05/292/73/pdf/n0529273.pdf?token=THPo59EHR3fkpmuHM9&fe=true> (дата звернення: 29.07.2024).
20. Wenqi Z. On co-operation by states not party to the International Criminal Court. *International Review of the Red Cross*. 2006. Т. 88, № 861. С. 87–110. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_861_5.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
21. Задоя К.П. Зміцнення співробітництва між Україною та Міжнародним кримінальним судом: національний вимір. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 4. С. 27–34. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2017_Zadoya.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
22. Доповідь про правовладдя 04.04.2011. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 29.07.2024).
23. Кучер О. Б. Україна та Міжнародний кримінальний суд: еволюція та розвиток взаємовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 27 (3). С. 179–181. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/73621/1/УКРАЇНА%20ТА%20МІЖНАРОДНИЙ%20КРИМІНАЛЬНИЙ%20СУД.pdf> (дата звернення: 29.07.2024).
24. Присяжнюк С. Ю. Імплементация положень Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду в національне законодавство європейських держав. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 443–447. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.77> (дата звернення: 29.07.2024).
25. Щербань Є. В., Камінська Н. В. Деякі питання імплементції Римського статуту про Міжнародний кримінальний суд. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. №2 (115). С. 138–143. URL: <https://doi.org/10.33270/01201152.138> (дата звернення: 29.07.2024).
26. В Офісі Президента відбулася міжвідомча нарада щодо ратифікації Римського статуту – Офіційне інтернет-представництво Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/v-ofisi-prezidenta-vidbulasya-mizhvidomcha-narada-shodo-rati-91405> (дата звернення: 29.07.2024).

REGARDING THE OBSERVANCE OF THE RIGHT TO LIBERTY AND SECURITY OF PERSON DURING DETENTION UNDER MARTIAL LAW¹

ЩОДО ПИТАНЬ ДОТРИМАННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАНІСТЬ ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Lozova O.S., Postgraduate student at the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University

The article analyzes the legal aspects of ensuring human rights during detention under martial law in Ukraine. In connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine and the introduction of martial law, Ukrainian legislation has undergone serious changes which have affected the realization of human rights, in particular the right to liberty and security of person. The article examines both national and international legal acts that enshrine human rights, in particular, the European Convention on Human Rights (ECHR), the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), and the Charter of Fundamental Rights of the European Union (Charter).

The attention is focused on the legitimacy of Ukraine's derogation from human rights under martial law. Particular attention is focused on the possibility of derogation from Article 5 ECHR and Article 9 ICCPR in the part concerning the procedure of detention, its duration and the rights of detainees to access to justice. The article provides legal assessments of international bodies, outlines the current situation with regard to the rights of persons during detention based on reports and statements of international institutions and agencies, analyzes the provisions of the case law of national courts of Ukraine illustrating the application and interpretation of legal rules today.

The publication provides recommendations for improving the provisions of the current legislation to prevent human rights violations and minimize cases of arbitrary detention through the discretionary powers of public authorities in general. Considerable attention is paid to the problematic aspects of the terms of detention, their differentiation in accordance with: the subjects authorized to carry out detention; public danger of the act; categories of persons in respect of whom it may be carried out, and also outlines problematic issues related to the procedural registration of this temporary preventive measure, etc.

Key words: human rights, international standards, detention, martial law.

Стаття присвячена аналізу правових аспектів забезпечення прав людини під час затримання в умовах воєнного стану в Україні. У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та введенням воєнного стану, українське законодавство зазнало суттєвих змін, що вплинуло на реалізацію прав людини, зокрема права на свободу та особисту недоторканність. У статті розглядаються як національні, так і міжнародно-правові акти, які закріплюють права людини, зокрема, такими актами є Європейська Конвенція з прав людини (ЄКПЛ), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП), Хартія основних прав Європейського Союзу (Хартія).

Акцентується увага на правомірності відступу України від прав людини в умовах воєнного стану. Особливу увагу приділено питанню можливості відступу від ст. 5 ЄКПЛ та ст. 9 МПГПП в частині, що стосується порядку здійснення процедури затримання, його строків та прав затриманих осіб на доступ до правосуддя. У статті наводяться правові оцінки міжнародних органів, окреслена поточна ситуація щодо стану забезпечення прав осіб під час затримання на підставі доповідей та звітів міжнародних інститутів та агентств, а також проаналізовано положення практики національних судів України, що ілюструють застосування та інтерпретацію правових норм на сьогодні.

У роботі надаються рекомендації щодо вдосконалення норм чинного законодавства для запобігання порушенням прав людини та мінімізації випадків здійснення свавільного затримання через дискреційні повноваження органів державної влади загалом. Значну увагу приділено проблемним аспектам щодо строків затримання, їх диференціації відповідно до: суб'єктів уповноважених на здійснення затримання; суспільної небезпечності діяння; категорій осіб щодо яких воно може здійснюватися, а також окреслені проблемні питання, що стосуються процесуального оформлення цього тимчасового запобіжного заходу та ін.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти, затримання, воєнний стан.

In connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, on the basis of the proposal of the National Security and Defense Council of Ukraine, in accordance with paragraph 20, part 1, Article 106 of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", the President of Ukraine decided to introduce martial law in Ukraine for the first time [1]. Since then, the special regime has been in place for more than 2 years, which has had a negative impact on the socio-economic situation in the country, and the provisions of national legislation have changed, and these changes have not passed over human rights.

According to the Legal Analysis of the derogation made by Ukraine in accordance with Article 15 of the ECHR and Article 4 of the ICCPR of the Cooperation Programs Division of the Council of Europe of November 2022, Ukraine derogated from many human rights, as an example, the rights enshrined in Articles 5, 8, 9, 10, 11 of the ECHR, Articles 9, 12, 13, 16, 17, 19 of the Covenant throughout Ukraine from 01.03.2022 [2, pp. 20–21, 24].

As for Ukraine's derogation, the legal analysis concluded that it was declared lawfully. The questions of how and whether the derogation was applied without violation are speculative, unless related to a specific case. Such a violation may be caused by the fact that the authorities, when implementing derogatory measures, disregarded the principles of legality,

necessity, proportionality, equality and fairness. A violation may be possible if the authorities did not comply with other obligations under international law when applying derogation (para. 109) [2, p. 26].

In this regard, it is necessary to consider the issue of human rights through the prism of the possibility of detention, which concerns, for example, the rights provided for in Articles 2, 3, 5 of the ECHR [3], Articles 2, 4, 6 of the Charter [4], Articles 6, 7, 9 of the ICCPR [5], etc. One of these rights, which will be emphasized, is the right to liberty and security of person, from which Ukraine derogated on March 08, 2022 for the first time during the full-scale invasion under Article 5 of the ECHR [2, p. 23].

In general, human rights is one of the most important topics in our country today, as the guarantee of rights is one of the pillars of its democracy. According to the 38th report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) on the human rights situation in Ukraine, from 01.12.2023 to 29.02.2024, the Ukrainian authorities opened 767 criminal proceedings and delivered 241 verdicts (0.4% of which were acquittals) in cases related to alleged cooperation with the occupation authorities (para. 9) [6, p. 3].

On January 11, 2024, a foreign blogger detained by the Ukrainian authorities for "justifying the armed attack of the Russian Federation on Ukraine" died in custody. A week earlier, he was transferred in critical condition from the pre-trial detention center to a hospital, where he died. Reportedly, the forensic medical examination found that the causes

¹ The article was prepared within the framework of the EURIZON H2020 project, funded by the European Union under grant agreement No. 871072.

of death were acute pulmonary and heart failure, double pneumonia, bilateral hydrothorax and dilated cardiomyopathy (para. 92) [6, p. 23].

It should be noted that OHCHR has documented arbitrary detention, enforced disappearances and torture and ill-treatment, including sexual violence, by the Ukrainian authorities in the custody of conflict-related civilians and Russian prisoners of war, as well as summary executions of at least 25 Russian servicemen on the spot (all in 2022 and early 2023) (para. 103) [6, p. 26].

While the Ukrainian authorities have opened at least 5 criminal investigations into allegations of violations committed by “their own security forces” involving 22 victims, OHCHR observes a lack of progress in “investigating or prosecuting” such cases (para. 104) [6, p. 26].

In its 2023 report on human rights practices in Ukraine, the Bureau for Democracy, Human Rights and Labor notes that were reports law enforcement and military officials abused and, at times, tortured persons in custody to obtain confessions, usually related to alleged collaboration with Russia.

In August, the SBI detained two police officers in Cherkasy Oblast who illegally arrested a local resident. The police officers reportedly engaged in cruel and degrading punishment to extract a confession, including beating and firing several shots near the victim. The suspects were charged with exceeding their official authority and faced up to eight years in prison.

On July 28, a city court arrested Serhiy Lutsyuk, the chief military commissar of Rivne Oblast. Together with the head of the district military enlistment office, he allegedly beat another military officer with a bat and forced him to “beg for forgiveness” on his knees. The official was charged with exceeding authority under martial law (section 1 – C).

The HRMMU’s October report, covering the period from February to July, documented that six cases of arbitrary detention were carried out by the Ukrainian armed forces and law enforcement agencies. In Government-controlled territory, OHCHR continued to receive allegations that SSU detained and ill-treated individuals in both official and unofficial places of detention in order to obtain information and pressure suspects to confess or cooperate. OHCHR reported 65 cases in which Ukrainian security forces allegedly held people incommunicado in unofficial places of detention for periods ranging from several hours to four and a half months. This practice was reportedly used to force detainees to provide incriminating evidence. 57% described being subjected to torture or ill-treatment by Ukrainian security forces, predominantly in unofficial places of detention and sometimes in pretrial detention facilities. According to the OHCHR June report, a significant number of cases of arbitrary detention amounted to enforced disappearance. In such cases, law enforcement officers, mainly from the SSU, detained civilians without court authorization, held them incommunicado for several days, denied them access to counsel, and declined to disclose information to their relatives. (section 1-D) [7].

At the same time, in order to address the topic, it is necessary to understand the legal nature of the rights that may be violated during detention, so, first of all, it is advisable to start with the international legal regulation of these rights and understanding their essence through the prism of explanations of the competent authorities.

Today, the main legal acts are the ICCPR (Articles 6, 9, 10, 12, 14) [5], the ECHR (Art. 2, 3, 5) [3], the Charter (Art. 1–4, 6) [4], the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (in particular, Art. 5) [8]. The Convention on the Rights of the Child (in particular, art. 37) [9], the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (in particular, arts. 10, 14, 15) [10], the Universal Declaration of Human Rights (arts. 3, 5, 9) [11], as well as the Geneva Conventions (in particular, 3 and 4) [12; 13], etc.

For now, it is important to make a comparative legal study of the essence of legal issues under Article 9 of the ICCPR [5] and Article 5 of the ECHR [3], since this is one of the fundamental rights that may be violated during detention.

The right to personal liberty requires that individuals shall not be subjected to arrest or detention except in accordance

with the law and provided that neither arrest nor detention is arbitrary. The rights provided for in the ICCPR apply to individuals who are on the territory of a state and subject to its jurisdiction. However, in times of armed conflict, IHL, as a body of law specifically applicable to the circumstances of armed conflict, is the relevant standard against which to assess the observance of the right to security of person and freedom from arbitrary detention [14].

According to the General Comment No. 35 on Article 9 of the ICCPR of the UN Human Rights Committee of 16.12.2014, Article 9 recognizes and protects both personal freedom and personal security.

In turn, the right to personal liberty is not absolute, Article 9 recognizes that sometimes deprivation of liberty is justified, for example, in the execution of criminal laws, and requires that deprivation of liberty shall not be arbitrary and shall be carried out in accordance with the rule of law. The second and third sentences of Article 9(1) contain two overlapping prohibitions, as arrests or detentions may be in violation of applicable law but not arbitrary, or permitted by law but arbitrary, or both arbitrary and unlawful. Arrest or detention without any legal basis is also arbitrary¹.

The term “arrest” refers to any apprehension of a person that commences a deprivation of liberty, and the term “detention” refers to the deprivation of liberty that begins with the arrest and continues in time from apprehension until release.

In general, the Covenant does not list permissible reasons for depriving a person of liberty. The grounds and procedures provided for by law must not violate the right to personal liberty. This regime should not be limited to evading the limitations of the criminal justice system by providing the equivalent of criminal punishment without applicable protection.

Two requirements for persons deprived of their liberty are set forth in p. 2 of art. 9 of the Covenant, namely: 1) at the time of arrest, they must be informed of the reasons for their arrest; 2) they must be informed promptly of any charges against them.

Thus, one of the main purposes of the first requirement is to provide the arrested with the opportunity to demand release if they believe that the reasons given are invalid or unreasonable. The “reasons” refer only to the official grounds for the arrest, not to the subjective motives of the arresting officer. An oral statement of the reasons for the arrest satisfies this requirement. The reasons must be stated in a language that the arrested person understands and provided immediately after the arrest².

The second requirement of Art. 9(2) is that persons must be informed immediately of the crimes of which they are suspected or accused. Furthermore, Article 9(2) requires that an arrested person must be informed “immediately” of any charges, but not necessarily “at the time of arrest”. If the authorities have already informed the person of the charges being investigated prior to arrest, then para. 2 does not require an immediate repetition of the formal charges, provided that they inform the person of the reasons for the arrest.

It should be noted that the first sentence of Part 3 applies to persons “arrested or detained on criminal charges”, and the second sentence refers to persons “awaiting trial” on such charges. The requirement of part 3 of Article 9 of the Covenant that everyone be brought promptly before a judge or other officer authorized by law to exercise judicial power applies in all cases without exception and does not depend on the choice or ability of the detained person to assert it.

While the precise meaning of “promptly” may vary depending on the objective circumstances, delays should not exceed a few days from the time of arrest. In the Commit-

² The concept of “arbitrariness” should not be equated with the concept of “against the law”, but should be interpreted more broadly, including the elements of inappropriateness, injustice, lack of foreseeability and due process, as well as the elements of reasonableness, necessity and proportionality [15].

³ However, in exceptional circumstances, such immediate communication may not be possible. For example, a delay may be necessary before an interpreter is present, but any such delay should be kept to an absolutely necessary minimum [15].

tee's view, 48 hours is normally sufficient for the transportation of a person and preparation for a court hearing; any delay beyond 48 hours must be absolutely exceptional and justified in the circumstances. Longer detention in law enforcement custody without judicial review unnecessarily increases the risk of ill-treatment.

Note that laws in most States parties fix precise time limits, sometimes shorter than 48 hours, and those limits should also not be exceeded. An especially strict standard of promptness, such as 24 hours, should apply in the case of juveniles.

The next requirement, expressed in the first sentence of Article 3, is that the detained person has the right to a trial within a reasonable time or to release. Pre-trial detention of minors should be avoided, but if it occurs, they have the right to be brought before a court on a particularly expedited basis in accordance with Article 10(2)(b).

It should be noted that p. 4 of Art. 9 of the Covenant establishes the principle of habeas corpus³. The review of the actual grounds for detention may, in appropriate circumstances, be limited to a review of the reasonableness of the previous decision. This right applies to all cases of detention by official authorities or on the basis of official authorization, including detention in connection with criminal proceedings, etc.

With regard to art. 4 of the Covenant, the Committee notes that, like the other articles of the Covenant, art. 9 also applies in situations of armed conflict to which IHL applies. While IHL rules may be relevant for the purposes of interpreting art. 9, the two areas of law are complementary, not mutually exclusive. Detention for security reasons, authorized and regulated by IHL and consistent with it, is not arbitrary in principle.

However, Art. 9 is not included in the list of non-derogable rights in p. 2 of Art. 4 of the Covenant, but there are limitations on the powers of States parties to derogate from it. States Parties derogating from art. 9 in conditions of armed conflict or other public emergency must ensure that such derogations do not go beyond the extent strictly required by the exigencies of the situation.

Thus, the prohibitions on hostage-taking, abduction or unrecognized detention are not subject to derogation. There are other elements in art. 9 which, in the Committee's view, cannot be the subject of a legitimate derogation from art. 4. The fundamental guarantee against arbitrary detention is non-derogable, since even the situations covered by art. 4 cannot justify a deprivation of liberty that is unreasonable or unnecessary in the circumstances.

It should be emphasized that the existence and nature of a public emergency that threatens the life of the nation may, however, be relevant to determining whether a particular arrest or detention is arbitrary, but the substantive and procedural rules of IHL remain applicable and limit the possibility of derogation, thereby contributing to reducing the risk of arbitrary detention.

Procedural guarantees can never be subject to derogations that would circumvent the protection of non-derogable rights. While reservations to certain provisions of art. 9 may be acceptable, it would be incompatible with the object and purpose of the Covenant for a State party to reserve the right to arbitrarily arrest and detain persons [15].

At the same time, according to the ECHR, the fundamental rights that may be violated during detention are defined by Arts. 2, 3, 5 [3], and the Charter by Arts. 1, 3, 4, 6, 41 [4]. The rights provided for in Article 6 of the Charter are the rights guaranteed by Article 5 of the ECHR and, according to p. 3 of Art. 52 of the Charter, they have the same meaning and scope, and therefore, the restrictions that may be lawfully imposed on them may not exceed the restrictions permitted by the ECHR within the meaning of art. 5 [16].

According to Article 5(1) of the ECHR, everyone has the right to liberty and security of person. No one shall be deprived of liberty except in the following cases and in accordance with the procedure established by law [3].

In order to determine whether a person has been "deprived of his or her liberty" within the meaning of art. 5, the starting

point must be his or her specific situation, and a number of criteria must be taken into account, such as the type, duration, consequences and manner of implementation of the measure in question. The notion of deprivation of liberty within the meaning of p. 1 of Art. 5 contains both an objective element of placing a person in a certain limited space for a significant period of time and an additional subjective element, which is that the person did not give legal consent to such placement. The relevant objective factors to be taken into account include: the ability to leave the restricted area, the level of supervision and control over the person's movement, the degree of isolation and the availability of social contacts (paras. 5, 10, 11) [17, c. 10].

Questions about the applicability of Art. 5 may arise in different circumstances, for example, in cases of forced entry by the police or detention and search by the police. However, the state under the Convention has positive obligations under Art. 5, it must not only refrain from actively violating these rights, but also take appropriate measures to ensure protection against unlawful interference with these rights of all persons within its jurisdiction. The grounds for state liability are its tacit consent to the deprivation of liberty by private individuals or its failure to resolve the situation (paras. 19, 20, 22).

It is important to remember that the main purpose of art. 5 is to prevent arbitrary or unjustified deprivation of liberty. The terms "arrest" and "detention" are used interchangeably in almost all of the provisions of art. 5 and should therefore be seen as essentially related to any measure – regardless of the name used in national law – that has the effect of depriving a person of his or her liberty (para. 23).

However, the absence of records of the date, time and place of detention, the name of the detainee, the reasons for detention and the name of the person who carried out the detention must be considered incompatible, in particular with the very purpose of Article 5 of the Convention. No deprivation of liberty shall be lawful unless it is based on one of the admissible grounds specified in Article 5(1)(a) – (f) (paras. 24, 25) [17, c. 12–13].

For detention to be lawful, it must be carried out "in accordance with a procedure established by law". However, the requirement of lawfulness cannot be met merely by complying with national legislation, it must itself comply with the Convention, including the general principles defined or implied therein. Such principles are: the rule of law and the related principle of legal certainty, the principle of proportionality and the principle of protection against arbitrariness, which, moreover, corresponds to the main purpose of Article 5 (paras. 29, 32).

Article 5(1) thus also refers to the "quality of the law", meaning that if deprivation of liberty is permitted on the basis of a provision of national law, such legislation must be sufficiently accessible, clear and its application must be predictable. It is worth noting that provisions interpreted by national authorities in an inconsistent and mutually exclusive manner also do not meet the standard of "quality of the law" provided for by the Convention (paras. 34, 36) [17, p. 14–16].

If considering cases under Art. 5(1)(c) of the ECHR, it should be noted that the existence of a purpose to bring the suspect to trial should be considered regardless of whether this purpose is achieved. The standard does not require that the police have sufficient evidence to bring charges at the time of arrest or during pre-trial detention (para. 81).

The requirement that the "goal" of the detention is to bring the detainee to trial should be applied with a degree of flexibility to cases of detention falling within the scope of Article 5(1)(c)(2), so as not to prolong the period of (usually short) preventive detention unnecessarily. The national authorities are obliged to demonstrate convincingly that the detention is necessary. The criterion of necessity implies that less serious measures than detention or custody have been considered and found insufficient for the purposes of protecting private interests or the interests of the public (paras. 82, 83, 84).

It should be emphasized that the concept of "reasonable suspicion" is important, which is the basis for arrest and is

³ Habeas corpus is a legal remedy used to challenge the legality of a person's detention. If the detention cannot be justified, the court has the right to order the person's release [14].

an important component of the guarantee established by para. c of Part 1 of Art. 5, it provides for the existence of facts or information that could convince an objective observer that the person concerned may have committed a crime (paras. 86, 87) [17, c. 25–27].

One of the important issues that needs to be studied is the guarantees for persons deprived of their liberty. The first of these guarantees is information about the grounds for arrest, as provided for in p. 2 of Art. 5 ECHR.

It is important to understand that the wording used in Article 5(2) should be interpreted independently and, in particular, in accordance with the purposes of art. 5, which are to protect everyone from arbitrary deprivation of liberty. Thus, art. 5 p. 2 contains a primary guarantee that any arrested person must be informed of the reasons for the deprivation of his or her liberty, which is an integral part of the defense system. Any person who has the right to an immediate court review of the lawfulness of detention cannot effectively exercise this right unless he or she is promptly and properly informed of the reasons for his or her deprivation of liberty (paras. 149, 150, 151) [17, p. 38–39].

However, arrested persons cannot claim that they do not understand the grounds for their detention if they were arrested immediately after committing a criminal or other intentional offense or if they knew the details of the alleged offense, which were specified in previous detention orders and extradition requests (para. 157).

In turn, the sufficiency of the information provided should be assessed depending on the specific circumstances of each case. However, a mere indication of the legal grounds for arrest is not sufficient for the purposes of Article 5(2). Arrested persons must be informed in simple, accessible, layman's language of the essential legal and factual grounds for their arrest in order to enable them, if they consider it necessary, to apply to a court to challenge the lawfulness of the arrest in accordance with Article 5(4) (paras. 158, 159) [17, c. 40].

It should be noted that the next guarantee provided for in Part 3 of Article 5 of the ECHR is the right to be brought before a judge immediately. The introductory part of Article 5(3) aims to ensure immediate and automatic judicial control over detention carried out by a police or administrative authority in accordance with the provisions of Article 5(1)(c). The strict time limitations imposed by this requirement are not intended to be broadly interpreted, otherwise it would lead to a serious weakening of procedural guarantees to the detriment of the individual and to the risk of violating the very essence of the right protected by this provision (paras. 166, 167).

It is relevant to point out that any period exceeding 4 days seems to be too long. A shorter period of time may also violate the requirement of immediacy, unless there are particular difficulties or exceptional circumstances preventing the authorities from bringing the arrested person before a judge earlier (para. 169) [17, c. 41–42].

The second part of Article 5(3) does not provide the judicial authorities with a choice between ensuring that the case is heard by the court within a reasonable time or the temporary release of the accused pending the merits of the case. The question of whether the duration of pre-trial detention is reasonable cannot be assessed in the abstract, but must be assessed on the facts of each individual case and in accordance with its specific features (paras. 192, 193) [17, c. 46].

Equally important is the right to a prompt review by a court of the lawfulness of the arrest, provided for in p. 4 of Art. 5 ECHR, which provides for the detainee to be brought before a court and ensures that the detainee has the right to request a review of the lawfulness of his or her detention, p. 4 of Art. 5 also guarantees arrested or detained persons the right to have a court decide on the lawfulness of their detention without delay and to decide on their release if the detention is not lawful (para. 229). [17, c. 52].

The requirement of “promptness” guarantees detainees the right to challenge the lawfulness of their detention, as well as the right to a court decision, rendered “without delay”, on the lawfulness of their detention and to immediate release

if it is proved that their detention is unlawful. The concept of “without delay” (*à bref délai*) indicates less urgency than the concept of “immediately” used in part 3 of Article 5. However, if the decision to deprive a person of liberty was made by a non-judicial body rather than a court, the requirement of “urgency” of judicial review under Article 5(4) is closer to the requirement of “immediacy” under Article 5(3) (paras. 260, 262). [17, c. 57–58].

In addition to all of the above, it should be noted that during detention, the rights under art. 3 of the ECHR, which enshrines one of the most fundamental values of democratic societies, may be violated. The prohibition in question is absolute, and no derogations from it are allowed under p. 2 of Art. 15 – even in the event of a public emergency that threatens the life of the nation or in the most difficult circumstances (p. 2) [19, p. 5]. When a person is deprived of liberty, any use of physical force that was not strictly necessary due to the person's behavior degrades human dignity and is in principle a violation of art. 3 of the ECHR (para. 36) [19, c. 13]. For detention to fall squarely within the scope of Article 3 ECHR, the suffering and humiliation involved must go beyond the inevitable element of suffering and humiliation associated with the deprivation of liberty itself. When assessing the conditions of detention, the cumulative impact of these conditions must be taken into account, as well as the specific allegations of the applicant. The duration of the period during which a person is held in specific conditions should also be taken into account (paras. 53, 54) [19, p. 16].

Therefore, after a brief overview of international legal standards, it is extremely important to consider the current provisions of national legislation in force during martial law, paying attention to the procedural aspects of detention with an analysis of court practice and the requirements of international legal treaties.

Firstly, what should be noted is the definition of the moment of detention, as stated in part 1 of Article 209 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – CPC), a person is detained from the moment when he or she is forced by force or through obedience to an order to remain near an authorized official or in a room designated by such a person, but part 2 of Article 207 of the CPC stipulates that everyone has the right to detain another person ... in cases determined by law[20], i.e., it is clear from the above provisions that the actions of private persons are not included in the construction of the article, but are effective from the moment of transfer to an authorized person, which does not meet the requirements of Art. 5 ECHR, since detention by a private person can take place for 5 and 10 hours and in fact the person subject to detention will be held by force in a certain place, which increases the risk of violation of Article 3 ECHR, and the person will not be informed of his/her procedural rights at this time and in fact there may be cases when the person does not understand why he/she is being detained. As noted above by the UN Committee, the fundamental guarantee against arbitrary detention is non-derogable, since even the situations covered by Article 4 cannot justify deprivation of liberty that is unreasonable or unnecessary in the circumstances [15], i.e. in this case it would be more appropriate to set a maximum period of detention by private individuals, define the scope of their duties and make changes regarding the moment of detention.

Similar considerations were identified as early as 2002 in the Guide to the Implementation of Art. 5 ECHR, namely that any powers granted to private persons to arrest someone must also be limited by the requirements of Art. 5. A private person must ensure that a person deprived of his or her liberty is involved in the criminal process in the same way as a law enforcement officer is obliged to do. No private action that leads to deprivation of liberty contrary to this provision should be tolerated by public authorities, and the latter should certainly never encourage the former to do what they themselves are prohibited from doing [21].

Secondly, the time limits for detention are equally important. According to the ECHR case law, detention should not exceed 4 days, and it was noted that shorter periods may

also lead to a violation of Article 5. Based on the analysis of the CPC, the following terms of detention are determined: 1.) based on the decision of the investigating judge or court – 36 hours (part 1 of Article 191 of the CPC), 2.) by private individuals – the term is not defined, but not more than 72 hours (part 1 of Article 211 of the CPC), 3.) by an authorized official – 72 hours, but within 60 hours a request for a preventive measure must be filed (parts 1, 2 of Article 211 of the CPC). 4.) when a person commits a criminal offense – the general term: 3 hours, however, the term may be extended up to 72 hours in accordance with the grounds specified by the CPC or for 24 hours if the person is in a state of alcohol or drug intoxication and may harm himself/herself or others (Article 298² of the CPC) [20].

Based on a brief analysis, we note that the legislator's position on determining the time limits for detention seems controversial, since:

1. detention of a person for 72 hours is a rather long period. The UN Committee noted that the optimal permissible period of detention is 48 hours, and other European countries follow this practice, for example, the Charter ratified by the Czech Republic stipulates that an accused or suspected person may be detained and released or brought before a court within 48 hours. A person accused of committing a criminal offense may be arrested only on the basis of a warrant and must be brought to court within 24 hours (Art. 8(3), (4) [22], Art. 20 of the Constitution of Slovenia stipulates that from the moment of detention, but not later than 24 hours, the detained person must be handed a written permission of the court stating the reasons for detention [23], ч. 3, 4 of Article 17 of the Slovak Constitution, the detainee must be released no later than 48 hours, and in the case of terrorist crimes, no later than 96 hours, or brought before a court. The accused may be arrested only upon a reasoned written order of a judge. The arrested person must be brought before a court within 24 hours [24], Article 23(3) of the Romanian Constitution stipulates that detention may not exceed 24 hours [25], Article 41(3) of the Polish Constitution requires that a person be brought before a court within 48 hours of arrest [26], ч. 3, Art. 20 of the Constitution of Lithuania, the detained person must be brought before a court within 48 hours, where the issue of the validity of the arrest is decided in the presence of the detainee [27], Art. 13, para. 3, of the Constitution of Italy, in exceptional cases of necessity and urgency, the state security authority may take temporary measures, which must be reported to the judicial authority within 48 hours [28], Art. 104, para. 2, 3, of the Constitution of the Republic of Germany, and the of the Basic Law of Germany, the police may not, at their discretion, keep a person in custody longer than until the end of the day following the day of his or her arrest. Any person temporarily arrested on suspicion of committing a criminal offense shall be brought before a judge no later than the day following the arrest [29], p. 5, Art. 11 of the Constitution of Cyprus, a detainee shall be brought before a judge as soon as possible after his arrest, but in any case not later than 24 hours from the moment of arrest, unless he is released earlier [30].

2. there is a specific differentiation of terms according to the subject of detention: authorized and private persons, which can significantly restrict the rights of persons under Articles 5 and 3, etc.

3. it seems that the absence of clear terms of detention when differentiating an act into a crime and a misdemeanor does not meet the requirements of Article 5, since a criminal misdemeanor, although a socially dangerous act, does not provide for a sanction for its commission in the form of imprisonment and may be applied to a suspect or accused in accordance with p. 1 of Art. 299 of the CPC, preventive measures may be applied to a suspect or accused only in the form of a personal commitment and personal guarantee, i.e., it is believed that the seriousness of a criminal offense should influence the differentiation of the term of detention.

Also, in practice, the legal provision of p. 4 of Art. 298² of the CPC is ambiguous and needs to be clarified, namely regarding the maximum period of detention, since

the construction “may be applied” defines only additional rights of authorized persons and may become abused by public authorities and be equated with cases of arbitrary detention [20].

In addition, based on the provisions of the Constitution of Ukraine, p. 2 of Art. 29 states that in case of urgent need to prevent or stop a crime, the authorities authorized by law may apply detention as a temporary preventive measure, the validity of which must be verified by a court within seventy-two hours [31]. It may be stated that the provisions of the Article apply to crimes that are more socially dangerous than misdemeanors and do not apply to criminal offenses at all, such inaccuracies in the legislation may lead to arbitrary application of the law, which would violate Article 5 of the ECHR.

4. there is no distinction between the period of detention of adults and minors, which also does not meet the requirements of international legal standards. As the UN Committee categorically states, a particularly strict standard of promptness, for example, 24 hours, should be applied in the case of minors, and the ECtHR has determined that pre-trial detention of minors should last as little as possible (para. 228) [15; 17, p. 51]. That is, the detention of minors in criminal proceedings for both felonies and misdemeanors is a problematic issue that may entail a violation of Articles 3 and 5 of the ECHR. In this regard, we consider it necessary to review the systematic approach to determining the terms of detention.

Thirdly, it is necessary to pay attention to the detention protocol, namely the peculiarities of its delivery, so in case of committing a crime, a copy of the protocol is immediately handed over to the detainee against signature and sent to the prosecutor, and in case of detention in connection with a misdemeanor – only sent to the prosecutor (p. 4 of Art. 298² of the CPC) [20].

Thus, in essence, the delivery of the protocol to the person establishes the existence of the fact of such an action and allows to challenge the legality of the detention and bring the relevant persons to justice on the basis of it. As emphasized in the decision of the CCS of the Supreme Court of 13.06.2023 in case No. 520/2703/17, the court stated that the detention protocol cannot be recognized as inadmissible, as this would mean that the fact of detention of a person is not confirmed by anything (paragraph 47) [32]. In this regard, we can trace the inconsistency with the requirements of Art. 5 ECHR, since regardless of the differentiation of a criminal offense, a person is subjected to the same degree and intensity of restriction of his or her freedom, so it is not appropriate to establish different guarantees for persons under the same conditions of restriction, especially since the same period of detention may be applied.

Another legislative provision that may require clarification is Part 5 of Article 208 of the CPC of Ukraine, namely the absence of a mention of the mandatory drafting of a detention report in respect of criminal offenses. Thus, part 4 of Art. 298² of the CPC indicates that a copy of the detention protocol shall be immediately sent to the prosecutor, and part 1 of Art. 104 of the CPC stipulates that the course and results of the procedural action shall be recorded in the protocol, but part 5 of Art. 208 of the CPC contains additional guarantees for the detention of persons and should be applied as a special rule, but the first sentence of part 5 of Art. 208 of the CPC specifies that “a protocol shall be drawn up on the detention of a person suspected of committing a crime”, namely a crime, not a misdemeanor, which is also a gap, since according to this logic, the protocol of detention of persons in respect of criminal misdemeanors should be drawn up on general grounds, under Article 104 of the CPC, without providing for additional rights, which is incompatible with the requirements of Article 5 of the Convention [20].

It is worth paying attention to the position of the Supreme Court in the decision of 19.12.2022 in case No. 331/4277/17, namely that the CPC does not provide for the obligation of the investigator to reflect in the detention report information about the notification of the authorized body about the detention of a person, as well as to stop the detention of a person and his/her personal search until the arrival of the appointed defense counsel [33].

In fact, this is a rather interesting decision, since the investigator or prosecutor is not obliged to include in the protocol information about the notification of the authorized body of the detention of a person, and there is no obligation to notify the body (institution) authorized by law to provide free legal aid, since part 4 of Art. 213 of the CPC imposes this on an authorized official, and according to the Supreme Court's decision of June 15, 2021 (case No. 204/6541/16-k), it is neither an investigator nor a prosecutor, which, in our opinion, may lead to a violation of the right to defense and, in general, the rights of persons in criminal proceedings [34].

However, in connection with the martial law in Ukraine, the CPC was amended to provide for the detention, namely subpara. 2, para. 1, part 1, Art. 615 of the CPC additionally stipulates that in the absence of the possibility of drawing up procedural documents on the course and results of procedural actions, the recording is carried out by available technical means with the subsequent drawing up of the relevant protocol no later than 72 hours after the completion of the relevant procedural actions [20].

Analyzing the above regulations, we note that the maximum period of detention is 72 hours and it is allowed to draw up a report within 72 hours, however, the request for a preventive measure must be sent to the court in 60 hours, and if the detention takes place on the basis of a decision, then after 36 hours, which makes it unclear whether the person's rights to be notified of the reasons for the detention were observed, whether he or she understands the essence of the suspicion, and we observe restrictions on the right to appeal the decision to detain, which in fact makes it possible to draw up a detention report later than the deadline, without specifying the time of detention and thereby detain a person for up to N number of days, which does not meet the requirements of Article 5 and creates a risk of violating Article 3 of the ECHR.

Such a period of detention may lead to the defeat of the very purpose of Article 5, not to mention the fact that the rights of other persons may be jeopardized during preventive detention. Such an example can be given in relation to part 9 of Article 191 of the CPC, namely that an authorized official who detained a person on the basis of a decision of an investigating judge or court to authorize detention is obliged to immediately inform the person of the presence of a child who remains without parental care. Information on the date and exact time (hour and minutes) of notification of the relevant authorities is indicated in the detention report [20], i.e. in fact, without a detention report, it is impossible to verify the proper performance of the official's duties and the fact of notification of the relevant authorities.

A similar provision is provided for in Part 6 of Art. 213 of the CPC, but it does not specify the obligation of the official to indicate in the detention report the notification of the relevant authorities, which may also need to be clarified, since both the rights of the detained person and the rights of the child are at risk in this case [20]. In our opinion, the guarantees provided for in the legislation regarding detainees, regardless of the grounds for detention and the severity of the criminal offense, should be ensured equally for all persons subject to restrictions on their rights, i.e., the principle of equality under the law should be ensured in this case.

Analyzing all of the above, we can see that national provisions do not meet the requirements of international standards, which can lead to cases of arbitrary detention, although Article 4 of the Covenant and Article 15 of the ECHR allow for derogations from the right to liberty and security of person, guarantees must still be provided to prevent arbitrary detention.

It is necessary to emphasize that the period of 72 hours for drawing up a protocol is extremely long, although martial law is in force in the country, and the largest hostilities are currently taking place in eastern Ukraine, which may in fact be a problem for drawing up a protocol on the spot and act as a condition for drawing it up later, but not for 72 hours, such a period should be no more than 24 hours, as an example, which is sufficient time to draw up a procedural act later.

At the same time, the legislator tried to additionally provide certain guarantees for the prevention of arbitrary detention, this concerns the possibility of bringing a detained person before an investigating judge or court within the time limit provided for in Art. 211 of the CPC for consideration of a motion for a preventive measure, para. 2 of Part 1 of Art. 615 of the CPC stipulates that if "there is no objective possibility to deliver the person" the consideration is carried out using available technical means of video communication in order to ensure remote participation of the detained person, and paragraph 3 stipulates that "if the detained person cannot be delivered to the investigating judge, court or ensure his/her remote participation" during the consideration of the relevant motion, such a person is immediately released [20].

The above provisions demonstrate an ambiguous approach of the legislator, who defines alternative conditions for the release of a person – "impossible to deliver" or "to ensure remote participation", if the second condition is logically consistent with the provisions of the law, then the difference between the phrases "there is no objective possibility to deliver" and "impossible to deliver" is not clear, since according to this logic, subpara. 3 of Part 1 of Article 615 of the CPC, which significantly improves the situation of a person.

In addition, the provision of cl. 6, part 1, Art. 615 of the CPC needs to be clarified, namely, if there are cases for detention of a person without a decision of an investigating judge or court, as defined by Art. 208 of the CPC, or there are reasonable circumstances giving grounds to believe that there is a possibility of escape with the aim of evading criminal liability of a person suspected of committing a crime, an authorized official has the right to detain such a person without a decision of an investigating judge or court. However, 208 of the CPC already provides for the detention of a person without a court decision, which is not unclear in essence, and therefore this provision is duplicated, we can only assume that part 2 of cl. 6 additionally allows the detention of persons suspected of committing a crime of any gravity [20].

In general, the Supreme Court defined the conditions for the application of legislation during martial law, namely, that the constitutional right to judicial protection cannot be limited [35], established that the provisions of cl. 1–5 of p. 1 of Art. 615 of the CPC should be applied only if there are 2 mandatory conditions: 1) the introduction of martial law; 2) the absence of technical/objective possibility of performing the relevant procedural actions in the general order and noted that the provisions of clause 6 of p. 1 of Art. 615 of the CPC should be applied during martial law without regard to the ability of the authorized person to act otherwise [36, p. 7]. Such provisions only indicate the existence of discretionary powers, which may lead to possible violations of the rights of persons during detention by an authorized person.

Therefore, based on the analysis of the key provisions of international legal acts, legal assessments of international bodies, national legislation and the practice of the Supreme Court, as well as taking into account the assessment of the provisions of the legislation on ensuring human rights during detention, it is appropriate to offer the above recommendations for further improvement of national legislation in accordance with the identified problematic aspects.

REFERENCES

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 25.07.2024).
2. LEGAL ANALYSIS of the derogation made by Ukraine under Article 15 of the European Convention of Human Rights and Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://rm.coe.int/legal-analysis-of-the-derogation-made-by-ukraine-under-article-15-of-t/1680aa8e2c> (дата звернення: 29.07.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 27.07.2024).

4. Хартія основних прав Європейського Союзу від 1 грудня 2009 р. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yeuropejskogo-soyuzu/> (дата звернення: 28.07.2024).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 30.07.2024).
6. Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 – 29 February 2024. URL: [https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr%20\(3\).pdf](https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr%20(3).pdf) (дата звернення: 29.07.2024).
7. 2023 Country Reports on Human Rights Practices: Ukraine. URL: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/> (дата звернення: 28.07.2024).
8. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 29.07.2024).
9. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 28.07.2024).
10. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 29.07.2024).
11. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 28.07.2024).
12. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 29.07.2024).
13. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 29.07.2024).
14. Right to security of the person and freedom from arbitrary detention: Public sector guidance sheet. URL: <https://www.ag.gov.au/rights-and-protections/human-rights-and-anti-discrimination/human-rights-scrutiny/public-sector-guidance-sheets/right-security-person-and-freedom-arbitrary-detention> (дата звернення: 27.07.2024).
15. General comment No. 35 article 9 (Liberty and security of person) *International Covenant on Civil and Political Rights. Human Rights Committee. United Nations. CCPR/C/GC/35*, 2014. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAq hKb7yhsrdBOH115979OVGGb%2BWPAXjdnG1mwFFPYGIInfb%2F6T%2Fqwtc77%2FKU9JkoeDcTWWPlpCoePGBcMsRmFtoMu58pgnmzjyi uRGkPQekcPKtaaTG> (дата звернення: 28.07.2024).
16. Article 6 – Right to liberty and security. *EU Charter of Fundamental Rights*. URL: <https://fra.europa.eu/en/eu-charter/article/6-right-liberty-and-security?page=1#explanations> (дата звернення: 27.07.2024).
17. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини. *Рада Європи/Європейський Суд з прав людини*. 31 грудня 2019 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_5_ukr (дата звернення: 29.07.2024).
18. The Use of the Charter and Pre-trial Detention in EU Law: Constraints and Possibilities for Better Protection of the Right to Liberty. URL: <https://www.europeanpapers.eu/es/europeanforum/charter-and-pretrial-detention-eu-law-constraints-and-possibilities> (дата звернення: 29.07.2024).
19. Керівництво із застосування статті 3 Європейської конвенції з прав людини. *Європейський суд з прав людини*. 31 серпня 2022 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_ukr (дата звернення: 26.07.2024).
20. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13.04.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 28.07.2024).
21. Macovei M. The right to liberty and security of the person: A guide to the implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2002. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000168007ff4b> (дата звернення 28.07.2024).
22. RESOLUTION of the Presidium of the Czech National Council on the declaration of the CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS as a part of the constitutional order of the Czech Republic of December 16, 1992. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Pravni_uprava/AJ/Listina_English_version.pdf (дата звернення 28.07.2024).
23. Constitution: Official Gazette of the Republic of Slovenia of December 23, 1991. No. 33/91-I, 42/97, 66/2000, 24/03, 69/04, 68/06, 47/13, 75/16 and 92/21. URL: <https://www.us-rs.si/legal-basis/constitution/?lang=en> (дата звернення 28.07.2024).
24. Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. No. 460/1992 Zb. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/> (дата звернення 28.07.2024).
25. Constituția României din 2003. Publicată în Monitorul Oficial, Partea I nr. 767 din 31.10.2003. URL: <https://www.constitutia.ro/const.htm> (дата звернення 28.07.2024).
26. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення 28.07.2024).
27. Lietuvos Respublikos Konstitucija, 25.10.1992, Nr. 0921010KONSRG922324. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47BB952431DA> (дата звернення 28.07.2024).
28. Costituzione della Repubblica italiana datato 27 dicembre 1947. URL: <https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione.pdf> (дата звернення 28.07.2024).
29. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23.05.1949. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html#BJNR000010949BJNG000100314> (дата звернення 29.07.2024).
30. Το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1985. URL: <https://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/syntagma/full.html> (дата звернення 29.07.2024).
31. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 26.07.2024).
32. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13.06.2023 (Справа N 520/2703/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111871748> (дата звернення 28.07.2024).
33. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.12.2022 (Справа N 331/4277/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108225864> (дата звернення 26.07.2024).
34. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.06.2021 (Справа № 204/6541/16-к). URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=97736430&red=10000319977f26ab64dcf68b40722731851ac4&d=5> (дата звернення 30.07.2024).
35. Особливості здійснення правосуддя на території, на якій введено воєнний стан від 04 березня 2022 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261727/> (дата звернення 29.07.2024).
36. Актуальні питання застосування норм кримінального процесуального права: практика ВС. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_norm_prava_VS.pdf (дата звернення 27.07.2024).

ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ДО ВНЕСЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ В ЄДИНИЙ РЕЄСТР ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

CONDUCTING A PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CORRUPTION CRIMINAL PROCEEDINGS BEFORE ENTERING INFORMATION INTO THE UNIFIED REGISTER OF PRE-TRIAL INVESTIGATIONS: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES

Маленко О.В., к.ю.н., адвокат,
керуючий партнер

Адвокатське об'єднання INTERLEGUM

В науковій роботі автором розкривається проблема проведення досудового розслідування в корупційних кримінальних провадженнях до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Відмічається, що в Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року законодавцем була закладена принципово нова модель ініціювання кримінального переслідування, яка пов'язує початок кримінальної процесуальної діяльності з внесенням інформації про протиправні діяння до відповідного реєстру, після чого сторона обвинувачення уповноважена проводити будь-які процесуальні дії, передбачені кримінальним процесуальним законом.

Поряд з цим, представники правоохоронних органів часто порушують приписи кримінального процесуального закону та проводять слідчі (розшукові) та процесуальні дії ще до моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Особливого поширення набули випадки проведення допитів до початку досудового розслідування, зокрема в корупційній кримінальних провадженнях, передбачених ст. 369 Кримінального кодексу України. Автором проаналізовано статистику корупційних кримінальних проваджень за останні роки в Україні та зроблено висновки, що більшість осіб, які засуджені за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення, вчинили діяння кримінальна відповідальність за які встановлена ст. 369 Кримінального кодексу України.

Автором наголошується на відсутності юридичної відповідальності для слідчого і прокурора за порушення заборони проводити процесуальні дії до моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Сторона захисту має можливість лише доводити перед судом недопустимість доказів, які були зібрані з істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, тобто отримані обвинуваченням з недотриманням ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України. Водночас в статті відзначається, що встановити факт фальсифікації протоколу допиту особи (його проведення до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до відповідного реєстру) досить важко для підозрюваного (обвинуваченого) і його захисника. За таких обставин автор пропонує передбачити обов'язкову умову здійснення звуко- та відеофіксації проведення такої слідчої (розшукової) дії як допит особи.

Ключові слова: кримінальний процес, корупційні кримінальні провадження, досудове розслідування, реалізація права на захист, функція захисту, захисник, кримінальна процесуальна діяльність.

In this scientific work, the author reveals the problem of conducting a pre-trial investigation in corruption criminal proceedings before entering information about a criminal offense into the Unified Register of Pre-trial Investigations. It is noted that in the Criminal Procedural Code of Ukraine of 2012, the legislator established a fundamentally new model of initiating criminal prosecution, which links the initiation of criminal procedural activity with the entry of information about illegal acts into the relevant register, after which the prosecution is authorized to carry out any procedural actions, provided by the criminal procedural law.

In addition, representatives of law enforcement agencies often violate the provisions of the criminal procedural law and conduct investigative (search) and procedural actions even before entering information about a criminal offense into the Unified Register of Pre-trial Investigations. Cases of interrogations before the start of a pre-trial investigation have become particularly widespread, in particular in corruption criminal proceedings, provided for in Article 369 of the Criminal Code of Ukraine. The author analyzed the statistics of corruption criminal proceedings in recent years in Ukraine and concluded that the majority of persons convicted of corruption and corruption-related criminal offenses committed criminal acts for which Article 369 of the Criminal Code of Ukraine provides.

The author emphasizes the lack of legal responsibility for the investigator and the prosecutor for violating the prohibition to conduct procedural actions until the moment of entering information about a criminal offense into the Unified Register of Pre-trial Investigations. The defense side can only prove in court the inadmissibility of evidence that was collected in significant violation of the requirements of the criminal procedural law, that is, obtained by the prosecution in violation of Article 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. However, the article notes that establishing the fact of falsification of the person's interrogation protocol (its conduct before entering information about a criminal offense into the relevant register) is quite important for the suspect (accused) and his defense attorney. In such circumstances, the author proposes to stipulate a mandatory condition for audio and video recording of such an investigative (search) action as an interrogation of a person.

Key words: criminal proceedings, corruption criminal proceedings, pre-trial investigation, realization of the right to defense, function of defense, defender, criminal procedural activity.

Постановка проблеми. Вже тривалий час питанням боротьби з корупційною злочинністю в нашій державі приділяється надзвичайно велика увага, що обумовлює внесення численних змін до законодавства України, в т.ч. й кримінального процесуального, задля удосконалення нормативно-правового регулювання відповідного кола суспільних відносин. Водночас вивчення практики застосування нормативних приписів свідчить про те, що в повсякденній діяльності представники правоохоронних органів в намаганні протидіяти корупційним протиправним діянням досить часто ігнорують норми кримінального процесуального закону України. Вказане зумовлює негативні тенденції для кримінального правосуддя, адже призводить до порушення прав та законних інтересів

учасників кримінального провадження, а зрештою і до невиконання завдань кримінального судочинства.

Новелою Кримінального процесуального кодексу України 2012 року (надалі – КПК України) стала відмова від стадії порушення кримінальної справи та інституту т.з. «дслідчої перевірки». Натомість законодавець надав право стороні обвинувачення після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – ЄРДР) проводити весь можливий комплекс слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій (хоча КПК України містить й деякі винятки з цього правила). В кримінальній процесуальній діяльності поширені випадки, коли окремі слідчі (розшукові) дії проводяться ще до моменту внесення відповідних

відомостей до ЄРДР, тобто до початку проведення досудового розслідування.

За загальним правилом зазначені зловживання сторони обвинувачення мають наслідком недопустимість доказів, проте не завжди сторона захисту має реальну можливість довести перед судом факт істотного порушення вимог кримінального процесуального закону при проведенні певних слідчих (розшукових) дій. До числа останніх належить допит (свідків, потерпілих тощо), який є найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією та неодноразово проводиться слідчим, дізнавачем чи прокурором по кожному кримінальному провадженню, зокрема й корупційному. При таких обставинах доцільно удосконалити положення вітчизняного кримінального процесуального закону з метою забезпечення дієвого захисту прав та законних інтересів підозрюваного (обвинуваченого).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці реалізації функції захисту прав та законних інтересів підозрюваного (обвинуваченого) в кримінальному провадженні в тій або іншій мірі присвячені доктринальні праці таких вітчизняних вчених-процесуалістів як: А. А. Ахундова, Т. В. Бабчинська, А. М. Бірюкова, Н. В. Борзих, Т. В. Варфоломеева, Т. Б. Вільчик, Є. І. Виборнова, Т. В. Волошанівська, І. В. Гловчук, О. М. Дроздов, І. В. Дубівка, О. Л. Дульський, Т. Г. Ільєва, О. В. Капліна, С. О. Ковальчук, Т. В. Корчева, П. В. Кучевський, Л. М. Лобойко, П. М. Маланчук, О. В. Малахова, А. В. Молдован, М. Г. Моторигіна, В. Т. Нор, І. М. Одинцова, Н. М. Обрізан, Т. В. Омельченко, М. А. Погорельський, В. О. Попелюшко, Н. П. Сиза, О. М. Скрябін, Є. В. Смирнов, О. С. Старенький, М. М. Стоянов, В. М. Тертишник, Г. К. Теретятник, А. М. Титов, І. А. Тітко, Р. А. Чайка, О. Г. Шило, О. Г. Шнягін, М. Є. Шумило, Ю. В. Хоматов, Б. І. Яворський, О. Г. Яновська та інших. Разом з цим, не зважаючи на досить істотну науково-теоретичну розробленість означеної тематики, в сучасній науковій юридичній літературі питанням здійснення функції захисту в корупційних кримінальних провадженнях приділено недостатньо уваги, що й зумовлює актуальність та важливість подальших досліджень, особливо з урахуванням мінливості судової практики та численними непослідовними змінами до діючого кримінального процесуального законодавства нашої держави.

Мета статті полягає у вивченні сучасного стану нормативної регламентації та аналізі правозастосовної практики щодо проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій до внесення відомостей в ЄРДР під час досудового розслідування корупційних кримінальних проваджень для виявлення наявних проблем при здійсненні функції захисту прав та інтересів підозрюваного (обвинуваченого) й вироблення пропозицій щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. За ч. 1 ст. 214 КПК України слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР. Слідчий, який здійснюватиме досудове розслідування, визначається керівником органу досудового розслідування, а дізнавач – керівником органу дізнання, а в разі відсутності підрозділу дізнання – керівником органу досудового розслідування [1]. Наведене положення кримінального процесуального закону України кореспондує із приписами ч. 2 ст. 214 КПК України, де передбачено, що досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР [1]. З аналізу наведених кримінальних процесуальних норм слідує, що будь-які слідчі (розшукові) та процесуальні дії прокурором, слідчим або

дізнавачем у кримінальному провадженні можуть здійснюватися виключно після внесення відомостей про відповідне кримінальне правопорушення до ЄРДР.

Водночас КПК України передбачає винятки із загального правила. Так за приписами ч. 3 ст. 214 КПК України здійснення досудового розслідування, крім випадків, передбачених цією частиною, до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. У невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР може бути проведений огляд місця події (відомості вносяться невідкладно після завершення огляду). Для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до ЄРДР може бути: (1) відібрано пояснення; (2) проведено медичне освідчування; (3) отримано висновок спеціаліста і знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; (4) вилучено зняття і засоби вчинення кримінального проступку, речі і документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей. У разі виявлення ознак кримінального правопорушення на морському чи річковому судні, що перебуває за межами України, досудове розслідування розпочинається негайно, відомості про нього вносяться до ЄРДР за першої можливості [1]. Таким чином, законодавець в КПК України обрав модель здійснення кримінального провадження за якою всі процесуальні дії повинні проводитися після початку здійснення кримінального провадження шляхом внесення відомостей до відповідного реєстру. Однак у виняткових випадках проведення окремих процесуальних дій, зокрема й слідчих (розшукових) дій, може бути реалізовано до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР.

В свій час Л. М. Лобойко відзначав, що під час підготовки проекту КПК України Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права не було більш дискусійного питання, ніж питання про необхідність подальшого існування стадії порушення кримінальної справи [2, с. 251]. Вказане обумовлено тим, що реалії вітчизняного правозастосування у сфері кримінального судочинства характеризувалися численними зловживаннями з боку сторони обвинувачення під час вирішення питання про початок досудового розслідування: ініціювання безпідставного кримінального переслідування та затягування із порушенням кримінальної справи за наявності обґрунтованих підстав.

Під час реформування кримінального процесуального законодавства України законодавець обрав шлях відмови від стадії порушення кримінальної справи. Водночас відповідний підхід до регулювання означених кримінальних процесуальних відносин критикувався представниками доктрини кримінального процесу. Ю. М. Грошевий та О. В. Капліна зазначали, що трансформація стадії порушення кримінальної справи означає, що подані заяви (повідомлення) про вчинений злочин автоматично тягнуть початок досудового розслідування, тобто ініціювання кримінальної-процесуальної діяльності покладено на особу, яка звертається із відповідними заявами (повідомленнями). Такий порядок є надто спрощеним і призведе до можливих зловживань як з боку органів досудового розслідування, так і осіб, які звертаються із заявами (повідомленнями) про злочин. Досудовому розслідуванню має передувати перевірна діяльність, результати якої мають знайти своє відображення у відповідному процесуальному документі, який означає, що є приводи та підстави для початку досудового розслідування [3, с. 473]. На переконання В. П. Шибіко, ліквідація стадії порушення кримінальної справи обумовлена прагненням запобігти практиці необґрунтованої відмови в порушенні кримі-

нальної справи, надмірно тривалим за часом перевіркам заяв та повідомлень про злочин. Проте, чи не переважить тут той негатив у кримінальному провадженні, який спричинить проведення досудового розслідування за будь-якими неперевіреними заявами і повідомленнями «про обставини, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення», беручи до уваги те, що заяви і повідомлення можуть мати своєю основою і неприязні стосунки заявника і особи, про дії якої повідомляється, і про психічну хворобу заявника тощо [4, с. 222]. Як свідчить практика застосування чинного КПК України, відповідні побоювання вчених-процесуалістів не справдилися, оскільки на практиці не всі заяви (повідомлення) про вчинення кримінальних правопорушень вносяться до ЄРДР, слідчі судді не завжди задовольняють скарги заявників на бездіяльність уповноважених осіб органів досудового розслідування щодо не внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, крім того, саме по собі внесення відомостей в ЄРДР не означає, що в дійсності досудове розслідування буде розпочато й будуть проводитися слідчим (прокурором, дізнавачем) слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії.

На сьогодні значна частина представників доктрини кримінального процесу та практикуючих юристів з числа представників правоохоронних органів продовжують обстоювати концепцію щодо потреби у проведенні т.з. «дослідчої перевірки» заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення. До прикладу, О. А. Вакулік та Ю. І. Азаров вважають, що передбачена ст. 214 КПК України відмова від стадії порушення кримінальної справи в вітчизняній правовій дійсності значно погіршує правовий захист особи, щодо якої проводиться розслідування, та позбавляє її можливості оскаржувати безпідставне відкриття проти неї кримінального переслідування. Доцільним вбачається й законодавче удосконалення механізму реалізації способів перевірки за заявами та повідомленнями про кримінальне правопорушення з урахуванням відповідного досвіду деяких країн пострадянського простору в КПК яких передбачено вичерпний перелік видів перевірочних дій з розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення [5, с. 74]. Вивчення наукової юридичної літератури з питань кримінального процесуального законодавства свідчить, що позиції вчених різняться з приводу того, які слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії слід проводити до початку досудового розслідування, а які вже після його початку.

Із запровадженням у вітчизняній кримінальній процесуальному інституту кримінальних проступків (з 01 липня 2020 року) норми ст. 214 КПК України зазнали істотних змін, зокрема під час проведення досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання стороні обвинувачення надано право проводити більший обсяг процесуальних дій до моменту внесення відомостей в ЄРДР, ніж під час досудового розслідування злочинів.

В науці кримінального процесуального права відзначається, що на практиці слідчий та прокурор позбавлені можливості, зокрема, під час огляду місця події допитувати потенційних свідків, обмежуючись при цьому формальним отриманням пояснень. Водночас допитавши на місці події свідків, не потрібно буде в подальшому їх викликати на допит. Крім того, КПК України передбачає, що й огляд місця події може бути проведений до внесення відомостей в ЄРДР лише «у невідкладних випадках», однак на практиці в більшості випадків до внесення відомостей в ЄРДР проводиться 97% вказаних оглядів, що зумовлено неможливістю негайно внести відомості про кримінальне правопорушення до ЄРДР [6, с. 47–48]. На наше переконання, практика отримання пояснень від будь-яких осіб є незаконною, оскільки чинний КПК України передбачає, що до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР слідчий, дізнавач, прокурор й за їх дорученням

оперативні працівники не мають права проводити будь-яких процесуальних дій, в т.ч. й слідчих (розшукових) дій, окрім невідкладного огляду.

Як слушно зазначає В. В. Вапрянчук, КПК України орієнтує правозастосовника при здійсненні кримінального провадження використовувати лише передбачені законом процесуальні способи отримання доказової інформації й, відповідно, закріплення її в передбачених законом процесуальних джерелах. Однак така вимога стосується лише правозастосовника. Суб'єкти ж кримінального процесуального доказування, які не є такими, можуть, а інколи й змушені, оскільки в них немає інших варіантів, використовувати й інші способи одержання доказової інформації. Отже, положення ч. 8 ст. 95 КПК України в першу чергу стосуються суб'єктів кримінального провадження, не наділених правом самостійно проводити допит (одночасний допит) й таким чином отримати відомості, які можуть набути статусу такого процесуального джерела доказів як показання (це стосується суб'єктів сторони захисту та потерпілого) [7, с. 293]. З урахуванням наведеного твердження, будь-яке опитування, анкетування, відібрання пояснень тощо, що здійснюється стороною обвинувачення, є завуальованою формою допиту особи, водночас проведення вказаної слідчої (розшукової) дії регламентовано кримінально-процесуальним законом й під час її реалізації має дотримуватися встановлена процесуальна форма.

Вивчення правозастосовної практики свідчить, що досить часто сторона обвинувачення ігнорує норми КПК України. Так поширеними є випадки, коли допит свідків проводиться безпосередньо під час огляду місця події (як свідків, що є очевидцями події, так і понять, які допитуються як свідки) слідчим, який входить до складу слідчо-оперативної групи. Водночас у протоколах допиту таких свідків окремі його реквізити (дата, номер кримінального провадження, кримінально-правова кваліфікація, ПІБ слідчого тощо) не зазначаються в момент їх складання, а заповнюються слідчим, який уповноважений проводити досудове розслідування кримінального правопорушення, вже після внесення відомостей до ЄРДР. Таким чином, фактично має місце фальсифікація матеріалів кримінального провадження шляхом підробки процесуальних документів, які в подальшому використовуються обвинуваченням для ініціювання проведення інших кримінальних процесуальних дій (запобіжні заходи, тимчасові доступи, слідчі (розшукові) дії та інше).

В корупційних кримінальних провадженнях допит свідків до внесення відомостей в ЄРДР набув широкого поширення під час кримінального переслідування осіб за ст. 369 КК України. Класичним прикладом є випадки, коли працівники патрульної поліції притягують водія до адміністративної відповідальності за ст. 130 КУпАП, а водій-порушник з метою уникнення відповідальності за вчинене адміністративне правопорушення висловлює пропозицію чи обіцянку надати неправомірну вигоду або ж надає її службовій особі (працівнику поліції). В подальшому на місці події працівники патрульної поліції викликають слідчо-оперативну групу, яка проводить «невідкладний» огляд місця події, допитує свідків, понять (частково заповнюючи відповідні протоколи) й передає здобуті матеріали слідчому, що проводить досудове розслідування після внесення відомостей в ЄРДР та фальсифікує протоколи допиту свідків, які в дійсності вже були допитані на місці події, ніби він самостійно провів таку слідчу (розшукову) дію за участі зазначених свідків вже після внесення відомостей до ЄРДР.

Актуальність досліджуваної проблематики зумовлена кількістю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369 КК України, що зареєстровані правоохоронними органами. Так наразі спостерігається тенденція до зменшення кількості облікованих корупційних криміналь-

них правопорушень: 2022 р. – 12 960; 2021 р. – 19 467; 2020 р. – 19 649. Водночас щодо кількості облікованих корупційних кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369 КК України, спостерігається зворотна ситуація: 2022 р. – 1 512; 2021 р. – 1 777; 2020 р. – 1 348; 2019 р. – 1 121. В 2022 р. щодо 1 745 осіб набрали законної сили вироки суду за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, з них за ст. 369 КК України було засуджено – 873 особи. Зазначена тенденція щодо співвідношення кількості засуджених за ст. 369 КК України до кількості загалом засуджених осіб за вчинення корупційних кримінальних правопорушень є стабільною: 2019 р. – 1 802 особи (за ст. 369 КК України – 431); 2020 р. – 1 610 осіб (за ст. 369 КК України – 624); 2021 р. – 1 777 осіб (за ст. 369 КК України – 872) [8]. Як бачимо, в останні роки кількість кримінальних правопорушень, відомостей про які внесені до ЄРДР за ст. 369 КК України – зростає, не заважаючи на зменшення загалом кількості зареєстрованих корупційних кримінальних правопорушень. Крім того, частка засуджених за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369 КК України, протягом останніх років становить 50% від загальної кількості засуджених за корупційні та пов'язані з корупційними кримінально-карані діяння. За таких обставин, дотримання вимог кримінального процесуального закону України під час досудового розслідування корупційних кримінальних проваджень за ст. 369 КК України набуває надзвичайно вагомого значення.

Як вже зазначалось, за ч. 3 ст. 214 КПК України здійснення досудового розслідування, крім випадків, передбачених цією частиною, до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом [1]. З даного приводу в науковій юридичній літературі цілком слушно відзначається, що жодних відомостей про відповідальність за не внесення, несвоєчасне внесення відомостей до ЄРДР, а також про проведення будь-яких процесуальних дій до його внесення у кримінальному, адміністративному законодавстві немає, вважається, що дієвим заходом буде притягнення до дисциплінарної відповідальності [9, с. 530]. Водночас для цілей реалізації функції захисту підозрюваних та обвинувачених в корупційних кримінальних провадженнях більш важливе значення мають кримінальні процесуальні наслідки проведення слідчих (розшукових) дій до внесення відомостей про корупційне кримінальне правопорушення до ЄРДР. Зазначене зумовлене тим, що притягнення працівників правоохоронних органів (слідчого, дізнавача, прокурора) до дисциплінарної відповідальності за допущені порушення вимог закону під час проведення досудового розслідування не має будь-якого значення при розгляді по суті кримінального провадження судом щодо обвинуваченого.

В сучасній науці кримінального процесуального права України розробляється концепція кримінальної процесуальної відповідальності. На переконання А. В. Мурзановської, правова природа наслідків визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні потребує свого подальшого дослідження, адже має розглядатись не тільки як наслідок порушення норм кримінального процесуального права та застосування санкції, а саме як захід кримінальної процесуальної відповідальності [10, с. 117]. Ключовим напрямком реалізації функції захисту підозрюваного та обвинуваченого в корупційних кримінальних провадженнях є визнання доказів сторони обвинувачення недопустимими, в т.ч. й на тій підставі, що вони здобуті з порушення приписів ст. 214 КПК України.

В практичній діяльності трапляються випадки, коли правоохоронці до внесення відомостей в ЄРДР про вчинення корупційного кримінального правопорушення проводять не огляд, а обшук під виглядом огляду [11]. В даному разі має місце окремих випадок визнання фак-

тичних даних недопустимими як доказів – отримання їх у результаті процесуальних дій, проведених без внесення відомостей до ЄРДР [12, с. 116]. При проведенні зазначених слідчих (розшукових) дій до моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР для сторони захисту встановити факт порушення вимог КПК України й відповідно обґрунтувати недопустимість доказів, що були отримані за результатами проведення зазначених слідчих (розшукових) дій, не викликає істотних труднощів.

Вивчення правозастосовної практики свідчить, що мають місце випадки, коли сторона захисту може встановити факт проведення допиту особи до внесення відомостей в ЄРДР, до прикладу, під час ознайомлення захисника з матеріалами клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою захисник звернув увагу, що всі наявні протоколи допиту складені набагато раніше, ніж відповідні відомості було внесено до ЄРДР [13, с. 11]. Значення встановлення відповідної обставини зумовлено тим, коли свідок був допитаний слідчим до внесення відповідних відомостей до ЄРДР, і в ході цього допиту слідчому стала відома інформація про місцезнаходження предмета злочину, який в подальшому буде вилучено та приєднано до матеріалів кримінального провадження як доказ, сторона захисту може обґрунтувати недопустимість таких речових доказів, адже інформацію про них і їх місцезнаходження слідчий отримав під час допиту свідка до моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР [13, с. 12]. Однак в реалії сучасної кримінальної процесуальної діяльності наведене скоріше є винятком, ніж загальною тенденцією, адже для сторони захисту надзвичайно складно встановити факт проведення допиту особи до моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, оскільки необхідно довести фальсифікацію складання протоколу допиту, що зумовлює численні зловживання з боку сторони обвинувачення.

За ч. 1 ст. 232 КПК України допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках: (1) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин; (2) необхідності забезпечення безпеки осіб; (3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого; (4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування; (5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми [1]. З наведених нормативних положень вбачається, що законодавець обрав шлях досить широкого застосування дистанційного кримінального провадження беручи до уваги сучасний рівень науково-технічного прогресу.

В доктринальних джерелах відзначається, що переваги проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції є очевидними: (1) для підозрюваного, обвинуваченого, засудженого – реалізація права конфронтації, дотримання розумних строків виконання процесуальних дій та прийняття рішень, скорочення строків тримання під вартою; (2) для інших учасників кримінального провадження – гарантія їх особистої безпеки та забезпечення можливості чути і бачити хід проведення процесуальної дії, ставити запитання, отримувати відповіді, реалізувати передбачені КПК України права і обов'язки, у разі, якщо їх безпосередня участь неможлива з поважних причин; (3) для держави – зменшення фінансових витрат, поліпшення якості та культури провадження, ефективне вирішення завдань повного фіксування технічними засобами, зменшення ризику втечі ув'язнених під час їх етапування до місця проведення процесуальної дії, прискорення виконання міжнародних слідчих (судових) доручень, вирішення про-

блем допустимості доказів, отриманих з-за кордону при наданні міжнародної правової допомоги, транзиту через третю державу особи, що підлягає допиту, за запитом уповноваженого органу та інше [14, с. 34]. Для цілей нашого дослідження варто звернути увагу на таких аспектах дистанційного провадження як повне фіксування проведення процесуальної дії технічними засобами, що у свою чергу дозволяє перевірити доказ на предмет його допустимості. Так застосування під час допиту особи відеозапису забезпечує повною мірою фіксацію показань допитуваного суб'єкта без будь-яких неточностей та перекручень, дає можливість встановити весь хід допиту (які питання задавалися та як відповідала особа, які були її вільні показання, чи задавалися навідні питання тощо), а головне встановити коли, де та ким було проведено таку слідчу (розшукову) дію.

Варто відзначити, що в останні роки застосування відеозапису під час проведення слідчих (розшукових) дій набуває широкого розповсюдження. Зокрема, за ч. 7 ст. 223 КПК України слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих) для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідчення особи. Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважає це за доцільне. Обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії, крім особливостей, встановлених ст. 615 КПК України. Згідно ч. 2 ст. 104 КПК України у випадку фіксування процесуальної дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це зазначається у протоколі. Якщо за допомогою технічних засобів фіксується допит, текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. У такому разі у протоколі зазначається, що показання зафіксовані на носії інформації, який додається до нього. У відповідності до ч. 1 ст. 107 КПК України рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. За клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим [1]. Як бачимо, законодавець передбачає можливість використання під час проведення такої слідчої (розшукової) дії як допит відеозапису, але це не є обов'язковим і залежить від розсуду слідчого та прокурора. Хоча учасник допиту й має право клопотати про застосування технічних засобів під час проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, однак кримінальний процесуальний закон не деталізує які саме технічні засоби мають застосуватися та який порядок їх застосування, окрім того, процесуальні норми не містять наслідків ігнорування стороною обвинувачення зазначеного клопотання. На наше переконання, такий підхід законодавця не сприяє виконанню завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України.

В науковій юридичній літературі вказується, що відеозапис в кримінальному провадженні – це використання відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України приладу (пристрою), призначеного для записування відео- та звукових сигналів на сигналограму відео-приладу, що надходять з першоджерела, для встановлення та зберігання необхідних для відтворення та дослідження об'єктивних даних, які мають значення для кримінального провадження. До основних ознак відеозапису слід віднести такі: (1) одночасне записування сигналів зображення та звуку на сигналограму відео-приладу, що надходять із першоджерела; (2) встановлення та зберігання необхідних для відтворення та дослідження об'єктивних фактичних даних у кримінальному провадженні [15, с. 14]. Відеозапис проведення слідчої (розшукової) дії, в т.ч. й допиту, є електронно-цифровим засобом збереження доказової інформації, який має ряд переваг порівняно із традиційними засобами.

А. В. Скрипник відзначає, що цифровий доказ – це цифрова інформація, отримана в передбаченому КПК України порядку, на підставі якої дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлює наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [16, с. 102]. Слід відзначити, що властивості електронних (цифрових) доказів дозволяють відтворити не лише зміст певної доказової інформації, яка міститься в такому джерелі доказів, але й відтворити реквізити інформації (дата та час створення, особу яка створила файл тощо).

Висновки. В умовах сьогодення, коли науково-технічний прогрес дозволяє широко використовувати технічні засоби при фіксації проведення процесуальних дій, зокрема здійснювати відеозапис, на наше переконання, доцільно передбачити обов'язкову умову щодо відеофіксації під час такої слідчої (розшукової) дії як допит. З урахуванням наведених теоретичних положень та аналізу правозастосування в корупційних кримінальних провадженнях, пропонуємо наступні зміни до чинного кримінального процесуального закону України:

(1) абз. 2 ч. 2 ст. 104 КПК України викласти в такій редакції:

«Запис, здійснений за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів під час проведення слідчим, дізнавачем, прокурором допиту є невід'ємним додатком до відповідного протоколу. Якщо жоден з учасників допиту не наполягає на внесенні до протоколу тексту показань допитуваної особи, в протоколі зазначається, що показання зафіксовані на носії інформації, який додається до нього»;

(2) ч. 1 ст. 107 КПК України доповнити абз. 4 такого змісту:

«Проведення такої слідчої (розшукової) дії як допит в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів»;

(3) ч. 5 ст. 224 КПК України викласти в такій редакції:

«Під час допиту може застосовуватися фотозйомка. Хід проведення допиту особи обов'язково фіксується шляхом здійснення безперервного звуко- та відеозапису такої слідчої (розшукової) дії за допомогою технічних засобів».

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 8.
2. Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006–2011 роки). Частина 1: Загальні положення і досудове провадження: монографія. К.: Істина. 2012. 288 с.
3. Вибрані праці. Ю.М. Грошевий. Упоряд.: О.В. Капліна, В.І. Маринів. Х.: Право. 2011. 656 с.
4. Шибіко В.П. Кримінальний процес. Ідеї. Погляди. Думки. Вибрані праці. Київ: Юрінком Інтер. 2022. 348 с.
5. Вакулік О.А., Азаров Ю.І. Початок досудового розслідування у кримінальному провадженні: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури». 2021. 184 с.
6. Закревська Т.О., Кучинська О.П., Циганюк Ю.В. Процесуальний статус свідка у кримінальному процесі України (теорія та практика): монографія. Одеса: Вид-во «Гельветика». 2022. 180 с.

7. Валнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрайт. 2017. 408 с.
8. Звіт за результатами аналізу судової практики притягнення до відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення за 2022 рік. URL: https://nazk.gov.ua/pdfs/?file=%2Fwp-content%2Fuploads%2FPages%2Fa1%2Fef%2Fa1efa0d545949c0a57be0bbd01e11b2291979bca21cb80ed66e3e58a829043be1321416.pdf&fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR2_ID2l1uHgomAlwgDsSwGc5T5h5nV9VS_GbHN7M3QLenWKIPbT3l_dDNY_aem_Aa6D5h32g_tYRRFuttIG0ISJo9qpu7YSOXNHsBpPFTfI5WHqe4SfL89oGLxIMXURg56VJO1_W-Bk_L6v33NHtxRni
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар у 2 томах. За заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право. 2012. Т. 1. 768 с.
10. Мурзановська А.В. Кримінально-процесуальна відповідальність за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2018. 192 с.
11. Постанова Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 13 травня 2020 року по справі № 591/6423/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89251506>
12. Панова А.В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право. 2017. 256 с.
13. Пономаренко Д.В. Тактичні питання захисту в кримінальному провадженні. Книга перша: практичний посібник. Видання 2-ге, доповнене і перероблене. Фенікс. 2018. 158 с.
14. Черниченко І.В. Застосування відеоконференції у кримінальному провадженні України: теорія і практика: монографія. За заг. ред. О.П. Кучинської. Київ: Алерта. 2015. 272 с.
15. Сердюк В.П. Відеозапис у кримінальному провадженні України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2016. 20 с.
16. Скрипник А.В. Використання цифрової інформації в кримінальному процесуальному доказуванні: монографія. Харків: Право. 2022. 408 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669982940>.

НАСЛІДКИ ПРОВОКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ДЛЯ ДОКАЗУВАННЯ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУДОВА ПРАКТИКА

CONSEQUENCES OF PROVOCATION OF A CRIME DURING COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS TO PROVE IN THE FIELD OF LAW ENFORCEMENT: JUDICIAL PRACTICE

Марочкін О.І., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються наслідки провокації злочину при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій для доказування у сфері правоохоронної діяльності. Наголошується, що проведення негласних слідчих (розшукових) дій та подальше використання їх результатів у доказуванні щодо окремих категорій кримінальних правопорушень має визначальне значення у сфері правоохоронної діяльності. При цьому важливо враховувати, що в основу відповідних процесуальних рішень у кримінальному провадженні можна покласти лише докази, які є допустимими. Так, як свідчить практика, найбільш ефективними у сфері протидії тяжким та особливо тяжким злочинам є ті види негласних слідчих (розшукових) дій, які передбачають контроль за протиправною діяльністю або проникнення до організованої групи чи злочинної організації. Водночас, така діяльність правоохоронних органів межує із провокацією злочину та вчиненням кримінальних правопорушень, що може мати негативні наслідки у тому числі й для допустимості отриманих доказів. Аналізуються відповідні заборони, встановлені законодавцем та наслідки у разі їх недотримання.

За результатами дослідження автор дійшов висновку, що на практиці відмежування провокації злочину від законної діяльності правоохоронних органів з його контролю може виявитися вкрай складним у тому числі через те, що у вітчизняному законодавстві зазначені категорії не знайшли детального врегулювання. Аналізуються наукові погляди та судова практика щодо критеріїв відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів.

Узагальнюються різноманітні підходи, які використовує Верховний Суд під час оцінки допустимості доказів, отриманих під час проведення контролю за вчиненням злочину. Розглядаються актуальні питання відмежування провокації злочину від допустимої поведінки правоохоронних органів та її наслідків для доказування у сфері правоохоронної діяльності у практиці Верховного Суду. Серед таких аналізуються питання стосовно: повноважень щодо перевірки наявності чи відсутності провокації; доказування у зв'язку із визначенням наявності ознак провокації; оцінки дій правоохоронних органів для визначення наявності ознак провокації; оцінки особи конфідента та його дій для визначення наявності ознак провокації; належного обґрунтування постанови про проведення контролю за вчиненням злочину; дослідження особливостей проведення процесуальних дій для визначення наявності ознак провокації злочину.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, кримінальне процесуальне доказування, негласні слідчі (розшукові) дії, контроль за вчиненням злочину, провокація злочину, негласні заходи у правоохоронній діяльності, судова практика.

The article examines the consequences of provocation of a crime during covert investigative (search) actions to prove in the field of law enforcement. It is emphasized that the conduct of covert investigative (search) actions and the subsequent use of their results in proving certain categories of criminal offenses is of decisive importance in the field of law enforcement. At the same time, it is important to take into account that the relevant procedural decisions in criminal proceedings can be based on only evidence that is admissible. Thus, as practice shows, the most effective in the field of countering of crimes are those types of covert investigative (search) actions that involve control over illegal activities or penetration into an organized group or criminal organization. At the same time, such activities of law enforcement agencies border on provocation of a crime and the commission of criminal offenses, which may have negative consequences, including for the admissibility of the evidence obtained. The relevant prohibitions established by the legislator and the consequences in case of non-compliance are analyzed.

Based on the results of the study, the author came to the conclusion that in practice it can be extremely difficult to distinguish the provocation of a crime from the lawful activities of law enforcement agencies to control it, including due to the fact that these categories have not been regulated in detail in legislation. The author analyzes scientific views and judicial practice on the criteria for distinguishing provocation from the permissible behavior of law enforcement agencies.

It summarizes various approaches used by the Supreme Court in assessing the admissibility of evidence obtained during the control over the commission of a crime. The topical issues of distinguishing the provocation of a crime from the permissible behavior of law enforcement agencies and its consequences for proving in the field of law enforcement in the practice of the Supreme Court are considered. Among them, the following issues are analyzed: powers to verify the presence or absence of provocation; proving in connection with the determination of the presence of signs of provocation; assessment of the actions of law enforcement agencies to determine the presence of signs of provocation; assessment of the identity of the confidential and his actions to determine the presence of signs of provocation; proper justification of the decision to control the commission of a crime; study of the peculiarities of procedural actions to determine the presence of signs of provocation of a crime.

Key words: law enforcement activity, criminal procedural evidence, covert investigatory (detective) actions, control over the commission of a crime, provocation of a crime, covert measures in law enforcement activities, judicial practice.

Проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) та подальше використання їх результатів у доказуванні щодо окремих категорій кримінальних правопорушень має визначальне значення у сфері правоохоронної діяльності. При цьому важливо враховувати, що в основу відповідних процесуальних рішень у кримінальному провадженні можна покласти лише докази, які є допустимими.

Водночас, як свідчить практика, найбільш ефективними у сфері протидії тяжким та особливо тяжким злочинам є ті види НСРД, які передбачають контроль за протиправною діяльністю або проникнення до організованої

групи чи злочинної організації (йдеться, відповідно, про контроль за вчиненням злочину, а також про виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації).

Вочевидь, така діяльність правоохоронних органів межує із провокацією злочину та вчиненням кримінальних правопорушень, що може мати негативні наслідки у тому числі й для допустимості отриманих доказів. Як слушно зазначають С. О. Ковальчук та Г. Р. Крет, речові докази і документи, отримані під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину внаслідок провокації (підбурювання) особи до вчинення цього зло-

чину, не можуть бути використані у кримінальному провадженні. При цьому докази, отримані внаслідок провокації (підбурювання) особи на вчинення злочину, не можуть бути покладені в основу судового рішення за обвинуваченням особи у вчиненні як злочину, до якого її було спровоковано, так і іншого інкримінованого їй злочину [1, с. 201–202]. Разом із цим, важливо підкреслити, що докази, одержані у кримінальному провадженні до провокації злочину, розглядаються як такі, що відповідають вимогам п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та ч. 3 ст. 271 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), тобто є допустимими [2, с. 309].

У зв'язку із зазначеним законодавцем встановлено відповідні заборони та наслідки у разі їх недотримання. Так, відповідно до ч. 3 ст. 271 КПК під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона би не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем. Здобуті в такий спосіб речі і документи не можуть бути використані у кримінальному провадженні. Тому у кожному кримінальному провадженні, у якому сторона захисту заявляє про можливу провокацію злочину, або існують інші обставини, які можуть свідчити про підбурювання, необхідно ретельно дослідити обставини справи для прийняття обґрунтованого процесуального рішення.

Разом із цим, слід звернути увагу на те, що на практиці відмежування провокації злочину від законної діяльності правоохоронних органів з його контролю може виявитися вкрай складним у тому числі через те, що у вітчизняному законодавстві зазначені категорії не знайшли детального врегулювання. Як зазначають С. О. Ковальчук та Г. Р. Крет, оскільки процедура перевірки заяв про провокацію злочину КПК не передбачена, то відповідно до ч. 5 ст. 9 КПК кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [1, с. 194]. Досліджуючи вказані питання, О. П. Бабіков доходить аналогічного висновку, конкретизуючи, що кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України не містить чітких критеріїв, ознак провокування (підбурювання), проте зазначене питання ретельно досліджувалося і надавалася правова оцінка в рішеннях ЄСПЛ [2, с. 299].

В той же час ґрунтовне з'ясування обставин кримінального провадження, у якому могла мати місце провокація злочину має визначальне значення для виконання завдань кримінального провадження та справедливого вирішення кримінально-правового конфлікту.

Як вказує О. П. Бабіков, обставини, які виключають провокування особи на вчинення злочину, підлягають з'ясуванню під час досудового розслідування. Вони можуть міститися у відповідних процесуальних документах та відображатися у постановках прокурора про контроль за вчиненням злочину. Такі обставини мають спростовувати будь-які сумніви щодо підбурювання, провокування, містити відомості, які дають підстави вважати, що особа, щодо якої ухвалюється рішення про проведення контролю за вчиненням злочину, займається протиправною діяльністю, та її дії підпадають під ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину і підтверджуються належними і допустимими доказами, одержаними до ухвалення рішення про проведення контролю [2, с. 306].

Відповідно, продовжує автор, судовою практикою вироблено підхід щодо застосування двох критеріїв перевірки обґрунтованості тверджень сторони захисту про провокацію злочину: 1) матеріально-правовий тест, що полягає у перевірці поведінки службових осіб правоохоронних органів (їх агентів, залучених до проведення негласних

заходів осіб) на предмет наявності ознак підбурювання (схилання) особи до протиправної поведінки (вчинення злочину); 2) процесуальний тест, що полягає у здійсненні судом ретельної перевірки заяви про провокацію злочину на засадах змагальності, з ретельним дослідженням доводів сторони захисту, їх об'єктивної оцінки та перевірки. При цьому процесуальний тест включає в себе з'ясування: 1) законності приводів та підстав початку досудового розслідування; 2) наявності у особи, яка виступила заявником (викривачем) особистих прихованих мотивів; 3) наявності підстав та належного обґрунтування застосування до підозрюваного (обвинуваченого) негласних заходів одержання інформації; 4) поведінка заявника (викривача) та підозрюваного (обвинуваченого) під час зустрічей, їх активність (ініціативність)/пасивність [2, с. 306].

Тож, як було зазначено, кримінальне процесуальне законодавство України у частині визначення питань наявності чи відсутності провокації злочину, застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ. Природньо, що і Верховний Суд у своїй практиці застосовує критерії відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів, розроблені ЄСПЛ.

Так, у справі № 369/418/14-к Верховний Суд вказав, що для висновку про наявність у діях органів досудового розслідування ознак провокації, що має наслідком визнання доказів недопустимими, суд повинен застосувати критерії відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів, вироблені ЄСПЛ. Зокрема, колегія суддів зазначає, що для відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів ЄСПЛ виробив ряд критеріїв, такі як: а) змістовний критерій, б) процесуальний критерій.

При цьому під змістовним критерієм розуміється наявність/відсутність суттєвих змістовних ознак, притаманних провокації правоохоронних органів, а під процесуальним – наявність у суду можливості перевірити відомості про ймовірну провокацію під час судового засідання з дотриманням принципів змагальності та рівності сторін.

Також у цій справі Верховний Суд зазначив, що для визначення провокації злочину ЄСПЛ встановив, зокрема, такі критерії: чи були дії правоохоронних органів активними, чи мало місце з їх боку спонукання особи до вчинення злочину, наприклад, прояв ініціативи у контактах з особою, повторні пропозиції, незважаючи на початкову відмову особи, наполегливі нагадування, підвищення ціни вище середньої; чи був би скоєний злочин без втручання правоохоронних органів; вагомості причин проведення оперативної закупівлі, чи були у правоохоронних органів об'єктивні дані про те, що особа була втягнута у злочинну діяльність і ймовірність вчинення нею злочину була суттєвою [3].

Розглянемо актуальні питання відмежування провокації злочину від допустимої поведінки правоохоронних органів та її наслідків для доказування у сфері правоохоронної діяльності у практиці Верховного Суду.

1. *Повноваження щодо перевірки наявності чи відсутності провокації* надані суду. Так, у справі № 728/1614/17 Верховний Суд дійшов висновку, що за наявності, на думку суду, ознак, притаманних провокації злочину правоохоронними органами, суд має перевірити це в судовому засіданні шляхом безпосереднього дослідження відповідних доказів і лише після цього дійти висновку щодо наявності (відсутності) факту провокації і, як наслідок, щодо належності, допустимості та достатності доказів, наявних у справі, для ухвалення відповідного процесуального рішення [4].

2. *Доказування у зв'язку із визначенням наявності ознак провокації*. Доказування у такому випадку має певні особливості, які стосуються тягаря доказування; дослідження додаткових доказів та ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінального провадження для визначення наявності ознак провокації.

Тягар доказування у зв'язку із визначенням наявності ознак провокації. У справі № 728/1614/17 Верховний Суд визначив, що якщо сторона захисту заявила в суді першої інстанції та/або в апеляційній скарзі небезпідставні доводи про наявність провокації злочину з боку працівників правоохоронних органів, то тягар доказування того, чи мало місце підбурювання, покладається саме на сторону обвинувачення [4].

При цьому, під час розслідування різних категорій кримінальних правопорушень важливе значення має з'ясування особливих обставин. Так, для з'ясування того, чи була в діях працівників правоохоронних органів провокація злочину, передбаченого ст. 368 КК, необхідно перевірити: хто був ініціатором зустрічей, чи були факти відмови з боку обвинуваченого на одержання неправомірної вигоди, чи мали місце наполегливі дії з боку свідка, чи було б вчинено злочин без втручання працівників правоохоронного органу [4]. У свою чергу, відсутність ознак провокації під час здійснення контролю за вчиненням злочину у вигляді оперативної закупівлі наркотичного засобу повинна бути підтверджена стороною обвинувачення шляхом забезпечення явки легендарної особи в судові засідання для надання відповідних показань [5].

Важливість дослідження додаткових доказів для визначення наявності ознак провокації. Так, у справі № 607/20877/19 Верховний Суд дійшов висновку, що для встановлення наявності чи відсутності провокації злочину важливе значення має дослідження судом інформації за результатами проведення такої НСРД, як зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, матеріали якої не було відкрито стороною захисту, не долучено до матеріалів судової справи та, відповідно, не досліджено судом.

Зокрема, з огляду на те, що свідок (особа, яка була залучена правоохоронними органами до співпраці) надав показання, що він телефонував обвинуваченому щодо купівлі наркотичного засобу та сильнодіючого лікарського засобу, обвинувачений заявляв про неодноразові дзвінки на його мобільний телефон незнайомої йому людини із пропозицією продати їй наркотичний засіб, зміст розмов, які зафіксовані за результатами зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, що здійснювалося до проведення оперативної закупки, має важливе значення для встановлення наявності чи відсутності провокації.

Скасовуючи ухвалу апеляційного суду і призначаючи новий розгляд у суді апеляційної інстанції Верховний Суд вказав, що під час нового розгляду в суді апеляційної інстанції необхідно дослідити, зокрема, показання особи, яка була залучена правоохоронними органами до співпраці, відповідно до яких саме він телефонував обвинуваченому щодо купівлі наркотичного засобу та сильнодіючого лікарського засобу, заявив обвинуваченого про неодноразові дзвінки на мобільний телефон незнайомої людини із пропозицією продати їй наркотичний засіб, зміст розмов, які зафіксовані за результатами зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, що здійснювалося до проведення оперативної закупки [6].

Ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінального провадження для визначення наявності ознак провокації. У справі № 991/722/21 Верховний Суд вказав, що сторона захисту має право реалізувати свої процесуальні права, у тому числі право на доступ до матеріалів, які могли підтвердити позицію захисту про провокацію кримінального правопорушення. Наслідок поведінки сторони, яка своїми діями унеможливила або значно ускладнила дослідження важливих доказів судом, має тлумачитися на користь протилежної сторони, щоб не захочувати сторону до використання таких прийомів.

Зокрема, Суд зазначив, що вирішення питання щодо провокації вимагало дослідження широкого кола обставин, для доведення та спростування яких сторони мають отримати якнайширші можливості. Суд, вирішуючи питання

щодо надання доступу до матеріалів, який вимагала сторона захисту, мав також прийняти до уваги, чи існували у сторони захисту інші способи доводити або спростовувати обставини, важливі в контексті її позиції [7].

3. Оцінка дій правоохоронних органів для визначення наявності ознак провокації. Для визначення наявності чи відсутності ознак провокації визначальним є дослідження дій правоохоронних органів та надання їм відповідної оцінки.

Допустима поведінка правоохоронних органів. Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово доходив висновку, що пасивна поведінка органів досудового розслідування, яка не підбурює особу до вчинення злочину, не може розцінюватися як провокація злочину. Наприклад, у справі № 629/4448/17, перевіряючи доводи касаційної скарги захисника щодо провокації злочину, Суд дійшов висновку, що такий факт не знайшов свого підтвердження в результаті перевірки обставин кримінального провадження та дослідження доказів як у суді першої інстанції, так і в суді апеляційної інстанції.

Матеріалами кримінального провадження встановлено, що органи досудового розслідування діяли в основному у пасивний спосіб і не провокували засудженого до вчинення злочину. Таким чином, НСРД не призвели до підбурювання через призму прецедентної практики ЄСПЛ стосовно п. 1 ст. 6 Конвенції.

А тому доводи захисника про провокацію злочину з боку правоохоронних органів не знайшли свого підтвердження у ході перевірки матеріалів провадження судом касаційної інстанції [8].

У іншій справі Верховний Суд зазначив, що пасивна поведінка працівників правоохоронних органів під час проведення оперативної закупки психотропної речовини є допустимою та не може бути визнана провокацією злочину. Так, у цій справі № 161/14703/17 перевіркою матеріалів кримінального провадження щодо ОСОБА_1 встановлено, що за обставин, встановлених судами першої та апеляційної інстанції, органи досудового розслідування діяли у пасивний спосіб і не підбурювали засудженого до вчинення злочину. Таким чином, такі дії не призвели до підбурювання, через призму прецедентної практики ЄСПЛ стосовно п. 1 ст. 6 Конвенції.

В основу обвинувального вироку суд поклав докази, які узгоджуються між собою та повною мірою вказують на винуватість ОСОБА_1, а перевіркою матеріалів провадження встановлено, що фактів, які б свідчили про підбурювання останнього до вчинення інкримінованих йому злочинів, не виявлено, таким чином, за обставин, встановлених судами першої та апеляційної інстанції, доводи засудженого про провокацію злочину з боку правоохоронних органів не знайшли свого підтвердження [9].

Поведінка правоохоронних органів, яка містить ознаки провокації. В той же час в багатьох справах Верховний Суд встановлював наявність провокації, що мало наслідком недопустимість доказів.

При цьому слід зазначити, що загалом ЄСПЛ визначає пастку як ситуацію, коли задіяні агенти – працівники органів правопорядку або особи, що діють на їх прохання – не обмежуються суто пасивними спостереженнями протиправної діяльності, а здійснюють на особу, за котрою стежать, певний вплив, провокуючи її скоїти правопорушення, яке вона в іншому випадку не вчинила би, з метою зафіксувати його, тобто отримати доказ і розпочати кримінальне правопорушення [10].

Також важливо досліджувати, зокрема, питання щодо моменту початку дій правоохоронних органів, наявності у них об'єктивних даних про протиправну діяльність особи та обставин конкретної справи.

Момент початку дій правоохоронних органів. У справі № 485/1576/16-к Верховний Суд зазначив, що якщо органи досудового розслідування вступили у справу не на стадії

підготовки чи вчинення злочину особою, а до початку вчинення інкримінованих обвинуваченому діянь, фактично ініціювавши їх, то це є ознакою провокації злочину.

Як убачається з матеріалів кримінального провадження, погоджуючись з висновками суду першої інстанції, апеляційний суд виходив з того, що із показань свідків ОСОБА_2, ОСОБА_7 та пояснень самого ОСОБА_1 слідує, що саме органи досудового розслідування зініціювали спілкування ОСОБА_2 з ОСОБА_1 через ОСОБА_7, та саме ОСОБА_2 зателефонував ОСОБА_1 та попросив його придбати для нього відповідну партію спеціальних технічних засобів, фактичний продаж яких учасники погодили шляхом його здійснення у два етапи. Крім того, матеріали кримінального провадження не містять жодних доказів того, що вказаний злочин був би вчинений ОСОБА_1 і без втручання органу досудового розслідування, натомість з показань ОСОБА_2 та ОСОБА_1 слідує, що всі п'ять спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації були придбані ОСОБА_1 саме після відповідного звернення до нього ОСОБА_2 та саме на його замовлення, доказів того, що ОСОБА_1 вчиняв подібні діяння в минулому чи намагався вчинити в майбутньому поза ініційованих органом досудового розслідування заходів суду не надано. Навпаки, матеріали кримінального провадження свідчать про те, що органи досудового розслідування вступили у справу не на стадії підготовки чи вчинення даного злочину ОСОБА_1, а до початку вчинення інкримінованих обвинуваченому діянь, фактично ініціювавши їх [11].

Наявність у правоохоронних органів об'єктивних даних, що особа вчиняє або готується вчинити злочин. Так, аби встановити, чи розслідування було «суто пасивним», Суд вивчає мотиви, які виправдовували операцію проникнення, і поведінку державних органів, які її здійснювали. Зокрема, Суд встановлює, чи були об'єктивні сумніви у тому, що заявника втягнули у злочинну діяльність або схилили скоїти кримінальне правопорушення.

Зокрема, у справі № 333/7457/16 Верховний Суд дійшов висновку, що Відсутність об'єктивних даних, які би свідчили про вчинення або готування до вчинення злочину, пов'язаного з обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин до моменту проведення оперативної закупки та встановлення факту ініціювання збуту особами, залученими до проведення оперативних закупок, свідчать про наявність провокації у діях правоохоронних органів.

Тож, у цій справі Верховний Суд зазначив, що докази, отримані шляхом підбурювання особи до вчинення злочину, не можуть бути покладені в основу обвинувачення [12].

Враховання достовірності легенди правоохоронних органів. У справі № 750/9855/16-к Верховний Суд зазначив, що обґрунтовуючи рішення про наявність провокації вчинення злочину, апеляційний суд встановив, що ні ОСОБА_4, ні ОСОБА_3, який начебто діяв в його інтересах, не мали справжнього наміру займатися продажем товару, на який могли би вплинути працівники контролюючих органів, а фактичною метою таких дій ОСОБА_3 було документування вручення коштів ОСОБА_1 та ОСОБА_2. Під час розгляду кримінального провадження судом не було здобуто доказів того, що хтось із них вимагав гроші від ОСОБА_3, які без активної діяльності останнього вони б не отримали.

Зрештою, Верховний Суд виснував, що враховуючи вищезазначене апеляційний суд дійшов умотивованого висновку про наявність провокації злочину з боку правоохоронних органів із залученням ОСОБА_3 та визнав недопустимими докази, якими були зафіксовані слідчі та інші процесуальні дії [13].

Враховання ступеня активності підготовчих дій правоохоронних органів. У справі № 164/104/18 Верховний Суд дійшов висновку, що Підбурювання до вчинення злочину з боку працівника правоохоронного органу, вчинене

з метою подальшого викриття засудженого, має місце у випадку, якщо такий працівник без дотримання вимог щодо запобігання провокації злочину спеціально залучив свідка для проведення оперативно-розшукових заходів щодо засудженого до відкриття кримінального провадження, надав свідку до першої зустрічі з засудженим спеціальні засоби прихованого аудіо-, відеофіксування подій, а також ідентифіковані (помічені) грошові кошти для організації їх передачі як неправомірної вигоди засудженому [14].

4. Оцінка особи конфідента та його дій для визначення наявності ознак провокації. Питання щодо відомостей про особу конфідента та його дій також є вкрай важливим для визначення наявності ознак провокації. При цьому значення має як статус особи, залученої для конфіденційного співробітництва, її анкетні дані та наявність попереднього співробітництва із правоохоронними органами, так і діяльність конфідента у конкретному кримінальному провадженні.

Щодо статусу конфідента. Зокрема, у кримінальному провадженні за обвинуваченням судді, який попросив надати та отримав неправомірну вигоду від позивача у цивільній справі, за прийняття рішення на його користь, НАБУ до конфіденційного співробітництва було залучено цього позивача, який, як стверджує сторона захисту в касаційній скарзі, упродовж тривалого часу співпрацював з працівниками поліції, виступаючи заявником щодо підкупу стосовно інших службових осіб, що свідчить про те, що цей позивач перебував під контролем працівників правоохоронних органів та брав участь у провокації судді до отримання неправомірної вигоди. Такі ж доводи наводилися в суді першої інстанції та в апеляційній скарзі, однак не бралися до уваги судами першої та апеляційної інстанцій. У цьому кримінальному провадженні ВАКС визнав винуватим і засудив суддю за ч. 3 ст. 368 КК, а апеляційний суд залишив цей вирок без зміни.

Верховний Суд, залишаючи без зміни рішення судів першої та апеляційної інстанцій, установив, що попередні звернення особи до правоохоронних органів не можуть надалі позбавляти її права на таке звернення у випадку вчинення злочину, який посягає на її законні права. Особа, яка, не маючи будь-яких прихованих мотивів, почала діяти під контролем правоохоронних органів після подання нею заяви до НАБУ про вчинення обвинуваченим злочину, передбаченого ст. 368 КК, за результатами чого було розпочато досудове розслідування, а правоохоронний орган мав вагомий підстави для початку таємної операції, вважається такою, що має статус приватної особи, навіть у разі, якщо вона раніше могла співпрацювати з правоохоронними органами [15].

У іншій справі Верховний Суд вказав, що жодна з обставин сама по собі не може бути визначальною для висновку про наявність або відсутність провокації, адже лише оцінивши всі фактичні і юридичні аспекти події в сукупності суди можуть зробити висновок про те, чи була поведінка агентів такою, що спонукала особу до дій, які та не вчинила б без їх втручання, і якщо НСРД розпочалися після отримання правоохоронними органами інформації, яка давала підстави вважати, що готується злочин, то факт того, що свідок не звертався із заявою до правоохоронних органів про вчинення кримінального правопорушення, а був залучений до проведення НСРД, не має вирішального значення для висновку про наявність чи відсутність провокації.

Наявність у особи судимостей, а також його співпраця з органами розслідування в інших кримінальних провадженнях, самі по собі не свідчать про наявність провокації. НСРД, у тому числі, контроль за вчиненням злочину, можуть проводитися і штатними працівниками правоохоронного органу, тому багаторазова участь у таких операціях не може свідчити про наявність провокації [16].

Щодо діяльності конфідента у конкретному кримінальному провадженні. У справі № 535/83/18 Верховний Суд дійшов висновку, що контроль за вчиненням злочинів у формі оперативної закупки наркотичних засобів не є провокацією злочинів, якщо пропозиція таємного агента була лише загальним абстрактним виразом готовності цього агента заплатити певну суму грошей за поставлені наркотичні засоби, а засуджений після цього добровільно продовжує спілкуватися з таємним агентом, щоб отримати особисту користь від абстрактної готовності «покупця» купувати наркотичні засоби.

Перевіривши доводи, викладені в касаційній скарзі захисника, щодо провокації злочину з урахуванням цих критеріїв, Суд дійшов висновку, що встановлені судами попередніх інстанцій обставини свідчать про те, що органи досудового розслідування діяли у пасивний спосіб і не підбурювали засудженого до вчинення злочину. Так, підбурювання мало б місце тоді, коли таємний агент перед тим, як було прийнято рішення про закупку і продаж наркотиків, неодноразово б заохочував засудженого до вчинення злочину (або сприяв утвердженню у прийнятті такого початкового рішення засудженим). Втім, докази ясно показують, що така пропозиція була лише загальним абстрактним виразом готовності таємного агента заплатити певну суму грошей за поставлені наркотики, після чого засуджений добровільно продовжував спілкуватися з ним, щоб отримати особисту користь від абстрактної готовності «покупця» купувати наркотики. Звернення таємного агента в цьому випадку не було обов'язковою умовою для злочинної діяльності засудженого, тобто дії, якої в іншому випадку він би не вчинив. Навпаки, навіть без агента під прикриттям засуджений вчиняв злочини у сфері обігу наркотичних засобів, за які він був засуджений. Таким чином, НСРД не призвели до підбурювання через призму прецедентної практики ЄСПЛ стосовно п. 1 ст. 6 Конвенції [17].

5. *Належне обґрунтування постанови про проведення контролю за вчиненням злочину.* Так, відповідно до ч. 7 ст. 271 КПК прокурор у своєму рішенні про проведення контролю за вчиненням злочину, крім відомостей, передбачених статтею 251 цього Кодексу, зобов'язаний викласти обставини, які свідчать про відсутність під час НСРД провокування особи на вчинення злочину. Наслідками недотримання цих законодавчих положень є визнання доказів недопустимими.

Водночас, як зазначає Я. О. Тализіна, вимога про викладення в постанові обставин, які свідчать про відсутність провокації злочину, часто ігнорується прокурором і Верховним Судом це наразі вважається істотним порушенням вимог кримінального процесуального законодавства, що може потягти за собою визнання результатів такої НСРД недопустимими доказами [18, с. 454].

Зокрема, як встановив Верховний Суд у справі № 263/33/2017 незазначення у постанові про проведення контролю за вчиненням злочину обставин, які свідчать про відсутність під час проведення НСРД провокування, тягне за собою недопустимість його результатів [19].

6. *Дослідження особливостей проведення процесуальних дій для визначення наявності ознак провокації злочину.* Зокрема, у справі № 712/5194/20 Верховний Суд визнав необґрунтованою позицію судів попередніх інстанцій щодо наявності в діях правоохоронних органів провокації вчинення злочину.

Під час апеляційного розгляду кримінального провадження сторона обвинувачення наголошувала в апеляцій-

ній скарзі на результатах проведення НСРД у виді аудіо-, відеоконтролю особи від 20.01.2020, а саме – розмови між ОСОБА_6 та ОСОБА_9, яка відбулася в кабінеті останнього 20.12.2019.

Так, під час цієї зустрічі ОСОБА_9 запитав ОСОБА_6 чи вистачить 5 000 грн, дістав гроші з сейфа і, відрахувавши 5 000 грн, поклав їх на стіл біля ОСОБА_6 та повідомив, що в цій пачці знаходиться саме 5 000 грн, а останній забрав їх та поклав у внутрішню кишеню куртки.

Матеріали цього кримінального провадження свідчать про те, що у поданій до СБУ 21.08.2019 заяві ОСОБА_9 вказував на те, що ОСОБА_6 вимагає від нього неправомірну вигоду за непритягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил пожежної безпеки.

У підсумку Верховний Суд дійшов висновку, що розрив у часі між внесенням відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та безпосереднім одержанням неправомірної вигоди не може сам собою свідчити про те, що йдеться про провокацію злочину, оскільки орган досудового розслідування не може чітко спрогнозувати конкретну дату вчинення злочину. Його завдання – лише фіксація такої протиправної діяльності, яка інколи відбувається тривалий проміжок часу через специфіку вчинюваного злочину [20].

7. *Наслідки для допустимості доказів у разі встановлення наявності ознак провокації.* У підсумку слід навести правові позиції Верховного Суду щодо допустимості доказів, отриманих внаслідок провокації злочину.

Так, у справі № 748/3070/15-к Верховний Суд дійшов висновку, що наявність ознак провокації, а саме: чи мало місце спонукання працівниками правоохоронного органу особи до вчинення злочину, має наслідком недопустимість доказів, отриманих на підставі проведення НСРД.

Зокрема, у цій справі Верховний Суд зазначив, що суд першої інстанції дійшов правильного висновку про активну участь правоохоронних органів у проведенні оперативних закупок із залученням особи, стосовно якої проводиться розслідування кримінального провадження органом досудового розслідування (при цьому слідчий ОСОБА_5 брав участь одночасно в здійсненні досудового розслідування двох кримінальних проваджень). З підстав сумнівності законності проведених оперативних закупок судом першої інстанції обґрунтовано відкинуті, як недопустимі, докази, що фіксували слідчі та інші процесуальні дії, пов'язані з проведенням таких оперативних закупок, а також висновки експерта щодо вилученої речовини [21].

У іншій справі № 487/2403/18 Верховний Суд зазначив, що усі докази, отримані під час досудового розслідування злочину, який було вчинено внаслідок підбурювання з боку поліції або інших осіб, які діють за їх вказівками, та який в іншому випадку не було би вчинено, мають визнаватися недопустимими.

У цій справі, як установив Суд, з боку працівників правоохоронних органів мало місце моделювання злочину, інкримінованого ОСОБА_1, з використанням ОСОБА_2 як агента-провокатора, оскільки ОСОБА_2 було прийнято на роботу за наказами ТОВ «ПФ» 25 липня 2016 року та звільнено 29 вересня 2016 року, тобто на час проведення активних слідчих дій і НСРД. Ініціатива щодо зустрічей з ОСОБА_1 належала саме ОСОБА_2, який самостійно незважаючи на відмови першого звертався до нього з повторними пропозиціями про зустрічі. Крім того, ОСОБА_2 неодноразово залучався правоохоронними органами та брав участь як заявник або свідок у різних, у тому числі аналогічних, кримінальних провадженнях [22].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук С.О., Крет Г.Р. Науково-практичний коментар до глави 21 Кримінального процесуального кодексу України «Негласні слідчі (розшукові) дії». Київ: Прецедент, 2024. 244 с.
2. Бабіков О.П. Негласні слідчі (розшукові) дії: теорія і практика; Наук.-дослід. ін-т публічного права; 2-ге вид., випр. та доповн. Київ: Норма права, 2024. 464 с.

3. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17.09.2019 року у справі № 369/418/14-к (провадження № 51-6497км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84583373>.
4. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.10.2022 у справі № 728/1614/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940482>.
5. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 01.07.2020 у справі № 643/10749/14-к (провадження № 51-2273км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90202735>.
6. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17.05.2023 у справі № 607/20877/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111036691>.
7. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21.11.2023 у справі № 991/722/21 (провадження № 51-1164км21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409309>.
8. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22.08.2019 у справі № 629/4448/17 (провадження № 51-791км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83870631>.
9. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10.09.2019 у справі № 161/14703/17 (провадження № 51-7096км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84344178>.
10. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13.01.2021 у справі № 663/2885/17 (провадження № 51-4750км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94194562>.
11. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 485/1576/16-к (провадження № 51-5676 км 19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87703476>.
12. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.08.2020 у справі № 333/7457/16 (провадження № 51-3266км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91010414>.
13. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.03.2020 у справі № 750/9855/16-к (провадження № 51-9831км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88401704>.
14. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 08.04.2020 у справі № 164/104/18 (провадження № 51-10414км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88749774>.
15. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06.12.2022 у справі № 991/3921/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107904851>.
16. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30.01.2024 у справі № 725/1375/19 (провадження № 51-4334км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116993773>.
17. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 23.01.2020 у справі № 535/83/18 (провадження № 51-2010км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87211898>.
18. Тализіна Я.О. Негласні слідчі (розшукові) дії: науково-практичний коментар глави 21 КПК України з постатейними правовими позиціями Верховного Суду. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 704 с.
19. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22.11.2018 у справі № 263/33/2017 (провадження № 51-1893км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297744>.
20. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 02.02.2023 у справі № 712/5194/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108930806>.
21. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06.11.2019 у справі № 748/3070/15-к (провадження № 51-682км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541582>.
22. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 05.02.2020 у справі № 487/2403/18 (провадження № 51-1361км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87517533>.

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ПРАЦІВНИКІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

INTERACTION OF INVESTIGATORS AND EMPLOYEES OF OPERATIONAL UNITS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

Мировська А.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Комаринська Ю.Б., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Патик Л.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена дослідженню актуальних питань взаємодії слідчих та працівників оперативних підрозділів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Проаналізовано зміст категорії «взаємодія» з точки зору криміналістики, кримінального процесу, кримінології, оперативно-розшукової діяльності та виокремлено квінтесенцію її характерних ознак, зокрема: взаємоузгодженість, взаємообумовленість, сумісність діяльності двох або більше суб'єктів, залучених до сфери кримінального провадження для виконання спільних завдань; спільність організації діяльності двох або більше суб'єктів для досягнення певної мети, яка передбачає виконання кожним суб'єктом, залученим до такого процесу, індивідуальних (специфічних), властивих йому функцій; процес застосування за для вирішення поставлених завдань, у межах спільної діяльності, чітко визначених засобів, методів, прийомів, із дотриманням конкретних термінів; взаємоорганізованість, взаємоузгодженість, спільність діяльності, що відбувається в межах та на підставі чинних нормативно-правових актів, які регулюють таку діяльність в цілому та дії кожного окремого суб'єкта; комплексність підходу до використання сил, засобів та методів у процесі розкриття і розслідування кримінальних правопорушень учасниками взаємодії.

З'ясовано, мету організації взаємодії між слідчими та оперативними підрозділами, сутність якої полягає у створенні алгоритмічних циклів скоординованих заходів, спрямованих на виявлення (пошук), отримання (збереження, вилучення), аналіз, використання та оцінку інформації про кримінальні правопорушення, а також подальшу реалізацію такої інформації, у передбаченому законом порядку, з метою розкриття кримінальних правопорушень та їх розслідування.

У науковій статті виокремлено та досліджено різновиди процесуальної та непроцесуальної форм взаємодії між слідчим та оперативним підрозділом, а також визначено шляхи удосконалення такої діяльності та підвищення її ефективності.

Ключові слова: злочин, кримінальний проступок, досудове розслідування, процесуальні дії, слідчо-оперативна група.

The scientific article is devoted to the study of topical issues of the interaction of investigators and employees of operative units during the pre-trial investigation of criminal offenses.

The content of the "interaction" category was analyzed from the point of view of criminology, criminal process, criminology, investigative activity, and the quintessence of its characteristic features was singled out, in particular: mutual agreement, mutual dependence, compatibility of the activities of two or more subjects involved in the field of criminal proceedings for the performance of joint tasks; the joint organization of the activities of two or more subjects to achieve a certain goal, which involves the performance by each subject involved in such a process of individual (specific) functions peculiar to him; the process of using clearly defined means, methods, and techniques to solve the tasks, within the framework of joint activities, in compliance with specific deadlines; mutual organization, mutual coordination, commonality of activity that takes place within the limits and on the basis of current legal acts that regulate such activity as a whole and the actions of each individual subject; the complexity of the approach to the use of forces, means and methods in the process of uncovering and investigating criminal offenses by the participants of the interaction.

The goal of the organization of interaction between investigators and operational units has been clarified, the essence of which is to create algorithmic cycles of coordinated measures aimed at detecting (searching), obtaining (saving, extracting), analyzing, using and evaluating information about criminal offenses, as well as further implementation of such information, in accordance with the procedure prescribed by law, for the purpose of revealing criminal offenses and their investigation.

The scientific article singles out and examines the varieties of procedural and non-procedural forms of interaction between the investigative and operational units, as well as the ways of improving such activity and increasing its effectiveness.

Key words: crime, criminal misdemeanor, pre-trial investigation, procedural actions, investigative-operational group.

Нині, коли України проходить складний шлях адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу, а військово-політична та соціально-економічна ситуація характеризується складним періодом, пов'язаним із повномасштабною збройною агресією з боку рф, соціально-правовий механізм забезпечення прав людини повинен відповідати сучасним потребам розвитку особи, суспільства і держави, а також сприяти проведенню необхідних соціально-економічних і політичних реформ. Безперечно, безперечно, ключова роль у цьому процесі належить правоохоронним органам.

В такому контексті ефективна діяльність правоохоронних органів є необхідною умовою забезпечення закон-

ності і правопорядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина та захисту конституційного ладу в цілому, а їх стабільне та результативне функціонування обумовлюватиме можливості реалізації національних інтересів та стабільність суспільного розвитку.

З огляду на кількісні та якісні трансформаційні перетворення кримінальної протиправності, пріоритетними напрямками діяльності правоохоронних органів України є комплексна протидія цим негативним проявам, спрямована на попередження, усунення, нейтралізацію та обмеження факторів, що їх детермінують.

Так, одним із основних, спільних завдань органів досудового розслідування та оперативних підрозділів

є своєчасне виявлення та документування кримінальних правопорушень, забезпечення їх повного, всебічного та об'єктивного розслідування, встановлення осіб, причетних до їх вчинення та їх притягнення до відповідальності, відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, а також забезпечення відновлення порушених прав громадян. Досягнення успіху у вирішенні цих завдань можливе лише за умови чітко скоординованої та налагодженої взаємодії між слідчими та працівниками оперативних підрозділів.

Актуальні питання взаємодії слідчих та оперативних працівників досліджувались такими вченими як: О. М. Бандурка, Г. Ю. Бондар, В. І. Василичук, А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, Ю. М. Грошевий, Е. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, А. Я. Дубинський, В. П. Корж, Є. Д. Лук'янчиков, О. Р. Михайленко, М. А. Погорецький, А. А. Саковський, С. М. Стахівський, В. В. Топчій, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило, а їх наукові доробки стали фундаментом для здійснення подальшого наукового пошуку та осучаснення процесуальних та тактичних засад зазначеної діяльності.

Метою статті є дослідження проблемних питань, які виникають під час взаємодії між слідчими та працівниками оперативних підрозділів в процесі розслідування кримінальних правопорушень та визначення шляхів удосконалення такої діяльності та підвищення її ефективності.

Сьогодні, у криміналістиці, кримінальному процесі, кримінології, оперативно-розшуковій діяльності існує значна кількість наукових підходів до інтерпретації категорії «взаємодія», проаналізувавши які можливо виокремити основні характерні риси, що відображають її зміст. Зокрема взаємодію під час кримінального провадження можна визначити як:

- взаємоузгоджену, взаємообумовлену, сумісну діяльність двох або більше суб'єктів, залучених до сфери кримінального провадження для виконання спільних завдань;
- спільну організацію діяльності двох або більше суб'єктів для досягнення певної мети, яка передбачає виконання кожним суб'єктом, залученим до такого процесу, індивідуальних (специфічних), властивих йому функцій;
- процес застосування за для вирішення поставлених завдань, у межах спільної діяльності, чітко визначених засобів, методів, прийомів, із дотриманням конкретних термінів;
- взаємоорганізовану, взаємоузгоджену, спільну діяльність, що відбувається в межах та на підставі чинних нормативно-правових актів, які регулюють таку діяльність в цілому та дії кожного окремого суб'єкта;
- комплексний підхід до використання сил, засобів та методів у процесі розкриття і розслідування кримінальних правопорушень учасниками взаємодії.

Отже, найважливішою умовою досягнення успіху в розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень є взаємодія органів, які беруть участь у цій діяльності. У боротьбі із кримінальною протиправністю правоохоронні органи утворюють єдину систему і здійснюють свої функції, відповідно до Конституції України та інших законів. Водночас, правоохоронна система характеризується тим, що до її складу входять управлінські структури різної відомчої підпорядкованості. Спільність мети, завдань, принципів і характеру діяльності пов'язують їх у цілісну систему. Це цілком стосується органів досудового розслідування та підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, проблема взаємодії яких є актуальною сьогодні, оскільки безпосередньо пов'язана із завданням посилення ефективності боротьби зі злочинністю [1, с. 111].

Метою організації взаємодії між слідчими та оперативними підрозділами є створення алгоритмічних циклів скоординованих заходів, спрямованих на виявлення (пошук),

отримання (збереження, вилучення), аналіз, використання та оцінку інформації про кримінальні правопорушення, з точки зору елементної структури криміналістичної характеристики, а також подальшої реалізації такої інформації, у передбаченому законом порядку, з метою розкриття кримінальних правопорушень та їх розслідування.

Більшість науковців, і ми абсолютно погоджуємось із такою позицією, до основних принципів взаємодії відносять: суворе дотримання законності; спланованість; оперативність, активність і широке застосування науково-технічних засобів у ході розслідування; обов'язкове залучення громадськості; коректна оцінка доказів; знання кожним учасником взаємодії своїх повноважень; чітке розмежування компетенції учасників взаємодії; урахування провідної ролі слідчого в процесі взаємодії; нерозголошення даних досудового слідства, а також засобів і методів, застосовуваних під час оперативно-розшукової діяльності [2, с. 139].

Водночас, реалізація принципів взаємодії упродовж багатьох років залишається гострою, не вирішеною проблемою, і в першу чергу, це стосується саме питання взаємодії під час розслідування та розкриття кримінальних правопорушень. Практична взаємодія слідчих та оперативних працівників Національної поліції України, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України постійно зазнає критики в нормативних актах керівництва цих відомств, на засіданнях їх колегій, оперативних нарадах тощо [3, с. 61–64].

Невирішені питання на теоретичному рівні та у прикладній сфері спричиняють «непорозуміння» між оперативними підрозділами та органами досудового слідства під час спільної роботи, а їх наслідками є несвоєчасне і неповне інформування слідчого про результати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні; тривалий термін досудового розслідування внаслідок невиконання доручень тощо [4, с. 290].

Законодавчо визначеними підставами взаємодії оперативних підрозділів з іншими суб'єктами під час документування правопорушень є: спільність мети і завдань оперативних працівників з іншими суб'єктами, наприклад слідчого (лише об'єднавши свої зусилля, органи досудового розслідування й оперативних підрозділів зможуть ефективно їх виконати); однакова юридична сила процесуальних актів оперативних підрозділів і слідчого (протоколи процесуальних дій, складених працівниками оперативних підрозділів, мають таке саме доказове значення, як і протоколи, складені слідчим); необхідність використання можливостей оперативного підрозділу та слідчого (слідчий вправі провадити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії (ст. 40 КПК України), а оперативний підрозділ може здійснювати НСРД у кримінальному провадженні виключно за письмовим дорученням слідчого, прокурора (ст. 41 КПК України) [1, с. 111].

За характером відносин, між слідчим та оперативним підрозділом, взаємодію можна поділити на процесуальну і непроцесуальну (організаційну).

Процесуальні форми взаємодії, регламентовані чинним кримінальним процесуальним законодавством та здебільшого стосуються: передачі слідчому матеріалів про виявлені, шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, ознаки правопорушення для вирішення питання про початок досудового розслідування; проведення слідчим процесуальних дій одночасно зі здійсненням оперативним підрозділом узгоджених ОРЗ; проведення ОРЗ у кримінальному провадженні з метою встановлення особи, яка вчинила злочин; виконання доручень слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) та негласних слід-

чих (розшукових) дій; здійснення заходів щодо встановлення місцезнаходження підозрюваного, якого оголошено в розшук [5, с. 18–20].

До непроцесуальних форм взаємодії, відповідно належать заходи, які не передбачені у КПК, але на які є посилення у окремих відомчих нормативно-правових актах, та які фактично, спрямовані на забезпечення ефективної узгодженості дій між підрозділами в процесі протидії злочинності: погоджене планування спільних слідчих, розшукових і оперативно-розшукових заходів; обмін взаємодіючих суб'єктів інформацією, що надходить за повідомленнями про вчинені й такі, що готуються, кримінальні правопорушення, а також з інших питань слідчого та оперативно-розшукової діяльності (зокрема, використання можливостей автоматизованих банків даних, криміналістичних та оперативно-довідкових обліків тощо); консультації; спільний аналіз причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, та обговорення можливості проведення профілактичних заходів; спільне використання техніки, засобів зв'язку і транспорту, що мають в своєму розпорядженні підрозділи; рекомендації тактики і методики розслідування при взаємодії [5, с. 18–20].

Найбільш типовими різновидами процесуальної взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень є:

1) Проведення оперативним підрозділом СРД та НСРД за дорученням слідчого, під час яких оперативні працівники користуються повноваженнями слідчого (ст.ст. 40 і 41 КПК України) [6]. Згідно з частинами 2 і 3 ст. 41 КПК України, доручення слідчого щодо проведення СРД та НСРД є обов'язковими для виконання оперативним працівником, який під час їх виконання користується повноваженнями слідчого.

Основним функціональним призначенням негласних слідчих (розшукових) дій в оновленій системі кримінального процесу України є забезпечення оптимальних шляхів використання у кримінальному процесуальному провадженні інформації, здобутої із використанням негласних сил та засобів, якими послуговується оперативно-розшукова діяльність [7, с. 16]. При цьому, організація проведення негласних слідчих (розшукових) дій лежить у площині оперативного забезпечення, під яким розуміють створення належних умов для їх проведення (оперативних, агентурних, технічних тощо). Тож, більшість таких дій слідчий доручає уповноваженим оперативним підрозділам (ініціаторам), які, у свою чергу, для їх проведення на підставі власного завдання (з комплектом необхідних документів) залучають інші оперативні та оперативно-технічні служби [8, с. 453].

Працівники оперативних підрозділів, не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися із клопотанням до слідчого судді чи прокурора щодо надання їм можливості їх провести. У дорученні щодо проведення СРД та НСРД працівником оперативного підрозділу, слідчий повинен чітко формулювати для виконавця його мету. Від її визначення залежать повнота, чіткість наявності або відсутності в дорученні відповідних рекомендацій для ефективного виконання розшукового завдання [9, с. 115]. Відповідно до ч. 3 ст. 41 КПК України, виконання таких доручень, входить до обов'язків працівників оперативних підрозділів [6].

Згідно з Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні від 07.07.2017 р. № 575, не допускається надання слідчим, оперативному підрозділу (працівнику оперативного підрозділу), неконкретизованих доручень і доручень без встановленого строку їх виконання [10].

Зміст самого доручення може бути різним, але обов'язковим його елементом, є строки, в межах яких

доручення повинно бути виконаним. І хоча законодавець не прописав конкретні строки його виконання, але слідчий в межах наданих йому повноважень повинен вказувати строки виконання доручення, виходячи з вимог засади їх розумності (ст. 28 КПК) [6].

Разом з тим, варто звернути увагу, що боку працівників оперативних підрозділів нерідко можна почути нарікання з приводу того, що слідчі в окремих випадках зловживають своїми повноваженнями і доручають виконання таких процесуальних дій, які б могли виконати самостійно. При цьому, відповіді про виконання доручень слідчого оперативним підрозділом мають вигляд формальної відповіді, про що свідчать наявні в матеріалах досудового розслідування фрази, які в більшості випадків будуються на конструкції словосполучення: «не виявилось / не представилось можливим...» [11, с. 80].

На питання формального надання доручення слідчим оперативним працівникам також звертає увагу М. Багрій і зазначає, що основним правилом надання доручення є мета висловити у дорученні саме те, що повинен встановити в інтересах кримінального провадження орган, а не які заходи він повинен для цього здійснити. Слідчий може висловити доручення словами «здійснювати оперативно-розшукову діяльність з метою одержання джерел доказів у кримінальному провадженні», «з метою встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення», «з метою встановлення фактичних обставин вчинення кримінального правопорушення». Це ніби глобальна програма здійснення оперативно-розшукової діяльності. Але слідчий може зробити і більш конкретні доручення «з метою отримання інформації про контакти підозрюваного з іншими особами у якийсь проміжок часу», «з метою розшуку матеріальних цінностей, які належать підозрюваному». Можуть бути й інші питання, які в інтересах кримінального провадження мають перевіритися шляхом здійснення оперативно-розшукової діяльності [12, с. 315].

2) Надання допомоги слідчому при проведенні окремих СРД, які потребують великого обсягу роботи або додаткових гарантій для осіб, які беруть у них участь. Це обшуки, огляди місця події, пред'явлення для визнання. Участь співробітника оперативного підрозділу відображається у протоколі процесуальної дії [9, с. 115].

3) Створення СОГ для розслідування кримінальних правопорушень. З метою швидкого, повного і неупередженого розслідування тяжких, особливо тяжких злочинів, а також кримінальних правопорушень, що викликають значний суспільний резонанс, утворюються СОГ, до складу яких можуть входити працівники, які брали участь в огляді місця події (реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), оперативній розробці фігурантів, проведенні інших оперативно-розшукових заходів). У разі потреби залучаються дільничні офіцери поліції, на території обслуговування яких вчинено кримінальне правопорушення, працівники інших органів та підрозділів поліції [11, с. 75].

Відповідно до наказу МВС України «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України» від 27.04.2020 р. № 357, СОГ – це організаційна форма взаємодії слідчих (дознавачів), працівників оперативних та інших підрозділів поліції з метою виявлення, фіксації, вилучення слідів кримінального правопорушення, речових доказів, установлення свідків і потерпілих, встановлення осіб, які його вчинили, з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Склад СОГ формується відповідно до вимог Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції

України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженої наказом МВС України від 07.07.2017 р. № 575.

Основними завданням СОГ, в контексті дослідження питання взаємодії органів та підрозділів під час розслідування є: виявлення, фіксація, вилучення та пакування слідів кримінального правопорушення, речових доказів, установлення свідків та потерпілих, з'ясування обставин кримінального правопорушення, що мають значення для всебічного, повного і неупередженого їх дослідження та встановлення осіб, які його вчинили.

Опитані в межах дослідження слідчі (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Одеська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області) зазначили, що негативними факторами, які впливають на ефективність взаємодії здебільшого є звантаженість слідчих та оперативних працівників (80%); недостатній обмін інформацією (75%); неналежне виконання доручень, в тому числі і порушення передбачених законом строків (48%); недостатність професійних знань та досвіду (45%); ігнорування керівної ролі слідчого під час досудового розслі-

дування (9%); інші причини, пов'язані із воєнним станом на території держави (42%).

Крім того, серед інших поширених причин, які негативно впливають на ефективність взаємодії, можна виокремити: недостатній рівень законодавчої регламентації взаємодії на стадії досудового розслідування; відсутність чітких відомчих інструкцій і відповідних нормативних актів, що регулюють усі аспекти слідчої діяльності щодо залучення до процесу розслідування спеціалістів; недостатня поінформованість слідчого про сучасні професійні можливості й технічне оснащення експертно-криміналістичних підрозділів тощо [13, с. 129–131].

Таким чином, можемо констатувати, що успішна взаємодія слідчого та оперативного працівника під час розслідування кримінальних правопорушень, в першу чергу, залежатиме від узгодженої діяльності представників обох підрозділів; по-друге, має бути ретельно спланованою та обумовленою результатами вивчення слідчої ситуації щодо кожного конкретного випадку та ґрунтуватися на висновках спільної оцінки слідчих та оперативно-розшукових дій; по-третє, чітко розмежувати функції кожного учасника взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саковський А.А. Надання доручень як форма взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів. *Juris Europensis Scientia*. № 1/2022. С. 110-113. DOI <https://doi.org/10.32837/chem.v0i1.331>.
2. Курята Л.Л. Розслідування шахрайства, вчиненого під приводом проповідування віровчень та виконання релігійних обрядів : дис. ... доктора філософії, 081. Київ, 2022. 290 с.
3. Малюга В. Загальна характеристика взаємодії слідчого у кримінальному провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2015. № 7. С. 61-64.
4. Саковський А.А. Зміст та терміни виконання доручень слідчого на проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2022. С. 289-291. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/72>
5. Взаємодія слідчого з іншими підрозділами під час досудового розслідування: навч. посібник / Р. І. Благути, А. І. Кунтій, А. Я. Хитра. Львів: ЛьвДУВС. 2018. 204 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
7. Скулиш Є. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 2012. № 2. С. 15-23.
8. Рогатюк І. Проблеми застосування інституту негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика*: зб. наук. праць у 2-х т. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2014. Т. 1. С. 451-457.
9. Ковальчук О. В. Методика розслідування шахрайства пов'язаного з діяльністю кредитної спілки: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2020. 236 с.
10. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 7 лип. 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
11. Абламський С. Є., Юхно О. О., Лук'яненко Ю. В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень: навч. посібник. Харків: ХНУВС, 2017. 152 с.
12. Багрій М. Взаємодія слідчого з працівниками підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. *Вісник Львівського університету*. 2013. Випуск № 57. С. 315-321.
13. Миrowsька А.В., Процюк Д.В. Взаємодія правоохоронних органів у боротьбі з фальшивомонетництвом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. . Серія ПРАВО. 2015 Випуск 32. Том 3. С. 129-131.

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ

INVESTIGATION OF THE SCENE IN THE INVESTIGATION OF ILLEGAL HANDLING OF WEAPONS, AMMUNITION OR EXPLOSIVES

Отришко А.О., аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики

Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто засади і завдання огляду місця події, окреслено методичні рекомендації та алгоритми проведення огляду місця події із врахуванням особливостей незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. До завдань огляду місця події віднесено: 1) виявлення і вилучення речових доказів, знарядь і засобів вчинення злочину, а також предмету кримінально-протиправного посягання (зброя, бойові припаси, вибухові речовини, деталі вогнепальної зброї; ємності для зберігання і перевезення зброї; устаткування для ремонту і переробки зброї); 2) виявлення і фіксація слідів вчинення злочину (сліди застосування зброї, сліди ремонту і переробки зброї); 3) відтворення матеріальної обстановки у протоколі огляду місця події та взаєморозташування предметів відносно один одного.

Визначено, що тактика огляду залежить від обстановки на місці події та слідчої ситуації, яка склалась на момент огляду, а також в залежності від того, якою інформацією володіє слідчий та які обставини необхідно встановити у ході проведення цієї СРД.

Вивчено етапи огляду місця події, розглянуто особливості і значення підготовчого, робочого та заключного етапів огляду. Наголошено на необхідності проведення організаційно-підготовчих заходів до проведення огляду місця події, що сприяє збереженню цілісності слідової картини, залишенні на місці огляду учасників і очевидців злочину.

Розкрито сутність робочого етапу огляду місця події, який складається із загального та детального. Загальний огляд полягає у вивченні матеріальної обстановки та виявлення зброї, бойових припасів або вибухових речовин. При детальному (статистичному) огляді важливі є виявлення і дослідження усіх слідів кримінального правопорушення, фіксації їх розташування відносно інших предметів, опис положення виявленої зброї, бойових припасів або вибухових речовин, а також їх фотографування. На завершальній стадії усі результати огляду вносяться до протоколу, вилучаються сліди і речові докази.

Акцентовано увагу на необхідності залучення спеціалістів з різних галузей знань, зокрема балістики і вибухової техніки з метою надання допомоги слідчому при дослідженні зброї, бойових припасів або вибухових речовин.

Ключові слова: огляд місця події, межі огляду, об'єкти огляду, фіксація слідів, зброя, незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

The article examines the principles and tasks of the inspection of the scene of the incident, outlines methodological recommendations and algorithms for conducting the inspection of the scene of the incident, taking into account the peculiarities of illegal handling of weapons, ammunition or explosives. The tasks of the inspection of the scene include: 1) detection and recovery of physical evidence, tools and means of committing a crime, as well as the object of a criminal offense (weapons, ammunition, explosives, parts of firearms; containers for storing and transporting weapons; equipment for repair and processing of weapons); 2) detection and recording of traces of the commission of a crime (traces of the use of weapons, traces of repair and processing of weapons); 3) reproduction of the material situation in the report of the inspection of the scene of the incident and the mutual location of objects relative to each other.

It was determined that the tactics of the inspection depend on the situation at the scene of the incident and the investigative situation that developed at the time of the inspection, as well as depending on what information the investigator has and what circumstances need to be established during the conduct of this SRD.

The stages of inspection of the scene of the event were studied, the features and significance of the preparatory, working and final stages of the inspection were considered. It is emphasized the need to carry out organizational and preparatory measures before conducting an inspection of the scene of the incident, which contributes to the preservation of the integrity of the trace picture, leaving the participants and eyewitnesses of the crime at the scene of the inspection.

The essence of the working stage of the inspection of the scene of the event, which consists of general and detailed, is revealed. A general survey consists in studying the material situation and detecting weapons, ammunition or explosives. In a detailed (statistical) review, it is important to identify and investigate all traces of a criminal offense, fix their location relative to other objects, describe the location of discovered weapons, ammunition or explosives, as well as photograph them. At the final stage, all the results of the examination are entered into the protocol, traces and physical evidence are removed.

Attention is focused on the need to involve specialists from various fields of knowledge, in particular ballistics and explosive technology in order to assist the investigator in the investigation of weapons, ammunition or explosives.

Key words: inspection of the scene, inspection limits, objects of inspection, fixation of traces, weapons, illegal handling of weapons, ammunition or explosives.

Постановка проблеми. Огляд місця події проводиться на початку досудового розслідування у більшості кримінальних проваджень, а у деяких випадках і до внесення відомостей до ЄРДР (ст. 214 КПК України). Це пояснюється тим, що огляд місця події, як СРД, сприяє виявленню слідів кримінального правопорушення, фіксації доказів і закріпленню матеріальної обстановки на місці кримінального правопорушення, вилученню знарядь і засобів вчинення протиправних дій, а також предмету кримінально-протиправного посягання (в даному випадку такими предметами є зброя, бойові припаси, вибухові речовини тощо). Більшість науковців акцентують увагу на тому, що огляд місця події є найбільш інформативною СРД, у ході проведення якої є можливим отримати докази і встановити чимало обставин вчинення кримінального правопорушення.

Певною специфікою характеризується проведення огляду місця події при розслідуванні незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, що пояснюється необхідністю огляду зарядженої зброї або вибухонебезпечних предметів, а тому у ході проведення огляду місця події, слідчий та учасники СОГ мають володіти знаннями щодо поводження зі зброєю та іншими небезпечними предметами. З метою успішного проведення огляду місця події слідчий має здійснити комплекс заходів щодо підготовки до нього, а також упевнитись у безпеці усіх учасників. Враховуючи сказане, пропонуємо проаналізувати методичні рекомендації і алгоритми проведення огляду місця події із врахуванням специфіки вказаних злочинів, а також розглянути тактику проведення огляду місця події при розслідуванні

незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні засади та тактичні прийоми огляду місця події досліджувались у наукових працях В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, А. Ф. Волобуєва, В. А. Журавля, В. О. Коновалової, В. П. Коржа, Г. А. Матусевича, М. В. Салтевського, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітька, А. П. Шеремета та ін. Специфіка проведення огляду місця події при розслідуванні незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами розглянута Д. В. Андрєєвим, К. Л. Бугайчуком, С. С. Вітвіцьким, О. О. Волобуєвою, А. О. Волобоєвим, І. В. Горою, В. В. Кікінчуком, В. А. Колесником, В. О. Малярвою, Т. П. Матюшковою, Р. В. Мовчаном, К. О. Чаплинським, М. Г. Щербаковським.

Виклад основного матеріалу. Огляд місця події у кримінальних провадженнях щодо незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами – це СРД, яка має на меті дослідження матеріальної обстановки шляхом безпосереднього особистого її сприйняття слідчим та іншими учасниками огляду для виявлення, фіксації і вилучення зброї, її частин, обладнання для виготовлення (переробки) зброї, пристосувань для її транспортування або зберігання, слідів зброї, злочинця та інших речових доказів, з'ясування механізму події та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження [9, с. 112]. Одним із завдань проведення огляду у ході розслідування злочинів вказаної категорії є виявлення і вилучення зброї, бойових припасів або вибухових речовин, а також слідів її зберігання, ремонту, переробки, застосування тощо.

Науковці виділяють спеціальні завдання огляду місця події при розслідуванні незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, які включають виявлення та фіксацію:

- 1) зброї або її складових;
- 2) слідів застосування зброї: стріляних куль, стріляних гільз, інших частин патрона, основних та додаткових слідів пострілу, частин вибухового пристрою, який розірвався, слідів вибуху;
- 3) обладнання для виготовлення (переробки) зброї, пристосувань для її транспортування або зберігання;
- 4) слідів зброї або її частин, їх виготовлення, викрадення, збуту, перероблення, транспортування, зберігання [9, с. 111–112].

На нашу думку, до завдань огляду місця події у ході розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами слід віднести:

- 1) виявлення і вилучення речових доказів, знарядь і засобів вчинення злочину, а також предмету кримінально-протиправного посягання (зброя, бойові припаси, вибухові речовини, деталі вогнепальної зброї; ємкості для зберігання і перевезення зброї; устаткування для ремонту і переробки зброї);
- 2) виявлення і фіксація слідів вчинення злочину (сліди застосування зброї, сліди ремонту і переробки зброї);
- 3) відтворення матеріальної обстановки у протоколі огляду місця події та взаєморозташування предметів відносно один одного.

При проведенні огляду місця події слідчий керується як положеннями КПК України, так і криміналістичними рекомендаціями і правилами проведення цієї СРД. Слід зазначити, що завданням огляду є виявлення, збереження і фіксація слідів кримінального правопорушення та іншої інформації, що має доказове значення, а тому матеріальна обстановка на місці вчинення кримінального правопорушення повинна бути повністю відтворена у протоколі огляду та за допомогою фото-, відеофіксації.

У ході огляду слідчий може самостійно сформулювати вірогідні тактичні висновки, які є оптимальними для наявної слідчої ситуації. Відтворення моделі події криміналь-

ного правопорушення ґрунтується на комплексному аналізі отриманої інформації, на підставі якої слідчий може прийняти одне з тактичних рішень щодо проведення СРД, що є характерними для обставин досудового розслідування [2, с. 160]. Досліджувана на місці події матеріальна обстановка сприймається і аналізується слідчим, після чого він робить висновки щодо вчиненого кримінального правопорушення. Таким чином, перші слідчі ситуації і версії формуються вже під час огляду місця події за результатами вивчення виявлених доказів і слідів.

Науковці В. В. Кікінчук, К. Л. Бугайчук, В. О. Малярвова, Т. П. Матюшкова загальним тактичним завданням огляду називають виявлення фактичних даних, за якими, в сукупності з іншими даними кримінального провадження можна встановити механізм кримінального правопорушення у всіх деталях, тобто, відповісти на питання, що сталося на цьому місці. Загальні тактичні завдання огляду розбиваються на ряд окремих завдань: вивчення і фіксація обстановки місця події; встановлення характеру дій злочинця на навколишнє середовище; виявлення, фіксація і вилучення слідів кримінального правопорушення і особи, яка його вчинила, викриття цієї особи і мотивів кримінального правопорушення; отримання необхідних даних для планування і проведення СРД і НСРД [7, с. 7]. Тактика огляду залежить від обстановки на місці події та слідчої ситуації, яка складалась на момент огляду, а також в залежності від того, якою інформацією володіє слідчий та які обставини необхідно встановити у ході проведення цієї СРД.

Прибуваючи на місце події слідчий оцінює загальну обстановку та обирає найбільш ефективний спосіб огляду, визначає межі його проведення (якщо ця СРД здійснюється на відкритих ділянках місцевості), встановлює об'єкти, що підлягають огляду та виявляє місця концентрації слідів і фіксує їх.

Межі огляду повинні охоплювати місце, де відбулася кримінально-протиправна подія, виявлено сліди кримінального правопорушення або інші речові докази та предмети, що мають значення для кримінального провадження; приміщення або ділянку місцевості, де відбувалася підготовка до вчинення кримінального правопорушення; шляхи підходу злочинця до місця події і шляхи його відходу; місце, де відбувалося приховання злочинної діяльності; інші помешкання і ділянки місцевості, де можуть знаходитися предмети, що мають відношення до розслідування [4, с. 258]. Слід зауважити, що визначення меж місця події є початком для здійснення загального огляду концентричним методом, коли огляд ведеться по спіралі від периферії до центра місця події, під яким, зазвичай, розуміється найважливіший об'єкт (об'єкти озброєння, їхні елементи) або умовне місце (місце виготовлення, зберігання (схованки), концентрації інших (суміжних) слідів кримінального правопорушення). Огляд приміщень, огороженої ділянки місцевості та інших «складних» територій здійснюється фронтальним методом, який є лінійним методом огляду площ від одного з кордонів, узятим за вихідний, до іншого. Якщо ситуація вимагає розширення меж огляду місця події, то доцільно використовувати ексцентричний метод дослідження або суцільний спосіб із використанням зазначених методів [1, с. 166]. При огляді великих ділянок місцевості та необхідності відшукування слідів застосування зброї, або її частин, боєприпасів або інших слідів протиправних дій, слід використовувати фронтальний або секторний методи огляду. На нашу думку, найбільш ефективним є комбінований метод, який використовується слідчим в залежності від слідчої ситуації, яка склалась на момент огляду та особливостей обстановки на місці події.

М. Г. Щербаковський та Д. В. Андрєєв за результатами вивчення та узагальнення кримінальних проваджень встановили, що слідчому огляду підлягали місця:

- 1) виявлення зброї – приміщення, схованки на місцевості, транспорт та ін. (69% респондентів);

2) затримання особи під час передачі (продажу) або вимагання зброї (10%);

3) вчинення крадіжки зброї або місця її зберігання (8%);

4) проживання підозрюваного – з метою виявлення зброї, її частин, засобів пакування, транспортування тощо (6%);

5) перебування злочинця, який утік з місця події, куди відніс зброю, залишив транспортний засіб, використаний при вчиненні злочину або для транспортування зброї (5%);

6) виготовлена, перероблена, розібрана, зібрана зброя, видалені номери або знищувались матеріальні сліди злочинів (2%) [9, с. 110].

Результати опитування слідчих та оперативних працівників підрозділів НП України щодо розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 263, 263-1 КПК України свідчать про те, що огляду підлягають наступні місця:

1) незаконного зберігання зброї (квартири, будинки, гаражі, прибудинкові споруди, транспортні засоби) – 73,9%;

2) збуту (транспортні засоби, громадські місця, поштові відділення) – 21,7%;

3) виготовлення, ремонту і переробки (квартири, будинки, гаражі, прибудинкові споруди, підвали, підсобні приміщення підприємств) – 34,1%;

4) виявлення зброї, бойових припасів або вибухових речовин (відкриті ділянки місцевості, лісосмуги, парки, сквери, транспортні засоби, громадські місця) – 67,3%.

Під час огляду місця події оглядають усі об'єкти, які можуть мати відношення до кримінального правопорушення, залежно від конкретної слідчої ситуації, за внутрішнім переконанням слідчого. Тому інформативність огляду є набагато вищою, ніж, наприклад, обшуку чи слідчого експерименту [4, с. 250]. В цьому випадку важливо розуміти, які предмети підлягають детальному опису і вилученню. Об'єктами детального вивчення при огляді місця події у кримінальних провадженнях про незаконне заволодіння вогнепальною зброєю повинні стати:

1) місце зберігання вогнепальної зброї, якою незаконно заволоділи;

2) зброя, яка залишилася, особливо якщо її положення змінене;

3) частини, які залишилися від викраденої зброї, пакування, приналежності;

4) наявні в сховищі документи на зброю [8, с. 592–593].

Вважаємо, що при проведенні огляду місця події у кримінальних провадженнях щодо незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами слід роботи детального опис таких предметів:

1) бойова вогнепальна зброя (автомати, пістолети, кулемети, револьвери тощо);

2) спортивна зброя;

3) нарізна зброя (карабіни, шнурцери, гладкоствольні та нарізні рушниця (обріз), комбіновані рушниця та ін.);

4) бойові припаси (гранати, патрони до нарізної вогнепальної зброї різних калібрів військового зразку);

5) вибухові речовини;

6) холодна зброя (кинджали, фінські ножі, кастети та ін.);

7) деталі вогнепальної зброї;

8) ємності для зберігання і перевезення зброї (бокси, ящики, валізи, чохли, сейфи);

9) устаткування для ремонту і переробки зброї;

10) документи щодо відстрілу зброї, її придбання або дозвіл на право володіння і зберігання зброї;

11) сліди щодо застосування зброї, її ремонту або переробки.

Безпосередній огляд зброї має особливості, що відпрацьовані багаторічною практикою. При огляді зброї слід мати на увазі, що вона може бути заряджена і перебувати на бойовому взводі [9, с. 114]. А тому, перед проведенням огляду необхідно здійснити заходи щодо безпеки його

учасників. Враховуючи, що виявлення факту незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами передбачає огляд зарядженої зброї, бойових припасів або вибухонебезпечних предметів, учасники СОГ перед проведенням огляду мають впевнитися у безпечності проведення цієї СРД, а за необхідності залучити вибухотехніків. Щодо цього В. А. Колесник та І. В. Гора зазначають, що вогнепальна зброя являє собою джерело підвищеної небезпеки і неправильне поводження з нею на місці її виявлення може бути причиною нещасного випадку. Коли на місці події виявлено вогнепальну зброю, бойові припаси або вибухові речовини, то передусім слід оглянути саму зброю або інші предмети, переконатися в неможливості здійснення довільного пострілу і тільки після цього можна вирішувати питання щодо меж та порядку огляду, переходити до огляду всього місця події [2, с. 161].

Фіксація зброї починається з її описування в протоколі та фотографування на тому місці і в тому положенні, в якому її було виявлено, тобто на статистичній стадії огляду. В протоколі обов'язково фіксують номер зброї або окремо вказують на його відсутність чи сліди знищення, вказують також на наявність всіх деталей зброї або відсутність деяких з них. На статичній стадії огляду значну увагу, крім описання зовнішніх ознак та особливостей зброї, потрібно приділяти виявленню слідів як на самій зброї, так і на поверхнях навколишніх предметів [2, с. 161–162]. До протоколу вноситься інформація, отримана слідчим в результаті дослідження зброї на місці події. Проте, у протоколі не можуть фіксуватись припущення щодо виду зброї, її властивостей та приналежності. Протокол огляду місця події має бути об'єктивним і містити тільки ту інформацію, яка була виявлена на місці події, а саме: сліди, речові докази та інші об'єктивні дані. Установлення виду зброї та її характеристик входить до компетенції судової експертизи.

Найбільш важливими характеристиками стану вогнепальної зброї на момент її виявлення є функціональне положення частин затвора (переднє крайнє, заднє крайнє, проміжнє), курка (спушений, зведений, перебуває у проміжному положенні); для окремих зразків зброї фіксують положення курка на запобіжному зводі, положення перемикача режиму вогню. Слідчий має вжити заходів стосовно того, щоб у процесі розрядження було обов'язково зафіксовано наявність магазину у зброї, наявність у магазині невикористаних патронів та порядок їх розташування, наявність патрона чи стріляної гільзи у патроннику. Зброю й магазин пакують окремо. Фахівці в галузі судової балістичної експертизи звертають увагу на те, що з метою збереження наявних слідів від частин зброї на гільзі чи патроні потрібно відмовитися від розрядження зброї на місці події, а для її безпечного транспортування до місця дослідження спеціалістом використати міцні прокладки, які розташовують між переднім зрізом затвора та заднім зрізом каналу ствола [2, с. 161–162]. Тому, усі виявлені сліди мають бути зафіксовані, а зброя вилучена таким чином, щоб уникнути знищення видимих слідів, залишених на її частинах з метою їх подальшого дослідження експертами у ході судової експертизи.

У кримінальних провадженнях про незаконне заволодіння вогнепальною зброєю і боєприпасами під час проведення огляду місця події встановлюються такі дані: а) родові ознаки об'єктів незаконного заволодіння (тип і модель об'єкта, виробник і ін.); б) індивідуальні ознаки об'єкта (зброї і її деталей номер і інші ідентифікаційні знаки); в) характер пакування й засобів запобігання від впливу зовнішнього середовища або необережного поводження з таким об'єктом; г) комплектність (ця обставина істотна при огляді деяких видів боєприпасів і вогнепальної зброї); г) характеристика комплектичних деталей, до якого виду зброї вони призначені, їх стан і придатність для

використання; чи є ознаки їх використання; д) наявність на об'єктах, які оглядаються, ознак місця, у якому вони зберігалися (наявність на цих об'єктах властивостей, які могли б відобразитися на місцях їх зберігання); е) чи є на об'єктах сліди переробки, пристосування для позаштатного використання й ін. [8, с. 595–596].

Також, при описі вогнепальної зброї в протоколі огляду місця події фіксується:

- 1) місце виявлення вогнепальної зброї та її положення по відношенню до, як мінімум, двох нерухомих точок (об'єктів);
- 2) на якому боці вона лежить;
- 3) яке розташування осі ствола;
- 4) вид зброї (пістолет, автомат, гвинтівка тощо), її система, модель, калібр;
- 5) видимі зовнішні дефекти (вм'ятини, тріщини, погнутості і т. п.), за наявності;
- 6) ознаки ремонту зброї;
- 7) сліди папілярних візерунків, крові, волосся, кіптяви, інших речовин на поверхні зброї, їхня локалізація;
- 8) положення затвора (крайне заднє положення, крайнє переднє положення, середнє положення, затвор заклинило);
- 9) положення курка (спущений, на бойовому або запобіжному взводі);
- 10) положення запобіжника (вогнень, запобігання);
- 11) маркувальні позначення (найменування, заводський порядковий номер, рік випуску, заводські або фірмові знаки заводу виробника, а також позначення не заводського виробництва (ініціали власника, гравіювання), які знаходяться на частинах зброї ззовні (зброю не розбирається) тощо;
- 12) наявність (відсутність) патрону або гільзи в патроннику (у револьверу – в камері барабану навпроти ствола), кількість патронів, що залишились в магазині, їх маркувальні позначення;
- 13) наявність магазину в рукоятці зброї;
- 14) наявність (відсутність) патронів в магазині (за наявності останніх вказується їх кількість, маркувальні позначення, а також ознаки осічок на патронах);
- 15) кількість і напрям нарізів у каналі ствола;
- 16) стан стінок каналу ствола (наявність мастила, іржі, порохового нагару, незгорілих або напівзгорілих порошків, сторонніх часток тощо, їх інтенсивність);
- 17) наявність або відсутність запаху згорілого пороху, що матиме значення для встановлення давності пострілу;
- 18) додаткові способи фіксації зброї (фотозйомка та відеозапис, складання планів та схем);
- 19) спосіб пакування зброї [8, с. 610–611].

Важливим при огляді зброї є виявлення та вилучення слідів папілярних візерунків, крові, волосся, кіптяви, інших речовин на поверхні зброї з метою їх подальшого направлення на експертизу, що може надати інформацію про особу злочинця або механізм вчинення кримінального правопорушення. В. А. Колесник та І. В. Гора з цього приводу зазначають, що пунктуальний опис у протоколі обстановки місця події, фактів виявлення та вилучення слідів та інших речових доказів сприяє точному відображенню окремих предметів, пошкоджень, слідів та їх правильної оцінки [2, с. 161]. Усі докази, виявлені на місці події мають бути вивчені та зафіксовані слідчим, а сліди і предмети, що мають значення для розслідування – вилучені та направлені на судову експертизу.

Криміналісти поділяють огляд місця події на три етапи: підготовчий, робочий та заключний етап. Проведенню цієї СРД передують організаційно-підготовчі заходи, які сприяють збереженню цілісності слідової картини і фіксації показань очевидців. Підготовка до проведення огляду передбачає такі заходи:

- 1) прибуття на місце події інспекторів патрульної поліції, дільничних офіцерів поліції, поліцейських офіцерів громади;

- 2) припинення протиправних дій і залишення на місці огляду учасників і очевидців кримінального правопорушення;

- 3) охорона місця події і недопущення сторонніх осіб;

- 4) забезпечення своєчасності прибуття слідчого або СОГ і проведення огляду, а також, при необхідності залучення спеціаліста або експерта;

- 5) підготовка необхідних технічних засобів для фіксації огляду та вилучення слідів і речових доказів;

- 6) підшукування понять.

Акцентуємо увагу на своєчасності проведення огляду місця події, що сприяє виявленню слідів і вилученню речових доказів без будь-яких змін або пошкоджень. Для цього після отримання повідомлення про вчинення злочину на місце направляється наряд патрульної поліції або дільничний офіцер поліції з метою припинення протиправних дій і охорони місця події, а потім СОГ або слідчий для безпосереднього проведення огляду.

В. Д. Берназ та М. В. Салтєвський робочий етап поділяють на загальний та детальний. При загальній стадії огляду слідчий обходить місце події, в ході чого знайомиться з навколишньою обстановкою. Під час детального огляду здійснюється фіксація в протоколі результатів огляду. До прийомів фіксації огляду місця події належать: протоколювання; фотографування, кінозйомка, відео-запис, звукозапис; копіювання та моделювання; вимірювання, складання планів і схем; вилучення предмета разом із слідами. Виконується детальна фотозйомка слідів та об'єктів; вилучення матеріальних джерел (слідів) та їх пакування У ході загальної та детальної стадії огляду слідчий робить робочі помітки, а після закінчення огляду складає у повному обсязі протокол огляду [3, с. 156].

Основне завдання детального огляду полягає у виявленні та фіксації слідів кримінального правопорушення, кожен з яких повинен бути відображений у протоколі огляду. Дана стадія огляду передбачає послідовне і всебічне дослідження обставин події, виявлення та огляд всіх предметів і слідів, що можуть мати відношення до розслідуваної події, з використанням усього арсеналу криміналістичних засобів, методів і прийомів [6, с. 139]. С. С. Вітвіцький, О. О. Волобуєва, А. О. Волобуєв зауважують, що детальний огляд місця події, як правило, пов'язаний з оглядом об'єктів озброєння. Це один із відповідальних етапів огляду, адже ускладнений тим, що виявлені об'єкти все ще є реальним джерелом небезпеки. Фіксацію об'єктів починають із їхнього фотографування. У ході огляду зброї визначають її калібр, систему, модель, зразок. Встановлюють, чи заряджено зброю, чи зведений курок (ударник, затвор), ударно-спусковий механізм на запобіжнику. Звертають увагу на її конструкцію і зовнішній стан механізмів. Вимірюють довжину, висоту (пістолетів і револьверів), діаметр каналу ствола та патронника. Особливе значення мають заводські маркування, позначення і клейма. На нарізну зброю зазвичай наносять: державні збройові знаки – емблеми країни-виробника; емблеми фірми-виробника; емблеми заводу-виробника; тексти різного змісту – найменування фірми або заводу-виробника, країни, у якій виготовлено зброю, її номер і рік випуску, калібр. Необхідно мати на увазі, що зміна положення зброї здійснюється з моменту встановлення запобіжника в крайнє верхнє положення, від'єднання магазину, вилучення патронів, перевірки патрона в патроннику, наявності характерного порохового запаху з каналу ствола. Ці дії проводять такий об'єкт у стан, який унеможливило випадковий постріл чи його застосування за цільовим призначенням [1, с. 166–167].

Також, у ході розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами науковці виділяють статичну та динамічну стадії. Під час статичної стадії огляду слідчому необхідно зафіксувати місце виявлення вогнепальної зброї (виміряти з точністю

до 1 сантиметру відстань відносно точок, обраних у якості постійних орієнтирів, та інших довколишніх предметів), вказати, на якому боці вона лежить (направлена вниз (до ґрунту) або вверх рукоятка затвору (в гвинтівках та автоматах) або вікно кожуху-затвору (в пістолетах), у який бік направлений ствол, здійснити оглядову та вузлову фотозйомку так, щоб окрім самої зброї в кадр потрапили найближчі предмети навколишньої обстановки. Після огляду на місці виявлення, фіксації розташування зброї на схемі, в протоколі, фотографування місця події, зброя може бути взята в руки для детального огляду. Під час динамічної стадії здійснюється безпосередній огляд виявленої зброї, а також детальна фотозйомка кожного її екземпляра. На детальних фотознімках має бути видно положення окремих частин і деталей зброї – затвора, курка, запобіжника тощо [8, с. 599].

Таким чином, при детальному (статистичному) огляді важливим є виявлення і дослідження усіх слідів кримінального правопорушення, фіксації їх розташування відносно інших предметів, опис положення виявленої зброї, бойових припасів або вибухових речовин, а також їх фотографування. У ході динамічного огляду усі предмети оглядаються, до протоколу вносяться їх характеристики та ознаки, вивчаються сліди, які залишені на зброї.

На завершальній стадії усі результати огляду вносяться до протоколу, вилучаються сліди і речові докази. Протокол та упакування вилучених предметів підписуються понятими і слідчим, а усі додатки (схеми, креслення, фототаблиці) додаються до протоколу. М. Г. Щербаківський та Д. В. Андреев зазначають, що на цій стадії підбиваються підсумки з точки зору повноти та якості проведення огляду, комплексно оцінюються всі отримані фактичні дані для з'ясування характеру події, висування слідчих версій про злочинця і для організації подальшого розслідування. На даному етапі огляду складаються протокол огляду місця події, необхідні креслення, схеми, фототаблиці, підбирається упаковка та вилучаються об'єкти. Одиночні екземпляри зброї слід упаковувати в щільний папір, краї якого заклеїти, опечатати та зробити на поверхні пояснювальний запис щодо місця та дати виявлення зброї, її марки та моделі, заводського порядкового номера тощо та проставити підписи слідчого, понятими і спеціаліста. Якщо в ході огляду на поверхні зброї виявлено сліди папілярних узорів, то її потрібно упаковувати в картонний або дерев'яний ящик, закріпивши так, щоб не пошкодити ці сліди. У випадках, коли виявлено значну кількість екземплярів вогнепальної зброї її слід упаковувати окремо одна від одної [9, с. 116].

За результатами проведення огляду місця події складається протокол, який має бути оформлений у відповідності до КПК України та підписаний учасниками огляду. Усі вилучені під час огляду сліди і предмети також мають бути упаковані та оформлені у відповідності до ст. 237 КПК України.

Проведення огляду місця події при розслідуванні незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами вимагає або наявності у слідчого знань в галузі балістики або потребує залучення спеціаліста з метою виявлення і фіксації слідів злочину. Не можемо не погодитись з В. А. Колесником та І. В. Горою про те, що саме спеціаліст за вилученими слідами отримує більше інформації, ніж слідчий чи оперативний працівник. Спеціаліст за слідами та речовими доказами може вирішувати важливі для подальшого розслідування питання щодо придатності того чи іншого сліду для ідентифікації, ідентифікаційного періоду сліду, встановлення механізму слідоутворення, а також які сліди залишені потерпілим або учасниками події, а які правопорушником [2, с. 161].

У разі проведення огляду у місці, де зброя, бойові припаси чи вибухівка незаконно зберігалися, тактика є загальною з певними особливостями, як-от обов'язково залучається працівник вибухотехнічного підрозділу та кінولوґі

службовим собакою. Вони щонайперше вживають заходів для пошуку вибухівки. До їх прибуття огляд місця події не проводиться. До обов'язків працівника вибухотехнічного підрозділу входить огляд вилучених боєприпасів, вибухових матеріалів, пристроїв, речовин з метою визначення категорії небезпечності та надання рекомендацій стосовно подальшого поводження з ними [5, с. 179]. У випадках виявлення вибухонебезпечних предметів залучення спеціалістів-вибухотехніків є обов'язковим і забезпечує допомогу слідчому у дослідженні вказаних предметів, фіксації характеристик таких предметів, слідової картини, їх правильного вилучення та подальшому знищенню.

Незважаючи на те, що вибухонебезпечні предмети, які виявлені на місці події, мають статус речових доказів, на практиці вони або знищуються припустимими способами на місці, або вивозяться вибухотехніками за межі житлових і промислових зон для наступного їх знищення, оскільки безпека людей при проведенні огляду є більш пріоритетним завданням, аніж повноцінний збір речових доказів. По можливості, якщо спеціаліст-вибухотехнік вважає це припустимим – перед знищенням пристрою його доцільно оглянути спеціалісту-криміналісту на предмет виявлення традиційних криміналістичних слідів, описати їх у протоколі огляду та сфотографувати [6, с. 137]. Зазначимо, що у ході огляду місця події слідчому та учасникам СОГ необхідно керуватись як загальними правилами проведення огляду та фіксації виявлених слідів, так і окремими рекомендаціями щодо правильного опису і фотофіксації зброї, бойових припасів та вибухових речовин, а також вилучення і фіксації слідів, залишених на місці події.

Висновки. Тактика огляду залежить від обстановки на місці події та слідчої ситуації, яка склалась на момент огляду, а також в залежності від того, якою інформацією володіє слідчий та які обставини необхідно встановити у ході проведення цієї СРД. Після прибуття на місце події слідчим встановлюються межі та об'єкти огляду. При проведенні огляду місця події у кримінальних провадженнях щодо незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами слід робити детальний опис таких предметів:

- 1) бойова вогнепальна зброя (автомати, пістолети, кулемети, револьвери тощо);
- 2) спортивна зброя;
- 3) нарізна зброя (карабіни, шнурцери, гладкоствольні та мисливські рушниця (обріз), комбіновані рушниця та ін.);
- 4) бойові припаси (гранати, патрони до нарізної вогнепальної зброї різних калібрів військового зразку);
- 5) вибухові речовини;
- 6) холодна зброя (кинжалі, фінські ножі, кастети та ін.);
- 7) деталі вогнепальної зброї;
- 8) ємності для зберігання і перевезення зброї (бокси, ящики, валізи, чохла, сейфи);
- 9) устаткування для ремонту і переробки зброї;
- 10) документи щодо відстрілу зброї, її придбання або дозволів на право володіння і зберігання зброї;
- 11) сліди щодо застосування зброї, її ремонту або переробки.

В залежності від характеру місцевості на якій проводиться огляд місця події, слідчий обирає метод огляду, який дозволить ефективно виявити і дослідити сліди злочину. При огляді великих ділянок місцевості та необхідності відшукування слідів застосування зброї, або її частин, боєприпасів або інших слідів протиправних дій, слід використовувати фронтальний або секторний методи огляду. При розслідуванні незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, найбільш ефективним є комбінований метод, який використовується слідчим в залежності від слідчої ситуації, яка склалась на момент огляду та особливостей обстановки на місці події.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітвіцький С. С., Волобуєва О. О., Волобоев А. О. Методика розслідування незаконного поводження зі зброєю та бойовими припасами : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2021. 308 с.
2. Колесник В.А., Гора І.В. Криміналістика в протидії незаконному використанню вибухових пристроїв, вогнепальної зброї та обігу наркотиків : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 400 с.
3. Криміналістика : навч. пос. / В.Д. Берназ, М.В. Салтєвський. Одеса : ОДУВС, 2010. 460 с.
4. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський та ін. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро : ДДУВС ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
5. Методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, О. В. Захарова та ін. ; за заг. ред. С. В. Пряхіна. 2-ге вид., перероб. та допов. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 312 с.
6. Мовчан Р. В. Розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2023. 247 с.
7. Процесуальний порядок та тактичні особливості здійснення слідчих (розшукових) дій: науково-методичні рекомендації / В. В. Кікінчук. Харків: ХНУВС. 2018. 101 с. URL:http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3308/Protsesualnyi%20poriadok%20ta%20praktychni%20osoblyvosti%20zdiisnennia%20slidchykh_rozshukovykh_dii_naukovometodychni%20rekomendatsii_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 23.07.2024).
8. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів : навч. практ. посіб. / за заг. ред. В. М. Комарницького. Северодонецьк : ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2019. 800 с.
9. Щербаківський М. Г., Андреев Д. В. Розслідування незаконного обігу зброї : монографія. Харків, 2021. 192 с.

ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ СТОСОВНО ОЦІНКИ ДОКАЗІВ З ТОЧКИ ЗОРУ ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ (В КОНТЕКСТІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ЗА СТАТТЕЮ 6 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ)

ECHR'S LEGAL POSITIONS ON THE ASSESSMENT OF EVIDENCE IN TERMS OF ITS RELIABILITY (IN THE CONTEXT OF OBSERVANCE OF THE DEFENCE RIGHTS UNDER ARTICLE 6 OF THE EUROPEAN CONVENTION)

Тепак С.Я., аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики

Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Актуальність теми статті зумовлена недостатністю уваги науковців до правових позицій ЄСПЛ щодо достовірності доказів, дослідження яких нерідко обмежується його практикою стосовно оцінки національними судами показань відсутніх свідків, показань анонімних свідків і показань із чужих слів. Це зумовило постановку як мети статті розкриття змісту правових позицій ЄСПЛ щодо оцінки доказів з точки зору їх достовірності в контексті дотримання прав сторони захисту за статтею 6 Європейської конвенції.

Вказано, що у своїй практиці ЄСПЛ розглядає забезпечення сторони захисту можливості оспорити достовірність доказів і заперечити проти їх використання не лише як захід, здатний забезпечити справедливу та належну оцінку достовірності показань відсутніх свідків, показань із чужих слів і показань анонімних свідків, але й як вагомий гарантію дотримання права на справедливий суд у цілому.

Звернено увагу на автономне тлумачення терміну «свідок» у практиці ЄСПЛ, з урахуванням якого сторони захисту забезпечується можливість оспорення не лише зазначених видів показань, але й інших доказів – зокрема, показань інших обвинувачених у цьому кримінальному провадженні, показань експертів, речових доказів, документів та висновків експертів.

Розкрито правові позиції ЄСПЛ стосовно змісту права оспорити достовірність доказів і заперечити проти їх використання, а також вказано на наслідок його незабезпечення національними судами – визнання Судом порушення права заявника на справедливий суд.

Вказано на потребу, з точки зору ЄСПЛ, у забезпеченні національними судами узгодженості доказів, оскільки наявність суперечностей між ними може свідчити про недостовірність тих або інших доказів.

Обґрунтовано, що звертаючись до визначення якості доказів, ЄСПЛ надає оцінку їх достовірності з урахуванням обставин, за яких ці докази були отримані. Встановлено коло випадків, за яких ЄСПЛ констатує недостовірність доказів.

За результатами проведеного дослідження визначено напрями, за якими ЄСПЛ формує правові позиції стосовно оцінки доказів з точки зору їх достовірності, а також встановлено зміст кожного з цих напрямів. Із урахуванням норм національного законодавства вказано на необхідність врахування національними судами правових позицій ЄСПЛ стосовно оцінки достовірності доказів.

Ключові слова: докази, достовірність доказів, правові позиції ЄСПЛ, право на справедливий суд, сторона захисту.

The relevance of the topic of the article stems from the insufficient attention of scholars to the ECHR's legal positions on the reliability of evidence, the study of which is often limited to its practice with regard to the assessment by national courts of the testimony of absent witnesses, anonymous witnesses and hearsay evidence. This has led to the aim of the article to reveal the content of the ECHR's legal positions on the assessment of evidence in terms of its reliability in the context of observance of the defence rights under Article 6 of the European Convention.

The author notes that in its case-law the ECHR considers the provision of the defence with the opportunity to challenge the reliability of evidence and object to its use not only as a measure capable of ensuring a fair and proper assessment of the reliability of testimony of absent witnesses, hearsay and anonymous witnesses, but also as a significant guarantee of the right to a fair trial in general.

Attention is drawn to the autonomous interpretation of the term «witness» in the ECHR case-law, which provides the defence with the opportunity to challenge not only these types of testimony, but also other evidence – in particular, testimony of other defendants in the criminal proceedings, expert testimony, material evidence, documents and expert opinions.

The author reveals the ECHR's legal positions regarding the content of the right to challenge the reliability of evidence and object to its use, and also points out the consequence of its failure to be ensured by national courts – the Court's recognition of a violation of the applicant's right to a fair trial.

The author points out the need, from the point of view of the ECHR, for national courts to ensure the consistency of evidence, since the presence of contradictions between them may indicate the unreliability of certain evidence.

It is substantiated that when determining the quality of evidence, the ECHR assesses its reliability with due regard to the circumstances under which this evidence was obtained. The author identifies the range of cases in which the ECHR finds the evidence to be unreliable.

Based on the results of the study, the author identifies the areas in which the ECHR develops legal positions on the assessment of evidence in terms of its reliability, and also establishes the content of each of these areas. Given the provisions of national legislation, the author points out the need for national courts to take into account the ECHR's legal positions with regard to the assessment of the reliability of evidence.

Key words: evidence, reliability of evidence, ECHR's legal positions, right to a fair trial, defence side.

Постановка проблеми. У переважній більшості випадків правові позиції стосовно достовірності доказів сформовані ЄСПЛ у разі використання національними судами для обґрунтування судових рішень показань відсутніх свідків, показань анонімних свідків і показань із чужих слів.

Протягом тривалого часу ЄСПЛ напрацьовував загальні принципи, які підлягають застосуванню в разі використання національними судами показань відсутніх свідків і показань із чужих слів, а в подальшому Велика Палата ЄСПЛ системно виклала їх у §§ 119–147 рішення від 15.12.2011 р. у справі «Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom» [1]. Ці загальні принципи у практиці ЄСПЛ використовуються як триступеневий тест, який передбачає послідовне надання ним відповіді на визначені

у цьому тесті питання. Так, § 41 рішення від 12.03.2020 р. у справі «Черніка проти України» ЄСПЛ відзначає, що «резюмуючи, застосування принципів справ «Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom» та «Schatschaschwili v. Germany» у цілому передбачає розгляд трьох питань: (i) чи були достатні підстави для неявки свідка та визнання допустимим доказом показань відсутнього свідка; (ii) чи були показання відсутнього свідка єдиною або вирішальною підставою для засудження чи достатньо вагомою, щоб їх визнання допустимим доказом могло створити перешкоди для сторони захисту; та (iii) чи існували достатні врівноважуючі фактори, у тому числі надійні процесуальні гарантії, здатні компенсувати недоліки, з якими зіткнулася сторона захисту у зв'язку з визнанням допусти-

ним доказом неперевірені показань, а також забезпечити загальну справедливість судового розгляду» [2].

У своїй практиці ЄСПЛ вказує на схожість показань відсутніх свідків і показань анонімних свідків, внаслідок чого він застосовує однакові підходи до оцінки їх достовірності. Здійснюючи оцінку достовірності показань анонімних свідків, ЄСПЛ звертається до використання наведеного триступеневого тесту, уточнюючи при цьому його у § 45 рішення від 06.12.2012 р. у справі «Pesukic v. Switzerland» з урахуванням джерела цих доказів [3].

Водночас, звернення до оцінки показань відсутніх свідків, показань анонімних свідків і показань із чужих слів, здійсненої національними судами, не вичерпує правові позиції стосовно достовірності доказів, сформовані ЄСПЛ.

Стан дослідження. Дослідженню правових позицій ЄСПЛ, які стосуються доказування, та їх застосування у практиці національних судів присвячені наукові праці Л. П. Брич, І. В. Гловюк, О. М. Дроздова, В. А. Завтура, О. В. Капліної, С. О. Ковальчука, Г. Р. Крет, М. А. Погорецького, Б. П. Рагушної, В. В. Рогальської, М. М. Стоянова, В. Г. Уварова, Т. І. Фулей, І. С. Шаповалової, О. Г. Шило та інших вітчизняних вчених. Відзначаючи ґрунтовність проведених наукових розробок та їх теоретичну і практичну значимість, необхідно водночас вказати на недостатність уваги науковців до правових позицій ЄСПЛ щодо достовірності доказів, дослідження яких нерідко обмежується його практикою стосовно оцінки національними судами показань відсутніх свідків, показань анонімних свідків і показань із чужих слів.

Метою статті є розкриття змісту правових позицій ЄСПЛ щодо оцінки доказів з точки зору їх достовірності в контексті дотримання прав сторони захисту за статтею 6 Європейської конвенції.

Виклад основного матеріалу. У своїй практиці ЄСПЛ розглядає забезпечення сторони захисту можливості осперити достовірність доказів і заперечити проти їх використання не лише як захід, здатний забезпечити справедливу та належну оцінку достовірності показань відсутніх свідків, показань із чужих слів і показань анонімних свідків, але й як вагому гарантію дотримання права на справедливий суд у цілому. Так, у контексті оцінки дотримання цього права, як вбачається з § 72 рішення від 05.11.2020 р. у справі «Świk v. Poland», ЄСПЛ враховує дві обставини: 1) чи були дотримані національними судами права сторони захисту, в тому числі шляхом забезпечення їй можливості осперити достовірність доказів і заперечити проти їх використання; 2) якість доказів, у тому числі те, чи ставлять обставини, за яких вони були отримані, під сумнів їхню достовірність або точність [4].

Використовуючи термін «свідок», ЄСПЛ вказує на автономне тлумачення цього терміну в його практиці. Так, у §§ 158, 159 рішення від 11.12.2008 р. у справі «Mirilashvili v. Russia» ЄСПЛ констатує, що «він також може включати потерпілих, свідків-експертів та інших осіб, які дають показання перед судом», та «потенційно може бути застосований до інших доказів» [5]. Відповідно, ЄСПЛ наголошує на необхідності забезпечення національними судами сторони захисту можливості осперення не лише показань відсутніх свідків, показань із чужих слів і показань анонімних свідків, але й інших доказів – зокрема, показань інших обвинувачених у цьому кримінальному провадженні, показань експертів, речових доказів, документів та висновків експертів.

Із точки зору ЄСПЛ, задля забезпечення сторони захисту можливості осперити достовірність доказів національні суди повинні, перш за все, надати їй можливість перехресного допиту свідка обвинувачення. У разі незабезпечення такої можливості ЄСПЛ констатує порушення права заявника на справедливий суд. Так, у § 212 рішення від 23.10.2012 р. у справі «Pichugin v. Russia» ЄСПЛ «доходить висновку, що в результаті відмови пана К., підтриманої головуючим суддею, відповідати на певні запитання

щодо обставин вчинення інкримінованих йому злочинів, а також накладеної головуючим суддею заборони допитувати пана К. щодо певних факторів, які могли б підірвати довіру до нього, право заявника на захист було обмежене в обсязі, несумісному з гарантіями, передбаченими підпунктом «d» пункту 1 і пунктом 3 статті 6 Конвенції» [6].

Висновок про порушення права на справедливий суд ЄСПЛ робить також у разі відмови національними судами сторони захисту в допиті свідків обвинувачення за наявності суперечностей між доказами. Зокрема, в § 188 рішення від 13.07.2012 р. у справі «Popov v. Russia» ЄСПЛ відзначає, що «беручи до уваги, що засудження заявника ґрунтувалося на суперечливих доказах проти нього, Суд доходить висновку, що відмова національних судів допитати свідків захисту без будь-якої уваги до релевантності їхніх показань призвела до обмеження права на захист, несумісного з гарантіями справедливого судового розгляду, закріпленими у статті 6» [7].

Такий самий висновок ЄСПЛ робить у разі відмови національними судами сторони захисту в допиті експертів за наявності в неї сумнівів у достовірності складених ними висновків. Так, в § 714 рішення від 25.07.2013 р. у справі «Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia» ЄСПЛ, визнаючи незадовільною аргументацію суду першої інстанції стосовно відмови у допиті експертів з тих підстав, що в його розпорядженні наявні письмові висновки, наголошує, що «той факт, що районний суд мав експертний висновок, не робив допит експертів непотрібним – інакше не було б необхідності допитувати жодного свідка, який надав письмові заяви сторони обвинувачення під час досудового розслідування. Навіть якби у висновках не було суттєвих суперечностей, допит експертів міг би виявити можливі конфлікти інтересів, недостатність матеріалів, що були в їх розпорядженні, або недоліки у методах проведення експертизи» [8].

Поряд із наданням сторони захисту можливості перехресного допиту, національні суди, з позиції ЄСПЛ, повинні забезпечити їй можливість осперити достовірність доказів обвинувачення шляхом подання доказів, наявних в її розпорядженні. Зокрема, в § 169 рішення від 27.03.2014 р. у справі «Matytsina v. Russia» ЄСПЛ вказує, що «в контексті доказів, отриманих від експертів, правила щодо їх доступності не повинні позбавляти захист можливості ефективно їх оскаржити, зокрема, шляхом подання або отримання альтернативних висновків і звітів. За певних обставин відмова у проведенні альтернативної експертизи речових доказів може розглядатися як порушення пункту 1 статті 6» [9].

Із точки зору ЄСПЛ національні суди повинні забезпечити сторони захисту можливість викласти власну версію стосовно обставин кримінального провадження та поставити під сумнів версію сторони обвинувачення, звертаючи увагу на її непослідовність та наявність суперечностей між доказами. Так, у § 177 рішення від 04.12.2003 р. у справі «M. C. v. Bulgaria» ЄСПЛ відзначає, що «існування двох розбіжних версій щодо подій у справі, безумовно, вимагало оцінки достовірності показань у контексті цих подій, а також перевірки достовірності наявних обставин» [10].

При цьому ЄСПЛ звертає увагу на потребу в забезпеченні національними судами узгодженості доказів, оскільки наявність суперечностей між ними може свідчити про недостовірність тих або інших доказів. Зокрема, в § 177 рішення від 26.07.2011 р. у справі «Huseyn and Others v. Azerbaijan» ЄСПЛ наголошує, що «неузгодженості між власними показаннями свідка, наданими у різний час, а також серйозні неузгодженості між різними видами доказів, наданими стороною обвинувачення, дають серйозні підстави для того, щоб поставити під сумнів достовірність свідка та доказову силу його показань; таким чином, такий вид оскарження є запереченням, здатним вплинути на оцінку фактичних обставин справи, що ґрунтується на цих доказах, і, зрештою, на результат судового розгляду» [11].

У своїй практиці ЄСПЛ звертає увагу на обов'язок національних судів усунути неузгодженості між доказами, а за наявності сумнівів щодо доведеності вини – тлумачити їх на користь обвинуваченого. Це пояснюється тим, що їх неусунення, за відсутності інших доказів і виключення з дослідження доказів захисту, призводить до порушення права на справедливий суд. Так, у §§ 66, 67, 73, 74 рішення від 13.11.2018 р. у справі «Чжан проти України», ЄСПЛ вказує, що «хоча неоскаржувані недоліки у показаннях свідків вимагали більш ретельної оцінки національними судами, вони без будь-яких пояснень вирішили не ставити під сумнів достовірність цих доказів, не кажучи вже про тлумачення будь-яких сумнівів на користь обвинуваченого. Суд звертає увагу на той факт, що окрім цих неузгодженостей у показаннях свідків обвинувачення жодних речових або інших доказів проти заявника не було. Крім того, на користь сторони захисту були численні показання студентів-китайців, а один з них у певний момент навіть зізнався, що випадково поранив одного з українців... Зрештою Суд зазначає, що національні суди усіх трьох інстанцій не дали жодної оцінки особливо актуальним та важливим зауваженням заявника щодо серйозних недоліків у показаннях свідків сторони обвинувачення і стверджуваної незаконності та свавільності виключення з матеріалів справи усіх показань свідків сторони захисту. Зазначених міркувань достатньо для висновку Суду, що кримінальне провадження проти заявника в цілому становило порушення його права на справедливий суд за пунктом 1 статті 6 Конвенції» [12].

На думку ЄСПЛ, особливо ретельно до усунення неузгодженостей між доказами національні суди повинні підходити у кримінальних провадженнях, в яких співучасники кримінального правопорушення, котрі активно сприяють його розкриттю, надають показання як свідки стосовно інших співучасників цього правопорушення. Так, у § 62, 71 рішення від 01.06.2023 р. у справі «Erik Adamčo v. Slovakia» ЄСПЛ відзначає, що «оскільки ці докази надійшли від співучасників, котрі, як стверджувалося, отримали переваги в обмін на обвинувачення заявника, Суд повинен з'ясувати, як заперечення заявника щодо цих доказів були розглянуті на національному рівні та чи з достатнім рівнем ретельності національні органи влади перевірили їх, беручи до уваги, що необхідна інтенсивність такої перевірки корелює з важливістю переваги, яку співучасник отримує в обмін на надані ним показання. Однак у цій справі національні суди підійшли до деяких заперечень заявника у спосіб, що явно спотворює зміст відповідних доказів, і спиралася на аргументацію, якій явно бракує послідовності. Про це свідчить, наприклад, припущення, що достовірність показань свідків, які співпрацювали, була підтверджена, а не підірвана неузгодженостями між ними та іншими об'єктивними доказами, а також внутрішня суперечність в обґрунтуванні неузгодженостей у показаннях Е. стресом, спричиненим вбивством Д., і водночас виправдання неузгодженостей у показаннях співучасників звичайним характером таких злочинів для нього та інших співучасників, які співпрацювали, на той час» [13].

Звертаючись до визначення якості доказів, ЄСПЛ встановлює, зокрема, чи ставлять обставини, за яких вони були отримані, під сумнів їхню достовірність або точність, і за наявності сумнівів у достовірності доказів констатує порушення національними судами § 1 статті 6 Конвенції. Так, надаючи оцінку обставинам отримання єдиного прямого доказу – пластикової форми дверної ручки автомобіля, ЄСПЛ у §§ 60, 61 рішення від 25.02.2010 р. у справі «Lisica v. Croatia» підкреслює, що «це був єдиний доказ, який встановлював прямий зв'язок між автомобілем першого заявника та автомобілем Golf II, яким керували грабіжники, тоді як всі інші докази мали непрямий характер. Однак обставини, за яких він був отриманий, не можуть усунути всі сумніви щодо його достовірності та вплинули на якість цього доказу. У світлі всіх вищезазначених принципів наведені міркування є достатніми для того, щоб Суд дійшов висновку, що спосіб, в який ці докази були

використані у провадженні проти заявника, вплинув на провадження в цілому та призвів до його невідповідності вимогам справедливого судового розгляду» [14].

У контексті оцінки дотримання права на справедливий суд ЄСПЛ вказує на недостовірність показань, отриманих за обставин, які свідчать про застосування до обвинуваченого та/або свідків катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження. Зокрема, в § 190 рішення від 06.10.2022 р. у справі «Сулов та Батікян проти України» ЄСПЛ наголошує, що «питання за пунктом 1 статті 6 Конвенції виникає, коли будь-які показання, отримані з порушенням статті 3 Конвенції, використовуються як докази проти обвинуваченого у кримінальному провадженні, оскільки будь-яке твердження, отримане з порушенням статті 3 Конвенції, за своєю суттю є недостовірним. Це стосується навіть випадків, коли визнання таких доказів допустимими не мало вирішального значення для ухвалення вироку. Крім того, навіть за відсутності скарги за статтею 3 Конвенції, Суду не заборонено розглядати твердження про жорстоке поводження для цілей ухвалення рішення щодо дотримання гарантій статті 6 Конвенції. Хоча зазначені принципи спочатку були встановлені у справах насамперед щодо ситуацій, пов'язаних із зізнавальними показаннями обвинувачених, Суд встановив, що ті самі принципи зазвичай застосовуються до будь-яких показань, отриманих з порушенням статті 3 Конвенції, у тому числі наданих не лише самими обвинуваченими, але й свідками, чий показання використовуються як викривальні показання» [15].

Висновки. Дослідження практики ЄСПЛ свідчить про формування ним правових позицій стосовно оцінки доказів з точки зору їх достовірності за двома напрямками: 1) під час надання оцінки справедливості судового розгляду в цілому; 2) шляхом надання власної оцінки достовірності доказів з урахуванням їх якості, зокрема обставин, за яких було отримано той або інший доказ.

У межах першого напряму ЄСПЛ, використовуючи триступеневий тест, сформуований ним в рішеннях у справах «Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom» та «Schatschaschwili v. Germany», звертається до оцінки достовірності показань відсутніх свідків, показань анонімних свідків і показань із чужих слів, здійсненої національними судами. Крім того, оскільки забезпечення сторони захисту можливості оспорити достовірність доказів і заперечити проти їх використання розглядається ЄСПЛ як вагома гарантія дотримання права на справедливий суд у цілому, він формує широке коло правових позицій стосовно достовірності доказів у контексті оцінки дотримання цього права під час використання національними судами будь-яких інших доказів.

У межах другого напряму ЄСПЛ звертається до встановлення якості доказів, під час якого надає оцінку їх достовірності з урахуванням обставин, за яких ці докази були отримані. При цьому ЄСПЛ наголошує на недостовірності доказів, отриманих за обставин, які: 1) ставлять під сумнів їхню достовірність або точність; 2) свідчать про застосування до обвинуваченого та/або свідків катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження.

Із урахуванням зобов'язань, узятих на себе Україною за Конвенцією, вітчизняний законодавець надає практиці ЄСПЛ вагомому значення у правозастосовній діяльності у сфері кримінального процесу. Так, відповідно до частини 5 статті 9 КПК України, кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ [16], а згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV, суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [17]. Відповідно, правові позиції ЄСПЛ стосовно оцінки доказів з точки зору достовірності підлягають врахуванню національними судами і використанню ними під час обґрунтування судових рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom: Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights from 15 December 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108072>.
2. Справа «Черніка проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 12.03.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f16.
3. Case of Pesukic v. Switzerland: Judgment of the European Court of Human Rights from 6 December 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114965>.
4. Case of Ćwik v. Poland: Judgment of the European Court of Human Rights from 5 November 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-205536>.
5. Case of Mirilashvili v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights from 11 December 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-90099>.
6. Case of Pichugin v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights from 23 October 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-114074>.
7. Case of Popov v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights from 13 July 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-76341>.
8. Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights from 25 July 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122697>.
9. Matytsina v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights from 27 March 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-141950>.
10. Case of M.C. v. Bulgaria: Judgment of the European Court of Human Rights from 04 December 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61521>.
11. Huseyn and Others v. Azerbaijan: Judgment of the European Court of Human Rights from 26 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105823>.
12. Справа «Чжан проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 13.11.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d21.
13. Erik Adamčo v. Slovakia: Judgment of the European Court of Human Rights from 01 June 2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-224992>.
14. Case of Lisica v. Croatia: Judgment of the European Court of Human Rights from 25 February 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97213>.
15. Справа «Суслов та Батікян проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 06.10.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i26.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

ПЕРЕВАГИ ЗАСТОСУВАННЯ «ІКЕЙС» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

ADVANTAGES OF THE “E-CASE” APPLICATION IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Черниченко І.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Маслюк О.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Сучасний розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій є неминучим. Однією з інноваційних технологій, яка може значно поліпшити ефективність кримінального провадження, є інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування «іКейс». У статті проаналізовано норми Кримінального процесуального кодексу України та Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс». З урахуванням цього, зосереджено увагу на деяких теоретичних і прикладних питаннях функціонування «іКейс» в Україні. Метою системи є автоматизація процесів досудового розслідування, включаючи створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації у кримінальному провадженні, а також автоматизація процесів, які забезпечують організаційні, управлінські, аналітичні, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби. Авторами проаналізовані позитивні аспекти запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування такі як: підвищення ефективності та спрощення процедури взаємодії між детективами Національного антикорупційного бюро України, прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та слідчими суддями Вищого антикорупційного суду; забезпечення віддаленого доступу до матеріалів досудового розслідування відповідно до наданих прав; формування документів з використанням форм та шаблонів; економія витрат; надійна фіксація дій та рішень учасників кримінального провадження; забезпечення взаємодії з іншими автоматизованими, інформаційно-телекомунікаційними системами; захищене зберігання, автоматизована аналітична обробка інформації; оптимізація ресурсів тощо.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, інформаційно-телекомунікаційна система «іКейс», електронне кримінальне провадження, інформаційна безпека.

The modern development of information and telecommunication technologies is inevitable. One of the innovative technologies that can significantly improve the efficiency of criminal proceedings is the «e-Case». The norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine and the Regulation on the information and telecommunication system of pre-trial investigation «e-Case» are analyzed in the article. Taking this into account, attention is focused on some theoretical and practical issues related to the functioning of the information and telecommunication system of pre-trial investigation «e-Case» in Ukraine.

The purpose of the system is to automate the processes of pre-trial investigation, including the creation, collection, storage, search, processing and transfer of materials and information in criminal proceedings, as well as automate the processes that provide organizational, administration, analytical, information and telecommunication and other needs. The authors analyzed the positive aspects of the introduction of the information and telecommunications system of pre-trial investigation, such as: increasing the efficiency and simplifying the interaction procedure between detectives of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, prosecutors of the Specialized Anti-Corruption Prosecutors' Office and investigating judges of the High Anti-Corruption Court; providing remote access to the materials of the pre-trial investigation in accordance with the granted rights; creation of documents using forms and templates; cost savings; reliable recording of actions and decisions of participants in criminal proceedings; ensuring interaction with other automated, information and telecommunication systems; secure storage, automated analytical processing of information; optimization of resources, etc.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, information and telecommunication system «e-Case», electronic criminal proceedings, information security.

Постановка проблеми. Стрімкий науково-технічний прогрес, зокрема в галузі інформаційно-телекомунікаційних технологій, надає можливість ефективно виконувати завдання кримінального провадження, передбачені статтею 2 Кримінального процесуального кодексу України. Одним із пріоритетних напрямів модернізації кримінального процесу є перехід від паперового до електронного кримінального провадження, а інноваційною технологією, яка може значно поліпшити ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень, є інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування «іКейс» (далі – Система, «іКейс»).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання використання інформаційних та телекомунікаційних технологій під час досудового розслідування досліджували такі вітчизняні вчені як: С. В. Банах, Г. І. Глобенко, І. Г. Каланча, Д. В. Лісніченко, Г. В. Мудрецька, Р. В. Мазурик, Т. О. Павлова, А. В. Ратнова, М. І. Смирнов, А. В. Столітній та інші. Та враховуючи, що технологія «іКейс» є однією з новітніх, станом на сьогодні відсутні ґрунтовні дослідження, що визначило вибір теми та зумов-

лює її актуальність не тільки для науки кримінального процесу, але й для практики розслідування кримінальних правопорушень.

Мета статті – проаналізувати переваги впровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування «іКейс».

Виклад основного матеріалу дослідження. Впровадження «іКейс» в кримінальному процесуальному законодавстві України є складним і багатоетапним процесом [1, с. 173–174]. 30 квітня 2020 року стартував пілотний проект системи електронного кримінального провадження «e-Case Management System», розроблення якого розпочалося ще у 2014 році за підтримки Антикорупційної ініціативи Європейського Союзу [2, с. 190].

Серед очікуваних результатів від повноцінного запровадження «e-Case Management System» команда розробників заявляє про такі: повна автоматизація паперових процесів розслідування; скорочення витрат на друк і пересилання документів; скорочення вдвічі часу на розслідування та зменшення кількості помилок; отримання судами матеріалів у електронній формі та інтеграція з інформа-

ційними судовими системами; автономність, відсутність фінансових зобов'язань перед зовнішніми структурами та необхідності додаткового фінансування чи ліцензування [3, с. 12].

На законодавчому рівні першим поштовхом для запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування стало доповнення Кримінального процесуального кодексу України статтею 106-1 [4]. Згідно з частиною 2 цієї статті слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд, а також захисник (за його згодою) використовують, а інші учасники кримінального провадження можуть використовувати інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування під час реалізації своїх повноважень, прав та інтересів, за умов та в порядку, що визначені положенням про таку систему [5, ст. 106-1]. Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» вже затверджено спільним наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України та Вищого антикорупційного суду 15 грудня 2021 року та стосується кримінальних правопорушень підслідних Національному антикорупційному бюро України.

З усіх органів досудового розслідування, використання інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування наразі є можливим лише у Національному антикорупційному бюро України. Органами, що використовують «іКейс» на даний час є також Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Офіс Генерального прокурора та Вищий антикорупційний суд.

Після тривалого тестування, підготовки до впровадження, інтеграції Системи з комп'ютерною програмою Д-3, що використовується в місцевих та апеляційних загальних судах, аналізу ризиків витоків інформації, опрацювання форматів документів тощо, з 01 грудня 2023 року Вищий антикорупційний суд розпочав прийом через «іКейс» клопотань про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи. Це дало можливість вперше в Україні здійснювати кримінальне провадження у цифровому форматі. Про ефективне і активне використання технології свідчить кількість поданих через Систему клопотань про проведення обшуку житла чи іншого володіння – 237 з 305 клопотань за період з грудня 2023 по січень 2024 року. Також за інформацією, що міститься у звіті керівника апарату Вищого антикорупційного суду за 2023–2024 роки, у комп'ютерній програмі Д-3 (як суду першої інстанції) було збережено 72 878 відсканованих або отриманих через Електронний суд документів (приріст за рік склав 204%), що складає 587 Гігабайтів інформації (приріст за рік склав 235%) [4, с. 4, 17].

Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування «іКейс» – це система, яка забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та відомостей у кримінальному провадженні [7, п. 3].

Функціями Системи є:

- створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передача матеріалів та інформації у кримінальному провадженні;
- централізоване захищене зберігання матеріалів кримінальних проваджень, процесуальних та інших документів;
- автоматизована аналітична обробка інформації;
- обмін документами та інформацією (надсилання та отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі;
- доступ користувачів Системи до будь-якої інформації, що в ній зберігається, в електронній формі відповідно до наданих прав доступу;
- автоматизована інтеграція Системи з іншими автоматизованими, інформаційно-телекомунікаційними системами тощо [7, п. 6].

Враховуючи функціонал Системи, що дозволяє автоматизувати процеси під час здійснення кримінального провадження, можна виокремити такі переваги впровадження «іКейс» в Україні:

1. *Підвищення ефективності та спрощення процедури взаємодії між користувачами Системи* шляхом обміну документами та інформацією, спільної роботи з документами та чернетками. Полегшення робочої комунікації між детективами Національного антикорупційного бюро України, прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та слідчими суддями Вищого антикорупційного суду сприяє значному підвищенню ефективності розслідування корупційних злочинів. Користувачами Системи можуть бути учасники кримінального провадження, досудове розслідування у якому здійснюється Національним антикорупційним бюро України. Тому спрощено і доступ учасників у межах їх компетенції до відповідних матеріалів кримінального провадження. Ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, розміщеними у Системі, здійснюється слідчим, дізнавачем, прокурором шляхом надання доступу до них або надання електронних копій чи примірників таких матеріалів [7, п. 40].

2. *Стандартизація документів та процесів.* А. В. Столітній та І. Г. Каланча обґрунтовано звертають увагу на те, що попри чіткі вимоги Кримінального процесуального кодексу України, порівняльний аналіз процесуальних документів ілюструє сформовані практикою відмінності їх структурного оформлення та інформаційного навантаження [8, с. 129]. Безперечно, розробка уніфікованих шаблонів електронних процесуальних документів забезпечить їх сталість та структурованість форми [9, с. 29]. Матеріали кримінального провадження, зокрема клопотання, постанови, протоколи, доручення тощо, створюються у Системі з використанням форм та шаблонів. Станом на кінець 2023 року у «іКейс» зареєстрували вже понад 500 кримінальних проваджень. Наявні 40 шаблонів процесуальних документів. У планах на 2024 рік – збільшити кількість шаблонів до 80, що забезпечить понад 90% кабінетної роботи слідчого і прокурора в Системі, а також розширити перелік клопотань, які можуть бути подані до суду в електронній формі [10]. Наразі перебуває на стадії обговорення й реалізації питання подання через «іКейс» клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів [6, с. 4].

Вдосконалення процесів інтеграції «іКейс» триває, зокрема в найближчий час заплановано вирішення питання щодо автоматичної перевірки кваліфікованих електронних підписів прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та детектива Національного антикорупційного бюро України. Адаптація погодження чи відмова у погодженні, затвердження чи відмова у затвердженні процесуального документа здійснюється за допомогою відповідного функціоналу Системи із накладенням кваліфікованого електронного підпису [7, п. 32].

Документи, підписані, погоджені в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування з використанням кваліфікованого електронного підпису, їх примірники в електронній та паперовій формах визнаються оригіналами документів [5, ст. 106-1].

3. *Миттєвий обмін інформацією.* Завдяки можливостям Системи суттєво прискорюється процес створення, погодження, затвердження матеріалів кримінального провадження, передача документів до слідчого судді, що сприяє дотриманню процесуальних строків.

4. *Уніфікація процедури фіксування кримінального провадження.* До Системи вноситься інформація про кримінальне провадження (фабула, встановлені під час досудового розслідування факти, учасники кримінального провадження, представники, кваліфікація кримінального правопорушення), а також інша інформація про речові докази, підготовку до слідчих (розшукових) дій тощо.

Зазначені відомості повинні бути достовірними, повними та підтримуватись в актуальному стані [7, п. 31].

Матеріали кримінального провадження, зокрема постанови, клопотання, протоколи, доручення, запити тощо, створені поза межами Системи слідчим, дізнавачем, прокурором, керівником органу досудового розслідування, дізнання, прокуратури, скануються та завантажуються до Системи не пізніше трьох робочих днів після їх підписання. Матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису тощо, які містяться на електронних носіях інформації, завантажуються в «іКейс» у разі необхідності за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора.

Варто звернути увагу, що висловлюються побоювання щодо застосування цифрових технологій у сфері кримінального провадження в умовах нинішнього протистояння збройній агресії та можливого здійснення кібератак, що може полегшити доступ до матеріалів кримінального провадження осіб, які не мають жодного відношення до процесуальної діяльності [11, с. 112]. Звичайно у процесі функціонування «іКейс» можуть виникнути проблеми технічного, організаційного і правового характеру. Однак, інформація у Системі обробляється із застосуванням комплексної системи захисту інформації відповідно до вимог чинного законодавства. Сучасні системи багатоступеневого захисту інформації забезпечують не тільки конфіденційність даних, а й можливість їх відновлення у разі випадкового чи умисного знищення. За період функціонування Системи не було зафіксовано жодного збою або аварії та забезпечено безперебійне функціонування комп'ютерної мережі [6, с. 17].

5. *Взаємодія з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою, яка функціонує в суді відповідно до статті 35 Кримінального процесуального кодексу України, а також можливість взаємодіяти з іншими автоматизованими, інформаційно-телекомунікаційними системами.* Така інтеграція полягає в автоматизованому обміні даними про дату, час та місце розгляду клопотань, заяв, інших матеріалів, які надійшли на розгляд слідчому судді із Системи тощо. Підтримуємо пропозицію С. В. Банаха про доцільність повного інтегрування Єдиного реєстру досудових розслідувань та системи «іКейс», яка має стати єдиним цифровим продуктом для працівників органів досудового розслідування [12, с. 80].

6. *Економія бюджетних коштів* за рахунок скорочення витратків на витратні матеріали (паливо, папір, фарба), пересилання, обробку, зберігання і копіювання документів.

7. *Оптимізація процедури досудового розслідування.* Систему можна використовувати для здійснення планування, створення нагадування, обміну коментарями тощо. Автоматизовані алгоритми можуть допомогти у виявленні та усуненні помилок під час розслідування. Можливість аналізу великих обсягів даних спрощує складання статистичної звітності. Підвищується продуктивність праці й ефективність використання персоналу, приміщень та інших ресурсів.

8. *Усунення корупційних ризиків та позапроцесуального впливу* у як наслідок збільшення довіри суспільства до правоохоронних органів. Покращується якість роботи органів прокуратури та досудового розслідування за рахунок усунення бюрократичних процедур і перерозподілу ресурсів на розслідування кримінальних правопорушень. Досудове розслідування здійснюватиметься ефективніше, продуктивніше та скоординовано.

Висновки. На підставі викладеного, можна дійти обгрунтованого висновку про те, що впровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування «іКейс» у кримінальних провадженнях, досудове розслідування в яких здійснюється детективами Національного антикорупційного бюро України, має суттєві переваги. Адже функціонування «іКейс» передбачає створення умов для електронної взаємодії та автоматизації роботи суб'єктів Системи з метою підвищення ефективності виконання покладених на них завдань, зменшення часових та фінансових витрат на здійснення досудового розслідування, управлінські, інформаційно-пошукові, аналітичні роботи. Взаємодія з іншими автоматизованими, інформаційно-телекомунікаційними системами, розроблення форм та шаблонів процесуальних документів значно пришвидшує процес їх створення, збирання, зберігання, пошуку, оброблення і передачі інформації у кримінальному провадженні.

Після остаточного налагодження процесів інтеграції та обміну даними, розбудови технічних можливостей, виявлення та виправлення недоліків, вдосконалення законодавства та навчання висококваліфікованих фахівців, можна очікувати докорінні зміни кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниченко І. В. Впровадження «іКейс» у кримінальне провадження України: матеріали 78-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2024. С. 171-178.
2. Глобенко Г. І. Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування: міжнародний досвід і шляхи запровадження. *Вісник ХНУВС*. 2021. № 4 (95). С. 188-198.
3. Білецький А., Цапок М. Правові аспекти введення електронної системи управління кримінальними провадженнями (e-Case Management System) у кримінальний процес щодо корупційних правопорушень. Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2020. 32 с.
4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування: Закон України від 01. 06. 2021 р. № 1498-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#n6>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс від 13. 04. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Звіт керівника апарату Вищого антикорупційного суду Богдана Крикливенка за 2023-2024 роки. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/documents/reports/chief_staff_2023-2024.pdf
7. Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс»: Наказ Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15. 12. 2021 р. № 175/390/57/72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text>
8. Столітній А. В., Каланча І. Г. Електронний діалог – інноваційний напрям еволюції досудового розслідування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 126-131.
9. Столітній А. Концепція електронного кримінального провадження в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 4 (56). С. 24-34.
10. Цифровізація. Національне антикорупційне бюро України. URL: <https://reports.nabu.gov.ua/digitalization/>
11. Лісниченко Д. В., Мудрецька Г. В. Окремі аспекти запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 4. С. 109-114.
12. Банах С., Грубінко А., Онищук І. Переваги та недоліки впровадження системи електронного кримінального провадження в органах досудового слідства України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 1 (29). 2022. С. 77-83.

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/110>

ВПЛИВ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ РОБОТИ ПРОКУРАТУРИ

THE INFLUENCE OF LEGAL CULTURE ON THE EFFECTIVENESS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE

Великодний Д.В., д.філос. за спец. 081 «Право»,
магістр державного управління та адміністрування

Правова культура є ключовим фактором ефективної роботи прокуратури, визначаючи професійні етичні стандарти, рівень правової свідомості громадян та довіру до правових інститутів. У статті досліджується вплив правової культури на діяльність прокуратури, зокрема, через освіту, антикорупційні заходи, прозорість та підзвітність, використання інформаційних технологій та підтримку психічного здоров'я працівників. Високий рівень правової культури сприяє підвищенню ефективності роботи прокуратури, зниженню рівня корупції та зміцненню довіри громадян до правової системи. Запропоновано розробити національну стратегію розвитку правової культури, впровадити обов'язкові курси правознавства в освітніх закладах, забезпечити регулярне підвищення кваліфікації працівників прокуратури, розробити кодекс етичної поведінки та механізми контролю за його дотриманням. Також важливо створити систему оцінки ефективності роботи прокуратури, запровадити механізми захисту прав викривачів корупції, використовувати сучасні інформаційні технології для оптимізації процесів та забезпечення прозорості, а також активно взаємодіяти з громадянським суспільством та засобами масової інформації. Забезпечення гендерної рівності та різноманітності, впровадження програм підтримки психічного здоров'я працівників прокуратури також є необхідними кроками. Реалізація цих заходів сприятиме зміцненню правової культури в Україні, підвищенню ефективності роботи прокуратури та забезпеченню верховенства права.

Розвиток правової культури потребує комплексного підходу, що включає співпрацю державних органів, освітніх установ, громадських організацій та міжнародних партнерів. Важливо враховувати міжнародні стандарти та рекомендації, зокрема принципи ООН щодо ролі прокурорів, які підкреслюють важливість дотримання етичних стандартів, незалежності та підзвітності прокуратури. Інституційна пам'ять та спадкоємність, забезпечення гендерної рівності та різноманітності, ефективне управління конфліктами і справедливі умови праці є ключовими аспектами для підтримання високого рівня правової культури. Пропоновані заходи сприятимуть підвищенню професійного рівня працівників прокуратури, зниженню корупції, забезпеченню прозорості та підзвітності, а також зміцненню довіри громадян до правової системи. Усе це дозволить забезпечити ефективне функціонування прокуратури, захист прав і свобод громадян та розвиток демократичного суспільства в Україні.

Ключові слова: правова культура, ефективність роботи прокуратури, правова система, професійна етика, довіра громадян, правосуддя, корупція, реформування, правосвідомість.

Legal culture is a key factor in the effective work of the prosecutor's office, determining professional ethical standards, the level of legal awareness of citizens and trust in legal institutions. The article examines the impact of legal culture on the activities of the prosecutor's office, in particular, through education, anti-corruption measures, transparency and accountability, the use of information technology, and support for the mental health of employees. A high level of legal culture contributes to increasing the efficiency of the prosecutor's office, reducing the level of corruption, and strengthening citizens' trust in the legal system. It is proposed to develop a national strategy for the development of legal culture, to introduce mandatory legal courses in educational institutions, to ensure regular professional development of prosecutor's office employees, to develop a code of ethical behavior and mechanisms for monitoring its compliance. It is also important to create a system for evaluating the effectiveness of the prosecutor's office, to introduce mechanisms to protect the rights of whistleblowers, to use modern information technologies to optimize processes and ensure transparency, and to actively interact with civil society and mass media. Ensuring gender equality and diversity, implementing mental health support programs for prosecutors are also necessary steps. The implementation of these measures will contribute to strengthening the legal culture in Ukraine, increasing the efficiency of the prosecutor's office and ensuring the rule of law.

The development of legal culture requires a comprehensive approach, which includes the cooperation of state bodies, educational institutions, public organizations and international partners. It is important to take into account international standards and recommendations, in particular the UN principles on the role of prosecutors, which emphasize the importance of compliance with ethical standards, independence and accountability of the prosecutor's office. Institutional memory and continuity, ensuring gender equality and diversity, effective conflict management and fair working conditions are key aspects for maintaining a high level of legal culture. The proposed measures will contribute to increasing the professional level of the prosecutor's office, reducing corruption, ensuring transparency and accountability, as well as strengthening citizens' trust in the legal system. All this will ensure the effective functioning of the prosecutor's office, the protection of the rights and freedoms of citizens and the development of a democratic society in Ukraine.

Key words: legal culture, effectiveness of the prosecutor's office, legal system, professional ethics, trust of citizens, justice, corruption, reformation, legal awareness.

Постановка проблеми. Ефективність роботи органів прокуратури залежить від багатьох факторів, серед яких важливе місце займає правова культура. Правова культура визначає ставлення суспільства до права, рівень правової свідомості громадян і професійну етику працівників прокуратури. В умовах сучасних реформ та змін у правовій системі України, питання про те, як правова культура впливає на діяльність прокуратури, набуває особливої актуальності.

Відсутність високої правової культури може призводити до низького рівня довіри громадян до правових

інститутів, зростання корупції, порушень прав людини та недостатньої прозорості у діяльності прокуратури. Навпаки, розвинена правова культура сприяє підвищенню професіоналізму прокурорів, забезпеченню справедливого правосуддя та зміцненню довіри суспільства до правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень та публікацій з питань впливу правової культури на ефективність роботи прокуратури свідчить про значний науковий інтерес до цієї теми. Ряд вчених, серед яких Антоніоз Н., Альмквіст Й., Біллінгс К.,

Вах'юнингсіх С., Вінкельман М., Вій Ж., Годжсон Дж., Гунарто Г., Крістіанто Р., Кун А., Монтана Р., Шаповалова І., Швайцер М., Фальковський А., Чьорч Т., Янг К., зосередили свої дослідження на різних аспектах цієї проблематики.

Загалом, аналіз наукових праць цих авторів підтверджує важливість правової культури для забезпечення ефективної роботи прокуратури. Вони пропонують різноманітні стратегії та підходи, спрямовані на підвищення рівня правової свідомості, прозорості та підзвітності, що сприяє зміцненню правової системи та довіри громадян до неї.

Метою статті є дослідження впливу правової культури на ефективність роботи органів прокуратури. Для досягнення цієї мети необхідно визначити поняття та основні складові правової культури, проаналізувати роль правової культури в діяльності прокуратури, дослідити, як правова культура впливає на ефективність роботи прокуратури, зокрема на рівень довіри громадян до правових інститутів, професіоналізм працівників прокуратури та забезпечення справедливого правосуддя. Також важливо окреслити основні проблеми, пов'язані з недостатнім рівнем правової культури у прокуратурі, та запропонувати рекомендації щодо підвищення рівня правової культури з метою покращення ефективності роботи органів прокуратури. Виконання цих завдань дозволить отримати більш глибоке розуміння взаємозв'язку між правовою культурою та ефективністю діяльності прокуратури, а також надасть практичні рекомендації для реформування та вдосконалення правової системи.

Виклад основного матеріалу. Правова культура є фундаментальним елементом будь-якої правової системи, адже вона визначає ставлення громадян до права, рівень правової свідомості та етичні стандарти професійної діяльності. Вона включає в себе як формальні, так і неформальні аспекти, що впливають на правову поведінку індивідів та інституцій. Формальні аспекти правової культури охоплюють закони, правила та процедури, тоді як неформальні включають традиції, моральні норми та цінності, що склалися у суспільстві. Діяльність прокуратури, як одного з ключових елементів правової системи, значною мірою залежить від рівня правової культури в суспільстві. Прокуратура виконує функції нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, підтримання публічного обвинувачення в суді та представництво інтересів громадянина або держави в суді. Високий рівень правової культури сприяє більш ефективному виконанню цих функцій, оскільки він забезпечує належну правову свідомість та етичні стандарти серед працівників прокуратури.

Одним із ключових аспектів впливу правової культури на ефективність роботи органів прокуратури є рівень довіри громадян до правових інститутів. Відсутність довіри до правової системи може призводити до недотримання законів, зростання корупції та інших негативних явищ. З іншого боку, висока довіра громадян до прокуратури сприяє більш ефективному виконанню її функцій, адже громадяни більш охоче співпрацюють з правоохоронними органами, повідомляють про правопорушення та підтримують законні ініціативи.

Правова культура також впливає на професіоналізм працівників прокуратури. Високі етичні стандарти, повага до прав людини та дотримання законодавства є основними складовими правової культури, що сприяють підвищенню якості роботи прокурорів. У країнах з розвинутою правовою культурою прокурори проходять ретельну професійну підготовку, постійно підвищують свою кваліфікацію та дотримуються високих етичних стандартів у своїй діяльності.

Прокуратура відіграє важливу роль у забезпеченні справедливості в кримінальному процесі, але зміни в ролі прокурорів можуть вплинути на їхню автономію та професійний статус. Стандартизація та спрощення процедур

можуть призвести до де-професіоналізації прокуратури, що має значні наслідки для правової системи [1]. Інший важливий аспект правової культури полягає в її впливі на застосування відновного правосуддя. Застосування принципів відновного правосуддя в прокуратурі може сприяти ефективному вирішенню кримінальних справ за умови врахування інтересів жертв та інших зацікавлених сторін. Відновне правосуддя дозволяє уникати негативних наслідків, таких як стигматизація та помста, а також сприяє гармонії в суспільстві [2]. Роль правової культури у формуванні ефективної системи правосуддя зростає разом зі змінами в суспільстві та правовій практиці. Зміна моделі кримінального переслідування, коли прокурор бере на себе функції слідчого судді, може призвести до упередженості проти підсудного. Результати дослідження свідчать, що права захисту краще захищені у моделі з незалежним слідчим суддею [3].

Важливо зазначити, що формування та розвиток правової культури вимагає комплексного підходу та злагодженої роботи як на державному, так і на суспільному рівнях. Одним із основних напрямів є освітні програми, які сприяють підвищенню правової свідомості громадян. Освітні ініціативи мають охоплювати не лише професійне навчання працівників правових інститутів, але й загальноосвітні школи, вищі навчальні заклади та громадські організації. У країнах з високим рівнем правової культури прокурори дотримуються високих етичних стандартів, активно співпрацюють з громадськістю та іншими правовими інститутами. Вони також проходять регулярні тренінги та підвищення кваліфікації, що дозволяє їм підтримувати високий рівень професіоналізму. Це сприяє ефективному виконанню їхніх функцій та зміцненню правової системи в цілому. Високий рівень правової культури є ключовим чинником для забезпечення ефективної роботи прокуратури. Освітні програми, підвищення кваліфікації працівників, належна організаційна культура та впровадження стандартів прозорості та підзвітності – усе це є важливими складовими для досягнення цієї мети. Досвід інших країн показує, що розвиток правової культури сприяє зміцненню правової системи та підвищенню довіри громадян до правових інститутів.

Однією з ключових рекомендацій є впровадження системи оцінки ефективності роботи органів прокуратури, яка б базувалася на чітких критеріях та показниках. Це дозволить не лише контролювати якість виконання прокурорами своїх обов'язків, але й визначити напрями для подальшого вдосконалення. Важливо, щоб така система оцінки була прозорою та підзвітною, з можливістю залучення незалежних експертів та представників громадськості. Крім того, варто запровадити механізми захисту прав викривачів корупції та інших неправомірних дій. Це сприятиме створенню атмосфери довіри та безпеки для тих, хто бажає повідомити про порушення, та дозволить ефективніше боротися з корупцією та іншими негативними явищами.

Важливою складовою розвитку правової культури є також популяризація правових знань серед населення. Інформаційні кампанії, просвітницькі програми та доступ до правової інформації сприяють підвищенню рівня правової свідомості громадян та їхньої участі в правовому житті країни. Громадяни, які добре обізнані з правами та обов'язками, краще захищені від правопорушень та можуть ефективніше взаємодіяти з правовими інститутами.

Розглядаючи питання розвитку правової культури, варто звернути увагу на значення внутрішніх комунікацій та управління в системі прокуратури. Ефективне управління передбачає не лише чітку організаційну структуру, але й здатність керівництва мотивувати та підтримувати працівників, створювати умови для їхнього професійного розвитку та забезпечувати відповідні стандарти етики та професійної поведінки.

Правова культура є основою функціонування соціальних інститутів суспільства та забезпечує реалізацію публічної влади, дотримання законності і правопорядку. Вона сприяє захисту прав і свобод громадян, гарантує справедливе правосуддя та правову відповідальність. Завдяки високому рівню правової культури, суспільство може ефективно реалізовувати свої конституційні принципи та положення, створюючи умови для стабільного розвитку і добробуту кожного громадянина [4].

Використання культурного капіталу має суттєвий вплив на правосвідомість, що впливає на динаміку взаємодії громадян з правоохоронними органами. Особи з високим рівнем культурного капіталу мають більшу впевненість у своїх взаємодіях з поліцією, що дозволяє їм ефективніше захищати свої права. Натомість, особи з обмеженим культурним капіталом виявляються більш уразливими до слідчих дій і, як наслідок, частіше піддаються арештам та кримінальному переслідуванню [5].

Локальна правова культура, що включає норми та практики, спільні для правників у конкретних судах, має значний вплив на процедури розгляду справ і поведінку учасників судового процесу. Зокрема, існує загальна згода серед юристів та суддів щодо питань процедурного характеру, таких як час розгляду справ та необхідність судового розгляду для вирішення питань. Проте на питання, пов'язані з суттю справ, такі як відповідність угод про визнання вини або відповідне покарання, спостерігається значно більше внутрішньосудових розбіжностей [6].

Розглядаючи питання підвищення правової культури, необхідно звернути увагу на важливість інституційної пам'яті та спадкоємності в прокуратурі. Інституційна пам'ять забезпечує збереження та передачу накопиченого досвіду та знань від одного покоління працівників до іншого, що сприяє стабільності та послідовності у роботі прокуратури. Впровадження системи документування та збереження важливих прецедентів, рішень та методик є важливим кроком для забезпечення інституційної пам'яті.

Культурна різноманітність суттєво впливає на міжнародні кримінальні процеси, що може призвести до обмеженого розуміння, відчуження та незгоди серед учасників процесу. Якщо ці фактори ігнорувати, вони можуть серйозно підірвати ефективність міжнародних кримінальних трибуналів та їхню цінність для учасників, таких як обвинувачені, свідки та потерпілі, а також для зацікавлених спільнот. Національні суди, що діють у більш культурно гомогенних умовах, можуть надавати більш відповідні форуми для розгляду серйозних злочинів відповідно до міжнародного права [7].

Спротив італійських прокурорів до певних правових змін пояснюється специфікою їхньої правової культури. Аналіз правової культури в порівняльній перспективі дозволяє зрозуміти справжній обсяг повноважень прокурорів і те, як ці повноваження можуть бути збалансовані з правами обвинувачених. Це дослідження підкреслює важливість врахування культурних аспектів при впровадженні правових реформ [8].

Антропологічне розуміння культурних факторів, що впливають на поведінку, може суттєво допомогти у розробці кримінальних захистів для встановлення обставин, що звільняють від відповідальності, пом'якшують або знижують ступінь вини. Хоча культурний захист не визнається як окремий вид захисту, культурні фактори можуть бути допущені в рамках традиційних захистів. Таким чином, врахування культурних аспектів може стати важливим елементом під час захисту у кримінальних справах [9].

Однією з ключових проблем, з якою стикаються прокурори у своїй діяльності, є емоційне та професійне вигорання. Робота в умовах постійного стресу, великих обсягів справ та складних моральних дилем може призводити до зниження ефективності та мотивації працівників. Для

запобігання цьому необхідно впроваджувати програми підтримки психічного здоров'я, забезпечувати можливості для відпочинку та відновлення, а також створювати дружню та підтримуючу робочу атмосферу.

Розвиток технологій та впровадження сучасних інформаційних систем також можуть суттєво покращити ефективність роботи прокуратури та підвищити рівень правової культури. Використання електронних баз даних, систем управління справами, автоматизованих аналітичних інструментів та інших технологічних рішень дозволяє оптимізувати процеси, знизити ризик помилок та підвищити прозорість діяльності прокуратури.

Інформаційні технології також можуть сприяти підвищенню правової обізнаності громадян. Онлайн-платформи, мобільні додатки, інтерактивні сайти та інші цифрові ресурси дозволяють громадянам отримувати інформацію про свої права та обов'язки, подавати скарги та звернення, а також брати участь у правовому житті країни. Це сприяє зміцненню довіри до правової системи та підвищенню правової культури в суспільстві.

У підсумку, розвиток правової культури є багатограним процесом, що вимагає зусиль з боку державних органів, освітніх установ, громадських організацій та міжнародних партнерів. Впровадження освітніх програм, підвищення кваліфікації працівників прокуратури, антикорупційні заходи, забезпечення прозорості та підзвітності, використання сучасних технологій та врахування зовнішніх факторів – усе це сприяє підвищенню ефективності роботи прокуратури та зміцненню правової культури в суспільстві.

Висновки і пропозиції. У результаті дослідження впливу правової культури на ефективність роботи органів прокуратури можна зробити наступні висновки. Високий рівень правової культури є невід'ємною умовою ефективної діяльності прокуратури. Боротьба з корупцією є ключовим напрямом для забезпечення ефективності роботи прокуратури. Впровадження систем контролю, жорстке покарання за корупційні дії та створення безпечних умов для викривачів корупції є необхідними кроками. Забезпечення прозорості та підзвітності діяльності прокуратури сприяє підвищенню довіри громадян. Відкриті засідання, публічні звіти та можливість громадського контролю є важливими для досягнення цієї мети. Інформаційні технології можуть суттєво покращити ефективність роботи прокуратури. Використання електронних баз даних, систем управління справами та аналітичних інструментів дозволяє оптимізувати процеси та підвищити прозорість діяльності. Запобігання емоційному та професійному вигоранню працівників прокуратури є важливим аспектом для підтримання високого рівня правової культури. Врахування міжнародних стандартів та рекомендацій сприяє розвитку правової культури. Впровадження принципів ООН та інших міжнародних організацій у національне законодавство та практику роботи прокуратури є важливим кроком.

Пропонується розробити та впровадити національну стратегію розвитку правової культури, що включає освітні програми, просвітницькі ініціативи та заходи щодо підвищення правової свідомості громадян. Використання сучасних інформаційних технологій для оптимізації процесів та забезпечення прозорості діяльності прокуратури також є необхідним. Активна взаємодія з громадянським суспільством та засобами масової інформації сприятиме підвищенню рівня довіри до правової системи та правової обізнаності громадян.

Реалізація цих пропозицій сприятиме підвищенню ефективності роботи органів прокуратури та зміцненню правової культури в Україні, що в свою чергу сприятиме розвитку демократичного суспільства та забезпеченню верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hodgson J. The Changing Prosecution Role. Oxford University Press, 2020. 142-172. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199981427.003.0005> (дата звернення: 19.07.2024).
2. Gunarto G., Kristianto R., Wahyuningsih S. Reconstruction of Regulations for the Position of Prosecutors in the Settlement of General Crimes Based on Restorative Justice Value. *Scholars International Journal of Law, Crime and Justice*, 2022. URL: <https://doi.org/10.36348/sijlclj.2022.v05i07.002> (дата звернення: 19.07.2024).
3. Anthonioz N., Schweizer M., Vuille J., Kuhn A. Role-induced bias in criminal prosecutions. *European Journal of Criminology*, 2019, vol. 16, pp. 452-465. URL: <https://doi.org/10.1177/1477370818772772> (дата звернення: 19.07.2024).
4. Шаповалова І. О. Правова культура в процесі забезпечення державності та правопорядку. Актуальні питання вдосконалення законодавства України у сучасних умовах розвитку держави, присвяченої пам'яті професора Леоніда Васильовича Багрія-Шахматова : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2022 р.) ; Одеський нац. морський ун-т. Одеса : Бондаренко М. А., 2022. 320 с. С. 72-75.
5. Young K., Billings K. Legal Consciousness and Cultural Capital. *Law & Society Review*, 2020. URL: <https://doi.org/10.1111/lasr.12455> (дата звернення: 19.07.2024).
6. Church T. Examining Local Legal Culture. *Law and Social Inquiry-journal of The American Bar Foundation*, 1985, vol. 10, pp. 449-510. URL: <https://doi.org/10.1111/J.1747-4469.1985.TB00508.X> (дата звернення: 19.07.2024).
7. Almqvist J. The Impact of Cultural Diversity on International Criminal Proceedings. *Journal of International Criminal Justice*, 2006, vol. 4, pp. 745-764. URL: <https://doi.org/10.1093/JICJ/MQI091> (дата звернення: 19.07.2024).
8. Montana R. Adversarialism in Italy: Using the Concept of Legal Culture to Understand Resistance to Legal Modifications and its Consequences. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2014, vol. 20, pp. 99-120. URL: <https://doi.org/10.1163/157181712X615258> (дата звернення: 19.07.2024).
9. Winkelman M. Cultural Factors in Criminal Defense Proceedings. *Human Organization*, 1996, vol. 55, pp. 154-159. URL: <https://doi.org/10.17730/HUMO.55.2.M742646230654345> (дата звернення: 19.07.2024).

ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CHALLENGES OF LEGAL RESPONSIBILITY OF ATTORNEY-AT-LAW IN ENFORCEMENT PROCEEDINGS

Жаботинський І.В., приватний виконавець виконавчого округу м. Києва,
аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті висвітлені проблеми, що виникають на стадії виконання рішень судів та інших органів у зв'язку з неправомірними діями адвоката як представника однієї із сторін. Констатовано, що діяльність, спрямована на перешкодження виконанню рішення суду або іншого рішення, яке підлягає примусовому виконанню, більш характерна для представника боржника та самого боржника. Неправомірні дії таких осіб носять характер зловживання своїми процесуальними правами та створення перешкоди для державного або приватного виконавця, який вчиняє виконавчі дії у виконавчому провадженні. Адвокат як представник боржника або стягувача володіє майже повним імунітетом від відповідальності за вчинення недобросовісних дій тією особою, яку він представляє. Для вирішення цього дисбалансу, який сприяє зниженню ефективності виконання рішень судів, запропоновано удосконалити інститут юридичної відповідальності адвоката, яка відіграє насамперед морально-етичну роль в системі правового регулювання професійної адвокатської діяльності. По-перше, Правила адвокатської етики повинні містити заборону на надання адвокатом порад і консультацій, спрямованих на зловживання клієнтом його процесуальними правами й створенню перешкоди для правомірної діяльності приватних і державних виконавців. По-друге, слід надати приватному і державному виконавцю більш широкі повноваження із застосування штрафних (насамперед грошових) санкцій щодо учасників виконавчого провадження, які створюють перешкоди для правомірної діяльності виконавця у виконавчому провадженні. Розміри штрафів, які застосовує виконавець як санкцію за порушення стороною виконавчого провадження своїх обов'язків, має відповідати принципу розумності й бути достатньою економічно обтяжливою для того, щоб досягти своєї запобіжної мети. По-третє, із законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність запропоновано виключити як державних, так і приватних виконавців з переліку осіб, які повинні сплачувати фінансовий внесок за подання дисциплінарної скарги на дії адвоката у виконавчому провадженні.

Ключові слова: виконавче провадження, державний / приватний виконавець, адвокат, юридична відповідальність адвоката, етичні стандарти адвокатської діяльності, етичні стандарти діяльності державних / приватних виконавців.

The article highlights the problems that arise at the stage of enforcement of court decisions and other authorities in connection with the misconduct of an attorney-at-law as a representative of one of the parties. It is emphasized that activities aimed at obstructing the enforcement of a court decision or other enforceable decision are more typical for the debtor's representative and the debtor himself. The unlawful actions of such persons have the nature of abuse of their procedural rights and creation of obstacles for a public or private enforcement officers who perform enforcement actions in enforcement proceedings. As a representative of a debtor or a creditor, an attorney-at-law has almost complete immunity from liability for the commission of malpractice by the person he or she represents. To address this imbalance, which contributes to a decrease in the effectiveness of enforcement of court decisions, the author proposes to improve the institute of legal liability of an attorney-at-law, which plays primarily a moral and ethical role in the system of legal regulation of professional attorney-at-law activities. Firstly, the Rules of Attorneys' Ethics should prohibit attorneys' advice and consultations aimed at abusing the client's procedural rights and creating obstacles to the lawful activities of private and public bailiffs. Secondly, private and public bailiffs should be granted broader powers to impose penalties (primarily monetary) on parties to enforcement proceedings that create obstacles to the bailiff's lawful activities in enforcement proceedings. The amount of fines imposed by the enforcement officer as a sanction for a party to the enforcement proceedings' breach of its obligations must comply with the principle of reasonableness and be sufficiently economically burdensome to achieve its preventive purpose. Thirdly, it is proposed to exclude both public and private bailiffs from the list of persons who must pay a financial contribution for filing a disciplinary complaint against the actions of an attorney-at-law in enforcement proceedings.

Key words: enforcement proceedings, public/private enforcement officer, attorney-at-law, legal responsibility of an attorney-at-law, ethical standards of attorney-at-law, ethical standards of public/private enforcement officers.

Вступ. Актуальність теми. Питання виконання рішень судів та інших органів в Україні є одним із пріоритетів судової реформи, особливо з урахуванням вимог щодо європейської інтеграції України. Цей факт підкреслений у Звіті Європейської комісії, оприлюдненому у листопаді 2018 р., де вказано, що Україна має вживати системних зусиль щодо покращення рівня виконання судових рішень [1]. Нажаль, добровільне виконання залишається в Україні на вкрай низькому рівні, що підсилюється проблемами, зумовленими правовим режимом воєнного стану, тому актуальним є дослідження механізмів юридичної відповідальності осіб, які беруть участь у цьому процесі. При цьому відповідно до стандартів Ради Європи, «судді та адвокати відіграють різні ролі в судовому процесі, проте внесок представників обох професій є необхідним для досягнення справедливих та ефективних рішень в усіх судових процесах відповідно до закону» (Висновок № (2013)16 Консультативної ради європейських суддів «Про відносини між суддями та адвокатами») [2].

Адвокат є учасником виконавчого провадження як представник однієї із сторін. Ми погоджуємося із Кур'ятою В. В., яка стверджує, що «однією функцією адвоката у виконавчому провадженні є функція контролю за діяльністю дер-

жавного чи приватного виконавця» [3, с. 466]. На наше переконання, ця функція для даного виду адвокатської діяльності є вихідною. Поряд із цим, важливими є методи і засоби, якими адвокат досягає своїх цілей на стадії виконання судового або іншого рішення, а також недопущення зловживання адвокатом своїми процесуальними правами. Тому сприяння адвокатом досягненню мети виконавчого провадження є не менш значущою його функцією [3, с. 465–466].

Мета дослідження. Стаття 76 Закону України «Про виконавче провадження» [4] визначає загальні інституційні підвалини для притягнення до юридичної відповідальності учасників виконавчого провадження. Неправомірними діями або бездіяльністю в контексті цієї норми вважається несвочасне подання або неподання звітів про відрахування із заробітної плати та інших доходів боржника, неподання або подання неправдивих відомостей про доходи і майновий стан боржника, ненадання боржником на вимогу виконавця декларації чи зазначення у декларації неправдивих відомостей або неповідомлення про зміну таких відомостей, неповідомлення боржником про зміну місця проживання (перебування) чи місцезнаходження або місця роботи (отримання доходів), а також за неявку без поважних причин за викликом виконавця. Поряд із цим, вказано норма Закону

Україні «Про виконавче провадження» є бланкетною, вона відсилає нас до інших нормативних актів, зокрема, КУпАП [5], Кримінального кодексу України [6], а рівень її дієвості залишається доволі низьким.

У науковій юридичній літературі дослідження присвячені переважно правовому статусу адвоката, класифікації різновидів його діяльності або загальним питанням притягнення адвоката до різних видів юридичної відповідальності (Н. М. Бакаянова [7], Т. Б. Вільчик [8], В. В. Заборовський [9], С. О. Іваницький [10] та інші). Водночас, питання визначення інструментів притягнення адвоката до галузевих видів відповідальності з урахуванням специфічних особливостей виконавчого провадження залишаються недослідженими. Тому наше завдання в цій статті – дослідити основні проблеми, які виникають на стадії виконання рішень судів та інших органів у зв'язку з неправомірними діями адвоката як представника однієї із сторін, а також запропонувати шляхи їх вирішення через інститут юридичної відповідальності адвоката-представника у виконавчому провадженні.

Виклад результатів дослідження. *Проблеми дисциплінарної відповідальності адвоката у виконавчому провадженні.* Проблема дисциплінарної відповідальності адвоката, залученого до виконання рішень судів та інших органів, має дуалістичний характер, адже пов'язана як із стандартами адвокатської етики, так і відповідними стандартами діяльності приватного / державного виконавця.

Відповідно до ст. 18 Кодексу професійної етики приватних виконавців України у відносинах з учасниками виконавчого провадження приватний виконавець повинен бути стриманим, коректним і тактовним. Він зобов'язаний забезпечити однакове ставлення до усіх учасників виконавчого провадження, дотримуючись високих стандартів ввічливості та поваги до їхніх прав, сприяти сторонам виконавчого провадження в реалізації їхніх прав, передбачених чинним законодавством [11]. Як правило, приватний виконавець націлений на швидке та ефективне виконання рішення суду, що не завжди відповідає реальним намірам боржника та його представника.

Стаття 42 Правил адвокатської етики зобов'язує адвоката, представляючи інтереси клієнта або виконуючи функцію захисника в суді, дотримуватися вимог чинного процесуального законодавства, законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, про судоустрій і статус суддів, іншого законодавства, що регламентує поведінку учасників судового процесу, а також вимог Правил [12].

Загальні принципи адвокатської етики також уповноважують адвоката бути чесним, добропорядним, поважати права та обов'язки інших осіб, уникати конфлікту інтересів, виходити з переваги інтересів клієнта, забороняють адвокату давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень й вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству або Правилам адвокатської етики [12]. Слідуючи вказаних приписам, адвокат повинен сприяти державному або приватному виконавцю, які здійснюють діяльність з виконання рішення суду або іншого органу, яке набуло законної сили в передбаченому нормативними актами порядку. Як вірно зауважує С. В. Прилуцький, «сама адвокатура має бути надійною опорою судової влади та правосуддя» [13, с. 240].

Порушення Правил адвокатської етики може бути підставою для дисциплінарної відповідальності адвоката, передумовою якої є скарга, подана на щодо його дій або бездіяльності до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону клієнтом або іншою особою, якій стало відомо про вчинення адвокатом правопорушення [12; 14]. Незважаючи на те, що в дисциплінарній практиці щодо адвокатів доволі складно знайти реальні приклади застосування дисциплінарних стягнень до адвокатів, які порушили вимоги професійної етики, представляючи інтереси клієнтів у виконавчому провадженні, це не свідчить про

відсутність таких порушень. По-перше, найчастіше адвокати не вчиняють правопорушень самостійно, але надають клієнтам поради, зміст яких не сприяє дотриманню принципу обов'язковості рішення суду. За результатами таких порад, які повною мірою охороняються адвокатською таємницею, самого адвоката не можна притягти до дисциплінарної відповідальності, навіть якщо, дотримуючись інструкцій адвоката, клієнт вчиняє або відверто протиправні або не зовсім правомірні дії. Відповідальність за такі дії нестиме саме клієнт, який вже пост-фактум може подати скаргу не неетичні дії адвоката до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону. Дотримання ж принципів адвокатської етики в частині застосування методів і способів, які відповідають чинному законодавству, є особистою відповідальністю адвоката і перед собою, і перед клієнтом, і перед адвокатською спільнотою. По-друге, судова практика у виконавчому провадженні здебільшого стає на бік захисту прав боржників, а не законних дій виконавця, спрямованих на оперативне виконання рішення суду, тому довести факт надання адвокатом неправомірних порад боржнику на практиці доволі складно. Під час подання скарг на дії та бездіяльність виконавця як до суду, так і до Міністерства юстиції України, найчастіше виграє боржник, якого консультує й представляє кваліфікований адвокат, а не виконавець. Таким чином, в кінцевому рахунку страждає публічний інтерес, адже держава отримує низький рівень виконання рішень судів та інших органів та зауваження з боку міжнародних організацій та інституцій: Ради Європи, Європейської комісії та виграє справа проти держави у Європейському суді з прав людини.

На нашу думку, доцільним є удосконалення інституту дисциплінарної відповідальності в частині створення дієвого механізму протидії зловживанню адвокатом його процесуальними правами як представника у виконавчому провадженні. Насамперед Правила адвокатської етики повинні містити запобіжники, спрямовані на протидію зловживанню адвокатами процесуальними правами у виконавчому провадженні. В тексті цього документа повинна міститися заборона на надання адвокатом порад і консультацій, спрямованих на зловживання клієнтом його процесуальними правами й створенню перешкод для правомірної діяльності приватних і державних виконавців. Також варто спростити шлях оскарження протизаконних дій адвоката для виконавця через інститут дисциплінарної скарги. Справа в тому, що за подання скарги на неправомірні дії адвоката встановлена офіційна плата – за внесення кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури регіонів відомостей до Реєстру дисциплінарних проваджень у розмірі одного прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день подання заяви (скарги) щодо поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність (п. 3 Рішення Ради адвокатів України від 16–17.11.2022 р., № 144) [15]. Примітно, що судді, які подають скарги на адвокатів в межах здійснення правосуддя, звільнені від сплати цього збору до органів адвокатського самоврядування, який у 2024 р. складає 2920 грн [16]. Таке «обтяження», розміри якого співставні з розмірами судового збору, є чинником, який стримує виконавців від подання скарг на дії адвокатів-представників сторін у виконавчому провадженні, навіть якщо у виконавця є всі підстави для вчинення таких дій. Враховуючи, що діяльність виконавців не є виключно приватною, а спрямована на реалізацію публічного інтересу, варто виключити ці державних, так і приватних виконавців з переліку осіб, які повинні сплачувати внесок за подання дисциплінарної скарги на дії адвоката у виконавчому провадженні.

Проблеми адміністративної відповідальності адвоката у виконавчому провадженні. Статтею 188¹³ КУпАП передбачена адміністративна відповідальність за невиконання

нання законних вимог державного виконавця, приватного виконавця [5]. Приміром, якщо сторона виконавчого провадження не здійснює належної взаємодії з виконавцем, не надає йому необхідну інформацію, ухиляється від явки на вимогу виконавця, порушує свої обов'язки, які передбачені Законом України «Про виконавче провадження», державний або приватний виконавець має право скласти протокол про адміністративне правопорушення, який повинен містити всі необхідні реквізити, передбачені статтею 256 КУпАП. Розмір штрафу в такому разі складає від п'ятдесяти до ста неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Примітно, що адміністративне стягнення за протидію законній діяльності приватних виконавців накладають суди, а стосовно державних виконавців – начальники органів державної виконавчої служби, яким безпосередньо підпорядковані державні виконавці. Протоколи про адміністративну відповідальність, складені приватними виконавцями, не завжди підтримуються судом, або через формальні причини, або через помилки виконавця при складенні протоколу. Водночас, адвокат як представник сторони виконавчого провадження не несе юридичну відповідальність в такому разі, оскільки українське законодавство передбачає принцип індивідуальної дії юридичних санкцій. Адвокат не може нести відповідальність за дію або бездіяльність особи, яку він представляє, незважаючи на те, що він користується процесуальними правами такої особи. На практиці саме адвокат може надавати поради стороні виконавчого провадження, які спрямовані на протидію виконання рішення суду. При цьому відповідальність, зокрема, адміністративну, нестиме в такому разі саме боржник або стягувач. Недобросовісні дії адвоката в такій ситуації переважно залишаються безкарними.

Вважаємо, що попри наявні інституційні проблеми інституту адміністративної відповідальності, процедура якої не повною мірою узгоджується з європейськими стандартами належного судочинства, його потенціал є недостатньою мірою розкритий у виконавчому провадженні. На нашу думку, більш широке застосування адміністративних штрафів сприятиме підвищенню дієвості виконавчого провадження. При цьому на законодавчому рівні має бути вирішена проблема нерівного статусу приватних і державних виконавців: перші повинні отримати право накладати адміністративні стягнення на недобросовісних учасників виконавчого провадження на рівні з державними виконавцями. Адже судові процедури накладення відповідних санкцій хоча і є привабливою, але ускладнює процес і значно знижує його дієвість. Дотримання процесуальних гарантій для учасників виконавчого провадження цілком можна досягти шляхом застосування інструментів судового контролю за накладенням приватним або державним виконавцем адміністративних стягнень.

Окрім того, може бути розширений перелік дій або бездіяльності учасників виконавчого провадження, за наслідком яких можуть бути накладені адміністративні стягнення. Приміром, часто боржники не допускають виконавця до житла та іншого володіння, приміщень і сховищ, для проведення виконавчих дій або вчиняють різноманітні дії, що унеможливають чи ускладнюють виконання рішення. Потенційно це може бути приводом для накладення виконавцем адміністративних стягнень на сторону виконавчого провадження, що вчиняє відповідні дії.

Перспективною, на нашу думку, є можливість накладення на адвоката як представника у виконавчому провадженні, адміністративних санкцій за протидію законній діяльності приватного або державного виконавця, яка полягає у вчиненні активних дій, спрямованих на укладення або унеможливлення виконання рішення суду або іншого органу. Якщо такі дії вчиняє саме адвокат за дорученням клієнта, то і юридичну відповідальність за них має нести саме адвокат. На нашу думку, таке нормативне рішення сприятиме різкому зменшенню процесуальних зловживань з боку адвокатів, які представляють інтереси

сторін у виконавчому провадженні. Потенційні наслідки особистої відповідальності дисциплінуватимуть адвокатів й спонукатимуть їх до правомірної поведінки.

Проблеми процесуальної відповідальності адвоката у виконавчому провадженні. Стверджуючи тезу самостійності процесуальної відповідальності, Капустіна Н. Б. і Шевчук Я. В. стверджують, що «правовідносини процесуальної відповідальності – це суспільні відносини, врегульовані нормами процесуального права, що мають охоронний характер, спрямовані на захист прав та законних інтересів суб'єктів процесуальної діяльності» [17, с. 524]. Погоджуючись з таким підходом, підкреслимо, що процесуальна відповідальність має посісти провідне місце серед видів галузевої юридичної відповідальності у виконавчому провадженні через її найтісніший зв'язок з судовим процесом.

Незважаючи на значущість процесуальної відповідальності, її роль у виконавчому провадженні є не до кінця розкритою. В постанові КЦС ВС від 03 червня 2020 р. у справі № 318/89/18 надається визначення зловживанню процесуальними правами: «це протиправне, недобросовісне та неналежне використання учасником справи (його представником) належних йому процесуальних прав, що виражається у винних процесуальних діях (бездіяльності), які зовні відповідають вимогам цивільних процесуальних норм, але здійснюються з корисним або особистим мотивом, що спричиняє шкоду інтересам правосуддя у цивільних справах та (або) інтересам учасників справи, чи недобросовісна поведінка в інших формах. ... При зловживанні процесуальними правами суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов, чи застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті цивільного права та інтересу, тобто відмова в позові» [18]. На нашу думку, процесуальна відповідальність учасників виконавчого провадження має наступати саме за зловживання ними процесуальними правами. Суб'єктом накладення відповідних процесуальних санкцій має бути державний / приватний виконавець або суд під час здійснення судового контролю за виконанням рішення суду.

Наявного на сьогодні правового регулювання питання накладення процесуальних санкцій на недобросовісних учасників виконавчого провадження, на нашу думку, недостатньо. Розділ XI Закону України «Про виконавче провадження» [4] присвячений відповідальності у виконавчому провадженні. Однак, чіткі процесуальні наслідки для боржника настають лише в разі невиконання ним рішення, що зобов'язує його вчинити певні дії, та рішення про поновлення на роботі. В такому разі на підставі статті 75 зазначеного закону виконавець вносить постанову про накладення штрафу на боржника (фізичну або юридичну особу або на посадову особу). Розмір таких штрафів складає від 100 до 300 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Відповідно до ч. 2 ст. 75 в разі повторного невиконання рішення боржником без поважних причин виконавець у тому самому порядку накладає на нього штраф у подвійному розмірі та звертається до органів досудового розслідування з повідомленням про вчинення ним кримінального правопорушення. На нашу думку, з практичної точки зору описаний механізм не є ефективним прикладом процесуальних санкцій, які уповноважений накладати саме виконавець у виконавчому провадженні, оскільки розмір можливих штрафів, що накладає виконавець, є мізерним (від 1700 до 5100 грн). Однак, спектр застосування цього інституту можна істотно розширити як за рахунок збільшення розміру штрафів, так і за рахунок розширення підстав їх застосування. З теоретичної точки зору стаття 75 Закону України «Про виконавче провадження» – єдиний безпосередній інструмент процесуальної відповідальності, який має в своєму арсеналі виконавець.

На відміну від статті 75 вказаного закону, його стаття 76 відсилає до адміністративної та кримінальної відповідальності за невиконання рішення суду або іншого органу. Однак, звернення до адміністративних санкцій, не всі з яких уповноважений накладати виконавець, а також до органів досудового розслідування, які за заявою виконавця мають розпочати кримінальне провадження, не є таким же дієвим, як безпосереднє накладення санкцій виконавцем у виконавчому провадженні. Відповідно до ст. 382 Кримінального кодексу України [6] покарання може бути застосовано за умисне невиконання або перешкоджання виконанню вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, а також умисне невиконання службовою особою рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного суду України та умисне недотримання висновку Конституційного суду України. Водночас, відповідно до правової позиції ККС ВС, висловленої у постанові від 14 травня 2019 р. у справі № 319/841/16-к, для встановлення факту умисного невиконання судового рішення має важливе значення з'ясування питання про наявність реальної можливості його виконати [19]. Якщо слідувати цій логіці, то особа, яка не має ліквідного майна, не може нести кримінальної відповідальності за невиконання рішення суду, яким на неї накладено майнове зобов'язання. Притягнути таку особу до інших видів юридичної відповідальності за невиконання рішення суду також неможливо. Статистика застосування статті 382 КК України не є численною, хоча окремі вирокі по ній виносяться кожного року. Водночас слід мати на увазі, що притягнення особи до адміністративної або кримінальної відповідальності не означає виконання цією особою рішення суду, яке стало підставою для застосування відповідних санкцій юридичної відповідальності. Кримінальне провадження є досить довготривалим процесом, й може зайняти від одного року до кількох. Санкції ж процесуальної відповідальності накладаються виконавцем оперативно й відчутно впливають на реалізацію особистих, зокрема майнових, прав особи, яка є учасником виконавчого провадження. Тому ці санкції є доволі ефективними.

Доволі цікавим є порівняння процесуальних санкцій, які накладаються судом за зловживання процесуальними правами у судовому процесі, із форматом виконавчого провадження. Зробимо це на прикладі цивільного судочинства. По-перше, в судовому процесі сам суд застосовує санкції за недобросовісну поведінку до учасників судового процесу. Виконавець у виконавчому провадженні такими правами переважно не наділений. По-друге, перелік форм зловживання процесуальними правами, передбачений ст. 44 ЦПК України [20], до яких переважно належить подання безпідставних подань, заяв і скарг, не є вичерпним, і суд може визнати певні дії учасників судового провадження, якщо вони суперечать засадам цивільного судочинства, недобросовісними. По-третє, санкції за зловживання процесуальними правами суд застосовує як до учасників судового процесу, так і до їх представників. Серед можливих санкцій: (а) повернення скарг, заяв, клопотань (ч. 3 ст. 44 ЦПК України); (б) залишення скарги, заяви, клопотання без розгляду (ч. 3 ст. 44 ЦПК України); (в) штраф (ст. 148 ЦПК України); (г) покладення судових витрат незалежно від результатів вирішення спору (ч. 9 ст. 141 ЦПК України) [21]. Саме такого різнопланового інструментарію бракує у виконавчому провадженні, адже притягти адвоката до процесуальної відповідальності у виконавчому провадженні майже неможливо.

Враховуючи, що виконавче провадження є складовою й завершальним етапом судового провадження, інститут процесуальної відповідальності його учасників має бути розширений, а виконавцю слід надати декілька інструментів, спрямованих на обмеження майнових та інших прав боржника та його представника з метою спонукання їх до якнайшвидшого виконання рішення суду. Процесуальна відповідальність учасників виконавчого провадження має бути детально унормована Законом України «Про виконавче провадження», а санкції цього виду відповідальності мають бути розширені. В законодавстві зарубіжних країн доволі популярним є астрент, що «полягає в присудженні до сплати боржником грошової суми, яка встановлюється судом на одиницю часу прострочення виконання судового рішення (день, тиждень, місяць) до повного його виконання» [22]. Як правило, цей різновид штрафу накладається судом за невиконання його рішення, і є доволі дієвим, тому варто розглянути застосування подібних правил в Україні.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто відзначити, відповідальність адвоката, який здійснює функцію представництва інтересів учасників виконавчого провадження, має насамперед морально-етичну складову. Адвокат має статусні професійні обов'язки, які випливають із законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність та Правил адвокатської етики, які зумовлюють його моральну і юридичну відповідальність перед клієнтом. Остання виконує запобіжно-охоронну функцію в системі правосуддя й вимагає від адвоката дбати про інтереси особи, яку він представляє, вдало поєднуючи це із необхідністю сприяти належному відправленню правосуддя на етапі виконання рішення суду. З іншого боку, адвокат зобов'язаний дотримуватися стандартів професійної етики під час взаємодії з приватними та державними виконавцями й не вчиняти дій, спрямовуючи свою процесуальну активність виключно в конструкторне русло.

У виконавчому провадженні його учасники потенційно можуть нести дисциплінарну, адміністративну й процесуальну відповідальність. Однак, сучасне законодавче регулювання ускладнює застосування цих інститутів насамперед через те, що повноваження виконавця в частині накладення стягнень на учасників виконавчого провадження є дуже обмеженими. Адвокат як представник боржника або стягувача володіє майже повним імунітетом від відповідальності за зловживання процесуальними правами та вчинення інших недобросовісних дій тією особою, яку він представляє. Це не сприяє досягненню завдань виконавчого провадження, тому виконавець повинен отримати дієві інструменти із накладення процесуальних і адміністративних стягнень на представника сторони виконавчого провадження, який створює перешкоди в правомірній діяльності виконавця. Таким чином, надання приватному і державному виконавцю більш широких повноважень із застосування штрафних (насамперед грошових) санкцій щодо учасників виконавчого провадження, які створюють перешкоди для правомірної діяльності виконавця у виконавчому провадженні, є одним із першочергових завдань судово-правової реформи. Розміри штрафів, які застосовує виконавець як санкцію за порушення стороною виконавчого провадження своїх обов'язків, має відповідати принципу розумності й бути достатньою економічно обтяжливою для того, щоб досягти своєї запобіжної мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Commission staff working document Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. 08.11.2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecef3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf
2. Висновок № (2013)16 Консультативної ради європейських суддів «Про відносини між суддями та адвокатами» від 15 листопада 2013 р. *Офіційний веб-сайт судової влади*. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/KRES%20Vusnovok.pdf>

3. Кур'ята В.В. Функції адвоката у виконавчому провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 465-468. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2023/108.pdf
4. Про виконавче провадження: Закон України 2 червня 2016 р., № 1404-VIII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення. 7 грудня 1984 р., № 8073-X. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
6. Кримінальний кодекс України. 5 квітня 2001 р., № 2341-III. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
7. Бакаянова Н.М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.10. Одеса, 2017. 395 с.
8. Вільчик Т.Б. Участь адвоката у виконавчому провадженні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023 № 3 (9). С. 292–309.
9. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 900 с.
10. Іваницький С. О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2017. 800 с.
11. Кодекс професійної етики приватних виконавців України. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0007943-21#Text>
12. Правила адвокатської етики, схвалені Звітньо-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року 9 червня 2017 р. *Офіційний веб-сайт НААУ*. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf
13. Прилуцький С. В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 236–242.
14. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р., № 5076-VI. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
15. Про Реєстр дисциплінарних проваджень: Рішення Ради адвокатів України від 16-17.11.2022 р., № 144. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0144871-22#Text>
16. Прожитковий мінімум в Україні 2024. *Офіційний веб-сайт Мінфіну*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/>
17. Капустіна Н.Б. і Шевчук Я.В. Процесуальна відповідальність як соціальне явище: історико-філософський аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 522-525. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/124.pdf
18. Постанова КЦС ВС від 03 червня 2020 р. у справі № 318/89/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/89675396?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.231219999.1668843846.1722350355-1984189202.1711800220#_gl=1*6tk42a*_gcl_au*MTI1NjY5ODc2NS4xNzIxNzI5MTU2
19. Постанова ККС ВС від 14 травня 2019 р. у справі № 319/841/16-к. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81841881>
20. Цивільний процесуальний кодекс України. 18 березня 2004 р., № 1618-IV. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
21. Сакара Н.Ю. Добросовісність та зловживання процесуальними правами: окремі аспекти правозастосування. 27.12.2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/dobrosovisnist-ta-zlovzivannia-procesualnimi-pravami-okremi-aspekti-pravozastosuvannia>
22. Авторгов А. Астрентом по боржниках. *Особистий блог*. 06.04.2021. URL: <https://www.avtorgov.com/%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BC-%D0%BF%D0%BE-%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%85/>

ЕКОНОМІЧНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРОКУРОРІВ УКРАЇНИ

ECONOMIC INDEPENDENCE AS A COMPONENT OF THE PRINCIPLE OF INDEPENDENCE OF PROSECUTORS OF UKRAINE

Корнющенко С.С., аспірант кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Незалежність прокурорів є базовим принципом існування та функціонування органів прокуратури як в Україні, так і поза її межами. Незалежність прокурорів є головною умовою реалізації принципу верховенства права, ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечення правового порядку. Незалежність прокурорів становить систему, при якій ніхто не може вплинути на їх діяльність, обмежити її чи зобов'язати вчинити певні дії, окрім, як у спосіб, який прямо визначений законодавством.

Економічна незалежність є складовою незалежності прокурорів, яка, відповідно, вимагає закріплення на законодавчому рівні відповідних гарантій фінансування органів прокуратури, а також оплати праці їх працівників.

У статті приділено увагу засаді економічної незалежності прокурорів та її значенню для діяльності належного функціонування органу прокуратури. Проаналізовано результати проведеної реформи органів прокуратури України. Висвітлено тенденцію до продовження застосування економічного важеля впливу на прокурорів, навіть після реформування органу. Висловлено припущення щодо мети втручання в економічну незалежність прокурорів України та шляхів запобігання цьому. Автором проаналізовано підходи судової гілки влади до аналогічних за змістом порушень суддівської незалежності. В даній роботі детально описано законодавчі нормативно-правові акти, які вказують на незаконність впровадження та використання такого поняття як «прожитковий мінімум для працездатних осіб, що застосовується для визначення посадового окладу прокурора окружної прокуратури», а також приведено правову позицію Конституційного Суду України щодо застосування саме спеціального нормативно-правового акту, у разі його конкуренції з загальним. У роботі також підкреслено, що ключову роль у забезпеченні економічної незалежності прокурорів також відіграє прозора та об'єктивна процедура оцінки якості роботи прокурорів, що значною мірою впливає на загальний розмір річного матеріального забезпечення прокурора. Запропоновано запровадження автоматизованої інформаційної системи оцінки якості діяльності прокурорів на основі чітко визначених індикативних показників роботи за основними напрямками. Визначено, що з урахуванням наміру України здобути членство в Європейському Союзі, проблема порушення незалежності прокурорів потребує якнайшвидшого вирішення.

Ключові слова: прокурор, орган прокуратури, незалежність прокурорів, Рада прокурорів України, гарантії незалежності прокурорів, економічна незалежність, матеріальне забезпечення прокурорів.

The independence of prosecutors is a fundamental principle of the existence and functioning of prosecutor's offices in Ukraine and abroad. The independence of prosecutors is the primary condition for implementing the principle of the rule of law, adequate protection of human and citizen rights and freedoms, and ensuring legal order. The independence of prosecutors constitutes a system in which no one can influence their activity, limit it, or oblige them to take specific actions, except in a way expressly defined by legislation.

Economic independence is a component of the independence of prosecutors, which, accordingly, requires the establishment at the legislative level of appropriate guarantees of funding of prosecutor's offices and the remuneration of their employees.

The article focuses on the principle of economic independence of prosecutors and its importance for the proper functioning of the prosecutor's office. The results of the reform of the prosecutor's office of Ukraine were analyzed. The tendency to continue using economic leverage on prosecutors, even after reforming the body, is highlighted. Assumptions are made regarding the purpose of interfering with the financial independence of Ukrainian prosecutors and ways to prevent it. The author analyzed the approaches of the judicial branch of government to violations of judicial independence similar in content. This work describes in detail the legislative and regulatory acts that indicate the illegality of the implementation and use of such a concept as "living wage for able-bodied persons, which is used to determine the salary of the prosecutor of the district prosecutor's office" as well as the legal position of the Constitutional Court of Ukraine regarding the application of a particular normative legal act, in case it competes with the general one. The paper also emphasizes that a transparent and objective procedure also plays a crucial role in ensuring the economic independence of prosecutors when assessing the quality of prosecutors' work, which primarily affects the total amount of the prosecutor's annual financial support. It is proposed that an automated information system be introduced to assess the quality of prosecutors' activities based on clearly defined work indicators in the main areas. It was determined that considering Ukraine's intention to gain membership in the European Union, the problem of violating independence of prosecutors needs to be solved as soon as possible.

Key words: prosecutor, prosecutor's office, independence of prosecutors, Council of Prosecutors of Ukraine, guarantees of freedom of prosecutors, economic autonomy, financial support of prosecutors.

Вступ. Основоположні принципи демократичного суспільства та, зокрема, верховенства права у суспільстві забезпечуються багатьма факторами, серед яких провідне місце займає належне гарантування людині та громадянину права на справедливий суд та незалежність судової влади та правоохоронних органів як ключова умова реалізації цього права. Україною в останні роки на підставі рекомендації Ради Європи та інших міжнародних організацій прийнято ряд змін до законодавства, які, на перший погляд, врегульовують належне забезпечення принципу незалежності прокурорів та створюють передумови до європейської інтеграції даної інституції, але залишаються певні проріхи, що неприйнятно впливають на загальний результат реформ. Конституція України та інші нормативно-правові акти містять значну кількість положень, які встановлюють особливий статус та гарантії незалежності прокурорів та нібито забезпечують їх ефективне

та незалежне функціонування. Серед основних законодавчо закріплених гарантій незалежності прокурорів України виділяють гарантію належного матеріального, соціального та пенсійного забезпечення, або, як ще називають, економічну незалежність. Неодноразово питання економічного тиску на прокурорів знаходило своє відображення як в рекомендаціях Ради Європи, так і в рішеннях національних судових інституцій, зокрема Конституційного Суду України, що свідчить про недостатню законодавчу та практичну урегульованість даного питання. Питання функціонування та реформування інституту незалежності прокуратури досліджували у своїх працях такі науковці, як: В. Сухонос, М. Ковалін, П. Жоган, М. Вітрук та багато інших. Проте, не зважаючи на значні теоретичні напрацювання та зміни в законодавстві, викликані також невдоволенням з боку європейських партнерів, питання забезпечення гарантій незалежності прокурорів,

та зокрема економічної незалежності, залишається дискусійним та повністю нерегульованим. Отже, існує необхідність комплексного аналізу економічної незалежності прокурорів.

Метою даної статті є дослідження функціонування та реформування економічної незалежності прокурорів України, дослідження факторів, що негативно впливають на стан матеріального забезпечення прокурорів та аналіз можливих шляхів удосконалення діючого законодавства з метою належної реалізації принципу незалежності прокурорів.

Виклад основного матеріалу. Згідно з законодавством, прокурор має бути незалежним від будь-якого впливу та тиску. Але на практиці цей принцип, здебільшого, працює не в повній мірі.

Відповідно до результатів оприлюдненого дослідження результатів державної політики реформування прокуратури протягом 2014–2023 років, проведеного Громадською організацією «Адвокат майбутнього» незалежність прокурора, належне прокурорське самоврядування та якісне управління органами прокуратури без втручання у процесуальну діяльність прокурора є необхідною передумовою для набуття Україною членства у Європейському Союзі. Проте, на думку експертів, реформування прокуратури, яке розпочалося у 2014 році, не привело до забезпечення незалежності прокурорів [1].

Законодавчим органом в частині 1 статті 16 Закону України «Про прокуратуру» [2] закріплюється, що незалежність прокурора, окрім іншого, забезпечується установленим законом порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури; належним матеріальним, соціальним та пенсійним забезпеченням прокурора.

У висновку № 12 (2009) Консультативної ради європейських прокурорів [3] сформовано норму, згідно якої для забезпечення незалежного статусу прокурорів потрібне дотримання деяких мінімальних вимог, зокрема щоб їх призначення, просування по службі, гарантії перебування на посаді, включно з можливістю переведення, здійснювалися лише на підставі закону або за їхньою згодою, а умови оплати праці забезпечувалися законом.

В свою чергу, статтею 81 Закону України «Про прокуратуру» передбачається, що заробітна плата прокурора регулюється цим Законом та не може визначатися іншими нормативно-правовими актами.

Але реальний стан виконання норм законодавства в країні протягом тривалого часу мав зовсім інший характер. Так, 19 вересня 2019 року в ході реформування органів прокуратури прийнято закон № 113-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» [4], відповідно до абзацу 3 пункту 3 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення», якого оплата праці працівників Генеральної прокуратури України, регіональних прокуратур, місцевих прокуратур, військових прокуратур здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України, яка встановлює оплату праці працівників органів прокуратури.

Зазначена норма закону визнана неконституційною 13 вересня 2023 року, коли Другим сенатом Конституційного Суду України на пленарному засіданні ухвалено рішення у справі за конституційними скаргами щодо конституційності абзацу третього пункту 3 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 року № 113-IX [5].

На переконання Конституційного Суду України, Верховна Рада ще раніше створила підстави для вивченості прокурорів у тому, що їхній статус і відповідно його невіддільні елементи, як і статус суддів, захищені нормативними актами вищого, ніж підзаконного рівня.

Урегулювання ж законом, а не підзаконним актом питання винагороди прокурорів становить гарантію забезпечення їх незалежності, унеможливило втручання орга-

нів виконавчої влади в діяльність прокуратури. Інакше це становитиме недотримання принципу поділу влади.

При більш детальному аналізі норм законодавства, що регулюють економічну незалежність прокурорів ми бачимо, що не зважаючи на зазначене рішення Конституційного Суду України, законодавчі органи продовжують нехтувати загальноєвропейськими стандартами та використовувати юридичні маніпуляції та стримування розвитку інституту незалежності прокурорів в Україні.

Зокрема, відповідно до діючої редакції статті 81 Закону України «Про прокуратуру» посадовий оклад прокурора встановлюється у чітко визначеному розмірі прожиткових мінімумів для працездатних осіб, станом на 1 січня кожного календарного року.

Але починаючи, з прийняття Закону України «Про державний бюджет на 2021 рік» [6] та аналогічні закони на 2022, 2023 та 2024 роки в статті 7 кожного з них закріплено, що розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який застосовується для визначення посадового окладу прокурора окружної прокуратури з 1 січня становить 1600 гривень.

Таким чином, не зважаючи на загальні зміни прожиткових мінімумів для працездатних осіб протягом кількох років, прожитковий мінімум для працездатних осіб, що застосовується для визначення посадового окладу прокурора залишається незмінним.

На наше переконання, такий стан справ викликаний формальним завуальованим підходом до вимог реформування та розвитку інституту прокуратури з боку міжнародних партнерів, бажанням залишити як відомчий, так і економічний контроль за діями прокурорів.

Вказане питання не залишилось поза увагою органу прокурорського самоврядування. Зокрема, Радою прокурорів України двічі (31.10.2023 [7] та 10.01.2024 [8]) ініційовано перегляд питань оплати праці прокурорів та застосування під час визначення розміру посадового окладу прокурорів розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого для суддів.

Проте, відповідно до тексту Бюджетної декларації на 2025–2027 роки, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 2024 року № 751 [9], розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який застосовується для визначення базового розміру посадового окладу судді, посадових окладів працівників інших державних органів, оплата праці яких регулюється спеціальними законами, а також працівників податкових та митних органів, також залишається на рівні 2024 року.

Конституційний Суд України в рішенні від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 [10] зазначив, що на підставі збігу елементів діяльності прокурорів та суддів як осіб, що їх єднає належність до правничої професії, можна говорити також і про потребу в застосуванні спільного (єдиного) підходу для розв'язання питань їхньої винагороди.

Прокуратура інституційно віднесено до системи правосуддя. Визначені статтею 131-1 Конституції України [11] функції та юридичний статус прокуратури, а також установлений Законом України «Про прокуратуру» статус прокурора та обсяг гарантій його незалежності становлять єдину систему гарантій незалежності прокуратури.

Консультативна Рада європейських прокурорів у пункті 14 висновку «Незалежність, підзвітність та етика прокурорів» № 13(2018) [12] указала на те, що з урахуванням близькості й доповнюваного характеру завдань суддів і прокурорів, а також вимог щодо їхнього статусу та умов служби прокурорам належить мати гарантії, подібні до тих, що ними наділено суддів.

Таким чином, для вирішення можливих шляхів удосконалення норм діючого законодавства та приведення їх до європейського рівня, слід також повернутись до тексту рішення Конституційного Суду України від 13.09.2023 у справі № 8-р(П)/2023, я якого суд зауважив, що нове місце прокуратури в системі органів державної влади та стандарти незалежності прокурорів, яких Україна має дотримуватися як член Ради Європи, вимагають

від держави забезпечити захист гарантій незалежності прокурорів рівносильно, як це зроблено для суддів.

На підставі аналізу правозастосовної діяльності судової системи можемо виокремити певні підходи судової влади до вирішення даного законодавчого недоліку, який без перебільшень становить загрозу економічній незалежності як суддів, так і прокурорів.

Конституційний принцип незалежності суддів означає також конституційно обумовлений імператив охорони матеріального забезпечення суддів від його скасування чи зниження досягнутого рівня без відповідної компенсації як гарантію недопущення впливу або втручання у здійснення правосуддя. Окреслену правову позицію стосовно гарантій незалежності суддів було висловлено у низці рішень Конституційного Суду України, зокрема в рішеннях від 20.03.2002 № 5-рп/2002, від 01.12.2004 № 19-рп/2004, від 11.10.2005 № 8-рп/2005, від 22.05.2008 № 10-рп/2008, від 03.06.2013 № 3-рп/2013, а також від 04.12.2018 № 11-р/2018.

Відповідно до статті 46 Конституції України визначення прожиткового мінімуму, закладення правової основи для його встановлення, затвердження тощо, наведено у Законі України «Про прожитковий мінімум» від 15.07.1999 № 966-XIV.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про прожитковий мінімум» [13] прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Згідно норм згаданого вище закону, прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність. До працездатних осіб відносяться особи, які не досягли встановленого законом пенсійного віку.

Таким чином, законодавство закріплює вичерпний перелік основних соціальних і демографічних груп населення, відносно яких визначається прожитковий мінімум. Законодавством не визначено такого виду прожиткового мінімуму, як прожитковий мінімум для працездатних осіб, який застосовується для визначення базового розміру посадового окладу прокурорів чи суддів.

Слід також зазначити, що ані прокурори, ані судді не віднесені до соціальної демографічної групи населення стосовно яких прожитковий мінімум повинен встановлюватися окремо.

Конституція України не надає Закону України «Про Державний бюджет України» вищої юридичної сили стосовно інших законів.

В тексті згаданого вище рішення Конституційного Суду України від 18.06.2020 № 5-рп(П)/2020, до судів різних видів юрисдикції ставиться вимога застосовувати класичні для юридичної практики формули (принципи): закон пізніший має перевагу над давнішим (*lex posterior derogat priori*) закон спеціальний має перевагу над загальним (*lex specialis derogat generali*) закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим (*lex posterior generalis non derogat priori specialis*). Якщо суд не застосовує цих формул (принципів) за обставин, що вимагають від нього їх застосування, то принцип верховенства права (правовладдя) втрачає свою дієвість.

Тобто у національному законодавчому полі існує колізія положень двох нормативно-правових актів рівня закону, подолати яку можливо застосовувавши загальний принцип права «спеціальний закон скасовує дію загального закону» (*Lex specialis derogate generali*). Такий підхід використовується у випадку конкуренції норм: коли на врегулювання суспільних відносин претендують загальні та спеціальні норми права.

Отже, за таким правовим підходом, при конкуренції норм необхідно застосовувати правило пріоритетності

норм спеціального закону (*lex specialis*), тобто Закону України «Про прокуратуру», а положення Закону України «Про прожитковий мінімум» вважати загальними нормами (*lex generalis*).

В тексті постанови від 21 вересня 2023 року у справі № 380/25627/21 [14] Верховний Суд встановив, що заміна гарантованої Конституцією України однієї зі складових суддівської винагороди – прожиткового мінімуму для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня 2021 року (2270,00 грн), на іншу розрахункову величину, яка Законом України «Про судоустрій і статус суддів» не передбачена (житковий мінімум для працездатних осіб, який застосовується для визначення базового розміру посадового окладу судді – 2102,00 грн) у січні 2021 року, на підставі абзацу 5 статті 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» було неправомерним.

Аналогічні правові підходи щодо застосування статті 7 Законів України «Про Державний бюджет України» в подібних правовідносинах викладені у постановках Верховного Суду від 30 листопада 2021 року у справі № 360/503/21, від 10 листопада 2021 року у справі № 400/2031/21, від 22 червня 2023 року у справі № 400/4904/21, від 24 липня 2023 року у справі № 280/9563/21, від 25 липня 2023 року у справі № 120/2006/22-а, від 26 липня 2023 року у справі № 240/2978/22, від 27 липня 2023 року у справі № 240/3795/22, від 2 серпня 2023 року у справі № 560/5597/22.

Окремо слід наголосити, щодо питання матеріального забезпечення Європейський суд з прав людини у своєму рішенні у справі «Зубко та інші проти України» від 26 квітня 2006 року [15], зазначив, що неспроможність держави вчасно виплачувати суддям їх виплати є несумісною з потребою їх здатності виконувати свої професійні функції неупереджено, щоб не зазнавати тиску і впливу на поведінку; неспроможність держави гарантувати адекватну та своєчасну виплату винагороди національним суддям та невизначеність, у якій вони залишаються, порушує справедливий баланс, що має виникнути між потребами державного інтересу та необхідністю захистити права заявників на мирне володіння своїм майном.

23 червня 2022 року Рада Європейського Союзу узгодила надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. 14 грудня 2023 року Рада Європейського Союзу вирішила розпочати переговори щодо вступу України до Європейського Союзу. Водночас Україні висунуто низку вимог, які необхідно виконати на шляху до європейської інтеграції, з-поміж яких продовження судової та правоохоронної реформи в Україні. Її реалізація, в свою чергу, є неможливою без забезпечення державою гарантій незалежності суддів та прокурорів, зокрема в частині їх фінансування.

Говорячи про забезпечення економічної незалежності прокурорів, слід також зупинитися на іншому, не менш значному, факторі впливу на прокурорів та намагання забезпечити централізованість прийняття рішень в системі органів прокуратури – преміювання прокурорів.

Як вже зазначалось раніше, відповідно до положень статті 81 Закону України «Про прокуратуру» заробітна плата прокурора складається з посадового окладу, премій та надбавок.

Натомість, преміювання прокурорів здійснюється в порядку, затвердженому Генеральним прокурором, за результатами оцінювання якості їх роботи за календарний рік у межах фонду преміювання, утвореного в розмірі не менш як 10 відсотків посадових окладів та економії фонду оплати праці. Розмір щорічної премії прокурора не може становити більше 30 відсотків розміру суми його посадового окладу, отриманої ним за відповідний календарний рік.

Таким чином, ми бачимо, що фонд преміювання прокурорів законодавцем визначено в розмірі до 30 відсотків річних посадових окладів прокурора, тобто, майже чверть річної заробітної плати, що є значним важелем впливу для забезпечення підзвітності та узгодженості дій прокурора з боку керівника.

Слід наголосити, що на даний час в системі органів прокуратури застосовуються два різні положення про преміювання прокурорів.

Не зважаючи на той факт, що після реформування органів прокуратури України, 29 грудня 2021 року Генеральним прокурором винесено наказ № 407 Про затвердження Положення про систему оцінювання якості роботи прокурорів [16], станом на кінець 2023 року при оцінюванні якості роботи прокурорів застосовувалося Положення про преміювання працівників органів прокуратури, Національної академії прокуратури України та членів Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, затверджене наказом Генерального прокурора від 30 жовтня 2020 року № 503 [17].

На даний час, наказ Генерального прокурора від 30 жовтня 2020 року №503 є діючим, тоді як Положення про преміювання працівників органів прокуратури, Національної академії прокуратури України та членів Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, яке застосовувалося відповідно до даного наказу, втратило свою чинність згідно наказу Генерального прокурора від 29 березня 2024 року № 68 [18].

Відповідно до тексту Положення про систему оцінювання якості роботи прокурорів (наказ № 407 від 29 грудня 2021 року) обов'язок оцінювання якості роботи прокурора покладатиметься на його безпосереднього керівника, що свідчить про наявність суб'єктивного фактору впливу на рівень матеріального забезпечення прокурорів.

З налізу тексту зазначеного вище Положення ми бачимо, що пункт 6 розділу II його містить лише формальне посилання на критерії, які враховуються під час оцінки якості роботи, не розкриваючи їх змісту та певних індикативних показників, які мають значення для порівняльного оцінювання.

Таким чином, не прозорість оцінювання, суб'єктивізм при формуванні результатів оцінювання якості роботи прокурорів, надають безпосереднім керівникам прокурора та керівника вищого рівня, можливість усвідомленого впливу на прийняття рішень прокурором та є втручання в його незалежність.

Висновки. Враховуючи намір України здобути членство в Європейському Союзі, проблема порушення неза-

лежності прокурорів та, зокрема економічної незалежності, потребує якнайшвидшого вирішення. Крім того, подібна ситуація є неприпустимою для правової, соціальної та демократичної країни, якою є Україна відповідно до Основного Закону. Ключову роль на даному етапі функціонування органів прокурорського самоврядування у забезпеченні незалежності суддів відіграє Рада прокурорів України, яка з початком своєї роботи стикнулася із низкою викликів, що потребували або все ще потребують вирішення (до прикладу, відсутність чітко визначених повноважень та важелів реагування на виявленні факти порушень прокурорської незалежності). Попри формальний та недосконалий, на перший погляд, характер повноважень РПУ, всі вони мають на меті утвердження незалежності прокурорів. Важливо зазначити, що однією з гарантій незалежності прокурорів є їх належне матеріальне і соціальне забезпечення, зокрема формування та виплата посадових окладів відповідно до розмірів, визначених законодавчим органом в спеціалізованому законі. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу визначених Конституцією України гарантій незалежності прокурорів. Вказане свідчить про об'єктивну необхідність розширення повноважень Ради прокурорів України в частині надання права звернення до судової системи з метою оскарження незаконних та дискримінаційних норм законодавства, що становлять загрозу незалежності прокурорів, нормативного закріплення юридичної відповідальності за невиконання рішень Ради прокурорів України особами, яких воно стосується. Іншим фактором, що становить підвищений ризик для економічної незалежності прокурорів є непрозора система оцінювання якості роботи прокурорів, що має наслідком свавільний вплив на матеріальний стан прокурора через маніпулювання на основі виплати річних премій. Вказана проблема є гострою та потребує рішучого вирішення. Зокрема, на наше переконання, для забезпечення об'єктивного та безстороннього оцінювання якості роботи прокурорів слід запровадити автоматизовану інформаційну систему на основі чітко визначених індикативних показників роботи за основними напрямками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Презентація результатів дослідження державної політики реформування прокуратури протягом 2014–2023 років, суспільного сприйняття діяльності прокуратури та рекомендацій щодо її подальшого реформування, проведеного ГО «Адвокат майбутнього», URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3761319-10-rokiv-reformuvanna-prokuraturoi-prezentacia-doslidzenna.html>.
2. Закон України «Про прокуратуру», від 14.10.2014 № 1697-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.
3. Висновок №12 (2009) та Висновок №4 (2009) Консультативної ради Європейських прокурорів про відносини між суддями та прокурорами в демократичному суспільстві, м. Страсбург, 8 грудня 2009 року. URL: https://hcg.gov.ua/sites/default/files/field/r_12_2009_2009_12_8.pdf.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури», від 19.09.2019 № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text>.
5. Рішення Другого сенату Конституційного суду України щодо конституційності абзацу третього пункту 3 розділу II „Прикінцеві і перехідні положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури“ від 19 вересня 2019 року № 113–IX, від 13.09.2023 № 8-p(II)/2023. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/8_r_2_2023_0.pdf.
6. Закон України «Про державний бюджет на 2021 рік», від 15.12.2020 № 1082-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>.
7. Повідомлення Ради прокурорів України від 31.10.2023. URL: https://rpu.gp.gov.ua/ua/rada_news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=345571.
8. Повідомлення Ради прокурорів України від 10.01.2024. URL: https://rpu.gp.gov.ua/ua/rada_news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=350155.
9. Постанова Кабінету Міністрів України Про схвалення Бюджетної декларації на 2025–2027 роки, від 28.06.2024 № 751. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-biudzhetnoi-deklaratsii-na-20252027-roky-a751>.
10. Рішення Другого сенату Конституційного суду України, від 18.06.2020 № 5-p(II)/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p2_2020.pdf.
11. Конституція України, від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
12. Висновок Консультативної ради європейських прокурорів №13 (2018) «Незалежність, підзвітність та етика прокурорів». URL: <https://rm.coe.int/opinion-13-ссре-2018-ukr/1680939322>.
13. Закону України «Про прожитковий мінімум», 15.07.1999 № 966-XIV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>.
14. Постанова Верховного Суду від 21.09.2023 у справі № 380/25627/21, провадження №К/990/24528/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113635768>.
15. Рішення ЄСПЛ у справі «Зубко та інші проти України» від 26.04.2006 (Заяви № 3955/04, 5622/04, 8538/04 та 11418/04), URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_014#Text.
16. Наказ Генерального прокурора, від 29.12.2021 № 407. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0407905-21#Text>.
17. Наказ Генерального прокурора, від 30.10.2020 № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0503905-20#Text>.
18. Наказ Генерального прокурора, від 29.03.2024 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0068905-24#Text>.

**РЕФОРМУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ США****JURY COURT REFORM IN UKRAINE: THEORETICAL APPROACHES AND PRACTICAL
CHALLENGES BASED ON USA EXPERIENCE****Якимець С.С., аспірант***Навчально-науковий інститут права та політології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова***Горінов П.В., к.ю.н., доцент,****доцент кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін,
директор***Навчально-науковий інститут права та політології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

Актуальність досліджуваної теми обумовлена широкомасштабною російською військовою агресією проти України, що призвела до загострення питань, пов'язаних із функціонуванням правової системи, дотриманням правопорядку, забезпеченням законності та безпеки держави в цілому, а також захисту прав і свобод людини та громадянина. В умовах військового стану особливо актуальним стає питання вдосконалення правозахисних інститутів, зокрема інституту присяжних, що сприяє реалізації принципу народовладдя в судовій системі. Інститут присяжних відіграє важливу роль у підвищенні довіри громадян до судової системи, запобіганні зловживанням і корупції в судочинстві, а також формуванні позитивного іміджу судової влади.

Залучення присяжних до процесу правосуддя забезпечує прозорість і справедливість судових рішень, що є необхідним елементом функціонування демократичної держави. Таким чином, дослідження особливостей та перспектив впровадження інституту присяжних в Україні набуває особливої ролі і значення в сучасних умовах військових викликів.

Статтю присвячено дослідженню процесу становлення інституту суду присяжних в Україні. Здійснюється аналіз теоретичних і практичних аспектів інтеграції цього інституту в національну правову систему, зокрема розглядаються можливості та перспективи впровадження англо-американської моделі суду присяжних в Україні. Значну увагу приділено організаційно-правовим аспектам, пов'язаним із адаптацією зарубіжного досвіду до українських реалій, включаючи оцінку потенційних перешкод і можливостей у контексті післявоєнного відновлення правової та судової системи України.

У ході дослідження проаналізовано американську модель суду присяжних, виокремлено ключові характеристики, що можуть бути корисними для української судової системи в повоєнний період. Зокрема, розглянуто питання забезпечення фінансової підтримки реформи, підвищення рівня правової культури та свідомості громадян, а також розробки механізмів захисту присяжних та суддів від можливих загроз і тиску.

Виокремлено наступні напрями реформування суду присяжних:

– пошук джерел фінансування реформування системи судових органів (залучення донорських міжнародних організацій та інших фінансових установ для забезпечення необхідного фінансування реформи);

– забезпечення безпеки (розробка та впровадження заходів, спрямованих на забезпечення безпеки суддів, членів суду присяжних, їхніх родичів та інших працівників судових органів);

– вдосконалення системи відбору присяжних (розробка та впровадження більш досконалих критеріїв відбору претендентів на посади присяжних, що враховують їхні правові знання, емоційний і психологічний стан, а також вікові обмеження);

– підвищення рівня правової культури та правосвідомості (запровадження програм та ініціатив, спрямованих на підвищення рівня правової культури серед громадян, розвиток навичок роботи з правовими текстами та документами, що сприятиме більш ефективній участі присяжних у судочинстві).

Доведено, що в новому законодавстві, що регулюватиме діяльність суду присяжних, зокрема в законопроекті «Про суд присяжних», необхідно передбачити суворі санкції за спроби тиску на суд присяжних. Також мають бути розроблені ефективні механізми протидії корупційним схемам, щоб забезпечити незалежність та неупередженість цього інституту.

Узагальнено, що досвід функціонування суду присяжних у Сполучених Штатах Америки має значне наукове та практичне значення.

Позитивні практики, напрацьовані американською судовою системою, можуть бути адаптовані та впроваджені в Україні у повоєнний період, що сприятиме зміцненню правової системи та підвищенню довіри громадян до судочинства.

Ключові слова: суд присяжних, присяжні, народовладдя, система правосуддя, правова система США.

The relevance of the research topic is due to the large-scale russian military aggression against Ukraine, which led to the aggravation of issues related to the functioning of the legal system, the observance of law and order, ensuring the legality and security of the state as a whole, as well as the protection of the rights and freedoms of citizens. In the conditions of martial law, the improvement of legal institutions, in particular, the jury institution, which contributes to the implementation of the principle of people's power in the judicial system, becomes especially relevant. The Jury Institute plays an important role in increasing citizens' trust in the judicial system, preventing abuse and corruption in the judiciary, as well as forming a positive image of the judiciary. Involvement of jurors in the justice process ensures the transparency and fairness of court decisions, which is a necessary element of the functioning of a democratic state. Thus, the study of the peculiarities and prospects of the introduction of the jury institute in Ukraine acquires special significance in modern conditions.

The article is devoted to the study of the process of formation of the institution of the jury trial in Ukraine. An analysis of the theoretical and practical aspects of the integration of this institute into the national legal system is carried out, in particular, the possibilities and prospects of the implementation of the Anglo-American jury trial model are considered. Considerable attention is paid to the organizational and legal aspects related to the adaptation of foreign experience to Ukrainian realities, including the assessment of potential obstacles and opportunities in the context of the post-war restoration of the legal system.

In the course of the study, the American model of the jury trial was analyzed, the key characteristics that could be useful for the Ukrainian judicial system in the post-war period were highlighted. In particular, the issues of providing financial support for the reform, raising the level of legal culture and awareness of citizens, as well as developing mechanisms to protect jurors and judges from possible threats and pressure were considered.

The following areas of jury reform are highlighted:

– search for sources of financing for reforming the system of judicial bodies (attraction of donor international organizations and other financial institutions to ensure the necessary financing of reforms);

– ensuring security (development and implementation of measures aimed at ensuring the security of judges, members of the jury, their relatives and other employees of judicial bodies);

– improvement of the jury selection system (development and implementation of more advanced criteria for the selection of applicants for jury positions, taking into account their legal knowledge, emotional and psychological state, as well as age restrictions);

– increasing the level of legal culture and legal awareness (introduction of programs and initiatives aimed at increasing the level of legal culture among citizens, developing skills for working with legal texts and documents, which will contribute to more effective participation of jurors in court proceedings).

It has been proven that in the new legislation that will regulate the activity of the jury trial, in particular in the draft law "On the jury trial", it is necessary to provide for strict sanctions for attempts to pressure the jury trial. Effective mechanisms for combating corruption schemes should also be developed to ensure the independence and impartiality of this institution.

In general, the experience of the operation of the jury court in the United States of America has significant scientific and practical significance. Positive practices developed by the American judicial system can be adapted and implemented in Ukraine in the post-war period, which will contribute to strengthening the legal system and increasing citizens' trust in the judiciary.

Key words: jury trial, jury, people's power, justice system, USA legal system.

У нинішньому історичному контексті, коли наша країна стоїть на передовій оборони своєї незалежності від збройної російської агресії, питання стабільності правової системи та недоторканності її основоположних принципів набувають особливого значення. Судова система, її автономія та незалежність суддів – важлива частина фундаменту, на якому тримається наша держава, її суверенітет і демократичний лад [1], тому так важливо в повоєнний час провести якісне реформування судової системи України з урахуванням успішного зарубіжного досвіду.

Україна зробила свій цивілізаційний вибір на користь європейського вектору розвитку, що означає безумовне верховенство права та справедливості в усіх сферах державної політики та суспільного життя. Війна не зруйнувала і навіть не зупинила роботу судової системи, конституційного судочинства, системи органів прокуратури та органів кримінальної юстиції, адвокатури, нотаріату та пенітенціарної системи. Але очевидним залишається той факт, що сьогодні для України є актуальним вирішення проблем сектору юстиції, які виникли через широкомасштабне вторгнення російської федерації та потребують вирішення на етапі відновлення нашої країни [2].

Одним із ключових напрямків судової реформи є становлення незалежного суду присяжних, який спроможний суттєво змінити ставлення українських громадян до судової системи загалом та до судового захисту зокрема. Вважаємо, що інститут суду присяжних відіграє вирішальну роль у забезпеченні реалізації принципу народоладдя, ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина, а також забезпечення об'єктивності та незалежності судового розгляду. Цей інститут може значно підвищити рівень довіри громадян до правової системи та сприяти утвердженню справедливого судочинства в Україні.

У рамках даного дослідження слід зазначити, що інститут присяжних в умовах воєнного стану зазнав певних, тимчасових обмежень. Відповідно до ч. 1 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», під час воєнного стану правосуддя здійснюється виключно судами [3], що обмежує можливість використання суду присяжних у цей період. Проте, у повоєнний час, коли відновлення України стане пріоритетним завданням, на суд присяжних покладаються значні сподівання щодо реформування судової системи країни та якісного нової роботи даного органу.

З огляду на відсутність в Україні тривалих традицій існування суду присяжних, вважаємо, що доцільно звернутися до досвіду тих країн, де цей інститут має стабільну і тривалу практику функціонування. Наприклад, суди присяжних є основою функціонування правової системи США вже понад 400 років. За цей час система присяжних у США не зазнала суттєвих змін, що свідчить про її стабільність, функціональність, обґрунтованість та практичність. Ураховуючи це, важливо вже сьогодні розробляти і формувати підґрунтя для майбутнього повоєнного становлення якісно нової системи юстиції в Україні, що базуватиметься на кращих світових традиціях і практиках.

Зацікавленість до тематики нашого дослідження є багатопланою і охоплює різні галузі права та соціальних наук. Дослідження включає аспекти конституційного та кримінального права, соціології тощо. Більшість науковців, задіяних у цій темі, є фахівцями в галузі кримінально-процесуального права та правосуддя, проте значний внесок зроблено також і дослідниками гуманітарних наук. Наприклад, Бішко В. М. досліджує загальну харак-

теристику та особливості імплементації норм щодо суду присяжних [16], Горінов П. В. зосереджується на правовому регулюванні гарантій незалежності суддів [1, 11, 15], Волоско І. Р. аналізує особливості формування та діяльності суду присяжних в Україні [21], Кобрусєва Є. А. та Ткаченко М. Г. досліджують світові моделі функціонування інституту присяжних у кримінальному процесі зарубіжних країн та України [7], а Новікова О. та Коротун Т. розглядають особливості англо-американської моделі суду присяжних для України [17]. Ці дослідження демонструють різноманітність наукових підходів і глибину аналізу, що дозволяє комплексно оцінити проблематику впровадження суду присяжних в Україні та врахувати найкращі практики для реформування національної правової та судової системи.

Метою статті є аналіз процесу становлення суду присяжних в Україні, розгляд проблем і перешкод, що можуть виникнути під час інтеграції англо-американської моделі суду присяжних в українську правову систему.

В Україні інститут присяжних закріплений Конституцією України [4], Кримінальним процесуальним кодексом України [5], Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [6] та іншими законодавчими актами. Практичне застосування цього інституту розпочалося у 2012 році, проте його використання значно обмежилось під час воєнного стану. Варто зазначити, що до 2012 року існувала практика участі народних засідателів, що вплинуло на закріплення процесуального статусу інституту присяжних, ускладнюючи впровадження нової концепції суду присяжних. В юридичній науці довгий час точилися дискусії щодо вибору моделі суду присяжних для України. Проте законодавці вирішили не впроваджувати радикальні зміни, обмежившись інтеграцією окремих елементів різних моделей суду присяжних.

У світовій юридичній практиці заведено виділяти дві основні моделі суду присяжних:

1. Англо-американську (класичну) (США, Велика Британія, Канада, Бельгія, Швейцарія, Мальта тощо) – для неї характерним є те, що колегія присяжних виносить вердикт (*de lege ferenda*) про винуватість (невинуватість) особи у вчиненні злочину без участі професійних суддів. Якщо присяжні виражають згоду з обвинувальним актом, надалі професійний суддя призначає підсудному конкретний вид і розмір покарання. За таких умов, очевидно, що компетенція присяжних і професійних суддів є різною, оскільки перших прийнято відносити до «суддів факту», других – до «суддів права».

2. Континентальну (європейську) – характеризується колегіальною єдністю професійного судді та присяжних, котрі спільно встановлюють факт винуватості або невинуватості підсудних, розв'язують питання кваліфікації злочину, винесення покарання [7].

Незважаючи на наукову обґрунтованість автономізації інституту суду присяжних, його статусу та суб'єктивності, в Україні досі не було впроваджено американську модель суду присяжних, яка передбачає автономність присяжних у прийнятті рішень щодо винуватості або невинуватості підозрюваного. Натомість, сучасна модель суду присяжних в Україні побудована за прикладом континентальної (європейської) моделі. Це підтверджується нормою законодавства, згідно з якою присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, і за її згодою, бере участь у розгляді справ у складі суду разом із професійним суддею або залучається до здійснення правосуддя [6].

На думку низки фахівців, впровадження континентальної моделі суду присяжних в Україні було зумовлене необхідністю гармонізації національного законодавства з правовими нормами Європейського Союзу. Цей підхід відповідає загальній стратегії інтеграції України до європейського правового простору та забезпечення сумісності правових систем. Проте, варто зазначити, що така модель не повною мірою враховує специфіку української судової системи та суспільні потреби, що може обмежувати її ефективність у вирішенні певних проблем правосуддя.

Водночас, американська система суду присяжних, з її автономними підходами до прийняття рішень та суворим відбором присяжних, має низку переваг, які могли б суттєво покращити українську судову систему. Ця модель сприяє підвищенню довіри громадян до судових органів через забезпечення більшої прозорості та неупередженості судових процесів. Крім того, ця модель ефективніше запобігає зловживанням та корупційним практикам у судочинстві, оскільки рішення присяжних базуються на колективній оцінці доказів, що зменшує ризик впливу на судовий процес з боку окремих осіб. Впровадження таких підходів могло б стати ключовим елементом реформування української судової системи на новій організаційно-правовій основі, забезпечуючи справедливість і незалежність правосуддя.

У ряді проведених досліджень, фахівці відзначають, що проблемою є брак довіри до інституту присяжних, яка була ще у довоєнний період. Так, проведене у 2019 році дослідження практики судів присяжних не зафіксувало активну участь присяжних у судовому процесі та в цілому засвідчило неефективність такої моделі. Соціологічні опитування, проведені у 2018–2021 роках, також показали, що більшість професійних правників вважають, що інститут присяжних в Україні потребує реформування [8].

Важливим аспектом є те, що відповідно до чинного законодавства суд присяжних в Україні діє виключно у місцевих загальних судах першої інстанції та лише у випадках, коли обвинувачення передбачає довічне позбавлення волі.

Сучасні дослідження говорять, що рівень довіри до судів в українському суспільстві критично низкий – у 2022 р., за результатами дослідження Центру Разумкова, судам довіряли 28% громадян при значному переважанні тих, хто судам не довіряв – 72%. У 2023 році суди в цілому були на третьому місці серед інститутів, яким українці довіряють найменше – рівень недовіри їм за результатами дослідження Центру Разумкова становить 58,9%, у той час як рівень довіри лише 24,8% [9].

Зрозуміло, що введення воєнного стану на території держави певною мірою вплинуло на процеси здійснення правосуддя судами України. Проте, навіть у таких непростих умовах, конституційне право людини на судовий захист, передбачене статтею 55 Конституції України [4], не може бути обмежено. На сьогоднішній день судова система України потребує сталого розвитку та адаптації до умов воєнного стану. Необхідно також враховувати, що саме судова реформа є одним із основних індикаторів оцінки готовності України до інтеграції з Європейським Союзом. Про це ми зазначали і раніше в наших працях [11, 22].

З початком війни в Україні перед судами та органами й установами в системі правосуддя постало багато складних та масштабних викликів, що потребують прийняття негайних і дієвих рішень [2]. Так, формування законодавчої та наукової бази щодо можливостей «запровадження безпосередньої участі громадян у процесі судочинства (суд присяжних, мирові судді)» [2] визначено як основний напрямок реформування судової системи у повоєнний період. Для досягнення цієї мети необхідно розробити механізми «вдосконалення та розширення застосування інституту присяжних, ухвалення та імплементація Закону України «Про суд присяжних» [2].

Про дискусійність у підходах щодо моделі закріплення статусу суду присяжних свідчить і той факт, що вже кілька років на розгляді в українському парламенті перебувають три групи законопроектів про реформу суду присяжних. Зокрема, законопроекти зареєстровані народними депутатами (від партії «Слуга народу» (3843, 3844, 3845) та Сергія Власенка (2709-1, 2710-1), а також ті, що внесені Кабінетом Міністрів України (4190, 4191, 4192). Усі вони передбачають запровадження в Україні так званої «класичної моделі» суду присяжних, в якій присяжні, незалежно від професійного судді, ухвалюють вердикт про винуватість особи у вчиненні злочину. Така модель має замінити «континентальну» модель, що використовується в Україні, коли присяжні, спільно з професійним суддею розглядають справу та приймають рішення [10].

Ураховуючи наведене, вважаємо за доцільне коротко зупинитись на характеристиках американської моделі суду присяжних та тих рисах, що можуть бути корисні українській судовій системі у повоєнний період.

Концепція впровадження інституту присяжних, ймовірно, вперше з'явилася на території Британії, хоча й перший функціонал цього інституту значно відрізнявся від сучасного. Перші присяжні в Англії виступали свідками, надаючи певну інформацію про вчинені злочини та правопорушення, але поступово присяжні почали виконувати роль судді у цивільних і кримінальних спорах. Дещо пізніше вони отримали інші функції, вже переходячи від звітування про події, свідками яких вони стали або про які вони знали заздалегідь, до обговорення доказів, наданих сторонами, що беруть участь у справі. Поступово стало зрозуміло: для того, аби присяжний приймав самостійне й неупереджене рішення, він повинен знати якомога менше фактів по справі до початку розгляду справи по суті у суді [7].

Так, перші правила для судів присяжних у колоніях були заковдані в 1623 році, коли лідери колонії Плімут постановили, що як кримінальні, так і цивільні справи «повинні розглядатися за вердиктом дванадцяти чесних чоловіків, яких призначає влада у формі суду присяжних» [12].

Крім того, право на суд присяжних визначено Конституцією США, в якій закріплена гарантія на участь присяжних у всіх кримінальних справах. Право на суд присяжних відноситься до права, передбаченого Шостою та Сьоомою поправками. Шоста поправка до Конституції США (англ. Sixth Amendment to the United States Constitution) набула чинності 15 грудня 1791 року і була частиною Білла про права. Вона встановлює права особи, що звинувачується у скоєнні злочину, зокрема, на справедливий суд присяжних [13]. Сьома поправка (ратифікована 15 грудня 1791 року) кодифікує право на суд присяжних у певних цивільних справах і забороняє судам скасовувати факти, встановлені судом присяжних [14].

В англо-американській системі роль присяжних полягає в розгляді фактів справи, зважуванні доказів і винесенні вердикту. Розгляд справи проходить в складі професійного судді та колеги присяжних засідателів. Відзначимо, що вердикт про винуватість чи невинуватість підсудного ухвалюється колегією присяжних без участі професійного судді, що є свідченням довіри до інституту присяжних та високої відповідальності самого присяжного. В результаті таких дій більше 25 відсотків справ із застосуванням інституту присяжних отримали виправдання. У кримінальній справі вирок може бути «обвинувальним» або «невинним». У цивільній справі вирок може бути «підлягає відповідальності» або «не підлягає відповідальності».

Важливо зазначити, що в Сполучених Штатах Америки процес відбору присяжних є надзвичайно серйозним і ретельним, що виключає можливість залучення маргіналів та осіб з недостатньою відповідальністю до участі в судових процесах. Такий підхід забезпечує високу ком-

петентність і надійність присяжних, що, у свою чергу, сприяє підвищенню справедливості та неупередженості судочинства.

На жаль, в Україні процес відбору присяжних не завжди відповідає високим стандартам через нестачу мотивованих кадрів, недостатню кадрову роботу відповідних установ відповідальних за відбір, безпекові питання. Це може призводити до залучення менш кваліфікованих осіб, що негативно впливає на ефективність і об'єктивність судових процесів. Поліпшення відбору присяжних в Україні є нагальним завданням для забезпечення високих стандартів правосуддя та підвищення довіри громадян до судової системи.

Окремо, звернемо увагу на умови щодо майбутнього врахування при відборі емоційного рівня претендентів на роль присяжного, адже особливо у повоєнний період, коли в Україні буде високий процент травмованих війною людей, слід дуже професійно і уважно підходити до питання емоційної та психологічної стабільності претендентів. Відзначимо, що фахівці акцентують увагу, що «в повоєнних умовах суд присяжних може перетворюватися на «суд емоцій», коли визначальним у прийнятті рішення стають не обставини справи та докази, що їх підтверджують, а ораторські здібності однієї із сторін процесу або упередження, які існують в суспільстві» [9].

На підготовчому етапі територіальне управління Державної судової адміністрації, на основі аналізу судової практики у відповідній адміністративній одиниці, визначає кількість потенційних присяжних, яка може бути потрібна для здійснення правосуддя, і подає відповідне подання до міської або районної ради. Рада, на підставі цього запиту, кожні два роки формує список потенційних присяжних. Присяжними можуть бути місцеві жителі, дієздатні громадяни України віком від 30 до 65 років, які володіють українською мовою, не є державними службовцями, адвокатами, нотаріусами тощо, не мають судимості та захворювань, що перешкоджають виконанню їхніх обов'язків, і не заперечують проти залучення їх до здійснення правосуддя [16].

Проте, вважаємо, що віковий ценз, а саме 65 років для присяжних слід знизити до 55 років, а також запровадити більш суворі критерії відбору на ці посади щодо знань і професійного досвіду. Це дозволить підвищити якість складу присяжних, що, в свою чергу, сприятиме забезпеченню справедливого і об'єктивного судочинства.

Висновки. Погоджуємось із науковцями, що кожна з моделей суду присяжних має як переваги, так і недоліки. Однією з основних переваг класичного суду присяжних є те, що він забезпечує право особи на справедливий суд, оскільки вирок виносять рівні їй люди, а не лише судді, які через свій професійний досвід можуть суб'єктивно оцінювати потенційного правопорушника. На думку фахівців, «колегію присяжних важче підкупити, ніж одного суддю». Також у цій моделі яскраво виражена процесуальна змагальність сторін, яка дозволяє значно вплинути на хід і вирішення справи. Характерним для неї також є формування правової ідеології, у основі якої знаходиться презумпція невинуватості та права людини [17]. Забезпечення справедливості судового розгляду в умовах класичного суду присяжних ґрунтується на участі рівноправних громадян, що підвищує об'єктивність і неупередженість процесу. Процесуальна змагальність сприяє активній участі сторін у доведенні своїх позицій, що посилює справедливість винесення рішень. Таким чином, класична модель суду присяжних сприяє формуванню правової свідомості, що базується на основоположних принципах права та захисту прав людини.

Проведений аналіз дозволяє виокремити кілька рис англо-американської моделі суду присяжних, які можуть

виявитися складними або навіть суперечливими для запровадження в Україні. Перш за все, реформування інституту присяжних та забезпечення його ефективного функціонування потребує значних фінансових витрат, а також залучення відповідних донорських організацій та проектів. Додатково існують серйозні проблеми із забезпеченням безпеки суддів, членів суду присяжних та їхніх близьких родичів, що вимагає впровадження надійних захисних механізмів.

Також виникають питання, що пов'язані з правовою культурою та правосвідомістю населення, а також протидією впливу засобів масової інформації та громадської думки на судовий процес. Особливо важливо враховувати повоєнні травми українців та особливості нашого менталітету, які можуть ускладнити здатність присяжних бути об'єктивними та неупередженими при виконанні своїх обов'язків. Ці виклики вимагають комплексного підходу до реформування судової системи, щоб забезпечити справедливе та ефективне функціонування інституту присяжних в Україні.

Актуальність реформування судової системи під час війни обумовлена необхідністю забезпечення стійкості та ефективності державних інституцій у воєнний і повоєнний час. Подолання корупції та створення незалежної судової системи є критично важливими умовами для вступу України до ряду міжнародних організацій, а також для отримання підтримки у відновленні країни після завершення воєнного стану. У цьому контексті, впровадження якісно нового інституту присяжних може суттєво покращити ставлення громадян до судової системи та підвищити рівень довіри до неї.

Зважаючи на це, англосаксонська модель присяжних може бути взірцем для реформування української судової системи. Ця модель сприяє підвищенню рівня довіри громадян до суду, зменшує можливості для зловживань та корупційних практик, і залучає міжнародну спільноту до процесу повоєнного відновлення України. Крім того, впровадження цієї моделі сприятиме активній участі громадян у реформуванні судових органів, а також підвищенню громадянської та правової культури українців. Таким чином, адаптація англосаксонської моделі присяжних до українських реалій може стати важливим кроком у забезпеченні незалежного та справедливого правосуддя в Україні.

Паралельно вважаємо за необхідне розробити програми для підвищення рівня правової культури українського суспільства, про що вже йшлося в наших попередніх працях [18, 19, 20]. Це надасть можливість обирати претендентів на роль суду присяжних серед правосвідомих громадян, які знають і розуміють зміст правових норм та можуть приймати об'єктивні рішення.

Згодні з думкою, що «реальне забезпечення гарантій незалежності та недоторканності присяжного має передбачати незалежність і недоторканність як від незаконного впливу з боку злочинних угруповань, інших зацікавлених осіб, так і з боку різних державних, у тому числі правоохоронних структур, громадських формувань та засобів масової інформації» [21]. У зв'язку з цим, вважаємо, що в новому законодавстві, зокрема у законопроекті «Про суд присяжних», слід передбачити суворі санкції за спроби тиску на суд присяжних, а також розробити ефективні безпекові механізми для захисту присяжних та суддів в умовах нових безпекових викликів у повоєнний час.

Ці заходи сприятимуть зміцненню правової системи України, забезпеченню незалежності судових процесів та підвищенню довіри громадян до судової влади, що є ключовими елементами для сталого розвитку держави у післявоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горінов П. В. Адміністративно-правове регулювання гарантій незалежності суддів: принципи, процедури та стандарти: монографія / Київ: Видавництво Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, 2024. 288 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44403/Horinov%20V._monografiia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.07.2024).
2. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Юстиція». Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/justice.pdf> (дата звернення: 10.07.2024).
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 10.07.2024).
7. Кобрусєва Є. А., Ткаченко М. Г. Світові моделі функціонування інституту присяжних у кримінальному процесі зарубіжних країн та України у контексті зарубіжного досвіду. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/177.pdf (дата звернення: 10.07.2024).
8. Підвищити довіру до судів: чому Україні потрібен класичний суд присяжних? Інтерв'ю з юристом Романом Смалюком. URL: <https://rpr.org.ua/news/pidvyshchyty-doviru-do-sudiv-chomu-ukraini-potriben-klasichnyy-sud-prysiaznykh-interv-iu-z-iurystom-romanom-smaliukom/> (дата звернення: 10.07.2024).
9. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vladydovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>
10. Кожен з нас суддя? Чи вирішить запровадження суду присяжних проблему довіри до системи? URL: <https://rpr.org.ua/news/kozhen-z-nas-suddia-chy-vyrishyt-zaprovadzhennia-sudu-prysiaznykh-problemu-doviry-do-systemy/> (дата звернення: 10.07.2024).
11. Горінов П. В. Визначення гарантій незалежності судді із врахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник*. 2019. № 2 (51). С. 65–69.
12. Dani Alexis Ryskamp, J.D. Law 101 for Experts: Understanding Jury Trials. URL: https://www.expertinstitute.com/resources/insights/law-101-for-experts-understanding-jurytrials/?utm_medium=Paid_Search_Google&utm_campaign=mass-torts-pmax_21134640637&utm_source=google&utm_content=__c&utm_term=__&gad_source=1&gclid=CjwKCAjwp4m0BhBAEiwAsdc4aFX42lJ3vOICDZALQx-7WKzOuGrg2GJbKzn88Q6ZAltjR60ixgvxoCjxYQAvD_BwE (дата звернення: 10.07.2024).
13. Шоста поправка до Конституції США. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%BE_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%A1%D0%A8%D0%90 (дата звернення: 10.07.2024).
14. The Seventh Amendment: Common Interpretation. URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution/amendments/amendment-viii/interpretations/125> (дата звернення: 10.07.2024).
15. Горінов П. В. Міжнародні стандарти формування корпусу суддів як основа вдосконалення гарантій незалежності суду та суддів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2019/13.pdf (дата звернення: 10.07.2024).
16. Бішко В. М. Суд присяжних: загальна характеристика та особливості імплементації. URL: https://gl.lv.court.gov.ua/sud1304/knowledge_base/328113/ (дата звернення: 10.07.2024).
17. Новіков О., Коротун Т. Англо-американська модель суду присяжних для України. Досвід США для України. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). URL: <https://molodyivchennyi.ua/index.php/journal/article/view/4845/4757> (дата звернення: 10.07.2024).
18. Горінов П. В. Правова освіта в умовах дії воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. URL: https://www.uni-goettingen.de/de/document/download/fd02e9cf6a7cee884f8e848869f90f9b.pdf/reos.uni-goettingen.de_1_2023_23.05.2023.pdf?fbclid=IwAR1RAQ4MHSQ_0ej_zN6sd5T8-GHJtwckNRsmgv8-ZRRwnixSKvuCXiPC1n4 (дата звернення: 10.07.2024).
19. Драпушко Р. Г., Горінов П. В. Сучасні виклики і загрози правової культури молоді. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 18–22. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/03/5.pdf> (дата звернення: 10.07.2024).
20. Драпушко Р. Г., Горінов П. В. Роль викладання юридичних дисциплін у процесі модернізації системи освіти в Україні в умовах безпекових викликів. *Модернізація педагогічної освіти у глобальному вимірі безпеки соціально-турбулентного світу*. 2023. № 1. С. 188–191.
21. Волоско І. Р. Суд присяжних в Україні: особливості формування та діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Avtooref_Volosko_.pdf (дата звернення: 10.07.2024).

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/114>

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ТА МІЖНАРОДНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ АРБІТРАЖ RUSSIAN AGGRESSION AND INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

Бабін Б.В., д.ю.н., професор,
експерт
Асоціація Реінтеграції Криму

В роботі автором досліджене актуальне питання арбітражних процесів, зумовлених вчиненими у зоні бойових дій та на окупованій території України діями в загальному вимірі російської агресії. Досліджене категорію міжнародного комерційного арбітражу у міжнародному праві та в національному законодавстві України та робиться висновок щодо форм та процесів впливу на таку категорію ситуації міждержавного збройного конфлікту та порушень міжнародного права прав людини й міжнародного гуманітарного права.

Автором висвітлене практику порушення проти агресора арбітражних процесів, у форматі передбаченому двосторонньою угодою про захист інвестицій, які системно розвивалася починаючи від 2015 року та призвели до комплексу арбітражних рішень. Окреслене ситуацію припинення дії цієї угоди 1998 року та перспективи нових арбітражних процесів у вимірі її відтермінованого припинення чинності.

Надано стислий огляд відповідних арбітражних процесів та окреслене релевантність такого роду проваджень відповідно до національної юрисдикції країни арбітражу та вимог самої угоди 1998 року. Відзначене роль рішення Європейського суду з прав людини 2024 року у міждержавній справі проти агресора щодо подій у Криму для майбутніх арбітражних процесів щодо власності на окупованій території.

Доведене, що поточна трансформація ситуації стосовно інвестиційних арбітражних процесів передбачена як поступовим припиненням чинності відповідної двосторонньої угоди так й певною мірою новою реальністю щодо юрисдикції та розуміння права власності на окупованій території, яка виникла після схвалення згаданого рішення Європейського суду з прав людини, яке підтвердило незаконність та свавільний характер відчуження приватної власності та відсутність встановлених законом судів на окупованій території України.

Ключові слова: замаха на анексію, іноземна окупація, міждержавний конфлікт, матеріальне право до суті спору, методи обрання застосовуваного права, скасування рішень, *lex voluntatis*.

In the work, the author researches the topical issue of arbitration processes caused by actions committed in the war zone and on the occupied territory of Ukraine in the general dimension of Russian aggression. The category of international commercial arbitration in international law and in the national legislation of Ukraine is studied, and a conclusion is made regarding the forms and processes of influence on this category of the situation of interstate armed conflict and violations of international human rights law and international humanitarian law.

The author highlighted the practice of violating arbitration proceedings against the aggressor, in the format stipulated by the bilateral agreement on the protection of investments, which systematically developed since 2015 and led to a complex of arbitration decisions. Author outlined the situation of the termination of this agreement of 1998 and the prospects of new arbitration processes in terms of its delayed termination.

A brief overview of relevant arbitration processes is provided and the relevance of such proceedings to the national jurisdiction of the country of arbitration and the requirements of the 1998 agreement itself is outlined. The role for future arbitration processes of the decision of the European Court of Human Rights, 2024 in the interstate case against the aggressor regarding the events in Crimea, including issue of property in the occupied territory is noted.

It is proven, that the current transformation of the situation regarding investment arbitration processes is foreseen both by the gradual termination of the relevant bilateral agreement and, to some extent, by the new reality, regarding jurisdiction and the understanding of property rights in the occupied territory, which arose after the approval of the mentioned decision of the European Court of Human Rights, as it confirmed the illegality and arbitrarily character of private property expropriation and absence of the courts, established by law, at occupied territory of Ukraine.

Key words: attempted annexation, foreign occupation, interstate conflict, substantive law to essence of dispute, methods of choosing the applicable law, annulment of decisions, *lex voluntatis*.

Обґрунтування актуальності. Масштабна російська агресія за останні два роки максимально загострила у правовій системі України питання міжнародного права війни у його широкому вимірі, і *jus ad bellum*, і *jus in bello*, як у вимірі відповідних наднаціональних судових та адміністративних процедур, так й стосовно імплементації норм міжнародного права у національну правову практику.

За такого роду обставин питання захисту права власності та майнових прав від наслідків конфлікту як таких, так й від порушення міжнародного гуманітарного права під час конфлікту набуває виключного значення; при цьому накопичений досвід наднаціонального захисту для українських бенефіціарів можна поділити на інвестиційні міжнародні арбітражі, на спроби захисту майнових прав, як права людини, насамперед у Європейського суду з прав людини, та на претензійні процеси у загальному форматі відповідальності агресора.

Але, станом на середину 2024 року, спостерігається трансформація ситуації стосовно інвестиційних арбітражних процесів, зумовлена як розпочатими Україною процесами припинення чинності відповідної угоди про за-

хочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року [1; 2; 3], так й певною мірою новою реальністю щодо юрисдикції та розуміння права власності на окупованій території, яка виникла після схвалення 24 червня 2024 року першого рішення Європейського суду з прав людини у міждержавній справі проти росії відносно тимчасово окупованого Криму [4], де серед іншого підіймалося питання порушення права на володіння майном. Висвітлення відповідних викликів у контексті арбітражних спорів можна помітити у працях Анцулової Т. О., Громоценка К. В., Кормича Б. А., Пашковського М. І., але системного аналізу цих викликів монографічні дослідження поки не містять.

Тому метою статті є окреслення алгоритмів формування матеріального та процесуального правового підґрунтя для діяльності міжнародних комерційних арбітражів, зумовлених вчиненими у зоні бойових дій та на окупованій території України діями в загальному форматі російської агресії.

З урахуванням встановленої мети, *задачами* статті слід вважати дослідження та узагальнення процесів та резуль-

татів міжнародних комерційних арбітражів, зумовлених подіями на тимчасово окупованій території, та визначення стану й перспектив розвитку нормативної бази проведення таких арбітражів, дослідження впливу на такі арбітражні процеси норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, включно з останньою практикою Європейського суду з прав людини щодо окупованих територій України.

Методологія. Методологічно ця стаття ґрунтується на методах формальної юриспруденції та герменевтики, які використовувалися для визначення правового, матеріального й процесуального, виміру проведення міжнародних арбітражів, зумовлених подіями під час збройного конфлікту, аналітичних методах, що використовувалися для дослідження складових процесу такого роду арбітражів та можливостей їхнього застосування для створення комплексного бачення природи відповідного арбітражу, на методі кейс-стадіз, що використаний для встановлення особливостей правозастосовної та прецедентної правотворчої практики при розслідуванні проведенні конкретних міжнародних арбітражних процесів проти агресора та релевантних справ у Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Виклад основного матеріалу. Після початку російської агресії у 2014 році у вимірі окупації Криму та, у наступному, районів Донецької та Луганської областей влада України доволі непослідовно визначала своє ставлення до подій окупації як до складової міждержавного збройного конфлікту, але у цілому доволі системно ставилася до матеріальної відповідальності росії у вимірі майна, яке було протиправно експропрійовано на окупованій території. При цьому й застосування згаданої угоди про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року (далі – Угода), й норми статті 1 Протоколу до Європейської конвенції з прав людини держава прагнула здійснювати не тільки й не стільки щодо приватного майна, але й щодо втраченої власності публічно-правового виміру.

Відповідну міждержавну заяву до ЄСПЛ № 20958/14 Україна спрямувала 13 березня 2014 року [4], та рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 20 липня 2015 року Кабміну України приписувалося ужити у місячний строк «заходів щодо проведення переговорів з російською стороною стосовно врегулювання спору» щодо тлумачення та застосування Угоди; при цьому МЗС України приписувалося невідкладно розпочати процедуру закупівлі юридичних послуг для цього спору та підготувати у місячний строк разом із «заінтересованими державними органами стратегію захисту прав та інтересів України щодо тлумачення та застосування Угоди» [5]. Дійсно, урядовим розпорядженням від 29 лютого 2016 р. № 126-р вказана делегація для підготовки спору щодо Угоди була сформована [6], але самого спору так й не відбулося.

Втім, відсутність міждержавного спору щодо самої Угоди відповідно до її ст. 10, стосовно тлумачення і застосування цієї Угоди, ніяк не означала відсутність або неможливість спорів за ст. 9 Угоди, а саме між договірною стороною та інвестором іншої договірної сторони [1]; більш того, щонайменш формально держава інвестора у такому спорі процесуального статусу не мала й мати не могла.

У ст. 9 Угоди констатувалося, що будь-який спір між договірною стороною та інвестором, що виникає в зв'язку з інвестиціями, включаючи спори, які стосуються розміру, умов або порядку виплати компенсації, або порядку здійснення переказу платежів, має проводитися шляхом письмового повідомлення та переговорів.

Якщо в такий спосіб спір не буде вирішено протягом шести місяців із дати письмового повідомлення, він може передаватися на розгляд у: компетентний суд або арбітраж сторони, на території якої здійснені інвестиції, або

до Арбітражного інституту Стокгольмської торговельної палати, або до арбітражного суду відповідно до Арбітражного регламенту Комісії ООН з права міжнародної торгівлі [1]. У цьому контексті актуальними питаннями застосування ст. 9 Угоди була принципова застосовність цього договору за умов збройного конфлікту між його сторонами та його застосовність до майна на території, яку обидві сторони заявляють, як власну, та на яку обидві сторони Угоди поширюють власну юрисдикцію, при чому одна з сторін Угоди, а саме росія, робить все це проти-правно.

Застосування двосторонніх договорів під час збройного конфлікту між їх сторонами не регламентоване на глобальному договірному рівні. Втім, слід послатися на Проекти статей про вплив збройних конфліктів на договори, прийняті Комісією міжнародного права ООН на її 63й сесії в 2011 році [7]. Відповідно до ст. 3 Проектів статей, наявність збройного конфлікту не припиняє *ipso facto* або не призупиняє дію договорів між державами-сторонами конфлікту та відповідно до ст. 4 Проектів статей, якщо сам договір містить положення щодо його дії в ситуаціях збройного конфлікту, ці положення застосовуються. Тут варто додати, що у ст. 6 Угоди йдеться про ситуацію, коли «інвесторам однієї з Договірних Сторін, інвестиції яких зазнали втрат на території іншої Договірної Сторони внаслідок війни», «буде наданий режим не менш сприятливий, ніж той, що остання Договірна Сторона надає інвесторам будь-якої третьої держави» [1]; таким чином Угода явно не виключала свою чинність під час гіпотетичного збройного конфлікту.

Більш того, відповідно до ст. 7 Проектів статей Комісією міжнародного права ООН сформоване орієнтовний перелік договорів, предмет яких передбачає, що вони продовжують діяти, повністю або частково, під час збройного конфлікту. Серед видів таких договорів пункти «b)», «d)», «f)», «k)» називають договори, що проголошують, створюють або регулюють постійний режим чи статус, або пов'язані з ними постійні права; договори щодо приватних прав; договори про міжнародний захист прав людини та договори, що стосуються міжнародного врегулювання спорів мирними засобами, включаючи застосування примирення, посередництва, арбітражу та судового врегулювання [7].

Таким чином Угода, складена у 1998 році як традиційний за формою та змістом двосторонній договір про захист інвестицій, є договором про постійний режим чи статус майна; вона стосується приватних прав; вона стосується права людини, а саме права на мирне володіння майном; вона стосується міжнародного врегулювання спорів мирними засобами, включаючи примирення та арбітраж; таким чином, чинність Угоди під час збройного конфлікту прямо передбачена Проектами статей, а отже й звичайним міжнародним правом. Втім, у реальних інвестиційних арбітражах до 2022 року росія, вкрай ймовірно, не застосувала таке заперечення щодо Угоди, оскільки це прямо суперечило б її концепції начебто відсутності міждержавного збройного конфлікту з Україною.

Варто додати, що, відповідно до ст. 14 Угоди, вона мала набути чинності з дати останнього письмового повідомлення про виконання її сторонами внутрішніх державних процедур, необхідних для її вступу в силу; далі Угода мала діяти протягом десяти років і має автоматично продовжуватися на наступні п'ятирічні періоди, доки одна з сторін письмово не повідомить іншу сторону не пізніше 12 місяців до закінчення терміну Угоди про свій намір припинити дію цієї Угоди.

Та, відповідно до частини 3 ст. 14 Угоди, відносно інвестицій, здійснених до дати припинення дії цієї Угоди і підпадаючих під її дію, положення усіх інших статей цієї Угоди будуть залишатися чинними протягом наступних десяти років після цієї дати припинення [1]. Слід відзначити, що, відповідно до листа Департаменту

валютного регулювання Нацбанку України від 19 серпня 2006 року № 13-214/3031-8760, Угода почала діяти з 27 січня 2000 року [8], й таким чином після 2014 року сторони могли припинити дію Угоди, саме відповідно до її ст. 14, станом на січень 2020 року чи на січень 2025 року.

До масштабної російської агресії робилися окремі узагальнення розпочатих та проведених інвестиційних арбітражів відповідно до Угоди та щодо майна на окупованій території [9]. Констатувалося, що арбітражі ad hoc, утворені в рамках Постійної палати Третейського суду, станом на 2021 рік розглядали або вже розглянули спори фізичних чи юридичних осіб із росією щодо захисту інвестицій, втрачених через окупацію Криму та подальше фактичне відчуження майна окупаційною «владою». Констатувалося, що такі спори ґрунтуються саме на чинній Угоді, і розглядаються за Арбітражним регламентом Комісії ООН з права міжнародної торгівлі, тобто відповідно до одної з передбачених Угодою опцій.

Підкреслювалося, що утворені арбітражі ad hoc станом на 2021 рік розглядали справи: № 2015-34 «ВАТ Укрнафта проти РФ», № 2015-35 «ТОВ Стабіл та інші проти РФ», № 2015-36 «ТОВ Еверест Естейт та інші проти РФ»; ці справи стосувалися «експропріації інвестицій» зазначених суб'єктів у Криму, насамперед у сфері розподілу й реалізації нафтопродуктів. Росія відмовилася брати участь у цих провадженнях, порушених у 2015 р., але це не завадило арбітражам виносити позитивне відносно інвесторів рішення щодо стягнення з росії заявлених коштів (у справі № 2015-36 2 травня 2018 р., а у справах № 2015-34 та № 2015-35 – 12 квітня 2019 року відповідно) [9].

Ще дві справи, порушені за аналогічною процедурою: № 2015-21 «АТ КБ Приватбанк проти РФ» і № 2015-07 «ТОВ Аеропорт Бельбек та І. В. Коломойський проти РФ» станом на 2021 рік ще перебували на розгляді арбітражу. Це пояснювалося тим, що після заочного програшу справ № 2015-34, № 2015-35 та № 2015-36 росія у травні 2019 р. вирішила взяти участь у справах № 2015-21 і № 2015-07, та заявила свої заперечення щодо прийнятності й змісту вимог [9].

Зокрема, у справі № 2015-21, слухання в якій відбулися у травні 2021 р., росія закидала АТ КБ «Приватбанк» «неналежність інвестицій», здійснених нібито шляхом «корупції, шахрайства та насильства». Арбітраж відкинув вимогу росії стосовно окремого розгляду питань прийнятності й у справі № 2015-07 відмовився розглядати таке питання щодо юрисдикції взагалі. Крім того, в арбітражі тоді перебувала на розгляді справа «ВАТ Нафтогаз України проти РФ» № 2017-16 [9]. У наступному росія прогнала й ці справи, та надалі стала оскаржувати позиції цих арбітражів, серед іншого у національній юрисдикції Франції та Нідерландів, але безуспішно.

Так, у французькій юрисдикції наприкінці 2022 року завершилася фінальною перемогою справа про позов українського державного «Ощадбанку» проти росії щодо вкрадених окупантами кримських активів державного банку. Верховний суд Франції скасував рішення Апеляційного суду Парижа та залишив у силі рішення міжнародного арбітражу, проведеного відповідно до Угоди, про стягнення з РФ на користь «Ощадбанку» 1,1 мільярда доларів США плюс відсотки, які будуть нараховуватись з моменту винесення рішення до часу фактичної компенсації – близько 100 тисяч доларів США щоденно. Цей розпочатий у 2015 році спір призвів до рішення арбітражу від 26 листопада 2018 року у справі № 2016-14; він також був щодо порушення росією Угоди, слухання відбувалися у міжнародному арбітражі в 2017 році, та український банк серед іншого залучив для викладення своєї позиції англійських юристів з «Quinn Emanuel Urquhart & Sullivan» [10].

Потім арбітражний трибунал при Постійній палаті Третейського суду в Гаазі 12 квітня 2023 року встановив суму компенсації в 5 мільярдів доларів США за

збитки, завдані захопленням активів компаній в АР Крим у 2014 році, що насамперед стосується структур «Чорноморнафтогаз». На сьогодні сума компенсації, встановлена цим рішенням у справі PCA № 2017-16, є найбільшою із присуджених міжнародним арбітражним трибуналом відповідно до Угоди як компенсація за захоплення росією комерційних активів у Криму, також росія має відшкодувати «Нафтогазу» витрати, пов'язані з цим арбітражним провадженням [11].

Варто додати що спроби росії оскаржити рішення міжнародного арбітражу у країні його проведення відповідно до тамтешнього національного цивільного чи комерційного процесу саме по собі не є чимось новаторським у практиці арбітражів, але воно прямо суперечило частині 3 ст. 9 Угоди відповідно до якої арбітражне рішення має бути остаточним і обов'язковим для обох сторін спору та при цьому кожна з сторін Угоди зобов'язується призвести таке рішення до виконання у відповідності зі своїм законодавством [1]. Те що агресор знехтував цією вимогою не дивно; більш цікаво чому, попре таке застереження, суди Франції та Нідерландів прийняли до розгляду російські скарги на рішення арбітражу.

Додамо, що Україна намагалася врегулювати вимоги до процесів, які мали ініціювати відповідно до Угоди щонайменш державні компанії, але відповідні акти залишилися на етапі проектування, зокрема, й через істотні корупційні виклики. Втім, вже після початку масштабної російської агресії, у пункті 10 плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України, затвердженому розпорядженням Кабміну України від 18 квітня 2023 р. № 327-р, як захід вказувалося про «проведення моніторингу інформації щодо компаній, які планують вдатися до механізмів захисту своїх прав, передбачених Угодою», і про «координацію заходів щодо захисту порушених унаслідок тимчасової окупації території України майнових прав держави Україна, які вживаються або плануються окремими українськими інвесторами» [12]. План не передбачав деталей такої координації; втім, як основний результат описаних вище процесів стало те, що арбітражі послідовно констатували застосовність Угоди до майна українських приватних та державних компаній на окупованій території.

Втім, надалі Законом України від 10 серпня 2023 року № 3329-IX дію Угоди було припинене; підстави припинення в Законі № 3329-IX не наводилися [13]; таким чином, гіпотетично, Угода припиняє свою дію 27 січня 2025 року, за умов виконання Україною приписів її ст. 14 щодо повідомлення про таке припинення іншої сторони Угоди, а саме агресора; при цьому ймовірно майбутні спори стосовно інвестицій відповідно до частини 3 ст. 14 Угоди мають розглядатися до 27 січня 2035 року.

Примітно, що законодавча ініціатива стосовно припинення Угоди подавалася Кабміном до Верховної Ради України двічі; спочатку це відбулося урядовим розпорядженням від 18 квітня 2023 р. № 325-р [14], та потім іншим розпорядженням Кабміну України від 19 червня 2023 р. № 543-р [15]; при цьому текст обох розпоряджень є тотожним та підстав припинення й підстав повторного подання стосовного такого припинення не містить. Більш того, обидва розпорядження стосувалися одного й того самого законопроекту № 0201, який після парламентського голосування власне й став Законом № 3329-IX [16]. При цьому перша редакція законопроекту № 0201, на відміну від його фінальної версії, містила обґрунтування припинення дії Угоди, а саме «у зв'язку з докорінною зміною обставин».

Примітно, що у обох версіях пояснювальної записки до законопроекту № 0201 йшлося, що його розроблено відповідно до доручення Прем'єр-міністра України від 22 грудня 2022 року № 34538/1/1-22 відповідно до листа СБУ від 13 грудня 2022 року № 99/226 щодо термінового припинення дії Угоди, та за результатами наради, прове-

деної за участю представників міністерств щодо питання формування узгодженої позиції стосовно термінового припинення дії Угоди, яка відбулася після цього, а також у зв'язку з триваючою широкомасштабною збройною агресією російської федерації проти України.

Водночас пояснювальна записка констатувала наявність процедур відповідно до статті 14 Угоди, та що «відносно інвестицій, здійснених до дати припинення дії цієї Угоди і підпадаючих під її дію, положення усіх інших статей цієї Угоди будуть залишатися чинними протягом наступних десяти років після» дати припинення її чинності [16]. Супровідні документи до законопроекту № 0201 свідчать, що його повернення та повторне подання Кабміном відбулися саме через негативну оцінку експертних структур парламенту та профільного комітету Верховної Ради України згадки у проекті про докорінну зміну обставин.

Профільний комітет зазначив, що «докорінна зміна обставин, як підстава для розірвання міжнародного договору, передбачена у пунктах «а» і «б» ч. 1 ст. 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Проте в цьому випадку залишається невизначеним, чи продовжує після припинення Угоди діяти її ч. 3 ст. 14, на підставі якої українські інвестори захищатимуть свої права, порушені російською федерацією». У зв'язку з цим, констатував комітет, «більш юридично коректним було б не зазначати у законопроекті конкретні підстави припинення Угоди», пославшись на аналогічні міркування висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 15 травня 2023 року № 16/03-2023/103268 та листа Мініюсту України від 11 травня 2023 року № 59078/35.1/1-23

Комітет констатував, що «розірвання Угоди застаттю 62 Віденської конвенції створить вагомі ризики того, що Україна позбавиться єдиного на даний момент дієвого механізму стягнення збитків, завданих російською федерацією, оскільки Україна нічого не виграє у випадку використання посилання на докорінну зміну обставин, натомість може багато втратити (як сама держава, так і ті фізичні та юридичні особи приватного та державного сектору, які наразі можуть використати цей механізм для стягнення збитків з рф за прикладом успішних «Кримських арбітражів» проти рф)» [16]. Примітно, що офіційна публікація Угоди 1998 року відбулася саме у 2023 році, після ініціювання початку процедури її припинення.

Майбутнє покаже, як арбітражі будуть застосовувати Угоду після 27 січня 2025 року, та на яке національне законодавство вони будуть при цьому посилатися. Водночас варто констатувати, що саме у випадку Угоди посилання на масштабну російську агресію, як на «докорінну зміну обставин», є максимально дискусійним, зонайменш, у двох вимірах. По-перше, як описано вище, Проекті статей про вплив збройних конфліктів на договори 2011 року не передбачають міждержавний збройний конфлікт як підставу для припинення двосторонніх договорів такого роду, як Угода. Та, по-друге, як описано вище, ситуація російської агресії триває від лютого 2014 року, та вона не впливала до 2023 року ані на чинність Угоди у справах саме щодо окупованих територій, ані на правоздатність міжнародних арбітражів, що констатували й національні суди країн їх проведення.

Більше аргументів щодо чинності Угоди та природи інвестиційних міжнародних арбітражів й рішень цих арбітражів дає рішення ЄСПЛ у міждержавній справі «Україна проти Росії» (заяви 20958/14 та 38334/18) від 25 червня 2024 року [4]. Це рішення стало першим по суті у мережі ініційованих Україною справ у ЄСПЛ, та воно відбулося після винесення ЄСПЛ рішень щодо прийнятності у міждержавних справах «Україна проти Росії» (заяви 20958/14, 43800/14, 42410/15, 8019/16, 70856/16 та 38334/18) у грудні 2020 р. та у січні 2023 р. відповідно [9].

У рішенні від 16 грудня 2020 р. про прийнятність заяв 20958/14 та 38334/18 щодо Криму ЄСПЛ визначив як наявність з боку росії на окупованому півострові ефективного контролю з лютого 2014 р., так й наявність адміністративної практики із значної кількості порушень росією прав людини в Криму [17]. Так саме, у рішенні від 30 листопада 2022 р. щодо окупованого Сходу України про прийнятність заяв України та Нідерландів 8019/16, 43800/14 й 28525/20 ЄСПЛ визначив у період з квітня 2014 до січня 2022 р. як наявність з боку росії ефективного контролю над окупованими районами Донецької та Луганської областей, так й наявність адміністративної практики із значної кількості порушень росією прав людини [18].

Крім цих двох проваджень у ЄСПЛ має виключене значення об'єднана Судом із заявами щодо Сходу України заява України проти росії 11055/22, подана в 2022 році за умов масштабної російської агресії [9]. Примітно, що у рішенні ЄСПЛ від 16 грудня 2020 р. та від 30 листопада 2022 р. щодо прийнятності заяв ЄСПЛ констатувалася прийнятність тверджень України стосовно практики вилучення власності, всупереч вимогам ст. 1 Протоколу до Європейської конвенції, та у рішенні ЄСПЛ від 16 грудня 2020 р. ще й констатувалася прийнятність тверджень України стосовно практики порушення права на справедливий суд.

У свою чергу, рішення ЄСПЛ у міждержавній справі від 25 червня 2024 р. аналізує ці питання доволі ретельно [4]. ЄСПЛ підтвердив власну позицію щодо відсутності потреби України «вичерпувати внутрішні заходи» перед поданням скарги, та стосовно відсутності у справі політичних маніпуляцій України.

Основою аргументів щодо системності порушень росією в Криму ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу ЄСПЛ визначив порушення росією прав міжнародного гуманітарного права в окупованому Криму. ЄСПЛ фактично погодився з аргументами України про те, що відбулися протиправні «зміна, призупинення або заміна чинних законів на окупованій території» (ст. 54 рішення), та виникла «модель експропріації приватної власності без компенсації, за відсутності військового чи іншого законного обґрунтування» (ст. 150 рішення).

При цьому у якості доказів порушень ЄСПЛ посилався як на звіти місії ООН та ОБСЄ, так й на протиправні «нормативні акти» від «влади» в АР Крим та Севастополі, та й на «кримське» законодавство агресора. ЄСПЛ посилався й на окремі звіти неурядових правозахисних структур (ст. 157 рішення), та й на індивідуальні справи власне у ЄСПЛ, такі як «Андрієвський та інші проти росії» № 53891/16, де описувалося порушення окупантами у Севастополі прав приватної власності стосовно 230 осіб (ст. 162 рішення) [4].

Та слід особо підкреслити, що ЄСПЛ в якості доказів та аргументів посилався й на рішення описаних вище міжнародних інвестиційних арбітражів, таких як рішення від 26 листопада 2018 року у справі «Ощадбанк проти Російської Федерації» № 2016-14, й від 2 травня 2018 року у справі «Everest Estate LLC та інші проти Російської Федерації», № 2015-36 та прямо згадав про Угоду (ст. ст. 154, 1138 та 1148 рішення ЄСПЛ); примітно, що ЄСПЛ не вирішив за доцільне дослідити подальші безуспішні спроби росії оскаржити це рішення у юрисдикції Франції.

Певною відмінністю підходу ЄСПЛ до встановлення систематичності порушень ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу є те, що стосовно права на правосуддя ЄСПЛ вирішив цілком достатнім констатувати принципову протиправність встановленої росією в Криму «російської судової системи» (ст. ст. 1010, 1011, 1017, 1019, 1020 та 1021 рішення ЄСПЛ). У ст. 1020 ЄСПЛ прямо визначив відсутність необхідності «окремо розглядати незалежність і неупередженість окремих суддів, які працювали в Криму у відповідний» або «окремо розглядати

наслідки вищезазначених недоліків для належного відправлення правосуддя та гарантій справедливого судового розгляду», на які посилалася Україна у скарзі.

Водночас щодо порушення права на мирне володіння майном ЄСПЛ не просто обмежився згодою з позицією України про те що «експропріація, яка оскаржується, мала оцінюватися відповідно до українського, а не російського законодавства», а тому її не можна вважати такою, що відбулася за умов, «передбачених законом». ЄСПЛ також дослідив цю експропріацію на предмет «передбачуваності» та «пропорційності будь-яким суспільним інтересам» (ст. 1146 рішення).

ЄСПЛ констатував, що «у будь-якому випадку, навіть якщо експропріація неодноразово здійснювалася згідно з російським законодавством, застосовані положення не відповідали вимогам якості у розумінні статті 1 Першого протоколу, оскільки вони не забезпечували необхідних процедурних гарантій, і не були пов'язані з жодною законною метою» та «не було жодних ознак того, що така політика націоналізації була проведена через «військову необхідність» (ст. 1131 рішення). При цьому ЄСПЛ особливо підкреслив невідповідність такої експропріації Гаазькому Положенню про закони і звичаї війни на суходолі (ст. 1134 та ст. 1135 рішення ЄСПЛ).

При цьому протиправне оформлення «націоналізації» рішеннями протиправної «кримської влади» ЄСПЛ поклав у вину росії оскільки «регулятивний характер стверджуваної практики та її загальне застосування підтверджують наявність як елементів «повторення дій», так і «офіційної толерантності» адміністративної практики» та наголосив що «такі заходи, застосовувалися в координації з федеральними органами» та уряд росії «не заперечував їх широкомасштабне впровадження» (ст. 1144 рішення).

ЄСПЛ констатував відсутність «передбачуваності» та «пропорційності будь-яким суспільним інтересам», серед іншого тим, що «постанова» окупаційної «влади» № 505-1/15 від 27 лютого 2015 року про «націоналізацію» «змінювалася 56 разів» (ст. 1148 рішення). Далі ЄСПЛ відзначив, що подібна «постанова» № 2085-6/14, яка «затвердила» «Перелік майна, що належить до власності республіки Крим», «не містила критеріїв націоналізації та, у більшості випадків, не містила відомостей про власників націоналізованого майна» та й «не визначала порядок викупу майна, не передбачала ані вимоги щодо фактичного повідомлення власника майна, що націоналізується, ані порядку оскарження».

При цьому ЄСПЛ посплався й на оцінку цього «нормативного акту» у згаданому рішенні міжнародного інвестиційного арбітражу, такого як рішення від 26 листопада 2018 року у справі «Ощадбанк проти Російської Федерації» № 2016-14, надалі окремо відзначивши відсутність будь-кого відшкодування за «націоналізацію» (ст. 1149 рішення).

ЄСПЛ констатував, що росія у процесі в Страсбурзі нічим та ніяк не спростувала відсутність передбачуваності «законодавчих заходів» окупантів, та непропорційний характер позбавлення майна, й що росія «не надала жодних доводів чи доказів того, що оскаржувана адміністративна практика за цим пунктом була виправдана «нагальною військовою необхідністю» або «для потреб окупаційної армії», як того вимагають вищезазначені положення міжнародного гуманітарного права» (ст. 1150 рішення).

Аналіз цього рішення ЄСПЛ дозволяє спрогнозувати, що й у двох інших міждержавних справах, а саме щодо подій на Сході України до 2022 року та стосовно подій масштабного вторгнення в 2022 році, та у індивідуальних справах, ЄСПЛ буде займати подібну позицію щодо порушення права на мирне володіння майном та стосовно відсутності на окупованій території суду який міг би таке право коча б гіпотетично захистити.

Висновки. Від початку російської агресії та до 2024 року основною формою притягнення росії до відповідальності щодо порушення майнових прав були міжнародні комерційні арбітражі, які ініціювалися відповідно до двосторонньої угоди про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року.

Автономність ініціювання відповідних процесів власниками майна як інвесторами від урядових приписів, навіть у випадку комерційних структур державної власності типу «Нафтогазу» або «Ощадбанку», з одного боку об'єктивно сприяла ефективності такого роду комерційних арбітражів, та, з іншого, призвела до максимальної варіативності відповідних процесів, чим намагався скористатися агресор, оскаржуючи рішення арбітражів в національній юрисдикції країн їх проведення.

Епопея 2024 року з припиненням Україною дії двосторонньої угоди 1998 року довела рудиментарність компетенції урядових та парламентських експертів у сфері сучасного міжнародного права, такого як Проекти статей про вплив збройних конфліктів на договори Комісії міжнародного права ООН 2011 року. Водночас Україна очевидно вдало використала наявні рішення міжнародних комерційних арбітражів у процесі проти росії в ЄСПЛ, де 25 червня 2024 року було отримане фундаментальне рішення щодо порушення агресором прав людини на окупованій території, включно з правом на мирне володіння майном та правом на судовий захист майнових прав.

Відповідне рішення ЄСПЛ може слугувати істотним важелем щодо реалізації прав інвесторів у наступних міжнародних комерційних арбітражах відповідно до частини 3 ст. 14 угоди 1998 року, які ще можуть бути ініційовані протягом наступних десяти років після припинення угоди, це зумовлює актуальність подальшого наукового пошуку у відповідному напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року. *Офіційний вісник України*. 2023. № 85. ст. 4907.
2. Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій. Закон України від 15 грудня 1999 року № 1302-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 1. Ст. 7.
3. Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій. Закон України від 10 серпня 2023 року № 3329-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 90. Ст. 350.
4. Judgment in case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18), 25 June 2024. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-235139> (дата звернення: 11.07.2024).
5. Про стан реалізації заходів щодо захисту майнових прав та інтересів держави Україна у зв'язку із тимчасовою окупацією частини території України. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 липня 2015 року. Введено в дію Указом Президента України від 26 серпня 2015 року № 514/2015. *Офіційний вісник Президента України*. 2015. № 20. ст. 1216.
6. Про делегацію Уряду України для участі у розв'язанні спорів щодо тлумачення та застосування Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 лютого 2016 р. № 126-р. *Урядовий кур'єр*. 2016. 29 лютого. № 43. С. 6.
7. Draft articles on the effects of armed conflicts on treaties. Adopted by the International Law Commission at its sixty-third session, in 2011, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/66/10, para. 100). UN. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/1_10_2011.pdf (дата звернення: 11.07.2024).
8. Про інформацію, щодо чинних міжнародних договорів України в сфері уникнення подвійного оподаткування та взаємного захисту інвестицій. Лист Департаменту валютного регулювання Національного банку України від 19 серпня 2006 року № 13-214/3031-8760. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8760500-06#Text> (дата звернення: 11.07.2024).

9. Бабін Б. Міжнародне реагування на окупацію Кримського півострову: огляд і джерела. 2021. BlackSeaNews. URL: <https://www.blackseanews.net/read/178519> (дата звернення: 11.07.2024).
10. "Oschadbank" Wins Case Against Russia over Crimean Property in France. December 8, 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2022/12/08/oschadbank-wins-case-against-russia-over-crimean-property-in-france/> (дата звернення: 11.07.2024).
11. International Arbitration Established Amount of Compensation to "Chernomornaftogaz". April 13, 2023. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2023/04/13/international-arbitration-established-amount-of-compensation-to-chernomornaftogaz/> (дата звернення: 11.07.2024).
12. Про затвердження плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2023 р. № 327-р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 45. Ст. 2403.
13. Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій. Закон України від 10 серпня 2023 року № 3329-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 90. Ст. 350.
14. Про подання до Верховної Ради України проекту Закону України "Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій". розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2023 р. № 325-р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 44. Ст. 2365.
15. Про подання до Верховної Ради України проекту Закону України "Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій". Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 червня 2023 р. № 543-р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 61. Ст. 3474.
16. Проект Закону про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій. Номер 0201, дата реєстрації від 19 квітня 2023 р. ВРУ. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41804> (дата звернення: 11.07.2024).
17. Decision in case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18), 16 December 2020. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207622> (дата звернення: 11.07.2024).
18. Decision in case of Ukraine and The Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14 and 28525/20), 30 November 2022. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-222889> (дата звернення: 11.07.2024).

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ «LEX MITIOR» (ЗВОРотної Дії В ЧАСІ БІЛЬШ СПРИЯТЛИВОГО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТУ)

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS THROUGH THE LENS OF THE LEX MITIOR PRINCIPLE (RETROACTIVE APPLICATION OF THE MORE FAVORABLE NORMATIVE LEGAL ACT)

Колесниченко Н.О., магістр права, магістр міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Музичук К.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права і процесу
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Наукова праця присвячена концепції (принципу) «lex mitior» (частині засадничого принципу законності як складової верховенства права) яка передбачає, що нормативно-правовий акт (у даному дослідженні нормативно-правовий акт часом ототожнюватиметься, *mutatis mutandis*, із «законом» в широкому розумінні), який пом'якшує чи скасовує відповідальність особи, – має зворотну дію в часі. Досліджується поняття, правова природа, а також проблеми його правозастосування в Україні та світі. Надано ряд пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики.

В розділі «Поняття та правова природа принципу «lex mitior»» наголошено, що за загальним правилом діє заборона на зворотну дію закону («*nullum poena sine lege*»), однак на міжнародному рівні вона часто поєднується з її наслідком – принципом «lex mitior», наведено короткий історичний екскурс. В розділі «Правове закріплення принципу «lex mitior» на міжнародному рівні» на основі аналізу п'яти міжнародних договорів зроблено проміжний висновок, що «lex mitior» було перетворено із концепції на принцип міжнародного звичаєвого права та міжнародного кримінального права, а також визнано обов'язковим для дотримання державами, що визнають примат Європейської конвенції з прав людини. В розділі «Моделі правозастосування принципу «lex mitior»» виділено три основні моделі принципу «lex mitior», а в розділі «Правозастосування принципу «lex mitior» у світі» на основі опрацювання законодавства США, всіх держав Європи та кількох держав Азії виокремлено чотири концепції механізмів його застосування (із прикладами, перевагами й недоліками кожної). В розділі «Проблеми правозастосування принципу «lex mitior» в Україні» висвітлено, яку модель «lex mitior» в Україні закріплено законодавчо та в яких саме актах, водночас вказано на невизначеність механізму застосування на основі аналізу законодавства, практики Верховного Суду та Конституційного Суду України.

На основі дослідження узагальнено суть принципу, його моделі та механізми застосування. Констатовано, що в Україні принцип «lex mitior» закріплено у ст. 58 Конституції в найширшому вигляді, проте, однак, не передбачено чіткого та окремого механізму його реалізації й застосування, що є потенційним порушенням міжнародних договорів, а також принципу належного урядування. Зроблено припущення, що для України найбільше підходить варіант реалізації «lex mitior» за клопотанням або позовом заінтересованої особи. Запропоновано забезпечити виконання ст. 58 Конституції України через окремі закони за аналогією до того, як виконання ст. 56 Конституції України забезпечується окремим Законом України й Положенням про його застосування.

Ключові слова: «lex mitior», «in mitius», «ex post facto», «*nullum poena sine lege*», міжнародне право прав людини, захист прав людини, зворотна дія закону в часі, ретроактивність, стаття 58 Конституції України.

The scientific article is devoted to the *lex mitior* concept (principle) (part of the fundamental principle of legality as a component of the rule of law) which provides that a legal act mitigating or abolishing a person's liability has retroactive effect (in this research, a legal act will *mutatis mutandis* sometimes be identified with 'law' in the broad sense). The concept, legal nature, and problems of its application in Ukraine and worldwide are being examined. A number of suggestions for improving legislation and practice are provided.

In the section "The Concept and Legal Nature of the *Lex Mitior* Principle", it is emphasized that, as a general rule, the prohibition of retroactive effect of the law (*'nullum poena sine lege'*) applies, but at the international level it is often combined with its consequence – the *lex mitior* principle; furthermore, a brief historical overview is provided. In the section "Legal Enshrinement of the *Lex Mitior* Principle at the International Level", based on the analysis of five international treaties, the authors make an intermediate conclusion that the *lex mitior* principle has been transformed from a concept into a principle of customary international law and international criminal law, and has been recognized as binding on states that recognize the primacy of the European Convention on Human Rights. In the section "Models of Law Enforcement of the *Lex Mitior* Principle", three main models of the *lex mitior* principle are identified; and in the section "Law Enforcement of the *Lex Mitior* Principle in the World", based on the study of the legislation of the USA, all European countries and several Asian countries, four concepts of mechanisms for its application are distinguished (with examples, advantages and disadvantages of each). In the section "Problems of Enforcement of the *Lex Mitior* Principle in Ukraine", it is highlighted which model of *lex mitior* is enshrined in law in Ukraine and in which acts; at the same time, the authors point out the uncertainty of the application mechanism based on the analysis of legislation, practice of the Supreme Court and the Constitutional Court of Ukraine.

Based on the research, the essence of the principle, its models and application mechanisms are summarized. It is stated that in Ukraine, the *lex mitior* principle is enshrined in Article 58 of the Constitution in its broadest form, but, however, there is no clear and separate mechanism for its implementation and application, which is a potential violation of international treaties and the principle of good governance. It is assumed that the option of implementing the *lex mitior* at the request or claim of an interested person is most suitable for Ukraine.

It is proposed to ensure the implementation of Article 58 of the Constitution of Ukraine through separate laws by analogy with the way in which the implementation of Article 56 of the Constitution of Ukraine is ensured by a separate Law of Ukraine and the Regulations on its application.

Key words: *lex mitior*, *in mitius*, *ex post facto*, *nullum poena sine lege*, international human rights law, human rights protection, retroactive effect of the law in time, retroactivity, Article 58 of the Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми та актуальність. Різні аспекти принципу «lex mitior» досліджували як українські, так і зарубіжні науковці, серед яких, зокрема, автори використаних в даній роботі праць. Втім, саме під назвою «lex mitior» вказаний принцип вітчизняній правовій науці майже невідомий. Так, деяка кількість досліджень присвячена зворотній дії більш сприятливого нормативно-право-

вого акта в часі (насамперед в контексті ст. 58 Конституції України), однак майже не існує україномовних наукових праць з окремим комплексним дослідженням самої концепції принципу та проблем у правозастосуванні, з нею пов'язаними.

Об'єктом дослідження є принцип «lex mitior» (суспільні відносини у сфері застосування принципу «lex mitior»).

Предметом дослідження є захист прав людини криз призму принципу «*lex mitior*» (зворотної дії в часі більш сприятливого нормативно-правового акта).

Виклад основного матеріалу.

I. Поняття та правова природа принципу «*lex mitior*».

Як зазначається у дослідженні Школи права Університету Сан-Франциско, правові традиції, за загальним правилом, – послідовно забороняють зворотню дію закону. В кримінальному праві це правило відоме як «*nullum crimen nulla poena sine praevia lege poenali*: ніхто не може бути засуджений або покараний без чинного кримінального закону» [1, с. 65].

Однак на міжнародному рівні ця заборона часто поєднується з її логічним наслідком – принципом ретроактивного застосування сприятливого або пом'якшувального закону, відомим як «*lex mitior*» або «доктрина милосердя», згідно з яким норми застосовуються «*in mitius*» («пом'якшено») [1, с. 65].

Принцип «*lex mitior*» як і принцип «*nullum poena sine lege*» є частиною фундаментального, засадничого принципу законності [2] як складника верховенства права [3] і полягає в ретроактивному пом'якшенні відповідальності, тобто в застосуванні правової норми «заднім числом», коли це принесе користь правопорушнику. Потенційно, це повинно включати і тих, хто вже відбуває покарання [1, с. 65].

Саме словосполучення згадується ще Ульпіаном (одним із 5 римських юристів-класиків) в II ст. після Р.Х. в контексті роз'яснення, що якщо звинувачення висунуті згідно із законами і про приватні, і про публічні порушення, то слід дотримуватися більш м'якого («*mitior lex*»), тобто закону про приватні («*vis private*») порушення [4, с. 514–515].

Щодо виникнення принципу, то існує думка, що воно пов'язане із пошуком відповіді на питання правозастосування в перехідних ситуаціях. Вказане спричинило появу двох протилежних течій: (а) тезу про ультраактивність старої норми, згідно з якою застосовується норма, чинна на момент вчинення правопорушення; (б) тезу про те, що у випадку перехідної ситуації застосовується новий закон [5, с. 72]. А оскільки жодна з цих двох тез не була цілком справедливою, література, судова практика та сучасне законодавство напрацювали третє правове рішення, відоме як принцип «*lex mitior*» – про те, що у випадках, визначених правонаступництвом законів, застосовується більш сприятливий закон [5, с. 73].

В його теперішньому вигляді «*lex mitior*» вважається відносно сучасною доктриною, адже ще 1948 р. Генеральна Асамблея ООН, приймаючи Загальну декларацію прав людини, включила до неї заборону «*ex post facto*», але відхилила «*lex mitior*». ООН не сприймала принцип «*lex mitior*» аж до 1966 р., поки не прийняла Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, про що далі [6, с. 169].

II. Правове закріплення принципу «*lex mitior*» на міжнародному рівні.

«*Lex mitior*» згадується в основних міжнародних договорах з прав людини [1, с. 68]. Серед них:

1. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.* (далі – ЄКПЛ).

Останнє речення ст. 7(1) ЄКПЛ вказує, що «Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.» [7].

Тобто ст. 7 ЄКПЛ не передбачає принципу «*lex mitior*» напряму [8, с. 601] і в цьому питанні Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та його предтеча – Європейська комісія з прав людини (у 1978 р. у рішенні по справі «Х проти Німеччини») – довгий час схилилися до думки, що ст. 7 ЄКПЛ (на відміну від ст. 15 МПГПП) «*lex mitior*» не включає [3].

Тим не менш, все змінилось із винесенням рішення по справі «*Scoppola v. Italy (No.2)*» від 2009 р. У ній ЄСПЛ дійшов висновку, що із часу рішення по справі «Х проти Німеччини» (1978 р.) відбулися «важливі події на міжнародному рівні»: набрали чинності Американська конвенція з прав людини, Хартія ЄС про основні права, а також Римський Статут [3].

Найголовнішим в цьому рішенні є те, що ЄСПЛ погодився із думкою, що принцип «*lex mitior*» є частиною конституційних традицій, спільних для держав-членів Європейського Співтовариства [9, с. 33], і виснував, що «...на міжнародному рівні поступово виник консенсус щодо того, що застосування кримінального закону, який передбачає більш м'яке покарання, навіть того, яке було прийнято після вчинення злочину, стало основним принципом кримінального права», а також що «...стаття 7 § 1 Конвенції гарантує не тільки принцип неретроактивності більш суворих кримінальних законів, але також, і імпліцитно, принцип ретроспективності більш м'якого кримінального закону. Цей принцип втілюється в правилі про те, що якщо існують відмінності між кримінальним законодавством, чинним на момент вчинення злочину, та наступними кримінальними законами, прийнятими до винесення остаточного вироку, суди повинні застосувати до відповідача закон, положення якого є найбільш сприятливими.» [3].

2. *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р.* (далі – МПГПП).

Стаття 15 МПГПП містить положення, яке зазначає, що «Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.» [10].

МПГПП встановлює основні правові рамки для принципу «*lex mitior*», відповідно до якого країни світу формують свої конституції та кримінальні кодекси. При цьому варто зазначити, що міжнародна спільнота майже не сперечалася щодо цієї частини ст. 15 (крім застережень деяких держав про застосування «*lex mitior*» лише до винесення остаточного судового рішення, а також застереження США про незастосування «*lex mitior*») [1, с. 68].

Однак, виходячи зі ст. 4(2) МПГПП, ст. 15 визначається як така, що не допускає відступів, а це означає, що вона не може бути обмежена в будь-який спосіб. Крім того, це положення є відповідним *opinio juris*, або юридичним зобов'язанням, згідно з яким цей принцип може становити міжнародне звичаєве право. Міжнародне звичаєве право вимагає широко розповсюдженої, постійної та однакової практики держав, обумовленої юридичним зобов'язанням, яке є достатньо тривалим, щоб стати нормою [1, с. 68].

Відтак, МПГПП покладає на міжнародну спільноту обов'язок закріплення у своєму законодавстві принципу «*lex mitior*» у найширшій моделі, тобто закріплення обов'язкової зворотної дії нормативно-правового акта в часі без жодних винятків та часових рамок.

3. *Американська конвенція про права людини від 22.11.1969 р.*

Останнє речення ст. 9 цієї конвенції передбачає, що «Якщо після вчинення правопорушення законом передбачено більш м'яке покарання, то таке покарання застосовується щодо винного.» [11].

4. *Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р.*

Ст. 24(2) Римського Статуту передбачає, що «У разі внесення змін до закону, що застосовується до конкретної справи, до ухвалення остаточного рішення застосовується закон, що є більш сприятливим для особи, яка перебуває під слідством, стосовно якої здійснюється кримінальне переслідування або яку визнано винною» [12].

З введенням в дію Римського Статуту, принцип «*lex mitior*» став принципом міжнародного кримінального права [13, с. 175].

5. *Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р.*

Останнє речення ст. 49(1) Хартії вказує, що «У разі, якщо після вчинення кримінального правопорушення законодавство передбачає більш м'яке покарання, воно застосовується.» [14].

Виходячи зі ст. 52(3) Хартії: тією мірою, якою вона містить права, що відповідають правам, гарантованим ЄКПЛ, їхній зміст і застосування збігаються зі змістом і застосуванням встановленими ЄКПЛ [14]. Вказана стаття стала приводом для ЄСПЛ визнати, що ст. 7(1) ЄКПЛ має тлумачитись як така, що включає принцип «*lex mitior*» [2].

Окремо варто зазначити, що із Хартією принцип «*lex mitior*» став частиною первинного права ЄС [9, с. 33].

Відтак, дохідимо проміжного висновку, що МПГПП (ні стороною, ні підписантом якого є лише 14 держав світу) перетворило «*lex mitior*» (причому в його найширшій моделі) із концепції на принцип міжнародного звичасового права.

З введенням в дію Римського Статуту, принцип «*lex mitior*» став принципом міжнародного кримінального права, а ЄСПЛ визнав цей принцип обов'язковим для дотримання усіма державами, що визнають примат ЄКПЛ.

«Глобальна реальність така, що більшість країн світу вважають позитивне ретроактивне застосування змін у законодавстві фундаментальним правом людини», а міжнародне право і практика вказують на те, що «*lex mitior*» має бути забезпечений в усіх випадках [1, с. 69].

Тим не менш, чимало держав світу все одно застосовують «*lex mitior*» із серйозними застереженнями. Яким же чином застосовується цей принцип?

III. Моделі правозастосування принципу «*lex mitior*».

Згідно із дослідженням Школи права Університету Сан-Франциско, станом на 2012 рік зі 193 досліджених держав 129 (67%) визнавали «*lex mitior*» тою чи іншою мірою [1, с. 70].

В цілому можна виділити 3 основні моделі принципу «*lex mitior*» [1, с. 70] – норма, яка пом'якшує чи скасовує відповідальність, застосовується: (а) без часових обмежень (модель МПГПП); (б) лише до винесення рішення, яке набрало законної сили (впливає із практики ЄСПЛ щодо ЄКПЛ); (в) якщо відповідальність повністю скасовано (злочин декриміналізовано) (зазвичай цей варіант закріплюють разом із варіантами «а» або «б»).

IV. Правозастосування принципу «*lex mitior*» у світі.

Постає питання, яким чином інші держави забезпечують реалізацію принципу «*lex mitior*»? Можливо виділити кілька концепцій.

1. Застосування «*lex mitior*» судами:

Насамперед варто зазначити, що щодо застосування «*lex mitior*» судами існує окрема дискусія, пов'язана із двома моделями визначення того, як застосовувати нову норму, якщо в одній частині вона є м'якшою, а в іншій – суворішою. Перша модель – застосування нової норми в цілому, а друга – застосування лише в частині пом'якшення [5, с. 73].

З цього приводу існує думка, що поєднання більш сприятливих положень двох послідовних законів є судовим гібридом і призводить до створення третього закону (*lex tertia*), а тому є неприйнятним, оскільки «це означало б, що судові органи можуть здійснювати повноваження, які їм не належать, і які належать до конституційної юрисдикції законодавчої влади» [5, с. 74]. Така думка панівна, до прикладу, у Румунії (див. рішення № 265 від 06.05.2014 р. Вищого суду касації і юстиції) [5, с. 76; 9, с. 28].

Тим не менш, вона не є актуальною для України, адже в Україні діє друга модель (див., наприклад, ч. 3 ст. 5 КК України) [15].

З іншого боку, серед розглянутих нами держав (США і 2 держави Азії, усі держави Європи, за виключенням Білорусі та РФ) лише у кількох із них окремо передбачено покладення застосування принципу «*lex mitior*» на суди:

(а) Князівство Андорра, ч. 3 ст. 7 Кримінального кодексу якого передбачає, що суд, що виніс вирок, має ек

officio (тобто в силу свого статусу) переглянути вирок, на який поширюється новий, більш сприятливий акт [16];

(б) у Великобританії «*lex mitior*» не закріплено окремо з огляду на: (i) абсолютність заборони законів «*ex post facto*»; (ii) той факт, що у Великобританії (на відміну від багатьох інших держав) нормативно-правові акти про призначення покарання не встановлюють діапазону між верхньою та нижньою межами покарання (виняток: довічне ув'язнення за вбивство), і саме суддя виступає арбітром [17, с. 20–21].

Втім, «*lex mitior*» у Великобританії визнає судова практика, і якщо практика призначення покарання стала сприятливішою з моменту вчинення правопорушення, то суд повинен призначити покарання згідно з «поточною точкою зору». Якщо ж м'якший варіант покарання додається законом або іншим чином до списку доступних вироків після вчинення злочину, але до того, як обвинуваченому буде призначено вирок, цей новий варіант буде доступний суду в справі, якщо закон прямо не вказує інакше [17, с. 22];

(в) Конституція США чітко забороняє закони «*ex post facto*» у розд. 9 ст. I [1, с. 65]. Тим не менш, «*lex mitior*» може визнаватись на рівні штатів. Так, ряд штатів США або закріплює його у своєму законодавстві, або залишає можливість його застосування на розсуд законодавчого органу штату [1, с. 67] (станом на 2015 р. 22 штати повністю відкидали принцип, 10 частково приймали; і лише 18 повністю приймали) [6, с. 170].

Слід зазначити, що більшість судових органів США, які повністю або частково застосовують «*lex mitior*», роблять це без чітких законодавчих вказівок [6, с. 170].

З приводу концепції застосування «*lex mitior*» судами за власною ініціативою, на наш розсуд, можна висловитись так. Насамперед уявимо (на основі розглянутих вище прикладів, але не обмежуючись їх нюансами, пов'язаними із специфікою правової системи кожної держави), яким чином суди можуть самостійно застосовувати «*lex mitior*» та які це несе ризики?

Застосування більш сприятливого акта є нічим іншим, як виявом справедливості, адже, виходячи із концепції «презумпції раціональності законодавця», саме остання редакція відповідної норми є, фактично, його справжнім наміром, істинною волею. Особливо ця концепція розвинута в державах Вестмінстерської системи, насамперед у Великобританії із її «доктриною парламентського суверенітету».

Тобто презюмується, що «законодавець діє раціонально», тобто так, як має діяти. Однак із цієї ж концепції випливає, що відтак саме більш сприятлива норма і є тою нормою, яка мала існувати від початку за задумом законодавця.

Відповідно, несправедливою є ситуація, за якої притягнута до відповідальності особа не може розраховувати на «корегування свого становища» у відповідності до тої правової реальності, яку від початку «замислював» законодавець.

Таким чином, з одного боку, – на кого, як не, в першу чергу, на суд в силу самої його природи покладається обов'язок відновлення справедливості (саме «правосуддя» за етимологією це «правильно, справедливо» і «судити»)? Поза тим, кому, як не суду, який застосував відповідну норму, краще відома специфіка справи? Хто, як не суд, зможе висувати, чи дійсно нова редакція норми насправді є більш сприятливою для особи не лише на перший погляд?

Існування наведених вище риторичних питань свідчить на користь концепції застосування «*lex mitior*» судами. З іншого боку, на наш погляд, така концепція найкраще підходить англо-американській системі права (в особливості англійському варіанту), адже саме там суд, в силу історичних причин, володіє широкою свободою розсуду.

У романо-германській же системі суддівський розсуд не настільки широкий і не завжди толерується (див. приклад Румунії вище). В цілому в умовах континентальної правової сім'ї застосування «*lex mitior*» судами за їх ініціативою не є, наше переконання, найкращим варіантом, адже: 1) судова система і судова практика багатьох держав (особливо колишнього Варшавського блоку) знаходиться на етапі активного (ре)формування. Напрацювання відповідних загальноприйнятних висновків на рівні касаційної інстанції займе не один рік; 2) незважаючи на деякі покращення у зв'язку із впровадженням «розумних строків», – критичною є проблема затягування судового розгляду. Для певної особи можуть пройти роки, перш ніж судове рішення про застосування «*lex mitior*» набере законної сили; 3) суд як орган вирізняється своєю завантаженістю, відтак мало ймовірно, що суди за своєю будучуть негайно застосовувати «*lex mitior*», як-тільки нормативно-правовий акт про внесення сприятливих змін до відповідної норми набере чинності. Вказане, звісно, не виглядає проблемою у випадку, якщо зазначений акт набрав чинності у період між початком судового розгляду і набранням судовим рішенням законної сили, проте яким чином забезпечити своєчасність застосування «*lex mitior*» у випадку, коли з часу винесення судового рішення пройшли роки? Надання ж судами вищих інстанцій вказівки про таке застосування не цілком відповідатиме фундаментальному принципу суддівської незалежності.

2. *Застосування «lex mitior» іншими суб'єктами чи за їх ініціативою:*

(а) хоча федеральне законодавство США за загальним правилом не допускає зворотної дії закону в часі [1, с. 66], з іншого боку, згідно із законом уповноваженою вирішувати, чи застосовувати ретроспективно зменшення покарання в межах рекомендованого діапазону покарань, є окрема Комісія США з питань призначення покарань (Sentencing Commission). Закон забороняє судам, що виносять вироки, застосовувати поправки до керівних принципів ретроактивно, якщо тільки Комісія спеціально не визначила таку поправку як таку, що застосовується ретроактивно. Прикладом таких підходів є Закон про справедливий вирок (*Fair Sentencing Act*) [1, с. 66];

(б) Кримінальний кодекс Данії, на відміну від майже всієї Європи (крім, наприклад, Ісландії), передбачає механізм застосування «*lex mitior*» (щоправда, у випадку декриміналізації). Так, за ст. 3 Кодексу «Засуджений може вимагати, щоб питання про скасування покарання було передано стороною обвинувачення до суду, який розглядав справу в першій інстанції. Рішення про це оформляється постановою.» [18];

(в) також в Ісландії за ст. 2 Кримінального кодексу питання про скасування або пом'якшення призначеного покарання у випадках, коли вирок охоплює також інші правопорушення, може бути передано до суду, який розглядав справу на рівні районного суду, або до суду за місцезнаходженням сторони (можливе оскарження в апеляційному порядку) [19];

(г) відповідно до розділу 2 глави 3 Кримінального кодексу Таїланду у випадку, коли вирок є остаточним, «*lex mitior*» застосовується наступним чином: «коли це стане відомо суду з матеріалів справи або коли засуджений, законний представник або опікун такої особи, або прокурор подає клопотання, суд має змінити покарання відповідно до закону, що діє на момент перепризначення покарання.» [20].

Тобто концепція застосування «*lex mitior*» іншими суб'єктами чи за їх ініціативою полягає в реалізації «*lex mitior*» за клопотанням або позовом заінтересованої особи (чи сторони) до суду. Можливі такі варіанти: 1) в кримінальному процесі заінтересований суб'єкт може подати клопотання до сторони обвинувачення та (або) напряму до суду; 1-а) або ж таке право (чи обов'язок) має сторона

обвинувачення; 2) в будь-якому іншому процесі заінтересований суб'єкт може подати клопотання до органу, що застосував стягнення, та (або) напряму до суду, або ж 2-а) обов'язок застосування «*lex mitior*» може бути покладено на орган, який застосував стягнення (що не позбавляє відповідну особу оскаржити можливу бездіяльність такого органу).

Вказана концепція застосування «*lex mitior*» видається нам чи не найефективнішою з огляду на свою гнучкість: 1) вона підходить для всіх правових сімей, адже в усіх правових сім'ях (зі своєю специфікою) існує суб'єкт (сторона чи особа), заінтересований в сприятливому для нього вирішенні справи; 2) саме заінтересована сторона є найактивнішим учасником будь-якого процесу з причин, описаних вище, на відміну від порівняно неповороткого суду; 3) механізм застосування «*lex mitior*» іншими суб'єктами чи за їх ініціативою (прописаний окремим нормативно-правовим актом) може мати будь-який вигляд і враховувати будь-яку специфіку правової системи конкретної держави.

3. *Автоматичне застосування «lex mitior»:*

В Європі, окрім напевно Греції, майже не існує держав, в кримінальному кодексі яких була б закріплена окрема норма, з якої випливає, що «*lex mitior*» застосовується автоматично. Щоправда, це стосується не всіх випадків, а декриміналізації. В такому випадку «виконання призначеного покарання та його кримінально-правових наслідків, а також виконання заходів безпеки припиняється» (ч. 2 ст. 2 Кодексу) [21].

Варто зазначити, що на думку Школи права Університету Сан-Франциско федеральному уряду США і тим штатам, які прямо не визнають «*lex mitior*», рекомендовано забезпечити саме автоматичну зворотну дію закону в разі пом'якшення покарання через прийняття законів [1, с. 71].

На наше переконання, вказана концепція є теоретично ефективною з огляду на свою простоту, проте проблемні моменти можуть виникнути: 1) у випадку відсутності прописаного механізму автоматичного застосування. Інакше кажучи, виникає питання: хто має слідкувати за автоматичним застосуванням «*lex mitior*»? 2) автоматичне застосування може бути істотно ускладнене у дискусійних випадках, насамперед коли зміни до норми одночасно і пом'якшують, і посилюють відповідальність особи; або у випадках, коли сприятливий характер норми не є очевидним.

Вказані недоліки можуть призвести до ситуації, коли автоматичне застосування «*lex mitior*» призведе до більших проблем, ніж повна відсутність «*lex mitior*». Саме тому, на нашу думку, концепції автоматичного застосування «*lex mitior*» слід існувати лише в парі з якоюсь іншою.

4. *Застосування «lex mitior» законодавчим органом:*

В теорії, цей спосіб є найпоширенішим, адже будь-який парламент, приймаючи закон про внесення змін до відповідного закону, яким відповідальність пом'якшується чи скасовується, може прописати можливість застосування «*lex mitior*» в прикінцевих чи перехідних положеннях, а також механізм такого застосування.

Наприклад, як вже згадувалось, федеральне законодавство США не допускає зворотної дії закону в часі, але якщо тільки це не передбачено законодавчим органом [1, с. 66].

З одного боку, така концепція однаково може підійти як для держави з англо-американської, так і з романо-германської систем. Крім того, виходячи із вже згаданої доктрини раціональності законодавця, саме законодавцю слід би було привести речі в той стан, який він замислював.

З іншого боку цей спосіб не видається найгуманнішим чи найсправедливішим, адже у такому випадку доля особи повністю залежить від волі законодавця. Відтак, як і у випадку автоматичного застосування, описаній концепції доцільно існувати в парі з якоюсь іншою.

V. Проблеми правозастосування принципу «lex mitior» в Україні.

В Україні законодавчо закріплено «lex mitior» в його найширшій моделі, тобто він застосовується незалежно від того, чи набрало законної сили рішення суду, чи відбула особа покарання, чи має вона судимість і т.д.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 58 Конституції України «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.» [22]. Подібний рівень широти у застосуванні «lex mitior» в Європі (в галузі кримінального права) забезпечують лише кримінальні кодекси Естонії (ч. 2 ст. 5), Ісландії (ст. 2), Іспанії (ч. 2 ст. 2), Латвії (ст. 5) та Литви (ч. 2 ст. 3).

Щобільше, «lex mitior» в Україні стосується не лише кримінальної відповідальності (ст. 5 Кримінального кодексу України), але й адміністративної (ст. 8 Кодексу про адміністративні правопорушення України) та цивільної (ст. 5 Цивільного кодексу України).

Втім, незважаючи на законодавче визнання «lex mitior» – в Україні, на жаль, лишається невизначеним механізм його застосування, що в ряді випадків перетворює його на мертву норму.

Теоретично, застосування принципу покладено на суди, проте непоодинокі ситуації суддівського свавілля або самоусунення судів.

Наприклад, чи не єдиним процесуальним кодексом, який визнає прийняття нових нормативно-правових актів, якими скасовані «нормативно-правові акти, що діяли на час розгляду справи» за нововиявлену обставину «коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність фізичної особи», а відтак і визнає можливість застосування «lex mitior», – є Кодекс адміністративного судочинства (ч. 3 ст. 361 КАС України) [23].

Однак вказана норма, попри прогресивність, є мертвою, адже хоча судовою практикою і визнається, що пом'якшення чи скасування відповідальності особи є нововиявленою обставиною, тим не менш суди (особливо у випадках, якщо відповідальність на особу покладалася не судом, а іншим органом) – доходять висновку, що «якщо чинна на час спірних відносин норма визначала рішення, дії або бездіяльність суб'єкта владних повноважень як правомірні, то відсутні підстави визнавати їх у судовому порядку протиправними, навіть якщо на момент розгляду справи в суді відбулися зміни в законодавстві і вони вже не відповідають вимогам закону», а стягнення, своєю чергою, має пом'якшуватись чи скасовуватись органом, який його наклав [24].

Також можна було б припустити, що в Україні визначення порядку застосування «lex mitior» покладено на законодавця.

Така думка виникає із розгляду найбільш важливого в контексті «lex mitior» Рішення Конституційного Суду України (КСУ), а саме № 1-рп/1999 (адже це єдине офіційне тлумачення ч. 1 ст. 58 Конституції України), де констатовано, що «надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої

вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті» [25]. Проте вказаний висновок стосується лише фізичних осіб – підприємців (ФОП) та юридичних осіб.

Відтак, в Україні фактично діють дві концепції:

1) у випадку фізичних осіб – концепція застосування «lex mitior» судами (причому частково за їх ініціативою, а частково – за заявою заінтересованої сторони);

2) концепція застосування «lex mitior» законодавчим органом (здебільшого це стосується ФОПів та юридичних осіб).

При цьому, (а) занадто широка свобода розсуду судів, порівнянна із свободою судів англо-американської правової сім'ї, в поєднанні із (б) повною відсутністю окремого механізму застосування «lex mitior» (тобто чіткого та недвозначного механізму, описаного в окремому нормативно-правовому акті, бажано не підзаконному) – призводять до того, що норма досить прогресивної ст. 58 Конституції України, де закріплений принцип «lex mitior», – є майже мертвою.

Висновки. Принцип «lex mitior» передбачає, що нормативно-правовий акт, який пом'якшує чи скасовує відповідальність особи, – має зворотню дію в часі. «Lex mitior» є частиною принципу законності як складової верховенства права, став принципом міжнародного звичаєвого права, а більшість країн визнають його фундаментальним правом людини. Міжнародне право (див. насамперед МПГПП) і міжнародна практика вказують на те, що цей принцип має бути забезпечений в усіх випадках.

В Україні вказаний принцип закріплено у ст. 58 Конституції в найширшому вигляді, проте, однак, не передбачено чіткого та окремого механізму його реалізації й застосування. Вказане, на нашу думку, є потенційним порушенням, серед іншого, ст. 15 МПГПП, а також порушенням принципу належного урядування, адже Україна добровільно закріпила «lex mitior» не просто в його найширшому варіанті, а закріпила його в Основному Законі, однак при цьому не забезпечує його реалізації.

Застосування «lex mitior» можливе 4 основними способами: 1) судами; 2) іншими суб'єктами чи за їх ініціативою; 3) через автоматичне застосування; 4) закріпленням в прикінцевих чи перехідних положеннях відповідного нормативно-правового акта. Причому останні два способи видаються ефективними у випадку їх реалізації «в парі» з одним із перших двох.

Для України, як нам видається, найбільше підходить варіант реалізації «lex mitior» за клопотанням або позовом заінтересованої особи (характерний для деяких держав Скандинавії), з огляду, зокрема, на те, що в Україні забезпечення виконання норм Конституції України через окремі закони набуло поширення та довело свою ефективність.

До прикладу, виконання ст. 56 Конституції України забезпечується Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р. та окремим Положенням про його застосування № 6/5/3/41.

ЛІТЕРАТУРА

1. Cruel and Unusual U.S. Sentencing Practices in a Global Context. San Francisco : *University of San-Francisco School of Law*, 2012. 88 p. <https://web.archive.org/web/20211222060316/https://www.usfca.edu/sites/default/files/law/cruel-and-unusual.pdf>
2. Van Kempen P.H., Bemelmans J. EU protection of the substantive criminal law principles of guilt and ne bis in idem under the Charter of Fundamental Rights: Underdevelopment and overdevelopment in an incomplete criminal justice framework. *New Journal of European Criminal Law*. 2018. Vol. 9, No. 2. P. 247–264. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2032284418778146>
3. Case of Scoppola v. Italy (No. 2) (Application no. 10249/03). HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-94135%22>
4. Giltaij J. The problem of the content of the lex iulia iudiciorum publicorum. *The Legal History Review*. 2013, No. 81. P. 507-525.
5. Ciobanu G. Enforcement of the More Favorable Criminal Law after the Entering into Force of the New Criminal Code // *Annals of the „Constantin Brâncuși” University Of Târgu Jiu, Juridical Science Series*, 2015. No. 1. P. 71-82. URL: https://www.utgjiu.ro/revista/jur/pdf/2015-01/06_Gheorghe%20CIOBANU.pdf
6. Westen P. Lex Mitior: Converse of Ex Post Facto and Window into Criminal Desert. *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*. 2015, Vol. 18. No. 2. P. 167-213. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2588143

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Oliver P., Bombois T. Competition and Fundamental Rights // *Journal of European Competition Law & Practice*. Oxford, 2015. Vol. 6, No. 8. P. 598-608. URL: <https://doi.org/10.1093/jeclap/lpv047>
9. Neagu N. *Mitior lex in national and international case-law – (second-hand) fundamental principle of criminal law?* *Revista de Drept Constituțional*. 2023, Issue No. 02. P. 21-48. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1221612>
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
11. American Convention on Human Rights 22.11.1969. *Inter-American Specialized Conference on Human Rights*. URL: <https://www.cidh.org/Basicos/English/Basic3.American%20Convention.htm>
12. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
13. Raimondo F. O. General principles of law in the decisions of international criminal courts and tribunals : PhD thesis. Amsterdam, 2007. 230 p. URL: <https://dare.uva.nl/search?identifier=c55dfb2e-a170-4128-8568-60c82f269d09>
14. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. URL: https://web.archive.org/web/20220331215838/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
15. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
16. Llei 9/2005, del 21 de febrer, qualificada del Codi penal. *LesLleis.com*. URL: <https://leslleis.com/L2005009>
17. R. v Docherty (Appellant) (Case UKSC 2014/0207). Judgment Given on 14 December 2016. Heard on 3 and 4 May 2016. *The Supreme Court*. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2014-0207.html>
18. Bekendtgørelse af straffeloven. LBK nr 1028 af 22/08/2013. *Retsinformation*. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2024/434>
19. Almenn hegningarlög 1940 nr. 19 12. Febrúar. *Alþingi*. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/1940019.html>
20. Criminal Code B.E. 2499. *Thailandlawonline*. URL: <https://www.thailandlawonline.com/laws-in-thailand/thailand-criminal-law-text-translation>
21. Ποινικός Κώδικας 01.01.1955. *Τραπεζα Νομικων Πληροφοριων δσα*. URL: <https://www.ministryofjustice.gr/wp-content/uploads/2019/10/%CE%A0%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%9A%CF%8E%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%82.pdf>
22. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
23. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.
24. Постанова Верховного Суду від 08 червня 2023 року по справі № 712/3869/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111442148>
25. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 9 лютого 1999 року № 1-рп/1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text>

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АГЕНЦІЇ З ПРИКОРДОННОЇ ТА БЕРЕГОВОЇ ОХОРОНИ

ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE EUROPEAN BORDER AND COAST GUARD AGENCY

Конончук І.М., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті висвітлено проблеми організаційної структури Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони (Frontex). Агенцію створено для забезпечення європейського інтегрованого управління кордонами з дотриманням фундаментальних прав і підвищення ефективності політики ЄС щодо повернення громадян третіх країн до держав їх проживання.

Визначено, що організаційно структура Агенції включає правління, виконавчого директора, заступників виконавчого директора, офіцера з фундаментальних прав, консультативний форум.

Установлено, що до складу правління входять по одному представнику від кожної держави-члена та по два представники Європейської комісії. Правління обирає голову і його заступника з-поміж членів правління двома третинами голосів, що мають право голосу. Правління відповідає за прийняття стратегічних рішень Агенції.

З'ясовано, що правління може створити виконавчий орган, який складається не більше ніж із чотирьох представників правління, включаючи його голову, представника Європейської комісії та два члени правління. Виконавча рада допомагає правлінню та виконавчому директору в підготовці рішень, програм і дій, які повинні бути ухвалені правлінням, та, за необхідності, може приймати певні тимчасові, термінові рішення.

Агенцією керує її виконавчий директор, який повністю незалежний під час виконання своїх обов'язків. Виконавчий директор відповідає за підготовку та виконання стратегічних рішень, ухвалених правлінням, і за ухвалення оперативних рішень.

Зазначено, що офіцер із фундаментальних прав призначається правлінням після обговорення із консультативним форумом. Кандидат повинен мати відповідний рівень кваліфікації, експертних знань та професійний досвід у сфері фундаментальних прав, оскільки виконує завдання, пов'язані із забезпеченням дотримання прав людини під час оперативної діяльності FRONTEX.

Визначено, що Агенція створює консультативний форум для надання їй незалежних консультацій із питань фундаментальних прав. Виконавчий директор та правління в координації із офіцером з питань фундаментальних прав можуть радитися з консультативним форумом із будь-якого питання, пов'язаного з фундаментальними правами.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська агенція з питань прикордонної та берегової охорони, FRONTEX, прикордонний контроль, міграція.

The article highlights the problems of the organizational structure of the European Border and Coast Guard Agency (Frontex). The agency was created to ensure European integrated border management while respecting the fundamental rights and increasing the effectiveness of the EU policy on the return of citizens of third countries to their countries of residence.

It was determined that the organizational and legal structure of the agency includes a board, an executive director, deputy executive directors, a fundamental rights officer, and a consultative forum.

It was established that the board includes one representative from each member state and two representatives of the European Commission. The board elects the chairman and his deputy from among the board members by two-thirds of the votes that have the right to vote. The board is responsible for making strategic decisions of the Agency.

It is clarified that the board can create an executive body consisting of no more than four representatives of the board, including its chairman, a representative of the European Commission and two members of the board. The executive council assists the board and the executive director in preparing decisions, programs and actions that must be adopted by the board, and, if necessary, can make certain temporary, urgent decisions.

The agency is managed by its executive director, who is completely independent in the performance of his duties. The executive director is responsible for the preparation and implementation of strategic decisions adopted by the board and for the adoption of operational decisions.

It is noted that the fundamental rights officer is appointed by the board after discussion with the consultative forum. The candidate must have an appropriate level of qualification, expert knowledge and professional experience in the field of fundamental rights, as he performs tasks related to ensuring the observance of human rights during the operational activities of FRONTEX.

It was determined that the Agency creates a consultative forum to provide it with independent advice on issues of fundamental rights. The Executive Director and the Board, in coordination with the Fundamental Rights Officer, may consult the consultative forum on any matter related to fundamental rights.

Key words: European Union, European Border and Coast Guard Agency, FRONTEX, border control, migration.

Вступ. ЄС є простором свободи, безпеки та правосуддя, де поважають основоположні права й різні правові традиції та правові системи держав-членів. Він забезпечує відсутність контролю осіб на внутрішніх кордонах і формує спільну політику притулку, імміграції та контролю на зовнішніх кордонах на основі солідарності держав-членів і справедливого ставлення до громадян третіх країн. Ст. 77ДФЄС установлює цілі автономної політики ЄС у сфері прикордонного контролю та містить правові підстави для ухвалення правових актів для їх реалізації. Ці акти створюють правові й інституційні рамки для функціонування простору без внутрішніх кордонів, у якому гарантується вільний рух громадян ЄС та інших осіб без внутрішнього прикордонного контролю в поєднанні із супутніми заходами зовнішнього прикордонного контролю й спільною візовою політикою [1].

Європейську агенцію з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів Європейського Союзу створено на підставі Регламенту Ради (ЄС) № 2007/2004 [2]. Розпочавши виконувати свої обов'язки 1 травня 2005 р., Агенція довела свою успішність у наданні допомоги державам-членам у реалізації оперативних аспектів управління зовнішніми кордонами шляхом спільних операцій, швидких прикордонних утручань, аналізу ризиків та операцій із повернення.

У 2016 р. Європейське агентство з питань прикордонної та берегової охорони (Frontex) замінило Європейське агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів ЄС, причому зміна назви відображає значне розширення завдань агентства (ст. 8 Регламенту (ЄС) 2016/1624) [3].

Попередження міграційних криз є пріоритетним завданням для ЄС. Ключову роль у цьому відведено FRONTEX, на якого покладено обов'язок проводити моніторинг міграційних потоків шляхом аналізу ризиків. Вихідними даними для моніторингової діяльності будуть відомості, отримані від держав-членів, третіх країн, міжнародних організацій та інших партнерів. На підставі зібраної інформації агенція складає ситуаційні картини та проводить оцінку вразливості різних ділянок зовнішнього кордону ЄС [4, с. 173].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо регламентації та реалізації змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки та берегової охорони досліджували такі науковці, як О. Белогубова, А. Гнітій, В. Демчишина, Д. Дворніченко, С. Пілюк, М. Саракуча, Т. Сироїд, І. Слободян й ін.

Аналіз наукових праць свідчить про відсутність комплексного підходу до вивчення цієї проблеми, а рівень наукової розробленості особливостей організаційної структури Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони не відповідає важливості сьогодення, зокрема з огляду на європейський вибір України.

Мета статті – дослідження організаційної структури Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони.

Вклад основного матеріалу. Ефективне управління зовнішніми кордонами Європейського Союзу залежить від належної реалізації внутрішньої та зовнішньої політики ЄС у сфері міграції. Для виконання цього завдання головне місце в інституційному механізмі Союзу відведено Європейській агенції з прикордонної та берегової охорони [5, с. 290].

Frontex створено для забезпечення європейського інтегрованого управління кордонами з дотриманням фундаментальних прав і підвищення ефективності політики ЄС щодо мігрантів. Регламент № 2019/1896 є основним правовим актом, що визначає статус, структуру, компетенцію та процедурні аспекти діяльності Європейської агенції з прикордонної і берегової охорони [3]. Регламент спрямований на подолання міграційних та потенційних майбутніх викликів і загроз на зовнішніх кордонах, зобов'язаний забезпечувати високий рівень внутрішньої безпеки в межах Союзу з повним дотриманням фундаментальних прав, гарантуючи при цьому вільний рух осіб у межах території ЄС, та сприяти виявленню транскордонної злочинності на зовнішніх кордонах і запобіганню їй, а також боротьбі з нею.

Згідно зі ст. 99 Регламенту № 2019/1896 організаційно структура Агенції включає правління, виконавчого директора, заступників виконавчого директора, офіцера з фундаментальних прав, консультативний форум [4].

До складу правління входять по одному представнику від кожної держави-члена та по два представники Європейської комісії. Від кожної держава-учасниці повинні бути призначені член правління, а також заступник, який представлятиме члена правління за його відсутності. Європейська комісія призначає до агенції двох членів і двох заступників. Строк дії повноважень членів правління – чотири роки з можливістю переобрання. Під час призначення кандидатів мусить бути врахований їхній досвід, експертні знання у сфері оперативної співпраці в галузі управління кордонами та повернення, а також відповідні управлінські, адміністративні й бюджетні вміння (ч. 1; 2 ст. 101 Регламенту № 2019/1896).

Правління обирає голову і його заступника з-поміж членів правління двома третинами голосів, що мають право голосу. Заступник голови ex officio замінює голову тоді, коли він або вона не можуть виконувати свої обов'язки. Перебування на посаді голови та його заступника становить чотири роки, строк повноважень може бути поновлений один раз (ст. 103 Регламенту № 2019/1896).

Правління проводить щонайменше два чергових засідання на рік. Засідання правління скликає його голова.

Виконавчий директор бере участь в обговореннях без права голосу. Представників EASO та Європолу запрошують до участі в засіданнях правління. Представника FRA запрошують до участі в засіданнях правління, якщо на порядку денному – питання, які стосуються захисту фундаментальних прав. Голова правління також може запросити депутатів Європейського парламенту до участі в засіданні правління. Правління може також запросити представників інших відповідних установ, органів, офісів та агентств Союзу та будь-яку особу, чия думка може становити інтерес, до участі у своїх засіданнях у ролі спостерігача. Позачергові засідання правління скликаються на вимогу голови або Європейської комісії чи однієї третини його членів. За необхідності правління може проводити спільні засідання з правліннями EASO та Європолу (ст. 104 Регламенту № 2019/1896).

Правління відповідає за прийняття стратегічних рішень Агенції відповідно до Регламенту № 2019/1896 [4]. Наприклад, технічна й оперативна стратегія для європейського інтегрованого управління кордонами на період 2023–2027 р., яка схвалена рішенням Правління № 30/2023 від 20.09.2023. У цьому документі міститься план дій щодо визначення ділянок зовнішнього кордону із критичним рівнем впливу; заходи, які повинні бути проведені за настання надзвичайної ситуації на зовнішніх кордонах; ресурси, які можуть підвищити спроможність держав-членів у забезпеченні належної охорони власної ділянки зовнішнього кордону; плани про нарощування спроможності у сферах управління кордонами й повернення, що реалізуватимуться у середньо- та довгостроковій перспективі [7, с. 125].

Правління може створити виконавчий орган, що складатиметься не більше ніж із чотирьох представників, включаючи його голову, та представника Комісії, що надаватиме йому та виконавчому директору допомогу в підготовці рішень, програм і дій, які повинні бути ухвалені правлінням, та, за необхідності, може приймати певні тимчасові, термінові рішення. Правління може делегувати певні чітко визначені завдання виконавчому органу, зокрема, якщо це покращує ефективність роботи Агенції. Правління не може делегувати виконавчому органу завдання, пов'язані з рішеннями, які повинні ухвалюватися більшістю у дві третини голосів правління (ч. 7 ст. 100 Регламенту № 2019/1896).

Агенцією керує її виконавчий директор, який повністю незалежний під час виконання своїх обов'язків; він не повинен отримувати інструкцій від будь-якого уряду або іншого органу (ст. 106 Регламенту № 2019/1896). Про проведення конкурсу на вакантну посаду виконавчого директора повинно бути опубліковане оголошення в Офіційному віснику Європейського Союзу й пресі чи на вебсайтах. Європейська комісія має запропонувати щонайменше трьох кандидатів на посаду виконавчого директора. Перед призначенням кандидатів, обраних Європейською комісією, кандидатів запрошують виступити перед компетентним комітетом або комітетами Європейського парламенту та відповісти на запитання членів Європейської комісії або комітетів. Європейський парламент повинен ухвалити висновок, у якому він висловлює свої погляди й може вказати бажаного кандидата. Правління призначає виконавчого директора, ураховуючи ці рекомендації. Правління повинне ухвалити своє рішення більшістю у дві третини членів, що мають право голосу. Якщо правління ухвалює рішення про призначення кандидата, іншого ніж кандидат, якого Європейський парламент зазначив як бажаного, то воно повинне повідомити Європейський парламент і Раду ЄС у письмовій формі про те, як був урахований висновок Європейського парламенту. Повноваження звільняти виконавчого директора належить правлінню, що діє за пропозицією Європейської комісії.

Строк перебування на посаді виконавчого директора становить п'ять років. До закінчення такого строку Євро-

пейська комісія повинна провести оцінювання, що враховує оцінку результатів діяльності виконавчого директора та майбутні завдання та виклики Агенції.

Правління, діючи за пропозицією Європейської комісії, може продовжити строк перебування на посаді виконавчого директора і його заступників на ще п'ять років.

Європейський парламент або Рада можуть вимагати від виконавчого директора звіту про виконання своїх повноважень. Це включає звітування про діяльність Агенції, реалізацію та моніторинг стратегії щодо фундаментальних прав, річний звіт про діяльність за попередній рік, робочої програми на наступний рік, багаторічне програмування Агенції та будь-які інші питання, пов'язані з діяльністю Агенції. Виконавчий директор також повинен відповідати письмово на запитання, поставлене депутатом Європейського парламенту, протягом 15 календарних днів з моменту отримання такого запитання. Виконавчий директор регулярно звітує перед органами та комітетами Європейського парламенту [6].

Виконавчий директор відповідає за підготовку та виконання стратегічних рішень, ухвалених правлінням, і за ухвалення рішень, пов'язаних з оперативною діяльністю Агенції, згідно з Регламентом № 2019/1896.

Виконавчому директору допомагають три заступники виконавчого директора. На підставі пропозиції Європейської комісії правління повинне призначити заступників виконавчого директора. Виконавчий директор має брати участь у процесі відбору. Правління повинне ухвалити своє рішення більшістю у дві третини членів, що мають право голосу. Правління має повноваження звільнити заступників виконавчого директора. На кожного із заступників покладено обов'язки у певній сфері компетенції Агенції, як-от управління постійним корпусом, оперативною діяльністю, уключаючи берегову охорону та боротьбу з транскордонною злочинністю, і поверненнями, інформацією у великомасштабних ІТ-системах. Якщо виконавчий директор відсутній або не здатний виконувати обов'язки, один із заступників виконавчого директора виконує його обов'язки (ст. 106 Регламенту № 2019/1896).

Офіцер із фундаментальних прав призначається правлінням із трьох кандидатів після консультацій із консультативним форумом. Він повинен мати необхідний рівень кваліфікації, експертних знань і професійний досвід у сфері фундаментальних прав.

Офіцер із фундаментальних прав виконує такі завдання: робить внесок у стратегію Агенції щодо фундаментальних прав та відповідний план дій, у тому числі шляхом видання рекомендацій щодо їх удосконалення; здійснює і сприяє дотриманню Агенцією фундаментальних прав, у тому числі шляхом проведення розслідування будь-яких її дій; консультує Агенцію, якщо є така необхідність або якщо це вимагається для будь-якої її діяльності без затримки такої роботи; надає висновки щодо оперативних планів, складених для оперативної діяльності Агенції, пілотних проєктів та проєктів щодо технічної допомоги в третіх країнах; робить висновки щодо робочих угод; здійснює візити на місця проведення будь-якої спільної операції, швидкого прикордонного втручання, пілотного проєкту, розгортання команд підтримки регулювання міграції, операції повернення чи втручання, пов'язаного із поверненням, у тому числі в третіх країнах; забезпечує секретаріат консультативного форуму; інформує виконавчого директора про можливі порушення фундаментальних прав у діяльності Агенції; здійснює відбір спостерігачів за дотриманням фундаментальних прав та управління їхньою роботою; виконує будь-які інші завдання, якщо це передбачено цим Регламентом № 2019/1896 [6].

Правління встановлює спеціальні правила, що застосовуються до офіцера з фундаментальних прав, щоб гарантувати те, що він і його персонал є незалежними під час виконання обов'язків. Офіцер із питань фундаментальних прав повинен звітувати безпосередньо перед правлінням та співпрацювати з консультативним форумом, а також публікувати річні звіти про діяльність і дотримання фундаментальних прав у діяльності Агенції. У цих звітах міститься інформація про механізм розгляду скарг та реалізацію стратегії щодо фундаментальних прав. Офіцер із фундаментальних прав має заступника, який призначається правлінням із щонайменше трьох кандидатів, запропонованих офіцером із фундаментальних прав.

Агенція створює консультативний форум для надання їй допомоги шляхом надання незалежних консультацій з питань фундаментальних прав. Виконавчий директор та правління в координації із офіцером з питань фундаментальних прав можуть радитися з консультативним форумом щодо будь-якого питання, пов'язаного з фундаментальними правами.

Агенція запрошує EASO, FRA, Верховного комісара ООН у справах біженців й інші відповідні організації до участі в консультативному форумі. За пропозицією офіцера із фундаментальних прав, яка була внесена після консультацій із виконавчим директором, правління ухвалює рішення про склад консультативного форуму та умови передачі йому інформації. Консультативний форум, після консультацій із правлінням і виконавчим директором визначає методи власної роботи та розробляє робочу програму (ст. 108 Регламенту № 2019/1896).

Із консультативним форумом проводяться консультації щодо подальшого розроблення й реалізації стратегії стосовно фундаментальних прав, функціонування механізму розгляду скарг, кодексів поведінки та спільних основних програм підготовки. Агенція повинна повідомляти консультативний форум про заходи, ужиті за його рекомендаціями. Консультативний форум готує річний звіт про діяльність, що підлягає оприлюдненню.

Консультативному форуму надається ефективний, своєчасний і дієвий доступ до всієї інформації стосовно дотримання фундаментальних прав, у тому числі шляхом візитів на місця спільних операцій або швидких прикордонних втручань за погодженням із державою-членом ЄС або третьою країною. Якщо держава-член ЄС не погоджується на візит представників консультативного форуму на місце спільної операції або швидкого прикордонного втручання, що відбувається на її території, то вона повинна в письмовій формі надати Агенції належно обгрунтовані підстави.

Висновки. Організаційно структура Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони включає правління, виконавчого директора, заступників виконавчого директора, офіцера з фундаментальних прав, консультативний форум. Правління є головним колегіальним органом Агенції, який наділений широкими повноваженнями. Виконавчий директор – головна посадова особа Агенції, що відповідає за підготовку й виконання стратегічних рішень правління, і за ухвалення рішень, пов'язаних з оперативною діяльністю. Офіцер із фундаментальних прав виконує завдання, які пов'язані із забезпеченням дотримання прав людини під час оперативної діяльності FRONTEX. Агенція створює консультативний форум для надання їй незалежних консультацій щодо питань фундаментальних прав. Виконавчий директор та правління в координації з офіцером із питань фундаментальних прав можуть радитися з консультативним форумом стосовно будь-якого питання, пов'язаного з фундаментальними правами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treaties-force.html> (дата звернення: 04.07.2024).
2. Council Regulation (EC) No 2007/2004 of 26 October 2004 establishing a European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004R2007> (дата звернення: 04.07.2024).
3. Regulation (EU) 2016/1624 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2016 on the European Border and Coast Guard and amending Regulation (EU) 2016/399 of the European Parliament and of the Council and repealing Regulation (EC) No 863/2007 of the European Parliament and of the Council, Council Regulation (EC) No 2007/2004 and Council Decision 2005/267/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32016R1624> (дата звернення: 04.07.2024).
4. Сироїд Т. Л. Роль Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони у боротьбі з транскордонною злочинністю. *Форум права*. 2023. Вип. 75(2). С. 168–177. URL: http://forumprava.pp.ua/files/168-177-2023-2-FP-Syroid_16.pdf (дата звернення: 04.07.2024).
5. Гнітій А. О. Правова природа робочих домовленостей Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. Харків, 2020. Вип. 29. С. 289–298. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/15633/14948> (дата звернення: 04.07.2024).
6. Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2019 on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R1896> (дата звернення: 04.07.2024).
7. Сироїд Т. Л. Роль Європейського Союзу в забезпеченні інтегрованого управління кордонами. *Форум права*. 2023. Вип. 76(3). С. 120–129. URL: http://forumprava.pp.ua/files/120-129-2023-3-FP-Syroid_14.pdf (дата звернення: 04.07.2024).

PEDE POENA CLAUDO, АБО «ХОДА НАЗУСТРІЧ» ТЕОРТЕРИЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ ПОКАРАННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

PEDE POENA CLAUDO, OR THE “MARCH TOWARDS” THE THEORISATION OF THE CONCEPT OF PUNISHMENT IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW

Кузьмін Е.Е., к.ю.н., доцент, адвокат,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Означена наукова публікація являє собою певну спробу консолідації першопоглядних міркувань стосовно проблематики концептуалізації поняття покарання у міжнародному кримінальному праві, ахіллесовою п'ятою якої крізь роки й досі залишаються комплексні проблеми пошуків органічного визначення його дефініції, а також належного для цього каверзного процесу теоретичного підґрунтя.

Вбачається, що відсутність єдиного, загальноприйнятого, усталеного й чіткого визначення поняття покарання у міжнародному кримінальному праві, зумовлює достатньо проблематичне становище, яке характеризується значним плюралізмом наукових думок, позицій і підходів, що у свою чергу фактично призводить до фрагментованого сприйняття цього унікального феномену та обумовлює істотну потребу в їх синтезі задля його цілісного розуміння.

Відзначається, що подібна ситуація є доволі справедливою й в частині того, що нині прийнято іменувати і в якості «теоретичних основ» покарання у міжнародному кримінальному праві, щоправда, з деякими застереженнями, адже серед них вже зараз існує досить реальна можливість виокремлення принаймні двох основних напрямних орієнтирів, – «філософсько-правових» та «політико-правових» висхідних, в основі яких знаходяться не вирішені до цього часу велими мудровані питання осягнення сутності покарання, зокрема через «біль, страждання і обмеження», з одного боку, а також «виправданості, легітимності та легальності» такого, з іншого.

Разом з цим наголошується і на наявності існуючого наразі суттєвого ускладнення на шляху до формування конкретного визначення покарання у міжнародному кримінальному праві через нагальну необхідність, а також раціональність обов'язкового врахування складової його «призначення», що безпосередньо виражається саме у цілях покарання, які вражають своєю багатоманітністю та розмахом спектру власної аргументації (найбільш часто обговорювані з яких зазвичай «відплата», «стримування», «захист суспільства (ізоляція)», «реабілітація», «соціальна інтеграція правопорушника» тощо).

Думається, що формування універсального визначення поняття покарання у міжнародному кримінальному праві, можливе лише за умови обов'язкового врахування результатів вирішення всіх вищевказаних питань, чим безперечно обумовлюється необхідність подальшого ретельного осмислення кожного з них.

Ключові слова: покарання, міжнародне покарання, міжнародне кримінальне покарання, покарання за міжнародні злочини, відповідальність за міжнародні злочини, міжнародне кримінальне право.

The present scientific publication constitutes a certain attempt to consolidate the initial considerations regarding the issue of conceptualisation of the concept of punishment in international criminal law, the Achilles' heel of which, over the years, still remains the complex problems of seeking for an organic definition of its term, as well as the theoretical basis for this intricate process.

It is assumed that the absence of a unified, generally accepted, well-established and clear definition of the concept of punishment in international criminal law causes a rather problematic state characterised by a significant pluralism of scientific opinions, positions and approaches, which in turn actually leads to a fragmented perception of this unique phenomenon and necessitates a significant need of their synthesis for its holistic understanding.

It is noted that such a situation is fairly justified in terms of what is now commonly referred to as the “theoretical basis” of punishment in international criminal law, however, with some reservations, since there is already a very real possibility of distinguishing at least two main guiding directions among them, – “philosophical-legal” and “political-legal” ascending ones, based on the still unresolved and quite sophisticated issues of comprehending the essence of punishment, in particular through “pain, suffering and restriction”, on the one hand, and “justification, legitimacy and legality” of such, on the other.

At the same time, it is also noted that there is currently a significant complication on the way to the formation of a specific definition of punishment in international criminal law due to the urgent need, as well as the rationality of mandatory consideration of the component of its “purpose”, that is directly expressed in the purposes of punishment, which are striking in their diversity and the range of their own arguments (the most commonly discussed of which are usually “retribution”, “deterrence”, “protection of society (isolation)”, “rehabilitation”, “social integration of the offender”, etc.

It is believed that the formation of a universal definition of the concept of punishment in international criminal law is possible only if the results of resolving all the above issues are taken into account, and this undoubtedly necessitates further thorough consideration of each of them.

Key words: punishment, international punishment, international criminal punishment, punishment for international crimes, responsibility for international crimes, international criminal law.

Вступ. Започаткований Ф. Хассаном майже п'ять десятиліть тому велими експресивний науковий рух, спрямований на утвердження основоположної ідеї стосовно доцільності й необхідності розроблення єдиного, уніфікованого та цілісного теоретичного підґрунтя сприйняття покарання у міжнародному кримінальному праві [1, с. 39] схоже не тільки остаточно засвідчив наявність напрочуд перманентної, історично існуючої, т. зв. «білої плями» в частині відсутності загальноприйнятого й чіткого визначення означеного поняття, а і достатньо символічно сигналізував про доволі фігуральний «зсув» у бік суттєвого зростання фахового інтересу та стрімкого підвищення концентрації уваги на відповідній проблематиці [2; 3; 4; 5; 6].

Здавалось би, на перший погляд, такі досить оптимістичні очікування наперед монументальних змін крізь

роки надалі повсякчас невпинно лише справджувались, до того ж, здебільшого і багато в чому, виключно повною мірою, оскільки знаходили свою широку та всебічну підтримку, отримували переважно загальне схвальне ставлення, водночас резонуючи, зокрема із тим, що зрештою К. Стан згодом, принаймні на наше особисте переконання, абсолютно влучно охарактеризував як вкрай нагальну потребу в неодмінному й обов'язковому врахуванні «вимоги» безпосередньо голістичного «бачення» покарання у міжнародному кримінальному праві [7, с. 382].

Заразом власне все більшої впевненості у позитивному результаті розв'язання наміченого завдання вселяла й поступова, але стримана зміна риторики провідних фахівців, яка дедалі частіше почала містити щораз більшу кількість згадок і застережень стосовно того, що

т. зв. «питання покарання», яке час від часу виникало у міжнародному кримінальному праві само собою, передусім полягає саме у необхідності досягнення можливих шляхів і способів «забезпечення» міжнародного кримінального покарання своїми власними оригінальними понятійними та філософськими засадами [8, с. 609], і, як наслідок, у раціональності осмислення насамперед специфіки його «політичних» основ, а також цілей (першочергово і головним чином відносно міжнародних злочинів) [9, с. 917].

Разом з тим доволі показово, що неодмінним супутником подібних тенденцій був і подекуди дуже часто залишається дотепер суто «процес запозичення» [9, с. 915, 986], який свого часу Ш. Бассіуні традиційно ототожнював із неминучим «зверненням» до напрацьованого багаторічного й достатньо багатого досвіду національних правових систем, перейняттям їхніх найкращих практик у зв'язку із формулюванням матеріально-правових форм, а також характером та функціонуванням інститутів й структур кримінального правосуддя, які не тільки поєднували в собі різноманіття, представлене в сім'ях т. зв. «основних» світових систем, а й обумовлювали появу змодельованих за зразком та сформованих за допомогою методу, притаманного національним системам кримінального правосуддя, норм, їхнього змісту, а також вчечерпного переліку «санкцій», які мають підлягати застосуванню [9, с. 916].

Втім, незважаючи на таке ніби серйозне згуртування зусиль та наявність певних реальних позитивних зрушень у цьому напрямку, як зовсім не зауважено вбачається, жаданих кардинальних змін й до сих пір не відбулось. Натомість, на тлі існування попередньо згаданого своєрідного «контекстуального елементу», іменованого Р. Д. Слоаном в якості стану перебування в умовах «аналогії національного права» [10, с. 40], як у подальшому цілком справедливо зазначає М. А. Драмбл, наразі наочно спостерігається ситуація, за якою розуміння покарання у міжнародному кримінальному праві й досі «продовжує спиратись на запозичені милиці» [8, с. 609]. І власне саме вона у своїй сукупності з іншими побіжними чинниками, багато в чому, й обумовлює потребу «зазирнути за лаштунки того, що знаходиться за ним» [11, с. 7, 21].

Постановка завдання. Головний задум дослідницьких рефлексій полягає у певних намаганнях дефрагментації основних підходів, які існують стосовно різновидів сприйняття покарання у міжнародному кримінальному праві, а також прагнення синтезу засадничих ідей, що знаходяться в основі визначення відповідного поняття.

Результати дослідження. Обумовлена різноманітністю думок, поглядів й переконань, зумовлених багатогранністю феномену покарання, не без того непроста задача з'ясування його суті, нині й дійсно значно утруднюється не тільки процедурою його умовного «занурення» в контекст міжнародного кримінального права, а й низкою тих надскладних викликів, що до цього часу знаходяться на шляху до концептуалізації означеного поняття [12, с. 8, 11]. Втім, попри всі можливі «перешкоди», рішучі спроби формування надійного науково-теоретичного фундаменту, а також ймовірно нескінченних пошуків встановлення вчечерпного змісту і сутності поняття покарання у міжнародному кримінальному праві не припиняються й досі, що безсумнівно приводить до наявності існування плюралізму підходів щодо його сприйняття.

Примітно, що вже одні з перших кроків, зроблених назустріч підбору алгоритмів вирішення питання про те, а яким же насправді власне має бути визначення поняття покарання у міжнародному кримінальному праві та що конкретно повинно слугувати підвалинами для нього, символізують про потенційну перспективу виокремлення унікального вектору перцепції покарання, як такого, у тому числі й безпосередньо у міжнародному кримінальному праві, – щонайменше т. зв. «довкола філо-

софського» напрямку, за яким, наприклад, Г. Біндер говорить про дійсну можливість визначення покарання як певного страждання, що призначається інституцією через провину за вчинення забороненої поведінки [13, с. 287], а Л. К. Мюллер, у свою чергу, фактично деталізуючи подібну досить лаконічну дефініцію, описує його, як видається, кризь призму правосуддя, яке має бути здійснене над правопорушником, що не лише зводиться виключно і винятково до простого заподіяння йому болю і страждань та виражається у засудженні особи за публічні провини, а й разом висловлює судження держави щодо діяння особи, яка піддається санкції [14, с. 307].

Разом з тим, складається стійке враження, що наведені формулювання перш за все потребують деяких ремарок. Тож у такому ракурсі особливої уваги, на нашу думку, з-поміж іншого має заслуговувати використання категорії «страждання» та згадка про «судження держави», які, знову і знову, вкотре, змушують замислитись над проблемою меж аналогії національного права та потенціалу, а також можливостей міжнародного кримінального права *per se* [10, с. 39]. З огляду на це, в дійсності постає абсолютно закономірне питання, – віднаходження місця, відведеного безпосередньо «міжнародній складовій». Вочевидь зовсім недостатнім вбачається лиш т. зв. «механічна вставка» [10, с. 40]: відтак, проста і невимушена заміна «страждання» на, припустимо, «кару» [15, с. 79], а «держави» на «міжнародне співтовариство» не вважатиметься панацеєю [1, с. 40]. І дійсно, як відзначає К. Стан, в цьому разі потрібно щось більше, – і додає, що окрім висловлення належним чином, «... *такого доволі неоднозначного сьогодні за своїм сприйняттям, продукту із вельми суперечливою репутацією, як ...*» (курсив і коментар наші. – Е. К.), обурення міжнародного співтовариства злочинами, покарання також має вимагати й того, щоб «... *сповнені надією покладення краю безкарності, як би хотілось, аби це було, тут і надалі із незмінним зазначенням «всі» ...*» (курсив і уточнення наші. – Е. К.) винні були притягнуті до відповідальності перед суспільством, а права жертв були відновлені [7, с. 383]. Водночас, незважаючи на все ще досить абстрактний характер і безумовну необхідність подальших скрупульозних міркувань з означеної тематики, відповідні твердження, нехай і в такому спрощеному вигляді, вже зараз можуть за правом претендувати на статус таких, що являтимуть собою основні стовпи філософського підґрунтя визначення змісту поняття покарання у міжнародному кримінальному праві.

Ба більше, подібне *de facto* редукування загального розуміння сутності відповідного поняття до загрози навмисного заподіяння болю, що невідворотно тягне за собою втручання у фундаментальні права людини та характеризується своїм «осудливим і стигматизуючим характером» [15, с. 79], з одного боку, а також вказівка на «інституцію» у наведеному раніше визначенні, з іншого, наводять на роздуми про значну затребуваність в обдумуванні таких схоже похідних, але не менш важливих, його ознак, як «виправданість», «легітимність» та «легальність», що у свою чергу дає підстави свідчити про утворення другого напрямку досягнення його суті, – сприйняття покарання у міжнародному кримінальному праві, як певного політичного інституту [13, с. 283].

І якщо доцільність «виправданості», як особливої ознаки, або ж бодай «елементу пазла» за назвою «визначення покарання у міжнародному кримінальному праві», через апелювання до «страждання і болю» може бути «виправдана» добре відомою тезою, цитованою, зокрема Р. Д. Слоаном про те, що покарання, незалежно від того, дозволене воно міжнародним чи національним законодавством, вимагає обґрунтування; інакше це просто жорстокість [10, с. 40], яка в цілому має сенс і заслуговує на всецільну підтримку, то в питанні «політичного аспекту» вірогідно слід зупинитись докладніше. Тож, навіть на

прикладі «виправдання покарання», Г. Біндер наголошує на раціональності погляду з принципово іншої перспективи, – його розуміння в якості пояснення політичної легітимності інституту, а не моральної дозволеності діяння [13, с. 283], яке не тільки являє собою комплексну перманентну проблему «виправдання юрисдикції конкретного органу покарання», тобто компетентності інституції карати, а й дозволяє врешті-решт концептуалізувати покарання як інституційну практику [13, с. 285], а саме – «спільну інституційну практику застосування кримінальних законів» [13, с. 283].

Примітно, що розмірковуючи про подібне, Ш. Бассіуні у свою чергу вважав, що «філософія» і «політика» покарання надалі мають неодмінно знаходити своє логічне продовження й у вирішенні іншого, не менш суттєвого, а також тісно пов'язаного з ними, питання, – а «навіщо власне карати» [9, с. 926], яке за достатньо короткий проміжок часу встигло не тільки здобути двояку славу «відносно нерозробленого аспекту міжнародного кримінального права» за Р. Краером [16, с. 496], а й отримати почесний титул такого, «ландшафти якого перебувають у стадії свого формування» від І. Таллгрена [17, с. 113], поволи еволюціонувавши від запитання «чому?» в міжнародному кримінальному покаранні [17, с. 113] до цілей покарання у міжнародному кримінальному праві [16, с. 496]. І як би не нарікав Р. Д. Слоан на тому, що «механічне перенесення» принципів національного кримінального права в міжнародний контекст ... загрожує небезпекою, а обґрунтування покарання, характерні для національних систем кримінального права, не можуть бути бездумно перенесені в особливий правовий, моральний та інституційний контекст міжнародного кримінального права [10, с. 40], наріжним каменем надалі практично покладене широке обговорення таких вже класичних для муніципальних систем цілей, як «відплати», «стримування», «захисту суспільства (ізоляції)», «реабілітації», а також «соціальної інтеграції правопорушника» [16, с. 496].

Унаслідок цього, за результатами численних дискусій продукується ціла низка альтернативних визначень поняття покарання у міжнародному кримінальному праві, в основі яких покладено або одна, або декілька, або відразу усі вищевказані цілі разом. Так, мабуть найбільш еталонним прикладом подібного станом на зараз може повною мірою вважатись тлумачення «покарання за міжнародні злочини» через його «призначення», – служіння відплаті, стримуванню злочинців від подальших злочинів та реабілітації, а також запобіганню вчиненню нових міжнародних злочинів потенційними злочинцями [18, с. 76]; попередженню, таким чином, що покарання також впливає на тих, хто вже вчинив ці злочини (спеціальна превенція), але потенційні

злочинці також усвідомлюють, що більшість тяжких злочинів не залишаються безкарними (загальна превенція) тощо [18, с. 75]. І певно зайвим буде зазначити про те, що така ситуація анітрохи не полегшує і без того складний процес розв'язання завдання щодо визначення покарання у міжнародному кримінальному праві.

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що сьогодні, а втім, скоріше за все, власне майже, як і більш ніж сорок років тому, такий довгограючий, мінливий і нестабільний, а також по-справжньому вибагливий процес пошуків визначення поняття «покарання» з позицій міжнародного кримінального права, як і, по суті, саме «покарання» безпосередньо у кожному конкретному кейсі й ситуації, на превеликий жаль, й досі схоже повністю не тільки відповідає, а й неухильно слідує вельми фігуральному сценарію, описаному в метафоричному вислові у назві публікації, – «продовжує накульгуючи крокувати своїм власним, тут і надалі редакційно, – довгим і тернистим, – шляхом», в якому найімовірніше не лише його цілі, а й саме визначення загалом може дійсно бути описано цілком влучною фразою К. Амбоса, – «... небагато, але краще, ніж нічого ...» [19, с. 103]. Втім, досить показово, що як і «відплата, яка настає повільно, але напевно», окремі, проте виважені спроби акцентування уваги на означеній проблемі, цілком уможливають висловлювання доволі помірних та одночасно обережних оптимізму у позитивному результаті її якомога скорішого розв'язання.

Водночас комплікація природи феномену покарання, його напрочуд комплексний і вкрай багатогранний характер, зображений амбівалентним сприйняттям, що завзячай проявляється у його частому ототожненні з, будь то стражданням, боєм, легалізованим насильством, чи відповіддю або реакцією на безчинства і звірства, заходом, засобом або інструментом, кінцевою метою, фінальним, остаточним результатом, або ж справжнім мірилом справедливості, націленим на чи то кару, відплату, помсту або залякування, чи то відновлення прав жертв, компенсацію, що виражається у втручанні або обмеженні прав і свобод, повною мірою свідчить про те, наскільки не просто висловити вербально, зобразити в конкретній словесній формі синхронно всеосяжне й чітке визначення його поняття.

Таким чином, станом на сьогодні можна із певною долею впевненості констатувати лише факт того, що сформувати консолідоване визначення покарання у міжнародному кримінальному праві, яке міститиме його «кінцеве значення» у сенсі *ultimate meaning* [20, с. 579], буде мисливо за умови вирішення значної кількості дискусійних питань «філософсько-правового», а також «політико-правового» характеру, які й досі знаходяться на шляху до створення єдиного і стійкого, монолітного теоретичного підґрунтя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hassan F. The Theoretical Basis of Punishment in International Criminal Law. *Case Western Reserve Journal of International Law*. 1983. Vol. 15, Iss. 1. pp. 39-60.
2. Davis M. Recent Work in Punishment Theory. *Public Affairs Quarterly*. 1990. Vol. 4, No. 3. pp. 217-232.
3. Coyle A., Van Zyl Smit D. Editorial: The International Regulation of Punishment. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. pp. 259-262.
4. Golash D. The Justification of Punishment in the International Context. *International Criminal Law and Philosophy I* ed. by L. May, Z. Hoskins. New York : Cambridge University Press, 2010. pp. 201-223.
5. Geneuss J., Jeßberger F. Introduction: The Need for a Robust and Consistent Theory of International Punishment. *Why Punish Perpetrators of Mass Atrocities? Purposes of Punishment in International Criminal Law I* ed by F. Jeßberger, J. Geneuss. New York : Cambridge University Press, 2020. pp. 1-11.
6. Carlson K. B. Punishment, Legality, and Other Challenges of International Criminal Law. *International Criminal Law Review*. 2023. Vol. 23, Iss. 1. pp. 123-144.
7. Stahn C. A Critical Introduction to International Criminal Law. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2019. 448 pp.
8. Drumbl M. A. Collective Violence and Individual Punishment: The Criminality of Mass Atrocity. *Northwestern University Law Review*. 2005. Vol. 99, No. 2. pp. 539-610.
9. Bassiouni M. C. Introduction to International Criminal Law: Second Revised Edition. 2nd rev. ed. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2014. 1122 pp.
10. Sloane R. D. The Expressive Capacity of International Punishment: The Limits of the National Law Analogy and the Potential of International Criminal Law. *Stanford Journal of International Law*. 2007. Vol. 43. pp. 39-94.
11. Findlay M., Henham R. Beyond Punishment: Achieving International Criminal Justice. Basingstoke ; New York : Palgrave Macmillan, 2010. 305 pp.

12. Кузьмін Е. Покарання у міжнародному кримінальному праві: мапування викликів на шляху до концептуалізації поняття. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2024. Вип. 1. С. 8-12.
13. Binder G. Authority to Proscribe and Punish International Crimes. *The University of Toronto Law Journal*. 2013. Vol. 63, Iss. 2. pp. 278-309.
14. Müller L. K. International Crimes and the Right to Punish. *Ratio Juris*. 2019. Vol. 32, No. 3. pp. 301-319.
15. Heikkilä M. Coping with International Atrocities through Criminal Law: A Study into the Typical Features of International Criminality and the Reflection of these Traits in International Criminal Law. Åbo : Åbo Akademi University Press, 2013. 420 p.
16. Cryer R., Friman H., Robinson D., Wilmshurst E. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 2nd ed. New York : Cambridge University Press, 2010. 618 pp.
17. Tallgren I. The Why Question in International Criminal Punishment – Framing the Landscapes of Asking. A Comment on the Contributions by Frank Neubacher, Sergey Vasiliev and Elies van Sliedregt. *Why Punish Perpetrators of Mass Atrocities? Purposes of Punishment in International Criminal Law I* ed by F. Jeßberger, J. Geneuss. New York : Cambridge University Press, 2020. pp. 113-128.
18. Randelović V., Soković S., Banović B. International Criminal Law and International Criminal Justice Objectives and Purpose of Punishment in International Criminal Law Theory and Practice. *Journal of Criminology and Criminal Law*. 2023. Vol. 61, Num. 1. pp. 67-91.
19. Ambos K. Not Much, but Better than Nothing – Purposes of Punishment in International Criminal Law. *Why Punish Perpetrators of Mass Atrocities? Purposes of Punishment in International Criminal Law I* ed by F. Jeßberger, J. Geneuss. New York : Cambridge University Press, 2020. pp. 103-112.
20. Tallgren I. The Sensibility and Sense of International Criminal Law. *European Journal of International Law*. 2002. Vol. 13, Iss. 3. pp. 561-595.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ПЕРЕВЕДЕННЯ БОРГУ ЗА ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE DEBT TRANSFER INSTITUTE UNDER THE LAW OF UKRAINE AND INTERNATIONAL LAW

Лохматов О.А., студент II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню і порівняльно-правовому аналізу інституту переведення боргу за правом України та міжнародним правом. Актуальність теми дослідження зумовлена специфікою інституту переведення боргу в системі зобов'язальних відносин. Автором проведено дослідження, зокрема, теоретичних та практичних аспектів правового регулювання переведення боргу, що видається особливо важливим з огляду на економічні зв'язки між українськими та іноземними підприємцями.

Зокрема, автором було досліджено розвиток і сучасний стан інституту переведення боргу в українському та міжнародному праві; проаналізовано доктринальні підходи до визначення переведення боргу; виявлено характерні риси та особливості, що притаманні інституту переведення боргу в Україні та в міжнародно-правових актах; вироблено пропозиції щодо вдосконалення українського законодавства в частині переведення боргу.

За результатами дослідження автор пропонує доповнити та конкретизувати положення ЦК України в частині заміни боржника у зобов'язанні.

Акцентується увага на відсутності в ЦК України чітких підстав для заміни боржника у зобов'язанні, як це зроблено з кредитором. В свою чергу, переведення боргу є лише однією з кількох можливих підстав заміни боржника. Натомість, такими актами міжнародно-правової уніфікації як Принципи європейського договірного права (PECL), Принципи європейського приватного права (DCFR) та Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА визначено чіткі підстави для заміни боржника.

Зокрема, автором пропонується внести зміни у ст. 520 ЦК України та закріпити загальні вимоги, що висуваються до згоди кредитора на заміну боржника в зобов'язанні, за прикладом положень PECL та DCFR.

Звертається увага на можливість доповнення ЦК України положенням про переведення боргу, за яким кредитор сам укладає угоду з третьою особою (новим боржником), як це передбачено Принципами міжнародних комерційних договорів УНІДРУА.

Ключові слова: борг, переведення, заміна боржника, зобов'язання.

The article is devoted to the study and comparative legal analysis of the debt transfer institute under the law of Ukraine and international law.

The relevance of the research topic is due to the specifics of the institution of debt transfer in the system of obligatory relations. The author has conducted a study, in particular, of the theoretical and practical aspects of legal regulation of debt transfer, which seems to be particularly important given the economic ties between Ukrainian and foreign companies.

In particular, the author has studied the development and current status of the debt transfer institute in Ukrainian and international law; analysed the doctrinal approaches to the definition of debt transfer; identified the characteristics and peculiarities inherent in the debt transfer institute in Ukraine and in international legal acts; and developed proposals for improving Ukrainian legislation in the field of debt transfer.

Based on the results of the study, the author proposes to supplement and specify the provisions of the Civil Code of Ukraine on substitution of a debtor in an obligation.

The author emphasizes that the Civil Code of Ukraine does not provide clear grounds for substitution of a debtor in an obligation, as is the case with a creditor. In turn, the transfer of debt is one of several possible grounds for substitution of a debtor. Instead, such international legal unification acts as the Principles of European Contract Law (PECL), the Principles of European Private Law (DCFR) and the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts define clear grounds for substitution of a debtor.

In particular, the author proposes to amend Art. 520 of the Civil Code of Ukraine and to establish general requirements for the creditor's consent to the substitution of a debtor in an obligation, following the example of the PECL and DCFR provisions.

Attention is drawn to the possibility of supplementing the Civil Code of Ukraine with a provision on debt transfer under which the creditor itself enters into an agreement with a third party (a new debtor), as provided for by the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts.

Key words: debt, transfer, substitution of a debtor, obligations.

На початкових етапах розвитку римського інституту зобов'язання, воно являло собою виключно особисті відносини між кредитором і боржником, що в умовах обмеженого цивільного обігу не створювало істотних незручностей, тож заміна сторін у зобов'язанні не передбачалась і не була ніяким чином врегульована. Пізніше знадобився більш гнучкий підхід. Це пояснювалося насамперед тим, що з давніх часів римське право допускало передачу більшості зобов'язань у спадщину, за винятком зобов'язань, тісно пов'язаних з кредитором або боржником [1].

Коли потреба заміни однієї зі сторін стала сильніше відчуватися в Римі, вона спочатку задовольнялася таким шляхом. Найдавніший спосіб для цієї мети, вироблений ще в епоху legis actiones — novatio obligationis (оновлення зобов'язання, новація) у вигляді novatio inter easdem personas — якщо справа йшла про оновлення зобов'язання між тими самими особами, (novatio inter novas personas) — якщо оновлювалось зобов'язання вже між різними особами, і expromissio або delegatio, якщо переносився борг на іншого боржника [2].

При цьому, варто зауважити, що конструкції експромісії (expromissio) та делегації (delegatio) мають спільні риси, проте вони не є тотожними по суті.

Як зазначає Мілан Бартошек: «Expromissio — це stipulatio, за якою новий боржник (expromissor) приймає на себе чужий борг щодо того ж або іншого кредитора без погодження з попереднім боржником, або навіть проти його волі (на відміну від delegatio)» [2].

В свою чергу, «Delegatio — переведення боргу або зобов'язання, неформальна однобічна вказівка комусь виконати щось, або стати зобов'язаним третій особі, або прийняти від третьої особи виконання або зобов'язання. Таким чином, тут фігурують три особи: делегант (попередній боржник), делегат (новий боржник), делегатарій (третья особа, кредитор, якому передається борг)» [2].

Варто зазначити, що ця конструкція не була однозначно визначеною і перебувала в постійному розвитку. В найбільш спрощеному варіанті можна говорити про те, що як різновид делегації (а саме, delegatio debiti) переведення боргу передбачало таке: попередній боржник

(делегант) надавав іншій особі (делегату) вказівку (наказ, повноваження) зробити певні дії на користь третьої особи (делегатарія) або стати його боржником, у свою чергу новий боржник (делегат) зобов'язувався перед старим боржником виконати вказані дії на користь третьої особи (делегатарія). Делегант одночасно міг також уповноважити третю особу (делегатарія) прийняти надане йому делегатом.

При переведенні боргу з одного боржника на іншого необхідність згоди кредитора була обов'язковою, адже замість одного боржника, цілком надійного й заможного, кредитор міг одержати і неплатоспроможного.

Таким чином, на позначення поняття «переведення боргу» в римському праві існувало дві конструкції:

– *Expromissio* – конструкція переведення боргу, коли кредитор сам укладав угоду з третьою особою (новим боржником) про прийняття ним на себе боргу первісного боржника.

– *Delegatio* – конструкція переведення боргу, коли первісний боржник домовлявся з новим боржником про переведення на нього боргу. При цьому, обов'язковою була згода кредитора.

В контексті подальшого дослідження варто зазначити, що конструкції переведення боргу за українським правом (ст. 520 ЦК України) більше за своєю суттю відповідає саме *delegatio* (делегатія) в класичному розумінні. В той час як *expromissio* (експромісія) реалізується більшою мірою через принцип свободи договору, закріплений п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦК України [3].

Повертаючись, слід зауважити, що у римському праві інститут заміни боржника у зобов'язанні з'явився пізніше, ніж інститут заміни кредитора. Це було пов'язано з тим, що зобов'язання регулювалися здебільше тільки кредитором, який встановлював головні та необхідні, на його думку, правила щодо їх виконання, а також і відповідальність за неналежне виконання. Щодо боржника, то він був підвладний кредитору та зобов'язаний їх виконувати. І тільки згодом виникла потреба саме у заміні боржника, наприклад, у випадках, коли первісний боржник не міг з непереборних причин виконати своє зобов'язання, або коли така заміна була необхідною саме кредитору. Адже зобов'язання повинні бути виконаними належним чином, у встановлений строк та належною стороною. Тобто мається на увазі виконання зобов'язань з додержанням всіх особливостей порядку виконання, що вказане для зобов'язань певного роду відповідним нормативним актом чи договором та відповідною стороною, на яку покладається обов'язок такого виконання [4].

На сьогодні чинним ЦК України також врегульовано питання заміни боржника у зобов'язанні в главі 47 «Поняття зобов'язання. Сторони у зобов'язанні» розділі I Книги п'ятої «Зобов'язальне право».

Відповідно до ст. 520 ЦК України, «*Боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом*» [3].

Власне, наявність обов'язкової згоди кредитора на заміну боржника у зобов'язанні пояснюється тим, що для кредитора відіграють важливу роль такі характеристики боржника як, наприклад, платоспроможність, наявність майна, на яке потенційно може бути звернено стягнення та інші.

Окрім того, ст. 523 ЦК України встановлено, що «*Порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставадавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником. Застава, встановлена первісним боржником, зберігається після заміни боржника, якщо інше не встановлено договором або законом*» [3].

Враховуючи розміщення цих статей у відповідному розділі I «Загальні положення про зобов'язання» книги п'ятої «Зобов'язальне право», може скластися вра-

ження, що заміна боржника і переведення боргу є тотожними поняттями. Можливість такого висновку посилюється наявністю положення лише про «переведення боргу» у єдиній частині статті 520 «Заміна боржника у зобов'язанні». А також відсутністю уніфікованої норми, яка б наводила розлогий перелік підстав заміни боржника, аналогічної ст. 512 ЦК України щодо підстав заміни кредитора у зобов'язанні.

Зокрема, Рябоконт Є. О. зазначає, що «*переведення боргу є лише однією з кількох можливих підстав заміни боржника. З аналізу чинного законодавства випливає, що боржник може бути замінений і в декількох інших випадках, зокрема, при спадкуванні (ст. ст. 1216, 1218 ЦК України), реорганізації юридичної особи (ст. ст. 106–108 ЦК України), у зв'язку з виділом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи і переходом їх до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб (ст. 109 ЦК України), який нормативно не віднесений до форм реорганізації (ч. 1 ст. 104 ЦК України), при переході прав на підприємство як єдиний майновий комплекс (ст. 191 ЦК України), у результаті набуття правонаступником прав та обов'язків правонаступника за договорами (наприклад, за ч. 1 ст. 770, ст. 814 ЦК України)*».

Ним зазначається, що «*Переведення боргу є лише однією з можливих підстав заміни боржника, що породжує сингулярне правонаступництво. Указане не дозволяє ототожнювати родове поняття заміни боржника в зобов'язанні з видовим поняттям переведення боргу*» [5].

Варто зазначити, що переведення боргу за договором слід відмежовувати від його переведення на підставі закону, коли наявність волі всіх учасників правовідношення не завжди визнається обов'язковою. Таким чином, до таких випадків, зокрема, слід віднести спадкування (ст. 1216 ЦК України), виділ, злиття, приєднання, поділ та перетворення юридичної особи (статті 106–109 ЦК України), набуття права власності на підприємство як єдиний майновий комплекс, до складу якого входять права вимоги та борги (ст. 191 ЦК України), у сфері зобов'язального права доцільно назвати зміну власника речі, переданої в найм (ст. 770 ЦК України) [3]. Причому дані випадки не пов'язані якимось єдиним критерієм, тому потребують окремого дослідження. Отже, в законі слід було б уточнити підстави заміни боржника у зобов'язанні.

Таким чином, переведення боргу може відбуватися як на підставі закону, так і на підставі договору. Існують різні позиції щодо того, який договір є основою переведення боргу – двосторонній або багатосторонній (передбачає відповідної волі попереднього та нового боржника, а також кредитора).

Для більш детального розгляду договірних підстав переведення боргу необхідно звернутися до визначення сутності переведення боргу за допомогою існуючих цивільно-правових конструкцій. Зокрема, одним з прикладів такої конструкції для переведення боргу може бути правочин, оскільки ст. 202 ЦК України визначено, що «*Правочиною є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків*» [3].

Враховуючи те, що первісний боржник виявляє зі свого боку волю на припинення цивільних прав та обов'язків за первісним правочином, а новий боржник погоджується набути для себе такі цивільні права та обов'язки, – така юридична кваліфікація переведення боргу відповідає законодавчому визначенню правочину.

При цьому, чинний ЦК України не має норм, що визначають підстави заміни боржника у зобов'язанні, що можна розцінювати як правову прогалину. Проте положення статей 8, 11 ЦК України допускають застосування за аналогією статті 512 ЦК України «Підстави заміни кредитора у зобов'язанні» та переведення боргу. Дане положення

передбачає, що відступлення права може бути здійснено за правочином [3]. Отже, таким же чином можна здійснити переведення боргу.

Цікавою також є позиція, за якою конструкція переведення боргу розглядається не як багатосторонній правочин, а як сукупність двох правочинів. Такої позиції дотримується Пушай В. І., який зазначає, що *«переведення боргу за своєю природою є не багатостороннім правочином, а сукупністю двох правочинів: першого – між первісним боржником та новим, за яким безпосередньо переводиться борг, і другого, яким кредитор на таке переведення надає або не надає згоду. Перший правочин є двостороннім, тоді як другий – одностороннім»* [6].

Безсумнівно, що конститутивною особливістю переведення боргу є наявність згоди кредитора на таке переведення. Обов'язковість такого елемента як згоди підкреслюється ст. 520 ЦК України [3].

Змістом правочину, яким кредитор висловлює своє відношення до договору про переведення боргу, може бути його згода на заміну боржника або відсутність такої згоди. При вчиненні одностороннього правочину – наданням згоди кредитор звільняє від боргу первісного боржника, місце якого посідає новий. І навпаки – якщо згода не надається, то кредитор залишає борг за первісним боржником.

Цікавим також є питання, кому з боржників повинен повідомляти кредитор про відсутність згоди щодо переведення боргу. Безсумнівно, для того, щоб не було неоднозначності в майбутніх правовідносинах та діях сторін, він має надіслати таке повідомлення і первісному, і новому боржнику. Однак не буде порушенням і повідомлення про відмову в наданні згоди, що надіслане тільки на адресу первісного боржника, який є і продовжує бути стороною у зобов'язанні.

Також потребує аналізу питання про форму згоди кредитора. Положення статей 513, 521 ЦК України стосуються лише форми правочину щодо заміни боржника, і не зачіпають питання форми згоди кредитора. При цьому, цивільне законодавство не містить конкретних вимог щодо цього. Тим не менш, будучи по своїй суті правочином, згода (схвалення) кредитора має відповідати всім правилам цивільного законодавства (зокрема, статтям 202–207 ЦК України) про правочини, зокрема щодо їх форми [3].

Тому, можливо припустити, що згода може бути надана у будь-якій формі на розсуд кредитора, в тому числі в усній формі та шляхом конклюдентних дій. Однак, конклюдентні дії не повинні залишати у боржників сумніву щодо їх значення та спрямованості. А у випадку надання згоди кредитора в усній формі, може потенційно виникнути ризик оспорювання такої згоди, тобто чи надавалась така згода взагалі і якими доказами це можна підтвердити. Окрім того, форма згоди кредитора може бути визначена угодою між кредитором і первісним боржником.

Як зазначає Пушай В. І., предметом правочину, за яким відбувається переведення боргу, є зобов'язання майнового характеру. Це зобов'язання охоплюється умовами договору між первісним боржником і кредитором і передбачає сплату коштів, передачу майна, виконання робіт, надання послуг або інші дії з боку боржника. Таким чином, правочин, за яким новий боржник отримує від первісного боржника певний обов'язок, вважається двостороннім, консенсуальним і розпорядчим. Такий правочин може мати як оплатну, так і безоплатну природу [7].

Статтею 521 ЦК України визначено форму правочину щодо заміни боржника у зобов'язанні через відсилання до ст. 513 ЦК України («Форма правочину щодо заміни кредитора у зобов'язанні»). Основною вимогою при цьому є те, що правочин щодо переведення боргу має відбутися в формі, в якій вчинено правочин, що став підставою виникнення договірною зобов'язання [3].

Тобто, якщо правочин, що став підставою виникнення зобов'язання здійснено в простій письмовій або нотаріаль-

ній формі, такої ж самої форми повинен бути і правочин щодо заміни боржника в зобов'язанні. Беручи до уваги положення статей 513, 521 ЦК України, доходимо висновку, що правочин щодо заміни боржника у зобов'язанні, яке виникло на підставі правочину, що підлягає державній реєстрації, має бути зареєстрований у порядку, встановленому для реєстрації цього правочину, якщо інше не встановлено законом [3].

В той час як переведення боргу, первісною підставою якого є усний правочин, а також з недоговірних підстав (наприклад, у випадку делікту) може здійснюватися усно.

Наслідком переведення боргу є заміна боржника в зобов'язанні. Сам же зміст останнього і правове положення боржника залишаються незмінними. Проте, ст. 522 ЦК України закріплює право нового боржника висунути проти вимоги кредитора всі заперечення, що ґрунтуються на відносинах між кредитором і первісним боржником [3]. Наприклад, новий боржник може посилатися на сплив строку позовної давності по заявленій проти нього вимозі кредитора. В цьому контексті важливим є те, що за ст. 262 ЦК України, *«Заміна сторін у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності»* [3].

Звертаючись до інституту переведення боргу в порівняльному аспекті, неможливо не звернути увагу на процесі уніфікації матеріально-правових норм про переведення боргу.

Відомо, що пропозиції щодо уніфікації норм в сфері європейського приватного права висувалися неодноразово всередині Європейського Союзу. Серйозний поштовх в цьому напрямку здійснила Європейська Комісія в 2001 році, коли опублікувала своє звернення щодо можливих змін у європейському договірному праві. Через два роки, після детального вивчення матеріалів з цього приводу, Комісія опублікувала План дій для подальшого узгодження європейського договірною права. Такий план започаткував процес створення так званого Common Frame of Reference (CFR). CFR мав на меті створити структуру та керівні принципи для розвитку гармонізованого європейського приватного права, але особливу увагу було приділено договірному праву. Тоді передбачалося, що створення єдиного європейського договірною права буде досягнуто до 2010 року.

Вже в 2007 році, Дослідницька група Європейського цивільного кодексу, а також група Acquis опублікували Проект принципів європейського приватного права (далі – DCFR). Такий проект був високо оцінений не тільки провідними правниками ЄС, але й іншими фахівцями, які назвали його «величезним науковим досягненням».

З огляду на європейський курс України, який був закріплений в преамбулі Конституції України, а також підтверджений рішучими кроками нашої держави на шляху до ЄС, неможливо не звернути увагу на Draft Common Frame of Reference.

Отже, в статті III.-5:201, розділу 2, Глави 5 DCFR зазначено, що такий розділ застосовується лише до заміни або приєднання нового боржника за згодою сторін [8].

Важливим аспектом наступної статті III.-5:202 DCFR є чітке визначення підстав для заміни боржника у правовідносинах. Зокрема, переведення боргу можливе, якщо первісний боржник звільняється від зобов'язань (повна заміна на нового боржника); або за первісним боржником залишається зобов'язання, якщо новий не виконує своїх зобов'язань належним чином (неповна заміна на нового боржника), або первісний боржник та новий боржник несуть солідарну відповідальність (приєднання нового боржника). При цьому, відповідно до статті III.-5:204 DCFR третя особа може взяти на себе зобов'язання повністю замінити боржника, внаслідок чого первісний боржник звільняється від виконання зобов'язань лише за згодою кредитора та первісного боржника [8].

До вищевказаного слід додати способи надання згоди кредитором на заміну боржника. Відповідно до статті III.-5:203 DCFR, незалежно від повної або неповної заміни боржника у зобов'язанні, згода на таку заміну повинна бути висловлена кредитором. При цьому, таку згоду кредитор може надати завчасно. У такому випадку заміна набуває чинності лише тоді, коли новий боржник повідомить кредитора про укладення угоди про переведення боргу між новим та первісним боржниками [8].

Значною практичною та порівняльною особливістю DCFR та законодавства України є те, що боржник має право на переведення боргу в частині або у повному обсязі. З огляду на часткове переведення боргу, виникає множинність осіб на стороні боржника, що в свою чергу, вирішується Цивільним кодексом України шляхом закріплення презумпції часткової множинності у зобов'язанні [9]. Однак, DCFR має діаметрально протилежне положення, а саме, частина 2 статті III.-5:202 закріплює, що якщо зрозуміло, що з'явився новий боржник, але незрозуміло, який тип заміни або приєднання мався на увазі, первісний боржник і новий боржник несуть солідарну відповідальність [8].

Також слід звернути увагу на наслідки повної заміни боржника, які зазначаються в статті III.-5:205 DCFR. Серед таких наслідків передбачається, що новий боржник може застосовувати проти кредитора всі заперечення, які первісний боржник міг застосовувати проти кредитора, але новий боржник не може використовувати проти кредитора будь-яке право на зарахування вимог, яке первісний боржник мав проти кредитора. До того ж, якщо здійснюється звільнення первісного боржника, то таке звільнення також поширюється на будь-яке особисте або майнове забезпечення, надане первісним боржником кредитором для виконання зобов'язання, за винятком випадків, коли забезпечення стосується активу, який передається новому боржникові в рамках правочину між первісним і новим боржником. При цьому, після звільнення первісного боржника, забезпечення, надане будь-якою іншою особою, крім нового боржника, для виконання зобов'язання, припиняється, якщо тільки ця інша особа не погодиться на те, що воно повинно залишатися в розпорядженні кредитора [8].

Положення статті III.-5:205 DCFR також застосовується на виконання наслідків неповної заміни боржника в зобов'язанні відповідно до статті III.-5:207 DCFR. Однак існують деякі відмінності стосовно майнового забезпечення, наданого для виконання зобов'язань. Так, частина 2 вищезазначеної статті закріплює таке положення: *«якщо первісний боржник не звільняється від зобов'язань, заміна не впливає на будь-яке особисте або майнове забезпечення, надане для виконання зобов'язань цього боржника»* [8].

Наступним документом, який також заслуговує уваги в розрізі досліджуваного питання є Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (далі – Принципи УНІДРУА) [10].

По-перше, слід зазначити, що принципи УНІДРУА розроблялися робочою групою міжурядової організації УНІДРУА з 1984 року та були вперше опубліковані в 1994 році, а розширені видання вийшли в 2004, 2010 і в 2016 роках. Принципи УНІДРУА були створені з урахуванням міжнародних тенденцій в галузі приватного права. Вони стосуються багатьох питань, на яких національні законодавці часто не зосереджуються, наприклад, питання зарахування заборгованості в іноземній валюті або скрутне становище боржника. Зазвичай, практикуючі юристи, які використовують ці принципи, описують їх як сучасний правовий інструмент, особливо корисний, коли сторони з різних правових систем бажають домовитися про компромісний договірний режим.

Принципи УНІДРУА 2016 налічують 211 правил для міжнародного приватного договірного права, складаються з Преамбули та 11 глав.

Для цілей цієї роботи автор пропонує звернутися до розділу 2, глави 9 Принципів УНІДРУА, який має назву «Переведення зобов'язань».

Отже, глава 9 Принципів УНІДРУА 2016 складається з трьох розділів, кожен з яких присвячений окремим правочинам. Цікавою особливістю є те, що як 1 розділ, так і 3 розділ мають чіткі визначення тих процесів, яким вони присвячені. Тобто Принципи УНІДРУА визначають як відступлення прав, так і відступлення договорів в статтях 9.1.1 та 9.3.1 відповідно. Натомість, розділ 2, який має назву «Переведення зобов'язань», визначення цьому правочину не надає, починаючи одразу з механізму переведення зобов'язань [10].

Стаття 9.2.1 Принципів УНІДРУА вказує на можливість переведення боргу з первісного боржника на іншу особу (нового боржника). Таким способом є угода між кредитором і новим боржником, згідно з якою новий боржник бере на себе зобов'язання. Ця стаття має частину, яка має відсильний характер, посилаючись на положення статті 9.2.3, в якій вказується необхідність згоди від кредитора на переведення боргу. Таким чином, для переведення зобов'язання шляхом угоди між первісним боржником і новим боржником потрібна згода кредитора [10].

Принципи УНІДРУА 2016 також містять положення, за яким кредитор може дати згоду на переведення зобов'язання на майбутнє, при цьому маючи деяку відмінність в цьому механізмі, порівняно з DCFR. Так, на відміну від угоди, яка передбачена DCFR, частина 2, статті 9.2.4 Принципів УНІДРУА встановлює таке: *«якщо кредитор дав таку згоду, переведення зобов'язання набуває чинності в момент, коли кредитор отримує повідомлення про переведення, або коли кредитор його підтвердить»* [10].

Стаття 9.2.5 Принципів УНІДРУА містить положення, які спрямовані врегулювати питання звільнення первісного боржника від зобов'язання. Передбачається, що кредитор може звільнити первісного боржника від зобов'язання. Крім того, кредитор може також пред'явити вимогу до первісного боржника, якщо новий боржник не виконує зобов'язання належним чином. В інших випадках первісний боржник і новий боржник несуть солідарну відповідальність [10].

Якщо говорити про аспекти виконання зобов'язання третьою особою, то в статті 9.2.6 Принципів УНІДРУА закріплюється право боржника без згоди кредитора домовитися з третьою особою про те, що така особа виконає зобов'язання замість боржника, якщо тільки зобов'язання за конкретних обставин не має по суті особистого характеру. Паралельно з вищевказаним, кредитор зберігає право вимоги до боржника [10].

Слід звернути увагу, що, відповідно до статті 9.2.7 Принципів УНІДРУА, новий боржник може висунути проти кредитора всі заперечення, які первісний боржник міг би висунути проти кредитора, однак при цьому новий боржник не може здійснити відносно кредитора жодних прав зарахування, якими володів первісний боржник відносно кредитора [10].

Останнє, на що слід звернути увагу для в контексті досліджуваного питання, це права, які пов'язані з переведеним зобов'язанням. Так, згідно зі статтею 9.2.8 Принципів УНІДРУА, кредитор може здійснити по відношенню до нового боржника всі свої права на отримання платежу або іншого виконання за договором, пов'язані з переданим зобов'язанням. Крім того, якщо первісний боржник звільнений від зобов'язання на підставі статті 9.2.5 Принципів УНІДРУА, то забезпечення, надане будь-якою особою, крім нового боржника, втрачає чинність, якщо тільки така особа не погодиться на те, що її зобов'язання щодо кредитора збереже чинність. До того ж, звільнення первісного боржника від зобов'язання також поширюється на будь-яке забезпечення виконання зобов'язання, надане первісним

боржником кредитором, якщо тільки таке забезпечення не поширюється на майно, передане первісним боржником новому боржнику в результаті угоди між ними [10].

Окрім того, уніфікація норм про переведення боргу також проводилася в Принципах європейського договірних права (далі – PECL).

Перш за все, слід зазначити, що PECL були підготовлені спеціальною Комісією з європейського договірних права, яка також широко відома як «Комісія Ландо» [11]. Слід звернути увагу, що вона була заснована за приватною ініціативою і складалася переважно з науковців з усіх країн-членів ЄС, при цьому розвиток Комісії відбувався паралельно з розвитком ЄС. Зрештою, вона налічувала 23 члени.

Отже, для цілей цієї роботи автор пропонує звернутися до глави 12 PECL, яка містить положення про заміну боржника в зобов'язанні. Статтею 12:101 PECL визначено, що третя особа може за згодою боржника і кредитора перевести на себе борг за зобов'язанням, внаслідок чого первісний боржник звільняється від виконання зобов'язання. При цьому, кредитор може заздалегідь дати згоду на майбутню заміну боржника. У такому випадку заміна набуває чинності лише тоді, коли новий боржник повідомить кредитора про укладення угоди між новим і первісним боржником [11].

Якщо говорити про наслідки заміни боржника в правовідносинах, то в статті 12:102 PECL зазначено, що новий боржник не може посылатися проти кредитора на будь-які права або заперечення, що випливають з відносин між новим боржником і первісним боржником. Визнається, що звільнення первісного боржника від виконання зобов'язання поширюється також на будь-яке забезпечення первісного боржника, надане кредитору для виконання зобов'язання, за винятком випадків, коли забезпечення стосується майна, яке передається новому боржнику в рамках правочину між первісним і новим боржником. До того ж, при звільненні первісного боржника від виконання зобов'язання, забезпечення, надане іншою особою для виконання зобов'язання, припиняється, якщо тільки ця інша особа не погодиться, що таке забезпечення повинно залишатися в розпорядженні кредитора.

Останній пункт статті 12:102 PECL встановлює правило, за яким новий боржник може використовувати проти кредитора всі засоби захисту, які міг використовувати проти кредитора первісний боржник [11].

Підсумовуючи, перш за все слід зазначити, що між вищевказаними документами існують як суттєві відмінності, так і спільні риси.

По-перше, PECL та DCFR мають вужчу сферу застосування порівняно з Принципами УНІДРУА. Як Комісія Ландо, так і Дослідницька група Європейського цивільного кодексу спільно з групою Acquis розробляли керівні принципи саме європейського договірних права.

В свою чергу, Принципи УНІДРУА переслідують більш глобальну гармонізацію, а не тільки гармонізацію права на європейському рівні.

З огляду на це може здатися дивним, що окремі положення цих актів не надто відрізняються одне від одного, а у деяких сферах вони практично ідентичні.

Всі вищевказані документи зазначають чіткі підстави для заміни боржника. DCFR та Принципи УНІДРУА містять спільні визначення цих підстав включаючи повну, неповну заміну боржника, а також приєднання нового боржника, при цьому PECL, в свою чергу, просто визнає право на переведення зобов'язання, не вдаючись до видів заміни боржника.

Три документи закріплюють право кредитора на згоду, необхідну для заміни боржника, яка може бути виражена заздалегідь. DCFR та PECL дозволяють застосування

такого механізму виключно після укладання угоди про переведення боргу між новим та первісним боржниками, в свою чергу, Принципи УНІДРУА не мають прямого зобов'язання на укладення договору для імплементації цього механізму, зобов'язуючи просто повідомити про таке кредитора і отримати від нього на це згоду.

Якщо говорити про наслідки заміни боржника у зобов'язанні, то DCFR, PECL та Принципи УНІДРУА мають схожі положення, наприклад, новий боржник може застосовувати всі захисні засоби проти кредитора, які мав первісний боржник, при цьому втрачається право на зарахування боргу.

На думку автора, так і не можливо визначити, які документи матимуть більше застосування в правовідносинах щодо переведення боргу. PECL та DCFR розроблювалися з урахуванням особливостей правової системи ЄС. Безумовно, ці принципи надалі матимуть свій розвиток, що дає підстави вважати, що вони будуть розширені. Натомість, Принципи УНІДРУА мають універсальний характер та більш детальну регламентацію імплементації механізму переведення зобов'язань. Цілком справедливо зазначити, що на цьому етапі розвитку міжнародного приватного права, можливо, більш ефективним інструментом будуть саме Принципи УНІДРУА.

Враховуючи вищевикладене, можна дійти таких висновків.

По-перше, сьогодні більшість положень щодо заміни осіб у зобов'язанні присвячена саме заміні кредитора. Тому питанням переведення боргу та заміни боржника варто приділити додаткову увагу. В ЦК України відсутні чіткі підстави для заміни боржника у зобов'язанні, як це зроблено з кредитором. Так, переведення боргу є лише однією з кількох можливих підстав заміни боржника. З аналізу чинного законодавства випливає, що боржник може бути замінений і в кількох інших випадках. В свою чергу, PECL, DCFR та Принципи УНІДРУА зазначають чіткі підстави для заміни боржника. DCFR та Принципи УНІДРУА мають спільні визначення цих підстав включаючи повну, неповну заміну боржника, а також приєднання нового боржника, при цьому PECL, в свою чергу, просто визнає право на переведення зобов'язання, не вдаючись до видів заміни боржника.

Таким чином, обгрунтованою є необхідність закріплення в законодавстві України:

1) Переліку підстав для заміни боржника у зобов'язанні; та

2) Змістовне розкриття окремих моделей заміни боржника в зобов'язанні (повна заміна боржника, неповна заміна боржника та приєднання нового солідарного боржника) на кшталт ст.ІІІ.-5:202 DCFR «Види заміни боржника або вступу нових боржників».

По-друге, у ст. 520 ЦК України доцільно закріпити загальні вимоги, що висуваються до згоди кредитора на заміну боржника в зобов'язанні (за прикладом ст. ІІІ.-5:203 DCFR).

Так, за ст. ІІІ.-5:203 DCFR: (схоже положення міститься і в ст. 12:101 PECL) *«Згода кредитора на заміну боржника може бути надана заздалегідь. У такому випадку заміна набуває чинності лише після того, як новий боржник повідомить кредитора про угоду між новим і первісним боржниками».*

По-третє, доречним буде доповнення ЦК положенням про переведення боргу, за яким кредитор сам укладає угоду з третьою особою (новим боржником) про прийняття ним на себе боргу первісного боржника.

Така тенденція прослідковується у ст. 9.2.1 Принципів УНІДРУА, де зазначаються два способи переведення боргу: 1) коли домовляються між собою первісний боржник та потенційний (новий) боржник; 2) коли домовляються між собою кредитор та потенційний (новий) боржник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
2. Бартошек М. Римське право: (Поняття, терміни, визначення): Пер. з чешск. – Юрид. літ., 1989. – 448 с.
3. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 27 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Смілянець І. П. Поява інституту переведення боргу або заміни боржника у зобов'язанні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 51. С. 38–41. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/apdp_2009_51_9.pdf.
5. Рябоконт Є. О. Заміна боржника у зобов'язальних правовідносинах. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 188–195.
6. Уступка вимоги і переведення боргу в цивільних правовідносинах (на матеріалах судової практики) [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Пушай Володимир Іванович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 18 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=DOC/2006/06pvimsp.zip
7. Пушай В. І. Переведення боргу: проблеми теорії та судової практики. *Theory and practice of jurisprudence*. 2013. № 2 (4). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62859>.
8. von Bar C., Clive E., Schulte-Nölke H. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Otto Schmidt/De Gruyter European law pub, 2009.
9. Слома В. М. Заміна боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*. 2021. С. 152–154. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/42510/1/Слома.pdf>.
10. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. UNIDROIT – International Institute for the Unification of Private Law. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-i.pdf>.
11. O Lando & H Beale (eds), Principles of European Contract Law, Parts I and II (2000); O Lando, E Clive, A Prüm & R Zimmermann (eds), Principles of European Contract Law, Part III (2003) (PECL).

МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР ЯК ДЖЕРЕЛО МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

TREATY AS A SOURCE OF INTERNATIONAL PUBLIC AND INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Малига В.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Репецький В.М., к.ю.н., професор,
завідувач кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

В статті проведено порівняльний аналіз особливостей міжнародного договору як джерела міжнародного публічного та міжнародного приватного права. Доведено, що міжнародний договір за своєю правовою природою завжди має публічний характер (навіть коли виступає джерелом міжнародного приватного права). Таку думку обґрунтовано тим, що його суб'єктами, як правило, є держави, які підписують його і беруть на себе певні зобов'язання.

В публічному праві міжнародний договір виступає основним джерелом, в той час як в приватному праві він не відіграє визначальної ролі, оскільки найважливішим джерелом там є національне (внутрішнє) законодавство кожної держави.

Сфера дії МД традиційно охоплює міжнародні міждержавні правовідносини, яким притаманний політичний зміст, що виражає інтереси держав. МД як джерело міжнародного приватного права так само, як і будь-які інші МД, породжують зобов'язання саме для держав як суб'єктів міжнародного публічного права. При цьому в них містяться норми, які в подальшому будуть застосовані до приватноправових відносин за участі фізичних та юридичних осіб. Для договорів, які регулюють відносини з іноземним елементом, головними є економічні, фінансові та інші питання, які безпосередньо зачіпають інтереси таких осіб.

Критерієм розмежування МД як джерел публічного та приватного права є видова приналежність правових норм, які складають зміст договору. Зокрема, наявність в тексті МД уніфікованих колізійних норм однозначно характеризує такі договори як джерела міжнародного приватного права. Разом з тим, відсутність колізійних норм не виключає приналежність цього договору до зазначеної галузі права. При укладенні багатосторонніх МД, які діють у приватній сфері, можна спостерігати тенденцію взагалі до повної відмови від колізійних норм, завдяки яким виникають численні колізійні проблеми.

В міжнародному публічному праві міжнародні договори традиційно пов'язують з необхідністю кодифікації його норм, які з плином часу об'єктивно потребують оновлення та систематизації. При цьому для міжнародного приватного права більш поширеним терміном є «уніфікація».

В статті наголошено на тому, що за кількістю держав-учасниць міжнародні договори, які регулюють публічно-правові відносини, завжди переважають договори у приватній сфері, де кількість учасників вельми обмежена.

Ключові слова: міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, кодифікація, уніфікація, міжнародний договір, колізійні норми, матеріальні норми, джерело права.

The article provides a comparative analysis of the features of a treaty as a source of international public and international private law. It has been proven that a treaty by its legal nature always has a public character (even when it acts as a source of private international law). This opinion is justified by the fact that its subjects are, as a rule, the states that sign it and undertake certain obligations.

In public law, treaty acts as the main source, while in private law it does not play a decisive role, since the most important source there is the national (domestic) legislation of each state.

The scope of treaties traditionally covers international interstate legal relations, which have a political content that expresses the interests of states. Treaty as a source of private international law, just like any other treaty, creates obligations specifically for states as subjects of public international law. At the same time, it contains norms that will later be applied to private law relations with the participation of individuals and legal entities. For contracts that regulate relations with a foreign element, the main ones are economic, financial and other issues that directly affect the interests of such persons.

The criterion for distinguishing treaties as sources of public and private law is the type of legal norms that make up the content of the agreement. In particular, the presence of unified conflict of laws provisions in the text of treaties unambiguously characterizes such treaties as sources of private international law. At the same time, the absence of conflict of laws rules does not exclude the affiliation of this contract to the specified field of law. When concluding multilateral treaties that operate in the private sphere, one can observe a general tendency to completely abandon conflicting norms, due to which numerous conflicting problems arise.

In international public law, international treaties are traditionally associated with the need to codify its norms, which over time objectively require updating and systematization. At the same time, for international private law, the more common term is «unification».

The article emphasizes that, in terms of the number of participating states, international treaties that regulate public-law relations always prevail over treaties in the private sphere, where the number of participants is very limited.

Key words: international public law, international private law, codification, unification, treaty, conflict of law norms, material norms, source of law.

Міжнародний договір (далі – МД) як основне джерело міжнародного права досить часто стає об'єктом досліджень науковців як в Україні, так і закордоном. При цьому найчастіше увага приділяється формі, змісту та порядку укладення, набуття чинності та припинення МД, відповідно ці питання на сьогодні є більш детально розроблені, ніж ті, яким буде присвячено основний зміст нашого дослідження.

Не викликає сумнівів той факт, що МД є джерелом як для міжнародного публічного, так і приватного права. При цьому далеко не всі міжнародні договори можуть

бути джерелом саме для міжнародного приватного права. Тому важливо чітко виокремити і сформулювати основні відмінності у розумінні МД як джерела для регулювання міжнародних міждержавних відносин і приватно-правових відносин з іноземним елементом.

Аналізуючи сучасну доктрину міжнародного права можна виділити науковців, які у своїх працях ґрунтовно досліджували проблеми права міжнародних договорів як окремої галузі та її вплив на формування міжнародного правопорядку. Серед таких авторів слід назвати В. Н. Денисова, В. І. Євінтова, О. В. Київець, О. О. Мережка,

В. Л. Чубарева. Поряд з тим, МД були предметом наукових розвідок з боку представників науки міжнародного приватного права – Г. В. Галущенко, А. С. Довгерта, В. І. Кисіля. Однак, жоден з вищезазначених авторів не ставив собі завдання провести розмежування сфер впливу міжнародного договору на публічно-правові та приватно-правові міжнародні відносини, хоча деякі окремі аспекти побічно могли розглядатися.

Метою цього дослідження є встановлення основних відмінностей МД як джерела міжнародного публічного та міжнародного приватного права.

Для досягнення вказаної мети автори поставили перед собою наступні завдання:

1) провести розмежування між поняттям МД у міжнародному публічному, міжнародному приватному та національному праві;

2) охарактеризувати роль і місце МД у процесі регулювання публічно-правових та приватноправових міжнародних відносин;

3) провести порівняльний аналіз особливостей МД у якості джерел вказаних вище галузей права.

Слід окремо зазначити, що МД за своєю правовою природою завжди має публічний характер (навіть коли виступає джерелом міжнародного приватного права). Така думка підтверджується тим, що його суб'єктами, як правило, є держави, які підписують МД і беруть на себе певні зобов'язання, на які погоджуються абсолютно добровільно.

Перш ніж говорити про МД як джерело важливо визначити, що саме слід розуміти під цим терміном. З точки зору Віденської конвенції про право міжнародних договорів під МД слід розуміти «міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, у двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування» [1].

Дещо інакше викладена ця дефініція у Законі України «Про міжнародні договори України». При цьому вживається назва «міжнародний договір України», що викликає певні сумніви у порівнянні з конвенційними нормами міжнародного права. Так, згідно закону, МД України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [2]. Логічно, що наведене поняття МД цілком відповідає визначенню, закріпленому у вищезазначеній конвенції, лише доповнює коло суб'єктів, які можуть укладати МД.

При тому навіть найуважніший читач навряд чи помічав, що і у Законі про міжнародне приватне право (закон про МПрПр) також зафіксоване поняття МД України, який визначається як чинний міжнародний договір України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України» [3]. Виникає питання про необхідність такої різної інтерпретації МД у національному законодавстві України. Таке визначення суттєво обмежує коло тих договорів, які діють у сфері приватноправових відносин, оскільки передбачає обов'язкову процедуру ратифікації для таких МД.

Однією з найперших відмінностей слід назвати місце, яке посідає МД в системі джерел міжнародного публічного та міжнародного приватного права.

Загальновизнаним є той факт, що МД належить до основного джерела міжнародного публічного права. Він підтверджується як на доктринальному рівні, так і на рівні судової практики (зокрема, практики Міжнародного Суду ООН та інших міжнародних судових установ). Такий особливий характер МД обумовлений тим, що він створюється за прямим волевиявленням держав як основних

суб'єктів міжнародного права і спрямований на упорядкування існуючих міжнародних відносин, формуючи тим самим їхню правову основу [4, с. 11].

Відповідно до статті 4 Закону про МПрПр «право, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин з іноземним елементом, визначається згідно з колізійними нормами та іншими положеннями колізійного права цього Закону, інших законів, міжнародних договорів України» [3].

Для міжнародного приватного права характерна така ознака як дуалістичний характер його джерел: тут одночасно присутні як внутрішні, так і зовнішні джерела. При цьому МД відноситься до зовнішніх, далеко не головних джерел міжнародного приватного права. Для приватноправових відносин з іноземним елементом на першому місці серед джерел стоїть національне законодавство. Звісно, норми МД можуть застосовуватися до таких правовідносин, але, по-перше, їх не так багато, а по-друге, більшість колізійних норм, які складають основу міжнародного приватного права, містяться у внутрішньодержавному праві, зокрема, Законі про МПрПр.

Наступною відмінністю можна назвати сферу дії МД. Так, в міжнародному публічному праві сфера дії охоплює міжнародні міждержавні правовідносини, яким притаманний політичний зміст, що виражає інтереси держав і базується на їх суверенітеті. МД як джерела міжнародного приватного права так само, як і будь-які інші МД, породжують зобов'язання саме для держав як суб'єктів міжнародного публічного права. В цих МД містяться норми, які буде застосовано до приватноправових відносин за участі фізичних та юридичних осіб. Для договорів, які регулюють відносини з іноземним елементом, головними є економічні, фінансові та інші питання, які безпосередньо зачіпають інтереси таких осіб.

Ще одна відмінність – це особливості систематизації норм публічного та приватного права.

В доктрині міжнародного публічного права традиційно застосовується термін «кодифікація» для позначення дій, спрямованих на систематизацію норм міжнародного права, свого роду «законотворчість», результатом якої є поява нового МД. Історично перші спроби кодифікації у сфері права міжнародних договорів були започатковані науковцями, і вона мала назву «доктринальна кодифікація». Серед найвідоміших представників науки міжнародного права, які присвячували свої дослідження цій проблемі, необхідно виділити Й. Блончлі, Д. Філд, П. Фіоре та ін. Крім науковців доктринальна кодифікація права договорів в подальшому проводилася й певними науковими установами.

Офіційна кодифікація норм, які стосувалися МД, розпочалася лише після утворення Ліги Націй. Однак Комітет експертів з прогресивної кодифікації міжнародного права, який був заснований у 1924 році, обмежився здебільшого питаннями процедури укладення міжнародних договорів. Цей факт наочно засвідчує, з якими труднощами проходив процес формування права міжнародних договорів, оскільки вказана галузь виступає головним механізмом функціонування міжнародного права в цілому.

Безумовно, створення Комісії міжнародного права ООН означало якісно новий етап у процесі кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права. Центральним питанням у роботі Комісії були розробка та прийняття конвенції про право міжнародних договорів, над якою вона працювала упродовж 20 років. Підсумковим документом роботи Комісії у цьому напрямку стала Віденська конвенція 1969 р., яка набула чинності в 1980 році, що є досить коротким терміном для такого роду масштабного МД.

Віденську конвенцію 1969 р. однозначно можна вважати «кодексом сучасного міжнародного права», оскільки її норми охоплюють майже всі питання, які стосуються порядку укладення і набуття чинності МД, їх тлумачення

та застосування, дії у часі і просторі, підстав недійсності, припинення та призупинення дії та ін. У зв'язку з цим слід наголосити, що до набуття Конвенцією чинності Міжнародний Суд ООН неодноразово вказував, що чимало її положень виступають у вигляді норм загального міжнародного права [5; 6, с. 75; 7]. На практиці це означає, що не зважаючи на участь деяких держав у Конвенції, її положення застосовуються як норми загального міжнародного права. Такий підхід докорінно змінив правову регламентацію міжнародного правотворчого процесу, оскільки певні положення за аналогією застосовні до формування і змісту звичаєвих норм.

Особливе місце в Конвенції має закріплення в ній концепції імперативних норм, як норм, що приймаються міжнародним співтовариством держав в цілому, відхилення від яких не допускається. Відповідно, договори, які суперечать таким нормам, вважаються нікчемними.

З прийняттям у 1986 р. Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, можна вважати, що був завершений основний етап кодифікації права міжнародних договорів. Для того, щоб оцінити таке досягнення, варто нагадати, що в першій половині ХХ ст. держави були неспроможні кодифікувати навіть норми, які б регулювали процедуру укладення МД.

Для міжнародного приватного права більш звичним є термін «уніфікація», який практично не розроблений в теорії права, оскільки таке поняття відсутнє серед способів систематизації права. Вона здійснюється, зокрема, в рамках УНІДРУА (Міжнародний інститут уніфікації приватного права), який почав функціонувати з 1926 року [8, с. 94-98]. При цьому слід враховувати той факт, що в сучасному УНІДРУА 63 держави-члена, але України серед них немає. Цього явно замало для активної уніфікації, оскільки абсолютна більшість держав не прагнуть відмовлятися від свого національного законодавства на користь норм міжнародного права. Однак, Україна, не зважаючи на вказані факти, все ж приєдналася у 2006 році до двох конвенцій УНІДРУА: Конвенція про міжнародний лізинг 1988 р. [9] та Конвенція про міжнародний факторинг 1988 р. [10].

Найбільш відомий документ, прийнятий УНІДРУА, це Принципи міжнародних комерційних договорів 1994 р., які іноді характеризують як «неформальну уніфікацію». Це означає, що вказані принципи не мають обов'язкової сили і не є міжнародним договором, хоча їх можна вважати результатом уніфікації. Водночас у преамбулі до Принципів зазначені підстави їх застосування, зокрема, коли сторони прямо погодилися на їх застосування, коли сторони не обрали право, яким буде регулюватися їхній договір [11].

З іншого боку, на сьогодні створений цілий ряд конвенцій щодо договорів купівлі-продажу (з іноземним елементом). Зокрема, Конвенція ООН 1980 р. про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (набула чинності для України 01.02.1991 р.) [12], Конвенція ООН 1974 р. про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів (набула чинності для України від 01.04.1994 р.) [13].

На думку Стрельцової Є.Д., «дослідники процесів уніфікації міжнародного приватного права визнають існування двох основних форм уніфікації – договірно-правової та модельних законів, що доповнюються практикою міжнародних судів та правотворчою діяльністю інтеграційних об'єднань» [14]. За цих обставин підвищена увага приділяється саме уніфікації шляхом створення МД.

Наступною відмінністю МД як джерел досліджуваних галузей права є неоднаковий склад правових норм, які формують відповідні МД. Так, при характеристиці МД, які регулюють публічно-правові відносини, слід виділити відсутність колізійних норм, які частіше зустрічаються у МД з приводу приватноправових відносин. Більше того,

наявність колізійних норм в тексті МД є яскравим підтвердженням того, що він є джерелом саме приватного права.

Важливо зазначити, що двосторонні МД, які є джерелами міжнародного приватного права, можуть містити як матеріальні, так і колізійні правові норми. У якості прикладу можна навести норми Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах [15].

Частина 2 статті 5 цього договору містить матеріальну норму: «Якщо стосовно положень цього Договору вимагається додати до документів, що перекладаються, їх переклад на мову іншої Договірної Сторони, ті переклади мають бути здійснені офіційним перекладачем, підпис якого має бути офіційно посвідчений, або присяжним перекладачем однієї з Договірних Сторін», а частина 1 статті 21 закріплює колізійну норму – «правоздатність та дієздатність фізичної особи визначається законодавством тієї Договірної Сторони, громадянином якої є ця особа». Така ознака як поєднання колізійних та матеріальних правових норм властива абсолютній більшості саме двосторонніх договорів. Універсальні МД, які регулюють приватноправові відносини, спрямовані, в першу чергу, на розмивання «національних кордонів» за рахунок повної відмови від колізійних норм, оскільки кожна така норма відсилає до національного права конкретної держави, що і породжує відомі в міжнародному приватному праві проблеми (конфлікт кваліфікацій, мобільний конфлікт, зворотне відсилання, відсилання до права третьої держави і т.д.).

В той же час, в двосторонніх консульських конвенціях практично відсутні колізійні норми, які би вказували на право, яке застосовується. Але при цьому акцент зроблений на функціях консула та їх реалізації у міжнародних публічно-правових (набуття громадянства, видача паспортів та віз) та приватноправових відносинах (допомога громадянам акредитованої держави, функції щодо спадщини, щодо опіки та піклування).

Важливо зазначити, що існують МД, які одночасно регулюють як публічно-правові, так і приватноправові відносини. Яскравим прикладом таких МД виступають двосторонні договори щодо сприяння та взаємного захисту іноземних інвестицій (наприклад, між Україною і Катаром, Україною та Швейцарською Конфедерацією). Зокрема, сфера застосування такого МД закріплена у ст. 2: «Ця Угода застосовується до всіх інвесторів та інвестицій, здійснених інвесторами будь-якої Договірної Сторони на території держави іншої Договірної Сторони, що визнані такими відповідно до її законодавства, інвестовані до чи після набрання чинності цією Угодою, але не застосовуються до будь-яких спорів, що виникли до набрання чинності цією Угодою» [16].

При укладенні багатосторонніх МД, які є джерелами міжнародного приватного права, спостерігається тенденція до відмови від колізійних норм, які породжують значні складнощі у відносинах між контрагентами. Зокрема, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. у статті 1, визначаючи сферу її застосування, прямо вказує на безпосередній зв'язок з міжнародним приватним правом. Прикладом матеріальної норми у цій Конвенції може бути частина 1 статті 38: «Покупець повинен оглянути товар або забезпечити його огляд у такій короткий строк, який практично можливий за даних обставин» [1]. Грунтовний аналіз положень вищезазначеної Конвенції засвідчує, що в ній практично відсутні колізійні норми.

Важливо зазначити, що Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів, згідно її ст. 3, застосовується незалежно від права, яке могло б підлягати застосуванню на підставі норм міжнародного приватного права, і ця Конвенція не застосовується лише в тих випадках, коли сторони договору купівлі-продажу в ясній формі виключили її застосування.

Заслуговує на увагу і той факт, що в другій половині ХХ ст. серед багатосторонніх МД, які є джерелами міжнародного приватного права, переважали договори у сфері міжнародних перевезень (морських, авіаційних, автомобільних). До прикладу можна навести Конвенцію ООН про морське перевезення вантажів 1978 року (так звані «Гамбурзькі правила»), яка містить абсолютну заборону робити застереження до неї (ст. 29) [17].

Серед універсальних конвенцій, які стосуються приватноправових відносин, особливої уваги заслуговує Гаазька конвенція про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод 1971 р. (Україна приєдналася у 2011 р.) [18]. Унікальність цієї конвенції проявляється в тому, що її зміст складають, головним чином, уніфіковані колізійні норми, що не так часто має місце у міжнародній практиці (наприклад, ст. 3, 5, 6 та ін.).

У якості ще однієї відмінності можна вказати на той факт, що багатосторонні МД, які регулюють публічно-правові відносини, підписані та ратифіковані значно більшою кількістю держав у порівнянні з тими МД, які регулюють приватноправові відносини. Так, для прикладу, Віденська конвенція про право міжнародних договорів має 116 учасників, Віденська конвенція про дипломатичні зносини – понад 180 учасників, а Віденська конвенція про договори міжнародної купівлі-продажу товарів – лише 88 держав-підписантів [19]. При тому Гамбурзькі правила, які були згадані вище, підписала лише 21 держава.

Висновки. Таким чином, МД як юридична категорія має багато спільного у трактуванні його правової природи та змістовного наповнення через призму міжна-

родного публічного, міжнародного приватного та національного (внутрішньодержавного) права. Їх єднає той орієнтир, який визначений Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. Разом з тим, Закон «Про міжнародне приватне право» встановлює додаткові обмежувачі вимоги до МД, які регулюють саме відносини з іноземним елементом (обов'язкова ратифікація).

В міжнародному публічному праві сфера дії МД включає, перш за все, міжнародні міждержавні правовідносини, які мають політичну спрямованість, які втілюють інтереси держав і ґрунтуються на їх суверенитеті. Відповідно, МД як джерела міжнародного приватного права містять норми, які в майбутньому будуть застосовані до приватноправових відносин за участі фізичних та юридичних осіб. Для договорів, які регулюють відносини з іноземним елементом, головними є економічні, фінансові та інші питання, які безпосередньо зачіпають інтереси таких суб'єктів.

Слід зазначити, що кодифікація та уніфікація норм міжнародного права забезпечує відповідний міжнародний правопорядок у зазначених сферах, надаючи правовідносинам стабільності, логічності, передбачуваності за рахунок підтвердження діючих норм та створення нових норм, які визначають змістовне наповнення МД.

Всі МД за своєю природою є публічними (навіть якщо вони виступають джерелами приватного права), оскільки укладаються державами, які гарантують їх виконання. При цьому наявність в МД уніфікованих колізійних норм прямо вказує на те, що такий договір є джерелом міжнародного приватного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1986. № 50. Ст. 845.
2. Закон України «Про міжнародні договори» № 1906-IV від 29.06.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
3. Закон України «Про міжнародне приватне право» № 2709-IV від 23.06.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
4. Мережка О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. Монографія. К.: Таксон, 2002. 344 с.
5. Намібійський виняток як інструмент для встановлення юридичного факту. URL: <https://dominanta-law.com/namibiyskyu-vynyatok-yak-instrument-dlya-vstanovlennya-yurydychnoho-faktu> (дата звернення: 02.07.2024).
6. Григоров О.М. Роль ООН і ІКАО в координації співробітництва із забезпечення безпеки цивільної авіації. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 1(75). С. 73-78.
7. Fisheries Jurisdiction (United Kingdom v. Iceland). URL: <https://www.icj-cij.org/case/55> (дата звернення: 13.07.2024).
8. Міжнародне приватне право. Актуальні проблеми. За ред. проф. А. Довгерта. К.: Укр. центр правничих студій, 2001. 334 с.
9. Конвенція УНІДРУА про міжнародний лізинг від 28.05.1988 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 84. Ст. 130.
10. Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг від 28.05.1988 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 84. Ст. 136.
11. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 10.07.2024).
12. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 15. Ст. 438.
13. Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів 14.06.1974 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 38. Ст. 285.
14. Стрельцова Є.Д. Уніфікація як закономірна тенденція розвитку міжнародного приватного права: загальний огляд. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 2 (33). Том 12. С. 28-30.
15. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 47. Ст. 215.
16. Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій між Урядом України та Урядом Держави Катар від 20.03.2018 р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51. Ст. 266.
17. Конвенція ООН про морське перевезення вантажів 1978 року. URL: <https://logist.today/uk/kategorii/sea/2017-01-16/zakonodatelstvo-ukrainy-v-sfere-mor/> (дата звернення: 18.07.2024).
18. Гаазька конвенція про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод 04.05.1971 р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 53. Ст. 13.
19. Застосування Віденської конвенції міжнародної купівлі-продажу в практиці МКАС при ТПП України. URL: https://lhs.net.ua/wp-content/uploads/woocommerce_uploads/2018/01/4_Zastosuvannia-Videnskoj-konventsii-mizhnarodnoi-kupivli-prodazhu-v-praktytsi-MKAS-try-TPP-Ukrainy.-Chernykh-luliiia-arbitr-MKAS-try-TPP-Ukrainy-partner-luK-ARBITRADE.pdf (дата звернення: 17.07.2024).

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ
ЯК ЗАПОРУКА МІЖНАРОДНОЇ ПІДТРИМКИ****THE INTERNATIONAL LEGAL DIMENSION OF THE ARMED AGGRESSION
OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE AS A GUARANTEE
OF INTERNATIONAL SUPPORT**

**Руснак Ю.І., к.ю.н., заслужений юрист України, старший дослідник,
заступник начальника центру, начальник науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення
у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва**

Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України

**Стужук Ю.П., науковий співробітник науково-дослідного відділу
правових проблем у сфері міжнародного співробітництва науково-дослідного управління проблем
ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва**

Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України

Стаття є дослідженням міжнародної оцінки збройної агресії російської федерації проти України. Визначено, що збройна агресія російської федерації, зокрема шляхом окупації російською федерацією окремих територій України, розпочалась 19 лютого 2014 року, і цей факт закріплено у відповідному Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Авторами проаналізовано ключові події, починаючи з окупації Автономної республіки Крим та подальшої ескалації конфлікту на Сході України. Також, було проаналізовано офіційні заяви міжнародних організацій на початку агресії російської федерації у 2014 році. Встановлено, що міжнародна спільнота засудила проведення незаконного референдуму в Автономній республіці Крим 16 березня 2014 року та висловила рішучу підтримку Україні. Було досліджено наступні заяви: Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Комітету міністрів Ради Європи, Європейського парламенту та інших у період з 2014 по 2022 роки. Також, авторами зосереджено увагу на реагування міжнародної спільноти в умовах широкомасштабної агресії російської федерації 24 лютого 2022 року. Ключові документи, прийняті міжнародною спільнотою свідчать про засудження агресивних дій російської федерації в Україні та висловлюють підтримку територіальної цілісності України. Документи, ухвалені в умовах широкомасштабного вторгнення російської федерації продемонстрували ще більш жорсткішу реакцію міжнародної спільноти, ніж у попередні роки. Така жорстка реакція свідчить в першу чергу про те, що широкомасштабне вторгнення російської федерації стало переломним моментом у міжнародних відносинах та призвело до значної консолідації зусиль проти агресора.

Ключові слова: агресія рф, окупація, світова спільнота, міжнародні угоди, територіальна цілісність України.

This article explores the international assessment of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It has been established that the armed aggression of the Russian Federation, particularly through the occupation of certain territories of Ukraine by the Russian Federation, began on February 19, 2014, as enshrined in the relevant Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine." The authors analyze key events starting with the occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the subsequent escalation of the conflict in Eastern Ukraine. They also examine official statements by international organizations at the beginning of the Russian Federation's aggression in 2014. It has been determined that the international community condemned the illegal referendum in the Autonomous Republic of Crimea on March 16, 2014, and expressed strong support for Ukraine. The following statements were analyzed: those of the UN General Assembly, the UN Security Council, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the Organization for Security and Co-operation in Europe, the Committee of Ministers of the Council of Europe, the European Parliament, and others from 2014 to 2022. The authors also focus on the response of the international community in the context of the large-scale aggression of the Russian Federation on February 24, 2022. Key documents adopted by the international community testify to the condemnation of the aggressive actions of the Russian Federation in Ukraine and express support for Ukraine's territorial integrity. Documents adopted in the context of the large-scale invasion of the Russian Federation demonstrate an even harsher reaction from the international community than in previous years. This strong reaction indicates, first and foremost, that the large-scale invasion of the Russian Federation became a turning point in international relations and led to significant consolidation of efforts against the aggressor.

Key words: RF aggression, occupation, international community, international agreements, territorial integrity of Ukraine.

Постановка проблеми. Інтервенція російської федерації (рф) в Україну у 2014 році, окупація Автономної Республіки Крим (АР Крим) та подальша ескалація конфлікту на Сході України стали одними з найсерйозніших порушень міжнародного права в Європі після Другої світової війни. Ці дії завдали не тільки величезних людських страждань, але й підірвали основи міжнародного правопорядку, який заснований на принципах суверенітету та територіальної цілісності держав, а також на повазі до прав людини. Міжнародна спільнота прийняла низку документів, у яких рішуче засудила агресію рф у 2014 році. За період з 2014 по 2022 роки було прийнято багато документів різними міжнародними організаціями та державами, які висловлювали свою підтримку Україні та засуджували дії рф.

Втім, розпочате у 2022 році широкомасштабне вторгнення рф змінило ситуацію на міжнародній арені. Це

стало переломним моментом у відносинах рф з міжнародною спільнотою. Світова реакція стала ще більш жорсткішою та рішучішою стосовно агресії рф в Україні. Україна отримала безпрецедентну підтримку та допомогу від міжнародних партнерів, а рф опинилася в ізоляції та під тиском жорстких санкцій. Міжнародно-правова оцінка агресії рф в Україні залишається важливим та пріоритетним напрямком досліджень, особливо в умовах триваючого широкомасштабного вторгнення, що і зумовлює актуальність обраного дослідження.

Стан опрацювання. Міжнародно-правову кваліфікацію дій російської федерації на Сході України як акт агресії описував Довбенко М., міжнародно-правова кваліфікація окупації Донбасу описана в дослідженнях Цибуленко Є., Тетера І. Детальний огляд даного питання розкрито в роботі Савчук К. «Міжнародно-правова кваліфікація агресії російської федерації в Криму та на сході України».

Втім, виходячи з аналізу окреслених наукових праць, важливим є подальше ґрунтовне дослідження окресленої проблематики.

Метою дослідження є аналіз міжнародно-правової оцінки та ключових документів, ухвалених міжнародною спільнотою у відповідь на агресію рф в Україні.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія рф, зокрема шляхом окупації рф окремих територій України, розпочалась 19 лютого 2014 року. АР Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими рф з 20 лютого 2014 року. Цей факт відображено у частині другій статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [7].

1 березня 2014 року самопроголошений «голова Ради міністрів АР Крим» С. Аксєонов звернувся до В. Путіна посприяти у «забезпеченні миру і спокою» на території АР Крим. Після чого, В. Путін направив до Ради Федерації Федеральних Зборів рф пропозицію про введення російських військ в Україну, аргументуючи це її «загрозою життю громадян Російської Федерації, співвітчизників, особового складу військового контингенту збройних сил Російської Федерації, який дислокується... на території України». Згодом, палати Державної думи проголосували за введення російських військ на територію України, і в АР Крим зокрема [10].

7 березня 2014 року відповідно до Указу Президента України № 261 було зупинено дію Постанови ВР АР Крим від 6 березня 2014 року № 1702-6 / 14 «Про проведення загальнокримського референдуму» [9]. 14 березня 2014 року Конституційним Судом України було визнано оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України [13]. Втім, всупереч нормам українського і міжнародного права 16 березня 2014 року незаконний референдум про незалежність АР Крим було проведено. У квітні 2014 року, рф окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей та утворила так звані квазідержавні утворення «Донецьку народну республіку» і «Луганську народну республіку».

З початку агресії проти України з 2014 року, рф порушила близько 400 міжнародних договорів, однією зі сторін у яких є Україна, зокрема Будапештський Меморандум, Статут Організації об'єднаних націй, низку конвенцій ООН та Гельсінські угоди [15]. Також, рф порушила Женевські конвенції, Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, Договір про дружбу, співпрацю та партнерство між Україною та Російською Федерацією, Конвенцію ООН з морського права та багато інших.

Варто зазначити, що збройна агресія рф проти України у 2014 році стала серйозним викликом міжнародному правопорядку. Світова спільнота рішуче засудила дії рф у 2014 році, пов'язані з окупацією АР Крим та розпалюванням збройного конфлікту на Сході України.

27 березня 2014 року на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (ГА ООН), було ухвалено Резолюцію ГА ООН № А/RES/68/262 «Про територіальну цілісність України» [31]. Дане засідання скликалось спеціально для розгляду питання збройної окупації рф території України, а саме АР Крим. Авторами цієї постанови виступили Німеччина, Канада, Коста-Рика, Литва, Польща й Україна. В результаті агресію рф в АР Крим засудили 100 держав, проте підтримали 11 країн, а саме: росія, Білорусь, Зімбабве, Венесуела, Сирія, Болівія, Вірменія, КНДР, Куба, Нікарагуа й Судан. Крім того, варто зазначити, що 58 країн, включно з КНР, «проігнорували» цю процедуру й утрималися від голосування, а 24 країни взагалі не брали участь у голосуванні за резолюцію про територіальну цілісність України. Ухвалення даного документу у 2014 році продемонструвало чітку позицію світової спільноти щодо засудження окупації рф АР Крим. У першій резолюції, як і у подальших, зазначено, що Крим – це Україна, український пів-

острів є тимчасово окупованою територією, а рф – держава-окупантка [3].

Втім варто додати, що незважаючи на переважну більшість тих країн, які підтримали дане рішення, майже половина держав-членів ООН не підтримали резолюцію «Територіальна цілісність України», відповідно до якої ГА ООН підтверджувала суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах і не визнавала правомірності будь-якої зміни статусу АР Крим і статусу міста Севастополя, що спирається на референдум 16 березня 2014 року, оскільки цей референдум не мав законної сили. Крім того, ГА ООН закликала усі держави, міжнародні організації і спеціалізовані органи не визнавати зміни статусу АР Крим і міста Севастополя й утриматися від будь-яких дій, які можна було би тлумачити як таке визнання [2]. Варто зазначити, що ця резолюція стала першою вагомою відповіддю міжнародного співтовариства на початок збройної агресії рф проти України.

Наступна резолюція ГА ООН, стосувалася ситуації із правами людини в тимчасово окупованих рф АР Крим та місті Севастополь. Її ухвалення відбулось 19 грудня 2016 року, втім варто зазначити, що за цей документ (71 / 205) проголосували 70 країн, утрималися – 77 країн, а проти виступили 26 делегацій, серед яких зокрема: – росія, Вірменія, Білорусь, Китай, Індія, Сербія, Північна Корея та інші [2]. У даній резолюції ГА ООН від 19 грудня 2016 року (71 / 205) рф була визнана як держава, що здійснила окупацію українських територій. Також, ГА ООН було висунуто вимогу до рф припинити агресію та вжити заходів відповідно до норм міжнародного права [29].

В умовах триваючої агресії рф ГА ООН прийняла наступні документи: 22 грудня 2018 року (73 / 263), 18 грудня 2019 року (74 / 168), 16 грудня 2020 року (75 / 192), 16 грудня 2021 року (76 / 179) та 15 грудня 2022 року (77 / 229) «Ситуація з правами людини на тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна»; 19 грудня 2023 року (78 / 221) «Ситуація з правами людьми на тимчасово окупованих територіях України, включаючи Автономну Республіку Крим та місто Севастополь»; 17 грудня 2018 року (73 / 194), 09 грудня 2019 року (74 / 17), 07 грудня 2020 року (75 / 29), 09 грудня 2021 року (76 / 70) «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Україна, а також частин Чорного та Азовського морів», а також щорічне включення до порядку денного ГА ООН, починаючи з 2018 року, пункту порядку денного «Ситуація на тимчасово окупованих територіях України» [17].

Після широкомасштабного вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року, вже 28 лютого 2022 року була скликана одинадцята надзвичайна спеціальна сесія ГА ООН присвячена саме агресії рф проти України. За час цієї сесії ГА ООН було прийнято 6 резолюцій. Зокрема, 2 березня 2022 року було ухвалено Резолюцію ES – 11 / 1 «Агресія проти України» [20]. Вона привернула увагу до порушення з боку рф частини 4 статті 2 Статуту ООН. Резолюцію було ухвалено: «за» – проголосувала 141 країна, «проти» – проголосувало 5 країн (Білорусь, Корейська Народна-Демократична Республіка, Еритрея, Російська Федерація, Сирія) та «утрималися» – 35 країн. Резолюція ГА ООН № ES – 11 / 1 стала найбільш масштабним засудженням агресії з боку ООН.

Окремо варто звернути увагу на реагування Ради Безпеки ООН (РБ ООН) щодо ситуації в Україні, яка склалась у 2014 році внаслідок агресії рф. Перше засідання Ради Безпеки ООН щодо ситуації в АР Крим відбулося вже 28 лютого 2014 року, на якому РБ ООН висловила підтримку територіальній цілісності України, закликаючи усі сторони до політичного діалогу й нагадала про необхідність виконання міжнародних договорів, а саме, Будапештського меморандуму 1994 року. Засідання РБ ООН було закритим, і рішення не було ухвалено, лише опублі-

ковано комюніке за результатами обговорення. В подальшому РБ ООН регулярно розглядалось питання АР Крим. Так, у період з 1 по 19 березня 2014 року вона шість разів збиралася з цього питання, але офіційні рішення не були ухвалені [19].

Першим значущим документом РБ ООН стосовно конфлікту на Донбасі, стала резолюція від 21 липня 2014 року № S / RES / 2166 (2014), яка стосувалась трагічної загибелі 298 осіб, котрі перебували на літаку компанії «Малайзійські авіалінії», що виконував рейс МН17, який був збитий 17 липня 2014 року над тимчасово окупованою територією України. В цій резолюції засуджувалися дії, що призвели до зазначеної катастрофи та заявлялося про підтримку ООН усіх зусиль, що вживаються для організації всебічного, ретельного і незалежного міжнародного розслідування цього інциденту. Крім того, надавалась позитивна оцінка діям України, які здійснювались з метою якнайшвидшого початку детального міжнародного розслідування [30].

Також, варто звернути на ще один документ, що стосувався подій на Донбасі, а саме, резолюція РБ ООН від 17 лютого 2015 року № S / RES / 2202 (2015) [27]. У даній резолюції заявлялось про повну повагу до суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України й висловлювалося тверде переконання стосовно того, що урегулювання ситуації на Сході України є можливим тільки внаслідок мирного розв'язання ситуації, що склалась. Основним змістом згаданого документу було схвалення РБ ООН «Комплексу заходів з виконання Мінських угод», прийнятого і підписаного у Мінську 12 лютого 2015 року, а також заклик до учасників угод забезпечити повне виконання зазначеного «Комплексу заходів» [19].

У лютому 2022 року внаслідок широкомасштабного вторгнення рф в Україну РБ ООН від 27 лютого 2022 року ухвалила Резолюцію 2623, яка скликала спеціальне засідання Генеральної Асамблеї щодо України. Оскільки це була процедурна постанова, росія як постійний член Ради Безпеки ООН не змогла в цьому випадку використати право вето [28]. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН прийнята 2 березня 2022 року, засудила агресію рф, як зазначалося вище.

Численні документи щодо підтримки територіальної цілісності України в рамках міжнародно-визнаних кордонів приймалися Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ), Парламентською асамблеєю Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) тощо [4].

Внаслідок агресії рф в Україні, 9 квітня 2014 року ПАРЄ ухвалила Резолюцію № 1988 (2014) «Останні події в Україні: загрози для функціонування демократичних інститутів», в якій асамблея підтвердила повну легітимність нової влади в Україні і законність її рішень, крім того у резолюції рішуче засуджуються дії рф, спрямовані на порушення суверенітету і територіальної цілісності України. У даній резолюції була підтверджена позиція ПАРЄ щодо незаконності проведення т. зв. референдуму 16 березня 2014 року в АР Крим і місті Севастополь, та зазначено, що результати такого «референдуму» та незаконна анексія Криму рф не визнаються Радою Європи. ПАРЄ за втручання у справи України позбавила рф права голосу, а також участі в роботі керівних органів ПАРЄ і в спостереженні на виборах [11].

Згодом, ПАРЄ ухвалила Резолюцію від 10 квітня 2014 року 1990 (2014) «Перегляд по суті попередньо затверджених повноважень російської делегації», якою делегація рф була позбавлена: права голосу у Асамблеї, права бути представленою в керівних органах ПАРЄ, права брати участь у місіях ПАРЄ зі спостереження за виборами. У тексті зазначено, що підставою для оскарження повноважень делегації рф стали анексія Криму, подальша погроза силою, втручання у внутрішні справи України. Асамблея залишила за собою право припинити

повноваження делегації рф, якщо остання не піде на деескалацію ситуації та не скасує анексію Криму до січня 2015 року [16].

За період з 2014 по 2024 роки ПАРЄ прийняло низку резолюцій щодо засудження дій рф в Україні. З початку широкомасштабного вторгнення рф в Україну, ПАРЄ ухвалила 15 березня 2022 року Висновок 300 (2022) «Наслідки агресії російської федерації проти України» [21] в якому зазначено, що у зв'язку з серйозними порушеннями росією Статуту Ради Європи, асамблея підтримує продовження процедури виключення рф з Ради Європи згідно зі статтею 8 Статуту. Зважаючи на несумісність зі статусом члена Ради Європи дій рф та невиконання нею своїх зобов'язань перед Радою Європи, асамблея вважає, що рф більше не може бути членом Ради Європи. Тому асамблея пропонує Комітету міністрів Ради Європи (КМРЄ) закликати росію негайно вийти з Ради Європи, а у разі її не виходу, прийняти рішення про припинення членства рф в Організації.

27 та 28 квітня 2022 року під час Другої частини сесії 2022 року ПАРЄ було ухвалено дві резолюції (2433 (2022) і 2436 (2022)) та рекомендації (2228 (2022) і 2231 (2022)) на теми: «Наслідки продовження агресії російської федерації проти України: роль і відповідь Ради Європи» та «Агресія російської федерації проти України: забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини» [16].

КМРЄ також підтримав територіальну цілісність, суверенітет та незалежність України у своїх рішеннях від 26 лютого, 14 та 20 березня, 3 та 16 квітня 2014 року, 17 вересня 2014 року та 24 жовтня 2014 року. Крім того, 15 квітня 2015 року було ухвалено комплексне рішення КМРЄ на підтримку територіальної цілісності та незалежності України [14].

Серед важливих рішень РЄ стосовно України, прийнятих в умовах широкомасштабного вторгнення рф в Україну, варто відзначити ухвалене у червні 2022 року рішення КМРЄ щодо ситуації з правами людини в АР Крим та місті Севастополь. Зазначене рішення було ухвалене за результатами розгляду доповіді Генсекретаря, підготовленої на виконання ініційованого Україною у травні 2021 року рішення КМРЄ «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, Україна» [18]. Ці рішення КМРЄ демонструють підтримку України з боку Ради Європи та її рішучість захищати права людини та міжнародне право в контексті агресії рф.

В контексті реагування міжнародної спільноти на агресію рф в Україні, варто також звернути увагу на рішення ПА ОБСЄ. 1 липня 2014 року на 23 щорічній сесії ПА ОБСЄ ухвалила Резолюцію «Очевидне, грубе та невиправлене порушення Гельсінських принципів Росії» [21], у якій визнала дії рф воєнною агресією на угоду власним інтересам, а також висловила тверду підтримку територіальної цілісності, політичної незалежності та суверенітету України. Попри те, що російська делегація наполягала на виключенні проекту цього документу з порядку денного сесії ПА ОБСЄ, за резолюцію проголосували 92 делегати, проти – 30, утрималися – 27 [5]. У липні 2015 року на 24 щорічній сесії ПА ОБСЄ була ухвалена Резолюція «Очевидні, грубі і невиправлені порушення РФ зобов'язань в рамках ОБСЄ і міжнародних норм», в якій у якій визнала дії рф актом військової агресії проти України [26]. Згодом, відповідні резолюції стосовно агресії рф в Україні приймалися ПА ОБСЄ у 2016, 2017, 2018 та 2019 роках.

З початком широкомасштабного вторгнення рф, на 29 щорічній сесії ПА ОБСЄ була прийнята Резолюція «Агресивна війна російської федерації проти України та її народу, що також становить загрозу всьому регіону ОБСЄ» [22]. У даній резолюції ПА ОБСЄ закликала Постійний комітет ПА ОБСЄ внести зміни до Правил і процедур, які створюють механізм оскарження і в результаті – позбавлення повноважень делегації держави-учасниці, яка пору-

шила суверенітет та територіальну цілісність іншої держави-учасниці». Також, розглядає злочини рф як воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, наполягає на якнайшвидшому створенні спеціального міжнародного кримінального трибуналу задля притягнення до відповідальності за ці злочини, вимагає виведення військ рф з України тощо [6].

Також, звернемо увагу на дії Європейського парламенту щодо агресії рф у 2014 році. Перша резолюція Європейського парламенту (2014 / 2627 (RSP)), яка зосереджує увагу саме на проблемі окупації рф АР Крим, була прийнята 13 березня 2014 року напередодні т. зв. референдуму, за допомогою якого рф намагалась легітимізувати анексію українського півострова. У даній резолюції рішуче засудила акт агресії рф у зв'язку із вторгненням в АР Крим, який є невід'ємною частиною України і визнаний таким рф та міжнародною спільнотою; закликала до негайної деескалації кризи з негайним виведенням всіх збройних сил, які незаконно перебувають на території України та закликала до повного дотримання міжнародного права та існуючих договірних зобов'язань [24]. У прийнятому документі було перераховано низку міжнародних та двосторонніх угод, які порушила рф, розпочавши окупацію АР Крим і ще раз проголошувалось, що референдум про приєднання АР Крим до рф буде визнаний нелегітимним, оскільки «протирічить Конституції України та нормам міжнародного права» [12].

Згодом, 17 квітня 2014 року була прийнята Резолюція (2014 / 2699 (RSP)) «Про тиск Росії на країни Східного партнерства та, зокрема, дестабілізацію східної України», у якій висловлено рішуче засудження ескалації, дестабілізації та провокації на сході та півдні України; відкидається будь-яка підготовка до незаконних референдумів, «подібних до кримського»; попереджається, що дедалі більша дестабілізація та диверсії, спричинені проросійськими озброєними, навченими та добре скоординованими сепаратистами на чолі з російським спецназом, можуть бути використані як фальшивий привід для військового втручання росії, запобігання президентським виборам та примусової федералізації як передвісника поділу України [25].

У період з 2014 по 2022 роки була прийнята низка резолюцій Європейським парламентом щодо агресії рф в Україні. В умовах широкомасштабного вторгнення рф, Європейський парламент 1 березня 2022 року прийняв Резолюцію (2022 / 2564 (RSP)) «Російська агресія проти України», у якій зокрема в найрішучіший спосіб засудила незаконну, неспровоковану і невинуватену військову агресію рф проти і вторгнення в Україну, а також залучення Білорусі до цієї агресії; вимагає щоб російська федерація негайно припинила всю військову діяльність в Україні, беззастережно вивела всі військові і парамілітарні сили і військову техніку з усієї міжнародно визнаної території України, і повністю поважала територіальну цілісність,

суверенітет і незалежність України в межах її міжнародно визнаних кордонів; висловила свою неподільну солідарність з народом України, який вже вісім років потерпає від війни у своїй країні, і у найрішучіший спосіб засуджує дії Росії проти України [23].

Водночас, варто зазначити, що Верховна Рада України звернулася до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором 27 січня 2015 року [8]. У цій Постанові Верховна Рада України, посилаючись на положення Статуту ООН та «Визначення агресії», визнала рф державою-агресором. Окрім міжнародних організацій, більшість країн світу висловила свою підтримку Україні та засудили агресивні дії рф у 2014 році. Проте, варто зазначити і те, що не всі країни світу однаково відреагували і засудили агресивну політику, деякі з них висловили свою підтримку рф.

Після початку широкомасштабного вторгнення рф 24 лютого 2022 року, Україна активно зверталася до різних міжнародних організацій з метою підтримки для захисту свого суверенітету, територіальної цілісності та прав людини, що зафіксовано в основних нормативно-правових актах. Крім того, зверталась до міжнародної спільноти задля отримання військової допомоги та засудження агресії. З початку широкомасштабного вторгнення міжнародними партнерами надано всебічну допомогу, що включає фінансову, гуманітарну, військову та політичну, яка стала важливим фактором у зміцненні обороноздатності нашої держави та ефективної протидії агресії рф.

Висновок. Отже, збройна агресія рф проти України, що розпочалася у 2014 році шляхом окупації АР Крим, згодом і окремих районів Донецької та Луганської областей, а з лютого 2022 року переросла у широкомасштабне вторгнення – була рішуче засуджена міжнародною спільнотою. Ряд міжнародних організацій ухвалили низку резолюцій та різних документів, у яких була висловлена підтримка Україні у зв'язку з агресією рф. Окупацію АР Крим не визнали Україна, ГА ООН, ПАРЕ, ПА ОБСЄ, Європейський парламент та інші, а також не визнали переважна більшість держав світу. Міжнародна спільнота вважає агресію рф в Україні порушенням принципів міжнародного права та низки міжнародних угод.

Проаналізована лише частина документів, прийнятих у період з 2014 по 2022 роки, а також, в умовах широкомасштабного вторгнення рф, свідчить про чітку позицію світової спільноти. У зв'язку із триваючою агресією рф, міжнародна спільнота має продовжувати здійснювати тиск на рф, вимагаючи припинити агресію, вивести війська з території України, відшкодувати завдану рф шкоду та притягнути винних осіб до відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висновок ПАРС 300 (2022) «Наслідки агресії Російської Федерації проти України» від 15 березня 2022 року. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29885/html> (дата звернення: 21.06.2024).
2. Віднянський С. ООН та українська дипломатія в боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України в умовах російсько-української війни. *Міжнародні відносини України: наукові пошуки та відкриття*. 2023. С. 10–44.
3. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014–2016). Авторський колектив: С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов (відповідальний редактор), В.В. Піскіжова (відповідальний секретар), Г.О. Харлан. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 319 с.
4. Нова резолюція ООН щодо Криму: десять змін, важливих для України. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/19/7075262/> (дата звернення: 13.06.2024).
5. «Очевидне, грубе та невинуватене порушення Гельсінкських принципів Російською Федерацією». *Права людини в Україні*. URL: <https://khrgp.org/1404249211> (дата звернення: 22.06.2024).
6. Парламентська асамблея ОБСЄ підтримала ідею позбавити повноважень делегацію Росії. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/07/6/7142701/> (дата звернення: 21.06.2024).
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 22.06.2024).
8. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верхов. Ради України від 27.01.2015 р. № 129-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text> (дата звернення: 22.06.2024).

9. Про зупинення дії Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 6 березня 2014 року № 1702-6/14 "Про проведення загальнокримського референдуму" : Указ Президента України від 07.03.2014 р. № 261/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261/2014#Text> (дата звернення: 23.06.2024).
10. Путін оголосив Україні війну. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/1/7016683/> (дата звернення: 20.06.2024).
11. Резолюція 1988 (2014) прийнята Парламентською асамблеєю Ради Європи від 09.04.2014 «Останній розвиток подій в Україні: загроза функціонуванню демократичних інститутів». URL: [https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1925_rez_1988_\(2014\).htm](https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1925_rez_1988_(2014).htm) (дата звернення: 19.06.2024).
12. Резолюція ЄП – DW – 13.03.2014. *Dw.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/європарламент-засудив-агресію-росії/a-17495128> (дата звернення: 20.06.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим „Про проведення загальнокримського референдуму“ (справа про проведення місцевого референдуму) : Рішення Конституц. Суду України від 14.03.2014 р. № 2-пн/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-14#Text> (дата звернення: 20.06.2024).
14. Рогач О.Я., Менджул М.В. Механізм поновлення територіальної цілісності України та внутрішня вимушена міграція. Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб : *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (20 квітня 2017 року, м. Ужгород). С. 31-38.
15. Росія порушила близько 400 міжнародних договорів, учасницею яких є Україна – Зеленський. *Суспільне*. URL: <https://susplne.media/248787-rosia-porusila-blizko-400-miznarodnih-dogovoriv-ucasniceu-akih-e-ukraina-zelenskij/> (дата звернення: 20.06.2024).
16. Україна і Парламентська асамблея Ради Європи. *Постійне представництво України при Раді Європи – Офіційний сайт*. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-v-parue> (дата звернення: 21.06.2024).
17. Україна та ООН. *Постійне представництво України при ООН – Офіційний сайт*. URL: <https://un.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo> (дата звернення: 19.06.2024).
18. Участь України у діяльності Ради Європи. *Міністерство закордонних справ України – Офіційний сайт*. URL: <https://mfa.gov.ua/miznarodni-vidnosini/rada-yevropi/uchast-ukrayini-u-diyalnosti-radi-yevropi> (дата звернення: 22.06.2024).
19. Фощан Я.І., Васильців, О.О. Український Схід на порядку денному ООН і Ради Європи. Міжнародні аспекти інтеграції Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: аналітична доповідь / А. І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В. О. Швед, В. В. Солошенко, С. Г. Самойленко [та ін.]. 2019. С. 52-58.
20. Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru> (дата звернення: 20.06.2024).
21. Baku declaration and resolutions adopted by the OSCE parliamentary assembly at the twenty-third annual session Baku, 28 June to 2 July 2014. URL: <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2014-baku/declaration-2/2540-2014-baku-declaration-eng/file> (date of access: 20.06.2024).
22. Birmingham declaration and resolutions adopted by the OSCE parliamentary assembly at the twenty-ninth annual session Birmingham, 2–6 July 2022. URL : <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2022-birmingham/declaration-28/4409-birmingham-declaration-eng/file> (date of access: 19.06.2024).
23. European Parliament resolution of 1 March 2022 on the Russian aggression against Ukraine (2022/2564(RSP)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IP0052> (date of access: 21.06.2024).
24. European Parliament resolution of 13 March 2014 on the invasion of Ukraine by Russia (2014/2627(RSP)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014IP0248> (date of access: 18.06.2024).
25. European Parliament resolution of 17 April 2014 on Russian pressure on Eastern Partnership countries and in particular destabilisation of eastern Ukraine (2014/2699(RSP)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014IP0457> (date of access: 20.06.2024).
26. Helsinki declaration and resolutions adopted by the OSCE parliamentary assembly at the twenty-fourth annual session Helsinki, 5 to 9 July 2015. URL: <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2015-helsinki/declaration-3/2977-2015-helsinki-declaration-eng/file> (date of access: 22.06.2024).
27. Resolution 2202 (2015) Adopted by the Security Council at its 7384th meeting, on 17 February 2015. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/787968?ln=ru&v=pdf> (date of access: 17.06.2024).
28. Resolution 2623 (2022) / adopted by the Security Council at its 8980th meeting, on 27 February 2022. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3958807?ln=ru&v=pdf> (date of access: 19.06.2024).
29. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016 [on the report of the hird Committee (A/71/484/Add.3)] 71/205. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and th city of Sevastopol (Ukraine) https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205 (date of access: 19.06.2024).
30. Security Council resolution 2166 (2014) [on downing of Malaysia Airlines flight MH17 on 17 July in Donetsk Oblast, Ukraine. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/776055> (date of access: 18.06.2024).
31. Territorial integrity of Ukraine. Resolution 68/262 adopted by the General Assembly on 27 March 2014/ UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/767565?ln=en> (date of access: 20.06.2024).

МІЖНАРОДНИЙ КОНФЛІКТ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ INTERNATIONAL CONFLICT IN POLITICAL AND LEGAL RELATIONS

Тронько О.О., аспірант кафедри міжнародного європейського права
та порівняльного правознавства
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядаються політико – правові відносини та їх феномен – міжнародний конфлікт, здійснюється спроба дослідження його найважливіших аспектів, природи, визначення його місця у міжнародних відносинах та шляхів вирішення у їх сучасній теорії. З'ясовано, що подальша дискусія про перспективи світової політики в нових умовах виникла саме після завершення «холодної війни», що повністю базувалась на ідеологічних суперечностях. Наголошується на особливому значенні правових аспектів регулювання міжнародних відносин в контексті дослідження міжнародних конфліктів. Зазначається, що врегулювання міжнародних відносин, основними суб'єктами яких являються суверенні держави, є головною функцією міжнародного права, та які базуються на міждержавному характері механізмів формування і дій норм міжнародного права. Визначено, що регіональні кризи, гібридні війни, інформаційні та санкційні блокади не сприяють формуванню стійкої системи міжнародних відносин, залишаючись актуальними атрибутами сучасної міжнародної політики. Наведено специфічні особливості міжнародних конфліктів притаманні сучасній міжнародній політиці. Наводяться визначення науковцями політичного конфлікту як різновиду соціального, вказується, що міжнародні конфлікти є типом особливих нерутинних відносин між державами, доведено, що зіткнення політичних та економічних інтересів, які переплітаються між собою в міжнародних конфліктах, може стати причиною використання військової сили та лише ускладнити міждержавні відносини, унеможливаючи основну функцію – вирішення конфлікту. Відзначається відсутність єдиного центру прийняття рішень, обов'язкових для всіх учасників міжнародних відносин, що лише надає можливість самостійно і незалежно від інших реалізувати власні інтереси окремими державами. Приводиться приклад системи «балансу сил» в якій держави з потужними економічними та військовими можливостями є основними акторами. Розглядаються різні гіпотези залежності причин збройних конфліктів від певної структури міжнародної системи. На прикладі загарбницької війни росії проти України продемонстровано фази розвитку міжнародного політичного конфлікту від формування суперечностей до прямої збройної агресії.

Ключові слова: міжнародна безпека, міжнародний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, міжнародний військовий конфлікт, війна, гібридна війна.

The article examines political and legal relations and their phenomenon – international conflict, attempts to study its most important aspects, nature, determine its place in international relations and ways of resolving it in their modern theory. It is found that further discussion of the prospects of world politics in the new conditions arose after the end of the Cold War, which was entirely based on ideological contradictions. The author emphasises the special significance of legal aspects of international relations regulation in the context of international conflicts research. It is noted that the regulation of international relations, the main subjects of which are sovereign states, is the main function of international law, and which are based on the interstate nature of the mechanisms of formation and operation of international law. It is determined that regional crises, hybrid wars, information and sanctions blockades do not contribute to the formation of a sustainable system of international relations, remaining relevant attributes of modern international politics. The author outlines the specific features of international conflicts inherent in modern international politics. The author defines political conflict as a type of social conflict, points out that international conflicts are a type of special non-routine relations between states, and proves that the clash of political and economic interests intertwined in international conflicts may lead to the use of military force and only complicate interstate relations, making it impossible to fulfil the main function of conflict resolution. The author notes the absence of a single decision-making centre binding on all participants in international relations, which only allows individual states to pursue their own interests independently and independently of others. The author gives an example of a "balance of power" system in which states with strong economic and military capabilities are the main actors. Various hypotheses of the dependence of the causes of armed conflicts on a certain structure of the international system are considered. On the example of Russia's war of aggression against Ukraine, the author demonstrates the phases of development of an international political conflict from the formation of contradictions to direct armed aggression.

Key words: international security, international conflict, international humanitarian law, international military conflict, war, hybrid war.

Постановка проблеми: з моменту свого виникнення людство стикається із конфліктами з релігійних, ідеологічних, культурних, етнічних, територіальних та інших протиріч. Такі геополітичні актори, як США та РФ, після закінчення «холодної війни» у своїй зовнішній політиці перейшли до стратегії «поширення власного впливу». Так, в свою чергу, підтверджуючи концепцію зіткнення цивілізацій С. Гантінгтона, що конфлікти періода «холодної війни» ґрунтувалися на ідеології – сьогодні спостерігається формування нового світопорядку, заснованому на домінуванні однієї держави. Не зважаючи на потужний опір з боку інших державних та недержавних акторів міжнародних відносин, продовжуються спроби створення однополярної моделі міжнародних відносин. Нездатність правової міжнародної спільноти взяти на себе цілковитий контроль над світовим політичним процесом лише отримує вчергове підтвердження затяжною агресією РФ проти України та неможливості в міжнародному правовому полі надати гідну відсіч агресору. То чи слід очікувати формування стійкої системи міжнародних відносин, яка б базувалась на принципах міжнародного права, взаємодопомоги та співпраці у сучасній світовій політиці, в той час як регіональні кризи, гібридні війни, інформаційні та санкційні блокади набувають ознак атрибутів сучасної міжнародної політики?

Сучасні конфлікти створюють реальну загрозу виживанню людства, постають провідними чинниками нестабільності, демонструючи тенденцію до розростання та розширення за рахунок збільшення кількості учасників. Навіть у разі незначних регіональних конфліктів спалахують великі конфліктогенні ситуації, що лише збільшує загрозу у сучасному інтеграційному світі.

Варто згадати, що «війнами між країнами, що розвиваються» в багатьох випадках формально залишаються міжнародні конфлікти 90-х років минулого століття, що по суті були зіткненням на міжнародній арені інтересів різних еліт та соціальних груп, які активно намагалися проводити свою політику в Східній Європі, на Балканах, в Центральній Азії, Персидській затоці, на Кавказі, тощо.

Аналіз останніх досліджень. Дані аспекти аналізу міжнародних конфліктів, шляхів їх вирішення та структурного впливу сучасної міжнародної політико-правової системи на них розглядаються в ряді досліджень та наукових праць відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: Ковальова К., Корнат Л., Почепцова Г., Синоруба Г., Приходька В., Примуша М. та інших.

Мета статті. враховуючи особливості побудування систем міжнародних відносин, визначити природу виникнення, місце міжнародних конфліктів у цих системах, шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний конфлікт, з погляду теорії міжнародних відносин – являє собою певні політичні стосунки двох або кількох сторін – держав або груп держав, народів або інших міжнародних акторів – які концентровано відтворюють різні за природою і характером інтереси (економічні, соціально-класові, політичні, територіальні, національні, релігійні, тощо) у формі прямого або безпосереднього зіткнення, або зумовлені діями учасників та політичними аспектами будь-яких (економічних, інформаційних, конфесійних, культурних, наукових і т. д.) міжнародних відносин. Відповідно саме поняття міжнародно-політичний конфлікт формується з соціальної взаємодії у конкретних історичних умовах, або ж з психологічного стану групи. Декілька висновків, як методологічні орієнтири дозволяють отримати, зафіксувати та використовувати розуміння міжнародно-політичного конфлікту, що є суттєво важливим для вивчення як внутрішніх, так і міжнародних політичних конфліктів, і відповідно самих політичних відносин.

Поняття «міжнародно-політичний конфлікт» може бути застосоване не тільки до міждержавного конфлікту, але і до будь-якого соціального конфлікту між взаємодіючими в системі владних відносин на світовій арені спільнотами.

Виявлення власного, внутрішньополітичного змісту та функцій, передумов виникнення та вирішення міжнародно-політичного конфлікту не може обмежувати його вивчення, воно також повинно включати в себе визначення місця та значення у внутрішній та світовій політиці, сутя, хід та вплив на генезу суперечності.

Політичне розуміння конфлікту має здатність поширення своїх атрибутів на пов'язані із політикою як на локальному, так і на світовому рівнях сектори, як присутнє в політичному секторі міжсуспільних відносин, соціально-політичне явище із специфічними ознаками конфлікту. Більшість дослідників виділяє найважливішу ознаку сутності конфлікту як структурованого соціального процесу, яка є засобом розв'язання політичних питань важливих для суб'єктів, оцінених ними в якості взаємовиключних пріоритетів відповідно, наслідком чого є різноступенева конфронтація і особливі процедури вирішення. Зокрема, американський науковець Л. Козер описує політичний конфлікт як безпосередню активну конфронтаційну поведінку сторін, боротьбу за цінності та права щодо володіння статусом, силою та ресурсами, в якій стратегія полягає в нейтралізації, завданні збитків або знищенні противниками одне одного. Проте К. Боулдінг звертає увагу, що конфліктна ситуація не обмежується лише відкритою конфронтацією сторін, значна частина якої пов'язана із осмисленням несумісності інтересів та формування конфронтаційних позицій сторонами. Дослідник окреслює конфлікт як певну ситуацію боротьби, в якій сторони усвідомлюють несумісність можливих позицій та прагнуть зайняти несумісне із прагненнями суперника становище [1].

Таким чином, міжнародні конфлікти є різновидом особливих нерутинних відносин між державами на ґрунті суперечності інтересів, які в перебігу свого розвитку можуть продукувати міжнародні кризи і збройну боротьбу сторін та об'єктивно і суб'єктивно означають розв'язання різноманітних конкретних суперечностей і породжуваних конфліктних проблем. Міжнародний конфлікт як політичні відносини породжує суб'єктивні за своїм характером суперечності, зумовлені специфікою їхнього сприйняття і процедурою ухвалення політичних рішень політичного елітою певної країни. Ці суперечності, які найчастіше досить відчужені від реальних причин, прямо чи опосередковано впливають на виникнення і розвиток конфлікту, інтереси та цілі суперників. Таким чином всі без винятку економічні, ідеологічні, соціально-класові, ідеологічні, власне політичні, військово-стратегічні та інші відносини фокусуються у міжнародному конфлікті та у зв'язку із ним

набувають розвитку. Конфлікт стає самостійним, його розвиток набуває логіки, та як політичні відносини, він здатний впливати на інші відносини, характер основних суперечностей, що розвиваються в рамках цього конфлікту та способи їхнього розв'язання. Міжнародні конфлікти відображають стан і розвиток системи міжнародних відносин, її структури на різних рівнях та розстановку і співвідношення сил на міжнародній арені, породжуючись як особливі конкретно-історичні політичні відносини між країнами або групами країн у межах певного просторово-часового континууму.

Міжнародні конфлікти, маючи власну структуру і процес розвитку є феноменами політичних відносин. Вони взаємодіють із системою, виникають і розвиваються за законами, структурою і процесом міжнародних відносин загалом. Одні з конфліктів є частиною основної структури міжнародних відносин (баланс сил, мирне співіснування тощо), натомість як інші є частиною структурних зв'язок міжнародних відносин, що змінюються в коротші історичні терміни (близькосхідний, балканський та інші).

Найважливішим питанням теорії та практики міжнародних відносин залишається природа міжнародних політичних конфліктів, обумовлених розбіжностями інтересів, цінностей або ідентифікацій політичних суб'єктів. Однак зіткнення політичних та економічних інтересів, які переплітаються між собою в міжнародних конфліктах, може стати причиною використання військової сили та ускладнити міждержавні відносини. Конфлікти можуть мати замасковані під інтереси забезпечення національної безпеки держав мотиви, що спонукають до конфлікту їх лідерів. Міжнародний конфлікт, впливаючи на рівень конфліктогенності міжнародних відносин, займає певне місце в існуючій на певний момент структурі міжнародної системи, навіть якщо його учасниками стають тільки два актори, саме від чого залежить межі і можливість управління конфліктною ситуацією.

Складні процеси, притаманні багатьом конфліктам, що розвиваються на глобальному рівні, переносяться у структуру міжнародних відносин, накладаючи на характер системних процесів певний відбиток та корегують суперечності, що у ній виникають. На прикладі Першої та Другої світової війни можна зрозуміти вплив та спричинення структурних змін в системі міжнародних відносин.

Комунікативно-інформаційна функція міжнародного конфлікту полягає в тому, що наслідком нерівномірності розвитку держав та змін співвідношення сил є зіткнення їх інтересів, а політичні відносини у формі конфронтації набувають стрибку у розвитку, особливо виходу за межі вимагає стрімке соціально-економічне зростання певної держави. В зв'язку із чим розв'язання такого питання без шкоди для інтересів інших держав не відповідає усталеній системі відносин, особливо тих, які не бажають змінювати місце і роль на міжнародній арені.

Розв'язання суперечності в інтересах держав або об'єднань в основі міжнародного конфлікту є його функціональним призначенням. В процесі розв'язання якого вдається дійти до взаємоприйнятної балансу інтересів держав учасниць, навіть без повномасштабної реалізації національно-державних інтересів однієї зі сторін. Однак, на фазі збройної боротьби баланс інтересів не формується а, інтереси однієї зі сторін придушуються. В такому разі конфлікт переходить у латентну фазу не отримує свого розв'язання, що загрожує його миттєвою ескалацією.

Держави з потужними економічними та військовими можливостями є основними акторами системи «балансу сил». Зазначимо, що стійкість цієї системи залежить від кількості держав-акторів, в ній не існує диференціації ролей; п'ять або більше таких держав зацікавлені в інших державах системи, розглядаючи в них майбутніх союзників. Союзи утворюються внаслідок прагнення акторів до забезпечення безпеки через великі можливості в системі між-

народних відносин, проте являються нестійкими. проти акторів, що претендують на панування або мають переваги, спрямовуються коаліції, що виникають та можуть дати їм панівне становище. Союзна держава може бути прийнятним партнером, забезпечуючи собі участь у переможній коаліції, або не втратить багато у коаліції, що прогнала. Подібна система демонструє стійкість. Навпаки диференційовані ролі у вільній біполярній системі, в склад якої можуть входити актори різних типів: окремі держави, блоки держав, лідери блоків, члени блоків, позаблокові країни та універсальні організації. Монополія на атомну зброю лише укріплює та підвищує стійкість такої системи. На базі спільних інтересів утворюються союзи. Жорстка біполярна система в разі свого існування характеризується б дуже високою напругою та відрізнялась тим, що роль нейтральних держав в ній скасовується, а роль універсальної організації втрачається.

Так наприклад уявлення про міжнародний порядок у таких держав як росія, Китай чи Іран полягають у зміцненні їх здатності до захисту регіональних претензій на перевагу, в їхній сфері впливу не діє універсальний міжнародний порядок. До цього можна віднести заборону застосування сили, повагу до суверенітету менших країн, територіальної недоторканності кордонів. На прикладі нашої держави доведено, що сподіватись від Організації Об'єднаних Націй на пошук спільної мови щодо міжнародного порядку не варто.

Неореалістом С. Брауном запропоновано гіпотези залежності причин збройних конфліктів від структури міжнародної системи:

- 1) Найбільші можливості із запобігання конфліктам мають стійко зв'язані міждержавні однополярні системи;
- 2) Відсутність поділу на коаліції між провідними державами менш стимулюють до локальних конфліктів, незважаючи на однакову можливість війн як в однополярній, так і в багатополярній системах зі слабкими зв'язками;
- 3) Велика ймовірність збройних конфліктів, що здатні ширитись на всі біполярні і багатополярні системи зі слабкими зв'язками; подібна структура відносин спрямовує до втручання в локальні конфлікти провідні держави;
- 4) Вірогідність виникнення збройних конфліктів в біполярній системі із сильними зв'язками всередині полюсів мало ймовірна, проте в разі їх початку – їх важко локалізувати;
- 5) теоретично, багатополярна система, в складі якої є внутрішньо згуртовані та інтегровані коаліції може бути найбільш безпечною;
- 6) З одного боку, відсутність в структурі міжнародної системи чітко виражених полюсів найбільшою мірою провокує виникнення збройних конфліктів, але, з іншого – сприяє їх локалізації [2].

Для розуміння генези міжнародного конфлікту необхідно зрозуміти етапи його розвитку. Можна спостерігати фази міжнародного конфлікту на прикладі України:

До першої фази міжнародного конфлікту відноситься принципове політичне ставлення, сформоване на основі певних суперечностей, як об'єктивних так і суб'єктивних, що створили відповідні економічні, ідеологічні, військово-стратегічні, міжнародно-правові та дипломатичні відносини та виражаються в гострій конфліктній формі. Формування конфлікту та протиріч в Україні розпочалися одразу після розпаду СРСР й почали набирати обертів з 2000 року, утримуючи так званий «баланс», що явно влаштовував росію, колишні очільники нашої держави злочинно розпродавали озброєння, зменшували чисельність Збройних Сил, ослаблювали країну. Завуальовуючи загарбницькі цілі – ідеологічною суперечністю конфлікту визначається мова.

До другої фази відноситься визначення сторонами конфлікту інтересів, цілей, стратегії та тактики боротьби з урахуванням потенціалу та можливостей застосування

усіх засобів для пошуку шляхів розв'язання суперечностей. З метою розв'язання суперечності в інтересах однієї зі сторін визначається система дій, що мають характер боротьби з метою розв'язання вказаної мовної суперечності. Штучно створені протести в Україні відображають скривджену позицію російськомовної частини суспільства.

На третій фазі міжнародного конфлікту росія використовує досить широкий діапазон ідеологічних, психологічних, економічних, політичних, міжнародно-правових, дипломатичних засобів. Крім того, у формі непрямого збройного насильства, підключаються воєнні засоби. Під виглядом надання гуманітарної допомоги східним областям України, до них надходить озброєння, вербуються добровольці для участі у протистоянні Українським силам Антитерористичної операції, керівництво підрозділами ополчення так званих ЛДНР здійснюється російськими кадровими військовими.

Четвертої фази конфлікту набуває із досягненням найгострішого політичного рівня – міжнародної політичної кризи. Незважаючи на раніше укладені договори – спостерігається певна гострота у відносинах та до України застосовується так звана спеціальна воєнна операція, не зважаючи на прізиви міжнародних безпекових організацій, ООН, окремих держав про припинення збройної агресії – росією віроломно використовується військава сила при повному ігноруванні міжнародного права.

Міжнародний збройний конфлікт на п'ятій фазі, поступово розвивається до більш високого рівня, застосовується сучасна зброя та обома сторонами залучаються союзники, які з боку сторін прямої участі не приймають, однак надають озброєння та допомогу.

На етапі другої половини 2024 року спостерігається поступове формування у суспільства переорієнтації і коригування національно-державних інтересів, пропонується активніше залучення дипломатичних засобів та пошук взаємних компромісів, однак акцент ставиться на вимозі поваги до територіальної цілісності України. Шоста фаза міжнародного конфлікту – передбачає поступове зниження рівня інтенсивності. А отже, врегулювання конфлікту може стати як наслідком зусиль сторін та і внаслідок тиску з боку «третьої» сторони, що особливо відмічається прогностуванням приходу Д. Трампа до влади після президентських виборів цього ж року у США.

Усунення причини конфлікту та досягнення балансу інтересів сторін є найприйнятнішою формою його врегулювання. В будь-якому разі неможливість досягнення подібного балансу призведе до латентної форми конфлікту, яка за відповідних умов може знову відродити конфлікт, що спостерігається після укладання Мінських угод¹. Тож у процесі врегулювання необхідне врахування соціокультурного середовища кожної сторони та рівень і характер розвитку системи міжнародних відносин. До трьох моделей врегулювання конфлікту відносять силову – гегемоністичну, рольову і статусну. Перша орієнтована на використання сили або погрози її використання, стратегією розв'язання вбачає гру в якій виграв однієї сторони дорівнює програшу іншій.

Рольова модель міжнародного конфлікту необхідність досягнення цілей та вплив на цілі супротивника структуровано співвідносить із фізичною поведінкою; вся конфліктна ситуація включається в розширене процесуальне поле, що передувало зверненню до фізичних дій; стратегія розв'язання схильна до розв'язання або навіть урегулювання конфлікту.

Статусна модель процесуально розширює конфліктне поле до включення до нього предмета суперечки, порівнює поведінку конфліктуючих сторін із фізичними діями, необхідними для підтримання або відновлення балансу

¹ Мінські угоди – комплекс документів, розроблених з метою припинення військового конфлікту на сході України у 2014 році.

сил, спричинені конфлікту, стратегія розв'язання схиляється до врегулювання на засадах правових норм або паритету. В зв'язку із чим у контексті дослідження міжнародних конфліктів особливого значення набувають правові аспекти регулювання міжнародних відносин.

Висновки. Основним завданням дипломатії XXI ст. є посилення співпраці та розвиток міждержавних діалогів, спільний пошук вирішення, пов'язаних із врегулюванням конфліктів та суперечок проблем, які виникають, боротьбою з міжнародним тероризмом, зміцненням регіональної і глобальної безпеки.

Треба зазначити, що засоби розв'язання та запобігання політичним конфліктам мають серйозні відмінності від форм розв'язання інших видів конфліктів. В разі коли територіальному принципу в міжособистісній сварці надається перевага перед конфліктною ситуацією, в політичному конфлікті така поведінка призведе до збільшення нестабільності суспільства, загибелі людей, небажаних, негативних змін у державних відносинах. Середовище політичного життя суспільства вимагає, щоб гравці конфліктних відносин прямували до пошуку шляхів

розв'язання питань, брали активну участь у таких ситуаціях. Вони мають визнати існуючі між ними розбіжності, бути спроможними пояснити цілі та наміри одне одного як політичну суперечку. Усвідомлення причин дасть змогу сторонам конфлікту точно визначити джерело, основу спору, окреслити грані взаємних заперечень, виявити й порівняти свої позиції.

Таким чином, стійкість регулювання та запобігання політичним конфліктам за допомогою угод, взаємних поступків обох сторін залежать від того, наскільки сторони готові тлумачити наслідок боротьби як перемогу одна над одною.

Та чи все ж таки зможе бути вирішено загарбницьку війну розпочату рф проти України, що «м'яко» зветься міжнародним конфліктом шляхом дипломатії за відсутності відповідальності вчинених злочинів проти людства з боку агресора та назавжди покладено край імперським амбіціям? Чи не виглядатиме територія нашої країни в образі буферної зони між рф та країнами НАТО? Яку ще ціну мають заплатити громадяни за безпеку, волю та незалежність?

ЛІТЕРАТУРА

1. Boulding K. E. Conflict and defense: A general theory. New York : Harper & Row, 1963. 349 p.
2. Brown S. International Relations in a Changing Global System. Routledge, 2018. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429495168> (дата звернення: 30.07.2024).
3. Schelling T. C. The Strategy of Conflict. Harvard University Press, 2006. 320 p.
4. Новий тлумачний словник української мови : 42000 слів: для студентів вищ. та серед. навч. закл. : у 4 т. Київ : АКОНІТ, 1999. Т. 1 : А-Є. 910 с.
5. Wright Q. Study of International Relations. Irvington Pub, 1986.
6. Примуш М. В. Конфліктологія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ВД Професіонал, 2006. 288 с.
7. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стило, 2003. – 256 с.
8. Fukuyama F. End of History and the Last Man. Penguin Books, Limited, 1993.
9. Макмастер Герберт. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. Battlegrounds: The Fight to Defend the Free World by H. R. McMaster / пер. з англ. Н. Коваль. Київ : Наш формат, 2023. 424 с. URL: <https://nashformat.ua/products/polya-bytv.-borotba-za-zahyst-vilnogo-svitu-709572> (дата звернення: 02.07.2024).
10. Приходько В., Вигодованець Ю. АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА СИСТЕМНІ ЗАГРОЗИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛЬНОГО БЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ. *Розвиток міжнародних економічних відносин в умовах глобальних викликів*. 2024. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-391-3-46>(дата звернення: 15.07.2024).

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ:
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛОГІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ТА ВІЙСЬКОВОГО ДІЛОВОДСТВА**

**LEGAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE:
LEGAL PRINCIPLES OF LOGISTICAL SUPPORT AND RECORD-KEEPING**

Фівкін П.М., начальник кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Потіхенький А.І., доцент кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Артюшенко О.В., заступник начальника кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються правові засади логістичного забезпечення та військового діловодства у Збройних Силах України (надалі – ЗС України). Логістичне забезпечення є критично важливою складовою діяльності ЗС України, спрямованою на підтримання боєздатності та ефективності військових підрозділів. В сучасних умовах розвитку ЗС України логістичне забезпечення набуває особливого значення, оскільки воно забезпечує своєчасне і ефективне надання військовим підрозділам відповідного майна та послуг необхідних для життєдіяльності і якісного виконання поставлених завдань. У статті досліджуються організаційно-правові аспекти матеріального, технічного, медичного та транспортно-логістичного забезпечення, а також правові засади діловодства у ЗС України. Автори підкреслюють необхідність вдосконалення правових засад логістичного забезпечення та діловодства для підвищення прозорості та оперативності в управлінні військовими підрозділами. Вивчення міжнародного досвіду, зокрема Польщі, де логістична система військ є більш розвиненою, пропонується як корисний інструмент для вдосконалення української системи логістичного забезпечення. Стаття також висвітлює важливість ефективного діловодства, яке забезпечує точне і своєчасне документування, облік і контроль відповідних процесів. Вдосконалення правових засад діловодства сприятиме підвищенню прозорості та оперативності в управлінні військовими підрозділами. Метою статті є аналіз правових засад логістичного забезпечення та діловодства ЗС України, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання у цих сферах. Основна увага приділяється дослідженню організаційно-правових аспектів та визначенню основних проблем правового забезпечення логістичної діяльності та діловодства, а також пропонується шляхи їх вирішення з урахуванням сучасних викликів і потреб військових організацій. Стаття підкреслює важливість міжнародного партнерства та обміну досвідом, зокрема із залученням іноземних радників і співпрацею з НАТО. Розглядаються результати інтегрованої підготовки логістів ЗС України в рамках міжнародних військових навчань, таких як «LOGDEV-2019» і «CAPABLE LOGISTICIAN-2019». Імплементція досвіду Польщі, як члена НАТО, у військовій логістиці для України є перспективним напрямом у зміцненні обороноздатності країни. Також у статті висвітлюється вимоги Інструкція з діловодства, що затверджена Наказом Головнокомандувача ЗС України № 40 від 31 січня 2024 року, яка встановлює вимоги до документування та організації роботи з документами у військових підрозділах ЗС України, з акцентом на використанні електронних документів та сучасних засобів електронного підпису. Автори пропонують шляхи гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, підвищення прозорості процедур, автоматизацію та цифровізацію діловодства, а також створення чіткої системи контролю та моніторингу логістичних процесів. Це сприятиме підвищенню ефективності управління військовими підрозділами та загальної боєздатності Збройних Сил України.

Ключові слова: логістичне забезпечення, діловодство, Збройні Сили України, правові засади, міжнародне співробітництво, цифровізація, автоматизація, військові ресурси, НАТО, Інструкція з діловодства.

The article examines the legal foundations of logistics support and documentation management in the Armed Forces of Ukraine (AFU). Logistics support for the AFU is a critically important component of their activities aimed at maintaining the combat readiness and efficiency of military units. Under the current conditions of AFU development, logistics support has gained special significance, as it ensures the timely and efficient provision of everything necessary for the troops' life and operations during peace, crises, and wars. The article explores the organizational and legal aspects of material, technical, medical, and transportation support, as well as the legal foundations of documentation management in the AFU. The author emphasizes the need to improve the legal foundations of logistics support and documentation management to enhance transparency and efficiency in managing military units. Studying international experience, particularly from Poland, where the military logistics system is more developed, is proposed as a useful tool for improving Ukraine's logistics support system. The article also highlights the importance of effective documentation management, which ensures accurate and timely documentation, accounting, and control of all processes. Improving the legal foundations of documentation management will contribute to increased transparency and efficiency in managing military units. The article aims to analyze the legal foundations of logistics support and documentation management in the AFU and to develop recommendations for improving legal regulation in these areas. The main focus is on studying organizational and legal aspects and identifying key problems of legal support for logistics activities and documentation management, as well as proposing solutions considering the current challenges and needs of the military organization. The article underscores the importance of international partnership and knowledge exchange, including involving foreign advisors and cooperation with NATO. It discusses the results of integrated training for AFU logisticians within the framework of international military exercises such as "LOGDEV-2019" and "CAPABLE LOGISTICIAN-2019". Implementing Poland's experience as a NATO member in military logistics for Ukraine is seen as a promising direction for strengthening the country's defense capabilities. The article also covers the new Documentation Management Instruction approved by the Order of the Commander-in-Chief of the AFU No. 40 dated January 31, 2024. This Instruction sets requirements for documenting and organizing work with documents in AFU military units, emphasizing the use of electronic documents and modern electronic signature tools. The author proposes ways to harmonize national legislation with international standards, increase procedural transparency, automate and digitize documentation management, and establish a clear system for controlling and monitoring logistics processes. This will contribute to enhancing the efficiency of managing military units and the overall combat readiness of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: logistics support, documentation management, Armed Forces of Ukraine, legal foundations, international cooperation, digitization, automation, military resources, NATO, Documentation Management Instruction.

Логістичне забезпечення Збройних Сил України є ключовою складовою їхньої діяльності, спрямованої на підтримання боєздатності та ефективності військових підрозділів. У сучасних умовах розвитку Збройних Сил України логістичне забезпечення набуває особливого значення, оскільки воно забезпечує своєчасне і ефективне надання військовим підрозділам необхідного для їх життєдіяльності майна. Включення матеріального, технічного, транспортного забезпечення, експлуатації інфраструктури та окремих аспектів медичного забезпечення в єдину систему дозволяє створити умови для результативного проведення бойових дій та інших операцій.

Актуальність дослідження правових засад логістичного забезпечення Збройних Сил України зумовлена необхідністю вдосконалення організаційно-правових механізмів управління військовими ресурсами в умовах зростаючого військового і технічного навантаження. Належне правове регулювання логістичної діяльності забезпечує ефективність використання матеріальних, технічних, медичних та транспортних ресурсів, що є критично важливим для функціонування військових підрозділів. Вивчення досвіду сусідніх країн, зокрема Польщі, де логістична система військ є більш розвиненою, може надати цінні уроки для підвищення ефективності логістичного забезпечення Збройних Сил України. Окрім логістики, важливу роль відіграє правове забезпечення діловодства у Збройних Силах України. Ефективне діловодство є невід'ємною частиною управління військовими ресурсами та операціями, забезпечуючи точне і своєчасне документування, облік і контроль всіх процесів. Вдосконалення правових засад діловодства сприяє підвищенню прозорості та оперативності в управлінні військовими підрозділами. Метою цієї наукової статті є аналіз правових засад логістичного забезпечення та діловодства Збройних Сил України, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання у цих сферах. Основна увага приділяється дослідженню організаційно-правових аспектів матеріального, технічного, медичного та транспортного забезпечення, а також правових засад діловодства у Збройних Силах України. Зокрема, стаття має на меті визначити основні проблеми правового забезпечення логістичної діяльності та діловодства, а також запропонувати шляхи їх вирішення з урахуванням сучасних викликів і потреб військової організації.

Логістичне забезпечення Збройних Сил України є комплексом заходів, що включає планування, визначення потреб, проектування, розроблення, закупівлю, постачання, зберігання, ремонт та технічне обслуговування озброєння та військової техніки, а також реалізацію, списання та утилізацію надлишкових засобів. Це поняття охоплює широкий спектр діяльності, пов'язаної з управлінням постачанням, транспортуванням, зберіганням та обслуговуванням, а також організацію харчування та побутового обслуговування військовослужбовців. Логістичне забезпечення є центральним елементом, що визначає боєздатність та оперативність військових підрозділів.

У контексті сучасного військового і технічного навантаження на Збройні Сили України, належне правове регулювання логістичної діяльності забезпечує ефективність використання ресурсів та підтримує функціональність військових підрозділів у будь-яких умовах, будь то мирний час, кризова ситуація або війна. Досвід Польщі, де логістична система військ є більш розвиненою, може надати цінні уроки для вдосконалення української системи логістичного забезпечення. Історично поняття «логістичне забезпечення» замінило такі терміни, як «матеріально-технічне», «матеріальне» та «тилове» забезпечення. Сучасне трактування логістичного забезпечення включає не лише матеріальні аспекти, але й інтеграцію різноманітних послуг, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності військових підрозділів. Це визначення охоплює всі етапи жит-

тєвого циклу військових ресурсів: від проектування і закупівлі до списання та утилізації. Науковець О. Бондаренко пропонує розглядати логістичне забезпечення як комплекс взаємопов'язаних заходів, пов'язаних з управлінням постачанням, транспортуванням, зберіганням та іншими матеріальними і нематеріальними операціями. Логістика у цьому контексті є не просто практичною діяльністю, але й науковою дисципліною, що вивчає закономірності формування і функціонування логістичних потоків [1, с. 210]. Н. Хвищун наголошує на тому, що логістика спрямована на досягнення оперативних, тактичних та стратегічних цілей через оптимізацію логістичних потоків [2]. Логістика включає управління матеріальними, інформаційними, фінансовими, енергетичними та людськими потоками. Вона спрямована на раціональне використання ресурсів і мінімізацію витрат. Основним об'єктом досліджень у логістиці є поточкові процеси, які відбуваються в економічних сферах відтворення та обігу. Ефективне управління цими потоками є ключовим для забезпечення оперативності та боєздатності військових підрозділів. Ефективне діловодство є невід'ємною частиною управління військовими ресурсами та операціями, забезпечуючи точне і своєчасне документування, облік і контроль всіх процесів. Вдосконалення правових засад діловодства сприяє підвищенню прозорості та оперативності в управлінні військовими підрозділами. Діловодство охоплює широкий спектр заходів, пов'язаних із документальним забезпеченням усіх аспектів логістичної діяльності: від планування та контролю до звітування та архівування.

Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 року № 1208 «Про затвердження Порядку логістичного забезпечення сил оборони під час виконання завдань з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності» [3] конкретизує процедури і вимоги до логістичного забезпечення ЗС України у військових операціях та інших ситуаціях кризового характеру. Основні положення логістичного забезпечення сил оборони України, викладені в даному документі, визначають механізми планування, організації та управління ресурсами для забезпечення потреб складових сил оборони в умовах оборони держави. Забезпечення обороноздатності держави, захисту її суверенітету та територіальної цілісності через ефективне управління логістичними процесами є головною метою цього документу. Управління логістичним забезпеченням здійснюється через централізовану систему, що об'єднує органи військового управління, військові формування та інші військові та цивільні структури. Централізація управління, пріоритетність та достатність ресурсів, співробітництво та координація дій між військовими та цивільними структурами, функціональна сумісність організаційних структур, визначення потреб в озброєнні, техніці, матеріально-технічних засобах та послугах, планування, розробка, закупівля, зберігання, ремонт та утилізація ресурсів, організація технічного обслуговування та експлуатації об'єктів військової інфраструктури. Система правового забезпечення діяльності Збройних Сил України не лише гарантує їхню ефективну роботу та виконання завдань, але й забезпечує відповідність їх діяльності вимогам міжнародного та внутрішнього законодавства, що стосуються оборони та безпеки держави. Логістичне забезпечення військових формувань є невід'ємною складовою їхньої бойової готовності та ефективності у виконанні завдань. На теперішній час Збройні Сили України активно перебудовують свою систему логістики, спираючись на стандарти та досвід країн НАТО, що є кроком до сучасності та забезпечення безпеки країни. На сьогоднішній день, в рамках стратегії досягнення повної сумісності з НАТО, ЗС України переходять до нової системи логістичного управління. Створення структури «J-4» (Головне управління логістики) та її розширення на рівні бригад і батальйонів свідчать про реформування, яке спрямоване на об'єднання та оптимізацію логістичного забезпечення через впровадження класів постачання НАТО.

Це не лише структурна зміна, а й нова якість у підготовці та забезпеченні військових частин усіма необхідними ресурсами. Інтеграція української системи логістики зі стандартами НАТО передбачає не лише технічне модернізування, а й культурний та стратегічний адаптивний процес. Він включає автоматизацію управлінських процесів, впровадження сучасних технологій у облік і переміщення ресурсів, а також навчання фахівців з використання логістичних інформаційних систем НАТО. Залучення іноземних радників, зокрема американських, у процес створення ефективної системи логістики свідчить про важливість міжнародного партнерства та досвіду обміну знаннями у цій сфері. Разом з партнерами з НАТО українські військові не лише вдосконалюють свої навички, а й відповідно до кращих міжнародних практик впроваджують інноваційні рішення. Інтегрована підготовка логістів ЗС України в рамках міжнародних військових навчань, таких як «LOGDEV-2019» і «CAPABLE LOGISTICIAN-2019», є ключовим кроком у підвищенні професіоналізму та військової готовності. Ці заходи дозволяють відпрацьовувати та тестувати нові підходи до логістичного забезпечення в умовах міжнародного співробітництва. Усі ці заходи спрямовані на створення сучасної, ефективної та адаптивної системи логістики, яка буде готова відповідати викликам сучасного безпечного середовища. Важливою частиною цього процесу є не лише технічне модернізування, а й культурна та стратегічна зміна у розумінні ролі логістики у загальній військовій стратегії країни. Імплементация досвіду Польщі у військовій логістиці для України представляє собою важливий напрямок у зміцненні обороноздатності країни. Польща, як член НАТО і країна з високорозвинутою армійською інфраструктурою, накопичила значний досвід у сфері логістики, який може бути корисним для України. Перше, що варто врахувати, – це удосконалення систем управління ресурсами. Використання польських підходів дозволить Україні зменшити витрати та оптимізувати ланцюг постачання для Збройних Сил. Це особливо важливо у контексті економічних обмежень та необхідності максимально ефективного використання наявних ресурсів. Друге – на що варто звернути увагу – це навчання та обмін досвідом між спеціалістами обох країн. Організація спільних тренувань та семінарів дозволить українським фахівцям перейняти передові практики у сфері логістики, що підвищить їх кваліфікацію та забезпечить впровадження міжнародних стандартів. Третє – застосування інноваційних технологій. Польща активно використовує автоматизовані системи управління та цифрові рішення в логістиці. Перейняття цих підходів допоможе Україні покращити точність та швидкість обробки даних, а також забезпечить ефективність у управлінні логістичними процесами. Четверте – міжнародне співробітництво. У разі позитивного вирішення питання щодо членства України в НАТО, наша держава має можливість активно співпрацювати з іншими країнами-членами альянсу, включаючи Польщу. Взаємодія у сфері логістики сприятиме не лише забезпеченню внутрішньої безпеки, а й підвищить готовність до участі у міжнародних миротворчих операціях. Загалом, імплементация досвіду Польщі у військовій логістиці є перспективною стратегією для України. Вона дозволить не лише підвищити ефективність управління ресурсами та оптимізувати витрати, а й забезпечить сучасний рівень готовності Збройних Сил України до викликів сучасного безпекового середовища. Таким чином, Україна на шляху до інтеграції з НАТО в сфері логістики здійснює значні кроки у напрямку підвищення обороноздатності та готовності своїх військ до ефективного виконання завдань. Впровадження інноваційних підходів та міжнародне співробітництво стають основою для досягнення цих стратегічних цілей.

У 2024 році в Збройних Силах України було прийнято інноваційне рішення щодо організації документообігу та діловодства. Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України № 40 від 31 січня 2024 року затверджено нову

Інструкцію з діловодства у Збройних Силах України [4], яка регулює не лише управлінську інформацію, а й організацію роботи з документами в усіх військових підрозділах та структурах Збройних Сил України. Вказана Інструкція встановлює загальні вимоги до документування та є чітким керівним документом для Апарату Головнокомандувача Збройних Сил України, Генерального штабу Збройних Сил України, командувань видів військ, родів військ та інших військових частин Збройних Сил України. Вона акцентує увагу на використанні електронної форми документів як основної практики діловодства, з обов'язковим застосуванням електронного цифрового підпису, електронної печатки та електронної позначки часу. Однією з ключових інновацій даної Інструкції є заборона одночасного проходження одного документа в електронній та паперовій формі. Це сприяє уніфікації та стандартизації процесів діловодства, забезпечуючи їх ефективність та відповідність сучасним вимогам цифровізації. Окрім цього, дана Інструкція встановлює чіткі вимоги до технічного забезпечення систем електронного документообігу (СЕДО), а також заходи з захисту інформації, що обробляється в таких системах. Це спрямовано на забезпечення високого рівня конфіденційності, цілісності та доступності документів, що містять важливу військову інформацію.

Необхідність впровадження наведеної Інструкції з діловодства стала результатом аналізу потреб у вдосконаленні документообігу в умовах сучасних викликів та загроз. Вона не лише сприяє підвищенню ефективності внутрішньої взаємодії в Збройних Силах України, але й забезпечує відповідність вимогам міжнародних стандартів управління документообігом та фактично є кроком до передових практик управління документообігом, що сприятиме зміцненню військової безпеки та оперативності у прийнятті управлінських рішень в умовах сучасних викликів.

Таким чином, правове забезпечення діяльності Збройних Сил України є ключовим елементом національної безпеки та оборони. Логістичне забезпечення та військове діловодство є невід'ємними складовими ефективного функціонування військових формувань. Однак, існуюча правова база потребує вдосконалення для забезпечення більш оперативного та ефективного реагування на сучасні виклики. Зокрема, варто звернути увагу на необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, підвищення прозорості процедур, автоматизацію та цифровізацію діловодства, а також створення чіткої системи контролю та моніторингу логістичних процесів. Це дозволить не лише покращити оперативність і ефективність діяльності Збройних Сил України, але й зміцнити довіру громадськості до військових інституцій [5, с. 259].

Сучасний стан діловодства в Збройних Силах України потребує низки удосконалень, зокрема:

1. Необхідно впровадити сучасні інформаційні системи для автоматизації обліку та обробки документів, що дозволить значно зменшити час на їх обробку і покращити контроль за виконанням.

2. Важливо організувати регулярні навчання та тренінги для військовослужбовців з питань ведення діловодства відповідно до новітніх стандартів і технологій.

3. Особлива увага повинна приділятися захисту конфіденційної інформації, що міститься у військових документах, шляхом впровадження сучасних засобів криптографії та систем захисту інформації.

4. Необхідно адаптувати національні стандарти діловодства до міжнародних вимог, що сприятиме поліпшенню співпраці з країнами членами НАТО та підвищенню рівня взаємосумісності.

Впровадження цих рекомендацій дозволить значно підвищити ефективність діловодства у Збройних Силах України, що, в свою чергу, позитивно вплине на загальну безддатність та організаційно-управлінську діяльність Збройних Сил України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко О. Г. Сутність управління логістичним забезпеченням спільних дій формувань сектора безпеки й оборони під час кризовий ситуацій, що загрожують державній безпеці України. Вчені записки Таврійського національного університету імені І.В. Вернадського. Серія : Державне управління. 2018. Т. 29 (68), № 1. 210–217 с.
2. Хвищун Н. В. Сутність поняття «логістика»: ретроспективний аналіз. Ефективна економіка. 2012. № 11 [Електрон. ресурс]. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1567>
3. Про затвердження Порядку логістичного забезпечення сил оборони під час виконання завдань з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності: Постанова Каб. Міністрів України від від 27 грудня 2018 р. № 1208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1208-2018-%D0%BF#Text>
4. Інструкцію з діловодства у Збройних Силах України: Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 31.01.2024 № 40.
5. Кузьмич І. І. Поняття та особливості військових документів / І. І. Кузьмич. *Форум права*. 2013. № 2. С. 259–265.

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 344

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/123>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

LEGAL SUPPORT FOR SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILIES

Іващенко С.М., полковник,

доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Чалий М.Г., полковник,

викладач кафедри Військового права

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається актуальна проблема правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей в Україні. Автор аналізує чинне законодавство, що регулює дане питання, висвітлює основні права та гарантії, передбачені для цієї категорії громадян. Особлива увага приділяється проблемним аспектам реалізації правових норм на практиці та шляхам їх вирішення. У роботі підкреслюється важливість ефективного функціонування системи соціального захисту військовослужбовців, яка включає в себе забезпечення належних умов проходження служби, надання пільг та компенсацій, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення тощо. Автор зазначає, що держава повинна гарантувати військовослужбовцям та членам їх сімей гідний рівень життя, адекватний їхньому внеску у захист Вітчизни.

Стаття містить аналіз міжнародного досвіду у сфері соціального захисту військовослужбовців та можливості його імплементації в українських реаліях. Наголошується на необхідності вдосконалення нормативно-правової бази, посилення контролю за дотриманням прав та гарантій військовослужбовців, а також підвищення рівня правової культури та обізнаності серед самих військових та членів їх родин. У висновках автор підсумовує, що ефективне правове забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей є запорукою підтримки високого морально-психологічного стану армії, зміцнення обороноздатності держави та забезпечення національної безпеки України.

Подальші дослідження в цій сфері сприятимуть пошуку оптимальних шляхів вирішення існуючих проблем та вдосконаленню системи соціального захисту військових. Зокрема, перспективними напрямками можуть стати вивчення та адаптація передового міжнародного досвіду в цій галузі, розробка інноваційних підходів до надання соціальних послуг військовослужбовцям та членам їх сімей, а також поглиблений аналіз ефективності існуючих механізмів правового захисту. Важливим завданням також є посилення співпраці між науковцями, державними органами, громадськими організаціями та самими військовослужбовцями з метою вироблення консолідованої позиції щодо напрямків реформування системи соціального і правового захисту військових.

Ключові слова: військовослужбовці, соціальний захист, правовий захист, законодавство, права, гарантії, пільги, національна безпека.

This article addresses the pressing issue of legal provision for social and legal protection of military personnel and their family members in Ukraine. The author analyzes the current legislation regulating this matter and highlights the fundamental rights and guarantees provided for this category of citizens. Special attention is paid to the problematic aspects of implementing legal norms in practice and ways to resolve them. The paper emphasizes the importance of an effective functioning system of social protection for military personnel, which includes ensuring proper conditions of service, providing benefits and compensations, medical care, pension provision, etc. The author notes that the state should guarantee military personnel and their family members a decent standard of living, commensurate with their contribution to the defense of the Motherland.

The article contains an analysis of international experience in the field of social protection of military personnel and the possibility of its implementation in Ukrainian realities. The need to improve the regulatory framework, strengthen control over the observance of the rights and guarantees of military personnel, as well as increase the level of legal culture and awareness among the military personnel themselves and their family members is emphasized. In the conclusions, the author summarizes that effective legal provision of social and legal protection of military personnel and their family members is the key to maintaining a high moral and psychological state of the army, strengthening the state's defense capabilities, and ensuring the national security of Ukraine. Further research in this area will contribute to finding optimal ways to solve existing problems and improve the system of social protection for the military. Further research in this area will contribute to finding optimal ways to solve existing problems and improve the social protection system for the military. In particular, promising directions may include studying and adapting best international practices in this field, developing innovative approaches to providing social services to military personnel and their families, as well as in-depth analysis of the effectiveness of existing legal protection mechanisms. An important task is also to strengthen cooperation between scientists, government agencies, public organizations, and the military themselves in order to develop a consolidated position on the directions of reforming the system of social and legal protection of the military. Only on the basis of thorough scientific research, broad public dialogue, and political will is it possible to achieve real progress in ensuring a decent standard of living and social protection for those who stand guard over the peace and security of our state.

Key words: military personnel, social protection, legal protection, legislation, rights, guarantees, benefits, national security.

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів та загроз національній безпеці України особливою актуальністю набуває питання правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Військовослужбовці є особливою категорією громадян, які виконують надзвичайно важливу функцію – захист суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності нашої держави. Враховуючи специ-

фіку їхньої діяльності, пов'язаної з високим ризиком для життя і здоров'я, значними фізичними і психологічними навантаженнями, держава повинна забезпечити їм належний рівень соціального і правового захисту.

Незважаючи на наявність достатньо розвиненої нормативно-правової бази у цій сфері, практика свідчить про існування низки проблем, які перешкоджають ефективній реалізації прав та гарантій військовослужбовців та членів

їх сімей. Серед них можна виділити недосконалість механізмів реалізації законодавчих норм, недостатнє фінансове та матеріально-технічне забезпечення, бюрократичні перепони, низький рівень правової обізнаності самих військовослужбовців тощо.

Особливої гостроти ця проблема набуває в умовах триваючого збройного конфлікту, коли кількість військовослужбовців, які потребують додаткового соціального і правового захисту, значно зростає. Учасники бойових дій, члени їх сімей, а також сім'ї загиблих військовослужбовців стикаються з численними труднощами, пов'язаними з отриманням передбачених законодавством пільг, компенсацій, медичної допомоги, психологічної реабілітації тощо.

Динамічний розвиток суспільних відносин, поява нових форм та способів ведення військових дій, зміни в соціально-економічній ситуації в країні вимагають постійного вдосконалення правового регулювання у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців. Адаптація тільки своєчасне реагування на виклики сьогодення, врахування міжнародного досвіду та впровадження кращих практик дозволить створити ефективну систему підтримки тих, хто стоїть на захисті нашої держави. Слід зазначити, що проблема правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей має комплексний та міждисциплінарний характер. Вона знаходиться на перетині таких галузей знань, як право, соціальна політика, державне управління, психологія, медицина тощо. Тому для її ефективного вирішення необхідний системний підхід, який передбачає залучення фахівців різних спеціальностей та координацію зусиль органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій та самих військовослужбовців.

Одним з ключових аспектів проблеми є недостатня узгодженість та суперечливість нормативно-правових актів, які регулюють питання соціального і правового захисту військовослужбовців. Незважаючи на наявність спеціальних законів та підзаконних актів у цій сфері, їх положення не завжди є чіткими та однозначними, що призводить до різночитань та ускладнює їх практичне застосування. Крім того, деякі норми мають декларативний характер і не підкріплені реальними механізмами реалізації.

Іншою важливою проблемою є недостатнє фінансування заходів соціального і правового захисту військовослужбовців. В умовах економічної нестабільності та обмеженості бюджетних ресурсів держава не завжди спроможна в повному обсязі виконувати свої зобов'язання перед військовими та членами їх сімей. Це призводить до затримок у виплаті грошового забезпечення (відповідних додаткових виплат), недофінансування програм забезпечення житлом, медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування тощо.

Не менш важливою є проблема низького рівня правової культури та обізнаності серед самих військовослужбовців та членів їх сімей. Часто вони не знають своїх прав та гарантій, передбачених законодавством, не вміють їх відстоювати та захищати. Це робить їх вразливими перед свавіллям чиновників, ускладнює доступ до передбачених пільг та компенсацій. Тому питання підвищення правової освіченості військовослужбовців та членів їх сімей, формування у них активної громадянської позиції є надзвичайно актуальним. Дослідження проблем правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей є вкрай важливим завданням для сучасної юридичної науки та практики. Адаптація до ефективності функціонування цієї системи залежить не лише від добробуту та соціальної захищеності військових, а й від боєздатності армії, обороноздатності та національної безпеки України в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти правового забезпечення соціаль-

ного і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей висвітлюються у наукових працях таких українських вчених, як В. Й. Пашинський, П. М. Рабінович, М. І. Іншин, О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, І. М. Коротатник, І. Ф. Коржанський, В. І. Кириленко, О. С. Верба, С. О. Поляков, А. В. Яковлев, О. О. Опанасенко, В. С. Венедітков, М. М. Прохоренко, О. М. Ярошенко, К. В. Бериславська, О. О. Шамич, В. В. Сокуренько, А. Ф. Волобуєв, І. В. Зозуля, С. М. Мельник, М. І. Нецадим, В. К. Колпак, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, О. Ф. Скакун, Д. О. Єрмоленко, Ю. О. Михайлова, С. О. Іванов, Р. І. Кондратьєв, В. Ю. Кікінчук, І. І. Качан, В. В. Мушенко, А. В. Кірш, О. П. Сайнецький, С. І. Шевченко, А. О. Кориневич, О. В. Лавриненко, М. В. Чічань та інші.

Значний внесок у дослідження, пов'язані з проблемами соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, зробили також такі вітчизняні науковці, як Н. Б. Болотіна, В. С. Венедітков, О. М. Ярошенко, Г. І. Чанишева, В. В. Жернаков, С. М. Прилипка, С. М. Синчук, І. М. Сирота, Б. І. Сташків, Л. П. Шумна, Н. М. Хуторян, М. М. Клемпарський, В. Л. Костюк, О. А. Поєдинок, М. В. Кравченко, О. В. Москаленко, Л. Ю. Малюга, О. Й. Хомра, І. С. Ярошенко, В. В. Юровська, В. О. Гончаров, В. В. Лаврухін, А. В. Сергієнко, І. Г. Козуб, А. Б. Шевченко, О. О. Кондратенко, М. О. Кравченко та інші.

Метою статті є комплексне дослідження правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей в Україні, аналіз чинного законодавства у цій сфері, виявлення існуючих проблем та прогалин, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та механізмів реалізації прав і гарантій цієї категорії громадян. Стаття має на меті підкреслити важливість ефективного функціонування системи соціального і правового захисту військовослужбовців як запоруки підтримки високого морального духу армії, забезпечення її боєздатності та виконання конституційного обов'язку держави щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України. Автор прагне привернути увагу наукової спільноти, законодавців та широкої громадськості до необхідності посилення соціальної і правової захищеності військовослужбовців та членів їх сімей в умовах триваючої збройної агресії проти нашої держави.

Завданнями статті є:

- проаналізувати сучасний стан правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей в Україні;
- дослідити основні положення чинного законодавства у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців та виявити його недоліки і суперечності;
- вивчити міжнародний досвід правового регулювання соціального захисту військовослужбовців та можливості його імплементації в українське законодавство;
- визначити ключові проблеми та перешкоди, які виникають у процесі реалізації прав і гарантій військовослужбовців та членів їх сімей на практиці;
- запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання та механізмів забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців в Україні

Виклад основного матеріалу. Правове забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей в Україні ґрунтується на широкому колі нормативно-правових актів, які утворюють складну і розгалужену систему. Основоположним документом у цій сфері є Конституція України, яка у статті 17 проголошує, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторковості покладаються на Збройні Сили України. Держава забезпе-

чує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [4, с. 133].

Базовим законодавчим актом у цій сфері є Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року. Цей закон визначає основні засади державної політики у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, встановлює єдину систему їх соціального та правового захисту, гарантії та пільги, які надаються цій категорії громадян. Закон регулює широке коло питань, пов'язаних із матеріальним та грошовим забезпеченням військовослужбовців, їх медичним обслуговуванням, санаторно-курортним лікуванням, забезпеченням житлом, правом на освіту та працевлаштування, пенсійним забезпеченням тощо [1, с. 127].

Важливу роль у правовому регулюванні соціального і правового захисту військовослужбовців відіграють також інші закони України, такі як «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» та інші. Ці законодавчі акти деталізують та конкретизують положення базового закону, враховуючи специфіку різних категорій військовослужбовців та членів їх сімей [7, с. 89].

Окрему групу нормативно-правових актів у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців становлять підзаконні акти – укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази та інструкції міністерств і відомств. Вони регулюють більш специфічні та вузькі питання, пов'язані з реалізацією прав і гарантій військовослужбовців та членів їх сімей. Наприклад, Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» визначає порядок і умови проходження військової служби, права та обов'язки військовослужбовців. Постанови Кабінету Міністрів України встановлюють розміри грошового забезпечення, порядок надання пільг та компенсацій, механізми забезпечення житлом тощо [6, с. 62].

Аналіз законодавчої бази свідчить про наявність в Україні достатньо розвиненої системи правового регулювання соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Держава на законодавчому рівні визнає особливий статус цієї категорії громадян, їх значний внесок у забезпечення обороноздатності та національної безпеки країни, гарантує їм належний рівень соціального захисту [5].

Водночас, незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів у цій сфері, їх якість та ефективність реалізації на практиці викликає певні зауваження. Однією з ключових проблем є недостатня систематизація та узгодженість законодавства у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців. Норми, які регулюють ці питання, розпорошені по різних законодавчих та підзаконних актах, що ускладнює їх пошук та застосування. Деякі положення різних нормативно-правових актів суперечать одне одному, містять застарілі норми або прогалини. Це створює правову невизначеність та перешкоджає ефективній реалізації прав і гарантій військовослужбовців на практиці [2].

Іншою проблемою є декларативність окремих законодавчих положень, які не підкріплені реальними механізмами їх втілення в життя. Наприклад, законодавство гарантує військовослужбовцям та членам їх сімей право на отримання житла, однак на практиці процес забезпечення житлом є надзвичайно повільним та забюрократизованим.

Подібна ситуація спостерігається і з іншими пільгами та гарантіями, передбаченими законодавством – безоплатним медичним обслуговуванням, санаторно-курортним лікуванням, знижками на оплату житлово-комунальних послуг тощо. Часто реалізація цих прав ускладнюється через відсутність належного фінансування, недосконалість організаційних механізмів, бюрократичні перепони [6, с. 63].

Серйозним викликом для системи соціального і правового захисту військовослужбовців є триваюча збройна агресія Російської Федерації проти України. В умовах бойових дій значно зростає кількість військовослужбовців, які потребують додаткового соціального захисту – учасників бойових дій, інвалідів війни, сімей загиблих військовослужбовців тощо. Чинне законодавство не повною мірою враховує особливості їх правового статусу та потреби у соціальній підтримці. Зокрема, актуальними залишаються питання удосконалення механізмів надання статусу учасника бойових дій, забезпечення ефективної реабілітації та соціальної адаптації військовослужбовців, які отримали поранення чи інвалідність, надання всебічної підтримки сім'ям загиблих військових [3, с. 168].

Ще однією проблемою є недостатня обізнаність самих військовослужбовців та членів їх сімей щодо своїх прав та гарантій, передбачених законодавством. Часто вони не обізнані про існуючі пільги та компенсації, на які мають право, не вміють їх оформлювати та відстоювати. Це призводить до того, що значна частина військовослужбовців та членів їх сімей не може повною мірою реалізувати свої права на соціальний і правовий захист. Вирішення цієї проблеми потребує проведення широкої інформаційно-роз'яснювальної роботи, підвищення рівня правової культури та обізнаності серед військовослужбовців та членів їх сімей.

Таким чином, незважаючи на наявність розгалуженого законодавства у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, його практична реалізація стикається з низкою проблем та перешкод. Серед них – недосконалість та суперечливість окремих законодавчих норм, декларативність деяких положень, відсутність ефективних механізмів реалізації прав і гарантій, недостатнє врахування особливостей різних категорій військовослужбовців, низький рівень правової обізнаності серед самих військових та членів їх сімей [8, с. 250].

Вирішення цих проблем потребує комплексного підходу, який включає удосконалення законодавчої бази, посилення контролю за виконанням законодавства, забезпечення належного фінансування та організаційної підтримки з боку держави, активне залучення самих військовослужбовців та громадянського суспільства до процесу вдосконалення системи соціального і правового захисту. Лише за умови консолідації зусиль усіх зацікавлених сторін можливо забезпечити реальний та ефективний соціальний і правовий захист тих, хто стоїть на сторожі незалежності, суверенітету та територіальної цілісності нашої держави.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що правове забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей є одним із пріоритетних напрямів державної політики України. В умовах триваючої збройної агресії проти нашої держави, коли на Збройні Сили України та інші військові формування покладається відповідальна місія із захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості України, питання соціального і правового захисту військовослужбовців набуває особливої актуальності та значущості.

Аналіз законодавчої бази свідчить, що в Україні створено достатньо розвинену систему правового регулювання соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Конституція України, закони України

«Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та інші законодавчі акти встановлюють широкий спектр прав, пільг та гарантій для військовослужбовців та членів їх сімей. Держава гарантує їм належний рівень грошового та матеріального забезпечення, безоплатну медичну допомогу, санаторно-курортне лікування, забезпечення житлом, право на освіту та працевлаштування, пенсійне забезпечення тощо.

Водночас, практична реалізація законодавчих норм у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців стикається з низкою проблем та перешкод. Серед них – недосконалість та суперечливість окремих законодавчих положень, декларативність деяких норм, відсутність ефективних механізмів реалізації прав і гарантій, недостатнє врахування особливостей різних категорій військовослужбовців, низький рівень правової обізнаності серед самих військових та членів їх сімей. Ці проблеми значно знижують ефективність системи соціального і правового захисту військовослужбовців, перешкоджають повноцінній реалізації їхніх прав та законних інтересів.

Особливої гостроти ці проблеми набувають в умовах збройного конфлікту на сході України. Військовослужбовці, які беруть безпосередню участь у бойових діях, стикаються з підвищеними ризиками для життя та здоров'я, зазнають значних фізичних та психологічних навантажень. Учасники бойових дій, інваліди війни, сім'ї загиблих військовослужбовців потребують додаткових гарантій соціального захисту та підтримки з боку держави. Поряд з цим, чинне законодавство не повною мірою враховує їхні особливі потреби та проблеми, що призводить до труднощів у реалізації їхніх прав на практиці.

Вирішення зазначених проблем потребує комплексного та системного підходу, який включає удосконалення законодавчої бази, посилення контролю за виконанням

законодавства, забезпечення належного фінансування та організаційної підтримки з боку держави, активне залучення самих військовослужбовців та громадянського суспільства до процесу вдосконалення системи соціального і правового захисту.

Насамперед, необхідно провести ретельний аналіз та систематизацію чинного законодавства у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців, усунути існуючі суперечності та прогалини, забезпечити узгодженість та взаємодоповнюваність різних нормативно-правових актів. Важливо запровадити дієві механізми реалізації законодавчих норм на практиці, зокрема, шляхом розробки чітких процедур та стандартів надання соціальних послуг, посилення відповідальності посадових осіб за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків у цій сфері.

Проблема правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей є надзвичайно актуальною та важливою для сучасної України. Від ефективності функціонування цієї системи значною мірою залежить боєздатність та моральний дух українського війська, готовність військовослужбовців виконувати свій конституційний обов'язок із захисту Вітчизни. Держава повинна докласти максимум зусиль для створення належних умов проходження військової служби, забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей всім необхідним для гідного життя та ефективного виконання службових обов'язків.

Вирішення проблем правового забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців потребує консолідації зусиль усіх гілок влади, силових структур, громадянського суспільства. Лише спільними зусиллями, на основі конструктивного діалогу та співпраці, можливо досягти реального покращення становища військовослужбовців та членів їх сімей, підвищити ефективність системи їх соціального і правового захисту. Це завдання має стати одним із пріоритетів державної політики, запорукою зміцнення обороноздатності та національної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автушенко І. Державний соціально-правовий захист військовослужбовців Збройних сил України та членів їхніх сімей у 1997–2011 рр. *Pamięty. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2017. Т. 2. С. 121–140.
2. Вакулєнко О. Правовий, психологічний та соціально-економічний аспекти проблеми моральної шкоди, завданої громаді. *Право України*. 2018. № 2018/04. С. 165.
3. Кривенко Ю. В. Військовослужбовець та доброволець: правовий і соціальний захист. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Т. 1, № 3(28). С. 166–170.
4. Луценко Ю. В. Правові засади формування та реалізації воєнної політики України. *Scientific papers of the legislation institute of the verkhovna rada of ukraine*. 2019. № 4. С. 130–136.
5. Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 83.
6. Сокол М. В. Сім'я як суб'єкт соціально-забезпечувальних правовідносин у сфері державних соціальних допомог. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2(31). С. 60–64.
7. Тараненко Г. В. Правова просвіта населення як елемент правової культури суспільства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 1 (37). С. 87–94.
8. Шинкар Т. І. Право на доступ до публічної інформації: правове забезпечення та проблеми імплементації в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 85. С. 247–254.

СУЧАСНИЙ СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ЗВ'ЯЗКУ МЕХАНІЗОВАНОГО БАТАЛЬЙОНУ

THE CURRENT STATE OF THE ORGANIZATION OF THE MECHANISM BATTALION COMMUNICATION

Матюшенко С.Я., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Колдашов О.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Брідня Є.О., начальник кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Чалій М.Г., викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто основи організації зв'язку механізованого батальйону. Окреслено ключові елементи системи управління підрозділами механізованого батальйону. Визначено основні фактори, які мають безпосередній вплив на організацію і забезпечення зв'язку в даних підрозділах.

Запропоновано до них віднести: технічні можливості та доступність сучасних засобів зв'язку; готовність та ефективність комунікаційних мереж і систем передачі даних та розгортання запасних засобів зв'язку та створення резервних мереж для надійності і безперервності зв'язку.

Зазначено, що задача зв'язку механізованого батальйону полягає в забезпеченні надійної, швидкої та ефективної комунікації між всіма підрозділами батальйону та командуванням. Це включає передачу важливої інформації, координацію дій, планування операцій, прийняття стратегічних і тактичних рішень, а також виконання наказів та взаємодію з іншими військовими одиницями.

Поряд з характеристикою системи задач зв'язку, визначено його основні напрями, а саме: координація та управління; розвідка та розпорядження; підтримка охорони та безпеки; логістика та забезпечення; зв'язок зі штабом та іншими військовими одиницями; технічна підтримка та обслуговування.

Акцентовано увагу, на тому, що система зв'язку повинна бути в постійній готовності до забезпечення управління підрозділами, мати високу стійкість, мобільність, необхідну пропускну здатність і задовольняти вимогам безпеки.

Доведено, що системи зв'язку механізованого батальйону з урахуванням поточної геополітичної ситуації та реальних загроз потребує удосконалення, зокрема в частині розробки та впровадження передових технологій, навчання та підвищення кваліфікації військового персоналу, створення резервних каналів зв'язку, співпраці з міжнародними партнерами та альянсами, а також зміцненні кіберзахисту.

Ключові слова: організація зв'язку, механізований батальйон, безпека, військові операції, бойові операції, управління, передача даних, засоби зв'язку, збройна агресія.

The article discusses the basics of the mechanized battalion communications organization. The key elements of the management system of units of the mechanized battalion are outlined. The main factors that have a direct impact on the organization and provision of communication in these units have been identified.

It is suggested that they include: technical capabilities and availability of modern means of communication; the readiness and efficiency of communication networks and data transmission systems and the deployment of spare means of communication and the creation of backup networks for the reliability and continuity of communication.

It is noted that the task of communication of the mechanized battalion is to ensure reliable, fast and effective communication between all units of the battalion and the command. This includes communicating critical information, coordinating actions, planning operations, making strategic and tactical decisions, and executing orders and interacting with other military units.

Along with the characteristics of the system of communication tasks, its main directions are defined, namely: coordination and management; intelligence and disposition; security and safety support; logistics and supply; communication with the headquarters and other military units; technical support and maintenance.

Attention is focused on the fact that the communication system must be in constant readiness to ensure the management of units, have high stability, mobility, the necessary bandwidth and meet security requirements.

It has been proven that the communication system of the mechanized battalion, taking into account the current geopolitical situation and real threats, needs to be improved, in particular in terms of the development and implementation of advanced technologies, training and advanced training of military personnel, the creation of backup communication channels, cooperation with international partners and alliances, as well as strengthening cyber defense.

Key words: communications organization, mechanized battalion, security, military operations, combat operations, management, data transmission, means of communication, armed aggression.

Постановка проблеми. Сучасний стан організації зв'язку механізованого батальйону є ключем до безпеки та ефективності військових операцій.

Забезпечення ефективного зв'язку у механізованих батальйонах є вирішальним фактором для успішного виконання військових завдань та забезпечення безпеки на полі бою. У сучасному світі, охопленому швидкими технологічними змінами та розвитком кіберзагроз, це питання набуває ще більшого значення. Організація зв'язку в механізованому батальйоні не лише координує дії підрозділів, а й є критичним елементом для прийняття стратегічних та тактичних рішень у реальному часі.

Перш за все, забезпечення ефективного зв'язку є запорукою успішного управління бойовими операціями. Вій-

ськове керівництво повинно мати можливість швидко отримувати та передавати інформацію для аналізу ситуації та прийняття рішень. Крім того, зв'язок є необхідним для координації дій різних підрозділів, таких як інженерні, артилерійські та медичні, щоб забезпечити інтегровану підтримку бойових операцій.

Друге, механізовані батальйони є основою сучасних армій та їхня бойова готовність напряму впливає на загальну військову силу країни. Забезпечення надійного та ефективного зв'язку дозволяє цим батальйонам реагувати на загрози швидко та координовано, забезпечуючи відповідну реакцію на будь-яку ситуацію.

Третім аспектом є технологічні виклики. Швидкий розвиток комунікаційних технологій вимагає постійного

оновлення та модернізації систем зв'язку. Забезпечення механізованих батальйонів передовими комунікаційними засобами дозволяє підвищити їхню ефективність і конкурентоспроможність на полі бою.

Крім того, у світлі зростання кіберзагроз, забезпечення кібербезпеки мереж зв'язку стає критично важливим завданням. Військові мережі повинні бути захищеними від хакерських атак та інших кіберзагроз, щоб забезпечити надійність зв'язку у будь-яких умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-розробкою питань пов'язаних з організацією зв'язку механізованого батальйону займалися такі науковці, як: П. Алтухов, Б. Бойчук, О. Вакуленко, Т. Гурський, О. Лаврут, В. Раєвський, В. Рудик, В. Рапко, М. Фомін, Є. Шугалій, В. Шолудько та інші.

Метою статті є дослідження основних аспектів організації зв'язку механізованого батальйону, шляхом розкриття його системи управління, завдань та засобів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Механізований батальйон є основним загальновійськовим тактичним підрозділом Сухопутних військ, які організаційно входять до складу механізованої бригади [1, с. 115]. Система управління підрозділами механізованого батальйону є ключовим елементом для координації та ефективного ведення бойових операцій. Вона включає в себе різноманітні компоненти та процедури, спрямовані на забезпечення взаємодії між різними підрозділами, прийняття швидких та обґрунтованих рішень та забезпечення успішного виконання бойових завдань.

На нашу думку до ключових елементів системи управління підрозділами механізованого батальйону відносяться.

По-перше, командний склад, який включає командира батальйону, його заступників, начальників штабу та інших керівників підрозділів. Командний склад відповідає за прийняття стратегічних рішень, планування бойових операцій та координацію дій підрозділів.

По-друге, штабні підрозділи, а саме розвідувальний, оперативний, зв'язку, логістики та інші підрозділи.

По-третє, система зв'язку, що забезпечує комунікацію між різними підрозділами та командним складом в умовах бойової діяльності.

Відповідно, тактичне та оперативне керівництво, навчання та підготовка також входять до елементів системи управління підрозділами механізованого батальйону і відіграють важливу роль при розробці та впровадженні тактичних планів дій, визначенні пріоритетів та ресурсів на різних етапах бойових операцій.

Ці елементи разом утворюють систему управління підрозділами механізованого батальйону, яка забезпечує ефективну координацію, комунікацію та керівництво в умовах бойових операцій. Розуміння та вдосконалення цієї системи є важливим завданням для досягнення успіху на полі бою.

Безумовно, метою нашого дослідження є розкриття саме елементу організації зв'язку підрозділами механізованого батальйону.

Аналізуючи дане питання, ми погоджуємося Д. Зайцевим, що на організацію і забезпечення зв'язку в цих підрозділах безпосередній вплив здійснюють такі основні фактори, як: характер бойових дій; роль та місце батальйону у бойовому порядку бригади; бойові завдання батальйону; бойовий склад і засоби підсилення батальйону; бойовий порядок батальйону; прийнята система управління підрозділами; наявність і стан сил і засобів зв'язку [2, с. 90]. В свою чергу суттєвий вплив мають також фізико-географічні та гідрометеорологічні умови та наявність часу на організацію зв'язку.

В контексті зазначено, можемо також запропонувати до основних факторів віднести технічні можливості та доступність сучасних засобів зв'язку; готовність та ефективність комунікаційних мереж і систем передачі даних та розгор-

тання запасних засобів зв'язку та створення резервних мереж для надійності і безперервності зв'язку.

Основним етапом перед зв'язком, як процесом обміну інформацією у системі управління підрозділами механізованого батальйону, ставляться визначені задачі, які витікають із відповідних задач управління. До основних задач зв'язку, на думку С. Давіденко, О. Лаврути, С. Івко відносяться: забезпечення стійкого зв'язку із командиром та штабом бригади та своєчасного прийому сигналів і команд бойового управління; забезпечення безперервного управління підлеглими підрозділами і приданими підрозділами у любых умовах; забезпечення прийому і передачі сигналів оповіщення і попередження підрозділів про безпосередню загрозу використання противником ЗМЗ, попередження про повітряного противника, про радіоактивне, хімічне і бактеріологічне (біологічне) зараження; забезпечення обміну інформацією між взаємодіючими підрозділами; передача розпоряджень і прийом донесень із спеціального, технічного і тилового забезпечення бойових дій підрозділів [3, с. 121].

На наш погляд, задача зв'язку механізованого батальйону полягає в забезпеченні надійної, швидкої та ефективної комунікації між всіма підрозділами батальйону та командуванням. Це включає передачу важливої інформації, координацію дій, планування операцій, прийняття стратегічних і тактичних рішень, а також виконання наказів та взаємодію з іншими військовими одиницями.

Задача зв'язку в механізованому батальйоні також включає забезпечення безперебійного зв'язку навіть в умовах обмежень, таких як перешкоди в терені, електромагнітні перешкоди або кібератаки. Вона передбачає використання різних засобів зв'язку, включаючи радіо, кабельне з'єднання, супутникові системи та інші технології, залежно від умов та вимог конкретної ситуації.

Крім того, задача зв'язку включає також забезпечення безпеки передаваної інформації, захист від прослуховування та перехоплення, а також забезпечення конфіденційності та цілісності даних. Вона є однією з ключових складових успішної бойової діяльності та забезпечення безпеки військових операцій.

Таким чином, основними напрямками зв'язку в механізованому батальйоні є координація та управління; розвідка та розпорядження; підтримка охорони та безпеки; логістика та забезпечення; зв'язок зі штабом та іншими військовими одиницями; технічна підтримка та обслуговування.

Для успішного рішення зазначених завдань зв'язок повинен забезпечувати виконання ряду вимог, найважливішими з яких є своєчасність, вірогідність і таємність. Своєчасність зв'язку характеризує здатність його забезпечувати передачу (доставку) повідомлень і ведення переговорів у задані терміни, що зумовлені тактичною обстановкою. Вірогідність зв'язку характеризує здатність його забезпечувати відтворення переданих повідомлень у пунктах прийому з заданою точністю. Таємність зв'язку характеризує здатність його протистояти розкриттю противником змісту переданої інформації, факту, місця її передачі і приналежності об'єкта передачі [4, с. 157].

Система зв'язку повинна бути в постійній готовності до забезпечення управління підрозділами, мати високу стійкість, мобільність, необхідну пропускну здатність і задовольняти вимогам безпеки [4, с. 158].

На сьогоднішній день, у зв'язку з військовою агресією росії, сучасний стан організації зв'язку механізованого батальйону набуває особливої важливості та актуальності. Враховуючи агресивну політику росії, а також її здатність до гібридної та гібридно-інформаційної війни, зв'язок стає ключовим фактором для успішної оборони та забезпечення безпеки країни.

Отже, умови військової агресії створюють великі виклики для систем зв'язку. Наявність надійних засобів зв'язку, які працюють навіть в умовах електронної перешкоди або кібе-

ратак, стає вирішальною для забезпечення комунікації між військовими підрозділами та командуванням.

З урахуванням інформаційної загрози, також важливе значення набуває захист передаваних даних від прослуховування та перехоплення. Шифрування і захист від кіберзагроз стають невід'ємною частиною систем зв'язку.

На даний час, умови військового конфлікту вимагають швидкої реакції та перегрупування військ. В цьому випадку, забезпечення мобільності та оперативності засобів зв'язку повинні швидко адаптуватися до змінних обставин.

В той же час, слід зазначити, що наявність забезпеченого та добре планованого зв'язку дозволяє ефективно керувати силами та ресурсами у разі військової агресії, що максимізує шанси на успіх у війні.

Підтримуємо позицію С. Давіденко, О. Лаврута, які у своїй науковій праці виокремлюють основні напрями розвитку і модернізації системи зв'язку і управління. Науковці пропонують до них віднести: створення єдиного інфотелекомунікаційного середовища військового призначення; відмову від використання цивільних корпоративних засобів зв'язку в інтересах управління військами і зброєю; використання тільки цифрових засобів телекомунікацій сертифікованих для військового призначення; забезпечення сумісності мереж військового зв'язку

з мережами загального користування національних систем зв'язку і мережами зв'язку інших силових структур; повна інтеграція всіх телекомунікаційних засобів Збройних Сил України та інших державних структур управління [3, с. 204].

Висновок. Таким чином, належно організований та ефективний зв'язок механізованого батальйону є невід'ємною складовою національної оборони та безпеки держави. У зв'язку з загрозою військової агресії росії, максимальне удосконалення цієї системи стає надзвичайно важливим завданням. Надійний та ефективний зв'язок дозволить забезпечити оперативність командування, координацію дій військових підрозділів, а також реагування на будь-які загрози.

Удосконалення системи зв'язку механізованого батальйону включає в себе розробку та впровадження передових технологій, навчання та підвищення кваліфікації військового персоналу, створення резервних каналів зв'язку, співпрацю з міжнародними партнерами та альянсами, а також зміцнення кіберзахисту. Враховуючи поточну геополітичну ситуацію та реальні загрози, наша держава повинна приділяти максимальну увагу удосконаленню зв'язку механізованих батальйонів, щоб забезпечити свою обороноздатність та безпеку національного території.

ЛІТЕРАТУРА

1. Організація військового зв'язку: навчальний посібник. В. Г. Шолудько, М. Ю. Єсаулов, О. В. Вакуленко, Т. Г. Гурський, М. М. Фомін. Київ: Вид. дім «СКІФ», 2023. 280 с.
2. Радіоелектронна боротьба та організація зв'язку в підрозділах тактичної ланки управління. Д.В. Зайцев, В.Б. Добровольський, А.П. Наконечний, С.М. Семеха. К.: ВІ КНУ. 2021. 209 с.
3. Організація військового зв'язку в підрозділах тактичної ланки управління: Навчальний посібник. С.В. Давіденко, О.О. Лаврут, С.О.Івко «та ін.». Львів: НАСВ, 2018. 289 с.
4. Бойове забезпечення механізованих (танкових) підрозділів у загальновійськовому бою : навч. посіб. О. В. Хіврич, С. П. Корінний, Ю. І. Альошин та ін. К. : ФПОЗ НУОУ, 2018. – с. 176
5. Самсоненко А., Мазанов В., Лукашенко С. Підвищення ефективності рухомого пункту технічного спостереження механізованих підрозділів Національної Гвардії України та Збройних Сил України шляхом його переоснащення. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України . Серія: Військові та технічні науки.* 2019. №1(79). С. 202-216.
6. Давіденко С.В. Організація зв'язку в артилерійських підрозділах СВ ЗС України: Навчальний посібник. Львів: ЛІСВ НУ ЛП, 2008 р. 157 с.
7. Давіденко С.В. Організація зв'язку та засоби зв'язку тактичної ланки управління. Ч.І. ЛІСВ НУ ЛП, 2007, 215 с. Ч.ІІ. ЛІСВ НУ ЛП, 2007, 160 с.

ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ПРИ УЛАШТУВАННІ МІННО-ВИБУХОВИХ ЗАГОРОДЖЕНЬ МАШИНАМИ ІНЖЕНЕРНОГО ОЗБРОЄННЯ З ФІКСАЦІЄЮ ЗАСОБАМИ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ПІДТРИМКИ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ОБОРОННОГО БОЮ

OBSERVANCE OF THE NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW WHEN SETTING UP MINE-EXPLOSIVE BARRIERS BY ENGINEERING WEAPONS MACHINES WITH FIXATION BY MEANS OF GEOSPATIAL SUPPORT DURING THE PREPARATION OF A DEFENSIVE BATTLE

Пугач В.В., викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Зміївський Г.А., викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Артюшенко О.В., заступник начальника кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Бридня Є.О., начальник кафедри військового права

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена питанням дотримання норм міжнародного гуманітарного права при улаштуванні мінно-вибухових загороджень машинами інженерного озброєння з фіксацією засобами геопросторової підтримки під час підготовки оборонного бою.

В ході підготовки оборонного бою механізованими підрозділами створюється система інженерних загороджень. Вона включає мінні поля, групи мін, вузли загороджень, завали, інші протитанкові та протипіхотні перешкоди, підготовлені до руйнування об'єкти, що створюються при підготовці та в ході ведення оборонного бою перед позицією бойової охорони, переднім краєм, у проміжках і на флангах опорних пунктів рот (взводів) та в глибині району оборони батальйону (опорного пункту роти) в поєднанні із системою вогню та природними перешкодами виходячи із замислу бою з урахуванням маневру своїх підрозділів і сусідів.

Основа системи інженерних загороджень складають мінно-вибухові загородження (МВЗ).

Інженерні загородження створюються і нарощуються в ході бою силами штатних підрозділів і доданими підрозділами інженерних військ. При завчасній підготовці оборони в умовах відсутності зіткнення з противником мінно-вибухові загородження улаштовуються за допомогою машин інженерного озброєння: універсальними мінними загороджувачами (УМЗ), гусеничними мінними загороджувачами (ГМЗ), причіпними мінними загороджувачами (ПМЗ) силами доданих підрозділів інженерних військ. Ця інженерна техніка використовується для улаштування протитанкових мінних полів.

Сили оборони України, дотримуючись норм міжнародного гуманітарного права (МГП), не повинні встановлювати протипіхотні мінно-вибухові загородження в некерованому варіанті. Обов'язково здійснюється фіксація інженерних загороджень з оформленням відповідної документації та маркування мінних полів. Фіксація мінно-вибухових загороджень здійснюється за допомогою засобів геопросторової підтримки.

Ключові слова: оборонний бій, міжнародне гуманітарне право, система інженерних загороджень, мінно-вибухові загородження, машини інженерного озброєння, фіксація мінно-вибухових загороджень, протипіхотні вибухові пристрої.

The article is devoted to the issues of compliance with the norms of international humanitarian law when setting up mine-explosive barriers by engineering weapons machines with fixation by means of geospatial support during the preparation of a defensive battle.

In the course of preparing for a defensive battle, mechanized units create a system of engineering barriers. It includes minefields, groups of mines, barriers, rubble, other anti-tank and anti-personnel obstacles, objects prepared for destruction, which are created during the preparation and during the conduct of a defensive battle in front of the combat guard position, the front edge, in the gaps and on the flanks of the support points of companies (platoons) and in the depth of the battalion defense area (company base point) in combination with the fire system and natural obstacles based on the plan of battle, taking into account the maneuver of its units and neighbors.

Mine-explosive barriers are the basis of the system of engineering barriers.

Engineer barriers are created and increased during the battle by the forces of regular units and added units of engineering troops.

With the advance preparation of the defense in the absence of a collision with the enemy, mine-explosive barriers are arranged with the help of engineering weapons machines: universal mine barriers (UMZ), tracked mine barriers (GMZ), towed mine barriers (PMZ) by the forces of the attached units of the engineering forces. This engineering technique is used to arrange anti-tank minefields.

The defense forces of Ukraine, observing the norms of international humanitarian law (IHL), should not install anti-personnel mine-explosive barriers in an unguided version. Engineering barriers must be fixed with appropriate documentation and marking of minefields. Fixation of mine-explosive barriers is carried out with the help of geospatial support.

Key words: defensive battle, international humanitarian law, the system of engineering barriers, mine-explosive barriers, engineering weapons machines, fixing mine-explosive barriers, anti-personnel explosive devices.

Постановка проблеми. Досвід відбиття повномасштабної російської агресії свідчить, що правильно організований і підготовлений оборонний бій забезпечує відбиття наступу противника, нанесення йому максимальних втрат, утримання важливих районів (рубежів, об'єктів) місцевості і створення сприятливих умов для переходу в наступ або інших дій [1, с. 28].

В ході підготовки оборонного бою механізованими підрозділами створюється система інженерних загороджень

(ІЗ). Вона включає мінні поля, групи мін, вузли загороджень, завали, інші протитанкові та протипіхотні перешкоди, підготовлені до руйнування об'єкти, що створюються при підготовці та в ході ведення оборонного бою перед позицією бойової охорони, переднім краєм, у проміжках і на флангах опорних пунктів рот (взводів) та в глибині району оборони батальйону (опорного пункту роти) в поєднанні із системою вогню та природними перешкодами виходячи із замислу бою з урахуванням маневру своїх підрозділів і сусідів.

Основа системи інженерних загороджень складають мінно-вибухові загородження.

Інженерні загородження створюються і нарощуються в ході бою силами штатних підрозділів і доданими підрозділами інженерних військ [2, с. 107].

Система міжнародного гуманітарного права регламентує правила улаштування МВЗ з певними заборонами і обмеженнями на використання протипіхотних мін.

Метою статті є аналіз та відпрацювання рекомендацій щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права при улаштуванні мінно-вибухових загороджень машинами інженерного озброєння з фіксацією засобами геопросторової підтримки під час підготовки оборонного бою.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, створення системи інженерних загороджень для зменшення мобільності противника та завдання йому втрат, є вагомим внеском для досягнення мети оборонного бою.

На ділянці оборони військової частини система загороджень створюється за єдиним планом на усю глибину і включає тактичні загородження. Основа тактичних загороджень складають мінно-вибухові загородження (в першу чергу протитанкові).

Мінно-вибухові загородження улаштовуються: у першому ступені готовності – у смузі забезпечення, на передовій позиції, перед позиціями бойової охорони, перед переднім краєм оборони, на відкритих флангах і в проміжках між підрозділами, які обороняються; у другому ступені готовності – в глибині оборони та на шляхах відходу підрозділів, виділених для оборони передової позиції (смути забезпечення).

Перший ступінь готовності – загородження, приведені у повну бойову готовність: у мінних полях некеровані міни остаточно споряджені та встановлені, керовані міни переведені у бойовий стан; огороження мінних полів зняті; на визначених до руйнування об'єктах підривні заряди та об'єктні міни встановлені та замасковані, механізми об'єктних мін увімкнуті, в заряди встановлені детонатори.

Другий ступінь готовності – в мінних полях некеровані міни остаточно споряджені та встановлені, але мінні поля огорожені й охороняються; керовані міни знаходяться у безпечному положенні; на визначених до руйнування об'єктах підривні заряди встановлені та замасковані, детонатори приєднані до підривних мереж, але у заряди не вставлені; об'єктні міни встановлені та замасковані, механізми об'єктних мін не включені.

Ступінь готовності мінно-вибухових загороджень, порядок їх переведення з одного ступеня готовності в інший, а також час руйнування об'єктів визначаються загальновійськовим командиром.

При завчасній підготовці оборони в умовах відсутності зіткнення з противником мінно-вибухові загородження улаштовуються за допомогою машин інженерного озброєння: універсальними мінними загороджувачами (УМЗ), гусеничними мінними загороджувачами (ГМЗ), причіпними мінними загороджувачами (ПМЗ) силами доданих підрозділів інженерних військ. Ця інженерна техніка використовується для улаштування протитанкових мінних полів [4, с. 14–22].

18 вересня 1997 року Україна приєдналася до Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення, яку було ратифіковано 18 травня 2005 року відповідним Законом України.

Згідно Конвенції, кожна держава-учасниця зобов'язується ніколи і ні за яких обставин:

- не застосовувати протипіхотні міни;
- не розробляти, не виробляти, не набувати іншим чином, не накопичувати, не зберігати і нікому не передавати, прямо чи опосередковано, протипіхотні міни;
- не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яким чином будь-кого до проведення діяльності, забороненої для держави-учасниці згідно з цією Конвенцією.

Кожна держава-учасниця зобов'язується знищити всі протипіхотні міни або забезпечити їхнє знищення відповідно до положень цієї Конвенції [4].

Україна на теперішній час використовує протипіхотні вибухові пристрої тільки в керованому варіанті. З мільйонна протипіхотних мін, які не можна використовувати у керованому варіанті були знищені до 2020 року [5].

За будь-яких умов обстановки забороняється застосовувати мінно-вибухові загородження проти цивільного населення і цивільних об'єктів.

У разі будь-якого встановлення мін, коли можливе ураження цивільного населення, проводиться завчасне його оповіщення, за винятком випадків, коли таке оповіщення неможливе через складну обстановку.

Під час воєнних дій МВЗ, встановлені в промаркованому периметрі, передаються у встановленому порядку від одних військових частин до інших або знищуються (знімаються) перед залишенням району.

Після припинення воєнних дій з метою зменшення небезпеки, яку становлять вибухонебезпечні предмети – наслідки війни та міни, на уражених територіях вживають таких заходів:

- визначають і вивчають загрозу, яку становлять вибухонебезпечні предмети – наслідки війни та міни;
- визначають потреби позначення й знешкодження, видалення чи знищення та можливість їх виконання, а також установлюють пріоритетність таких потреб;

- позначають місцезнаходження вибухонебезпечних предметів – наслідків війни та мін, знешкоджують, видаляють чи знищують їх;

- мобілізують ресурси для здійснення такої діяльності [6].

Для отримання повної інформації про МВЗ здійснюється фіксація мінних полів.

Фіксація МВЗ – це прив'язка їх до орієнтирів, які є на місцевості та топографічних картах для точного визначення місцезнаходження ІЗ на карті і на місцевості, яка дозволяє забезпечити безпечні дії своїх військ, швидкий пошук встановлених (розвіданих) загороджень під час їх розминування. Під час фіксації складається формуляр, в якому вказують основні характеристики ІЗ, дані їх прив'язки до орієнтирів, які є на місцевості та топографічних картах, а також дані про встановлення об'єктних мін і підривних зарядів.

Для фіксації МВЗ використовують засоби геопросторової підтримки: компаси, кутоміри, артилерійські бусолі, навігаційна апаратура на інженерній техніці, неавтономна навігаційна апаратура. Так, наприклад, неавтономна навігаційна апаратура представлена радіонавігаційною системою (РНС) та супутниковою радіонавігаційною системою (СРНС) [3, с. 128–153].

Мінні поля повинні бути позначені, щоб запобігти ураженню своїх військ. Маркування запобігає випадковому потраплянню своїх військ на МП або групи мін, і воно є вимогою згідно з угодами НАТО (STANAGs) і Женевською конвенцією. При встановленні мінного поля позаду переднього краю своїх військ, їх слід позначати з чотирьох сторін.

Маркування території, де МВЗ повинні встановлюватися артилерією або авіацією, не проводиться.

Перед переднім краєм позицій наших військ МВЗ зазвичай не маркуються. Проте, командири підрозділів мають зробити все можливе, щоб позначити їх, як тільки тактична обстановка зміниться і дозволить це зробити [3, с. 153–157].

Висновок. Отже, дотримання норм міжнародного гуманітарного права при улаштуванні мінно-вибухових загороджень машинами інженерного озброєння з фіксацією засобами геопросторової підтримки під час підготовки оборонного бою має велике значення для досягнення мети останнього.

Рекомендовано для командирів як загальновійськових, так і інженерних підрозділів суворо дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, здійснювати чітку фіксацію та маркування мінно-вибухових загороджень згідно міжнародних стандартів. В системі бойової підготовки в підрозділах рекомендується вивчати Конвенцію про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення та національні нормативно-правові документи, які регламентують процес улаштування МВЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойовий статут механізованих і танкових військ Сухопутних військ Збройних Сил України. Ч. 2. Батальйон, рота. Київ : КСВ ЗСУ, 2016. 225 с.
2. Бойовий статут Сил підтримки "Інженерні війська Збройних Сил України" частина II (Батальйон, рота). Київ : КСВ ЗСУ, 2021. 268 с.
3. Настанова "Улаштування інженерних загороджень, їх маркування, облік та звітність". Київ : КСП ЗСУ, 2020. 216 с.
4. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення <https://ips.ligazakon.net/document/MU97346>
5. Україна ліквідувала 3 млн протипіхотних мін <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayina-likvidovala-3-mln-protypihotnyh-min/>
6. Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України". <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

РОЗДІЛ 13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/126>

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ВПЛИВУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

MAIN VECTORS OF THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON ADMINISTRATIVE LAW

Соломаха А.Г., к.ю.н., адвокат

В статті висвітлені особливості впливу глобалізації на адміністративне право. Виокремлено основні вектори впливу глобалізації на адміністративне право, а саме: 1) гармонізація адміністративного права з міжнародними нормами здійснюється з урахуванням національних особливостей; 2) застосування норм і принципів, що базуються на правових цінностях, що стає ключовим фактором в адміністративно-правових відносинах; 3) останнім часом, на адміністративне право все більше впливають норми м'якого права; 4) формуються нові доктринальні підходи до регулювання адміністративно-правових відносин із урахуванням вимог глобального адміністративного права; 5) трансформується сутність адміністративного права України. Зазначено, що під впливом глобалізаційних процесів трансформується сутність адміністративного права України, зокрема : а) розширюється й поглиблюється зміст науки адміністративного права України, зокрема, публічного адміністрування, верховенства права, прав людини, здійснення правосуддя; в) імплементацію в національний адміністративно-правовий простір елементів глобального адміністративного права, насамперед, таких правових ідей і доктрин: право миру, право безпеки, право транспарентності тощо. Розкрито, основні засади функціонування глобального адміністративного права. Основні засади функціонування глобального адміністративного права включають: а) залучення суспільства; б) підвищення рівня захисту прав і свобод; в) підвищення рівня ефективності управління; г) гармонізація норм. В наслідок дослідження зроблено висновок, що у сучасних умовах глобалізації адміністративне право України зазнає суттєвих змін. Інтеграція до міжнародних правових систем і адаптація до європейських стандартів вводять нові елементи в національне законодавство, сприяючи покращенню механізмів регулювання та акцентуючи увагу на правах людини, прозорості й підзвітності влади.

Ключові слова: адміністративне право, наука адміністративного права, глобалізація, глобалізаційні процеси, євроінтеграція, міжнародні стандарти, вектори впливу.

The article highlights the peculiarities of the impact of globalization on administrative law. The main vectors of the impact of globalization on administrative law are singled out, namely: 1) harmonization of administrative law with international norms is carried out taking into account national characteristics; 2) application of norms and principles based on legal values, which becomes a key factor in administrative-legal relations; 3) recently, administrative law is increasingly affected by the norms of soft law; 4) new doctrinal approaches to the regulation of administrative-legal relations are being formed, taking into account the requirements of global administrative law; 5) the essence of the administrative law of Ukraine is being transformed. It is noted that the essence of administrative law of Ukraine is being transformed under the influence of globalization processes, in particular: a) the content of the science of administrative law in general, as well as its individual components, is expanding and deepening; b) recognition and implementation of new international and European legal standards for domestic law (in particular, public administration, rule of law, human rights, administration of justice); c) implementation into the national administrative and legal space of elements of global administrative law, first of all, such legal ideas and doctrines: the right of peace, the right of security, the right of transparency, etc. The main principles of the functioning of global administrative law have been revealed. The main principles of the functioning of global administrative law include: a) involvement of society; b) increasing the level of protection of rights and freedoms; c) increasing the level of management efficiency; d) harmonization of standards. As a result of the study, it was concluded that in the modern conditions of globalization, the administrative law of Ukraine undergoes significant changes. Integration into international legal systems and adaptation to European standards introduce new elements into national legislation, contributing to the improvement of regulatory mechanisms and emphasizing human rights, transparency and accountability of authorities.

Key words: administrative law, science of administrative law, globalization, globalization processes, European integration, international standards, vectors of influence.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. М. О. Кравець, досліджуючи питання розвитку адміністративного права в Україні у світлі глобалізаційних процесів, робить висновок, що «Питання глобалізації є досить актуальним у сучасному світі, тим паче для України. Завдяки глобалізаційним процесам відбувається налагоджування відносин і «будується» взаєморозуміння між країнами. Розвиток адміністративного права у світлі глобалізаційних процесів здійснюється завдяки впливу світових досліджень та практики на управління державою. Останнім часом більшість країн зацікавилася глобалізацією адміністративного права, бо, скоріш за все, воно призведе до формування єдиної політичної мови» [1, с. 158].

В той же час є дослідники, які звертають увагу на певних проблемних питаннях, на складність і суперечливість процесу глобалізації. «Замість того, щоб вести до однорідності й інтеграції, глобалізація, на їхню думку, виявляє різномірність розвитку між країнами. Це може бути спри-

чинено різними культурними, політичними та економічними контекстами, в яких перебувають держави, що реагують на глобальні виклики по-різному» [2, с. 20].

Дійсно, з огляду на те, що глобалізація спонукає не лише до розвитку економічних зв'язків, але й підсилює питання національної ідентичності та суверенітету, виникає ризик загострення конфліктів як на регіональному, так і на міжнародному рівнях. Таким чином, необхідні подальші дослідження для більш глибокого аналізу сучасних динамік у міжнародних відносинах та правових системах певних держав та певних національних галузей права, підкреслюючи важливість врахування місцевих інтересів у глобальних ініціативах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Проблематикою впливу глобалізації на адміністративне право займалися : І. Бородін, Р. Войтович, О. Войтанович, М. Кравець, Б. Кормич, А. Пухтецька, О. Радішевська, а також інші вітчизняні науковці.

Останнім часом дослідження впливу глобалізації на адміністративне право відзначаються серйозною нестачею уваги. Це свідчить про те, що тема залишається недостатньо дослідженою, що підкреслює значущість і актуальність піднятих у цій статті питань.

Постановка завдань. Основним завданням, розв'язанню якого присвячена дана стаття, є обґрунтування напрямків впливу глобалізації на розвиток адміністративного права в Україні

Виклад основного матеріалу. М. Г. Хаустова висловлює думку, що «глобалізація впливає на право на рівні взаємовідносин національних правових систем, що призводить до посилення їх взаємозалежності, на рівні функціонування національних правових систем, що загострює проблеми світового (глобального) правопорядку, та на рівні методології, що актуалізує пошук нової методології права. Під впливом глобалізації відбуваються внутрішні зміни у праві: змінюється сутність права не тільки на національному, але й на наддержавному, глобальному рівні; змінюється його зміст, цілі, завдання, призначення, а також джерела (форми права)» [3, с. 69].

О. Войтанович, розглядаючи формування національної правової ідеології в умовах глобалізації, виділяє кілька ключових аспектів, які свідчать про вплив глобальних процесів на правовий дискурс в Україні. Він підкреслює, що модернізація правової системи країни відбувається в контексті транскультурних обмінів, що зумовлює необхідність інтеграції національних норм в глобальний правовий простір і проявляється це у наступному: «трансформації сутності національної правової ідеології; розширенні й поглибленні змісту вітчизняної правової ідеології загалом, окремих її складників (правових ідей, цінностей, доктрин) зокрема; визнанні та впровадженні нових для вітчизняного права міжнародних і європейських правових стандартів (зокрема, верховенства права, прав людини, правосуддя); нових складників глобальної ліберальної правової ідеології, насамперед, таких правових ідей і доктрин: право миру, право безпеки, право стійкого розвитку тощо» [4, с. 13].

Глобалізація суттєво впливає на реформування адміністративного законодавства, яке має на меті ефективний захист прав громадян у взаємодії з виконавчою владою. Сучасні підходи акцентують на активній охороні прав людини. Це спонукає українських науковців до адаптації правової системи відповідно до потреб країни та глобальних трансформацій. Модернізація права є необхідною для реагування на сучасні виклики, руйнуючи традиційні структури та дозволяючи державі ухвалювати автономні рішення. Процеси змін охоплюють різні аспекти, що сприяє формуванню більш ефективної правової системи, критично важливої для збереження правопорядку та розвитку правової держави. Так, «В умовах глобалізації адміністративне право має досить цікаві «перестановки», які змінили напрям. Наприклад, особливого значення набув демократизм, тоді як раніше за основу ставили відповідальність. Окрім цього, замість застарілих «рамочок» ціниться гнучкість ситуації тощо» [1, с. 159].

Глобалізація викликає нові виклики для національного адміністративного права, що потребують оперативної адаптації. В цьому контексті формується концепція глобального адміністративного права, яка включає загальноприйняті принципи та стандарти, зміцнюючи зв'язки між національними системами і міжнародними нормами. Це сприяє створенню єдиного правового середовища, підвищуючи прозорість та ефективність управлінських механізмів. Для України, що обрала європейський курс, важливо враховувати ці тенденції, адже розвиток глобального адміністративного права відкриває нові можливості для інтеграції в європейське правове поле та покращення управлінських практик.

О. Радішевська досліджуючи питання європеїзації адміністративного права України звертає увагу, що «сьо-

годні спостерігаємо зміни і в науці адміністративного права, ... і в галузі законодавства, адже вони в сутнісному наповненні системи українського адміністративного права ґрунтуються на традиціях європейського праворозуміння. Важливу роль у цьому процесі має відігравати оновлення адміністративно-правової доктрини, яка забезпечує втілення теоретичних конструкцій у юридичну діяльність, у чинне законодавство, у тлумачення норм права» [5, с. 3].

«Якщо розглядати процес глобалізації в широкому значенні, то його можна назвати системою, котра передає та взаємообмінюється інформацією між поколіннями та народами» [6, с. 5–16].

Узагальнюючи сучасні погляди впливу глобалізації на національне адміністративне право можливо виокремити основні напрямки, зокрема:

1) *Гармонізація адміністративного права з міжнародними стандартами, що набуває дедалі більшої значущості, оскільки країни прагнуть встановити спільні принципи для регулювання адміністративних відносин. Це підвищує ефективність публічного управління, сприяє міжнародну взаємодію та зміцнює довіру до публічних інститутів. Однак важливо адаптувати універсальні підходи з урахуванням національних особливостей, оскільки рівень розвитку гармонізації впливає на участь країн в міжнародній інтеграції й співпраці.* Гармонізація адміністративного права на міжнародному рівні стає дедалі актуальнішою, оскільки дозволяє країнам узгоджувати спільні принципи регулювання адміністративних відносин. Цей процес спрощує координацію між державами, підвищує ефективність управління, а також забезпечує стабільність і прозорість у взаєминах між урядами та громадянами. Важливо враховувати культурні та правові особливості кожної країни для адаптації універсальних принципів. Таким чином, гармонізація не тільки вирішує юридичні колізії, але й сприяє обміну інноваціями в управлінні. Рівень розвитку цього процесу варіюється залежно від країни та її участі в міжнародній інтеграції.

2) *Застосування норм-принципів та правових цінностей у правовому регулюванні адміністративно-правових відносин. У контексті глобалізації міжнародні норми-принципи, засновані на аксіології, є важливими для ефективного управління публічними справами, забезпечуючи верховенство права, рівність, справедливість та гуманізм у різних сферах адміністративної діяльності.*

«В умовах глобалізації саме міжнародні загальні норми-принципи, що мають в основі аксіологічну складову, відіграють ключову роль у системі адміністративно-правових регулятивних засобів впливу на різні сегменти публічного адміністрування» [7, с. 129].

Глобалізація суттєво вплинула на адміністративно-правові відносини, зокрема через застосування різних норм-принципів. Загальні принципи, такі як верховенство права і справедливість, формують базу для цивілізованого суспільства, захищаючи права громадян. Міжгалузеві принципи забезпечують інтеграцію різних правових сфер для ефективного управління, враховуючи перетини з кримінальним і цивільним правом. Спеціально-юридичні норми детально регулюють відповідальність та обов'язки, запобігаючи зловживанням. Правові цінності визначають пріоритети суспільства, служачи етичними орієнтирами. В умовах глобалізації міжнародні норми-принципи формують єдине правове поле, сприяючи стабільності, ефективності публічного управління і зміцненню демократичного суспільства.

Гладкий С. О., вивчаючи питання правових цінностей в контексті практичної проблеми правового життя українського суспільства звертає увагу, що «У науковій літературі правові цінності звичайно трактують як духовні та матеріальні об'єкти, що мають позитивну значущість для людини, людських спільнот і суспільства в цілому і детермінують соціальну активність учасників суспіль-

них відносин. ... Декларування прихильності до європейських цінностей (зокрема, верховенства права) стало нормою поведінки українського політика, держслужбовця, громадського діяча» [8].

3) *На розвиток адміністративного права, останнім часом, все більше впливають норми м'якого права;*

У процесі трансформації адміністративного права під впливом глобалізації спостерігається зростання ролі м'якого права поряд із національними законодавчими актами. Це зумовлено діяльністю міжнародних організацій, які формують нові норми та практики. Судова практика національних та міжнародних судів також суттєво впливає на цю сферу. Водночас зменшується бюрократичний тиск, що сприяє розширенню прав і свобод у публічному адмініструванні. Наприклад, розвиток інститутів адміністративно-правового договору та державно-приватного партнерства відображають новітні підходи до регулювання. Таким чином, сучасна правова система стає більш динамічною та адаптивною, інтегруючи інноваційні елементи для реагування на виклики

Дана позиція віддзеркалюється у зауваженні, що «поряд із національними законодавчими актами (*hard law*), що зберігають своє домінуюче становище в системі національних джерел адміністративного права, зароджується як джерело і м'яке право (*soft law*) міжнародних організацій, практика національних і міжнародних судових органів» [7, с. 129].

4) *Під впливом глобалізації у форматі адміністративного права формуються нові доктринальні підходи щодо регулювання адміністративно-правових відносин із урахуванням вимог глобального адміністративного права.*

Розробка проблематики в галузі науки адміністративного права, з оглядом на сучасні тенденції формування глобального адміністративного права, сприяє формуванню нової доктрини в цій сфері.

Основні засади функціонування глобального адміністративного права такі:

- залучення суспільства до процесу ухвалення рішень, що є дієвим інструментом, який дозволяє враховувати різноманітні думки та інтереси. Організація громадських консультацій, форумів та опитувань допомагає забезпечити ширший спектр думок, що, в свою чергу, призведе до більш зважених і обґрунтованих рішень. Такий підхід не лише підвищує відповідальність органів влади, але й зміцнює демократичні засади, за яких кожен голос важливий. Таким чином, інтеграція прозорості і підзвітності в роботу глобальних адміністративних органів є необхідною умовою для створення ефективної та стійкої системи управління, де кожен має можливість вплинути на процеси, що стосуються його життя;

- «гарантування захисту прав та свобод суб'єктів, які взаємодіють із глобальними адміністративними органами, зокрема і шляхом оскарження рішень, отримання компенсації та захисту від незаконних дій;

- досягнення ефективності адміністративного управління на глобальному рівні, що передбачає створення механізмів контролю, моніторингу й оцінювання діяльності адміністративних органів;

- сприяння гармонізації правових норм на міжнародному рівні, що полегшує співпрацю між державами та міжнародними організаціями, зміцнює міжнародний правопорядок, забезпечує дотримання міжнародних стандартів і норм у діяльності глобальних адміністративних органів тощо» [9, с. 13].

Це явище варто розглядати як динамічний процес, оскільки різні сегменти адміністративного права держав підлягають адаптації до сучасних вимог. Важливо відзначити, що не існує єдиного механізму для регулювання нормотворення, правозастосування та захисту прав. У зв'язку з цим глобальне адміністративне право набуває суттєвого значення для формування ефективних механізмів, що забезпечують стабільність і справедливість в адміністративних відносинах.

В. В. Марчук, Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, досліджуючи питання у площині ролі глобального адміністративного права у сфері правоохоронної діяльності, висловлюють думку, що «Виникнення та розвиток глобального адміністративного права зумовлено процесами глобалізації, які приводять до створення нових форм управління на міжнародному рівні з метою встановлення стандартів і процедур, які забезпечують прозорість і ефективність не тільки глобального управління, але й адміністрування у внутрішньодержавних системах» [9, с. 12].

Також варто підкреслити важливість дослідження та адаптації адміністративних норм, які відповідають викликам сучасності, включаючи цифровізацію суспільства, глобалізацію та утворення нових інституцій. Наприклад, інституту адміністративної процедури. Ці аспекти підкреслюють необхідність перегляду існуючих уявлень про адміністративне право, зокрема в частині його впливу на суспільні відносини у глобальному масштабі.

О. Радішевська досліджуючи питання впливу процесу глобалізації на національне адміністративне право, зазначає, що «розвиток наукових досліджень і викладання у закладах вищої освіти природи глобалізації та її впливу на національну правову систему, а також напрямків формування глобального адміністративного права, з розумінням того, що це динамічний процес (а не явище), який «добровільно» моделює певні сегменти адміністративного права суверенних держав, адже відсутня система інституалізованого апарату нормотворення, правозастосування, правового захисту порушених прав і відповідальності за таке порушення» [7, с. 129].

5) *Під впливом глобалізаційних процесів трансформуються сутність адміністративного права України.*

До основних напрямків трансформації сутності адміністративного права України можливо віднести, зокрема :

- а) розширюється й поглиблюється зміст науки адміністративного права загалом, а також окремих його складових (правових ідей, доктрин, концепцій), наприклад;

- б) визнання та впровадження нових для вітчизняного права міжнародних і європейських правових стандартів (зокрема, публічного адміністрування, верховенства права, прав людини, здійснення правосуддя);

- в) імплементацію в національній адміністративно-правовий простір елементів глобального адміністративного права, насамперед, таких правових ідей і доктрин: право миру, право безпеки, право транспарентності тощо.

Наприклад, Г. А. Терещук звертає увагу, що «сучасна транспарентність це не тільки готовність до комунікації, а й створення сучасної інформаційної інфраструктури та публічного інформаційного продукту, який сприятиме забезпеченню обізнаності громадського суспільства у сфері державно-управлінських процесів» [10, с. 85].

Висновки та перспективи подальших розвідок. У контексті сучасних глобалізаційних процесів адміністративне право України зазнає значних трансформацій. З одного боку, інтеграція в міжнародні правові системи та адаптація до європейських стандартів вносять нові елементи в національне законодавство. Це призводить до удосконалення механізмів регулювання суспільних відносин, збільшення уваги до прав людини, прозорості та підзвітності органів влади. З іншого боку, глобалізація вимагає від України адаптації до викликів, пов'язаних із міжнародною економікою, транснаціональними корпораціями та новими технологіями. У цих умовах адміністративне право набуває нових акцентів, зокрема, в частині захисту інтересів споживачів, управління державними ресурсами та забезпечення сталого розвитку. Таким чином, адміністративне право стає ефективним інструментом, що відповідає на потреби суспільства та враховує глобальні тенденції, сприяючи формуванню прозорої і ефективної державної політики в Україні. Це свідчить про необхідність постійного вдосконалення та реформування правових норм, що регулюють діяльність державних органів і забезпечують баланс між інтересами держави та громадянами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кравець М.О Тенденції розвитку адміністративного права в Україні у світлі глобалізаційних процесів. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 9/2021. С. 158-160. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/40.pdf
2. Anheier H. *Introducing Global Civil Society*. *Global Civil Society: 2001 / ed. H. Anheier, M. Glasius, M. Kaldor, A. Giddens*. Oxford: Oxford Univ. Press; Roma, 2001. P. 20.
3. Хаустова М.Г. Липнік. Вплив глобалізації на правову систему України. *Порівняльно-аналітичне право*, 2019. № 1. С. 66-70. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jsui/bitstream/lib/35728/1/%D0%92%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%93%D0%9B%D0%9E%D0%91%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87.pdf>
4. Войтанович О. Формування національної правової ідеології в умовах глобалізації : автореф. дис. ... кандидата юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Класичний приватний університет. м. Запоріжжя. 2017. 23 с.
5. Радишевська О. Р. Європеїзація адміністративного права України: питання теорії та практики: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2021. 555 с.
6. Войтович Р.В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. С. 680. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Vojtovich.pdf>
7. Радишевська, О. (1). Вплив процесу глобалізації на національне адміністративне право: міжнародно-правовий дискурс. *Часопис Київського університету права*, (4), 126-132. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.21>
8. Гладкий С. О. Правові цінності як практична проблема правового життя українського суспільства. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/9729/1/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1.%D0%9E..pdf>
9. Марчук В.В. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Роль глобального адміністративного права у сфері правоохоронної діяльності. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки*. 2024. № 3. С. 11-16. URL: <https://www.lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/429/391>
10. Терещук Г. А. Принцип прозорості у діяльності органів виконавчої влади: електронна прозорість та цифровізація прозорості. *Наукові записки. Серія: право* Випуск 8. 2020. С. 84-90. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/8_2020/%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA_8_2020-84-90.pdf

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО БІЗНЕСУ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

LEGAL ASPECTS OF STATE REGULATION OF INTELLECTUAL BUSINESS AS AN ELEMENT OF ECONOMIC SECURITY OF INTELLECTUAL ACTIVITY

Цуркан-Сайфуліна Ю.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Біленець Д.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Волощук О.Т., к.ю.н.,
завідувач кафедри кримінальної та міжнародної юстиції
Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

В сьогоденній глобалізації та інноваційного розвитку в світі питання державного регулювання інтелектуального бізнесу набуває особливої актуальності. Інтелектуальна власність стає ключовим елементом економічного розвитку, стимулюючи науково-технічний прогрес і створення високотехнологічних продуктів та послуг. Водночас захист прав інтелектуальної власності є одним із пріоритетних завдань держави, оскільки порушення цих прав, включаючи виробництво та розповсюдження контрафактної продукції, може завдати суттєвої шкоди національній економіці та негативно вплинути на інвестиційний клімат.

В Україні формування та вдосконалення нормативно-правової бази у сфері інтелектуальної власності здійснюється з урахуванням міжнародних стандартів та зобов'язань перед Європейським Союзом. Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності» є важливим кроком у цьому напрямку, спрямованим на підвищення рівня захисту інтелектуальної власності та зміцнення правозастосовної практики. Однак практична реалізація положень законодавства стикається з низкою проблем, таких як складність ідентифікації контрафактної продукції, недосконалість правозастосування та недостатня гармонізація з міжнародними нормами.

Стаття досліджує сучасний стан державного регулювання інтелектуального бізнесу в Україні, зосереджуючись на аналізі чинного законодавства та практичних аспектах захисту інтелектуальної власності. Розглянуто основні проблеми, пов'язані з реалізацією правової охорони інтелектуальної власності, включаючи недостатню ефективність боротьби з порушеннями, а також необхідність удосконалення механізмів виявлення та зупинення розповсюдження контрафактних товарів. Особлива увага приділяється перспективам розвитку державного регулювання, включаючи впровадження інноваційних технологій для підвищення ефективності моніторингу та контролю, а також розвитку міжнародної співпраці у цій сфері.

Значення інтелектуальної власності для економічної безпеки держави полягає не лише у захисті прав на об'єкти інтелектуальної діяльності, але й у створенні сприятливих умов для інноваційної діяльності та комерціалізації інтелектуальних продуктів. Державне регулювання у цій сфері повинно сприяти формуванню ефективної системи захисту інтелектуальної власності, забезпечуючи надійний бар'єр на шляху контрафактної продукції та стимулюючи розвиток інноваційного бізнесу. Стаття пропонує комплексний підхід до вирішення проблем, пов'язаних з регулюванням інтелектуального бізнесу, та окреслює перспективи подальшого розвитку законодавства та правозастосовної практики в Україні.

Ключові слова: інтелектуальна власність, державне регулювання, економічна безпека, інтелектуальний бізнес, контрафактна продукція, законодавство, правозастосування, інноваційні технології, міжнародна співпраця.

In the current era of globalization and innovative development, the issue of state regulation of intellectual business has become particularly relevant. Intellectual property is emerging as a key element of economic growth, fostering scientific and technological progress and the creation of high-tech products and services. Simultaneously, the protection of intellectual property rights is a priority for the state, as violations of these rights, including the production and distribution of counterfeit goods, can cause significant harm to the national economy and negatively affect the investment climate.

In Ukraine, the development and enhancement of the legal framework in the field of intellectual property are carried out with due consideration of international standards and obligations to the European Union. The adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Strengthening the Protection of Intellectual Property Rights" is an important step in this direction, aiming to increase the level of intellectual property protection and strengthen law enforcement practices. However, the practical implementation of the provisions of the legislation faces several challenges, such as the complexity of identifying counterfeit products, shortcomings in law enforcement, and insufficient harmonization with international norms.

This article examines the current state of state regulation of intellectual business in Ukraine, focusing on the analysis of existing legislation and the practical aspects of intellectual property protection. The main issues related to the implementation of legal protection of intellectual property are discussed, including the inadequate effectiveness in combating violations and the need to improve mechanisms for detecting and halting the distribution of counterfeit goods. Special attention is given to the prospects for developing state regulation, including the introduction of innovative technologies to enhance monitoring and control efficiency, as well as the development of international cooperation in this area.

The significance of intellectual property for the state's economic security lies not only in protecting the rights to intellectual activity objects but also in creating favorable conditions for innovation and commercialization of intellectual products. State regulation in this area should contribute to forming an effective system of intellectual property protection, providing a reliable barrier against counterfeit goods and stimulating the development of innovative business. The article proposes a comprehensive approach to addressing issues related to regulating intellectual business and outlines the prospects for further development of legislation and law enforcement practices in Ukraine.

Key words: intellectual property, state regulation, economic security, intellectual business, counterfeit goods, legislation, law enforcement, innovative technologies, international cooperation.

Постановка проблеми. В умовах сучасної економіки, що базується на знаннях, інтелектуальна діяльність набуває все більшого значення для розвитку суспільства та держави. Інтелектуальний бізнес, який включає в себе створення, використання та комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності, стає ключовим елементом інноваційної економіки. Однак, відсутність належного правового регулювання у цій сфері створює ризики для економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання.

Захист прав інтелектуальної власності в Україні потребує комплексного підходу, який включає як національні механізми, так і міжнародні стандарти. Основна проблема полягає у необхідності ефективного державного регулювання інтелектуального бізнесу, що сприятиме економічній безпеці інтелектуальної діяльності. Це включає встановлення чітких правових рамок, що забезпечать захист прав інтелектуальної власності, розвиток механізмів боротьби з контрафактною продукцією, та створення умов для інноваційного розвитку.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є аналіз правових аспектів державного регулювання інтелектуального бізнесу як складової економічної безпеки інтелектуальної діяльності. Дослідження спрямоване на виявлення проблем та недоліків у чинному законодавстві, а також на розробку рекомендацій щодо вдосконалення правових та організаційних механізмів, які забезпечать ефективний захист прав інтелектуальної власності та створять сприятливі умови для розвитку інноваційного бізнесу в Україні.

Проблематика. Інтелектуальний бізнес в Україні стикається з низкою правових проблем, які впливають на економічну безпеку інтелектуальної діяльності. Незважаючи на прийняття законодавчих актів, спрямованих на захист прав інтелектуальної власності, існують труднощі у практичному застосуванні цих норм. Недостатньо чіткі або застарілі положення законодавства часто ускладнюють роботу правоохоронних та судових органів у боротьбі з порушеннями.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі стосовно питань інтелектуальної власності подано різні визначення поняття «право інтелектуальної власності». Із суб'єктивної точки зору – це суб'єктивне право, а з об'єктивної – цивільно-правовий інститут, сукупність правових норм, які регулюють відносини в системі створення та охорони інтелектуальної власності [10, с. 53].

Правове регулювання інтелектуального бізнесу в Україні ґрунтується на комплексі нормативно-правових актів, які визначають основні засади створення, використання та захисту об'єктів інтелектуальної власності.

Основоположним актом у цій сфері є Цивільний кодекс України, який містить розділ IV "Право інтелектуальної власності" (статті 418-508) та визначає види об'єктів інтелектуальної власності, зокрема авторське право, патентне право, комерційну таємницю тощо [9].

Митний кодекс України (розділ XIV) також відіграє важливу роль у державному регулюванні інтелектуального бізнесу, зокрема під час здійснення митного контролю. Він встановлює порядок реєстрації об'єктів прав інтелектуальної власності у митному реєстрі та передбачає заходи, спрямовані на виявлення та зупинення переміщення через митний кордон контрафактних товарів [3].

Закон України «Про авторське право і суміжні права» регулює питання захисту авторських прав на літературні, художні, музичні твори та інші об'єкти авторського права, а також права виконавців, виробників фонограм і відеограм. Закон встановлює права авторів та інших суб'єктів авторського права, а також передбачає механізми захисту цих прав у разі їх порушення [4].

Для захисту промислової власності в Україні діє Закон «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», який регулює питання реєстрації та охорони прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки та інші об'єкти про-

мислової власності. Закон визначає порядок отримання патентів, права та обов'язки власників патентів, а також підстави для визнання патенту недійсним [6].

Важливим кроком у вдосконаленні правового регулювання інтелектуального бізнесу став Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності». Цей закон посилює відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності, зокрема передбачає відшкодування витрат на вилучення та знищення контрафактних товарів, навіть якщо порушення були здійснені з необережності або ненавмисно [5].

Загалом, державне регулювання інтелектуального бізнесу в Україні спрямоване на створення ефективної системи захисту прав інтелектуальної власності, стимулювання інноваційної діяльності та забезпечення економічної безпеки. Однак, для досягнення цих цілей необхідно подолати існуючі проблеми, пов'язані з правозастосуванням та гармонізацією національного законодавства з міжнародними стандартами.

В Україні захист інтелектуальної власності стикається з низкою практичних проблем, що значно впливають на ефективність боротьби з контрафактною продукцією та піратством. Незважаючи на вдосконалення нормативно-правової бази, включаючи прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності», виявлення та притягнення до відповідальності порушників залишаються викликом. Цей закон посилив правовий захист, зокрема, передбачивши відшкодування витрат на вилучення та знищення контрафактної продукції навіть у випадках необережного або ненавмисного порушення [5].

Однією з ключових проблем є складність у визначенні об'єктів, що порушують права інтелектуальної власності. Контрафактна продукція часто виготовляється з використанням новітніх технологій, що ускладнює її ідентифікацію. Для проведення експертиз необхідні спеціалізовані знання та технології, що дозволяють точно встановити порушення прав. Однак митні органи та інші правоохоронні структури не завжди мають достатньо технічного оснащення та кваліфікованих фахівців для проведення таких експертиз. Митний кодекс України регламентує процес реєстрації об'єктів прав інтелектуальної власності у митному реєстрі, але на практиці часто виникають проблеми з ідентифікацією товарів, що порушують ці права [8].

Правоохоронні та судові органи часто стикаються з проблемами у доведенні фактів порушення, особливо коли це стосується цифрових технологій. Проблема ускладнюється тим, що такі порушення відбуваються швидко, із використанням інноваційних технологій, що вимагає від правоохоронців наявності спеціалізованих знань та інструментів для відстеження та збору доказів.

Гармонізація національного законодавства з міжнародними нормами є ще одним важливим аспектом захисту прав інтелектуальної власності. Україна, підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, взяла на себе зобов'язання щодо адаптації національних норм до європейських стандартів [8].

Проте процес імплементації цих норм вимагає значних зусиль та ресурсів, включаючи підготовку спеціалістів, вдосконалення інфраструктури та впровадження сучасних технологій. До того ж, для повноцінної гармонізації необхідно забезпечити співпрацю між різними державними органами та інтеграцію українських баз даних з міжнародними системами моніторингу.

Одним із важливих кроків є підвищення рівня обізнаності суб'єктів господарювання та суспільства щодо важливості захисту прав інтелектуальної власності. Недостатня інформованість призводить до недооцінки ризиків, пов'язаних з порушенням цих прав, і як наслідок – до збитків як для власників прав, так і для держави.

Для підвищення ефективності правозастосування необхідно налагодити тісну співпрацю між митними органами, правоохоронними структурами та судовою системою. Це включає обмін інформацією, проведення спільних операцій з виявлення та припинення порушень, а також створення єдиної системи моніторингу та обліку прав інтелектуальної власності. Також варто впроваджувати сучасні інформаційні технології для покращення процесів ідентифікації контрафактних товарів і спрощення процедури обміну даними між державними органами.

Ефективний захист прав інтелектуальної власності в Україні є критично важливим для розвитку інноваційної економіки та забезпечення економічної безпеки. Враховуючи виклики, з якими стикається інтелектуальний бізнес, необхідно вдосконалювати державне регулювання в цій сфері, що включає вдосконалення законодавчої бази, підвищення ефективності правозастосування, розвиток міжнародної співпраці та впровадження сучасних технологій.

Одним із основних напрямів вдосконалення є розвиток законодавчої бази. Національні норми мають бути адаптовані до міжнародних стандартів, зокрема до вимог директив Європейського Союзу у сфері інтелектуальної власності. Це передбачає не лише впровадження нових законів, але й внесення змін до існуючих нормативно-правових актів для забезпечення їх відповідності сучасним викликам.

Як зазначає Гусаковська Т., залучення інноваційних технологій та використання унікальних розробок сприяє обмеженню кількості конкурентів та забезпеченню стійких позицій на ринку. Відтак, інтелектуальний капітал є однією з найбільш важливих складових економічного потенціалу підприємства. Ефективне управління ним здатне забезпечити зростання як інтелектуального, так і економічного потенціалу підприємства, сприяючи його сталому розвитку [2, с. 102].

Розвиток законодавства повинен супроводжуватися підвищенням ефективності правозастосування. Важливо, щоб правоохоронні органи, митні служби та суди були забезпечені необхідними ресурсами та знаннями для виявлення та припинення порушень прав інтелектуальної власності. Це включає розробку спеціалізованих навчальних програм для підвищення кваліфікації співробітників, впровадження сучасних методів ідентифікації контрафактних товарів та забезпечення технічного оснащення, необхідного для проведення експертиз. Наприклад, впровадження систем аналізу ризиків на митниці дозволить більш ефективно виявляти товари, що порушують права інтелектуальної власності, ще на етапі митного оформлення. Крім того, важливо налагодити взаємодію між різними органами, залученими до захисту інтелектуальної власності, для оперативного обміну інформацією та координації дій у разі виявлення порушень.

Міжнародна співпраця є ще одним ключовим елементом у забезпеченні ефективного захисту прав інтелектуальної власності. Україна повинна активно взаємодіяти з міжнародними організаціями, такими як Всесвітня організація інтелектуальної власності (WIPO), Європейське патентне відомство для обміну досвідом та впровадження передових практик у національне законодавство. Це включає обмін інформацією, проведення спільних заходів та розробку єдиних стандартів у сфері інтелектуальної власності.

Впровадження сучасних інформаційних технологій у процеси регулювання та захисту інтелектуальної власності є перспективним напрямом, який дозволить підвищити ефективність виявлення порушень та спростити процедури захисту прав. Наприклад, створення єдиної електронної бази даних об'єктів інтелектуальної власності, доступ до якої матимуть митні органи, правоохоронні структури та суди, дозволить оперативно перевіряти статус об'єктів та виявляти випадки порушення прав. Роз-

робка та впровадження автоматизованих систем моніторингу інтернет-простору для виявлення випадків піратства та незаконного використання об'єктів інтелектуальної власності також є важливим кроком у цьому напрямі.

Підвищення обізнаності суспільства та суб'єктів господарювання щодо важливості захисту прав інтелектуальної власності також є важливою складовою вдосконалення державного регулювання. Проведення освітніх програм, інформаційних кампаній та тренінгів сприятиме формуванню культури поваги до інтелектуальної власності та стимулюватиме підприємців до використання правових інструментів для захисту своїх інтересів. Варто також розглянути можливість запровадження державних програм підтримки підприємців у сфері інтелектуального бізнесу, які включатимуть консультаційну допомогу, підтримку в реєстрації об'єктів інтелектуальної власності та захисті прав на них.

Вдосконалення державного регулювання інтелектуального бізнесу в Україні є ключовим фактором для забезпечення стійкого економічного розвитку. Інтелектуальний бізнес все більше стає рушійною силою сучасної економіки, і тому необхідно розробити комплексну стратегію, яка б охоплювала всі аспекти захисту інтелектуальної власності.

Ефективний захист прав інтелектуальної власності є комплексним завданням, що потребує скоординованих дій на всіх рівнях. Вдосконалення державного регулювання у цій сфері сприятиме розвитку інноваційного бізнесу, підвищенню інвестиційної привабливості країни та забезпеченню стійкого економічного зростання. Системний підхід та взаємодія між державою, бізнесом і суспільством є ключем до досягнення високого рівня економічної безпеки інтелектуальної діяльності в Україні.

Турчина С. зазначає, що під час війни економіка України перебуває у стані стагнації через різні фактори, включаючи зниження купівельної спроможності, порушення комерційних ланцюгів і втрату виробничих активів. Вона наголошує, що подолання цих негативних наслідків значною мірою залежить від надання особливого значення феномену «інтелектуальний капітал» та пошуку системних рішень щодо його розвитку. На думку автора, інтелектуальний капітал може стати тим рушійним елементом, який забезпечить створення нових інтелектуальних продуктів і послуг, що сприятиме економічному відновленню та росту навіть у складних умовах. Позиція авторки підкреслює важливість системного підходу до розвитку інтелектуального бізнесу та інтелектуальної власності в Україні. Лише завдяки взаємодії на всіх рівнях та ефективному використанню інтелектуального капіталу можна досягти стабільного економічного зростання та підвищити інвестиційну привабливість країни [7].

Висновки. Інтелектуальна власність стає ключовим фактором у забезпеченні інноваційного розвитку та конкурентоспроможності національної економіки. У цьому контексті державне регулювання інтелектуального бізнесу набуває особливої важливості, оскільки саме воно створює необхідні умови для захисту та реалізації прав інтелектуальної власності. З огляду на актуальність цієї теми, вдосконалення правових аспектів у цій сфері є пріоритетним завданням для забезпечення економічної безпеки України.

Прийняття таких законодавчих актів, як Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності», демонструє прагнення держави зміцнити правові механізми захисту інтелектуальної власності та покращити інвестиційний клімат. Проте, незважаючи на ці кроки, залишається низка проблем, які потребують подальшого вирішення. Основні з них стосуються практичної реалізації норм законодавства, забезпечення ефективного правозастосування, удосконалення системи ідентифікації та боротьби з контрафактною продукцією.

Розвиток інноваційних технологій та глобалізація створюють нові виклики у сфері захисту прав інтелектуальної власності, що вимагає від держави адаптації законодавства та правозастосовчої практики до сучасних реалій. Для ефективної протидії порушенням необхідно впроваджувати сучасні технології моніторингу та виявлення контрафакту, забезпечувати співпрацю між різними державними органами, а також активізувати міжнародну координацію дій.

Перспективи вдосконалення державного регулювання інтелектуального бізнесу в Україні полягають у розробці комплексної стратегії, яка б охоплювала всі аспекти захисту інтелектуальної власності. Це включає вдосконалення законодавчої бази, впровадження передових інформаційних технологій, підвищення кваліфікації працівників митних та правоохоронних органів, а також про-

ведення інформаційних кампаній для підвищення рівня обізнаності суб'єктів господарювання та суспільства. Важливо також розвивати міжнародну співпрацю, зокрема в рамках європейської інтеграції, для забезпечення гармонізації національних норм із міжнародними стандартами.

Загалом, забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності є комплексним завданням, яке потребує скоординованих дій на всіх рівнях. Вдосконалення державного регулювання у цій сфері сприятиме розвитку інноваційного бізнесу, підвищенню інвестиційної привабливості країни та забезпеченню стійкого економічного зростання. Тільки шляхом системного підходу та взаємодії держави, бізнесу та суспільства можна досягти високого рівня економічної безпеки інтелектуальної діяльності в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Возняковська К.А., Біленець Д.А. Ефективне управління митними процедурами в умовах захисту інтелектуальної власності: роль адміністративного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024, № 3. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/ostannij-vipusk/2-uncategorised/172-3-2024>
2. Гусаковська, Т. О., Святний, Л. О. Інтелектуальний капітал як важлива складова економічного потенціалу підприємства. Випуск 79. 2023 С. 102-106.
3. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
4. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20>
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності: Закон України від 20.03.2023 № 2974-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-20>
6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 23.12.1993 № № 3769-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12>
7. Турчина С., Азаров, В. Інтелектуальний капітал та інтелектуальна власність: визначення і особливості розвитку в умовах глобальних трансформацій. *Економіка та суспільство*, 2023. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2607>
8. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU14097z?an=2>
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
10. Шеховцова В.В. Сучасне бачення природи безпеки інтелектуальної власності підприємств України. *Правовий часопис Донбасу* № 2 (75) 2021. С. 52-59.

ОСОБЛИВОСТІ ОРЕНДИ МАЙНА НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ

FEATURES OF PROPERTY RENTAL BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Попович С.М., аспірантка

Донецький державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню особливостей оренди майна Національною поліцією України. Створення в Україні поліції нового типу обумовило необхідність зміни підходів щодо правового режиму майна цього органу державної влади. Для виконання поставлених перед поліцією завдань їй необхідна достатня матеріальна база, яку становить як державне майно, так може становити і інше майно, яке перебуває у приватній чи комунальній власності, проте може бути об'єктом оренди. Виступаючи в ролі орендаря такого майна, поліція вступає у господарсько-правові відносини, діючи, як повноцінний учасник господарських відносин, але з певною специфікою, що потребує більш детального дослідження та аналізу.

Метою статті є розкриття особливостей укладання договорів оренди майна Національною поліцією України.

Для забезпечення належного функціонування всіх своїх підрозділів поліція потребує значної матеріально-технічної бази, яка складається з об'єктів, що належать поліції на різних правових титулах, у тому числі на праві оренди

Якщо орендоване майно є приватною власністю, то зазвичай правове регулювання таких правовідносин носить загальний характер, без будь-яких особливостей. Якщо ж орендоване майно є державною або колективною власністю, а до того ж орендарем є орган поліції, то виникає специфіка регулювання таких правовідносин. Застосування специфічного правового регулювання зумовлене тим, що орендує державне майно, орган державної влади (у даному випадку поліція) сплачує грошові кошти, які надходять від держави, тобто фактично відбувається перекладання державних коштів в одній кишені.

Обґрунтовано, що на практиці можуть виникати проблеми із застосуванням орендованого органами поліції державного чи комунального майна для подальшої передачі об'єкту оренди відділам державної служби охорони, які, з одного боку є органом поліції, а з іншого – надають послуги з охорони майна та життя юридичним та фізичним особам за плату, тобто отримують прибуток, використовуючи державне або комунальне майно безкоштовно. Аргументовано, що такий стан речей потребує подальшого правового регулювання з боку законодавця.

Ключові слова: договір оренди, Національна поліція України, майно суб'єктів господарювання, право оперативного управління, суб'єкт господарювання, орендна плата.

The article is devoted to the study of the peculiarities of property lease by the National Police of Ukraine. The creation of a new type of police force in Ukraine necessitated a change in approaches to the legal regime of the property of this state authority. In order to fulfill the tasks assigned to the police, it needs a sufficient material base, which can be either state property or other property that is privately or communally owned, but can also be leased. Acting as a lessee of such property, the police enter into economic and legal relations, acting as a full-fledged participant in economic relations, but with certain specifics that require more detailed research and analysis.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of concluding property lease agreements by the National Police of Ukraine.

To ensure the proper functioning of all its units, the police needs a significant material and technical base, which consists of objects owned by the police under various legal titles, including leasehold

If the leased property is private property, then usually the legal regulation of such legal relations is of a general nature, without any specifics. If the leased property is state or collective property, and the lessee is a police agency, then the specifics of the regulation of such legal relations arise. The application of a specific legal regulation is due to the fact that, when renting state property, the state authority (in this case, the police) pays the money that comes from the state, that is, in fact, the transfer of state funds takes place in one pocket.

It is substantiated that in practice there may be problems with the use of state or communal property leased by the police for the subsequent transfer of the leased object to the departments of the state security service, which, on the one hand, is a police body, and on the other hand, provides services for the protection of property and life of legal entities and individuals for a fee, i.e. they receive income by using state or communal property for free. It is argued that this state of affairs requires further legal regulation by the legislator.

Key words: lease agreement, National Police of Ukraine, property of business entities, right of operational management, business entity, rent.

Постановка проблеми. Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [1]. Для виконання поставлених перед поліцією завдань їй необхідна достатня матеріальна база, яку становить як державне майно, так може становити і інше майно, яке перебуває у приватній чи комунальній власності, проте може бути об'єктом оренди. Виступаючи в ролі орендаря такого майна, поліція вступає у господарсько-правові відносини, діючи, як повноцінний учасник господарських відносин, але з певною специфікою, що потребує більш детального дослідження та аналізу.

Стан дослідження. Правовий статус Національної поліції України у більшості сучасних наукових публікацій досліджувався з точки зору адміністративно-правового статусу цього органу та функцій, що виконує поліція. Питання ж правового режиму майна Національної поліції України та статусу поліції як учасника господарсько-правових відносин не були достатньо висвітлені у сучасній юридичній доктрині, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей укладання договорів оренди майна Національною поліцією України.

Виклад основного матеріалу. Поліція є правоохоронним органом принципово нового типу, що зумовлює специфіку його адміністративно-правового статусу, зокрема, і як суб'єкта забезпечення публічної безпеки й порядку в державі [2, с. 90]. Як відзначається у науковій літературі, зміна концепту діяльності органів поліції відбулась в напрямі людиноцентризму як основи розвитку з відповідними повноваженнями, що наблизило національну модель поліції до вимог європейського демократичного устрою [3, с. 79].

Створення в Україні поліції нового типу обумовило необхідність зміни підходів щодо правового режиму майна цього органу державної влади. В структурі Національної поліції функціонують підрозділи, що безпосередньо реалізують поліцейську діяльність, та допоміжні підрозділи, діяльність яких спрямована на забезпечення функціонування Національної поліції як суб'єкта поліцейської діяльності [4, с. 44]. Для забезпечення належного функціонування всіх таких підрозділів поліція потребує значної матеріально-технічної бази, яка складається з об'єктів, що належать поліції на різних правових титулах.

Професор В. Щербина під майном господарського призначення пропонує вважати сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. До майна господарського призначення належить також майно установ та організацій, що фінансуються з бюджетів усіх рівнів, якщо воно використовується у процесі організації та здійснення господарської діяльності відповідно до законодавства [5, с. 199].

Відповідно до ст. 105 Закону України «Про Національну поліцію»: «Фінансування і матеріально-технічне забезпечення поліції здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України, а також інших джерел, не заборонених законом. Майно поліції є державною власністю і належить їй на праві оперативного управління. Органи поліції здійснюють володіння, користування та розпорядження майном у порядку, визначеному законом. Правовий режим земельних ділянок, на яких розміщуються органи (заклади, установи) поліції, визначається законом... Виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад надають безоплатно органам і підрозділам поліції службові приміщення, обладнані меблями і засобами зв'язку, роботи, послуги, транспорт та інші матеріально-технічні засоби. Комунальні та приватні підприємства можуть виділяти органам та підрозділам поліції кошти, транспорт та інші матеріально-технічні засоби, а також виконувати роботи, послуги, необхідні для виконання повноважень поліції» [1].

У наведеній нормі права йдеться про те, що майно закріплюється за поліцією на праві оперативного управління. Ст. 137 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) передбачає, що правом оперативного управління у цьому Кодексі визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом). Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням.

Право оперативного управління слід відрізнити від орендних правовідносин. Так, ст. 759 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) передбачає, що за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк. Законом можуть бути передбачені особливості укладення та виконання договору найму (оренди).

Зокрема, такі особливості передбачені Законом України «Про оренду державного та комунального майна». Цей Закон регулює правові, економічні та організаційні відносини, пов'язані з передачею в оренду майна, що перебуває в державній та комунальній власності, майна, що належить Автономній Республіці Крим, а також передачею права на експлуатацію такого майна.

Сторонами договору оренди є орендодавець та орендар, а предметом договору оренди може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ).

У науковій літературі виділяють два напрями господарської діяльності держави: безпосередню та опосеред-

ковану. Безпосередня участь держави у сфері господарювання реалізується через діяльність відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування. Опосередкована господарська компетентність держави виражається в діяльності суб'єктів управління щодо розпорядження об'єктами державної власності [6, с. 101].

Якщо орендоване майно є приватною власністю, то зазвичай правове регулювання таких правовідносин носить загальний характер, без будь-яких особливостей. Якщо ж орендоване майно є державною або колективною власністю, а до того ж орендарем є орган поліції, то виникає специфіка регулювання таких правовідносин.

Застосування специфічного правового регулювання зумовлене тим, що орендуючи державне майно, орган державної влади (у нашому випадку поліція) сплачує грошові кошти, які надходять від держави, тобто фактично відбувається перекладання державних коштів в одній кишені.

Статтею 17 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» визначено, що орендна плата встановлюється у грошовій формі і вноситься у строки, визначені договором.

Відповідно до ст. 762 ЦКУ за користування майном з наймача справляється плата, розмір якої встановлюється договором найму.

Відповідно до ч. 1 ст. 286 ГКУ орендна плата – це фіксований платіж, який орендар сплачує орендодавцю незалежно від наслідків своєї господарської діяльності. Розмір орендної плати може бути змінений за погодженням сторін, а також в інших випадках, передбачених законодавством.

Згідно ст. 763 ЦКУ договір найму укладається на строк, встановлений договором (ч.1).

У відповідності до вимог ч. 2-4 ст. 17 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» орендна плата визначається за результатами аукціону. У разі передачі майна в оренду без проведення аукціону орендна плата визначається відповідно до Методики розрахунку орендної плати, яка затверджується Кабінетом Міністрів України щодо державного майна та представницькими органами місцевого самоврядування – щодо комунального майна. У разі якщо представницький орган місцевого самоврядування не затвердив Методику розрахунку орендної плати, застосовується Методика, затверджена Кабінетом Міністрів України. Орендна плата підлягає коригуванню на індекс інфляції згідно з Методикою розрахунку орендної плати. Якщо орендар отримав майно в оренду без проведення аукціону, відповідне коригування орендної плати на індекс інфляції здійснюється щомісячно. Орендар за користування об'єктом оренди вносить орендну плату незалежно від наслідків провадження господарської діяльності.

Передача майна державної та комунальної власності регулюється Порядком передачі в оренду державного та комунального майна № 483 від 03.06.2020 року.

У відповідності до ч. 2 ст. 9 Закону України «Про оренду державного та комунального майна», забороняється передавати державне або комунальне майно в безоплатне користування або позичку.

Право на отримання в оренду державного та комунального майна без проведення аукціону мають органи державної влади та органи місцевого самоврядування, інші установи і організації, діяльність яких фінансується за рахунок державного або місцевих бюджетів (п. 1 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про оренду державного та комунального майна»).

Замом з тим, ст. 105 Закону України «Про Національну поліцію», якою визначено, що виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад надають безоплатно органам і підрозділам поліції службові приміщення, та п. 13 Методики розрахунку орендної плати за державне майно №630 від 28.04.2021 року, відповідно до якого, річна орендна плата за оренду нерухомого майна у роз-

мірі 1 гривні встановлюється зокрема органам державної влади, іншим бюджетним організаціям, закладам, установам, які повністю фінансуються з державного бюджету, визначають, що органи поліції можуть отримувати державне або комунальне майно в оренду за 1 гривню.

Однак на практиці можуть виникати проблеми із застосуванням наведеної норми права у випадку, коли майно отримують органи поліції для подальшої передачі об'єкту оренди відділам державної служби охорони, які, з одного боку є органом поліції, а з іншого – надають послуги з охорони майна та життя юридичним та фізичним особам за плату, тобто отримують прибуток, використовуючи державне або комунальне майно безкоштовно.

Такий стан речей, на нашу думку, потребує подальшого правового регулювання з боку законодавця.

Висновки. Таким чином, для належного виконання покладених на неї завдань Національна поліція у своїй

діяльності може використовувати різне майно, у тому числі і орендоване. Якщо це майно є приватною власністю, то зазвичай правове регулювання таких правовідносин носить загальний характер, без будь-яких особливостей. Якщо ж орендоване майно є державною або колективною власністю, а до того ж орендарем є орган поліції, то виникає специфіка регулювання таких правовідносин. На практиці можуть виникати проблеми із застосуванням орендованого органами поліції державного чи комунального майна для подальшої передачі об'єкту оренди відділам державної служби охорони, які, з одного боку є органом поліції, а з іншого – надають послуги з охорони майна та життя юридичним та фізичним особам за плату, тобто отримують прибуток, використовуючи державне або комунальне майно безкоштовно. Такий стан речей, на нашу думку, потребує подальшого правового регулювання з боку законодавця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. Ст. 379.
2. Майоров В. В. Національна поліція України та властивості її адміністративно-правового статусу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 90–92.
3. Слободянюк М. Національна поліція України як суб'єкт надання публічних послуг. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 79–84.
4. Поліцейська діяльність : підручник / С. С. Вітвіцький, В. С. Тулінов, О. М. Мердова та ін; за заг. ред. проф. С. С. Вітвіцького. Київ : ВД Дакор, 2021. 372 с.
5. Щербина В. С. Поняття та склад майна господарського призначення. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 194–200.
6. Парасюк В. М., Хиль Я. І. Держава як учасник відносин у сфері господарювання. *Держава та регіони*. 2019. № 3. С. 98–102.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО І ПРОЕКТНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА СВІТОВОГО БАНКУ

SOME ISSUES OF FINANCIAL AND PROJECT COOPERATION OF UKRAINE AND THE WORLD BANK

Король М.Я., магістр права

У статті розглядаються основні аспекти фінансового і проектного співробітництва України та Світового банку в сучасних умовах. Зазначається, що співпраця зі Світовим банком є важливим інструментом для підтримки економічного зростання та фінансової стабільності України. Фінансова допомога, яку надає Світовий банк, включає реалізацію проектів у різних секторах економіки, таких як енергетика, транспорт, охорона здоров'я, освіта та сільське господарство.

Досліджуються ключові напрями фінансової підтримки, технічної допомоги та проектного фінансування, що надаються Світовим банком. Аналізуються виклики, з якими зіштовхується Україна у процесі співпраці, а також перспективи розвитку цього співробітництва. Важливим аспектом співпраці є розвиток інституційної спроможності публічних органів влади та управління. Світовий банк у цьому напрямі надає технічну допомогу у вигляді експертних консультацій, навчання та обміну досвідом, що дозволяє підвищити кваліфікацію державних службовців, покращити управлінські процеси тощо.

Особливу увагу приділено аналізу впливу співпраці зі Світовим банком на макроекономічну стабільність, розвиток інфраструктури, охорону здоров'я, сільське господарство тощо. Обґрунтовано, що Світовий банк відіграє ключову роль у підтримці макроекономічної стабільності України. Фінансова допомога, що надається на пільгових умовах, дозволяє країні ефективно управляти державним боргом, фінансувати важливі реформи, є важливим інструментом у процесі модернізації державного управління та підвищення ефективності державних установ. Проектне фінансування від Світового банку дозволяє реалізувати масштабні інфраструктурні проекти, які є основою сталого економічного зростання, відкриває нові можливості для розвитку сільського господарства в Україні, є додатковою підтримкою малих і середніх фермерів тощо.

Ключові слова: Світовий банк, бюджет, публічні фінанси, публічні кошти, фінансова підтримка, технічна допомога, проектне фінансування, макроекономічна стабільність, інфраструктура, охорона здоров'я.

The article examines the main aspects of financial and project cooperation between Ukraine and the World Bank in the current conditions. It is noted that cooperation with the World Bank is an important tool for supporting economic growth and financial stability of Ukraine. Financial assistance provided by the World Bank includes the implementation of projects in various sectors of the economy, such as energy, transport, health, education and agriculture.

The paper examines the key areas of financial support, technical assistance and project financing provided by the World Bank. The challenges that Ukraine faces in the process of cooperation, as well as the prospects for the development of this cooperation, are analyzed. An important aspect of cooperation is the development of the institutional capacity of public authorities and management. In this direction, the World Bank provides technical assistance in the form of expert consultations, training and exchange of experience, which allows to improve the qualifications of civil servants, improve management processes, etc.

The challenges faced by Ukraine in the process of cooperation, as well as the prospects for the development of this cooperation are studied. It is well-founded that the World Bank plays a key role in supporting Ukraine's macroeconomic stability. Financial aid provided on preferential terms allows the country to effectively manage public debt, finance important reforms, is an important tool in the process of modernizing public administration and improving the efficiency of public institutions. Particular attention is paid to the analysis of the impact of cooperation with the World Bank on macroeconomic stability, infrastructure development, healthcare and agriculture.

Key words: World Bank, budget, public finance, public funds, financial support, technical assistance, project financing, macroeconomic stability, infrastructure, health care.

Постановка проблеми. В умовах різноманітних економічних викликів та політичної нестабільності, особливо під час воєнного стану, питання ефективного управління публічними фінансами набуває особливої актуальності. Сучасні умови вимагають від всіх органів, що формують та реалізують різні напрями публічної фінансової політики, ефективного управління публічними фінансами, адже економічна стабільність країни залежить від здатності залучати та використовувати публічні кошти. Водночас політична нестабільність та внутрішні конфлікти ускладнюють процеси бюджетного планування та реалізації реформ.

Економічна криза, викликана внутрішніми та зовнішніми факторами, вимагає від держави зосередженості на пошуку нових джерел фінансування та оптимізації використання наявних ресурсів. Світовий банк, як міжнародний фінансовий інститут, має великий досвід у підтримці країн, що розвиваються, і може надати Україні необхідну технічну та фінансову допомогу для подолання цих викликів.

Світовий банк є однією з головних міжнародних фінансових організацій, яка надає допомогу країнам, що розвиваються, шляхом надання позик, грантів і технічної допомоги. За роки співпраці зі Світовим банком Україна отримала значну фінансову підтримку, яка дозволила реалізувати численні проекти в різних секторах економіки,

особливо в енергетиці, охороні здоров'я, освіті, сільському господарстві та інфраструктурі.

Очевидно, що успішна співпраця зі Світовим банком сприяє покращенню інвестиційного клімату в країні. Міжнародні інвестори часто орієнтуються на досвід співпраці країни з міжнародними фінансовими інституціями при прийнятті рішень щодо інвестицій. Тому підвищення ефективності співпраці зі Світовим банком може сприяти залученню додаткових інвестицій у різні сектори економіки.

Метою дослідження є аналіз основних питань фінансової та іншої співпраці між Україною та Світовим банком, визначення проблем і викликів, з якими стикається Україна в цьому процесі, а також розробка ідей щодо підвищення ефективності такої співпраці. Конкретні завдання включають вивчення впливу фінансування Світового банку на макроекономічну стабільність України, оцінку ефективності проектного фінансування в ключових секторах, таких як інфраструктура, охорона здоров'я та сільське господарство, а також аналіз технічної допомоги в державному управлінні та економіці.

Виклад основного матеріалу. Фінансове співробітництво між Україною та Світовим банком є невід'ємною частиною фінансової стратегії Уряду, спрямованої на забезпечення економічного зростання, зміцнення публічних фінансів та розвиток соціально-економічної сфери.

В умовах поточної глобальної економічної нестабільності та внутрішніх викликів (зокрема, війна та економічна криза), співпраця з міжнародними фінансовими установами стає все більш важливою. Світовий банк як провідна міжнародна фінансова організація надає значну підтримку Україні, включаючи фінансові ресурси, технічну допомогу та консультативні послуги [1]. Так, співпраця України зі Світовим банком є важливим інструментом для підтримки економічного зростання та фінансової стабільності. Звісно, така співпраця дає Україні нові виклики, що потребують глибокого аналізу та розробки стратегічних рішень для їх подолання.

Фінансова підтримка та технічна допомога, що надаються Світовим банком, сприяють зміцненню публічних фінансів та забезпеченню макроекономічної стабільності в Україні. Це включає не лише надання фінансових ресурсів, але й впровадження механізмів прозорості та підвітності, що дозволяє підвищити ефективність використання наданих коштів. Крім того, технічна допомога у вигляді експертних консультацій та навчання сприяє підвищенню кваліфікації державних службовців та покращенню управлінських процесів [2]. У цьому контексті вивчення успішних практик інших країн, що співпрацюють зі Світовим банком, дозволяє застосовувати перевірені методи управління та уникати типових помилок. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності використання фінансових і матеріальних ресурсів, публічних коштів, розвитку інфраструктури та забезпеченню сталого економічного зростання.

Фінансова допомога, яку надає Світовий банк, включає реалізацію проектів у різних секторах економіки, таких як енергетика, транспорт, охорона здоров'я, освіта та сільське господарство. Наприклад, у сфері енергетики були реалізовані проекти з підвищення енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії. Це дозволило знизити витрати на енергоносії та підвищити енергетичну безпеку країни [3]. Також фінансові вливання Світового банку під час економічної кризи (особливо у 2008 р.), під час пандемії COVID-19, допомогли певною мірою стабілізувати економіку держави. Проте існує потреба у більш детальному дослідженні ефективності цієї співпраці в контексті сучасних викликів.

Фінансова підтримка та технічна допомога, що надаються Світовим банком, також сприяють підвищенню якості медичних послуг та доступності медичної допомоги для населення. Реалізація проектів у галузі охорони здоров'я включає будівництво нових лікарень, модернізацію існуючих медичних закладів, впровадження нових медичних технологій і методів лікування. Це дозволяє забезпечити доступ до якісних медичних послуг для всіх верств населення, особливо у віддалених і сільських районах [4].

Реалізація проектів у сфері охорони здоров'я включає не лише будівництво та модернізацію медичних закладів, але й впровадження сучасних медичних технологій та методів лікування. Це дозволяє підвищити якість медичних послуг, забезпечити доступ до новітніх методів діагностики та лікування, а також покращити умови праці медичних працівників. Крім того, впровадження електронних систем обліку пацієнтів сприяє підвищенню ефективності управління медичними закладами та зниженню витрат на надання медичних послуг [5].

Фінансова підтримка Світового банку у сфері охорони здоров'я також включає реалізацію програм підвищення кваліфікації медичних працівників. Це дозволяє забезпечити високий рівень підготовки медичного персоналу, підвищити якість медичних послуг та забезпечити доступ до новітніх медичних технологій. Крім того, підвищення кваліфікації медичних працівників сприяє покращенню умов праці та зниженню рівня професійних захворювань серед медичного персоналу [1].

Енергетичний сектор України також є однією із сфер інвестиційної діяльності Світового банку. Наприклад, у рамках проекту «Підвищення енергоефективності у житлових будинках», який був започаткований у 2018 р., було впроваджено низку заходів, спрямованих на модернізацію систем опалення та теплоізоляції будинків. Це дозволило значно знизити витрати на енергоносії та покращити умови проживання мешканців [6]. Іншим важливим проектом є «Підвищення енергоефективності у промисловому секторі», який передбачає впровадження сучасних технологій та оптимізацію виробничих процесів на підприємствах. Завдяки цим заходам вдалося знизити енергоспоживання та підвищити конкурентоспроможність українських підприємств на міжнародному ринку. Реалізація цих проектів сприяє не лише зниженню витрат на енергоресурси, але й підвищенню екологічної безпеки шляхом зменшення викидів шкідливих речовин у навколишнє середовище [7].

Фінансова допомога Світового банку у сфері енергетики також спрямована на розвиток відновлюваних джерел енергії. Реалізація проектів з використання сонячної та вітрової енергії дозволяє знизити залежність від традиційних енергоресурсів та підвищити енергетичну незалежність країни. Це сприяє не лише зниженню витрат на енергоносії, але й підвищенню екологічної безпеки шляхом зменшення викидів шкідливих речовин у навколишнє середовище [8]. Підвищення енергоефективності у житловому секторі сприяє зниженню викидів парникових газів та підвищенню екологічної безпеки [1].

Особливу увагу приділено розвитку залізничної інфраструктури. Проект «Покращення залізничного сполучення», який реалізується за підтримки Світового банку, передбачає модернізацію залізничних колій, оновлення рухомого складу та впровадження сучасних технологій управління рухом поїздів. Це дозволить підвищити ефективність залізничних перевезень та сприяти розвитку міжнародної торгівлі [2], логістичну інфраструктуру та поліпшить умови для розвитку міжнародної торгівлі [9].

Світовий банк також фінансує проекти з розвитку міського транспорту. Це включає будівництво нових ліній метро, модернізацію існуючих трамвайних та тролейбусних мереж, закупівлю сучасного рухомого складу. Реалізація цих проектів сприяє покращенню транспортної доступності, зниженню витрат на перевезення пасажирів та підвищенню якості транспортних послуг. Крім того, розвиток міського транспорту сприяє зниженню навантаження на дорожню мережу та підвищенню екологічної безпеки [3].

Проекти з розвитку транспортної інфраструктури також спрямовані на підвищення безпеки на дорогах. Світовий банк фінансує заходи з покращення дорожньої інфраструктури, впровадження сучасних систем управління дорожнім рухом та підвищення кваліфікації водіїв. Це дозволяє знизити кількість дорожньо-транспортних пригод, підвищити безпеку учасників дорожнього руху та зменшити витрати на усунення наслідків ДТП [4].

У сфері сільського господарства Світовий банк фінансує проекти з покращення продуктивності аграрного сектору, розвитку сільської інфраструктури та підтримки малих і середніх фермерів. Наприклад, у 2021 р. Світовий банк надав Україні кредит у 200 млн дол на підтримку розвитку сільського господарства та підвищення продуктивності фермерських господарств [10]. Так, проект «Підвищення продуктивності сільського господарства» передбачає впровадження сучасних агротехнологій, розвиток інфраструктури для зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також підтримку малих і середніх фермерів. Завдяки цьому проекту вдалося підвищити врожайність сільськогосподарських культур, знизити витрати на виробництво та покращити якість продукції [11]. Фінансова підтримка Світового банку у сфері сільського

господарства також включає реалізацію проектів з розвитку сільської інфраструктури.

Світовий банк також надає технічну підтримку у вигляді експертних консультацій, навчання та обміну досвідом. Це дозволяє українським фермерам впроваджувати сучасні технології та оптимізувати виробничі процеси. Крім того, технічна підтримка сприяє підвищенню кваліфікації працівників аграрного сектору та розвитку інновацій у сфері сільського господарства [9].

Проекти з розвитку сільського господарства також спрямовані на підвищення екологічної безпеки. Світовий банк фінансує заходи з впровадження екологічно чистих технологій, зниження використання пестицидів та добрив, а також збереження біорізноманіття. Реалізація цих заходів дозволяє забезпечити сталий розвиток аграрного сектору, знизити негативний вплив на навколишнє середовище та забезпечити високу якість сільськогосподарської продукції [4].

Технічна допомога також включає підтримку реалізації освітніх реформ. Світовий банк надає технічну допомогу в розробці нових освітніх програм, підготовці вчителів, впровадженні сучасних методів навчання. Це дає змогу підвищити якість освіти, забезпечити використання студентами знань і сучасних технологій, підготувати кваліфікованих спеціалістів для економіки нашої країни [10].

У рамках проекту «Модернізація системи освіти», який реалізується за підтримки Світового банку, було впроваджено нові освітні програми, створено сучасні навчальні матеріали та проведено підготовку вчителів. Це дозволило значно покращити якість освіти та підвищити конкурентоспроможність українських випускників на міжнародному ринку праці [2].

Фінансова підтримка Світового банку у сфері освіти включає не лише розробку нових освітніх програм, але й модернізацію навчальних закладів. Це включає будівництво нових шкіл, реконструкцію існуючих будівель, оснащення їх сучасним обладнанням та впровадження нових методів навчання. Реалізація цих заходів сприяє покращенню умов навчання, підвищенню якості освіти та забезпеченню доступу до сучасних знань і технологій [3].

Світовий банк також надає технічну підтримку у вигляді експертних консультацій, навчання та обміну досвідом. Це дозволяє українським освітянам впроваджувати сучасні методи навчання та оптимізувати навчальні процеси. Крім того, технічна підтримка сприяє підвищенню кваліфікації вчителів та розвитку інновацій у сфері освіти [9].

Проекти з розвитку освіти також спрямовані на підвищення доступності освіти для всіх верств населення. Світовий банк фінансує заходи з розширення мережі навчальних закладів у сільських регіонах, забезпечення доступу до інтернету та сучасних навчальних матеріалів. Реалізація цих заходів дозволяє забезпечити рівний доступ до освіти для всіх громадян, незалежно від їхнього місця проживання, та підвищити рівень освіченості населення [4].

Фінансова підтримка Світового банку у сфері державного управління включає реалізацію проектів з модернізації державних установ, впровадження сучасних інформаційних систем та підвищення кваліфікації державних службовців. Реалізація цих заходів сприяє підвищенню ефективності державного управління, зниженню рівня корупційних ризиків та покращенню якості публічних послуг. Крім того, підвищення кваліфікації державних службовців сприяє підвищенню рівня їхньої компетентності та професіоналізму [8]. Також проекти з модернізації державного управління спрямовані на підвищення прозорості та підзвітності державних органів. Світовий банк фінансує заходи з впровадження електронних систем управління, автоматизації адміністративних процесів та забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність державних органів. Реалізація цих заходів

сприяє підвищенню довіри громадян до державних інституцій та покращенню якості публічних послуг [2].

Фінансова підтримка Світового банку у сфері державного управління також включає реалізацію проектів з покращення координації між державними органами та залучення громадянського суспільства до процесу прийняття рішень. Це дозволяє забезпечити ефективну комунікацію між різними рівнями влади, підвищити рівень поінформованості громадян про діяльність державних органів та забезпечити їхню участь у процесі прийняття рішень. Крім того, залучення громадянського суспільства сприяє підвищенню довіри до державних інституцій та покращенню якості публічних послуг [1].

Питання корупції є одним із основних перешкод на шляху до ефективного використання публічних коштів в Україні. Незважаючи на численні антикорупційні заходи, рівень корупції залишається досить високим, що ускладнює процеси впровадження реформ та знижує довіру міжнародних донорів. Співпраця зі Світовим банком передбачає впровадження механізмів прозорості та підзвітності, що може сприяти зниженню рівня корупції та підвищенню ефективності використання публічних коштів.

Важливим аспектом співпраці є також розвиток інституційної спроможності публічних органів влади та управління. Світовий банк у цьому напрямі надає технічну допомогу у вигляді експертних консультацій, навчання та обміну досвідом, що дозволяє підвищити кваліфікацію державних службовців, покращити управлінські процеси тощо. Це сприяє зміцненню державних інституцій та підвищенню їх спроможності до впровадження реформ і ефективного управління публічними фінансами.

Висновки. Бюджетне співробітництво між Україною та Світовим банком є дуже важливим фактором забезпечення економічної стабільності та сталого розвитку країни. Завдяки цій співпраці Україна отримує не лише фінансову підтримку у вигляді позик і грантів, а й цінну технічну допомогу, яка допомагає здійснити необхідні реформи в різних секторах економіки та соціальному секторі.

Світовий банк відіграє ключову роль у підтримці макроекономічної стабільності України. Фінансова допомога, що надається на пільгових умовах, дозволяє країні ефективно управляти державним боргом, фінансувати важливі реформи, є важливим інструментом у процесі модернізації державного управління та підвищення ефективності державних установ.

Проектне фінансування від Світового банку дозволяє реалізувати масштабні інфраструктурні проекти, які є основою сталого економічного зростання, відкриває нові можливості для розвитку сільського господарства в Україні, є додатковою підтримкою малих і середніх фермерів тощо.

Однак, незважаючи на багато досягнень, співпраця України зі Світовим банком стикається з багатьма проблемами. До них належать політична нестабільність, перебої в роботі та слабка інституційна спроможність. З метою подолання цих проблем необхідно забезпечити прозорість і підзвітність у використанні ресурсів, зміцнити спроможність державних установ і забезпечити ефективну комунікацію та координацію між різними урядами та зацікавленими сторонами.

Підсумовуючи, можна сказати, що фінансова, проектна, технічна співпраця між Україною та Світовим банком є дуже важливою для забезпечення економічного та соціального розвитку країни. Україна отримує додаткові можливості реалізувати важливі реформи та проекти, які сприяють покращенню якості життя населення. Для подолання сучасних викликів необхідно вдосконалити механізм співпраці, підвищити прозорість та ефективність використання наданих ресурсів, а також підтримувати та забезпечувати подальше активне залучення громадянського суспільства до процесу прийняття рішень.

Для подальшого розвитку співпраці зі Світовим банком Україна має зосередитися на покращенні інституційної спроможності, зміцненні державного управління та впровадженні сучасних технологій. Це забезпечить стійке економічне зростання, посилить конкуренцію на

міжнародних ринках і створить умови для підвищення якості життя всіх громадян країни.

В умовах воєнного стану співпраця України та Світового банку виявляється в інших напрямках і сферах. Ці питання є предметом окремих наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринів Б.В. Співробітництво України зі Світовим банком у сфері фінансування інфраструктурних проектів. *Економічний вісник*. 2018. № 2(12). С. 45-52.
2. Світовий банк (2016). Ukraine Country Economic Memorandum: Toward an Efficient Inclusive and Resilient Growth. URL: <https://documents.worldbank.org>.
3. Міністерство фінансів України (2015). Щорічний звіт про співробітництво з міжнародними фінансовими організаціями. URL: <https://www.minfin.gov.ua>.
4. Міністерство фінансів України. (2023). Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua>.
5. Світовий банк (2019). World Bank Annual Report. URL: <https://www.worldbank.org>.
6. Аналіз співробітництва України та Світового банку (2022). Аналітичний звіт. Київ: Центр економічних досліджень.
7. Світовий банк (2020). Ukraine Partnership: Country Program Snapshot. URL: <https://documents.worldbank.org>.
8. Міністерство економіки України (2021). Співробітництво України зі Світовим банком: основні напрями та результати. URL: <https://www.me.gov.ua>.
9. Світовий Банк. (2023). Офіційний сайт Світового банку. URL: <https://www.worldbank.org>.
10. Петренко І.В. (2017). Роль Світового банку у підтримці реформ в Україні. *Фінанси України*, 1(19), 28-35.
11. Світовий Банк (2016). Ukraine Country Economic Memorandum: Toward an Efficient Inclusive and Resilient Growth. URL: <https://documents.worldbank.org>.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ДЕПАРТАМЕНТУ МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (НЦБ ІНТЕРПОЛУ В УКРАЇНІ) ЩОДО БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ, НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ ТА ІНШИМИ МІЖНАРОДНИМИ ЗЛОЧИНАМИ

REGULATORY AND LEGAL PRINCIPLES OF INTERACTION BETWEEN LAW ENFORCEMENT BODIES AND THE DEPARTMENT OF INTERNATIONAL POLICE COOPERATION (NCB INTERPOL IN UKRAINE) REGARDING THE FIGHT AGAINST TERRORISM, ILLEGAL DRUG TRAFFICKING AND OTHER INTERNATIONAL WE ARE CRIMINALS

Стріяшко Г.М., к.ю.н., доцент,
методист вищої категорії відділу програм підвищення кваліфікації,
Інститут післядипломної освіти та підвищення кваліфікації
Державного податкового університету
ORCID ID: 0009-0002-1768-5889

Замрига А.В., к.е.н., д.ю.н., доцент,
професор кафедри
публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
ORCID ID: 0000-0001-8919-6633

Визначено, що сутність нормативно-правових засад взаємодії правоохоронних органів та Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва (НЦБ Інтерполу в Україні) щодо боротьби з тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими міжнародними злочинами полягає у створенні чіткої правової основи, яка регулює координацію діяльності національних правоохоронних органів та міжнародних партнерів для ефективного протидії транснаціональній злочинності.

Ці нормативно-правові засади включають: 1) визначення правового статусу НЦБ Інтерполу в Україні як центрального координаційного органу, який відповідає за взаємодію між українськими правоохоронними органами та Інтерполом. Це регламентує його компетенцію, завдання та повноваження у боротьбі з міжнародною злочинністю; 2) регулювання порядку обміну інформацією між правоохоронними органами України та Інтерполом, що дозволяє своєчасно виявляти, попереджати та розслідувати злочини міжнародного характеру, зокрема тероризм, незаконний обіг наркотиків, торгівлю людьми та інші тяжкі злочини; 3) процедури використання міжнародних інструментів Інтерполу, таких як «червоні повідомлення» (оголошення у міжнародний розшук), запити на отримання доказів, координація міжнародних операцій, які забезпечують ефективне реагування на загрози міжнародної безпеки; 4) взаємодія з іншими міжнародними організаціями та структурами, такими як Європол, ООН та інші, що займаються протидією міжнародній злочинності. Це передбачає розробку спільних заходів, програм і операцій для підвищення ефективності боротьби з транснаціональними злочинами; 5) забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам та угодам, що регулюють поліцейське співробітництво, для уникнення правових колізій і забезпечення ефективного виконання міжнародних зобов'язань України; 6) розробка і впровадження спеціалізованих програм підготовки та підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів і НЦБ Інтерполу в Україні, з метою підвищення їхньої компетентності у сфері міжнародного поліцейського співробітництва.

Ключові слова: НЦБ Інтерпол, міжнародні акти, МОКП Інтерпол, кримінальна поліція, правове регулювання, співпраця правоохоронних органів та Інтерполу, співпраця щодо боротьби з тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими міжнародними злочинами, Департамент міжнародного поліцейського співробітництва.

It has been determined that the essence of the regulatory framework for cooperation between law enforcement agencies and the Department of International Police Cooperation (Interpol National Security Agency in Ukraine) in the fight against terrorism, illegal drug trafficking and other international crimes is to create a clear legal framework that regulates the coordination of the activities of national law enforcement agencies and international partners to effectively combat transnational crime.

These regulatory and legal principles include: 1) determination of the legal status of the National Security Council of Interpol in Ukraine as a central coordinating body responsible for interaction between Ukrainian law enforcement agencies and Interpol. This regulates its competence, tasks and powers in the fight against international crime; 2) regulation of the procedure for exchanging information between law enforcement agencies of Ukraine and Interpol, which allows timely detection, prevention and investigation of crimes of an international nature, in particular terrorism, illegal drug trafficking, human trafficking and other serious crimes; 3) procedures for the use of international Interpol tools, such as «red notices» (international wanted notices), requests for obtaining evidence, coordination of international operations, which ensure an effective response to threats to international security; 4) interaction with other international organizations and structures, such as Europol, the UN and others, engaged in combating international crime. This involves the development of joint measures, programs and operations to increase the effectiveness of the fight against transnational crimes; 5) ensuring compliance of national legislation with international standards and agreements regulating police cooperation in order to avoid legal conflicts and ensure effective fulfillment of Ukraine's international obligations; 6) development and implementation of specialized programs for training and improving the qualifications of employees of law enforcement agencies and the Interpol National Security Agency in Ukraine, with the aim of increasing their competence in the field of international police cooperation.

Key words: NCB Interpol, international acts, MOKP Interpol, criminal police, legal regulation, cooperation of law enforcement agencies and Interpol, cooperation in the fight against terrorism, illegal drug trafficking and other international crimes, Department of International Police Cooperation.

Постановка проблеми. Прийняття нормативно-правових актів, що відповідають міжнародним стандартам взаємодії правоохоронних органів України та ДМПС НП України є надзвичайно важливим для забезпечення ефективної боротьби з тероризмом, незаконним обігом нар-

котиків та іншими міжнародними злочинами. Відповідність національного законодавства міжнародним нормам та стандартам сприяє більш ефективній інтеграції України у світову систему безпеки. Це дозволяє застосовувати передові методи та підходи до протидії міжнародним

злочинам, підвищуючи результативність спільних операцій та ініціатив. Наявність чітких нормативно-правових актів, узгоджених з міжнародними вимогами, забезпечує швидкий і безперешкодний обмін інформацією між правоохоронними органами України та НЦБ Інтерполу. Це особливо важливо у випадках терористичних загроз або при виявленні злочинних угруповань, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Прийняття нормативних актів, які відповідають міжнародним стандартам, підвищує рівень довіри до України як надійного партнера у боротьбі з глобальними загрозами. Це сприяє зміцненню співпраці з іншими країнами та міжнародними організаціями, такими як Інтерпол, Європол та ООН.

В той же час, відсутність гармонізованого законодавства може призвести до правових колізій і суперечностей між національними та міжнародними правовими нормами, що ускладнює взаємодію між правоохоронними органами різних країн. Прийняття відповідних нормативно-правових актів дозволяє уникнути таких колізій і забезпечити узгодженість дій у боротьбі з міжнародною злочинністю.

Таким чином, прийняття нормативно-правових актів, що відповідають міжнародним стандартам, є необхідною умовою для ефективної боротьби з транснаціональною злочинністю та захисту національної безпеки, а також сприяє інтеграції України в глобальну систему правоохоронної взаємодії.

Стан дослідження. Питання правового забезпечення діяльності підрозділів НЦБ Інтерпол були предметом дослідження В.А. Бабич, О.М. Бандурка, Я.М. Бельсон, І.П. Блищенко, С.В.Бородін, В.М. Волженкіна, О.І. Виноградова, Л.Н. Галенська, В.П. Зімін, Г.В. Ігнатенко, І.І. Карпец, М.О. Корнієнко, В.Н. Кудрявцев, В.С. Кузьмичов, О.І. Леженіна, С.Г. Ляхов, В.В. Меркушин та ін.

Метою статті є розкриття нормативно-правових засад взаємодії правоохоронних органів та Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва (НЦБ Інтерполу в Україні) щодо боротьби з тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими міжнародними злочинами.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальним міжнародним нормативно-правовим актом є *Статут Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол*, її цілями є: 1) забезпечувати та підтримувати найширшу взаємну допомогу між усіма органами кримінальної поліції в межах законодавства різних країн та в дусі Загальної декларації прав людини; 2) створювати та розвивати всі інституції, які можуть ефективно сприяти попередженню та припиненню загально-кримінальних злочинів. Будь-яка країна може уповноважити як Члена Організації будь-який офіційний поліцейський орган, функції якого відповідають основам діяльності Організації. Звернення про набуття членства подається Генеральному секретареві уповноваженим урядовим органом. Рішення про набуття членства ухвалюється Генеральною Асамблеєю більшістю у дві третини голосів [2].

Статтями 31-33 Статуту міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол визначено, що для досягнення своїх цілей Організація потребує постійного та активного співробітництва своїх Членів, які в рамках повноважень та згідно із законодавством їхніх країн мають робити все можливе для сумлінної участі в її діяльності. Для забезпечення зазначеного співробітництва кожна країна має визначити орган, який діятиме як Національне центральне бюро. Цей орган має забезпечувати взаємодію з: а) різними відомствами своєї країни; б) тими органами інших країн, які діють як Національні центральні бюро; в) Генеральним секретаріатом Організації. У випадку тих країн, у яких положення ст. 32 не можуть бути застосовані або не дозволяють здійснювати ефективне централізоване співробітництво, Генеральний секретаріат спільно з цими країнами визначає найбільш прийнятні альтернативні способи співробітництва [6].

Нормативна база діяльності Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України, який водночас є Національним центральним бюро Інтерполу в Україні, включає положення Статуту Інтерполу. Ці положення встановлюють основні принципи функціонування цього органу, визначають його правовий статус, напрямки роботи та взаємодію з міжнародною організацією Інтерпол. Згідно з Положенням про Департамент, основними завданнями цього підрозділу є проведення міжнародного поліцейського співробітництва з відповідними структурами інших країн та міжнародними організаціями у сферах, що входять до компетенції поліції і Інтерполу, а також представництво України та забезпечення виконання її міжнародних зобов'язань у рамках Інтерполу [5].

Директивою Європейського парламенту і ради (ЄС) 2019/1153 від 20 червня 2019 року згідно з конкретними компетенціями та завданнями Європейського агентства з питань співпраці правозастосовчих органів (Європолу), заснованого відповідно до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/794, що передбачені зазначеним Регламентом, Європол надає підтримку транскордонним розслідуванням державами-членами діяльності транснаціональних злочинних організацій із відмивання грошей. У цьому контексті Європол повинен повідомляти державам-членам будь-яку інформацію та про будь-які зв'язки між кримінальними злочинами, що стосуються таких держав-членів. Відповідно до згаданого вище Регламенту національні підрозділи Європолу є органами зв'язку між Європолем та органами держав-членів, що відповідають за розслідування кримінальних злочинів. Щоб надати Європолу інформацію, необхідну для виконання його завдань, кожна держава-член повинна дозволити своєму ПФР відповідати на запити про надання фінансової інформації та результатів фінансового аналізу, подані Європолем через національний підрозділ Європолу такої держави-члена або, у відповідних випадках, шляхом прямого контакту. Держави-члени також повинні передбачити право своїх національних підрозділів Європолу та, у відповідних випадках, своїх призначених компетентних органів відповідати на запити Європолу про надання інформації про банківські рахунки. Запити Європолу повинні бути належним чином обґрунтовані. Такі запити здійснюються у кожному конкретному випадку в межах обов'язків Європолу та для виконання його завдань. Операційна незалежність та автономія ПФР не повинні бути поставлені під загрозу, а рішення про надання запитуваної інформації чи результатів аналізу повинні ухвалювати ПФР. Задля забезпечення оперативної та ефективної співпраці ПФР повинні своєчасно відповідати на запити Європолу. Відповідно до Регламенту (ЄС) 2016/794 Європол повинен продовжувати свою поточну практику надання зворотного зв'язку державам-членам щодо використання інформації або результатів аналізу, наданих відповідно до цієї Директиви [4].

Згідно Директиви Європейського парламенту і ради (ЄС) 2019/1153 від 20 червня 2019 року про встановлення правил, що сприяють використанню фінансової та іншої інформації для запобігання окремим кримінальним злочинам, їх виявлення, розслідування або кримінального переслідування, та про скасування Рішення Ради 2000/642/ЮВС визначено напрямки взаємодії національних підрозділів Європолу з Європолем. Так, кожна держава-член повинна забезпечити, щоб її компетентні органи мали право відповідати – через національний підрозділ Європолу або, якщо це дозволено державою-членом, шляхом прямих контактів із Європолем – на належним чином обґрунтовані запити Європолу, що стосуються інформації про банківські рахунки, в кожному конкретному випадку, в межах своїх повноважень і для виконання своїх завдань. У таких випадках застосовують статтю 7(6) і (7) Регламенту (ЄС) 2016/794; кожна держава-член повинна забез-

печити, щоб її ПФР мали право відповідати – через національний підрозділ Європолу або, якщо це дозволено такою державою-членом, шляхом прямих контактів між ПФР та Європолом – на належним чином обґрунтовані запити Європолу. Такі запити повинні стосуватися фінансової інформації та результатів фінансового аналізу і здійснюватися в кожному конкретному випадку в межах функціональних обов'язків Європолу і для виконання його завдань. Держави-члени повинні гарантувати надання належного пояснення у разі невиконання запиту [4].

Державною антикорупційною програмою на 2023-2025 роки визначено потенціал для посилення міжнародного співробітництва Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів та обміну інформацією, зокрема у межах діяльності Європолу щодо: 1) формування та ведення Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні; 2) здійснення співробітництва з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку та управління активами, іншими компетентними органами іноземних держав, відповідними міжнародними організаціями; 3) участь у забезпеченні представництва прав та інтересів України у закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних з поверненням в Україну активів, одержаних від корупційних та інших кримінальних правопорушень [1].

Згідно плану заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю міжнародне співробітництво у сфері боротьби з організованою злочинністю здійснюється шляхом забезпечення дієвого співробітництва з Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, Агентством ЄС із співробітництва у сфері правоохоронної діяльності (Європол) та іншими міжнародними партнерами на двосторонній та багатосторонній основі відповідно до національного законодавства і міжнародних договорів [2].

Стратегією інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року визначено, що від ефективності управління державним кордоном України залежать безпека держави, розвиток її економіки та людський потенціал. Розроблення ефективної системи управління державним кордоном сприятиме транскордонному співробітництву, збільшенню доходів державного та місцевих бюджетів, туризму та спрощенню інших форм законного

руху осіб, послуг і товарів. Водночас державний кордон України повинен бути надійно захищений від усіх видів незаконної діяльності, що загрожує національній безпеці, стабільності та розвитку держави. Одним з критично важливих напрямків є саме забезпечення ефективної протидії організованій злочинності на державному кордоні України правоохоронними та митними органами – підвищення спроможності правоохоронних органів, а саме: продовження активізації міжнародного співробітництва з правоохоронними органами та організаціями Інтерпол, Європол, Євроюстом [3].

Таким чином, взаємодія правоохоронних органів України з Національним центральним бюро Інтерполу (НЦБ Інтерполу) є важливим елементом боротьби з тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими міжнародними злочинами. Однак ефективність такої співпраці часто обмежується низкою проблем нормативно-правового та організаційного характеру.

По-перше, чинна нормативно-правова база не завжди враховує сучасні виклики у сфері міжнародної безпеки, що створює правові прогалини у взаємодії НЦБ Інтерполу з національними правоохоронними органами. Це призводить до затримок у прийнятті рішень, недостатньої координації та обміну інформацією між задіяними сторонами.

По-друге, відсутність чітких регламентів та узгоджених процедур ускладнює співпрацю НЦБ Інтерполу з іншими правоохоронними структурами щодо оперативного реагування на загрози тероризму та незаконного обігу наркотиків. Низький рівень автоматизації та інтеграції інформаційних систем обмежує можливості своєчасного обміну даними, що критично важливо для боротьби з міжнародною злочинністю.

По-третє, наявність правових колізій та недосконалості у правовому регулюванні деяких аспектів міжнародного поліцейського співробітництва ускладнює ефективне використання інструментів Інтерполу, таких як «червоні повідомлення» (міжнародний розшук) та координація міжнародних операцій.

Отже, виникає необхідність у вдосконаленні нормативно-правової бази та організаційної структури взаємодії НЦБ Інтерполу з правоохоронними органами України. Це включає оновлення законодавчих актів, розробку чітких протоколів співпраці, а також поліпшення технічних можливостей для ефективного обміну інформацією та координації дій у боротьбі з міжнародними злочинами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10 листопада 2015 року № 772-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2016. № 1. Ст.2.
2. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю: затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 850-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2022-%D1%80#Text>
3. Стратегією інтегрованого управління кордонами на період до 2025: схвалено Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
4. Директива Європейського парламенту і ради (ЄС) 2019/1153 від 20 червня 2019 року про встановлення правил, що сприяють використанню фінансової та іншої інформації для запобігання окремим кримінальним злочинам, їх виявлення, розслідування або кримінального переслідування, та про скасування Рішення Ради 2000/642/ЮВС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-19#Text
5. Чорний С.В. Міжнародні акти, які розповсюджуються на організацію діяльність підрозділів НЦБ Інтерпол. *Наукові записки. Серія: Право. ЦДПУ ім. В. Винниченка*. 2022. Вип. 12. С. 138–142. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-12-138-142>
6. Статут міжнародної організації кримінальної поліції – ІНТЕРПОЛ: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text

ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК АДМІНІСТРАТИВНІ ОРГАНИ MILITARY ADMINISTRATIONS AS ADMINISTRATIVE AUTHORITIES

Воробей П.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики,
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920

Галуцько В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
Київський університет інтелектуальної власності
Національного університету «Одеська юридична академія»,
голова ГО «Академія адміністративно-правових наук»
ORCID ID: 0000-0003-1619-5028

Шинка Р.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
Київський університет інтелектуальної власності
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-0532-1909

Лазарев А.А., к.ю.н., доцент,
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0006-2200-0425

У статті розкрито особливості військових адміністрацій як адміністративних органів. Доведено, що військові адміністрації повністю відповідають ознакам, визначеним для адміністративного органу згідно із Законом України «Про адміністративну процедуру». Вони є органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати функції публічної адміністрації, видавати адміністративні акти та здійснювати контроль за їх виконанням. Відповідно до закону, посадові особи військових адміністрацій мають повноваження приймати рішення, організувати адміністративні процедури та координувати взаємодію з іншими публічними та приватними суб'єктами. Військові адміністрації мають особливий правовий статус у системі державної влади України, що регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Їхня місія полягає в забезпеченні безпеки, підтримці громадського порядку, захисту конституційних прав і свобод людини і громадян, а також у реалізації заходів оборонного характеру під час введення воєнного стану. Вони утворюються як тимчасові державні органи, призначені для швидкої реакції на виклики війни і забезпечення безперерйного функціонування критичної інфраструктури в умовах надзвичайного стану. Порядок утворення військових адміністрацій регламентується Указом Президента України, який ухвалюється за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Військові адміністрації можуть бути створені на рівні областей, районів і окремих населених пунктів, коли органи місцевого самоврядування не можуть виконувати свої обов'язки через воєнний конфлікт чи інші форс-мажорні обставини. Основні повноваження військових адміністрацій охоплюють широке коло функцій, зокрема забезпечення виконання законів і державної політики, охорону громадського порядку, реалізацію оборонних заходів, управління житлово-комунальним господарством і критичною інфраструктурою, видачу наказів та директив, обов'язкових для виконання всіма на підконтрольних територіях. Військові адміністрації також відповідають за організацію евакуації населення, розподіл гуманітарної допомоги, а в разі необхідності — забезпечення умов для проживання внутрішньо переміщених осіб. Напрямок діяльності військових адміністрацій включають захист національної безпеки, підтримку обороноздатності, забезпечення функціонування соціально-економічної інфраструктури та надання допомоги ВПО. Військові адміністрації також відіграють ключову роль у будівництві та зміцненні фортифікаційних споруд, таких як бойові опорні пункти, траншеї та інші оборонні укріплення, що підвищує ефективність дій Збройних Сил та інших сил оборони України. Адміністративна діяльність військових адміністрацій включає ефективну організацію життєдіяльності громад під час війни, зокрема забезпечення прав і свобод людини і громадян, координацію оборонних зусиль та надання соціальної допомоги. Вони стали ключовими адміністративними органами в забезпеченні обороноздатності країни та захисті інтересів громадян в умовах воєнного стану.

Ключові слова: адміністративний орган, допомога, інфраструктура, заходи, громадський порядок, воєнний стан, обороноздатність, публічна адміністрація, правове регулювання, права та законні інтереси, російські окупанти, військові адміністрації, забезпечення.

The article reveals the features of military administrations as administrative bodies. It has been proven that military administrations fully meet the characteristics defined for an administrative body according to the Law of Ukraine «On Administrative Procedure.» They are executive authorities authorized to carry out the functions of public administration, issue administrative acts, and control their execution. According to the law, officials of military administrations have the authority to make decisions, organize administrative procedures, and coordinate interactions with other public and private entities. Military administrations have a special legal status in the system of state power in Ukraine, which is regulated by the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law.» Their mission is to ensure security, maintain public order, protect the constitutional rights and freedoms of citizens, and implement defense measures during the imposition of martial law. They are established as temporary state bodies designed to respond quickly to the challenges of war and ensure the uninterrupted functioning of critical infrastructure under extraordinary circumstances. The procedure for the formation of military administrations is regulated by a decree of the President of Ukraine, which is adopted upon the submission of regional state administrations or military command. Military administrations can be created at the level of regions, districts, and individual settlements when local self-government bodies cannot fulfill their duties due to military conflict or other force majeure circumstances. The main powers of military administrations cover a wide range of functions, including ensuring the enforcement of laws and state policies, maintaining public order, implementing defense measures, managing housing and communal services, and critical infrastructure, issuing orders and directives that are binding on all on controlled territories. Military administrations are also responsible for organizing the evacuation of the population, distributing humanitarian aid, and, if necessary, ensuring conditions for the residence of internally displaced persons. The directions of military administrations' activities include protecting national security, supporting defense capabilities, ensuring the functioning of socio-economic infrastructure, and providing assistance to IDPs. Military administrations also play a key role in the construction and strengthening of fortifications, such as combat support points, trenches, and other defensive structures, which enhance the effectiveness of the actions of the Armed Forces and other defense forces of Ukraine. The administrative activity of military administrations includes the efficient organization of the community's life during the war, including ensuring the rights and freedoms of citizens, coordinating defense efforts, and providing social assistance. They have become key administrative bodies in ensuring the country's defense capabilities and protecting the interests of citizens under martial law.

Key words: administrative body, assistance, defensive capabilities, infrastructure, legal regulation, martial law, measures, military administrations, national security, public administration, public order, rights and legitimate interests, russian occupiers, social assistance.

Вступ. Науковий аналіз військових адміністрацій як адміністративних органів є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, зважаючи на правовий режим воєнного стану, запровадженого в Україні внаслідок повномасштабної агресії росії. Створення військових адміністрацій як надзвичайних державних органів виконавчої влади стало необхідним кроком для ефективної реалізації адміністративно-правових функцій в умовах загрози національній безпеці та життю громадян.

Військові адміністрації, з одного боку, мають усі ознаки адміністративного органу, передбачені Законом України «Про адміністративну процедуру». Адже, виконують публічні функції, ухвалюють адміністративні акти, забезпечують виконання законодавства та надання адміністративних послуг, що характерно для органів виконавчої влади. З іншого боку, їхні функції в умовах воєнного стану мають посиленій імперативний характер, що робить регулювання більш дієвим і обов'язковим для дотримання всіма суб'єктами на підконтрольних територіях.

Актуальність дослідження полягає в тому, що військові адміністрації виконують ключову роль у підтримці правопорядку, громадської безпеки та обороноздатності держави. Вони діють як надзвичайні органи управління на рівні регіонів, громад і населених пунктів, де органи місцевого самоврядування або не можуть функціонувати, або їхня діяльність припинена у зв'язку з введенням воєнного стану. Крім того, дослідження ролі військових адміністрацій як адміністративних органів дозволяє глибше розуміти особливості взаємодії між владою та громадянами в умовах кризових ситуацій, забезпечуючи належний правовий механізм захисту прав і свобод людини і громадянина. Це також створює нові можливості для вдосконалення правового регулювання та розвитку публічного адміністрування в Україні, враховуючи сучасні виклики безпеки.

Огляд останніх досліджень. На проблему правового статусу військових адміністрацій звертали свою увагу вчені Ю. Бураков, В. Дулгер, В. Дуглер, О. Забожчук, М. Загородній, В. Зінкевич, В. Іваненко, В. Кабачкей, В. Капустян, Ю. Кириченко, Л. Коваленко, В. Куперін, С. Мельник, О. Мельник, А. Пухтецька, Н. Пушкарьова, А. Сердюк, В. Сафір, С. Ситников, С. Стеценко, О. Рой, В. Швець, О. Зозуля, А. М. Захарченко, Я. Яковчук та ін. Однак, аналізована нами проблематика залишається актуальною та не була охоплена ними у повному обсязі.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі теорії права, запропонованих вченими доктринальних положень та чинного законодавства розкрити особливості військових адміністрацій, як адміністративних органів.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану», елементи правового статусу військових адміністрацій можна узагальнити кілька ключовими аспектами. Військові адміністрації є частиною виконавчої влади України, і вони мають відповідні повноваження для реалізації заходів правового режиму воєнного стану та забезпечення безпеки й порядку на територіях, де введено воєнний стан. Вони виступають як тимчасові державні органи, які утворюються виключно під час введення воєнного стану з метою забезпечення виконання законів і заходів, що стосуються захисту національної безпеки та обороноздатності держави. У випадках, коли органи місцевого самоврядування не можуть виконувати свої конституційні обов'язки, військові адміністрації перебирають на себе їхні функції, що дозволяє забезпечити безперервність управління в умовах воєнного стану. Основною метою військових адміністрацій є оперативне реагування на виклики воєнного часу, захист прав і свобод людини і громадян, а також забезпечення критичної інфраструктури й обороноздатності країни. У випадках, коли органи місцевого самоврядування залишаються дієздатними, військові адміністрації функціонують паралельно з ними,

забезпечуючи виконання заходів воєнного стану та підтримання правопорядку. Військові адміністрації несуть відповідальність за реалізацію та дотримання законів України на територіях, що перебувають під їхньою юрисдикцією під час дії воєнного стану. Вони також мають право видавати накази й директиви, які є обов'язковими для виконання всіма громадянами й органами на підконтрольних територіях [1].

Відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру», адміністративний орган визначається як орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування, наділений повноваженнями для здійснення функцій публічної адміністрації. Це означає, що адміністративний орган має право ухвалювати рішення, забезпечувати виконання законів і державної політики, а також надавати адміністративні послуги. Під адміністративним органом також розуміються посадові особи, які діють від імені цього органу і наділені повноваженнями приймати адміністративні акти. Посадова особа є представником органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, і вона має право приймати рішення відповідно до закону або адміністративного акту. Публічна адміністрація охоплює діяльність, яка спрямована на реалізацію державної політики, забезпечення виконання функцій управління, надання адміністративних послуг та здійснення контролю. Адміністративні органи виконують ці завдання з метою забезпечення порядку та захисту прав громадян. Термін «адміністративний орган» охоплює не лише державні структури, а й інші установи, які наділені відповідними повноваженнями для виконання адміністративних завдань, що значно розширює сферу його застосування і впливу на суспільне життя [2].

Адміністративний орган має повноваження для здійснення публічного адміністрування. Це орган, уповноважений на ухвалення адміністративних актів та розгляд адміністративних справ. Основою правового статусу адміністративного органу є його права та обов'язки, що включають можливість отримувати документи від інших органів, визначати виконавців адміністративних процедур, ініціювати експертизи та використовувати технічні засоби для фіксації процедурних дій. Згідно з рекомендаціями Ради Європи, адміністративний орган під час реалізації дискреційних повноважень повинен дотримуватись принципів неупередженості, рівності перед законом та прийняття рішень протягом розумного строку. Принцип пропорційності є важливою складовою, що зобов'язує адміністративні органи враховувати співвідношення між цілями й засобами їх досягнення, забезпечуючи рівновагу між публічними інтересами та інтересами приватних осіб [3].

Треба підкреслити, що військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації мають відмінності в своїй правовій основі, меті створення, сфері дії, тимчасовості, утворенні та функціонуванні. Військові адміністрації регулюються Законом України «Про правовий режим воєнного стану» утворюються виключно під час введення воєнного стану на території України або в окремих її частинах. Військово-цивільні адміністрації діють відповідно до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» і створюються в умовах збройного конфлікту, як це було в Донецькій та Луганській областях під час антитерористичної операції. Мета створення військових адміністрацій полягає в забезпеченні дії Конституції та законів України, проведенні заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, а також охорони прав і свобод людини і громадянина на відповідній території. Військово-цивільні адміністрації виконують повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у випадках, коли ці органи не можуть здійснювати свої функції через збройний конфлікт чи інші надзвичайні обставини. Сфера дії військових адміністрацій охоплює всю територію України

або окремі її частини, де введено воєнний стан. Водночас військово-цивільні адміністрації діють переважно в зонах, що перебувають під збройною агресією або де ведуться бойові дії, як це було в Донецькій та Луганській областях. Тимчасовість функціонування військових адміністрацій обмежена періодом дії воєнного стану та 30 днями після його припинення, тоді як військово-цивільні адміністрації функціонують до відновлення роботи місцевих рад після проведення місцевих виборів. Військові адміністрації утворюються указом Президента України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Військово-цивільні адміністрації також створюються указом Президента України, але їхня діяльність підпорядковується керівництву Антитерористичного центру при Службі безпеки України або Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України. Функціонування військових адміністрацій може здійснюватися паралельно з дієздатними органами місцевого самоврядування, якщо ці органи не порушують своїх повноважень. Військово-цивільні адміністрації, на відміну від цього, повністю заміщують місцеві органи виконавчої влади та в випадках практичної не дієздатності органів місцевого самоврядування, припиняючи їхні повноваження на період свого функціонування[4;5].

Припинення недієздатних повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану здійснюється відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військове командування разом із військовими адміністраціями бере на себе відповідальність за забезпечення безпеки на місцях у період ведення бойових дій, окупації або блокади. Від 24 лютого 2022 року, після введення воєнного стану, всі районні та обласні ради припинили свої повноваження, а голови обласних і районних державних адміністрацій набули статусу керівників військових адміністрацій. Утворення військових адміністрацій на рівні громад не є обов'язковим, але їх утворення можливе за рішенням Президента України. У разі створення військової адміністрації, всі повноваження органів місцевого самоврядування також припиняються, а влада на місці передається військовій адміністрації. Відновлення роботи місцевого самоврядування можливе лише після завершення воєнного стану і проведення нових виборів[6].

Крім того слід зазначити, що в умовах воєнного стану здійснюється посилення кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану включають в себе кілька важливих аспектів. Вчинення кримінальних правопорушень під час воєнного стану розглядається як кваліфікуюча ознака, що означає більш суворе покарання порівняно з мирним часом. Наприклад, диверсія в умовах воєнного стану карається довічним позбавленням волі з конфіскацією майна, тоді як у мирний час це покарання є менш суворим. Крім того, вчинення злочину під час воєнного стану ввається обтяжуючою обставиною, що також впливає на жорсткість покарання. Суд враховує такі обставини при винесенні вироку, що сприяє призначенню максимально суворого покарання. Зокрема, шахрайство, вчене під час воєнного стану, передбачає застосування максимальної межі покарання, передбаченої законом. В умовах воєнного стану кримінального правопорушення набувають підвищеного суспільного ризику, оскільки під час збройної агресії держава і населення вже зазнають значної шкоди, а використання цих умов для вчинення кримінального правопорушення створює додаткову небезпеку і дестабілізує ситуацію. Отже, особи, визнані винними у вчиненні кримінальних правопорушень під час воєнного стану, отримують покарання, яке буде наближеним до максимальної межі, визначеної Кримінальним кодексом України[7].

Наприклад: Вінницька обласна військова адміністрація створила умови для внутрішнього переміщення осіб (ВПО), які втратили своє житло через війну. Одним з осно-

вних напрямків діяльності є формування фондів житла для ВПО, створення соціального житла та вдосконалення механізмів пільгового кредитування та іпотеки. Адміністрація здійснює моніторинг стану та облаштування місць тимчасового проживання ВПО та підтримує Стратегію державної політики щодо внутрішнього переміщення. За допомогою виділення земельних ділянок для будівництва житла, реконструкції об'єктів, адміністрація забезпечує умови для проживання ВПО[8].

В умовах воєнного стану військова адміністрація є головним адміністративним органом на місцях, який відповідає за реалізацію ключових завдань оборони та забезпечення безпеки. Зокрема, військова адміністрація Запорізької області активно керує будівництвом фортифікаційних споруд, таких як взводно-опорні пункти, укріплені траншеї та протитанкові загорождення. Ці заходи спрямовані на зміцнення оборонних рубежів та підвищення ефективності військових операцій. Військова адміністрація також здійснює контроль за використанням державних коштів і матеріальних ресурсів, проводить тендери на закупівлю будівельних матеріалів, і забезпечує координацію всіх будівельних робіт із військовими структурами[9].

Висновки: Військові адміністрації мають особливий правовий статус у системі державної влади України, що регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Їхня місія полягає в забезпеченні безпеки, підтримці громадського порядку, захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також у реалізації заходів оборонного характеру під час введення воєнного стану. Вони утворюються як тимчасові державні органи, призначені для швидкої реакції на виклики війни і забезпечення безперервного функціонування критичної інфраструктури в умовах надзвичайних обставин:

- порядок утворення військових адміністрацій регламентується указом Президента України, який ухвалюється за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Військові адміністрації можуть бути створені на рівні областей, районів і окремих населених пунктів, коли місцеві органи самоврядування не можуть виконувати свої обов'язки через воєнний конфлікт чи інші форс-мажорні обставини;

- основні повноваження військових адміністрацій охоплюють широке коло функцій, зокрема забезпечення виконання законів і державної політики, охорона громадського порядку, реалізація оборонних заходів, управління житлово-комунальним господарством і критичною інфраструктурою, видача наказів та директив, обов'язкових для всіх на підконтрольних територіях. Військові адміністрації також відповідають за організацію евакуації населення, розподіл гуманітарної допомоги, а в разі необхідності, забезпечення умов для проживання внутрішньо переміщених осіб;

- напрямки діяльності військових адміністрацій включають захист національної безпеки, підтримку обороноздатності, забезпечення функціонування соціально-економічної інфраструктури та надання допомоги ВПО. Військові адміністрації також відіграють ключову роль у будівництві та зміцненні фортифікаційних споруд, таких як бойові опорні пункти, траншеї та інші оборонні укріплення, що підвищує ефективність дій українських Збройних Сил, інших сил оборони України;

- адміністративна діяльність військових адміністрацій включає ефективну організацію життєдіяльності громад під час війни, зокрема забезпечення прав і свобод громадян, координацію оборонних зусиль та надання соціальної допомоги. Вони стали ключовими адміністративними органами в забезпеченні обороноздатності країни та захисті інтересів громадян в умовах воєнного стану.

Отже, військові адміністрації повністю відповідають ознакам, визначеним для адміністративного органу згідно

із Законом України «Про адміністративну процедуру». Вони є органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати функції публічної адміністрації, видавати адміністративні акти та здійснювати контроль за їх виконанням.

Відповідно до закону, посадові особи військових адміністрацій мають повноваження приймати рішення, організовувати адміністративні процедури та координувати взаємодію з іншими публічними та приватними особами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015. № 28. ст.250
2. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. ст. 50.
3. Криволапов С.С. Адміністративний орган як учасник адміністративної процедури. Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса, Україна. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Стан та перспективи розвитку адміністративного права України» (Одеса, 22 жовтня 2021 року). ОДУВС, 2021. С. 92-94. URL: <https://dSPACE.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/209fb739-5b8a-4bca-9764-7d8141c6bada/content#page=92>.
4. Чепель О. Військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації. Кафедра європейського права та порівняльного правознавства. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. URL: <https://law.chnu.edu.ua/viiskovi-administratsii-ta-viiskovotsyvilni-administratsii/>
5. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 р. № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. ст. 87.
6. Припинення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Право в умовах війни. 2022. URL: <https://law-in-war.org/grupnennya-rovnovazhen-organiv-miscevogo-samovryaduvannya-v-umovah-voennogo-stanu/>.
7. Посилення відповідальності за окремі кримінальні правопорушення, вчинені під час воєнного стану. ЮрФем. 2022. URL: <https://jurfem.com.ua/posylennya-vidpovidalnosti-za-okremy-kryminalny-pravoporushennya-pid-chas-voennoho-stanu/>
8. Створення умов та захист прав ВПО: як Вінниччина забезпечує дім тим, хто його втратив через війну. Вінницька обласна військова адміністрація. 2024. URL: <https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/60730-stvorennia-umov-ta-zakhyst-prav-vpo-iak-vinnychchyna-zabezpechuie-dim-tym-khto-ioho-vtratyv-cherez-viynu>
9. Опорні пункти, «зуби дракона» та укріплені траншеї: на Запоріжжі активізували будівництво фортифікаційних споруд. Відбудова. Запоріжжя. 2024. URL: <https://vidbudova.zp.ua/oporni-punkty-zuby-drakona-ta-ukripleni-transheyi-na-zaporizhzi-aktyvizuvaly-budivnyctvo-fortyfikacijnyh-sporud/>

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ У XXI СТОЛІТТІ: НОВІ ВИКЛИКИ

ORGANIZED CRIME IN UKRAINE IN THE 21ST CENTURY: NEW CHALLENGES

Богатирьов І.Г., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Державний університет «Житомирська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-4001-7256

У статті розкрито, що організована злочинність в Україні у XXI столітті залишається впливовою протиправною системою. З одного боку, вона контролює прибуткові транснаціональні шляхи, якими вивозяться з України золото, деревина, тютюн, вугілля, наркотики. З іншого боку, корумповані чиновники інколи входять до складу кримінальних структур і спільно викачують з України ресурси, одночасно тримаючи під своїм контролем певні економічні сфери держави. Зазначено, що правоохоронні органи, хоча й докладають значних зусиль для протидії та запобігання організованій злочинності, їхні результати є неоднозначними. З одного боку, щоденні арешти, затримання та розслідування кримінальних проваджень, з іншого боку — війна неминуче впливає на самих співробітників правоохоронних органів, оскільки їх також призивають на військову службу. А це надає організованій злочинності нові можливості. На початку повномасштабного російського вторгнення правоохоронними органами була припинена контрабанда через лінію фронту, багато українських авторитетів виїхали за кордон, покинули країну. Однак це не уповільнило появу нових злочинних груп, а навпаки, демонструє їхню стабільність і стійкість. З'ясовано, що російсько-українська війна вплинула на нові менш стійкі організовані групи, однак не варто забувати, що цілком імовірно, злочинність продовжує розвиватися, і передбачити, на який рівень вона вийде після закінчення війни, дуже складно. Достовірно відомо, що організована злочинність перебуває в тіні, хоча її прояви ми бачимо по всій країні. Підкреслено, що організована злочинність може еволюціонувати, а це, у свою чергу, може призвести не лише до динамічних змін, але й сприяти формуванню нового багатопольярного світового порядку, і як результат — стати новим геополітичним гравцем. І в цьому велика роль відводиться правоохоронним органам і судовій гілці влади. Якщо не реалізувати Національну стратегію боротьби з організованою злочинністю в умовах правового режиму воєнного стану в Україні та не прийняти відповідні нормативно-правові акти, то в майбутньому ми побачимо її повну експансію на національному рівні.

Ключові слова: боротьба, воєнний стан, запобігання, корупція, кримінологічна характеристика, насильство, незаконний обіг зброї, організовані злочинні групи, організована злочинність, особа злочинця, публічне адміністрування, протидія, правоохоронні органи, злочинність, детермінанти.

The article reveals that organized crime in Ukraine in the 21st century remains a powerful criminal system. On one hand, it controls profitable transnational routes through which gold, timber, tobacco, coal, and drugs are smuggled out of Ukraine. On the other hand, corrupt officials sometimes become part of criminal structures and jointly drain resources from Ukraine, while simultaneously keeping certain economic sectors of the state under their control. It is noted that law enforcement agencies, although they make significant efforts to combat and prevent organized crime, their results are ambiguous. On one hand, there are daily arrests, detentions, and investigations of criminal cases, but on the other hand, the war inevitably affects the law enforcement officers themselves, as they are also conscripted into military service. This provides organized crime with new opportunities. At the start of the full-scale Russian invasion, law enforcement agencies halted smuggling across the frontline, and many Ukrainian authorities left the country. However, this did not slow the emergence of new criminal groups but instead demonstrates their stability and resilience. It has been found that the Russian-Ukrainian war has impacted new, less stable organized groups, but it should not be forgotten that it is highly likely that crime continues to develop, and it is very difficult to predict what level it will reach after the war ends. It is reliably known that organized crime operates in the shadows, although we see its manifestations throughout the country. It is emphasized that organized crime may evolve, which in turn could lead not only to dynamic changes but also to the formation of a new multipolar world order and, as a result, become a new geopolitical player. Law enforcement agencies and the judiciary play a significant role in this. If the National Strategy for combating organized crime under martial law in Ukraine is not implemented and the appropriate regulatory legal acts are not adopted, in the future, we will witness its full expansion at the national level.

Key words: armed conflict, combatting, corruption, criminological characteristics, crime, crime prevention, determinants, illegal arms trade, law enforcement agencies, organized crime, organized criminal groups, offender profile, public administration, resistance, violence.

Вступ. У вересні 2020 року Україна прийняла Національну стратегію боротьби з організованою злочинністю, в якій чітко визнано, що організована злочинність в Україні становить «пряму загрозу національній безпеці», і що з нею потрібно боротися як із системною проблемою. Грунтуючись на даній стратегії, уже ніхто не зможе заперечити, що організована злочинність в Україні у XXI столітті являє собою найпотужнішу злочинну систему.

І не просто злочинну систему. З одного боку, вона контролює прибуткові транснаціональні шляхи, якими вивозяться з України золото, деревина, тютюн, вугілля, наркотики і найнебезпечніше — це люди. З іншого боку, корумповані чиновники увійшли до складу кримінальних структур і спільно викачують з України мільйони доларів, одночасно тримаючи під своїм контролем економічну, політичну та інформаційну сфери країни.

І хоча правоохоронні органи докладають значних зусиль для протидії організованій злочинності, їхні результати є неоднозначними. З одного боку, щоденні арешти, затримання і розслідування кримінальних про-

ваджень, а з іншого боку — війна неминуче впливає на самих співробітників правоохоронних органів, оскільки їх теж призивають на військову службу. А це надає організованій злочинності нові можливості: менший контроль і тиск з боку правоохоронних органів.

Примітно, що на початку війни правоохоронними органами була припинена контрабанда через лінію фронту, багато українських авторитетів виїхали за кордон, покинули країну й відомі олігархи, яких звинувачували у проросійських симпатіях. Це не уповільнює появу нових злочинних груп, а навпаки, демонструє їхню стабільність і стійкість.

Війна також сильно вплинула на нові менш стійкі організовані групи, однак не варто забувати, що цілком імовірно, злочинність продовжує розвиватися, і передбачити, на який рівень вона вийде після закінчення війни, дуже складно. Достовірно відомо, що організована злочинність перебуває в тіні, хоча її прояви ми бачимо по всій країні.

Ми не маємо про це забувати, що організована злочинність може еволюціонувати, а це, у свою чергу, може

привести не лише до революційних змін, але й сприяти формуванню нового багатопольярного світового порядку, і як результат — стати новим геополітичним гравцем. І в цьому велика роль відводиться правоохоронним органам і судовій гілці влади. Якщо не реалізувати Національну стратегію боротьби з організованою злочинністю в умовах правового режиму воєнного стану в Україні та не прийняти відповідні нормативно-правові акти, то в майбутньому ми побачимо її повну експансію на національному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми протидії організованій злочинності в Україні у XXI столітті були предметом дослідження таких українських учених, як: Л. І. Аркуша, Л. В. Багрій-Шахматов, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, М. М. Бурбика, О. Ю. Бусол, О. В. Винник, І. П. Голосніченко, І. М. Горбачова, Даншін, Ю. В. Дем'янчук, О. М. Джуца, І. В. Зозуля, А. М. Куліш, М. І. Логвиненко, М. І. Мельник, О. М. Музичук, Н. Є. Міняйло, Є. В. Невмержицький, С. О. Шатрава, О. В. Шевченко та інші. Враховуючи високий інтерес українських вчених до даної проблематики, зазначаємо, що він пов'язаний з необхідністю напрацювання нової стратегії протидії правоохоронними органами організованої злочинності. Викладене вище свідчить про актуальність дослідження організованої злочинності і показує шляхи протидії правоохоронними органами організованої злочинності в Україні в умовах правового режиму воєнного стану

В процесі проведеного дослідження нами було використано методологічний інструментарій вивчення організованої злочинності в Україні у XXI столітті шляхом застосування наступних методів: діалектичного, логіко-юридичного, статистичного, емпіричного та методу кримінологічного моделювання, що дозволило розкрити зміст організованої злочинності в умовах правового режиму воєнного стану в Україні у XXI столітті.

Метою статті полягає у науковому аналізі організованої злочинності в Україні у XXI столітті, яка посягає на українську державність, її економічні та політичні устої.

Виклад основного матеріалу. У розумінні звичайної людини організована злочинність — це діяство, яке порушує закон і спричиняє збитки як суспільству, так і конкретній людині. З цього приводу українські вчені єдині в тому, що соціальна природа організованої злочинності обумовлена тим, що вона утворюється завдяки конкретним злочинним діянням, які скоєні людьми в суспільстві. І тому питання злочинності розглядається, починаючи із самого злочину [2, с. 57].

На жаль, українська кримінологічна наука за роки незалежності не змогла запропонувати суспільству таку модель, яка б відповідала ст. 3 Конституції України, коли людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а тому її розробка і впровадження в роботу правоохоронних органів є актуальним і вимушеним завданням, особливо в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Варто відзначити, що українські кримінологи (О. М. Джуца, Б. М. Головкін, О. Г. Кулик, В. М. Костенко, В. І. Шакун та ін.) не стоять на місці, вони через різні інституції (науково-дослідні інститути, кримінологічні лабораторії, наукові дослідження, конференції) пропонують державі, правоохоронним органам власну дієву модель протидії та запобігання кримінальним правопорушенням, що в сукупності створюють таке соціально-правове явище, як організовану злочинність.

Ми підтримуємо позицію українських учених і констатуємо, що держава не завжди чує або не хоче чути про вплив організованої злочинності на життя людей. Хоча саме європейський вибір України вимагає від неї формування в суспільстві нових стандартів забезпечення дотримання прав людини та громадянина. Серед яких учені

виділяють: неухильне дотримання вимог закону будь-якою особою, яка проживає на території країни; дотримання з боку держави та її інституцій презумпції невинуватості; надання можливостей реалізувати соціальні цінності, визнані Конституцією України; захист дітей, людей похилого віку, інвалідів тощо [3, с. 243].

Всі розуміють, що саме організована злочинність в Україні у XXI столітті є перешкодою досягнення таких стандартів, а тому її розуміння слід вважати однією з найактуальніших суспільних проблем. Вона не тільки становить небезпеку в усіх сферах суспільного життя, але й створює соціальну напругу в країні, завдає шкоди правопорядку, негативно впливає на соціальний, культурний та економічний розвиток.

Проведене українськими вченими опитування співробітників підрозділів Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України показало, наскільки актуальною є проблема документування і фіксації дій кримінальних структур, що входять у структуру організованої злочинності. Серед основних факторів, що сприяють росту організованої злочинності, респонденти виділили наступні: корумпованість чиновників; недостатній контроль держави за господарською діяльністю; збіг інтересів лідерів злочинних угруповань та представників тіньової економіки у сфері підприємницької діяльності; слабкість державної влади; недосконалість норм кримінального законодавства про відповідальність за приналежність до організованих злочинних груп, їх організацію, керівництво та участь у них; відсутність належного порядку в господарській діяльності; недостатня відповідальність керівників усіх рівнів [4, с. 12].

Війна, міграція населення, кризові явища в економіці, невинуваті вбивства на окупованих територіях, ціна яких не піддається жодному виміру, зростання насильства щодо дітей і людей похилого віку, безробіття — всі ці та інші чинники викликають соціальну напругу та показують зрілість суспільства щодо поваги до закону, законності та правової культури [5, с. 33-34]. Відомий український учений І. М. Даншин, характеризуючи організовану злочинність, наголошував на тому, що вона існує у всьому світі в різних галузях суспільного життя: економіки, фінансово-банківській справі, посередницьких підприємницьких структурах, підпільному виготовленні та збуті алкогольних напоїв, наркобізнесу [6, с. 46], не обійшла вона і Україну. Особливо гостро вона проявила себе на початку 90-х років, коли Україна стала незалежною, самостійною, демократичною, правовою державою. Саме в цей період були створені умови не тільки для переходу країни до вільної ринкової економіки, але й для зростання організованої злочинності. Розкрадання, бандитизм, вимагання, підробка цінних паперів, наркотики, незаконний обіг зброї, шахрайство, насильство над жертвою, вербування до лав організованих злочинних груп корумпованих чиновників, особливо в бюджетній сфері.

В умовах правового режиму воєнного стану змінюється сама кримінологічна характеристика організованої злочинності — її структура, динаміка, географія. Серед її осіб з'являються патріотично налаштовані злочинці з метою корисливих інтересів, зокрема: вербування військовослужбовців після нашої перемоги у лави організованих злочинних формувань; вільний доступ до нелегальної зброї; участь колишніх працівників правоохоронних органів, військовослужбовців; нелегальне вивезення чоловіків, які намагаються уникнути мобілізації тощо. Зрештою патріотичні настрої деяких злочинців не слід сприймати за чисту монету, адже вони можуть бути наслідком складних розрахунків, спрямованих на досягнення головних пріоритетів кримінальних структур організованої злочинності: грошей і влади. Варто також наголосити, що є ризики проникнення кримінальних елементів у бойові підрозділи Збройних сил України.

Ми підтримуємо позицію українських учених про те, що організована злочинність, зміцнюючи свої взаємовідносини із владними структурами держави, активно розпочала використовувати для власного збагачення й інші доступні сфери. Серед таких варто вказати на незаконне заволодіння вже існуючим чужим бізнесом за допомогою рейдерства, різноманітні зловживання у сфері ринку землі та приватизації. Через розширення нових сфер своєї активності організована злочинність продовжує формувати значний капітал, що призводить до необхідності відмивання нею «брудних коштів» [7, с. 7].

Українські вчені вважають, що форми організованої злочинності відновлюються, і що найгірше — вони розвиваються в тіні, збільшуючи кримінальні структури фінансами і людським ресурсом, особливо з числа вразливих верств населення. Ризик стати жертвою організованої злочинності дуже високий. Люди, які повертаються додому з-за кордону в зруйноване житло, де відсутня робота, а умови життя вимагають фінанси й є несприятливими, ймовірно, можуть поповнити ряди кримінальних структур або стати їх жертвами. Якщо суспільство усвідомлює, що організована злочинність — це система, з якою варто боротися всім, а не лише державним і недержавним інституціям, кожен з нас насамперед має позбутися корозії правового нігілізму, неповаги до закону, «моя хата скраю», виробити в собі такий імунітет, який стане на заваді розповсюдженню такої системи, як організована злочинність.

З початком війни Росії проти України з'явилися нові виклики, які певним чином впливають на функціонування організованої злочинності й появу нових кримінальних структур. Серед них варто виділити відбудову інфраструктури. Виділені кошти Світовим банком на відбудову дозволять Україні стати сильнішою державою, але вони також украй привабливі для кримінальних структур, до складу яких входять корумповані чиновники. Саме ця категорія осіб, користуючись низьким рівнем прозорості, характерним для правового режиму воєнного часу, чинить протиправні дії шляхом розкрадання гуманітарної допомоги, генераторів, будівельних матеріалів, втручання в проекти реконструкцій на місцях відбудови. Отож будівельна сфера завжди була під контролем кримінальних структур організованої злочинності як до війни, так і особливо під час її перебігу.

Окремо слід виділити використання кримінальними структурами зброї. Оскільки зброя відіграє одну з ключових ролей у структурі організованої злочинності, вже зараз кримінальні структури зацікавлені у її придбанні. Джерела можуть бути різними: роздача вогнепальної зброї цивільним особам на початку вторгнення РФ в Україну та продаж зброї на внутрішньому ринку. До речі, цей ринок існував і до війни, і продовжує функціонувати протягом усієї війни. Торговці зброєю не цураються нічим: продають ручні гранати, вибухівку, кулемети, автомати та навіть РПГ. Що ж відбувається? Якщо зброя на чорному ринку є, то її можуть завозити або контрабандним шляхом, або через блокпости. Тоді до цього процесу при-

четні військовослужбовці разом із правоохоронними органами. На жаль, відстежити весь арсенал нелегальної зброї дуже важко. Українські вчені 12 квітня 2024 року провели перший міжнародний форум «Правове регулювання обігу зброї в Україні: нові виклики та перспективи вирішення». Це, по суті, перше обговорення проблеми в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Завдяки науковому заходу була створена платформа «єдності представників центральної влади України, державних служб та службовців, науковців, бізнесу та громадськості в розумінні гострої потреби напрацювання ефективних правових інструментів регулювання обігу зброї в Україні та розуміння стратегічної важливості розвитку напрямку для безпеки нашої держави» [8, с. 13].

І ще один новий виклик — це зростання вживання наркотиків військовослужбовцями. Те, що наркотики вживають військовослужбовці, не повинно нікого дивувати. Вся історія воєн показує, що наркотики — це один зі стимуляторів, який допомагає воювати або є способом полегшити наслідки фізіологічних, психологічних та фізичних травм, пов'язаних із війною. Для кримінальних структур це новий бізнес, оскільки щомісячне грошове забезпечення військовослужбовців ЗС України дозволяє їм купувати наркотики. А те, що ці люди будуть повертатися з фронту в мирний час, і багато з них стануть залежними, їх це не хвилює. Це вже проблема держави і суспільства. І хоча правоохоронні органи протидіють вживанню наркотиків військовослужбовцями, організовані угруповання проявляють гнучкість і креативність у пошуку способів подолання перешкод для доставки наркотиків на фронт. І корупція в цьому процесі відіграє головну роль.

Щодо протидії організованій злочинності правоохоронними органами, варто підтримати позицію українських учених, котрі, з урахуванням зарубіжного досвіду, пропонують запровадити на всіх кордонах України технічні засоби контролю, зокрема інтелектуальні камери з фіксуванням зовнішності осіб та перевіркою зовнішності в автоматизованій системі, в якій зберігатиметься біографічна інформація; несплачені аліменти; штрафи за адміністративні правопорушення, непогашені судимості осіб, перебування особи під досудовим чи судовим слідством, ухилення від покарання тощо, а також безпілотні летальні апарати, котрі зможуть сприяти запобіганню кримінальним правопорушенням під час перетину кордону [9, с. 196].

Висновок. Вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що війна неминуче змінила спосіб функціонування організованої злочинності в Україні та її взаємодію зі злочинними угрупованнями в інших країнах. Тому сучасне українське суспільство, хоча і перебуває у стані війни з державою-агресором і відчуває певний кризовий стан свого розвитку, не повинне забувати, що організована злочинність як суспільно-правове явище щоденно посягає на стабільність і безпеку країни, на життя, честь, гідність та власність кожного члена суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю. *Розпорядження Кабінету Міністрів України* від 16 вересня 2020 р. № 1126. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 16.07. 2024 р.).
2. Корнякова Т. В., Юзікова Н. С. Кримінологія: курс лекцій / за ред. проф. Т. В. Корнякової. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2014. 244 с.
3. Buriak K., Bohatyrova O., Yurchyshyn V., Mykhalik O., Mykhalik V. Crime in Ukraine in Conditions of Martial Law. *Jurnal cita hokum*. 2023. Vol 11. No 3. P. 241–255.
4. Оцінка діяльності Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України: аналітич. звіт / В.П. Мороз, М.Г. Богуславський, Г.В. Ревіна. Дніпро: ДДУВС, 2022. 44 с.
5. Богатирьов І.Г. Російсько-українська війна: погляд кримінолога. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АДЕФ-УКРАЇНА», 2023. 244 с.
6. Даньшін І.М. Усталені форми злочинності: кримінологічний нарис. Харків. Акта, 2002. С. 46.
7. Богатирьов І.Г., Богатирьов А.І. Організована злочинність в умовах воєнного стану в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Law&Border*. 2024. № 1. Т. 3. С. 5-26.
8. Правове регулювання обігу зброї в Україні: нові виклики та перспективи вирішення (12 квітня, 2024. Київ, Україна): Перший міжнародний форум. Рига, Латвія : *Baltija Publishing*, 2024. 328 с. С.13
9. Khalymon S., Hrynkо S., Zolka V., Hrynkо R., Volynets N. Legal regulation of unmanned aerial vehicles application in the surveillance of the state border of Ukraine. *Amazonia Investiga*. Vol. 10 (40). 2021. P. 190–200. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.19>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕДУР ВИЗНАННЯ ІНОЗЕМНИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ (НОСТРИФІКАЦІЯ) ТА АПОСТИЛЮВАННЯ

CORRELATION OF PROCEDURES OF RECOGNITION OF FOREIGN DOCUMENTS ON EDUCATION (NOSTRIFICATION) AND APOSTILIZATION

Чередник Р.В., керівник

Приморська окружна прокуратура міста Одеси

В даному дослідженні до розгляду представлена така форма підтвердження чинності документів як визнання іноземних документів про освіту. Аналізується нормативно-правова база, яка регулює правовідносини у цій сфері, визначено коло суб'єктів, які здійснюють визнання іноземних документів про освіту. Встановлено, що роль суб'єктів приватного права у здійсненні діяльності з визнання іноземних документів про освіту та в сфері підтвердження чинності документів в цілому стрімко зростає, що свідчить про позитивні зміни у тенденціях сучасного права.

Розглядаються складові етапи процедури визнання в Україні документів про освіту, виданих навчальними закладами інших держав. При співвідношенні таких форм підтвердження чинності документів як визнання іноземних документів про освіту та апостилювання, акцентується увага на тому, що апостилювання іноземних документів про освіту є одним із складових етапів процедури їх визнання, який допомагає здійснити перевірку автентичності поданих документів, а саме перевірку достовірності факту навчання та отримання освітнього документа.

У дослідженні виснується, що апостилювані документи про освіту потребують низки подальших маніпуляцій задля забезпечення права власника документів, виданих закладом освіти іншої держави, на продовження освіти та/або на працевлаштування за фахом.

Звертається увага на освітні документи, які не потребують процедури визнання. Встановлено, що окрім підтвердження автентичності документа, необхідним є підтвердження академічного рівня іноземної освітньої кваліфікації, періодів навчання тощо. Відповідно, лише процедури апостилювання або ж консульської легалізації для надання права претендувати на вступ до закладу вищої освіти та/або продовження навчання, можливості претендувати на працевлаштування власнику іноземних документів про освіту не достатньо.

Виявлено подібності та відмінності зазначених форм підтвердження чинності документів. Аналізуються сучасні тенденції правового розвитку у сфері визнання іноземних документів, зокрема міжнародна координація, цифровізація визнання, зростання ролі суб'єктів приватного права. Аргументується доцільність подальших досліджень із зазначеної проблематики.

Ключові слова: визнання іноземних документів про освіту, апостилювання, офіційне визнання, юридичний документ, підтвердження чинності документів, встановлення відповідності, еквівалентність кваліфікацій, верифікація документів.

In this study, this form of confirmation of the validity of documents as recognition of foreign documents on education is presented for consideration. The regulatory framework regulating legal relations in this area is analyzed, the circle of subjects that recognize foreign documents on education is determined. It has been determined that the role of private law subjects in the implementation of activities on recognition of foreign documents on education and in the field of confirmation of the validity of documents as a whole is growing rapidly, which indicates positive changes in the trends of modern law.

The constituent stages of the procedure of recognition in Ukraine of documents on education issued by educational institutions of other states are considered. With the correlation of such forms of confirmation of the validity of documents as the recognition of foreign documents on education and apostillization, attention is focused on the fact that the apostillization of foreign documents on education is one of the components of the procedure for their recognition, which helps to verify the authenticity of the submitted documents, namely checking the authenticity of the fact of training and receiving an educational document.

The study suggests that apostilled documents on education require a number of further manipulations in order to ensure the right of the owner of documents issued by an educational institution of another state to continue education and/or to employment in the specialty.

Attention is drawn to educational documents that do not require a recognition procedure. It is established that in addition to confirming the authenticity of the document, it is necessary to confirm the academic level of foreign educational qualifications, periods of study etc. Accordingly, only the procedure of apostillization or consular legalization for granting the right to apply for admission to a higher education institution and/or continued education, the opportunity to apply for employment to the owner of foreign educational documents is not enough.

Similarities and differences in these forms of confirmation of the validity of documents have been identified. Modern trends of legal development in the field of recognition of foreign documents are analyzed, in particular, international coordination, digitalization of recognition, growth of the role of private law subjects. The expediency of further research on this issue is argued.

Key words: recognition of foreign documents on education, apostillization, official recognition, legal document, confirmation of the validity of documents, establishment of conformity, equivalence of qualifications, verification of documents.

На сучасному етапі розвитку суспільних правовідносин світовий ринок праці та освітні системи зазнають значних змін. Міграція стає невід'ємною частиною життя достатньо великої кількості людей, що відкриває нові можливості та водночас створює певні виклики. Одним із таких викликів є підтвердження чинності документів, особливо, що стосується визнання документів про освіту для продовження навчання або ж працевлаштування мігрантів.

Особливо гостро це питання стоїть для українців, які у зв'язку з відкритим воєнним нападом російської федерації на Україну, змушені змінити країну проживання, відповідно актуальність визнання іноземних документів як в країні, так і по за її межами тільки набуває своїх масштабів. Окрім того, аналіз процедури визнання іноземних документів про освіту має вагомое значення для формування єдиного освітньо-наукового простору та вироблення

єдиних стандартів у сфері освіти, враховуючи приєднання України до Болонського процесу.

Дослідженню проблем підтвердження чинності документів, зокрема і визнання іноземних документів про освіту та апостилювання приділяли увагу такі вчені як: І. Артёмов, Н. Бовтрук, О. Вашук, В. Дудченко, Г. Дьомкіна, С. Коваленко, Д. Манько, Л. Хоружа та ін. Проте, достатньо стрімкий розвиток євроінтеграційних, міграційних та технологічних процесів відкриває нові питання, що потребують розгляду.

Як відомо, «підтвердження чинності документів є одним із видів легалізації, що здійснюється у публічній та приватній сфері, на внутрішньодержавному та зовнішньодержавному рівнях» [1, с. 497]. Зовнішньодержавний рівень підтвердження чинності документів представлений такими формами як: апостилювання, консульська легалізація та нострифікація.

«Процедура визнання іноземних документів про освіту (раніше – нострифікація) має на меті забезпечити права громадян, які здобули освіту в інших державах, на продовження освіти та/або професійну діяльність в Україні та здійснюється в індивідуальному порядку» [2].

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють цю правову процедуру в Україні є Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, яка ратифікована відповідним Законом України від 03.12.1999 р. № 1273-XIV, рекомендації до цієї Конвенції, ЗУ «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII, Постанова КМУ «Питання національного інформаційного центру академічної мобільності» від 31 серпня 2011 р. № 924 (у редакції від 21.05.2022 р.), Постанова КМУ «Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність» від 12 серпня 2015 р. № 579 (у редакції від 21.05.2022 р.), Наказ МОН України «Про деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту» від 05 травня 2015 р. № 504 (у редакції від 01.11.2022 р.) та ін.

Стосовно даної процедури раніше використовувалось поняття «нострифікація». Проте, як відмічається у науковій літературі «цей термін, наразі, не є загальноприйнятим в більшості країн Європейського Союзу. «Визнання іноземних документів про освіту» — саме цей термін стає загальноживаним для України та Зони європейського простору», — підкреслюють С. Коваленко та Н. Бовтрук [3, с. 84–85].

Згідно з Порядком визнання здобутих в іноземних закладах вищої освіти ступенів вищої освіти, затвердженого Наказом МОН України від 05 травня 2015 р. № 504 «Компетентними органами з визнання є: заклад вищої освіти — з метою зарахування Власника на навчання для здобуття освіти та/або призначення на посаду наукового або науково-педагогічного працівника до цього закладу вищої освіти», а також «МОН — з метою зарахування Власника на навчання для здобуття освіти в закладах вищої освіти України та/або здійснення професійної діяльності в Україні».

Тож, суб'єктами здійснення визнання іноземних документів про освіту виступають: державне підприємство «Інформаційно-іміджевий центр», що належить до сфери управління МОН України та заклади вищої освіти.

«Процедура визнання в Україні документів про освіту, виданих навчальними закладами інших держав, передбачає:

– Перевірку автентичності поданих для визнання іноземних документів про освіту, тобто перевірку достовірності факту навчання та отримання освітнього документа.

– Перевірку офіційного визнання закладу освіти, який видав освітній документ системою освіти країни, якій він належить. Цей етап включає перевірку наявності свідчення про державну акредитацію закладу освіти та ліцензії на момент видачі освітнього документа.

– Встановлення еквівалентності кваліфікації, зазначеної в іноземному документі про освіту, вимогам до освітнього або освітньо-кваліфікаційного рівнів системи освіти України (здійснюється із залученням експертних комісій за відповідними спеціальностями)» [4].

Процедура визнання документів про освіту, виданих навчальними закладами інших держав здійснюється в індивідуальному порядку, відповідно в деяких випадках може знадобитися додаткова інформація або ж проходження додаткового навчання, іспитів, без чого визнати іноземні документи про освіту не можливо. Відповідно така процедура характеризується тривалими строками її здійснення.

Далі, відповідно до Наказу МОН України «Про деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту» від 05.05.2015 № 504: «документи (наприклад, копія та переклад українською мовою Документа про освіту), мають бути засвідчені в країні їх походження

у спосіб, який офіційно застосовується у цій країні (консульська легалізація або проставлення апостилля, – для країн – учасниць Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаага, 1961), ратифікованої Законом України від 10 січня 2002 року № 2933-III «Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів» [5].

Важливим вбачається акцентувати увагу на тому, що апостильований документ про освіту забезпечує проходження першого етапу процедури визнання іноземних документів про освіту, а саме — перевірку автентичності поданих для визнання іноземних документів про освіту, тобто перевірку достовірності факту навчання та отримання освітнього документа.

У свою чергу, апостиль Міністерства освіти і науки України проставляється на офіційних документах, що стосуються сфери освіти і науки, які були складені на території України, і мають використовуватися на території країн, що підписали Гаазьку конвенцію від 05.10.1961 року.

У попередніх наукових розробках нами акцентувалась увага на тому, що «.. важливо розуміти, що процедура апостилляції не засвідчує зміст документа, іншими словами, держава походження документа (в особі уповноважених органів) не підтримує і не спростовує інформацію, яка представлена в документі. Апостиллювання лише «надає» підтвердження того, що документ був виданий уповноваженою на те особою чи установою, а підпис, печатка, штамп, що його скріплюють є автентичними» [1, с. 497].

Стосовно апостиллювання документів про освіту, на офіційному сайті Державного підприємства МОН України «Інформаційно-іміджевий центр» відмічається, що «апостиль Міністерства освіти і науки України, окрім зразка підпису і печатки, проставлених на документі, підтверджує факт видачі документа» [6].

Проте, просто легалізований документ (апостильований або такий, що пройшов процедуру консульської легалізації) не надає власнику іноземного документа про освіту законної можливості ні на працевлаштування, ні на продовження навчання.

Відповідно до Наказу МОН України «Про деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту» «визнання» представляє собою «офіційне підтвердження компетентним органом з визнання справжності та академічного рівня іноземної освітньої кваліфікації або періодів навчання з метою надання власнику кваліфікації права претендувати на вступ до закладу вищої освіти та/або продовження навчання, можливості претендувати на працевлаштування в Україні» [5].

Враховуючи визначення надане МОН України, а також весь перелік зазначених вище етапів з правової процедури визнання іноземних документів про освіту вбачається, що необхідним є не тільки підтвердження автентичності документа, в чому допомагає апостиллювання, але й здійснення перевірки офіційного визнання закладу освіти, який видав освітній документ системою освіти країни, якій він належить та встановлення еквівалентності кваліфікації, зазначеної в іноземному документі про освіту, вимогам до освітнього або освітньо-кваліфікаційного рівнів системи освіти України.

У результаті визнання власник іноземних документів про освіту отримує свідчення, яке підтверджує право власника документів, виданих закладом освіти іншої держави, на продовження освіти або на працевлаштування за фахом в Україні.

Свідчення про визнання іноземних документів про освіту видаються ЗВО або державним підприємством «Інформаційно-іміджевий центр». Відмінність полягає у тому, що свідчення про визнання іноземного документа про освіту діє тільки в тому ЗВО, який його видав (з метою зарахування Власника документа). Свідчення видане

МОН приймається в усіх закладах освіти, підприємствах, установах, організаціях будь-якої форми власності.

У разі, якщо Документ не засвідчений в установленому порядку (апостиляція або консульська легалізація) в країні його видачі можуть бути затребувані додаткові відомості (інформація та/або документи, що підтверджують факт видачі та/або автентичність Документа). Відповідно, це також впливає на час здійснення визнання іноземних документів про освіту.

Враховуючи зазначене, практикуючи фахівці у цій сфері радять здійснити апостиляцію чи консульську легалізацію у країні видачі освітніх документів, що в подальшому позитивно впливає на швидкість здійснення процедури визнання у країні призначення.

Також варто звернути увагу на те, що не потребують процедури визнання документи, які видані з метою продовження навчання в рамках програм академічної мобільності згідно з Постановою КМУ від 12 серпня 2015 року № 579 «Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність» [5].

С. Коваленко та Н. Бовтрук зазначають: «Важливим залишається питання вдосконалення надання адміністративної послуги з визнання іноземних освітніх документів в Україні із застосування міжнародного досвіду у співпраці органів надання адміністративних послуг та ЗВО, що суттєво зменшить строки її виконання відповідно до європейських стандартів» [3, с. 88].

Погоджуючись з такою позицією науковців, варто додати, що визнання іноземних документів про освіту здійснюється в індивідуальному порядку, який залежить від типу документу, спеціальності та держави, в якій він виданий. Окрім того, на цей процес також впливають політичні, соціальні та економічні фактори.

Прикладом, з 23. 03. 2023 припинила свою дію для України Угода про співробітництво в галузі освіти від 15.05.1992 р. (м. Ташкент) відповідно до Постанови КМУ № 1033 «Про вихід з Угоди про співробітництво в галузі освіти», зазначеною угодою гарантувалося безстрокове визнання документів про освіту, перепідготовку кадрів, про присудження вчених ступенів і вчених звань, виданих у державах-учасниках до 15.05.1992 р., а саме таких країн як: Азербайджан, Білорусь Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, російська федерація.

Відповідно, якщо до 23. 03. 2023 визнання документів про освіту, перепідготовку кадрів, про присудження вчених ступенів і вчених звань, виданих у державах-учасниках до 15.05.1992 здійснювалось автоматично, то після 23.03.2023 необхідною є процедура визнання.

До того ж в кожній країні є свої особливості щодо порядку визнання документів про освіту. Прикладом, дипломи про вищу освіту проходять процедуру визнання на рівні закладів вищої освіти (університетів) на рівні ЄС. Кожна країна встановлює власні вимоги щодо якості навчальних програм.

Артёмов І., Вашук О. слушно звертають увагу, що хоча Україна є учасницею Болонського процесу і стороною Лісабонської конвенції про визнання дипломів про вищу освіту в європейському регіоні від 1997 року, однак це не означає, що дипломи українських вищих навчальних закладів за кордоном визнають автоматично. Навчальні заклади Європейського Союзу висувають свої вимоги до закордонних дипломів, і в кожному окремому випадку відповідність цим вимогам потрібно доводити [7, с. 24].

У сучасних наукових дослідженнях акцентується увага: «Процедура визнання іноземних документів про освіту (нострифікація) в Україні та світі складається з майже ідентичних етапів. Єдиною відмінністю є вартість забезпечення такої процедури та перелік документів, необхідних для отримання підтвердження. Це пов'язано з вимогами навчального закладу або установи, де захи-

кавлена особа продовжуватиме навчання чи професійну діяльність. Україна активно реформує вищу освіту на шляху до входження в Європейський освітній простір» [8, с. 194].

Вважаємо, що вагому роль у сфері підтвердження чинності іноземних документів має відігравати постійна міжнародна координація. За В. В. Дудченко: «У сучасному глобалізованому світі актуальною є проблема співробітництва між українськими і західно-європейськими компаративними юристами» [9, с. 6]. Відповідно, ефективна правова допомога та взаємне визнання документів вимагає регулярної співпраці на міждержавному рівні як науковців, що досліджують проблеми та пропонують шляхи їх вирішення у цій сфері, так і юристів, які випробовують ці рекомендації на практиці. Правова позиція з цього питання, яка панує всередині країн, має бути відповідним чином винесена на міждержавний рівень.

Наявність державної Угоди про визнання з конкретним навчальним закладом чи країною значно спрощує визнання іноземних документів про освіту. Проте, на нашу думку, окрім загальних положень, такі Угоди мають враховувати сучасні тенденції розвитку у галузі освіти та діяти не тільки де-юре, але й де-факто, з обов'язковим дотриманням принципу взаємності.

Щодо згаданих сучасних тенденцій у сфері правового розвитку, варто відмітити використання цифровізації при визнанні іноземних документів. Так, «24 квітня 2024 р., за участі італійських університетів, відбувся семінар, присвячений дослідженню цілісного підходу використання цифровізації для підтримки процесу визнання відповідно до стратегії розвитку освіти і науки до 2030 року. У рамках семінару обговорювалися питання досягнення прозорості процедури визнання, швидкого обміну інформацією між стейкхолдерами, застосування штучного інтелекту в освітньому процесі, діджиталізація процесу визнання кваліфікацій, цифрових рішень для перевірки автентичності кваліфікацій, рівня освіти тощо» [4].

Окрім того, за словами: директора ENIC Ukraine Вікторії Сергієнко: «Кількість закладів освіти, які самостійно здійснюють процедуру визнання, поступово збільшується. Якщо в 19-му році із загальної кількості кейсів з визнанням свідоцтв, які були зареєстровані закладами освіти, було 10%, то вже у 23-му році із загального обсягу кейсів самостійно здійснюють процедуру визнання наші заклади освіти у 50% випадків». На зазначеному заході було відмічено Топ-10 ЗВО, кращих у визнанні освітніх кваліфікацій, який характеризує якість діяльності ЗВО у сфері визнання [4].

З зазначеного переліку вбачається, що переважна кількість ЗВО, які здійснюють процедури визнання мають недержавну форму власності, що в котре підтверджує вагомість суб'єктів приватного права у сфері підтвердження чинності документів.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити наступні висновки:

1. Як апостилювання, так і визнання іноземних документів про освіту (раніше – нострифікація) є формами підтвердження чинності документів.

2. Результатом процедури апостилювання є отримання власником апостилюваного документу про освіту, в якому штамп апостилю підтверджує його чинність на території держав-учасниць Гаазької конвенції 1961 року.

3. Результатом процедури визнання є отримання свідоцтва, яке підтверджує право власника іноземних документів про освіту на продовження освіти та/або на працевлаштування за фахом.

4. Апостилювання є одним із складових етапів процедури визнання іноземних документів про освіту, який забезпечує перевірку автентичності поданих для визнання іноземних документів про освіту, тобто перевірку достовірності факту навчання та отримання освітнього доку-

мента. Таким чином, проставлення апостилю спрощує проходження процедури визнання.

5. Зростає роль суб'єктів приватного права у сфері підтвердженні чинності документів на зовнішньодержавному

рівні. Відповідно, актуальними є подальші дослідження цієї тематики, включаючи юридичні технології підтвердження чинності документів, задля сприяння створення та підтримки єдиного ринку праці та єдиних стандартів освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чередник Р. В. Апостилювання як форма легалізації документів. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 495–500. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.73>
2. Визнання іноземних документів : Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/poslugi/viznannya-inozemnikh-dokumentiv>
3. Коваленко С., Бовтрук Н. Здійснення процедури нострифікації в країнах ЄС та Україні. *Збірник наукових праць*. 2020. № 34 (2), С. 84–90. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1374073>
4. Про процедуру визнання: Державне підприємство Міністерства освіти і науки України «Інформаційно-іміджевий центр». URL: <https://naric.in.ua/about-nostrification.html>
5. Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту: Наказ міністерства освіти і науки України від 05.05.2015. № 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0614-15#Text>.
6. Тренінг ENIC Ukraine для фахівців з верифікації українських документів про освіту: Національний інформаційний центр академічної мобільності ENIC UKRAINE. URL: <https://enic.in.ua/index.php/ua/novini/407-treninh-enic-ukraine-dlia-fakhivtsiv-z-verifyfikatsii-ukrainskykh-dokumentiv-pro-osvitu>
7. Артьомов І., Ващук О. Концептуальні та правові основи формування Європейського освітнього простору: навч. посіб. / за ред. Ф. Ващука, В. Лугового. Ужгород: ЗақДУ, 2011. 568 с.
8. Хору́жа Л., Коваленко С., Бовтрук Н. Визнання іноземних документів про освіту (нострифікація) в Україні. *Науковий вісник ужгородського університету* 2022. № 2 (51). С. 192-196. URL: <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/issue/view/16000>
9. Дудченко В. В. Визнання і дійсність права (за вченням проф. Роберта Алексі). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України* 2014. № 2, С. 6-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2014_2_3

РОЗГЛЯД ВИЩОЮ РАДОЮ ПРАВОСУДДЯ ПОДАННЯ ПРО ЗАТРИМАННЯ СУДДІ, УТРИМАННЯ ЙОГО ПІД ВАРТОЮ ЧИ АРЕШТОМ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

CONSIDERATION BY THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE THE APPLICATION FOR THE DETENTION OF A JUDGE OR HIS ARREST: SOME ISSUES

Драгунов В.В., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена питанням визначення кола фактичних обставин, які підлягають встановленню під час розгляду Вищою радою правосуддя подання про затримання судді, утримання його під вартою та арешту та формулювання відповідних пропозицій щодо вдосконалення нормативної регламентації цього процесуального порядку.

Указано, що Вища рада правосуддя не є судовим органом за своєю суттю, однак у контексті прийняття рішень про надання дозволу на затримання судді однозначно виконує арбітральну функцію, що вимагає встановлення певних фактичних обставин і перевірку їх доказами. Відповідний аналіз було здійснено через доктринальну концепцію локального предмета доказування.

Доведено, що предмет доказування при розгляді Вищої ради правосуддя подання про утримання судді під вартою чи арештом складають такі обставини: 1) наявність загальних умов застосування запобіжних заходів (наявність розпочатого кримінального провадження та набуття особою статусу підозрюваного); 2) наявність або відсутність фактів, що свідчать про те, що внесення відповідного подання є формою втручання у діяльність судді та порушенням його незалежності; 3) обґрунтована підозра у вчиненні кримінального правопорушення; 4) наявність ризиків перешкоджання здійсненню кримінального провадження у контексті ст. 177 КПК України.

Додатково аргументовано, що слідчий суддя не може посилатися у своєму рішенні про застосування до підозрюваного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на обґрунтованість підозри у вчиненні того кримінального правопорушення, яке не було предметом розгляду Вищої ради правосуддя.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, запобіжні заходи, затримання особи, кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб, слідчий суддя.

The article is devoted to the issues of determining the circle of actual circumstances to be established during the consideration by the High Council of Justice of the application for the detention of a judge and his arrest as well as the formulation of relevant proposals for improving the regulatory regulation of this procedural procedure.

It is indicated that the High Council of Justice is not a judicial body in its essence, however, in the context of making decisions on granting permission to detain a judge, it uniquely performs an arbitration function that requires the establishment of certain factual circumstances and verification of their evidence. The corresponding analysis was carried out through the doctrinal concept of the local subject of proof.

It has been proved that the subject of proof during the consideration of the High Council of Justice is the following circumstances: 1) the existence of general conditions for the application of preventive measures (the presence of initiated criminal proceedings and the acquisition of the status of a suspect by a person); 2) the presence or absence of facts indicating that the introduction of the relevant submission is a form of interference with the activities of the judge and a violation of his independence; 3) reasonable suspicion of committing a criminal offense; 4) the existence of risks of obstruction of criminal proceedings in the context of Article 177 of the CPC of Ukraine.

Additionally, it is argued that the investigating judge cannot refer in his decision to apply to the suspect a preventive measure in the form of detention to the validity of suspicion of committing a criminal offense that was not the subject of consideration by the High Council of Justice.

Key words: High Council of Justice, preventive measures, detention of a person, criminal proceedings against a certain category of persons, investigating judge.

Вступ. Професійні судді та інші особи, що реалізують функцію правосуддя традиційно відносяться до суб'єктів, що мають підвищені гарантії правового захисту у кримінальному провадженні. Цю тезу підтверджують й міжнародні стандарти незалежності суддів. У ст. 8 Загальної (Універсальної) Хартії суддів, ухваленої 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань) 17 листопада 1999 року встановлено, що «суддя не може бути затриманий чи переміщений з офісу, за винятком випадків, передбачених законом та тільки на підставі рішення дисциплінарного органу з чітким дотриманням процедури» [1]. Схоже положення містить також й п.20 Монреальської універсальної декларації про незалежність правосуддя 1983 року, яке встановлює, що «судді мають бути захищені від судових позовів проти них за виконання своїх функцій чи упущення у роботі та не можуть бути звинувачені чи затримані, без дозволу уповноваженого органу судової влади» [2].

Відповідні гарантії незалежності суддів знайшли пряме відображення на рівні Конституції України. Норма ст. 126 Основного Закону встановлює, що «без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину».

Вона знаходить свою конкретизацію у положеннях ч.2 ст. 49 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до яких «суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком: 1) якщо Вищою радою правосуддя надано згоду на затримання судді у зв'язку з таким діянням; 2) затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину».

Поряд із цим, чинне кримінальне процесуальне та суміжне законодавство доволі обмежено регламентує питання, пов'язані із порядком розгляду Вищою радою правосуддя подання про затримання судді, утримання його під вартою та арешту. Так само малодослідженими лишаються питання значення висновків, висловлених у рішенні Вищої ради правосуддя при подальшому розгляді слідчим суддею клопотання про застосування запобіжного заходу щодо судді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання здійснення затримання суддів та застосування до них запобіжного заходу досліджувалися у роботах І.С. Ганенка, І.В. Гловюк, А.О. Козаченка, О.М. Посвистака, О.В. Сачко, С.В. Свириденка, В.І. Фаринника, Т.Г. Фоміної тощо.

Втім, питання розгляду Вищою радою правосуддя подання про затримання судді, утримання його під вартою та арешту не піддавалося спеціальним дослідженням.

Відповідно, **метою** даної статті є визначення кола фактичних обставин, які підлягають встановленню під час розгляду Вищою радою правосуддя подання про затримання судді, утримання його під вартою та арешту та формулювання відповідних пропозицій щодо вдосконалення нормативної регламентації цього процесуального порядку.

Виклад основного матеріалу. Конституційні гарантії незалежності суддів є висхідними для кримінальної процесуальної регламентації порядку їх затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. У ч.1 ст. 482 КПК України передбачено, що «затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом здійснюється за згодою Вищої ради правосуддя (далі - ВРП). Без згоди ВРП суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину». При цьому, «суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком: 1) якщо Вищою радою правосуддя надано згоду на затримання судді у зв'язку з таким діянням; 2) затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину. Суддя має бути негайно звільнений, якщо мета такого затримання (попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину) досягнута».

Фактично, норми ч.1 ст. 482 КПК України регламентують порядок затримання судді як в умовах неочевидності вчинення кримінального правопорушення, так і в умовах очевидності (коли його застали на місці вчинення кримінального правопорушення або відразу після його вчинення). В останньому випадку, подальше обрання до судді запобіжного заходу також вимагатиме отримання згоди ВРП. Слід зазначити, що такий підхід критикується у літературі. О.М. Посвистак, звертаючись до міжнародних стандартів у цьому аспекті, доходить висновку про необхідність внесення змін до закону, які передбачали б виняток із правила про необхідність одержання згоди в випадках затримання особи на місці події (in flagrante delicti) [3, с. 111]. Хоча така регламентація, дійсно, викликає деякі труднощі у правозастосуванні, відповідна процесуальна гарантія забезпечення прав судді, затриманого на місці вчинення кримінального правопорушення не є зайвою і має на меті запобігти його необґрунтованому кримінальному переслідуванню. Переконані, вона має бути збережена у нормах чинного КПК України.

Саме тому, в межах нашого дослідження вважаємо за доцільне здійснити більш детальний науковий аналіз підстав та порядку надання ВРП згоди на затримання судді.

І передусім, у цьому контексті слід визначитись із тим, що є предметом розгляду ВРП. У ч.1 ст. 482 КПК зазначено, що ВРП надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом. Поняття, закладені у диспозиції цієї статті, явно не корелюють із понятійно-категоріальним апаратом чинного кримінального процесуального законодавства. Мова йде, зокрема, про уже підняту у літературі проблему застосовності цієї норми в контексті домашнього арешту, яка лишається дискусійною з огляду на формулювання ст. 482 КПК України. О.М. Посвистак [3, с. 116] та А.О. Козаченко [4, с. 48] у своїх дисертаційних дослідженнях наголошують на необхідності подолання цієї неоднозначності та заміні терміну арешт на «домашній арешт». Безсумнівно, така пропозиція є слушною, втім, слід заува-

жити, що судовою практикою є доволі однозначною й послідовною у питанні щодо поширення вимог ч.1 ст. 482 КПК України в частині необхідності отримання дозволу ВРП для застосування до судді запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту [5; 6].

Натомість, контраверсійним є правозастосовний підхід щодо вирішення питання про можливість застосування до судді затримання з метою приводу для розгляду клопотання про застосування до нього запобіжного заходу у вигляді застави. Застосування цього запобіжного заходу до судді не вимагає попереднього дозволу ВРП відповідно до чинного законодавства, але відповідна гарантія поширюється на застосування до нього затримання. У практиці ВАКС з цього питання сформувався усталена позиція, відповідно до якої «аналіз ч.3 ст. 187 КПК України та ч. 3 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дає підстави дійти висновку, що до особи, яка займає посаду судді, може бути застосований привід до суду, в тому числі для розгляду клопотання щодо обрання їй запобіжного заходу у вигляді застави» [7; 8]. Така позиція суду вимагає певних уточнень. Положення ч.3 ст. 187 КПК встановлює, що «слідчий суддя, суд має право постановити ухвалу про привід підозрюваного, обвинуваченого, якщо він не з'явився для розгляду клопотання щодо обрання запобіжного заходу у вигляді застави, домашнього арешту чи тримання під вартою, або ухвалу про дозвіл на його затримання з метою приводу, якщо ухвала про привід не була виконана». Фактично, відповідна норма регламентує процесуальний порядок двох окремих заходів – приводу та затримання з метою приводу. Останнє застосовується виключно у разі, коли попередньо не було виконано ухвалу про привід, це є обов'язковою умовою прийняття відповідного рішення. Привід судді дійсно не вимагає попереднього дозволу ВРП, натомість, затримання з метою приводу безперечно є різновидом затримання і на нього поширюється аналізована конституційна гарантія. А отже, постановлення слідчим суддею ухвали про дозвіл на затримання з метою приводу буде правомірним виключно за наявності попереднього дозволу ВРП на здійснення такого заходу.

Слід також зазначити, що як КПК України, так і чинний ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» доволі обмежено регламентують питання щодо фактичних обставин, які мають бути взяті до уваги ВРП в ході розгляду клопотання про надання дозволу на затримання судді, утримання його під вартою або арешту. У кримінальній процесуальній науці коло фактичних обставин, які необхідні встановити при прийнятті окремих процесуальних рішень називають локальним предметом доказування. Наприклад, М.М. Стоянов пропонує розуміти під цим поняттям сукупність обставин, які підлягають доказуванню при прийнятті окремих процесуальних рішень на всіх стадіях кримінального судочинства, але не пов'язаних із вирішенням провадження по суті [9, с. 405]. Після прийняття КПК України 2012 року питання локального предмету доказування розглядалося здебільшого в контексті реалізації окремих повноважень слідчим суддею. Втім, як зазначає В.А. Завтур, «аналіз положень чинного КПК України засвідчує, що формулювання локального предмету доказування при прийнятті різних кримінальних процесуальних рішень не обмежується ані стадійністю кримінального провадження, ані колом суб'єктів, що уповноважені на їх прийняття» [10, с. 155]. ВРП не є судовим органом за своєю суттю, однак у контексті прийняття рішень про надання дозволу на затримання судді однозначно виконує арбітральну функцію, що вимагає встановлення певних фактичних обставин і перевірку їх доказами.

Із положень чинного законодавства можна зробити лише побічні висновки з приводу того, які фактичні обставини входять до локального предмету доказування при розгляді ВРП відповідних подань. У ч.3 ст. 58 ЗУ «Про

Вищу раду правосуддя» зазначається, що подання повинно бути вмотивованим, містити конкретні факти і докази, що підтверджують вчинення суддею суспільно небезпечного діяння, визначеного КПК України, обґрунтування необхідності такого затримання (утримання). Це положення дублюється у п.19.3 Регламенту Вищої ради правосуддя, але крім того, у ньому зазначається, що таке подання має відповідати вимогам КПК України [11]. Однак КПК України не передбачає взагалі жодних вимог до подання до ВРП про затримання судді, а встановлює лише вимоги до клопотань слідчого, прокурора про застосування запобіжних заходів. Відповідно до ч.1 ст. 184 КПК України таке клопотання повинно містити: «1) короткий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, в якому підозрюється або обвинувачується особа; 2) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 3) виклад обставин, що дають підстави підозрювати, обвинувачувати особу у вчиненні кримінального правопорушення, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; 4) посилання на один або кілька ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України; 5) виклад обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшов висновку про наявність одного або кількох ризиків, зазначених у його клопотанні, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; 6) обґрунтування неможливості запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів; 7) обґрунтування необхідності покладення на підозрюваного, обвинуваченого конкретних обов'язків, ч.5 ст. 194 КПК України».

Відповідно, виникає питання, чи повинно відповідати подання до ВРП про дозвіл на затримання судді вимогам ст.184 КПК України? Із положень ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» такий висновок однозначно не випливає, адже словосполучення «обґрунтування необхідності такого затримання», використане у ч.3 ст. 58 може мати більш широкий контекст. Водночас, інші правомірні підстави затримання та застосування запобіжного заходу, окрім як обґрунтована підозра у вчиненні кримінального правопорушення та наявність ризиків, передбачених ст. 177 КПК України за чинним законодавством відсутні. У рішеннях ВРП цієї категорії можна зустріти пряме посилання на ст.184 КПК України в контексті визначення вимог, яким має відповідати подання [12].

Загалом, аналіз рішень ВРП про надання згоди на утримання суддів під вартою показує, що за своїм змістом та структурою вони практично ідентичні ухвалам слідчих суддів про застосування запобіжних заходів в частині оцінки ризиків та обґрунтованості підозри. Фактично, при визначенні змісту рішення ВРП про надання згоди на утримання судді під вартою застосовуються за аналогією норми ч.1 ст. 196 КПК України, якими встановлюються вимоги до ухвал слідчого судді про застосування запобіжних заходів.

З іншого боку, ВРП не здійснює оцінку обставин, що враховуються при обранні запобіжного заходу, передбачених ст. 178 КПК України, що є логічним, адже її компетенція обмежена лише наданням дозволу на затримання судді та утримання його під вартою і не пов'язана із визначенням конкретного виду запобіжного заходу.

Під час розгляду подання про надання дозволу на затримання судді ВРП також має перевірити й наявність загальних умов застосування запобіжного заходу. І.В. Гловюк до таких умов відносить: 1) наявність початого і не закінченого досудового розслідування; 2) наявність в особі, до якої передбачається застосування запобіжних заходів, процесуального статусу підозрюваного; 3) кримінально-процесуальну компетенцію суб'єкта, що звертається із клопотанням до слідчого судді [13, с. 99]. Принаймні перші дві виокремлені умови однозначно

є актуальними у контексті розгляду ВРП відповідного подання. Більше, того, в контексті набуття суддею статусу підозрюваного, ВРП слід перевірити також і дотримання правил про належний порядок та суб'єкта його здійснення відповідно до вимог ст. 481 КПК України.

Ще одним елементом предмету доказування при розгляді ВРП подання про надання дозволу на затримання судді чи утримання його під вартою є встановлення наявності або відсутності порушень гарантій суддівської незалежності. У Науково-практичному коментарі КПК України за загальною редакцією С.В. Ківалова та С.І. Кравченка у контексті розгляду ВРП клопотань про тимчасове відсторонення судді від посади у зв'язку із притягненням до кримінальної відповідальності наголошується на правильності практики ВРП, яка полягає в оцінці наявності обставин, які можуть свідчити, що вказане клопотання є формою незаконного впливу, тиску чи втручання у діяльність цього судді щодо здійснення правосуддя [14, с. 306].

Як видається, ця позиція є не менш актуальною і в контексті розгляду подання про утримання під вартою. Правозастосовна практика ВРП у цьому аспекті показує, що у деяких рішеннях зазначається окремо про те, що порушень гарантій незалежності судді в ході розгляду подання не виявлено [15]. Переконані, що вимога стосовно перевірки ВРП цих фактичних обставин повинна знайти відображення у законі, адже саме із цією метою відповідна конституційна гарантія і надається. Тому, вважаємо за доцільне доповнити ст. 59 ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» ч.6 такого змісту: *«Під час розгляду подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом Вища рада правосуддя перевіряє, чи не є воно формою протиправного втручання у діяльність судді та порушенням його незалежності»*.

Отже, можна дійти висновку, що локальний предмет доказування при розгляді ВРП подання про утримання судді під вартою чи арештом складають такі обставини: 1) наявність загальних умов застосування запобіжних заходів (наявність розпочатого кримінального провадження та набуття особою статусу підозрюваного); 2) наявність або відсутність фактів, що свідчать про те, що внесення відповідного подання є формою втручання у діяльність судді та порушенням його незалежності; 3) обґрунтована підозра у вчиненні кримінального правопорушення; 4) наявність ризиків перешкодження здійсненню кримінального провадження у контексті ст. 177 КПК України.

Слід зауважити, що ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» не містить положень, які визначають зміст рішення ВРП про надання згоди на затримання судді, його утримання під вартою чи арештом. Цей аспект має важливе значення з точки зору забезпечення права особи на оскарження такого рішення. У ст. 61 ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» встановлено, що «рішення Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом може бути оскаржене в порядку, визначеному кримінальним процесуальним законодавством, як складова частина скарги на відповідну ухвалу слідчого судді про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом». Однак, нормативна невизначеність обставин, які має врахувати ВРП в ході прийняття такого рішення та вимог до самого рішення ВРП створюють ситуацію, за якої предмет та підстави такого оскарження залишаються незрозумілими. На наше переконання, є цілком очевидним, що законодавче формулювання вимог до змісту відповідного рішення ВРП має виходити із визначеного нами локального предмету доказування. А тому, вважаємо за необхідне доповнити ст. 60 ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» ч.2 такого змісту: *«У рішенні Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом мають зазначатися мотиви його прийняття, відомості, що можуть свідчити про вчинення суддею кримінального правопорушення і були встановлені*

під час розгляду подання, а також обставини, які вказують на неможливість досягнення завдань кримінального провадження без застосування цих заходів».

Втім, процесуальний порядок, відповідно до якого затримання та подальше застосування запобіжного заходу здійснюється у два етапи (на першому ВРП надає згоду на застосування таких заходів, а на другому – слідчий суддя здійснює розгляд відповідних клопотань) породжує низку питань як теоретичного, так і прикладного характеру. Передусім, мова йде про аспект, пов'язаний із визначенням того, наскільки висновки, сформульовані у рішенні ВРП є обов'язковими для слідчого судді при розгляді клопотання про застосування до судді запобіжного заходу. КПК України не містить жодних застережень із цього приводу.

Безумовно, є цілком логічним, що наявність попереднього дозволу ВРП на утримання судді під вартою або арештом є передумовою застосування до нього ізоляційних запобіжних заходів у вигляді домашнього арешту та тримання під вартою. Наразі наявна є практика, за якої слідчі судді у випадку виявлення відсутності такої згоди, приймали рішення про застосування до підозрюваного тих запобіжних заходів, які не вимагають попереднього дозволу ВРП. Наприклад, Апеляційний суд м. Києва встановивши відсутність рішення ВРП про дозвіл на затримання судді, скасував ухвалу слідчого судді про застосування до підозрюваного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та постановив нову ухвалу, якою застосував до підозрюваного запобіжний захід у вигляді застави [16]. В іншій ухвалі Апеляційний суд м. Києва залишив без задоволення апеляційну скаргу прокурора на ухвалу слідчого судді та дійшов висновку про те, що «нормами закону чітко визначено, що застосування щодо судді запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є можливим тільки при наявності на це згоди Вищої ради правосуддя. Як вбачається з матеріалів справи, на момент розгляду клопотання такої згоди Вищою радою правосуддя надано не було. За таких обставин слідчий суддя районного суду обґрунтовано і правильно прийшов до висновку про часткове задоволення клопотання детектива та застосування до підозрюваного ОСОБА_8 запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання з покладенням на нього обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК, який буде необхідним і достатнім для забезпечення його належної процесуальної поведінки у кримінальному провадженні» [17]. Така практика, як видається, є абсолютно правомірною та відповідає вимогам КПК України.

Локальний предмет доказування в ході розгляду слідчим суддею клопотання про застосування до судді запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою частково буде збігатися із предметом доказування в ході розгляду подання ВРП про надання дозволу на утримання судді під вартою, принаймні, в частині обґрунтованості підозри у вчиненні кримінального правопорушення та наявності або відсутності ризиків, визначених ст. 177 КПК України.

Слідчий суддя формально не зв'язаний оцінкою доказів, яка була надана ВРП, у протилежному випадку слідчий суддя перестав би бути «суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу» у значенні п.3 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, оскільки втратив би ознаку незалежності. Водночас, цілком логічно, що слідчий суддя не може посилаючися у своєму рішенні про застосування до підозрюваного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на обґрунтованість підозри у вчиненні того кримінального правопорушення, яке не було предметом розгляду ВРП, інакше це знівелює конституційну гарантію.

Тому, на наше переконання, ч.1 ст. 482 КПК України мала б бути абзацом третім у такій редакції: «Ухвала слідчого судді про застосування запобіжного заходу щодо судді не може бути постановлена з підстав обґрунтованості підозри у вчиненні кримінального правопорушення, яке не було предметом розгляду Вищої ради правосуддя».

Висновки. Обставинами, які підлягають встановленню при розгляді ВРП подання про утримання судді під вартою чи арештом складають такі обставини: 1) наявність загальних умов застосування запобіжних заходів (наявність розпочатого кримінального провадження та набуття особою статусу підозрюваного); 2) наявність або відсутність фактів, що свідчать про те, що внесення відповідного подання є формою втручання у діяльність судді та порушенням його незалежності; 3) обґрунтована підозра у вчиненні кримінального правопорушення; 4) наявність ризиків перешкоджання здійсненню кримінального провадження у контексті ст. 177 КПК України.

На підставі проведеного дослідження можна сформулювати такі пропозиції щодо змін та доповнень чинного законодавства в аналізованому аспекті:

1. Статтю 59 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» доповнити ч.6 такого змісту: «Під час розгляду подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом Вища рада правосуддя перевіряє, чи не є воно формою протиправного втручання у діяльність судді та порушенням його незалежності».

2. Статтю 60 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» доповнити ч.2 такого змісту: «У рішенні Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом мають зазначатися мотиви його прийняття, відомості, що можуть свідчити про вчинення суддею кримінального правопорушення і були встановлені під час розгляду подання, а також обставини, які вказують на неможливість досягнення завдань кримінального провадження без застосування цих заходів».

3. Частину 1 статті 482 КПК України доповнити абзацом третім у такій редакції: «Ухвала слідчого судді про застосування запобіжного заходу щодо судді не може бути постановлена з підстав обґрунтованості підозри у вчиненні кримінального правопорушення, яке не було предметом розгляду Вищої ради правосуддя».

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text
2. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (Перша світова конференція по незалежності правосуддя, Монреаль, 1983 р.). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/monrealska_universalna_deklaraciya_pro_nezalezhnistpravosuddya.pdf
3. Посivistак О.М. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 231 с.
4. Козаченко А.О. Кримінально-процесуальна діяльність прокурора в кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб: дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2023. 277 с.
5. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду України від 06 травня 2020 року, судова справа № 991/3125/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89097133>
6. Ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 02 квітня 2018 року, судова справа № 757/13866/18-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73274653>
7. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду України від 01 вересня 2021 року, судова справа № 991/8948/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99313285>
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду України від 08 лютого 2021 року, судова справа № 991/8516/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94710094>

9. Стоянов М.М. До питання про визначення локального предмету доказування. Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса: Фенікс, 2012. С. 403-405.
10. Завтур В.А. Методологічні та праксеологічні засади вчення про локальний предмет доказування у кримінальному провадженні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 149-156.
11. Регламент Вищої ради правосуддя: Рішення Вищої ради правосуддя 24 січня 2017 року № 52/0/15-17 (у редакції рішення Вищої ради правосуддя від 21 листопада 2023 року № 1068/0/15-23)
12. Рішення Вищої Ради правосуддя від 27 травня 2023 року № 536/0/15-23. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/39768>
13. Гловюк І.В. Окремі аспекти доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею. *Право України*. 2014. № 10. С. 97-105.
14. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за ред. С. В. Ківалова, С. І. Кравченко. – Одеса : Фенікс, 2020. 924 с.
15. Рішення Вищої Ради правосуддя від 03 серпня 2021 року № 1740/0/15-21. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/787>
16. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 10 лютого 2017 року, судова справа № 757/2161/17-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64920730>
17. Ухвала Апеляційного суду Львівської області від 17 лютого 2017 року, судова справа № 461/723/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64854243>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАСТАВНИЦТВА ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF TEACHING FOR ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE

Колпаков В.К., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Шарая А.А., д.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У статті охарактеризовано поняття та особливості адміністративно-правового регулювання інституту наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування за законодавством України. З'ясовано, що одним із пріоритетних напрямків цілеспрямованого впливу держави на суспільні відносини є створення особливих умов та встановлення специфічних гарантій соціального захисту для дітей, в тому числі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Визначено, що інститут наставництва – це один із інструментів адаптації, в т.ч. соціальної для визначених категорій дітей, що полягає у добровільній безоплатній діяльності наставника з надання дитині, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя. Проаналізовано нормативно-правову основу адміністративно-правового регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що структурно складається з актів міжнародного та національного законодавства. Відповідно до положень чинного законодавства, визначено мету та основні завдання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; охарактеризовано склад учасників цих правовідносин. За результатами проведеного дослідження запропоновано поняття адміністративно-правового регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також сформульовано його характерні ознаки.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання; діти, позбавлені батьківського піклування; діти-сироти; наставництво; публічне адміністрування; соціальна послуга; соціальний захист.

The article describes the concept and peculiarities of the administrative and legal regulation of mentoring for orphans and children deprived of parental care under the legislation of Ukraine. It has been found that one of the priority directions of the targeted influence of the state is the creation of special conditions and the establishment of specific guarantees of social protection for children, including orphans and children deprived of parental care. It was determined that the mentoring institute is one of the tools of adaptation for certain categories of children, which consists in the voluntary free activity of a mentor to provide a child living in an institution for orphans and children deprived of parental care, another institution for children, individual support and assistance, primarily in preparation for independent living. The normative-legal basis of the administrative-legal regulation of mentoring for orphans and children deprived of parental care, which structurally consists of acts of international and national legislation, is analyzed. In accordance with the provisions of the current legislation, the purpose and main tasks of mentoring are defined. Based on the results of the research, the concept of administrative and legal regulation of mentoring for orphans and children deprived of parental care is proposed, and its characteristic features are also formulated.

Key words: administrative and legal regulation; children deprived of parental care; orphan children; mentoring; public administration; social service; social protection.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування належать до особливо «вразливих» категорій, для яких держава створює особливі умови життя і розвитку та встановлює специфічні гарантії їх соціального захисту. Створення таких умов і гарантій є одним із пріоритетних напрямків публічно-владного впливу і відбувається на загальнодержавному та регіональних рівнях через спеціальні механізми, серед яких окреме місце відведено і для адміністративно-правового регулювання. Варто відзначити, що адміністративно-правове регулювання є одним із способів впливу держави в особі уповноважених суб'єктів публічного адміністрування на ту чи іншу сферу суспільних відносин з метою їх упорядкування (наприклад, суспільні відносини, що регулюють сферу наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування). У контексті наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, адміністративно-правове регулювання спрямоване на забезпечення прав і найкращих інтересів цих дітей, сприяючи соціалізації та інтеграції дітей-сиріт у суспільство.

Інститут наставництва загалом є предметом дослідження у абсолютно різних сферах, зокрема в педагогіці, менеджменті, службовому праві, корпоративних відносинах тощо. Відповідно, цей інститут охоплює різний зміст та функціональне спрямування. Проте окремі питання такої форми взаємодії і діяльності як наставництво для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування досліджувалося в роботах Н.С. Адаховської [1], О.М. Балтухіної [2], Т.М. Кондратюк [3], Т.В. Розвадовської [4] та ін., в тому числі з правової, педагогічної, соціальної точок зору.

Загальні правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа визначаються Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [5] і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства. Саме у цьому нормативно-правовому акті з 2016 р. визначені положення щодо наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до положень чинного законодавства, наставництво – це «добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя» [5]. Варто одразу зауважити, що наставництво не належить до форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, адже серед їх нормативно закріпленого переліку: усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Тобто, наставництво – це особливий самостійний різновид діяльності, що характеризується добровільністю і безоплатністю, і спрямований на надання індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Це альтернативна форма взаємодії, яка може забезпечити можливість дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, які проживають у закладах, мати значущу, авторитетну людину, яка б сприяла підготовці кожної дитини до самостійного життя.

У свою чергу, адміністративно-правове регулювання є різновидом, самостійним напрямком правового регулювання, тобто «специфічної системи впливу на суспільно значущі, свідомо-вольові, повторні та стійкі суспільні відносини з метою їх упорядкування, яка реалізується через визначення базових складових зазначених відносин із використанням спеціальних юридичних засобів» [6, с. 10]. В узагальненому вигляді, сутність адміністративно-правового регулювання зводиться до того, що це «сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права» [7, с. 63]. У зв'язку із зазначеним, можна запропонувати визначити *адміністративно-правове регулювання наставництва для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування як цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини у сфері наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і законних інтересів таких категорій дітей.*

До характеристик адміністративно-правового регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, можна віднести наступні: а) це є дія (вплив) держави на суспільні відносини, що виникають між їх суб'єктами з приводу запровадження наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; б) це різновид регулювання, яке здійснюється за допомогою відповідних правових засобів, сукупність яких утворює механізм адміністративно-правового регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; в) має на меті упорядкування державно-владних відносин, в тому числі у сфері взаємодії із приватними особами; г) встановлює юридичні права та обов'язки учасників адміністративно-правових відносин, які упорядковуються (зокрема, у сфері наставництва для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування).

Нормативно-правову основу адміністративно-правового регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування складають акти міжнародного (Декларація прав дитини, Конвенція ООН про права дитини, Факультативні протоколи до Конвенції ООН про права дитини, Європейська конвенція про усиновлення дітей, Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення, Конвенція про контакт з дітьми, Європейська конвенція про здійснення прав дітей тощо) та національного (Конституція України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про

охорону дитинства», Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 р. № 465 «Деякі питання здійснення наставництва над дитиною» та ін.) законодавства.

Відповідно до положень чинного законодавства, визначено і закріплено мету та основні завдання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, метою наставництва є підготовка дитини, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, інших закладах для дітей, до самостійного життя шляхом розвитку її фізичного, духовного та інтелектуального потенціалу, впевненості у власних силах, формування культурних і моральних цінностей, а також надання підтримки і допомоги у досягненні освітніх, професійних і особистісних цілей. Така мета не має ґрунтуватись на примусових чи корисливих мотивах.

До основних завдань наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування належать:

- визначення та розвиток здібностей дитини, сприяння реалізації її інтересів у професійному самовизначенні;
- надання дитині доступної інформації про її права та обов'язки;
- формування в дитини практичних навичок, спрямованих на адаптацію її до самостійного життя, зокрема щодо вирішення побутових питань, розпорядження власним майном і коштами, отримання освітніх, соціальних, медичних, адміністративних та інших послуг;
- ознайомлення дитини з особливостями суспільного спілкування та подолання складних життєвих ситуацій;
- сприяння становленню дитини як відповідальної та успішної особистості;
- формування в дитини навичок здорового способу життя.

Виходячи із вищезазначеного, наставництво для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, спрямоване на:

- емоційну підтримку: надання можливості дитині відчувати себе бажаною та цінною, розвитку здорових міжособистісних стосунків;
- соціалізацію: допомога у формуванні соціальних навичок, які є важливими для адаптації у суспільстві. Це може включати участь в різних соціальних заходах, гуртках, волонтерських програмах тощо;
- освітню підтримку: сприяння у навчальному процесі, допомога у виконанні домашніх завдань, розвиток інтересів та здібностей дитини;
- професійне орієнтування: надання інформації про різні професії, допомога в плануванні майбутньої кар'єри, розвиток практичних навичок;
- фізичний розвиток: заохочення до заняття спортом і підтримка здорового способу життя;
- підтримку в кризових ситуаціях: допомога у подоланні труднощів, покращення стійкості дитини та формування життєвої траєкторії.

Таким чином, наставництво може стати важливим компонентом у житті дитини, оскільки воно забезпечує позитивний приклад і стабільність у її розвитку.

Національна соціальна сервісна служба України визначає наставництво як соціальну послугу [8], проте варто зауважити, що Законом України «Про соціальні послуги» визначено перелік базових соціальних послуг, серед яких, наприклад догляд вдома, денний догляд; підтримане проживання; соціальна адаптація; соціальна інтеграція та реінтеграція; надання притулку; екстрене (кризове)

втручання; консультування; соціальний супровід; представництво інтересів; посередництво; соціальна профілактика; натуральна допомога; фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору; переклад жестовою мовою; догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних; супровід під час інклюзивного навчання; інформування; медіація. Відповідно, наставництво для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування може включати різні елементи таких базових соціальних послуг.

Наставництво для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування здійснюється на підставі договору, що укладається в письмовій формі між такими суб'єктами:

- 1) центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання дитини,
- 2) наставником та
- 3) адміністрацією закладу, в якому проживає дитина, в інтересах якої укладається такий договір.

Позиція дитини (та її законних представників) щодо укладання такого договору також враховується. Так, для укладання договору про наставництво потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити, а також письмова згода її батьків, інших законних представників. Згода дитини надається у формі, що відповідає її вікові та стану здоров'я. Чинним законодавством передбачені підстави для розірвання договору про наставництво (за згодою сторін, за ініціативою однієї із сторін у разі невиконання обов'язків за договором іншими сторонами або за рішенням суду в разі невиконання сторонами своїх обов'язків за договором, порушення прав та законних інтересів дитини наставником, виникнення загрози для життя та здоров'я дитини з вини наставника) та припинення такого договору (у разі повернення дитини на виховання до батьків, інших законних представників, її усиновлення, встановлення над нею опіки чи піклування, влаштування її на виховання в сім'ю громадян (приймну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу) або переведення до іншого закладу для дітей, а також у разі відмови дитини від здійснення наставництва стосовно неї, досягнення дитиною повноліття, смерті дитини чи наставника).

Організація наставництва здійснюється центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання дитини. Обласні, Київський та Севастопольський міські центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді забезпечують проходження особами, які виявили бажання стати наставниками, курсу підготовки за програмою, затвердженою Міністерством соціальної політики України.

Повноваження районних, міських, районних у містах центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді також визначені нормативно, а саме вони:

- поширюють інформацію про наставництво та надають консультації з питань наставництва заінтересованим особам в усній або письмовій формі;
- проводять добір кандидатів у наставники;
- співпрацюють із закладами з метою поширення інформації про наставництво серед працівників закладів, дітей та їх батьків;
- сприяють в установленні (формуванні) наставницьких стосунків;
- супроводжують наставників і дітей, які потребують соціально-психологічної підтримки;

– ведуть журнал обліку кандидатів у наставники та наставників.

Також чинним законодавством визначені вимоги до особи, яка має намір стати наставником для дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Так, наставником може бути повнолітня дієздатна особа, яка здійснює діяльність з надання дитині, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя. До укладення договору про наставництво особа, яка виявила бажання стати наставником, зобов'язана пройти курс підготовки з проблем соціальної адаптації дітей та їх підготовки до самостійного життя за програмою, затвердженою центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань сім'ї та дітей. Обставини, що унеможливають відносини наставництва передбачені Сімейним кодексом України (і є ідентичними до тих, що унеможливають усиновлення).

Організація знайомства та встановлення контакту наставника з дитиною покладається на керівника закладу, в якому проживає дитина, чи уповноважену ним особу та центр за місцезнаходженням закладу. Керівник закладу чи уповноважена ним особа зобов'язані ознайомити наставника з історією життя дитини, особливостями її фізичного та психічного розвитку, поведінки, здібностями, рисами характеру та надати рекомендації щодо форм і методів спілкування з дитиною, а також сприяти встановленню контакту між дитиною та наставником.

Під час встановлення контакту з дитиною наставник повинен виконувати рекомендації фахівців закладу (психолога, педагога, соціального працівника). Після зустрічей з наставником дитина може дати згоду на наставництво, що вважається фактом установлення контакту. Після встановлення контакту з дитиною центр за місцезнаходженням закладу не пізніше ніж три робочих дні підписує з наставником та адміністрацією закладу, в якому проживає дитина, договір про наставництво [9].

З огляду на зазначене, слід підсумувати, що адміністративно-правове регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – це цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини у сфері наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і законних інтересів таких категорій дітей.

З урахуванням проведеного аналізу можна сформулювати особливості та специфічні ознаки, що притаманні для адміністративно-правового регулювання наставництва для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування за законодавством України, зокрема: 1) здійснюється на підставі норм чинного адміністративного законодавства, що визначає підстави, вимоги, процедурні аспекти, контроль, відповідальність тощо; 2) застосовується по відношенню до конкретних категорій осіб (мова йде про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування); 3) належить до сфери повноважень спеціальних суб'єктів публічного адміністрування (як загальної, так і спеціальної компетенції), уповноважених на виконання відповідних функцій у зазначеному напрямку суспільних відносин; 4) характеризується наявністю власних форм і методів, які направлені на ефективне і оптимальне досягнення цілей адміністративно-правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаховська Н.С. Наставництво як форма захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 28-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2017_27_6.
2. Балухтіна О.М. Наставництво для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні: шляхи оптимізації процесу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2021. Вип. 1(48). С. 19-23.

3. Кондратюк Т.М. Правове забезпечення здійснення наставництва над дітьми. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. Т. 11. № 4. С. 105-111.
4. Розвадовська Т., Береска М. Наставництво як форма виховання дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 31, т. 4. С. 93-98.
5. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
6. Ваньчук І.Д. Поняття й сутнісні ознаки правового регулювання суспільних відносин: сучасний погляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 32(1). С. 7-10.
7. Стеценко С.Г. Адміністративне право України : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2007. 624 с.
8. Соціальна послуга наставництва для дитини. URL: <https://nssu.gov.ua/news/sotsialna-posluha-nastavnytstva>.
9. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 р. № 465. *Офіційний вісник України*. 2017. № 57. Ст. 1694.

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕТЕКТИВА БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ
ЗАПОБІГННЯ КОРУПЦІЇ (ЕКОНОМІКО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ
БЕЗПЕКОВИЙ КОНТЕКСТ)**

**LEGAL RESPONSIBILITY OF THE DETECTIVE OF THE BUREAU
OF ECONOMIC SECURITY IN THE PROCESS OF PERFORMING INFORMATION
AND ANALYTICAL ACTIVITIES TO PREVENT CORRUPTION
(ECONOMIC AND INFORMATION SECURITY CONTEXT)**

**Тильчик В.В., д.ю.н., професор,
проректор з наукової роботи**

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-5964-3439*

**Галунько В.В., д.ю.н., професор, академік Академії АПН,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін,**

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-1619-5028*

**Харь І.О., к.ю.н., доцент,
завідувач відділу аспірантури та докторантури**

*Київський університет інтелектуальної власності
та права Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-7676-8273*

Стаття присвячена юридичній відповідальності детектива бюро економічної безпеки України як елемента його правового статусу.

Автори статті в контексті юридичної відповідальності працівника (детектива) БЕБ зосереджуються на повноваженнях, функціях та завданні означеної категорії працівників і ототожнюють Бюро економічної безпеки в цьому контексті з органом державної влади, наділеним відповідними повноваженнями за для ефективного здійснення окреслених завдань, такими як здійснення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування у межах передбаченої законом підслідності.

Аналіз юридичної відповідальності проводиться через аналіз низки нормативно-правових актів, таких як: Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року, Закон України «Про Бюро економічної безпеки України». З метою проаналізувати види юридичної відповідальності працівника (детектива БЕБ), автори статті звертаються до юридичної та довідникової літератури, де розкривається сутність самої юридичної відповідальності. Автори статті намагаються розкрити юридичну відповідальність як комплекс заходів державного примусу.

Юридична відповідальність розглядається через призму відповідальності детективів БЕБ України, звертається увага на правові засади такої відповідальності, відображені в Законі України «Про Бюро економічної безпеки України».

В подальшому автори статті переходять до суті видів юридичної відповідальності.

Розкривається сутність кримінальної відповідальності працівника (детектива) БЕБ, де робить аналіз норм Кримінального законодавства в цьому аспекті. Автори звертаються не тільки до нормативної бази з цього питання, а й до юридичної літератури.

Що стосується такого виду юридичної відповідальності працівників (детективів) БЕБ України, як адміністративна відповідальність, то автори статті перш за все звертаються до юридичної літератури адміністративного характеру, де розкривається визначення самої юридичної відповідальності. В контексті цього визначення вторами статті робиться наліз норм Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності означених вище осіб. Авторами також робиться аналіз адміністративної відповідальності працівників (детективів) БЕБ України за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних саме з корупцією.

Далі науковці зосереджують увагу на цивільно-правову відповідальність працівників (детективів) БЕБ, матеріальній та дисциплінарній відповідальностях.

Робиться авторське визначення юридичної відповідальності працівників (детективів) БЕБ.

Ключові слова: детектив БЕБ, корупція, протидія корупції, юридична відповідальність, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правова форма, правоохоронні органи, повноваження працівника правоохоронного органу, тіньова економіка, тінізація економіки, інформаційна безпека, захист інформації, інформаційні відносини, інформаційні загрози, кібербезпека, економіко-інформаційний безпековий контекст.

The article focuses on the legal liability of a detective of the Bureau of Economic Security of Ukraine as an element of its legal status.

In the context of legal liability of an employee (detective) of the BES, the authors focus on the powers, functions and tasks of this category of employees and identify the Bureau of Economic Security in this context as a public authority vested with the relevant powers for the effective implementation of the specified tasks, such as conducting operational and investigative activities and pre-trial investigation within the jurisdiction provided for by law.

The analysis of legal liability is carried out through the analysis of a number of legal acts, such as: The Economic Security Strategy of Ukraine for the period up to 2025, the Law of Ukraine 'On the Bureau of Economic Security of Ukraine'. In order to analyse the types of legal liability of an employee (detective of the BES), the authors of the article refer to legal and reference literature, which reveals the essence of legal liability itself. The authors of the article try to reveal legal liability as a set of measures of state coercion.

Legal liability is considered through the prism of liability of detectives of the BES of Ukraine, and attention is drawn to the legal basis of such liability reflected in the Law of Ukraine 'On the Bureau of Economic Security of Ukraine'.

The authors then turn to the essence of the types of legal liability.

The author reveals the essence of criminal liability of a BES employee (detective) and analyses the provisions of criminal law in this aspect. The authors refer not only to the regulatory framework on this issue, but also to legal literature.

With regard to such type of legal liability of employees (detectives) of the BES of Ukraine as administrative liability, the authors of the article first of all refer to the legal literature of administrative nature, which reveals the definition of legal liability itself. In the context of this definition, the authors of the article analyse the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offences regarding the liability of the above-mentioned persons. The authors also analyse the administrative liability of employees (detectives) of the BES of Ukraine for committing administrative offences related to corruption.

Further, the researchers focus on the civil liability of employees (detectives) of the BES, material and disciplinary liability.

The author's own definition of legal liability of employees (detectives) of the BES is made.

Key words: BEB detective, corruption, anti-corruption, legal responsibility, administrative and legal support, administrative and legal form, law enforcement agencies, powers of a law enforcement officer, shadow economy, shadow economy, information security, information protection, information relations, information threats, cyber security, economic and informational security context.

Постановка проблеми. Бюро економічної безпеки України (надалі БЕБ) являє собою центральний орган виконавчої влади, наділений повноваженнями виконання правоохоронної, економічної, аналітичної, інформаційної та інших, передбачених законодавством функцій [1]. Основним завданням БЕБ є забезпечення безпеки економіки України шляхом виявлення ймовірних зон ризиків в економіці України шляхом аналізу, оцінювання таких ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення; забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому; планування заходів правопорушенням; у сфері протидії кримінальним виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги та ін. [1] І цілком зрозуміло, що БЕБ, як орган державної влади, наділений і відповідними повноваженнями за для ефективного здійснення окреслених завдань, такими як здійснення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування у межах передбаченої законом підслідності [1].

Незважаючи на складність та незавершеність багатьох процесів для повноцінної роботи установи, на співробітників БЕБ України покладається ряд таких завдань, належне і своєчасне виконання яких є вкрай важливим для держави [2, с. 253]. Одними з важливих категорій співробітників є детективи Бюро економічної безпеки України, які, незважаючи на малочислений поточний персональний склад та широкий спектр завдань несуть на собі ряд головних аспектів роботи [2, с. 253]. Зрозумілим є те, що оцінюючи той об'єм роботи та повноважень детективів БЕБ, варто зацентрувати увагу й на відповідальності даної категорії працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню юридичної відповідальності працівників БЕБ приділяють увагу такі вчені-юристи, як А. Бахаєва, О. Бригінєць, Ю. Буглак, О. Герман, О. Гетманець, О. Дрозд, Г. Звірянський, Д. Кошиков, К. Кривошеєв, В. Крикун, В. Мельник, Р. Миронюк, В. Пчелін, О. Пчеліна, Є. Скуліш, Р. Шаповал, А. Фоменко та ін. Вченими були проведені достатньо цікаві дослідження стосовно нормативно-правової регламентації діяльності означених суб'єктів – детективів означеного бюро, але ж питанням видів юридичної відповідальності означених працівників БЕБ увага майже не приділялась.

Виклад основного матеріалу. У Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженої Указом Президента України від 11 серпня 2021 року № 347/2021, було наголошено, що «стан розвитку економіки України протягом останніх 10 років не давав змоги забезпечувати національні економічні інтереси. Протягом 2010–2019 років стан економічної безпеки оцінювався як незадовільний із погіршенням показників практично за всіма складовими до небезпечного рівня у 2012 році

та 2014–2015 роках. Загалом показники всіх основних складових економічної безпеки залишаються низькими, що зберігає високими ризики прояву масштабних дестабілізаційних явищ у розвитку економіки в довгостроковій перспективі» [3, с. 32-33; 4].

Тому, на виконання завдань, зазначених у Стратегії та на виконання Указу Президента України 28 січня 2021 року був створений та набув чинності Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» [5], яким передбачено створення нового центрального органу виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Відповідно до покладених завдань Бюро економічної безпеки України має виконувати правоохоронну, аналітичну, економічну, інформаційну та інші функції [6, с. 54-58.].

Закон України «Про державне бюро розслідувань» передбачає, що цей орган є державним правоохоронним органом, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції (ст. 1). Основними завданнями БЕБ є: 1) виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; 2) оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення; 3) надання пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів з питань усунення передумов створення схем протиправної діяльності у сфері економіки; 4) забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; 5) збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому; 6) планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним законом до його підслідності; 7) виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги; 8) складання аналітичних висновків і рекомендацій для державних органів з метою підвищення ефективності прийняття ними управлінських рішень щодо регулювання відносин у сфері економіки (ст. 4 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України») [5].

У цьому аспекті, з огляду на завдання, поставлені перед БЕБ та його компетенцію, доцільним буде розглянути питання, яким же чином може відбуватися й запобігання потенційним зловживанням з боку посадових осіб означеної структури [2, с. 253].

Одним із таких запобігань цілою низки можливих зловживань виступає законодавчо передбачені засоби притягнення до різних видів юридичної відповідальності за діяння протиправного характеру під час реалізації власних повноважень аналізованими особами. А. Манькут відмічає, що «юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, суттю якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів.

Завдяки цьому комплексному впливу стає можливим гідне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності й стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимально можливе втілення принципів соціальної справедливості. Існування права як регулятора суспільних відносин у всі часи обумовлюється саме необхідністю підтримувати правопорядок в неоднорідному, сповненому внутрішніх протиріч суспільстві задля запобігання будь-яким небажаним відхиленням від встановлених правил поведінки» [7, с. 159]. Великий тлумачний словник сучасної української мови тлумачить термін «відповідальність» як: «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; серйозність, важливість справи, моменту тощо». Під «юридичною відповідальністю» розуміється «встановлений законодавством юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ та (або) належних йому цінностей» [8, с. 544-545]

Сопільник Р.Л., Ковалів М.В., Єсімов, С.С. Скриньковський Р.М. окреслюють юридичну відповідальність як «самостійну форму реалізації охоронної функції права, що виражається в комплексі заходів державного примусу, які передбачені законодавством, застосовуються щодо правопорушника уповноваженими суб'єктами у зв'язку з учиненням діяння, що містить усі елементи складу правопорушення, та супроводжуються примусовим позбавленням певних цінностей, які належать правопорушнику, а також настанням негативних наслідків особистого та майнового характеру» [9, с. 19-26]

Тому, визначення поняття *юридичної відповідальності* слід розглядати через відповідальність детективів БЕБ України.

Правові засади такої відповідальності знайшли своє відображення в ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України», де зазначається: «1. За невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків працівники Бюро економічної безпеки України несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність згідно із законом» [5].

Якщо говорити про види юридичної відповідальності детективів БЕБ України, то така відповідальність означених працівників може бути перш за все за правопорушення в інформаційній сфері. У відповідності зі ст. 37 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» працівники Бюро економічної безпеки України несуть відповідальність за розголошення, нецільове використання, порушення правил роботи з інформацією, інше протиправне використання інформаційних систем Бюро економічної безпеки України, яка полягає у розголошенні, нецільовому використанні, порушенні правил роботи з інформацією, іншому протиправному використанні інформаційних ресурсів Бюро економічної безпеки України, доступ до яких надається в межах службових повноважень, відповідно до Конституції України [10], законів України «Про захист персональних даних» [11], «Про інформацію» [12] та інших нормативно-правових актів.

Відповідно до ч. 3 ст. 37 Закону працівники Бюро економічної безпеки України несуть персональну дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинені ними діяння, що призвели до порушення прав та інтересів будь-яких осіб, пов'язаних з обробкою інформації [2].

Що стосується *кримінальної відповідальності* працівників БЕБ, то відповідно до ч. 2 ст. 209-1 КК така відповідальність настає за «розголошення у будь-якому вигляді таємниці фінансового моніторингу або факту обміну інформацією про фінансову операцію та її учасників між суб'єктами первинного фінансового моніторингу, суб'єктами державного фінансового моніторингу, іншими державними органами, а також факту надання (одержання)

запиту, рішення чи доручення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, або надання (одержання) відповіді на такий запит, рішення чи доручення особою, якій ця інформація стала відома у зв'язку з її професійною або службовою діяльністю, якщо такі дії заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб» [13]. Крім того, що стосується злочинів у сфері господарської діяльності, то працівники БЕБ також можуть нести кримінальну відповідальність за: ст. 231 КК – незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, тобто це умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей, а також незаконне використання таких відомостей, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності; ст. 232 КК України – розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках шляхом умисного розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності [13]. Що стосується кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації (Розділ XIV Кримінального кодексу України) то кримінальна відповідальність працівників БЕБ може наставати за ст. 328 – за розголошення державної таємниці. Також кримінальна відповідальність може наставати за кримінальні правопорушення проти правосуддя (Розділ XVIII Кримінального кодексу України), насамперед за розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчинене суддею, прокурором, слідчим, дізнавачем, працівником оперативно-розшукового органу незалежно від того, чи приймала ця особа безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні – за ч. 2 ст. 387 КК України [13]. Також кримінальна відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України може наставати за вчинення корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією за ст. 366-2 КК України; неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування за ст. 366-3 КК України. Також, в контексті кримінальної відповідальності мова може йти: ст. 368 КК України прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою; ст. 368-5 КК України – незаконне збагачення. Що стосується кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, то це звичайно – ст. 369-2 КК України зловживання впливом, це такі статті як: ст. 364, 364-1, ст. 365, ст. 365-3, ст. 366 КК України [13].

Що стосується такого виду юридичної відповідальності працівників БЕБ України, як *адміністративна відповідальність*, то в юридичній науці адміністративного права існує думка, що «під адміністративною відповідальністю слід розуміти формально закріплений в адміністративно-правових нормах (юридична підстава) різновид ретроспективної юридичної відповідальності – негативної адміністративно-правової реакції держави на порушення як адміністративно-правових норм, так і норм інших галу-

зей права в різних сферах публічного адміністрування, яка виникає з моменту вчинення адміністративного правопорушення (фактична підстава) і знаходить своє відображення в конкретних матеріальних і процесуальних правовідносинах між правопорушником і державою, метою яких є життя заходів адміністративного стягнення для правопорушника в установлених законом формах і порядку» [14, с. 174–179].

Відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), працівники (детективи) БЕБ України несуть адміністративну відповідальність за: умисне розголошення професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю за ч. 3 ст. 163-11; незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою в своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень за ч. 1 ст. 172-8 [15]; порушення Закону України «Про доступ до публічної інформації» [16], яке виражається в таких діях як необґрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом, ненадання відповіді на запит на інформацію, ненадання інформації, неправомірна відмова в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання недостовірної інформації за ч. 2 ст. 212-3; незаконна відмова у прийнятті та розгляді звернення, інше порушення Закону України «Про звернення громадян» за ч. 7 ст. 212-3 [17]; порушення порядку обліку, зберігання та використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, що призвело до розголошення такої інформації (ч. 1 ст. 212-5) [15] тощо.

Окремо хотілося б наголосити на адміністративній відповідальності працівників БЕБ України за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних саме з корупцією: порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 172-4 КУпАП); порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків (ст. 172-5 КУпАП); порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6 КУпАП); порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (ст. 172-7 КУпАП); нежиття заходів щодо протидії корупції (ст. 172-9 КУпАП) [15].

Цивільно-правова відповідальність працівників (детективів) БЕБ України ґрунтується на приписі ч. 1 ст. 1174 Цивільного кодексу України, де зазначено, що «школа, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи» [18].

На думку цивілістів цивільно-правова відповідальність – це передбачені законодавством засоби примусового впливу на порушника цивільних прав і обов'язків шляхом застосування до нього цивільно-правових санкцій, які спричиняють невігідні майнові наслідки, що проявляються в позбавленні його певних прав або покладенні на нього додаткових обов'язків [19, с. 98]. В цьому контексті хотілося б наголосити на ч. 3 ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України», де вказано: «Держава

відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу Бюро економічної безпеки України, службовою особою, працівником Бюро економічної безпеки України під час здійснення ними своїх повноважень» [5]. Дане положення повністю гармонізується із приписами цивільного законодавства, що закріплює правові засади цивільно-правової відповідальності.

Окрему увагу слід звернути на *матеріальну відповідальність працівників (детективів) БЕБ України*, сутність якої, на думку багатьох юристів, проявляється «в обов'язку працівника відшкодувати майнову шкоду, завдану роботодавцю внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому трудовим законом розмірі та порядку» [3, с. 38].

Дисциплінарна відповідальність. У літературі зазначають, що дисциплінарна відповідальність – це найм'якший вид юридичної відповідальності, який застосовується до працівників (посадових осіб), які вчинили правопорушення при здійсненні своєї трудової діяльності. При цьому, як зауважує А. Полянський, міра та межі дисциплінарної відповідальності визначаються спеціальними нормативно-правовими актами, які регулюють службово-трудова діяльність суб'єктів відповідних суспільних відносин [20, с. 158].

Зокрема, в абз. 2 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [5] зазначено: «На осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, поширюється Дисциплінарний статут Національної поліції України з урахуванням особливостей, визначених цим Законом». За ч. 4 ст. 36 Закону «Підставами для притягнення осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, до дисциплінарної відповідальності є:

- 1) невиконання чи неналежне виконання обов'язків;
- 2) незаконне розголошення інформації з обмеженим доступом, що стала їм відома у зв'язку з виконанням ними своїх повноважень;
- 3) перевищення повноважень, якщо таке перевищення не містить складу кримінального або адміністративного правопорушення;
- 4) публічне висловлювання, що є порушенням презумпції невинуватості;
- 5) негативні результати перевірки на добросовісність або моніторингу способу життя працівника;
- 6) порушення правил професійної етики;
- 7) використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або неправомірних особистих інтересах інших осіб;
- 8) інші підстави, передбачені Дисциплінарним статутом Національної поліції України для осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, та Кодексом законів про працю України» [21].

Висновки. На підставі викладеного вище можна констатувати, що працівники (детективи) БЕБ України можуть бути притягнуті до таких видів юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, матеріальна та дисциплінарна відповідальності. Взагалі, юридична відповідальність працівників (детективів) БЕБ може ґрунтуватися на комплексному нормативно-правовому впливі на поведінку означених працівників, яка (сама поведінка) може проявлятися у свідомому чи несвідомому відступі від встановлених законодавством правил, і, як наслідок – полягає в застосуванні відповідних заходів, притаманних всім видам юридичної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюро економічної безпеки України. Історія створення, основні завдання та компетенція, особливості діяльності під час воєнного стану, нормативно-правова основа діяльності / укл.: Коропатнік І.М., Микитюк М.А., Павлюк О.О., Петков С.В. Київ. ВД «Професіонал», 2023. 524 с.

2. Доля В.В. Особливості кримінальної відповідальності детектива бюро економічної безпеки України: Теоретико-правовий огляд. Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 19–20 травня 2022 року). Суми : Сумський державний університет. 2022. С. 253-257.
3. Пчелін В.Б., Звірянський Г.В. Особливості нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. *Право і безпека – Law and Safety*. 2023. № 3 (90). С.32-43.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року» : Указ Президента України від 11.08.2021 № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021>.
5. Про Бюро економічної безпеки України : Закону України від 28 січня 2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.
6. Капліна О.В. Бюро економічної безпеки України: на шляху розбудови. Законодавче забезпечення діяльності Бюро економічної безпеки України : [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків–Київ, 17 трав. 2021 р.) / [редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Харків–Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 54-58. (212 с.)
7. Манькут А. Поняття юридичної відповідальності працівників прокуратури. *Підприємництво, господарство і право*, 2016. № 2. С. 158–161.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
9. Сопільник Р.Л., Ковалів М.В., Єсімов С.С. Скриньковський Р.М. Юридична відповідальність у механізмі забезпечення режиму інформації з обмеженим доступом в Україні: адміністративно-правовий вимір. *Pravo.UA*. № 2. 2019. С. 19-26
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
11. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
12. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
14. Поштаренко О. Поняття, сутність та зміст адміністративної відповідальності в умовах нової парадигми адміністративного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3 (289). С. 174–179. DOI : <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.29>
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
16. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
17. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
19. Шатерніков М.І. Господарські суди у системі суб'єктів адміністративного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 207 с.
20. Полянський А.О. Адміністративно-правові засади взаємодії судово-експертних установ з правоохоронними органами : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2021. 406 с.
21. Про Дисциплінарний статут органів внут-рішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 № 3460-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>.

**ІНСТИТУТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ****INSTITUTE OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
THEORETICAL APPROACHES**

Добрянська Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
Навчально-науковий гуманітарний інститут
Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0002-6319-0409

Петков С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри державно-правових та гуманітарних наук,
Навчально-науковий гуманітарний інститут
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0003-4160-767X

У статті висвітлюються теоретичні підходи до розуміння інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні. Автором досліджується правова природа зловживання процесуальними правами, його прояви в кримінальному провадженні, а також проблеми, які виникають у зв'язку з недобросовісним використанням процесуальних прав.

У статті розглянуто основні форми зловживань, такі як навмисне затягування процесу, подання необґрунтованих клопотань, маніпулювання доказами та процесуальними документами, а також використання прав для досягнення цілей, що не відповідають завданням кримінального процесу. Особливу увагу автором приділено питанням правового регулювання зловживання процесуальними правами в Україні, зокрема аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України та наукових напрацювань у цій сфері.

Автором досліджено наслідки, до яких призводять зловживання процесуальними правами, серед яких можна виокремити порушення прав інших учасників процесу, зниження довіри до судової системи, затягування розгляду справ та ускладнення процесу прийняття правомірних рішень. Розглянуто механізми запобігання зловживанням, включаючи запровадження відповідальності за їх недобросовісне використання. Доведено, що зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні спрямоване на затягування розгляду справи, перешкоджання правосуддю або маніпулювання процесуальними нормами для створення несприятливих умов для інших учасників процесу чи ухилення від відповідальності.

На підставі проведеного науково-теоретичного аналізу автором узагальнено висновки щодо особливостей інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні у порівнянні з іншими видами судочинства. Також у статті наведено авторське визначення поняття зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні.

Окремо розглянуто питання забезпечення балансу між захистом прав учасників кримінального провадження та необхідністю запобігання їх недобросовісному використанню для перешкоджання правосуддю.

Ключові слова: процесуальні права, кримінальне провадження, зловживання, добросовісність, запобігання.

The article highlights theoretical approaches to understanding the institution of abuse of procedural rights in criminal proceedings. The author examines the legal nature of the abuse of procedural rights, its manifestations in criminal proceedings, as well as the problems that arise in connection with the unfair use of procedural rights.

The article examines the main forms of abuse, such as deliberately delaying the process, submitting unsubstantiated motions, manipulating evidence and procedural documents, as well as using rights to achieve goals that do not correspond to the objectives of the criminal process. The author paid special attention to the issues of legal regulation of the abuse of procedural rights in Ukraine, in particular the analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and scientific developments in this area.

The author investigated the consequences of the abuse of procedural rights, among which one can single out the violation of the rights of other participants in the process, a decrease in trust in the judicial system, the delay in the consideration of cases, and the complication of the process of making a valid decision. Mechanisms to prevent abuse are considered, including the introduction of liability for their fraudulent use. It has been proven that the abuse of procedural rights in criminal proceedings is aimed at delaying the trial, obstructing justice or manipulating procedural norms to create unfavorable conditions for other participants in the process or to evade responsibility.

On the basis of the conducted scientific and theoretical analysis, the author summarized the conclusions regarding the peculiarities of the institution of abuse of procedural rights in criminal proceedings in comparison with other types of judicial proceedings. The article also provides the author's definition of the concept of abuse of procedural rights in criminal proceedings.

The issue of ensuring a balance between the protection of the rights of participants in criminal proceedings and the need to prevent their unfair use to obstruct justice was separately considered.

Key words: procedural rights, criminal proceedings, abuse, good faith, prevention.

Постановка проблеми. В умовах інтеграції України до Європейського Союзу питання ефективності та прозорості судових процесів та кримінального провадження набувають особливого значення. Зловживання процесуальними правами порушує права людини, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини, та знижує довіру до української системи правосуддя на міжнародному рівні.

Інститут зловживання процесуальними правами є однією з ключових проблем сучасного кримінального процесу, яка впливає на ефективність правосуддя та справедливості судових рішень. Зловживання процесуальними

правами полягає в недобросовісному використанні наданих законом процесуальних можливостей для досягнення неправомірних цілей, що призводить до спотворення суті правосуддя, затягування розгляду справи та порушення прав інших учасників процесу.

Зловживання процесуальними правами порушує баланс між захистом інтересів сторін у процесі. Воно може затягувати вирішення справи або впливати на результат судового розгляду, що в свою чергу може порушити права як потерпілих, так і обвинувачених.

Отже, актуальність теми цього дослідження полягає в необхідності підвищення ефективності кримінального

провадження, дотримання прав людини та побудови більш справедливої судової системи, здатної протистояти процесуальним зловживанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питання зловживання процесуальними правами в різних видах судочинства досліджували такі науковці, як Я. О. Берназюк, Р. А. Бориславський, І. Гловюк, О. Дроздов, О. М. Дуфенюк, В. В. Заборовський, С. В. Прилуцький та ін. Разом з тим, хоча в науковій літературі розкриваються основні ознаки зловживання процесуальними правами, однак наразі відсутнє однозначне визначення і чіткі критерії, що саме вважати зловживанням у конкретних процесуальних діях. Крім того, в наукових роботах недостатньо дослідженим є питання про те, які дії можна кваліфікувати як зловживання, а які є законною реалізацією прав учасників процесу. Наукова література здебільшого фокусується на зловживаннях з боку підозрюваних або обвинувачених, але мало досліджені випадки зловживань з боку потерпілих, адвокатів та інших учасників кримінального провадження.

Формулювання цілей статті. У статті поставлено мету дослідити основні теоретичні підходи до розуміння поняття та правової природи інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, визначити на цій підставі основні особливості цього інституту в кримінальному провадженні в порівнянні з іншими процесами, а також форми прояву.

Виклад основного матеріалу. Сучасна правова система України прагне гарантувати справедливе і неупереджене судочинство та кримінальне провадження. Проте зловживання процесуальними правами підриває основні принципи правосуддя, особливо це стосується кримінальних проваджень, де такі зловживання можуть спричинити загрозу порушення таких фундаментальних прав людини, зокрема як право на свободу.

Визначаючи особливості інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, необхідно зважати, що кримінальне провадження відповідно до ст. 1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) поєднує як досудове розслідування, такі і судові провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність [1]. Отже, кримінальне провадження не обмежується судовим процесом, проте включає його.

Загальні засади кримінального провадження визначені у ст. 7 КПК України. Характерно, що у цій статті не згадується такий принцип як неприпустимість зловживання процесуальними правами, який є в інших видах судочинства, зокрема в цивільному [2]. Проте, це не означає, що вказаний принцип не може бути застосовним до кримінального провадження, адже у деяких нормах КПК України є згадка про окремі дії учасників провадження, які можуть розцінюватися як зловживання правом.

На це звертають увагу деякі науковці. Зокрема, В. В. Заборовський та В. М. Соханіч зауважують, що КПК України не містить таких положень як інші процесуальні кодекси щодо зловживання процесуальними правами, а передбачає лише те, що тільки заявлений повторний відвід за певним умов може бути визнаний зловживанням процесуальними правами. Вчені вважають це суттєвою прогалиною КПК України та пропонують визначити у КПК України відповідний принци [3, с. 69].

До вказаного слід додати, що в абз. 5 ч. 1 ст. 349 КПК України однією з форм зловживання процесуальними правами може визнаватися порушення розумних строків проголошення вступної промови стороною обвинувачення та/або стороною захисту з метою затягування судового розгляду справи.

Крім того, 23 лютого 2024 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Крими-

нального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи», яким, зокрема були внесені доповнення до ст. 336 КПК України, яка визначає проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження. Крім іншого, у абзаці 3 ч. 6 цієї статті було визначено, що у разі, якщо технічна неможливість участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку мають ознаки зловживання правом з метою затягування судового розгляду, суд своєю вмотивованою ухвалою може позбавити учасника кримінального провадження права участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у цьому кримінальному провадженні [4].

Таким чином, у чинній станом на жовтень 2024 р. редакції КПК України визначено три випадки, які можуть визнаватися зловживанням процесуальними правами в кримінальному провадженні: 1) заявлення повторного відводу з метою затягування кримінального провадження (ч. 4 ст. 81 КПК України); 2) посилення на технічну неможливість участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку з метою затягування судового розгляду справи (абз. 3 ч. 6 ст. 336 КПК України); 3) порушення розумних строків проголошення вступної промови стороною обвинувачення та/або стороною захисту з метою затягування судового розгляду справи (абз. 5 ч. 1 ст. 349 КПК України).

Визначаючи сутність та особливості інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, необхідно зазначити, що протилежним до такого використання процесуальних прав є добросовісне їх використання.

Досліджуючи принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві, Я. О. Берназюк доходить висновку, що хоча принцип добросовісності не закріплений у Кодексі адміністративного судочинства України у статті, присвяченій основним засадам адміністративного судочинства, проте він безпосередньо пов'язаний з принципом неприпустимості зловживання процесуальними правами, який означає, що сторони та інші учасники справи повинні користуватися своїми процесуальними правами добросовісно (як людина з доброю совістю або відповідно до найвищих стандартів суспільної моралі) [5, с. 138].

У науковій літературі пропонуються різні підходи до визначення поняття зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні або кримінальному процесі.

Зокрема, деякі науковці вважають, що зловживання правом у кримінальному процесі – це умисні дії учасників кримінального процесу, що виявляються у порушенні наданих їм процесуальних прав, обов'язків та повноважень, вчиняються всупереч їх призначенню та спрямовані на обмеження можливості реалізації чи порушення прав інших учасників кримінального процесу [6, с. 56].

Інші вчені пропонують під зловживання правом у кримінальному провадженні розглядати як шкідливу поведінку, такий спосіб реалізації права, який формально відповідає вимогам КПК України, але суперечить його нормативно встановленій меті та завданням кримінального провадження в цілому або окремих його інститутів, наслідком чого можуть бути прямо передбачені у КПК України обмеження реалізації прав, а також ініціація застосування заходів дисциплінарної відповідальності [7, с. 101].

Я. О. Берназюк наводить більш ґрунтовне розуміння сутності недобросовісного використання процесуальних прав, зазначаючи, що зловживанням процесуальними правами можуть бути визнані дії або бездіяльність учас-

ника справи, які характеризуються ознакою видимої юридичної правомірності, однак використовуються з метою, що є протилежною або не відповідає тій, яку має переслідувати реалізація відповідного процесуального права або виконання обов'язку, визначеного законом або судом; сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій (бездіяльності), які складають зміст наданого процесуальним законодавством права (покладеного обов'язку), недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права або умисне використання процесуального права у спосіб, який суперечить завданню адміністративного судочинства, з метою обмеження можливості реалізації прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення справи, необґрунтованого перевантаження роботи суду або підриву довіри до судової гілки влади [5, с. 139].

Таким чином, можна дійти висновку, що зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні має певні особливості у порівнянні з іншими видами процесу, такими як адміністративний, цивільний або господарський, а саме:

- відсутність формально-юридичного закріплення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в КПК України, на відміну від інших процесуальних кодексів, проте фактичне визнання окремих дій зловживанням процесуальними правами в кримінальному провадженні;

- серйозність впливу на права і свободи учасників: у кримінальному провадженні зловживання процесуальними правами може мати більш серйозні наслідки для сторін, включаючи необґрунтоване обмеження прав підозрюваних або потерпілих; в інших процесах, як-от цивільний чи господарський, зловживання процесуальними правами здебільшого стосується економічних інтересів або адміністративних прав; зловживання процесуальними правами в кримінальному процесі може призвести до значних суспільних і правових наслідків, таких як порушення прав людини, незаконне ув'язнення або навпаки – уникнення винної особи від відповідальності;

- особлива роль держави та сторін процесу: у кримінальному провадженні держава через органи прокуратури і слідства виступає однією з головних сторін процесу. Це відрізняє його від цивільного чи господарського процесу, де сторони є приватними особами або організаціями. Тому зловживання в кримінальному процесі часто стосується маніпуляцій як з боку захисту, так і з боку держави (наприклад, затягування слідства).

- складність процедур: кримінальне провадження має складну структуру та багатостадійність, що створює більше можливостей для зловживань, наприклад, через подання необґрунтованих клопотань, затягування розслідування або судового розгляду, на відміну від адміністративного, цивільного та господарського процесів, які є більш спрощеними і менш формалізованими тощо.

Загалом, зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні має більш суттєві наслідки для суспільства, оскільки торкається питань правової справедливості, свободи людини і функціонування системи правосуддя в цілому.

У науковій літературі зустрічаються широкий та вузьких підходи до визначення форм вираження зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні.

Так, деякі вчені вважають, що до типових зловживань на стадії досудового розслідування слід віднести значну поширеність різних форм порушення закону при застосуванні такого тимчасового запобіжного заходу, як затримання, включаючи випадки спотворення в протоколі затримання відомостей про момент фактичного позбавлення волі [6, с. 53].

Свою чергою О. М. Дуфенюк, узагальнюючи наукові

підходи у цій сфері, виокремлює такі основні форми вираження зловживання процесуальними правами:

- маніпулювання з відводами: неоднократне заявлення відводів з тих самих підстав, з яких уже було прийнято раніше рішення – заявлені відводи мають вади обґрунтування (причини для відводу нелогічні, абсурдні) – почергові відводи різними представниками сторони одному суб'єкту процесуальної діяльності – каскадні відводи (безпідставно заявляється відвід судді, який розглядає клопотання про відвід);

- маніпулювання з клопотаннями – повторне подання клопотань на тих самих підставах, за якими вже було винесено рішення (наприклад, прохання про заміну призначеного захисника або залучення перекладача без реальної потреби), спрямоване на перешкоджання ухваленню рішення у встановлені процесуальні строки;

- маніпулювання зі скаргами неотримання повідомлень, що надсилалися на вказану особою адресу, та відсутність зацікавлення станом скарги (фіктивна необізнаність) – неодноразове подання ідентичних скарг або скарг, в яких змінені лише окремі дані, з метою обійти автоматизовану систему розподілу справ і забезпечити розгляд у конкретного судді, а також повторне подання скарг на тих самих підставах, попри наявність раніше ухваленого рішення;

- маніпулювання з доказами – безпідставні звинувачення у підробці доказів, невчасне або повне неподання доказів чи інших матеріалів, а також відмова від ознайомлення з матеріалами досудового розслідування з подальшими твердженнями про їх нерозкриття іншою стороною і визнання доказів недопустимими на цій підставі та ін. [8, с. 212].

Необхідно зауважити, що хоча, як згадувалося вище, у КПК України формально визначені три форми вираження можливого зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, проте, це не означає, що суддя не може визнати інші прояви недобросовісної поведінки учасників кримінального провадження зловживанням процесуальними правами за наявності для цього достатніх підстав.

Разом з тим, необхідно погодитися з думкою деяких науковців, які зауважують, що в сучасних умовах, коли процесуальні можливості учасників судового процесу розширюються, суд іноді проявляє певну бездіяльність, а рівність сторін і принцип змагальності фактично відсутні, створюються сприятливі умови для зловживань процесуальними правами. Такі дії спотворюють саму суть правосуддя, адже механізм судового захисту використовується для порушення прав, свобод і законних інтересів інших осіб, а також ускладнює ефективний, законний і справедливий розгляд справ. Відтак, питання зловживання процесуальними правами є серйозною перепорою на шляху до побудови ефективної системи правосуддя [9, с. 110]. Особливо актуальним це зауваження є стосовно кримінального провадження, оскільки саме в кримінальному провадженні наслідками такого зловживання може бути затягування вирішення кримінальної справи та впливати на результат судового розгляду, що в свою чергу може порушити права як потерпілих, так і обвинувачених.

Висновки. Отже, зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні – це свідоме використання учасником процесу наданих йому законом прав із метою досягнення неправомірних цілей, які суперечать завданням правосуддя. Такі дії спрямовані на затягування розгляду справи, перешкоджання правосуддю або маніпулювання процесуальними нормами для створення несприятливих умов для інших учасників процесу чи ухилення від відповідальності. Зловживанням може бути подання необґрунтованих клопотань, навмисне затягування строків або інші дії, що не мають на меті реалізацію прав за їхнім прямим призначенням.

З метою посилення заходів протидії зловживанню процесуальними правами в кримінальному провадженні, необхідно закріпити у ст. 7 КПК України таку засаду кримінального провадження, як неприпустимість зловживання процесуальними правами та чітко прописати критерії такого зловживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n389>
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
3. Заборовський В. В., Соханич В. М. До питань про поняття зловживання процесуальними правами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 53. Т. 2. С. 66-70.
4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи: Закон України від 23.02.2024 № 3604-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3604-20#n61>
5. Берназюк Я. О. Поняття та особливості принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 66. С. 135-141.
6. Прилуцький С. В., Савчук І. І. Проблема зловживання правом прокурором у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 50-59.
7. Гловюк І., Дроздов О., Завтур В., Дроздова О. Зловживання процесуальними правами у кримінальному провадженні: питання релевантності концепції. *Право України*. 2022. № 6. С. 90-116.
8. Дуфенюк О. М. Дискурс про «злі наміри» у використанні права в кримінальному провадженні: сутність дисбалансу та концептуальна модель протидії. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 208-217.
9. Бориславський Р.А., Кучер В. О., Парасюк В. М. Зловживання позивачем процесуальними правами в контексті залишення позовної заяви без розгляду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 106-111.

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВІРИ, СІМ'Ї ТА МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

THE SYSTEM OF PUNISHMENTS FOR CRIMES AGAINST FAITH, FAMILY AND MORALITY IN THE UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE MIDDLE AGES (XIV - FIRST HALF OF THE XVII CENTURY)

Мацелюх І.А., д.ю.н., доцент,
професор кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу системи покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя (XIV - перша половина XVII ст.). Розглянуто види юридичної відповідальності, що закріплювалися у джерелах церковного та світського права. Основну увагу присвячено змісту Литовських статутів, які регулювали суспільні відносини на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Розглянуто випадки при яких застосовувалася смертна кара. Йдеться про вчинення злочинів проти віри, в тому числі навернення у іншу релігію, зречення християнства та агітація за зміну релігійної приналежності. Злочини проти сім'ї охоплювали перелюбство, двоєженство та насильницьке викрадення жінок. За перелюбство та двоєженство передбачалася смертна кара для обох сторін. Викрадення дівчини каралося смертю і конфіскацією майна, навіть якщо вона давала згоду.

Висвітлено злочини, за вчинення яких застосовувалися тілесні покарання. Йдеться про вчинення розпусти у будь-якому прояві. Повторне вчинення такого злочину тягло за собою смертну кару. Особливу увагу приділено злочинам, пов'язаним із чаклунством, які вважалися небезпечними діями проти суспільного порядку. Особи, звинувачені у чаклунстві, засуджувалися до спалення.

Покарання у формі штрафів чи конфіскації майна застосовувалися за менш тяжкі злочини. При цьому розмір штрафу залежав від суспільного статусу обвинуваченого та сплачувався на користь держави, церкви, потерпілої особи.

У висновку наголошується, що система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя мала на меті не тільки покарання злочинців, але й захист суспільних норм та релігійних цінностей, що мало важливу роль у правовому регулюванні суспільних відносин на території Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Ключові слова: кримінальне право, доба Середньовіччя, литовсько-руський період, Велике князівство Литовське, Литовський статут, злочини, покарання, публічні покарання.

The article is devoted to the analysis of the system of punishments for crimes against faith, family and morality in the Ukrainian criminal law of the Middle Ages (XIV - the first half of the XVII century). The types of legal responsibility established in the sources of ecclesiastical and secular law are considered. The main attention is devoted to the content of the Lithuanian statutes, which regulated social relations on the Ukrainian lands as part of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The cases in which the death penalty was applied were considered. It is about committing crimes against faith, including converting to another religion, renouncing the Christian faith, and trying to force others to change their religious affiliation. Crimes against the family included adultery, bigamy and the forcible abduction of women. Adultery and bigamy were punishable by death for both parties. Kidnapping a girl was punishable by death and confiscation of property, even if she gave her consent.

Crimes for which corporal punishment was used are highlighted. It is about committing debauchery in any form. Repeated commission of such a crime entailed the death penalty. Special attention was paid to crimes related to witchcraft, which were considered dangerous acts against public order. Persons accused of witchcraft were sentenced to be burned.

Punishments in the form of fines or confiscation of property were applied for less serious crimes. At the same time, the amount of the fine depended on the social status of the accused and was paid in favor of the state, the church or the victim.

The conclusion emphasizes that the system of punishments for crimes against faith, family and morality in the Ukrainian criminal law of the Middle Ages was aimed not only at punishing criminals, but also at protecting social norms and religious values, which played an important role in the legal regulation of social relations on territories of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: criminal law, Middle Ages, Lithuanian-Russian period, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Statute, punishment, purpose of punishment, public punishment.

Постановка проблеми. Аналіз системи покарання за злочини проти віри, сім'ї та моралі, яка мала місце в українському кримінальному праві Середньовіччя, дозволяє глибше зрозуміти корені та еволюцію правових принципів, які лягли в основу сучасних законодавчих норм. Дослідження цієї теми сприяє кращому розумінню того, як культурні, релігійні та суспільні утворення впливали на формування законів, зокрема тих, що регулювали особистісні та моральні аспекти.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження історії кримінального права завжди привертало увагу вітчизняних вчених, серед яких В. Гончаренко, О. Шевченко, В. Іванов, О. Вовк, О. Кузьмінєць, В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко та багатьох інших, проте комплексного вивчення вона не зазнала.

Мета статті. Відтак, маємо не меті проаналізувати систему покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними джерелами права, які закріплювали систему покарань були кодифікаційні збірники світського законодавства – литовські статuti, де санкції їх артикулів визначали міру покарання за відповідні злочини проти віри, сім'ї, моралі, особистої свободи та честі, а також окремі жалувальні грамоти, серед яких: «Жалувана грамота Литовського Великого князя Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей, про недоторканість Святительського суду і церковного майна на основі так званого «Свитку Ярослава» від 20 березня 1499 р. [1, с. 196] та «Жалувана підтверджуюча грамота Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей про недоторканість святительських прав і суду, а також церковного майна і доходів» від 2 липня 1511 р. [2, с 40 – 42]. Посилаючись на вказані документи, проаналізуємо систему покарання покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі.

У правових документах Великого князівства Литовського, зокрема в Литовських статутах, зазначено, що злочини проти сім'ї часто каралися позбавленням майнових прав, включаючи спадкові права та права на посаг чи віно. Порушення, як правило, включали втрату права доньки на батьківське придане та материнську спадщину в разі вступу в шлюб без згоди батьків. Згідно з четвертим розділом Першого Литовського статуту 1529 року, якщо дочка виходила заміж без батьківської чи материнської згоди, вона втрачала право на придане від батьків і материнський масток, а якщо вона була єдиною дитиною, батьківську власність успадковували інші родичі [3, с. 231]. У разі відсутності батьків, дівчина все ще мала обов'язок отримати благословення на шлюб від своїх братів або дядьків. Недотримання цієї вимоги призводило до втрати її права на посаг та інші майнові права, які вона могла б успадкувати з часом. Згідно з Другим Литовським статутом 1566 року, якщо дівчина, не досягнувши повноліття, вийшла заміж без згоди своїх братів або дядьків по батьківській лінії, вона втрачала право на посаг, батьківські і материнські мастки, а також майбутні спадки [4, с. 330 – 331; 5, с. 200 – 201].

За литовськими статутами, діти, які завдавали тілесних ушкоджень своїм батькам, ображали їх або принижували їхню честь та гідність, ризикували втратити свої спадкові права. Усі редакції статутів передбачали покарання за такі діяння [3, с. 232]. Друга і третя редакції статутів розширили перелік протиправних дій, включивши самовільне заволодіння батьківським майном, підтримку судового обвинувачення проти батьків з корисливих мотивів, відмову поручитися за батьків, розпусту, не належний догляд за ними у старості, а також відмову викупити їх з полону чи неволі [4, с. 353; 5, с. 236].

В юридичній системі Великого князівства Литовського одним зі значних покарань для заміжньої жінки було позбавлення права на віно, яке застосовувалося, коли вдова виходила заміж протягом шести місяців після смерті свого чоловіка. Навіть якщо у вдови не було віна, вона все одно підлягала відповідальності та мусила сплатити штраф у розмірі двадцяти рублів до державної скарбниці [4, с. 331; 5, с. 203].

Майнові покарання у вигляді конфіскації майна або грошових штрафів становили важливу частину санкцій, накладених на осіб за вчинення злочинів проти держави, церкви, сім'ї або моралі. Хоча на Русі практика конфіскації рухомого та нерухомого майна не була поширеною, грошові штрафи стали звичним способом покарання за більшість злочинів, включаючи ті, що були спрямовані проти церковних, сімейних чи моральних норм. Спочатку така практика покарань також існувала у Великому князівстві Литовському, як це відображено в Жалуваній грамоті Великого князя Литовського Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу, датованій 20 березня 1499 року. В цьому документі були визначені злочини проти віри, сім'ї та моралі, які віднесені до церковної юрисдикції, та встановлено міру юридичної відповідальності за їхнє вчинення. Штрафні санкції за такі правопорушення накладались на користь церкви, підкреслюючи тісний зв'язок державної і церковної влади у регулюванні суспільної моралі і правопорядку в той час [2, с. 40 – 42].

У Жалуваній грамоті Литовського Великого князя Олександра 1499 року було чітко визначено відповідальність чиновників, князів, бояр за порушення церковних прав і привілеїв, а також за утиски православної громади. Чиновникам, які перешкождали духовній місії православного митрополита та його єпископів, загрожував штраф у розмірі двох тисяч рублів. Також були встановлені штрафні санкції у розмірі п'ятсот рублів для тих, хто порушував церковно-судову юрисдикцію. Грамота забороняла князям, боярам та суддям втручатися у суди, які належали до компетенції церковних органів, згідно з правилами Апостолів, Святих Отців та відповідно до Номоканонів.

Захист церковних інституцій за допомогою майнових санкцій за порушення церковних прав і юрисдикційних повноважень не обмежувався лише Великим князівством Литовським, але й мав місце в Речі Посполитій. Так, Грамота Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 року гарантувала політичні та економічні права для громади Львова, включаючи рівноправність незалежно від конфесійної приналежності. Ця політика включала захист юрисдикційних прав церков та забороняла чиновникам накладати податки на духовенство або обмежувати православних у будь-яких аспектах життя. Порушення цих приписів каралося штрафом у розмірі 20 тисяч угорських золотих, половина якого йшла до державної скарбниці, а друга половина – постраждалій стороні [6, с. 48 – 51].

Підтвердження зобов'язань щодо релігійної толерантності та захисту прав конфесійних меншин знаходимо також у документах Речі Посполитої, таких як грамоти королів Генріха Валуа і Стефана Баторія, а також у приписах Люблінської унії. Вони свідчать про зусилля держави забезпечити рівноправ'я та вольності для всіх релігійних груп. Ці документи закріплювали не тільки вільне сповідання віри, але й рівні громадянські та політичні права. Дотримання цих прав і привілеїв забезпечувалося встановленням штрафних санкцій, що накладалися на державних чиновників за порушення церковних юрисдикцій та інших прав релігійних інституцій. Це не тільки стимулювало дотримання законодавства, але й сприяло зміцненню судової та адміністративної незалежності церковних органів. Таким чином, встановлюючи штрафні санкції за злочини проти церкви, державна влада Великого князівства Литовського та Річі Посполитої демонструвала спроби забезпечення релігійної толерантності між членами полі християнського суспільства.

Окрім того, у Великому князівстві Литовському, як це відображено у Жалуваній грамоті Литовського Великого князя Олександра 1499 року, головною формою відповідальності за злочини проти церкви були майнові санкції. Законодавець відмовився від більш суворих форм покарання, як-от фізичне скалічення чи смертна кара, які були поширені в інших європейських країнах того часу. Зокрема, за вчинення перелобства чи двосженства передбачалося покарання у вигляді розлучення та сплати штрафу в розмірі тисячі рублів на користь церкви. Цікавою особливістю встановлення штрафів є диференціація в залежності від соціального статусу порушників. Високопоставлені особи сплачували значно більші штрафи - п'ятсот рублів, тоді як особи з нижчих соціальних верств, за аналогічні правопорушення, могли сплатити лише двадцять рублів. Таке регулювання свідчить про намагання законодавця не тільки покарати злочин, але й врахувати матеріальну здатність порушника сплатити штраф, що є показником прагнення до справедливості у виконанні законів [1, с. 199].

Після укладення Люблінської унії в 1569 році та ухвалення Третього Литовського статуту 1588 р. були запроваджені значні зміни в правовій системі Речі Посполитої, що позначилися жорсткішими формами покарання за певні злочини. Так, за розпусту та перелобство встановлювалася смертна кара. Ці зміни свідчать про вплив західної традиції права, яка стала інтегрованою частиною правової системи Речі Посполитої після об'єднання Польщі та Литви. Інтеграція західної правової традиції могла сприяти переорієнтації на більш суворі методи покарання, які були характерні для європейських правових систем того часу.

Редакція Статуту Великого князівства Литовського 1588 року характеризується також посиленням покарань за злочини проти моралі, в тому числі кровозмішення. Особа, яка усвідомлено і навмисно одружувалася з кровним родичем, втрачала половину своїх нерухомих маєтностей на користь держави. У разі відсутності нерухомих, конфіскації підлягало половина рухомого майна. Такі правила засто-

совувалися і до жінок, які, знаючи про спорідненість, вступали в шлюб. Вони також втрачали своє придане і половину власних маєтків. В обох випадках подружжя мало бути розлучене, підкреслюючи неприпустимість порушення закону про кровозмішення. Відмінність у підходах між Руською державою, де за подібні злочини встановлювався лише грошовий штраф, і Литвою, де вживалися більш радикальні міри, такі як конфіскація майна, яскраво демонструє різницю в правових системах [5, с. 207].

Литовські статuti, особливо їх друга і третя редакції, посилювали відповідальність за такі злочини як зґвалтування, насильницьке викрадення з метою шлюбу, перелюбство, і двоєженство. Винним загрожував публічне покарання у форму смертної кари. При цьому варто зауважити, що гвалтівник міг уникнути смертної кари при умові, якщо потерпіла погоджувалася вийти за нього заміж. Окрім смертної кари, статuti також вводили штрафні санкції, спрямовані на компенсацію збитків, розмір яких залежав від соціального стану дівчини. Означені зміни кримінального права демонструють вплив західної традиції [7, с. 7].

У литовських статутах смертна кара застосовувалася як санкція проти злочинів, що порушували сімейні та соціальні норми, зокрема проти насильницького викрадення жінок з метою шлюбу. Смертна кара поєднувалася з конфіскацією майна порушника, що відображало не тільки прагнення покарати винуватця, але й виплатити компенсацію. Такі законодавчі заходи мали на меті не лише відновити справедливість, але й діяти як стримуючий фактор для потенційних порушників, демонструючи жорсткі санкції за злочини проти сім'ї, моралі та особистої свободи [4, с. 375; 5, с. 274 – 275].

Обтяжуючою обставиною для попереднього злочину було викрадення заміжньої жінки, навіть якщо вона дала на це свою згоду. У такому випадку покарання наступало для обох учасників злочину у формі смертної кари. Однак, статут також передбачав можливість пом'якшення покарання на розсуд потерпілого чоловіка, який міг вирішити не застосовувати смертну кару до своєї дружини [5, с. 345].

Третій Литовський статут висував жорсткі вимоги до дотримання шлюбної вірності та заборони на двоєженство, встановлюючи смертну кару як покарання за порушення цих засад. Вінчана жінка або чоловік, який вступив у другий шлюб за життя свого першого партнера, підпадав під санкції та покарання [5, с. 207].

В статутах Великого князівства Литовського кваліфікована смертна кара, така як спалення, передбачалася за злочини проти віри, зокрема за навернення чи спонукання до переходу у іудаїзм або іслам, а також за обрізання новонароджених християнських дітей з метою їхнього виховання в іудейській чи мусульманській традиції. Законодавство переслідувало такі дії, вимагаючи найвищої міри покарання без будь-якого милосердя у випадку доведення вини на суді [4, с. 387; 5, с. 312].

Судова практика того часу часто застосовувала кваліфіковану смертну кару за звинуваченнями у чаклунстві, що відображало дух середньовічної епохи. Справа Василя Брикуна є одним із прикладів такої практики, де на підставі зібраних показів і свідчень він був викритий і засуджений до смерті шляхом спалення. Окремий інтерес становлять випадки, коли смертна кара застосовувалася навіть після смерті обвинуваченого. Так, у 1632 році було здійснено спалення трупа чоловіка, підозрюваного в чаклунстві, який скоїв самогубство у в'язниці. Такий підхід підкреслює, що страх і ненависть до чаклунства були настільки глибокі, що навіть смерть обвинуваченого не зупиняла судових органів від виконання вироку, що символізує спробу позбутися «зла» у будь-який можливий спосіб. Звернення за допомогою до чаклунів також кримінально переслідувалося. Щодо міри покарання, то вона встановлювалася на розсуд судових органів [2, с. 40 – 42].

Калічицькі покарання у кримінальному праві Великого князівства Литовського почали застосовуватися лише після ухвалення Третього Литовського статуту 1588 року. До цього такі види покарань не зустрічалися у правових пам'ятках. Так, шляхом відрізання носа, вух і губ та вигнанням за межі міста каралися чоловіки та жінки, які «для власної вигоди намовляли жінок та дівчат займатися розпустою» [5, с. 346]. При повторному вчиненні такого злочину застосовувалася смертна кара [5, с. 346].

Висновки. Отже, система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби середньовіччя (XIV - перша половина XVII ст.) закріплювалася в джерелах світського та церковного права. Аналіз правових пам'яток того часу дозволяє виділити такі види покарань: позбавлення майнових прав, конфіскація майна або грошові штрафи на користь церкви, держави чи постраждалої особи, тілесні покарання з подальшим вигнанням за межі міста, а також смертна кара.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацелюх І. А. Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України: монографія. Київ: Талком, 2018. 332 с.
2. Мацелюх І. А. Система покарання за злочини проти віри, сім'ї та моралі у джерелах права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 1 (106). С. 40 – 42.
3. Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.
4. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003. 558 с.
5. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 3. Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. 566 с.
6. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.). Львів, 2010. 576 с.
7. Остапенко Т. О., Громовий О. О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях Польсько-Литовської доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. №19. 2016. С. 4 – 7.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРАЦІВНИКА У СФЕРІ СПОРТУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

LEGAL STATUS OF EMPLOYEES IN THE FIELD OF SPORTS: FOREIGN EXPERIENCE

Нестерович О.С., доктор філософії,
старший викладач кафедри права
національної безпеки та правової роботи

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу правового статусу працівників у сфері спорту на основі дослідження зарубіжного досвіду, зокрема таких країн, як США, Франція, Іспанія та Італія. В умовах глобалізації спортивної індустрії та зростання професіоналізації спорту питання правового регулювання трудових відносин у цій галузі набуває дедалі більшого значення. У статті розглядаються ключові аспекти трудових прав спортсменів та інших працівників спортивної галузі, такі як контрактна система, соціальний захист, антидопінгове регулювання, а також роль профспілок у забезпеченні прав працівників.

Автор акцентує увагу на тому, що контрактний характер трудових відносин є однією з основних особливостей правового статусу спортсменів, забезпечуючи баланс між правами та обов'язками спортсменів і спортивних організацій. Особливу увагу приділено аналізу зарубіжних програм соціального захисту спортсменів, які включають медичне страхування, пенсійне забезпечення та програми реінтеграції після завершення кар'єри. У статті також розглядаються питання антидопінгового контролю як важливого елементу трудових зобов'язань спортсменів у міжнародній практиці.

Вивчення досвіду провідних спортивних країн дозволяє автору зробити висновки щодо необхідності вдосконалення правового регулювання спортивної галузі в Україні. У статті наголошується, що імплементація зарубіжних практик може сприяти розвитку ефективних механізмів захисту прав працівників у сфері спорту, адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів та забезпеченню належного соціального захисту для спортсменів.

Досвід таких країн, як США, де значна увага приділяється профспілкам та колективним переговорам у спортивних лігах, а також Франції, Іспанії та Італії, де впроваджені комплексні програми соціального забезпечення для спортсменів, є цінним прикладом для України. Запровадження подібних механізмів на національному рівні сприятиме підвищенню ефективності правового захисту працівників у сфері спорту, зміцненню спортивної індустрії та її інтеграції до міжнародної правової системи.

Ключові слова: правовий статус, працівник, спортивне право, контракт, профспілка, антидопінгове законодавство, соціальний захист, звільнення, трудові відносини, спортсмен.

The article analyzes the legal status of employees in the field of sports based on the study of foreign experience, in particular, such countries as the USA, France, Spain and Italy. Given the globalization of the sports industry and the growing professionalization of sports, the issue of legal regulation of labor relations in this area is becoming increasingly important. The article examines the key aspects of labor rights of athletes and other sports industry employees, such as the contractual system, social protection, anti-doping regulation, and the role of trade unions in ensuring the rights of employees.

The author emphasizes that the contractual nature of labor relations is one of the main features of the labor status of athletes, ensuring a balance between the rights and obligations of athletes and sports organizations. Particular attention is paid to the analysis of foreign social protection programs for athletes, which include health insurance, pensions and post-career reintegration programs. The article also addresses the issues of anti-doping control as an important element of athletes' labor obligations in international practice.

The study of the experience of the leading sports countries allows the author to draw conclusions about the need to improve the legal regulation of the sports industry in Ukraine. The article emphasizes that the implementation of foreign practices can contribute to the development of effective mechanisms for protecting the rights of employees in the field of sports, adaptation of national legislation to international standards and ensuring adequate social protection for athletes.

The experience of countries such as the United States, where significant attention is paid to trade unions and collective bargaining in sports leagues, as well as France, Spain and Italy, where comprehensive social security programs for athletes have been implemented, is a valuable example for Ukraine. The introduction of similar mechanisms at the national level will help to improve the effectiveness of legal protection of employees in the field of sports, strengthen the sports industry and its integration into the international legal system.

Key words: legal status, employee, sports law, contract, trade union, anti-doping legislation, social protection, dismissal, labor relations, athlete.

Вступ. Правовий статус працівника у сфері спорту є однією з ключових проблем сучасного спортивного права. З розвитком професійного спорту та зростанням кількості осіб, зайнятих у цій галузі, питання захисту прав та інтересів працівників набувають особливої актуальності. Дослідники в різних країнах світу активно вивчають правові аспекти трудових відносин у спорті, приділяючи увагу таким питанням, як контрактні зобов'язання спортсменів, соціальний захист, трудові спори та антидопінгове законодавство.

Стан наукової розробки проблеми. Значний внесок у розвиток спортивного права зробили такі науковці, як С. Гардінер та М. Джеймс, які досліджували правові аспекти спортивної діяльності та механізми захисту прав спортсменів і працівників у цій сфері. У їхніх працях аналізуються питання регулювання трудових відносин у спорті, що можуть бути корисними для вдосконалення національного законодавства України. А такі вчені як С. Пірс, В. Булл та М. Фор, Б. Гессерт, Й. Ліндхольм взагалі розглядають спортивне право як самостійне правове

утворення, яке є унікальним і виходить за межі класичної правової галузі.

Серед українських вчених, які приділяють увагу проблемам регулювання правовідносин у сфері спорту, можна вказати таких як А. Апаров, Г. Бордюгова, Г. Гаро, О. Зярянний, М. Костенко, А. Куц, О. Кушнір, О. Моргунов, І. Процик, А. Сердюков, М. Тихонова, М. Ткалич та інші.

Актуальність теми статті обумовлена необхідністю підвищення ефективності правового регулювання спортивної галузі в Україні з урахуванням міжнародного досвіду. Вивчення зарубіжних практик дозволяє виявити ефективні механізми захисту прав працівників у спорті, адаптувати їх до національних реалій та сприяти гармонізації законодавства з міжнародними стандартами.

Виклад основного матеріалу. Трудовий статус спортсмена визначається в кожному конкретному випадку окремо, але в командних видах спорту, таких як футбол і регбі, члени команди часто вважаються працівниками своїх клубів. Це пов'язано з тим, що клуби мають значний ступінь контролю над повсякденною діяльністю своїх

гравців, наприклад, над розкладом тренувань і змагань; ступінь контролю є ключовим показником статусу працівника.

З іншого боку, в індивідуальних видах спорту, таких як теніс або лижі, спортсмени можуть самостійно визначати свій графік тренувань і змагань. У свою чергу, окремі спортсмени, як правило, вважаються самозайнятими, оскільки більшість з них ведуть свої спортивні справи як бізнес.

Доцільно розглянути основні аспекти, що стосуються трудових прав спортсменів та інших працівників спортивної галузі. Досвід зарубіжних країн демонструє значну варіативність у правовому регулюванні цих відносин залежно від національних законодавств, спортивних традицій та розвитку спортивної індустрії.

Маємо наголосити на тому, що спортсмени, як специфічна категорія працівників, стикаються з рядом викликів, що не є типовими для інших сфер діяльності. До основних особливостей їх трудових прав належать:

1) контрактний характер трудових відносин. У багатьох країнах

спортсменам надається статус професійних працівників через укладення трудових контрактів або цивільно-правових договорів. Такі контракти визначають зобов'язання спортсмена перед клубом або федерацією, включаючи участь у змаганнях, дотримання тренувальних графіків та правила поведінки, але часто залишають спортсменів у залежному становищі щодо роботодавця;

2) соціальний захист: спортсмени часто стикаються з проблемами щодо соціальних гарантій, таких як пенсійне забезпечення, страхування на випадок травм та медичне обслуговування. У низці країн (наприклад, Франція, Іспанія) розроблені спеціальні програми соціального захисту для спортсменів, які включають обов'язкове медичне страхування та соціальне забезпечення у випадку завершення спортивної кар'єри;

3) окремою особливістю є антидопінгове регулювання. У багатьох державах, зокрема в Європейському Союзі, діє жорстка антидопінгова політика, яка є частиною трудових зобов'язань спортсменів. Порушення антидопінгових правил може призвести до розірвання контракту або навіть судових санкцій, що ставить спортсменів у вразливе становище;

4) трудові спори та права на страйк. У деяких країнах, як-от США, спортивні ліги та асоціації регулюються як особливі форми трудових відносин. Спортсмени мають можливість захищати свої права через профспілки (наприклад, профспілка гравців NBA чи NFL), які представляють їхні інтереси на переговорах з лігами та клубами. У Європі (зокрема в Іспанії, Італії) подібні профспілкові організації також захищають трудові права спортсменів.

Так, у Сполучених Штатах спортивні трудові відносини значною мірою регулюються через колективні угоди між лігами (NBA, NFL, MLB) та профспілками гравців. Такий підхід дозволяє спортсменам брати участь у переговорах щодо розподілу доходів, умов контрактів, тривалості сезону та захисту після завершення кар'єри. Крім того, американське законодавство визнає за спортсменами право на страйк у разі порушення їх прав [1].

Водночас, французьке трудове законодавство передбачає спеціальні положення для спортсменів, які дозволяють укладати так звані «контракти на визначений період». Це означає, що спортсмен може підписувати контракт на сезон або певну кількість років, але держава гарантує йому соціальний захист (медичне страхування, виплати у випадку травми). Також Франція має спеціальні програми реінтеграції спортсменів у цивільне життя після завершення їхньої кар'єри [2].

В Італії спортивна діяльність регулюється трудовим кодексом, який передбачає права спортсменів на укладення індивідуальних трудових договорів із клубами.

Особливістю італійської моделі є суворий контроль за дотриманням контрактних зобов'язань та впровадження спеціальних механізмів захисту від несправедливого розірвання договору. Крім того, італійське законодавство активно впроваджує механізми запобігання допінгу [6].

А у Іспанії спортсмени мають право на колективні переговори та є частиною національної системи соціального захисту. Професійні спортсмени підпадають під дію спеціального трудового законодавства, яке передбачає мінімальні вимоги до умов праці, включаючи медичне страхування та виплати у випадку травми чи інвалідності. Іспанія також має низку судових прецедентів щодо захисту прав спортсменів, зокрема у випадках розірвання контракту.

Цікавий досвід Великобританії. Там якщо спортсмени отримують фінансування, але не мають статусу «працівника», вони не матимуть таких прав, як захист від несправедливого звільнення, якщо їх виключать з програми фінансування. Аналогічно, якщо спортсмени мають лише статус «працівника», вони не матимуть захисту у випадках викриття незаконних дій керівних органів [2].

Трудові права та захист, що надаються спортсмену, часто залежать від рівня фінансування, яке він отримує. Наприклад, якщо спортсмен має низький рівень фінансування або, як наслідок, втрачає його, це може поставити його в надмірну залежність від керівного органу в даному виді спорту.

Однак спортсмени матимуть захист від дискримінації. Вони матимуть можливість подати позов до суду графства про дискримінацію на підставі того, що відповідний керівний орган цього виду спорту є «постачальником послуг» для цілей Закону про рівність 2010 року.

Яскраво демонструє це справа «Міс Джей Варніш проти Британської федерації велосипедного спорту» (Miss J Varnish v The British Cycling Federation) [4]. Розглянемо її більш детально, оскільки вона дуже цінна для розуміння важливості питання правового статусу працівника у сфері спорту. У цій справі розглядалися, в першу чергу, два питання:

1) Чи була Джессіка Варніш (як фінансована спортсменка) «працівником» або «працівницею» Британської федерації велоспорту або спорту Великобританії, як це визначено в Законі про права працівників 1996 року (ERA 1996) та Законі про рівність 2010 року (EqA 2010) [3].

2) Які з матеріальних позовів Варніш, якщо такі були, арбітражний суд мав юрисдикцію розглядати на остаточному слуханні.

Справа в тому, що позов Варніш про несправедливе звільнення міг бути розглянутий лише в тому випадку, якщо суд переконається, що вона була співробітницею однієї або обох організацій - Британської федерації велоспорту або UK Sport. Її позови щодо викриття, дискримінації за ознакою статі та віктимізації були б розглянуті, якби трибунал переконався, що вона мала статус робітника або службовця.

Водночас, Трудовий трибунал встановив, що між сторонами не було «взаємних зобов'язань», що є мінімальною вимогою для існування трудових відносин. Ані British Cycling, ані UK Sport не мали зобов'язань пропонувати роботу Варніш, як і відповідного зобов'язання з боку Варніш приймати таку роботу в обмін на оплату.

Арбітражний суд вирішив, що компанія Варніш не змогла переконати його в тому, що вона відповідає умовам, необхідним для отримання статусу працівника, і це стало основною причиною такого рішення, оскільки:

по-перше, не існувало мінімального обсягу роботи, який Варніш була зобов'язана виконувати особисто; намість її роль полягала в тому, щоб просто тренуватися в надії, що її відберуть для участі в змаганнях;

по-друге, чинна «Угода зі спортсменом» - це контракт, за яким послуги надаються Варніш, а не навпаки. Саме

виходячи із вищезазначеного британський велоспорт не виплачував Варніш жодної заробітної плати.

Таким чином, зазначений нами кейс, акцентує увагу на тому, що статус працівника спортивних професіоналів слід аналізувати в кожному конкретному випадку окремо. Ознаками статусу працівника є взаємність зобов'язань, а також домовленості про винагороду, які можуть стати складними у випадку витрат на підготовку спортсменів. Справа Варніш демонструє труднощі, з якими стикаються спортсмени при доведенні наявності трудових відносин між ними та їхнім спортивним клубом.

Висновки. Дослідження правового статусу працівника у сфері спорту на основі зарубіжного досвіду дозволяє зробити кілька важливих висновків, які мають особливе значення для вдосконалення українського законодавства в цій сфері та для забезпечення прав і соціального захисту спортсменів і працівників спортивної індустрії.

Вивчення досвіду провідних спортивних країн, таких як США, Франція, Італія та Іспанія, показує, що ключовим елементом регулювання трудових відносин у спорті є система контрактів. Спортсмени та інші працівники спортивної галузі укладають трудові договори або контракти на визначений термін, які чітко регулюють права та обов'язки сторін. Це забезпечує правову захищеність як спортсменів, так і роботодавців, що особливо актуально в умовах високих ризиків, пов'язаних із спортивною діяльністю (травми, коротка тривалість кар'єри тощо).

Для України важливо розвивати та впроваджувати ефективну контрактну систему, що враховуватиме специфіку спортивної діяльності та забезпечуватиме чіткі гарантії дотримання прав працівників у сфері спорту. Це сприятиме зміцненню правової основи та стабільності спортивної індустрії. Але для цього необхідна фундаментальний перегляд Кодексу законів про працю України.

Одним із ключових викликів для правового статусу спортсменів є питання соціального захисту. Досвід зарубіжних країн свідчить про необхідність запровадження

спеціальних механізмів захисту прав спортсменів на випадок травм, припинення кар'єри або інших непередбачуваних обставин. У таких країнах, як Франція та Іспанія, існують програми, що гарантують спортсменам медичне страхування, пенсійне забезпечення та реінтеграцію у цивільне життя після завершення спортивної кар'єри.

Україні варто звернути увагу на створення подібних програм соціального захисту, що забезпечать стабільність і захищеність спортсменів після завершення кар'єри. Це сприятиме не лише їхньому добробуту, але й покращенню загального стану спортивної індустрії.

Зарубіжний досвід, зокрема приклад США та Іспанії, показує важливість колективних переговорів та участі профспілок у захисті прав спортсменів. Профспілки відіграють важливу роль у врегулюванні трудових відносин, захищаючи інтереси спортсменів у питаннях розподілу доходів, умов контрактів та забезпечення соціальних гарантій [5].

Для України це є корисним прикладом, адже створення та розвиток профспілкових організацій у спортивній галузі дозволить не лише ефективніше захищати права спортсменів, але й забезпечити рівні умови праці для всіх працівників спортивної індустрії.

Антидопінгове регулювання є невід'ємною частиною трудових зобов'язань спортсменів у багатьох країнах, зокрема в Європі та США. Використання допінгу може призвести до серйозних правових наслідків для спортсменів, включаючи розірвання контрактів або санкції з боку спортивних федерацій. Це є важливим аспектом правового статусу спортсменів, адже порушення антидопінгових правил безпосередньо впливає на їх професійні права та кар'єру.

Україна повинна вдосконалювати антидопінгове законодавство з метою не лише запобігання порушенням, але й захисту прав спортсменів у разі сумнівних ситуацій або порушень, що можуть мати негативні наслідки для їхньої кар'єри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anderson, Dr. (2006). Sports Law by Simon Gardiner, Mark James, John O'Leary and Roger Welch (with Ian Blackshaw, Simon Boyes and Andrew Caiger). *The Entertainment and Sports Law Journal*. 4. 7. 10.16997/eslj.93.
2. McArdle, David. (2014). *Dispute Resolution in Sport: Athletes, Law and Arbitration*. 10.4324/9780203133576.
3. Anderson, D., (2016) "Sports Law by Simon Gardiner, Mark James, John O'Leary and Roger Welch (with Ian Blackshaw, Simon Boyes and Andrew Caiger)", *Entertainment and Sports Law Journal* 4(2), 7. doi: <https://doi.org/10.16997/eslj.93>
4. Ms J Varnish v British Cycling Federation та British Cycling: UKEAT/0022/20/LA. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5f0da6bd3a6f4003817690d3/Ms_J_Varnish_v_British_Cycling_Federation_ta_British_Cycling_UKEAT_0022_20_LA.pdf
4. James M. *Sports Law* Red Globe Press 2017. 466 p.
5. Gardiner S. and others *Sports Law* 2011 Routledge. 656 p.
6. Davis T. What Is Sports Law? 11 *Marquette Sports Law Review*. (2001). P. 211–244. URL: <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1517&context=sportslaw>

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН ІЗ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

THE SUBJECT COMPOSITION OF LEGAL RELATIONS ON THE IMPLEMENTATION OF GENDER POLICY IN UKRAINE

Кравченко О.С., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті досліджено суб'єктний склад правовідносин із реалізації гендерної політики в Україні. Вказано, що сьогодні забезпечення рівних прав в Україні реалізується шляхом проведення гендерної політики відповідно до прийнятих планів, програм та концепцій у різноманітних сферах суспільного життя нашої держави. Реалізація такої політики здійснюється за рахунок оптимального розподілу обов'язків між суб'єктами, які наділені відповідними повноваженнями щодо вжиття заходів стосовно недопущення дискримінації, необхідності оперативного реагування на загрозу порушення прав громадян. Україна намагається ефективно вирішувати певні питання шляхом створення певної кількості суб'єктів, наділяючи їх повноваженнями, що викликає потребу окреслити суб'єктний склад правовідносин із реалізації гендерної політики та зрозуміти функціональне навантаження, яке покладено на них державою щодо реалізації гендерної політики в Україні.

Відповідно, на самперед, визначено, що собою являє поняття «суб'єктний склад правовідносин», його сутність та зміст тощо. Варто вказати, що традиційно до суб'єктного складу правовідносин відносять тих, хто бере участь у відповідних правовідносинах, зокрема особу, групу осіб (громадськість), суб'єкта владних повноважень, державу тощо, яким належить активна роль в процесі реалізації правовідносин, які у нашому випадку складаються у сфері гендерної політики.

Запропоновано в якості суб'єкта правовідносин із реалізації гендерної політики розглядати суб'єктів публічної адміністрації, оскільки воно не обмежується лише органами виконавчої влади, хоча вони і складають, так би мовити, серцевину публічної адміністрації. На сьогодні окремі функції виконавчої влади здійснюють державні органи, які не відносяться до жодної з гілок влади, органи місцевого самоврядування, державні підприємства, установи та організації і навіть приватні особи – на підставі делегованих повноважень органів державної влади.

Ключові слова: гендер, права людини, гендерна політика, суб'єкт правовідносин.

The article examines the subjective composition of legal relations on the implementation of gender policy in Ukraine. It is indicated that today the provision of equal rights in Ukraine is implemented through the implementation of gender policy in accordance with the adopted plans, programs and concepts in various spheres of public life of our state. The implementation of such a policy is carried out through the optimal distribution of responsibilities between the entities that are vested with the appropriate powers to take measures in relation to prevention of discrimination, the need for a prompt response to the threat of violation of citizens' rights. Ukraine is trying to effectively solve certain issues by creating a certain number of subjects, empowering them, which necessitates the definition of the subject composition of legal relations for the implementation of gender policy and to understand the functional load assigned to them by the state for the implementation of gender policy in Ukraine.

Accordingly, it is determined what the concept of «subjective composition of legal relations», its essence and content, etc., is. It should be noted that traditionally, the subject composition of legal relations includes those who participate in the relevant legal relations, in particular a person, a group of persons (the public), a subject of authority, the state, etc., who play an active role in the process of implementing legal relations, which in our case develop in the field of gender policy.

It is proposed to consider the subjects of public administration as a subject of legal relations for the implementation of gender policy, since it is not limited only to the executive authorities, although they constitute, so to speak, the core of public administration. At present, certain functions of the executive branch are carried out by state bodies that do not belong to any of the branches of power, local self-government bodies, state enterprises, institutions and organizations, and even private individuals – on the basis of delegated powers of public authorities.

Key words: gender, human rights, gender policy, subject of legal relations.

Постановка проблеми. Сьогодні забезпечення рівних прав в Україні реалізується шляхом проведення гендерної політики відповідно до прийнятих планів, програм та концепцій у різноманітних сферах суспільного життя нашої держави. Реалізація такої політики здійснюється за рахунок оптимального розподілу обов'язків між суб'єктами, які наділені відповідними повноваженнями щодо вжиття заходів стосовно недопущення дискримінації, необхідності оперативного реагування на загрозу порушення прав громадян.

Україна намагається ефективно вирішувати певні питання шляхом створення певної кількості суб'єктів, наділяючи їх повноваженнями, що викликає потребу окреслити суб'єктний склад правовідносин із реалізації гендерної політики та зрозуміти функціональне навантаження, яке покладено на них державою щодо реалізації гендерної політики в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наше дослідження має базуватися на дослідженнях таких вчених, як: В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, М.Ю. Віхляєв, Ю.А. Волкова, І.П. Голосніченко, Я.В. Греца, О.О. Губанов, О.Ю. Дрозд, О.Ю. Дубинський, В.Л. Зьолка, Р.В. Ігонін, Р.А. Калужний, Т.О. Карабін, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюк, В.І. Курило, А.М. Кучук, Я.В. Лазур, Т.О. Мацелик, Н.Р. Нижник, Д.В. Приймаченко та інших.

Мета статті. Дослідити суб'єктний склад правовідносин із реалізації гендерної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно, на самперед, варто визначити, що собою являє поняття «суб'єктний склад правовідносин», його сутність та зміст тощо. Варто вказати, що традиційно до суб'єктного складу правовідносин відносять тих, хто бере участь у відповідних правовідносинах, зокрема особу, групу осіб (громадськість), суб'єкта владних повноважень, державу тощо, яким належить активна роль в процесі реалізації правовідносин, які у нашому випадку складаються у сфері гендерної політики.

Розглядаючи та даючи характеристику згаданим суб'єктам, передусім, слід навести позицію професора В.Б. Авер'янова, який досліджуючи питання співвідношення категорій «особа» та «громадянин» в адміністративному праві дійшов висновку, що вони не є рівнозначними, оскільки громадянство, яке виражає певний стан політико-правової належності людини, мають далеко не всі люди. Інститут громадянства опосередковує відносини держави й особи, оскільки щодо держави особа виступає у специфічній ролі саме її громадянина, а держава, у свою чергу, адресується до неї як до свого громадянина. Саме вказане значною мірою визначає правовий статус людини як суб'єкта адміністративного права. У контексті ж адміністративно-правового статусу приватної фізичної особи, за

певних обставин, допустиме вживання термінів «суб'єкт» і «особа» як тотожних поняттю «громадянин» [1, с. 195]. Поняття «людина» і «особа» відрізняються один від одного не за обсягом, а за змістом, в тому сенсі, що суттєве значення має соціальна природа людини, яку відображає поняття «особа», що вказує на зв'язок людини із соціальними законами її буття [2, с. 92].

Деякі дослідники зазначають, що правовий статус громадянина не може бути елементом, який встановлюється раз і назавжди, він змінюється, та зміцнюється разом із розвитком суспільства і держави, наповнюється новим, більш глибоким і широким змістом, збагачується додатковими рисами, ознаками [3, с. 81-82]. Інші вказують, що правовий статус особи в повному обсязі характеризується сукупністю прав, свобод і обов'язків, якими особа наділяється як суб'єкт правовідносин, що виникають у процесі реалізації норм різних галузей права [4, с. 154].

Заслугує на окрему увагу підхід, який обґрунтовує, що правовий статус, встановлюючи межі можливого і дозволеного поведіння людей, тим самим забезпечує вільну, автономну, суспільно корисну діяльність особистості [4, с. 154]. Разом з тим сформовано й наступне визначення правового статусу – це соціально допустимі та необхідні можливості особи не просто як індивіда, а як громадянина держави, оскільки вони гарантовані авторитетом держави, зміст якого визначає межі діяльності громадянина до інших осіб, колективів, держави, природи, рамки його активної та пасивної життєдіяльності [5, с. 179].

Так само деякі автори констатують, що громадянином в адміністративному праві слід розуміти «особу (людину), яка не перебуває в трудових або державно-службових стосунках з органами управління». Особа не може самостійно наділити себе правами й обов'язками, ставши суб'єктом адміністративного права, таким вона може бути визнана тільки відповідними нормами права [6, с. 90].

Крім того до суб'єктного складу правовідносин із реалізації гендерної політики відноситься такий учасник, як «суб'єкт владних повноважень». Варто вказати, що законодавство України закріплює термін «суб'єкт владних повноважень», під яким розуміється орган державної влади (у тому числі, без статусу юридичної особи), орган, місцевого самоврядування, їх посадова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг (п. 7 ч. 1 ст. 4 КАС України).

Утім Закон України «Про адміністративну процедуру» використовує альтернативний термін – «адміністративний орган», під яким розуміється орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадова особа, інший суб'єкт, який відповідно до закону уповноважений здійснювати функції публічної адміністрації, до яких віднесено надання адміністративних послуг, здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу (ст. 2 Закону України «Про адміністративну процедуру»). Проте обидва терміни не охоплюють всю палітру органів, до компетенції яких віднесено реалізація гендерної політики в Україні.

Відповідно нами пропонується в якості суб'єкта правовідносин із реалізації гендерної політики розглядати суб'єктів публічної адміністрації, оскільки воно не обмежується лише органами виконавчої влади, хоча вони і складають, так би мовити, серцевину публічної адміністрації. На сьогодні окремі функції виконавчої влади здійснюють державні органи, які не відносяться до жодної з гілок влади, органи місцевого самоврядування, державні підприємства, установи та організації і навіть приватні особи – на підставі делегованих повноважень органів державної влади.

Відповідно, можна виокремити такі види суб'єктів правовідносин із реалізації гендерної політики: органи виконавчої влади; державні органи, які не відносяться до жодної з гілок влади та наділені окремими функціями органів виконавчої влади у сфері реалізації гендерної політики; органи місцевого самоврядування, які здійснюють делеговані повноваження органів виконавчої влади у сфері реалізації гендерної політики; юридичні особи публічного права, які на підставі делегованих повноважень здійснюють окремі функції органів виконавчої влади у сфері реалізації гендерної політики; приватні особи (фізичні особи та юридичні особи приватного права), які на підставі делегованих повноважень здійснюють окремі функції органів виконавчої влади у сфері реалізації гендерної політики.

Варто вказати, що у 2005 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [7], яким було закріплено основні напрями досягнення рівності у правах та визначено компетенцію всіх суб'єктів правовідносин із реалізації гендерної політики.

Статтею 7 цього ж Закону визначено коло органів, установ та організацій, які наділені повноваженнями у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, визначені в їх складі уповноважені особи (координатори) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; громадські об'єднання. Крім того органи державної влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, організації та установи, громадські об'єднання сприяють збалансованому представництву статей в управлінні та прийнятті рішень. Для досягнення мети цього Закону у своїй діяльності вони можуть застосовувати позитивні дії [7].

Отже, національний інституційний механізм реалізації гендерної політики забезпечено роботою таких структур: 1) Верховна Рада України (підкомітет із питань гендерної рівності й недискримінації Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин; підкомітет із питань дотримання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав людини та гендерної політики у структурі Комітету з питань зовнішньої політики та міжпарламентської співпраці, Міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості»); 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 3) Кабінет Міністрів України (Віцепрем'єрміністр із питань європейської та євроатлантичної інтеграції, Урядовий уповноважений із питань гендерної політики, Комісія з питань координації взаємодії органів виконавчої влади із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків); 4) центральні органи виконавчої влади (уповноважені особи-координатори з гендерних питань, відповідальні структурні підрозділи, радники, консультативно-дорадчі органи); 5) Міністерство соціальної політики (уповноважений орган центральної виконавчої влади щодо формування та реалізації політики); 6) обласні державні адміністрації (уповноважені особи-координатори з гендерних питань, відповідальні структурні підрозділи, радники, консультативно-дорадчі органи); 6) органи місцевого самоврядування; 7) організації громадянського суспільства та їх коаліції, платформи, об'єднання; 8) міжнародні організації [8].

До повноважень Верховної Ради України у сфері реалізації гендерної політики в Україні Законом віднесено, що Верховна Рада України: визначає основні засади гендерної політики держави; застосовує у законодавчій діяль-

ності принцип забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; у межах, передбачених Конституцією України, здійснює парламентський контроль за виконанням законодавчих актів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: у рамках здійснення контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина здійснює контроль за дотриманням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; розглядає звернення про випадки дискримінації за ознакою статі та насильства за ознакою статі; у щорічній доповіді висвітлює питання дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та насильства за ознакою статі [7].

Разом з тим у Верховній Раді України працюють підкомітет із питань гендерної рівності й недискримінації Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин; підкомітет із питань дотримання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав людини та гендерної політики в структурі Комітету з питань зовнішньої політики та міжпарламентської співпраці. Від 2011 р. працює також Міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості» задля підтримання гендерної рівності та покращення становища жінок у суспільстві, задля об'єднання зусиль законодавчої, виконавчої влади та громадського сектору щодо захисту прав жінок, задля практичного створення рівних можливостей у громадсько-політичній, культурній діяльності, в отриманні освіти, професії, у праці й винагороді за неї, задля сприяння процесові адаптації законодавства України із захисту прав жінок і створення рівних можливостей до законодавства Європейського Союзу.

У системі органів виконавчої влади вищим органом у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків є Кабінет Міністрів України, чийм розпорядженням від 14.02.2018 № 90-р призначено Урядового уповноваженого з питань гендерної політики, на якого покладено функцію з організації здійснення Кабінетом Міністрів України повноважень у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства [8].

Кабінет Міністрів України: забезпечує проведення єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства; приймає Національний план дій щодо впровадження гендерної рівності, запобігання та протидії насильству за ознакою статі та забезпечує його виконання; розробляє і реалізовує державні цільові програми щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади щодо забезпечення гендерної рівності, запобігання та протидії насильству за ознакою статі; організовує підготовку державної доповіді про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; враховує принцип гендерної рівності при прийнятті нормативно-правових актів; затверджує порядок проведення гендерно-правової експертизи; здійснює інші повноваження у цій сфері, передбачені законодавством України [7].

2017 року питання координації державної політики у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків віднесено до компетенції Віцепрем'єрміністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Постановою Кабінету Міністрів України від 02.09.2020 № 784 утворено Комісію з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яку очолює Віцепрем'єрміністр із питань європейської та євроатлантичної інтеграції. До її складу входять заступники

міністрів/керівники відомств, що їх призначено уповноваженими особами (координаторами) у відповідних центральних органах виконавчої влади, народні депутати України. До складу цієї комісії не входять представники/ці громадських об'єднань і міжнародних організацій, але їх запрошують для участі в засіданнях Комісії [8].

Суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі, є: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; органи виконавчої влади, зокрема уповноважені підрозділи органів Національної поліції України, місцеві державні адміністрації (у тому числі їх структурні підрозділи з питань сім'ї, служби у справах дітей, органи управління освітою, органи охорони здоров'я тощо); органи місцевого самоврядування (у тому числі виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад та їх структурні підрозділи з питань сім'ї, служби у справах дітей, органи управління освітою, органи охорони здоров'я тощо); центри з надання безоплатної правничої допомоги; суди; прокуратура; загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах [7].

До загальних служб підтримки постраждалих осіб належать заклади та установи, які, у тому числі, надають допомогу постраждалим особам (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), центри соціально-психологічної допомоги, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг) тощо) [7].

До спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб належать притулки для постраждалих осіб, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб, кол-центр з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від домашнього насильства, а також заклади та установи, призначені виключно для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від домашнього насильства [7].

В органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування визначається уповноважена особа (координатор) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. Виконання обов'язків уповноваженої особи (координатора) покладається на одного із заступників міністра, заступника керівника іншого органу виконавчої влади.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування можуть утворювати консультативно-дорадчі органи, призначати радників з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. З метою здійснення координації діяльності суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі, а також забезпечення здійснення таких заходів у місцевих державних адміністраціях визначаються відповідальні структурні підрозділи, а в сільських, селищних, міських та районних у містах (у разі їх створення) радах - відповідальні виконавчі органи [7].

На Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків покладено такі функціональні обов'язки: контроль дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у межах здійснення контролю за дотриманням прав та свобод людини і громадянина; розгляд звернень про випадки дискримінації за ознакою статі та насильства за ознакою статі; висвітлення у щорічній доповіді питання дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та насильства за ознакою статі [8].

Міністерство соціальної політики України в структурі інституційного механізму формування та реалізації гендерної політики виконує роль спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Відповідно до статті 12 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», формування та реалізацію гендерної політики в регіональних (обласних) державних адміністраціях та в органах місцевого самоврядування забезпечує діяльність уповноважених осіб (координаторів/ок); радників/ць із гендерних питань; консультативно-дорадчих органів; відповідальних структурних підрозділів [8].

Визначення на найближчі роки значної кількості завдань у сфері державної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків вимагає скоординованої діяльності органів влади, місцевого самоврядування, міжнародних і громадських організацій на всіх рівнях, що потребує значного посилення діяльності Консультативно-дорадчих органів (КДО). Діяльність КДО унормовано постановою Кабінету Міністрів України від 05 вересня 2007 року № 1087 «Про консультативно-дорадчий орган з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання та протидії домашньому насильству та протидії торгівлі людьми».

Центри з надання безоплатної правничої допомоги забезпечують надання безоплатної правничої допомоги постраждалим особам у порядку, встановленому Законом України «Про безоплатну правничу допомогу», у тому числі на базі загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб [7].

Важливу роль у забезпеченні прав жінок і гендерної рівності виконують платформи організацій громадянського суспільства, ради гендерної рівності та розширення можливостей жінок, потужний жіночий феміністичний рух. Майже в кожному регіоні є громадські організації, що працюють у сферах захисту прав жінок, дітей, протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, тощо. На сучасному етапі в Україні зареєстровано та діє чисельні громадські організації, серед яких доцільно навести: «Амбасада жінок України», «Всеукраїнське об'єднання жінок-депутатів», «Відкрите суспільство», «Гендерний центр «Крона»», «Ділові українські жінки», «Ла-Страда Україна» тощо.

За підтримки Українського жіночого фонду в більшості областей діють або перебувають на стадії створення коаліції «Жінки, мир, безпека», до складу яких залучають представників сектору безпеки й оборони, представників військових адміністрацій, що є додатковим ресурсом і важелем впливу у вирішенні нагальних питань в умовах війни [8].

Згідно Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», громадські об'єднання

та іноземні неурядові організації можуть брати участь у розробці рішень, що приймаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з питань гендерної рівності, запобігання та протидії насильству за ознакою статі; брати участь у реалізації загальнодержавних та регіональних програм; делегувати своїх представників до складу консультативно-дорадчих органів, що створюються при органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; проводити моніторинг з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі; здійснювати іншу діяльність відповідно до свого статуту та законодавства України щодо забезпечення гендерної рівності, запобігання та протидії насильству за ознакою статі [7].

У серпні 2019 року за ініціативи Урядової уповноваженої з питань гендерної політики Катерини Левченко засновано Національну платформу «Рівні права та можливості». Її учасницями/ками стали активістки жіночих та інших організацій, які займаються питаннями гендерної рівності, поділяють цінності рівності, інклюзивності, верховенства права. Станом на кінець 2022 року Платформа налічує більше 50 учасників та учасниць. Головною метою створення Платформи є забезпечення участі громадянського суспільства у процесі формування та реалізації державної гендерної політики у всіх секторах і сферах на національному та місцевому рівнях через налагоджену комунікацію з Апаратом Урядового уповноваженого з гендерної політики [8].

Висновки. Варто вказати, що консультативно-дорадчі функції надано: 1) Міжвідомчій раді з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми; 2) Департаменту гуманітарної та соціальної політики та 3) Експертній раді з питань недискримінації та гендерної рівності при Представникові Уповноваженого ВРУ з прав людини з питань недискримінації та гендерної рівності.

Інформаційно-наглядними функціями наділено: 1) Експертну раду з питань дискримінації за ознаками статі; 2) Міжвідомчу раду з питань з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми; 3) Управлінню моніторингу рівних прав і свобод; 4) Уповноваженому ВРУ з прав людини; 5) Громадські ради з гендерних питань тощо.

Контрольні функції надав: 1) Управлінню моніторингу рівних прав і свобод; 2) Представникові Уповноваженого з дотримання рівних прав і свобод. Координаційні функції надано: 1) Департаменту гуманітарної та соціальної політики; 2) Урядовому уповноваженому з питань гендерної політики; 3) Департаменту сімейної, гендерної політики та протидії торгівлі людьми; 4) Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтергації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. голова редкол.: В. Б. Авер'янов. К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. Т. 1. Загальна частина. 584 с.
2. Ермоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 175 с.
3. Павленко П. І. Правовий статус службовців органів внутрішніх справ (проблеми загальної теорії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Донецьк, 2003. 164 с.
4. Колодій А. М. Принципи права України. К. : Юрінком Інтер, 1998. 206 с.
5. Бояринцева М. А. Адміністративно-правовий статус громадянина України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 213 с.
6. Мацелик Т. О. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 597. С. 90–94.
7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
8. Порадник для гендерних радників та радниць URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/2023/25.08.2023/poradnik-dlya-radnikov-1-1.pdf>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗМІНИ СТАТІ В УКРАЇНІ

FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF GENDER CHANGE IN UKRAINE

Невідома О.А., аспірантка кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID: 0009-0006-7588-5140

У цій статті визначено, що українське законодавство щодо захисту прав трансгендерних осіб і процедури зміни гендерної ідентичності зазнало деяких змін, попри це воно має низку недоліків та не відповідає сучасним міжнародним стандартам.

Визначено, що в українському законодавстві гендерна ідентичність не згадується прямо в Конституції України як дискримінативна ознака. Однак її включають до поняття «інші ознаки», що передбачено частиною 2 статті 24 Конституції України. Крім того, Україна ратифікувала міжнародні акти, такі як Європейська конвенція з прав людини та Протокол №12, які визнають гендерну ідентичність серед захищених ознак. Кодекс законів про працю України забороняє дискримінацію за ознакою гендерної ідентичності у трудовій сфері.

Встановлено, що серед числа зобов'язань держави у цій сфері є створення належної процедури зміни статі, що врегульовано нормами медичного права. У 2016 році МОЗ прийняв Наказ № 1041, який суттєво спростив процедуру і зменшив кількість дискримінаційних вимог. Зокрема, новий наказ визначив, що зміна статі можлива за наявності діагнозу «трансгендерність» згідно з МКХ-10 (Міжнародна класифікація хвороб). Також Наказ МОЗ № 972 деталізував медичні процедури зміни статі, зокрема отримання медичного свідоцтва, на основі якого можна внести зміни до актів цивільного стану, таких як ім'я та стать.

Попри позитивні зміни, є недоліки у законодавстві. Немає чіткої регламентації для громадян України, які проживають за кордоном, щодо доступу до процедур зміни статі. Також відсутні норми щодо визнання іноземних рішень і документів про зміну гендерної ідентичності. Це створює правову невизначеність для українських громадян за кордоном та іноземців в Україні.

З ухваленням МКХ-11, де трансгендерність більше не класифікується як психіатричний розлад, українське законодавство потребує подальших змін. Основою для визнання гендерної ідентичності має бути самовизначення особи, а не медичний діагноз, відповідно до міжнародних стандартів, таких як Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 2048 (2015).

Ключові слова: гендерна ідентичність, трансгендерні особи, зміна статі, недискримінація, медична допомога, права людини.

This article determines that the Ukrainian legislation on the protection of the rights of transgender persons and the procedure for changing gender identity has undergone some changes, although it has a number of shortcomings and does not meet modern international standards.

It was determined that in Ukrainian legislation, gender identity is not directly mentioned in the Constitution of Ukraine as a discriminatory feature. However, it is included in the concept of «other signs», which is provided for in part 2 of Article 24 of the Constitution of Ukraine. In addition, Ukraine has ratified international acts, such as the European Convention on Human Rights and Protocol No. 12, which recognize gender identity among protected features. The Code of Labor Laws of Ukraine prohibits discrimination based on gender identity in the labor sphere.

It has been established that among the state's obligations in this area is the creation of an appropriate procedure for gender reassignment, which is regulated by the norms of medical law. In 2016, the Ministry of Health adopted Order No. 1041, which significantly simplified the procedure and reduced the number of discriminatory requirements. In particular, the new order determined that sex change is possible if there is a diagnosis of «transsexualism» according to ICD-10 (International Classification of Diseases). Also, Ministry of Health Order No. 972 detailed the medical procedures for gender reassignment, in particular obtaining a medical certificate, on the basis of which changes can be made to civil status documents such as name and gender.

Despite the positive changes, there are shortcomings in the legislation. There are no clear regulations for Ukrainian citizens living abroad regarding access to gender reassignment procedures. There are also no norms regarding the recognition of foreign decisions and documents on changing gender identity. This creates legal uncertainty for Ukrainian citizens abroad and foreigners in Ukraine.

With the adoption of ICD-11, where transgenderism is no longer classified as a psychiatric disorder, Ukrainian legislation needs further changes. The basis for recognizing gender identity should be a person's self-determination, not a medical diagnosis, according to international standards such as the Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 2048 (2015).

Key words: gender identity, transgender persons, sex change, non-discrimination, medical care, human rights.

Актуальність теми дослідження. Дослідження правового регулювання зміни статі в Україні актуальне у зв'язку з невідповідністю українського законодавства міжнародним стандартам. Позаяк важливо оновити законодавчу базу відповідно до нових норм, таких як Міжнародна класифікація хвороб-11, що більше не класифікує трансгендерність як розлад. Недоліки чинних процедур створюють перешкоди для трансгендерних людей і потребують реформ для забезпечення їхніх прав.

Стан опрацювання теми. Окремі напрацювання у цій тематичній мають С. Болдіджар [1], Т. Маньгора [2], А. Парфентьев [3], Т. Тарасевич [4] та інші. Попри це, вважаємо, що дослідження особливостей правового регулювання зміни статі залишаються фрагментарними. Таким чином ця тема не отримує значної підтримки з боку суспільства та держави, а це призводить до того, що вона перебуває на периферії наукових інтересів та не отримує потрібної уваги з боку науковців-правників.

Мета дослідження полягає у тому, щоб здійснити аналіз та визначити проблеми правового регулювання зміни статі в Україні, а також надати деякі рекомендації щодо його вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві гендерна ідентичність не вказана прямо в Конституції України, як ознака, за якою заборонено дискримінацію. Однак, дані ознаки прийнято включати до поняття «інші ознаки» частини 2 статті 24 Конституції України, що містить заборону дискримінації [5]. Окрім цього, Україною ратифіковані Європейська конвенція з прав людини, а також Протокол 12 до неї, згідно з якими Україна погоджується з офіційною міжнародною позицією щодо того, що термінологія антидискримінаційної норми Європейської конвенції з прав людини «...та інші ознаки» включає «гендерну ідентичність» [6].

Щодо специфічних заборон дискримінації, то вітчизняне трудове законодавство прямо забороняє будь-яку дискримінацію у сфері праці, зокрема «порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників», залежно від гендерної ідентичності [7].

Вимога недискримінації за ознакою гендерної ідентичності, накладає ряд позитивних зобов'язань на державу, одним з найважливіших з яких є забезпечення належної процедури зміни та визнання статі. Відповідно

до статті 51 Основ законодавства про охорону здоров'я, на прохання пацієнта відповідно до медико-біологічних і соціально-психологічних показань, які встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, йому може бути проведено шляхом медичного втручання в закладах охорони здоров'я зміну (корекцію) його статевої належності [8].

Після процедури зміни статі особа отримує медичне свідоцтво. Цей документ є підставою для подальшого розгляду питання про внесення відповідних змін до її правового статусу.

Щодо специфічних правових норм, які б безпосередньо стосувалися процедури зміни (корекції) статевої приналежності, то точкою відліку такого нормативно-правового регулювання слід вважати 1996 рік, коли МОЗ видало наказ № 57 «Про надання медичної допомоги особам, що потребують зміни (корекції) статевої належності». Пізніше, в 2011 році, цей наказ втратив чинність. А на зміну йому було видано наказу МОЗ № 60 від 03 лютого 2011 року «Про Удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності».

Два даних документи мало чим відрізнялися між собою та були практично рівною мірою дискримінаційними по відношенню до трансгендерних осіб.

Зміна статі вимагала спостереження у сексопатолога щонайменше рік. За цей час особа мала пройти стаціонарне лікування у психіатричній клініці тривалістю від 30 до 45 днів. Це було необхідно для попереднього діагностування транссексуальності. Окрім цього, особа у результаті такого «лікування» направлялася до постійно діючої Комісії з питань зміни (корекції) статевої належності при МОЗ, члени якої були уповноваженими приймати рішення про надання дозволу чи відмову в наданні дозволу на таку операцію, а також щодо обсягу хірургічного втручання.

У Наказі МОЗ № 60 серед показань для зміни (корекції) статевої належності називалися такі, як: наявність порушень формувань статевої свідомості у віці до 3-4 років; відсутність гомосексуалізму, трансвестизму або сексуальних розладів як провідного мотиву для зміни (корекції) статевої належності; відсутність деліквентної поведінки та ін. Протипоказаннями для надання дозволу для зміни (корекції) статевої приналежності згадувалися такі, як: недосягнення повноліття, наявність дітей віком до 18 років; перебування пацієнта у шлюбі на час розгляду Комісією його заяви; гомосексуалізм, трансвестизм та фоні трансформації статевої ролі; грубі порушення соціальної адаптації (відсутність роботи, постійного місця проживання, алкоголізм, наркоманія, антисоціальна поведінка тощо); морфологічні особливості, які ускладнюють (або унеможливають) адаптацію у бажаній статі (гермафродитизм, порушення розвитку статевих органів тощо); незгода особи, яка потребує зміни (корекції) статевої належності, із обсягом діагностично-лікувальних заходів щодо зміни (корекції) статевої належності, що рекомендовані Комісією [9].

Цей наказ також передбачав проведення інтенсивної психотерапії з метою переконання пацієнтів відмовитися від зміни статі. Важливо зазначити, що сьогодні таку практику засуджує переважна більшість медичних, психологічних та психіатричних організацій як на національному, так і на міжнародному рівні.

Такий стан регулювання після тривалої боротьби правозахисних організацій та судових суперечок було змінено. Відповідно до Наказу МОЗ № 1041 від 05 жовтня 2016 року, який прийшов на зміну Наказу МОЗ № 60, перелік медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності було обмежено до лише двох, а саме: медико-біологічними показаннями для зміни (корекції) статевої належності

є психічний і поведінковий розлад «транссексуалізм» за Міжнародною класифікацією хвороб десятого перегляду (МКХ-10); соціально-психологічними показаннями для зміни (корекції) статевої належності є дискомфорт або дистрес, що обумовлені розбіжністю між статевою ідентичністю індивідуума і статтю, встановленою йому при народженні (і пов'язаними з цим гендерною роллю та/або первинними і вторинними статевими ознаками) [10].

Уведення в дію нового Наказу № 1041 скасувало ряд дискримінаційних положень щодо зміни статі в Україні, оскільки попередні накази містили положення, які не відповідали майже всім стандартам, визначеним у різних Рекомендаціях Ради Європи.

Українську нормативно-правову базу можна доповнити також Наказом МОЗ № 972 від 15 вересня 2016 року «Про затвердження Уніфікованого клінічного протоколу первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги «Гендерна дисфорія». Цей документ досить детально регламентує медичну сторону процедури, яка передуює отриманню медичного свідоцтва про зміну статі.

Слід також відмітити наказ Міністерства Юстиції України № 96/5 від 12 січня 2011 року «Про затвердження правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання». Згідно з цим наказом, процес зміни даних особи відбувається таким чином: після видачі медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності. На основі цього свідоцтва відділ державної реєстрації актів цивільного стану складає висновок. Керуючись цим висновком, в актовому записі про народження особи вносяться такі зміни щодо її власного імені, по батькові, статі та, за потреби, прізвища у відповідному роді [11].

Заява про внесення змін до актового запису про народження у зв'язку із зміною (корекцією) статевої належності може бути подана також до відділу державної реєстрації актів цивільного стану за місцезнаходженням Центру первинної медико-санітарної допомоги, лікувально-консультативна комісія якого видала форму первинної облікової документації № 066-3/о «Медичне свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності» [12].

Беручи до уваги вагомі кроки до належного та ефективного забезпечення права на зміну статі в Україні, що були здійснені за останні роки, все ж не можна ігнорувати той факт, що сучасний стан правового регулювання зміни статі в Україні характеризується певними недоліками та проблемами.

Резолюція Парламентської Асамблеї РЄ 2048 (2015) накладає на країни-члени обов'язок створення швидкої, прозорої та доступної процедури, заснованої на самовизначенні для зміни імені особи та її статі [13].

Як мінімум недостатньо регламентованими залишаються питання процедури зміни статі та її юридичного визнання для українських громадян, що проживають закордоном, а також іноземців на території України. Ніяким чином не регламентовані інтереси українських громадян та їх можливість доступу до процедури по зміні (корекції) статевої приналежності, якщо вони проживають закордоном. Так само, нема прямих згадок у вітчизняній нормативно-правовій базі і про доступ до процедури іноземних громадян, в тому числі біженців.

Те саме стосується і визнання на території України іноземних рішень, яке не має чіткого регулювання в українському законодавстві. Можна припустити, що діагноз F64.0 «транссексуалізм», отриманий закордоном, має бути визнаний в Україні, оскільки базується на світовому стандарті Міжнародної класифікації хвороб десятого перегляду [14]. Так само, медичні втручання, зроблені закордоном, за наявності документів, що їх підтверджують, мають бути враховані в Україні. Водночас, іноземний документ посвідчення особи, в якому визнається її гендерна іден-

тичність, не стане підставою для такого ж визнання в Україні без отримання діагнозу та медичного свідоцтва на загальних підставах. В будь-якому разі, відсутність чітких регулювань залишає широкий діапазон невизначеності та можливості зловживань у цих питаннях.

Недоліком можна вважати доволі розмитий характер вимоги наявності діагнозу «транссексуалізм» за МКХ-10 для проходження процедури зміни (корекції) статі, який на практиці залишає занадто великий кусень залежності від конкретного психіатра, його суб'єктивних поглядів та переконань, оцінок та намірів [14].

Наступне, на що варто звернути увагу – це прийняття нової Міжнародної класифікації хвороб одинадцятого перегляду (МКХ-11). МКХ-10 була затверджена в травні 1990 року, а відповідні зміни до українського законодавства в частині зміни статі відбулися аж в 2016 році.

Міжнародна класифікація хвороб одинадцятого перегляду [15] була представлена Всесвітньою організацією здоров'я 18 червня 2018 року, затверджена на 144-й зустрічі Виконавчого комітету в січні 2019-го, а також на 72-й Всесвітній асамблеї здоров'я в травні 2019 року.

Цей документ має ключове значення для прав трансгендерних людей, адже він визначає трансгендерність як стан, коли гендерна ідентичність особи не збігається зі статтю, визначеною при народженні, і більше не класифікує це явище як психіатричний розлад. А це означає, що діагноз «транссексуалізм» більше не має бути обов'язковим. Відповідно до правових стандартів Ради Європи, єдиною підставою для визнання гендерної ідентичності особи має бути її самовизначення, а не медичний діагноз. Отже, українське законодавство потребує оновлення згідно з останньою редакцією Міжнародної класифікації хвороб-11.

Висновки. Проведене дослідження свідчить про недосконалість українського законодавства щодо регулювання зміни статі, що не відповідає сучасним міжнародним стандартам. Процедура зміни статі в Україні залишається складною та дискримінаційною, оскільки включає обмежувальні вимоги, що створює бар'єри для трансгендерних осіб. Необхідно удосконалити законодавство для створення прозорої, доступної процедури, а також чітко регламентувати доступ до цієї процедури для громадян України за кордоном та іноземців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдіжар С. О., Пішта В. І. Сучасні тенденції правового забезпечення новітніх прав у сфері охорони здоров'я. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2022. 250 с.
2. Маньогора Т. В., Піковська Т. В. Правове регулювання гендерної рівності в українському законодавстві. *Інформація і право*. 2022. № 3 (42). С. 156-163.
3. Парфентьев А. Поняття та правова природа особистих немайнових прав подружжя у сімейно-правовій доктрині. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3. С. 114-118.
4. Тарасевич Т. Ю. Конституційно-правова регламентація права на зміну статі в контексті реалізації соматичних прав людини. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 59-67.
5. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Кодекс законів про працю України: Закон № 322-VIII від 10 грудня 1971 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#top>.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII / *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
9. Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності: Наказ МОЗ від 03 лютого 2011 року № 60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-11#Text>.
10. Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення: Наказ МОЗ № 1041 від 05 жовтня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#Text>.
11. Про затвердження Правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання: наказ Міністерства юстиції України № 96/5 від 12 січня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0055-11#Text>.
12. Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення: наказом МОЗ від 05 жовтня 2016 року № 1041. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#Text>.
13. Discrimination against transgender people in Europe: Resolution 2048 (2015). Parliamentary Assembly. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=21736>.
14. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision. URL: <https://icd.who.int/browse10/2019/en>.
15. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 11th Revision. URL: <https://www.who.int/standards/classifications/classification-of-diseases>.

ВЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

THE INFLUENCE OF BYZANTINE LEGAL TRADITION ON THE FORMATION OF UKRAINIAN LAW

Рязанов М.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальної теорії права та держави,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-0404-2841

У статті розглядається значний вплив візантійської правової традиції на формування української правової системи, особливо в контексті історичних процесів, що відбувалися в Київській Русі. Автор підкреслює, що візантійський правовий досвід став важливим елементом у становленні правової ідентичності сучасної України, а також у формуванні зв'язків із європейською правовою традицією.

Ключовим моментом у дослідженні є прийняття християнства у 988 році, яке стало основою для інтеграції візантійських правових норм у руське суспільство. Християнство, що поширювалося на теренах Русі, принесло з собою систему правових норм та інститутів, характерних для візантійської правової традиції. Візантія, як центр православної духовності, передала Україні ряд фундаментальних правових інститутів, зокрема в галузі церковного, шлюбно-сімейного, кримінального та договірних права.

Дослідження акцентує увагу на джерелах права, які стали основою для формування правової системи Русі, об'єднуючи елементи зовнішнього впливу та місцевих правових традицій. Візантійський вплив простежується в таких сферах, як цивільне, кримінальне право та норми спадкування. Наприклад, візантійські принципи компенсації та відшкодування були адаптовані до місцевих умов, що сприяло встановленню правопорядку на основі християнської моралі.

Після входження українських земель до складу Речі Посполитої та Російської імперії, візантійська правова спадщина продовжувала існувати у вигляді місцевих правових традицій і звичаєвого права. Візантійські канонічні норми впливали на українське церковне право, а їх спадщина зберігалася в законодавчих кодексах, що підтримували церкву і релігійну мораль. Таким чином, візантійські правові інститути стали важливим елементом у формуванні української правової системи, забезпечуючи правовий баланс між державним регулюванням і місцевими звичаями. Дослідження підкреслює актуальність вивчення історичних витоків українського права для розуміння його сучасної ідентичності та розвитку.

Ключові слова: Візантійське право, Київська Русь, Руська Правда, правова спадщина, Номоканон, церковне право, шлюбно-сімейні норми, кримінальне право, канонічне право, правова система.

The article examines the significant influence of Byzantine legal tradition on the formation of the Ukrainian legal system, particularly in the context of historical processes occurring in Kievan Rus. The author emphasizes that the Byzantine legal experience became an important element in establishing the legal identity of modern Ukraine and in forming connections with European legal traditions.

A key moment in the study is the adoption of Christianity in 988, which laid the foundation for the integration of Byzantine legal norms into Rus society. The spread of Christianity across Rus brought with it a system of legal norms and institutions characteristic of the Byzantine legal tradition. As a center of Orthodox spirituality, Byzantium transmitted a number of fundamental legal institutions to Ukraine, particularly in the areas of ecclesiastical, marriage and family, criminal, and contract law.

The research focuses on the sources of law that formed the basis for the legal system of Rus, combining elements of external influence and local legal traditions. Byzantine influence is traced in areas such as civil law, criminal law, and inheritance norms. For example, Byzantine principles of compensation and restitution were adapted to local conditions, contributing to the establishment of law and order based on Christian morality.

After the incorporation of Ukrainian lands into the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire, the Byzantine legal heritage continued to exist in the form of local legal traditions and customary law. Byzantine canonical norms influenced Ukrainian ecclesiastical law, and their legacy was preserved in legislative codes that supported the church and religious morality. Thus, Byzantine legal institutions became an important element in the formation of the Ukrainian legal system, providing a legal balance between state regulation and local customs. The study underscores the relevance of exploring the historical roots of Ukrainian law to understand its contemporary identity and development.

Key words: Byzantine law, Kievan Rus, Russka Pravda, legal heritage, Nomocanon, Ecclesiastical law, marriage and family norms, Criminal law, Canon law, legal system.

Дослідження історичних витоків українського права є актуальним як з огляду на потребу розуміння правової ідентичності сучасної України, так і з точки зору аналізу взаємозв'язків із європейською правовою традицією. Значний вплив на становлення та розвиток української правової системи мав візантійський правовий досвід, особливо в період прийняття християнства Київською Руссю та поширення основних принципів візантійського права на українських землях. Саме Візантія, як центр православної духовності та імперія з потужною правовою системою, передала Україні ряд фундаментальних правових інститутів, зокрема в галузі церковного, кримінального та договірних права.

Мета цього дослідження полягає у всебічному аналізі впливу візантійських правових інститутів на становлення української правової традиції.

Візантійська правова система, що сформувалась на основі римського права, являла собою унікальне поєднання античної юридичної спадщини з християнськими морально-етичними засадами. Основою системи стали

закони, створені під впливом римського правового кодифікування, яке знайшло своє відображення в знаковому юридичному документі – Кодексі Юстиніана (Corpus Juris Civilis).

Збірники законів та правові кодекси Візантії представляють собою фундаментальне надбання, що стало основою для правової системи імперії і вплинуло на розвиток правової культури в багатьох інших державах. Одним із найвідоміших візантійських правових документів є Кодекс Юстиніана (Corpus Juris Civilis), кодифікація якого стала важливим етапом у розвитку римського та візантійського права. Зусиллями імператора Юстиніана I у VI столітті було створено комплексне зібрання законів, яке об'єднувало римську правову традицію з потребами візантійського суспільства, адаптуючи та систематизуючи наявні закони.

Corpus Juris Civilis складався з чотирьох частин: Кодексу (Codex), Дигест (Digesta або Pandectae), Інституцій (Institutiones) та Новел (Novellae). Кожна з частин мала своє завдання та регулювала певні сфери суспільних від-

носин. Кодекс містив імператорські едикти, які були чинними на момент його створення, й охоплював як цивільне, так і кримінальне право. Дигести являли собою збірник правових коментарів та думок видатних римських юристів, які тлумачили закони та пропонували варіанти їхнього застосування. Інституції слугували своєрідним підручником з римського права, адресованим студентам і юридичним фахівцям, де викладалися базові принципи права. Новели доповнювали попередні збірники новими законами, ухваленими після створення основного корпусу [5].

Особливістю Кодексу Юстиніана була його суворі структура та систематизований підхід до права. Цей кодекс створював цілісну систему права, в якій юридичні норми були чітко впорядковані та взаємопов'язані. Така структурованість сприяла встановленню правового порядку в імперії, надаючи уніфіковані правові інструменти для регулювання відносин між громадянами, а також між громадянами і державою [2, с. 30-31]. Крім того, кодифікація дозволила узгодити існуючі правові суперечності, спричинені накопиченням численних законів та правових прецедентів, що існували у Візантії до цього часу.

Крім *Corpus Juris Civilis*, Візантія мала й інші правові збірники, які використовувалися в конкретних регіонах імперії або були адаптовані до окремих категорій населення. Наприклад, *Еклога* (*Ecloga*), укладена в VIII столітті за часів імператора Лева III Ісавра, слугувала основним джерелом права для регулювання приватних та сімейних відносин і мала на меті зробити правосуддя більш гуманним і доступним. *Прохірон* (*Prochiron*) та *Базиліки* (*Basilika*) стали іншими важливими збірниками, які сприяли впровадженню візантійського права в усі сфери суспільного життя.

Саме прийняття християнства у 988 році стало однією з ключових подій у становленні Київської Русі як держави, відкривши новий етап її культурного, політичного та правового розвитку. Завдяки хрещенню Київської Русі, ініційованому князем Володимиром Великим, Візантія, що була на той час одним із найвпливовіших центрів християнського світу, почала активно впливати на руське суспільство та його інститути.

Однією з основних сфер цього впливу було право, адже християнство, поширюючись на теренах Русі, принесло з собою систему правових норм та інститутів, характерних для візантійської правової традиції. Візантійське право було тісно пов'язане з церковною доктриною та відображало християнські морально-етичні цінності, що відзначалось у захисті сімейних та шлюбних відносин, забороні аморальних дій та поширенні принципу милосердя. З прийняттям християнства Русь не лише прийняла нову релігійну віру, а й запозичила норми, що визначали взаємини як між окремими членами суспільства, так і між державою та її громадянами.

Прийняття християнства також сприяло інституціоналізації церковного судочинства, що відіграло значну роль у розвитку правової системи Київської Русі. Під впливом Візантії на Русі почали формуватися церковні суди, що вирішували питання, пов'язані з порушенням морально-етичних норм та сімейних відносин. Згідно з візантійською традицією, церква відігравала не лише духовну, а й юридичну роль, що в умовах Русі стало важливим елементом державного управління. Це сприяло появі в Київській Русі законів, що враховували етичні норми, пропонувані християнською релігією, та відображали правову модель Візантії [1, с. 35-46].

Крім того, запровадження християнства забезпечило активні культурно-освітні зв'язки з Візантією. Звідти на Русь поширювалися літературні твори, правові збірники та церковні кодекси, які адаптувалися до місцевих умов.

Одним з основних правових збірників, перекладених на території Русі, був *Номоканон* — церковно-правовий кодекс, що містив канони, які регламентували діяльність церкви та моральні засади суспільного життя. Візантійські церковні норми встановлювали загальні принципи християнської моралі, зокрема, в питаннях шлюбу, сімей-

ного життя, відносин між парафіянами та церквою. Переклад *Номоканону* на церковнослов'янську мову та його поширення в Київській Русі значно вплинуло на становлення церковного права, яке стало важливим елементом правової системи. Крім *Номоканону*, перекладалися і інші церковні збірники, які мали на меті підтримку і розвиток морально-етичних принципів християнства [7, с. 11-12].

Процес адаптації візантійських правових норм у Київській Русі полягав не лише у простому перекладі, а й у пристосуванні візантійських правових норм до місцевих умов. Візантійські юридичні тексти часто доповнювалися місцевими правовими звичаями, адаптуючи їх до потреб руського суспільства. Наприклад, окремі положення, що регулювали договірні відносини, були узгоджені з традиційними нормами руського звичаєвого права. Це забезпечило м'яке впровадження візантійських правових принципів і водночас дозволило зберегти особливості місцевої правової культури.

Іншим важливим аспектом адаптації візантійських правових норм у Київській Русі було використання судових практик та норм покарання. У візантійській традиції існувала розвинена система судових рішень і видів покарань, що відображали ідеї справедливості та християнського милосердя. Ці норми були частково перейняті в Київській Русі, зокрема в *Руській Правді*, яка стала однією з перших спроб кодифікації права. Хоча *Руська Правда* відображала переважно місцеві традиції, окремі положення свідчили про вплив візантійської правової думки, особливо в питаннях відшкодування збитків, захисту власності та покарання за злочини проти церкви [3, с. 54, 63-64].

Адаптація візантійського права також торкалася сфери адміністративного управління та дипломатичних відносин. Досвід Візантії у правовому регулюванні державної служби, управління фінансами та контролю за діяльністю посадовців слугував зразком для Київської Русі, сприяючи формуванню централізованого державного управління.

Однією з основних сфер застосування договірного права стали шлюбно-сімейні відносини, які після прийняття християнства в Київській Русі регулювалися церковними канонами, заснованими на візантійській традиції. Візантійські норми визначали, що шлюб є договірним відносинами, заснованими на взаємній згоді подружжя та підтримуваними церковним благословенням. Ці норми закріплювали принцип моногамії, вимагали взаємної вірності та визначали чіткі правила розірвання шлюбу, які включали обмеження на розлучення, захищаючи права обох подружжя. Візантійська практика також передбачала регулювання відносин між подружжям у питаннях власності та спадкування, забезпечуючи захист прав як чоловіка, так і дружини, що заклало основи рівноправності у майнових відносинах у шлюбі [4].

Запровадження майнових прав стало важливою частиною договірного права, що поширювалося на території Київської Русі. Візантійське право містило розвинену систему норм, що регулювали майнові відносини, включаючи право власності, спадкове право, а також договірні зобов'язання в межах купівлі-продажу, оренди та дарування. У Київській Русі ці норми набули адаптованої форми, зберігаючи в основі візантійські принципи, які надавали особливого значення правовому захисту власності та встановлювали чіткі правила відчуження й успадкування майна. Зокрема, договірні угоди регламентували передачу власності через договір купівлі-продажу або дарування, що забезпечувало правовий порядок у сфері торгівлі та економічних відносин. Інститут спадкового права, заснований на візантійських нормах, також відіграв ключову роль у розвитку майнових відносин у Київській Русі. Спадкові норми визнавали право кожної особи розпоряджатися своїм майном та передавати його спадкоємцям. Це дозволяло укладати договори спадкування, закріплюючи спадкові права подружжя, дітей та інших родичів. Завдяки візантійському впливу у правовій системі Київської Русі з'явилися механізми розподілу спадку, які базувалися на забезпеченні прав усіх учасників родин-

них відносин, захищаючи як інтереси рідних, так і права подружжя [6].

Значним елементом впливу візантійського законодавства було введення принципу диференціації покарань залежно від соціального статусу потерпілого та правопорушника. Візантійське право закріплювало нерівноправність покарань за однакові злочини, виходячи з позицій соціальної ієрархії. Наприклад, покарання за вбивство чи нанесення тілесних ушкоджень могли відрізнятися для знаті й простолюдинів. У Київській Русі ці принципи були частково адаптовані в Руській Правді, де закріплювалися різні розміри відшкодувань за злочини залежно від соціального статусу, що підкреслювало важливість правового захисту соціальної структури та забезпечення відшкодування збитків.

Руська Правда, створена в XI столітті, є важливою пам'яткою права Київської Русі, яка відображає синтез візантійських правових традицій та місцевих звичаєвих норм. Цей документ став основою для формування правової системи Русі, об'єднуючи в собі елементи зовнішнього впливу та глибоких місцевих правових традицій, що склалися в дохристиянську епоху. Руська Правда увібрала основні принципи візантійського права, які було адаптовано до соціальних та економічних умов тогочасного руського суспільства.

Візантійський вплив у Руській Правді простежується в таких сферах, як цивільне, кримінальне право та норми спадкування. Наприклад, у Візантії був поширений інститут майнового права, який передбачав захист приватної власності, встановлював покарання за її пошкодження чи крадіжку, що було перенесено в Руську Правду. Норми Руської Правди передбачали штрафи за злочини проти майна, відшкодування збитків потерпілому, що також було характерно для візантійського законодавства. При цьому місцеві традиції, зокрема звичаєві норми, що надавали пріоритет відшкодуванню збитків через матеріальні компенсації, зберігалися, забезпечуючи правовий баланс між державним регулюванням і місцевими звичаями.

Особливу роль у цьому синтезі відіграли церковні правові норми, які проникли у світське законодавство Київської Русі під впливом візантійського канонічного права. Руська Правда запозичила з Візантії деякі положення щодо шлюбно-сімейних та спадкових відносин. Наприклад, під впливом візантійських канонів Руська Правда закріпила норми, які регулювали взаємини в сім'ї, встановлювали обов'язки подружжя та захищали права дітей. Це впровадження християнських моральних цінностей у світське право стало важливим кроком у поширенні християнських ідей у суспільстві Київської Русі.

Крім того, судова система Київської Русі, як і в Візантії, передбачала застосування штрафів та компенсацій, що стало характерною рисою раннього права Русі. Підхід до кримінального права, що базувався на принципах виправлення та примирення, був типовим для візантійської традиції, де церква мала вагомий вплив на судочинство, особливо у питаннях, пов'язаних із моральними та релігійними порушеннями. Так, у Руській Правді передбачалося покарання за образу честі та гідності, крадіжки, тяжкі злочини проти особистості та власності, зокрема шляхом штрафів та відшкодувань, що відображало адаптацію візантійського права до місцевих умов.

Руська Правда також відображала вплив соціальної структури Київської Русі, яка певною мірою запозичувала елементи ієрархічного суспільства Візантії, встановлюючи різні міри покарань залежно від соціального статусу злочинця та потерпілого. Така система відображала водночас візантійські та місцеві звичаєві норми, згідно з якими соціальна ієрархія визначала обсяг прав і обов'язків осіб у суспільстві.

Візантійська правова спадщина справила тривалий і багатогранний вплив на розвиток українського права, забезпечивши основу для формування правових інститутів, що поступово адаптувалися в різних історичних і політичних умовах.

У період Галицько-Волинського князівства та Великого князівства Литовського візантійська правова традиція продовжувала впливати на судову систему, адміністративне право та церковне судочинство. Важливу частину українського права залишалися норми, закладені Руською Правдою, яка зберігала візантійські правові принципи, адаптовані до місцевих реалій. Литовські Статути, що стали основою правової системи на українських землях у складі Великого князівства Литовського, поєднували елементи римського і візантійського права з місцевим звичаєвим правом, що сприяло подальшій кодифікації правових норм на основі синтезу різних правових традицій.

У період Козацької держави та Гетьманщини, зокрема у Правних кодексах і збірниках козацького права, зберігалася спадщина візантійських правових норм, особливо у сферах церковного та кримінального права. Так, у церковному праві зберігалася значна роль канонічних норм, що прийшли з Візантії, та традицій церковного судочинства, яке регулювало шлюбно-сімейні відносини, моральні та етичні питання. Крім того, система кримінального права, що зберігала візантійські принципи компенсації, відшкодування та виправлення, сприяла встановленню правопорядку на засадах християнської моралі.

Після входження українських земель до складу Речі Посполитої, а пізніше Російської імперії, візантійська правова спадщина продовжувала існувати у вигляді місцевих правових традицій і звичаєвого права, яке залишалося частково самотнім. Візантійські канонічні норми й далі впливали на українське церковне право, а їх спадщина була збережена в законодавчих кодексах, спрямованих на підтримку церкви і релігійної моралі. Також на базі візантійських традицій розвивалися елементи адміністративного права, що формувалися під впливом православної етики та ідеї державної централізації.

У ХХ столітті, з розвитком незалежної української державності, візантійська правова традиція знову актуалізувалася, впливаючи на правову культуру через усвідомлення спадщини християнської та римсько-візантійської правової думки. Зокрема, при формуванні сучасних кодексів та норм у сферах сімейного та спадкового права було збережено ряд принципів, що походять з візантійського права — пріоритет прав власності, захист прав подружжя та спадкоємців, моральна відповідальність особи. Водночас канонічне право продовжує регулювати окремі аспекти церковного життя, зокрема в межах українських православних церков, що послуговуються нормами, які прийшли ще з візантійської правової спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): дис. на здоб. наук. ступ. канд. юр. наук: 12.00.01. 2010. 206 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchuk_Mariia/Tserkovnyi_sud_u_Kyivskii_Rusi_istoryko-pravove_doslidzhennia.pdf
2. Сovenko Б.В. Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юр. наук: 12.00.01. 208 с. с. 30-31. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/44436>.
3. Федун М.В. Світоглядні основи права Русі: магістерська робота на здобуття освітнього ступеня – магістр: 081-Право. 85 с. 2021. с. 54, 63-64. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/63fee4fc-4084-40cf-bb0c-6a6df872857c/content>
4. Формування шлюбу в Київській Русі: норми звичаєвого та церковного права. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 44-48. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/23639>
5. Харитоновна Т. Є. Правова природа Corpus Juris Civilis. *Актуальні проблеми держави і права*. № 22. С. 140-145. 2004. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/apdrp_2004_22_29.pdf
6. Чернік С.Д. Майнові права та обов'язки батьків і дітей в Київській Русі. II Міжнародна наукова конференція «Наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку» (Братислава - Відень), «27» квітня 2020 року. 5 с. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2020/april/5924>
7. Шевцов С. Православна правова традиція. *Докса / Докса*. Вип. 2 (30). 2018 с. 8-21. с. 11-12. URL: <http://doksia.onu.edu.ua/article/view/146550>

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 7, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**